

R.F. 18.721

DEPARTAMENT DE FILOLOGIA CATALANA
UNIVERSITAT DE VALÈNCIA

El Liber elegantiarum
de Joan Esteve

EDICIÓ CRÍTICA I ESTUDI

Volum I

Tesi doctoral presentada per

Lluís B. Polanco Roig

Dirigida pel

Dr. Antoni Ferrando Francés

VALÈNCIA, 1995

UMI Number: U607644

All rights reserved

INFORMATION TO ALL USERS

The quality of this reproduction is dependent upon the quality of the copy submitted.

In the unlikely event that the author did not send a complete manuscript and there are missing pages, these will be noted. Also, if material had to be removed, a note will indicate the deletion.

UMI U607644

Published by ProQuest LLC 2014. Copyright in the Dissertation held by the Author.
Microform Edition © ProQuest LLC.

All rights reserved. This work is protected against
unauthorized copying under Title 17, United States Code.

ProQuest LLC
789 East Eisenhower Parkway
P.O. Box 1346
Ann Arbor, MI 48106-1346

①. 396651
α. 396675

b1156698x

112745145

CB 0000396675

Sterilis est sapientia et nimis avara bonitas, quae
solummodo sibi prodest.

Coluccio Salutati,
Epistolae III, 184

I think the Greeks and Romans have left us the present models which exist of fine composition, whether we examine them as works of reason, or of style and fancy; and to them we probably owe these characteristics of modern composition. I know of no composition of any other ancient people, which merits the least regard as a model for its matter or style. To all this I add, that to read the Latin and Greek authors in their original, is a sublime luxury; and I deem luxury in science to be at least as justifiable as in architecture, painting, gardening, or the other arts. ...I thank on my knees, Him who directed my early education, for having put into my possession this source of delight; and I would not exchange it for anything which I could then have acquired, and have not since acquired.

Thomas Jefferson
Letter to Dr. Joseph Priestley,
Philadelphia, 27-I-1800

ÍNDIX GENERAL

VOLUM I

	<u>pàgs.</u>
Índex	i-iv
<u>Presentació.</u>	vii-xvi
<u>1. ESTUDI FILOLÒGIC.</u>	1
<u>1.1. El <i>Liber elegantiarum</i> i la tradició filològica.</u>	
<u>Comentaris i estudis anteriors.</u>	3
<u>1.1.1. Al·lusions, comentaris i estudis anteriors sobre l'autor i l'obra.</u>	5
<u>1.2. El <i>Liber elegantiarum</i> com a incunable.</u>	35
<u>1.2.1. Exemplars i catalogacions.</u>	36
<u>1.2.2. Descripció material.</u>	41
<u>1.2.3. Descripció del text i comparació dels exemplars.</u>	61
1.2.3.1. Abreviatures.	66
1.2.3.2. Comparació dels exemplars existents.	67
<u>1.2.4. Edició i impressió del <i>Liber elegantiarum</i>.</u>	77
1.2.4.1. La impremta veneciana del segle XV.	78
1.2.4.2. L'impressor Paganinus de Paganinis.	98
1.2.4.3. La impressió del <i>Liber elegantiarum</i> .	105

<u>1.3. L'autor i l'època.</u>	149
<u>1.3.1. L'autor</u>	150
1.3.1.1. L'activitat professional: El notari.	151
1.3.1.2. Aspectes de la vida privada: L'autor i la seua època.	216
<u>1.4. Els contextes del <i>Liber elegantiarum</i>.</u>	275
<u>1.4.1. El context general: Humanisme i humanisme català.</u>	276
<u>1.4.2. Els contextos particulars. Les tradicions confluents.</u>	337
1.4.2.1. L'ensenyament.	339
1.4.2.2. La tradició lexicogràfica i gramatical.	435
1. Gramàtica i lexicografia en el món antic.	435
2. La gramàtica i la lexicografia medievals.	481
3. La gramàtica i la lexicografia del Renaixement.	545
1.4.2.3. La tradició retòrica i l'epistolografia.	795
1.4.2.4. La literatura en el <i>Liber elegantiarum</i> .	871
<u>1.5. L'elaboració del <i>Liber elegantiarum</i>. Aspectes de la tècnica lexicogràfica.</u>	901
<u>1.5.1. El tractament de les fonts.</u>	902
<u>1.5.2. Aspectes macroestructurals.</u>	917
<u>1.5.3. Aspectes microestructurals.</u>	942
<u>1.5.4. Conclusions sobre la tècnica del <i>Liber elegantiarum</i>.</u>	961
<u>1.6. La llengua del <i>Liber elegantiarum</i>.</u>	966
<u>1.6.1. Els estudis sobre la llengua del <i>Liber</i>.</u>	967
<u>1.6.2. Caracterització de la llengua del <i>Liber</i>.</u>	970
<u>2. EDICIÓ CRÍTICA INFORMATITZADA I ELABORACIÓ D'ÍNDEXS.</u>	1015
<u>2.1. Cap a una edició del <i>Liber elegantiarum</i>.</u>	1016
<u>2.2. Les aplicacions de la informàtica als estudis lingüístics.</u>	1019

<u>2.3. Edició crítica informatitzada i elaboració d'índexs.</u>	1029
<u>2.3.1. Els criteris d'edició.</u>	1031
2.3.1.1. Criteris generals.	1032
2.3.1.2. Criteris particulars. Les normes d'edició crítica.	1045
<u>2.3.2. El tractament informàtic. Obtenció i presentació de resultats.</u>	1062
<u>3. CONCLUSIONS GENERALS.</u>	1073
<u>4. APÈNDIXS.</u>	1087
<u>A) Apèndixs a l'estudi introductori.</u>	1088
<u>4.1. Transcripcions documentals.</u>	1089
4.1.1. Sobre la vida de Joan Esteve.	1090
4.1.1.1. Documents de l'Arxiu del Regne de València (A.R.V.) i de l'Arxiu de la Corona d'Aragó (A.C.A.).	1091
4.1.1.2. Documents de l'Arxiu de la Catedral de València.	1120
4.1.2. Sobre la publicació del <i>Liber elegantiarum</i> .	1143
<u>4.2. Reproduccions documentals.</u>	1147
4.2.1. Sobre l'activitat de Joan Esteve.	1148
4.2.2. Sobre Joan Rix de Cura.	1153
4.2.3. Sobre la difusió del <i>Liber</i> .	1169
<u>4.3. Producció de Joan Esteve.</u>	1173
<u>B) Apèndixs a l'edició crítica.</u>	1181
<u>4.4. Índexs de referències del <i>Liber elegantiarum</i>.</u>	1182
4.4.1. Índex de l'ordenació alfabètica i dels títols d'inicials.	1183

4.4.2. Índex de correspondència signatures-entrades.	1197
<u>4.5. Repertori d'abreviatures del <i>Liber elegantiarum</i>.</u>	1219
<u>4.6. Citacions del <i>Liber elegantiarum</i>.</u>	1231
<u>4.7. Documents sobre el tractament informatitzat del text.</u>	1280
<u>4.7.1. Codificació general.</u>	1281
<u>4.7.2. Reproduccions fotocòpiques de la introducció i correcció.</u>	1289
<u>5. BIBLIOGRAFIA.</u>	1294
<u>5.1. Sigles de revistes i obres col·lectives.</u>	1297
<u>5.2. Bibliografia general.</u>	1305
<u>6. EDICIÓ CRÍTICA DEL <i>LIBER ELEGANTiarum</i>.</u>	1381
<u>6.1. Aparat crític.</u>	1383
<u>6.2. Notes a l'edició crítica.</u>	1393
<u>6.3. Fe d'errates de l'edició crítica.</u>	1565

VOLUM II

6.4. TEXT DEL *LIBER ELEGANTiarum*.

VOLUM III

7. ÍNDEXS INFORMATITZATS DEL *LIBER ELEGANTiarum*.

- 7.1. Índexs del *Pròleg* i l'*Epilog*.
- 7.2. Índexs del text català.
- 7.3. Índexs del text llatí.

PRESENTACIÓ

Fa alguns anys, quan vaig començar a interessar-me pel Liber elegantiarum, aquesta obra del notari Joan Esteve se'm presentava com un producte estrany i ple d'incògnites. Hi havia, és cert, els articles pioners, i il·luminadors en molts aspectes, de Francesc de B. Moll, o de Joseph Gulsoy. Ens aclarien el caràcter general de l'obra, les aparents pretensions de l'autor, alguns dels seus trets formals i lingüístics, i sobretot algunes de les anomenades fonts, d'on el seu autor semblava pouar no poca part del seu text.

Però ens quedaven encara oberts molts interrogants, que abastaven a més tots els aspectes imaginables del que, encara avui, considere aquesta stravaganza del curiós i contradictori XV valencià. Extravagància, en efecte, que començava per la mateixa Venècia on va escaure de ser estampat l'incunable, sense aparent explicació, i que semblava atorgar-li alhora un plus d'exotisme i una patent d'homologació amb les produccions prestigioses que llavors hi veien la llum.

I originalitat també, per l'actitud distanciada i crítica amb què l'autor avalua la cultura, i en concret el llenguatge —"expressió bàrbara i insípida", diu— dels seus compatriotes, i que amb el seu Liber es proposa de corregir, "perquè en escriure als estrangers no siguem considerats completament ignorants de les lletres". Aquest autor, que fa alhora de notari dels canonges de la Seu però no dubta a escarnir-los amb les més bròfegues facècies de Poggio —secretari dels papes ell mateix: qui era, on s'havia format, d'on li venia aquesta mala

davant les opcions lingüístiques que en el moment es dirimien en el català de València, i que se substanciarien en obres concretes, i en usos definits, un poc més tard.

Heus ací una part, només, de totes les qüestions que el llibre de Joan Esteve sollevava. El Liber elegantiarum anava esdevenint així, a mesura que hi reflexionàvem més i més, una obra més pluridimensional, més carregada de facetes, i de problemes que no apareixien fàcils de resoldre. Però també semblava oferir, si els resoliem, una capacitat més gran d'explicació, no sols de l'obra en ella mateixa, sinó de la seua època i de la civilització de la seua època. De les contradiccions, els neguits i les necessitats de la seua societat. De la relació amb altres societats.

La solució, torne a repetir-ho, estava en l'obra. Però no sols en la lectura de l'obra, sinó en la seua interpretació, en la voluntat de comprendre el que aparentment queda darrere d'aqueixes extravagàncies i de tot el que no ho és. I és evident que per comprendre calia una aproximació exhaustiva al text. És el que des de ja fa temps han demanat els seus màxims estudiosos: en principi i bàsicament una edició crítica, uns índexs complets. F. de B. Moll reclamava, per poder aprofundir en el coneixement de l'obra —sobretot el lexicogràfic—, una edició "molt abundant de notes en què es fessin notar les nombroses errades de transcripció, les fallides de mètode i les característiques tècniques del llibre".

De fet, els projectes d'edició del Liber elegantiarum tenen una certa tradició d'irrealitzacions, que esperem haver conjurat. Ja el 1915 José Ribelles Comín donava notícia del projecte de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans de traure'n una edició "convenientemente ordenada". Joseph Gulsoy també havia anunciat el 1964 la intenció de fer, en col·laboració amb el professor de la Universitat de Toronto, Luigi Romeo, "una edició moderna anotada d'aquesta important obra que ens ve del Segle d'Or de les lletres valencianes". Germà Colon i Amadeu-J. Soberanas, el 1986, reprenen

finalment la proposta de Moll, demanant una edició que "hauria d'anar acompanyada d'una extensa anotació, on fossin indicades les fonts clàssiques i italianes del Renaixement on Esteve trobà els textos llatins [...] També caldria que l'anotació estudiés l'aspecte lexicològic i tingués present la producció valenciana del segle XV. Amb una reedició d'aquest tipus a l'abast, seria molt més fàcil que algú confegís un índex complet dels mots catalans que són a l'interior de les frases". I afegixen més avant:

Potser si hom recorria a ordinadors es podria formar també un índex dels mots llatins, el qual fóra realment benvingut.

En aquesta futura i difícil tasca, un dels inconvenients més greus als quals hauria de fer front l'editor seria, en les notes, esmenar les múltiples errades tipogràfiques i indicar la recta separació de les paraules. [...].

Si hom arriba a fer realitat aquestes dues propostes, la lexicografia catalana s'haurà enriquit considerablement.

Nosaltres, en un arranc sens dubte temerari, vam tenir fa temps l'audàcia d'assumir aquests dos reptes, i fins i tot de no acontentar-nos si no responíem a algunes de les nombroses qüestions amb què hem vist que el Liber ens anava encarant.

Havent encetat ja els sondejos del projecte sota la direcció del Dr. Antoni Ferrando, i encoratjat pel Prof. Germà Colon per a dur-lo endavant, el 1985 vaig rebre del Dr. Joaquim Rafel la invitació per a treballar amb el Servei de Tractament Informatitzat de Textos Catalans de la Universitat de Barcelona en l'edició informatitzada i l'obtenció d'índexs automàtics del Liber elegantiarum. Aquesta col·laboració obria sens dubte perspectives noves al tractament i l'aprofitament del

L'edició crítica també va completada amb diversos índexs elaborats manualment: els de les correlacions entre foliacions, i entre lletres inicials i entrades; l'índex general d'abreviatures; l'índex general de citacions.

L'edició crítica va acompanyada de l'Aparat crític, on es fa la col·locació de tots els exemplars coneguts, i de les Notes a l'edició crítica, on es corregeixen les errades del text, s'hi identifiquen pràcticament totes les citacions clàssiques, i s'hi especifiquen algunes de les més importants fonts contemporànies de l'autor.

Finalment hem volgut donar, tot i que això allargava extraordinàriament el gruix de l'obra, una mostra, que dissortadament no podia ser completa, d'alguns dels diversos índexs obtinguts informàticament i que, convenientment editats, haurien de facilitar encara un major aprofundiment en el coneixement del Liber.

No sabem si, amb tot això, haurem aconseguit de resoldre les incògnites que al principi véiem plantejades. És possible que, per un costat o altre, no hi hàgem pogut reeixir plenament. Ens consolen, tanmateix, diversos fets, que no considerem menyspreables: haver avantposat la curiositat i l'experimentació a la rutina i a la conveniència, i haver ajudat a avançar en les tècniques de tractament i d'anàlisi dels texts antics.

No sols perquè, com diria l'autor del Liber, "pessimum sit vitiorum ingratitude, quam qui sequitur turpissimus flaglitiosissimus omnium haberi debet", sinó perquè no sabia actuar altrament, he de reconèixer ací el meu gran deute amb moltes persones, sense les quals no hauria pogut enllestir aquest projecte.

Primer que res, he d'agrair molt sincerament als profs. Josep Corell Vicent i Josep Esteve Forriol, del Departament de Filologia Clàssica de la Universitat de València, que m'hagen possibilitat de comprendre a fons el text llatí i de revisar-lo en profunditat. Sense les llargues consultes amb què els he importunat no m'hauria estat possible d'enfrontar-me amb confiança a aquesta esquerpa mostra de llatinitat. També Manuel Russafa, Lluïsa Tolosa, i Vicent J. Escartí, a part dels professors del Dept. de Paleografia de la Universitat de València, Vicent Pons, Mila Càrcel, Paco Gimeno i Pepa Cortés m'han ajudat a penetrar en la lletra dura dels nostres avantpassats.

Francesc de B. Moll, Germà Colon, Amadeu Soberanas, Joan Solà, Lola Badia, Philippe Berger, Helena Real, i per suposat el meu director Antoni Ferrando, em van fer arribar interessants suggeriments des de bon començament. Els professors Xavier Gómez Font, Luis de Cañigral, Marco Antonio Coronel, Ferran Grau, Brigitte Lépinette, Albert Hauf, Emili Casanova i Cesáreo Calvo han respost amb gran amabilitat a les meues consultes i m'han posat en contacte amb unes referències bibliogràfiques que m'han resultat molt útils. Vull també agrair al Departament de Filologia Clàssica de València les facilitats que m'ha donat per a la consulta dels seus fons i bases de dades bibliogràfics. Els historiadors Mercé Gallent i José Mª Cruselles m'han proporcionat igualment informacions ben profitoses. No puc estar-me d'expressar tampoc la meua gratitud per la cordialitat amb què m'han fet arribar notícies importants o m'han ajudat en gestions imprescindibles Jaume Riera i Sans, de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, i els professors Pere Verdaguer i Ramon Sala, de la Universitat de Perpinyà, Mariàngela Vilallonga, de la Universitat de Girona, i Carles Miralles, de la Universitat de Barcelona. He d'agrair també la gentilesa dels equips de bibliotecàries de la Universitat de València, i de la Biblioteca de Catalunya.

Em fou de gran utilitat una estada de treball, no subvencionada, que, gràcies a les estimulants referències de la

professora Rosanna Cantavella, em vaig decidir a fer al Warburg Institute de Londres. En canvi, he de fer constar la borsa de recerca que em va ser concedida per la Institució Valenciana d'Estudis i Investigacions.

No cal dir que tot el tractament informàtic no hauria estat possible sense la invitació i el seguiment del professor Joaquim Rafel i Fontanals, i sense l'assistència tècnica de Valentí Ibàñez i Dolors Pulido, del Servei de Tractament Informatitzat de Textos Catalans de la Universitat de Barcelona. Una aventura informàtica que no hauria gosat ni començar sense l'ajut desinteressat de Miguel Domínguez. I que no hauria pogut continuar sense la col·laboració de Carme Garcia i Jordi Cornelles. Ni sense el suport inestimable de Carmen Roig Arenes, i de Javier i Abel Polanco.

En les àrdues hores finals, ha estat vital l'afable i incombustible cooperació d'Àngel Montesinos, al qual dec l'ordenació bibliogràfica, i la supervivència en l'Scyllaeo aestu dels ordinadors. A tots ells, a d'altres que puc no haver esmentat, i als amics que m'han encoratjat, vull fer present la meua gratitud.

1. ESTUDI FILOLÒGIC

1.1. EL LIBER
ELEGANTIARUM I LA
TRADICIÓ FILOLÒGICA.
COMENTARIS I ESTUDIS
ANTERIORES.

1.1.1. AL·LUSIONS, COMENTARIS I ESTUDIS ANTERIORS SOBRE L'AUTOR I L'OBRA.

"Probablement el més antic gran diccionari d'una llengua romànica és el *Liber Elegantiarum* del notari valencià Joan Esteve, imprès a Venècia l'any 1489". Amb aquestes paraules, certament elogioses i un punt tocadetes d'orgull local, al·ludia el filòleg Manuel Sanchis Guarner, en el seu conegut manual *La llengua dels valencians*¹, a l'obra que ara presentem, per primera vegada, en edició crítica i amb un estudi introductori. Sanchis Guarner es feia ressò, en realitat, dels treballs pioners de F. de B. Moll² o Joseph Gulsoy³, els quals desvetlaren pel *Liber elegantiarum* de Joan Esteve, i des de la filologia moderna, un nou interès que no ha fet sinó eixamplar-se. Ara bé, no sempre ha estat així. L'obra que ens disposem a estudiar ha rebut, com podem comprovar, una atenció bastant desigual al llarg del temps. No serà balder, per tant, que, abans de començar una revisió sistemàtica de les diferents qüestions d'interès que planteja el nostre llibre, fem una ullada a les referències i comentaris que ha suscitat la producció del notari valencià Joan Esteve.

¹ Sanchis Guarner, M. (1972:155).

² Moll, F. de B. (1961).

³ Gulsoy, J. (1964).

Un dels fets que destaca en l'aproximació a l'estudi del *Liber elegantiarum* és la relativa escassetat d'al·lusions, especialment coetànies, i tant directes com indirectes, referides a l'obra o al seu autor. Les raons podrien ser variades, i tindrem ocasió de comentar-les. En tot cas, la primera referència, almenys entre les que hem pogut localitzar, sembla que era desconeguda fins ara. Es tracta de la catalogació d'un exemplar del nostre incunable en el '*Registro de Fernando Colón*' o *Abecedarium*⁴ dels llibres continguts en la Biblioteca Colombina de Sevilla. El llibre hi és consignat, amb lletra de finals del s. XV o principis del XVI, de la següent manera⁵:

Jo. Stephani. Liber elegantiarum seu vocabularius latine et in catalan. 14638: v. 1489

És ben coneguda l'afecció de Fernando, o Hernando, Colón, fill del Descobridor, a les humanitats, i hom ha constatat repetidament la gran quantitat d'obres de llatinitat que contenia, i conté encara, la seua biblioteca⁶. No ens pot estranyar, per tant, la presència d'aquesta obra a

⁴ *Abecedarium* (B (bis) vol. 3, pàg. 202).

⁵ Vegeu també la reproducció fotocòpica de la secció 4.2.3. d'aquest estudi. Cf. també la reproducció facsimil d'aquest catàleg en Huntington, A.M. (1905).

⁶ Segons P. O. Kristeller (1965 (1986:96)): "Fernando Colón, hijo del gran descubridor, fue un ardiente bibliófilo, y su biblioteca personal se halla intacta en Sevilla. A partir de los recibos de compra encontrados en muchos de sus manuscritos podemos saber que compró sus libros por toda Europa, que muchos de ellos venían de Italia y que otros eran rarísimos o incluso únicos".

les seues prestatgeries, sense haver de suposar necessàriament altres raons, que tanmateix no tenen per què quedar absolutament descartades⁷.

⁷ Cf., per exemple, les opinions formulades per J. Arenas i Sampera (1992) o J. Bilbeny (1992). D'altra banda, l'interés de Fernando Colón pels vocabularis i en concret pels vocabularis catalans, està àmpliament documentat. J.M. Miquel i Vergés (1938 (1989:65)) ens fa notar una coincidència que potser hauria de rebre una explicació més detallada: el fet que Fernando Colón va adquirir també per a la seua Biblioteca el *Vocabulari molt profitós per aprendre lo catalan alemany y lo alamaney catalan* imprés a Perpinyà el 1502. Aquesta circumstància el fa suposar, sembla que sense evidència, la possibilitat de l'existència d'un exemplar d'aquest altre vocabulari català en la biblioteca del fill de Colom:

D'aquesta obra [el *Vocabulari català-alemany*], se'n coneix únicament l'exemplar que posseeix l'Institut d'Estudis Catalans. Així ho fa constar Pere Barnils a la portada de l'edició facsímil. Hi ha, però, motius de creure que a Espanya ha d'haver-n'hi també algun exemplar. Lluís Ulloa ha escrit que el distingit bibliòfil Ferran Colom, fill del descobridor d'Amèrica, "adquiria l'any 1512, a Lleida, un diccionari català-alemany", que no pot ser altre que el vocabulari de Rosembach i que ha de guardar-se, juntament amb les obres que van pertànyer a Joan Colom [sic], en l'anomenada Biblioteca Colombina.

Per desgràcia, l'únic exemplar conservat actualment del *Vocabulari català-alemany* sembla ser encara el de la Biblioteca de Catalunya -abans de l'Institut d'Estudis Catalans- (Colon, G./Soberanas, A.-J 1986:55, n.68). En tot cas, és curiós de constatar com cap d'aquests dos vocabularis catalans -el *Liber* i el *Vocabulari català-alemany*- ja no es conserva a la Colombina -el segon si acceptàvem la raonable hipòtesi formulada per Miquel i Vergés-, i en canvi tenen representació en la Biblioteca de Catalunya. No sabem si la passió bibliòfila de Marian Aguiló hi té alguna cosa a veure.

[→↔]

Per dissort, el nostre incunable no ha estat el que ha corregut una sort més favorable. En el catàleg modern de la Biblioteca Colombina que va publicar el 1888 José Moreno Maldonado (Moreno 1888), ja no hi ha constància d'aquesta obra, que sembla haver-hi desaparegut per sempre.

Continuen apareixent, però, en aquest mateix catàleg de la Biblioteca Colombina, referències a Joan Esteve, l'autor del *Liber* (Moreno 1888:V, 172), les quals nosaltres, tanmateix, ens limitem a consignar, amb moltes reserves. Es tracta de la identificació, probablement errònia, que J. Moreno Maldonado estableix entre el nostre Joan Esteve i un tal *Iohannes Stephanus*, professor de retòrica a Perpinyà, el qual comparteix amb Antonio de Nebrija un opuscle de discursos acadèmics, imprès a Barcelona el maig de 1516, i l'únic exemplar del qual es conservaria també a la Colombina de Sevilla⁸.

Per si aquest interès del fill del Descobridor pels vocabularis fos encara dubtós, convé ací de recordar que a la mateixa biblioteca hi ha constància, encara a finals del XIX, d'un exemplar de l'edició incunable valenciana del *Comprehensorium* de Johannes, del qual ja es fa assentament en l'*Abecedarium* colombí (Moreno Maldonado, J. (1888:135-136); vegeu també el llistat dels incunables localitzats actualment del *Comprehensorium*, en Colon, G./Soberanas, A.-J. (1986:39, n.38), on es consigna encara l'existència de l'exemplar de la Colombina). A la Colombina es poden trobar encara altres vocabularis, en concret de l'àmbit germànic, com el *Vocabularius teutonicus, sive rusticanus terminorum* (alemanys-llatí) (Nuremberg, 1482), o el *Vocabularius 'ex quo'* (llatí-alemany) (Anvers, ca. 1500) (cf. García Craviotto et alii (1989-1990:671, núms. 6168, 6156)).

⁸ J. Moreno Maldonado (1888:172) en fa aquest assentament:

[→↔

In hoc libello duae con | tinentur orationes Altera | Antonii
Nebrissensis hystoriographi Regis Fer | dinandi. Altera Joannis stephani in
Perpinia | nensi academia disciplinae rhetoricae professo | ris. Prior in
genere deliberatiuo. Posterior in genere demonstratiuo. (El título en
caracteres góticos encarnados y debajo la marca o escudo del impresor.)

Folleto en 4º, compuesto de nueve hojas útiles y una blanca final, los
caracteres góticos en líneas regleteadas, signatura a-b, 27 lin. en cada llana, con
este pie de imprenta al fin.: *Impressum Barcinone er castigatum per Joannem
Rosembach impressorum oculatissimum. Anno post Christi natalem. M.D.xvi.
quarto Kalendas Junias.*

Contiene en primer lugar la epístola dedicatoria del editor Juan
Esteban a Miguel Boroller; después la oración de Antonio de Nebrija, leída por los
legados de la Reina Dª Juana de Castilla y de su padre D. Fernando de Aragón, en
el acto de prestar obediencia al Pontífice Julio II; y, por último, la oración del
mismo Juan Esteban, escrita en celebración de haber sido nombrado Esteban
Criuallero Rector de la Academia de Agata.

La oración de Nebrija fué publicada por primera vez en Roma.

C.- *Este libro costo .3. dineros en barcelona por Junio de .1536. y
vale el ducado .288. dineros.*

Núm. 14.495.

Juan Esteban o Stephano publicó además: *Liber elegantiarum seu
vocabularius* (en latín y en catalán). Barcelona 1489, Núm. 14.630 del Registro.

Vegeu també, per a aquesta obra, la referència que en dona F.J.
Norton (1978:55-56, núm. 134).

Hem consultat directament aquest curiós opuscle, del qual és
parcialment autor, com veiem, un Joan Esteve. Aquest Esteve hi és citat de
dues maneres lleugerament diferents: "Ioannis Stephani in Perpinianensi
Academia disciplinae rhetoricae professoris", i "Ioannis Stephani
ingenuarum artium in Agathensi Academia cathedrarii". Tanmateix, la
identificació amb el nostre autor del *Liber* queda descartada pel fet que el
text imprès consisteix en un discurs pronunciat per aquest Esteve en l'ocasió
del nomenament del rector de la dita Acadèmia (Universitat de Perpinyà)
Esteve Crivaller, en una data tan tardana com 1516. Com veurem, resulta
impossible suposar que el Joan Esteve valencià pogués viure encara aqueix
any. Gràcies a l'extraordinària amabilitat dels Srs. Ramon Sala i Pere
Verdaguer he pogut confirmar que, efectivament, Esteve Crivaller, doctor en

[→↔

Els decennis -i àdhuc els dos segles- posteriors a la publicació del *Liber elegantiarum* representen, sorprenentment, un buit gairebé total pel que fa a les referències a aquesta obra o al seu autor. Excepte algun altre text atribuïble a Joan Esteve⁹, no trobem cap altra al·lusió segura a aquest notari de la ciutat de València fins pràcticament el segle XVIII. L'humanista i polígraf català Pere Miquel Carbonell no l'esmenta, per exemple, dins els seus *De viris illustribus catalanis*, entre els quals sí que inclou, tanmateix, altres tres autors valencians¹⁰. Malgrat la

ambdós drets i mestre d'arts i teologia, en diverses ocasions ostentà el càrrec de rector de la Universitat de Perpinyà a finals del XV i principis del XVI.

⁹ Es tracta del *Trihunfus clarissime excelentissimeque regine Hispanie domine Ysabellis*, descripció detallada les festes celebrades en l'ocasió de l'entrada triomfal dels Reis Catòlics a València. Per a més informacions sobre aquesta obra i sobre qüestions generals referides a la peripècia biogràfica de Joan Esteve, remetem al capítol 1.3., on tractarem aquests temes amb més detall. Evidentment, hem de considerar una atribució desencertada la que fa, segons sembla, Josep Perarnau en la seua ressenya (*ATCA*, 7/8 (1988/1989), p. 711) al catàleg d'incunables de les biblioteques holandeses per G. van Thienen (ed.) (1983), i en la qual afegeix, sense cap justificació, el cognom "[Esteve]" al nom de l'autor del *Comprehensorium*, Johannes Grammaticus. Després de les observacions de G. Colon (1983) i G. Colon/A.J. Soberanas (1986) sobre aquest vocabulari llatí imprés a València el 1475, sembla insostenible l'atribució suggerida.

¹⁰ Vegeu l'edició d'aquesta obra per M. Vilallonga (1988), i les referències en Vilallonga (1993:67).

vocació declaradament pedagògica del *Liber*¹¹, el nostre autor no sembla haver participat en cap de les activitats no sols docents o acadèmiques, sinó literàries o culturals en general, particularment en el camp de la llatinitat i l'humanisme, que d'una forma o altra proliferaven a la València de finals del segle XV o prenien embranzida en el XVI amb la creació de la nova universitat. Així, no trobem cap Joan Esteve entre el professorat o altres càrrecs de rellevància de la nouada universitat valenciana durant tot el segle XVI, especialment en la primera meitat, on raonablement, per raons cronològiques, el nostre Esteve hauria pogut estendre, tot i que potser ja massa tradanament, el seu magisteri¹². Però tampoc abans, en les esparses notícies sobre les escoles anteriors -bé siguen capitulars, municipals o privades- a les primeres *Constitucions*

¹¹ Voluntat explicitada pel mateix autor que, en la carta proemial dirigida a Ferrer Torrella, afirma que recull

sinonima luculentasque orationes, ita Latine, sic proprie ad cotidianum sermonem nostrum accomodatas, presertim in his que in ludis gramatice in didascalorum discipulorumque ore tractantur. [alv^o]

¹² Per als detalls sobre la vida de Joan Esteve -i la de les persones relacionades amb l'autor del *Liber*-, remet a la secció 1.3.1.. Per a l'organització de l'ensenyament i la selecció del professorat a la València renaixentista, remet a l'apartat 1.4.2., on comentarem el context educatiu on es gesta el *Liber*. Vegeu de tota manera, pel que fa a aquestes i altres dades, l'obra clàssica de José Teixidor (1976), a més de les notables aportacions posteriors de J. Sanchis Sivera (1936), A. Palanca (1958, 1968, 1973,), A. Gallego Barnés (1973, 1980), S. García Martínez (1973, 1980), J. Gallego Salvadores (1976, 1980, 1987), J. Gallego Salvadores i A. Felipo (1983), A. Felipo (1983, 1987a, 1987b, 1993) o M. Gallent (1987), a banda de la síntesi original d'E. González (1987:103-125).

universitàries de 1499, no hi ha constància d'una dedicació docent de l'autor del *Liber*¹³.

El que més estrany resulta, però, és l'absoluta absència de referències al mateix *Liber elegantiarum* durant les dues centúries següents a la seua aparició. I sobretot en una obra com aquesta, d'intenció didàctica i finalitat pràctica, i amb una funció immediata a complir -amb més o menys eficàcia-: l'ensinistrament en unes habilitats necessàries en qualsevol ciutadà lletrat de l'època. El fet mereixerà, sens dubte, una explicació, o com a mínim la formulació d'un conjunt d'hipòtesis¹⁴.

No és, doncs, fins als erudits i il·lustrats dels segles XVII al XIX que hom començarà a recuperar la memòria històrica de la figura i l'obra del notari valencià Joan Esteve. Sempre, això sí, en un pla secundari, com era previsible a la vista de l'escassa incidència cultural que el silenci anterior deixava suposar.

El bibliòfil andalús Nicolás Antonio (1617-1684) en la seua *Bibliotheca Hispana vetus* (1696) sembla ser el primer, cronològicament, que dona alguna notícia de Joan Esteve¹⁵:

¹³ Vegeu, entre altres, Teixidor (1976), A. de la Torre y del Cerro (1924-25), Sanchis Sivera (1936).

¹⁴ Vegeu, per exemple, la falta de referències al *Liber* en Ph. Berger (1987) o J. Hillgarth (1991). Vegeu en capítols posteriors la discussió de les raons d'aquesta absència.

¹⁵ N. Antonio (1696 (1788:X, c.XII, 305)).

647. Anno septuagesimo secundo saeculi scripsit IOANNES STEPHANUS Valentinus, & in urbe ipsa regni principe notarius, nuncupavitque Ferrario Torrellae medicinae uti vocat professori eximio, Dictionarium quoddam & phrasiologium duarum linguarum, Valentinae vulgaris & Latinae: quod, *Librum elegantiarum* inscriptum, Venetiis editum in folio vidimus operâ atque impensa Paganini de Paganinis anno MCDLXXXIX. apud amicum nostrum D. Hippolytum Sampêr Montesiani ordinis sacerdotem, virum probum atque eruditum, post alia munera capellanum regium, & Matritensis Aragoniae Coronae nosocomii rectorem.

Per la seua banda, el valencià Vicente Ximeno (1691-1764) en el seu compendi *Escritores del reyno de Valencia*, remet a la informació donada per Nicolás Antonio, però afegint algunes observacions que, amb altres autors, no creiem ben documentades¹⁶:

1489 Juan Esteve, natural de Valencia, Notario publico (aunque yo mas creo que fue Medico por lo que dirè despues) y sugeto muy versado en la lengua Latina. Publicò en el año 1489. una Coleccion de frases, y dicciones Latinas, y Valencianas, y le dedicò à Ferrer Torrella, à quien èl

¹⁶ V. Ximeno (1747:I, 55). Com veurem, no sembla ser aquest l'únic cas en què els erudits de l'època emboliquen la troca, ni l'únic autor. E. González (1992:14) ja comenta, a propòsit de Vives, que "los bibliógrafos de los siglos XVI a XIX fueron tejiendo una madeja de equívocos y confusiones tal, que su sombra pesa aún sobre las investigaciones de nuestros días".

llama Eximio Professor de Medicina. Assi lo refiere Don Nicol. Anton. (I) que dice aver visto un exemplar en poder de Don Hipolito de Sampèr, con este titulo:

I. *Liber Elegantiarum*. En Venecia por Paganino de Paganinis 1489. en fol. Ay en Valencia en la Libreria [sic] del Marques de Villatorcas un exemplar de esta Obra impresa en letra calderilla. Viene à ser un *Diccionario* de vocablos, y frases Valencianas, y Latinas, y se expresa en èl por Autor *Joannes Stephanus Medecinae Doctor*.

L'última afirmació, que assigna a Joan Esteve la condició de doctor en medicina és manifestament inexacta, ja que ni consta tal notícia en el *Liber elegantiarum*, ni s'ha pogut en cap moment aportar cap dada que ho demostrés. L'error ja va ser constatat pel dominicà Lluís Galiana (1740-1771)¹⁷, el qual, en unes *Addiciones i Correcciones á los tomos de Escritores Valencianos del Dr. Vte Ximeno*, es limita a aduir, en contra de tal apreciació, el mateix èxplicit del *Liber*:

T.I. Pag. 55. Juan Esteve. En confirmacion de que fue Notario Publico, i no Medico. como cree Gimeno, pondré la nota que se halla al fin de su obra, intitulada, Liber elegantiarum, de la qual hai un eemplar en nuestra libreria de orihuela, á quien le faltan las primera ojas. dice assi.

¹⁷ Ll. Galiana/J. Teixidor ([s. XVIII]:1).

"Explicit liber elegantiarum Johannis stephani viri eruditissimi civis Valétiani regie auctoritate notarii publici: latia et valétiana lingua: exactissima diligentia emendatus: opera atque impensa Paganini de Paganinis Brixienis Venetiis impressus. Inno. VIII. summo pôtifice. Augustino Barbadico Venetiarum principe. Anno a natali christiano. M. cccc lxxxviii. v. vero. no. Octobris."

La mateixa rectificació, i amb el mateix suport, fou proposada per l'erudit valencià Justo Pastor Fuster y Taroncher (1761-1835), que amplia i revisa l'obra de Ximeno en la seua *Biblioteca valenciana*¹⁸:

JUAN ESTEVE

Valenciano. Aunque Ximeno, hablando de este escritor, tomo i, pág. 55, dice haber sido notario público; confiesa, *que mas cree fué médico*. En esto parece se engañó: prueba de ello es, que en la obra titulada: *Liber elegantiarum*, consta claramente, pues dice: *Explicit Liber elegantiarum Joannis Stephani viri eruditissimi civis valentini regie, (regia) auctoritate notarii publici: latiâ, et valentina lingua : exactissima diligentia emendatus : opera atque impensa Paganini de Paganinis Brugensis Venetiis impressus Inno VIII, summo pontifice : Augustino Barbadico Venetiarum Principe, Anno á natali Christiano 1489. V. vero non. Octobris.*

Por aquellas palabras : *exactissima diligentia emmendatus* , parece ser esta segunda impresion; y en la carta dedicatoria á Ferrer Torrella, ademas que por las siguientes palabras manifiesta ser notario y no médico, pues dice: *Igitur cum aliquando ab hac nostrae forensi exercitatione diuturnisque labore explicitus.....* parece que tambien confirma

¹⁸ J.P. Fuster y Taroncher (1827:35-36).

mi anterior sospecha, de ser reimpresion la referida obra, porque concluye: *Vale mei memor. Valentiae nonas Ianuarii Anno mil cccc lxxii.*

[...]

La equivocación de Ximeno, pudo haber nacido de confundir á este Autor, con Jaime Esteve, médico, que floreció muy á los principios del siglo XVI; que vivió por este tiempo, consta por el testimonio de Andrés Schoto, el que en su *Hispania Illustrata*, hablando de la Academia Valentina, dice: *Inter Medicos vero excelluit Jacobus Stephanus, Medicus et Mathematicus insignis, de quo alibi pluribus.* [...]

José Rodríguez (1630-1703) és un altre dels il·lustrats que, en la seua *Biblioteca Valentina* (1747), seguint molt al peu de la lletra les informacions de Nicolás Antonio, deixa constància de l'obra de Joan Esteve¹⁹:

JVAN ESTEVE. Natural, y Notario publico de Valencia. Escriviò:

Dictionarium, & Phrasiologium, duarum Linguarum, Valentinae, & Latinae. Inscriptû: *Librum Elegantiarum.* Venetijs, per Paganinum de Paganinis. 1489. in Fol.

D. Nicolás, in *Bibliòth. Veteri.* lib. 10. cap. 12. fol. 200. num. 647. diziendo, que viò Exemplar, en mano de N. Amigo, D. Hipolito de Sampèr.

¹⁹ J. Rodríguez (1747:253).

Ja de ple dins el segle XIX, la modesta ambició, també en el camp de l'erudició, de la nostra Renaixença no va propiciar que hom prengués exacta consciència de la singularitat i la significació del *Liber elegantiarum* dins la història de les lletres valencianes i, en general, dins la cultura del Renaixement. José Vives Ciscar (1853-1893) és un dels pocs autors que recull informacions sobre obres de tipus bàsicament lexicogràfic, fins llavors disperses, en el seu article *Los diccionarios y vocabularios valencianos* (1882). Al costat dels tòpics llemosinistes i les inexactituds habituals en l'època, Vives, en un to lleugerament apologetic, enumera unes trenta-tres obres, la majoria vocabularis i diccionaris, de l'edat mitjana i especialment dels segles XVIII i XIX. Dins un segon apartat '*Obras auxiliares [sic] para el estudio y conocimiento de la lengua valenciana*', fa constar²⁰:

EXPLICITER *Liber elegantiarum Joannis Stephani civis valentini, Regia auctoritate notarii publici. Venetiis impresus anno MCCCCLXXIX [sic]. Coleccion de frases y dicciones latinas y valencianas dedicadas á Ferrer Torrella. Este raro volúmen es muy estimado por la pureza del lemosín.*

Tot seguit dóna entrada a un altre vocabulari, en els termes següents:

²⁰ J. Vives Ciscar (1882:80).

SYNONOMOS *del Lemosin en latin. Vol. en 4.º*
impreso en Valencia por Christóval Coffman en 1502. La
rareza que hoy tienen los ejemplares de esta obra nos impide
poder juzgarla con certeza y por ello meramente la citamos.
Algunos autores la suponen de Esteve por la elegancia de la
construcción latina.

La data i l'impressor d'aquesta darrera obra demostren sense dubtes que es tracta dels *Sinonima variationum sententiarum* de Jeroni Amiguè (València, Cristòfol Koffman, 1502). Sembla, però, que Vives no degué consultar l'original, ja que en dona un títol poc ajustat i aventura incorrectament que l'autor és Joan Esteve, relliscada que s'hauria pogut estalviar si hagués llegit el títol sencer, on s'expressa que els *Sinonima* van ser "per Hieronimum Amiguètum... redacta". Tot i això, l'apreciació de Vives Ciscar no deixa de tenir un punt d'encertada intuïció: tant el repertori del nostre Esteve com el de Jeroni Amiguè, segons tindrem ocasió de comprovar, són deutors alhora, en diferent grau però sempre ben perceptiblement, d'una mateixa obra, les *Sententiarum variationes* de l'italià Stefano Fieschi da Soncino²¹.

Els bibliògrafs dels segles XIX i XX, també dediquen al *Liber elegantiarum* un espai en els respectius repertoris. Entre els primers, hi ha el de Bartolomé José Gallardo y Blanco, que és el primer a donar una descripció bibliogràfica moderna, bastant correcta i completa, d'un dels exemplars del *Liber*²².

²¹ Fet d'altra banda ja posat en evidència per J. Gulsoy (1964).

²² B.J. Gallardo (1863-1869: II, col. 967, núm. 2143). Per les característiques que reporta -sobretot del full inicial vº- deu haver-se basat

El valencià José Ribelles Comín (1872-1951), en la seua *Bibliografía de la lengua valenciana* (1915-1984)²³, a més ressenyar bibliogràficament el *Liber* a partir de l'exemplar de la Biblioteca de l'Ateneu Barcelonés -el qual, segons l'autor, procedia de la de Miguel V. Amer-, en transcriu, cal dir que sense gaire cura, diversos fragments. Esmenta, a més, uns altres quatre exemplars: el de la Biblioteca de l'Institut d'Estudis Catalans -procedent de la de Marian Aguiló-, el de la Biblioteca Universitària de València, el descrit per Gallardo, i un altre,

en els exemplars C o S, que descriurem més endavant (vegeu la secció 1.2.1., referida als exemplars coneguts). Reproduïm ací la seua descripció:

ESTEBAN (JUAN)

2143. (Al fin) Explicit liber elegátiarum Johânis Stephani viri eruditissi | mi ciuis Valêtiani regie auctoritate notarij publici latia τ valê | tiana lingua : exactissima diligentia emendatus : Opera atq₃ im | pensa Paganini de Paganinis Brixiensia Venetijs impres | sus. Jnno. viiij. summo pôtifice Augustino Barbadico Ve | betiaru₃ principe. Anno a natali christiano M. cccclxxxviiiij. | v. vero. no. Octobris.

Fól. - l.g. á tres col., con los membretes de las sílabas iniciales de las palabras en las cabeceras de las planas. Carece de foliación, pero tiene signaturas (a-x6.).

La foja de portada está en blanco, y á la vuelta:

<<Johannes Stephanus Ferario Torella; medecine professori eximio... etc. - Vale mei memor. Valentiae nonas januarii. Anno. mil. cccclxxij.>>

En la foja segunda (sign. a ij) principia el texto.

Dice que copiaba vocablos y frases de autores como Terencio, Cicerón, Aulo Gelio, etc. y les ponía al lado las correspondencias en vulgar valenciano.

El vocabulario acaba en la penúltima foja del libro, letra Z.

En la siguiente última hoja:

<<Precepta quedam ad compositionem orationis pertinentia per b. factum tradita... etc.>>.

²³ J. Ribelles (1915-1984:I, 161-172, núm. 77). Aquest primer volum va veure la llum exactament el 1915.

propietat d'Isidro Bonshoms, l'existència del qual li ha estat comunicada per Eudald Canibell²⁴. A partir de les informacions d'aquest darrer, en el sentit que l'exemplar d'en Bonshoms presentava una portada desconeguda en els altres, Ribelles fa costat a la hipòtesi de J. P. Fuster y Taroncher²⁵ en el sentit que n'hi hagué dues edicions: la primera corresponent a la data (1472) de la dedicatòria a Ferrer Torrella, i la segona en la data (1489) consignada en l'èplicit, juntament amb la precisió "exactissima diligentia emendatus". Cal dir, però, que en Bonshoms es traslladà a Mallorca i que, del seu exemplar, si existí amb les esmentades característiques, mai no se n'ha sabut res més. Constatada finalment el bibliògraf valencià que tant Vives Ciscar com el seu seguidor Eduardo Genovés -autor d'un *Catalech descriptiu de les obres impreses en llengua valenciana desde 1474 fins 1700*²⁶- no han vist cap exemplar del *Liber* i transcriuen equivocadament l'any de la impressió (1479 en comptes del correcte 1489). Ribelles, a més, és el primer a situar dins unes coordenades més àmplies l'obra d'Esteve i a destacar-ne l'interés i l'originalitat, potser amb un punt d'exageració que no ha deixat de tenir continuació:

²⁴ Es tracta sense dubtes d'Eudald Canivell i Masbernat (1858-1928), tipògraf i bibliògraf del cercle de la revista *L'Avenç*.

²⁵ J.P. Fuster y Taroncher (1827:35). Vegeu-ne la cita més amunt dins aquesta mateixa secció.

²⁶ E. Genovés y Olmos (1911-14:8), en efecte, dóna una notícia bibliogràfica plena d'errors de tota mena:

1479 [sic]

"Expliciter [sic] hiber [sic] elegantiarum Joanis Stephani civis valentini [sic].- Regia auctoritate notarii publici. Venetiis impresus anno MCCCCLXXIX [sic]."

Es una col·lecció de frases y vocables valencianes y latines, dedicat á Ferrer Torrella. En fol.

Este meritísimo libro, cuyo título recuerda el que puso al suyo Lorenzo Valla, cuya primera edición parece fue hecha en Roma en 1471, muy estimado por la rareza de los vocablos que contiene, es una nutrida colección de frases y dicciones valencianas y latinas, y no sólo es anterior y supera a Nebrija, sino que es el primer diccionario que se ha impreso en la lengua románica.

Cal destacar que Ribelles dóna notícia del projecte de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans de fer-ne una nova edició, "convenientemente ordenada".

Pocs anys després d'aquest volum de l'obra de J. Ribelles Comín va aparèixer publicat finalment el *Catálogo de obras en lengua catalana* de Marian Aguiló (1825-1897), ja enllestit i premiat el 1860, en el qual, pel que fa al *Liber elegantiarum*²⁷, a part una recensió bibliogràfica concisa, es fa constar que "es obra muy rara". No fou aquest, però, l'únic contacte de l'insigne bibliòfil i erudit amb el llibre de Joan Esteve. En els extensos materials lexicogràfics que va arregar al llarg de tota la seua vida, i que finalment van començar a eixir a la llum el 1914, sota la cura de Pompeu Fabra i Manuel de Montoliu, amb el nom de *Diccionari Aguiló*²⁸, un bon percentatge de les entrades lexiques

²⁷ M. Aguiló (1923:533, núm. 2082). El *Liber* apareix encapçalant la secció de *Retòrica*.

²⁸ M. Aguiló (1914-1934). Vegeu-ne també la reimpressió facsimilar en M. Aguiló (1988-1989).

corresponen a dades provinents del *Liber elegantiarum*²⁹. Com sabem, Aguiló posseïa un exemplar d'aquesta obra en la seua biblioteca particular, amb gran part de la qual va passar a la Biblioteca de l'Institut d'Estudis Catalans, i posteriorment a la Biblioteca de Catalunya.

Per la seua banda, el diplomàtic i polígraf Eduard Toda i Güell (1855-1941), en la seua obra *Bibliografia espanyola d'Itàlia*, dóna entrada al *Liber*³⁰ amb algunes precisions sobre l'autor i el contingut³¹, i alguna que altra errada³². Més recentment, M. Menéndez Pelayo també ressenya el *Liber* en la seua *Bibliografia hispano-latina*

²⁹ En la *Llista (provisional) de les principals obres citades en abreviatura*, incorporada com a suplement del primer fascicle (1914) del *Diccionari Aguiló* es fa constar, evidentment, la referència del *Liber*:

J. Esteve
Diccionari Català-Llatí, imprès a Venècia, 1489. [Biblioteca de Catalunya].

³⁰ E. Toda (1927-1931:II(1928), 61, núm. 1630).

³¹ De l'autor diu: "Natural de Valencia. Fou notari reyal y subjecte molt versat en la llengua llatina". De l'obra, es limita a constatar que: "És una compilació en forma de vocabulari de frases de Terenci, Ciceró, Aulo Gelió, etc., ab sas correspondencias en català".

³² Com per exemple quan especifica: "Registre, sigs, a-x de 6", sense concretar que és sols l'últim quadern, o més aviat tern, el que conté només 6 plects. O quan parla de la "Dedicatoria al metge Ferrán [sic] Torrella".

*clásica*³³. Ha estat igualment catalogat per A. Palau³⁴ i, d'una forma bastant completa, per P. Bohigas i A.-J. Soberanas³⁵.

Al mateix temps, en el camp més estricte de la filologia, com hem vist en el cas de Marian Aguiló, hom començava a adonar-se de la importància del *Liber* i a assajar d'explorar-ne les nombroses informacions lingüístiques. El 1915 Antoni Mª Alcover inclou el *Liber elegantiarum* en el seu *Pertret per una bibliografia filologica de la llengua catalana*³⁶. L'erudit castellanenc Salvador Guinot, el 1922, és el

³³ M. Menéndez Pelayo (1953:X, 40) el reporta en quart lloc entre els diccionaris hispànics i en dóna una descripció bibliogràfica, extreta de Gallardo.

³⁴ A. Palau y Dulcet (1951:175, núm. 83828). Amb pocs exemplars localitzats i alguna imprecisió, com "declara que copia vocablos y frases de autores clásicos, como Cicerón, Terencio, Aulo Gelio, etc. y al lado su correspondencia en vulgar castellano y catalán. Existe en la Biblioteca Universitaria de Barcelona".

³⁵ P. Bohigas/A.-J. Soberanas (1976:90-91, núm.92), després de donar-ne les característiques formals a partir de l'exemplar de la Biblioteca de Catalunya, especifiquen que es tracta d'un

Mètode per a l'ensenyament del llatí fet a base d'un recull de frases i locucions en català, ordenades més o menys alfabèticament, amb les correspondències llatines. L'autor el composà a instància de Ferrer Torrella, professor de Medicina a València, a qui va dedicat. La dedicatòria és datada en 1472. És un dels més antics diccionaris d'una llengua romànica, i el primer català de caràcter propiament [sic] lexicogràfic. [...]

Pel que fa a l'autor, reproduïxen les apreciacions, discutibles, de Moll (1960 (1982:247-280)), a què al·ludim més endavant i en la secció referida a la vida de l'autor.

³⁶ A.M. Alcover (1915:XXIX, núm. 195).

primer a dedicar un petit article sencer al contingut del *Liber*. Després de fer constar que l'Institut d'Estudis Catalans ja en preparava una nova edició crítica, fa notar algunes de les nombroses errades, en comenta els usos gràfics, morfosintàctics o lèxics, en relació sobretot amb la parla actual, i fins i tot n'extrau recomanacions normatives³⁷.

Poc després, i des del primer volum (1926-1930), el *Diccionari català-valencià-balear*³⁸ fa un extens aprofitament del fons lèxic del *Liber*, particularment quan es tracta dels freqüents lexemes i

³⁷ S. Guinot (1922:67-73) sembla haver partit bàsicament de les dades aportades per J. Ribelles Comín. Alguns dels errors correctament detectats per l'autor són *doxa*, per *cloxa*, o *eam*, per *exam*. Per un altre costat, una frase com "Fins a huy" l'incita a proposar: "Debemos esforzarnos por restituir al uso corriente la prep. *fins*". "Ja ha bona estona" el fa qüestionar-se "¿Porqué [sic] hemos de perder *estona* y sus modos adv.?". En un altre sentit, Guinot aprofita alguna cita del *Liber* per fer una discreta afirmació de la unitat de la llengua:

"Açom sab greu. Hec res me habet."

En los oídos de los autoctonistas valencianos (perdonad el mote) esta frase sonará como netamente catalana. La identidad orgánica de las modalidades de la lengua catalanesca se ve más patente cuanto más viejos son los textos que examinamos, cuando más nos acercamos a la fuente común.

³⁸ A.M. Alcover/F. de B. Moll (1926-1962)=*DCVB*. El *DCVB* consigna, evidentment, el *Liber* entre la seua bibliografia:

[Esteve Eleg.] *Liber Elegantiarum* Johannis Stephani, Notari Reyal [sic] de Valencia.- Incunable, estampat a Venècia l'any 1489. N'hi ha exemplars a la Biblioteca de Catalunya, a l'Ateneu Barcelonès i a la Universitat de València.

accepcions rarament, o en absolut, documentats en altres bandes³⁹. Es pot comprovar com algunes d'aquestes dades han estat extretes a partir de les que reporta el *Diccionari Aguiló*, que com sabem va servir per a la redacció del *DCVB*⁴⁰. Tanmateix, de vegades hom hauria preferit que aquest aprofitament, tant del *Liber* com del *Diccionari Aguiló*, hagués estat molt més extensa⁴¹. Així, hom hauria pogut trobar al *DCVB* mots, datacions o significats nous com els referits a *albocora*, *allada*, *amblador*, *arredolar*, *burló*, *cartulari*, *colubrina*, *commoure*, *fleuma*, *estar fora*, etc., per posar-ne només uns pocs exemples⁴².

És segurament aquesta familiaritat amb l'obra de Joan Esteve i amb el *Diccionari Aguiló* el que va esperonar en Francesc de Borja Moll la curiositat per la riquesa lèxica i les particularitats del *Liber elegantiarum*. Fins llavors, com hem pogut comprovar, tothom, en una llarga i feixuga tradició que hem volgut resseguir, s'havia limitat a

³⁹ Vegeu, per exemple, els mots *acarament*, *alterquejar*, *caut*, *estremera*, *floridura*, etc.. Ara bé, de vegades hom hauria desitjat un rigor major a l'hora de voler *descobrir* aquests hàpaxs, que en alguns casos no són sinó errors tipogràfics més que probables, com *cubdurós*.

⁴⁰ En alguns casos el *DCVB* fa constar que el text de *Liber* citat procedeix en realitat del *Diccionari Aguiló*. Vegeu, per exemple, *acegar*, *assoldidat*, *cioires*.

⁴¹ Coincidim per tant amb l'apreciació de Colon/Soberanas (1986:215): "És de doldre que la rica documentació dels glossaris d'Aguiló i de Balari no hagi estat sistemàticament trafegada a les columnes del *DCVB*, en particular quan permetia de remuntar en el temps l'aparició d'un vocable o de perfilar-ne millor la seva trajectòria".

⁴² Aquestes qüestions les tractarem més detingudament en la secció dedicada al lèxic català.

repetir les quatre dades elementals, i algunes d'errònies, que apareixien bé al *Liber* mateix, bé en les biobibliografies anteriors, de vegades de segona o tercera mà. Moll serà el qui encetarà realment l'estudi filològic i lingüístic del *Liber*, a partir de l'obra mateixa i amb el rigor i el deteniment que mereix. La primera de les seues aportacions sembla haver estat la comunicació oral que féu en una sessió acadèmica de la Societat Catalana d'Estudis Històrics el 1951⁴³, on ja manifesta "que el llibre de N'Esteve ha estat a penes estudiat". Però és en la conferència sobre el mateix tema donada el 1959, i publicada l'any següent⁴⁴, on ofereix els primers resultats consistents de la seua aproximació al *Liber*. Després de presentar formalment el text de l'incunable, aporta breument les escasses dades conegudes sobre l'autor, i fa constar els comentaris d'altres estudiosos, en especial sobre el 'to' de l'obra⁴⁵ i les possibles causes de la publicació a Venècia. Seguidament se centra en el llenguatge i la tècnica lexicogràfica, l'ambient, i, amb més detall, en les anomenades *fonts* del *Liber*⁴⁶. Entre aquestes identifica el *Liber facetiarum* de Poggio Bracciolini com un dels principals 'inspiradors' de molts fragments del

⁴³ En concret el 2 de juny de 1952. Cf. el report que en féu Carme Boyé (1952).

⁴⁴ F. de B. Moll (1960 (1982:247-280)). Vegeu també una publicació parcial d'aquestes aportacions, presentades al VII Congrés de Lingüística Romànica (Lisboa), en F. de B. Moll (1960b).

⁴⁵ I, en concret, els de Marian Aguiló, J. Ribelles Comín i especialment Salvador Guinot (1922), el qual havia estudiat "muy ligeramente" el *Liber* (Moll 1960 (1982:251-253)).

⁴⁶ Com que tots aquests aspectes seran tractats en detall en els capítols posteriors, hi remetem per al comentari i discussió d'aquestes i altres de les afirmacions de Moll i altres autors.

llibre d'Esteve⁴⁷. En un article posterior⁴⁸, a part de rectificar alguna de les afirmacions anteriors sobre les fonts⁴⁹, el mateix autor es concentra en el lèxic per destacar encara la preponderància del llatí, o fer observacions importants respecte de la tècnica del *Liber*. A continuació presenta una classificació comentada de les principals aportacions lèxiques, sobretot pel que fa a les primeres documentacions i les documentacions úniques. Finalment, encara el 1980, Moll hi fa les darreres aportacions en el camp de la fonologia, les grafies i la morfologia verbal.

Altres autors, dins el camp de la història lingüística, cultural i literària s'han ocupat també amb més o menys profunditat del *Liber elegantiarum*, com Josep M. Miquel i Vergés⁵⁰, Antoni Griera⁵¹, Joan

⁴⁷ Part d'aquests originals comentaris seus sobre les fonts del *Liber*, Moll els reitera en un article presentat al VII Congrés de Lingüística Romànica (Moll 1960b).

⁴⁸ F. de B. Moll (1977 (1982:281-306)).

⁴⁹ En concret les referides a algunes fonts, ja que, com veurem, en l'endemig J. Gulsoy havia fet descobriments interessants de confirmaven que, per exemple, les *Elegantiae* de Lorenzo Valla sí havia estat utilitzat per Esteve.

⁵⁰ J.M. Miquel i Vergés (1938 (1989:64)) es limita a reproduir-ne l'explicít i a comentar el nom de llengua valenciana i la particular ordenació del *Liber*, que, segons aquest autor, "és distribuït en matèries", afirmació que ens fa sospitar que no l'havia pogut consultar.

⁵¹ A. Griera dóna una simple entrada al *Liber* en la *Bibliografia lingüística catalana* (1947:26), dins l'apartat "Diccionarios y vocabularios".

Fuster⁵², Anna Cornagliotti⁵³, Joan Solà⁵⁴, Albert Rico⁵⁵, o altres com J. Almiñana o J. Costa⁵⁶. Manuel Sanchis Guarner arreplega en diversos

⁵² J. Fuster (1972 (1992:17)), per exemple, s'interessa pel *Liber* en tractar les relacions editorials amb Itàlia, però ha escrit a més a més pàgines que il·luminen extraordinàriament el context humanístic i educatiu de la seua gestació, impressió o difusió (1962 (1968b:315-508), 1968a).

⁵³ A. Cornagliotti (1980:380-381), seguint Moll, destaca la presència dels italianismes del *Liber* i la necessitat d'estudiar-los. Anuncia amb aquesta intenció una edició anastàtica a *La Bottega d'Erasmus* (Torí), que finalment no ha aparegut.

⁵⁴ J. Solà, a banda d'interessar-se per l'evolució de l'ensenyament llatí a les terres catalanes (1979), ha estudiat el contingut dels manuals gramaticals i retòrics (Solà 1989a, 1991), en la línia del *Liber*.

⁵⁵ Albert Rico (1991:) fa una magnífica i alhora concentrada síntesi de les últimes troballes sobre el *Liber* (amb un petit lapsus, no sabem si intencionat: l'atribució del pròleg de l'edició facsímil de 1988 a A.-J. Soberanas, al costat del seu únic autor G. Colon).

⁵⁶ Josep Almiñana (1981:191-201), amb intenció declaradament combativa "quan, en este moment polemic i difícil, s'atempta descaradament contra la personalitat valenciana", es limita a comentar les dades d'altres autors, bàsicament antics, sobre la vida i l'obra d'Esteve, i se centra en la discussió del nom de la llengua, preocupació principal de l'autor. En una línia semblant, Juan Costa (1992) recull tan sols les informacions ja conegudes per insistir que "en este caso concreto, sería el primer y tal vez único, diccionario en el mundo, del que su propio autor afirma pertenecer a la lengua valenciana, que luego resulta ser otra, según los recientes 'filólogos' catalanizados".

estudis⁵⁷ les observacions i descobriments de F. de B. Moll i de Joseph Gulsoy. Jordi Rubió i Balaguer, que ha dedicat una atenció cabdal al Renaixement a les terres de llengua catalana, ha remarcat la necessitat d'estudiar la vida i l'obra de Joan Esteve, tot situant-lo en el context de la renovació pedagògica i cultural propugnada per l'humanisme⁵⁸.

Però, una vegada més, els avanços més interessants en el coneixement concret del *Liber* partiran d'una anàlisi filològica més especialitzada. Joseph Gulsoy, en la seua magnífica panoràmica de la lexicografia a les terres valencianes, augmenta la nòmina dels texts sobre els quals Esteve va bastir gran part del *Liber*: les *Elegantiae* de Valla, la correspondència de Filelfo, els *Synonyma* de Fieschi⁵⁹. Per la seua banda, Germà Colon i Amadeu-J. Soberanas⁶⁰ tracten, en la seua coneguda revisió històrica de la lexicografia catalana, el pes i importància de

⁵⁷ M. Sanchis Guarner (1963:15, 1972:155-156, 1980:246-247).

En aquest darrer manual, *l'Aproximació a la història de la llengua catalana*, s'hi escolta algun lapsus gros, com quan s'atribueix a Poggio Bracciolini el *Sententiarum Variationis* [sic, per *Variationes*] seu *Synonyma*, l'autor del qual és en realitat Stefano Fieschi da Soncino, com ja va aclarir a bastament Joseph Gulsoy (1964:116).

⁵⁸ J. Rubió (1948-59 (1984-86:19-23); 1961 (1990:194); 1973 (1990:212)).

⁵⁹ J. Gulsoy (1964:113-118) amplia així notablement les 'fonts' identificades per Moll, i en corregeix algunes afirmacions, com ara que les *Elegantiae* de L. Valla no havien estat tingudes en compte per Esteve, fora de la imitació del títol de l'obra.

⁶⁰ G. Colon/A.-J. Soberanas (1986:44-50).

l'element català del *Liber*, la caracterització valenciana del lèxic⁶¹ o les deficiències de l'obra, altrament ben conegudes, sobretot pel que fa a la localització i l'ordenació dels mots. Aquests autors critiquen així mateix la datació (1472, o fins i tot 1471) que Joan Coromines fa dels freqüents mots del *Liber* que addueix en el seu *Diccionari etimològic i complementari*⁶². Potser una de les últimes publicacions centrades exclusivament en el *Liber elegantiarum* ha estat el petit estudi preliminar de Germà Colon a l'edició facsímil d'aquesta obra⁶³. Colon hi comenta semblances i diferències amb altres vocabularis coetanis, algunes particularitats i dubtes pel que fa al lèxic⁶⁴, i encara una altra vegada les famoses 'deficiències' de l'obra.

Els més recents, i aprofundits, estudis sobre el *Liber elegantiarum*, especialment els de F. de B. Moll, J. Gulsoy, G. Colon o A.-J. Soberanas, no esgoten, ni de bon tros, les possibilitats de recerca d'aquesta obra. Tots aquests autors coincideixen a destacar la necessitat

⁶¹ Això a banda de criticar algunes afirmacions anteriors, com la de Moll en el sentit que els trets valencians eren prou limitats (1ª persona del present d'indicatiu i algun altre lexema; Colon/Soberanas 1986:48).

⁶² J. Coromines (1980-91) = *DECLC*. Vegeu més endavant el comentari a aquesta qüestió.

⁶³ G. Colon (1988).

⁶⁴ Amb algunes afirmacions més que discutibles, com la de considerar (Colon 1988:24) el mot *cioires* un error per un fantàstic **civires*, en comptes del real i fàcilment explicable *cicures* -animal domèstic- llatí. És clar que moltes d'aquestes qüestions només es fan evidents després d'una revisió crítica de tot el *Liber*, i de comprovar, per exemple, que termes llatins apareixen més d'una vegada en la part catalana.

de major aprofundiment i, en concret, d'una edició que permeta disposar d'un text revisat i fiable. Ja vam veure com, a principis de segle, l'Institut d'Estudis Catalans tenia en projecte una edició crítica del *Liber elegantiarum*. Des d'aleshores, hom no ha deixat d'insistir i aconsellar en aquesta direcció. Joseph Gulsoy⁶⁵ n'anuncià també una edició crítica, que considera imprescindible, ja que "en l'actualitat, el *Liber* d'Esteve és pràcticament inassequible" i l'edició veneciana "resulta quasi inaprofitable", atés que "conté força errades", "li manca un rigorós ordre alfabètic" o "abunden repeticions de mots". És per això que recomanava ja de "dotar-lo d'un índex alfabètic exacte de vocables [...] i facilitar la referència a frases", alhora que caldria "la correcció de les errades, ortogràfiques o de contingut". Posteriorment Francesc de B. Moll proposa, en una línia semblant, una sèrie d'objectius a complir en relació amb l'estudi de l'obra⁶⁶:

En les nombroses frases que conté, es troben moltes paraules que interessa tenir enregistrades d'una manera apta per a poder-les trobar còmodament i aprofitar-les en estudis comparatius. [...]

Convindria fer una edició facsímil del *Liber Elegantiarum*, molt abundant de notes, en què es fessin notar les nombroses errades de transcripció, les fallides de mètode i les característiques tècniques del llibre. [...]

Seria molt útil redactar un Registre com el que Hill va fer de l'*Universal Vocabulario* d'Alfonso Fernández de Palencia, és a dir, que contingués com a "entrades" tots els

⁶⁵ Gulsoy (1964:115-116).

⁶⁶ Moll (1977 (1982:306)).

mots "interiors" de les frases que formen la part catalana del llibre de Joan Esteve.

Més recentment, i poc abans d'apressar-se a traure'n una reimpressió facsimil, G. Colon deia⁶⁷ a un auditori de la Universitat de València:

És urgent publicar una edició completa, amb estudi i índexs, del *Liber Elegantiarum*. Jo sé que ací esteu preparant un semblant treball. Tots l'esperem amb deler. Aleshores podrem començar a examinar a partir d'obres lexicogràfiques el lèxic valencià per si mateix.

Poc després, aquest mateix autor i A.-J. Soberanas insisteixen que⁶⁸:

És urgent de preparar una edició anastàtica del *Liber elegantiarum*. Aquesta futura edició hauria d'anar acompanyada d'una extensa anotació, on fossin indicades les fonts clàssiques i italianes del Renaixement on Esteve trobà els textos llatins; [...]

Amb una reedició d'aquest tipus a l'abast, seria molt més fàcil qu algú confegís un índex complet dels mots catalans que són a l'interior de les frases; [...] Potser si hom

⁶⁷ Colon (1984 (1987:XVIII)).

⁶⁸ Colon/Soberanas (1986:50).

recorria a ordinadors es podria formar també un índex de mots llatins, el qual fóra realment benvingut.

En aquesta futura i difícil tasca, un dels inconvenients més greus als quals hauria de fer front l'editor seria, en les notes, esmenar les múltiples errades tipogràfiques i indicar la recta separació de les paraules. [...]

Si hom arriba a fer realitat aquestes dues propostes, la lexicografia catalana s'haurà enriquit considerablement⁶⁹.

Realitzada fa poc una edició facsímil⁷⁰, que no ha vingut a solucionar gaire els nombrosos problemes textuais que presenta l'obra ni a facilitar-ne la consulta, és evident que amb la present edició pretenem respondre a les suggerències de F. de B. Moll, J. Gulsoy, G. Colon o A.-J. Soberanas, i àdhuc completar-les. En concret, hem intentat fer el text de Joan Esteve no sols accessible sinó sobretot comprensible, alhora que en destaquem algunes de les característiques -lingüístiques, de plantejament i d'estructura- més remarcables, el situem dins la trajectòria vital i professional de l'autor, i dins el seu context històric i cultural, l'humanisme del XV a la Corona d'Aragó.

⁶⁹ Cal recordar ací que, per exemple, cap de les obres sobre llengües clàssiques (llatí, grec, hebreu) de Nebrija, tret del *Vocabulario de romance en latín* (E.A. Nebrija 1981) i el *De vi ac potestate literarum* (E.A. Nebrija 1987), no compta amb una edició moderna, com bé remarca S.N. Dworkin (1992:176).

⁷⁰ J. Esteve (1988). N'hi ha una altra d'anterior, que no he vist citada per ningú, realitzada per University Microfilms, Inc., Ann Arbor-Londres, sense data ([Esteve, Joan] ([s.d.])).

**1.2. EL LIBER COM A
INCUNABLE.**

1.2.1. EXEMPLARS I CATALOGACIONS.

Són només vuit els exemplars de l'únic incunable venecià de 1489 del *Liber elegantiarum* de Joan Esteve que fins avui han estat catalogats, o més aviat descoberts¹. Com hem pogut veure, fins fa molt poc se'n coneixien bastants menys: Ribelles i Moll n'esmentaven només quatre². Encara el 1991, un catàleg de la *Biblioteca Nacional* tan sols en consignava sis exemplars, fet explicable atesa la limitació a determinades biblioteques de les seues dades³. Així, per exemple, un dels exemplars identificat més recentment, el de l'Arxiu Històric Comarcal de Cervera⁴, en quedava fora.

¹ Colon/Soberanas (1985:44).

² Descomptant-ne el catalogat per Gallardo (1863-1966:II, col.967, núm. 2143), que no sabien identificar. Vegeu els comentaris a aquesta catalogació dins el capítol 1.1..

³ Vegeu García Craviotto et alii (1989-1990:362, núm. 2326) i J. Martín Abad (1991). En efecte, en aquests catàlegs de la Biblioteca Nacional no s'han tingut en compte els fons de l'Arxiu Històric Comarcal de Cervera o de la Biblioteca de l'Ateneu Barcelonés, en les quals hi ha també altres exemplars del *Liber*. I això malgrat que una de les bibliografies consultades és la de Ribelles, que basa la descripció en l'exemplar de l'Ateneu.

⁴ Vegeu J.M. Razquin (1976).

Nosaltres, per la nostra banda, hem portat a terme una exhaustiva recerca, que ha inclòs, entre altres: Hain (1826-1838), Brunet (1860-65), Salvá y Mallén (1872), Deschamps/Brunet (1878), Castellani (1889, 1894), Copinger (1895-1902), Pellechet (1897), Proctor (1898-1903), Burger (1902), Haebler (1902, 1905-1924), Huntington (1903), Fumagalli (1905), Reichling (1905-1911), Sayle (1916), Graesse (1922), British Museum (1924, [s.d.]), Pastorello (1924, 1933), Kommission für der Gesamtkatalog der Wiegendrucke (1925-1978), Polain (1932), Centro Nazionale d'Informazioni Bibliografiche (1943-1972=*IGI*), Vindel (1934, 1945-52), Palau (1952), Ascarelli (1953), Bibliothèque Nationale (1945-52), Riesco Bravo (1949), Olmos Canalda (1951), Norton (1958, 1978), Hispanic Society of America (1962), Goff (1963 (1973), 1964), Càrcel Ortí (1966), Hellwig/Matthey (1970), Bianchini et alii (1970), Palanca/Gómez (1981), Thienen (1983), Faulhaber (1987), Mendes (1988), López Serrano/García Morencos (1989), Laurent (1989), Porter et alii (1989), Llompart (1989), Olivar (1990), Santander (1990), Luzuriaga (1991), Gisbert/Ortells (1992), Library of Congress (*Rare Books & Special Collections Catalog*).

Malgrat l'amplitud d'aquestes consultes, no hem pogut localitzar cap altre exemplar del *Liber elegantiarum*, a part dels vuit ja coneguts. Tampoc no han donat resultat positiu les perquisicions d'un possible manuscrit, supervivent de la redacció original o còpia del llibre, malgrat les nombroses consultes igualment realitzades⁵. De fet, les catalogacions més completes publicades⁶ i els catàlegs, descripcions o inventaris de cadascuna de les biblioteques on es troben dipositats els

⁵ Hem revisat els següents catàlegs: Gayangos (1877 (1976)), Cozzo (1897), Mazzatinti (1897), Mazzatinti et alii (1909-1990), Zarco Cuevas (1932), Marinis (1947-52), Berra (1960), Kristeller (1967, 1983a, 1989), Biblioteca Central de la Diputació de Barcelona (1968), Mayer (1980), British Library (1984-1986), etc..

⁶ García Craviotto et alii (1989-1990).

exemplars existents, no han documentat aquest incunable més que en repertoris i biblioteques espanyols⁷.

Hom podria preguntar-se si, per a un llibre amb una suposada utilització massiva als centres d'ensenyament, el nombre d'exemplars que ens han restat -no sols a la península sinó també a Itàlia, on hauria pogut quedar una part de l'edició- és escàs o excessiu. En primer lloc, no hem d'oblidar que, com ja ha estat remarcat amb referència a determinats autors d'èxit⁸, és habitual la desaparició d'exemplars, i encara d'edicions completes, tant si es tracta d'incunables com d'impressions del XVI. En especial -i paradoxalment-, en obres d'àmplia difusió amb finalitat escolar⁹. De fet, alguns autors¹⁰ consideren un fet "poc comú, que encara restin força exemplars d'un llibre escolar

⁷ Per exemple García Craviotto et alii (1989-1990) només documenten el *Liber en Aguiló i Ribelles* (cf. supra).

⁸ És el cas del popular *Orlando innamorato* de M.M. Boiardo, del qual no es conserva cap exemplar de les diverses edicions del segle XV: ni de la primera, amb una tirada de 228 exemplars, ni de l'edició de 1495, amb una tirada de 1.250 còpies. De cadascuna de les altres dues edicions que es van estampar en l'endemig, sols una còpia ens ha pervingut. Cal dir que, malgrat que l'extraordinària popularitat de l'*Orlando*, de lectura àvida i general (Hirsch 1977:3), potser representa un cas extrem, serveix per a il·lustrar un fenomen bastant freqüent. Vegeu també, per exemple, com no és gaire diferent la fortuna d'un text amb un públic necessàriament més restringit, com ara el Nebrija (Rico/Soberanas 1981:22).

⁹ Aquest fenomen és comprensible des de l'experiència actual, si pensem en quants manuals d'educació primària o secundària queden per a les biblioteques, després de patir la tortura venjativa o innocent dels estudiants. No gosariem defensar que el *Liber* hagués de merèixer un tracte més favorable que alguns dels millors llibres de text d'avui.

¹⁰ Colon/Soberanas (1986:46).

com volia ésser aquest", cosa que induiria a pensar en el poc èxit o la poca utilització docent del *Liber*¹¹. Tot i que podem acceptar plenament aquestes observacions, potser caldria matisar-les, donat que el format gran (en foli) del *Liber* sens dubte degué afavorir-ne la conservació¹².

No sabem, per tant, si sembla enraonat de mantenir l'esperança d'alguna altra troballa inesperada, tal com continua passant amb el descobriment de noves edicions, fins i tot, de les populars *Introductiones* de Nebrija¹³. D'altra banda, cal tenir present que les

¹¹ Aquest raonament semblaria estar avalat per les consideracions d'E. González (1992:13) a propòsit de l'obra de Joan Lluís Vives: "La frecuente lectura de sus escritos -en especial aquellos destinados al gran público o a las manos de los estudiantes- propició la multiplicación de ediciones, que posiblemente alcanzaron el millar. Al propio tiempo, tan inusitada demanda llevó a la destrucción, por el simple efecto del uso, de incontables volúmenes.[...]es posible presumir -a través de noticias antiguas o inferencias indirectas- la existencia de unas cuantas impresiones de escritos [...]. En decenas de casos más, se han localizado apenas una o dos copias que documentan determinado tiraje. Es muy probable, por tanto, que otras hayan desaparecido sin dejar rastro.

¹² Precisament sobre Joan Lluís Vives, E. González (1992:13) precisa que: "Ciertamente, la parte de sus obras que iba dirigida al círculo restringido de los estudiosos, y que con frecuencia fue estampada en grandes formatos, tuvo mejores condiciones para sobrevivir y hay constancia de ella en diversas bibliotecas". No hem d'oblidar, però, que, de l'obra de Vives es van fer innumbrables edicions i que per tant el mercat devia estar-ne bastant saturat. La utilització intensiva dels exemplars, en conseqüència, degué haver estat menor.

¹³ Segons A.J. Soberanas (1981b:22) sembla que el mateix 1981 encara es van descobrir dues noves edicions de les *Introductiones* nebrissenses.

probabilitats de conservació d'un major o menor nombre d'exemplars depenen també en gran mesura del tiratge de l'edició i, per suposat, de l'eventualitat de diverses edicions¹⁴.

¹⁴ Per a la discussió d'aquestes qüestions, vegeu les seccions 1.2.3. i 1.2.4..

1.2.2. DESCRIPCIÓ MATERIAL.

Els vuit exemplars del *Liber elegantiarum* avui localitzats només han estat consignats -no descrits ni estudiats- conjuntament una vegada¹, i d'una forma molt tangencial. Es troben a les següents biblioteques: Biblioteca Universitària de València, Biblioteca de Catalunya, Biblioteca Pública i Universitària de Barcelona, Biblioteca de l'Ateneu Barcelonès, Arxiu Històric Comarcal de Cervera, Biblioteca Pública de Palma de Mallorca, Biblioteca Pública "Fernando de Loaces" d'Oriola, Biblioteca Històrica de Santa Cruz de la Universidad de Valladolid.

Per a la descripció dels exemplars fins ara identificats, hem pres com a base el de la Biblioteca Universitària de València (V), no sols per raons de disponibilitat sinó també per altres de tipus textual, que explicarem més endavant en relació amb les dades fornides en l'*Aparat crític*².

¹ Colon/Soberanas (1986:44).

² Per a la justificació d'aquest criteri vegeu més endavant en l'apartat 1.2.3.. Per a l'*Aparat crític*, vegeu el capítol 6.1..

1.2.2.1. LA DESCRIPCIÓ DELS EXEMPLARS.

V: BIBLIOTECA UNIVERSITÀRIA DE VALÈNCIA, INC. 174³

Liber elegantiarum / Iohannis Stephani ... ciuis Valentiani regie auctoritate notarij publici. - Venetijs impressus : Opera atque impensa Paganini de paganinis Brixiensis, 1489 V nonas Octobris [3 d'octubre de 1489]. - [166] f. ; 2° (31 x 21 cm.).

Ref.⁴ : Gallardo 2143 (1863-1866:II, col.967) ; ACFABA (1882:235)⁵ ; Ribelles 77 (1915-1984:I (1917) 161-172) ; Rivera

³ Hem intentat seguir al màxim les normes més actuals, conegudes com a ISBD(A) (cf. Federació internacional d'associacions de bibliotecaris i de biblioteques 1984). Tanmateix, donem, com a complement, la catalogació de Palanca/Gómez (1981:69):

núm. 126 [cota amb llapis: 174]

ESTEVE, Juan

Liber elegantiarum

Venetiis. Paganinus de Paganinis. 3 octubre, 1489.

166 hoj. - Sign.: a8-u8 x6.- Fol.

L. gót.- 2 tam.- 3 col.- 59 lín.- Esp. o min. p. inic.-

Registro.- Titulillos.

Filigr.: toro.

Falta la hoj. sign. a1

Legado a la B.U. por D. Francisco Borrull.

Aguiló 2082 Ribelles I, 77.

Obra muy rara.

Manescau 74 (1918:66-67) ; Aguiló 2082 (1923:533) ; Toda 1630 (1928:II, 61)⁶ ; Palau 83828 (1951:175) ; García Pastor 544 (1951:262)

⁴ Donem en aquesta primera descripció bibliogràfica, la de l'exemplar V, totes les referències bibliogràfiques documentades, i en les descripcions dels altres exemplars només les que es refereixen en particular a cadascun d'ells.

⁵ Reproduïm aquesta notícia bibliogràfica del *Liber*, de la qual no es tenia fins ara gaire constància:

Johanes Stephanus (Juan Esteve) liber elegantiarum.

Comienza por una dedicatoria á Ferario Torrella, (Ferrer Torrella) médico distinguido, la cual se halla al verso del fól. 1º que no tiene signatura; el fól. 2º tiene la signatura a 2 y comienza absolutamente... *B. maior libertat.* con el espacio en blanco para la A capital del miniador, que no llegó a decorar este libro.

El colofon es el siguiente:

Explicit liber elegantiarum Johanis Stephani viri eruditissimi ciuis Valentiani regie auctoritate notarii publici; latia et valen=tiana lingua: exactissima diligentia emendatus: Opera atque impensa Paganini de paganinis Brixiensis Venetiis impres=sus. Anno. viij. summo pontifice. Augustino Barbadico Venetiarum principe. Anno a natali christiano M.cccclxxxiiij. v. vero. no. Octobris.

a. b. c. d. e. f. g. k. i. k. l. m. n. o. p. q. r. s. t. u. omnes sunt quaterni. x. est ternus.- Tiene 59 lin. y 3 col. por plana.

Esta edición no la conoció Brunet. Nic. Ant. vió un ejemplar en casa de D. Hipólito Samper. Ximeno, Escr. del R. de V. describe otro igual Tom. I, p.55.

Els errors en la data del colofó i en el registre final apareixen ja en la descripció de l'ACFABA.

⁶ Amb errors, efectivament, segons destaca Soberanas (Colon 1988:28), com ara "Ferrán" per "Ferrer Torrella", o "a-x⁶" en comptes de a-v⁸, x⁶.

; Bohigas/Soberanas 92 (1976:80) ; Razquin (1976) ; Palanca/Gómez 126 [174] (1981:69) ; García Craviotto et alii 2326 (1989-1990:362).

Text en català i llatí, excepte x^{6r°} (*Precepta* i colofó) sols en llatí. - 3 cols., 59 línies, caixa 232 x 142 mm. (excepte x^{6r°} : caixes de 6 x 95 mm., 125 x 130 mm. i 26 x 84 mm.). - Tipus gòtics de dues mides : G1/79 català, més gran, i G2/79 llatí. - Sign. : a-v⁸, x⁶. - Registre erroni : n² per o². - Espais buits per a caplletres, amb algunes minúscules : a^{3v°} (a)costar ; a^{6v°} (a)guaytar, (a)hir, (a)iudar. - Calderons a l'inici de cada fragment en català. - Títolets interns i capçaleres de columnes (2 o 3 majúscules) segons les inicials de les frases en català. - Filigranes diverses : flor de cinc pètals, quadrúpede o bou, creu⁷.

Particularitats de l'exemplar V : Relligadura deficient : falta el full [a¹] (*Pròleg-dedicatòria*), i estan repetits b² i b⁷. - Numeració a mà amb tinta (165 folis, lletra s. XV-XVI) al cantó superior dret. - Enquadrernació moderna (s. XIX-XX), amb tapes de cartó (31 x 21 cm.) i llom redó de pell. - Títol transversal al llom : "ESTEVE | LIBER | ELEGANTIAR[um]" i, més avall, "VENETIJS | 1489". - Diversos ex-libris : A la guarda interior inicial, segell adherit "Ex Bibliotheca, quam | D. D. Franciscus Borrull, | Academiae Valentinae testa | mento legavit." ; al

⁷ Malgrat les consultes portades a terme, no ha estat possible identificar amb exactitud cap de les filigranes del *Liber* amb les catalogades per Briquet, C.M. (1923), tot i les semblances entre algunes com, per exemple: flor amb núms. 6369-75 de Briquet (1923:II, 367; vegeu també Desbarreaux-Bernard (1878:XII núm.79)); quadrúpede, grif o bou amb núms. 2769, 7461-5, 12974-80 (Briquet (1923:197); vegeu també Ongania, F. (1894) i (1895-6:67, núm. 7)); creu amb núm. 3108 (Briquet 1923:I, 211); vegeu també Ongania (1895-6:86, núm. 1)). Per a la reproducció d'algunes filigranes, vegeu l'Apèndix 4.2.4.. Vegeu també Palanca/Gómez (1981:69).

full a^{2rº} dos encunys : amb tinta negra "BIBLIOTECA U^a P^a DE VALENCIA" (repetit en b^{6rº}), i amb roja "Biblioteca Universitaria de Valencia" (repetit en g^{2rº} i x^{6rº}). - Títol i menció de responsabilitat obtinguts del colofó.

Empremta⁸ : t.s. m.ud i.e. mu*A (C) 1489 R.

Anotacions manuscrites⁹ : 2187 Ratllat davall *mader*. 2256 Ratllat davall *enivdes*. 2728 Ratllat davall *vui*. 2872 Ratllat davall *habella*. 4079 Ratllat davall *Famillo secundum Italos*. 4179 Figura de creu al costat de *pal*. 6176 Angle emmarcant un cantó de la frase llatina. 6216 Ratlla al costat de la frase en català. 8354 Ratlla al marge esquerre. 8360 Ratlla al marge esquerre. 8369 Ratlla al marge dret. 8391 Ratlla al marge dret. 8402 Ratlla al marge esquerre. 8410 Ratlla al marge esquerre. 8411 Ratlla al marge esquerre. 8424 Ratlla al marge dret. 8435 Ratlla al marge dret. 9997 Ratlla al marge dret¹⁰.

⁸ Malgrat la vacil·lació que sembla que encara existeix (cf. Federació internacional d'associacions de bibliotecaris i de biblioteques 1984:50), hem volgut donar l'empremta d'aquest exemplar del *Liber* segons les normes proposades per Institut de recherche et d'histoire des textes (CNRS)/National Library of Scotland (1987).

⁹ Sols fem constar ací -i en les descripcions dels altres exemplars- les anotacions manuscrites que no pretenen al·ludir directament al text (amb rectificacions o ampliacions). La numeració que precedeix cada anotació es correspon amb la de les entrades de la nostra edició. Les anotacions manuscrites posteriors a la impressió que, tant en aquest exemplar com en els altres, pretenguen alterar el text, seran consignades dins l'*Aparat crític* (capítol 6.1.).

¹⁰ Com podem comprovar, l'anotador (que sembla ser sempre la mateixa mà) intenta, en la majoria de casos, de cridar l'atenció sobre errors

C : BIBLIOTECA DE CATALUNYA, REG. I.150¹¹

Ref. : Gallardo 2143 (1863-1866:II, col.967) ; Ribelles 77 (1915-1984:I, 161-172) ; Aguiló 2082 (1923:533) ; Toda 1630 (1928:II, 61) ; Bohigas/Soberanas 92 (1976:80) ; García Craviotto et alii 2326 (1989-1990:362).

Aquest exemplar presenta, en el cos del text de l'obra, algunes poques característiques divergents respecte de l'exemplar V, les quals -igual com pel que fa a la resta d'exemplars- ja es fan constar amb precisió en l'*Aparat crític*¹². Convé destacar, però, que són aclaparadores les coincidències¹³, i no sols en el text: error en la signatura o² per n², filigranes¹⁴, etc.. El tret físic més destacable és la

o frases estranyes més o menys incomprensibles: Es tracta clarament d'errors en les tres primeres anotacions i la setena (*mader*, per *mare*; *enivdes* per *envides*; *vui* per *viu*; *morras* per *morros*), i possiblement també en la quarta i la vuitena (*habella* per *gabella*; *ports* per *portés*). En el cas de 4079, segurament pretén expressar la sorpresa davant els estrangerismes.

¹¹ La signatura topogràfica és 11-VII-4.

¹² Per a les conclusions que se'n deriven, tant d'aquestes divergències com de les dels altres exemplars, vegeu més endavant les consideracions de l'apartat 1.2.4..

¹³ En realitat és coincident tot el que no queda consignat a l'*Aparat crític*, és a dir, pràcticament tota l'obra. Fins i tot s'hi constata el mateix error en la signatura o², que apareix impresa n².

¹⁴ Vegeu també l'apèndix 4.2.4..

conservació del full a¹, que manca en V, i en altres exemplars¹⁵, i ací permet la lectura del *Pròleg-dedicatòria* de l'obra:

(Fol. 1, sense numerar i sense signatura topogràfica, en blanc.) (Fol. 1, s.n., sign. [alv]:) [*Pròleg-dedicatòria*] Johannes Stephanus Ferario Torella: medecine / professori eximio. Salu. pluri. dicit. / [4] Vm sepe mecum reputarem vir sapientissime erga benedicendi facultatis prece / pta... (lín. 33, acaba:) ... Tu igitur ea leges: ceterisque co / piam facies: si modo tibi digna videbuntur et in manus exeant aliorum. Vale mei memor va / lentie nonas ianuarij. Anno. mil.cccclxxij. //¹⁶

Altres particularitats de l'exemplar C : Sense numeració a mà. - Enquadernació moderna (s. XIX-XX) de couro, llom amb marques daurades i títol transversal : "STEPHA[ni] | DICCIO[narium] | VALENT[inum]". - Relligadura més recent amb un fulls afegits a l'inici i al final (filigrana : "GZ | GUZMAN"). - Segell de tinta negra en a^{1v} : "INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS | BIBLIOTECA".

Anotacions manuscrites, tant en el volum com en fulls a banda. En el text : 2863 Ratlla davall *Departiment o separació*, i dues ratlletes al costat esquerre. 5377 Dues ratlletes curtes davant

¹⁵ Vegeu més endavant.

¹⁶ Reproduïm ací la descripció d'A.-J. Soberanas (Colo 1988:28), basada en l'exemplar C, i que hem tornat a contrastar amb l'original. Per al text complet, vegeu l'edició crítica.

Lacotegiar. x^{6v} tres línies il·legibles al marge esquerre. Anotacions en fulls a banda, amb lletra del s. XIX¹⁷:

[full 1, cara 1]

Esteve Stephanus Elegancias | Lo autor devia esser jove ¿y militar?

Lo indecoroso de varios de los ejemplos que voluntariamente busca y traduce - manifiestan gran libertad, harto desenfreno, en las costumbres - si se atiende a que la/en una obra destinada a gente eclesiásticos y personas de ciencia y a jóvenes.

—
Cita varias fechas del 1441.

A set dies de maig que era dimarts del any M. CCCC XXXXI fol. b.7 y en b.8 cita: a 31 de juny del mismo año. fol. f.6 cita 1459.

[...] Fuster

Usa la g por la j petegar - vaga por vaja etc. Con todo, como obra impresa en Venecia hay muchas menos equivocaciones tipográficas de las que uno espera.

La rareza de la obra puede provenir de lo desnudo de los ejemplos. Vid. d.4r^o y 4v^o.

—
Es anterior a Nebrija y vale más que el dic. de Nebrija.

[full 1, cara 2]

Se ve su afición a la guerra y a la deshonestidad. De ambas cosas toma y repite ejemplos en cada pag., de lo 2° con una frescura incalificable.

¹⁷ Moll (1982:247 i 251) al·ludeix a aquestes notes - que no han estat fins ara reproduïdes in extenso- i les atribueix, sense dubtar, a Marian Aguiló, al qual va pertànyer segurament aquest volum abans de passar al fons de la Biblioteca de l'Institut d'Estudis Catalans. Les notes estan escrites sobre el revers d'un full doblat (full 1, cares 1 i 2) -a l'endret del qual hi ha impresa la convocatòria, signada pel president, Manuel Milà, d'un premi de la "Real Academia de Buenas Letras de Barcelona", secció d'Història, sobre "Origen y constitución de las antiguas Cortes de la Corona de Aragón..."- i sobre una altra quartilla (full 2).

No sería sin motivo el haber ido a Venecia a imprimir la obra? Se había prohibido su 1ª edición? De este libro y de los salmos de Corella se puede sospechar algo.

La indecencia es increíble.

↗ Correu m'és vengut lo qual diu que torna aquí en catalunya" 6ª hoja recto signatura f. 1ª col.

Lo escribió en Cataluña?

Veo que cita Sixto papa quartus signatura h.5.

Supongo que se hizo este diccionario en tiempo de este papa.

[...].

↗ La parcialitat en los bandos ço es Centelles o Solers (Facio .nis.) [...] (sic) si estos bandos que cita signatura i.5 eran catalanes o valencianos.

Lo major fill del rey ha nom Ferrando (Se escribía en tiempo de D. Juan?).

signatura k 3ª hoja vª.

[full 2]

Dic. [...] 1489

(signatura m) Mes stime star en qualsevulla altra part que no en Valencia".

Signatura q.7. Scrita en Valencia a xx viiiij M cccc lxxviiiij - 1479- ¿Quizás esta fecha que cita como traduccion era muy cercana a la que escribía este libro.

B : BIBLIOTECA PÚBLICA I UNIVERSITÀRIA DE BARCELONA, INC. 720

Ref. : Palau 83828 (1951:175) ; García Craviotto et alii 2326 (1989-1990:362). La catalogació de la Biblioteca ha comprovat que *no* ha estat consignat en cap dels següents repertoris: Copinger (1926) ; *Gesamtkatalog* (1927-78) ; Haebler (1903) ; Hain (1826-1838) ; Panzer (1793-1803) ; Pellechet (1897) ; Polain (1932) ; Proctor (1898-1903).

Comparteix les característiques bàsiques amb els anteriors¹⁸.

Particularitats de l'exemplar *B* : Falta, com a *V*, el full a¹. - Els fulls impresos, numerats tots, a mà, en el marge superior dret. - La relligadura moderna ha afegit 7 fulls en blanc, més clars que la resta. - Enquadernació moderna amb cantons i llom de pell i marques daurades, i amb el títol "DICIONARI VALENCIÀ DE JOHAN ESTEVE". - Diferents encunys de tinta : "BIBLIOTECA UNIVERSITARIA DE BARCELONA" (a²r°, x¹r°) i "UNIVERSIDAD DE BARCELONA | BIBLIOTECA" (x⁶v°). -

Anotacions manuscrites molt nombroses amb lletres diverses : a²r° : entre la 2^a i la 3ª columnes i al marge inferior diverses vegades *taragona* o *tarragona* ; al marge dret *Bon^e Soler*, al marge superior dret *R. 56.230*. a⁴r° : al marge dret, entre *Açò m'à molt plagut* i *Hoc enim plurimum me delectat*, ratlla vertical. c²r° : al marge dret, entre *Benignament* i *Equo animo*, mots il·legibles ; al marge dret, entre *Benigne* i *Comis, L. I.* d⁶r° : entre la 2^a i la 3ª columnes, a l'altura de *Latebra, Continuame*. k⁵r° : al marge inferior ratlles en diagonal. k⁸v° : al marge esquerre i amb disposició vertical, dos blocs de línies, superior : *Vuy a 19 de mars de 1646 | [...us] masso auditor anno a nativitate Domini ntri xpti | millessimo sex centesimo quadra | gessimo secto. 1° 6° 4° 6°* ; i inferior : [...] | *masso auditore in | gimnasio Vallensi | - 1646-* . m³v° : al marge dret i amb disposició vertical : *tantu refereix a quatu | tam a qua | tot a quot | tatu a quatu | eo a quo*. m⁴v° : al marge dret, línia vertical : [&] *postpono vitiu virtuti Jo estimo en menos Lo vici que la virtut*. m⁵v° : al marge dret i amb disposició vertical: *Ego emi piper nummo | Jo he comprat un diner de pebre | Lo preu de la cosa segona en ablatiu*. m⁶v° : al marge dret i amb disposició vertical : [...] | *La rata menja en la caixa pero deu no menja e lo cel | Lo verbo sum, es,*

¹⁸ Amb les particularitats del text especificades en l'*Aparat crític* (capítol 6.1.).

est se pren per menjar. St Jau^e. m^{7v} : al marge dret i amb disposició vertical : [...] | Furfur est pannû Panê ntrû sustineamus | Furfur est sus pannû tineâ panê mus. m^{8v} : al marge dret i amb disposició vertical : [...] esse vult oportet ut nucem frangat | qui vol menjar lo grillo primerament ha de trencar | la nou / Lo verb sum, es, est aqui se pren per Edo edis que | significa menjar. Sta Tula[...]. n^{1v} : al marge dret i amb disposició vertical : [...] potius mallem auferre inputa | mas vale un toma que dos te dare. o1v : al costat dret de Patent, mots il·legibles. o2r : al costat esquerre de Mingendi, mots il·legibles. o2r : al marge dret, en vertical : [...] Librals de. t^{3v} : al marge esquerre i en vertical : Hich liber est [...] Franciscus masso quod dominus indicat eius. v^{8v} : al marge esquerre, en vertical : [Heus] pueri estis ne vobis invigilaturi. x^{1r} : al marge dret, a l'altura de Yo t'ame molt, mot il·legible. x^{1v} : al marge esquerre, en vertical : heus furuncule rede michi ceresas. x^{2v} : al marge esquerre, en vertical : Si quis Dixerit vepulaverit at matre[m]. x^{3v} : al marge esquerre, en vertical : Todo lo rinde el amor todo lo rompe el dinero todo lo acaba la muerte | y todo lo consume el tiempo. x^{5v} : al cantó superior esquerre, diverses xifres : 2 1664 | 21623 v 7869 [...] | 1664. x^{6r} : al marge dret i inferior, mots i esgrafiats il·legibles. x^{6v} (blanc) : dos texts, en horitzontal : Los homens dotats de bon ingeni sempre tenen la virtut per defensore | y patrona la qual sempre los ajudas en las occasions que li demane favor | y ajuda la qual los ajuda al punt que obren la boca y los done los millors | remeis quels conve y sempre confien en ella y esper[en] en ella sempre || Homines bonoq acri ingenio [c]rediti semper in patronumque defensorem | virtutem bibunt que omni tempore eis favet in ocasionibus patentibus | favorê et adiu[...]utionem [...] eis estipulatur [...station] os aperiunt et | dat maliora remedia eis convenientia et semper magna esper[...]ineâ ponût | et omni tempore confidût in eam ; altres línies manuscrites il·legibles.

A : BIBLIOTECA DE L'ATENEU BARCELONÉS, SIGN. 2333-84-II

Ref. : Ribelles 77 (1915-1984:I, 161-172).

Comparteix les característiques bàsiques amb els anteriors¹⁹.

Altres particularitats de l'exemplar *A* : Falta, com a *V*, el foli *a*¹. - Al full *i*^{1r} falta la signatura *i*. - Fulls *p*², *p*³, *p*⁷ mals desbarbats amb solapes. - Full *x*⁶ esquinçat al cantó superior dret i adherit a un altre de suport. - Sense foliar a mà. - Enquadernació moderna de pell i amb marques daurades. Al llom, el títol, en or: "VOCABULA[*rio*] | VALENTINO | LATINO". - Fulls en blanc afegits en la relligadura moderna, amb filigrana diferent de la resta.

Anotacions manuscrites : *a*^{2r} : al marge inferior, amb lletra moderna : *Ex L. D. Josephi Torres et bertran*. *f*^{4v} : al marge dret, esgrafiat il·legible. *i*^{1r} : al marge superior dret mots il·legibles. *m*^{5r} : sobre la columna 3^a, amb lletra s. XVII-XVIII : *Maria*. *m*^{7v} : calderó decorat de l'entrada 7504. *q*^{2v} : sobre la columna 2^a, darrere el tiolet d'inicials alfabètiques *R A : ve* (tot completant el mot *rave*). *x*^{6r} : al marge inferior : *Ex lib Dⁿⁱ Josephi Torres et Bertran*. *x*^{6v} : diverses línies, parcialment il·legibles : *E[σ] Δ [...] Τωρρεσ ετ Βερτραν | [...] | Barbara Celaren Darri | [Φιλεαποφνα]*.

¹⁹ Amb les particularitats del text especificades en l'*Aparat crític* (capítol 6.1.).

H : ARXIU HISTÒRIC COMARCAL DE CERVERA, INC.

Ref. : Razquin 1976.

Comparteix les característiques bàsiques amb els anteriors²⁰.

Altres particularitats de l'exemplar *H* : Falten diversos fulls (a¹, a², a³, a⁶, a⁷, a⁸, s¹, s⁸, x⁵, x⁶), suplerts amb fotocòpies de l'exemplar *C*. - Fulls apedaçats (a⁴, a⁵, v⁷-x⁴) o afegits (amb diferent filigrana) a les guardes en les últimes restauracions. - Enquadernació antiga en pergami. - A la part superior del llom, amb tinta: "Vocabu[larium] | Catalan[um] | Latinum". - Encunys de tinta : "ARXIU HISTÒRIC COMARCAL DE CERVERA" al 1^r full en blanc de les guardes i m¹r^o.

Molt nombroses notes manuscrites, de diverses mans : 1^r full r^o (blanc) de les guardes : *Cervera*. 2ⁿ full v^o (blanc) de les guardes : *sis llansols sin tovallons quatre [...] | dos tovalloles cin astovalles*. a⁴r^o, al marge inferior : *Ex libris est Josephi [...]*. b³r^o, al marge inferior dret, lletres il·legibles. c¹r^o, al marge dret, amb cal·ligrafia moderna : *cam | caminemos | caminemos | caminemo | camine | camin* ; al marge inferior : *Rios Fuentes Mares [...] Mo Dos Ros Por de a la*. c⁴v^o, al marge esquerre 3 línies amb mots il·legibles; al marge inferior dret : *fe*. d⁴v^o, al marge inferior, creu en aspa. d⁷r^o al marge dret : [...] | *Jacobus Vidal | Jaume Vidal* | [...] | [...]. e¹r^o, diversos traços solts als marges dret i inferior. f⁷v^o, diversos traços als marges. g⁵r^o, al marge inferior, mot indesxifrabable. i⁴v^o al marge inferior : *los gêtills homens de barcalona son be vilans per ma fe*. i⁵v^o, al marge esquerre, mot il·legible. k¹v^o, al marge inferior : *Joseph [...]* | [...]. l¹r^o al marge dret, en vertical, línia

²⁰ Amb les particularitats del text especificades en l'*Aparat crític* (capítol 6.1.).

il·legible. m^{3r}°, n^{1r}°, n^{7v}°, traços o ratlles indesxifrables als marges. o^{1r}°, al marge dret, en diverses línies : [...] | [...] | [...] | *Ramon* | [...]. o^{3v}°, ratlla al marge inferior dret. o^{4r}°, al marge dret i amb cal·ligrafia gòtica : *La*. p^{4r}°, al marge dret, al costat de *Imploro (-as)* : *vols da*. q^{3v}°, al marge esquerre, diverses línies amb caràcters inidentificables. s^{2r}°, al marge superior, aspa ; al marge dret : *De la Mar*. s^{7v}°, al marge esquerre, repetit en diverses línies : *Joseph*. t^{1r}°, al marge superior dret : *Della Mancha* | *De la Mar*. 1r full posterior de les guardes, al capdamunt : *dia* [...] *16 setse*.

M : BIBLIOTECA PÚBLICA DE PALMA DE MALLORCA, INC. 326

Ref. : [Ribelles 77 (1915-1984:I, 161-172)]²¹ ; García Pastor 544 (1951:262) ; G. Craviotto 2326 (1989-1990:362).

Comparteix les característiques bàsiques amb els anteriors²².

Particularitats de l'exemplar *M* : Falten diversos fulls: a1 (*Pròleg*), a², x¹-x⁶ (*Precepta-colofó*). - Alguns fulls (a³, a⁴, d⁸) esquinçats al cantó inferior dret. - Relligat amb guardes procedents de fulls impresos d'altres llibres. - Enquadernació amb pergamí. - Al llom : segell apegat amb la llegenda "H. 2. / 27" ; més avall transversalment

²¹ És potser aquest l'exemplar de la biblioteca del Sr. Isidro Bonshoms, traslladada a Mallorca, a què fa referència Ribelles (1915-1984:I, 171-172). No queda rastre, però, de la "magnífica portada" de què li parlà el Eudald Canibell.

²² Amb les particularitats del text especificades en l'*Aparat crític* (capítol 6.1.).

"1489", i longitudinalment, en lletra gòtica gran: "[St]ephan⁹ modi dicêdi".

Nombrosíssimes anotacions manuscrites : c^{1v}° : ratlles ondulades verticals al llarg del llatí de les entrades 1148-1155. c^{2r}° : id. en les entrades 1161-1172. c^{2v}° : id. en algunes entrades. c^{3r}° calderó afegit, incorrectament sense suplir la capital buida de l'entrada 1276, i a l'entrada 1277 ; ratlla vertical al marge dret entre les entrades 1276-1280. c^{3v}° ratlla vertical al marge dret dels termes llatins de l'entrada 1321. c^{4r}° a l'entrada 1364.2. *sotular* enquadrat i tatxat ; al marge dret dibuix d'ocellet amb la llegenda *Nota hoc nomê sotular / non esse nomen latinû*. c^{4v}° dibuix i ratlla al costat de *succida*. c^{5r}°, 1428 dibuix i ratlla al costat de *canyamel* ; 1461 dibuix i ratll al costat de *carrasqua* ; 1469.1. marca lateral ; 1477.2. subratllat tota la frase llatina. c^{6r}°, 1526.1. al marge dibuix de mà, subratllat de *Cavillantur a oratoris arte* ; 1539.1. ratlla a la dreta ; 1556 a l'esquerra, dibuix de mà assenyalant *Cendre farina* ; 1564 dibuix de lambrequins i ratlla subratllant la part llatina. d^{1r}° calderó suplert. d^{3r}°, 1926.1.-6. al marge esquerre dibuix de mà amb braç i ratlla, a la banda dreta dibuix de cama. e^{1r}°, 2424 suplert el calderó. e^{2r}°, 2516 marques al costat dret. e^{2v}°, 2551 línia que uneix català i llatí, i al costat *no* ; 2552 marca al costat esquerre ; part llatina subratllada i claudàtor al costat. e^{3r}°, 2586 subratllada tota l'entrada ; 2587 subratllat el català ; 2593 marca a l'esquerra i subratllat el català ; 2623 al marge dret *nota [...]* ; 2626 ratlles al marge dret. e^{6r}°, 2845.1. ratlla al marge dret unint català i llatí ; 2857 marca al marge esquerre. e^{7r}°, 2943 marca al costat dret. f^{2v}°, 3223 subratllat *E dit açò...riure* ; 3235 marca al costat esquerre de tota l'entrada. f^{3r}°, 3247.1. ratlla vertical unint català i llatí ; 3248 marques laterals. f^{4r}°, 3325 subratllat *Embriach*. f^{6r}° al marge superior dret mots il·legibles. f^{6v}° al marge inferior mots il·legibles. g^{6v}°, 4224-4226.1. al marge esquerre ratlla vertical. g^{7r}°, 4276 al costat esquerre ratlla vertical. Moltes altres entrades amb nombroses ratlles laterals, horitzontals o verticals, o subratllades totalment o parcialment, o assenyalades amb dibuixos, especialment de mans : 4642, 4795, 4709, 4711.1., 4741.2., 4773, 4785-

4786.1., 4805.1., 4806.1., 4832, 4896-4912, 4979-5012, 5037-5055, 5065-5083, 5114-5191, 5200-5217, 5233-5278, 5292-5303, 5314-5320, 5331-5369, 5392, 5436-5474, 5495-5507, 5624-5640, 5657-5672, 5701-5703, 5712, 5862, 5929-5930, 5932, 5949, 5954, 5985, 5988, 6067, 6297, 6372, 6379, 6437, 6442, 6460, 6487.1., 6632, 6641, 6659, 6663, 6674, 6677, 6683, 6684, 6686, 6689, 6691-6692, 6693.3., 6699, 6768, 6772, 6792, 6824, 7076, 7079, 7093-7094, 7119-7120, 7125-7126, 7153-7154.1., 7167-7168.1., 7235-7236, 7274-7276, 7324-7325.2., 7339, 7352, 7362.1.-3., 7479, 7546, 7553, 7561, 7727.1.-2., 7818, 7831, 7834, 7872.1., 7891, 7897, 7902, 7931, 7962.1., 7963.1., 7970.1., 7977, 7995.1., 8137.1., 8138, 8339, 8347, 8368, 8371, 8473, 8474, 8492.1.-8493, 8864, 8879.1., 8880, 8895.1., 8977.1., 9074, 9911, 10092, 10104, 10114, 10131, 10655, 10656.1., 11076.1.-2., 11225, 11226, 11227, 11228, 11239, 11244, 11247, 11249, 11252, 11254, 11285-11286.1., 11304, 11309, 11321, 11537, 11853, 11858.1.-11859. Algunes frases il·legibles al marge dels fulls l^{3r}º, l^{5v}º, p^{8v}º, s^{8v}º. Calderó suplert inapropiadament en el buit de la capital corresponent en 9804, i sobreafegit a mà en 10154. t^{1r}º lletres inicials en la capçalera de la 2ª columna suplertes a mà.

O : BIBLIOTECA PÚBLICA "FERNANDO DE LOACES" D'ORIOLA, INC. 4

Ref. : Galiana, Ll./Teixidor, J. ([s. XVIII]:1) ; García Craviotto et alii 2326 (1989-1990:362)²³.

²³ Ens consta, a més, la catalogació, en fitxa, realitzada per la mateixa Biblioteca Pública "Fernando de Loaces" d'Oriola, amb algun error:

STEPHANUS, Johannes

[→↔]

Comparteix les característiques bàsiques amb els anteriors²⁴.

Particularitats de l'exemplar *O* : Falta el primer quadern i els tres primers fulls del segon : comença en b⁴r°. - Full b⁶ en blanc, reposat més recentment. - Enquadernació més recent en pergami. - Al llom, transversalment, entre dues línies a dalt i a baix : "STEPHA | nus | LIBER | Elegan[tiaru]^m". - En la primera guarda r°, manuscrit a tinta : "Stephanus | Liber elegan[tiaru]^m". - La majoria de capitals reomplertes a mà amb majúscules del tipus imprés. - Indicis de desbarbament en segles posteriors.

Nombroses anotacions manuscrites de mans varies : b⁴r° al marge superior dret signes il·legibles ; al marge dret encuny de tinta il·legible repetit en x⁶r°. c²r°, creu davant 1171. c⁴v° darrere 1389.1. sub[s]istare stara [...]. c⁴v° dibuix damunt la 3ª columna ; 1411 línia voltant *Canyar*. c⁵v° dibuix geomètric damunt la 1ª columna. c⁷r°, al costat dret de 1643.1. tres línies amb retxes. c⁸r° al marge dret dues línies il·legibles. d¹r° al marge dret dues línies il·legibles. d²r° al marge esquerre de 1873 creu. e²r° marca angular davant 2512. e⁵r° al marge superior dret, amb lletra s. XVI-XVII : *Any mil s. quaranta y | a dotse de agost / [...] | yo dionis de torres*. g²v° creu davant 3860. g³r° al marge dret, creu darrere 3938, línia discontinua darrere 3940, seguida,

Liber elegantiarum... latina y [sic] valentiana lingua...
Venetiis.- Impensis Paganini de Paganinis Bixiensis [sic].-
octubre. 1489.
155 hoj.- Sig.: (empieza en b⁴), b⁸-x⁸ [sic].- (sin fol.).- L.
got.- 2 tam.- 3 col.- 59 lin.- May. p. inic.- Calderones.
Ejm. sin port. faltan hoj.
Vocabulario en lengua valenciana con una o varias
correspondencias en latín.

²⁴ Amb les particularitats del text especificades en l'*Aparat crític* (capítol 6.1.).

davall, de *Simonaus*. h^{6r°} al marge superior dret : *yo no* | [...] | [...]. h^{7r°} al marge superior dret : *quonâ* | *fato pa* | [...]. i^{3r°} al costat dret de 5283.1. : *quonâ meo Fratri*. i^{4r°} al marge superior dret : *yo y mar*. k^{4r°} al costat dret de 5925.1. : *amans est parti*. k^{7r°} al marge superior dret, amb lletra s. XVI-XVII : *Simo Ausin...* | *Simo Ausino* | *uir sūmo ing...* | *nio suma...* | *prudentia*. k^{8r°} al marge superior dret : *quonâ* | *quonâ meo fat...* . l^{1r°} al marge dret : *Rey don ...* | *nando*. l^{2r°} al marge dret : *quonâ n...* / *fato [...]*ato | [...]. l^{3r°} al marge dret superior, amb lletra grossa s. XVI-XVII : ___ | *iures qu..* | *tus* | *questus a* | *disquere* | ___ | *questus* | ___ | *accipitur* | *qua [...]*la | *tionaliter* | *liter* *Œ* | ___ . l^{6r°} dibuix de dofi al final de 6674.1.. l^{7v°} mot il·legible al marge dret de 6798. l^{8v°} encerclat 6896.1. ; encerclat 6912.1.. m^{1r°} al marge dret de 6966.1. : *ym memor* | m^{2r°} al marge esquerre de 7033.1. : *quonâ [...]* | *quon...* | *quo* | *qu*. m^{6r°} al marge dret de 7394.2. amb la mateixa lletra : *quonâ* | *fato pa*[...] *ausina* ; al marge inferior dret : *Al molt gran* | *combat yac* [?] | *en la mar*. n^{1r°} al marge dret : [...] | ... *accepi*. p^{1v°} al marge esquerre expressió il·legible. q^{4r°} ratlles al marge esquerre de 9598-9599 ; al marge dret dues línies indesxifrables. q^{7v°} enquadrat 9857.5.. s^{4r°} al marge dret : *dionis*. t^{1r°} al marge dret : *gentium m...* | *significat qu...* | *ornatus laus...* . t^{2r°} creu al costat de *Verdader jutge*. x^{6r°} al marge inferior dret de l'epíleg, encuny amb l'escut de la biblioteca del Cardenal Fernando de Loaces. x^{6v°} al capdamunt, amb lletra del s. XV-XVI : *Aquest vocabulari es de gregori Sans [...]* | *IHS* [vo]cabulari or ; més avall, al centre, *probationes pennae* en columna, i, a l'esquerra, a diferents altures : *hoc vocabu* | *hic liber* | *est dioni* | *sii de torres* ; i al costat : *vocabulari* ; a la meitat dreta, amb lletra minúscula però acurada i ben gran, s. XVI : *hoc voca* | *bularium* | *est dioni* | *sij de to...* | *an.*^o | *ml.*^o | *qui.*^o | *quad.*^o | *q...* ; immediatament davall, i en lletra molt més petita : 1544 | 1544 4 [...] | *Laudate dominû oês gêtes Lau* | *date eum omnes populi quo...* | *am...* ; més amunt, a l'esquerra, a diferents altures : *vania* | *yo mossen* | *ego sum* | [...]. Finalment, baix al centre, dibuix gran de templet amb arcs i columnes.

S : BIBLIOTECA HISTÓRICA DE SANTA CRUZ. UNIVERSIDAD DE VALLADOLID (FONDO ANTIGUO), INC. 74

Ref. : Anuario 1882:235 ; Rivera Manescau 74 (1918:66-67)²⁵ ; García Craviotto et alii 2326 (1989-1990:362).

Comparteix les característiques bàsiques amb els anteriors²⁶.

Particularitats de l'exemplar S : Conserva completes totes les signatures: a-v⁸, x⁶.- Enquadernació en pergami (s. XVI-XVIII), amb dos tancadors. - Guardes amb filigranes diferents. - Al llom : "IOANNIS | Stephani | Lib[er] Elegan- | tiarum || Diccion[ario] lemos-[ín] | latino". - Sobre la coberta davantera: "•ELEGANTIAE IOA[nnis]• STEPHA^{NI}".

Escasses notes manuscrites : En el verso de la guarda interior de davant, amb lletra moderna: "De este ejemplar se envió en [...] de Marzo de 1883 nota | bibliográfica refiriendo la dedicatoria, transcribiendo el comienzo | y colofón y citando los datos negativos de Brunet y los que traen | Nic. Ant., y Ximeno. El destino de la nota fue el Anuario del | cuerpo facult. de A. B. y Ant.". alr^o amb traços grans, el que semblen *probationes pennaе*. x6r^o al marge inferior dret, amb llapis : 166 foxas.

²⁵ Aquesta catalogació, que precisa que es tracta d'un "Diccionario de frases Valenciano-Latino", conté alguna inexactitud en precisar les signatures: "Signts. a...u. Cuaternos menos r que es terno". D'altra banda, fa constar que fou esmentat per Nicolás Antonio, Ximeno i ACFABA, però no per Brunet.

²⁶ Amb les particularitats del text especificades en l'*Aparat crític* (capítol 6.1.).

1.2.3. DESCRIPCIÓ DEL TEXT I COMPARACIÓ DELS EXEMPLARS.

La majoria dels factors que permeten de definir les característiques físiques (mesures, disposició dels quaderns, filigranes del paper, etc.) i textuals (tipus i cossos de lletra, marques de començament de les entrades -calderons-, capitals buides, titolets d'inicials alfabètiques) del *Liber elegantiarum* són, com hem pogut constatar en la secció anterior (1.2.2.), absolutament comuns a tots els exemplars conservats de l'incunable de 1489. Altres d'aquests factors textuals no al·ludits encara (puntuació, usos de majúscules i minúscules, etc.¹) demostren igualment una total coincidència entre els exemplars.

Més enllà, la diferenciació entre els exemplar només s'evidencia per alteracions posteriors a la seua impressió i enquadernació, en mans dels seus eventuals propietaris o usuaris. Així, les diferències que constatem afecten fonamentalment diversos aspectes materials. En primer lloc, és remarcable la diferent conservació de la integritat del volum (des dels exemplars més deficients *H M O*, als més complets *C* i *S*, passant per aquells on només falta el full a¹, com *V B A*). També, evidentment, trobem variació en les enquadernacions

¹ Per a aquesta qüestió i altres, vegeu seccions posteriors.

(pergamí, cartó, amb cuiro o sense) i una curiosa diversitat en els títols del *Liber* que hi figuren, manuscrits o estampats, la majoria en dates molt posteriors a la impressió de l'obra: *Esteve. Liber elegantiarum. Venetijs 1489 (V)*; *Stephani Dictionarium Valentinum (C)*; *Diccionari valencià de Johan Esteve (B)*; *Vocabulario valentino latino (A)*; *Vocabularium catalanum latinum (H)*; *Stephanus modi dicendi (M)*; *Stephanus Liber elegantiarum (O)*; *Diccionario lemosín latino. Elegantiae Ioannis Stephani (S)*. En aquest sentit, potser cal destacar les diferents denominacions que rep el 'gènere' de l'obra (*diccionarium, diccionari, vocabulario, vocabularium, modi dicendi, diccionario*, o tot just *liber elegantiarum*) i la llengua de partida d'aquesta (*valentinum, valencià, valentino* en els exemplars conservats a Barcelona; *catalanum* en el de Cervera; *lemosín* en el de Valladolid).

Pel que fa a les notes manuscrites i altres empremtes, tant les que rectifiquen o comenten el text pròpiament dit (consignades a l'*Aparat crític*) com les que no hi tenen una relació evident (consignades en la *Descripció dels exemplars*) també varien notablement en quantitat, tipologia o cronologia segons els diferents exemplars, i ens permeten conèixer algunes dades sobre la fortuna de cada volum i l'acceptació de l'obra.

En aquest sentit, d'una banda hi hauria els ex-libris, manuscrits o encunyats amb tinta, i anotacions anàlogues, tant d'individus com de biblioteques públiques. Així, sabem que l'exemplar *V* fou llegat a la Universitat de València per un Franciscus Borrull, que probablement és en Francesc X. Borrull i Vilanova, 1745-1837, jurista il·lustrat, secretari del secret del Sant Ofici i catedràtic de dret civil a la Universitat de València; l'exemplar *C* pertangué a la Biblioteca de l'Institut d'Estudis Catalans, probablement provinent del fons Aguiló; l'exemplar *B* va ser usat potser per un tal B°. (Bonifaci?) Soler i, ja en el

1646, per Francesc Massó, "auditore in gimnasio Vallensi"², el qual es complau a fer, amb la seua lletra, altres variades anotacions; l'exemplar *A* pertangué a en Josep Torres i Bertran, cofoi de la seua biblioteca i coneixedor del grec, o almenys del seu alfabet; l'exemplar *H* sembla haver passat per les mans d'un Josep, d'un Jaume Vidal i d'un Ramon; l'exemplar *M*, bastant malmés, no guarda cap dada dels propietaris o usuaris; de l'exemplar *O* sabem que el 12 d'agost del 1544 tenia com a posseïdor Dionís de Torres, però que més o menys per la mateixa època també passà per les mans d'un Gregori Sanç; res no ens és dit en canvi dels discrets propietaris de l'exemplar *S*.

D'una altra banda, els exemplars del *Liber* presenten molt variats senyals (ratlles laterals, ondulades, subratllats, etc.), dibuixos (mans, cares i àdhuc becs d'ocell) o frases (des del lacònic *nota* al més explícit *Nota hoc nomen sotular non esse nomen latinum* de *M*) que pretenen cridar l'atenció sobre fragments de l'obra, signe evident de l'ús més o menys intens que se'n feia. En relació amb aquestes marques caldria classificar les notes gramaticals, normalment en català i/o llatí - tant si són referides al text com si no-, algunes en forma de pràctiques de redacció o apunts gramaticals. Per la quantitat d'aquest i altres tipus de notes, destaquen els exemplars *B* (p.e.: *Tantum refereix a quantum, tam a quam...* ; *Postpono vitium virtuti Jo estimo en menos lo vici que la virtut*, etc., etc.), *M* (amb nombroses correccions, addicions i crides al text, en forma de senyals i dibuixos sobretot³) i *O* (amb moltíssimes

² M. Mayer (1978:746) considera que aquesta expressió indicaria la utilització del *Liber* a una escola de Valls durant el segle XVII.

³ Vegeu l'*Aparat crític* i la descripció dels exemplars en la secció 1.2.2..

addicions i correccions al text en català i en llatí⁴, i amb freqüents frases marginals inconcluses⁵). En canvi, són molt escasses les anotacions manuscrites en l'exemplar *S* (Valladolid): potser un indicatiu de l'ús limitat que aquest text en català pogué tenir entre els estudiants i estudiosos castellans.

Finalment, no són un cas aïllat algunes frases 'expressives' que els usuaris han gosat intercalar, potser en consonància amb el deseiximent del mateix *Liber*. La més curiosa i atrevida és segurament aquella de l'exemplar de Cervera (*H*) que, en consonància amb la rivalitat històrica atribuïda a aquesta ciutat, on probablement ja era emprat el *Liber*, sentència amb contundència que *Los gentils hòmens de Barcelona són bé vilans, per ma fe*. Més circumspecte és un dels cal·lígrafs de l'exemplar *B*, que sermoneja que *Los hòmens dotats de bon ingeni sempre tenen la virtut per defensore [sic] y patrona...* i amb poca traça llatina tradueix *Homines bonoque acri ingenio crediti...* És en aquest volum on també apareixen les més llargues interpolacions en castellà, en forma de proverbis: *Más vale un toma que dos te daré; Todo lo rinde el amor, todo lo rompe el dinero, todo lo acaba la muerte...*

A més a més d'aquestes il·lustratives constatacions de les incidències del *Liber* posteriors a la seua publicació, i pel que fa a la descripció del text, ens hem volgut detenir una mica més en dos aspectes, importants per a la correcta comprensió de l'obra i del seu

⁴ Una probable demostració de l'intens ús que es féu d'aquest exemplar, possiblement ja des d'antic al sud valencià, com sembla indicar l'al·lusió de Lluís Galiana al s. XVIII, que parla d'un "Liber elegantiarum, de la qual hai un egemplar en nuestra libreria de orihuela, á quien le faltan las primera ojas"(Vid. supra, secció 1.1.). Vegeu també l'*Aparat critic*.

⁵ Vegeu la descripció dels exemplars en la secció 1.2.2.

procés d'elaboració: d'una banda, les abreviatures; de l'altra, la comparació textual interna dels diferents exemplars.

1.2.3.1. ABREVIATURES.

Una adequada interpretació de les nombroses abreviatures és indispensable per a un lliçó correcta. No ens hem acontentat a identificar-les i, és clar, desenvolupar-les, sinó que les hem inventariades per poder contrastar la coherència de les lliçons i per poder oferir un material interessant per a un estudi posterior més aprofundit del vessant diplomàtic de l'obra. Com és sabut, en els impresos dels segles XV i XVI les abreviatures, molt freqüents, segueixen les convencions existents per als manuscrits. És aquest el cas del *Liber elegantiarum*, on ens trobem amb una utilització molt extensa de les abreviatures, que alhora presenten una notable varietat⁶. És un fet que es pot constatar en l'inventari, gairebé exhaustiu, que hem confegit de les abreviatures emprades al *Liber* i que oferim en detall dins l'apèndix 4.5. (*Repertori d'abreviatures del Liber elegantiarum*).

⁶ Per a una comparació amb les abreviatures d'altres texts, en aquest cas amb les d'un manuscrit del XVII, vegeu J. Cortés (1991:14-15), que en dona l'inventari tot classificant-les en: abreviatures amb lletres sobreposades, amb símbol de significat propi, abreviatures per signes especials, signe general d'abreviació (suspensió, contracció), o sigles (*nomen sacrum*, etc.).

1.2.3.2. COMPARACIÓ DELS EXEMPLARS EXISTENTS.

Qualsevol consideració sobre les relacions entre els exemplars existents havia de partir d'un bon coneixement de les característiques físiques i textuais de cadascun. Molts d'aquests aspectes, en particular els trets físics i les modificacions posteriors dels exemplars del *Liber*, han estat objecte de descripció i comentari en els apartats anteriors.

A partir de l'estudi dels trets físics o purament formals, resulta bastant evident, com hem constatat anteriorment, que ens trobem davant d'una sola edició del *Liber*. Les coincidències de tipografia (tipus i cossos), mesures físiques, disposició del text i distribució als diversos quaderns, etc., són totals. Fins i tot en el cas d'absència del *Pròleg* (exemplars *V B A M O*) i del *Colofó* (exemplar *H*) no hi ha cap dubte per a la identificació de l'obra i àdhuc de l'edició⁷. En aquest nivell, les diferències entre exemplars són degudes totes, creiem, a incidències posteriors a l'estampació.

A l'interior del text, tanmateix, es poden detectar, entre els diversos exemplars, una sèrie de divergències que convenia sistematitzar i analitzar. Totes les característiques textuais, incloent-hi les particularitats de cadascun dels exemplars, queden reflectides amb tot detall en l'*Aparat crític*, que oferim dins el capítol 6.1. de l'*Edició crítica* (part 6.), i al qual remetem.

⁷ Razquin (1976).

La descripció, col·lació i identificació d'edicions independents d'una mateixa obra, particularment pel que fa als primers segles de la impremta, disposa d'unes tècniques i uns repertoris acceptats internacionalment. L'examen i comparació d'exemplars diferents d'una mateixa edició, en canvi, no compta amb la mateixa tradició ni, per tant, amb uns mètodes estandarditzats. És difícil, en conseqüència, trobar punts de referència fermes per a fer valoracions concloents pel que fa a la diversitat dels exemplars del *Liber*⁸.

Així i tot, hem considerat que era necessari l'establiment i l'anàlisi d'aquestes divergències per tal de poder encarar seriosament altres qüestions importants de la història del *Liber*, com el nombre i la datació de diverses possibles edicions⁹. La reduïda quantitat d'exemplars que resten de la nostra obra ens ha permès de fer-ne personalment una consulta completa, i sobre un nombre de variants que considerem

⁸ Entre els pocs estudis realitzats en aquesta línia, podem esmentar el de Jean-François Gilmont (1971) que fa referència a unes edicions posteriors (1556, 1560) i amb molts més exemplars, dels quals consulta una mostra que es apareix com a representativa. Vegeu també els comentaris que A.G. Hauf (1990) dedica a l'explicació de les divergències entre els exemplars de la primera edició del *Tirant lo Blanc* (València 1490). Són també il·lustratives les aportacions de R.A. Sayce (1966) i G.Th. Tanselle (1980).

⁹ Com afirma Gilmont (1971:171), "les analyses qui suivent ne constituent pas un jeu de classement, subtil mais vain, qui se suffirait à lui même. L'étude a pour ambition de mieux faire connaître la vie du livre. Le problème examiné ici sera donc envisagé en relation directe avec l'histoire même du livre".

representatiu, ja que, entre altres coses, abasta tota l'extensió del *Liber*¹⁰.

Hem pogut així, atenent a les diferents variants identificades (25 en total), agrupar els diversos exemplars en els següents grups:

¹⁰ Hi ha altres dades que ens permeten d'afirmar que els trets divergents constatats són representatius, i fins i tot quasi exhaustius. En primer lloc, que els trets diferencials sobre els quals hom ha compulsat tots els exemplars van ser triats a partir d'una comparació gairebé completa i en paral·lel dels exemplars *V* i *C* (Això explica que siguin aquests els exemplars que al llarg de l'*Aparat crític* ofereixen el màxim de divergències). En segon lloc, i per tal de diluir la sospita d'esbiaixament a què podria induir la consideració anterior, hom ha compulsat també alguns altres trets (en particular 'errors' tipogràfics bàsicament; vegeu en l'*Aparat crític* els núms. 1452, 1465, 2082, 2872, 4130, 6231, 11671) en aquest cas comuns als exemplars *V* i *C*, i que no ofereixen tampoc variació en els altres exemplars. Això ens inclina a afirmar que potser aquests dos exemplars són els que presenten un major nombre de divergències (de fet, només semblen oposar-se quan els altres ho fan), les quals, tanmateix, no deixen de ser una ínfima part del conjunt del text de l'obra. No em sé estar de reproduir el mètode seguit per Gilmont (1971:183-4), curiosament coincident amb el meu:

Tout d'abord, il y a eu examen *de visu* d'un certain nombre d'exemplaires. À ce stade, et à ce stade seulement, des divergences inconnues pouvaient être repérées. Pour les autres exemplaires, nous avons procédé par enquête indirecte. Nous avons établi des questionnaires portant sur des divergences claires et en nombre limité. À ce moment, il n'était plus question de découvrir de nouvelles divergences, mais seulement de savoir comment se répartissaient et se combinaient entre elles les variantes déjà connues.

<u>Tipus</u>	<u>Entrades</u> (variants)	<u>Grup C</u> ¹¹	<u>Grup V</u>	<u>Altres</u>	<u>Quadern (pàg., col.)</u>
1.	39	C* ¹²	VBAS		a ² r ₂
2.	662	CBAHMS*	V		b ² v ₃
3.	882	CBS*	VAHM		b ⁶ r ₂
4.	1852	CBMS	VAHO*		d ¹ v ₃
	1855				
	2323				d ⁸ r ₂
	2330				
5.	6499	CA	VBHMOS*		l ³ v ₁
	6501				
	6504				l ³ v ₂
	6506				
	6516	(CA*)			l ³ v ₃
	6657				l ⁵ r ₁
	6676				l ⁵ r ₂
	10064				r ¹ v ₃
6.	7039	C	VBAHMOS*		m ² r ₃

¹¹ Tenint en compte que les agrupacions dels exemplars normalment -en totes les variants considerades, excepte en les de les entrades 9548 i 11652- s'aglutinen al voltant dels exemplars C i V, hem considerat preferible anomenar amb aquests r tols els grups d'exemplars identificats.

¹² L'asterisc (*) va col·locat sempre al costat del grup d'exemplars que presenta una lli o m s correcta.

	7495		(VBAHOS*)		m^7v_1
	7731				n^2r_1
	7735				n^2r_2
	8793				p^1r_1
	9806				q^6v_3
	10014				r^1r_2
7.	8219	CM	VBAHOS*		o^1v_3
8.	9548	CAHMS	V	B* / O	q^3r_3
9.	11652	CHMOS	V	B*	t^8v_3

De l'examen i la classificació realitzats, es poden obtenir un conjunt de conclusions importants. En primer lloc, es poden comprovar una sèrie de regularitats o similituds entre exemplars, les quals permeten d'agrupar-los transitòriament, segons a quina alçada del text ens trobem. Tanmateix aquestes semblances no abasten mai tota l'extensió del *Liber*. Coincidències i divergències s'entrecreuen sovint entre els diversos exemplars: tot depèn del fragment o la variant en què ens hàgem fixat. Dit d'una altra manera, sembla que no hi ha dos exemplars idèntics ni, per tant, tampoc grups d'exemplars que coincideixen perfectament tot al llarg del seu text¹³. Tot apunta, doncs,

¹³ És evident, doncs, que els resultats de la nostra recerca difereixen en aquest punt notablement dels de Gilmont (1971), que sí que pot identificar conjunts diferenciats d'exemplars, com a resultat de tirades successives, clarament delimitades i conscients. Tampoc no creiem que la diversitat entre els diferents exemplars del *Liber* siga comparable, en la quantitat sobretot, a les relativament diferències que per exemple es poden constatar entre els exemplars de l'edició valenciana del *Tirant* (Hauf 1990:XXII-XXXII). Tot i això, el fet que es tracte d'exemplars únics, en la seua especificitat, en ambdós incunables, i que potser les coincidències i divergències en tots dos casos es presenten amb diferent grau i agrupació

[→ ⇄

fins i tot a partir de l'anàlisi de les divergències textuais, a considerar que hi ha hagut no sols una sola edició, sinó que a més a més, dins aquesta edició única, no s'han realitzat tirades senceres, de tots els quaderns, netament independents. Hi ha, això sí, impressions diferenciades, o 'estats', de cada quadern pres aïlladament. Ara bé, aquestes tirades separades es constaten solament si considerem els diferents quaderns -o, més precisament, cada plec¹⁴- independentment. Mai no, però, en el conjunt de l'obra. En definitiva, allò més probable és que cadascun d'aquests quaderns o plecs, impresos amb petites variacions successives -en la majoria de casos més aviat com a conseqüència, segons sembla, de la manca de caràcters, de deisctraccions o d'imprevists que no com a resultat de correccions gaire conscients¹⁵-, van ser entremesclats, a l'hora de relligar-los, sense cap criteri basat en la cronologia de la impressió o en el contingut més o menys acurat de cada part.

Aquesta percepció, a partir de les dades estudiades, sobre el mecanisme d'elaboració dels volums del *Liber* sembla coincidir amb el que coneixem sobre els procediments tipogràfics habituals en els primers

segons el quadern que analitzem, permeten de rastrejar analogies quant al mètode emprat per a l'estampació i el relligat.

¹⁴ De fet, com podem veure en el quadre anterior, inclús dins de cada quadernet es poden constatar agrupacions diferents dels exemplars: és el cas, per exemple, del quadern b, on el plec dels fulls 2-(7) presenta una agrupació (CBAHMS/V) i el plec dels fulls (3)-6 en presenta una altra de ben diferent (CBS/VAHM).

¹⁵ Tot i que es pot detectar alguna correcció conscient (cf. *l'Aparat crític*).

anys de la impremta, i en concret pel que fa a la preparació i desenvolupament de la impressió i de la correcció dels exemplars:

La correzione doveva avvenire appena le pagine erano composte. Non si poteva attendere la stampa delle bozze di tutta l'opera: i caratteri erano costosi e non erano molti. [...] Tirata la bozza di un foglio o di un quinterno, bisognava poter sciogliere le forme e riutilizzare i caratteri per le pagine successive. Quindi i correttori spesso dovevano svolgere il loro lavoro in tipografia. Luca Pacioli nel *colophon* della *Summa Arithmetica*, Venezia, Paganino de' Paganini, 1494 (IGI 7133) scrive: "ac impressoribus assistens die noctuque manu propria castigavit".¹⁶

La correcció, o més aviat, les correccions dels exemplars, es feien doncs al llarg mateix de la impressió, i separadament per a cada quadern o plec de fulls impresos. La conseqüència és que, com recorda Jozef Ijsewijn¹⁷, "the copies of those old editions which were produced

¹⁶ A. Colla (1984:41-42). És ben curiós de constatar com l'impressor a qui Luca Pacioli ajuda "die noctuque", no és ací cap altre que el mateix Paganino de Paganinis que estampa el *Liber*. Semblaria que, com veurem, no sols va necessitar sovint correctors aliens, sinó que les seues vicissituds de tots tipus el constrenyien a una certa diligència en les impressions, amb no gaires bons resultats pel que fa a la qualitat dels productes, almenys si prenem el *Liber* com a referència.

¹⁷ J. Ijsewijn (1977:211). En termes molt semblants s'expressa A. Bleuca (1983:172-173): "La corrección tenía lugar sobre una copia del pliego. Ocurrís con frecuencia que, una vez impresos varios ejemplares de

[→↔]

by manual printing presses can contain variant readings in the text since it was possible to introduce corrections or alterations during the slow process of printing one leaf at a time. This was the case with the edition of Anthonius Haneron's *Diasynthetica*, printed at Cologne in about 1475-1477 by Johann Koelhoff, sr.. Only two copies survive, one at Treves and one at The Hague, but their texts are not completely identical". En una línia semblant W. K. Percival ens recorda que "instances of foul case and other simple typographical errors were sometimes corrected while an edition was being printed", i exemplifica aquest fet amb dues còpies, d'una mateixa edició de 1473, que presenten diferències gràfiques notables¹⁸. És segurament a aquestes esmenes realitzades dins una mateixa impressió a les que fa referència l'expressió "exactissima diligentia emendatus" que trobem al colofó del *Liber*. Expressió aquesta, i altres anàlogues, que, d'altra banda són bastant habituals en molts dels colofons, no sols venecians, sinó de la mateixa ciutat de València¹⁹. Resulta injustificat, per tant, a més d'in necessari,

un mismo pliego, se advertía un error y se subsanaba en el molde, pero los pliegos ya impresos, dado el valor del papel, no se destruían. Esta costumbre origina complicados problemas a la hora de trabajar sobre impresos de tipos móviles. [...] Así, pues, es frecuente hallar ejemplares de una misma edición con diferencias incluso muy notables".

¹⁸ W.K. Percival (1986c:228). Es tracta de la impressió romana (Sweynheym i Pannartz, 1473) dels *Rudimenta grammatices* de Perotti, de què parlarem més endavant. Per a la definició d'errors per "foul case", vegeu la secció 1.2.4..

¹⁹ Així, hom afirma que el volum de les *Questiones super primum librum sententiarum* de Gregorio de Rimini ha estat "maxima cum diligentia summaque cura emendatum... per... Magistrum Joannem

[→↔]

voler fonamentar en aquesta frase l'existència d'una primera edició del *Liber*, de la qual la de 1489 seria una segona edició revisada, tal com va aventurar al s. XIX Just Pastor Fuster²⁰.

En relació amb les constatacions anteriors, ens hem de preguntar també sobre el grau de correcció que presenten els diferents exemplars. L'absència de planificació en el relligat dels plecs o quaderns per part de l'impressor Paganino de Paganinis ens faria esperar que no hi hagués un exemplar o grup d'exemplars que monopolitzassen les variants més correctes. I aquesta és efectivament la realitat que ens hem trobat: cap exemplar no acumula les formes correctes, ni cap exemplar les exclou tampoc sistemàticament. Podem suposar que això és degut, entre altres raons, al fet que la lògica comercial ja no recomanava de preparar exemplars carregats exclusivament amb els plecs més defectuosos. Tot es deixà, doncs, més o menys a l'atzar. Però aquest atzar no va impedir que alguns dels exemplars fossen afavorits amb una dosi major de plecs correctes, o corregits, o simplement no fets malbé després de centenars d'impressions. Aquests exemplars més correctes, o per dir-ho més exactament, una mica menys sembrats d'errors de tota mena, són sobretot *V* i *B* (amb 19 variants correctes de les 25 contrastades). Una mica darrere va l'exemplar *A* (14 variants correctes), i a distància tota la

Verdu..."(Ph. Berger 1982(1987:140)). Molt sovint, aquesta expressió fa també referència a la supervisió prèvia, més que necessària, dels defectuosos originals manuscrits (Berger 1987:139-141).

²⁰ "Por aquellas palabras : *exactissima diligentia emmendatus* , parece ser esta segunda impresion;" (Fuster y Taroncher 1827:35-36). Per a més dades sobre aquest autor, vegeu la secció anterior 1.1.1.. Per a altres arguments en favor d'una primera edició desapareguda, vegeu la secció 1.2.4..

resta, entre altres *C* (amb només 4 variants preferibles). Sembla bastant raonable, per tant, d'entre els exemplars més disponibles, haver optat per *V* per encapçalar-ne la descripció i guiar l'establiment del text.

Atenent a les conclusions que acabem d'exposar sobre la impressió dels quaderns o plec del *Liber*, i sobre el procediment de composició i relligat de les còpies, sense uns criteris ni una ordenació sistemàtics, no es pot parlar en absolut d'una cronologia dels exemplars. En tot cas, i referint-nos sempre als quaderns o plec i no als volums resultants, podríem imaginar que aquells que presenten les variants preferibles van ésser impresos posteriorment, després d'haver-hi introduït una primera revisió o correcció. Però aquesta suposició podria no ser encertada: l'estampació defectuosa podria ser el resultat d'una simple alteració involuntària dels caràcters, després de les primeres impressions més correctes, en una planxa sotmesa a incomptables pressions del tòrcul i al tràfec dels fulls sense una comprovació de la seua integritat. Si a això afegim que cada exemplar presenta, en grau divers, proporcions d'uns i altres d'aqueixos plec més o menys correctes, haurem de concloure que esdevé impossible poder parlar d'una ordenació temporal de les diferents còpies supervivents avui.

1.2.4. EDICIÓ I IMPRESSIÓ DEL
LIBER ELEGANTiarum.

1.2.4.1. LA IMPREMTA VENECIANA DEL SEGLE XV.

Una de les circumstàncies que ha cridat sempre l'atenció pel *Liber elegantiarum*, i que ha suscitat tota mena d'elucubracions, és el fet que aquesta obra d'autor valencià i, almenys parcialment, en llengua catalana haja estat publicada a la ciutat de Venècia el 1489. Les interpretacions han estat diverses. Però sobre el que no hi ha dubte és sobre la certesa, que tindrem ocasió de corroborar més endavant, d'aquesta impressió a la ciutat de les llacunes a finals del s. XV, tal com especifica amb tota mena de detalls el colofó:

Explicit Liber elegantiarum [...], opera atque
impensa Paganini de Paganinis Brixienis, Venetiis impressus,
Innocentio VIII Summo Pontifice, Augustino Barbadico
Venetiarum principe, Anno a natali Christiano
MCCCCLXXXVIII, V vero nonas octobris.

En realitat, i a banda de la inicial estranyesa per la impressió d'una obra lluny de l'autor i del seu públic natural, ningú no pot discutir que si el *Liber* s'havia d'estampar fora de València, la ciutat més indicada per a fer-ho havia de ser Venècia. Aquesta 'nova tecnologia' que era la impremta havia assolit "a Venezia, nel primo mezzo secolo delle attività tipografiche, uno sviluppo più intenso che in altri centri non solo d'Italia ma d'Europa. Posizione geografica propizia, relazioni di traffico

espanse, sfera culturale elevata, favorita anche dalla prossimità dello Studio di Padova, ma soprattutto da una legislazione incoraggiante, anzi promotrice"¹, tot es va aplegar per convertir la ciutat dels Duxs en un reclam per a tipògrafs estrangers i italians, i per a iniciatives intel·lectuals i editorials de tota mena.

El nou art d'imprimir fou introduït a Venècia, el 1469, per un alemany, Johannes de Spira, amb una edició de les *Epistolae ad Familiares* de Ciceró, no gaire després que els també alemanys Conradus Sweynheym i Arnoldus Pannartz instal·lessen la primera impremta italiana, i la primera fora d'Alemanya, al monestir de Subiaco, prop de Roma, el 1465. En pocs anys, però, Venècia va aconseguir de superar de lluny tots els altres centres tipogràfics italians, tant per la quantitat com per la qualitat de les seues produccions. El mateix 1469 Johannes de Spira reimprimeix les *Epistolae* ciceronianes i publica una segona obra, la *Historia naturalis* de Plini (amb 300 còpies), i obté de la Senyoria un privilegi d'impressió, pioner en aquesta activitat. L'estampació de l'agustiniana *De civitate Dei* és continuada, després de la seua mort, pel seu germà Vindelinus, el qual fins al 1477 traurà a la llum al voltant de 70 obres², amb prop de 400 còpies cadascuna³. L'oferta, tanmateix, ja s'havia començat a animar amb noves i rellevants incorporacions. Entre aquestes cal destacar la del francès Nicolaus Jenson, que, en deu anys (1470-1480), en solitari o amb Johannes de Colonia, arribà a publicar

¹ N. Pozza (1984:10).

² Entre aquestes, per exemple, la primera edició de la Bíblia traduïda a l'italià (1471).

³ V. Scholderer (1924b:ix); D. Fava (1963:65-66).

150 obres de tots els formats⁴ i va fer fondre nous caràcters d'impressió, com els elegants tipus romans inspirats en els manuscrits humanístics. També van marcar una fita els membres (Bernhard Maler, Peter Löslein i Erhard Ratdolt) de la societat que entre 1476-1478 va introduir per primera vegada les portades⁵ i les decoracions marginals en els nous productes llibraris. Devers el 1480 la tipografia veneciana sembla sofrir una crisi passatgera, de la qual es recuperarà aviat. En l'últim decenni, la impremta de la ciutat de la Laguna entra en una fase madura, gairebé empresarial: es consolida l'especialització cultural, es programen plans d'edició, es publiquen col·leccions d'obres completes, i tenen èxit els llibrets de format petit (*enchiridia*) que assoleixen tiratges de fins a 1000 exemplars⁶. A finals de la centúria, el panorama editorial està dominat per la figura d'Aldo Manuzio, actiu des de 1494-5, humanista ell mateix i eficient divulgador dels clàssics amb noves col·leccions en octau⁷, principalment dels textos crítics d'un hel·lenisme ja madur. A més, va ser l'introduïdor de nous i bells tipus grecs i cursius⁸ i va iniciar una nova època de les edicions il·lustrades.

⁴ Vegeu Fava (1963:67). Jenson fou el primer a imprimir en format 16^{av} (*Officium B.M. Virginis*, 1474).

⁵ Amb les mateixes dades que ara coneixem: títol, nom de l'autor, de la ciutat, dels stampadors, data, etc.. Com podem comprovar encara en el *Liber*, aquestes innovacions van trigar molt a generalitzar-se.

⁶ A. Colla (1984:51).

⁷ F.J. Norton (1958:xiii).

⁸ Una de les seues primeres impressions, després d'una acurada preparació, fou la gramàtica de Làscaris *Ερωτηματα*, seguida de Teòcrit (1495) i cinc volums d'Aristòtil (1495-98), Aristòfanes (1498), Dioscòrides (1499) o el gran *Lexicon graeco-latinum* de Crastoni (1497). Un dels seus

Però a banda de la qualitat i l'originalitat de les seues aportacions, la impremta veneciana sobreïx pel volum de la seua producció. Al costat dels citats, moltíssims altres impressors van actuar a la ciutat fins a la fi del segle. Només en les últims 20 anys del segle XV hom pot calcular en almenys 150 els estampadors instal·lats a la ciutat de la llacuna, tot i que d'alguns només es coneix una o dues edicions. És justament a partir d'aquesta data, 1481, que hom pot parlar de l'eclosió d'una veritable indústria editorial⁹. En efecte, d'unes 17 impremtes establertes fins al 1474, passem a unes 100 durant les dues últimes dècades de la centúria¹⁰. També és significativa l'evolució en la titularitat de les empreses. Si bé fins al 1481 la proporció d'estrangers, sobretot alemanys, era majoritària -posseïen 12 de les 17 impremtes de 1474-, després d'aquesta data els italians arriben a controlar la majoria dels

llibres més originals fou, tanmateix, el publicat en italià i profusament il·lustrat *Hyperotomachia Poliphilii* (1499) de Francesco Colonna. Vegeu M. Lowry (1979), a banda de F. Ongania (1894:8-9), Scholderer (1924b:li-lii) i Fava (1963:77-78).

⁹ Konrad Haebler (*The Study of Incunabula*, The Grolier Club, Nova York, 1933, p.4) arriba a afirmar, potser amb un punt d'exageració, que "The incunabula period... ended in Venice about 1480, for not in vain was Venice in the second half of the fifteenth century the indisputable centre of European commerce. The industrial activity usual there, especially in the form of tradepartnership, seized upon printing at a comparatively early time, divested it of its individual artistic and scholarly character and substituted for it a plain, commercial, industrial aspect". (Vegeu L.V. Gerulaitis 1976:30). En el un sentit semblant s'expressa Scholderer (1924a:129).

¹⁰ Scholderer (1924a:129, 151); Gerulaitis (1976:30).

obradors -tots excepte 15. Una ràpida evolució es pot constatar, així mateix, al nivell de les impressions. Venècia produí durant el segle XV al voltant de 4500 edicions (un 38% del total italià). Però si des del 1469 al 1481 el nombre d'edicions arriba al voltant de 600, entre aquest últim any i el 1501 aquestes es multipliquen fins a no menys de 2500. Cal dir tanmateix, que el mateix fenomen es repeteix a tota Europa, com es pot comprovar en els percentatges de producció de llibres en la segona meitat del XV¹¹:

<u>ANY</u>	<u>PERCENTATGE</u>
1450-1480	21%
1481-1490	29%
1491-1500	50%

El punt d'inflexió suggerit per les xifres, al costat de la profunda innovació dels modes de producció i dels estàndards llibraris experimentada també a partir de 1480, permeten de situar pels volts d'aquesta data "the end of medieval book production"¹².

¹¹ Vegeu Gerulaitis (1976:59-60), a partir de Carl Wehmer, "Inkunabelkunde". *Zentralblatt für Bibliothekswesen*, LVII (1940), pp. 214-232.

¹² Gerulaitis (1976:60).

En relació amb la resta d'Europa, segons tots els càlculs, Itàlia (38-42% del total), seguida de prop per Alemanya (30-31%), encapçala amb diferència el volum de la producció editorial durant el període incunable. També Itàlia disposa d'una major distribució geogràfica dels diversos centres impressors: gairebé vuitanta ciutats, vora les seixanta-quatre d'Alemanya o les cinquanta-nou de França. Ara bé, les diferències territorials entre nord (70%), centre (20%) i sud (10%), i entre les diverses ciutats, no poden deixar-se de banda. En aquest sentit, és indubtable que Venècia ostenta, a molta distància de les altres ciutats, la primacia: 38% de les impressions incunables italianes són venecianes, seguides ben de lluny per les romanes (16%), les milaneses (10%), o les florentines (9%).

Venècia se situa així, tota sola, com el primer nucli editorial europeu, i per tant com el primer centre de difusió de l'humanisme, que ja llavors no sols comença a vehicular-se fonamentalment a través de l'imprés, sinó que hi ocupa un espai com més va més predominant. Ho podem constatar amb claredat si a aquestes dades apliquem una divisió per àrees temàtiques. En el quadre següent, veiem distribuïts segons els continguts els incunables venecians:

CONTINGUTS DELS INCUNABLES VENECIANS¹³

a. Clàssics i humanisme	34%
b. Religió	21%
c. Dret	13%
d. Filosofia i ciència	18%
e. Vulgar	14%

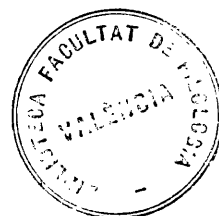
El predomini de les impressions de caire humanístic és innegable. Com veiem, representen més d'un terç del total, que puja al 35% si hi incloem les traduccions italianes dels clàssics. Una anàlisi interna d'aquests texts humanístics permet d'apreciar encara més quin eren els interessos culturals i educatius de l'època i les expectatives de vendes. Les impressions humanístiques dels incunables venecians es poden desglossar en:

¹³ Les dades que oferim són les elaborades per Gerulaitis (1976:56-127) a partir de dades parcials -que no creiem útil d'oferir ací en valors absoluts- sobre els fons del British Museum, extrapolades amb prou garanties de representativitat. De fet, altres càlculs fets sobre dades diferents (com les de John M. Lenhart o V. Scholderer (1924a)) arriben a conclusions molt aproximades (vegeu Gerulaitis 1976:59-69).

IMPRESSIONS HUMANÍSTIQUES VENECIANES

Texts clàssics	57%
Texts gramaticals	21%
Creacions humanístiques	16%
Texts grecs	4%
Traduccions italianes	2%

Malgrat que hom podia ja preveure el predomini dels texts clàssics entre les preferències humanístiques, no deixa de sobtar la gran distància percentual en relació als altres tipus de publicacions. Més enllà de la simple constatació de la penetració de les inquietuds humanístiques, dos fets, entre altres, ens fan sospitar que el principal interès per al públic lector era l'aprenentatge del llatí, per damunt dels continguts literaris o filosòfics de les grans obres clàssiques: que les traduccions d'alguns d'aquests texts al vulgar italià només representa un 2% del total (16 obres tan sols a l'immens dipòsit d'incunables del British Museum) i que el nombre de gramàtiques -evidentment llatines- impreses (21%) és també realment important. Un altre fet ho podria corroborar: dins d'aquests texts clàssics, després de la poesia (23% dels texts clàssics, encapçalada per Ovidi, Virgili, Horaci, Tibul, Properci, Catul i Estaci), la major part de les impressions està integrada per les obres de Ciceró (que ocupa tot sols el 21%), el qual com és sabut va constituir el model indiscutible de l'estil epistolar i de la prosa humanística en

general¹⁴. Sens dubte, però molt per darrere, també existien preferències per autors clàssics d'altres gèneres com la història (dominada per Sal·lusti, Justí i Florus, Suetoni, Cèsar i Plutarc), l'epigrama (Valeri Màxim, Marcial, A. Gel·li) o el teatre (Terenci) entre altres.

L'altre gran grup d'impressions humanístiques venecianes, les gramàtiques i texts anàlegs, il·luminen potser més encara sobre la connexió de la impremta amb l'abast real i la incidència social de l'humanisme. Si diferenciem entre els diversos gèneres gramaticals, obtenim les proporcions següents:

TEXTS GRAMATICALS INCUNABLES IMPRESOS A VENÈCIA¹⁵

Gramàtiques	55.1%
Lexicografia	24.4%
Crítica literària	11.8%
Manuale epistolars	6.3%
Mètriques	2.4%

¹⁴ De fet, les seues *Epistolae ad familiares*, si els càlculs no fallen, van ser probablement l'obra concreta més editada de cap autor (16 edicions venecianes sols al British Museum), sense oblidar el conjunt dels seus escrits oratoris (27 edicions) o filosòfics (26 edicions).

¹⁵ Percentatges que hem calculat nosaltres mateixos sobre els nombres absoluts fornits per Gerulaitis (1976:81), a partir dels fons del British Museum.

Entre les gramàtiques (en el sentit ampli del terme, incloent-hi obres de tota mena -en forma alfabètica, per exemple), hi ha volums de totes les èpoques: clàssiques, medievals i renaixentistes. Hi destaquen molt per damunt de les altres, en primer lloc l'obra de Niccolò Perotti (*Rudimenta grammatices*), Lorenzo Valla (probablement sobretot les *Elegantiae*), Priscià i Antonio Mancinelli (autor de diversos manuals humanistes). Bastant per darrere, encara són significatives les edicions de Iohannes Balbus (*Catholicon*) i Alexander de Villa Dei (*Doctrinale*), dels manualets humanístics d'Agostino Dati, i dels clàssics Donat i Diomedes.

La mateixa coexistència de texts clàssics, medievals i renaixentistes la retrobem en les edicions lexicogràfiques, possiblement, com ha estat remarcat, per la mateixa necessitat de trobar sovint interpretacions correctes dels texts legals. Així, d'entre els antics, el preferit és Noni Marcel, seguit de Varró, Fest Pompeu i Isidor. Dels medievals, Papias sembla ser el més consultat¹⁶. Però ací els humanistes predominen, sobretot Giovanni Tortelli (*Orthographia*), seguit de Junianus Maius i Stefano Fieschi¹⁷.

Pel que fa a la crítica literària, que es concreta sobretot en els comentaris a les obres dels grans autors clàssics, trobem en aquest cas una polarització entre els autors antics i els humanistes. Dels primers destaca sobretot Asconi (comentarista de Ciceró, fet d'altra banda

¹⁶ Però caldria afegir-hi el *Catholicon* i el *Doctrinale*, agrupats per Gerulaitis (1976:81) dins l'apartat anterior.

¹⁷ Gerulaitis (1976:82) no aclareix ací a quines dues obres de Fieschi (Fliscus) fa referència, ja que podria tractar-se més aviat dels seus manuals epistologràfics, que caldria agrupar en apartats posteriors.

previsible), seguit de Donat (Terenci) i Servi (Virgili)¹⁸. Dels renaixentistes (tots del segle XV) els més il·lustres són potser Jordi de Trebisonda (Ciceró) i Ermolao Barbaro (Plini, Pomponi Mela), a banda d'altres comentaristes menors d'obres de Lucà, Marcial, Juvenal, Ovidi, Victori, Quintilià, Catul, Valeri Màxim o, un colp més, Plini.

Dins els manuals epistolars, un gènere didàctic molt concret però amb gran acceptació, destaquen (sols al British Museum) les cinc edicions incunables del *Modus epistolandi* de Francesco Nigro (o Franciscus Niger), i les dues de les *Artes orandi, epistolandi, memorandi* de Jacobus Publicius. Aquest grup d'obres gramaticals hauria de ser eixamplat, per ser justs, amb moltes de les classificades en altres apartats, ja que molts dels texts coneguts com a gramàtiques (*Elegantiae* de Valla, *Rudimenta* de Perotti, manuals de Dati, Nigro, Mancinelli, Sulpizio), com a diccionaris (manuals de Stephano Fieschi), o comentaris (a Ciceró, en particular) poden contenir parts importants dedicades a l'epistolografia, o hi fan contínua referència, o si més no eren utilitzats per a l'entrenament en aquestes preades habilitats. A més a més, altres tipus d'escrits no gramaticals (en especial les col·leccions de cartes de Ciceró o, entre els contemporanis, de Francesco Filelfo, totes amb notable èxit) tenien una funció anàloga. Es pot percebre, això sí, un clar predomini, gens inexplicable¹⁹, dels autors italians en aquesta mena de publicacions.

¹⁸ Com veurem, aquests tres autors clàssics són també els més citats en el *Liber elegantiarum*.

¹⁹ Com veurem més endavant, l'anomenat *ars dictandi* medieval i les seues derivacions humanístiques tenen arrels fonamentalment italianes.

Finalment, els llibres sobre mètrica, donada l'especialització del tema, presenten el mínim d'edicions²⁰, protagonitzades pels tractadets de Niccolò Perotti i Franciscus Mataratius.

Les tendències de les edicions gramaticals venecianes del període incunable mereixen un comentari. En primer lloc, els texts semblen orientats a una finalitat pràctica: el coneixement no tant, o no únicament, dels clàssics per ells mateixos sinó com a preparació per a altres estudis professionals, bàsicament els de dret i teologia. Això explicaria la coexistència -i separació- d'edicions de clàssics i humanistes juntament amb les d'escriptors llatins tardans i medievals. L'escissió s'havia d'aprofundir amb l'avanç dels postulats humanistes que, en triomfar, convertiran el llatí, depurat i inaccessible, en una llengua acadèmica i empenyeran a deixar els àmbits més utilitaris en mans de les llengües vulgars.

No podem acabar una revisió de l'edició humanística veneciana del segle XV sense al·ludir a les creacions originals dels humanistes en llatí. Pel que fa al contingut de les primeres, cal dir que és increïblement variat: història, literatura de creació, història i crítica literàries, col·leccions epistologràfiques, parlaments, poesia, polèmiques, educació, filosofia, agronomia, gastronomia, etc.. En tots aquests temes, o gèneres, trobem llibres que, ens consta, van aconseguir una gran difusió, tant a Itàlia com arreu, incloses les terres de llengua catalana. De fet, alguns autors, i no els que reberen menys edicions, com es podia suposar, van ser àmpliament utilitzats, com veurem, per Joan Esteve:

²⁰ Tres edicions només en els fons d'incunables venecians del British Museum.

l'Obsidionis Rhodiae urbis descriptio de Guillaume Caoursin²¹, les *Facetiae* de Poggio Bracciolini²², les *Epistolae* de Francesco Filelfo²³.

Tot i això, i malgrat la importància de l'edició humanística a la Venècia del quatrecent, sobta que tan sols una petita part de l'activitat dels humanistes coetanis hi tinga una representació suficient. Com ha estat observat²⁴, les seues ensenyances trobaven encara, probablement, un canal adequat en la difusió manuscrita, que podia arribar als cercles minoritaris realment interessats. En canvi, des del punt de vista dels editors i impressors, sembla que aquesta mena de texts no sempre podia representar un inversió rendible. Aquesta sensació pot quedar confirmada pel fet que, com hem comprovat, l'edició de clàssics i de texts humanístics tenia una finalitat en gran part utilitària: l'aprenentatge del llatí i l'adquisició d'unes habilitats expressives (redacció de cartes i de documents legals, fonamentalment) per part de professionals i classes mitjanes. Classes mitjanes i professionals que només de lluny, o en part, s'interessaven o participaven en els cercles selectes d'ambicions intel·lectuals més elevades. No és casualitat, finalment, que els altres dos grans blocs temàtics dels texts venecians incunables siguin els d'obres de dret i religió -i en menor grau ciència i

²¹ Obra que tot i que només disposa d'una sola edició entre les venecianes incunables del British (Gerulaitis 1976:85) va tenir altres mitjans de difusió a la península ibèrica.

²² Amb dues edicions venecianes del XV al British (Gerulaitis 1976:86).

²³ Amb sis edicions, l'obra més reeditada entre les col·leccions de cartes humanístiques (Gerulaitis 1976:87). Filelfo també va ser el més publicat entre els autors de parlaments i discursos.

²⁴ Gerulaitis (1976:83, 92).

filosofia-, adreçades doncs a la formació dels grups professionals dirigents, i per tant amb un públic assegurat i de lectors assidus. Una comparació del conjunt de la producció veneciana amb la d'una selecció dels deu editors de més èxit revela que aquests van apostar, en general, pel doble de llibres de dret que la mitjana, i en canvi per la meitat dels escrits en vulgar. Igualment, un seguiment de l'evolució de les tendències editorials revela un increment en la impressió de llibres filosòfics (especialment Aristòtil) i científics (sobretot mèdics) segons ens acostem al 1500.

A banda d'aquestes preferències temàtiques²⁵, el ràpid creixement del nombre d'edicions indica que els impressors treballaven al límit de les capacitats del mercat, i això sense tenir en compte el més que probable increment del gruix de les tirades²⁶. La competència esdevenia ferotge, i sols els impressors que aconseguien de tenir assegurades unes vendes -o un capital- podien multiplicar les edicions any rere any, sense haver d'esperar a una lenta i sovint incerta recapitalització de les inversions. Els editors capitalistes i els seus agents comercials esdevenien peces cada vegada més imprescindibles d'un mercat com més va més complex. És el cas de Bonetus Locatellus, que en catorze anys pogué imprimir 152 edicions gràcies a l'activitat d'Ottaviano Scotti, un dels més importants editors del moment, que s'encarregà de la distribució i les vendes²⁷. Com podrem comprovar, no era aquest un cas aïllat.

²⁵ I és evident que hem assumit ací la idea que "erano soprattutto le preferenze dei lettori ad effettuare la scelta dei testi da stampare. L'analisi della produzione del libro serve perciò anche ad indicare il gusto letterario dell'epoca" (Hirsch 1977:6-7).

²⁶ Tot i això, vegeu més endavant les referències a la possible tirada del *Liber elegantiarum*.

²⁷ Gerulaitis (1976:65-66).

La premsa veneciana del quatrecent no hauria tingut un desenvolupament tan espectacular, o aquest s'hagués negat ràpidament, si hagués hagut de dependre únicament del mercat local, o fins i tot del mercat italià, és a dir, si no hagués pogut disposar, com diríem ara, de quotes de mercat exterior²⁸. Venècia no fou sols el primer productor europeu del XV, sinó que les seues produccions eren distribuïdes a tot arreu d'Europa i, en realitat, reflecteixen les preferències dels mercats europeus. Les biblioteques de tot Europa -i l'àrea catalanòfona ho confirma molt més- són plenes d'incunables venecians, de vegades molt per damunt de qualssevol altres²⁹. És més, de vegades les impressions es fan ja directament per encàrrec d'editors estrangers. En el cas dels llibres litúrgics, per exemple, trobem missals editats expressament per a diòcesis tan allunyades com Besançon, Clermont-Ferrand, Nantes, París, Gran, Salisbury, Toledo, Passau, Praga, Cracòvia, Toledo o València; i breviaris per a York, Colònia, Salzburg³⁰ o Mallorca³¹.

²⁸ El fenomen editorial venecià pot ser més ben avaluat si el posem en relació amb la població de les principals ciutats europees de l'època: París 200.000 h., Venècia 100.000 h., Nàpols 100.000 h., Milà 100.000 h., Londres 60.000 h., Florència 50.000 h. (Hirsch 1977:5).

²⁹ És el cas de la Biblioteca Universitària de València, de la Biblioteca "Fernando de Loaces" d'Oriola, o de la Biblioteca Universitària de Barcelona. En aquesta darrera, per exemple, es poden consultar les *Elegantiae* de Valla (Venècia 1483), els *Trionfi e Sonetti* de Petrarca (Venècia 1490) o diverses edicions de les *Epistolae* de Filelfo (Venècia 1489; Brescia 1485; i una altra sense impressor, 1493).

³⁰ Vegeu Gerulaitis 1976:102) i Hirsch (1977:9).

³¹ El breviari mallorquí *Ordinarium de administratione sacramentorum secundum ritum alme sedis Maioricensis* fou imprès a

La relativa assiduïtat, per exemple, de les impressions valencianes -i també d'altres ciutats, com Mallorca, sense anar més lluny- en centres editors llunyans d'importància -i no sols a Venècia- ens alerta sobre la regularitat del fenomen: la internacionalització que des de ben aviat va assolir la indústria editorial. F. Berger³² ens ratifica que:

Los principales centros del mundo de la edición en Europa, como Venecia y Lyon, quitaban de este modo a las prensas de las capitales secundarias lo que hubiera podido fácilmente constituir para ellas el pan de cada día. En este aspecto, ya desagradable de por sí, Valencia no podía considerarse sin embargo peor tratada que muchas otras. Esta dominación del mercado a nivel internacional era conscientemente sentida en todas partes. M. Bataillon cita esta protesta de Francisco de Osuna que se elevaba contra *...la cofradía de los mercaderes ricos que se alçan con los tratos caudalosos* [...] He podido anotar muchos casos de libros objetivamente destinados, bien por su tema, bien por su lengua, a un público valenciano, cuya impresión era realizada en el extranjero. Este fenómeno es casi contemporáneo a la introducción de la imprenta en Valencia y parece no haberse visto interrumpido nunca de un modo notorio.

Venècia el 1506 per la mateixa empresa que n'imprimirà el *diürnal* el 1516 (F. Berger 1982 (1987:108)).

³² Berger (1982 (1987:105-106)).

En concret, i pel que fa al missal valencià publicat a Venècia, cal dir que no va constituir un fet aïllat, com tampoc no ho va ser el *Liber elegantiarum* de Joan Esteve³³. El primer missal de ritual valencià ja havia estat imprès a Venècia el 1482 a cura de l'impressor Ottaviano Scotti, "il primo italiano ad occuparsi della tipografia liturgica, che doveva poi raggiungere grande perfezione per opera di Giovanni Hamann (Herzog) e Giovanni Emerico da Spira e poi, in Italia, di Lucantonio Giunta"³⁴. Pocs anys després, el 1489, un mercader milanés de pas per València, Bonagràcia de Crivellis, contracta de nou amb dos preveres de la seu de València la impressió a l'estranger de cinc-cents missals més, que es compromet a enviar a la ciutat, sense que, tanmateix, hom haja trobat constància del compliment de l'acord. Altres llibres religiosos peninsulars s'imprimien a Venècia per la mateixa època: el breviari de Toledo (1483), el d'Urgell (1487) i el *Missale mozarabicum* de Toledo (1488)³⁵. El desembre de 1502 Carmini Ferrer, que té un nebot resident a la ciutat dels canals que li factura llibres periòdicament³⁶, contracta amb el general de l'Orde de la Mercè l'estampació a Venècia de 400 breviaris de l'orde, que apareixeran el 1503 amb el títol de *Breviarium secundum morem Ordinis fratrum B.*

³³ Per a gran part del que segueix, vegeu Berger (1982 (1987:105-108)).

³⁴ C. Volpati (1932:368).

³⁵ K. Haebler (1906:53).

³⁶ El nebot, Pere Soler, el 1501 ja havia carregat a Venècia vuit bales de "llibres de stampa" amb direcció a Palerm i d'aquí a Barcelona, que Carmini Ferrer fa assegurar a Barcelona, segons Madurell/Rubió (1955:344-346).

Mariae de Mercede, també en les premses de Lucantonio Giunta³⁷. El 1492 i el 1509 tornaran a eixir missals valencians dels tòrculs de Venècia, i precisament a càrrec dels dos impressors especialitzats en el llibre litúrgic: Johannes Hamann Herzog (1492), ara ja a Venècia, i Lucantonio Giunta (1509). Un cas molt semblant, ara pel que fa als breviaris, representa el contracte que es fa, el 1487, amb el mercader Jaume Rossell per a la impressió de "cinch-sents breviaris de la consuetut del bisbat de València" a Nàpols o a Venècia³⁸. El *breviari* valencià es reimprimirà fora encara el 1503, en aquest cas a Saragossa. Però potser l'obra valenciana més coneguda eixida de les premses venecianes és el *Psalteri* en llengua catalana de Joan Roís de Corella, publicat el 1490, un any després del *Liber*, curiosament pel mateix especialista en llibre litúrgic i impressor del missal de 1492, "mestre Johan Hertczog tudesch"³⁹. Un autèntic *lobby* del llibre religiós venecià, amb molt bons contactes, com veurem, entre els llibreters i el clergat de la ciutat de València. Cal dir, no gensmenys, que aquesta dependència no deixava de tenir algunes contrapartides: com ara la impressió a València, el 1492, de breviaris per a les diòcesis de d'Oviedo i de Baiona⁴⁰.

En molts d'aquests casos que acabem d'esmentar torna a fer-se present la figura de l'editor o de l'agent comercial, responsables respectivament de la part econòmica o de la connexió d'aquesta amb el

³⁷ Madurell/Rubió (1955:357-359).

³⁸ Sanchis Sivera (1917:136).

³⁹ Martí Grajales (1928:416). Pel que fa a la grafia del nom de l'impressor, vegeu C.J. Wittlin (1991:30).

⁴⁰ J.E. Serrano Morales (1898-1899:574-575).

mestre impressor. Així, el colofó del missal valencià de 1509 no deixa de precisar⁴¹:

Mirifica quidem arte impressionis viri
solertissimi Luce Antonii de Giunta Florentini impensisque
nobilis viri Mathei de Monteacuto bibliopole Valentie... felici
auspicio Venetiis.

De forma semblant, un tal Joan Jofré, conegut impressor instal·lat a València, assaja els negocis fent d'agent de l'empresa editorial del mateix Lucantonio Giunta, que imprimeix a Venècia un missal i un breviari el 1506, i un *diürnal* el 1516, tots per a la seu de Mallorca⁴². Bastant abans, ens consta que l'impressor del missal valencià de 1482, Ottaviano Scotti, tenia concedits a llibreters que actuaven a València, com l'italià Jacobo de Vila, nombrosos crèdits -potser en concepte de la venda de l'obra impresa- per al cobrament dels quals envia a València un encarregat amb una recomanació de la Sereníssima Senyoria davant el

⁴¹ Palau y Dulcet (1952:IX, 418-419, núm. 173137-8) comenta, a més, sobre les dades d'aquest colofó que "Rubió duda en llamar al librero editor Mathei de Monteacuto, Montagut, pero a nosotros no nos parece dudoso. El impresor es Lucio [sic] Antonio de Giunta". El mateix impressor, per cert, que imprimí el missal i el breviari mallorquins de 1506 (Palau núms. 35660, 93437 i 93438) i el *diürnal* mallorquí de 1518 (Palau 93439) esmentats més endavant. Pel que fa a Mateu de Montagut, negociant llombard amb contactes en l'estranger, vegeu Berger (1982 (1987:158-159)).

⁴² Berger (1982 (1987:108)).

virrei de Sicília⁴³. Tindrem ocasió, un poc més endavant, de tornar a parlar de l'activitat d'aquest i altres agents comercials, mercaders i venedors de llibres que actuaven a València.

En tot cas, siga mitjançant agents com un De Vila, un Jofré o un Montagut, un De Crivellis, un Rossell, o bé es tracte d'impressors com un Scotti, un Giunta, un Herzog o un Paganini, sembla evident que l'entrellat editorial venecià havia consolidat ja a finals del XV un grau remarcable d'internacionalització i que havia aconseguit d'estendre el seu mercat, a través d'agents i de contactes eficients, a les terres de llengua catalana.

⁴³ Volpati (1932:368-9): "Dell'estensione delle relazioni commerciali di Ottaviano Scotti testimonia un documento in data 14 agosto 1492. In esso lo Scotti risulta in possesso di numerosi crediti presso librai di Valenza in Ispagna [sic], tra cui Giacomo di Villa di Monferrato. Per esigere quei crediti lo Scotti inviò a Valenza un suo incaricato e per facilitare a costui il proprio compito ottenne per lui dalla Serenissima Signoria, una commendatizia presso il Vicerè di Sicilia". Vegeu també, per a més dades sobre l'italià Jacobo de Vila i altres comerciants i llibreters estrangers a València: Haebler (1905-1906), J.E. Serrano Morales (1898-1899), Berger (1982 (1987)). Utilitzem la forma "Jacobo" per al nom d'aquest mercader llombard, ja que, a més de reproduir bastant bé la probable pronúncia del nom en el seu dialecte nadiu, és la que apareix sempre en tots els documents, fins i tot en els redactats en català.

1.2.4.2. L'IMPRESSOR PAGANINUS DE PAGANINIS.

Paganinus de Paganinis, o Paganino Paganini, com probablement era conegut en el seu vulgar nadiu, fou sense dubtes l'impressor, i potser també l'editor, del *Liber*, tal com es fa constar en el seu colofó

opera atque impensa Paganini de Paganinis
Brixiensis

La impremta, i la vida professional, de Paganino Paganini presenta moltes de les característiques prototípiques dels impressors mitjans de la Venècia del segle XV. No se'l pot considerar, ni per l'originalitat ni pel gruix de la seua producció, com un dels més destacats impressors de la ciutat de la llacuna, al nivell d'un Jenson, un Ratdolt, un Joan de Colonia, un De Tortis o uns germans De Spira, per no parlar d'un Aldo Manuzio⁴⁴.

Paganino Paganini era originari de Brescia, ciutat de la Llombardia però llavors pertanyent al "Dominio di terraferma della

⁴⁴ Gerulaitis (1976:69-73) no el situa, evidentment, entre els deu més prolífics editors de la ciutat, on, a més dels citats, hi hauria Bernardino Benalio, J. i G. de Gregoriis, Boneto Locatello, Giovanni Tacuino i Andrea Torressano.

Serenissima Repubblica" i centre així mateix d'una intensa activitat tipogràfica⁴⁵. Sembla haver començat la seua tasca editorial a Venècia, el 1483, en companyia de Giorgio Arrivabene i de Bernardino Benalio, aquest darrer un impressor d'èxit⁴⁶. La primera estampació de la companyia sembla haver estat un *Missale Romanum*, que tingué una continuació el 1484 amb un *Officium secundum morem monachorum sanctae Iustinae*. La societat continuà només amb Paganini i Arrivabene, que el mateix 1484 publicaren un altre *Missale Romanum*. Ambdós impressors semblen haver treballat conjuntament fins a l'octubre del 1486 en uns quants projectes (un Baldus de Ubaldis en diversos volums; un Nicolaus de Auximo; un Paulus de Castro; un Gulielmus Durandus)⁴⁷. A partir d'una primera impressió en solitari el 22 d'octubre de 1487, Arrivabene va continuar encara la seua activitat fins al 1500, amb un total de 60 obres, en gran part jurídiques i religioses.⁴⁸ Després del període incunable sembla haver perllongat la seua tasca fins al 1515, amb una pausa entre 1507 i 1512⁴⁹.

Per veure Paganino treballar tot sol hem d'esperar encara al 27 d'abril de 1487. Curiosament, la seua producció és intensa i regular fins poc després de la impressió del *Liber*, en concret fins al 18 de desembre de 1489. Després, només publica el 31 d'octubre de 1490 (la *Lectura in primum librum sententiarum* d'Alfonso de Vargas y

⁴⁵ La ciutat sembla haver comptat en l'època amb una notable indústria editorial (A. Colla 1984:50).

⁴⁶ V. Scholderer (1924b:xxxiii, xl-xli); Bertieri (1929:100); Norton (1958:145); Ascarelli/Menato (1989:193-94, 342-43).

⁴⁷ Scholderer (1924b:xxxiii).

⁴⁸ Scholderer (1924b:xxxiii); Bertieri (1929:3); Fava (1963:74).

⁴⁹ Ascarelli/Menato (1989:338)

Toledo⁵⁰). Posteriorment deixa d'imprimir fins a novembre de 1494, sembla que per problemes econòmics, que hom atribueix a la preparació de la publicació de la Bíblia llatina, amb doble glossa, finalment apareguda, com veurem, l'abril de 1495⁵¹.

En efecte, són conegudes les gestions que durant 1492 Paganino va menar a prop de la Signoria per aconseguir un privilegi de publicació de la Bíblia amb doble glossa (la *glossa ordinaria* envoltant el text i una *expositio* de la *glossa* per Nicolau de Lyra davall el text). En suport de la seua sol·licitud, Paganino al·lega que haurà de contractar quatre mestres en teologia (dels quals Paganino adjunta tres recomanacions) per revisar i compilar el text, i afirma que la feina li costarà uns 4.000 ducats i l'ocuparà uns quants mesos⁵². Era just, per tant, protegir tota aquesta inversió dels "impressors envejosos". Paganino addueix privilegis semblants anteriors atorgats a dos autors, Petro de Ravenna o Giovanni Nigro, i demana una exclusivitat durant deu anys dins els límits de la Sereníssima. Tot i això, i per tal de garantir

⁵⁰ Scholderer (1924b:xl). Exemplars d'aquesta edició es troben, potser no per casualitat, en l'Arxiu Biblioteca Capitular de la Seu de València i en la Biblioteca Universitària de València (E. Olmos Canalda 1951:núm. 105; A. Palanca Pons/M.P. Gómez 1981:núm. 315).

⁵¹ Scholderer (1924b:xl). Si l'única causa d'aquestes interrupcions (1489-90 i 1490-1494) és la preparació de la Bíblia de 1495, o si hi va influir la ruïnosa experiència amb algun vocabulari en llengua estrangera, resulta ben difícil de comprovar.

⁵² Aquestes argumentacions dels impressors mateixos resultaven sovint hiperbòliques, si no clarament encobridores d'una tasca molt menys exigent o original. En concret, i malgrat les seues afirmacions, sabem que Paganinus de Paganinis, ja el 1485, havia adquirit a un llibreter una còpia anterior de l'obra que pretenia imprimir (Lowry 1979:241).

que el monopoli sol·licitat no aboqués a cap abús, Paganino es compromet a cobrar només sis ducats per llibre (mentre que el preu habitual eren dotze ducats pels texts amb una *glossa* ordinària, o cinc ducats amb sols l'*expositio* de Nicolaus de Lyra)⁵³. El privilegi fou finalment atorgat el 20 de setembre de 1492, però l'obra no aparegué, com hem vist, fins a l'abril de 1495.

En l'endemig d'aquestes interrupcions de Paganino Paganini coneixem impressions dels seus germans Giacopo (Jacopus, 1490-91) i Girolamo (Hieronymus, 1492-93, 1497). A banda d'altres estampacions, Girolamo és sobretot conegut per les dues edicions d'una Bíblia sense glossa (7 de setembre de 1492 i 7 de setembre de 1487) que es troba entre les de grandària més petita -sense glossa- de les publicades a Venècia⁵⁴. La producció tipogràfica de Giacopo i Girolamo guarda una absoluta continuïtat -en els caràcters i la tècnica, en la cronologia- amb la de Paganino, fet que autoritza a parlar d'un mateix taller d'impressió

La *rentrée* de Paganino en els colofons es produí amb un Lucas de Burgo i una famosa *Summa Arithmetica* de Luca Paccioli (1494), bellament impresa. Paganino continua la seua activitat a Venècia fins al 1509, però aquest mateix any ja signa dues obres en companyia del seu fill Alessandro. Des d'aleshores, serà aquest darrer el qui en solitari continuarà regentant els obradors venecians i apareixerà tot sol als colofons fins a l'abril 1517.

Paganino reapareix a Salò, vora el llac de Garda, el maig de 1517, amb dues impressions per a un convent franciscà de la regió. No obstant, a Salò mateix, altres dues impressions, de desembre del mateix

⁵³ Gerulaitis (1976:38-39); Lowry (1979:13, 116).

⁵⁴ Scholderer (1924b:xl); Bertieri (1929:98); Fava (1963:75); Gerulaitis (1976:93-95).

any, ofereixen en canvi el nom del seu fill Alessandro. Aquest darrer serà el qui reapareixerà encara el 1519 a Toscolano, tot i que el 1531 sembla trobar-se temporalment a Venècia, on imprimí almenys un llibre (els *Sonetti e canzoni* de Sannazzaro). El nom del pare, Paganino Paganini, només és esmentat a Toscolano, i per única i darrera vegada, el 1523, en una reimpressió de Paccioli⁵⁵:

Con spesa ediligentia. E opifitio del prudente
homo Paganino de Paganini da Brescia. Nella excelsa cita di
Venegia... Et per esso paganino di nouo impressa. In
Tusculano.

Alessandro fa la seua última impressió, a Toscolano, el 1538, el mateix any que el pare, Paganino, fa testament (el 27 de juny) i mor, pocs mesos després. A part alguns documents relatius a la vida d'Alessandro en els anys següents, només conservem altres referències editorials de dos dels seus fills, que imprimiren a finals del segle XVI: Pietro Paganini (1581-1589) i Paganino Paganini el jove (1584-1591)⁵⁶.

Hom ha registrat unes 31 impressions de Paganino Paganini durant tot el segle XV, i gairebé totes de tema jurídic o teològic, amb l'excepció d'algun llibre científic. Cal dir, però, que, com ja havíem avançat, en cap inventari de les seues obres no s'ha tingut mai en compte l'edició del *Liber elegantiarum*. Dins el segle XV se'n poden identificar 28 tipus de lletra (5 de romans, 22 de gòtics i 1 de grec), sovint en combinació, i amb tiratges en tinta roja, i amb capitals i bordures

⁵⁵ Norton (1958:117).

⁵⁶ Ascarelli/Menato (1989:194, 342).

ornades⁵⁷. Hom ha comentat ja que l'esperit d'innovació fou característic de l'extensa nissaga d'impressors que naix amb Paganino el pare. Com afirma F.J. Norton⁵⁸: "The Paganini were given to typographical experiments". Amb el seu fill Alessandro, Paganino és conegut pels seus 'tipus' originals, especialment petits i cursius, i pels nous volumets de clàssics en 24° amb vocació de llibres de butxaca, llançats primer a Venècia i continuats en l'etapa de Toscolano, a principis del XVI. Per acabar-ho d'adobar, semblen els més probables estampadors de la primera edició impresa de l'Alcorà (sense colofó) -que és també la primera obra impresa en llengua àrab- a les primeries del cinccents. Fins fa poc, l'edició semblava del tot perduda, almenys des del segle XVIII, suposadament a causa de la persecució eclesiàstica. L'única informació segura que se'n conservava era la referència de G.B. de Rossi, el qual, en el seu *De Corano Arabico Venetiis Paganini typis impresso sub in. sec. XVI*⁵⁹, aportava proves que, devers els anys 1530, Alessandro Paganini estava en possessió d'uns caràcters àrabs emprats per son pare en la impressió de l'Alcorà. Per sort, recentment ha estat trobat aquest volum a la biblioteca dels framenors de San Michele in Isola a Venècia, i reforçada l'atribució de l'estampació als Paganini, potser cap al 1518 o entre 1537 i 1538⁶⁰.

⁵⁷ Bertieri (1929:100).

⁵⁸ Norton (1958:145).

⁵⁹ Parma, 1805 (Norton 1958:117). Hi ha tanmateix altres referències antigues a aquesta edició, que insisteixen en la destrucció papal: Langii, Joannis Michaelis, *Dissertatio de Alcorani prima inter Europaeos editione arabica in Italia per Paganinum facta, sed jussu Pontificis Rom. abolita*. Altdorfii, 1703. Vegeu E. Pastorello (1924:62-63).

⁶⁰ La hipòtesi del 1518 és del mateix G.B. de Rossi (Norton 1958:117). Per a altres dates, vegeu Ascarelli/Menato (1989:342).

1.2.4.3. LA IMPRESSIÓ DEL *LIBER* *ELEGANTiarum.*

Com hem dit anteriorment, la impressió veneciana del *Liber elegantiarum* ha despertat sovint la curiositat, quan no l'estranyesa o la sospita, dels estudiosos.

Les abundants dades aportades anteriorment haurien de ser suficients per a eliminar una gran part de la sorpresa que aquesta circumstància pogués haver suscitat. És evident que el fet no és únic, i ni tan sols ocasional: s'enquadra sense dificultats dins el context de l'àmplia internacionalització del mercat editorial venecià i de les seues repetidament documentades ramificacions a tota Europa, a la península ibèrica, i en particular a la ciutat de València.

Ara bé, si és cert que una impressió valenciana a Venècia ja no pot aparèixer com un fenomen estrany, quedaria per demostrar quines han estat les circumstàncies que, en concret, han menat a la publicació d'*aquest* llibre en particular en unes premses tan remotes.

Una de les raons més adduïdes és, curiosament, el contingut de l'obra. I no precisament, és clar, pel que fa a la llengua. L'anònim autor de les notes que acompanyen l'exemplar de la Biblioteca de

Catalunya⁶¹, atribuïdes per F. de B. Moll a Marian Aguiló, ja fa constar que

Se ve su afición a la guerra y a la deshonestidad. De ambas cosas toma y repite ejemplos en cada pag., de lo 2º con una frescura incalificable. No sería sin motivo el haber ido a Venecia a imprimir la obra? Se había prohibido su 1ª edición? De este libro y de los salmos de Corella se puede sospechar algo.

Ribelles Comín⁶², per la seua banda, copiant gairebé literalment aquest anotador, imputava a la "frescura incalificable" i als "términos deshonestos" el fet que "no sería sin motivo el haber ido á imprimir su obra á Venecia". Cal dir que, tot i que hi ha alguns que discrepen en la valoració dels "términos deshonestos"⁶³, altres estudiosos

⁶¹ Vegeu les notes transcrites en fer la descripció de l'exemplar C dins l'apartat anterior 1.2.2.1..

⁶² Ribelles (1915-1984:I, 162)

⁶³ Com per exemple Josep Almiñana (1981:196):

El Sr. Ribelles s'ha comportat potsét ab Joàn Esteve un poc massa durament. Yo, mes que de procacitat inqualificable, ho qualificaria com d'una inconsideració pròpia del valencià del carrer, inconsideració que, llunt de lo desvergonyít, de lo descarat o de lo grollér, constituíx eixe modo de ser desimbolt i espontani que, ab la paraula autèntica i justa, diu allò que deu dir i només lo que es deu dir, i encara alegre la conversa ab uns tocs de bon humor, propis d'un cor ben sa i d'una alegria a flor de llavis.

Tot i això, poc després, J. Almiñana accepta que "una de les raons per les qué es determinà Joàn Esteve a publicar el seu llibre en Venècia fora

[→↔

del *Liber* han expressat opinions semblants. Així, Salvador Guinot creu que el llibre "recoge muchas expresiones felices (que aún perduran en su mayor parte) sin que le detenga en su afán la poca o ninguna limpieza u honestidad de los vocablos"⁶⁴, però no posa aquestes llibertats en relació amb l'estampació veneciana. Sí que ho fan, en canvi, i influïts per les mateixes notes que Ribelles, G. Colón i A.-J. Soberanas, que consideren que "l'estampació a l'estranger fa sospitar que potser s'hi presentà mant entrebanc. El cas del llibre d'Esteve és semblant al del *Saltiri* de Roís de Corella, imprès igualment a Venècia el 1490, per esquivar prohibicions inquisitorials".

És cert que la impressió del *Psalteri* de Joan Roís de Corella a Venècia ha suscitat, de fa temps, sospites en el sentit que "si determinà d'imprimir el seu treball a Venècia, és clar que hi hauria raons molt greus que així li ho aconsellen", entre altres "la possible vinculació del seu

la d'evitar la censura d'algunes de les seues frases i paraules". L'altra raó de la impressió veneciana seria que "si s'admet la possibilitat que la primera edició de sa obra es fera l'any 1472, quan està datada la dedicatòria del llibre, haurém de pensar que, ni en València ni en Espanya, es podia haver editat el seu llibre, perquè l'art de la tipografia no aplegà a la nostra ciutat de València fins el 1474". Aquest raonament, en tot cas, serviria per a explicar la suposada primera impressió veneciana (1472) -i encara no per quina raó s'hagué d'imprimir l'obra en aqueixa data- però no la considerada com a segona (1489). Per a la discussió sobre la data o dates d'impressió, vegeu més avant, al final d'aquesta secció.

⁶⁴ Guinot (1922:67). Vegeu el comentari que, nogensmenys, dedica Moll a les prevencions expressades per Guinot en altres parts del seu articlet (Moll 1961 (1982:253)).

llinatge amb els jueus"⁶⁵, o bé que "la decisió de Corella de recórrer a les premses venecianes pogués obeir al desig d'emparar algun traductor no gaire ben vist per la Inquisició" o "per facilitar-ne la difusió entre les colònies valencianes d'Itàlia"⁶⁶. Totes aquestes especulacions, tanmateix, tot i que no es poden descartar radicalment, no han trobat cap confirmació concloent. Han rebut, en canvi, el contrast d'altres punts de vista centrats en fets més constatables⁶⁷. D'una banda, la persecució soferta pel *Psalteri* de Corella es pot enquadrar ben bé dins la rauxa que contra tota mena de traduccions bíbliques —inclosa la de fra Bonifaci, per cert gens sospitós de judaisme— va manifestar la novella Inquisició, i no tant a causa de reticències sobre els autors d'aquestes versions com sobretot per la por, i l'evidència, que "alguns cristians novells y descendents de linatge de jueus que, per la affecció a les coses de sos passats tenien legint les ystòries de Moysès y de la ley vella, han caygut y cahuen en lo dit error y dupte en la fe"⁶⁸. D'altra banda, mossèn Corella, capellà i assessor de la Inquisició mateixa, editor del *Crestià* d'Eiximenis, bé poc podia sentir-se'n amenaçat i, en tot cas, "si traduir els salms era il·legal, publicar-los a Venècia, però clarament sota el seu nom, no hauria preservat Corella de problemes amb la Inquisició"⁶⁹. Són, al contrari, aquestes vinculacions seues a l'estament eclesiàstic les que poden explicar, d'una forma molt més senzilla, la publicació del seu llibre de psalms a les premses venecianes. Ja hem comprovat com els eclesiàstics valencians eren assidus clients d'impressors venecians com

⁶⁵ J.A. López i Quiles/V. Ribes i Palmero (1985:25).

⁶⁶ A. Ferrando (1987:134-135).

⁶⁷ Vegeu C.J. Wittlin (1991).

⁶⁸ López i Quiles/Ribes i Palmero (1985:26).

⁶⁹ C.J. Wittlin (1991:30).

Ottaviano Scotti, Johannes Hamann Herzog, Lucantonio Giunta i altres, els quals disposaven a València d'actius i eixerits representats. Aquesta intensa relació comercial es va concretar en l'aparició a la ciutat dels canals de diversos missals i breviaris valencians, i àdhuc mallorquins, per no parlar dels d'altres ciutats peninsulars, a banda dels llibres de Corella i Esteve. Pel que fa al *Liber* i la seua "frescura incalificable", caldria sospesar fins a quin punt no és aquesta una valoració massa decimonònica i del tot anacrònica aplicada a una obra del XV: només hem de fer una ullada al *Spill*, o als poemets satírics valencians, o a algunes escenes del *Tirant*. Ja fa temps A. Castro va tractar d'explicar, amb diferents arguments, l'aparentment estranya proclivitat a l'obscé d'alguns glossaris medievals castellans: l'anonimat dels autors —que no seria aplicable a la nostra obra—, el diferent sentit de la pudícia a l'edat mitjana, o el mateix context escolar, on eren habituals les lectures de les atrevides *Ars amandi* o *Remedium amoris* d'Ovidi, o de les *Elegiae* de Maximià d'Etrúria⁷⁰. Si per tant podem deixar de banda la impertinència d'aquestes expressions en una obra pedagògica, menys creiem que degué comptar la pretesa *obscenitat* del *Liber*, limitada a alguna dotzena d'expressions luxurioses o escatològiques, en una època en què el puritanisme dels costums no era especialment popular -ni tan sols entre el clergat⁷¹- i en tot cas quedava ofegat per les inquietuds doctrinals. Com constata R. García Cárcel, "hasta 1530 la Inquisición valenciana adoptó una actitud netamente liberal en lo referente al consumo literario. La manga ancha fue absoluta hacia la literatura frívola o incluso concupiscente -recuérdese la publicación del *Cancionero de*

⁷⁰ Vegeu A. Castro (1936:lxxxii-lxxxiii).

⁷¹ Vegeu en Sanchis Guarner (1972:201-207) les amenes descripcions de les llicències que clergues i seglars es prenien a la València de finals del XV.

obras de burlas provocantes a risa en 1519, ó las célebres comedias eróticas de *Tebaida*, *Seraphina* e *Hippolita* en la misma fecha. Por otra parte no parece que hubo restricciones en el terreno ideológico", sobretot respecte del lul·lisme, l'eiximenisme, l'humanisme i fins i tot el primer erasmisme⁷². La recent Inquisició fernandina, que en la dècada de 1480 encara arrancava el vol, sembla haver tingut *in mente* qüestions ben diferents i objectius molt més pràctics i precisos: la desarticulació de l'activa i temuda minoria jueva⁷³, el sotmetiment de les institucions regnícoles al poder reialista i l'arrabassament de quantiosos recursos econòmics⁷⁴.

Es podria objectar, però, que els llibres d'aquests dos valencians, Corella i Esteve, presenten una particularitat: estar escrits en llengua catalana i tenir, per tant, un públic exclusivament local, cosa que en faria més sorprenent i excepcional la publicació de les obres a centenars de quilòmetres. No seria aquesta, tanmateix, una objecció vàlida. Per un costat, els missals i breviaris esmentats també havien de

⁷² R. García Cárcel (1976:222).

⁷³ Vegeu García Cárcel (1976:47-67), que en un altre lloc (1976:195) ho deixa a més ben clar: "Judíos y conversos constituyen el 91,6% de las víctimas de la Inquisición valenciana en el período que nos ocupa [1478-1530]". La resta de processaments es reparteixen entre 'moriscos' (3,3%), protestantisme (6 processats), blasfèmia i heretgia (17 processats), bigàmia i deshonestedat (3 casos), bruixeria i fetilleria (15 processats), 'fautoria' (12 processats), causa criminal (10 processos), altres (pocs casos)(García Cárcel 1976:193-213).

⁷⁴ En aquesta línia s'expressa, a més, García Cárcel (1992:208): "La persecució dels jueus obeïa essencialment a mòbils socials i polítics: escapar l'emergència d'una classe mitjana i enfortir l'aparell de l'Estat a cavall de la necessària unitat nacional".

ser únicament utilitzables en l'àmbit de les diòcesis que els encarregaven, i d'acord amb el ritu de les quals eren impresos: "iuxta morem et consuetudinem... sedis Valentie" diu el missal imprès per Herzog el mateix any que imprimeix el *Psalteri*; "secundum ritum... ecclesie Majoricensis" diu el breviari de 1506. Per un altre costat, i a banda dels constrenyiments anteriors, totes aquestes impressions litúrgiques, comportaven regularment l'acord de tramesa de tots els exemplars estampats, que per tant es distribuïen exclusivament en el mercat d'on procedien els originals. Finalment, cal recordar que les impremtes venecianes també tenien un cert hàbit en la impressió de llengües vulgars diferents del parlar local. Per posar-ne només un exemple, al costat d'alguns altres sobretot en alemany i vulgars italians, direm que és a Venècia on s'imprimeix el *Fuero real de Espagna*, en castellà amb glossa llatina. L. V. Gerulaitis conclou encertadament: "As in the case of church-service books, it is a good example of the fame of Venetian printers, who received orders from faraway places"⁷⁵. Si avancem vers el segle XVI, és coneguda la impressió de les *Introductiones Latinae* de Nebrija que Martí Ivarra, justament amb presses per col·locar el seu producte, contractà el 1508 amb l'impressor venecià Gregorio de Gregoriis, i que aparegué fins i tot, a part de nombrosíssims errors, amb les glosses interlinears en català⁷⁶.

Són doncs aquestes condicions estructurals notablement favorables i inductores de l'edició a Venècia d'obres de tota mena, també en vulgar del Regne de València, les que considerem explicatives -o almenys el marc per a l'explicació- de l'estampació a la ciutat dels canals del *Liber elegantiarum* i d'uns quants llibres valencians més.

⁷⁵ Gerulaitis (1976:109).

⁷⁶ A.-J- Soberanas (1981b:28-30).

Per suposat, hom ha de tenir en compte altres detalls que ens justifiquen de forma més precisa l'esdeveniment. En primer lloc, les complexes circumstàncies en què s'estava implantant a poc a poc aquest nou art de la impremta a la ciutat de València. Igual com en el cas de Venècia, l'evolució de la producció tipogràfica valenciana no fou progressivament uniforme. Després d'un primer quinquenni (1473-1478) de tímides temptatives, gairebé totes en llatí i limitades al taller dels Vizlant (Wissland), els impressors valencians inicien una fase d'expansió (1482-1487) on el vulgar guanya quasi tant de pes com el llatí i es diversifica la producció. Però aquestes iniciatives sembla que no van saber trobar el públic adient. Entre 1487 i 1489 hom pot atestar la primera crisi greu de l'edició valenciana. És llavors quan, poc després d'haver constituït una ambiciosa societat, els impressors Lambert Palmart i Gabriel Darinyo se separen i aquest marxa a Múrcia, on també ha fugit Lope de la Roca. És llavors també quan el *Psalteri* de Corella s'ha d'imprimir a Venècia: "podria pensarse que Roiç de Corella o su editor se dirigieron a los talleres extranjeros porque la imprenta local estaba fuertemente o totalmente desorganizada"⁷⁷. A la mateixa conclusió ens podria menar l'acord entre Bonagràcia de Crivellis i dos eclesiàstics, el mateix 1489, per a imprimir a l'estranger cinc-cents missals valencians. La mala ratxa era evident.

Això no obstant, no hem de pensar que aquesta fou la raó eficient única, o definitiva, de l'estampació forana tant del *Psalteri* com del *Liber*. Impressions anteriors (el missal de 1482, pes exemple) i posteriors (els missals i breviaris valencians i mallorquins de 1492, 1509, 1506, 1518, 1528) demostren que hi havia alguna cosa més. Contra el

⁷⁷ Berger (1982 (1987:196)).

que creu C.J. Wittlin⁷⁸ i també sembla apuntar Ph. Berger⁷⁹, potser un avantatge eren els preus, com suggereix J. Fuster⁸⁰:

De les premses franceses o italianes apareixen llibres expressament destinats al mercat català: potser la manufactura resultava més barata allà, i el cost del transport tampoc no devia ser gaire oneros.

Uns quants anys abans K. Haebler⁸¹ ja semblava compartir aquestes opinions:

Por un lado los talleres de impresión, en cierto modo insignificantes que existían en la Península Ibérica, no bastaban, ni por lo que se refiere á la extensión de la demanda ni á la parte técnica, á satisfacer las condiciones que se pedían, y por otra parte, las relaciones de los libreros españoles con Venecia eran tan grandes y estaban tan bien regladas, que

⁷⁸ Wittlin (1991:30): "D'altra banda, no sé en què es basen les afirmacions de J. Barrera que Corella va publicar el *Psalteri* a Venècia a causa de 'la millor qualitat de les [seves] premses'".

⁷⁹ Berger (1982 (1987:195-196): "el salterio traducido al valenciano por Roiç de Corella se imprimió en Venecia en 1490; la lengua en la que estaba escrito hacía obligatoria la importación de toda la edición desde Venecia hasta los países catalanes, lo que elevaba necesariamente su coste".

⁸⁰ Fuster (1972 (1992:16-17)).

⁸¹ Haebler (1905-1906:394).

resultaba para ellos más seguro y cómodo ser servidos desde dicha ciudad que por los talleres más próximos establecidos en suelo español.

El volum d'edicions, la disponibilitat i varietat de tipus d'impressió, de paper⁸², l'accés a nombrosos mercats, connectats amb una puixant marina, etc. devien sens dubte abaratir els preus de les estampacions venecianes . I això suposava una dura competència per als impressors locals. Ja hem citat la "protesta de Francisco de Osuna que se

⁸² Colla (1984:47-48) ho sintetitza molt gràficament:

Fra il 1469 e il 1500 la maggior parte della produzione incunabolistica europea si concentrò nel territorio della Repubblica Veneta. Il rigoglioso sviluppo dell'Umanesimo veneziano, il crescente prestigio delle istituzioni scolastiche (Università di Padova e scuole lagunari), l'abbondanza di manoscritti [...] raccolti da umanisti [...] furono circostanze favorevoli alla stampa. Tuttavia elementi decisivi alla nascita e allo sviluppo della nuova arte furono, da una parte, la larga disponibilità in Venezia di grandi capitali gestiti da mercanti dinamici... incoraggiati da una classe politica avveduta e pronta ad accogliere e a proteggere le invenzioni tecniche... dall'altra, l'abbondanza, in area veneta, della materia prima, la carta.

Malgrat el que hom sol creure, la necessària disponibilitat de paper no afavoria València. Com recorda Berger (1982 (1987:146)):

[...] la producción local no era suficiente en cantidad, ni todavía menos, por lo que parece, en calidad, para poder alimentar la edición valenciana.

A partir de finales del siglo XV podemos considerar que la casi totalidad del papel consumido en Valencia es importado. Este comercio estaba enteramente en manos de los comerciantes italianos y el papel llegaba directamente de Génova.

En un sentit semblant s'expressava ja Sanchis Sivera (1931:120).

elevaba contra ...*la cofradia de los mercaderes ricos que se alçan con los tratos caudalosos*⁸³". Però és que, a més a més, les relacions comercials, de tot tipus, entre València i Venècia eren particularment intenses a finals del XV. Sabem que anualment arribaven cinc galeres venecianes al port de València⁸⁴, i que la colònia veneciana estava representada per un cònsol des de 1474, tot i que era inferior a la dels toscans i, més avançat el XV, a la dels genovesos. Hom ha identificat entre mitjan segle XIV i mitjan segle XV un centenar d'agents llombards a València, com a representants d'unes cinquanta empreses⁸⁵. Des del 1420 funcionava a la ciutat de València una sucursal de la banca Mèdici. El muntant de les exportacions (productes agrícoles sobretot) i de les importacions (productes elaborats bàsicament) amb la la península itàlica donen una idea suficient del tràfec de tot tipus que podia mantenir València amb la ciutat dels canals⁸⁶.

La nova indústria tipogràfica no podia quedar al marge d'aquestes relacions. A finals del s. XV, es pot constatar com aquesta tecnologia revolucionària que fou la tipografia, s'incorporà a la intensificació dels intercanvis comercials, culturals i de tota mena, que tenia lloc al final de l'edat mitjana. Les colònies d'estrangers a les grans

⁸³ Berger (1982 (1987:106)).

⁸⁴ Tot i que en foren quatre precisament els anys 1488, 1489 i 1490 (H. Lapeyre 1985:36, nota 44). L'assiduitat d'aquests contactes es reflecteix també en la literatura del moment. Així, Jaume Roig, en el seu *Spill*: "als florentins, / venecians / -los navegants / en les galeres-, / són grans parleres; / ab lo cardó / e llarg sermó / tant saben dir / que els fan vestir / lo vell per nou, / e de un sou / ne fan ducat".

⁸⁵ A. Rubio (1992:54).

⁸⁶ Lapeyre (1985:36-37).

ciutats d'Europa, i no cal dir als ports de la Mediterrània, servien a aquests interessos, i impulsaren de forma especial la difusió de les noves tècniques o dels seus productes. La introducció de la impremta a la península ibèrica hauria estat una altra cosa sense les colònies d'alemanys, holandesos, italians. J. E. Serrano Morales⁸⁷ n'aporta tota una informació aclaparadora, en relació amb la naixent indústria del llibre a València, que la documentació proporcionada per J. M. Madurell i J. Rubió i Balaguer⁸⁸ sobre Barcelona no fa sinó confirmar. Com magistralment descriu J. Fuster⁸⁹:

més important que l'impuls degut als valencians que marxaren a Itàlia, és el que provenia dels italians que van venir a València. I per precisar-ho: italians i no italians, gent de tot arreu d'Europa, comerciants que feien la transhumància del primer capitalisme i que acudien a la capital del País Valencià atrets per la seva exultació econòmica⁹⁰.

I més endavant:

Si la majoria dels primers impressors que treballaren a València eren estrangers -Palmart, Spindeler, Rosembach, Lope de la Roca, etc.-, també els financers que manejaven el negoci ho eren. [...] Els grans comerciants

⁸⁷ J.E. Serrano Morales (1898-1899).

⁸⁸ J.M. Madurell/J. Rubió i Balaguer (1955).

⁸⁹ Fuster (1962 (1968:336-339)).

⁹⁰ Fuster (1962 (1968:336-337)).

al.ludits compraven i venien d'altres mercaderies: els llibres eren, per a ells, un negoci més. N'imprimien a València, i n'importaven d'Alemanya o d'Itàlia per col·locar-los en el mercat local o reenviar-los a Castella. El mateix Jacobo de Vila, en nom d'un impressor venecià, forma a València el 1489 un contracte amb el llibreter castellà Sebastián de Escocia, per actuar conjuntament en el comerç de llibres. Martí Pascasi, biscaí, tipògraf resident a València, pacta amb Joan Rix el 1489 que marxaria a Venècia a imprimir llibres per compte d'aquest mercader alemany... Les dades aportades ens posen davant d'un punt clau de la situació cultural valenciana en el Quatre-cents⁹¹.

Doncs bé, les consideracions anteriors ens situen sobre la pista d'unes dades cabdals, en part conegudes i publicades ja, però que encara no havíem vist posar en relació amb l'*enigmàtica* impressió veneciana del *Liber*. Com veurem, ens forneixen el desllorigador per a la comprensió de la publicació de l'obra d'Esteve. Ens referim a la connexió directa de Paganino Paganini amb la ciutat de València i, més en concret, al que podria ser el contracte d'impressió del llibre en qüestió. Anem, però, per parts.

⁹¹ Fuster (1962 (1968:338-339)). Fuster s'expressa de forma semblant en algun altre text (1972 (1992:15): "Fins ben entrat el segle XVI, i a tot Europa, els impressors solien ser una fauna nòmada i de pocs recursos econòmics. Als Països Catalans són, de més a més, forasters: alemanys, flamencs, castellans. Ells es limitaven a oferir els serveis del seu art. L'edició, doncs, passava a la iniciativa d'uns possibles financers, que, en certa manera, prefiguren l'editor actual".

A través del primer dels contractes al·ludits per J. Fuster descobrim que aquest Jacobo de Vila, "mercator lombardus" amb qui el llibreter castellà Sebastián de Escocia forma societat per a la venda de llibres el 16 de setembre de 1489, és, entre moltes altres coses, el representant a València de l'impressor venecià Paganino Paganini⁹².

En el segon contracte esmentat més amunt per J. Fuster veiem, però, una relació molt més directa amb el fet concret de la impressió del *Liber*. El document, redactat uns mesos abans que el de Vila i Escocia, forma part dels protocols del notari Joan Casanova⁹³ i, per la importància que té, ens permetem de donar l'original sencer en apèndix⁹⁴, i ací en traducció completa:

⁹² Serrano Morales (1898-1899:124-126). Com a fet curiós, cal dir que sembla possible l'origen convers d'aquest llibreter Sebastián de Escocia. Serrano Morales esmenta uns documents en què apareix una "Antonia uxor Joannis Descocia" (segurament nom d'un familiar de Sebastián, donada l'escassetat d'aquest cognom a Barcelona) entre les "reconciliades" davant el tribunal de la Inquisició de Barcelona, l'agost de 1488. Serrano Morales (1898-1899:580) dóna així mateix referència d'un altre document en què Sebastià apareix ja com a estampador, fet confirmat per Madurell/Rubió (1955:86-89) amb documents de 1500. Sobre el paper de la minoria judeo-conversa en el nou món editorial, vegeu Madurell (1961).

⁹³ Arxiu del Patriarca (Col·legi del Corpus Christi). *Fons notarial. Protocols de Joan Casanova*, R 6168. 4 de febrer de 1489. Vegeu-ne la reproducció fotocòpica en l'apèndix 4.2.2..

⁹⁴ Vegeu-ne la transcripció en el document de l'apèndix 4.1.2.1.. Serrano Morales (1898-1899:457-458) ja en dóna una transcripció, amb alguns errors que hem corregit a partir de la lliçó del protocol original.

Els susdits dia i any. [4 de febrer de 1489]

Jo, Martí Pascasi, biscaí, mestre impressor, habitador de la ciutat de València, amb plena consciència i de grat, amb aquest document públic etc. promet a vós, honorable Joan Rix de Cura, mercader alemany, habitador de la dita ciutat, ací present i d'acord, que aniré per compte vostre a la ciutat de Venècia i que hi romandré al vostre servei pel temps d'un any, comptant des dels vuit dies anteriors a aquell en què hauré entrat a la dita ciutat de Venècia, i promet que sojornaré en casa de l'honorable Paganino Paganini, mestre impressor, fabricant llibres i component o corregint obres impreses segons voldreu vós o el dit Paganino Paganini, amb la condició no obstant que tot just que hauré arribat a la dita ciutat de Venècia m'hauré de donar provisió de menjar i de beure. I així mateix us promet que, transcorregut el dit any, si vós o el dit Paganino Paganini, o algú altre a qui hauré encomanat la faena, tinguésseu necessitat de mi, us promet de no abandonar ni a vós ni a ells. I perquè etc. renuncié etc., promet acomplir aquestes coses etc., i hi compromet els meus béns i a mi mateix, etc..

Pel que fa a aquestes coses, jo, l'esmentat Joan Rix de Cura, us accepté a vós, l'esmentat Martí Pascasi, i la promesa anterior, ço és, que heu promés anar a la ciutat de Venècia i romandre-hi pel temps d'un any en casa del dit Paganino Paganini i

tot el que heu promés tal com ha estat referit, i per la meua part promet a vós, el dit Martí, donar-vos i lliurar-vos pel dit temps d'un any trenta-sis ducats d'or i la provisió del menjar. I també us promet que, si es donés el cas que Paganino Paganini no tingués faena per a vós, que us hauré de lliurar la dita quantitat i que no us deixaré per un altre treballador. I transcorregut aquest any, estant vós en la mateixa ciutat de Venècia, si tinc necessitat d'un altre operari no us deixaré per un altre pel mateix preu. I també vull que, de qualssevilla obres que s'hagen a fer, vós en rebeu dos volums etc.. I perquè etc. promet i obligue etc. Fet a València etc..

Testimonis d'açò són Joan Casanova, abans barber, i Joan Ferrer, llombard, habitants de València.

Els susdits dia i any.

L'esmentat Martí Pascasi ha firmat una època a l'honorable Joan Rix de Cura, ací present, per quinze ducats d'or, els quals ha bestret del pagament calculat dels dits trenta-sis ducats pel servei d'un any. I perquè etc., renuncie etc.. Fet a València etc..

Els mateixos testimonis.

La transcendència de les informacions que contenen les ratlles anteriors es dedueix d'una simple lectura. Com veiem, el mercader alemany Joan Rix de Cura fa un contracte de serveis amb Martí Pascasi, impressor biscaí. Aquest ha de marxar per un any a Venècia i treballar, precisament amb Paganino Paganini, l'impressor del *Liber*, en la composició, correcció i *fabricació* de llibres a canvi de trenta-sis ducats

d'or i la manutenció corresponent⁹⁵. Un detall important a retenir és que l'acord es realitza el 4 de febrer de 1489, exactament nou mesos abans de l'aparició del *Liber* (*Anno a natali Christiano MCCCCLXXXVIII, V vero nonas octobris* segons el colofó, és a dir, el 3 d'octubre de 1489).

Però qui eren els protagonistes d'aquest contracte? Molt poc sabem del biscaí Martí Pascasi, pràcticament tan sols el que apareix en el text reproduït, i el que se'n pot deduir⁹⁶. El cas de Joan Rix és molt diferent, i mereix un comentari detingut. Joan Rix de Cura (Johannes Risch von Chur) va nàixer, com indica el seu cognom, a la ciutat episcopal rètica de Chur -o Cuera, en reto-romànic-, capital de l'actual cantó suís dels Grisons, segons K. Haebler⁹⁷ poc després de 1450. Es degué traslladar aviat a la pròxima Venècia on probablement travà amistat, entre altres, amb Ottaviano Scotti i Paganino Paganini. En tot cas, no disposem de documentació certa sobre Joan Rix fins que se'l cita en unes escriptures dels anys 1485 i 1486 a la ciutat de València. Es tracta d'uns crèdits al comerciant florentí Paulo Dont per la venda d'uns

⁹⁵ Un pagament adequat per a l'època. El 1476 Giacomo Bordigazzi rebia de l'impressor Maufer 30 ducats a l'any per la correcció d'un llibres. El 1475 els componedors de les planxes guanyaven entre dos ducats i mig i quatre al mes -de trenta a quaranta-vuit a l'any-. Pel que fa a la manutenció i la residència, era normal que fossen facilitades a tots els col·laboradors del tipògraf: "A tutti, invece, era assicurato l'alloggio e il vitto; vivevano in casa del tipografo, erano così disponibili in ogni momento ed era limitata la fuga di notizie e la sottrazione di materiali preziosi che avrebbero favorito la concorrenza, sempre accanita e a volte sleale" (Colla 1984:40-42).

⁹⁶ Serrano Morales (1898-1899:457-458) i Berger (1982 (1987:149).

⁹⁷ Haebler (1905-1906:390-391).

llibres, i que són transferits a un altre comerciant, ara el llombard Jacobo de Vila, el qual esdevindrà home de confiança de Joan Rix. Tot i que sembla que en un principi Rix estava relacionat amb el comerç de tota mena d'articles, ben aviat es concentra en els negocis de la impressió i destaca en el panorama editorial valencià⁹⁸. Un contracte del 4 de novembre de 1487 ja l'esmenta gràficament com a "alamany librater personalment atrobat en la botiga sua a prop la Longa de mercaders de la present ciutat de València"⁹⁹. Dos anys després sembla que vol donar un nou impuls als seus negocis i el 4 de febrer de 1489 -a més de Martí Pascasi- contracta Joan Ferrer, paisà de Jacobo de Vila, perquè el serveixa en la venda de llibres, tant a València com a qualsevol altre lloc¹⁰⁰. Alhora, i com molts altres comerciants -els Vizlant, Bonagràcia de Crivellis, Jacobo de Vila, etc.-, veiem que Rix inicia les seues activitats com a editor: no altrament cal interpretar el contracte de serveis amb Martí Pascasi a ca l'impressor Paganino Paganini. A la iniciativa de Rix devem també la impressió final del *Tirant lo Blanc*, acordada amb Nicolau Spindeler el 28 de setembre del mateix any 1489¹⁰¹, després que els empresaris valencians que el 7 d'agost havien acordat l'edició amb aquest estampador cedissen els seus drets a Joan Rix el 30 de setembre del mateix any¹⁰². Alguns autors han especulat sobre la possibilitat que Rix fos així mateix l'editor de diverses obres

⁹⁸ Berger (1982 (1987:158)).

⁹⁹ Serrano Morales (1898-1899:482).

¹⁰⁰ Serrano Morales (1898-1899:483-484).

¹⁰¹ Serrano Morales (1898-1899:528).

¹⁰² Vegeu per als detalls de la impressió del *Tirant*, A.G. Hauf (1990c), a més de les dades inicials de Serrano Morales (1898-1899:528-533).

interessants de la primera impremta valenciana: de l'*Officium beate Marie Virginis*¹⁰³, de 1486; del *Tractat de la concepció de la sacratíssima Verge Maria mare de Déu*¹⁰⁴, de Joan Roís de Corella, imprès sense lloc, data ni nom del tipògraf; o del *Regiment preservatiu y curatiu de la pestilència*¹⁰⁵ del metge Lluís Alcanyís. El que és cert en tot cas és que Rix no pogué veure enllestida l'obra més important que encoratjà: el *Tirant*, acabat el 20 de novembre de 1490. Joan Rix morí el 24 de setembre del mateix any, havent deixat com a marmessor i successor comercial, amb plens poders, el seu íntim col·laborador Jacobo de Vila. Serà aquest mercader llombard no sols el qui liquidarà els seus deutes, sinó també el qui continuarà en certa manera la seua tasca editorial, amb l'edició de nombrosos llibres: el *Menyspreu del món* de Gerson (1491), els breviaris per a les diòcesis de Baiona i Oviedo (1492), la *Istòria de la passió* de Bernat Fenollar (1493), els *Furs* de 1493, les *Hores de la Setmana Santa* de 1493, la *Gramàtica* de Miravet (1495)¹⁰⁶. Al mateix temps, es preocupava de la distribució i venda dels

¹⁰³ Berger (1982 (1987:156)).

¹⁰⁴ Berger (1982 (1987:156)) i Serrano Morales (1898-1899:484).

¹⁰⁵ Serrano Morales (1898-1899:494).

¹⁰⁶ Berger (1982 (1987:157)), Serrano Morales (1898-1899:570-581), E. González (1987:110). L'autor d'aquesta obra, intitulada *Grammatica [...] magistri Ioannis de Miravet nominalium doctrine professore*, és molt probablement el mestre Joan de Miravet, que el 1440 regentava una escola molt important prop de la parròquia de Sant Jaume d'Uclés. A tal punt estava ben considerat que els jurats n'escriuen cartes elogioses a la reina Maria, a en Galceran Mercader, conseller del rei a Nàpols, i el 1456 hi paguen certes reformes (Sanchis Sivera 1936a:671). La

seus llibres —i dels d'altres impressors, com ara els del mateix Paganini —, com demostra el ja al·ludit contracte entre ell i Sebastià d'Escòcia, el 16 de setembre de 1489.

Pel que fa a l'aclariment de les obligacions pendents de Rix de Cura i la resolució dels deutes pendents, Vila no actuà menys diligentment, en part forçat per les circumstàncies. Uns pocs mesos després de la mort de Joan Rix, el 28 de gener de 1491 es presentà a València Andreu Çavaris (o Çavarés), mercader de Màntua, com a apoderat i en representació de diversos comerciants de llibres i impressors venecians amb l'objectiu de reclamar els seus drets en el compliment de l'herència del finat. El volum dels negocis devia ser molt gran, ja que els dits empresaris venecians, alarmats, havien lliurat la procuració a Andreu Çavaris el 27 d'octubre de 1490, tan sols un mes després del traspàs d'en Rix. Per dirimir totes les qüestions les parts van instituir com a mitjancers els notaris valencians Jaume Sobrevero i Joan Casanova. Doncs bé, entre els impressors representats hi havia alguns dels més destacats de l'època: Giovanni Scotti, Giorgio Arrivabene, potser Johannes Hamann (Herzog) i, com no podia ser altrament, Paganino Paganini, tots "mercatores librorum habitatores Veneciis"¹⁰⁷.

És l'hora, però, de preguntar-se quina era la relació exacta que havia tingut Rix de Cura amb els impressors i "mercatores librorum"

bona reputació d'aquest mestre explica suficientment la decisió editorial de Jacobo de Vila.

¹⁰⁷ Serrano Morales (1898-1899:497-98); Haebler (1905-1906:59-60). Alguns d'aquests impressors semblen no haver quedat gaire satisfets, ja que per exemple, com hem comentat adés, Ottaviano Scotti va tornar a enviar representants per arranjar comptes amb Vila el 1492 (Volpati 1932:368-369).

venecians, i més en concret amb Paganino Paganini. La resposta, gran part de la resposta si més no, ens la dóna l'inventari dels béns de Joan Rix realitzada per Jacobo de Vila davant el notari Joan Casanova entre l'1 i el 21 d'octubre de 1490, publicat en gran part per Serrano Morales¹⁰⁸.

Impressiona constatar que els fons llibraris de Rix de Cura declarats comptabilitzaven 5.261 volums, dels quals la majoria eren de procedència veneciana¹⁰⁹. No pot sorprendre tant que hi fossen nombroses les impressions italianes de dret romà o que l'autor llatí més ben representat siga Ciceró. És curiós veure que les obres gramaticals no hi representen un percentatge important, cosa que fa concloure a K. Haebler, massa expeditivament, que: "Parece, pues, como si el pedido escolar, propiamente dicho, fuera atendido en su mayor parte en el mismo país, pues lo que Rix importara de esta clase de libros no puede haber alcanzado á cubrir las necesidades"¹¹⁰. Hi figuren, tanmateix, algunes d'aquestes obres, sobretot italianes, de més èxit en el moment: el *Catholicon* (10 exemplars), el *Doctrinale* (encara amb 54 exemplars), la *gramàtica* de Guarino (30 exemplars) i la de Pomponio Leto (17), els *Rudimenta* de Perotti (37), les *Elegantiae* de Valla (12) i el manual de Francesco Nigro (1 exemplar). Així mateix, hi podem trobar nombrosos

¹⁰⁸ Serrano Morales (1898-1899:489-497). Vegeu també Haebler (1905-1906). L'inventari correspon al protocol núm. 6089 (1490) del notari Joan Casanova, habitual en totes les transaccions de Rix i Vila (Arxiu del Reial Col·legi del Corpus Christi, *Fons notariales*. Vegeu F. Andrés Robres et alii 1990), i el reproduïm en l'apèndix 4.2.2.1..

¹⁰⁹ Haebler (1905-1906:43): "Numerosas comparaciones hechas por mí me han convencido de que, casi sin excepción, en su mayor parte eran libros de origen veneciano los que formaban el almacén de Juan Rix".

¹¹⁰ Haebler (1905-1906:48).

volums que podem relacionar amb el *Liber elegantiarum* de Joan Esteve: *Facècia Pogi* (7 exemplars), *Ystòria de Rodes* (14), *Epistoles de Fileufi* (8), etc..

Els llibres van ser localitzats en la botiga del difunt, prop de la Llotja, com sabem, i també en una cambra de sa casa. La majoria de les obres apareixen representades, tot al més, per unes quantes desenes d'exemplars. Tanmateix, alguns pocs títols ofereixen un nombre d'exemplars increïblement alt: més de 200. Un d'aquests és el *Regiment per a la pestilència* -amb 300 volums!-, i que no és altre que la coneguda obreta del metge Alcanyís. A propòsit d'aquest opuscle i d'altres semblants, molt perspicaçment el mateix Serrano Morales ja declarava que "por ser el número de ejemplares que de ella existían en casa de Rix bastante mayor que el de la generalidad de las que se inventariaron, presumimos que fue también una de las que se imprimieron a su costa. Otro tanto sospechamos de todas aquellas de las cuales se conservan centenares de volúmenes, aunque algunas fueran de las estampadas en Venecia en casa de Paganini de Paganinis"¹¹¹. K. Haebler¹¹², tot partint del petit *Regiment* contra la pesta, també arribava ja fa temps a conclusions molt més generals:

La aclaración más á mano es naturalmente la de que se trata de un artículo producto de la misma librería. Por los documentos no podemos demostrar que Juan Rix haya sido editor más que en un solo caso, en el "*Tirant lo Blanch*", impreso por Spindeler. El contrato para ello da testimonio de que Rix no retrocedía ante una empresa editorial grande y

¹¹¹ Serrano Morales (1898-1899:494).

¹¹² Haebler (1905-1906:50).

costosa. ¿No sería posible que hubiese adquirido el ánimo y la experiencia necesarios en estos asuntos con impresiones primero modestas, como el librito sobre la peste?

En efecte. Fa estrany d'acceptar que l'ambiciosa capacitat d'iniciativa de Rix de Cura només s'hagués plasmat en una sola i petita obreta -el *Regiment* d'Alcanyís-, i, més encara, que de les seues relacions editorials a Venècia -i del viatge de l'infeliç Pascasi- no n'hagués restat absolutament res. Doncs bé, entre els títols del seu inventari que, pel nombre d'exemplars, podrien fer sospitar que en fou l'editor, i dels quals sabem, a més a més, que van ser estampats a Venècia, n'hi ha almenys¹¹³ dos de ben significatius:

Item Dccccxxxviiiij psaltiris en pla.

[...]

Item cclxx volums vocabulista johannis stephani.

Aquestes obres no són altres evidentment que el *Psalteri* de Joan Roís de Corella i el *Liber elegantiarum* de Joan Esteve¹¹⁴. Sobre el

¹¹³ Com a mínim, a l'inventari de Rix apareix encara una altra obra amb un nombre exageradament alt d'exemplars, que també podria ser una producció editorial de la casa: "Item dcccclxxxij volums hores en pla". El fet hauria de merèixer una aproximació més detallada.

¹¹⁴ Tot i que Haebler (1905-1906:51), sense gaire idea del nostre llibre, deixa caure, després de classificar-lo en la secció de *teologia*: "Aquí nos sale al encuentro una obra muy rara: se citan 270 ejemplares de un Juan Stephanus *Vocabulista*, y este es un libro del que no hallo ratro alguno".

primer, malgrat haver estat imprès per Johannes Hamann Herzog -amb el qual no sabem si Joan Rix tenia relacions directes-, K. Haebler ja va formular la hipòtesi que constitueix una edició del de Cura¹¹⁵.

Quant al *Liber elegantiarum (vocabulista johannis stephani)*, després de tot el que hem constatat, crec que es pot afirmar, amb pràctica seguretat, que es tracta d'una de les obres realitzades per Martí

¹¹⁵ Els termes amb què Haebler (1905-1906:56) ho expressa semblen molt convincents:

El libro, según el pie, fué terminado en 30 de abril del año 1490, por lo tanto, con tiempo bastante para que llegara á Valencia antes de la enfermedad y muerte de Rix; pero lo suficientemente tarde para que no choque encontrar la mayor parte de la edición en la librería. El artículo no debe haberse vendido mal, puesto que en la tienda de Rix sólo aparecen cuatro ejemplares, pero guardaba en otra parte 949. Si suponemos una edición de 1.000 ejemplares, entonces, en medio de las difíciles circunstancias que la enfermedad de Rix trajo consigo, en pocas semanas (de meses no se puede hablar) hallaron salida 47 ejemplares. De hecho este libro ha sido casi completamente destruído por el uso, pues los ejemplares de él son hoy rarísimos

Haebler oblida certament l'ajut eficacíssim de la Inquisició en aquest últim punt. Però es podrien adduir encara dos fets en suport del seu raonament. El primer que Paganino, i el seu fill Alessandro, tenien el costum d'encomanar estampacions a altres impressors (Norton 1958:145), un dels quals hauria pogut ser el mateix Herzog; el segon, que el contracte amb Martí Pascasi preveia, i no per caprici segurament, de perllongar la permanència als tallers venecians si convenia a Joan Rix ("Et elapso dicto anno stando vos in eadem civitate Venetie habendo ego necesse alium operarium vos non demitam pro alio pro dicto precio"), i que després de la impressió del Liber hi hagué prou temps per realitzar aquesta, si més no, segona estampació. Martí Pascasi, a més a més, no torna a paréixer, segons sembla, per aquestes terres, prova que degué trobar prou feina a la vora de la llacuna.

Pascasi, comissionat per Joan Rix de Cura a l'obrador venecià de Paganino Paganini. Si en fou o no Rix de Cura l'editor, és a dir, si va aportar directament tot o part del capital necessari, és una qüestió més difícil de dilucidar. De vegades la figura de l'empresari que subvé a l'edició és esmentada als colofons, com en el cas de Mateu de Montagut en el missal valencià aparegut a Venècia el 1509: "Mirifica quidem arte impressionis solertissimi Luce Antonii de Giunta Florentini impensisque nobilis viri Matthei de Monteacuto bibliopole Valentie...". Però no sempre és així, ni tan sols en la majoria de les ocasions, com per exemple en el mateix *Psalteri* de Corella o en els missals valencians de 1482 i 1492, tots pagats o almenys "encarregats" evidentment per valencians o per comerciants residents a València. En el primer d'aquests es fa fins i tot constar: "impressum Venetiis arte et impensis Octaviani Scoti Modoetiensis...". És exactament el cas del *Liber*, que en el colofó especifica

opera atque impensa Paganini de Paganinis Brixienis

L'analogia entre els colofons d'Ottaviano Scotti i Paganino Paganini creiem que es podria estendre a la forma de planificar la producció dels llibres. Sembla haver estat una pràctica habitual dels primers impressors la d'avançar totalment o parcialment el capital (en espècie: paper, tinta, tipus, premses, sous als ajudants, etc.) -sempre que en poguessen disposar, és clar- i el treball als qui encarregaven edicions, en concepte de crèdit, del qual es rescabarien en un termini fixat, suficient perquè els qui "encarregaven" l'edició -molts d'ells mercaders que tenien la vital funció de trobar nous mercats i compradors-

poguessen haver "col·locat" almenys part important de la mercaderia¹¹⁶. El mercader *-bibliopola-* derivava així en editor a crèdit, i l'impressor en editor-creditor. Això explica que aquestes edicions apareguen sufragades inicialment *-impensis-* pels mateixos impressors. Finalment, podem aventurar també la hipòtesi que l'aportació de Rix a la impressió del *Liber* vaja ser només parcial -la mà d'obra de Martí Pascasi, el text manuscrit original, la distribució i venda a València- i que Paganini hagués de rebre més endavant el pagament per la resta de les despeses de les estampacions¹¹⁷. És així també com podem entendre perfectament la preocupació lògica i les presses dels tipògrafs i mercaders venecians per la mort de qui era el dipositari del seu capital invertit, ara en forma de llibres impresos. No hem de perdre de vista que la primera aparició de

¹¹⁶ El mateix Berger (1982 (1987:150)), centrat en l'edició valenciana, ja considera aquest procediment:

Si uno de los editores ha jugado el papel rector de toda la empresa la medida generalmente adoptada consiste en entregarle todos los volúmenes. Él es quien se encarga de la venta a continuación. A medida que va cobrando cantidades procede al pago de todos los gastos previstos y devuelve a cada socio las sumas que haya podido adelantar.

¹¹⁷ No era aquesta una pràctica gens infreqüent. Ja apunta Berger (1982 (1987:143-144) que, entre molts altres casos, s'intentà aplicar a la impressió del *Tirant*:

Para reunir los capitales indispensables, dispone éste [l'editor] de varias posibilidades. [...], en otras ocasiones, también frecuentes, la edición de un libro es llevada a cabo con la aportación de varios participantes. [...] Sin embargo parece evidente que era el comerciante Luis Bertrán quien tenía el papel principal en la edición emprendida primitivamente de *Tirant lo Blanch*, ya que éste aportaba una tercera parte del salario del impresor y ponía todo el papel. Los otros dos socios contribuían, cada uno en una tercera parte también, en la retribución del tipógrafo.

Rix a València és per la transferència a Jacobo de Vila d'uns crèdits que, en forma de llibres per a la venda, aquell havia lliurat al mercader Paulo Dont. El mateix Vila, el 20 de febrer de 1495, comissiona dos mercaders llombards per a reclamar al vicari general de Baiona el pagament dels *Breviaris* de la seua diòcesi, amb capacitat per a arregar els que encara no haguessen estat venuts¹¹⁸. Cap document no ens ho confirma, però la sobtada mort de Rix de Cura -indubtable soci de Paganino- i l'avançament sistemàtic de capital, podrien posar-se en relació amb les possibles dificultats econòmiques del tipògraf venecià, i que explicarien el parèntesi en les seues produccions entre octubre de 1490 i novembre de 1494. El que sí ens consta és que Jacobo de Vila era el distribuïdor oficial de Paganino a la península i que en nom d'ell s'encarregà de contractar un representant o agent comercial, Sebastián de Escocia, el mes abans de l'acabament del *Liber*, el setembre de 1489¹¹⁹. No era sens dubte un fenomen aïllat. De l'eficàcia d'aquests i altres agents donen prova els incomptables incunables venecians a totes les biblioteques que hem pogut consultar.

Pel que fa al tiratge, les dades de què disposem deixen encara bastant de lloc per al dubte. Per a l'època i el lloc que ens ocupa, la Venècia de finals del XV, el gruix de l'edició pot haver variat considerablement. entre menys de cent còpies i poc més d'un miler¹²⁰. Altres autors, com Colla¹²¹, ens informen que, a finals del XV, les tirades a Venècia oscil·laven entre els 300 i, sobretot durant les últimes tres dècades del segle, els més de 1000 exemplars. El mateix marge podria

¹¹⁸ Serrano Morales (1898-1899:578-579).

¹¹⁹ Serrano Morales (1898-1899:124-126).

¹²⁰ Hirsch (1977:5).

¹²¹ Colla (1984:50-51).

donar-se en les edicions valencianes, d'acord amb Ph. Berger¹²². Un marge massa ampli per a poder ser indicatiu del tiratge del *Liber*. Ara bé, si ens hi fixem una mica més, podem comprovar que la majoria de les edicions valencianes voltaven els quatre-cents exemplars. Dels breviaris de Baiona i Oviedo, se'n tiren quatre-cents. Dels missals valencians i rituals mallorquins, ja comentats, n'apareixen cinc-cents a Venècia. Tan tard com 1555, del *Furs* es fan tres-cents còpies. També en aquest segle, la quarta edició del *Vita Christi* de Sor Villena assolía els cinc-cents, ben a prop dels sis-cents del *Cortesano* de Castiglione traslladat al castellà per Joan Boscà¹²³. Del *Tirant* es preveuen al principi quatre-cents exemplars, allargats després fins als set-cents cinquanta. Segons Ph. Berger¹²⁴: "Las tiradas de mil ejemplares y más no son raras, pero hay que observar que se trata esencialmente de obras en castellano, o de uso muy corriente entre la masa de los lectores". No era el cas, evidentement, del *Liber*, circumscrit alhora per la destinació escolar, relativament limitada, i per una de les llengües, que n'excloïa el gran públic peninsular i europeu. Cal pensar, per tant, que el tiratge més aviat s'allunyava, cap avall, d'aquesta xifra. Hem de tenir present que a casa de Rix quedaven 270 exemplars del *Liber*, exactament un any després de la seua impressió i potser nou mesos després de la seua arribada a València¹²⁵. Si del *Psalteri* de Corella -amb un àmbit geogràfic de

¹²² Berger (1982 (1987:129)).

¹²³ Fuster (1972 (1992:20)).

¹²⁴ Berger (1982 (1987:131 i anteriors)).

¹²⁵ Recordem que els anys 1489 i 1490 van arribar a València 4 galeres venecianes -en comptes de les 5 habituals-, potser una cada trimestre. No tenim ací en compte la possibilitat, apuntada per Scholderer (1924b:xli), que Paganino Paganini datés les seues obres 'more veneto', o 'stile veneto', que consistia a començar l'any el primer de març, cosa que

[→ ←

distribució semblant al del *Liber*- al voltant de quatre mesos després d'arribat a València se n'havien venut quaranta-set exemplars, del *Liber elegantiarum*, en nou mesos, i calculant una acollida semblant, podrien haver-se'n venuts a l'entorn de cent cinquanta. Aquests, sumats als encara no venuts, ens donen un tiratge d'entre quatre-cents i cinc-cents exemplars; xifra, com hem vist, molt raonable per a l'època. Aplicant-hi l'estadística que Martí de Riquer¹²⁶ elabora per al *Tirant*, això equivaldria a un tiratge actual de vora cinc mil exemplars. Un gruix de còpies gens modest, sens dubte, i que permet d'explicar la relativa abundància d'exemplars que, per a un incunable, encara romanen.

Una altra expressió del colofó del *Liber* ha donat peu a alguns altres comentaris. És aquella que diu:

Latina et Valentiana lingua exactissima diligentia
emendatus

És a dir: "en llengua llatina i valenciana, corregit amb escrupolosa cura". La segona part de la frase, i en concret el mot "emendatus" ha suggerit que potser els exemplars de què disposem ara no són més que una segona edició "corregida". El primer a manifestar aquesta opinió fou J. P. Fuster y Taroncher, el qual, com ja hem vist¹²⁷,

endarreriria dos mesos l'eixida de premses del *Liber* (A. Cappelli 1983⁵:10-11). La diferència, com es percep fàcilment, no alteraria substancialment els nostres càlculs.

¹²⁶ Fuster (1972 (1992:19)).

¹²⁷ Fuster y Taroncher (1827:35-36).

la posa en relació amb la diferència de dates expressada entre el colofó (1489) i el pròleg (1472):

Por aquellas palabras : *exactissima diligentia emmendatus* , parece ser esta segunda impresion; y en la carta dedicatoria á Ferrer Torrella, ademas que por las siguientes palabras manifiesta ser notario y no médico, pues dice: *Igitur cum aliquando ab hac nostrae forensi exercitatione diuturnisque labore explicitus.....* parece que tambien confirma mi anterior sospecha, de ser reimpression la referida obra, porque concluye: *Vale mei memor. Valentiae nonas Ianuarii Anno mil cccc lxxii.*

Sembla acceptar aquesta hipòtesi J. Ribelles Comín¹²⁸, el qual posa en relació la primera de les suposades edicions (1472) amb l'exemplar de què li ha parlat Eudald Canibell, i que estaria en poder del Sr. Isidro Bonsoms. J. Almiñana¹²⁹ admet també la possibilitat d'aquesta primera edició com a explicació de la impressió a Venècia, ja que el 1472 no seria disponible cap premsa a la ciutat de València. Evidentment, per poder acceptar aquest curiós raonament, caldria demostrar prèviament per quin *motiu inexorable* l'obra havia d'estar impresa ja l'any 1472. Joan Coromines

¹²⁸ Ribelles (1915-1984:I, 171).

¹²⁹ Almiñana (1981:196):

Pero si s'admet la possibilitat que la primera edició de sa obra es fera l'any 1472, quan està datada la dedicatòria del llibre, haurém de pensar que, ni en València ni en Espanya, es podia haver editat el seu llibre, perquè l'art de la tipografia no aplegà a la nostra ciutat de València fins el 1474¹²⁹.

finalment, sembla assumir aquesta hipòtesi d'una primera edició el 1472, any en què ell situa una suposada -i inexistent- "llicència d'imprimir"¹³⁰ i en el qual documenta, en el seu *Diccionari etimològic i complementari (DECLC)*, els mots que pren del *Liber elegantiarum*.

Hem d'afanyar-nos a dir, no gensmenys, que considerem absolutament impossible la idea d'una primera edició del *Liber elegantiarum* -almenys tal com el coneixem avui- l'any 1472. I això per diverses raons. En primer lloc convé aclarir que, a banda de les suposicions que acabem de reproduir, no hi ha hagut mai cap *evidència* d'una altra edició del *Liber*. En segon lloc, la data argüida per a aquesta suposadament primera edició -1472- que apareix al final de la dedicatòria correspon, fixem-nos-hi bé, a una carta on s'encarrega que se'n facen còpies, dins una tradició -i una forma d'expressió- molt pròpia d'una època pre-guttenberguiana:

Tu igitur ea leges, ceterisque copiam facies, si
modo tibi digna videbuntur, et in manus exeant aliorum¹³¹.

Hom gosaria afirmar que els termes en què està redactada aquesta petició fan referència a una transmissió exclusivament manual i exclouen qualsevol previsió d'una estampació que, en aquella data, era gairebé impensable a València, i fins i tot incipient a Venècia.

¹³⁰ J. Coromines (1980-91:I, xxv). Per a una crítica d'aquesta postura, vegeu Colon (1981:55) i Colon/Soberanas (1986:44).

¹³¹ Frase que es pot traduir:

Per tant, llig tu açò i, si et sembla digne, fes-ne còpia per als altres, i que arribe a mans de més gent.

Però és que, a més a més, el mateix text del *Liber* ens proporciona dades que ens impedeixen d'acceptar no sols una impressió sinó -cosa que em sembla més destacable- una redacció anterior als anys 1480. Entre moltes altres, està demostrat que Joan Esteve va utilitzar per a la redacció del *Liber* almenys dues obres que són sens dubte posteriors al 1472. La primera en el temps, però identificada fa molt poc com a *font* del *Liber*¹³², serien els *Rudimenta grammatices* de Niccolò Perotti, enllestida pel seu autor el 1468 però impresa per primera vegada a Roma el 1473¹³³. Tanmateix, sembla que no comença a ser coneguda a les nostres terres fins al 1475, en què n'apareix una edició a Barcelona, i després una altra a Tortosa el 1477. La segona obra que indubtablement Esteve aprofita és l'*Obsidionis Rhodiae urbis descriptio* de Guillaume Caoursin, narració sobre el setge de l'illa de Rodes pels turcs que tingué lloc l'any 1480¹³⁴, i que comptà des de 1481 amb edicions a la Corona d'Aragó¹³⁵. Però a part aquestes proves que podem anomenar documentals, n'hi ha d'altres d'històriques. En concret, al *Liber* es fa referència, com podrem precisar més endavant, a esdeveniments històrics que van tenir lloc, sense cap mena de dubte, molt avançada la dècada

¹³² Vegeu el recent article de Ll.B. Polanco Roig (1994).

¹³³ Polanco (1994), a més de P.O. Kristeller (1981), W. Keith Percival (1981, 1986c) i P.F. Grendler (1989).

¹³⁴ Moll (1977 (1982:281-306)). La primera impressió d'aquest opuscle sembla haver estat treta a Roma per Eucharius Silber el mateix 1480 (Hain/Copinger 4356).

¹³⁵ Vegeu M. López Serrano (1947). Sobre el contingut i la utilització per Esteve d'aquest opuscle i de totes les altres fonts, vegeu més endavant la secció 1.4.2..

obres considerades curioses o útils per acréixer la utilitat o, fins i tot, l'atractiu comercial del llibre. No es pot descartar que altres mans haguessen introduït algunes de les parts més heterogènies de l'obra, tant en l'original llatí com en les sovint maldestres traduccions al català. El resultat final d'aquestes reelaboracions és el que hom hauria lliurat a les premses venecianes. No hem d'oblidar, d'altra banda, que és una pràctica freqüent en aquesta època la publicació, encapçalant molts incunables, d'epístoles proemials i prefacis bastant anteriors a la darrera versió del text, i no cal dir a la data d'impressió¹³⁹.

Tornant a l'altre dels principals factors que ha empès a considerar l'edició de 1489 com una reimpressió -en concret l'expressió "exactissima diligentia emendatus" del colofó-, ja hem indicat com, des de J.P. Fuster y Taroncher, hom ha interpretat aquesta frase com la indicació d'una revisió o correcció sistemàtica a partir d'una edició impresa anterior. En primer lloc caldria demostrar que, en el supòsit de ser demostrable qualsevol revisió del nostre llibre, hom estigués fent necessàriament referència a la realitzada sobre un text imprés. La correcció o revisió s'havia de fer, en primer lloc, sobre els originals, que molt sovint arribaven en unes condicions gens acceptables. I aquesta manca d'adequació afectava tota mena de texts, i a tot arreu. El metge i humanista valencià Francesc Argilagues, que es lliurà a una intensa tasca

¹³⁹ Per posar només un cas, recordem el de les repetides impressions, en el s. XVI, de les *Introductiones* de Nebrija a càrrec de Martí Ivarra, amb cartes d'aquest redactades anteriorment i ja aparegudes en edicions precedents. Com recorda Rubió (1973 (1990:217)), "no solen portar data les cartes del gramàtic als seus deixebles que surten a algunes d'aquestes edicions. No podem fer massa cas de la data de la impressió on apareixen ja que de vegades semblen ésser bastant anteriors i sovint eren repetides a les reedicions".

editora al nord d'Itàlia a finals del XV, resident a Venècia des del 1483, es planyia que¹⁴⁰

Cum superioribus diebus a curis infirmorum vacarem [...] venit forte mihi ad manus Hippocratis... Cumque perlegissem, illud ita mendose impressum esse deprehendi, ut longe plura essent vitiosa et depravata quam emendata. Nullus certus sensus nullaque sententia ex hiis poterat, neque solum id in hoc opere impresso facile est videre, sed in his libris qui penna scripti sunt unusquisque liquido percipere poterit.

No cal dir com era necessària aquesta depuració en el cas de manuscrits antics que hom volia editar críticament, tasca en la qual excel·lí, precisament, el moviment humanista. És a aquesta mena de col·lació crítica a la que fan referència moltes de les "emendationes" que s'especifiquen en els colofons. Així, les *Questiones super primum librum sententiarum* de Gregori de Rímini, impreses a València, a finals del XV, són presentades com a "opus maxima cum diligentia summaque cura emendatum... per... Magistrum Joannem Verdu"¹⁴¹.

Una altra mena de revisions és la que havia d'afectar cada impressió: la correcció de galerades i proves d'impremta. Aquesta correcció, en principi, "era fornita non solo da studenti universitari, maestri di grammatica o di retorica, ma anche da professori universitari e da molti insigni umanisti". Ara bé, "ai correttori si richiedeva specifica

¹⁴⁰ L. García Ballester (1993:117).

¹⁴¹ Berger (1982 (1987:140)).

competenza, e molta disponibilit  di tempo"¹⁴² i aquest no era dissortadament el cas moltes vegades. Com ja hem comentat en parlar de les variants textuais del *Liber*¹⁴³, la correcció s'havia de fer amb presses "appena le pagine erano composte. Non si poteva attendere la stampa delle bozze di tutta l'opera [...] bisognava... riutilizzare i caratteri per le pagine successive". Els resultats, per tant, no eren sempre els més desitjables. El metge Argilagues, ja esmentat, denuncia repetidament la "impressorum... celeritati ac festinantie", de manera que "et ipsi [*els impressors*] ea que emendata acceperunt plerumque mutare ac invertere soleant", fins a tal punt que pren la decisió que "mihi consulissem nihil negotii cum impressoribus habere"¹⁴⁴. I no hem d'oblidar que aquestes paraules són dites a la Venècia de 1483. El nostre Paganino no sembla certament haver estat ali  a aquesta "celeritati ac festinantie". Ja hem vist com el mateix autor de la coneguda *Summa de Arithmetica* impresa el 1494, Luca Pacioli, té el desig de fer constar en el colofó que "impressoribus assistens die noctuque manu propria castigavit"¹⁴⁵. Si ens volem referir a una impressió veneciana anàloga d'un llibre també en llatí i català, tenim un magnífic exemple en l'edició de 1508 de les *Introducitones Latinae* d'Elio Antonio de Nebrija, al·ludida anteriorment, i que, per no ser una excepció, aparegué farcida de "los inevitables errores de toda laya" que el seu promotor Martí Ivarra confessa en la carta-dedicatòria a Nebrija de l'edició de 1511. Ivarra, que havia corregit escrupolosament els originals, confiava que els "codices qui Venetiis nuper excussi sunt" eixirien sense màcula, però no preve  la negligència del tipògraf, i es trobà a les mans aquesta edició corrupta,

¹⁴² Colla (1984:41).

¹⁴³ Secció 1.2.3..

¹⁴⁴ García Ballester (1993:117).

¹⁴⁵ Colla (1984:42).

que en vendre's perjudicà el nom de l'autor i el coneixement dels estudiants¹⁴⁶.

Els innumbrables errors de tota mena que hom ha detectat al *Liber elegantiarum* vénen a confirmar l'excessiva diligència i, massa vegades, la descurança que sovint afligia aquestes edicions. Ens atrevim a dir que, donada la increïble quantitat d'errades del *Liber*, les quals queden reflectides en detall en les nostres *Notes a l'edició crítica*¹⁴⁷, aquesta obra constitueix un cas especial, que demana una explicació particular. Sense voler avançar-nos tampoc als comentaris que presentarem més endavant¹⁴⁸, on comentarem més detingudament alguns d'aquests fenòmens, hom pot oferir-ne ací una primera aproximació.

Cal dir d'antuvi que els errors del *Liber elegantiarum* es poden identificar en una proporció semblant en la part llatina i en la part catalana. De la mateixa manera, en totes dues parts se'n pot establir una tipologia semblant¹⁴⁹, segons siguen atribuïbles a:

- a)- La composició tipogràfica.
- b)- La correcta interpretació (lectura) i transmissió de l'original.
- c)- La redacció del text.

¹⁴⁶ Soberanas (1981b:30).

¹⁴⁷ Capítol 6.2..

¹⁴⁸ Part 2..

¹⁴⁹ Per a una classificació semblant -excloent-ne les del grup c), no sempre importants- de les errades d'obres impreses, vegeu W.K. Percival (1986c:219-220), que distingeix entre errors per "foul case" i "substantive errors".

Les incorreccions del tipus c) cal situar-les en la font, és a dir, haurien de ser atribuïdes a l'autor del text i podrien ser explicades per un deficient coneixement de les llengües emprades (bàsicament el llatí), o per una mala transmissió o comprensió dels texts que hom reproduceix. Aquesta mena d'"incorreccions" comprendrien fonamentalment aspectes relatius al lèxic, a la sintaxi, a la morfologia (en allò que no pogués ser explicat a través d'errors purament gràfics). Una altra valoració haurien de merèixer les convencions o hàbits lingüístics més o menys conscients i generals de l'època (p.e. els trets gràfics, morfosintàctics o lèxics del llatí medieval o humanístic) no considerats propis del llatí clàssic o avui no acceptats o compartits¹⁵⁰.

a) Pel que fa als errors que dels tipus a) i b), som conscients que de vegades resulten difícils de destriar. A la composició tipogràfica són atribuïbles amb més claredat les errades per metàtesi de lletres, la confusió d'uns tipus per altres (quan, per exclusió, l'aparició d'una grafia no puga ser explicable per altres raons), els buits en el text, els canvis de línia de determinats mots, parts de mots o lletres, etc..

Les més freqüents i fàcils d'identificar són segurament les metàtesis de lletres. D'entre la immensitat d'aquestes, podem citar¹⁵¹: 47

¹⁵⁰ Per al reflex d'aquestes darreres particularitats, i en general tota la resta, en la nostra edició, vegeu la part 3, que explicita els criteris seguits.

¹⁵¹ Les xifres que precedeixen els mots indiquen el número de l'entrada del *Text del Liber elegantiarum* (Capítol 6.4., dins la part 6. *Edició crítica*). Entre parèntesis apareixen les lectures considerades correctes. Les lletres majúscules P o E precedint les xifres indiquen que aquestes fan

vvia voce (viva voce), 209.1. eavdere (evadere), 222 euis (eius), 222.1. Cahtaloniam (Cathaloniam), 335.3. oppinnioi (opinion), 586.2. anixus (anxius), 616 cuitat (ciutat), 720.1. seuqebatur (sequebatur), 762.1. ponti (ponit), 772 apartar-es (apartar-se), 878 ivres (vires), 884 linatge (linatge), 1011 desiajdes (desijades), 1160.1. trobero (terebro), aera (area), itner (inter), 1697 condiut (conduït), 1739 cnotínuament (contínuament), 5313.5. sanuginis (sanguinis), 5704 staliv (stalvi), 5863.1. alteri (lateri), etc..

Són també molt habituals les confusions de caràcters -de vegades clarament degudes a la mala col·locació d'una lletra correcta: *d* per *p* o *b*, i viceversa- o les simplificacions de grups de lletres: P20 didascolorum (didascalorum), 695.3. pericidum (periculum), 697.1. amum (annum), 852.1. amuit (annuit), 849.1. proiecsi (proiecit), 878.10. est (ex), 885.15. adequori (adequari), 883.17. vire (viri), 962.2. innutis (immitis), 991.1. arscibit (adscribit), 2029 contingueseb (continguessen), 5383.1. pessuium (pessulum), 5507.3. obtima (optima), 5623 le (lo), 5629.1. artem (artum), 5634, 5653 i 5671 cosa (casa), 5657.1. interfecta (interiecta), 5676 salo (sala), 5705 li (la), 5709 facturum (facturam), 5718.1. actum (arctum), 5720.1. prencipium (principium) 5723.1. scrtbit (scribit), 5738.1. ur (ut), 5743 scus (scup), 5785 alcavata (alcavota), 5795.9. commuttum (commotum), 5804.1. aaempta (adempta), 5877 estabes (estades), 5883 ores (pres), 5901 haguessrn (haguessen) etc., etc.. Aquesta mena d'errors és evident que, potser en la majoria de casos, també poden ser deguts a una mala lectura o comprensió del text manuscrit original.

referència a les línies corresponents del *Pròleg* i l'*Epíleg*, respectivament, del *Liber elegantiarum*.

Hi ha també freqüents oblits de lletres o de grups de lletres, clarament defecte de la composició: 1290 mat (matí), 2200.2. coqus (coquus), 5721.2. fcultatis (facultatis), 5728.1. abitus (habitus), 5759 talya (talaya), 5760.1. terrestem (terrestrem), 5863.1. spitu (spiritu), etc., etc.

Troblem igualment repeticions o afegitons incorrectes de lletres fàcilment imputables al componedor: 1085.1. te {i} docui (te docui), 1174 barbuulus (barbulus), 2092 pus {t} tost (pus tost), 5371 ix{i}quí (ixquí), 5514.1. semp{er}er (semper), 5524.2. com{ple}plecti (complecti), 5685.1. egrreditur (agreditur), 5750.1. dirreptionem (dierptionem), 5921.1. eburneii (eburnei), 6000.2. diffinitus (definitus), 6281.1. Iaanuensium (Ianuensium), etc..

b) Pel que fa a les errades que hem agrupat en el tipus b) (provocades per una deficient lectura o interpretació de l'original), cal dir que són les més difícils d'identificar. En realitat sabem molt poc sobre la manera com els originals eren llegits interpretats a l'hora de compondre'ls als tallers tipogràfics. Fossen aquests texts manuscrits dictats als componedors o llegits per ells mateixos, hi ha tota una sèrie d'incorreccions que hom pot situar en moments anteriors a la composició pròpiament dita, ço és a la tria i ordenació dels caràcters. Devien produir-se per una mala lectura de cal·ligrafies massa inextricables, tergiversades més fàcilment a causa de la precipitació i sobretot per una ignorància del tema o la llengua del text. Les conseqüències podien ser, per exemple, abreviatures no reproduïdes (p.e. la *-m* dels *acusatus*, etc.) o mal interpretades, confusions d'unes grafies per altres -més habituals (com ara *o* per *a*, *e* per *o*, *gi* per *gr*, *c* per *t* i viceversa, *d* per *cl*, *u* per *n* i viceversa¹⁵²) o més ocasionals-, ultracorreccions, etc., etc.. Del primer

¹⁵² A tal extrem arriba la freqüència d'aquestes darreres confusions (*d-cl*, *u(v)-n* i viceversa) que hem optat per corregir-les

[→↔

cas (abreviatures mal o en absolut interpretades), tenim una immensitat d'exemples: 1151.2. damnant (damnatur), 1667 comoure (commoure), 2097.1. immobilis (immobilis) 5394 danat (davant), 5619.1. deteriore (deteriorem), 5727.1. agricultura (agriculturam). Reconeixem, però, que molts d'aquests oblits d'abreviatures poden ser atribuïts a la distracció del componedor mateix a l'hora de triar els tipus corresponents.

Les confusions de lletres o de grups de grafies són, de bon tros, el cas més freqüent, i potser el més fàcilment atribuïble a una mala lectura o comprensió del manuscrit: 1192 endusa (enclusa), 1207 cobegrós (cobegiós), 1296 bomtal (bonítol), 1357 condavis (conclavis), indinatus (inclinatus), 1360 canfa (catifa), 1385 cadafol (cadafal), 1417 cathafracu (cataphracti), 1453 vé (bé), 1486 reiunata (reumata), 1506 via (tua), 1542 cabra (cabia), dosqua (closca), 1570.2. dedirarem

sistemàticament en el text —tot considerant-les en realitat com a grafies alternatives de les corresponents correctes—, a diferència del criteri adoptat en la resta de confusions identificades. En suport d'aquesta decisió es pot argüir que l'opció gràfica de l'original (de *d* per *cl*, *u* per *n* i viceversa), donada la seua sistematicitat, podria haver estat producte d'una decisió conscient, davant l'escassetat o disponibilitat d'uns o altres tipus. És aquesta també l'opinió de J. Ijsewijn (1977:225): "the orthography of old printings... is often influenced by the number of letters which could be put on a line and the presence or absence of a certain character in the printers shop". Un exemple d'aquesta mena de confusions, per cert directament relacionat amb el *Liber*, és el que ha estat comentat (W. K. Percival 1986c:228) a propòsit de la impressió romana (1473) dels *Rudimenta grammatices* de Niccolò Perotti. W.K. Percival anomena les confusions entre dues lletres semblants —com *u* per *n*, o *I* per *l*— errors per "foul case", és a dir, produït per la simple confusió dels tipògrafs en utilitzar "a case that had pieces of type in the wrong boxes".

(dedicarem), 1573.1. condave (conclave), 1597 doxa (cloxa), 1612.1. cioires (cicures), 1631.1. clodear (clochlear), 1635 podeu (poden), 1670 condusió (conclusió), 1676.3. observa (obscura, obscena), 1688 cubdurós (cubdiciós), 1910 contuebat (conturbat), 5279.1. imitare (invitare), 5368 pilata (pilota), 5398 passa (posa), 5414.1. vicere (eiicere), 5443 carb (corb), 5531.2. cines (cives), 5536.1. voluit (valuit), 5564.2. vulna (vulva), 5578.1. maculam (maculavi), 5206 iguoscents (ignoscents), etc., etc..

També és fàcil identificar ultracorreccions: 1141.1. vincit (vicit), 1582.8. hinc (hic), 5540.3. Qua{n}to (Cato), 5521.3. gloriam (gloria), 5553.2. prosint (prosit), etc..

c) El gran nombre i les característiques de l'últim tipus d'errades identificades al *Liber*, el tipus c), degudes a una deficient comprensió del text, ens fan pensar que el componedor, o el qui dictava el text a aquest, no tenien un bon coneixement del català, i tampoc del llatí, i trabucaren sensiblement i amb una freqüència demencial la forma de moltes expressions. Una competència més còmoda en aquestes llengües hauria permés amb facilitat d'evitar moltes d'aquestes confusions. És clar que gran part del incomprensió del català -no tant del llatí- pot ser adjudicada a la impressió del llibre en uns obradors venecians, lluny de l'ambient on hauria pogut ser llegit amb major propietat. També és clar, tanmateix, que aquest dèficit hauria d'haver estat suplert pel corrector, el qual en aquesta ocasió, o bé degué faltar, o potser tampoc no estava capacitat per a la seua tasca, tant pel que fa al llatí com per al català. A banda de les raonables presses d'un Paganino esverat per la llunyania d'un soci malaltós, no ens sorprendria gens que l'esmentat Martí Pascasi, un biscaí de pas per València¹⁵³ i segurament

¹⁵³ Atenent a l'escassa documentació que sembla haver deixat.

amb un domini elemental del català i del llatí, tingués la principal responsabilitat en tot aquest desori¹⁵⁴.

Hem de tenir molt present que els exemples adduïts representen tan sols una amarga degustació, un ínfim percentatge de tots els que es poden trobar al llarg del *Liber elegantiarum*¹⁵⁵. En tot cas, serveixen per a demostrar a bastament fins a quin punt l'expressió "exactissima diligentia emendatus" és, més que cap altra cosa, una frase feta convencional. Hi ha constància que el mateix Paganino Paganini utilitza igualment en altres impressions al·lusions encomiàstiques a la seua tasca. En el colofó de la seua estampació *Lectura in primum sententiarum*, obra d'Alfonso de Vargas y Toledo (1490), el nostre impressor també s'afanya a assegurar que "impensis suis non minimis, cura atque sua diligentissima impressione complevit". De fet, els colofons complien una funció publicitària que els tipògrafs espavilats no deixaven d'aprofitar:

Para favorecer la venta del o de los libros que ha publicado, el editor recurre también a lo que podemos considerar como una verdadera publicidad, [...]. Para atraer la

¹⁵⁴ Alguns dels errors més freqüents podrien orientar sobre l'origen de la incompetència dels causants del *Liber*. Determinades confusions (*v-b*, *o-a-e*, *u-n*, *c-t*) poden apuntar a una certa inexperiència en el desxiframent de la cal·ligrafia, però la freqüència d'altres arriba a ser sospitosa en aquesta l'època: així, les confusions entre *s-z/ss-c-ç*, podrien suggerir una tendència cap a l'apitxament, que hom no pot descartar del tot en un biscaí, o a la València de finals del XV.

¹⁵⁵ Per a la resta de casos, remetem a les *Notes a l'edició crítica* (Capítol 6.2.) i a l'*Estudi lingüístic* (Part 2).

clientela que pueda estar interesada por el contenido del libro el editor adoptará pronto la costumbre de indicar, al principio o al final de la obra, todas las precauciones que han sido tomadas para garantizar la calidad intrínseca del texto que se le ofrece. Precisamente es en las introducciones y en los colofones - exceptuando unos pocos casos- donde he encontrado todos los detalles que demuestran el cuidado prestado por los editores a la elaboración de los textos.¹⁵⁶

Al nostre parer, és aquesta voluntat d'atracció del lector l'únic fet que justifica l'expressió "exactissima diligentia emendatus". L'aclaparadora quantitat d'errades, que hem detectat amb minuciositat¹⁵⁷, descarten qualsevol correcció efectiva, i, per tant, la possibilitat que aquesta impressió de 1489 pugui ser considerada una segona edició¹⁵⁸.

¹⁵⁶ Berger (1982 (1987:151)).

¹⁵⁷ Vegeu el capítol 6.2. *Notes a l'edició crítica*, on fem constar tots els errors localitzats.

¹⁵⁸ Edició que no hauria tingut sentit sense una radical revisió de tot el text.

1.3. L'AUTOR I L'ÈPOCA.

1.3.1. L'AUTOR.

1.3.1.1. L'ACTIVITAT PROFESSIONAL: EL NOTARI.

L'any 1961, F. de B. Moll¹, afirmava sobre la vida de l'autor del *Liber elegantiarum*:

Del autor, Joan Esteve (latinizado en *Johannis Stephani*), sólo tenemos noticia por el éxplicit que acabamos de transcribir, que le trata de "viri eruditissimi, ciuis Valentiani, notarii publici". Su biografía es desconocida. De su libro se deduce que debió vivir largo tiempo en Italia, pues habla de este país con conocimiento muy directo. Carecemos de toda referencia a la fecha de su nacimiento y de su muerte.

Uns quants anys després, tot i que estem en condicions d'oferir algunes dades interessants sobre l'autor, hem de reconèixer que és encara relativament poc el que hem pogut revelar sobre la vida de Joan Esteve.

Les primeres dades, hem d'anar a cercar-les, com avisava Moll, en el mateix *Liber*. En l'èxplicit o colofó de l'obra, efectivament, trobem l'afirmació que es tractava d'un "home molt erudit, ciutadà de València i notari públic". Aquestes notícies poden quedar confirmades, i ampliades, amb altres referències que descobrim en el pròleg o epístola

¹ Moll (1961 (1982:250)).

proemial del *Liber*. D'una banda, aquesta carta està signada a València, el 5 de gener de 1472, i això significaria que l'autor residia en aquesta ciutat en aquesta data -si acceptem que és la correcta. D'altra banda, en un altre paràgraf del pròleg, ofereix més informacions:

Igitur cum aliquando ab hac nostra forensi exercitatione diuturnisque laboribus explicitus tum in profestis diebus aliquid ocii natus essem, iuvabat me nonnunquam vicisim accipere, nunc Maronem, nunc Terentium, nunc Ciceronem, modo Aulum Gelium, tum Macrobius, nunc Servium ceterosque eloquentissimos codices, ut que in tenera etate didisceram haud a mente exciderent mea.

Del text transcrit deduïm que, efectivament, Esteve era un gran lector dels clàssics, o almenys li agradava fer-ho veure. Veiem, a més, que es dedicava a una "forensi exercitatione", probablement a la seua notaria, malgrat que, segons sembla, disposava de no pocs moments de lleure. Un altre text no gaire conegut del mateix Joan Esteve ens informa de més detalls sobre la seua activitat professional. Es tracta d'un opuscle manuscrit, i que editarem pròximament: el *Trihunfus clarissime excelentissimeque regine Hispanie domine Ysabellis*, en què Esteve descriu les festes organitzades a la ciutat de València per celebrar l'entrada triomfal dels Reis Catòlics². En l'èplicit del dit manuscrit se'ns parla del títol i de l'autor de l'obreta:

² Biblioteca de Catalunya, ms. 715 (*Johannes Stephanus*).
Vegeu les referències que en donen J. Alenda y Mira (1903:12), S. Carreres Zacarés (1926:187), al·ludides després per Gulsoy (1964:116, n.10), R.

Trihunffus clarissime excellentissimeque regine
Hyspanie editus per discretum Johannem Stephani scribam
senatus Reverendi capituli valentini

En efecte, tal com aclareix aquest colofó, Joan Esteve fou notari -o *escrivà*, si acceptem aquesta modesta i classicitzant denominació- del Capítol de la Catedral de València. En l'actual Arxiu

Blasco (1983:27). Vegeu també Colon/Soberanas (1986:44, n.53). El manuscrit és descrit succintament per P.O. Kristeller (1989:490a):

cod.715. mbr. XVI. 28 fols. 21-24 blank. Not seen.
Description supplied by Professor P. Bohigas. Cf. *Butletí V*, p.251, *Guia*, p.83.

Joannes Stephanus Valentinus, Triunfus clarissime excellentissimeque regine Hispanie domine Isabellis. At the end, some bibliographical notes on the popes from Leo X to Paul IV.

Recull també part d'aquestes dades la Biblioteca Central de la Diputació de Barcelona (1968:145). Tant aquesta biblioteca com Kristeller daten erròniament el manuscrit al segle XVI.

No creiem, en canvi, que tinguen cap relació amb el nostre autor els *Dicta philosophorum per Iohannem Stephanum e Greco in Latinum collecta et versa*, conservats en un manuscrit inèdit de la Biblioteca Civica Gambalunga (Sc-Ms. 43, fols. 61r^o-79r^o), i que hem consultat directament. Pel contingut, la procedència, la temàtica i el tipus de lletra, sembla tractar-se d'un tipus d'obra ben allunyat de la trajectòria del notari valencià (vegeu P.O. Kristeller 1967:88b). A més, no és possible traçar cap relació entre el text d'aquests *Dicta* i el del *Liber elegantiarum*.

Capitular es conserven pràcticament tots els lligalls dels *protocols* i *notals* que va haver de redactar al llarg de la seua vida professional. Segons el *Repertori de les notes* redactat pel canonge Roc Chabàs a principis de segle, els *protocols* de Joan Esteve s'estenen des de l'any 1455 al 1487 (lligalls A-E, a més d'un quern i un *Libre de les visites de les cases*; num. registre 123-127,); segons la mateixa font, els *notals* comprenen gairebé el mateix període: entre els anys 1456 i el 1486 (lligalls F-T, a més d'un *Libre de Notes capitulars* de 1486, i un *Índex del dit Esteve*; núms. registre 128-137). A més, consten uns *capbreus* (1462-78) i un llibre de negocis del Capítol de 1486³.

El notari que va ocupar abans la mateixa posició a les oficines del Capítol, i exactament fins al 1455, any en què fou rellevat per Joan Esteve, va ser Jaume Monfort 'lo modern' (*protocols* 1437-1455; *notals* 1449-1455). En aquest cas, però, l'activitat del jove Jaume Monfort s'encavalla cronològicament amb la de Jaume Monfort 'lo antich' (*protocols* 1393-1442; *notals* 1394-1439) i la de Pere Monfort (1440-1448). Aquesta superposició temporal, que suggereix una certa col·laboració professional, induiria a pensar en una relació familiar entre tots els notaris Monfort. Sobretot si la posem en contrast amb la nítida substitució del darrer d'aquests per Joan Esteve.

³ Les signatures de l'Arxiu de la Catedral de València corresponents a la documentació de Joan Esteve són les següents: *Índex o Baldufari* 3596; *Notals comuns* 3582-96; *Protocols* 3679-83; *Capbreus* 4087, 4149; *Negocis del Capítol* 3596. Per a més dades i per a les signatures, vegeu R. Chabàs, *Índice de materias y personas (sección de papeles) del Archivo Metropolitano de Valencia, ordenado por su archivero Dr. D. Roque Chabàs, canónigo*. L'exemplar manuscrit d'aquest índex, acabat el 1903, fou copiat per Antonio Castañeda, escriptor de la Catedral, aquell mateix any.

No ens pot estranyar la constatació d'aquestes nissagues professionals que, en l'exercici de la notaria, comencen a ser freqüents ja al segle XV i havien de tenir al Regne de València una llarga continuïtat: la dels Ortí, la dels Eiximeno, encara en els segles XVI i XVII⁴. J. Mª Cruselles, en identificar molts casos de 'famíles notariais' de principis del XV (els Gomis, Domingo, Peralada, Nicolau, Bonet, Deroles, Guerau, Ferrando, etc.), fa notar que "no es raro encontrar a hijos de notarios ejerciendo como escribanos". Detecta, a més, una sèrie de mesures que "acompañan el cierre progresivo de la profesión, que se irá haciendo evidente a medida que avance el siglo XV". D'altra banda, tant en els nomenaments reials de notaris com en les habilitacions que la ciutat atorgava per a l'exercici de la professió, "el encuadramiento familiar se revela, con todo, como mérito de primer orden a la hora de acceder al grupo, y no sólo porque facilita enormemente el aprendizaje, sino también porque existen mecanismos institucionales (o cuasi-institucionales) que lo consideran característica prioritaria a la hora de establecer diferencias de aptitud entre los posibles aspirantes"⁵.

⁴ Dinasties que "entre altres mèrits, podien adduir el de saber escriure en 'bon català'"(Fuster 1976:127-128). Pel que fa als Eiximeno, la dinastia sembla començar ja a mitjan segle XV, amb Jaume Eiximeno el vell (1449-1459) (vegeu M. Dualde Serrano 1952).

⁵ J.Mª Cruselles (1991:82-87). Volem fer constar la necessitat de portar a terme ulteriors investigacions genealògiques per comprovar noves connexions familiars de l'autor del *Liber*, o dels altres Esteves notaris que ací esmentem. Tot i això, no podem deixar de fer referència a altres notaris, o nissagues de notaris, que utilitzen el cognom 'Esteve' a la ciutat de València del s. XV. En primer lloc, la família representada pel notari Bernat Esteve, originari de Sueca i documentat entre 1406 i 1423, i pel seu cunyat, Bertomeu Tovia, i el nebot homònim, també notaris. Procedent de

[→↔

La comprovació dels límits cronològics de la tasca de Joan Esteve ens podrien ajudar a descobrir una altra d'aquestes dinasties. L'activitat notarial d'Esteve sembla acabar definitivament entre 1486 i 1487. Doncs bé, uns pocs anys abans de la seua 'jubilació' ja veiem iniciar-se, al mateix escriptori de la Seu, l'actuació professional d'un Jaume Esteve que, atenent al període que ocupa la seua documentació (*protocols* 1481-1508; *notals* 1481-1509; presentacions de lletres 1507), havia de pertànyer, si fa no fa, a una generació posterior a la del nostre Joan Esteve. A més, a la mateixa Seu, es conserven *notals*, contemporanis als de Jaume Esteve, d'uns altres Esteve: Lluís entre el 1483 i 1506, i Mateu només per al 1495.

Aquest últim, Mateu Esteve, podria ser, amb molta probabilitat, el mateix notari que va concórrer el 1474 al certamen poètic que donà lloc al primer incunable valencià, *Les obres o trobes... de lahors de la sacratíssima verge Maria*. Hi presentà una poesia, *Lo gran estat de vostre alt linatge*, amb curioses referències alhora bíbliques i clàssiques⁶. Segons F. Martí Grajales⁷, aquest Mateu Esteve era potser

Barcelona està documentat a València entre 1414 i 1415 Pere Esteve. Finalment, sabem que entre 1472 i 1507 té una destacada actuació a València el notari Nicolau Esteve (Cruselles 1991:360, 366, 436).

⁶ En parla F. Martí Grajales (1928:208) i posteriorment Sanchis Guarner (1979:15) i A. Ferrando (1983:216). El seu poema del certamen de 1474 exalta Maria per ser del llinatge de "David, noblesa molt insigne", tot i que s'apressa a afegir que "e no tan sols la noblesa de sang en vós miram". Alhora, compara la Verge amb Caront: "Caron sou vós, del cel, dic, la barquera. Sovint remant passau los qui bé us cerquen" (Sanchis Guarner 1979:198-199).

⁷ Martí Grajales (1926:208).

fill d'un altre notari Mateu Esteve, que fou nomenat conseller de la ciutat el 17 de maig de 1448⁸. En la data del certamen marià de 1474, Mateu Esteve era tan sols un escrivà⁹, però és ja notari el 1489, i amb una certa ascendència en el municipi, ja que aqueix any és elegit examinador de notaris juntament amb Jaume Esquirol i després va ser repetidament membre del Consell de la ciutat per diverses parròquies¹⁰. El 1483 o 1484 el seu probable familiar Jaume Esteve li redacta un document on Mateu Esteve ja consta com a notari¹¹. El 1507 se'l documenta com a *guardià del vi*¹². L'última dada de què disposem és el seu aveïnament a la parròquia de Sant Esteve el 1513. Els Esteve notaris es perllonguen, així mateix, en els segles posteriors¹³. Tot i que aquest cognom era força corrent i que, per tant, és arriscat d'assegurar taxativament cap

⁸ No sabem tampoc si aquest primer, cronològicament parlant, Mateu Esteve és alhora el mateix que, ja el 1419, va ser elegit justícia de 300 sous de la ciutat de València, com reporta el *Libre de memòries... de la ciutat e regne de València*: "A 22 de dehembre, dit any [1419], foren elets en Justícies de la ciutat de Valencia peral any seguent 1420, ço es, Justicia criminal, mossen Pere Pardo de la Casta. Justicia Civil, En Manuel Suau, ciutada. Justicia de 300 sous, En Matheu Esteve, notari" (S. Carreres Zacarés (ed.) 1930:483).

⁹ Sanchis Guarner (1979:15).

¹⁰ Vegeu Martí Grajales (1926:208).

¹¹ Arxiu de la Catedral de València. *Protocols de Joan Esteve*, 3684 (tom 2).

¹² J. Cortés (1986:xiv).

¹³ Vegeu R. Rodríguez Troncoso/J. Villalmanzo Cameno (1986) i F. Andrés Robres et alii (1990), que documenten notaris amb el cognom Esteve, i actuant a València, fins a ben entrats els segles XVII i XVIII.

vinculació de sang, les dades aportades —alternança en els mateixos llocs, bones relacions amb les jerarquies ciutadanes i ocupació de càrrecs rellevants, continuïtat professional, etc.— són massa reincidentes per a no poder fer prou versemblant aquesta hipòtesi.

Pel que fa a Jaume Esteve, que fou el successor directe de Joan Esteve a la notaria de la Catedral, i que potser hi tenia una relació familiar més directa, disposem igualment d'algunes dades bastant completes. El 13 de novembre de 1493, sabem que un Jaume Esteve¹⁴ era mestre de les escoles de la ciutat, anomenades *de Valldigna*, i que acorda amb mossén Miquel Albert, jurisconsult i persona influent¹⁵, la impressió del llibre anomenat *Lògica de Mestre Boix*¹⁶, del qual el dit

¹⁴ Serrano Morales (1898-1899:4), que pren les informacions de J.P. Fuster y Taroncher.

¹⁵ A banda de ser doctor en lleis i advocat de la ciutat, examinador de notaris (1490) i assessor del Justícia Criminal (*post* 1495), hom li atribueix la iniciativa de la publicació de diverses altres obres com el *Tractat de confessió* (1493), el *Repertorium inquisitorum* (1494), *Lo quart del Cartoixà* (1495) i *Lo primer del Cartoixà* (1496) de Roís de Corella, i el *Cordial de l'ànima* de Bernardí Vallmanya (1495) (Serrano Morales 1898-1899:7-9).

¹⁶ Aquesta obra és probablement el *Tractatus conceptuum et signorum perutilis et introductorius ad nominalium logicorum doctrina* (Joan Jofré, València, 1493) de Jeroni Boix, cèlebre nominalista, primer rector de la Universitat de València (1499-1502), que no sabem si identificar també amb un tal Joan Boix, catedràtic de Teologia durant uns quants anys (1499-1508). Tant Felipo (1993:29, 157-8) com Teixidor (1976:130-131) semblen distingir-los, però E. González (1987:112-113) els confon. Aquest autor sembla, a més, suplantar-lo per comptes de Jeroni

Esteve haurà de rebre seixanta exemplars. Els anys 1497 i 1500 sabem també que Jaume Esteve és elegit jurat de la ciutat de València pel braç dels ciutadans¹⁷. Deu ser aquest, sens dubte, el mateix Jaume Esteve que, a partir de la fundació de la Universitat de València, hi exerceix alts càrrecs i ocupa diverses places, per exemple i precisament la de lògica, entre el professorat. Tal com especifiquen J. Gallego Salvadores i A. Felipo¹⁸:

Jaime Esteve, maestro en Artes, figura ya como catedrático de lógica en las Constituciones fundacionales de 1499, (*Estat. LII*), continuando en la misma, por lo menos hasta el curso 1512-13, (*Cf. MC. 55, 29 mayo 1512, fol. 80*). Fue nombrado examinador por primera vez, el 29 de mayo de 1503, (*Cf. MC. 51, fol. 130v*), y después el 7 de mayo de 1505, (*MC. 51, fols. 414v-415*): "Item, mes elegexen per examinadors de les artes [sic] a mestre Jaume Steve, mestre Joan Sanchis, mestre Joan Batiste de Bellis e mestre (Joan) Argent". Aún

Dàssio, a qui Jeroni Amiguet dedica el seu *Sinonima variationum sententiarum*.

¹⁷ Tal com fa constar el *Libre de memòries... de la ciutat e regne de València*: "A [13] del mes de [maig][1497] foren elets en Jurats de la ciutat de Valencia Mⁿ Lluís Valeriola, En Geroni Calbet, cavallers, En Francis Granulles, En Pere Desplugues, En Pere Miquel Berenguer, En Jaume Esteve, ciutadans"; "A 6 del mes de Juny, dit any [1500], foren elets en Jurats de la ciutat de Valencia Mⁿ Lluís de Valleriola, Mⁿ Geroni Calbet, caballers, En Miquel Solanes, En Miquel Berenguer, En Jaume Esteve, En Geroni Bayona, ciutadans" (Carreres Zacarés (ed.) 1930:710, 718).

¹⁸ J. Gallego Salvadores/A. Felipo (1983:344, n.34).

volvió a ser nombrado para regentar esta examinatura, el 21 de mayo de 1507, (Cf. MC. 53, fols. 349-50). Esta misma fecha lo constituían Lugarteniente de Rector en la facultad de Artes.¹⁹

Però el protagonisme de Jaume Esteve dins la nova universitat no acaba ací. Sabem també que el 21 d'octubre de 1504 aquest Jaume Esteve és nomenat catedràtic de matemàtiques, a partir del 21 de novembre de 1510 hi ensenya aritmètica, i el 6 de juny de 1511 n'és nomenat vice-rector²⁰.

La pràctica coincidència cronològica i la relativa semblança dels noms de Joan i Jaume Esteve han provocat malentesos que convé deixar aclarits definitivament. El dominicà i il·lustrat setcentista José Teixidor y Trilles, en la seua pionera obra *Estudios de Valencia*²¹, esmenta dues vegades el nom de Joan Esteve entre els càrrecs de la tot just creada Universitat de València: el 21 d'octubre de 1504, "para Lugarteniente de Retor nombraron a Juan Esteve, con 25 libras de salario"²². Igualment, el 21 de maig de 1507, nomenaren "examinadores de Arte: Juan Esteve, Juan Ferrandis, y Juan Çavall"²³. Ara bé, tot i que

¹⁹ Per facilitar la lectura del text transcrit hem introduït nosaltres les cursives i els parèntesis que les enclouen.

²⁰ A. Felipo (1993:29, 30, 110, 111, 128). Pel que fa a la discussió del paper intel·lectual de Jaume Esteve dins la nova universitat, probablement al costat del bàndol nominalista, vegeu E. González (1987:112-113) i J. Sanchis Cantos (1992:36-37).

²¹ J. Teixidor (1976).

²² J. Teixidor (1976:174).

²³ J. Teixidor (1976:175).

aquestes afirmacions han estat seguides per algú²⁴, els estudiosos posteriors de la història de la Universitat de València rectifiquen les afirmacions de Teixidor almenys pel que fa al segon dels texts citats. En concret, els esmentats J. Gallego Salvadores i A. Felipo²⁵ deixen ben clar que "Jaime Ferrandis era nombrado examinador, junto con Jaime Esteve y Juan Çaval, el 21 de mayo de 1507, Cf. MC. 53, fols. 349-50: 'Item per examinadors en arts a mestre Jaume Steve, mestre Jaume Ferrandis y mestre (Joan) Çavall'."

Nosaltres hem consultat directament tant el manuscrit de J. Teixidor com els *Manuale de Consells*. Pel que fa al manuscrit de Teixidor, en efecte, hi consta clarament, en tots dos casos, el nom de "Juan Esteve"²⁶. Ara bé, en els documents originals a què Teixidor fa referència, els *Manuale de Consells*, la lliçó és claríssima: "Item elegexen en loctinent de rector al dit mestre Jacme steve ab salari de iiii liures" (*Manual de Consells*, 21 d'octubre de 1504), "Item per loctinent de rector mestre Jacme Steve ab salari de x liures" (*Manual de Consells*, 21 de maig de 1507). Sembla evident, per tant, que cal interpretar tota aquesta confusió com el resultat d'un error de transcripció del P. Teixidor.

²⁴ El pare M. Batllori, per exemple, en la seua lliçó de concessió del doctorat honoris causa per la Facultat de Teologia de Barcelona (Batllori 1979:132) sembla fer-se ressò d'aquesta confusió: "A les nostres universitats, hi ensenyaran alguns veritables humanistes, com Joan Esteve i Joan-Antoni Matoses".

²⁵ J. Gallego Salvadores/A. Felipo (1983:345, n.38).

²⁶ J. Teixidor, *Estudios de Valencia*, manuscrit 6419 del fons de la Biblioteca Serrano Morales. (Cf. R. Giner 1991: núm. 103).

És curiós de constatar com, a més a més, la mateixa confusió entre Joan Esteve i Jaume Esteve -almenys segons la insinuació versemblant de J. P. Fuster y Taroncher²⁷- va ser la que va induir Vicente Ximeno a afirmar que el primer era doctor en medicina i no notari²⁸. De fet, sembla que aquest Jaume Esteve ocupa la càtedra de lògica fins al curs 1514-15, però amb un parèntesi el 1506 en què és rellevat per un tal Alonso de Castro, precisament perquè havia estat designat metge de la reina de Nàpols²⁹.

Una altra mena de confusió és la que hi ha hagut entre les mostres de l'activitat pròpiament notarial de Joan i de Jaume Esteve, induïda sens dubte per la superposició i la falta de solució de continuïtat entre totes dues. Així, a principis de segle, F. Almarche³⁰, seguit després

²⁷ J.P. Fuster y Taroncher (1827:35-36).

²⁸ Vegeu els fragments de V. Ximeno i J.P. Fuster en la secció anterior 1.1.1..

²⁹ Felipo (1993:111). És curiós constatar com en aquest darrer càrrec, metge de la reina Joana d'Aragó, segona dona de Ferran I de Nàpols, sembla haver coincidit amb el fill del gran amic de qui fou possiblement son pare: el metge Jeroni Torrella (M. Batllori 1989:438).

³⁰ F. Almarche (1919:96) afirma, impassible enfront de l'evidència del seu text: "Juan Esteve notario, consigna entre otras la creación de gran número de notarios, cuyo hecho relata el Capellán de Alfonso V calificándolo duramente". Potser amb la inexactitud habitual, Almarche es refereix al comentari que el *Dietari* del Capellà d'Alfons el Magnànim (1932:434) fa sobre un nomenament de notaris, però no de l'any 1489, sinó de 1477 (!!):

per J. Rodrigo Pertegás³¹, atribueixen a Joan Esteve una 'efemèride notarial'³² malgrat que és un altre autor, Jaume Esteve, el qui hi fa referència a si mateix, i de forma molt explícita:

A VI del mes de juny any present M.CCCC L XXX I yo Jaume Steve [...] fui creat en notari públich de la ciutat de València ensemps ab altres en nombre XXVIII e en aquella hora que lo magnífich mossén Perot Exarch donzell tunc Justícia civil de la dita ciutat nos donava la auctoritat fonch buydada la campana major del campanar de la Seu que sona les hores appellada Miquel Jerònim e bé esdevenguda com certs dies ans fos estada errada. Mº CCCC L XXX I

Posteriorment hi ha hagut altres casos de clara confusió³³ o de simple imprecisió entre aquests dos notaris de la Seu valenciana. M.

Disapte, a X. de maig, en la sala de la ciutat de Valencia, foren fets LXXII. notaris; diuse, que los presents que donaren valien molt, que notari feren que no havia practicat gens, e altres que no havien siensia, e que ab prechs e sobornacions heren pasats quasi los mes.

³¹ J. Rodrigo Pertegás (1930:199), també incorrectament, encapçala la seua transcripció del document així: "En la primera portada del primer volumen del Protocolo de Juan Esteve, custodiado en el Archivo de la Catedral...".

³² Arxiu de la Catedral de València. *Protocol núm. 3684*. Any 1481. Es tracta del primer document amb el nom de Jaume Esteve, dins el primer protocol d'aquest notari, segons hem pogut comprovar *in situ*.

Ballesteros-Gaibrois, per exemple, ha al·ludit a "pedantescos recibos en latín renaciente, elaborados por el erudito Stephanus", sense cap més aclariment³⁴.

A pesar de l'extraordinari polifacetisme professional del Jaume Esteve universitari, o precisament per això, no veiem que cap de les constatacions anteriors n'impugne -ans al contrari, creiem que abonem- la identificació amb el notari homònim del Capítol de la Seu que succeeix el nostre Joan Esteve. No oblidem que l'activitat del notari a l'escripció de la Catedral rep, gairebé durant tot el període, l'ajut de Lluís Esteve (1483-1506) -i, molt menys de Mateu (1495). A més, posteriorment, l'assumpció de majors responsabilitats per part del professor en les institucions universitàries (1509)³⁵, coincideix exactament amb l'allunyament definitiu de l'oficina notarial capitular (1509). De la mateixa manera, i com ja hem dit, tampoc no gosem

³³ A. Ferrando (1983:408) assigna, per exemple, a Joan Esteve una acta de presa de possessió de la mitra valentina el 29 d'agost de l'any 1500, fet absolutament impossible, atès que l'autor de *Liber* ja feia 13 anys que havia abandonat l'exercici professional.

³⁴ M. Ballesteros-Gaibrois (1943-44:108) de fet remet a dos documents. Un d'ells (núm. 327), del 1488, és clarament atribuït a "Jacobus Esteban", mentre que l'altre (núm. 108), que per la data, 1482, podria correspondre a tots dos notaris, no ens ha estat possible de localitzar. Rubió i Balaguer (1948-59 (1984-86:20)) fa al·lusió a aquesta referència de Ballesteros al suposat Joan Esteve.

³⁵ Potser és més que una casualitat que "desde el 20 de octubre de 1509 paralelamente Jaime Esteve leía una cátedra de Aritmética por las tardes, que simultaneaba con la de Lógica, percibiendo por ello un salario conjunto de 50 libras" (Felipo 1993:128).

rebutjar la possibilitat que aquest Jaume Esteve, notari i professor, pogués tenir una relació familiar directa amb el seu antecessor a la Seu, l'Esteve autor del *Liber*. De fet, la promoció social que suposava en una segona generació l'abandonament del notariat a través d'una formació universitària, la dedicació a activitats més liberals i el servei als poderosos -no oblidem que des de 1506 fou també metge de la reina de Nàpols-, és un fenomen que ha estat estudiat en altres famílies de notaris valencians -com els Llopis, Conques, Çaera, Llorenç, Falchs, Çaydia, etc.- precisament com a prototípic en el segle XV³⁶.

En tot cas sí que se sap que, com a mínim, el Jaume Esteve universitari mantenia especials bones relacions amb altres personatges significatius de l'ambient humanístic, o si més no gramatical, de la València de principis del cinccents, com ara Bernat Vilanova³⁷, *àlias* Navarro, el qual "fue el primer Lugarteniente del Rector en la facultad de Artes. El 8 de julio de 1503, era nombrado también examinador en la misma facultad (*Cf. MC. 51, fol. 130v*) y, desde el 2 de junio de 1503, Vicerrector de la Universidad. Aunque no regentaba cátedra alguna

³⁶ Cruselles (1991:407-411) constata que: "A medida que se alejan del punto de origen, las trayectorias familiares de los notarios valencianos se aproximan a la Universidad como culminación de unas estrategias de reproducción donde la formación cultural ha tenido parte fundamental. Si la notaría representaba una "revalorización por el saber", la afirmación es aún más válida para los graduados universitarios". Pel que fa en concret a l'evolució de la família Llopis, vegeu Cruselles (1986).

³⁷ També es podria aventurar que aquest professor és el mateix "Bernat de Vilanova, estudiant i clergue simple tonsurat", a la Universitat de Lleida, això sí, que "el 21 de gener de 1457 manllevava a la biblioteca de la Seu [de Lleida] uns tractats de Gramàtica que pertangueren al seu oncle, l'ardiaca misser Gabriel de Vilanova" (J. Lladonosa 1979:70).

durante estos años, su influencia era enorme, durante estos primeros años de vida universitaria"³⁸. Aquest Bernat Vilanova és autor d'un manualet gramatical, *Notes ordenades per lo reverent mestre Bernat Vilanova, àlias Navarro*, que acaba, precisament, amb una dedicatòria a Jaume Esteve "litteratissimum virum", tal com reporta J.P. Fuster y Taroncher³⁹, i també M. Aguiló⁴⁰:

Bernardi Villanoua Nauarrensis ad Iacobum
Ste//phanum litteratissimum virum: rudimentorum
gramma//tices ad honorem et gloriam optimi maximiq₃ dei: et
//suae genitricis intactae et intemeratae virginis Mariae //
Finis.

Tornant ara al veritable Joan Esteve, autor del *Liber elegantiarum*, hem de dir que la seua activitat professional es concentra, amb quasi total exclusivitat i amb una notable continuïtat, en la notaria del Capítol de la Catedral de València. És també en aquest Arxiu on es conserva actualment gairebé la totalitat dels documents eixits de la seua mà. Molt excepcionalment hom n'ha pogut localitzar algun altre en arxius diferents, però sempre en relació amb el Capítol catedralici: així, en el fons Crespi de Valldaura de l'Archivo Condal de Orgaz⁴¹ trobem un sol document seu de 1468. En canvi, segons les nostres recerques, no

³⁸ Gallego Salvadores/Felipo (1983:23, n.35). Hem introduït el parèntesis i la cursiva per facilitar-ne la lectura.

³⁹ Fuster y Taroncher (1827:35-36).

⁴⁰ Aguiló (1923:522-523, núm. 2022)

⁴¹ Vegeu V. Pons Alós (1982:94).

se'n conserva cap més a la resta dels principals arxius notariais de la ciutat de València: Col·legi del Corpus Christi⁴², Arxiu de l'Hospital General de València⁴³, Arxiu Municipal de València⁴⁴ o l'Arxiu del Regne de València⁴⁵.

La dedicació de Joan Esteve a l'oficina notarial de la Seu s'estén, com ja hem vist, de 1455 a 1487, és a dir, durant un període de trenta-dos anys. Ara bé, el nostre autor i notari sembla que podria haver exercit la seua professió amb anterioritat, ja que, segons hem pogut descobrir, es conserven diversos documents anteriors on apareix el nom de 'Joan Esteve'.

El primer dels documents localitzats fa referència a un Joan Esteve que va ser nomenat i va jurar el seu càrrec l'any 1437. En efecte, a l'Arxiu del Regne de València⁴⁶ es conserva l'acta del seu nomenament reial ("*Similis carta notarie fuit concessa per dictum dominum regem Navarre, locumtenentem generalem predictum, Johanni Stephani, oriundo ville de la Mançanera, per Aragonum et Valentie Regna...*"), el dia 3 de juny de 1437. Un dia després, el 4 de juny, aquest Esteve feia el jurament o promesa notarial preceptius ("*Dictus Johannes Stephani, notarius noviter creatus per dictum dominum regem Navarre,... convenit*

⁴² A. Robres et alii (1990).

⁴³ F. Casal Novoa (1973).

⁴⁴ M. Dualde Serrano (1952).

⁴⁵ Rodríguez Troncoso/Villalmanzo (1986).

⁴⁶ *Reial Cancelleria*, 266, f. 74 vº.

et promisit, etc....")⁴⁷. El nomenament el fa el futur Joan II, aleshores encara príncep de Girona, però ja rei de Navarra (des de 1425) i lloctinent general dels regnes d'Aragó i de València (des de 1436). Ara bé, un dels fets que sorprén és la precisió que Joan Esteve, el nou titular de la "carta notarie", és oriünd de la vila de la Mançanera. Hem de suposar que aquesta vila no és altra que Manzanera, o la Mançanera, població del Regne d'Aragó⁴⁸, però limítrof amb el Regne de València. Els *Furs* de Jaume I ja estableixen que la frontera entre els Regnes de València i d'Aragó serà el riu d'Alventosa, que està situat a llevant d'aquesta població⁴⁹. Aquest origen geogràfic, que en principi pot no

⁴⁷ Vegeu la transcripció de tots dos documents en l'apèndix 4.1.1.1. (*Documents de l'Arxiu del Regne de València. a) Nomenament i jurament de Joan Esteve com a notari reial*).

⁴⁸ A pesar de la mala interpretació de F. Mateu i Llopis (1969:424) ("Alventosa y Mançanera eran del reino igualmente, porque 'd'enllà del riu es d'Aragó e del riu ençà del Regne de Valencia'; el río de Alventosa, el que baja de Arcos y pasa por Manzanera para ir al Mijares por la orilla derecha, era la divisoria, quedando aquella villa en el reino, como Ruviols, que esté [sic] en el afluente que va al Mijares por la orilla izquierda"), el text dels *Furs* és prou clar i, a diferència del que passa amb Móra i Ruviols, sempre ha deixat la Mançanera, que és "enllà el riu", dins el Regne d'Aragó.

⁴⁹ *Furs de València, [Llibre I], rúbrica 1: Del terme del Regne e de la ciutat de València*. Vegeu G. Colon/A. Garcia (1980:107-109) per a les variants i la interpretació del text:

[→↔]

indicar més que el lloc de naixement, no devia tenir necessàriament cap conseqüència lingüística definida, ni pel que fa a Joan Esteve ni pel que es refereix a la vila de procedència. D'una banda, no podem oblidar que som en una època on encara estava acomplint-se la repoblació del Regne de València i de les zones veïnes -inclòs el sud d'Aragó, conquerit ben tard-, i que la mobilitat i l'heterogeneïtat lingüística de la població era a tot arreu considerable. D'altra banda, el sud aragonès, tradicionalment pobre, sempre ha tingut el litoral valencià com a eixida natural. En especial a la zona central del Regne de València s'ha assentat des de l'època de la conquesta una emigració constant, de procedència ben diversa però, com ha estat sovint remarcant, ràpidament assimilada, tant lingüísticament com culturalment⁵⁰.

Aquests són los térmens del regne de València: ... e axí com va a la Musquerola, e de la Musquerola a Móra, e entenem Riuvellos [Ruiols o Rubielos] e'l dit Regne; e de Móra; axí com va a la font de la Babor, e axí com va e'l riu d'Alventosa, e ix a la Maçanera, però dellà del riu és Aragó, e del riu ença és del regne de València; ...

⁵⁰ Pel que fa a la història de la Maçanera, per sort disposem d'algunes informacions molt útils reportades per Felip Mateu i Llopis (1953, 1955, 1969. Dec aquestes referències a l'amabilitat del Dr. Antoni Ferrando). Sabem, per exemple, que, almenys des de principis del s. XV, era vila senyorial, ja que el 1409 tenia com a senyor el cavaller Pedro Ladrón, vescomte de la Maçanera (Mateu i Llopis 1955:185). Tot i això, en el s. XVI la Corona en fa donació al Duc de Calàbria (Mateu i Llopis 1953:13). Ja des del s. XIV devia tenir com a llengua més habitual el romanç aragonès, puix que, en concret, es conserva, redactat en aquest parlar, segurament pel mateix *Consello* municipal, un pergami de 1398, en el qual hi ha a més a més còpies de documents en català i en llatí (Mateu i Llopis 1953:7, 15). Però potser la dada més interessant és que, segons

[→↔]

Res d'important no impediria, per tant, de relacionar l'autor del *Liber elegantiarum* amb aquest Joan Esteve de la Mançanera si no fos que disposem de dades més convincents sobre un altre notari del mateix nom. En efecte, hi ha constància que l'any 1448 fou nomenat notari reial un altre Joan Esteve, i en aquest cas natural de València: "oriundum civitatis Valencie". En aquesta ocasió el nomenament el fa Alfons el Magnànim, "in nostris castris felicibus prope flumen Starlini in

l'autor esmentat, la vila va tenir "notarios desde antiguo. El protocolo más remoto data de la segunda mitad del siglo XV; [...] habiendo, además, numerosos cuadernos sueltos y descabalados, desde el siglo XV al XVIII" (Mateu i Llopis 1953:14). Molt més arriscada, i mai no documentada per l'historiador valencià, és l'afirmació que "en *La Mançanera* había en el XIV y XV notarios de lengua valenciana, como en *Sogorb* (Segorbe)" (Mateu i Llopis 1969:449). La mala conservació -si no dispersió o destrucció dels fons de l'arxiu municipal de la Mançanera ens han impedit de contrastar aquestes afirmacions. Fos com fos, el veïnatge i la relació constant de la Mançanera amb el Regne de València és inqüestionable. Que no era inhabitual la presència a València de notaris -o aspirants a notari- de tota aquesta àrea, ho demostra el cas d'Antoni Gisquerol, oriünd de Rubiols, localitat molt pròxima a la Mançanera, el qual es presentà el 1457 a les proves d'habilitació notarial de la ciutat de València. Per cert, amb uns resultats no gaire satisfactoris, ja que hom li dóna la titulació pels pèls, amb la condició, però, que durant quatre anys tota la seua documentació haurà de ser revisada per un altre notari que siga *ydoneum et sufficientem* (Cruselles 1991:80). Davant aquestes circumstàncies, i donada, a més, l'activa vida municipal i notarial que hem comprovat a la Mançanera, no ens ha pas d'estranyar que aquesta vila pogués ser el bressol, fins i tot professional, d'un notari actuant dins els límits del Regne i encara de la ciutat de València.

Tuscia" el 16 de juny de 1448, és a dir, durant la invasió de la Toscana que el rei Alfons havia iniciat l'any anterior⁵¹. Curiosament el document és redactat per Joan Peyró, futur protonotari de la Corona d'Aragó, i que llavors simplement exercia com a *escrivà de manament*⁵². És

⁵¹ Vegeu el document 1 de l'apèndix 4.1.1.1. b) (*Documents de l'Arxiu del Regne de València. b) Nomenament de Joan Esteve com a notari reial i de la ciutat de València*). Per tal de facilitar la consulta, hem repetit davant (document 1) la part corresponent al nomenament d'Esteve com a notari reial (1448) del document 2, que apareix reproduït *in extenso* immediatament després, i que comentarem ací tot seguit. Per a més dades sobre la desastrosa campanya de Toscana (1447-48), vegeu A. Ryder (1987:106, 122-306-307, 312-313).

⁵² L'aprovació de l'aspirant i el manament de redacció del nomenament corresponen, com diu el document, al "cancellarium regium, qui eum habuit per sufficientem". Aquest canceller havia de ser, en principi, el president o primer càrrec del consell reial, que en aquests moments -any 1448-, tot i que semblaria correspondre a l'arquebisbe de Nàpols, és difícil de precisar, atesa la situació especial creada per la guerra amb Florència. El rei hi va acompanyar, com solia, el seu exèrcit, i s'hi emportà gran part del seu consell -com demostra la publicació d'edictes en el camp de batalla "ex deliberatione consilii" (desembre de 1447; Ryder 1987:118)-: "Con él marcharon muchos de sus más íntimos consejeros, así como un número menor, pero considerable, de administradores. De entre esta parte del séquito formó Alfonso su consejo personal, doquiera lo llevaran los avatares de la guerra" (Ryder 1987:122,119).

Per a l'activitat de Joan Peyró a Nàpols, vegeu Ryder (1987:224, 275, 277, 289). Encara el 1453, Joan Peyró signa "scrivà de manament del senyor rey" (Ryder 1987:275). Però la carrera posterior de Peyró sembla prefigurar-se en aqueixa època, puix que ja actua com a *receptor* de les

[→↔

absolutament improbable, per no dir que cal descartar la idea que ambdós Joan Esteve, el de 1437 i el de 1448 fossen la mateixa persona: no té cap sentit, i no compta amb precedents, que el mateix individu fos nomenat dues vegades per al mateix càrrec, el de notari reial. Els dos són, a més, identificats inequívocament, de manera diferent: originari de la Mançanera el primer, de València el segon. No es pot deixar de plantejar ací, tanmateix, la possibilitat d'una relació familiar entre tots dos. Ja hem comentat la freqüent consolidació de dinasties professionals en el món del notariat. Més difícil sembla establir quina en concret podia ser aquesta relació. Els anys de diferència (11) entre els dos nomenaments no afavoreixen la idea que un podia ser el pare de l'altre, si no admetem que el primer va rebre un nomenament bastant més tardà que l'habitual al voltant dels 25 anys⁵³.

Però allò que sobretot interessa de destacar és que en el document de 1448 s'al·ludeix a Joan Esteve com a "vos fidelem, de nostra scribania, Iohannem Steve, oriundum civitatis Valencie". L'expressió "de nostra scribania" només pot fer referència a la pertanyença del nostre Joan Esteve a les oficines de la Cancelleria reial,

taxes del segell reial durant l'exercici del seu antecessor en el càrrec de protonotari, Arnau Fonolleda. Resulta possiblement més que una coincidència el fet que, mentre que Arnau Fonolleda es fa dedicar per Lorenzo Valla la traducció llatina d'Esop, Peyró és l'instigador de, almenys, la primera de les impressions catalanes dels *Rudimenta grammatices* de Niccolò Perotti.

⁵³ En efecte, si acceptàvem que tots dos van ser nomenats, per exemple, a l'edat habitual de 25 anys, hauríem d'admetre el fet inversemblant que el primer Esteve (de la Mançanera) hauria d'haver tingut ja en la data del seu nomenament, als 25 anys, un fill de 14 anys.

que en aquella època, i des de feia bastant temps -de fet, des del trasllat del Magnànim (1432) i el començament de les guerres de Nàpols-, estava establerta a terres d'Itàlia. No veiem cap indici raonable que tal expressió volgués significar l'adscripció a les cancelleries dels lloctinents generals —Joan de Navarra o la reina Maria— que actuaven als dominis occidentals del rei Alfons, "in nostris regnis occiduis", i que haurien pogut també —com en el cas de l'Esteve de la Mançanera— portar a terme el nomenament. Si Esteve hagués treballat en les escriptories d'aquests lloctinents, segurament el seu nomenament hauria estat registrat alhora en les seccions de *notariorum* que conservem d'aquestes cancelleries lloctinencials⁵⁴. No és així. En el document que ens ocupa, signat per Alfons el Magnànim, l'expressió "nostra scribania" només pot significar, per tant, l'equip de secretaris i curials al servei personal del rei o del seu consell.

La ubicació de Joan Esteve —en una etapa de formació i, en tot cas, de joventut, atesa la seua cronologia posterior— en l'ambient de la cúria règia al Nàpols del Magnànim pot projectar una altra llum sobre molts aspectes de la seua vida i de la seua obra. Per dissort, no disposem de més dades, almenys fiables, sobre altres detalls d'aquesta dedicació, però atesa l'evidència del document comentat, bé valdrà la pena de veure quin podia ser el context, certament particular, en què l'autor del *Liber* va començar la seua trajectòria professional⁵⁵. Alfons III de València, el Magnànim, mantingué a Nàpols l'estructura bàsica de la Cancelleria tal com havia estat dissenyada per les famoses *Ordenacions... sobre tots los*

⁵⁴ Conservades a l'Arxiu de la Corona d'Aragó o a l'Arxiu del Regne de València.

⁵⁵ Vegeu, per a gran part del que segueix, A. Ryder (1987:255-300).

oficials de la sua cort (1344)⁵⁶ de Pere el Cerimoniós. Segons aquestes, la redacció de la correspondència, la composició dels privilegis, nomenaments i altres actes administratius eixits de la voluntat reial i del seu consell, la compilació de les lleis, etc. eren funcions sota la supervisió general del *canceller*. Immediatament per davall, tota la coordinació administrativa corresponia al *protonotari*, "expert en ciència gramatical" i responsable del bon estil llatí de tota la documentació, que a més s'encarregava del registre i la correspondència. Sota les seues ordres i les del canceller, vice-canceller, *oïdors* i *secretaris reials*, treballaven dotze *scrivans de manament*, els quals estaven auxiliats per vuit *scrivans de registre* que, a més, s'encarregaven dels registres.

Durant l'època que ens ocupa (dècades de 1440 i 1450), el protonotariat va ser ocupat successivament per Pere Ram, que no va acompanyar el rei a Nàpols; per Ferrer Ram, fill i successor seu (1443), que va viatjar repetidament entre Nàpols i la península ibèrica, fins al seu traspàs, l'octubre de 1448, pocs mesos després, doncs, del nomenament notarial de Joan Esteve. El va succeir, immediatament, el que fins aleshores havia estat el secretari de més confiança del rei, Arnau Fonolleda. Fonolleda, natural de Barcelona, havia començat com a notari dins la cancelleria, i ja el 1436 era nomenat secretari. Va actuar un temps sota les ordres de Joan Olzina, però poc després el va superar en el rang de les seues responsabilitats. Li fou atorgat el càrrec de *conservador* del patrimoni reial a Sicília, i el 1446 va ser designat batle general de Catalunya, càrrec que va haver de delegar en un regent mentre exercí com a protonotari, però que va reprendre després de la mort del Magnànim, sota Joan II.

⁵⁶ M. de Riquer/A. Comas/J. Molas (1984-88:III, 22). Vegeu-hi, a banda d'altres, les referències a l'edició d'aquestes *Ordenacions* per P. de Bofarull (1850).

La figura dels secretaris reials era important, i el seu paper i influència dins la cort eren respectats. Les seues funcions comprenien la redacció de qualsevol document segellat amb el segell reial, el registre dels actes del consell reial i l'expedició de cartes segons les instruccions d'aquesta institució. Els secretaris prevists en principi eren dos, però durant el regnat del Magnànim en foren nomenats molts més, atés l'augment de les tasques administratives. Així i tot, n'hi hagué dos que van gaudir d'un tracte i una confiança especials per part del rei. Un d'ells fou Arnau Fonolleda, ja esmentat. L'altre, el valencià Joan Olzina, que havia entrat com a secretari devers el 1425 i pocs anys després ja era un dels dos secretaris del segell reial. A més, va ser l'home de confiança del rei en tota una sèrie de missions polítiques i diplomàtiques: comissionat el 1432 a Sicília, administrador del regne a Gaeta el 1436, delegat reial per al recaptament de fons als regnes peninsulars de 1438 a 1440, membre del consell de regència de Nàpols durant la guerra de Toscana, entre 1447 i 1448. A pesar d'aquests nombrosos serveis a la corona, no fou mai ascendit, i encara acabà els seus dies en desgràcia, sota l'acusació, no demostrada, de suborn, balafament de fons públics, amenaces i altres delictes, cap a 1455⁵⁷.

Però si alguna atenció més mereix la figura d'Olzina, és per la seua dedicació de suport a l'humanisme i el seu paper d'introduïdor a la cort napolitana de les figures que el representaven, com fou el cas, entre

⁵⁷ Olzina administra fins aquest any la baronia d'Osca i Segura, que havia comprat a la corona el 1438. Fou precisament per acusacions en relació amb la mala administració d'aquesta i amb entrebancs per a la seua redempció al rei que Olzina fou acusat. El 1457 encara continuaven les investigacions, que quedaren interrompudes per la mort del rei (Ryder 1987:268-269).

altres, de Giovanni Aurispa⁵⁸. Ja des de ben abans, el 1432, havia travat una permanent amistat, a Barcelona, amb Guiniforte Barzizza, el fill de Gasparino, aleshores de pas cap a Castella. A partir d'aquell moment, Guiniforte fruï de la confiança del rei, i a banda de ser un dels primers humanistes en contacte amb la cort catalano-aragonesa, canalitzà les relacions diplomàtiques del Magnànim amb el Milanesat⁵⁹. Més permanents i profundes van ser les relacions d'Olzina amb Lorenzo Valla i Antonio Beccadelli, el Panormita, ambdós també secretaris del Magnànim durant bastants anys. Sembla que tots dos, com a mínim, el reconeixien com a mecenes i protector⁶⁰. En realitat en l'aparell administratiu del Magnànim es van realitzar diversos nomenaments de secretaris que, més que cap altra cosa, pretenien tan sols justificar una ocupació i una remuneració per a alguns dels més importants humanistes del moment, i que a Alfons convenia de situar a prop seu i al servei del seu ideal polític i cultural. Potser el més destacable d'aquests fou el de

⁵⁸ Aurispa escriu el 1443 des de Ferrara a Lorenzo Valla, que resideix a Nàpols: "Nunc abs te peto, et etiam atque etiam oro, ut his omnibus regiae maiestatis familiaribus atque amicis... [me] commendes: incipies autem a magnifico domino Ioanne Olzina, quem ego propter singulares eius virtutes ante alios amo, colo, observo..." (A. Soria 1956:55).

⁵⁹ A. Soria (1956:51-54). Parlant de Joan Olzina a Giovanni Homodeo, diu: "Interim tamen suavissimo ac pretioso quodam fructu locupletatus sum, qui eximiam gravis, ac sapientissimi viri Ioanni Olcinae a secretis Regis amicitiam familiaritatemque mihi pro sua humanitati comparavi" (1956:53).

⁶⁰ El Panormita escriu a Olzina amb aquestes paraules: "Nunc & Mecoenas esto: spes musarum, praesidium decusque poetarum" (A. Soria 1956:244). Sembla, a més, que el mateix Lorenzo Valla residia a la casa de Joan Olzina (J. Ruiz i Calonja 1990:349).

Lorenzo Valla, nomenat el 1435, i que va romandre a la cort fins a 1448, és a dir, durant un període en què podria ben bé haver-hi coincidit amb el nostre Joan Esteve⁶¹. A banda d'instruir el rei en el seu aprenentatge del llatí clàssic, assessorà tota la cort, i el rei mateix, en literatura i cultura greco-llatines. Paral·lelament, en la seua tasca com a gramàtic, filòleg o filòsof, podem trobar alguns posicionaments que poden explicar una certa coincidència amb alguns dels interessos del Magnànim. Potser, sobretot, la seua actitud escèptica respecte del poder del papat, concretada en la crítica i invalidació del document conegut com a *Donació de Constantí*, que en realitat era una redacció apòcrifa i molt tardana que suposadament reconeixia la cessió per aquest emperador de privilegis temporals als successors de sant Pere.

Algun altre secretariat honorari fou també ocupat per rellevants figures de l'humanisme italià. Entre altres, el fill de Guarino da Verona, Girolamo Guarini, que tanmateix exercí sempre com a simple secretari. Bartolommeo Fazio, en canvi, va dedicar-se amb pràctica exclusivitat a la seua tasca intel·lectual, dins la qual destaca la producció historiogràfica (*De rebus gestis ab Alphonso Neapolitanorum rege*, *De viris illustribus*) o filosòfica (*De excellentia et praestantia hominis*⁶², *Dialogus de felicitate vite humane*). Sembla haver conegut el rei el 1443, però no fou fins 1446 que començà a rebre'n una pensió. El 1457 se l'esmenta com a "spectati historiographi ac secretarii nostri"⁶³. El jove Gioviano Pontano també va ser contractat com a secretari, el 1451, en aquest cas gràcies a la intercessió davant Joan Olzina del principal

⁶¹ Ryder (1987:259-260).

⁶² Obra contestada, d'alguna manera, per la *De dignitate et excellentia hominis*, d'un altre humanista protegit per Alfons, Giannozzo Manetti (M. Batllori 1979:98).

⁶³ Vegeu Soria (1956:90-92) i Ryder (1987:260).

mentor humanista del rei⁶⁴, Antonio Beccadelli, el Panormita. Aquest darrer, originari de Palerm, com indica el sobrenom, entre 1419 i 1427 estudià i residí a diverses ciutats del nord d'Itàlia (Florència, Pàdua, Siena, Bolonya, Ferrara, Venècia, Gènova), i a Parma ja fou coronat poeta per l'emperador Segismund el 1432. Després, el 1434, s'incorporà a la cort catalano-aragonesa, llavors a Palerm —gairebé alhora que el seu col·lega i oponent Lorenzo Valla—, i participà com ell en la batalla de Ponça (1435)⁶⁵. Des d'aleshores serví com a home de confiança del rei en diversos àmbits: fonamentalment, com a professor de llatí, 'assessor cultural', i redactor i corrector de la correspondència de major responsabilitat, amb el papat i altres mandataris italians. A banda, actuà com a diplomàtic al servei d'Alfons (pau amb Venècia, felicitació a l'emperador Frederic III a Roma, gestions de la croada contra els turcs, etc.). Tanmateix, no fou nomenat secretari fins als seixanta anys, el 1455 —en realitat un més dels seus diversos càrrecs, com el de jutge a la duana de Palerm, de sucosos ingressos—. Justament el mateix any enllestí potser la seua obra més coneguda: *De dictis et factis Alphonsi regis Aragonum*, col·lecció d'anècdotes laudatòries del Magnànim⁶⁶.

⁶⁴ Ryder (1987:268), J. Rubió i Balaguer (1948-59(1984-86:286)).

⁶⁵ Vegeu Ryder (1987:260-261); Soria (1956:92-106), J. Ruiz i Calonja (1990), i la *Introducció* d'E. Duran a A. Beccadelli el Panormita (1990:5-68).

⁶⁶ Que compten amb una traducció catalana realitzada pel canonge de la Seu de València Jordi de Centelles. Vegeu A. Beccadelli el Panormita (1990). Sembla que també va iniciar la redacció d'un *Vocabulario*, del qual no es tenen més notícies (Beccadelli 1990:7; J. Ruiz i Calonja 1990:334-335). És curiós com, el febrer de 1551 -abans doncs de l'aparició d'Esteve per València- el rei Alfons lliura a Beccadelli 100 ducats

[→↔

Escriví, a més, una breu narració de l'entrada triomfal del rei a Nàpols: *Alphonsi regis triumphus*. Continua les seues tasques durant el regnat del successor del Magnànim, el seu fill natural Ferran I.

A part d'aquests secretaris 'honoraris' i dels dos secretaris del segell reial, se'n van nomenar alguns altres, seguint les normes de les *ordenacions* catalano-aragoneses: Antoni Nogueres, Pere Baucells, Joan Çaborgada, Jordi Català, Lluís Cescases, Jaume Escorta, Andreu Gaçull, Mateu Joan, Bernat López, Pericone de Nasello, Bartomeu de Reus, Blasco Esteve⁶⁷, Gaspar Talamanca, Pere Salvador Valls i Pere Vicenç Vilardó, els quals anaren succeint-se, en major o menor nombre, durant el regnat napolità. A molts d'ells, a part de les tasques habituals, els van ser encomanades missions i legacions a l'estranger o a les terres de la Corona d'Aragó. En alguns casos, com el del valencià Andreu Gaçull, a part de moltes d'aquestes ambaixades diplomàtiques⁶⁸, assumiren funcions especials, com la de custodi dels segells reials i delegat del

per a repartir als escriptors que l'han ajudat a escriure "suo libro intitolato Vocabulario". Fou potser Joan Esteve un d'aquests escriptors? Li suggerí aquesta experiència la idea del *Liber elegantiarum*? O en tragué un profit encara més palpable?

⁶⁷ No sembla que aquest Blasco Esteve tingués gaire a veure amb l'autor del *Liber*. A més de secretari, fou nomenat castellà de Melissa el 8 de novembre de 1444, càrrec al qual renuncià el 1457, dos anys després, doncs, del començament de les activitats de Joan Esteve a la Seu de València.

⁶⁸ Com les que va fer a Florència el 1436 davant el papa Eugeni IV, o a Roma el 1443 (Ryder 1987:273).

protonotari durant les repetides absències del titular, Ferrer Ram⁶⁹. A més a més, segons la usança napolitana el rei Alfons també va nomenar altres secretaris, com Antonello Petrucci, Luca di Bucchinelli, Giovanni de Belloflore o Matteo de Girifalco, i sobretot, curiosament, un valencià: Francesc Martorell. Aquest membre d'una distingida família valenciana ja actua el 1437 com a redactor sota les ordres d'Olzina. Sembla que el *lobby* valencià de Nàpols l'afavorí i el 1444 fou nomenat secretari notarial, i més endavant *magister portulanus* a Sicília (1455), i algutzir i jutge dels jueus de Nàpols (1456). No sembla, però, que aquests càrrecs fossen els únics responsables de la seua important fortuna —que li permeté de concedir substanciosos préstecs al monarca—, ni de la seua comprovada inquietud cultural o de l'amistat amb diversos humanistes, sobretot amb el Panormita⁷⁰.

Cadascun dels secretaris tenia adjudicats un o més buròcrates (*scrivans* o *scriptores*), que, segons les *ordenacions*, es diferenciaven en dos grups: d'una banda els *scrivans de manament*, encarregats de redactar les cartes i altres documents emesos en nom del rei —i de responsabilitzar-se'n amb la seua signatura; i d'altra banda els *scrivans*

⁶⁹ Fou el cas durant el viatge de Ferrer Ram entre 1444 i 1445 (Ryder 1987:258). Aquest valencià, que havia servit en la Cancelleria des del 1432, tanmateix, no va accedir al càrrec de secretari fins molt després, el 1446 o més tard. Quan rebé els segells de Ram era encara, per tant, tan sols un escrivà (Ryder 1987:272).

⁷⁰ Sembla que actuà sovint d'intermediari entre el Panormita - que l'anomena "Martorello suo"- i el rei, com quan aquell li tramet l'esbós del discurs que haurà de pronunciar davant l'emperador Frederic III, o quan li prega que demane diners al Magnànim per al seu casament. Altres vegades Martorell fa consultes erudites al Panormita (p.e. sobre els déus pagans) (Soria 1956:244, 248- 250).

de registre, empleats més joves, que portaven els registres, tot i que sovint també exercien com a redactors. Sempre constituïren un nombre fix, però aquest sembla que va ser notablement eixamplat segons les necessitats administratives. És possible, a més, que els escrivans d'origen catalanòfon, o aragonés, treballassen conjuntament amb els italians en una oficina comuna, atés que la documentació de cap àmbit territorial no sembla haver estat privativa d'un o altre grup de buròcrates. Els membres d'aquesta oficina, anomenada *regia scribania*, són esmentats simplement com a *scriba*, *regius scriba*, tot i que de vegades es precisa *scriba madato regio*, *scriba mandati nostri*, o *scrivà de manament del senyor rey*. Sovint, tal com hem vist que succeïa amb els secretaris, aquests escrivans eren recompensats amb altres càrrecs complementaris, que augmentaven els seus ingressos: tresorer del tribunals de la Vicaria napolitana, *rubricator* de la Sommaria, *notarius credencerius* de les salines de Salerno, etc.⁷¹.

Podem suposar que el nostre Joan Esteve, si, com tot sembla indicar, va pertànyer a aquesta *regia scribania*, hagué de treballar en aquest nivell de les tasques burocràtiques, com a escrivà, *de manament* o *de registre*. No sabem quan ni com s'hi incorporà, ni si hi havia treballat des de molts anys abans. Per la cronologia posterior de la seua vida, hem de suposar que per aquella època devia ser encara bastant jove, i que per tant no devia haver-se desplaçat a Nàpols en dates excessivament anteriors. D'altra banda l'afluència de valencians a Itàlia era llavors constant, tant per raons polítiques, com burocràtiques, econòmiques o militars.⁷² El que sí podem assegurar és que, en la data del seu

⁷¹ Ryder (1987:275-276). Vegeu més endavant pel que fa al nomenament de Joan Esteve per a un d'aquests càrrecs.

⁷² El febrer del mateix 1448, el Magnànim demana al Principat de Catalunya i al Regne de València l'enviament de 1000 arquers, que en

nomenament reial, el 1448, aquest Joan Esteve, oriünd de València, havia de tenir com a mínim vint-i-cinc anys. Des del segle XIII, un fur de Jaume I establia que l'aprenentatge notarial s'havia de perllongar fins aquesta edat. Posteriorment, un fur de d'Alfons II el Benigne, el 1329, estableix l'obligatorietat de practicar almenys dos anys "en lo offici ab notari", és a dir, com a escrivà dins l'oficina d'un altre notari. Hom ha puntualitzat, tanmateix, que, en la pràctica, l'edat mínima oficial de vint-i-cinc anys era comptabilitzada de vegades incloent-hi l'any en curs -ço és, de fet rebaixada a vint-i-quatre-, mentre que hom tendia, en canvi, a ampliar a tres o quatre els anys d'aprenentatge⁷³. Hi exigia així mateix que els notaris haguessen de residir necessàriament al lloc on exercien, i que sabessen gramàtica, és a dir, "parlar e dictar en latí sens fals". Per tal d'assegurar aquestes condicions, en un privilegi del mateix any el rei regula la institució d'un examen per a l'obtenció del títol de notari reial, el qual se celebrarà amb un tribunal que comptarà amb dos jurats, dos juristes i dos notaris⁷⁴. Els continguts concrets d'aquests exàmens per a accedir al títol de "notari reial" no són gaire coneguts per a l'època medieval⁷⁵. Sabem, però, que Pere el Cerimoniós, en les Corts de València de 1358 va establir que els testaments, contractes i escriptures d'altra mena, i les "letres judicials", "sien feyts, scrits, ordenats e dictats

una quantitat indeterminada es van incorporar, l'agost d'aqueix any, als exèrcits reials a la Toscana, poc abans de la derrota de Piombino (Ryder 1987:319-320).

⁷³ Cruselles (1991:55-58).

⁷⁴ Cruselles (1991:45-46); J. Bono (1979:331, 336).

⁷⁵ En canvi, sí que tenim més informació sobre els continguts de les proves per a obtenir el títol de notari per la ciutat (vegeu sobretot Cruselles 1991:77-81).

en romanç e sens alguna etcaetera", tot i que en les Corts de Montsó de 1363 hom va permetre que si algun atorgant ho demanava, es poguessen redactar aquests documents en llatí⁷⁶. D'alguna manera, per tant, els notaris estaven obligats a dominar la redacció i la terminologia forense tant en llatí com en català, i les equivalències corresponents, exigència que quedarà reflectida en les proves notarials, si més no a partir del segle XVI⁷⁷. Aquestes habilitats s'aprenien amb l'exercici pràctic de la professió, com a escrivà, dins una oficina notarial, molt sovint redactant la major part de la documentació⁷⁸. Atés que la formació jurídica vehiculada en aquests circuits educatius casolans no podia assolir un nivell molt alt, hom solia suplir aquestes mancances, a tot arreu, amb el suport indispensable de nombrosos formularis, dels quals encara

⁷⁶ En realitat, sembla que la petició de les Corts va ser que "per tal que·ls notaris del dit Regne [de València] s'esforcen a ésser pus aptes e sufficients en lur offici" tant la *receptio* com la *confectio* dels documents fos en llatí, i sols en català a petició de part. La resolució reial inverteix els termes a favor del romanç (Bono 1979:337).

⁷⁷ Sempre pel que fa a les proves notarials de la ciutat de València, sabem que en èpoques posteriors (segles XVI-XVIII) els exàmens consistien bàsicament en la redacció d'una escriptura, i que contenien també la traducció d'un text notarial del llatí al valencià i viceversa (V. Graullera 1987:18-20).

⁷⁸ A tal extrem es va generalitzar el costum d'encarregar tot el documents als escrivans, que Alfons el Magnànim, en les Corts de València de 1419, estableix que els notaris havien d'escriure-hi de pròpia mà almenys les dues primeres línies i la data i els noms dels testimonis (Bono 1979:339).

conservem reculls interessants⁷⁹. El període de formació hi solia començar, al més tard, cap als vint anys⁸⁰. Segons que hom ha pogut comprovar, els bufets de la ciutat de València, servien de centres de formació d'escrivans provinents de tot el Regne. En alguns casos, com el de l'escriptori del notari Vicent Çaera, en ple segle XV, de quinze escrivans que hi treballaven, només cinc eren de la Ciutat, mentre que la resta procedien de les comarques del nord del País⁸¹.

En el nostre cas, però, tenim bastants raons per imaginar que la trajectòria d'Esteve pogué ser una altra. És possible que la seua formació, almenys la més elemental, comencés abans de la incorporació a l'escrivania reial de Nàpols, en una o altra oficina notarial de València. No sembla raonable suposar que hagués cursat estudis acadèmics superiors, ni que hagués residit, per tant, en cap dels centres universitaris italians -o d'arreu-, ja que això seria detectable o hauria estat probablement remarcat⁸². Sí que és probable, en canvi, que la seua formació continués, des de data ben primerenca, en la mateixa scrivania reial, a la qual accedí amb tota probabilitat a través de les recomanacions d'algun dels influents càrrecs valencians que, com hem vist, exemplifiquen clarament Joan Olzina, Francesc Martorell o Andreu

⁷⁹ Vegeu, per exemple, l'edició i estudi d'un formulari valencià del segle XV en J. Cortés (1986).

⁸⁰ Cruselles (1991:66-69).

⁸¹ Cruselles (1991:69). Per a l'organització del sistema d'aprenentatge de la notaria a les escrivanies, vegeu la mateixa obra (pp. 45-73).

⁸² Sobre la formació de notaris i juristes i altres professionals valencians a les universitats italianes, vegeu Cruselles (1992) i M. Vilallonga (1992).

Gaçull, entre altres⁸³. Molt recentment A. Rubio Vela⁸⁴ ha posat en evidència el paper que alguns curials valencians van jugar en la promoció de molts dels seus conterrànies a la cort del Magnànim. El fet més rellevant és, però, que aquests bons oficis es deuen en part a les gestions que, teòricament en defensa de l'interés 'nacional' (regnicola), els jurats i el consell de la ciutat de València van entreprendre a prop d'aquests alts càrrecs de la cort. Entre aquests influents curials, A. Rubio destaca sobretot "dos dels més conspicus secretaris del sobirà, els destres *dictatores* Francisc d'Arinyo i Joan Olzina", tots dos naturals del Regne de València⁸⁵, els quals "van mantenir una estreta relació epistolar —en llengua romanç— amb el govern municipal valencià"⁸⁶. El primer va iniciar la seua trajectòria professional devers 1406 com a *escrivà de manament* de Martí I, i el 1418 accedí al càrrec de secretari del Magnànim, al qual serví, a més, com a conseller i home de confiança fins a la seua mort, el 1429. Hem comprovat ja que fou cap a aquestes dates que Joan Olzina ascendeix a la plaça de secretari del segell⁸⁷, potser en

⁸³ Hi hauríem d'afegir els bibliotecaris del rei, quasi tots valencians, com el canonge de València Jaume Torres (Ryder 1987:97) o Gabriel Altadell (Rubió i Balaguer 1948-59(1984-86:288)). Fins i tot no podríem descartar el paper jugat per Jaume Pelegrí, jurista valencià al servei del rei des del 1426 al 1442 i home d'inquietuds humanístiques (Ruiz i Calonja 1990:346-348).

⁸⁴ A. Rubio Vela (1995:87-98).

⁸⁵ En contra del que fins fa poc es pensava. De d'Arinyo es creia que era aragonés, i d'Olzina, català (vegeu Rubio 1995:91-98).

⁸⁶ Rubio (1995:90).

⁸⁷ Ryder (1987:266-267) també relaciona la desaparició d'Arinyo amb l'ascens del seu paísà Olzina: "Para 1425, y posiblemente

un acte de successió que hem vist esdevenir-se en altres institucions de l'època⁸⁸, i en el qual d'altra banda degué pesar molt la pressió que la ciutat de València, per mà de les seues institucions, havia anat exercint en favor de la presència de valencians en càrrecs de confiança del rei⁸⁹. Tots dos, en qualsevol cas, no sols van rebre el suport dels seus conciudadans per a la seua promoció, sinó que, en agraïda correspondència, van actuar com a corretja de transmissió dels interessos valencians a la cort, com a informadors regulars al municipi dels afers palatins i, el que ací ens és més important, com a promotors de la 'infiltració' dels valencians en la burocràcia napolitana. Resulta especialment significativa la carta escrita el 1423 pels jurats a Joan Olzina, en què, precisament a instàncies d'ell, afirmen haver-se dirigit al Magnànim perquè "fos mercé sua haver en sa memòria nostres valencians, dels quals hi ha poch". Recorden també que n'han escrit a

antes, Joan se había convertido en secretario, y a la muerte de Francesc Darinyo en 1428 o 1429 parece que se había elevado a la posición de uno de los dos secretarios del sello previsto en las Ordenaciones de la Casa Real".

⁸⁸ Com per exemple en l'escrivania municipal de València, els contratemps de la qual ha estudiat també amb precisió A. Rubio (1995).

⁸⁹ Així, sembla clar, després de les últimes investigacions de Rubio Vela (1995:91-92), que d'Arinyo va rebre el suport actiu de la ciutat per al seu nomenament de secretari reial, suport que es tornà a manifestar en moments en què arribaven rumors, el 1419, d'un seua possible destitució, "ço que seria gran desonor de aquesta ciutat e regne, per supplicació dels quals fo admés, donchs, bé parria a nosaltres [...] que'l dir En Francisco sia hun per lo regne de València, majorment, senyor [rei], car de aquesta ciutat no y ha home de ploma en cort sinó'l dit En Francisco" (Rubio 1995:114-115).

Francesc d'Arinyo, amb el qual preguen de posar-se en contacte a Olzina, "com aquells qui havem per fills de la ciutat, e entre tots aquexs pochs que y sots procurets, solicitets, oportunament *e importuna*⁹⁰, al dit senyor que y do companyó en la cort per honorificència e profit d'aquest regne". És corprenedora, com podem constatar, la convicció i la resolució de la ciutat, d'acord amb els seus fills ben situats, en la defensa dels interessos del regne i dels seus ciutadans⁹¹, sense que es pugui descartar, com passa habitualment en aquests casos, una interessada identificació entre els interessos personals o de grup i els de la ciutat i Regne⁹². En qualsevol cas, aquestes manifestacions explícites de l'interés de les élites municipals en la col·locació de les seues peces dins la cort no es poden deslligar, segurament, de l'arribada del nostre Joan Esteve a l'escrivania reial de Nàpols, a mitjan dels anys 1440, i

⁹⁰ Cursiva nostra.

⁹¹ Veiem reflectit ací un *patriotisme* regnicola emergent, que ja ha estat adduït com a explicació de diversos processos socials i culturals que comencen a desenvolupar-se en aquesta època. Com a motivació de l'anomenar 'particularisme onomàstic', vegeu A. Ferrando (1980).

⁹² Com oportunament fa veure A. Rubio (1995:93), als grups dirigents de la ciutat no els reca de manifestar aquesta "identitat d'interessos, els seus personals i els de l'urbs". Així, per exemple, en una reveladora carta de 1422 a Joan d'Arinyo, els jurats apel·len a "vostra bona amistat, de la qual confiam que, per honor de aquesta ciutat e nostra, que per vostre interés mateix e de vostres fills vullats e us plàcia *circa* aquest material pendre valeroses parts e effectives".

doncs en plena ègida funcional d'Olzina, i amb un *lobby* valencià bastant consolidat⁹³.

Pel que fa a l'autor del *Liber elegantiarum*, i a altres curials vinculats a la cort, no podem considerar l'edat de vint-i-cinc anys ni tan sols com la més probable en el moment de l'accés al càrrec de notari. De fet, podríem suposar que, com molts altres personatges de la cancelleria, Esteve va completar en les oficines reials la seua formació i —tot depassant l'edat mínima per al notariat sense ésser-ne nomenat— hi continuà encara la seua carrera professional durant uns quants anys més. Almenys fins que altres obligacions o millors perspectives, la frustració de les expectatives d'ascens en la dura competència cortesana, o la desaparició del seu protector, el convenceren d'apartar-se de la simple carrera administrativa i d'assegurar a través de la notaria el seu futur. Sense disposar de més dades biogràfiques, però, és difícil decidir quina d'aquestes fou en realitat la raó que el va empènyer a tornar a la seua terra. Potser sí que cal destacar que Esteve apareix a València el 1552, molt poc de temps abans de la 'caiguda' en desgràcia d'Olzina, i doncs en uns moments en què la sort d'aquest secretari reial ja podia haver començat a declinar i algunes intrigues cortesanes devien posar en perill, o almenys deixar sense aixopluc, el seu cercle de protegits. Convé finalment recordar que, amb notable intuïció, diversos estudiosos havien aventurat, prenent simplement la seua obra com a referència, que l'autor del *Liber* podria haver residit alguns anys a Itàlia, en plena època de les campanyes del Magnànim. J. Rubió i Balaguer, molt caut, reconeix que "no sabem si Esteve es va formar també en aquest país [Itàlia]"⁹⁴. F. de

⁹³ No oblidem la presència, de Francesc Martorell, des de 1437 com a escrivà i des de 1444 com a secretari notarial, o la d'Andreu Gaçull, Jaume Pelegrí i la dels bibliotecaris reials.

⁹⁴ Rubió i Balaguer (1948-59 (1984-86:20)).

B. Moll, més segur, creu que l'al·lusió freqüent a aquelles terres en el *Liber* "se explica por una prolongada estancia, probablemente de varios años, en aquel país", tot i que ja entreveu que moltes d'aquestes referències tenen una explicació menys suggestiva: la simple còpia de llibres italians o amb referències italianes⁹⁵.

Tenint en compte les particularitats de la formació i el nomenament notariais d'Esteve, i per tant sense poder comptar amb el límit d'edat habitual en l'accés al notariat, es fa més difícil de precisar la duració de l'estada efectiva de Joan Esteve a la cancelleria de Nàpols abans del seu nomenament. Podria haver-se iniciat molt abans dels tres o quatre anys habituals en la simple formació notarial.

És per això que no podem descartar la identificació de l'autor del *Liber elegantiarum* amb un Joan Esteve que el 7 de juny de 1442 és nomenat *credencarius ordinarius* de l'oficina de les duanes de la ciutat de Nàpols⁹⁶. Al *credencarius*, o credencer, corresponia portar la credenceria, és a dir, els llibres d'ingressos i pagaments, és a dir l'administració econòmica, en aquest cas de la duana de Nàpols. Es tracta, doncs, d'un càrrec burocràtic, més precisament comptable, i probablement sense una especial rellevància, ben en la línia del que exercia a l'escrivania reial, però potser amb rendiments econòmics

⁹⁵ Moll (1960 (1982:261). Sanchis Guarner (1972:155) accepta, amb menys matisos, la hipòtesi d'un "Esteve, que ha residit a Itàlia".

⁹⁶ Vegeu la transcripció d'aquest nomenament (Ryder 1987:275-277) en l'apèndix 4.1.1.1.c) (*Nomenament de Joan Esteve com a credencarius ordinarius de la duana de Nàpols (1442)*). Volem agrair ben sincerament al Sr. Jaume Riera i Sans les informacions que molt amablement ens ha proporcionat sobre els fons de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, i les facilitats que ens ha donat per a l'accés a la seua documentació.

substanciosos⁹⁷. En el document de nomenament, i de forma molt significativa, aquest Joan Esteve és anomenat "familiar et fideli de scribania nostra". Rep, per tant, una denominació, i una ubicació dins l'administració reial —"scribania nostra"—, exactament idèntica a la que, sis anys més tard, havia de rebre el Joan Esteve que és nomenat notari pel mateix Magnànim. Fins i tot el document preveu insistentment la possibilitat -de forma quasi inevitable- de nomenar un "vestrum idoneum et sufficientem substitutum", tenint en compte sobretot que "ob alia negotia curie nostre in quibus pro nostro servitio eritis occupatus non semper antedictum officium [*de credencer*] personaliter regere et exercere possetis". Tenim així que el rei considera un fet la permanència de Joan Esteve en les seues tasques dins l'escrivania reial. No seria gens arriscat, a partir de les dades de què disposem, poder identificar, sense gaires vacil·lacions aquest Joan Esteve, *credencerius* a Nàpols, amb el notari de València autor del *Liber*.

En qualsevol dels casos, sí que estem en condicions de constatar algunes evidències. Després de l'examen preceptiu i del nomenament de juny de 1448, Joan Esteve devia tenir, pel cap baix, més de vint-i-cinc anys⁹⁸; després d'un període mínim d'entre dos i quatre

⁹⁷ Això sembla insinuar Ryder (1987:275) quan diu: "Varios redactores fueron ascendidos al rango de secretario. Otros vieron incrementarse sus ingresos y su influencia al adquirir cargos adicionales, que podían desempeñar por delegación".

⁹⁸ Si acceptem aquesta edat mínima per al 1448, hem d'admetre la possibilitat que en la data del seu nomenament com a *credencerius ordinarius* de la duana de Nàpols (1442) tingués al voltant de 19 anys. Aquesta edat, tot i que sens dubte sembla primerenca, no era absolutament inusual, sobretot per a personatges que comptaven amb un bon padrinatge, com hem vist que fou el cas de Gioviano Pontano. Hem de tenir en compte,

anys d'experiència com a escrivà, havia de disposar d'uns coneixements suficients de llatí i de català; a més, podia exercir la professió notarial "per totam terram et dicionem nostram", és a dir, a tots els dominis del rei⁹⁹. Aquesta llicència general era, però, més aviat teòrica. Des de principis del segle XV, els notaris 'reials' que tenien intenció d'exercir dins la ciutat de València havien de superar un segon examen convocat pel municipi. Anteriorment, tan sols calia que els notaris de designació reial presentessin el títol corresponent davant el Justícia Civil de la ciutat, que es limitava a registrar-lo al costat del *signum* del nou notari. Aquest és el procediment seguit fins al 24 de desembre de 1409. Hi havia, això sí, la possibilitat de creació de notaris *ex novo* per part del municipi, els quals aleshores havien de sotmetre's a les proves corresponents proposades per les autoritats ciutadanes, i aconseguien l'autorització per a l'exercici de la professió sols dins el terme de la ciutat. Però l'enfortiment dels poders municipals tot al llarg del segle XIV menà a un increment de les exigències urbanes per al control directe de l'accés a nombrosos càrrecs de transcendència pública, entre ells la funció notarial. Aquestes reclamacions es plasmen en diversos privilegis reials a les ciutats de la Corona d'Aragó des de finals del segle XIV. Així

a més a més, que el càrrec de *credencarius* tenia una concreció principalment remuneratòria i que, com hem vist, la delegació de funcions estava gairebé pressuposada dins el nomenament. Tot i aquestes consideracions, no podem rebutjar absolutament la idea que aquest Joan Esteve nomenat *credencarius ordinarius* de Nàpols el 1442 fos un familiar d'aquell que és investit com a notari el 1448, o fins i tot que coincidís amb l'oriünd de la Mançanera que ja hi havia estat nomenat el 1437.

⁹⁹ Vegeu el document 1 de l'apèndix 4.1.1.1.b) (*Documents de l'Arxiu del Regne de València. b) Nomenament de Joan Esteve com a notari reial i de la ciutat de València*).

el Privilegi de Gandesa, concedit a Barcelona, el 1337, per Pere el Cerimoniós, obliga els notaris creats pel rei a realitzar l'examen notarial de la ciutat per a exercir dins els termes del municipi¹⁰⁰. Un privilegi semblant és el reconegut a la ciutat de València, el 1403, per un fur de Martí l'Humà. El 1413 es realitza la primera prova d'habilitació de notaris reials per a exercir a la ciutat de València. Les proves de 1415 ja expliciten dues parts en l'examen municipal: qüestions teòriques proposades pels examinadors d'advocats, i qüestions teòriques i pràctiques pels majorals del Col·legi de Notaris¹⁰¹, ambdues relatives a "les tres parts de l'art de notaria" (contractes, judicis i últimes voluntats)¹⁰². El nomenament de notaris de la ciutat per aquest nou procediment va sofrir àmplies fluctuacions al llarg de tot el segle, fruit sobretot de les tensions socials, i en especial corporatives, que afectaven la professió notarial. En concret, es pot comprovar l'interés constant del Col·legi Notarial de la ciutat a reduir la gran quantitat de nomenaments anuals, en un intent de controlar una competència interna desmesurada. Fruit de les gestions d'aquest Col·legi i de les autoritats urbanes fou el privilegi atorgat per Alfons el Magnànim el cinc d'agost de 1445, que impedia l'habilitació com a notaris de la ciutat als cristians nous o conversos de jueus. Tot i que aquesta restricció va ser obrogada pel mateix rei mitjançant una altra de juliol de 1451, això no va impedir que

¹⁰⁰ Vegeu J. Hernando/J. Fernández/J. Günzberg (eds.) (1992:19-25).

¹⁰¹ Aquest Col·legi sembla haver rebut una organització i un reconeixement reial especials a partir d'un privilegi de Pere el Cerimoniós del 1369. Amb anterioritat sembla haver existit, des del privilegi de Jaume I de 1239, una simple corporació de notaris de la ciutat, del mateix rang que les altres organitzacions de menestrals (Cruselles 1991:88-105).

¹⁰² Cruselles (1991:75-81)

un notari reial convers com Pere Macip tingués greus problemes per a ser revalidat com a notari de la ciutat el 1452. Això l'obligà a menar intenses gestions a prop de la Cort reial i dels cercles influents del municipi, les quals van tenir un espectacular resultat. Els examinadors van decidir de retirar qualsevol restricció i 18 notaris van ser habilitats de colp en tres dies successius d'exàmens, el 5, 10 i 12 de maig de 1452. Doncs bé, un d'aquests notaris revalidats pel maig de 1452 per a exercir a la ciutat de València és precisament Joan Esteve, com demostra l'acta conservada del seu examen i nomenament¹⁰³. Tal com es fa constar en aquesta acta, Joan Esteve comparegué davant el Justícia Civil, els dos jurats examinadors, l'assessor del governador, l'advocat fiscal, els dos doctors en lleis representants dels juristes, l'assessor del justícia i els dos

¹⁰³ Vegeu la transcripció del seu nomenament en el document 2 de l'apèndix 4.1.1.1.b) (*Documents de l'Arxiu del Regne de València. b) Nomenament de Joan Esteve com a notari reial i de la ciutat de València*). Com es pot comprovar, dins aquest document es reproduïx l'anterior nomenament reial. Vegeu també en Cruselles (1991:105-115), amb més detall, les circumstàncies dels exàmens realitzats conjuntament amb el d'Esteve. Pel que fa a altres aspectes del notariat valencià, a banda de les obres esmentades abans o més endavant, es poden consultar les aportacions següents: R. Conde/F. Gimeno (1989), V. García Edo (1988), A. Garcia Sanz (1989), V. Graullera (1987a), J.M. Mengual (1933), A. Palanca Pons (1966), V. Pascual Beltrán (1953), D. Pérez/J. Villalmanzo (1986), B. Pérez Payà (1991), B. Rull (1964), V.L. Simó Santonja (1971, 1980), E. Taulet (1978). Pel que fa al notariat a la Corona d'Aragó o a l'estat espanyol, són també d'interés: M.J. Álvarez-Coca (1987), J. Bono (1980), A. Canellas (1989), F. Carreras Candi (1921), F. Durán Cañameras (1955a, 1955b, 1966), M.T. Ferrer Mallol (1974, 1980), J. Trenchs (1981, 1986, 1989), J. Trenchs/A. Canellas (1988). Són reveladores les referències al notariat italià de G. Costamagna (1970).

majorals del col·legi notarial. Havent presentat el seu nomenament anterior, de 1448, com a notari reial, l'assessor del governador, Gabriel Palomar, li féu "interrogatoris de totes les tres parts de notaria, ço és, contractes, juhís e últimes voluntats, lo qual respòs e satisféu a cascun de aquells bé e suficientment". De la mateixa manera hagué de respondre, sobre les mateixes "tres parts de la notaria", les preguntes de l'advocat fiscal i dels dos majorals del Col·legi de Notaris. Havent passat les proves, "haüt aquell per àbil e suficient", el Justícia "donà a aquell facultat, licència e poder de usar e exercir la dita art de notaria en la present ciutat de València libertament e sens incorriment de penes algunes".

Aquesta habilitació, uns quants anys més tard, no deixa de plantejar, però, alguns interrogants. Entre la data del seu nomenament com a notari reial, el juny de 1448, i la de la seua habilitació com a notari de la ciutat de València, el maig de 1452, s'escolen quatre anys. Quina fou l'activitat de Joan Esteve durant aquest període? On fixà la seua residència? Treballà com a notari? Continuà encara a Nàpols, fins i tot dins la Cancelleria reial? Continuava encara exercint, o almenys rebent remuneracions com a *credencarius ordinarius* de la duana de Nàpols? Viatjà fora del Regne o s'establí directament a València? Dissortadament no disposem de documentació al respecte, i qualsevol alternativa ha de quedar oberta. Sabem que no era inhabitual la residència dins la ciutat de València de notaris reials, però sense l'habilitació municipal, i que en conseqüència diàriament havien de desplaçar-se una llegua enllà de les muralles per poder realitzar la seua tasca. Joan Costa, per exemple, fou admés "ad recipiendum infram in civitate Valentie" el 1458, també cinc anys després d'haver obtingut el títol reial. En aquest període hagué de redactar periòdicament documents a Campanar, Russafa, el Grau, i encara a Morvedre o Xàtiva. Ben cert que en una proporció molt inferior a la dels que pogué escripturar

després del 1458¹⁰⁴. Aquesta pot haver estat la situació en què es mantingué el nostre Esteve. En el nostre cas no hem pogut localitzar, a més, cap documentació fidedigna que ens confirme aquesta dubtosa situació professional, ni a València ni enlloc més. Tanmateix, hom no pot descartar tampoc que durant aquests anys Joan Esteve hagués pogut exercir la seua novella professió en altres territoris. No oblidem que el seu títol el facultava per a exercir, si més no, a tota la Corona d'Aragó. D'acord amb el seu nomenament, i tal com recorda, el 1475, un pergami del rei Joan, conservat a l'Arxiu de la Catedral de València i rubricat per Joan Esteve, aquest podia vantar-se de ser "notarii publici Valentie ac per totam terram et dicionem illustrissimi regis Aragonum"¹⁰⁵. La mateixa titulació completa, potser reservada per als solemnes pergamins, la veiem reflectida en un altre d'aquests documents de la Seu el 1484¹⁰⁶.

En tot cas, tan sols tres anys després de la revalidació d'Esteve com a notari de la ciutat, el veiem al capdavant de l'escrivania capitular de la Catedral de València. Des del s. XIII aquesta mena de notaris adscrits a les seus episcopals o als capítols, i que cal distingir radicalment tant dels apostòlics com dels jurisdiccionals, eren, de fet, notaris públics —i rebien per tant aqueixa mateixa denominació: *notarius publicus auctoritate domini episcopi*. Es distingien de la resta en el fet que treballaven adscrits a la *curia* (o *audientia*) episcopal o capitular, i no a una institució pública secular o a una escrivania privada. El nomenament podia ser atorgat conjuntament pel capítol i pel bisbe, o

¹⁰⁴ Cruselles (1991:169-170).

¹⁰⁵ ACV, *Pergami* 6002:8 (Olmos Canalda 1961:núm. 5.439).
Es tracta del trasllat d'una ordre reial de pagament.

¹⁰⁶ Vegeu el document 9 de l'apèndix 4.1.1.2..

bé tan sols per una d'aquestes instàncies¹⁰⁷, com sembla haver estat el cas de Joan Esteve. De fet, és aquesta circumstància la que en algunes ocasions fa constar expressament en la seua titulació, com en un notal de 1473: "ceda [...] comprobata per me, Johannem Stephani, notarium et scribam dicti honorabili capituli"¹⁰⁸; o com en l'èxplicit, ja citat, del seu *Trihunfus...regine Hispanie domine Ysabellis* (1482): "editus per discretum Johannem Stefani scribam senatus reverendi capituli Valentini". En la majoria dels documents eixits de la seua escrivania de la Catedral, Esteve, tanmateix, prefereix denominacions més simples: "abstracta a prothocollo mei Johannis Stephani, notarii publici Valencie"¹⁰⁹, o encara "rebuda per mi Johannes Steve, notari"¹¹⁰, "interrogats per mi, Johan Steve, notari dejús scrit"¹¹¹. Tot i això, fins ben tard Esteve, en ocasions especials, manté el gust de recordar el seu nomenament reial, al qual sembla atorgar molta més entitat que a tots els altres: "notarii publici Valentie ac per totam terram et dicionem illustrissimi regis Aragonum"¹¹², apareix als seus pergamins. A l'èxplicit del *Liber* no s'està d'anomenar-se "regie auctoritate notarii publici".

Cal fer constar també, en l'àmbit professional, la participació d'Esteve en les activitats del Col·legi de Notaris de la ciutat de València, tan important en el protagonisme social i institucional i en el control de

¹⁰⁷ Bono (1979:193-197).

¹⁰⁸ Vegeu el document 5 de l'apèndix 4.1.1.2..

¹⁰⁹ Vegeu el document 6 de l'apèndix 4.1.1.2..

¹¹⁰ Vegeu el document 7 de l'apèndix 4.1.1.2..

¹¹¹ Vegeu el document 4 de l'apèndix 4.1.1.2..

¹¹² ARV, *Pergami* 6002:8 (Olmos Canalda 1961:núm. 5.439).

També en el document 9 de l'apèndix 4.1.1.2., on s'escriu més clarament : "per totam terram et dominationem".

la professió. Els majorals nomenats per aquest Col·legi intervenien necessàriament en la creació i habilitació de nous notaris, com fou el cas del mateix Esteve. Determinava, així mateix, la transmissió de protocols en el cas de traspàs del notari, i en vigilava la correcta redacció i conservació. Sabem que Joan Esteve, tot i que era obligatòria la col·legiació, no va ser nomenat majoral d'aquest Col·legi, almenys del 1477 al 1502, però sí que va participar en algunes de les assemblees generals, celebrades almenys tres vegades a l'any. En particular, apareix el seu nom en la celebrada el 7 d'abril de 1460 al costat de seixanta col·legues més¹¹³.

A part de les informacions comentades més amunt són molt escasses les notícies directes de què disposem sobre la vida privada de Joan Esteve¹¹⁴. A banda d'algunes causes judicials, sempre civils i relacionades amb assumptes pecuniaris, en què amb molts dubtes podem suposar que va estar implicat¹¹⁵, ens hem de resignar a escorcollar en les

¹¹³ Cruselles (1991:116-132).

¹¹⁴ No l'hem trobat mai esmentat, per exemple, ni al *Libre de memòries... de la ciutat e regne de València* (S. Carreres Zacarés 1930), ni al *Dietari del capellà d'Alfons el Magnànim* (Capellà d'Alfons el Magnànim 1932), ni al *Libre de antiguitats de la Seu de València* (J. Martí Mestre 1994).

¹¹⁵ Vegeu els documents 1, 2 i 3 de l'apèndix 4.1.1.1. (*Documents de l'Arxiu del Regne de València. d) Vida de Joan Esteve*). La identificació amb l'autor del *Liber* del Joan Esteve citat en els documents anteriors resulta arriscada, sobretot tenint en compte que es tracta d'un nom no gaire infreqüent. En els documents 1 i 2 podem gairebé descartar-la, atés que segurament hauríem de suposar una edat excessivament jove per a

insinuacions del *Liber* mateix, i en els indicis que la seua tasca professional a la Seu pot aportar. Potser és una excepció, tot i que també incerta, el pergami de 1452, conservat a l'Arxiu Capitular¹¹⁶, que ens informa d'un Joan Esteve, patró d'un benefici a la Seu valenciana. Sens dubte aquesta vinculació munificent amb els prelats locals, ben possible en un notari ben relacionat, i en exercici des del 1448, encaixa amb la destinació com a cap de les oficines capitulars amb què el van gratificar uns anys després, el 1455. Sabem, a més, que algun altre Esteve, com el ja al·ludit notari Mateu Esteve, també era patró de beneficis a la ciutat de València¹¹⁷.

Però a part aquestes escasses referències directes a les activitats de Joan Esteve, en general només trobem als arxius mostres de l'exercici professional del notari, i com és natural fent referència a altri. En els innombrables protocols i notals de l'autor del *Liber*, redactats molt sovint de pròpia mà durant més de trenta anys, podem comprovar, això sí, la major o menor destresa d'Esteve en la redacció burocràtica catalana i llatina. És en alguns d'aquests documents que tenim ocasió

aquest Esteve, que encara haurà d'esperar 11 o 12 anys (!) per a obtenir el títol de notari reial.

¹¹⁶ Vegeu el document 1 de l'apèndix 4.1.1.2. (*Documents de l'Arxiu de la Catedral de València*).

¹¹⁷ Com demostra un assentament, ja de principis del XVI, del llibre de beneficis de València estudiat per M. Cárcel Ortí (1979:173), on es pot llegir: "Sancte Catherine, Valencie, ad altari seu in capella sub sancti Andree invocacione, per [...] quondam instituto, causa permutacionis per resignacionem Ferdinandi Jofre, prebiteri, cum consensu discreti Mathei Steve, notarii, patroni".

d'identificar el *signum* notarial d'Esteve¹¹⁸. Mitjançant algun altre document, com per exemple l'assentament d'una època redactat per Jaume Esteve el 1484¹¹⁹, arribem a saber que, a banda de la tasca purament notarial, Joan Esteve es dedicava alhora a redactar l'índex del *capbreu* o *memorial dels censals* de la Seu, faena per la qual cobra quinze lliures.

Hi podem constatar, així mateix, la gran diversitat de relacions i contactes que Esteve tenia ocasió de mantenir. Sens dubte l'oficina capitular era una magnífica talaia de la vida política i eclesiàstica, econòmica i cultural, de la ciutat i del Regne. Només a través dels pocs documents seleccionats el veiem en contacte amb un variat repertori de personal tonsurat, col·legues notaris o càrrecs ciutadans¹²⁰. Això incloïa personatges significatius de l'època com el conegut poeta Bernat Fenollar¹²¹; el canonge, ardiaca, vicari general de la diòcesi i escriptor Macià Mercader¹²²; el canonge Jaume Torres,

¹¹⁸ Vegeu l'apèndix 4.2.1. (*Reproduccions fotocòpiques: Sobre la vida i activitat de Joan Esteve*).

¹¹⁹ Vegeu el document 11 de l'apèndix 4.1.1.2..

¹²⁰ Vegeu Lluís Pellicer, de l'oficina del Justícia Civil de la ciutat, al document 9 de l'apèndix 4.1.1.2. (*Documents de l'Arxiu de la Catedral de València*).

¹²¹ Vegeu el document 8 de l'apèndix 4.1.1.1..

¹²² Sobre la seua resistència a la nova Inquisició, que va provocar l'animadversió de Ferran el Catòlic, vegeu García Cárcel (1976:44, 51-52, 58-59). Pel que fa a la seua tasca com a escriptor, sembla que durant la seua estada a Nàpols (circa 1475) redactà una *Pratica di citreria*, en italià, per a Alfons el Magnànim. Se sap, a més, que introduí a la Catedral de València, potser a través d'una deixa testamentària, alguns

llibrer major primer (1451) i després (1452) *custos bibliothecae*, guardià de la biblioteca d'Alfons el Magnànim a Nàpols¹²³; o el síndic eclesiàstic a les Corts, poeta i traductor Jordi de Centelles¹²⁴, els tres darrers establerts a València després d'alguns anys d'estada al Nàpols del Magnànim. Potser una de les vinculacions més singulars d'Esteve siga la reflectida en la recomanació que Joana i Isabel de Borja, germanes de Calixt III, i mare la segona del futur Alexandre VI, adrecen al rei de Castella, el 1458, per al seu cosí Jaume Natre¹²⁵. La carta sembla dirigida al Marqués de Villena, però el fet curiós és que té tota la traça d'haver estat cal·ligrafiada per la mà del mateix Joan Esteve. Altres documents ens revelen un Joan Esteve més quotidià. Redactant en un bell català el gairebé emotiu testament d'una dona, Catalina, "coneguda per mi, dit notari, de lonch temps ençà"¹²⁶. O alçant acta de la reducció de les rendes que havia de pagar a l'Almoina de la Seu el pobre moro Ali

còdexs amb obres de Valla adquirits també a Nàpols (vegeu la *Introduzione* de M.A. Regoliosi a L. Valla 1981:cxix-cxxii). Com veurem més endavant, el 1489 ja havia mort, ja que el 7 d'agost d'aqueix any un document de l'ACV parla de l'execució del seu testament (Olmos Canalda 1961:666, 670).

¹²³ Ryder (1987:97-98) ens assabenta a més que Torres realitzà alguns viatges comissionat pel rei per abastir la seua biblioteca napolitana. Sembla que, a més, dirigia una escola de gramàtica lligada a la biblioteca reial.

¹²⁴ Vegeu el document 5 de l'apèndix 4.1.1.2.. Pel que fa a Jordi de Centelles, vegeu la *Introducció* d'Eulàlia Duran a A. Beccadelli el Panormita (1990).

¹²⁵ Vegeu el document 3 de l'apèndix 4.1.1.2..

¹²⁶ Vegeu el document 4 de l'apèndix 4.1.1.2..

Aladrach, de Petrés, que ha vist les seues fanecades arrabassades pel riu, dins el terme de Morvedre¹²⁷.

Més enllà de la variada freqüentació que inevitablement implicava la "forensi exercitatione", Esteve sens dubte hagué de tenir un accés privilegiat al món cultural de l'època, sobretot el que es desenrotllava en la proximitat dels cercles eclesiàstics. Com a tot arreu a l'Europa medieval, l'Església valenciana capitalitzava una part important del tràfec intel·lectual i educatiu. La Seu valentina no era una excepció. Sabem que des de la conquesta, a càrrec del Capítol catedralici es van organitzar escoles de gramàtica, i més endavant de teologia i de dret canònic¹²⁸. Durant el segle XV, com veurem, hi ha documentades una gran quantitat d'escoles a la ciutat de València, en bona part dependents del Capítol valentí. Ho testimonien un gruix considerable d'acords als *Manuels de Consells* o de protocols notariais del moment, entre ells bastants del Capítol catedralici, signats pel nostre Joan Esteve. Precisament en un dels documents redactats per aquest notari, de juny del 1483, els administradors de l'Almoina de la Seu lloguen al conegut mestre de gramàtica Bernat Vilanova, àlies Navarro, unes cases pertanyents al Capítol dins la parròquia de Sant Nicolau¹²⁹.

La Catedral va posseir així mateix, des de ben antic, una biblioteca molt ben assortida que, amb el temps, es va veure acrescuda amb compres i sobretot donacions de reis, canonges i particulars. El

¹²⁷ Vegeu el document 7 de l'apèndix 4.1.1.2..

¹²⁸ Vegeu els magnífics articles de Sanchis Sivera (1936a, 1936b, 1930b:81-83), i també V. Cárcel Ortí (1986:102-104).

¹²⁹ Vegeu les referències als documents de 1468 o de 1483 en Sanchis Sivera (1936a:670, 676). Aquest Bernat Vilanova dedicà més tard la seua gramàtica -potser no per casualitat- a Jaume Esteve.

1380 consta, per exemple, que es va comprar el *Priscianus maior*. El 1394, 1396, 1405, 1406 hi ha constància de diversos presents de bisbes i canonges a la biblioteca capitular. El 1406 s'hagué de construir una nova llibreria, en la qual alguns llibres apareixen enganxats amb cadenetes - prova que tenien un ús més o menys públic i divers-, com per exemple un *Catolicon* i un *Isidorus Etimologiarum*¹³⁰. El 1418 comença a fer-se'n un inventari detallat i, a partir d'aquesta data augmenten amb rapidesa els fons, a través de donatius (entre altres, el 1421, el 1450 pel noble Joan de Prades, el 1484 per Jaume Miró, el 1482 pel paborde Cots) o adquisicions directes (el 1429 o el 1471, per exemple)¹³¹. Resulta inevitable suposar que Esteve hagué de tenir un fàcil accés a totes aquestes disponibilitats bibliogràfiques, i que hi adquirí familiaritat amb algunes de les obres que el van inspirar o que li van proporcionar materials per a l'elaboració del *Liber elegantiarum*. Així, és justament Esteve el qui redacta alguns dels inventaris de llibreries privades (de personal eclesiàstic bàsicament) que engruixiren els fons catedralicis. Entre els inventaris de particulars, destaquen el del canonge Antoni Bou, (emissari de la diòcesi a Calixt III el 1457, assidu de lectures més aviat religioses¹³²) o el del paborde Cots, ja esmentat. És també Joan Esteve el

¹³⁰ Sanchis Sivera (1930b:109).

¹³¹ Sanchis Sivera (1930b:108-116). La data del llegat del paborde Cots sembla haver estat mal transcrita per Sanchis Sivera, que dóna 1492, ja que el protocol on apareix, amb el núm. 3682 (encara que potser és també un error pel núm. 3683, anys 1482-87), i que correspon als del notari Joan Esteve, comprén els anys 1473-79.

¹³² Vegeu els seus llibres en Sanchis Sivera (1930b:100-100). Sobre les seues peripècies, vegeu el Capellà d'Alfons el Magnànim (1932:199, 203, 210, 352). Alguns dels seus llibres apareixeran en

[→↔

qui s'encarrega de fer l'immens i completíssim inventari general de la biblioteca de la Catedral el 8 d'abril de 1476¹³³. Per ell sabem que aquest fons tenia un contingut quasi exclusivament religiós i canònic, però no per això deixem de trobar-hi alguns dels més destacats repertoris lingüístics medievals, com el *Papias*, el *Liber ethimologiarum Esidori*, un *Brito, super expositione vocabulorum biblie* o un enigmàtic *Diccionari*, a part algunes obres clàssiques, de difusió coneguda: les *Epístoles de Sèneca*, el *Valerio Maximo*, o *Tuli, De oratoria partitione*. A través d'un altre repertori de la Seu, el *Libre de Fàbrica i Armari*, ens assabentem, a més, que el 1458 hom compra "troços de taula" per col·locar-hi el "Catalicon"¹³⁴. Tot i això, potser hem de jutjar com a escassos els continguts gramaticals i retòrics, si els comparem amb l'autèntic arsenal de què sembla disposar un simple rector de Foios, mossén Martí d'Overona, segons consta en l'inventari dels seus béns del 1416¹³⁵: un *Catholicon*, un *Gracisme*, dos *Gracisme glosat*, una *Ortografia*, un *Art de metrificar e flors de gay saber*, *De philosophia e de rethorica*, un *Libre de gramatica 'de modis exercitandi'*, una *Gramatica e logica de Luyll*, un *Doctrinal prosahit*, *Parts e regles e Doctrinal*, un altre *Doctrinal*, i encara un altre *Parts e Regles, Doctrinal e algunes coses de logica*, un *Mestre de les sentencies*, una *Gramatica*, una *Summa gramaticalis magistri Johannis saguntini*, un *Candelabrum artis dictandi*, a més d'altres obres de caràcter divers.

l'inventari general de la biblioteca catedralícia de 1476, com el *Dominical de mestre Bou*.

¹³³ Vegeu-ne la transcripció en Sanchis Sivera (1930b:114-124).

¹³⁴ Vegeu el document 2 de l'apèndix 4.1.1.2..

¹³⁵ Sanchis Sivera (1930b:94-96).

Aquests continguts, tan sòlidament medievals, no ens han de fer pensar, però, que Joan Esteve no trobà en el món eclesial que l'envoltava una permeabilitat a les novetats humanístiques. Esteve hagué de treballar durant molt de temps sota les ordres directes de l'ardiaca de la catedral, Macià Mercader, alhora vicari general de la diòcesi i inquisidor. Com ja hem dit, aquest canonge de la Seu, va residir també una bona temporada a la cort napolitana. Tot i que aquests antecedents ja ens haurien d'haver alertat, no deixa de sorprendre'ns la concentració aclaparadora de produccions clàssiques i humanistes -en gran part d'utilitat gramatical o retòrica- presents a la seua biblioteca, moltes de les quals indubtablement formen part del rerefons del *Liber elegantiarum*. Així, a l'inventari dels seus béns, realitzat, el 7 de juny de 1489, poc després de la seua mort, apareixen consignades¹³⁶: *Elegantias Laurentii Vallensii, les Paradoxes de Tuli, Floris dictaminis magistri Petri de Miretis, Yconomica de Aristòtil, Esidorus Etimologiarum, Epistole Florentinorum ad Papam, Plinij De naturali ystoria, Nestor Vocabolista, Lo Compensori, Servi Vocabolista, Tortellus, Nonius Marcellus, Aurelius Celsus Vocabolista, Sinononica [sic] Ciceronis, Oraciones Marcij Tulij, Livij Decades, Seneca, Ciceronis Ad Adtiquum, Quintilianus, Declamationes Quintiliani, Exclamationes Quintiliani, Aulus Gelius, Lactantius Firmianus, Lactantius, Plautus, Ciceronis ad Lentulum cum comento, Virgili ab lo coment, Ciceronis Retorica, Quintus Curtius, Epistole Ciceronis, Macobrius, Ciceronis Tosculane, Ciceronis De officijs, Appianus Alexandrinus, Orozius, Suetonij Tranquilli De duodecim Cesarius, Ovidius De fastis, Juvenalis, Apostegmata, Varro De lingua Latina, Excepta Laurentij Vallencius, Marmotretus, Marcialis Epigramata, Filelfi Epistole, Donatus super Terencio cum comento, Salusti, Eneas Silvij De buemica istoria,*

¹³⁶ Serrano Morales (1898-1899:638-648). La importància i l'originalitat d'algunes d'aquestes obres mereixeria un estudi més aprofundit.

Facessie Pogij, Elegancie Laurencij de Vallis, De factis regis Alfonsi, Oracius Flacius, Georgij Trapasuncij, i molts altres més. Comprovem, una altra vegada, que, en uns pocs anys, l'aventura napolitana del Magnànim i les seues recialles van aconseguir molt més que totes les pretensions *pre-humanistes* de nobles, curials i reis. No hem de perdre de vista, però, que, a la València de finals del XV, no tothom havia residit a Nàpols, i en uns ambients -ni segurament amb unes inquietuds-, semblants a les que acompanyaren el canonge Mercader.

Sabem, a més, que la utilització d'aquests fons no va quedar limitada al seu propietari. En el seu testament (1489), Macià Mercader ja deixa "a la libreria de la Seu de València lo libre appellat *Collationes Casiani*"¹³⁷. A l'Arxiu de la Catedral, però, es podem trobar encara avui alguns altres llibres que, procedents de Nàpols, van pertànyer a la biblioteca de Macià Mercader: en concret les *Elegantiae* i la *Retractatio totius dialecticae* de Valla, sense que sapiem com hi poden haver arribat¹³⁸. Com a indicatiu del camí seguit per aquests llibres, podria servir un document que hem localitzat entre els protocols de Jaume Esteve¹³⁹, successor de Joan Esteve a la notaria de la Catedral, en el qual s'esmenten els mateixos títols: *Collationes Casciani, les Allegationes de*

¹³⁷ Serrano Morales (1898-1899:639).

¹³⁸ Vegeu la *Introduzione* de M.A. Regoliosi a L. Valla (1981:cxx-cxxi). Serrano Morales (1898-1899:639) ja fa notar que aquests llibres consignats en l'inventari del canonge "son indudablemente los mismos que todavía se conservan en la biblioteca del Cabildo Catedral [...] Sospechamos que también son de la misma procedencia algunos otros códices que se guardan en la misma biblioteca, aunque ignoramos cómo hayan llegado á ella, puesto que D. Matías únicamente legó al Cabildo las *Collationes Cassiani*".

¹³⁹ Vegeu el document 12 de l'apèndix 4.1.1.2..

micer Laurenço Valla, la Dialectica del mateix. A banda s'hi donen altres informacions bibliogràfiques d'interés: "Item, tres volums de pergami, blanchs, de forma gran, vedellines, que y ha DCCL fulls, los quals lo Capítol ha fet venir de Milà i pagats. Item, un libre en pergami apellat los Fests de Filosofia Moral de la Translació, vells". Per desgràcia les referències anteriors apareixen en un full solt, sense més precisions que ens indiquen la procedència o la destinació de les obres citades. El mateix Jaume Esteve va tenir ocasió, uns anys més tard (1496), de redactar l'inventari de la rica biblioteca de Jordi de Centelles, un altre canonge contemporani de Joan Esteve¹⁴⁰.

Però les transfusions bibliogràfiques no es produïen només per via testamentària. De fet, sabem que la bibiofilia, esperonada pel moviment humanista i de moda en amplis sectors intel·lectuals ja des de finals del XIV, va afavorir una mena de promiscuïtat llibrària. El mateix canonge Macià Mercader no dubtava a prendre emprestat "un briviari en pregami de forma gran de l'offici del bisbat de València" i, segons que especifica l'inventari dels seus béns, "lo qual briviarii és del Capítol de la Seu, lo qual tenia lo dit deffunt acomanat ab acte rebut per lo notari del dit Capítol, lo qual breviarii fa a restituir"¹⁴¹. El *Liber elegantiarum* es fa sovint ressò d'aquesta bibiofilia ambiental, que prenia en no poques ocasions la forma de tràfec llibrari. Així, dóna entenent que era més que habitual la recerca o el préstec de llibres, potser de vegades amb certes complicacions:

¹⁴⁰ Vegeu-ne la transcripció en Sanchis Sivera (1930b:103-107).

¹⁴¹ Serrano Morales (1898-1899:647).

552. A mi m'an dit que tu tens un libre que no és tal en València.¹⁴²

5149. Ja fa prop de hun any que tu tens lo meu libre.

6102. Los meus libres, com vendràs a València, no solament los veuràs, mas encara faràs d'aquells com de cosa tua pròpia.

6166. Lo libre meu ja ha un any que'l tens, lo qual, si l'has mes a la usura, certifica-me'n, que tantost trametré diners.

6167. Lo libre que'm demanes molt volentés lo't trametria si yo'l tingués, mas té'l già ha gran temps lo arpia, ço és, Johan Aurispa, lo qual ab aquella condició pren los libres emprats que nunca los torna.

6168. Lo libre que'm demanes tantost lo trametré.

9266. Que de aquexos libres me'n faces còpia o los me enprestes per a tresladar.

¹⁴² En la cita del text del *Liber elegantiarum* seguim la nostra edició crítica (vegeu el capítol 6.4. *Text del Liber elegantiarum*), amb la numeració corresponent de les entrades catalanes i llatines. En respectem totalment el text, però no reproduïm la cursiva de les abreviatures, ni les marques de separació de columnes/pàgines. Així mateix, reproduïrem la part llatina o la catalana de les entrades, segons els casos, d'acord amb les necessitats d'exemplificació.

Sovint es fan referències més precises, en concret d'obres que hem vist amb freqüència a les biblioteques de l'època. *Lactanci* és potser el més habitual:

8419. Per causa tua yo m'é fet emprar lo Lactanci.

9110. Pus sàviament haguesses fet si lo Lactanci m'aguesses tramés.

12006. Yo m'é fet emprar per amor de tu a altri lo L[a]ctanci, lo qual me prometist dins quinze dies tornar-lo a son senyor, e tu ha un any que'l tens.

També hi trobem altres autors que, segons hem vist, eren de lectura freqüent, com *Juvenal*:

6101. Lo meu Juvenal, dos anys ha que'l tens.

Però alguns altres autors ens podrien semblar més sorprenents, com *Safo*:

8975. Poch dies ha que t'é scrit una letra e ab aquella lo libre Saphos perquè entengues ço que per moltes demostracions e senyals est cert: a mi no ésser cosa pus millor ne pus noble del teu nom.

Encara que en algun altre cas hauríem esperat més al·lusions, com per exemple de *Donat*:

11941. Yo he acabat lo meu Donat.

Finalment, no ens pot estranyar en un notari el costum de les lectures jurídiques:

12032. Yo stich ocupat en legir dret civil.

1. Tenet me occupatio iuris discendi.

Fariem malament, com demostrarem més endavant, de voler atribuir a Joan Esteve l'autoria de totes aquestes expressions, de bibliofilia o d'altra mena. Sí que podem adscriure-li, tanmateix, la responsabilitat d'haver-les triades i per tant la disposició atenta al món del llibre que hem vist reflectida en el seu entorn professional i ciutadà. Com ja han fet veure diversos autors, la inevitable formació gramatical i jurídica del notari, el caràcter central de l'escriptura en la seua tasca diària, la relació amb els estaments dominants en l'economia i la política però també en el pla ideològic, i, en fi, les constatables aspiracions a una consolidació i promoció socials, han determinat que, al llarg de tota l'edat mitjana, els notaris i, per extensió, curials i cancellers, escrivans i altres professionals de la paraula escrita constituïssen un grup especialment actiu i obert a les innovacions no sols expressives, sinó més àmpliament culturals. El fenomen es fa més perceptible ja des dels primers moments de l'humanisme paduà o florentí. A la Pàdua del tombant del segle XIII, segons G. Billanovich "un grapat de notaris va encetar un nou estil de literatura, i encara de civilització, que va acabar per conquistar Occident"¹⁴³. Per a L.D. Reynolds i N.G. Wilson és un fet que "most of the early humanists were notaries or lawyers or in some way associated with the legal profession", de manera que la forta

¹⁴³ A. Rico (1993:29).

empremta gramatical i retòrica de la seua formació explicaria "a good command of Latin and a strong sense of style"¹⁴⁴. Aquestes apreciacions podrien ser fàcilment corroborades per nombroses dades. Petrarca atribueix a la influència son pare, el notari Ser Petracco, el seu delit precoç davant els períodes de Ciceró¹⁴⁵. És el notari paduà Albertino Mussato, amic i hereu espiritual de Lovato Lovati, el qui protagonitza amb la seua *Ecerinis* un dels primers episodis de l'humanisme cívic a principis del XIV¹⁴⁶. Són nombrosos els notaris, en contacte amb els millors mercaders de la ciutat de l'Arno, que mantenen correspondència amb el canceller de la república Coluccio Salutati, sovint a propòsit d'inquietuds bibliogràfiques, educatives, o culturals de tota mena¹⁴⁷. Va ser també durant els seus estudis de notari que Poggio Bracciolini va travar coneixença de Salutati, ell mateix amb formació notarial. Són els notaris els qui, participant en la renovació dels *studia humanitatis*, tant a Florència com a Siena, Lucca, Pisa o Perúgia, importen el nou

¹⁴⁴ L.D. Reynolds/N.G. Wilson (1974:109).

¹⁴⁵ Respecte d'aquest fet, més significatiu del que pot semblar, G. Holmes (1990:119) ens recorda que "the role of the notarial and legal professions in Italian society is an essential part of the background against which humanism developed", tal com demostra Lauro Martines (1968) *Lawyers and Statecraft in Renaissance Florence*, Princeton.

¹⁴⁶ Rico (1993:30-34).

¹⁴⁷ Així, Coluccio Salutati escriu a Ser Giovanni Lippi d'Arezzo, *notaio dei regolatori* a Florència el 1394: "Sentio, de quo letatus sum, tibi maximam copiam librorum contigisse : ingens quidem viro studioso felicitas. Nam cum liber librum aperiat, quid potest homini sciendi rerumque novarum avido secundius evenire quam abundare libris et posse tam honestum desiderium in rebus precipue peregrinis implere?"(Ch. Bec 1967:364).

pensament humanístic entre els ambients de negocis que solen freqüentar, i que finalment el promouran i subvencionaran amb generositat. Ho sintetitza amb claredat Christian Bec, parlant del suport dels mercaders florentins al projecte humanista:

Leurs [des marchands] premiers intermédiaires avec les Anciens sont les notaires, qu'ils côtoient journellement dans la pratique de leurs affaires. Or ces hommes sont les premiers intellectuels qui vivent réellement dans le siècle. Ils connaissent l'*ars dictaminis*, le droit romain, lisent et écrivent le latin. Souvent, ils sont eux-mêmes auteurs. De leur corporation sont issus de nombreux humanistes¹⁴⁸.

No podem oblidar que les figures més representatives del millor humanisme cívic florentí van ser precisament els cancellers de la República (Salutati, Bruni, Marsuppini, Poggio), i que

En Florencia se llamaba canciller por antonomasia al "dictador", es decir, a un notario inscrito en la corporación de jueces y notarios que tenía como misión específica mantener las relaciones de política exterior [...] Notarios expertos en ciencia jurídica y retórica, es decir, en las técnicas del discurso persuasivo y las relaciones humanas, los canceleres florentinos (por la estabilidad de su cargo dentro de los constantes cambios que se producían en las supremas

¹⁴⁸ Bec (1967:440).

magistraturas de la república) representaban un elemento de continuidad política [...]¹⁴⁹

En les terres de llengua catalana, i al Regne de València en particular, un context social i cultural bastant diferent del florentí, el pes dels notaris en la cultura local no és tampoc gens menyspreable. No cal escorcollar gaire per veure com són notaris o cancellers alguns dels més coneguts noms de la cultura humanista catalana: Joan Peyró, protonotari reial¹⁵⁰, o Pere Miquel Carbonell "regius archivarius et notarius publicus Barcinone atque ubique terrarum ditionis domini regis"¹⁵¹. Com han destacat els nostres medievalistes, el govern de la ciutat de València estava en mans dels ciutadans, dels *cives* -diferents dels *vicini* o *habitatores*- "persones d'un grup social jurídicament enquadrat en l'estament popular, però ben diferenciat dins d'aquest, tant per l'índole de les activitats professionals dels seus membres com per la seua riquesa i els seus mitjans de vida: la burgesia"¹⁵². I no hem d'oblidar que, al mateix èplicit del *Liber elegantiarum* es deixa ferma constància que el seu autor és "civis Valentiani, regie auctoritate notarii publici". Doncs bé, com ha recordat A. Rubio Vela, un intel·lectual tan prototípic d'aquestes darreries medievals com Francesc Eiximenis sembla identificar aquests burgesos rics i poderosos, entre els quals hi ha els notaris, amb els

¹⁴⁹ E. Garin (1975 (1981:77-78)).

¹⁵⁰ J. Rubió i Balaguer (1964(1990:92-93)): "'vir etsi hispanus, latinus', el paper del qual fou tan decisiu als primers temps de la impremta a Barcelona".

¹⁵¹ Rubió i Balaguer (1964(1990:93)). Vegeu també M. Vilallonga (1993, 1994).

¹⁵² A. Rubio Vela (1992:39).

membres de la *segona mà dels habitants de la ciutat o mà mitjana* (entre els cavallers i els menestrals): "Sots aquesta mà se comprenen comunament juristes, notaris, mercaders e drapers poderosos, e tots aquells qui sens generositat¹⁵³ notable han grans riqueses en la ciutat". Aquest medievalista conclou molt gràficament que "d'aquests burgesos, diferents tant de la noblesa urbana -amb la qual tenien en comú el fet de ser rics- com de l'artesanat, proletariat urbà o *poble menut* -amb el qual compartien una mateixa condició jurídica, pel seu enquadrament en l'estament popular-, va dependre el rumb polític de la ciutat de València durant els segles tardomedievals"¹⁵⁴. Com també sintetitza J. Cortés¹⁵⁵, "la irrupció exitosa del notari en l'entramat públic s'exampa per tots els centres de poder, on la seua presència era obligada. [...] La posició assolida, que els emparentava socialment amb la burgesia més benestant i la cavalleria ciutadana, e si obre les portes del poder municipal: consellers, jurats i justícies es recluten sovint entre el notariat", i també "en el poder econòmic i social... activitats lucratives al marge de la professió... càrrecs honorífics", etc..

En una obra més recent, el mateix A. Rubio Vela ha il·lustrat la decisiva influència de tota una sèrie de notaris al capdavant de l'escrivania de la ciutat de València en l'evolució que la prosa de les actes i cartes oficials del municipi experimenta a finals del XIV i primeries del XV. En particular, el pas del notari Bartomeu de Vilalba

¹⁵³ Evidentment, cal entendre ací el mot "generositat" com a 'noblesa', és a dir, qualitat de l'estament dels "generosos" o nobles. El mateix Joan Esteve, al *Liber*, defineix

4563 Generós.

I. Generosus, dicitur qui nobilis genere natus sit.

¹⁵⁴ Rubio Vela (1992:42).

¹⁵⁵ Cortés (1986:xii-xiii).

per la secretaria municipal (1371-1399) "va introduir a l'escrivania valenciana una novetat: la preocupació estètica", "la voluntat d'aconseguir una prosa pulcra i elegant, de crear un estil digne i bell"¹⁵⁶. En els notaris, "en els *dictatores* que el succeïren es pot advertir la pervivència d'aquesta preocupació per la bellesa formal..., manifestada sobretot en les lletres dels jurats, a les quals aquells donaven forma"¹⁵⁷. D'alguna manera, per tant, els notaris valencians iniciaren un corrent, en connexió amb la Cancelleria Reial¹⁵⁸, que havia de modelar el nou llenguatge literari català del segle següent, tot estenent a la llengua vulgar la preocupació estilística que al llatí aplicava el naixent humanisme, també reflectit en l'estil documental de la Cancelleria¹⁵⁹. Sense voler exagerar els paral·lelismes, es pot aventurar que els notaris poden haver jugat a València, com a la Florència un poc anterior, un paper de pont entre les noves eines culturals i les necessitats dels grups dirigents d'una nova societat, més complexa. Com sintetitza A. Rubio Vela, "els edils de València, en descobrir la importància de la llengua com a instrument polític en la relació amb altres poders, avaluaran la funció del *dictator*, en el qual s'hi cercarà, no ja el notari capaç d'escriure amb correcció, sinó l'agut estilista que domina el llenguatge

¹⁵⁶ Rubio Vela (1995:47).

¹⁵⁷ Rubio Vela (1995:57).

¹⁵⁸ Tal com demostra també Rubio Vela (1995:49-51), que descobreix la relació entre Bartomeu de Vilalba i altres alts funcionaris de la Cancelleria també valencians, com el protonotari Bartomeu Sirvent i el seu correspondent Pere Guitard.

¹⁵⁹ La preocupació per la prosa burocràtica llatina està àmpliament constatada en la Cancelleria catalana, especialment a Nàpols, i en la qual destaquen també, entre altres, diversos curials valencians, com Joan Olzina (vegeu J. Ruiz i Calonja 1956).

diplomàtic"¹⁶⁰. En les dècades posteriors, el pes social i cultural del gremi notarial no minvarà. Com remarca, J. Cortés¹⁶¹, "integrant de l'encara reduïda capa alfabetitzada de la ciutat, el notari serà un element protagonista en les diverses manifestacions culturals". Dels quaranta participants al certamen poètic de 1474 que donà lloc al primer incunable valencià, *Les obres o trobes de llaors de la Verge Maria*, "la nòmina més abundosa... fou la dels notaris, fenomen que era habitual en el món literari medieval¹⁶²", amb un total de set en exercici i tres escrivans en preparació. L'important paper representat en el món cultural valencià per aquesta professió, com demostra entre altres el nostre Joan Esteve, es podria il·lustrar més àmpliament, i sense dificultat, tant pel que fa al segle XV com per als segles successius¹⁶³.

¹⁶⁰ Rubio Vela (1995:58).

¹⁶¹ Cortés (1986:xv).

¹⁶² Sanchis Guarner (1979:14-15).

¹⁶³ Vegeu, per exemple, les consideracions de V. Graullera i C. Moróder (1988) a propòsit d'un altre il·lustre notari valencià un poc posterior, Andreu Martí Pineda.

1.3.1.2. ASPECTES DE LA VIDA PRIVADA: L'AUTOR I LA SEUA ÈPOCA.

A part de les informacions, comentades més amunt, sobre la procedència geogràfica de Joan Esteve, són molt escasses les notícies directes de què disposem sobre la seua vida privada. Si excloem algunes dubtoses causes judicials, sempre civils i relacionades amb assumptes pecuniaris, en què possiblement va estar implicat¹⁶⁴, ens hem de resignar a escorcollar en les insinuacions del *Liber* mateix, i en els indicis que la seua tasca professional a la Seu pot aportar. Potser és una excepció, tot i que també incerta, el pergamí de 1452, conservat a l'Arxiu Capitular¹⁶⁵, que ens informa d'un Joan Esteve, patró d'un benefici a la Seu valenciana. Sens dubte aquesta vinculació munificent amb els prelats locals, ben possible en un notari en exercici des d'abans de 1448 i amb importants connexions a la Cort, encaixa amb la destinació com a cap de les oficines capitulars amb què el van gratificar uns anys després, el

¹⁶⁴ Vegeu els documents 1, 2 i 3 de l'apèndix 4.1.1.1. (*Documents de l'Arxiu del Regne de València. d) Vida de Joan Esteve*). La identificació del Joan Esteve citat amb l'autor del *Liber*, en aquests i en general en tots els casos, resulta arriscada, tenint en compte que es tracta d'un nom molt corrent.

¹⁶⁵ Vegeu el document 1 de l'apèndix 4.1.1.2. (*Documents de l'Arxiu de la Catedral de València*).

1455. Sabem, a més, que algun altre Esteve, com el ja al·ludit notari Mateu Esteve el jove, també era patró de beneficis a la ciutat de València¹⁶⁶.

A banda de les referències documentals anteriors sobre Joan Esteve, no disposem de massa dades més sobre la seua vida privada. Hem de recórrer doncs a referències indirectes extretes, o deduïdes, de fonts menys explícites. Una d'aquestes fonts, la principal, és evidentment el mateix *Liber elegantiarum*. És a partir de les al·lusions disseminades en aquesta obra que F. de B. Moll s'arriscà a formular diverses hipòtesis.

Una de les primeres qüestions que Moll plantejà fou la de les dates de naixement i de mort de Joan Esteve. Aquest estudiós pren com a guia una frase d'Esteve continguda en el *Liber*, en la qual sembla confessar la seua edat:

11571. Yo he cinquanta-e-sis anys.

1. Annum iam sextum et quinquagesimum. Natus
sum anno a Natali Christiano MCCCLXXXVIII.

Moll dedueix encertadament d'aquesta afirmació que, si la preniem com a certa, Esteve devia tenir setanta-quatre anys en la data en què signa la dedicatòria (o almenys en l'any en què aquesta apareix

¹⁶⁶ Com demostra un assentament, ja de principis del XVI, del llibre de beneficis de València estudiat per M. Cárcel Ortí (1979:173), on es pot llegir: "Sancte Catherine, Valencie, ad altari seu in capella sub sancti Andree invocacione, per [...] quondam instituto, causa permutacionis per resignacionem Ferdinandi Jofre, presbiteri, cum consensu discreti Mathei Steve, notarii, patroni".

datada: 1472), i noranta-un en el moment de la publicació del *Liber* (1489), i amb poques possibilitats, per tant, d'haver vist impresa la seua obra. Tot acceptant les més que fonamentades reserves de què parla Moll¹⁶⁷, aquesta deducció seria bastant plausible si no fos que al mateix *Liber* hi ha algunes altres referències a edats, que igualment podríem aplicar a l'autor del nostre llibre:

4765. Havia cinquanta-e-un any que era nat.

1. Agebam etatis annum unum et quinquagesimum, qui natus essem anno a Natali Christiano CCCLXXX.

3810. És de edat de LX anys.

1. Annos LX nactus est.

10962. Tu est de edat de LX anys.

1. Annus XL nactus es.

11990. Yo he cinquanta-sis anys.

1. Ego iam sextum et quinquagesimum annum ago.

12000. Yo entre en los cinquanta anys.

¹⁶⁷ Moll (1960 (1982:250)): "Si con las naturales reservas atribuimos a estas palabras valor autobiográfico".

1. Initium dedi quinquagesimo etatis anno.

Dels fragments transcrits es poden deduir, o suposar, altres cronologies per a la vida d'Esteve. Segons el primer fragment (4765), l'autor hauria nascut l'any 1380 i, per tant, en la data de la dedicatòria tindria noranta-dos anys, i cent nou en el moment de la impressió de l'obra. Amb aquestes projeccions, aquesta segona cronologia esdevé més inacceptable que la primera. No oblidem que Joan Esteve continua realitzant les seues tasques notariales amb normalitat fins al 1487, i que segons aquests últims càlculs aqueix any hauria de tenir la increïble edat de 107 anys. Les restants edats esmentades en les entrades del *Liber* transcrites per Esteve no aporten una data de referència encara que podem constatar que totes se situen pels volts dels 50-60 anys.

Al costat de la menció d'aquestes diverses edats, trobem al *Liber* algunes altres referències a dates, però sense relació amb cap naixement o esdeveniment concrets:

3480. En l'any MCCCCLVIII.

1. Actum est anno a Natali Christiano
MCCCCLVIII.

3697. En l'any de la nativitat de Nostre Semyor
MCCCCLXXX.

1. Anno incarnationis Verbi Dominici
MCCCCLXXX.

9829. Scrita en València a XXVIII de octubre,
MCCCCLXXVIII.

1. Valentie, IIII kalendas novembris, anno salutis
MCCCCLXXVIII.

El primer obstacle per a atribuir cap valor de referència a aquestes dates és evidentment que no coincideixen: 1459, 1479, 1480. El segon és que tampoc no podem correlacionar-les amb cap edat exacta que pogués correspondre a la suposada per a l'autor del *Liber*, ni de la mateixa entrada -no n'hi apareix cap- ni esmentada anteriorment. Remarquem a més que ni abans les edats ni ara les dates segueixen tampoc una progressió cronològica que puguem fer coincidir amb l'avanç en la redacció del *Liber*. Per acabar, no oblidem que, en alguns casos, hom pot identificar alguna d'aquestes al·lusions com a simples còpies de fragments d'altres obres, sense ni tan sols adaptar les dates, la qual cosa els resta qualsevol fiabilitat cronològica¹⁶⁸.

En conseqüència, i a la vista de totes aquestes dates contradictòries, la utilitat i la fiabilitat de totes aquestes informacions per a establir una cronologia vàlida de l'autor del *Liber* resulta més que

¹⁶⁸ De fet, l'última entrada del *Liber* que hem transcrit (9829) sembla una simple còpia, escassament adaptada, d'un fragment dels *Rudimenta grammatices* de Niccolò Perotti, obra que, com ja ha estat remarcat (Polanco 1994), va ser àmpliament reutilitzada per Esteve:

[r3v^o]

[Q]uomodo latine dicemus: Data in Viterbo a di vintenove de octobre mille quadroceto sessantaoceto. Viterbii quarto kalendas novembris anno salutis Millesimo quadringentesimo sexagesimo octavo.

Remetem a les precisions que donarem més endavant per als criteris de transcripció de les citacions d'aquesta obra.

discutible. Ens podríem preguntar si n'hi ha de debò alguna que puguem prendre com a realment autobiogràfica, o si no són totes simple il·lustració de construccions gramaticals o variants estilístiques alternatives, quan no pura repetició.

No podem oblidar, a més, la correlació d'aquestes referències amb les dades segures que ja coneixem sobre Esteve. Si, en la hipòtesi més clara i raonable (l'expressada en l'entrada 11571), Esteve va nàixer el 1398, això implica que l'any del seu nomenament com a notari reial (1448) tenia quaranta anys, i que va ser habilitat com a notari de la ciutat de València (1452) amb 54 anys. Aquestes edats són excessivament avançades i no permeten de donar credibilitat a les afirmacions del *Liber*. Hauríem de preferir, per tant, una cronologia externa que, partint de l'edat mínima de 25 anys —i molt probablement un poc superior— en el moment de l'accés al notariat reial (1448)¹⁶⁹ ens presentaria un Esteve amb 29 anys en el moment d'esdevenir notari de la ciutat (1452), amb 32 en el moment d'accedir a l'oficina catedralícia (1455), amb 49 en la data (poc probable) de la dedicatòria del *Liber* (1472), amb 59 anys en el moment de redactar el *Triumphus* (1482) o crònica de l'entrada triomfal d'Isabel la Catòlica a València (1481), amb 64 anys en el moment d'abandonar la seua plaça a la Seu (1487), i amb 66 en el moment de la impressió del *Liber* a Venècia (1489). En definitiva, això implica per al nostre autor un total de 39 anys exercint la professió (entre 1448 i 1487), fet que encaixa perfectament amb la

¹⁶⁹ Com hem dit abans, això implicaria una edat de 19 anys en el moment del seu nomenament com a *credencarius ordinarius* de la duana de Nàpols el 1442. En el cas, per suposat, que es tractés de la mateixa persona. Si fos així, tampoc no semblaria insensat d'endarrerir les edats proposades per a Esteve fins al voltant d'uns cinc anys més.

trajectòria professional i vital de molts professionals de la notaria en aquella època¹⁷⁰.

La cronologia tot just esbossada ens ofereix també la imatge d'un Joan Esteve d'edat relativament avançada en el moment d'enllestir el *Liber elegantiarum*. Això es podria fer concordar amb algunes de les expressions que l'autor deixa escolar dins l'obra, les quals, bé que no necessàriament referides a ell mateix, podrien haver estat suggerides per la seua pròpia experiència:

6683. Mal senyal és de l'home vell que's tiny los cabells
blanchs per mostrar-se jove.

¹⁷⁰ Les edats d'exercici de la professió semblen haver estat relativament llargues, sobretot si tenim en compte l'escassa longevitat habitual en l'època. Potser —sens dubte— es tractava, com ara, d'un professió privilegiada en aquest sentit. Cruselles (1991:119), per exemple, d'un total de setanta notaris elegits com a majorals del Col·legi de Notaris de València al s. XV, identifica els següents grups segons la durada de la dedicació professional: 0-9 anys: 5 notaris; 10-19 anys: 13 notaris; 20-29 anys: 25 notaris; 30-39 anys: 15 notaris; 40-49 anys: 10 notaris; 50 o més: 2 notaris. Si considerem aquestes dades com a representatives del conjunt de professionals (i no sembla que hi puguem trobar raons poderoses en contra) és evident que la majoria dels notaris arribaven a exercir, per ordre de freqüència: 20-29 anys (ço que equival a 45-55 anys de vida), després 30-39 anys (55-65 anys de vida), 10-19 anys (35-45 anys de vida), 40-49 anys (65-75 anys de vida). El nostre Esteve —fins i tot comptant-hi els pocs anys de dubte pel que fa a l'accés al notariat reial— pot situar-se fàcilment dins dels intervals d'edat més habituals.

7861. No só tant cansat per la vellea que a sostenir lo cansament haja mester bastó.

Absolutament fiable és, en canvi, i sens dubte referida a ell mateix és l'al·lusió a freqüents o difícils malalties a què fa referència en la carta proemial que dedica al seu amic el metge Ferrer Torrella:

ipse vero cum mecum cogitarem tui erga me in
valitudine prestanda beneficiorum cumulum maximum
accecisse, que maxima quidem existunt, decrevi tue satisfacere
voluntati.

Aquestes deficiències de salut són potser les mateixes que l'havien allunyat en els darrers temps de les tasques professionals:

...cum aliquando ab hac nostra forensi
exercitatione diuturnisque laboribus explicitus tum in profestis
diebus aliquid ocii nactus essem, ...

Com ja hem dit, l'agraïment manifestat en l'epístola inicial del *Liber* va precisament adreçat a la persona que l'ha ajudat en aquests mals passos, el metge valencià Ferrer Torrella, "medecine professori eximio", a qui l'autor se sent "homine tibi deditissimo", i l'obra sencera se li dedica "postquam referendi beneficii sublata est facultas", és a dir, per restituir els favors rebuts:

...statui ea que in hoc volumine congessi ad te
dare tuoque nomini dedicare, adeo ut sit quoddam mei erga te
argumentum memoris beneficii.

El metge Ferrer Torrella és en efecte un dels màxims exponents de la medicina valenciana del XV. No coneixem tampoc amb exactitud la cronologia de la seua vida, però sembla que va adquirir la seua formació mèdica a Montpeller, on també féu estudis d'astrologia i matemàtiques¹⁷¹, i sens dubte també a Florència, on obtingué el doctorat el 1477¹⁷². Ultra la seua activitat com a doctor en medicina, sabem que va ser també professor d'aquesta disciplina. És per això que el pròleg del *Liber* li dedica l'obra com a "medecine professori eximio". En efecte, el Col·legi de cirurgians i barbers de València, els capítols del qual foren aprovats el 1433 pel príncep Joan, llavors rei de Navarra i lloctinent de València i Aragó, va aconseguir el 1462 la institucionalització de l'aprenentatge de la professió. Per acord del Consell de la ciutat, aqueix any es crea una escola de cirurgia, amb una càtedra o lectura, que impartiran metges de formació universitària (*mestres en arts e medicina*)¹⁷³. Els metges eren nomenats per al càrrec pels jurats -amb el racional, síndic i advocats- de la ciutat. El primer "fisich" nomenat fou Lluís Dalmau, però cada any se n'hi hagueren de triar altres com Pere Pintor, Lluís Alcanyís, i Ferrer Torrella. En concret, consta que Ferrer Torrella "havia lest un any, finit en la festa de sent Lluch propassada", que corresponia al curs 1465-66, i pel qual se li paguen quinze lliures¹⁷⁴. Poc després, el 1480, es va canviar el sistema d'elecció del professorat i es va confegir una llista de metges notables que s'havien d'encarregar de la docència successivament segons un ordre preestablert. Entre els

¹⁷¹ L. García Ballester (1988:96).

¹⁷² M. Vilallonga (1992:1135).

¹⁷³ Vegeu M. Gallent (1985a:258, 262).

¹⁷⁴ Torre y del Cerro (1926:205-206, 271).

professionals seleccionats hi ha de nou "Mestre Ferrer Torrella, lo antich". No sabem si aquest "lo antich" era una al·lusió a l'avançada edat del conegut metge, ja que cap dels seus fills no sabem que hagués heretat el mateix nom¹⁷⁵. El fet és, però, que el nou sistema va sofrir moltes alteracions i que Ferrer Torrella no va fer la *lectura* que li corresponia el curs 1483-84, per al qual va ser elegit Joan Bonia, ni, pel que sembla, va impartir cap més dels cursos que li corresponien, ni fins el curs 1493-94, en què la tria dels lectors torna a ser anual, ni després d'aquesta data¹⁷⁶.

En l'exercici de la seua professió, potser un dels fets més destacables és que Ferrer Torrella, al costat d'altres metges ben prestigiosos, va assistir a membres de la família reial. El 1469, per exemple, es paga a un apotecari pels medicaments administrats a la infanta Joana, malalta de pesta a Ulldecona, per ordre dels metges Jaume Roig, Pere Pintor i Ferrer Torrella¹⁷⁷. Però Torrella tan conegut és per les seues pròpies realitzacions com per haver estat el pare d'alguns dels més coneguts membres de l'escola mèdica valenciana: Gaspar (1452-1520), Jeroni (c. 1450-*post* 1508) i Ausiàs Torrella (*fl.* 1496)¹⁷⁸. Aquest

¹⁷⁵ Aquest epítet "lo antich", al costat de la data tan tardana - 1477- del doctorat aconseguit a l'estudi florentí, podria ser un indicatiu que ens trobem davant dos Ferrer Torrella: el pare, metge prestigiós a València ja des de la dècada del 1460, i l'altre, el fill, que acaba els estudis universitaris a Itàlia gairebé vint anys més tard.

¹⁷⁶ Torre y del Cerro (1926:212-219, 279).

¹⁷⁷ Gallent (1979:117).

¹⁷⁸ Vegeu García Ballester (1988:96; 1992:166, 168-171; 1993:124, 127), J.M. López Piñero et alii (1983:II,356-359) i M. Vilallonga (1992:1140-1142), a més d'algunes altres referències en A. Chinchilla

últim va exercir la medicina a Càller, Sardenya. Els altres dos, que van estudiar a les universitats de Siena i Pisa, van produir una notable obra escrita i van ocupar càrrecs destacats. Gaspar, en concret, entrà en la carrera eclesiàstica i acompanyà a Roma el valencià Alexandre VI, que el nomenà bisbe. Fou també metge de cambra d'aquest papa, de Cèsar Borja i de Juli II, i pel 1498 exercí com a bibliotecari de la Biblioteca Vaticana. Se li coneixen diversos tractats sobre la sífilis i la pesta, estampades a Roma. Jeroni entrà en contacte a Bolonya amb els cercles neoplatònics, i es va interessar també per les matemàtiques i l'astrologia, com altres metges valencians de l'època: Joan de Bòsnia, Joan Martí Població i son pare mateix. Va ser metge de la reina de Nàpols i després, de retorn a València, metge de Ferran el Catòlic¹⁷⁹, examinador de metges (1502) i titular de la càtedra de medicina de la novella universitat (1505-1508), precisament en substitució d'un il·lustre convers processat, Lluís Alcanyís. Escrigué comentaris al *Canon* d'Avicena, al *Tegni* de Galé, a més de l'*Opus praeclarum de imaginibus astrologicis* (Alfons d'Orta, València, 1496), dedicat a Ferran d'Aragó.

Dues són les característiques més remarcables d'aquesta família. D'una banda unes inquietuds molt diversificades que, partint de la medicina, abasten la matemàtica, la filosofia o l'astrologia, sense abandonar la gramàtica i la retòrica. No oblidem que és a instàncies de Ferrer Torrella que Joan Esteve mamprén la redacció del *Liber*

...quo studio bene dicendi affectus a me
sepenumero efflagitasti ut nonnulla bene dicendi precepta

(1841:135), F. Cantó (1880), L.S. Granjel/Mª T. Santander (1962:103) i J.M. López Piñero/Mª L. Terrada (1973:75).

¹⁷⁹ A. Cardoner (1973:221), Ventura (1978:122).

Latinaque documenta accomodataque verba tibi excerpere vellem, quibus latinitatem hanc nostram insulsam castigare limareque valeres, ipse vero cum mecum cogitarem tui erga me in valitudine prestanda beneficiorum cumulum maximum accecisse, que maxima quidem existunt, decrevi tue satisfacere voluntati.

En aquest sentit, els Torrella responen al patró de l'intel·lectual interdisciplinar tan habitual al Renaixement i tan documentat entre molts professionals valencians de finals del XV i principis del XVI. No oblidem que, com ja hem comentat, un Esteve, Jaume, fou amb molta probabilitat i successivament mestre d'escoles, promotor d'edicions d'obres de lògica, examinador d'arts, catedràtic de lògica, matemàtiques, aritmètica, i potser també alhora notari i jurat de la ciutat, a més de metge de la reina de Nàpols durant un cert període de temps¹⁸⁰. No és alié a aquest polifacetisme l'anomenat *humanisme mèdic* estudiat darrerament i del qual formen part no pocs dels metges valencians en contacte amb Europa: Francesc Argilagues, Joan Martí Població, Pere Pintor i altres¹⁸¹.

¹⁸⁰ En concret al voltant de 1506. Mireu més amunt per a més dades.

¹⁸¹ García Ballester (1992, 1993). De fet, la difusió dels plantejaments humanistes a molts altres camps de la creació i del coneixement (literatura vernacle, música, arts plàstiques, pensament polític, matemàtiques, jurisprudència, etc.) abastà especialment la medicina (P.O. Kristeller 1972:137). Aquesta permeabilitat cultural dels professionals de la medicina tindrà una notable continuïtat el segle següent amb els membres de l'anomenada escola mèdica valenciana: Miquel Jeroni Ledesma, Pere Jaume Esteve o Joan Collado (vegeu S. García Martínez 1980). Segurament no

D'una altra banda, tampoc no es pot destriar de la comprensió d'aquesta família i de tot el món mèdic, i àdhuc intel·lectual, de la València de finals del XV, la persecució religiosa que la nova Inquisició dirigia contra la comunitat jueva valenciana. Una part importantíssima, la millor, de la classe mèdica de la ciutat de València era d'origen convers i va sofrir persecució, de vegades exili, i sovint execució a causa de les porgues inquisitorials: Lluís Allepús, Lluís Alcanyís, Pere Pomar, Jaume Torres, Pere Pintor, Jaume Colom i altres¹⁸². Respecte dels Torrella, totes les fonts coincideixen a afirmar que eren d'origen convers, i fins i tot fan referència a la persecució inquisitorial contra alguns dels seus membres, tot i que no hem vist aportades dades concretes en aquest sentit¹⁸³.

forcem una comparació excessiva si recordem que Thomas Linacre (c. 1460-1524), capdavanter de l'humanisme anglés, fundà el 1518 el *College of Physicians*, que impartí classes de medicina al Merton College d'Oxford i al St John's de Cambridge alhora que escrivia un *Progymnasmata grammatices vulgaria* o *Rudimenta grammatices* (c. 1512, 1522) i un influent *De structura* (1524), cosa que li féu meréixer un epitafi, a St. Paul de Londres, on se'l descrivia com a "vir et Graece et Latine atque in re medica longe eruditissimus" (Sandys 1906-08:II, 227; Padley 1976:22).

¹⁸² J. Ventura (1978:114-128).

¹⁸³ Ventura (1978:121-123, 159), García Ballester (1992:170), García Cárcel (1992:215). Malgrat la rotunda afirmació de Ventura (1978:125) que "tal com fou desfeta la família de Pere Pintor, ho fou la dels Torrella que es quedà al País Valencià", en el llistat de processats que dona García Cárcel (1976) no veiem, per exemple, cap Torrella relacionable directament amb la família dels metges valencians, tot i que el cognom Torrella apareix en diverses ocasions.

En qualsevol cas, la vinculació d'estreta amistat entre Joan Esteve i Ferrer Torrella -i en certa manera el paral·lelisme professional entre els seus fills- han induït Jordi Ventura, parlant del *Liber elegantiarum*, a aventurar la hipòtesi que "si bé no disposem ara de dades suficients al respecte, només voldriem assenyalar que, donada la qualitat de convers del Torrella a qui l'obra va dedicada, potser podríem relacionar el seu autor amb un notari que es deia Joan Esteve, acusat davant la Inquisició. En tot cas, sí que aleshores hi havia força conversos que duïen el cognom Esteve"¹⁸⁴.

L'objecció que cal plantejar-hi és que no hem vist documentat en cap repertori de conversos, o en els repertoris de processats, condemnats o perdonats per la Inquisició cap notari convers amb el nom, ja no de Joan Esteve, sinó simplement d'Esteve¹⁸⁵, almenys durant tot el segle XV. Les afirmacions anteriors, per tant, han de quedar recloses, de moment, dins el terreny de les modestes suposicions, per més versemblants o atraients que ens puguen semblar.

¹⁸⁴ Ventura (1978:121). Vegeu els comentaris de R. Alemany (1981) sobre les dificultats semblants que suscita l'atribució d'un origen convers a Alfonso de Palencia, un altre intel·lectual humanista, en aquest cas castellà, però amb destacables paral·lelismes amb el nostre Esteve.

¹⁸⁵ Vegeu A. García (1987) i García Cárcel (1976, 1992). Tot i això, és curiós constatar que García Cárcel (1976:297, 300) reporta un Joan Stheve, llaurador això sí, casat amb una certa Castellana Torrella, processats tots dos el 1516. Segons aquesta data, podria tractar-se de membres d'ambdues famílies, però ens manca qualsevol evidència al respecte.

No podem deixar de recordar, això sí, l'existència de notaris conversos, en alguns casos acusats per la Inquisició¹⁸⁶. Ja hem vist més amunt les dificultats que va trobar per a l'habilitació municipal el convers Pere Macip, que finalment rebé la revàlida de la ciutat en el mateix examen que el nostre Joan Esteve, pel maig de 1452. Sabem a més a més que fou el notari convers Francesc Pintor, processat també per la Inquisició, el qui va autoritzar el testament del convers Lluís de Castellví, en el qual es llegaven gramalles de dol als metges Ferrer Torrella, Pere Pintor i Dionís Cervera, conversos almenys els dos primers¹⁸⁷.

Són moltes altres i molt més variades les referències del *Liber elegantiarum* a esdeveniments, costums, realitats o institucions que podem imaginar pròximes al seu autor o almenys pròpies del seu context immediat i de la seua època.

Un primer bloc d'al·lusions podria estar constituït per comentaris que, sense ser necessàriament autobiogràfics, podríem atribuir, amb més o menys fonament, a les peripècies de la vida privada de Joan Esteve. En aquesta línia, es parla en algunes ocasions de suposats membres de la família:

5148. Ja tinch quatre fills.

I. Iam sum quarte prolis iam pater factus.

¹⁸⁶ Sabem amb prou exactitud que la nova Inquisició, fins el 1530, va processar a la ciutat de València 40 notaris, la majoria conversos judaïtzants (García Cárcel 1976:172).

¹⁸⁷ Ventura (1978:159).

8423. Per la cuytada partida de Pere a mon jermà Nicolau no he pogut scriure¹⁸⁸.

1. Propter festinationem, abitionem Petri, prestantis et fortissimi viri, ad Nicolaum mihi carissimum scribere non potui, quod equius ferat velim; ad proximum annum me videbit.

9924. Setze anys ha.

1. Annos nata est sexdecim.

Tampoc no sabem el crèdit que cal donar a les repetides al·lusions a un fill, anomenat sovint Joan:

1870. Com volgués la cloure aquestes letres, vench mon fill ab les tues letres, les quals legí ab gran plaer.

1. Cum has litteras iam essem obsignaturus, Iohannes, filius meus, venit cum litteris tuis, quas summa cum voluptate perlegi.

1874. Com anàs aquí mon fill Johan, no he pogut fer que no't scrivís.

¹⁸⁸ Encara que pot ser simplement una casualitat, podem recordar que hi ha documentat un notari anomenat Nicolau Esteve, en exercici a València entre 1472 i 1507 (Cruselles 1991:436).

1. Cum Iohannes, filius, ad te iret, non ei potui nihil litterarum ad te dare.

5333. Johan, mon fill, va a tu, del qual entendràs tota la mia intenció.

1. Iohannes, filius, ad te venit, ex quo mentem meam intelliges.

5335. Johan és estat malalt molt; ara ja està bé.

1. Iohannes valitudinarius diutius fuit; nunc optime valet.

6895. M'és mort mon fill molt car.

1. Morte mihi sublatus est dilectissimus mihi filius.

De fet, hi ha moltes altres entrades on es parla d'un Joan, i en les qual aquest nom, com molts altres (explicitats en el cas de les entrades 5326 o 5332), serveix simplement de comodí per a exemplificar construccions o equivalències gramaticals o estilístiques. Una bona prova que la majoria de les suposades referències biogràfiques poden no ser més que interpretacions abusives d'expressions que caldria entendre en la seua intenció purament pedagògica:

5318. Johan, venzut ab vergonya, no dubtà la mort.

5326. Johan tots temps me haurà per bon amich.

1. Iohannes omnibus in rebus me sibi semper habebit affixum. 2. Petrus me sibi semper amantissimum te cognoscat. 3. Antonius enim est me semper sibi in omnibus eius actionibus obsequentissimum habiturus.

5328. Johan m'ha denunciat la guerra, la qual cosa m'ha molt amolestat.

5332. Johan és hu dels meus car amich.

1. Est enim Iohannes ex meis intimis amicis. 2. Est enim Franciscus meo in amore repositus. 3. Est enim Petrus in intimis mee benivolentiae divitiis optime repositus. 4. Est quidem Guillelmus in intima mei amoris parte collocatus.

5337. Johan, amic o parent nostre, qui-t darà aquestes lretres de part mia, va aquí per veure la pàtria e los parents.

En altres ocasions la referència a professions relacionades amb la pràctica 'forense' podria haver estat també suggerida a la seua pròpia activitat:

6016. Li paregué a ell lo offici de alcavot ésser de més honor que del notari.

1. Visus est sibi lenonis exercitium honori notarie esse preferendum.

7837. Notari.

1. Tabellarius.

9488. Quina art ab la legal se pot comparar?

9498. Rabula.

En alguna ocasió l'al·lusió al notariat es concreta en l'esment d'un dels col·legues valencians del mateix Esteve, però és indirecta, i l'hem de deduir a través del coneixement dels col·legues que exercien a la ciutat per aquella època. Un d'aquests notaris era precisament Pere Nicolau¹⁸⁹:

8482. Pere Nicolau, de singular sciència e virtut, te té a demanar algunes coses.

1. Petrus Nicolaus, vir scientia virtuteque singularis, quiddam est quesiturus ex te.

¹⁸⁹ Pere Nicolau, nomenat notari reial el 1435 i de la ciutat el 1437, fou després coarrendador de l'escrivania de la Governació del Regne. Es va casar, a més, amb la filla de Dionís Cervera, un dels notaris més ben situats de la ciutat (Cruselles 1991:325). Podem suposar doncs que era un professional força conegut i apreciat, com sembla indicar la frase d'Esteve.

Un segon bloc d'al·lusions és el corresponent a institucions o càrrecs polítics del Regne. Així, és curiós observar com molts termes del llatí clàssic reben una aplicació a institucions contemporànies, en uns casos, i en altres es creen neologismes llatins per a anomenar-les:

6109. Los antichs del regne o regidós de la ciutat.

1. Protes regni. 2. Patres urbis. 3. Quin sanctas populi leges ac iura ministrant.

6127. Lo senat o lo consell de la ciutat.

1. Senatus (-tus), masculini generis. Componitur a senex et natus, ...

6131. Los principals de la ciutat.

1. Primates. 2. Primiores civitatis vel regni.

6148. Los qui regexen la ciutat o lo regne.

1. Presides.

6149. Los jurats de la ciutat.

1. Magistratus. 2. Consules. 3. Patres conscripti.
4. Qui rei publice presunt.

6237. Los officis com és governador, jurats e justícia e altres officis qui regexen la cosa pública.

1. Magistratus is est qui in potestate aliqua est, sicut puta consul vel pretor vel qui in provinciam regunt.

6346. Los qui són principals en la ciutat o regne.

1. Optimates. 2. Optime civitatis.

6350. Lo real del rey.

1. Arx regis. 2. Regia (-gie).

6469. Los vergués dels jurats.

1. Aparitores. Aparitores etiam vocamus qui res faciebant apparere in conspectu iudicum.

6474. Los vergués qui van davant los jurats.

1. Aparitores dicuntur hi homines qui antecedunt consules sive iuratos civitatis, gestantes virgas argenteas in manibus.

8817. Portés o saigs.

1. Satelites. 2. Lictores.

10396. Stament dels cavallers, ecclesiàstich o real.

1. Ordo militaris. 2. Ordo ecclesiasticus. 3. Ordo regalis. 4. Status.

11244. Vestidura o gramalla, la qual porten los jurats.

1. Abola (-le) est genus vestis vel toge senatorie.

No podem deixar de percebre en alguna de les referències, i encara en la reiteració d'aquestes, una alta consciència del paper de les institucions municipals i regnícoles. Alhora s'hi reflecteix (entrades 6109, 6131, 6148, 6346) la patent imbricació, i fins i tot identificació, de les institucions i dels interessos de la ciutat i del Regne que ja ha estat repetidament posada de relleu, o mal interpretada¹⁹⁰.

Un altre bloc d'al·lusions, probablement vinculades també a l'experiència més o menys directa de l'autor, correspon a les referides a la geografia de les terres de llengua catalana i de la Corona d'Aragó, o

¹⁹⁰ Malgrat la percepció negativa de J. Fuster (1962:51-55), darrerament la relació ciutat-regne sembla interpretar-se d'una altra manera (Rubio Vela 1992:45), que segurament s'adiu més amb les expressions que trobem al *Liber*:

València no va viure, doncs, d'esquena al regne la capitalitat del qual ostentava. [...] Res més lluny de la realitat que aquella imatge de "ciutat hanseàtica", sorgida de la imaginació de l'historiador vuitcentista Joan B. Perales, que ha arribat a tenir un èxit tan sorprenent com immerescut. El patriciat urbà no solament tingué sempre l'ull posat en en regne, sinó que lluità, amb fortuna, per imposar-hi la supremacia de la capital en aspectes bàsics de política econòmica. Una actitud hegemònica per a la qual trobaria justificació ideològica adequada en una imatge, inspirada en el concepte teològic de cos místic, que va fer fortuna al món medieval: *caput et membra*. [...] Els documents emanats del consell són reiteratius sobre això: el regne és un cos el cap del qual és la ciutat -"cap e mare de tot lo regne e, per consegüent, sosteniment de aquell"- i els seus membres són les viles i els llocs, raó per la qual els interessos d'aquests han de quedar òbviament supeditats als de la primera, "car, destruït lo cap, los membres altres no haurien subsistència.

d'àrees pròximes. En aquest sentit, València és un dels topònims més citats, i en general un dels noms propis que més apareixen, sovint indicant de manera clara que és el lloc de residència de l'autor:

1866. Com vingués ara de aquí a València.

1. Cum istinch modo revertisses Valentiam.

2148. Confortes-me o conselles-me que no vulla estar en València en tan gran foch de pestilència, mas que me'n vàgia en Saragoça o en altre loch on la mia vida sia segura.

2410. D'ací a pochs dies o breument partiré de atí e iré a València.

2654. De València la vespra de Pascha.

2821. Dels llibres meus, com seràs a València fes e usa'n a ton plaer e voluntat.

2887. De València anà a Barcelona.

3656. Encara stich o só en València.

3737. Encara més o après de açò, que per manament del rey yo he hoÿt que ha manat que negú, partint-se

de València, sia rebuel en nengun loch de sa senyoria.

6102. Los meus libres, com vendràs a València, no solament los veuràs; mas encara faràs de aquells com de cosa tua pròpia.

6153. Lo rey ha fet una crida o manament que nengú partint-se de València sia admés en nengun loch de sa senyoria.

6684. Molt més era la pestilència en Barcelona que no en València.

6692. Mas una cosa és de què yo no tinch por o no puch estar ab lo ànimo reposat, com en València hi haja encara gran pestilència.

6697. Mas ací en València tot lo contrari.

6957. Més ame star en qualsevulla altra part que no en València.

7670. No puch partir de València.

8567. Per sis mesos o mig any tinch star en València.

9829. Scrita en València a XXVIII de octubre,
MCCCCLXXVIII.

10561. Tantost que sies vengut a València fes que
vingues a mi.

10600. Terratori de València.

11235. Venguí a València, en la qual no ésser tu me
dolguí.

11545. Yo-m partí a sis de setembre de la ciutat de
València.

11567. Yo staré aquí en València per sis mesos.

11584. Yo me n'aní a València.

1. Ad Valentinenses me recepi. 2. Ad
Barchinonenses concessi. 3. Cesaraugustam solvi.

En alguns casos, bé que de forma més imprecisa, es fan
referències a altres llocs dins la mateixa ciutat:

2822. De l'Hostal de l'Àngel¹⁹¹.

1. Ex Cauponia Angeli.

5652. La lòngia dels mercadés.

1. Forus negociationis mercatorum. 2. Statio mercatorum. 3 Forum Flaminum. 4. Forum Iulium. Pompeius Festus.

5659. La plaça del marcat.

1. Ara fori. Aulus Gelius, Noctium Atiicarum:
"Querebat Favorinus cum ara fori ambularet".

Després de València, és potser Barcelona la ciutat de la corona més esmentada, i de vegades, com ja hem vist, en relació amb la ciutat d'Esteve:

1139. Barcelona.

¹⁹¹ És molt probable que s'hi vulga fer referència al famós Hostal de l'Àngel, contigu a l'actual plaça de l'Àngel, i que encara és citat com a existent el segle XVIII per J.V. Ortí i Mayor (1740) en parlar del traçat de l'antiga muralla àrab de València: "Continuaba por la calle de Santa Eulalia a la derecha, como se conoce por sus vestigios, aunque se descubren más claros al salir de esta calle, en la pared de enfrente; los quales prosiguen bien notorios a la entrada de las caballerizas en el Mesón del Angel, y a lo último de ellas se halla una gran torre" (Sanchis Guarner 1976:46, 50).

1. Barchino (-nis).

5334. Johan, com anàs a Barcelona, me demanà que per
mes letres lo't recomanàs.

11549. Yo't promet per ma fe no tornar primer a
Barcelona que no vaga a tu a Saragoca.

11998. Yo tinch a fer en Barcelona per al[g]uns mesos.

Saragossa és també una ciutat repetidament esmentada, com hem vist en part en algun exemple anterior, i amb grafies vacil·lants o, de vegades, amb equivalències llatines una mica curioses¹⁹²:

¹⁹² Pel que fa a la identificació de l'antiga Numància amb Saragossa, cal dir que compta amb precedents medievals, igual com la identificació amb Zamora, que per cert també apareix al Liber, i per falta d'una dues vegades, però amb curioses variants gràfiques:

1602. Ciutat de Zomora.

1. Numancia.

1862. Camora, ciutat en Castella.

1. Numantia.

Sembla haver estat el cardenal Margarit, en el *Paralipomenon Hispaniae*, el primer a impugnar aquestes dues identificacions de Numància

[→↔]

1383. Caragoça.

1. Numantia. 2. Cesarisaugusto.

4791. Havia tramés capità o official a la ciutat de Saragoça.

1. Quem prefecerat civitati Cesarauguste.

El nom de Catalunya tampoc no hi és absent:

222. Ací duydemés l'ayre és sa; ja ha tres mesos no y és mort nengú de pestilència. Quasi tots los ciutadans són tornats a la ciutat; sols Màrio, lo qual yo ame après de tu, és encara en Catalunya, mas nosaltres lo speram demà o l'altre. Axí me n'ha avisat huy ha tres dies son mestre, havent tramés en aquell dia los seus goçets e les sues bestiòles a casa. Mas açò no toca a tu.

3486. En lo temps axí com volia, lo correu m'és vengut, lo qual diu que torna aquí en Cathalunya.

(Saragossa i Zamora) i a proposar-ne la ubicació prop de Saragossa. Vegeu R.B. Tate (1976:244).

1. Tempestive nuntius est allatus que istach iter
facturus redit in Cathaloniam¹⁹³.

De manera semblant, l'autor introdueix de forma directa el genticili *cathalans*, i en dóna una equivalència llatina:

1480. Cathalans.

1. Gottholanos¹⁹⁴.

Altres topònims catalanoparlants esmentats al *Liber* són: *Morvedre*, *Peniscola*, *Perpinyà*, *Portvendres*, *Roselló* (=Castellrosselló?), *Terragona* o *Tortosa*.

¹⁹³ Remarquem com *Cathalunya/Cathaloniam* és referida amb el dític *aquí*, en el sentit de *istach*, és a dir de llunyania respecte de qui escriu. La consideració de Catalunya com un àmbit geogràfic diferent del propi de l'autor és encara més clara en l'entrada 222..

¹⁹⁴ Aquesta versió llatina del gentilici *atalà* es podria fàcilment posar en relació amb la denominació i interpretació del nom de *Catalunya* que dóna el cardenal Joan Margarit, en la seua obra *De origine regum Hispaniae et Gotorum* ("Ab eoque tempore ea pars que cis Iberum est, Cingamque flumen usque ad Pirineum *Gotholonia* dicta est, ...". Vegeu-ne l'edició en R.B. Tate 1976:370) i també amb la denominació que, potser basant-se en l'anterior i amb alguna petita variació, ofereix Jeroni Pau del mateix gentilici en la seua *Barcino* (Pau 1986:314): "Unde existimatum est a non uulgaribus propter consistentem tum maxime in ea regione Alanam et Gotorum gentem, inceptos appellari *Gotalanicos* populos, qui nunc *Catalani* dicuntur".

Altres zones geogràfiques ben representades són, en primer lloc els dominis gàl·lics (*Avinyó, Bretanya, Delfinat, França, Massella, Província, Saona, Savoya, Vienna*) o hispànics (*Astúria, Biscaya, Camora/Zomora, Cartagènia, Castella, Granada, Màlaga/Màlega, Numància, Portugal, Sevilla, Spanya*). Aquest últim topònim, en particular, sembla ser identificat, en algun cas, amb l'estricta regne de Castella (*occidentali plaga*):

5076. Hòmens nobles e generosos de la part de Spanya.

1. Homines nobiles familiis in occidentali
plaga nati.

En el mateix sentit caldria interpretar la denominació de *Hispanie regis* per al rei de Castella:

4294. Fet lo matrimoni ab la filla del rey.

1. Copulato matrimonio cum inclita Ysabelle
regina, nata illustrissimi Iohannis, Hispanie regis.

Altres topònims relativament representats són els centroeuropeus (*Alemanya, Flandes, Slavònia, Ungria*), els grecs (*Candia, Euboya, Gostantinoble/Gostantinòpol, Pera, Rhodes/Rodes, Tràcia, Traya/Troya, Xiu*), o els més orientals (*Àfrica, Alexandria, Aràbia, Àsia, Barberia, Cartago/Carthàgine, Índies, Pèrsia, Tunij*), molt sovint tots aquests com a resultat de la transcripció de les diverses fonts del *Liber*, més que no deguts a redaccions originals de Joan Esteve, com tindrem ocasió de documentar més endavant. Però, com ja era potser previsible, els noms de lloc més freqüents són els pertanyents a la península itàlica i les illes adjacents: *Anchona, Bolunya/Bulonya, Brexa, Calàbria, Càpua, Còrcega, Cuma, Ferrara, Florença, Forlì,*

Itàlia, Jènova, Livorna, Lombardia, Mazzo de la Roca, Milà, Monte Barbaro, Nàpols, Otronto, Pàdua, Perusa, Pissa, Po, Pulla, Roma, Romanya, Sena, Sent Johan de Letrà, Sicília, Terracina, Toscana, Venècia, Viterbo, Ýmola. Un comentari particular podrien meréixer els topònims corresponents als territoris llavors en possessió del Magnànim, ço és, del regne de Nàpols "citra et ultra farum":

1381. Calàbria.

1. Brucia.

6161. Lo rey Alfonso me ha fet cavaller en Càpua lo durmenge, a la missa, on havia molts prínceps o en presència de molts prínceps.

1. Alfonsus rex me Capue fecit equitem auratum et id quidem in celebratione Dominice Hostie in maximo principum conspectu.

2158. Còrcega té bon vi.

1. Cortiga habet suavissimum vinum.

2681. De la ciutat de Cuma foren tramesses letres de hòmens de bé e de creença e dignes de fe aquestes coses haver entés de molts qui allò havien vist e feyen-ne testimoni.

1. A Como civitate littere ab honestissimis viris, asserentibus ea ad se delata a plurimis qui id conspexerant, testabantur.

5344. Iscla.

1. Inatria.

3503. En après migjorn, a quatre milles fora la ciutat, on era exit en camp al Mazo de la Roça, me donà les sues empreses.

1. Deinde post meridiem, cum ad quartum lapidem extra urbem profectus tentoria statuisset, in ferracissimo illo agro qui ad Vessanum iacet, suis insignibus me donavit quam honorificentissime.

6358. Lo Mazo della de la Roca en Nàpols.

1. Campus Messarius.

7297. Monte Barbaro, en lo realme¹⁹⁵.

1. Mons Gaurus.

6213. Los turchs per força d'armes han pres la ciutat de Otronto¹⁹⁶.

¹⁹⁵ L'anomenat *Monte Barbaro* és, en efecte, el nom actual - almenys des del segle XV, segons veiem- del *Mons Gaurus*, ben conegut i situat, segons totes les fonts, a la Campània, a l'est de Cumes. Ja Ciceró l'esmenta, en *De lege agraria*, 2, 36. Plini, en la *Naturalis historia*, 3, 60, en dóna un adjectiu derivat, *Gauranus*. Vegeu Wissowa, G./Kroll, W. (eds.)(1910, VII, 1:878). Així doncs, aquest *realme* on es troba el *Monte Barbaro* és evidentment el regne de Nàpols.

1. Turci vi occuparunt civitatem Ydrontinam.

8156. Otronto, ciutat en Pulla, en lo realme de Nàpols,
que afronta ab los turchs.

1. Ydrontina, civitas in Apulia. 2. Ydrondum.

9118. Pulla, plana en Itàlia.

1. Messapia, Apulia a Messapo rege appellata.

5724. La Sicilia.

1. Trinatria. Sicilia dicta est Trinatria, que habet
tria promontoria.

10605. Terracina, ciutat¹⁹⁷.

¹⁹⁶ En aquesta entrada i en la següent es fa referència a un fet relacionat amb la guerra de Rodes, ja esmentada: la presa de la ciutat d'Otranto, a la Pulla, pels turcs el 13 d'agost de 1480, i que provocà una intensa commoció a tot Itàlia i a la Corona d'Aragó. A tal punt que Ferran el Catòlic envià com a ambaixador el cardenal Margarit davant els venecians per tal de convèncer-los d'afegir-se a la croada. Aquest hi pronuncià un discurs, el 10 de maig de 1481, que és l'única de les seues produccions que va veure impreses en vida (Tate 1976:173-174).

¹⁹⁷ La ciutat de Terracina, fronterera entre els dominis papals i el regne de Nàpols, fou la seu de la signatura del Tractat de Terracina (14 de juny de 1443), que fixa el definitiu reconeixement mutu entre els dos

[→↔]

1. Anxur. 2. Ansur.

Atenent a les dades que sobre la vida de Joan Esteve hem comentat anteriorment, no gosariem bandejar la possibilitat que moltes d'aquestes al·lusions tinguen un regust autobiogràfic. No és estrany, per això, que en particular el topònim *Nàpols* siga el més esmentat de tots els italians -per davant de Barcelona, per exemple-, bé que, com era previsible, després dels de *Roma* o *Itàlia*:

2684. Deu milles prop de Nàpols.

1. Prope Neapolim decem milibus.

2791. De la partida del regne de Nàpols.

1. Ex ea regni Neapolitani ora.

8775. Port en mar, en lo qual les naus stan, fet manualment, ço que diem moll, axí com lo de Nàpols o de Jènova.

1. Portus. 2. Cotona. 3. Hostium, ut: Hostia Gangis. 4. Aditus. 5. Portus tutus, qui tuetur alius.

9929. Setges com són los de Nàpols.

poders. Era, a més, una ciutat pontificia ocupada per Alfons, al qual Eugeni IV hi va reconèixer el domini *de facto* (Ryder 1987:48-50).

1. Porticus.

Com hem pogut comprovar, molts d'aquests topònims sovint es citen en connexió amb referències històriques concretes de l'època en què el *Liber* fou redactat, o bé immediatament anteriors. Així, per exemple, ens adonem que les freqüents al·lusions a la pesta, que en repetides pandèmies assolà la Corona d'Aragó al segle XV¹⁹⁸, ocupen diverses entrades de l'estil de les ja citades (2148, 3737, 6153, 6684, 6692) o moltes altres, com per exemple:

10876. Tres dies ha que l'à prea febra pestelencial, a una serventa mia, la qual huy és morta.

10879. Trobí-la morta de pestilència.

11991. Yo he entés que aquí-s moren de pestilència.

I moltes altres al·lusions semblants. Ara bé, com en el cas de les referències a l'edat de l'autor, fariem malament de creure que totes les expressions que poguessen parèixer versemblants pretenen ser la

¹⁹⁸ Vegeu, per exemple, J. Sobrequés i Callicó (1971) i sobretot M. Gallent (1979), que troba confirmació documental als Manuals de Consells de 28 epidèmies de pesta a la ciutat de València des del 1400 al 1512. Més en concret, de mitjan a finals del XV es poden documentar les de 1450, 1458, 1459, 1460, 1461, 1465, 1466, 1467, 1475, 1476, 1477, 1478, 1483, 1485, 1487, 1489, 1490, 1491, 1494, 1495 i 1496.

reproducció fidedigna de la vida d'Esteve, o de la seua experiència directa o més immediata. Molt més sovint que no creiem, i com ja ha estat remarcat per alguns estudiosos¹⁹⁹, aquests fragments no són més que còpia literal dels textos que Esteve retalla, recompon i recol·loca per confegir el seu *Liber*. Per veure'n només una petita mostra, i a banda del que més avant comentarem²⁰⁰, podem comprovar com una de les entrades citades més amunt (entrada 222) és la transcripció -i traducció de l'italià al català- gairebé literal d'un fragment dels *Rudimenta grammatices* de Niccolò Perotti, ja identificats com una de les principals fonts del *Liber*²⁰¹:

[q9r^o]

[Q]uomodo latinae [sic] dicemus et eleganter:

Qui hora mai laire e sano. Gia tre mesi non glie e morto niuno de peste. Quasi tutti li citadini sono tornati a lacita. solo Mario el quale io amo depo te e ancora a falera. Ma pure nui

¹⁹⁹ Vegeu, entre altres, Moll (1960 (1982:260-280)) i Polanco (1994).

²⁰⁰ Vegeu el capítol 1.4..

²⁰¹ Polanco (1994) demostra i documenta àmpliament la utilització en el *Liber elegantiarum* dels *Rudimenta grammatices*. En absència d'una edició crítica d'aquesta darrera obra, en totes les citacions que en donarem ens limitem a transcriure amb el mínim d'alteracions el text de l'incunable tortosí de 1477 (Biblioteca de Catalunya: 11-VII-14) dels *Rudimenta grammatices* de Niccolò Perotti. Tan sols regularitzem u/v i i/j, i desenvolupem les abreviatures, però respectem la puntuació i l'ús de majúscules i minúscules, i no introduïm cap mena d'accentuació de l'italià, ni corregim els errors ni alterem la separació dels mots de l'original.

lo aspettamo domane o laltro. Così me auiso hoggi e tri di el suo maestro: havendo mandato in quello di lii soi cagnoli e le sue bestiolette e casa. Ma questo non appartene a te: Hic iam aer saluberrimus est. Nemo iam tribus mensibus pestilentia periit: cives fere omnes in urbem redierunt. Dumtaxat Marius quem ego secundum te diligo adhuc phalerios incolit. eum cras aut perendie exspectamus. Ita mihi nudius tertius pedagogus eius nunciavit: quum eo die catulos eius et pullos domum misset. Sed hoc nihil ad te.

Però això no és tot: dues entrades més endavant, el *Liber* repeteix el tema, tot copiant encara un fragment dels *Rudimenta* de Perotti que també hi apareix una mica després:

N. PEROTTI.

RUDIMENTA GRAMMATICES

[q10r°]

Notandum autem quod capitur aliquando coelum pro aere. unde dicere possumus. hic iam aer saluberrimus. hic saluberrimum est coelum. hic est coeli sive aeris salubritas. Coelum est dementius solito. et similia.

I. ESTEVE.

LIBER ELEGANTiarUM

224. Ací ha ja sanitat.

1. Hic saluberrimum est celum.
2. Hic est celi, sive aeris, salubritas.
3. Hic est aer saluberrimus.

A més a més, la curiosa adaptació de *Falera/Phalerios* per *Catalunya/Cahtaloniam* en el primer dels fragments citats ens hauria de posar en guàrdia a l'hora d'atribuir valor biogràfic a moltes de les al·lusions del *Liber* que més semblarien apuntar cap a realitats pròximes

a l'autor. De fet, la mateixa tècnica adaptativa sembla repetir-se en altres bocins dels *Rudimenta* manlevats per Esteve:

[12v^o]

Io so asai piu grande de tutti li viterbesi: che sonne minori de me e anche sonne minori de quelle che sonne magiori de me. Ego sum maximus omnium viterbiensium minorum me: et omnibus maioribus me.

12008. Yo só molt pus gran de tots los valencians que són menors, de aquells que són majors de mi.

1 Ego sum maximus
omnium Valentinensium
minorum me et omnibus
maioribus me.

Ja ha estat remarcat²⁰², a més, com la introducció del vulgar en el *Liber* -particularment en les frases intercalades dins el text llatí- i, més enllà, la denominació d'aquest com a *vernacula lingua*²⁰³, no representa més que la simple transposició del mateix terme que apareix en els ja citats *Rudimenta grammatices* de Perotti, i la traducció de les frases italianes de l'original.

²⁰² Polanco (1994:158-159)33.

²⁰³ Sobre les denominacions del vulgar en els humanistes, i particularment en Lorenzo Valla, vegeu M. Tavoni (1986).

RUDIMENTA GRAMMATICES

[n6r°]

Do fidem quid significat: Dare fidem non est adhibere fidem ut fere omnes loquuntur. Des fidem verbis illius: id est credas: et non est danda fidem verbis illius: id est non est credendum illi. Immo soleo ego per iocum vernacula lingua dicere contrarium: et cum video aliquem infidum atque mendacem asserere: *Acostui se vole dare fide. et querentibus per che: Respondere: per che non ha niente.* Est ergo dare fidem aliquid sancte promittere. quemadmodum vernacula lingua dicimus: *Io te prometto sopra la mia fede.* Virgilius Accipe da fidem. hoc est accipe sanctam promissionem a me. et da mihi vicissim tuam. Quod autem vernacula lingua dicimus: *Dare fede ad altri:* latine dicimus habere fidem. Quintilianus Fidem habes hominibus quos mentiri alius affirmat. Illud quoque notandum quod a fides fit perfidus penultima brevi: hoc est is qui fidem violat. A fido vero verbo fit infidus penultima longa: hoc est cui non est fidendum.

LIBER ELEGANTIARUM

12097. Yo-t do la fe o per la mia fe.

1 Do tibi fidem. Dare fidem non est achibere fidem; ut fere omnes loquuntur: Des fidem verbis illius; id est, non est danda fides verbis illius, id est, non est credendum illi. Ymo soleo ego per iocum vernacula lingua dicere contrarium et, cum video aliquem infidum atque medacem, asserere: *A d'aquest se vol donar fe.* Et querentibus: *Per què?* *Respondré: Perquè no té res.* Est ergo dare fidem aliquid sancte promittere, quemadmodum vernacula lingua dicimus: *Yo t'o promet sobre la mia fe.* Virgilius: "Accipe daque fidem", hoc est, accipe sanctam promissionem a me et da mihi vicissim tuam. Quod autem vernacula lingua dicimus: *Donar fe a altri;* dicimus habere fidem. Quintilianus: "Fidem habes hominibus quos mentiri alius affirmat". Illud quoque notandum, quod a fidus fit perfidus, penultima brevi, hoc est, is qui fidem violat. A fido verbo fit infidus, penultima longa, hoc est, cui non est fidendum.

Així mateix, hom ha pogut comprovar que, potser no totes, però sí moltes de les referències a terres llunyanes, en especial les italianes, les quals F. de B. Moll considerava indicatives d'una "prolongada estancia, de varios años, en aquel país"²⁰⁴, corresponen a simples còpies d'altres textos, i en particular dels *Rudimenta perottians*²⁰⁵:

[12v^o]

Essendo io nato a Roma soa [sic] maggiore de tutti quelli che sonno minore de me: e minori de quelli che sonno maggiori de me. Ego cum natus sim Romae: sum maior omnibus minoribus me: et maioribus me.

3861. Essent yo nat en Roma, só major de tots aquells qui són menors de mi.

1 Ego cum natus sim Rome, sum maior omnibus minoribus me et maioribus me.

²⁰⁴ Moll (1960(1982:261)).

²⁰⁵ Polanco (1994:149, 152).

[i6v°]

Havendo tu a navigare in asia: et andare in diversi paesi donde hai a tornare rico: va con bono animo. Navigaturus in Asiam: et profecturus in diversas regiones: unde rediturus es dives: id est bono animo. Utimur aetiam verbo copulativo sum es est cum nominativo eiusdem participii: ut cum tu sis navigaturus in Asiam: et profecturus in diversas regiones.

[i6v°]

Havendo tu a stare a viterbo: vive a modo viterbese. Cum tu commoraturus sis viterbii: vive moribus viterbiensibus: vel more viterbiensium.

[i6v°]

Havendo mio zeo a camminare in frantia me lasso molte facende. Profecturus patruus meus in Galliam multa michi negotia reliquit.

4751. Havent tu a navegar en Àsia e anar en diverses regions d'on tens a tornar rich, vés ab bon cor.

1 Navigaturus in Asiam et profecturus in diversas regiones unde rediturus es dives, ii bono animo; vel, cum tu sis navigaturus in Asiam et profecturus in diversas regiones.

4752. Havent tu a estar en Viterbo, diu a la manera del viterbessos.

1 Cum tu commoraturus sis Viterbii, vive moribus Viterbiensium.

4753. Havent mon oncle a caminar en França, me ha lexat moltes fahenes.

1 Profecturus patruus meus in Galliam, multa mihi negotia reliquit.

[p7v°]

Convallis vero quae introitum duntaxat habet arctum et difficilem: qualis est introitus ad lacum transmienum venientibus ex Thuscia: quem locum per methaphoram fauces dicimus.

5718. La entrada estreta e difficil de qualche vall entre muntanyes.

1 Convallis est que introitum duntaxat habet actum et difficilem, qualis est introitus ad latum Transmienum venientibus ex Tuscia, quem locum per metaphoram fauces dicimus.

[p7v°]

Promuntorium mon est in mare prominens: quod Graecae ακρον dicitur. unde Sicilia dicta est Trinacria: quod habeat tria promuntoria.

5724. La Sicilia.

1. Trinatria. Sicilia dicta est Trinatria, que habet tria promontoria.

Això no obstant, originals d'Esteve o copiades d'altres autors, aquestes frases és obvi que reflecteixen tot sovint, i de vegades amb particular viva, el moment històric, l'ambient que va tocar de viure al notari valencià. Així, en el context més pròxim a l'autor, veiem passar per les pàgines del *Liber* les bandositats nobiliàries que assolaven el Regne:

3654. En ciutat plena de parcialitats.

1. In urbe factiosa.

5411. La parcialitat en los bandos, ço és, Centelles o Solers.

1. Facio (-nis).

Parcialitats en què potser l'autor del *Liber* pren la part d'algun dels contendents:

2938. De la noble casa o linatge dels Centelles.

1. Ex alto Cintiliorum sanguine.

En altres casos l'al·lusió és a nissagues encara més il·lustres:

6471. Lo linatge dels Bòrgens.

1. Preclara sane et amplissima Borgiorum familia.

També s'està parlant probablement de València quan s'esmenta la Banca Mèdici, que com ja ha estat dit s'havia establert a la ciutat a partir del 1420²⁰⁶:

²⁰⁶ Rubio (1992:54). Per a un balanç de la penetració econòmica italiana a la Corona d'Aragó i les seues conseqüències, vegeu F. de Moxó (1988).

8424. Per la taula de cambi de Cosme de Mèdicis.

1. Per Cosmianam mensam.

Potser és aquest actiu tràfec dinerari el que indueix Esteve a referir-se a altres banquers:

1379. Cambiador o banquer.

1. Numularius. 2. Argentarius. 3. Trapesseta. 4. Mensarius.

4995. Home qui té taula de cambi o cambiador.

1. Homo mensarius.

6407. Los cambiadós.

1. Mensarii.

11973. Yo t'é girat en la taula de n'Ayviça los teus diners.

1. In tabula numularia Eyvice argentum rescripsi.

No sabem si són sinceres o personals, i no simples traduccions adaptades, altres valoracions del cap i casal del Regne:

6957. Més ame star en qualsevulla altra part que no en València.

1. Ubicunque gentium malim quam Valentie.

Si que tenen un rerefons històric segur les al·lusions a la invasió francesa del Rosselló²⁰⁷, contra la qual es reclama l'aportació de tropes valencianes, en dues entrades diferents, però que reiteren un text llatí molt semblant:

3493. Enimigament o com a enemichs.

1. Hostiliter; ut: ob Gallorum ingentem manum que Ruscenonis agrum hostiliter intravit, maiestas regia, publico preconio, omnibus Valentinis edixit ut, accintis armis, insignia sequantur.

8641. Per la gran gent d'armes dels francesos en lo territori de Rosselló, la magestat del senyor rey ab pública crida manà a tots los valencians que prenguessen les armes e que seguissen les banderes.

1. Ob Gallorum ingentem manum, que Rossilionis agrus hostiliter intraverunt, maiestas

²⁰⁷ Podria tractar-se d'una referència a les campanyes de 1473 en què, després de greus contratemps (entre ells el setge del rei a Perpinyà pels francesos), es va poder recuperar el Rosselló i signar la pau de Perpinyà (17 de setembre de 1473). No es pot descartar, tanmateix, la possibilitat que es faça referència a les hostilitats posteriors a la nova invasió francesa del Rosselló pel juny de 1474 (J.M. Salrach/E. Duran 1981:954, 1000).

regia publico preconis omnibus Valentinis imperavit
ut se armis accingerent insignaque sequerentur.

També semblen tenir un referent més o menys històric els fragments relacionats amb els monarques regnants en l'època de la redacció del *Liber*:

4294. Fet lo matrimoni ab la filla del rey.

1. Copulato matrimonio cum inclita Ysabelle
regina, nata illustrissimi Iohannis, Hispanie regis.²⁰⁸

6398. Lo rey encara no sabia sa muller ésser filla del rey
de Bretanya.²⁰⁹

6063. Lo major fill del rey ha nom Ferrando.²¹⁰

²⁰⁸ Evidentment es tracta d'una referència al casament de Ferran II el Catòlic amb Isabel, futura reina Catòlica, filla de Joan II de Castella. Fixem-nos que, novament, el nom *Hispania* és identificat amb Castella.

²⁰⁹ Tot i ser molt inconcreta, pot tractar-se d'una referència al casament d'Enric III *el Doliente*, rei de Castella, amb Caterina de Lancaster.

²¹⁰ Donat que el futur Ferran II el Catòlic no era el fill major de Joan II, hom deu fer-hi referència més aviat a Ferran o Ferrante, fill bastard d'Alfons el Magnànim i futur rei de Nàpols (1458-1494).

7021. Mentre que los enemichs fan aquestes coses e a apparellen per anar-se'n, aparexen dues naus que en socós, les quals lo preexcel·lent rey de Nàpols catholíssim trametia.

1. Dum inimici hec moliuntur et discessum parant, apparuere subsidarie naves due quas preexcellētissimus Sicilie rex Ferdinandus, fidei catholice catholissimus, Rodiis mittebat.²¹¹

9368. Quantes honors sien estades fetes a Sigismundo, tot lo món ho sab.

1. Cesari quot honores impensi fuerint iam ubique vulgatum est.²¹²

9929. Setges com són los de Nàpols.

1. Porticus.

²¹¹ Aquest fragment sembla ser un dels molts que, extrets de l'*Obsidionis Rhodiae urbis descriptio* de Guillaume Caoursin, ens parlen al *Liber*, com veurem més endavant, del setge de Rodes de 1480. El *rex Ferdinandus* esmentat deu ser, per tant, Ferran o Ferrante I de Nàpols, fill del Magnànim.

²¹² Segurament és una referència a la visita que l'emperador alemany Segimon va fer a la ciutat de Perpinyà el 1415-16, en ocasió de la Conferència per a la resolució del Cisma d'Occident, i per al qual va actuar com a intèrpret, en llatí, Alfons el Magnànim (A. Ryder 1987:259).

Altres referències, però, són massa genèriques, o excessivament precises, per poder identificar-hi cap esdeveniment particular:

5839. Les corts quant cessen per alguna mala nova o per dol que fa la ciutat per mort del rey.

1. Iusticium, quod componitur a ius et taceo, id est, taciturnitas iuris et cessacio, id est, quod iustitia non exercetur, ut Lucanus, in Ca.: "Ferule per urbem iusticium".

6162. Lo rey Alfonso me ha fet cavaller en Càpua lo durmenge, a la missa, on havia molts prínceps o en presència de molts prínceps.

6387. Los majors hòmens del regne vénen al rey e pregunen-lo.

1. Regni primiores regem adeunt atque orant.

6395. Lo emperador, convocades les nobles e pus singulars dones de la ciutat en lo real seu, féu per aquell dia e altres après festa de balls cants e altres festes.

8445. Per què.

1. Quid, id est, cur; ut: Miror autem cur ab Alfonso honorifice et, ut accepi, comode tractareris. Quid, id est, cur Rome quam Neapoli, hoc tempore

vitam agere malueris, presertim cum ne sis nescius
quos fluctus navigaturus sis.

En altres casos, però, podem relacionar moltes de les al·lusions amb episodis històrics bastant definits ocorreguts durant la vida de Joan Esteve, i fins i tot durant el mateix moment de la probable redacció del *Liber*. Així, no ofereix lloc a dubtes la constància, gairebé notarial, del casament d'Isabel la Catòlica, segurament datable amb posterioritat a la proclamació d'aquesta com a reina (1474), o a la pau amb Portugal (1479), atés el tractament de *regina* que se li atorga:

4294. Fet lo matrimoni ab la filla del rey.

1. Copulato matrimonio cum inclita Ysabelle
regina, nata illustrissimi Iohannis, Hispanie regis.

De la mateixa manera, les repetides referències a l'illa i la ciutat de Rodes, gairebé sempre en relació amb conflictivitat armada, s'ha de posar en relació amb el setge que el 1480 va patir l'illa a mans dels turcs i que va suscitar -a part de la redacció d'algunes cròniques ben útils a Esteve²¹³- una gran expectació a la Corona d'Aragó i en concret a la ciutat de València:

3712. En la qual cosa de molts cavallers e encara nobles e
de poch condició, axí mateix de grechs, la

²¹³ Vegeu la nota a l'entrada 7021, citada un poc més amunt, i l'apartat 1.4.2.4., on parlem extensament de l'*Obsidionis Rhodiae urbis descriptio* de Guillaume Caoursin, que el *Liber* reproduïx en una gran part.

virtud e la animositat resplandí, los quals, de una concòrdia, audàcia e animositat, la casa e refugi dels crestians deffensen.

1. In quo plurimorum equitum auratorum ac nobilium infirmorumque Latinorum, Grecorum Rhodiorumque virtus et animositas emicuit, qui concordia, audacia et animositate assilum et tutissimum Christianorum refugium Rhodiam urbem tueantur.

4665. Gran plaer mi faràs si me avisaràs de ací a quant aquexes naus deuen partir per a Rodes.

1. Rem mihi pergratam facturus est si ad id tempus naves onerarie sunt Bisanzium soluturæ per et²¹⁴ certior factus fuero.

5749. La ciutat de Rodes.

1. Rhodiam urbem.

8648. Pensà tornar en amicícia o confederació ab les de Rhodes.

1. Studuit confederationem cum Rhodiis inire.

11394. Vista la animositat dels de Rodes.

²¹⁴ Cal llegir-hi *te*. Vegeu la resta d'errors de construcció comentats en les *Notes a l'edició crítica*.

1. *Conspecta igitur Rhodiorum militum
generositate{m}.*

11415. Ultra de açò dien ésser aparellat un gran exèrcit que no solament a nosaltres deliuraran del setge, mas encara lo exèrcit dels enemichs vençre e destrohir.

1. *Preterea grandem expeditionem paratam nunciat, que nedum Rhodios obsidione liberare verum etiam inimicam classem expugnare ac prosternere possit.*

El seguiment d'aquesta guerra sembla haver estat tan gran a la ciutat de València, que es van fer celebracions per la retirada del setge de Rodes, segons que ens transmet el *Libre de memòries... de la ciutat e regne de València*²¹⁵:

Crida de gracia a la Verge Maria de Gracia, com lo Turch havia llevat lo siti de sobre Rodes.

Potser és aquest mateix recel contra els turcs el que explica l'esment d'Hongria:

611. Anà en Ungria.

²¹⁵ Carreres Zacarés (ed.) (1930:672), que en concreta la data: 17 de novembre al matí.

1. Accessit in Ungariam.

En particular, caldria recordar que aquest regne, el 1481, també s'enfrontava amb èxit amb aquest temut perill de la cristiandat, fet que fou seguit amb alegria a la ciutat de València, com denota la lacònica frase del *Libre de memòries*²¹⁶:

Processo de la victoria del Rey de Ungria, contra
lo Turch.

Altres conflictes bèl·lics de l'època en què probablement el *Liber* s'estava escrivint també hi queden reflectits d'una forma o altra. Com ara la guerra de Granada, amb la presa de Màlaga per les tropes dels Catòlics. Tots aquests fets, en els quals les aportacions valencianes, econòmiques i de tota mena, van tenir molta rellevància²¹⁷, també van rebre un gran ressò a València. La proximitat amb què es vivien aquestes empreses guerreres queda demostrada amb el llarg *puzzle* llatí que Esteve dedica a la ciutat de Granada:

4665. Granada.

²¹⁶ Carreres Zacarés (ed.) (1930:674), que especifica que la processó, a la Verge de Gràcia, fou el 3 de març de 1481.

²¹⁷ Vegeu les referències al tema en M. Ballesteros-Gaibrois (1943:89-108), que, citant Martí de Viciàna, ens recorda, entre moltes altres coses, que "muchos señores, barones, caballeros de este reyno de Valencia, con sus armas, deudos y criados marcharon para hallarse en ella por servicio de Dios y de los Reyes" (1943:91).

1. Illupula dicitur Granata secundum Tholomeum. Secundum Papam Pium, qui sic ait in quadam eius oratione habita in conventu Mantue, transmissum est: "Et Saditanum fretum et ad Hispanos usque Machumetis penetravere venens magnaue pars Betice a nobis aliena est, in qua regnum Sarraceni obtinent quod Granate vocant nomini Christiano apprime infestissimus". [...]

Aquesta importància concedida a la ciutat, coincideix amb l'atenció i els actes que la ciutat dedicà al seguiment de les hostilitats des del bell començament, com reporta el *Libre de memòries de la ciutat e regne de València*²¹⁸:

En aquest any [1482] comença lo Rey la guerra de Granada y en una cavalgada fon pres lo Rey Jove de Granada.

Un esdeveniment que mereix més d'un comentari explícit d'Esteve és el setge de Màlaga (1987):

7947. No era nengú que habitàs en Màlega, on hi havi[a] de totes maneres de gen[t], que no afermàs o digués en nengun temps tals bombardes haver vistes o hoÿdes.

²¹⁸ Carreres Zacarés (ed.) (1930:680). Vegeu algunes altres commemoracions de la guerra en Ballesteros-Gaibrois (1943:100-103).

1. Nullus quoque Malage degens ubi ex omni natione nonnulli versabantur, compertus est, qui non affirmaret ullo unquam tempore tales machinas vidisse aut audisse.

10651. Tenia asetjada la ciutat de Màlaga e combatia-la.

1. Malage urbem tictam obsidione premebat.

De fet, el sol inici del setge de Màlaga ja va promoure magnífiques celebracions, des del 30 de juny de 1487, al cap i casal del regne. Tal com, una vegada més, reporta l'anotador del *Libre de memòries*:

Crida com lo Sr Rey entra a metre siti en Malega, e ferense moltes festes en Valencia.

L'entusiasme fou tan gran que la ciutat, a més, no parà en despeses:

Com foren donats a Pedro Verguara 30 ducats per la nova que duix de la nova conquesta de Malega. Com foren donats els ministres que sonaren en la festa de Malega, deu ducats...

Els mateixos *Manuels de Consells* no s'estan de reportar, en nota al marge:

Fon la mes solemne processo que de recort de
persones sia stada feta en Valencia.

En concret, hi hagué tres dies de festes, amb balls i
lluminàries a càrrecs dels oficis de la ciutat²¹⁹.

No són infreqüents tampoc les inevitables referències al papat
o a les altes jerarquies eclesiàstiques:

438. Al reverendíssimo senyor cardenal me recomana e
saluda de part mia, lo qual desije que vixqua per
molts anys.

1. Reverendissimo domino cardinali me comenda
et meis verbis salvere iube. Et ei magnos dies fore
vehementer opto.

2027. Com lo cardenal fos dissolut.

1. Cum cardinalis fuit vite dissolutioris.

2099. Com los cardenals estiguessen en Avinyó.

1. Cum pontifices Avinione morarentur.

2182. Com hajam a ésser Papa.

²¹⁹ Per a totes les referències anteriors, vegeu Carreres Zacarés
(ed.) (1930:690).

1. Cum Pontifices maximi futuri simus.

2656. Del dia que mⁱ²²⁰ ajustar lo cardenal.

1. Ex quo die cardinalem tuum adivi visitatum,
salutatam.

3298. Ells havent vist sovent en les silves anar un
cardenal.

1. Ab se visum in silvis propinquis inambulatem
cardinalem.

4820. Haguda la nova alegra dien e exalten ab grans
lahors a Sixto, Papa quarto.

1. Leto accepto nuntio clementissimum
Romanum Pontificem Sixtum quartum miris
laudibus tollunt, laudant, predicant.

6162. Lo Papa no ésser en Roma.

1. Pontificem abesse ab Urbe.

6289. Lo cardenal mort tenia per son delit un fat o orat.

1. Cardinalis defunctus habebat in deliciis suis
fatuum.

²²⁰ Cal llegir-hi *ani*, és clar. Vegeu les *Notes de l'edició crítica*.

Podriem ampliar indefinidament les il·lustracions i comentaris de totes aquestes al·lusions a la geografia i a la història del món europeu i mediterrani de finals del segle XV que envoltava Joan Esteve. L'autor del *Liber elegantiarum* no es volgué estar de deixar-nos testimonis vivaços i variats de la seua societat i de la seua època. En qualsevol dels casos, de la falta de qualsevol ordenació temàtica o cronològica i de l'heterogeneïtat de les referències històriques que podem localitzar al *Liber elegantiarum* es pot deduir fàcilment que no hi hagué cap propòsit deliberat de reflectir-hi un determinat tipus de dades o informació particular sobre uns o altres personatges o fets històrics. La diversitat de les referències és el simple resultat de la varietat de les fonts de què parteix Esteve, i la irregularitat en l'aparició de totes aquestes notícies es deu a l'aplicació d'una lògica de disposició de la informació que cerca, amb èxit o sense, una eficàcia purament gramatical.

1.4. ELS CONTEXTS DEL
LIBER ELEGANTiarUM.

1.4.1. EL CONTEXT GENERAL:
HUMANISME I HUMANISME
CATALÀ.

1.4.1.1. L'HUMANISME ITALIÀ.

El *Liber elegantiarum* de Joan Esteve, constituït bàsicament per un cos d'informació lingüística en forma d'equivalències catalano-llatines, apareix, a més, precedit per una carta de presentació (fol. a^{1v}), que dedica l'obra a un amic de l'autor, Ferrer Torrella, "medecine professori eximio". El *Liber* termina, així mateix, amb l'enumeració d'unes poques regles d'estil (fol. x^{6r}) que clouen l'obra abans del colofó. Aquestes dues parts relativament marginals del *Liber* ens donen, però, algunes claus importants per a entendre el sentit de l'obra en el seu context cultural.

L'epístola proemial dedicada a Ferrer Torrella comença amb un emfàtic elogi de l'eloqüència:

Cum sepe mecum reputarem, vir sapientissime,
erga bene dicendi facultatis precepta te plurimo affici studio,
ratus quantum vir eloquens inter alios dictos honore
prosequatur maximaque admiratione celebretur, quasi quidem
cum illos orare aut loqui ipsi conspiciamus ab illorum ore
pendere videmur, ...

És aquesta alta consideració del ben parlar la que, a precés del seu benefactor el metge Torrella, impulsa l'autor a seleccionar els mots i expressions que constituïran el *Liber*,

quibus latinitatem hanc nostran insulsam
castigare limareque valeres,

ço és, per a "corregir i polir aquest domini imperfecte que tenim del llatí".

El procediment que l'autor, amb potser no massa sinceritat, declara haver seguit no és altre que fullejar directament uns quants prestigiosos escriptors clàssics, coneguts des de la infantesa, i seleccionar i retallar-ne els mots i girs més útils i elegants, per tal que servesquen d'ajut als qui s'expressen de forma bàrbara i grollera, ja que els seus conterrànics no semblen tenir la millor reputació a l'hora de redactar:

que, nisi opinio me fallit, aliquid adiumenti
erunt allatura illis qui insulsa barbaraque oratione loquuntur,
ut, cum ad exteros litteras demus, nos omnino litterarum
inscios esse putent¹.

Aquesta espècie de complex de llatinitat deficient, que hom creu esvaïda des del regnat del Magnànim, és la que queda també reflectida en les *Chròniques d'Espanya* d'un altre eminent humanista català, Pere Miquel Carbonell:

¹ L'última referència a la poca consideració que com a escriptors en llatí semblen tenir els compatriotes d'Esteve no sabem si pot relacionar-se, entre altres coses, amb les invectives que Leonardo Bruni sembla haver llançat al *barbarisme* dels hispànics al Congrés de Màntua (1459-61). Vegeu J. Lawrance (1990:229).

Nosaltres usàvem molt de la barbària, ne teníem aquella suavitat y elegància que... tenen vuy alguns. E per ço tots som obligats al rey Alfonso que axí·ns ha despertats e mostrat camí de aprendre saber e aconseguir tant de bé y thresor com són dites sciències, especialment de art oratòria y poesia².

La tria d'expressions per part d'Esteve sembla haver estat guiada per un interés fonamentalment pedagògic i utilitari, ja que l'autor fa la seua selecció d'expressions pensant en l'aplicació que se'n puga fer en les escoles de gramàtica, "en les boques dels professors i dels deixebles":

plurima conspiciebam sinonima luculentasque orationes, ita Latine, sic proprie ad cotidianum sermonem nostrum accomodatas, presertim in his que in ludis gramatice in didascalorum discipulorumque ore tractantur, dicantur Latine.

Així mateix, la innovadora disposició d'aquesta selecció d'expressions llatines, precedides per les equivalències en la llengua vulgar ordenades alfabèticament, suposa una consciència de la necessitat de replantejar i una renovar —amb major o menor encert— els mètodes habituals d'aprenentatge i ús del coneixement de la llengua llatina:

² Rubió i Balaguer (1948-9 (1984-6:I, 285)).

Eam ob rem decrevi per litterarum elementa in ordinem illa redigere et per maternam linguam preheuntem accomodatam dictionem aut verbum immediate locare, ut potius illud invenire possimus, cum memoria nonnunquam que dicere volumus quam primum nobis illa supeditent.

És difícil no percebre en totes aquestes declaracions, i en els temes i l'esperit que les animen (l'eloqüència com a tret més destacable i preat del bon ciutadà, la valoració de la lectura directa dels clàssics, la preocupació pel domini del llatí, pel millorament de les tècniques i els resultats de la formació escolar, etc.), una afirmació diàfana dels ideals i les inquietuds més prototípiques de l'humanisme europeu en el trànsit a l'edat moderna. Al llarg del frasari que constitueix la part central del *Liber* veiem repetides aquestes mateixes inquietuds. Ja hem pogut comprovar les inquietuds bibliòfiles que traspuen en diverses entrades. La llarga llista, que aportem, d'autors clàssics citats o al·ludits al *Liber*, confirmen aquesta sensibilitat humanista que intuïm tot al llarg de l'obra. La mateixa que fa a Esteve traduir sense vacil·lacions *optimarum artium studii per studis de eloqüència*:

9413. Que tu atengues cada dia als estudis de eloqüència o ben dir, yo'n prenc gran plaer e alegre'm ab tu e faç gràcies a Déu que de chiquet te ha donat axí tal enginy; spere que tu faràs per manera que no aparràs indigne a ton pare e a mi, los quals foren hòmens excel·lents e de bé.

1. Quod in dies magis optimarum artium studii incumbas, gaudeo mirum im modum et tibi gratulor ac Deo gratias ago, quod tale tibi tibi ab ineunte etate animum prestiterit teque spero non

comissurum, ut a patre atque avo tuo optimis ac clarissimis viris indignus esse videare.

O els mateixos ideals culturals, que fan a l'autor del *Liber* redactar —o copiar, per al cas és el mateix— un elogi de la nova retòrica tan generós com el següent:

7195. Molts vehem que com no-s coneguen, ne per nenguna familiaritat fossen ajustats, sols per causa dels studis de humanitat són affectats tant la hu vers l'altre que no y ha res, de ço que tenen, partit entre ells: tanta és la força de la eloqüència e ben dir.

1. Plerosque videmus, cum antea inter se noti non essent ne familiaritate aliqua coniuncti, benivolentie et coniunctionis studio studiorum humanitatis gratia principium et causam habuerunt, et ita mutua benivolentia afficiuntur, ut nihil inter eos divisum sit. Tanta est bene dicendi vis igitur.

O complaure's a presentar una enumeració de virtuts on l'eloqüència no té en absolut un rang menor que les altres qualitats morals:

5035. Home de tanta prudència, de tanta speriència, de negocis grans conexenza, tanta eloqüència, magnitud de ànimo.

1. Homo tanta prudentia, tanta rerum magnarum
omnium cognitione, tanta eloquentia, tanta animi
magnitudine.

Ni que siga doncs com a hipòtesi de partida, hem de considerar l'obra del notari Joan Esteve com un fruit característic de l'humanisme renaixentista. Tot seguit, però, ens veiem obligats a matisar molt més aquesta constatació genèrica. L'anomenat humanisme no és un fenomen, o més aviat un concepte, unívoc. La plasmació, les manifestacions, les interpretacions que han envoltat, que hom ha associat o que s'han apropiat del terme 'humanisme', en general i en particular per les nostres terres, han estat variades. Massa diverses per deixar-nos tranquils amb la simple enunciació d'una etiqueta. Per poder ratificar la imputació que fèiem més amunt ens cal precisar la idea d'humanisme, i sobretot de l'humanisme que més en concret explica i permet d'entendre l'existència del *Liber elegantiarum*.

Malgrat els desenvolupaments i ampliacions, de vegades abusius, que han sofert posteriorment, els termes *humanista* i *humanisme*, particularment el primer, només adquireixen el seu significat precís si els entenem en el context de les transformacions que va sofrir el sistema educatiu europeu a finals de l'edat mitjana. En origen, el mot *humanista* sembla haver sorgit de l'argot universitari de les ciutats italianes, en la segona meitat del segle XV, per tal de referir-se als professors, mestres o estudiants de les *humanitats* o *studia humanitatis*, tot aplicant-hi una derivació anàloga a la d'altres denominacions professionals: *jurista*, *canonista*, *artista*, *legista*, etc.. Per la seua banda, els termes *humanitas* o *studia humanitatis*, que ja en certs autors clàssics, com Ciceró o Gel·li, fan referència a l'educació liberal o literària, a finals del segle XIV i principis de XV passaren a significar un

conjunt de disciplines bastant definit que constituïa la base d'una nova formació general, alternativa al model estrictament medieval: gramàtica, retòrica, poesia, història i filosofia moral³, un canon, tan important per allò que comprenia com per allò que excloïa⁴. Certament, l'estudi d'aquestes matèries es feia des d'una nova òptica, que implicava la lectura, la còpia i revisió, la traducció, el comentari i la interpretació directa dels autors llatins i grecs, i que desembocà en un extraordinari desenvolupament de l'erudició i la filologia clàssiques. És per això que *humanista* esdevingué finalment tot aquell estudiós de la cultura clàssica, estigués integrat o no en el sistema educatiu⁵.

El terme *humanisme* és molt posterior. Fou encunyat el 1808 pel pedagog alemany F. J. Niethammer per referir-se a un tipus d'educació secundària fonamentada en la formació de base clàssica, enfront d'altres propostes educatives guiades per les exigències més científiques i pragmàtiques que els nous temps imposaven. Posteriorment, com sabem, el terme ha estat aplicat, mirant endarrere, a tot el fenomen cultural que va envoltar la implantació i l'eclosió dels *studia humanitatis*⁶. En aquest procés d'expansió semàntica, el terme ha estat

³ P.O. Kristeller (1979 (1982:38-40)). Vegeu també en relació a aquest tema, P.O. Kristeller (1979 (1982:115-149)), (1965 (1986:85-104)), i posteriorment (1993). Pel que fa al pas de l'educació medieval a la humanística, són importants E. Garin (1987) i les diàfanes notes sobre el tema d'E. González (1987:16-21).

⁴ En paraules de L.D. Reynolds/N.G. Wilson (1974:108).

⁵ F. Rico (1993:78).

⁶ De fet, molt poc després de Niethammer, el 1814, Goethe (*Dichtung und Wahrheit*, llibre XIII) ja utilitza el terme en el sentit d'*humanitarisme* (Kristeller 1979 (1982:140). E. González (1987:9)

estés a molts altres períodes històrics i ha rebut les coloracions més diverses, la qual cosa que ha desdibuixat encara més la percepció del fenomen en el seu context: "resonancias de 'l'esprit humain' o de la 'science de l'homme' de la *Encyclopédie*, de los 'derechos del hombre', los 'valores humanos' o el 'humanitarismo' de días aún más cercanos"⁷.

Enfront d'aquests excessos, hi ha hagut qui, com Paul O. Kristeller, han denunciat que el terme *humanisme*, aplicat amb aquestes interpretacions al moviment renaixentista dels *humanistae*, "refleja la concepción moderna y falsa de que el humanismo renacentista fue, fundamentalmente, un nuevo movimiento filosófico; debido a la influencia de tal idea, el viejo término humanista ha sido erróneamente interpretado, creyéndose que designa al representante de un nuevo *Weltanschauung*"⁸. En canvi, segons aquest profund coneixedor del món del Renaixement, el concepte i el terme *humanista* —i *humanisme*— haurien de ser entesos des de "un punto de vista contemporáneo más modesto, pero a la vez correcto, de que los humanistas fueron los maestros y los representantes de una cierta rama del saber que en aquel entonces se aplicaba y estaba en boga, pero a la vez tenía un tema bien limitado. El humanismo no representaba la suma total de la sabiduría existente en el Renacimiento italiano"⁹. Per a P. O. Kristeller, tot retornant al significat originari de *humanista*, l'*humanisme* renaixentista

proposa, molt encertadament, de relacionar el terme *humanisme*, més tost que amb antropocentrisme, i no cal dir *humanitarisme*, amb *civilisme*: la concepció d'un home incardinat activament en la seua societat, se li reconega o no una relació amb la divinitat.

⁷ Rico (1993:12).

⁸ Kristeller (1979 (1982:140)).

⁹ Kristeller (1979 (1982:140)).

no pot ser considerat, pròpiament, una tendència o un sistema filosòfic sinó més aviat un programa educatiu i cultural amb un camp d'estudis important però limitat¹⁰. Més aviat cal entendre'l com "una fase característica de lo que podríem llamar la tradició retòrica de la cultura occidental"¹¹. Així, caldria revalorar la importància històrica de la retòrica, que, des dels grecs, ha estat d'alguna manera en concurrència amb la filosofia en tota la tradició occidental. Van ser els representants d'aquesta disciplina a la Itàlia medieval, els *dictatores*, experts en l'*ars dictaminis*, la tècnica de la composició de cartes i discursos públics, els que deixaran pas als seus successors, els primers humanistes. Segons Kristeller¹², aquesta interpretació està avalada per fets objectius més específics:

Cuando investigamos acerca de los humanistas, a menudo oímos afirmar que se trata de escritores que trabajaban

¹⁰ Kristeller (1979 (1982:40)).

¹¹ Kristeller (1979 (1982:41)). Uns plantejaments semblants es poden trobar en: Augusto Campana: "The Origin of the Word 'Humanist'", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, IX (1946), pp. 60-73; H. H. Gray (1963). Vegeu també P.O. Kristeller (1951; 1961; 1964; 1972, reeditat en 1980; 1983d). Per a plantejaments més o menys diferents, vegeu: G. Bolognesi/B. Zucchelli (1975), A. Fontán (1974), E. García Estebánez (1986), D. Hay ((ed.) 1967 (1972); 1972), G. Righi (1969), N. Rubinstein (1972), G. Tarugi (ed.) (1976), R. Weiss (1972). Per a un seguiment de la tradició i la filologia clàssiques, vegeu: V. J. Herrero (1981), R. Pfeiffer (1981), L. D. Reynolds/N. G. Wilson (1974), J. E. Sandys (1906-1908), G. Toffanin (1952 (1953)).

¹² Kristeller (1979 (1982:127)).

por cuenta propia y crearon en la sociedad renacentista una clase social totalmente nueva. Tal afirmación es válida, si bien matizándola en ciertos sentidos, para un número muy reducido de humanistas sobresalientes, como Petrarca, Boccaccio y Erasmo. Sin embargo, éstos constituyen una excepción: la vasta mayoría de los humanistas ejercía una de dos profesiones, i en ocasiones ambas. O eran secretarios de príncipes o de ciudades, o eran maestros de gramática y retórica en universidades o escuelas secundarias. [...] Más aún, en tanto que cancilleres y maestros, los humanistas, lejos de representar una clase nueva, eran herederos y sucesores profesionales de los retóricos medievales, los llamados *dictatores*, que seguían una carrera exactamente en esas dos profesiones.

L'aportació dels humanistes consisteix específicament a incorporar a aquestes pràctiques la creença en la necessitat d'estudiar i imitar els antics. Ho demostra el fet que potser la majoria de les produccions humanistes consisteixen en discursos, cartes, poemes, al costat d'obres teòriques o divulgatives de gramàtica, retòrica i potser pedagogia, i de les edicions i comentaris d'autors antics. Certament, els humanistes no limitaven la seua activitat a l'estudi del món clàssic, ja que aquesta dèria no explicaria en absolut la recerca de l'ideal d'eloqüència, ni la immensa diversitat d'escrits humanístics que no tenen com a objecte l'estudi dels clàssics. En conseqüència, no cal considerar els humanistes com a simples erudits del món clàssic que, ocasionalment, valoraven l'eloqüència, sinó més aviat com a "retóricos profesionales, herederos y sucesores de los retóricos medievales, personas que creyeron, algo por aquel entonces nuevo y moderno, que el mejor modo de lograr la

elocuencia estaba en imitar los modelos clásicos; por tanto, se vieron obligados a estudiar los clásicos y a fundar la filología clásica"¹³.

Evidentment, l'activitat d'aquests intel·lectuals no va quedar tampoc circumscrita als escrits simplement retòrics o literaris. Han rebut una atenció ben superior, a pesar de la proporció menor que representen, els diàlegs o tractats de contingut moral, polític, religiós, i també educatiu. El mateix Kristeller, que també ha estudiat a fons el pensament moral dels humanistes¹⁴, destaca que, en el conjunt de la seua producció, sempre hi va predominar, però, l'interés literari o pedagògic, i, en segon lloc, el punt de vista històric o filosòfic. De fet les aportacions dels humanistes a la lògica (Valla, Agrícola, Ramus, Nizolio), per exemple, van partir sempre de consideracions retòriques. D'igual manera, disposem de nombrosos tractats i diàlegs humanístics, la majoria dedicats a qüestions morals, relacionades sovint amb problemes pedagògics, polítics o religiosos. Però, segons Kristeller, hi manca no sols l'originalitat, sinó la coherència i el mètode que caracteritzen la

¹³ Kristeller (1979 (1982:122-123)). Un problema no precisament col·lateral és precisament explicar com el *dictamen*, "an essentially medieval phenomenon, elaborate, stereotyped, smelling of the handbook and fair copy", pogué evolucionar cap al cultiu de l'estil basat en els clàssics. Reynolds i Wilson (1974:109) ho atribueixen a la formació jurídica de la majoria de professionals -advocats, notaris, etc.- del dictamen, que a Bolonya i altres universitats italianes hauria estretat la relació d'aquests amb l'antiguitat, juntament amb l'intens entrenament gramatical i retòric d'aquests *dictatores*. Evidentment no exclouen altres factors com l'organització secular de l'ensenyament a Itàlia, l'existència de sofisticades classes urbanes, amb possibilitat d'aprofitar en la vida cívica la nova retòrica.

¹⁴ Kristeller (1965 (1980:37-84)).

producció filosòfica més consistent: "Me inclino por sugerir que los humanistas italianos no eran ni buenos ni malos como filósofos; simplemente no eran filósofos"¹⁵. Fent referència en concret a les idees polítiques humanistes (Salutati, Bruni), Kristeller fa veure com el que hom ha anomenat humanisme cívic, producte de la Florència del primer *quattrocento*, tot i la seua capacitat seductora, no pot identificar-se amb la totalitat del pensament polític humanista: hagué de conviure amb un bon cabal d'humanisme monàrquic o despòtic (Loschi, Decembrio), sense oblidar que, si bé Poggio, Landino i altres elogiaven la vàlua personal, els interessos més inequívocament nobiliaris van ser sovint defensats per aristòcrates humanistes, com Tristano Caracciolo a Nàpols, o Lauro Querini a Venècia¹⁶. S'hi constata, per tant, la dificultat d'identificar l'humanisme, globalment considerat, amb un sistema determinat d'opinions, fet que demostraria que els trets comuns de tot el moviment rauen més en l'ideal cultural i educatiu que no en un bloc ideològic precís¹⁷. La complaença per les cites, digressions, exemples o altres recursos literaris de la producció humanista no aconsegueix d'encobrir una pobresa de continguts estructurats que tanmateix no desllueix la preocupació fonamental per l'estil, l'interés per la saviesa clàssica ni el sabor personal i històric. Com a màxim se'ls pot considerar uns *dilettanti* filosòfics, amb el mèrit, això sí, d'haver acostat els centres d'atenció del pensament a l'home concret i a la societat. En aquest sentit, Ciceró, amb la seua combinació de retòrica i filosofia, amb el seu eclecticisme i la seua diversitat d'interessos, amb el seu estil eloqüent i la seua varietat de gèneres (discursos, cartes, diàlegs, tractats) constituïa el model ideal¹⁸.

¹⁵ Kristeller (1979 (1982:124)).

¹⁶ Kristeller (1972:130).

¹⁷ Kristeller (1965 (1980:65)).

¹⁸ Kristeller (1979 (1982:47-48)).

Això no obstant, aquesta percepció de l'humanisme no deixa de reconèixer que, a partir de mitjan segle XV, la influència de l'erudició humanística va inundar molts altres camps de la cultura renaixentista, més enllà de l'àmbit retòric o pedagògic inicial: juristes, metges, matemàtics, filòsofs o teòlegs de professió conreaven alhora els estudis humanístics i els seus camps d'estudi, on començava a notar-se la influència humanista. Fou, de fet, la conseqüència de la implantació generalitzada, almenys a Itàlia, d'aquests *studia humanitatis*, i del prestigi que ben aviat van aconseguir. La preparació humanística a què qualsevol estudiós es veia exposat durant el període de formació elemental i secundària, permeten d'explicar la incidència d'aquest moviment en alguns dels més importants pensadors del XV: Ficino, Cusano, Pico. Certs aspectes del pensament renaixentista, predominantment eclèctic -i encara en alguns casos del contemporani-, poden ser fàcilment deutors dels conceptes i del pla subjacents al programa del *studia humanitatis*: entre altres, la importància donada a la persona, a la seua dignitat i al seu lloc privilegiat dins l'univers; l'*individualisme* o valoració de l'expressió de sentiments, idees, experiències intransferiblement individuals; la preocupació per l'estil, elegant i clar, que es retroba en molts dels filòsofs o científics renaixentistes; la difusió de doctrines filosòfiques antigues (epicureisme, estoïcisme, platonisme, aristotelisme); fins i tot la reforma de la lletra manuscrita és atribuïble al deler de classicisme que impregnà tots els comportaments culturals del Renaixement.

Així i tot, P. O. Kristeller reitera que "quisiera entender el humanismo renacentista, por lo menos en sus orígenes y en sus representantes típicos, como un amplio movimiento cultural y literario que, por su esencia, no era filosófico, pero sí conllevaba importantes

nociones y consecuencias filosóficas"¹⁹. En particular, ens recorda que durant tot el Renaixement italià es pot constatar que, fora del camp de les humanitats, hi ha una simple continuació de l'activitat intel·lectual medieval: en la jurisprudència, la medicina, la teologia, les matemàtiques o la filosofia natural, englobables totes sota la noció laxa d'escolasticisme, entés com no com una doctrina particular sinó com un mètode caracteritzat per l'argumentació lògica de la *quaestio*. Aquest 'vell' escolasticisme, segons Kristeller, no fou substituït pel nou humanisme. Ben al contrari, presenten dues trajectòries bastant paral·leles i fins i tot complementàries. Sorgeixen a Itàlia més o menys cap a la mateixa època, a finals del segle XIII. El primer com a resultat de la importació de l'aristotelisme en voga a les universitats franceses i angleses des del segle XII. Però ambdós es van concentrar en àmbits diferents de l'activitat intel·lectual: l'humanisme en les matèries pròpies dels *studia humanitatis*, l'escolasticisme en la lògica i la filosofia natural. Kristeller interpreta els atacs i controvèrsies de diversos humanistes contra disciplines escolàstiques (e.g. Petrarca i Brunni contra els nous mètodes dialèctics, importats d'Anglaterra, de la lògica coetània) com una mera rivalitat entre 'departaments', tornejos intel·lectuals o exercicis de retòrica més que no com una contraposició radical entre idees filosòfiques. Kristeller conclou²⁰:

¹⁹ Kristeller (1979 (1982:51)).

²⁰ Kristeller (1979 (1982:147)). Només parcialment sembla donar la raó a Kristeller la discussió en què, devers 1436, es van embranchar Alfonso de Cartagena i Leonardo Brunni, a partir de les *Declinationes super nova quadam Ethicorum Aristotelis translatione* que el primer va redactar amb apreciacions crítiques sobre l'obra i els plantejaments del segon. El bisbe de Burgos sembla reivindicar-hi la importància de la filosofia, enfront de la buida eloqüència que imputa als humanistes italians, i ho fa adduint

[→↔

Así pues, tanto el humanismo como el escolasticismo ocupan un lugar importante en la civilización del Renacimiento italiano, sin que ninguno de ellos dé una imagen unificada y sin que ambos, juntos, representen la totalidad de la civilización renacentista.

En realitat, moltes branques diferents de la cultura coexisteixen en aquest prolífic període: les belles arts, les matemàtiques, la religió i la teologia, la literatura vernacle. Pel que fa a aquesta darrera, Kristeller rebutja que es pugui interpretar en oposició a l'«erudició de les escoles». L'expressió en les llengües vulgars no va patir desqualificació ni retards per raó dels humanistes. Tot i insistir en la superioritat del llatí, ningú no va proposar l'eliminació dels vulgars i molts s'hi van expressar en més d'una ocasió, tot reservant al llatí els continguts més genuïnament humanístics. No cal confondre la rivalitat entre formes d'expressió diferents amb una concurrència per la supervivència²¹.

A pesar que moltes de les consideracions anteriors es podrien posar en relació amb la idea d'una edat mitjana de llarg abast, com la propugnada darrerament per alguns medievalistes enfront del mite del

Ciceró: "Nec ipse etiam fons eloquentie Cicero negat, qui oratoriam artem iure quodam modo proprio sibi vindicans philosophiam aliis se concessisse fatetur" (*Declinationes*, cap. v). Vegeu J. Lawrance (1990:224-225).

²¹ Kristeller (1979 (1982:147-148)). Vegeu sobre aquesta darrera qüestió Kristeller (1965 (1980:137-158)).

Renaixement encunyat per Jacob Burckhardt²², segons Kristeller no haurien d'obstar per poder continuar parlant d'un Renaixement italià, i en un sentit no gaire llunyà al proposat per aquest estudiós alemany. D'una banda, és indiscutible l'autoconsciència, en nombrosos escriptors i intel·lectuals del Renaixement, de participar en un ressorgiment de la cultura, l'art, la civilització en general: hi ha, com a mínim, un Renaixement com a fenomen subjectiu. D'altra banda, i pel que fa a Itàlia, que, a diferència de França, protagonista del món cultural medieval, manté una posició endarrerida en molts aspectes de l'activitat intel·lectual, es pot parlar també d'un Renaixement objectiu, d'un augment considerable de totes les activitats culturals, especialment -però no únicament, com hem vist- de les relacionades amb les tradicions pròpies, mantingudes al llarg de l'edat mitjana (poesia, dret civil i canònic, medicina, educació laica, eloqüència secular i tècniques epistolars), dinamitzades des de principis del segle XIV amb el desenvolupament del comerç, les institucions polítiques de les ciutats, i la consolidació d'unes puixants classes dominants. L'humanisme serà una, potser la més destacable, de les manifestacions d'aquest Renaixement italià²³.

²² J. Burckhardt (1860 (1983)). No para molt lluny del "descobrimient de l'home" burckhardtià "la importancia dada al hombre, a su dignidad y a su lugar privilegiado en el universo" que atribueix Kristeller (1979 (1982:49)) a Petrarca, Manetti i altres humanistes, precisament en relació amb l'*individualisme*, en el sentit de valoració en si de les manifestacions de l'individu, també destacat per Burckhardt. Per a una visió alternativa, més continuista de l'edat mitjana, cal remetre a les obres de Huizinga o Ullmann. Per a un panorama succint i relativament estructurat de les concepcions del Renaixement, vegeu García Cárcel (1990).

²³ Kristeller (1979 (1982:115-119)).

Algunes de les afirmacions anteriors, en concret el paper central de la retòrica en la comprensió de l'humanisme, han estat matisades posteriorment per Kristeller²⁴, tot i mantenint en general els mateixos postulats. Així, recorda que no va intentar mai afirmar "that Renaissance humanism, let alone Renaissance thought and learning in general, is reducible to rhetoric alone". La resta de les disciplines dels *studia humanitatis* no poden considerar-se derivades d'aquesta retòrica, tot i que mantenen una estreta connexió amb els ideals d'eloqüència que fonamentaven el moviment: creació literària, investigació històrica, estudi dels clàssics, gramàtica, retòrica o mitologia, pensament social, polític o pedagògic. És més, reconeix Kristeller que l'impacte de l'humanisme fou també innegable, fora del seu àmbit estricte, en una àmplia sèrie de dominis de la creació o del pensament que en principi no estaven vinculats directament al projecte humanista: literatura vulgar, música, arts plàstiques, matemàtiques, medicina, jurisprudència, pensament polític, i encara exegesi bíblica i teologia, filosofia natural, ciències (astronomia, biologia), lògica, i metafísica i cosmologia²⁵. A més a més, segons aquest autor caldria tenir ben en compte que l'humanisme constitueix només un aspecte, bé que potser predominant, del pensament i l'educació del Renaixement: la teologia, la jurisprudència, les ciències i la filosofia d'aquest període no poden limitar-se a l'humanisme, i menys a la seua retòrica, malgrat les interaccions que s'hi puguen detectar.

Una perspectiva potser no tan oposada a l'anterior com sovint ha estat presentada, però, almenys en principi, molt més generosa pel que fa a l'abast filosòfic de l'humanisme, és la que ha mantingut, entre altres, Eugenio Garin. Aquest estudiós italià no dubta a considerar el

²⁴ Kristeller (1972, 1983c).

²⁵ Kristeller (1972:135-146).

moviment humanista, no tan solament com una nova filosofia, sinó com una nova forma de concebre la filosofia, l'home i la cultura, i els fins i continguts fonamentals d'aquesta. Segons Garin, l'humanista no pot ser considerat sols un professional, o un simple estudiós, d'un conjunt d'assignatures (els *studia humanitatis*); com tampoc l'enfrontament, almenys dialèctic, entre aquests humanistes i els representants de la cultura tradicional no pot ser interpretat com una batalla pel prestigi social o un predomini als centres acadèmics:

Repetir, como algunos, que el Humanismo fue un fenómeno no "filosófico", puramente literario y retórico, y que los humanistas sólo fueron maestros de elocuencia y de gramática, significa ante todo dar por aceptada una visión del filosofar que, por el contrario, se encuentra en discusión; significa también no comprender adecuadamente esos *studia humanitatis*, esa "retórica", esa "literatura". Significa igualmente olvidar que ese movimiento cultural se consolidó, ante todo, al margen de la "escuela", entre hombres de acción, políticos, señores, cancilleres de repúblicas, e incluso entre capitanes de ventura, mercaderes, artistas y artesanos. Ese movimiento entró en la "escuela" a través de las disciplinas lógicas y morales, a través de un lenguaje nuevo y del descubrimiento de otro tipo de relaciones²⁶.

En efecte, hi ha en joc tota una altra actitud filosòfica, una altra concepció de la cultura, un enfrontament profund amb els plantejaments de l'edat mitjana: en definitiva, un altre projecte d'home i

²⁶ *Prefacio* (1954) de Garin (1981b:8-9).

de societat²⁷. És aquesta implicació més àmplia de l'humanisme la que justament permetria de comprendre les estretes connexions entre, d'una banda, les condicions socials que el van generar -les aspiracions reformistes de la burgesia dirigent florentina, i d'altres ciutats nord-italiques, entre els segles XIV i XV- i de l'altra, algunes de les manifestacions més genuïnes d'aquest moviment -col·locades en el centre de les seues realitzacions pels més radicals representants de la historiografia antifilosòfica-, i que altrament restarien mancades d'un entrelaçament consistent: la preocupació consubstancial per una *paideia* pròpia i renovada; la centralitat de l'expressió i la comunicació, i per tant de la retòrica, com a plasmació del caràcter cívic i intersubjectiu del projecte humanista; l'episodi, gens anecdòtic, de l'*humanisme cívic* de Salutati i els seus continuadors; i, en definitiva, el canvi de punts de referència i d'autoritats -els clàssics- com a reflex d'un canvi dels centres d'interés i dels fins de l'activitat intel·lectual, entesa sempre dins un projecte social alternatiu.

Aquesta vinculació inicial entre programa educatiu i expressiu, i inquietuds socials és el que va permetre, amb el temps, a través d'una mena de metàstasi, la generació d'uns resultats que, almenys en alguns aspectes, ja responien al projecte inicial:

²⁷ "Cuando intentamos localizar, en autores como Petrarca o Salutati, la aurora de un saber nuevo, no nos proponemos trazar una genealogía en virtud de la cual podría extraerse una ley física o una fórmula lógica de una página sobre arte o política. Intentamos, en cambio, tomar conciencia de un modo diferente de sentir y de pensar, de una nueva manera que va teniendo el hombre de ver su puesto en el mundo, sin la cual ciertos cambios profundos de intereses y actitudes serían inexplicables" (*Prefacio* (1954) de Garin (1981b:9)).

[...] tampoco es correcto afirmar que, al no ser profesores de "filosofía", los humanistas no se propusieron realizar una obra filosófica. Desde Petrarca, esos humanistas son perfectamente conscientes de que en su escuela se está produciendo una profunda renovación y de que las *bonae artes* influyen en todos los terrenos del pensamiento. Por cierto [sic], la suya es una filosofía "moral", "civil" y lógica; pero reconocerlo supone para ellos admitir una limitación: les interesa, en cambio, recalcar que de su escuela saldrá una humanidad liberada, capaz de afrontar auténticamente los problemas de la vida: "hombres libres en una ciudad libre"²⁸.

Tot i que en molts altres camps les seues conseqüències seran molt més àmplies que les previstes:

Aunque el Humanismo haya sido, ante todo, una escuela para la nueva educación del hombre, que nació como respuesta a las necesidades de una sociedad y de unas clases que habían alcanzado la madurez y el poder, fue además un manantial de cultura del que surgirían los artistas y escritores que conquistarían Europa [...] ²⁹

El mateix Garin s'ha proposat de demostrar com les conseqüències del moviment humanista no sols arriben de ple al pensament filosòfic (Ficino, Vico, Pico della Mirandola), sinó a la nova

²⁸ *Prefacio* (1954) de Garin (1981b:10-11).

²⁹ *Prefacio* (1954) de Garin (1981b:11).

ciència moderna (Galileo, Copèrnic), passant per la tècnica (Leone Battista Alberti, Toscanelli, Leonardo) o l'astrologia³⁰.

Tot i això, Garin no deixa de reconèixer a les preocupacions expressives, a la comunicació com a manifestació més característica de l'home civil, i, per tant, a la retòrica, un paper central en l'univers ideològic i metodològic humanista. Una retòrica, això sí, no autosuficient i que connecta amb, i fecunda, la resta del pensament:

El hombre se exalta a sí mismo fundamentalmente en el lenguaje ("el hombre se manifiesta como tal esencialmente en la palabra"), alcanza la plenitud de su constitución definiéndose a través de la cultura (las *litterae* que forman la *humanitas*) y consigue imponerse en el mundo mediante la "retórica", entendida en su sentido profundo de medicina del alma, señora de las pasiones, verdadera maestra del hombre, constructora y destructora de las ciudades. De hecho en el siglo XV todo es "retórica", pero no olvidemos que esa "retórica" es humanidad, o sea, espiritualidad, conciencia, razón, discurso humano; porque realmente, el siglo del Humanismo es el XV, donde todo se vio *sub specie humanitatis* y la *humanitas* fue el diálogo humano [...]³¹

El mestratge de la comunicació, l'excel·lència en l'expressió, ço és, la retòrica, es constitueix així en centre de la projecció social de l'home, de la vida civil i per tant de la *humanitas*, objectiu de l'humanisme. Però no sols això: la retòrica esdevé també la vertebradora

³⁰ Vegeu, entre altres, Garin (1975 (1981a))

³¹ Garin (1973 (1981:89-90)).

del pensament, l'eix de la filosofia. Garin, comentant la particular noció de 'retòrica' en Lorenzo Valla, i la seua identificació amb Quintilià, fa veure com aquell en reivindica

la sua riduzione della dialettica alla retorica, ma insieme la sua riforma della retorica come fondamento e struttura della enciclopedia del sapere³²

Aquest fet, però, no s'ha d'entendre de forma simplista —diu Garin— com la subordinació de la filosofia a la retòrica, segons "una fantomàtica nozione univoca e immutabile di retorica (e di 'retori profesisonisti')", sinó tenint ben en compte "l'operazione del Valla tesa alla fondazione di un'*altra* retorica che, riassorbita in sé la dialettica, si ponga in realtà come nuova metodologia filosofica"³³.

La transcendència, filosòfica i alhora social, d'aquesta reconeguda hegemonia d'una 'nova retòrica' es pot veure reflectida almenys en dos altres aspectes. D'una banda, aquesta retòrica, que en

³² Garin (1986:12).

³³ Garin (1986:14). És amb aquests pressupòsits que Garin, en un to més combatiu, subratlla encara: "Chi non vuole intendere il significato filosofico e la carica polemica degli studi umanistici; chi si ostina a staccarli dalla filosofia, e giuocando sull'equivoco del termine 'retorica' insiste nel non capire il senso della 'retorica nuova', uscita della *Repastinatio* valliana, dovrebbe riflettere almeno sull'appassionato appello alla libertà del filosofare che traversa, in tutte le redazioni, la *Dialectica*: "nos libertatem [...] tenebimus [...]. Mordeant, spolient, vulnerent, postremo interimant [...]. Pro republica christiana pugnare, est contra quoscumque pro veritate stare". (Garin 1986:11).

Valla subsumeix la dialèctica i és la base de la lògica, en Poliziano, a través de l'exigent exercici mental que comporta la seua filologia, ja ha destil·lat el seu principi actiu: "'crítica', dice, o sea, ciencia de ese discurso humano que comparten poetas e historiadores, oradores y filósofos, médicos y juristas"³⁴.

D'una altra banda, és aquesta *crítica* la que presidirà l'activitat "de aquellos enamorados de la antigüedad, cuyas páginas irreverentes e iconoclastas acabaron con las 'autoridades' aceptadas durante siglos", la que guiarà l'aproximació crítica als antics que, així, "marcó precisamente el nacimiento del más intenso sentido de la historia"³⁵.

Un altre apassionat estudiós de l'humanisme, Francisco Rico, ha arribat a unes conclusions semblants per una altra via, no intensiva, sinó extensiva, resseguint la successió directa de mestres i deixebles que constitueix l'humanisme, perquè "cuando menos es lícito llamar humanismo a una tradición histórica perfectamente deslindable, a una línea de continuidad de hombres de letras que se transfieren ciertos saberes de unos a otros y se sienten herederos de un mismo legado": el de "las grandes lecciones de Petrarca"³⁶. Per aquest camí ens ha fet veure, amb meravellosa plasticitat, el subtil lligam entre l'aparent eixutesa tècnica de la retòrica i la filologia humanistes, i les seues engrescadores implicacions filosòfiques, civils, històriques:

¿Cómo se enlaza el sueño grandioso de toda una civilización con un pormenor de sintaxis, con la ortografía de un diptongo, con una errata salvada? Es obvio que ni las

³⁴ *Prefacio* (1954) de Garin (1981b:11).

³⁵ *Prefacio* (1954) de Garin (1981b:11).

³⁶ F. Rico (1993:13).

Elegantiae, ni las clases de Guarino, ni las múltiples *emendationes in Livium* contenían recetas para ir más allá de cada una de las cuestiones que específicamente trataban. En la raíz de esos libros y esos trabajos, no obstante, sí había una actitud que invitaba a franquear las fronteras de la lengua y la literatura e invadir territorios aun más vastos. [...] Incluso una menuda operación de crítica textual supone cobrar conciencia del fluir de la historia. En esa dirección va sin duda el logro máximo de los *studia humanitatis*, [...] haber descubierto que nuestra dimensión es la historia, que el hombre vive en la historia, o sea en la variación, en la diversidad de entornos y experiencias, en el relativismo. Pero, por ahí, también en la esperanza [...] : implica que es posible cambiar la vida, que la restitución de la cultura antigua abre perspectivas nuevas, que el mundo puede corregirse como se corrige un texto o un estilo...³⁷.

Ens recorda també que els millors humanistes, que havien estat filòlegs de primer rengle, afuats especialistes en l'antiguitat, també, des d'aquest classicisme, havien escomés la filosofia, la política, la geografia o la religió, ja que la veritable "eruditio", segons Leonardo Bruni, "litterarum peritiam cum rerum scientiam coniungit"³⁸. Tot fent balanç, tanmateix, Rico ens fa comprendre que la tasca, per més brillant que siga, d'un grapat d'especialistes no esdevé, per si mateixa, la cultura compartida d'una època. Necessita la difusió i el suport que l'*establishment*, les classes dominants, van saber atorgar a l'humanisme, i en alguns casos —Florència i algunes altres ciutats italianes— des de

³⁷ Rico (1993:42-44).

³⁸ En la seua *De studiis et litteris*. Vegeu Rico (1993:75).

bon començament³⁹. Aquest fou, vist amb perspectiva, el gran triomf de l'humanisme, el que li va permetre d'afaiçonar tota una època, el Renaixement, i encara el futur d'occident: haver definit el paradigma que, de fet, va servir per educar les *élites* europees de l'edat moderna. Sense el patronatge de les capes altes de la societat, hauria potser perviscut com una gloriosa escola erudita, com un agosarat projecte intel·lectual, però no hauria assolit mai l'àmplia i llarga repercussió que va tenir, concretada en les institucions i les pràctiques que articulen el sentit comú d'una societat⁴⁰.

Aquesta trama civil, indispensable per comprendre la generació i l'èxit del fenomen humanista, representa un punt d'acord entre tots els estudiosos comentats, i ha estat destacada, a més, per alguns altres investigadors. Així, Ch. Bec insisteix en el fet que la filosofia cívica de l'humanisme florentí entre els segles XIV i XV s'adequava amb particular justesa als interessos i preocupacions de les poderoses classes emergents, del *mercatores* florentins "complètement fermés aux méthodes abstraites des docteurs et à leur enseignement dogmatique"⁴¹. Ens recorda que ja Petrarca condemna com a inútils les

³⁹ En un context socio-polític substancialment diferent del florentí, i potser ací rau la principal distància, no podem oblidar que hom ha identificat la 'moda aristocràtica' com un dels principals factors en la difusió inicial de les noves tendències classicistes en la literatura catalana. Com diu F. Rico (1983:290): "la moda señorial en cuestión probablemente es el mayor estímulo para que esos letrados recurran con frecuencia creciente a las 'auctoritates' que juzgan afines a los historiadores estimados por sus patronos".

⁴⁰ Rico (1993:80-81).

⁴¹ Bec (1967:372). Aporta dades interessants en aquest sentit L. Martines (1963).

ciències de la natura. Igual com Coluccio Salutati critica l'abstracció lògica i teològica, i en el seu *De nobilitate legum* —per cert, l'obra de Salutati més difosa i discutida en el Renaixement— insisteix que, les decisions de la ciutat, no tenen a veure amb el 'moviment dels planetes' o les 'substàncies separades', i que, per tant, les ciències morals i socials prevalen sobre les físiques i naturals. Hi ha explícita, en tota la seua obra, una afirmació de la superioritat de l'acció sobre l'especulació, "thème constant de la pensée marchande"⁴², de la voluntat per damunt l'intel·lecte, una exaltació de l'activitat social com a fonament de la llibertat. És per això que tots, humanistes i *mercatori* —sense oblidar que sovint coincideixen⁴³—, acullen amb satisfacció el descobriment de Ciceró com a ciutadà i home d'estat, destacat per Salutati i els seus continuadors. És per això que reinterpreten l'Aristòtil de l'*Ètica* i la *Política* com una exaltació de la vida en societat. Que s'entusiasmen amb el nou platonisme, definidor de la ciutat ideal⁴⁴. En definitiva, l'humanisme, ciència de no-erudits, filosofia de no-filòsofs⁴⁵, al criticar la

⁴² Bec (1967:378). El mateix canceller de Florència, Salutati, en la seua *Invectiva*, no s'està de recordar que en la bellesa i la prosperitat de la ciutat, hi té una gran responsabilitat el comerç: "Quae civitas portu carens tot invehit, tot emittit? Ubi mercatura maior, varietate rerum copiosior, ingeniisque subtilioribus excitatior?" (Bec 1967:379).

⁴³ Bec (1967:441) ens recorda que Salutati o Brunni estaven entre els cent ciutadans més rics de Florència, que Poggio es podia equiparar a l'oligarca Napo Niccolini, o que Giannozzo Manetti pagà una immensa quantitat d'imposts a la República.

⁴⁴ Bec (1967:376-377).

⁴⁵ Sobre aquesta afirmació de Bec (1967:382), caldria recordar l'opinió contrària de Garin (1973 (1981:33)): "De modo que quizá ni siquiera sea del todo justo -al menos en la expresión- lo que Gentile,

[→↔

desconfiança escolàstica envers el comerç, al revalorar l'activitat terrenal, humana, segella una aliança íntima entre 'fer' i 'saber', tot proposant a un ampli públic —els mercaders o els extensos sectors guanyats a la mentalitat d'aquests— una ètica que magnifica les seues aspiracions i legitima la seua praxi i el seu status.

E. González⁴⁶, per la seua banda, insisteix també en el rerefons, no sols socio-econòmic, sinó polític i històric del sorgiment i implantació del moviment humanista. Aquest rerefons no és altre que el de les lluites turbulentes de les ciutats del nord d'Itàlia, i de l'enfrontament entre els representants de les llibertats republicanes i de l'ordre senyorial. El pensament educatiu i cívic dels preceptors d'eloqüència, i dels seus successors els humanistes, consideraran les *humaniores litterae*, basades en l'estudi dels clàssics, el mitjà ideal d'un formació que havia de convertir el ciutadà en un individu apte per a la vida política, social i econòmica dins la seua comunitat. Aquests estudis clàssics comportaven diferents avantatges que avalen la decisió dels humanistes: les literatures grega i llatina aportaven un cabal immens d'idees per a la reflexió política, social, moral i històrica; posava en contacte, a més, amb una gran diversitat de formes literàries extraordinàriament aptes per a vehicular el pensament mateix dels humanistes (diàleg, discurs, historiografia retòrica, epístola, etc.); finalment, els objectius educatius inspirats en la tradició clàssica

elocuentísimo e incomparable evocador del Humanismo, afirmó en el sentido de que la filosofía de los humanistas habría sido una filosofía elaborada sin conciencia de tal por los no filósofos -poetas, literatos, juristas, políticos y quizá también predicadores y profetas-, filosofía llamada a enfrentarse y destruir a la filosofía de los filósofos".

⁴⁶ González (1987:7-21).

pretenien la formació del *ciudadà*, apte per a actuar com a home lliure dins la *polis*, i capacitat amb els coneixements pràctics necessaris per als negocis quotidians. Aquests vessants socials de l'estricta projecte humanista permeten de definir-lo com el "movimiento intelectual que aspiró a una educación política del hombre a partir de los *studia humanitatis*"⁴⁷.

Les ciutats italianes, però, pateixen, ja des del mateix segle XV, una decadència econòmica i un procés de ruralització que afavoreix al consolidació d'estats territorials, i no comunals o urbans, com els que havien gestat el moviment humanista. D'altra banda moltes d'elles cauen en mans de dèspotes o de dinasties locals (com els Mèdicis de Florència des de finals del s. XV), quan no de sobirans estrangers (com els de França, Aragó, l'Imperi i, sobretot, Carles V a partir de 1540). Totes aquestes circumstàncies, segons González⁴⁸, van fer minvar el poder d'influència dels ciutadans en la vida pública, i va buidar en bona part de sentit no sols el bagatge ideològic sinó la funció social de l'educació i l'erudició humanista. És per això que es pot constatar un allunyament cada vegada més ampli entre l'alta cultura (representada per un Poliziano o un Ermolao Barbaro⁴⁹) i les inquietuds populars. Els humanistes es

⁴⁷ González (1987:9).

⁴⁸ González (1987:10-11).

⁴⁹ Poliziano "con la asepsia filológica de los *Miscellanea*", "certifica la desmembración del ideal humanístico del saber", com recorda F. Rico (1993:89-90). El mateix autor sintetitza que "Poliziano supone el punto de llegada teórico [...]: el punto en que las aportaciones fundamentales de los *studia humanitatis* están ya consolidadas en la avenida mayor de la civilización y los humanistas italianos se han ganado el derecho a retirarse a las torres de marfil de la investigación especializada" (1993:94). Per la seua banda, "Ermolao Barbaro atestigua el repliegue hacia

giren envers els nous poders i esdevenen buròcrates o cortesans (com Macchiavelli o Castiglione). A falta d'altres ambicions, es complauen en exuberàncies de llenguatge, en un *ciceronianisme* vacu que serà l'objecte de les crítiques de Vives o d'Erasme.

Però, per aqueixes dates, l'humanisme era ja un afer europeu.

la filología exenta que caracteriza (aunque no agote) la fase terminal del humanismo italiano" [...]: la maestría filológica arrincona el sueño de refundar la civilización, el comienzo de la *Altertumswissenschaft* marca el cese del humanismo en la función de gran animador de toda la cultura" (1993:97).

1.4.1.2. LA DIFUSIÓ DE L'HUMANISME. L'HUMANISME CATALÀ.

Tothom està d'acord que l'humanisme no és un fenomen poligenètic. La difusió d'aquest moviment cultural es va produir per exportació d'alguns o la majoria dels seus elements des del nucli italià inicial⁵⁰. Evidentment, en aquest procés de recepció, les propostes humanistes s'enfrontaren amb contextos culturals, socials, polítics, ben diversos d'aquells que li havien donat sentit i alé, i que expliquen moltes de les modulacions, transformacions o adaptacions que constaten en les seues realitzacions. Això no exclou, ans al contrari, emfasitza el que P. Burke anomena "el paper creatiu jugat pels receptors i la necessitat de fixar-nos en el seu 'horitzó d'expectatives'"⁵¹. Una teoria satisfactòria d'aquesta disseminació hauria de donar compte, doncs, de com l'humanisme italià era percebut i com va ser assimilat arreu; i tot tenint

⁵⁰ Pel que fa a l'àrea cultural catalanoparlant, la necessitat de partir d'aquesta perspectiva ja va ser destacada per Rubió i Balaguer (1973 (1990:208)) sota l'epígraf 'L'Humanisme, fruit d'una importació': "Hi ha commocions espirituals que neixen, per evolució o sobtadament, de la trama vital d'un poble. D'altres, però, són importades. L'Humanisme i les seves conseqüències pertanyen a aquesta categoria. Hem de tenir en compte, doncs, en compte els seus vehicles, és a dir, els homes o les circumstàncies que portaren les seves llavors".

⁵¹ P. Burke (1990:2-3).

present alhora que, anteriorment, el mateix procés es va produir dins Itàlia mateix. Només caldrà retenir que, a despit, o per damunt de tot el que ha estat comentat respecte de l'humanisme italià —i en algun cas tot just florentí— "what would be a mistake would be to assume that the package of concepts, methods and values we now call 'humanism' was accepted or rejected as a whole"⁵². Com el mateix autor recorda, el 'paquet' es va obrir pel camí i alguns dels continguts van rebre usos que haurien sorprés extraordinàriament Bruni o el mateix Valla.

En aquesta línia, hi ha hagut una relativament extensa literatura preocupada fonamentalment per les vies o mitjans que hom va emprar per divulgar les innovacions humanistes⁵³. Entre altres s'han esmentat els següents:

A) Els desplaçaments d'humanistes italians arreu d'Europa com a ambaixadors, secretaris o, de forma encara més influent, com a preceptors o professors. Així, Enea Sylvio Piccolomini i Pier Paolo Vergerio van treballar com a secretaris de l'emperador Frederic III; anteriorment Poggio Bracciolini, Antonio Loschi o Vergerio havien participat en el concili de Constança, mentre que Piccolomini havia anat al de Basilea. De vegades, el trasllat fou degut a l'exili —com el de Filippo Buonaccorsi 'Callimaco' a la cort de Polònia (1470) després d'una conspiració contra el papa Pau II. Altres vegades els fins eren específicament l'ensenyament dels *studia humanitatis*. A París, per exemple, es traslladen Gregorio Tifernate, Filippo Beroaldo el vell, o, més transitòriament, Pico della Mirandola.

⁵² Burke (1990:20).

⁵³ Vegeu Burke (1990) i Kristeller (1965 (1986:85-104), a part dels comentaris generals de González (1987:21-26) o els de M. Batllori (1978 (1979:92-108)).

B) Les estades d'estudiants o d'homes de lletres a Itàlia, per raons purament culturals o d'altra mena, en contacte amb les realitzacions de l'humanisme. Ben sovint els trasllats per raons econòmiques, polítiques o àdhuc bèl·liques esdevingueren ben fructífers des del punt de vista humanístic. Són conegudes algunes de les conseqüències que tingueren esdeveniments d'intenció tan poc 'cultural' com el Congrés de Màntua⁵⁴. Comentari a part mereixen les implicacions transcendents que, per a la cultura catalana, tenen esdeveniments com la conquesta de Nàpols i el trasllat a aquesta ciutat de la cort del Magnànim⁵⁵, o també l'accés al papat dels valencians Calixt III i Alexandre VI. Però molt sovint, les estades a Itàlia tenen com a finalitat explícita els *studia humanitatis*: així, entre altres, les de John Tiptoft o Janus Pannonius, amb Guarino da Verona a Ferrara; de Johann Reuchlin amb Pico i Ficino, o de Thomas Linacre i Arias Barbosa amb Poliziano, a Florència; la d'Elio Antonio de Nebrija al *Colegio español* de Bolonya; la de Rudolf Agricola amb Teodor Gaza a Ferrara, etc.. També Ferran Valentí, traductor dels *Paradoxa* ciceronians, sembla haver estudiat amb Leonardo Bruni⁵⁶.

⁵⁴ En aquest còncave polític (1459-61), convocat pel papa Pius II amb la intenció d'acordar una croada contra el perill turc, van participar els castellans Rodrigo Sánchez de Arévalo, bisbe de Palència, Alonso de Palencia, i el català Joan Margarit, ambaixador de Joan II d'Aragó. Al *Liber*, entrada 4664.1. es fa al·lusió, precisament, a un dels discursos del Papa en aquest còncave.

⁵⁵ Vegeu, per exemple A. Soria (1956), Batllori (1978 (1979:92-108) o Ryder (1987), a banda de les nombroses pàgines dedicades al tema per Rubió i Balaguer.

⁵⁶ F. Valentí (1959). Vegeu P. Russell (1985:11).

C) Els llibres —primer manuscrits i poc després impresos— dels humanistes italians o dels clàssics redescoberts per ells, àmpliament distribuïts i encara estampats a les principals ciutats europees, sovint, com hem vist, en contacte amb impressors o comerciants italians, i encara conservats en grans quantitats en multitud de biblioteques⁵⁷. Només en relació amb i com a conseqüència d'aquesta difusió podem parlar de les imitacions i traduccions dels escrits humanístics, o clàssics⁵⁸.

D) Menys comentada és la relació purament epistolar, bé que de vegades com a resultat de viatges o d'encontres ocasionals, entre humanistes italians, des de Petrarca, i intel·lectuals d'altres regions europees⁵⁹. Entre les que afecten personatges de la Corona d'Aragó, caldria destacar la correspondència primerenca entre Coluccio Salutati i Juan Fernández de Heredia, a finals del segle XIV; més tard entre Íñigo Dávalos, noble protegit per Alfons el Magnànim, i Francesco Filelfo⁶⁰; la

⁵⁷ Ja hem comentat en seccions anteriors tant la força de la indústria editorial i del comerç llibrari italià, com la reveladora presència de manuscrits i estampacions d'origen italià en les biblioteques i els inventaris de la València del segle XV. Remetem, per tant, a aquelles referències i a la bibliografia corresponent. Tot i això, per si un cas és encara cert que "el gran número de manuscritos humanistas italianos conservados en las bibliotecas fuera de Italia es algo en que apenas suele reparar la mayoría de los historiadores", com diu Kristeller (1965 (1982:94-103)) aconsellem de consultar els seus monumentals *Iter Italicum* (1967, 1983a, 1989, etc.).

⁵⁸ Kristeller (1965 (1982:100-101)).

⁵⁹ Kristeller (1965 (1982:92)).

⁶⁰ Gómez Moreno (1993:71-72), Vegeu també en aquesta obra i en la d'A. Soria (1956) alguns altres casos.

d'aquest italià, Guiniforte Barzizza o el Panormita amb el valencià Joan Olzina⁶¹; o la d'aquest darrer amb Lorenzo Valla⁶², que d'altra banda mantenia una intensa amistat intel·lectual amb el també valencià Joan Serra⁶³. Rubió i Balaguer ha fet notar la importància per al coneixement de l'humanisme català dels *Libri epistolarum familiarium* de L. Marineo Siculo⁶⁴.

Pel que fa al primer dels canals habitualment destacat, el dels viatges, entre els humanistes que, per unes o altres raons, es traslladaren a la península ibèrica durant el segle XV hi ha Guiniforte Barzizza, fill de Gasparino i secretari de Filippo Maria Visconti, invitat per Joan II de Castella (1432-33), i que en passar per Barcelona va travar amistat amb el secretari del Magnànim Joan Olzina⁶⁵; Lucio Marineo Siculo (1484), invitat per l'almirall de Castella, i Pietro Martire d'Anghiera (1487), invitat pel comte de Tendilla, ambaixador a Roma, els quals van exercir

⁶¹ A. Soria (1956).

⁶² O. Besomi/M. Regoliosi (1984:164-169).

⁶³ O. Besomi/M. Regoliosi (1984:193-209).

⁶⁴ Rubió i Balaguer (1973 (1990:210)).

⁶⁵ Ryder (1987:258). Tot i que sembla que la seua visita no va tenir conseqüències massa duradores, en arribar a Barcelona i abans d'anar a Saragossa, Guiniforte es presentà, el març de 1432, al príncep Joan, llavors rei de Navarra. A més, va fer dos discursos, el 14 de març un dirigit al Magnànim, i el 22 del mateix mes un altre davant el príncep (L. Suárez/A. Canellas/J. Vicens Vives 1964:326).

com a professors a Castella; Jacobo Publicio a Alemanya i Portugal⁶⁶, i Cataldo Parisio també a Portugal. És escassa o inexistent, en canvi, la presència d'humanistes italians de renom als territoris de la Corona d'Aragó⁶⁷. Un fenomen diferent serà, com veurem, l'aparició de simples educadors, o *grammatistae*, en els nivells més elementals de l'ensenyament. Bastant tardanament, això sí, es podria parlar de la influència dels germans Antoni i Alexandre Geraldini, i després de L. Marineo Siculo, en els cercles literaris de Catalunya i Aragó⁶⁸.

De fet, l'exposició de les terres catalanoparlants a la nova cultura es produirà ben aviat per altres mitjans -els purament llibrescs- i més endavant, de forma molt més intensa, a través de la convivència directa amb nombrosos intel·lectuals italians en la cort napolitana del Magnànim o a la Roma dels Borja.

Ja hem vist com la Cort reial de Nàpols congregava alguns dels noms més il·lustres de l'humanisme italià. Alguns d'ells van mantenir amb la Cancelleria una vinculació administrativa. Així, com a secretaris, nominals si més no i efectius en molts casos, van actuar Lorenzo Valla, Bartolommeo Fazio, Antonio Beccadelli, i més tard, Gioviano, o *Giovanni*, Pontano. En concret Fazio i Beccadelli hi esmerçaren gran part de la seua activitat i hi produïren la seua obra més important. El

⁶⁶ Kristeller (1965 (1982:94)) i Gómez Moreno (1993:301) consideren castellà, en concret de Salamanca, aquest humanista que es feia passar per florentí.

⁶⁷ Si excloem la ràpida visita diplomàtica de Manuel Chrysoloras, el 1406, encara com a ambaixador de l'emperador Manuel Paleòleg, i que sembla que portà només relíquies a Martí l'Humà, però se'n va anar carregat de llibres (Rubió i Balaguer 1948-9 (1984-6:I, 194-195)).

⁶⁸ Rubió i Balaguer (1973 (1990:209-210)).

Panormita, a més de les obres que ja hem comentat⁶⁹, arreplega en aquesta època (1434-1458) la major part de la seua coneguda correspondència (les col·leccions d'epístoles humanístiques *Campanae* i les *Politicae* -o oficials-, a part de les *Gallicae*, i de les cartes més importants rebudes per ell, que transcriví en les *Epistolae diversorum illustrium virorum ad Dominum Antonium Panormitam*⁷⁰) i gestiona la fundació de l'anomenada *Academia Panormitana*, i després *Pontaniana*, per raó de la presidència del Pontano. Fazio⁷¹, endemés de les obres ja comentades, i d'altres escrites anteriorment (historiogràfiques com *De bello Veneto Clodiano*, *Aliud parvi temporis bellum Venetum*, gramaticals com *De differentiis verborum*, *Synonyma*), en compon d'altres de tema gramatical dedicades al rei (*De verborum priscorum significatione*, ara perduda), hi redacta discursos, mamprén l'única traducció seua del grec al llatí (la Història d'Alexandre el Gran, d'Arrià) i crea (*De origine belli inter Gallos et Britannos historia*) o tradueix (el conte X 1 del *Decamerone* de Boccaccio) petites *novelle* en llatí, o dedica finalment la versió italiana de l'Isòcrates llatí (traduït del grec per Bernardo Giustiniani) al príncep Ferrante⁷². A part, participà en les polèmiques, filològiques en principi però altament carregades de rivalitats personals, amb Lorenzo Valla, cosa que el situà com a amic de Poggio Bracciolini, Beccadelli i altres. Més concretament, atacà l'obra

⁶⁹ Vegeu la secció 1.3.1..

⁷⁰ Sobre la correspondència del Panormita, vegeu Soria (1956:100-102) i Ruiz i Calonja (1990:336-341).

⁷¹ Vegeu sobretot Kristeller (1965b).

⁷² La còpia dedicada es conserva precisament en la BUV, procedent dels fons de Sant Miquel dels Reis, com tothom sap, aportats pel Duc de Calàbria.

històrica de Valla (sobre la vida de Ferran I) basant-se en arguments gramaticals, estilístics i historiogràfics.

Aquest darrer autor⁷³, potser el més gran humanista de l'època, a banda de contestar les acusacions de Fazio i Beccadelli (en la *Laurentii Vallae in Bartholomaeum Facium Ligurem invectiviarum seu recriminationem*), també va mantenir altres sonores polèmiques amb Poggio Bracciolini (*Antidotum in Poggium*) o contra el teòleg Antonio del Rho (*Adnotationes in Rhodensem*), segons sembla per instigació de Joan Olzina⁷⁴. Fou durant la seua època napolitana que continuà les *In novum testamentum... adnotationes*, que remodelà el *De voluptate et de vero bono* (1432), que difongué amb el suport del Magnànim la *De falso credita et ementita Constantini donatione*, i sobretot que pogué confegir el seu llibre més famós i reeixit, les *Elegantiae linguae latinae libri sex* (1434-1444), també sota la protecció alfonsina.

Però no van ser aquests els únics intel·lectuals humanistes italians que pul·lulaven per la cort del Magnànim. D'altres, de manera més ocasional i amb una vinculació formalment menys burocràtica, també gaudien de la protecció del monarca i de la relació amb el món cultural que s'hi agombolava. Entre aquests, ja hem esmentat Guiniforte Barzizza, però s'hi poden afegir Poggio Bracciolini, Giannozzo Manetti, Pier Candido Decembrio, Enea Silvio Piccolomini (Pius II), Teodor

⁷³ Vegeu, entre molts altres Soria (1956:81-90) i L. Barozzi/R. Sabbadini (1891).

⁷⁴ Ruiz i Calonja (1990:350).

Gaza⁷⁵, Jordi de Trebisonda, Giovanni Aurispa, el mateix Leonardo Bruni, o el polèmic i actiu Francesco Filelfo⁷⁶

El que ací sobretot ens interessa destacar és que aquest ambient humanístic posava en contacte aquests intel·lectuals en general del món cultural de la Corona d'Aragó i molt en particular amb algunes figures representatives de l'administració (els curials valencians Jaume Pelegrí, Joan Olzina o Francesc Martorell, i catalans com Arnau Fonolleda, Joan Peiró o Joan Ramon Ferrer⁷⁷). Figures que -si no destacaren personalment- havien de contribuir a divulgar les obres i les idees humanistes als territoris dels 'regnes occidentals'. Hom ha destacat ja, més d'una vegada, la incidència que tingué aquesta freqüentació: entre altres efectes, en l'empremta humanística detectable en la redacció llatina d'alguns secretaris, com Olzina o Fonolleda⁷⁸. Sabem que diversos valencians estaven al càrrec de la ben assortida biblioteca reial⁷⁹, i que aquests, i altres (com Macià Mercader), després degueren traslladar al seu país no sols moltes de les obres de moda, sinó l'interés per tot allò que s'hi relacionava. Alguns altres regnícoles, en retornar a València, van creure oportú d'oferir en vulgar algunes de les obres més cèlebres en

⁷⁵ Que s'hi incorporà molt més tard, el 1457, sembla que per recomanació d'Aurispa a Beccadelli (Ruiz i Calonja 1990:340).

⁷⁶ Sobre la presència de tots aquests humanistes a Nàpols, vegeu Soria (1956:51-79), Ruiz i Calonja (1990).

⁷⁷ Sobre aquest darrer autor, vegeu Ruiz i Calonja (1990:363-365) i M. Vilallonga (1993:93-97). Sobre el conjunt d'aquests humanistes en relació amb la cort del Magnànim, vegeu Soria (1956) i, des d'un punt de vista més literari, J.C. Rovira (1990).

⁷⁸ Ruiz i Calonja (1956).

⁷⁹ Els canonges Torres i Altadell, ja esmentats.

l'ambient napolità. Seria el cas de Lluís de Fenollet o de Jordi de Centelles, traductors respectius de la *Història d'Alexandre* de Quint Curci i del *De dictis et factis Alphonsi regis Aragonum* del Panormita⁸⁰. Calen encara molts més estudis sobre aquests i altres autors per poder avaluar amb justícia l'impacte que la *cohabitació humanística* de Nàpols va tenir en la difusió efectiva de l'humanisme a casa nostra. Si parlem de resultats concrets, però, i a primer colp d'ull, tot fa l'efecte que les conseqüències en l'àmbit de les humanitats van ser més aviat minses. Sembla que molt pocs dels curials, i del variat personal dels regnes peninsulars adscrit a la cort, van arribar a generar una obra que pugui ser enllaçada, sense violències, amb la dels seus admirats mentors ultramarins. Ni en el camp dels *studia humanitatis* més estrictes ni en el d'una producció literària més àmplia en llengua llatina. Noms com el de Joan Ramon Ferrer i algú més, en serien l'excepció, però alhora il·lustrarien la debilitat de la incidència napolitana en l'humanisme autòcton⁸¹. Si donem per bona la vinculació de Joan Esteve amb la

⁸⁰ Vegeu Ferrando (1989a).

⁸¹ Rico (1978:37-38) ja ha deixat ben clar que "[Joan] Peyró o [Joan Ramon] Ferrer il·lustren bien las debilidades de la tradición intelectual de los curiales. Capaces de sentir una afición verdadera por la cultura de los *studia humanitatis*: no de apropiársela profundamente; capaces de estimular un cierto clima favorable en los concejos, en las cortes o en palacio: no de satisfacer adecuadamente, por sí mismos, ese interés". Pel que fa a Joan Ramon Ferrer, que pot haver exercit sobretot càrrecs de tresoreria a Nàpols (Ryder 1987:124, 205, *passim*), vegeu una mostra de la seua correspondència amb el Panormita en Soria (1956:276) i més detalls en Ruiz i Calonja (1990:363-365) i Vilallonga (1993:93-97). Vegeu en Casas Homs (1971:32-39) l'única aproximació detallada fins ara publicada a la seua obra gramatical, *De pronomibus suisque natura*.

Cancelleria napolitana del Magnànim, estariem davant d'un dels pocs casos, si no l'únic, en què aquests contactes fructificaren, almenys a València, en una obra humanística llatina d'un certa entitat. Entre altres raons, i a part dels seus pocs o molts mèrits, perquè, si més no, se li ha de reconèixer la voluntat de ser adscrita amb nitidesa al camp dels *studia humanitatis*.

Algunes repercussions més afortunades sembla que acabà tenint la relació d'alguns autòctons amb els cercles universitaris italians i els ambients eclesiàstics romans. És el cas de Joan Margarit i Jeroni Pau, considerats els més valuosos exponents de l'humanisme català del XV, la florida dels quals també s'ha d'ajornar a la segona meitat del segle. En aquesta ubicació cronològica, les manifestacions més conspícues de l'humanisme a les terres catalanoparlants no es diferencien gaire de les de la majoria dels països europeus. Com recorda P. O. Kristeller, "some traces of the influence of Italian humanism outside of Italy have been identified even during the fourteenth century, especially in Bohemia and in France, but there seems to be wide agreement that the full impact of Italian humanism in the rest of Western Europe was felt only after the middle of the fifteenth and during the sixteenth centuries"⁸². Tots dos humanistes catalans, Margarit i Pau, no ho oblidem, segueixen estudis universitaris a Itàlia. El primer a Bolonya; el segon a Montpeller, Bolonya i Perusa, com a mínim. Tos dos resideixen llargues temporades a Itàlia, sobretot a Roma i al servei de la cúria papal. El primer a la cort de Nicolau V, i després com a clergue de la cambra apostòlica; el segon com a *abbreviator* i després com a *litterarum apostolicarum vicecorrector*. El segon, considerat "la figura més important de la

⁸² Kristeller (1972:123).

literatura llatina del segle XV als Països Catalans"⁸³, potser forma part ja d'una etapa de recepció més madura de l'humanisme, assentada en una personalitat d'aptituds gens comunes. Totes dues figures, tanmateix, reflecteixen els resultats, certament excepcionals, que una bona formació, en els centres culturals adequats, va ser capaç de generar en l'àmbit catalanoparlant. Malgrat la brillantor i "fins una certa actitud *esnobista*"⁸⁴ que detectem a la cort del Magnànim, tot aquell oripell no sembla haver-se substanciat en cap autor de la consistència de Pau o Margarit. Un cas a banda, evidentment, el representa Pere Miquel Carbonell. Malgrat la necessitat d'estudis més complets i aprofundits, probablement sí que pot haver-hi coincidència a assegurar que el que ha permès a la seua obra, heterogènia i irregular⁸⁵, de superar allò que sens dubte era el nivell cultural del país i passar als annals de la història de l'humanisme a Catalunya fou, al costat de la seua curiositat interminable, el contacte, bé que indirecte ben canalitzat, amb el món humanista italià, a través de les trameses i suggerències de diversos amics i coneguts. En aquest sentit, no podem oblidar que Carbonell es beneficià, entre altres, amb les còpies de diversos autors clàssics que va realitzar el bibliotecari del Magnànim, el valencià Gabriel Altadell⁸⁶ i, sobretot, amb les donacions de llibres, les informacions o la inspiració que li proporcionà

⁸³ Vilallonga (1993:181-195). Vegeu també Vilallonga (1987) i Pau (1986).

⁸⁴ Ruiz i Calonja (1990:354).

⁸⁵ Vegeu, entre altres Rubió i Balaguer (1990:90-100) i Vilallonga (1993:63-72).

⁸⁶ Rubió i Balaguer (1948-59(1984-86:288)).

el seu mentor Jeroni Pau⁸⁷. Com gràficament resumeix M. Vilallonga: "No va residir mai a Itàlia, però les noves tendències de l'humanisme italià s'introduïren a Catalunya a través d'homes com Jeroni Pau, per exemple, que van fer servir de pont l'arxiver barceloní, obert a tot intent renovador en el camp de les lletres i als nous aires que arribaven de la península veïna"⁸⁸.

Ha estat sovint destacada, fins a esdevenir un tòpic -més d'una vegada criticat-, la precocitat de la cultura catalana en la recepció de nous texts clàssics i prehumanístics, de procedència italiana, diferents dels que constituïen el cànon medieval, i en la sensibilitat a les seues influències. En efecte, ja des dels últims anys del regnat de Pere el Cerimoniós (1336-1387), i sobretot durant el període de Joan I (1387-1396) hom ha volgut detectar, com a mínim, un "primer classicisme català"⁸⁹, que en la figura i l'obra de Bernat Metge es convertiria en

⁸⁷ Així, per exemple, Carbonell es fa càrrec de part de la biblioteca de Jeroni Pau (Vilallonga 1987), i es cartreja sovint amb ell, de qui rep epigrames en llaor de la seua cal·ligrafia. A més, alguna obra seua, com el *De viris illustribus Catalanis*, no fa sinó continuar la idea que Pau li proporcionà en la seua epístola *De Hispaniarum viris illustribus* (Vilallonga 1988, 1994).

⁸⁸ Vilallonga (1994:42-43).

⁸⁹ Utilitzant la prudent denominació de J. Rubió i Balaguer (1947(1990:29-44)), ja crític amb alguns aspectes del plantejament que estem comentant.

mostra ja indiscutible d'un primerenc "humanisme català"⁹⁰. Certament, durant aquests regnats es poden constatar alguns fenòmens que podrien revelar, almenys, una nova sensibilitat. El Cerimoniós elogia l'Acròpolis d'Atenes "la pus rica joia que al món sia" i es delita amb les històries antigues, ni que fos a través de compilacions, d'un aire encara tot medieval. El seu fill, Joan I, amb un nou esperit, ja sembla conèixer directament Plutarc, Tit Livi i altres "celeberimis Romanorum ystoriis et Grecorum". Potser alguns d'aquests gusts cal atribuir-los no sols a la innegable influència de la cort francesa de Carles el Savi⁹¹, sinó a la relació del rei amb el Gran Mestre de l'Hospital Joan Fernández d'Herèdia, notable hel·lenista, traductor de Tucídides, Plutarc i d'altres autors clàssics a l'aragonés, i imitador d'aquests en les seues *Crònica de los conquiridores* i *La grant crònica de Espanya*. Però és l'activitat de la cancelleria reial, més receptiva a les novetats italianes, i en particular l'obra de Bernat Metge, la que ha permès de veure-hi un "primer centre de l'humanisme llatí a Catalunya"⁹². Metge tradueix el *Valter e Griselda* de Boccaccio (1388), però a través de la versió llatina (*Griselidis*) de l'*Africa* de Petrarca; hom ha volgut rastrejar en el seu *Somni* indicis de Ciceró, Ovidi i Valeri Màxim, Boccaccio o Petrarca, això sí, al costat de texts tan medievalitzants com Boeci, Tomàs d'Aquino, Dant o Escot⁹³. Poc abans, o al costat d'ell, altres curials donaven les primeres mostres,

⁹⁰ Pel que fa a la gestació, naixement i fortuna d'aquest concepte historiogràfic, vegeu la magnífica revisió de L. Badia (1983)

⁹¹ No podem oblidar que la primera traducció de Livi al català, esmentada més avant, i també les de *La ciutat de Déu* i d'altres extractes de Sèneca i Lucili es van fer a través del francès (Rubió i Balaguer 1948-9 (1984-6:I, 176)).

⁹² Rubió i Balaguer (1947(1990:30)).

⁹³ M. Batllori (1979:86).

en els seus epistolaris llatins⁹⁴ o en les seues traduccions al català⁹⁵, de familiaritat amb les novetats ara ja vingudes d'Itàlia: citant Petrarca, Horaci, Sèneca o Sal·lusti⁹⁶, donant un altre to, de més pretensions, al seu *dictamen*, introduint cultismes al català i imitant-hi les regles del *cursus*, etc.

En tot cas, no es pot negar que, com a mínim, es tracta de l'inici d'una tradició 'classicista' que es perllonga en una munió d'autors dins la literatura catalana dels segles XIV i XV⁹⁷. Serà a partir d'aleshores que molts clàssics greco-llatins passaran al català en una llarga sèrie de traduccions: Guillem de Copons traduirà l'*Ètica* d'Aristòtil (1418), a partir del *Li livres dou trésor* de Brunetto Latini; més tard,

⁹⁴ Com el de la Biblioteca Colombina, entre Bartomeu Sirvent, Pere Guitard i altres, donat a conèixer per Marçal Olivari (1936), o el de la Catedral de Girona, entre Lluís Carbonell i Pere Despont, descobert per Pere Bohigas i ben estudiat críticament per F. Rico (1983), ambdós al·ludits per Rubió (1947(1990:32-33)).

⁹⁵ Com les *Històries troianes* (1367) per Jaume Conesa, protonotari del Cerimoniós, o el *De re rustica*, de Pal·ladi, pel també protonotari Ferrer Sayol.

⁹⁶ Al costat, això sí, del *Facetus*, els *Disticha Catonis*, els Psams, Job, Sant Joan, Sant Agustí, les *Decretals* o de múltiples *auctoritates* medievals, com comenta F. Rico (1983:277), ja veurem amb quina intenció.

⁹⁷ Per a l'evolució de tot aquest classicisme (més que no humanisme estricte) català dels segles XIV i XV, vegeu Rubió i Balaguer (1948-9 (1984-6: I, 175-186, 216-239, 283-302, 364-372)), Batllori (1979:77-91), M. Mayer (1993).

Martí de Viciana s'encara amb les *Econòmiques*⁹⁸, a través del text llatí de Leonardo Bruni; Esop i Flavi Josep també reben versions catalanes a partir d'adaptacions llatines. Pel que fa als poetes llatins, Virgili i Horaci són cada vegada citats amb més fruïció; d'Ovidi es tradueixen les *Heroides*, ja a finals del XIV, i les *Metamorfosis* apareixen publicades en català el 1494 per mà de Francesc Alegre⁹⁹. Ciceró es difon en les versions del *De officiis* i dels *Paradoxa*. Séneca, ben estimat com a moralista, rep nombroses traduccions (*De providentia*, per Antoni Canals; les *Tragèdies*, per Antoni de Vilaragut; els *Moralia*, les *Epístoles*, etc.). Els historiadors clàssics en alguns casos també van comptar aviat amb traduccions al català. Així Livi ja és traduït a finals del XIV a través del francès¹⁰⁰. Cèsar i Tàcit són sovint citats i imitats durant el XV. En aquest segle, Sal·lusti i Valeri Màxim, dos autors ben coneguts a l'edat mitjana, reben també traduccions al català¹⁰¹. La *Història d'Alexandre*, de Quint Curci, és versionada pel valencià Lluís de Fenollet a través de l'italià de Pier Candido Decembrio¹⁰². També els autors tardans són tinguts en compte, i disposem de traduccions de Boeci, a càrrec dels dominics Ginebreda i Sapllana, i del *De re rustica* de Pal·ladi, a càrrec del protonotari Ferrer Sayol. Els italians, tant els més

⁹⁸ M. de Viciana (1982).

⁹⁹ Sobre la tradició i les traduccions catalanes d'Ovidi, vegeu les interessants notes de L. Badia (1986).

¹⁰⁰ C. J. Wittlin (1968) demostra la incorrecta atribució, encara reconeguda per Batllori (1979), d'aquesta traducció a Guillem de Copons. Vegeu els sucosos comentaris de Rico (1983) a la suposada traducció de Livi per Antoni Canals en el seu *Scipió e Anibal*.

¹⁰¹ Sobre la fortuna de Sal·lusti, vegeu Rubió i Balaguer (1963).

¹⁰² Fou impresa el 1481.

medievals, Dant i Boccaccio, com el més humanista Petrarca, reben una atenció ben primerenca. Ja hem vist com el 1388 Bernat Metge traduïa Boccaccio en la seua *Història de Valter e la pacient Griselda*, però a través de Petrarca. Narcís Franc en tradueix el *Corbaccio*, i més tard reben també versions el *Decamerone*, la *Fiammetta* i la *Genealogia deorum*, aquesta darrera per Francesc Alegre. La primera traducció europea (1428-29) de la *Divina Commedia*, a càrrec d'Andreu Febrer, és també catalana. La difusió de Petrarca, des de les primeres al·lusions en uns epistolaris de 1386¹⁰³, té una presència constant en les lletres catalanes. *De remediis utriusque fortunae* i *Africa* reben traduccions fragmentàries. Els *Trionfi* es difonen en italià amb glosses en català.

Aquesta receptivitat amb les novetats italianes culmina amb els contactes literaris directes que, des de ben enjorn, es mantenen amb Salutati (Juan Fernández de Heredia), Acciaiuoli, Brunì (Ferran Valenti), i sobretot amb els intel·lectuals concentrats al voltant d'Alfons el Magnànim en la seua bigarrada cort napolitana.

El que ara ens importa destacar, però, és com tot aquest cabal de traduccions i de curiositat per la cultura clàssica ha estat interpretat, almenys des de 1889, data de l'obra d'Antoni Rubió i Lluch *El Renacimiento clásico en la literatura catalana*, com una mostra de l'assimilació precoç i de l'arrelament dels nous corrents humanístics italians en les terres de llengua catalana; com "un fervor clasicista profundamente enraizado en la Cataluña de finales del XIV", que es manifesta, entre altres coses, en "la necesidad de los profesionales de la Cancillería de adaptar su prosa al modelo ciceroniano"; com el punt de partida, o més aviat la demostració, d'un ben arrelat *humanisme català*, anterior al que, molt més tard, es va manifestar en altres àrees

¹⁰³ Rico (1983:267). Aquest autor ha resseguit altres vicissituds de Petrarca en terres catalanes (1983, 1984).

hispaniques. Diversos altres autors¹⁰⁴ han ajudat a consolidar i precisar aquesta interpretació. Entre aquests, el mateix Rubió i Lluch¹⁰⁵, a banda d'enriquir considerablement el coneixement de l'època, va encunyar el terme "humanisme català" i fins i tot va proposar una periodització del moviment, que ha tingut seguidors¹⁰⁶:

- 1.- 1378-1416: de Joan I a Ferran I. Introducció de l'humanisme.
- 2.- 1416-1458: regnat d'Alfons el Magnànim i cort de Nàpols. Contactes vius amb Itàlia.
- 3.- 1458-1518: de Joan II a Ferran II. Plenitud i ràpida decadència.

Lola Badia¹⁰⁷ s'ha encarregat de resseguir amb precisió i esperit crític la trajectòria d'aquest concepte tòpic de la historiografia catalana i de demostrar la poca consistència d'alguns dels seus pressupòsits. A part de denunciar el rerefons ideològic de molts

¹⁰⁴ Com per exemple Lluís Nicolau d'Olwer, Jaume Massó i Torrents, els hispanistes italians B. Sanvisenti i A. Farinelli, i especialment les *Glosses* d'Eugeni d'Ors (Badia 1990).

¹⁰⁵ En concret amb els seus *Documents per a l'estudi de la cultura catalana mig-aval* I (1908) i II (1921), i sobretot amb "Joan I humanista i el primer període de l'humanisme català", *EUC*, X (1917-18), 1-117.

¹⁰⁶ Batllori (1979:85), que pensa que "Antoni Rubió i Lluch no s'equivocà en dividir-lo en tres períodes", encara la reproduïx, tot afegint una altra etapa (de Carles V a Felip II), "que fou de decadència per a les lletres catalanes, però no tant per a tota la cultura humanística".

¹⁰⁷ L. Badia (1980, 1987).

d'aquests plantejaments, i en concret la mistificació inspirada pel noucentisme, aquesta autora situa el problema en uns termes molt més rigorosos. En particular fa veure que tota aquesta tendència historiogràfica tendeix a considerar com a humanisme, sense gaire precisió, qualsevol mostra imprecisa de coneixement o receptivitat envers els autors de l'antiguitat greco-llatina o envers els escriptors italians llavors de moda. Aquesta actitud suposava oblidar, o deixar en un segon —o tercer— pla, allò que, siga quina siga la perspectiva que adoptem, cal considerar el nucli central del moviment humanista: els *studia humanitatis*, que s'expressaven en llatí, es preocupaven pel coneixement dels autors llatins, pel mestratge gramatical i retòric en llengua llatina —o grega. En realitat, atribuir una importància substantiva dins l'humanisme a aquestes estrictes *humanitats llatines* hauria obligat a retardar notablement l'aparició, i limitar l'abast, del suposadament precoç *humanisme català*, ja que "de filologia clàssica pròpiament dita, de 'studia humanitatis' a Catalunya no n'hi va haver abans de la segona meitat del XV, i encara"¹⁰⁸. De forma encara més contundent, L. Badia aclareix que

Si el que interessa és estudiar els *professionals de la filologia* dels segles XIV i XV, resulta que no podem començar més enllà del regnat del Magnànim, perquè, senzillament, no n'hi hagué cap abans. Els humanistes (en el sentit de filòlegs o aspirants a filòleg) catalans es van expressar només en llatí (com els seus col·legues italians, d'altra banda, i van ser bibliòfils, erudits, autors d'epistolari retòrics i de

¹⁰⁸ Badia (1980:55).

tractats històrics en llatí, es van preocupar per la renovació de la gramàtica i de la retòrica llatines...) ¹⁰⁹.

Aquest menysteniment que l'estudi i la valoració dels *studia humanitatis* com a motor de l'*humanisme* a casa nostra ha hagut de patir no pot deslligar-se dels estímuls ideològics que bategaven al fons de la mitificació de la noció d'*humanisme català*:

Aquí el drama més gros, al meu entendre, és que els "humanistes" pròpiament dits, els filòlegs, no van ser ni exemplars com a patriotes (vegeu Margarit), ni massa sòlids intel·lectualment i moralment (vegeu Carbonell). L'estudi dels "humanistes" catalans, en l'accepció que acabo d'exposar i que és la que generalment accepta la crítica internacional, deixa de ser una dedicació lluminosa i enardida a la manera orsiana per transformar-se en una feina d'erudició fatigosa i desagradada ¹¹⁰.

¹⁰⁹ Badia (1983:61). Alguns autors s'han preocupat particularment d'il·lustrar-nos amb mostres concretes la diferència entre els simples *dilettanti* de les acaballes del XIV i els humanistes dignes de tal nom. Vegeu, per exemple, els clarificadors comentaris de Francisco Rico (1982 i 1984).

¹¹⁰ Badia (1983:62). En algun treball posterior L. Badia (1987) proposa de *repescar* -redimensionar- teòricament el nodrit classicisme vulgar català, i el migrat humanisme, dels segles XIV i XV dins un concepte d'*edat mitjana llarga*, o de *tardor medieval*, en la línia de J. Le Goff (1986), hereva en part dels plantejaments de Huizinga (*La tardor de l'edat mitjana*), però despullats de reminiscències decadentistes. Segons l'autora, aquesta periodització laxa -que va de la caiguda de Roma a la Revolució

En efecte, una consideració d'aquest *humanisme català* en el seu sentit propi i *estricte* d'humanitats llatines, certament feia poca lliga, donada la seua aparent escassa entitat -quantitativament i qualitativament-, amb les inquietuds dels més abrandats propagandistes del terme, a banda de no situar-lo exactament entre els centres d'interés habituals dels estudiosos de la 'llengua i cultura catalanes'¹¹¹.

Industrial-, explica millor i convé més a trajectòries culturals com la catalana, o la francesa, i s'oposaria als interessos 'nacionalistes' de perioditzacions curtes com la italiana o la castellana. Personalment, hauria preferit justificacions vàlides per al conjunt europeu, i segurament els trets compartits per les societats continentals permetrien d'assajar-ho. Si prescindim, com sembla propugnar Le Goff, d'aqueixos mecanismes de simplificació que són les perioditzacions i ens centrem en els fets, amb la consciència que estem davant fets (idees, formes de vida i mentalitats, però també interessos, , estratègies de poder, de cohesió, de legitimació, etc.) de nivells i naturalesa molt diversos, no sempre ni a tot arreu integrats de la mateixa manera, potser tindríem molt de camí avançat. El substrat social -sòcio-econòmic i polític en gran part-, insinuat en paràgrafs anteriors, de cadascuna de les manifestacions d'això que anomenem humanisme, ajudaria a explicar les mil concrecions d'un fenomen que manté unes aparences cultural(iste)s massa uniformes.

¹¹¹ Respecte d'aquest fet, J. Rubió i Balaguer (1934 (1990:362)) ja advertia a un jove M. de Riquer, el 1934: "Sempre que tractem de valorar fets literaris nostres, hem d'evitar d'estudiar-los tancant-los dins el cercle de la producció escrita únicament en català. A l'Edat Mitjana, per tal com totes les literatures romàniques són literatures incompletes que han d'ésser compreses en funció de la literatura llatina medieval. En els dies del

[→↔

En realitat, L. Badia recull i amplia les reticències i precisions amb què, des de feia bastants anys, Jordi Rubió i Balaguer, en uns quants treballs, havia volgut resituar el concepte i l'abast d'aquest *humanisme català*, per fer-lo "homologable dintre la història cultural d'Occident"¹¹². En la lúcida, i encara sorprenent, resposta a M. de Riquer¹¹³, el qual acusava el suposadament precoç i aviat exsangüe *humanisme català* de la decadència de la literatura catalana, Rubió i Balaguer¹¹⁴ ja fixa els principals punts de referència del que hauria de ser la revisió d'aquest concepte. En aquest treball, i en altres posteriors reclama, en particular, la necessitat d'entendre l'humanisme, exclusivament, com un moviment d'expressió llatina, puix que "no hem d'oblidar, ja en aquesta època [el segle XV], el veritable *humanisme*, que es manifesta en llengua llatina [...]. L'*humanisme* començà a Catalunya per obra d'uns conreadors del llatí, i acabà a València amb uns noms que es feren gloriosos en la seva

Renaixement, quan es renovaren les literatures vulgars sota el signe del llatí, amb més motiu encara".

Cal dir que, de l'altra banda, les *filologies clàssiques* tradicionalment, i més per aquestes terres, han preferit concentrar la seua atenció en l'antiguitat estricta. La llatinitat medieval i renaixent són encara assignatures pendents, que s'hi senten un poc com a adventícies. Em consta, però, que aquests plantejaments estan canviant, com ho demostren, entre altres fets, els creixents estudis sobre els humanistes valencians que s'estan mamprenent al Departament de Filologia Clàssica de la Universitat de València.

¹¹² Badia (1987:145).

¹¹³ M. de Riquer (1934) *L'Humanisme català*, Barcino, Barcelona.

¹¹⁴ Rubió i Balaguer (1934 (1990:352-366)).

dedicació pràcticament exclusiva a la llengua llatina"¹¹⁵. Pel que fa a la nombrosa nòmina d'autors que s'expressen en vulgar durant aquest període, Rubió recorda:

¿Com podríem qualificar d'humanistes uns escriptors que no entenen bé el llatí o no hi escriuen, i que tenen un absolut desconeixement no ja de la llengua, sinó de la cultura grega?¹¹⁶

Aquest mestratge de les llengües clàssiques, i aquest interès per la literatura greco-llatina, no és però suficient. Cal, a més, una nova perspectiva:

Cal no confondre renaixement amb humanisme i no caure tampoc en la temptació optimista de considerar inclòs dins aquest moviment qualsevol traductor més o menys afortunat d'un llibre com el Valeri Màxim, per exemple, que és el símbol de la manera com l'Edat Mitjana reduïa a curta escala, per a entendre-la un poc millor, la vida romana¹¹⁷.

¹¹⁵ Rubió i Balaguer, J. (1964 (1990:43)).

¹¹⁶ Rubió i Balaguer (1934 (1990:355)).

¹¹⁷ Rubió i Balaguer (1934 (1990:355)). Més endavant (Rubió 1947 (1990:34)) encara insisteix en aquesta idea "que la pura menció del nom d'un autor clàssic, o d'un vers horacià, o d'una sentència treta dels filòsofs antics, no ens ha d'enlluernar fent-nos creure que ens trobem ja fora de l'esperit medieval".

Així, Metge i Canals difícilment poden ser considerats humanistes en el sentit propi del terme¹¹⁸. Tampoc els autors de les notables creacions originals en català d'aquesta època, per més deutores que puguin ser -com ho són moltes de medievals- de determinades obres de l'antiguitat, algunes de bell nou posades en circulació. Ni tan sols les copioses traduccions, tot just comentades més amunt, que esquitxen el XIV i el XV. Deixant de banda el fet significatiu que moltes d'elles es fan, no a partir de l'original llatí -i no cal dir grec-, sinó a través d'altres traduccions interposades (franceses, italianes, llatines en el cas del grec, etc.¹¹⁹), cal recordar que aquestes manifestacions d'un nou classicisme no han estat considerades habitualment una part constitutiva de l'humanisme pròpiament dit. *Vernacular Humanism*, *Umanesimo volgare* són les etiquetes que hom ha inventat per identificar aquests fruits indirectes del nou ambient cultural induït per l'humanisme: "the translation and adaptation of classical works for the entertainment and instruction of

¹¹⁸ Runió i Balaguer (1934 (1990:356)): "Els casos de Bernat Metge i d'en Canals i tot, si es vol, no proven res en contrari. Un bon gust innat, molta lectura i un esperit una mica displicent en l'un; la forta formació dominicana al servei d'un temperament eloqüent i emfàtic, seduït per Sèneca, en l'altre, expliquen llur superioritat. Foren uns grans prosistes, ben diferents, però, l'un de l'altre i superiors als seus contemporanis, però ¿humanistes?". Pel que fa a Canals, Rico (1984) aconsegueix de desafiar les nostres últimes il·lusions sobre la integritat del seu humanisme.

¹¹⁹ De les traduccions esmentades més amunt, ho van ser a través de l'italià, la de Quint Curci (Pier Candido Decembrio); a través del francès, l'*Ètica* d'Aristòtil (Brunetto Latini) o Tit Livi; a través del llatí, l'Esop (Lorenzo Valla, dedicada a Arnau Fonolleda), Flavi Josep o les *Econòmiques* d'Aristòtil (Leonardo Bruni).

noble and unprofessional readers"¹²⁰, com el defineix J.N.H. Lawrance en situar l'acció dels traductors o escriptors castellans de l'estil de Mena o Santillana. Ara bé, com aquest estudiós recorda, cap de les seues activitats haurien estat vistes pels italians coetanis com a 'dissipadores de la cega ignorància' o 'restauradores de les lletres'. Les traduccions introduïren, anunciaren l'arribada de la filologia humanista, però constituïren una via renaixentista paral·lela, més prop d'una "idealized late-medieval vision of antiquity" que de l'*humanisme llatí professional*, del qual es mantingueren relativament independents¹²¹. Altres autors, com P. Russell, van més enllà i, a banda de recordar-nos el retard ibèric en aquestes mateixes traduccions respecte de França o Itàlia, remarca una sèrie de característiques que no enquadren precisament les lletres peninsulars de l'època dins els corrents més definits de l'humanisme italià. En primer lloc, els mecenes no semblen interessar-se pels autors o texts acabats de descobrir pels humanistes: els noms que suscitaven interès són gairebé sempre els ja consagrats en el cànon medieval. A més, malgrat els contactes i les estades a Itàlia d'alguns d'aquests traductors, no és constatable cap impacte de les teories de la traducció que estaven formulant humanistes com Brunni o Giannozzo Manetti: és més, els traductors es preocupen més aviat de 'medievalitzar' les seues traduccions¹²². Això pot ser interpretat, segons P. Russell, com un rebuig, fins i tot intencionat, de les idees humanistes, sense descartar la incidència d'altres deficiències bastant contrastades, com ara l'escassetat de llatinistes competents, a tota la península, que va determinar la

¹²⁰ Lawrance (1990:222).

¹²¹ Lawrance (1990:223).

¹²² Vegeu, per exemple, L. Badia, "Frontí i Vegeci, mestres de cavalleria en català als segles XIV i XV", *BRABLB*, XXXIX (1983-84), pp. 191-215.

producció de nombroses versions de qualitat de vegades més que mediocre¹²³.

És evident la coincidència de moltes d'aquestes observacions dels hispanistes anglosaxons amb els punts de vista d'un Rubió i Balaguer, sobretot en la negativa a incloure indiscriminadament sota la consideració d'*humanistes* la majoria de les produccions en vulgar dels segles XIV i XV. J. Rubió —i L. Badia— encara reserven per a alguns autors d'aquesta època la consideració de *pre-renaixentistes* o *pre-humanistes*, en particular quan es tracta de valorar "el canvi que experimenten les proses catalana i llatina de la Cancelleria les darreres dècades del XIV"¹²⁴. Tanmateix, fins i tot en aquests casos hi ha qui considera més que discutible la denominació de *pre-humanista*. Pel que fa en concret als ja al·ludits intercanvis epistolars¹²⁵ entre destacats membres de la Cancelleria (Pere Despont, Lluís Carbonell, Bartomeu Sirvent, Pere Guitard) de finals del XIV, F. Rico¹²⁶ ja s'ha ocupat de denunciar l'empremta fortament medieval de la mentalitat, la sensibilitat i els mitjans d'expressió d'aquests curials, que segueixen les consignes de les més conspícues *ars dictandi* medievals. Les citacions dels clàssics, i del Petrarca de moda, no són més que noves perles en els collarets de sentències i *auctoritates* morals heretades del pou de l'edat mitjana. En

¹²³ P. Russell (1985:56-62).

¹²⁴ Badia (1980:64), que, sintetitzant les idees de Rubió i Balaguer (1973 (1990:203-233)), insisteix (1980:66): "L'humanisme del XIV és un ingredient detectable sobretot en la perfecció de l'estil de determinats funcionaris de la Cancelleria".

¹²⁵ Com els conservats a la Biblioteca Colombina i a la Catedral de Girona, comentats més amunt.

¹²⁶ Rico (1983).

definitiva, desprovistes de "lo que en Petrarca era reflexión llena de sentido histórico e inspirada en la Antigüedad"¹²⁷.

Descartada així tota aquesta tradició com una manifestació realment vàlida —i encara amb reserves acceptable com un preludi— d'un humanisme 'homologable', hem de girar-nos sense alternativa a "l'humanisme filològic llatí" que "comença a la cort napolitana del Magnànim i a finals del XV dona alguns noms més o menys insignes (Margarit, Carbonell, Jeroni Pau)"¹²⁸. Ara bé, aquest humanisme llatí ha rebut, a les terres catalanoparlants, una relativa atenció¹²⁹, sobretot pel que fa a la recepció de models literaris, ideològics o filosòfics¹³⁰, que no

¹²⁷ Rico (1983:280). Segons aquest autor, és la intervenció dels reis i nobles, i no la dels curials i altres personatges subalterns imbuïts de *dictamen* i *sententiae*, la que esperona l'acostament més directe a les fonts italianes o clàssiques. Potser hi intervé "una moda aristocràtica, provocada por el vasto cambio del panorama bibliográfico que determinaron las aportaciones de Petrarca y sus fieles" (1983:290).

¹²⁸ Badia (1980:66-67). Com aquesta autora recorda, cal fer constar les veus de distingits estudiosos que, a pesar de les revisions crítiques que hem presentat, continuen mantenint d'alguna manera els postulats de *l'humanisme català*, si fa no fa tal com els establí Rubió i Lluch. És el cas, per exemple dels treballs, molt ben documentats, de M. Batllori (1962, 1977 (1979:77-91), 1983b, 1984(1983a:86-98)).

¹²⁹ Amb totes les matisacions i limitacions que hem anat comentant.

¹³⁰ Pel que fa a l'obra del cardenal Margarit, per exemple, vegeu els diversos estudis de R.B. Tate (1954, 1970, 1976). Remetem al documentadíssim repertori bio-bibliogràfic de Mariàngela Vilallonga (1993) per a les referències respecte de la resta d'autors llatins de Catalunya al

s'ha aplicat paral·lelament al pinyol dels *studia humanitatis*, allò que en definitiva constitueix el seu pressupòsit i la seua inspiració: els aspectes més purament filològics (l'edició crítica, comentari i imitació dels clàssics) i especialment els gramaticals (la innovació -o adaptació- i divulgació de mètodes i continguts en gramàtica i retòrica llatines). Tenint en compte que constitueixen l'eix del moviment, els *studia humanitatis*, i en concret l'*humanisme filològic* -i sobretot el *gramatical*-, exigeixen una atenció particular, no gaire tinguda en compte. És per això que ja Rubió i Balaguer reclamava un coneixement molt més aprofundit de fenòmens com l'organització de l'ensenyament¹³¹, o proposava "d'instar amb urgència l'estudi i publicació d'un índex analític dels tractats gramaticals i retòrics sobre el llatí escrits o publicats a Aragó, Catalunya, València i Mallorca, fins al 1600. [...] Allò

segle XV. Evidentment, convindria molt completar aquest inventari amb els autors del País Valencià i les Balears. De tota manera convé adonar-se que són sols una part d'aquests autors els qui, tot i escriure en llatí, conreen els gèneres més típics de l'humanisme (gramàtica, retòrica, edició de clàssics, o encara geografia, història, epistolografia), mentre que potser predominen els qui segueixen preferint temes i formes d'expressió medievals, en particular dins les temàtiques preferides, com el dret, la teologia, la filosofia, els sermons religiosos o fins i tot la gramàtica (Bartomeu Mates o Pere Joan Matoses).

¹³¹ "Me maravilla lo poco que sabemos de estas cosas, indispensables para valorizar en su conjunto la cultura de una época" (Rubio i Balaguer 1955 (1990:177)). Ell mateix ja havia dedicat un primerenc article als textos gramaticals medievals (Rubio i Balaguer 1926).

que ens cal és un estudi del contingut, fonts, originalitat i propòsit d'aquells tractats"¹³².

D'aleshores ençà, s'han produït diverses i enriquidores aportacions. No es pot deixar d'al·ludir als primerencs i variats estudis de J. Mª Casas Homs¹³³ sobre l'ambient gramatical medieval i renaixentista. Posteriorment, Joan Solà ha demostrat, una vegada més, la importància del coneixement del sistema escolar¹³⁴ i n'ha estudiat alguns dels manuals llatins més coneguts¹³⁵ en relació amb la presència del català. A.-J. Soberanas s'ha centrat en alguns aspectes importants de l'ensenyament humanístic¹³⁶ i amb G. Colon ha resseguit la fortuna de la lexicografia llatina i bilingüe¹³⁷. D'altra banda, com ja hem vist, Francisco Rico s'ha preocupat d'esbrinar l'abast real de la introducció de l'humanisme renovador a la península¹³⁸, i Marc Mayer ha aprofundit en diverses manifestacions d'aquest humanisme llatí en terres catalanes¹³⁹. Mereixen un esment especial les rigoroses i documentades contribucions recents de Mariàngela Vilallonga sobre Jeroni Pau i altres humanistes del

¹³² Rubió i Balaguer (1973(1990:219)).

¹³³ J. Mª Casas Homs (1950, 1952, 1954, 1955, 1964, 1971, 1972, 1973).

¹³⁴ J. Solà (1979).

¹³⁵ J. Solà (1989a, 1989b, 1991).

¹³⁶ A.-J. Soberanas (1977, 1978, 1981, 1983).

¹³⁷ A.-J. Soberanas/G. Colon (1984) i G. Colon/A.-J. Soberanas (1979, 1986). Vegeu així mateix G. Colon (1983, 1987, 1988).

¹³⁸ Rico (1978, 1979, 1981, 1983, 1984, 1993).

¹³⁹ M. Mayer (1978, 1979b, 1980, 1993).

XV¹⁴⁰. Ara bé, M. Vilallonga, en presentar el seu complet repertori d'autors llatins del XV a Catalunya, encara ens recorda que "representen només les punxes d'un iceberg format per un nodrit grup de curials, lletraferits, homes de lletres, notaris ... que roman encara en gran part sota la mar de documents i papers empolsats d'arxius i biblioteques, tot esperant algun estudiós que s'il·lusioni amb les seves planes"¹⁴¹. És evident que no s'han pogut omplir totalment molts dels buits en el coneixement del estudis llatins de l'edat mitjana i el primer Renaixement a les terres catalanoparlants, en especial pel que fa als temes gramaticals, —i sobretot en relació amb el context europeu. Encara resulta difícil, per tant, oferir amb un mínim de consistència revisions de conjunt¹⁴², que en aquestes pàgines, d'altra banda, no ens podem permetre d'improvisar.

¹⁴⁰ M. Vilallonga (1987, 1988, 1992, 1993, 1993b, 1994, 1994b). Vegeu també la seua edició crítica de Jeroni Pau (1986).

¹⁴¹ M. Vilallonga (1993:11).

¹⁴² En aquesta línia, són perfectament traslladables a l'àmbit catalanoparlant les apreciacions de W. Keith Percival (1975:232) en el sentit que, a banda de la impossibilitat encara de perioditzacions generals, "a much more serious problem affects the study of Renaissance linguistics, namely our relative ignorance of the primary source material. An enormous amount of grammatical literature is known to have been produced between 1350 and 1600, but so far very little of this literature has been examined by historians of linguistics, and very few grammatical works have been critically edited".

Per la mateixa raó, potser caldria considerar encara provisionals les afirmacions de R. Weiss (1960:91-92). Aquest autor, després d'afirmar que la filologia humanista -incloent-hi la retòrica i els estudis grecs- s'havia orientat a Castella fonamentalment "towards the furtherance of theological

El *Liber elegantiarum* de Joan Esteve, en tot cas i a la vista de les consideracions anteriors, s'ha d'incriure sense vacil·lacions dins aqueix primer i autèntic *humanisme llatí* que, segons Rubió i Balaguer comença a fructificar després del regnat del Magnànim¹⁴³. El seu estudi pot aportar claus decisives per a comprendre la profunditat i l'orientació que prenia la 'importació' i adaptació de l'humanisme italià, en el seu vessant gramatical, abans de la sotragada que va significar la recepció de l'obra de Nebrija i la reorientació més espiritualista de l'erasmisme.

and biblical learning", considera que "this was an approach which found much less of a response in Aragon". És més, creu que

yet for all its links with Italy, Aragon remained a humanist backwater. It is true that humanist historiography and the study of Spanish antiquities were among the pursuits of Cardinal Joan Margarit i Pau and that a sound knowledge of Greek was achieved by his nephew Gironi i Pau (sic!). But neither this nor the foundation of a university at Valencia in 1500 with the express aim of stimulating the humanities, was able to arouse the interest in this subject which took place in Castile. Humanist influence in Aragon hardly strayed beyond the grammatical sphere, the *Synonima* and the *Isagogicon* of Jeronimo Amiguet showing clearly the shallow hold of humanism on this country.

¹⁴³ Rubió i Balaguer (1934 (1990:357)): "És en el regnat de Joan II i de Ferran el Catòlic quan podriem parlar d'humanistes en la història de la cultura catalana, sense incórrer en exageració".

1.4.2. ELS CONTEXTS

PARTICULARS.

LES TRADICIONS CONFLUENTS.

És evident que la contextualització del *Liber elegantiarum* dins un marc tan general com el de l'humanisme -ni que siga amb la denominació, potser redundant, d'*humanisme llatí*- no satisfà completament les exigències explicatives a l'hora d'enfrontar-nos amb aquesta obra. D'altra banda, ja hem vist com és bastant ampli el conjunt de temàtiques i gèneres que la producció humanística, amb més o menys fortuna, arribà a abastar: la història, la geografia, la filosofia moral i política, la lògica, la narrativa, la poesia, la pedagogia, l'epistolografia, la teologia, el diàleg, la gramàtica, la teoria i la pràctica retòriques, la lexicografia, etc.. Òbviament, el *Liber* no és adscriuible a tots aquests vessants de l'humanisme. Sembla, per tant, convenient de fer referència més en particular a aquells camps de l'activitat humanística que puguen respondre amb més precisió els interrogants que aquesta obra planteja. Així, a part els plantejaments generals, caldrà veure quins elements concrets del context *real* de Joan Esteve han ajudat a configurar la seua obra. I això, més enllà de la recerca d'unes simples *fonts* que, preses aïlladament, només podran indicar-nos, per dir-ho d'alguna manera, d'on ha manllevat l'autor tal o tal expressió o passatge, però no ens *explicaran* per quines raons, amb quins objectius, i per què d'aqueixa manera i no d'una altra. Sense menysprear doncs aqueixes procedències, nosaltres hem preferit interessar-nos pels *models* de la seua obra i les *funcions* que pretenia acomplir. Donada la complexitat d'una obra com el *Liber elegantiarum*, hem considerat que calia dirigir aquesta recerca en

diverses direccions. En concret, creiem que s'hi poden identificar una sèrie de tradicions confluents, que caldrà tractar amb atenció particularitzada:

- L'ensenyament medieval i humanístic.
- La gramàtica i la lexicografia.
- L'epistolografia i la tradició retòrica.
- La literatura llatina clàssica, medieval i humanística.

1.4.2.1. L'ENSENYAMENT.

És obvi que el context educatiu és essencial per comprendre la naturalesa del *Liber elegantiarum*.

El mateix Joan Esteve, en la dedicatòria a Ferrer Torrella, remarca l'ambició utilitària, i fins i tot pedagògica, del seu recull, alhora que ens dóna detalls sobre la manera com funcionava l'aprenentatge de la llengua llatina en les escoles elementals:

...non nulla -ymo plurima- conspiciebam
sinonima luculentasque orationes, ita Latine, sic proprie ad
cotidianum sermonem nostrum accomodatas, presertim in his
que in ludis gramatice in didascalorum discipulorumque ore
tractantur, dicantur Latine.

Ens assabentem així, que el llatí era llengua d'ús oral a les escoles gramaticals, i no sols en la lectura dels texts escrits, sinó també en les expressions habituals "ad cotidianum sermonem nostrum accomodatas".

D'aquesta manera, l'amplitud i organització del sistema d'ensenyament medieval, el sistema d'aprenentatge, els texts i manuals emprats, el paper de les llengües utilitzades, els objectius prevists pel que fa a la capacitació lingüística, la mateixa disponibilitat de mestres i escoles a la ciutat de València, el grau de penetració de la renovació humanística i molts altres detalls esdevenen informacions imprescindibles

per interpretar adequadament les intencions, les característiques i la fortuna posterior del *Liber*.

1. L'organització de l'ensenyament medieval a València.

Tots els historiadors de l'educació a la ciutat i el Regne de València destaquen com a fet rellevant la declaració explícita de llibertat d'establiment de centres educatius reconeguda ja en els Furs jurats el 1261:

Atorgam que tot clergue o altre hom pusque franchament e sens tot servii o tribut tenir estudi de gramática e de totes altres arts, e de física e de dret civil e canònich en tot loch per tota la ciutat¹.

Coneixem amb bastant detall alguns dels episodis més significatius en l'evolució de l'ensenyament medieval i renaixentista a la ciutat de València i part del Regne gràcies a una llarga sèrie de meritoris estudis, a càrrec de Josep Teixidor, Jaime Villanueva, Vicent Vives Liern, Antonio de la Torre y del Cerro, Josep Sanchis Sivera i molts altres².

¹ *Furs de València*, 9, 32, 17. Vegeu Sanchis Sivera (1936a:157), M. Gallent (1987:35), M. Peset/S. Albiñana/M.F. Mancebo (1994:13), etc..

² Vegeu José Teixidor (1976); J. Villanueva, *Noticias de las escuelas literarias de Valencia desde su conquista*, dins el seu *Viaje*

Sabem que, molt poc després de la conquesta, existí un projecte de Jaume I, mai no portat a terme, per a la fundació d'un Estudi General a València, el qual fins i tot es va concretar en un privilegi de creació concedit el 1245 pel papa Innocenci IV. Però ja abans, el 1240, el bisbe electe de València, Ferrer de Pallarés, fixa entre les obligacions corresponents al xantre de la Catedral de València la d'encarregar-se de l'escola episcopal³. El 1259 el bisbe Andreu d'Albalat estableix la presència de "unum magistrum qui regat scholas in grammatica in ecclesia, expensis domini episcopi et capituli"⁴. És potser la primera al·lusió explícita a la gestió d'una escola, precisament de gramàtica, a la ciutat de València. Des de llavors i durant tot el segle XIV, se succeeixen les referències a escoles de gramàtica, lògica o arts, dependents més o menys directament de l'autoritat eclesiàstica,

literario a las iglesias de España, vol. II, pp.90-124. Imprenta Real, Madrid, 1804; V. Vives Liern, *Las casas de los Estudios de Valencia*. Viuda de Emilio Pascual, Valencia, 1902; A. de la Torre y del Cerro (1924-25); J. Sanchis Sivera (1936a, 1936b); A. Palanca (1958, 1968, 1973,); A. Gallego Barnés (1973, 1980); M. Vico Monteoliva (1978); S. García Martínez (1973, 1980); J. Gallego Salvadores (1976, 1980, 1987); J. Gallego Salvadores i A. Felipo (1983); A. Felipo (1983, 1987a, 1987b, 1993); M. Gallent (1987); J. Esteve Forriol (1983, 1987); E. González (1987:103-125); J.M. Cruselles (1989, 1992); J. Sanchis Cantos (1992).

³ Sanchis Sivera (1936a:154).

⁴ Sanchis Sivera (1936a:156).

establertes tant a València com a altres localitats de la diòcesi: Morvedre, Sueca, Lliria, Alzira, Xàtiva, Albaida, Gandia o Xèrica⁵.

A la ciutat de València, en particular, es multipliquen i es diversifiquen els ensenyaments. Es conserva documentació constant de l'escola del Capítol durant tot el segle XIV. A part d'aquesta escola capitular de gramàtica, el 1345 el bisbe Raimon Gastó crea una càtedra de teologia per a clergues i laics, que va ser encarregada als dominicans, i on amb el temps ensenyaria sant Vicent Ferrer. En el mateix palau episcopal el bisbe Jaume d'Aragó va instal·lar la càtedra de dret canònic el 1376, per a la qual fou nomenat Bonifaci Ferrer. Ara bé, a part d'aquests limitats estudis, molts dels professionals valencians (legistes, advocats i juristes) havien de traslladar-se fora del Regne per realitzar els seus estudis superiors, tant si eren en lleis i en medicina, i encara en teologia. Les destinacions preferides eren, en primer lloc evidentment Lleida, i també Montpeller, París, Perusa, Bolonya o altres universitats. En alguns casos aquests desplaçaments estaven afavorits per una espècie de beques o *ajudes de costa*, que en circumstàncies especials concedia el Capítol de la Catedral, el Consell de la Ciutat, o fins i tot les deixes privades d'alguns benefactors⁶.

Tanmateix, sembla que a l'empara de la llibertat d'ensenyament s'havien multiplicat a la ciutat de València gran nombre

⁵ Ll. Revest (1930:162-163) fa referència de diversos documents reportats per Rubió i Lluch (*Documents per l'història de la cultura catalana mig-eval*) on es constata l'existència d'escoles de gramàtica a Sagunt el 1351, a Xàtiva el 1365, i a Sueca el 1369.

⁶ Vegeu-ne alguns exemples en Sanchis Sivera (1936a:170, 171, 174). En alguns casos les destinacions becaades són diferents, com les del dominicà Joan Barberà que rep dos-cents florins d'or per anar a Anglaterra a estudiar teologia, el 1377.

d'escoles 'lliures', elementals i de tots els nivells i especialitats. Ben aviat van sorgir els primers problemes. El primer fou el provocat pel descontrol en l'ensenyament i la pràctica de la medicina. El risc per a la salut pública que això suposava determinà el rei Alfons el Benigne, el 1329, a establir uns exàmens per a autoritzar tots els metges que haurien d'exercir a la ciutat i el Regne. La resta d'escoles, *de gramàtica e lògica e d'altres arts*, segons la denominació del *Manual de Consells*⁷, continuaren a proliferar lliurement. Sembla, a més, que ben sovint els mestres fruïen d'una posició social més que acceptable, segons que es dedueix dels contractes de vendes de cases i terres en què apareixen implicats⁸. Aquesta dispersió i aquest descontrol, però, no deixaven de provocar alguns problemes, entre els quals de vegades els enfrontaments entre els mateixos mestres per la preeminència o la captació de més alumnes⁹, o les incomoditats del trobar locals adequats per a cadascuna de les escoles¹⁰. Van ser justament aquestes raons les que va adduir el municipi en el primer intent per organitzar unilateralment el sistema d'ensenyament, el 1373¹¹. Tanmateix l'oposició eclesiàstica va provocar greus incidents i finalment va frustrar la temptativa.

⁷ Manual de Consells, fol. 236 v., núm. 16 (Sanchis Sivera 1936a:661).

⁸ Sanchis Sivera (1936a:168-169).

⁹ Sanchis Sivera (1936a:169, 662).

¹⁰ Sanchis Sivera (1936a:661).

¹¹ Sanchis Sivera (1936b:40) reproduïx una carta d'invitació al mestre d'arts de Barcelona Guillem Querol per part dels jurats de València "per ço com los maestros, quasi per excusació lur, se clamaven que no podien trobar alberch covinent a loguer, almenys sens gran enuig de vehins", i declaren com a causa que "aquest mal esdevenia per ço com

Amb l'arribada del nou bisbe, Hug de Llupià, pel setembre de 1389, va tenir lloc un nou episodi en la pretensió de la ciutat per controlar l'ensenyament elemental. El Consell va encarregar a Pere Figuerola la redacció d'unes Constitucions, revisades després per juristes, metges i notaris, que haurien de regir l'ensenyament ciutadà. Per desgràcia, no ens ha arribat el contingut d'aquestes disposicions, però sabem que van ser consensuades amb el bisbe, i que es van aplicar. De fet, segurament cal interpretar com a conseqüència del seu abast les passes que es donaren en els anys successius¹².

Així, el 1399, fou nomenada una comissió de quatre membres, entre els quals Francesc Eiximenis, a més de dos advocats i un notari, per tal de redactar una nova reglamentació. El Consell la va aprovar, però sembla que va suscitar una considerable polèmica entre els aparentment nombrosos mestres d'arts i de gramàtica de la ciutat, en concret entre els "mantenents e deffenents unitat d'escoles d'arts e de gramàtica, on tots los escolans de la ciutat hoïssen e aprenguessen", i "los altres en lo contrari dients que pluralitat d'escoles era molt pus expedient e profitós als escolans... e fóra perclusa via e dispendis e bregues per confució de tanta multitud d'escolans unida a una escola"¹³. La decisió final del Consell va ser, una vegada més, mantenir la llibertat de creació i manteniment d'escoles tal com establíen els Furs.

entre·ls maestros que ací mostren no·n havia alcú ben endreçat e graduat, tal que·ls altres l·aguessen entre si per major e per pus covinent a tenir la major escola, ans cascú cuydava saber e valer, e per ço eren en divisió e enveja per aver cascú lo dit alberch e escola major".

¹² Sanchis Sivera (1936:664-665).

¹³ Sanchis Sivera (1936b:43).

El Jurats, però, no es donaren per vençuts, i entre 1400 i 1417 es van succeir temptatives del Consell per unificar les escoles. El 1403 el Consell de la ciutat, sense vulnerar la llibertat d'ensenyament, va establir que cap mestre de gramàtica "no puxa emparar e tenir escola e legir de les dites sciències o alguna de aquelles, si donchs o primerament no és examinat e aprovat per los dits honorables jurats o Consell de la ciutat", argumentant molt gràficament que "com les escoles de gramàtica de la ciutat vagen a redolons e que's seguexen als escolans e aprenen molts mals nodriments e s'envil·lexen, e d'açò és causa diversitat de mestres"¹⁴. El 1407 i el 1410 el Consell fixa unes disposicions per a la inspecció de les escoles, control dels sous dels mestres, etc.. Però potser el pas més important fou sens dubte el donat el 1412 amb l'aprovació d'uns *Capítols* o ordenances de les escoles de la ciutat, prèviament pactats amb el bisbe, que com veurem més endavant regulaven amb tota mena de detalls l'impartiment de les ensenyances "de grammatica, logica vel philosophia"¹⁵. L'acord anava precedit de la compra d'unes cases, propietat de Pere de Vilaragut, en les quals s'havien de concentrar les escoles de la ciutat.

Però la voluntat unificadora no trigà a ser desobeïda. J.M. Cruselles anota com ja el 1415 certs estudiants d'arts lloguen cases amb la intenció d'instal·lar-hi escoles, i remarca que potser abans ja hi havia

¹⁴ Sanchis Sivera (1936b:45). Aquestes paraules reproduïxen les queixes sobre la qualitat profesisonal dels mestres que ja veiem denunciades pels jurats en les queixes i la petició de 1373 que hem reproduït en una nota anterior.

¹⁵ Sanchis Sivera (1936b:48-52). Sobre la suposada intervenció de sant Vicent Ferrer en aquest acord Capítol-Consell de la ciutat, vegeu les objeccions de J.M. Cruselles (1989:38).

mestres que continuaven actuant lliurement¹⁶. Però l'incident més conegut contra les intencions municipals fou el protagonitzat pel prevere i mestre d'arts Joan d'Ordós, el qual, després d'abandonar les escoles municipals, estableix una escola lliure dins la parròquia de Sant Nicolau l'any 1416. Poc després, aquest mestre es va veure obligat a interposar una causa davant el Governador del Regne, que sentencià al seu favor, puix "los honorables jurats de la dita ciutat -*nescit qua ex causa*, com a ells, parlant ab reverència, no pertanga- hajen manat, *licet de facto nuliter et non de iure*, al dit mestre Johan que, dins certs dies, buydàs un alberch seu propi, lo qual *noviter* ha comprat, situat en la parròquia de Sent Nicholau de la dita ciutat, en lo qual lig de arts"¹⁷.

Aquests esdeveniments ens demostren que la unificació promoguda per les autoritats havia fracassat. La proliferació d'escoles privades de què tenim constància durant tot el segle XV no fa sinó confirmar-ho. Sembla que les modalitats amb què s'impartien els ensenyament foren, a més a més, diverses. A banda de les escoles públiques però independents del municipi hi ha documentats nombrosos contractes per a l'ensenyament de les primeres lletres amb preceptors privats, i no sols als fills de nobles o burgesos poderosos, sinó a la descendència de mercaders, peraires o sastres, en aquest cas sovint a càrrec de mestres encara estudiants, que podien cobrar uns honoraris més accessibles¹⁸.

Així i tot, les més conegudes van continuar sent les escoles privades lliures, en què un o diferents mestres atenien diversos alumnes:

¹⁶ Cruselles (1989:41, n.67).

¹⁷ Sanchis Sivera (1936b:52-55).

¹⁸ Vegeu la variada documentació aportada per Cruselles (1989:40-42) o Sanchis Sivera (1936a:677-678)..

la del prevere Joan Domingo pels volts de 1419, la de Joan de Vesach, la de Martín Fernández de Millán el 1435, la de Pere Riera el 1439, la del prevere Joan Mayor, àlies Calafat, el 1457, la de Joan Ferrando el 1442, la de Pere Onofre, el 1487, la de Joan d'Ordós, ja esmentat, la de Joan Miravet, entre 1440 i 1451, o la de Mestre Tristany¹⁹. Entre aquestes, algunes van continuar rebent algun tipus d'ajuda o de protecció del municipi, que tot i haver renunciat al monopoli no va deixar d'intervenir en l'àmbit educatiu. Potser la principal d'aquestes intervencions municipals va ser la subvenció del lloguer de les cases on estaven situades les anomenades escoles *de Valldigna*, situades prop del portal del mateix nom, de manera que els mestres "deduesquen [el preu del lloguer] dels salaris dels estudiants"²⁰. Aquesta mena de subvenció en forma de pagament del lloguer també sembla haver estat aplicada en el cas d'altres escoles acollides pel Capítol de la Catedral, com demostren diversos documents. Un d'ells, redactat precisament pel notari del Capítol, Joan Esteve, estableix la visita del mestre d'obres de la Seu, Baldomar, a la dita escola²¹. Potser també s'havia acollit finalment a la protecció capitular el ja esmentat Joan d'Ordós, ja que fou el Capítol el qui, a la seua mort el 1454, elegeix com a successor seu el també prevere Guillem Saura. Igualment, les escoles anomenades *de la Devallada*, o *de la Vallada*, situades en la parròquia de Sant Nicolau, semblen haver estat situades en cases pertanyents al Capítol de la Seu, ja que els administradors de l'Almoina la lloguen pel juny de 1483 al mestre de gramàtica Bernat Vilanova, àlies Navarro, segons sembla incicar un altre

¹⁹ Sanchis Sivera (1936a:670-677).

²⁰ Torre y del Cerro (1924-25:191-192).

²¹ *Protocols de Joan Esteve*, 3683. Vegeu Sanchis Sivera (1936a:670).

document catedralici, redactat pel nostre notari Joan Esteve²². L'èxit d'aquest mestre -i potser alhora l'estretor del local- queda demostrat pel lloguer d'unes altres cases veïnes el 1485, i per les reformes d'ampliació que hi va mamprendre el mateix any. Aquest afortunat mestre d'escoles sabé després reciclar-se com a professor de la nova universitat, i assolí, com ja he indicat anteriorment, els càrrecs de lloctinent de rector i examinador a la facultat d'arts, i de vice-rector. La seua gramàtica, publicada el 1500, està dedicada precisament a Jaume Esteve²³. Altres dues escoles que gaudiren d'un gran reconeixement van ser les de Joan de Miravet, documentat entre 1440 i 1456 i autor d'una altra gramàtica publicada el 1495²⁴, i la d'Antoni Tristany. Aquest darrer ha estat identificat com un dels probables instructors del futur humanista valencià Joan Lluís Vives, ja que el recorregut fins a l'escola que descriu en un dels seus *Diàlegs* coincideix amb la probable situació de les cases del mestre Tristany²⁵. D'origen convers també, com Vives, va ser processat

²² *Protocols de Joan Esteve*, 3665, fasc. 4, (11 de juny de 1483). Vegeu Sanchis Sivera (1936a:676).

²³ Per a més precisions, vegeu les informacions aportades en la secció 1.3.1..

²⁴ Precisament editada a càrrec de Jacobo de Vila, l'home de confiança de Joan Rix, amb el títol de *Grammatica [...] magistri Ioannis de Miravet nominalium doctrine professore*, i sota la cura d'un altre mestre de les escoles, el prevere Pere Doménech (González 1987:110; Berger 1982 i 1987:157; Serrano Morales 1898-1899:570-581; A. de la Torre y del Cerro 1924-25:237). Vegeu les referències a aquest autor i la seua escola en la secció anterior 1.2.4..

²⁵ Torre y del Cerro (1926:200-201), González (1987:95, 102, 108).

en diverses ocasions (1489, 1491, 1495, 1499, 1501), fins a l'execució definitiva de 1509²⁶.

Un comentari a banda mereixen les escoles subvencionades directament pel Consell de la ciutat. Fracassat l'intent de controlar l'ensenyament municipal, les institucions ciutadanes no renunciaren tanmateix a intervenir-hi en alguns àmbits, que segurament consideraven poc coberts per la iniciativa privada. La primera de les càtedres sufragades per la ciutat fou la de poesia, a càrrec d'un obscur Guillem Venecià, procedent segons sembla de la cort napolitana, el 1424²⁷. Els seus ensenyaments semblen encara ancorats en la tradició medieval, puix es concentra en l'explicació de l'*Eneida* de Virgili i el *De consolacione* de Boeci. No és fins bastants anys més tard, el 1461, que tenim notícia d'un altre lector públic de llibres "de poesia e altres": Francesc de Boccinis, també italià, que continuarà la seua tasca fins al 1466. Alguns desacords amb els jurats per la falta en el compliment dels seus deures docents motivaren el nomenament d'un substitut, un tal Bernat Martí, amb qui

²⁶ Per cert, d'una de les expropiacions de qué fou objecte, es va beneficiar el ja esmentat Bernat Vilanova, àlies Navarro, al qual es van adjudicar "dos alberchs situats y posats en la parròquia de Sent Martí, los quals dits dos alberchs eren de mestre Anthoni Tristany, mestre d'escoles de gramàtica, lo qual dit mestre Anthoni Tristany és estat condemnat de crim de heretgia", segons consta en la protesta que el Capítol de la Seu, el 22 de novembre de 1489, eleva per no haver-ne percebut cap dret de venda. Sabem així que Tristany feia les seues classes en locals pertanyents o llogats al Capítol de la Seu (Sanchis Sivera 1936a:671-672).

²⁷ Torre y del Cerro (1924-25:202), Sanchis Sivera (1936a:682-83).

compartí part del sou de 1466 a 1467²⁸. El 1468 fou nomenat per a cobrir les lectures de retòrica i poesia "micer Nicholau Anthoni", que continua el 1469. Les classes d'aquestes matèries semblen haver-se interromput fins que el 1498 els jurats, el racional i el síndic acorden que "mestre Daniel Brixienis" done lliçons de poesia, tot començant per Virgili una hora a les vesprades.

A part d'aquestes lectures, la ciutat va sostenir alguns altres ensenyaments. Les classes d'ètica van ser impartides entre 1465 i 1467 a càrrec del ja anomenat Bernat Martí. Les de teologia comptaven ja amb precedents subvinguts per la ciutat durant 1434 i 1435, any en què foren suprimides. Van ser reimplantades de 1482 a 1486 a càrrec de Joan Roís de Corella, doctor en teologia, que llegia els *Actes dels Apòstols* i, és clar, el *Psalteri*. Bastant més importància van tenir les ensenyances de cirurgia, a les quals hem fet ja referència anteriorment²⁹. Sol·licitades pel col·legi de barbers i cirurgians, que hi veien un mitjà de control professional, i doncs de promoció i prestigiament socials, van ser assumides pel Consell de la ciutat el 1462 fins a la creació de la Universitat de València. Com ja hem vist també, van comptar amb la col·laboració d'alguns del més prestigiosos metges valencians de l'època³⁰.

No cal aprofundir gaire per adonar-se que els estudis mantinguts per la ciutat durant el segle XV havien quedat reduïts a un

²⁸ Torre y del Cerro (1924-25:221-223), Sannchis Sivera (1936a:685).

²⁹ Vegeu la secció 1.3.1..

³⁰ Torre y del Cerro (1924-25:202-220), Sanchis Sivera (1936a:686). Vegeu les referències a aquests ensenyants en la secció anterior 1.3.1..

lloc quasi testimonial, ofegats per l'oposició, la vitalitat i la probable anarquia de les escoles privades. Una ciutat com València, però, continuava mancada d'uns estudis superiors de qualitat que probablement amplis sectors ciutadans trobaven a faltar. Sobretot les classes dirigents, que necessitaven àmbits de formació i promoció en el seu entorn pròxim. En l'última dècada del XV van reproduir-se els intents municipals d'organitzar unes escoles superiors unificades amb la compra i habilitació dels locals corresponents. El 1499, finalment, una comissió de jurats, racional i síndic redacten unes *Constitucions*, que preveuen unes facultats de "theologia, de dret canònic e civil, de medecina, de cirurgia, methafísica, poesia e altres sciències que volrà e ordenarà la dita ciutat". És sobre aquests estatuts que Alexandre VI firmarà les butles fundacionals el 1501, i el 1502 Ferran el Catòlic ratificarà la creació de la Universitat.

Les vicissituds del sistema d'ensenyament a la ciutat de València tot just comentades tenen nombrosos paral·lelismes en altres localitats més o menys importants del domini catalanoparlant, Així semblen demostrar-ho les investigacions de què disposem, que aporten variades informacions referides a Barcelona³¹, Lleida³², Girona³³, Tarragona³⁴, Cervera³⁵, Castelló³⁶, a diverses localitats del Maestrat de

³¹ Rubió i Balaguer (1926), Casas Homs (1971, 1973), Torre y del Cerro (1971).

³² J. Lladonosa (1970, 1973).

³³ J. Sobrequés i Callicó (1978).

³⁴ S. Capdevila (1927).

³⁵ A. Duran i Sampere/F. Gómez Gabernet (1944), A.-J. Soberanas (1978).

³⁶ J.A. Balbas (1892), Ll. Revest (1930).

Montesa³⁷ (Sant Mateu, Traiguera, Vinaròs, Benassal³⁸) o als monestirs catalans³⁹. En general es pot constatar una creixent activitat educativa segons ens acostem a les darreries de l'edat mitjana i principis de la moderna. En concret, pel que fa a Barcelona, Rubió i Balaguer remarca "la abundancia de maestros de latín y de las artes liberales"⁴⁰. Tant en aquesta ciutat com a València caldria afegir als tipus d'escoles que ja coneixem (ensenyament obert a diversos estudiants) d'una banda els contractes o *afermaments* entre un sol alumne -normalment a través del seu pare o tutor- i un mestre d'ofici que, alhora que l'ensinistra en l'ofici, l'introdueix també en els coneixements bàsics de lectura, escriptura i aritmètica⁴¹; de l'altra banda, també els contractes d'educació més selectiva que acordaven les famílies més ben situades amb professors i instructors particulars⁴².

En tot cas, l'evolució de l'ensenyament a la ciutat de València, i en general a les altres terres catalanòfones, és perfectament coherent amb els canvis que els sistemes i l'organització de l'educació sofrien a tot Europa en les últimes centúries de l'edat mitjana, sempre com a resultat de les transformacions que experimentava l'estructura social.

2. Les bases de l'educació a l'alta edat mitjana.

³⁷ F. Baila (1979, 1983).

³⁸ P.E. Barreda (1987).

³⁹ Casas Homs (1972).

⁴⁰ Rubió i Balaguer (1971:34).

⁴¹ Cruselles (1991:47-50).

⁴² Cruselles (1989:41-43), Rubió (1971:44-46).

És generalment acceptat que els primers segles medievals l'Església, i en especial els ordes monàstics, monopolitzaren el sistema d'ensenyament, tot i que és escassa la documentació conservada, almenys fins al segle XII⁴³. Abans d'aquesta data, Occident es debat en el projecte de definir un "nou sistema educatiu" més o menys esbossat ja en el model de les escoles carolíngies: depurat d'influències paganes, inspirat en els principis de l'Església, però alhora deutor encara en gran mesura dels mètodes, les lectures i les tradicions de la cultura clàssica. Així, la gramàtica elemental haurà de ser apresada a través dels texts sagrats, en una espècie de baptisme de la disciplina, ja que l'objectiu era, com ha estat expressat gràficament "guiar cap al cel pel camí de la *grammatica*"⁴⁴. D'una banda el repertori de texts escolars es repobla amb fragments dels psalms o les Escriptures, que serviran per a l'aprenentatge de la gramàtica, tal com proposava Beda el Venerable (673-735). Al costat, continuen servint de models, alhora literaris i morals, els autors de l'edat d'or llatina, a part d'alguns més com Estaci, Lucà i altres. Fins i tot si alguns autors com Ovidi o Terenci, arribat el cas, no semblaven promoure especialment l'ètica cristiana, una exegesi pietosa podia permetre que no fossen descartats, d'acord amb una màxima que podia resumir-se en l'expressió: *exponere reverenter*⁴⁵.

Des del punt de vista dels manuals gramaticals, però, la continuïtat respecte de la tradició llatina clàssica és més evident.

⁴³ Es podria estendre als països catalanoparlants l'afirmació de P.F. Grendler (1989:6) en el sentit que "not enough is known about Italian pre-university education, or any other kind, in the centuries between the disintegration of the Roman Empire and 1100 to support a definitive statement".

⁴⁴ J.J. Murphy (1980:166-167).

⁴⁵ J.J. Murphy (1980:166-167).

Particularment continuen constituint la base dels coneixements gramaticals les obres d'Eli Donat i de Priscià. Eli Donat (s. IV), mestre de sant Jeroni, redactà dos manuals que esdevingueren els més populars fins a l'edat moderna. El més petit, *De partibus orationis ars minor*, conegut també com a *Ars minor*, o fins i tot *De partibus* -o simplement *Partes* (*Parts* en català)-, fou el més difós. L'obra més extensa, l'*Ars maior*, tingué menys èxit, i només la cinquena part, que comença amb el mot *Barbarismo*, fou copiada separadament i rebé més divulgació, amb aquest nom, a l'edat mitjana. Pel que fa a Priscià (s. VI), la seua obra *Institutiones grammaticae*, dividida en divuit parts, va constituir una important font d'inspiració per als altres gramàtics medievals⁴⁶. Les setze primeres, conegudes com a *Priscianus maior*, tracten la fonètica, la morfologia de les parts de l'oració, definides sobretot semànticament⁴⁷. Les dues parts finals, anomenades *Priscianus minor*, tractaven *de constructionibus*, és a dir, la sintaxi. Altres texts tardans, com les *Etymologiae sive origines* d'Isidor de Sevilla (s. VII), compendi d'etimologies encertades o fantàstiques, completaven les obres de consulta en aquestes èpoques altomedievals⁴⁸.

Per al tema que ens interessa, els mètodes de l'ensenyament del llatí, convé tenir present, com recorda J.J. Murphy⁴⁹, que potser fou

⁴⁶ "Grammarians did not use Priscian's cumbersome work in the classroom, but they ransacked it for their own manuals" (Grendler 1989:164).

⁴⁷ Com quan estableix que el nom indica la substància i té la qualitat d'actuar (Grendler 1989:164).

⁴⁸ Vegeu, sobre la difusió medieval de les *Etymologiae*, la *Introducción general* de M. Díaz a Isidor de Sevilla (1982-1983:200-244).

⁴⁹ Murphy (1980:167).

una sort que Priscià escrigués el seu manual per als grecs de Constantinoble, *circa* 520, per als quals el llatí era una llengua estrangera. Perquè cal no oblidar que, en aquests segles, i almenys fins a finals de l'edat mitjana i ben entrada l'edat moderna, l'alfabetització (*docere* o *discere litteram*, o *litteras*) és gairebé sempre sinònim de *discere grammaticam*, és a dir equival a *aprendre llatí*⁵⁰. I el llatí és ja, inevitablement, una llengua estrangera, o si més no una llengua segona. El que caracteritza, però, aquests primers segles medievals enfront dels següents, és el context on més habitualment es difonien aquestes ensenyances: l'escola cenobítica, on l'estudiant "heard the language all around him in the liturgical and para-liturgical units of the monastic day" i "absorbed the language in a socio-religious context that made Latin a pragmatic tool"⁵¹. L'èxit de l'aprenentatge del llatí com a segona llengua al segle XII, pot ser explicat, segons J. J. Murphy, no sols per aquest fet. Cal tenir en compte alhora la comprovada utilització d'uns eficaços mètodes d'ensenyament que continuaven, en certa manera, la tradició dels *progymnasmata* (exercicis progressius de preparació per a l'expressió oral) clàssics, convenientment cristianitzats⁵² i enriquits amb les millors tècniques antigues, patristiques, britàniques i carolíngies

⁵⁰ Aquestes expressions, sovint difícilment diferenciables, apareixen repetidament, amb diverses variants, en els documents baixmedievals del País Valencià o Catalunya (Cruselles 1989:15; Rubió i Balaguer 1971:26-32).

⁵¹ Murphy (1980:173).

⁵² Sobre els *progymnasmata* clàssics, vegeu Murphy (1990). Sobre les seues continuacions medievals, vegeu Murphy (1990:69-76, 1980:168-174).

d'ensenyament del llatí com a segona llengua. El sistema resultant es pot sintetitzar, segons J. J. Murphy⁵³, en els següents principis:

- (1) L'alumne començava amb sons, no amb regles.
- (2) Els significats eren ensenyats abans de les regles gramaticals.
- (3) La sintaxi era paral·lela a les 'parts del discurs'.
- (4) La motivació cristiana era presentada a l'estudiant sempre que era possible, però la motivació també provenia dels objectius seculars.
- (5) La memorització precedia la comprensió per als més joves, i seguia la comprensió per als més grans.
- (6) Conforme els estudiants avançaven, les distincions entre gramàtica, retòrica i dialèctica eren presentades amb exercicis (i no sols amb argumentacions abstractes). *Corol·lari*: la dialèctica i la retòrica eren matèries elementals al segle XII.
- (7) Les habilitats parlades i escrites eren tractades igualment des del principi, es reforçaven mútuament i eren reforçades per les habilitats de lectura.
- (8) Els models de bona escriptura eren presentats des del principi.

L'aplicació d'aquesta sistemàtica, ja des de segles ben anteriors, queda gràficament reflectida en les memòries de Walafried Strabo, més tard abat de Reichenau. Dins l'escola monàstica, i dins tot l'ambient monacal, en el qual es formà aquest alemany del segle IX, el

⁵³ Murphy (1980:172-173).

llatí era la llengua habitual, i pràcticament exclusiva en els àmbits formals, de comunicació. Fixem-nos que el primer aprenentatge de l'escriptura es fa a partir del llatí:

La benévola ayuda del maestro y el orgullo me empujaron al mismo tiempo a afrontar con celo mis deberes, y después de pocas semanas llegué a leer bastabte correctamente no sólo lo que me escribían en mi tablilla encerada, sino también el libro en latín que se me había dado⁵⁴.

Bastant posteriorment, i només casualment, fa aparició la llengua vernacle que, tot i ser fàcilment compresa, és llegida amb més dificultat:

Después tuve un librito en alemán, que me costó más trabajo leer, pero en cambio me proporcionó una gran alegría. En efecto, cuando había leído un pedazo, lograba entenderlo, lo cual no lograba con el latín; así que, desde un principio, me maravillé mucho de que pudiera al mismo tiempo leer y entender lo que había leído⁵⁵.

És després d'aquest contacte inicial amb l'escriptura (llatina) que el novici, als deu anys, s'inicia en la gramàtica amb el mestre Gerard, però abans ha de poder expressar-se oralment en llatí:

⁵⁴ M.A. Manacorda (1987:210).

⁵⁵ M.A. Manacorda (1987:210).

Año 816. La primera cosa que debía hacer fue aprender de memoria algunas frases de conversación latina, para poderme entender en latín con mis compañeros. La mayor parte de ellos estaban más avanzados, unos en el segundo año, otros en el tercero o cuarto año de gramática. Por esto debíamos conversar siempre en latín, excepto en la recreación; para nosotros, principiantes, estaba permitido, cuando era necesario, conversar en alemán⁵⁶.

Només passat algun temps, com veurem, començava l'ensenyament gramatical -teòric- pròpiament dit a partir del Donat, i amb la participació d'un ajudant del professor, però sense oblidar l'ús actiu de la llengua:

Después de algún tiempo me entregaron la *Gramática* de Donato, y un estudiante más antiguo fue encargado de interrogarme hasta que hubiera aprendido de memoria todas las declinaciones y reglas de su uso. En las primeras dos horas el mismo maestro se preocupaba de mostrarme qué debía hacer para aprender las palabras y formas de hablar⁵⁷.

⁵⁶ M.A. Manacorda (1987:211).

⁵⁷ M.A. Manacorda (1987:211).

L'avanç en els nivells superiors no suposava un abandonament del llatí com a llengua parlada -i, per suposat, escrita-, sinó un reforçament del seu ús:

Año 817. El siguiente invierno lo ocupamos en la segunda parte de la gramática: la ortografía; y a partir de aquel momento debíamos hablar siempre en latín, con lo cual se producía de vez en cuando una situación embarazosa, que causaba la risa de maestro y alumnos...⁵⁸.

Aquest avanç permet la introducció d'altres lectures, encara elementals, com el *Psalteri*, però sense oblidar-ne l'aprenentatge i la repetició memorístics:

Cada día se nos leía algo del Salterio. Nosotros lo escribíamos sobre nuestra tablilla; después cada uno debía corregir los errores del vecino, ... y a la mañana siguiente debíamos aprender el pasaje de memoria. Así, durante aquel invierno y el verano siguiente aprendimos todo el Salterio...⁵⁹.

Tot i que la localització, l'organització i la funció social dels centres educatius, i fins i tot gran part dels llibres de text, experimentaran canvis importants en els segles medievals següents, veurem com aquests principis de l'ensenyament altomedieval es mantindran relativament inalterats fins a ben entrada l'edat moderna.

⁵⁸ M.A. Manacorda (1987:212).

⁵⁹ M.A. Manacorda (1987:212).

Malgrat els canvis que la societat i l'ensenyament experimentaran a partir del segle XII, es pot comprovar com resten vigents aquesta preeminència atorgada a l'ús oral de la llengua llatina, la identificació de l'alfabetització amb la introducció en el coneixement de l'escriptura en llatí, la preponderància de l'aprenentatge memorístic i repetitiu, fins i tot la utilització de texts com el *Donat* o el *Psalteri*, etc..

3. Les transformacions de l'educació baix-medieval.

El que en realitat sofrirà profundes transformacions serà el context extern: el món en què havia d'actuar i servir aquesta educació fonamentada en el coneixement del llatí, fins i tot com a llengua parlada. Les transformacions que menaran a noves formes d'oferta i demanda educativa també impugnarán a la llarga els objectius i els mètodes d'aquest ensenyament. Per començar, l'eclosió del món urbà trasllada els centres d'instrucció a les ciutats: a les escoles catedralícies (episcopals i capitulars), a les escoles laiques urbanes (comunals o particulars), a les universitats. Des del punt de vista de l'organització general de l'educació formal, la novetat més important la constitueix la irrupció d'uns nous centres: les universitats. Malgrat la indistinció, en aquesta època, dels graus dels estudis, les universitats es van concentrar ben aviat en els nivells mitjà i superior. El nivell mitjà estava constituït per un ensenyament comú, el de les *arts*, de sis anys de durada, entre els catorze i els vint anys, que comprenia dues etapes: el *batxillerat*, de dos anys, i el *doctorat*. Els estudis de medicina, dret, teologia i altres, continuaven després entre els vint i els vint-i-cinc anys⁶⁰. Així i tot,

⁶⁰ J. Le Goff (1986:80). Aquesta organització no variarà substancialment fins ben avançada l'edat moderna, com demostren els

trobem universitats que sovint, al costat dels estudis superiors, inclouen l'ensenyament primari als infants fins als catorze anys, habitualment de gramàtica llatina, com és el cas dels estudis de Florència o Bolonya durant el segle XV i principis del XVI⁶¹. Els continguts dels estudis, tal com havien estat estructurats durant el llarg període anterior, també quedà alterat. A les set arts liberals que el sistema educatiu alt-medieval havia heretat de l'antiguitat clàssica⁶² (les de *trivium* —gramàtica, dialèctica o lògica i retòrica— i del *quadrivium* —aritmètica, geometria, astronomia i música—), s'hi van afegir aviat altres com la medicina, la teologia, el dret, i diverses disciplines filosòfiques, com la filosofia natural, la metafísica o l'ètica⁶³.

Al costat, però, d'aquest ensenyament superior, que s'aferma enfront tant del poder civil com de l'eclesiàstic, sorgeixen i s'expandeixen altres tipus d'escoles que s'ocupaven de l'ensenyament primari. Fins a l'any 1100 semblen ben documentats, almenys a Itàlia, dos grups de centres d'ensenyament: les escoles monàstiques i les escoles

successius quadres d'ensenyaments de la Universitat de València (Felipo 1987:48-49, i 1993).

⁶¹ Grendler (1989:23-29).

⁶² El sistema de les set arts liberals, que es va anar definint des de Sèneca a Boeci —i més en concret entre Dionís de Tràcia i Varró (M.A. Gutiérrez Galindo 1993:17)—, sembla haver tingut sobretot incidència a l'edat mitjana a través de l'obra de Marcià Capella (410-427) *De nuptiis Philologiae et Mercurii et de septem artibus liberalibus libri IX*, inspirada en els *Novem libri disciplinarum* de Varró, dedicats ja a les set arts liberals a més de la medicina i l'arquitectura (E.R. Curtius 1955:62-70; M.A. Galino 1968:251-252, 478-479).

⁶³ Kristeller (1972:124).

capitulars, episcopals o catedralícies⁶⁴. Les primeres, les escoles monàstiques, ensenyaven preferentment als novicis, i secundàriament als infants laics que residien al mateix monestir o hi anaven cada dia. Es beneficiaven singularment del fenomen de la *oblato* o 'lliurament' d'un infant al monestir, pel qual molts pares es desentenien de la seua formació i manutenció i l'oferien de per vida a la vida monacal. Aquesta pràctica sembla haver decaïgut considerablement en la tretzena centúria, després de les limitacions imposades per canonistes i reformadors monàstics. Aquesta decadència en l'ensenyament primari i secundari es va veure compensada per la dedicació d'alguns d'aquests ordes - bàsicament mendicants: dominicans i franciscans- als estudis superiors, sobretot en forma d'escoles de teologia, situades a les ciutats.

Les escoles capitulars o episcopals també experimentaren un progressiu declivi, atestat almenys a Itàlia des de dates tan primerenques com 1100. Diversos decrets papals i conciliars intentaren reforçar-les durant els segles XII i XIII. Així, per exemple, el Concili Laterà III, el 1215, insistia en prescripcions anteriors que instaven les catedrals i esglésies a l'ensenyament de gramàtica i teologia. Segurament la primerenca creació de lectures de gramàtica i teologia a la Catedral de València no s'hauria de desvincular d'aquesta i altres mesures. Vistes amb perspectiva, però, aquestes i altres disposicions semblen un "unsuccessful effort to stem the decay of medieval church schools"⁶⁵. La vida modesta, quan no la desaparició, de moltes d'aquestes escoles eclesials -catedralícies o parroquials- semblen indicar que el seu públic anava limitant-se a uns pocs alumnes, al més sovint amb vocació religiosa. Com hem vist, les dades disponibles, almenys per a la ciutat de València, no es contradiuen amb les conegudes per a la península

⁶⁴ Vegeu per a totes aquestes dades P.E. Grendler (1989:3-13).

⁶⁵ Grendler (1989:9).

italiana, àmpliament reportades per P. E. Grendler⁶⁶. La davallada de les escoles religioses, però, no suposà, ni a Itàlia ni a València, l'abandonament de l'àmbit educatiu per part del clergat. Molts preveres optaran per posar els seus coneixements al servei dels projectes de les institucions municipals o d'empreses educatives privades, que sembla que podien assegurar uns rendiments considerablement més lucratiu. Aquest és el cas, a València, de Guillem Crexell, que el 1368 és obligat pel bisbe a renunciar al pagament de determinats alumnes; o de Pere Figuerola, que a banda de menar les escoles capitulars assessora el 1373 la política educativa municipal; o de Pere Costa, mestre al servei del municipi i un dels protagonistes dels enfrontaments entre municipi i bisbat el 1374; o de Vicent Soler, que s'associa amb Gil Remírez en una societat educativa amb clars criteris de rendibilitat mercantil el 1398; o del mateix Joan d'Ordós, que s'enfrontarà alhora amb el poder municipal i eclesiàstic per trencar el monopoli educatiu i garantir els guanys que li podia oferir una escola particular⁶⁷.

En realitat totes aquestes dades adquireixen autèntica significació només si les posem en relació amb un altre fet que diversos estudiosos han destacat oportunament: l'extraordinari auge de l'educació laica, concretada en escoles municipals i particulars, a finals de l'edat mitjana. Pel que fa a Itàlia, P. E. Grendler ha il·lustrat amb escreix aquest revelador fenomen:

Italy's urban civilization met its own educational needs, as communal governments and parents founded schools [...] Thirteenth- and fourteenth-century Italy needed many

⁶⁶ Grendler (1989:8-11).

⁶⁷ Cruselles (1989:38-40).

notaries, secretaries, and public officials to carry on civic and private business. When merchants recognized the great usefulness of *abbaco* (commercial mathematics), they wanted schools to teach this skill to their sons and future employees. The merchants who dominated the now wealthy cities and towns believed strongly in the utility of learning and suited action to belief of hiring teachers⁶⁸.

Així, es pot comprovar un ràpid creixement de les escoles laiques durant el segle XIV, de manera que les ciutats del centre i nord d'Itàlia ja havien creat una àmplia xarxa d'escoles municipals i particulars devers la meitat del Trecento. Darrere el suport que les ciutats prestaven a l'educació del jovent hi havia alhora interessos públics i privats. El 'bé comú', entés en sentit moral i sobretot cívic, era la justificació per a invertir els cabals municipals en un o diversos professors. "Gramaticalis scientia est origo et fundamentum omnium virtutum et scientiarum et propterea summe nedum utile, ...": aquest *topos* tardo-llatí, sovint citat, il·lustra la idea que el domini de la gramàtica llatina constitueix el fonament de qualsevol coneixement, i de la virtut privada i ciutadana⁶⁹. Però no convé oblidar que alhora aquesta política d'educació subvencionada reportava beneficis personals a les classes dirigents de les ciutats, ja que els seus fills, més que no els de les classes treballadores, eren els que més probablement podrien assistir a les classes i ocupar

⁶⁸ Grendler (1989:11).

⁶⁹ Grendler (1989:13) ens recorda que tant Flavi Cassiodor (480-575) com Isidor de Sevilla (c. 570-636) consideren la gramàtica "origo et fundamentum liberalium artium". E.R. Curtius (1955:70) ens recorda que Dant (Paradiso XII, 138) anomena la gramàtica *prima arte*.

després llocs destacats en la vida ciutadana⁷⁰. Açò és especialment vàlid per als burgesos que controlaven les ciutats més petites, sovint sense prou recursos per a contractar instructors particulars o fins i tot per a pagar, com a col·lectiu privat, un professor independent per als fills.

Així i tot, les dades apunten al fet que, a l'Europa meridional del final de l'edat mitjana, la majoria dels estudiants tendien a acudir a escoles independents o particulars, sempre dirigides pels professors mateixos⁷¹. Com hem vist per a València, a Itàlia també aquests professors independents exercien la seua tasca en condicions diverses: com a tutors domèstics, sobretot dels nobles i patricis burgesos; acollint els estudiants a casa pròpia o en cambres llogades; regentant internats, com fou el cas d'alguns del més coneguts pedagogs humanistes, com Guarino da Verona o Vittorino da Feltre. Aquests mestres, habitualment sense cap grau acadèmic, i menys universitari, menaven una vida en gran part ambulant, i habitualment estaven arrenglerats entre els sectors més modestos de les classes professionals⁷².

El que convé de retenir és que justament darrere de la decadència de les escoles eclesiàstiques i de l'èxit extraordinari de les escoles municipals i independents hi ha, com recorda J. Mª Cruselles⁷³, un canvi essencial en la qualitat de la demanda educativa. D'una banda, la creixent complexitat de la vida social urbana -en els vessant públic (polític-administratiu) i privat (econòmic i professional)- revaloritza considerablement el domini de les pràctiques escrites. De l'altra, la intensificació de les activitats i els contactes comercials exigeix unes

⁷⁰ Grendler (1989:15).

⁷¹ Grendler (1989:29).

⁷² Grendler (1989:36-41).

⁷³ Cruselles (1989:20).

competències comptables i administratives abans bastant més prescindibles: "Comerciantes y artesanos comienzan a mostrarse sensibles hacia lo que podríamos llamar una 'formación cultural básica'. Leer, escribir y contar son conocimientos ahora prácticamente imprescindibles para quien quiere triunfar en los negocios, pero también para llevar las cuentas de la pequeña tienda o el taller"⁷⁴. Aquestes inquietuds, detectables entre les classes ciutadanes italianes, probablement van ser insufletes -o almenys reforçades- entre els mercaders i professionals valencians a través dels freqüents contactes comercials de València amb les companyies italianes des de finals del XIV. I potser l'amenaça que la dura competència dels productes, dels banquers i dels eficaços comerciants italians suposaven per a l'economia valenciana⁷⁵ no és aliena a l'eufòria per les diverses formes d'aquesta educació, elemental o secundària, documentades a la València del XV⁷⁶.

És en aquest context de fort increment de la demanda educativa, i de la consegüent revalorització -sobretot econòmica- de

⁷⁴ Cruselles (1989:20).

⁷⁵ Pel que fa a l'ambient econòmic a la Corona d'Aragó, F. de Moxó (1986:125) ens recorda que "Estos financieros y comerciantes italianos se introdujeron en las finanzas del Reino [(Corona) d'Aragó] y en su actividad mercantil, particularmente en la ciudad de Valencia siendo una de las causas a la larga de la prosperidad de ésta, en relación especialmente con la lana castellana de que hablaremos más adelante. Eran principalmente florentinos, genoveses, venecianos y lombardos". I afegeix que "Valencia acabará siendo, en frase de Del Treppo, una auténtica 'colonia de italianos'" (1986:133).

⁷⁶ Vegeu-ne en Cruselles (1989:22-28) unes mostres de tots els estrats socials, des dels especiers com Jaume Pàmies als mercaders com Jaume Trilles o als curials com Lluís de Santàngel.

l'oferta, on podem explicar satisfactòriament les accidentades vicissituds de les escoles valencianes del XV. En concret J. Mª Cruselles ha destacat⁷⁷, entre altres coses, que el monopoli eclesiàstic de l'ensenyament va ser impugnat no tant per les intervencions del Consell de la ciutat de València -i que desencadenaren els incidents amb el bisbat el 1373, ja ressenyats- com pel posicionament i l'activitat dels mestres independents, fossen seglars o preveres. Aquests, com hem vist, defensen de forma repetida i aferrissada el dret, avalat pels Furs, de regir escoles privades, i en definitiva d'assegurar-se uns guanys manifestament més substanciosos que els que podrien percebre com a simples funcionaris educatius municipals o eclesiàstics. Més endavant, el fracàs de l'intent organitzatiu del municipi el 1412 -adreçat a controlar uns salaris immoderats afavorits per la creixent demanda- ja no és degut en absolut a l'oposició eclesiàstica sinó a la negativa dels docents mateixos, 'mestres lliures' que veuen en perill uns ingressos considerablement més lucratius en l'àmbit privat. Els interessos pràctics que fonamenten la 'inquietud cultural' de les classes mitjanes urbanes havien deixat ja de poder ser satisfets per l'oferta eclesiàstica. L'ensenyament fonamentalment utilitari (llegir, escriure, comptar) i tècnic que hom exigia permetia alhora una menor formació dels educadors, fet que n'afavoria la multiplicació i en dificultava el control.

No podem deixar d'imaginar que aquesta eclosió dels ensenyaments elementals i secundaris poden haver influït poderosament en la concepció del projecte i en la realització efectiva del *Liber elegantiarum*. De fet, no serà ni de bon tros l'únic text que es gestarà a València, i per autors valencians, amb intencions de servir de material pedagògic per a l'aprenentatge de la gramàtica i en general de la llengua llatina. Altres obres, com la de Bernat Vilanova, ja esmentada, la de Joan

⁷⁷ Cruselles (1989:35-44).

de Miravet, avui gairebé desconeguda, i les posteriors de Jeroni Amiguè o de l'aragonés Daniel Sisó, demostren que hi havia unes necessitats pedagògiques que havien de ser cobertes, i que existia un mercat relativament ampli, el de les escoles elementals i secundàries, capaç d'absorbir, no sols les recents estampacions de les obres habituals en el currículum medieval, sinó fins i tot les noves aportacions gramaticals⁷⁸.

4. El nou currículum baix-medieval.

En realitat, durant la baixa edat mitjana hom havia assistit a una renovació significativa dels texts i manuals bàsics per a l'ensenyament de la gramàtica, és a dir, del llatí. Sembla que els principis i els mètodes de les escoles elementals de gramàtica van continuar sent els mateixos que en les escoles monàstiques i catedralícies alt-medievals: el llatí com a eix de l'aprenentatge de la llengua escrita, la repetició i la memorització. Però tant els fonaments teòrics de la gramàtica, desenvolupats en els centres d'estudi superiors, com els manuals per a l'aprenentatge pràctic d'aquesta experimentaran sensibles transformacions.

Entre els segles XII i XIII, a les escoles universitàries del nord de França, i en concret a la Universitat de París, veurem sorgir una nova concepció de l'enfocament de la gramàtica -enfront de les tendències més classicitzants de la Universitat d'Orléans-, connectada amb els principis epistemològics aristotèlics que havien de marcar

⁷⁸ Vegeu alguns comentaris sobre algunes d'aquestes gramàtiques en J. Sanchis Cantos (1992:33-39) o E. González (1987:107-112), i ací mateix més avant.

sensiblement el context intel·lectual europeu. Aquesta concepció, inspirada en els mètodes de la lògica i de la ciència aristotèliques feia poc reincorporats a Occident⁷⁹, tracta de centrar-se en una reflexió filosòfica sobre les característiques universals del llenguatge -les regles generals del llenguatge comunes a totes les llengües- i sobre els processos generals d'adequació de l'expressió lingüística al pensament, i d'aquest amb la realitat. És per això que s'interessa per les formes o *modes* amb què aquesta realitat s'emmiralla o reflexa en la construcció i la significació de les parts de l'oració i de les frases en general (d'ací el nom de gramàtica *modista* o *especulativa*). S'abandona per tant tot allò que es deriva de les particularitats d'una llengua concreta, ni que siga la llengua llatina. Aquesta orientació va comportar, entre altres efectes, l'absència gairebé total de referències als gran texts dels autors llatins clàssics: les il·lustracions de la reflexió teòrica es limiten a un corpus reduït d'exemples descontextualitzats, alguns extrets dels grans autors però molt sovint fabricats *ad hoc* i d'acceptabilitat discutible⁸⁰. En definitiva, s'abandona com a objecte d'estudi particular la llengua llatina i el comentari de texts. Els primers autors d'aquesta nova gramàtica parisenca, Guillaume de Conches i Petrus Helias (*fl.* 1130-1166), semblen haver-se basat en un important text de referència provinent de la tradició anterior, les *Institutiones grammaticae* de Priscià, i sobretot en la part referida a la construcció o *Priscianus minor*⁸¹. Aquests

⁷⁹ És al segle XII quan comencen a traduir-se al llatí, a través de l'àrab, la majoria de les obres conegudes d'Aristòtil, que no sense dificultats fou digerit per l'ortodòxia eclesiàstica (E.R. Curtius 1955:87-91)

⁸⁰ R.H. Robins (1974:93) cita la frase paradigmàtica "Socrates albus currit bene".

⁸¹ Petrus Helias en la seua *Summa super Priscianum*, comentari del gramàtic llatí, que gaudí d'una extraordinària difusió medieval —i fou

plantejaments, desenvolupats posteriorment per altres autors com Roger Bacon, Tomàs d'Erfurt i altres, van monopolitzar pràcticament l'ensenyament universitari de la gramàtica durant tota la baixa edat mitjana. Aquesta reorientació de la gramàtica no és aliena al fet que, a les universitats, entre les arts del *trivium* la lògica adquireix cada vegada més protagonisme en detriment de la gramàtica pròpiament dita i de la retòrica. Assolit aquest paper preponderant dins les facultats menors o d'arts, la lògica o dialèctica esdevé així el principal mètode d'anàlisi i instrument per a l'estudi dels autors (*auctores*) que constituïen el cos del coneixement de les facultats majors: de medicina, dret canònic, dret civil o teologia. Aquestes, al seu torn, i en coherència amb el mètode dialèctic, basaven el sistema d'ensenyança en la tècnica de les *quaestiones* sobre la interpretació dels principals passatges dels autors considerats *auctoritates*. Aquestes *quaestiones* i les *sententiae* o interpretacions corresponents van ser agrupades en compendis anomenats sovint *summae* que van aconseguir de desplaçar la lectura original dels autors corresponents⁸². No és, per tant, estrany que el mateix procés de substitució -més o menys creativa o reduccionista- que afecta el conjunt del saber medieval afecte tots els nivells dels estudis gramaticals. I no sols els enquadra dins les formulacions modistes dels àmbits universitaris.

ahora repetidament comentat i compilat, com en l'*Speculum doctrinale* de Vincent de Beauvais—, sembla haver-se basat al seu torn en les *Gloses* a Priscià de Guillaume de Conches (S. Lusignan 1987:17-20). Sobre la gramàtica modista o especulativa, hi ha referències ben completes en R.H. Robins (1974:79-96), en els diversos estudis recollits en R.W. Hunt (1980), i en l'àmplia bibliografia de K. Koerner (1980).

⁸² E. González (1987:16-17).

En efecte, hom pot ja suposar, i ha estat remarcat, que "at the same time the number of schools was increasing, and text-books were wanted to suit their needs"⁸³. Aquestes necessitats més primàriament pedagògiques, i netament diferenciables de l'especulació universitària, van ser cobertes amb tot un conjunt de nous texts que, a la seua manera, també trencaran amb la tradició textual, d'arrel clàssica -o post-clàssica- que fins aleshores havia predominat. Veiem així com, partint d'un sol corrent, representat potser amb el nom emblemàtic de Priscià, queden diferenciats dos nivells escolars que potser mai abans, en la tradició greco-llatina, no havien estat tan separats⁸⁴. Fins i tot el mot *grammatica* arriba a ser utilitzat en sentits absolutament distints: d'una banda la gramàtica especulativa universitària, de l'altra, el conjunt de texts gramaticals que, juntament amb altres de temàtica o continguts col·laterals, definiran el currículum de les escoles elementals i secundàries durant la baixa edat mitjana, fins a l'arribada de la renovació humanista i l'establiment dels *studia humanitatis*⁸⁵.

Aquest currículum de l'educació primària consistia bàsicament en la lectura i estudi d'autors medievals i uns pocs (fragments de) poetes clàssics, i en l'entrenament per a la redacció epistolar segons els principis de *l'ars dictaminis*. Ambdós vessants recolzaven en uns quants texts destinats a l'aprenentatge del llatí, l'explicació de regles gramaticals, l'edificació moral o la familiarització amb els millors models llatins.

⁸³ R.W. Hunt (1980:148).

⁸⁴ Hunt (1980:145-149) demostra com, en alguns punts, la tradició especulativa, provinent del nord, i la tradició pràctica, representada sobretot pels gramàtics italians (Hugutio da Pisa, Giovanni Balbi de Gènova, etc.), poden estar més connectades del que sembla: Hugutio, en les seues *Magnae derivationes* segueix alguns passatges de Petrus Helias.

⁸⁵ Lusignan (1987:17).

Sense voler indicar, ni de bon tros, que sempre es tinguessen en compte o fossen disponibles tots els títols, P. F. Grendler ofereix una completa llista d'aquests texts, que és més o menys la següent⁸⁶:

A) Texts bàsics, que inclouen una gramàtica llatina elemental i diverses lectures morals:

- 1.- *Donatus*. En concret la ja esmentada *Ars minor*, coneguda també com a *De partibus o Partes*.
- 2.- *Cato*, o els *Disticha Catonis*, col·lecció de sentències morals d'època tardo-llatina i medieval, però atribuïdes a Marc Porci Cató (234-149 a.C.).
- 3.- *Liber Aesopi o Aesopus* (conegut sovint en català com a *Isop* o *Isopet*), col·lecció de faules d'animals que malgrat el seu títol és probablement una obra de la segona meitat del segle XII.
- 4.- *Ecloga Theoduli o Theodulus*, obra anònima del segle X, que consisteix en una confrontació d'històries mitològiques i religioses.

B) Gramàtiques, glossaris i diccionaris avançats⁸⁷:

⁸⁶ Vegeu Grendler (1989:111-117), que es basa sobretot en Curtius (1955:79-87). Ll. Revest (1930:165-169) ja dóna una bastant completa i documentada informació dels autors més emprats a les escoles del País Valencià, en gran part coincidint amb P.F. Grendler.

⁸⁷ Vegeu l'apartat següent 1.4.2.2. per a més dades sobre tots aquests manuals.

- 1.- El *Doctrinale*, gramàtica llatina redactada en vers (2650 hexàmetres), redactada c. 1199 pel mestre francès Alexander de Villa Dei⁸⁸. Tracta les parts de l'oració, la sintaxi, mètrica, i trops i figures retòriques. Aquests gairebé exhaustius continguts van afavorir el seu èxit que perdurà, potser tan sols amb el *Donat* i el *Cató*, fins ben avançat el Renaixement⁸⁹.
- 2.- *Papias* o *Elementarium doctrinae rudimentum*, vocabulari amb ordre alfabètic que incloïa alhora informació morfològica (gènere, declinació, etc.), escrit devers 1050 i atribuït a Papias, de Pavia, tot i que aquest nom podria ser simplement una part del títol⁹⁰.
- 3.- *Derivationes* o *Magnae derivationes*, lèxic etimològic que incloïa informació sobre composts, derivats i arrels. Fou escrit per Hugutio de Pisa, bisbe de Ferrara, mort el 1210.

⁸⁸ Vegeu la introducció i traducció de M.A. Gutiérrez Galindo dins A. de Villa Dei (1993). N'hi ha una edició contemporània a càrrec de D. Reichling (Berlín, 1893, reimpressa a Nova York, 1974).

⁸⁹ Ja era prescrit, amb el *Graecismus*, com a llibre de text a la Universitat de Tolosa el 1238, a la de París el 1366, a la de Viena el 1389. A la vella biblioteca del monestir de Ripoll se'n conservaven almenys vuit còpies, segons Rubió i Balaguer (1926:68). Aquest autor ens hi informa així mateix que l'infant Pere (futur Pere el Cerimoniós) -igual com el seu fill, futur Joan I- va aprendre el llatí amb aquesta obra, i amb el *Tobies*, que comentarem tot seguit.

⁹⁰ Vegeu-ne l'edició crítica moderna en curs en Papias (1977), i també M. Mayer (1979a) per a una ressenya d'aquesta edició.

- 4.- *Graecismus*, gramàtica en versos hexàmetres i pentàmetres, escrita per Évrard de Béthune abans de 1212⁹¹.
- 5.- *Catholicon*, un ampli glossari, amb informació gairebé enciclopèdica i gramatical, precedit d'una breu gramàtica. És obra del dominicà genovés Giovanni Balbi (Iohannes Balbus).

C) Lectures morals més avançades:

- 1.- *Tobias*, obra moralista en vers escrita pel francès Mathieu de Vendôme devers 1185.
- 2.- *Prospero* o *Ex sententiis Augustini*, recull d'epigrames extrets de les obres de sant Agustí per sant Pròsper d'Aquitània entre els anys 400 i 460.
- 3.- *Chartula* o *De contemptu mundi*, tractat en vers atribuït al monjo del Cluny Bernard de Morlaix, cap al 1140.
- 4.- *Liber parabolarum* o *Parabolaes Alani*, recull de proverbis en vers atribuït a Alain de Lille, mort el 1203.
- 5.- *Facetus*, manual en vers de bona educació, atribuït a John of Garland (s. XIII)⁹².

⁹¹ Segons Rubió i Balaguer (1926:69) el seu nom prové del fet que "donava l'explicació de bastants vocables grecs". Sembla, però, que en principi feia referència tan sols a un capítol extret d'un antic glossari greco-romà (Galino 1968:499).

⁹² D'aquest autor anglès, alquimista i gramàtic, se sap que estudià a Oxford i exercí a París i Tolosa de Llenguadoc (c. 1218) es coneixen també altres obres de caire lexicogràfic, com un *Dictionarius*, un *Distigium* —conegut també com a *Cornutus*—, uns *Synonyma*, i un

- 6.- *Dittochaeum*, conegut també pels primers mots *Eva columba*. Poema de moralitat cristiana atribuït al poeta romà Prudenci en el segle IV.
- 7.- *Physiologus*, altrament anomenat amb els primers mots *Tres leo naturas*, poema de contingut moral escrit per un autor italià anònim dels segles XI o XII.

D) Autors clàssics, emprats com a llibres avançats de lectura i d'exercitació en la llengua llatina:

- 1.- Virgili (70-20 a.C.), del qual eren habitualment llegides i sovint citades les principals obres: l'*Eneida*, les *Èglogues* i les *Geòrgiques*.
- 2.- Ovidi (43 a.C.-18 d.C.), la producció del qual era coneguda en gran part: *Ars amatoria*, *Metamorphoses*, *Fasti*, *Tristia*, o les *Epistulae ex Ponto*. Se solien recomanar, però, els *Fasti*, les *Epistulae ex Ponto*, les *Metamorphoses* i els *Remedia amoris*.
- 3.- Estaci (c. 40-96), poeta èpic influït per Virgili, autor de la *Thebaida*, amb àmplies referències mitològiques.
- 4.- Lucà (39-65), autor del poema èpic històric *Pharsalia*, basat en la guerra entre Cèsar i Pompeu.

vocabulari en hexàmetres anomenat *Utrum omnium*, a més d'un famós *De arte prosayca, metrica et rythmica* (O. Weijers 1991:193-194; J.J. Murphy 1986:184 i ss.). Vegeu també T. Wright (1882), Collison (1981:48) i J. Chomarat (1982:212-214). Aquest darrer autor atribueix a Garland també el *Floretus*, o *Floretum*, que comentarem més endavant.

5.- Boeci (c. 480-525), polític romà, autor de *De consolazione philosophiae* i altres obres.

Les lectures literàries avançades podien incloure altres autors clàssics que continuaven circulant habitualment durant tota l'edat mitjana: Horaci (sobretot l'*Ars poetica*, les *Sàtires* i les *Epístoles*), Juvenal, Persi, Terenci, Sal·lusti (en concret *Catilina* i *Iugurtha*), Plini el Vell, Ciceró (sols algunes obres retòriques i filosòfiques), les faules d'Avié, Sèneca, Valeri Màxim, part d'Aulus Gel·li, i encara Homer, representat per l'anomenada *Ilias Latina*, fluixa refosa de la *Iliada*, datable al segle I. En canvi, semblen haver estat poc difosos Quintilià, Marcial, Petroni, Suetoni, Cèsar, Plaute, Lucreci, Macrobi, Livi o Plini el Jove, la majoria de vegades coneguts i llegits sols a través de florilegis, almenys fins a les descobertes i la difusió humanístiques. De la mateixa manera, es poden trobar ocasionalment utilitzades altres obres tardo-llatines o medievals de menor entitat, com les comèdies *Pamphilus* (anònima de finals del s. XII) i *Geta* (escrita el s. XII per Vidal de Blois), l'*Anticlaudianus* d'Alain de Lille, l'*Ars versificatoria* de Mathieu de Vendôme o la *Poetria nova* de Gaufred de Vinsauf⁹³.

El conjunt d'aquest cànons de llibres de text era anomenat conjuntament *auctores*. Més sovint encara, hom solia parlar dels

⁹³ Vegeu els cànons d'autors proposats per Conrad de Hirsau (s. XII), Alexandre Neckam, Eberhard l'Alemanys i altres, comentats per E.R. Curtius (1955:79-87). Donen també amplis comentaris sobre l'evolució dels autors coneguts L.D. Reynolds/N.G. Wilson (1974:89, 102-103 *passim*) i J.E. Sandys (1906-8).

*Auctores octo*⁹⁴, que incloïen una selecció dels manuals més utilitzats: *Disticha Catonis*, *Theodulus*, *Facetus*, *Chartula*, *Tobias*, *Aesopus*, el *Liber paraboliarum* i el *Floretum*⁹⁵.

Com veiem, la proporció d'autors clàssics llatins era minoritària. En canvi, predominen de bon tros els llibres en vers, possiblement per raons mnemotècniques. Es tractava, en la majoria de casos, d'obres creades ja amb finalitat didàctica o edificant, tant paganes com cristianes, i tant provinents de l'època d'or com de la llatinitat tardana o de l'edat mitjana avançada. Com recorda E. R. Curtius, "la Edad Media no distingue en la literatura latina entre 'edad de oro' y 'edad de plata'; no conoce el concepto de lo 'clásico'; todos los escritores son autoridades con idéntico derecho"⁹⁶.

⁹⁴ Una edició incunable d'aquests *Auctores octo* és la que es conserva a la BUUV (Inc. 52), (Lió, Johannes Bachelier et Petrus Bartelot, 1496/97), i que conté: *Disticha moralia*, *Theodulus Ecloga*, *Liber Faceti*, *De contemptu mundi*, *Floretus sive summa theologiae*, *Matthaeus Vindonicensis Tobiae dogmata*, *Alanus de Insulis Doctrinale altum paraboliarum*, *Fabulae Aesopi*, a part de *Distigium* de John of Garland.

⁹⁵ El *Floretum* és, com sembla indicar el títol, un florilegi de fragments agrupats per temes i segons l'ordre alfabètic, datable entre 1384 i 1396 (O. Weijers 1991:187). Altres autors el consideren, amb el nom de *Floretus*, un poema religiós (Grendler 1989:114), o una espècie de "catéchisme en vers d'une quarantaine de pages, traduit en plusieurs langues vulgaires", i de contingut bàsicament moral i doctrinal, que rep sovint el nom de *Cornutus* (J. Chomarat 1982:214).

⁹⁶ E.R. Curtius (1955:79).

De la utilització de la majoria d'aquests texts, distribuïts en els diferents nivells escolars, en trobem nombroses mostres a les terres de llengua catalana a finals de l'edat mitjana.

Tal com més amunt hem vist en parlar de la instauració dels estudis universitaris, durant la baixa edat mitjana, i sembla que fins els segle XVIII, no hi hagué una separació nítida entre l'ensenyança primària, mitjana o secundària i superior o universitària. De fet, a tots els centres d'ensenyament sembla que s'ensenyava a llegir i escriure: des de les escoles elementals a la universitat⁹⁷. J. Le Goff ja fa constar, per al conjunt europeu, que "en la Edad Media no se distinguían bien los grados de la enseñanza: las universidades medievales no son sólo establecimientos de enseñanza superior. Nuestra enseñanza primaria y nuestra enseñanza secundaria se daban parcialmente en la universidad o eran controladas por ella. El sistema de los colegios aumentó aún más esta confusión al impartir la enseñanza a sus miembros desde la edad de ocho años"⁹⁸. Pel que fa a la Universitat de Lleida, el professor de gramàtica "tenia una munió de minyons, tostemp excessiva: l'aula de majors, l'aula de mitjans i l'aula de menors, aquests darrers uns veritables alumnes de primeres lletres, servides per dos ajudants del mestre titular, a vegades simples batxillers"⁹⁹. Alhora, com constata J. Rubió i Balaguer, en les escoles que quedaven clarament fora de l'enquadrament universitari tampoc "no es hacedero trazar con firmeza en nuestra época medieval una línea que separe lo que hoy llamamos primera enseñanza de

⁹⁷ Vegeu les diverses informacions recollides en aquest sentit per J. Solà (1979:65).

⁹⁸ J. Le Goff (1986:80).

⁹⁹ J. Lladonosa (1970:65-66).

la segunda.[...] En la mayor parte de las escuelas se impartía la docencia desde el primer grado más elemental, o sea el leer y escribir"¹⁰⁰.

Les edats per al pas als successius nivells escolars tampoc no sembla haver estat fixa. Era més determinant la superació de determinades habilitats. D'altra banda, els diferents nivells solien ser identificats més pel tipus de texts emprats que no per una ordenació universalment acceptada. Així i tot, podem trobar algunes coincidències generals en les dades disponibles: l'edat d'accés a l'ensenyament bàsic dels estudis universitaris pròpiament dits -els corresponents a les anomenades facultats d'*arts*- se solia situar al voltant dels catorze anys, segons reporten J. Le Goff¹⁰¹ per a les universitats franceses, J. Lladonosa¹⁰² per a Lleida, o A. Felipo¹⁰³ per a la posterior Universitat de

¹⁰⁰ J. Rubió i Balaguer (1971:32).

¹⁰¹ Le Goff (1986:80), com hem vist, precisa que "la enseñanza básica de las universidades -la de las *artes*- duraba seis años y era impartida entre los catorce y los veinte años; así lo prescribían en París los estatutos de Roberto de Courson".

¹⁰² Segons reporta J. Solà (1979:65), que aporta moltes altres informacions interessants sobre el tema. Cal considerar que els nivells cursats abans dels 13 o 14 anys pels estudiants que esmenta Rubió i Balaguer (1971:31) incloïen també l'ensenyament secundari, i que els estudis posteriors, "en las escuelas de artes de la Catedral empezando su segunda enseñanza", s'han d'equiparar als de qualsevol facultat d'arts universitària, tot i que sense les titulacions, és clar, corresponents.

¹⁰³ A. Felipo (1993:69-104) descriu extensament els estudis "de gramàtica i llatinitat", autèntic ensenyament mitjà o secundari, que quedava plenament inclòs dins els plans d'estudi de la Universitat de València. Només després de superar els exàmens de "passar a oir arts", "cumplidos

València, que sens dubte assumí sense gran variació la tradició medieval precedent. Abans d'aquesta edat els estudiants havien d'iniciar-se en la lectura i l'escriptura, i cursar després un conjunt d'ensenyaments secundaris, de vegades bastant complets.

4.1. L'escola elemental.

Cal considerar com a escola elemental o primària aquella que comprenia la instrucció bàsica en la lectura i escriptura, bàsicament en llengua llatina, i amb uns graus de difícil delimitació respecte dels de l'ensenyament secundari. Els sistemes d'aprenentatge no semblen haver variat substancialment entre el Renaixement, la baixa i l'alta edat mitjana, i encara l'antiguitat clàssica. Els infants havien de ser capaços, progressivament, "to recognize the letters of the alphabet, then to read syllables, words, and sentences"¹⁰⁴. Aquestes aptituds s'adquirien mitjançant unes beceroles -de vegades dibuixades o gravades en petites posts de fusta-, que contenien les lletres de l'alfabet, sèries de síl·labes i algunes pregàries -que podien aparèixer amb les síl·labes dividides per facilitar la lectura-, entre les quals habitualment el Pater Noster, l'Ave

los catorce años, los estudiantes de Latinidad que pasaran la prueba requerida podían ingresar en la facultad de *Artes*"(1987:49).

¹⁰⁴ Vegeu Grendler (1989:142-161), que descriu amb detall les etapes i texts d'aquests ensenyaments primaris a la Itàlia del Renaixement. El sistema no sembla haver variat molt des dels temps de sant Bonaventura, que informa que "los niños aprenden en primer lugar, a, b, c, d, y después a pronunciar las sílabas [*sillabicare*] y a leer y aprender el significado de lo leído" (Manacorda 1987:244).

Maria, i altres, i en ocasions algunes respostes de la missa i alguns psalms¹⁰⁵. Aquesta és la raó que en certs casos aquests texts escolars també hagen pogut rebre abusivament el nom de *psalteri*¹⁰⁶. És a aquesta mena de texts als que fa referència Joan Lluís Vives en el diàleg V de les seues *Exercitationes linguae Latinae*¹⁰⁷, on reproduïx amb increïble vivacitat i realisme una lliçó coetània de primeres lletres:

Praeceptor. Cape tabellam abecedariam manu sinistra, et radium hunc, quo indices singula elementa. Sta rectus ; pileum pone sub axila ; audi attentissime, quemadmodum ego has litteras nominabo ; specta diligenter quo gestu oris. Vide, ut eodem prorsum modo reddas, cum reposcam. Sis mecum. Iam audisti. Sequere nunc me sigillatim praeuntem. Tenes probe?

Lusius. Videor mihi sic satis.

Praeceptor. Unaquaeque istarum vocatur littera ; ex his quinque sunt vocales, A, E, I, O, U, quae sunt in vocabulo hispano *oveja*¹⁰⁸, quae est ovis. Memineris huius verbi. Hae cum una qualibet, vel pluribus aliarum litterarum, syllabam efficiunt. Sine vocali non fit syllaba, et vocalis ipsa non raro est syllaba. Itaque aliae omnes consonantes

¹⁰⁵ Vegeu-ne unes quantes mostres, algunes de la nostra àrea cultural, en F. Gimeno Blay ([1993]).

¹⁰⁶ Grendler (1989:143-146).

¹⁰⁷ J.Ll. Vives (1963:18).

¹⁰⁸ Cal recordar que aquests diàlegs estan dedicats al príncep Felip, futur Felip II (vegeu J.Ll. Vives 1988:13).

nominatur, quia per se nihil sonant, nisi adhibita vocali ; habent enim sonum quemdam imperfectum et mancum, B, C, D, G, quae sine E, parum sonant. Iam ex syllabis fiunt voces, seu verba: ex his sermo, quo belluae omnes carent: nec tu a bellua differes, ni probe sermonem discas. Evigila, et nava sedulam operam. Ito, sede cum tuis condiscipulis ; et edisce quae prescripsi.

Sembla que en aquesta època aquest primer contacte amb l'escriptura era sempre en llatí, i només en alguna ocasió, sobretot més tardanament -avançat el Renaixement-, alhora en llatí i en llengua vulgar¹⁰⁹. Aquesta era la tònica, a més a més, en la resta del sistema d'ensenyament, tant el secundari com sobretot en l'universitari. No altrament es pot interpretar la freqüent simultaneïtat de les expressions *docere litteras -o in litteras erudire-* i *docere grammaticam*, que es refereix sense dubtes al llatí¹¹⁰. Independentment de la utilitat que cada

¹⁰⁹ Així, Rubió i Balaguer (1971:27-29), tot i que manifesta alguns dubtes, no fa sinó confirmar un fet conegut per a tota l'edat mitjana: "Las Escuelas y los maestros de gramática enseñaban latín [...] No tengo datos de escuelas de primer grado, destinadas tan sólo a enseñar a leer y escribir a base de la lengua materna, como recomendó Ramón Llull, pero hubo sin duda maestros a ello dedicados, a lo menos en el seno familiar, para los que no aspiraban a la carrera eclesiástica ni a los estudios universitarios". Vegeu en el mateix sentit Cruselles (1989:14-16). Grendler (1989:149-153) comenta i intenta explicar la rara presència del vulgar -italià- en aquests primers rudiments de lecto-escriptura.

¹¹⁰ Vegeu Rubió i Balaguer (1971:27-29): "Enseñar *litteras* creo que puede interpretarse como enseñar las letras, es decir, a leer ¿Se referían a leer en latín o en lengua vulgar? Cuando en el nombramiento o contrato

[→↔

alumne li pogués donar en el futur, aquesta preferència pel llatí quedava més que justificada, no sols pels usos religiosos amb què s'introduïa, sinó per la continuïtat de la seua hegemonia en tots els estudis posteriors, i en la majoria dels usos socials -sobretot els més formals- de la llengua escrita. A banda d'aquesta aplicació directa del coneixement de llatí, hi podia haver aquell avantatge indirecte que suposava sens dubte el simple accés, bé que a través del llatí, a l'escriptura i a tot l'aprenentatge formal. No ha rebut gaire atenció el procés com era adquirida una competència més o menys estandarditzada de l'escriptura en vulgar, en absència d'un sistema escolar que hi estigués expressament dedicat. Però sembla indubtable que, tant els lletraferits que continuaven més o menys endavant els seus estudis, com les classes de mercaders i menestrals, aprofitarien de debò i aplicarien al vulgar -català, italià o castellà- les aptituds desenvolupades amb el llatí. Com sintetitza J. M. Cruselles¹¹¹,

usan la voz *gramática*, se referían sin duda a enseñanza del latín, pero hay casos en los cuales la vaguedad de la expresión nos deja en duda". [...] "Por lo tanto *in litteris erudire* puede expresar algo más que aprender el alfabeto. El año 1464 un bachiller en artes, cobró por *adiscendo litteras, scilicet gramaticam et logicam et alias artes*. Letras en este caso equivale al sentido que le damos hablando de *Filosofía y Letras*". [...] En la carta relativa a Domingo Ortiz, maestro del que fue Juan I de Aragón, dice éste que le enseñó *litteras et grammaticalia* (1363, doc. 26). El maestro de Gispertó de Relat afirma que con él aprendió *litteras et scienciam* (1424, doc. 105). Con la palabra *littera* creo que se significaba en ambos casos el aprender a leer, pero tanto con *grammaticalia* como con *sciencia* se quería expresar la gramática latina".

¹¹¹ Cruselles (1989:19).

Si se abandona pronto la escuela es muy probable que las escasas palabras o frases latinas memorizadas allí se olviden rápidamente; pero si el ex-alumno se integra a continuación en la tienda del artesano o en la oficina del comerciante (de su padre, de un familiar, de su patrón) podrá seguir practicando la escritura. No, por supuesto, en su forma gramatical, latina, sino transcribiendo al papel e interpretando los sonidos de la lengua vulgar (no gramatical), que es la que en dicha tienda u oficina se utiliza.

En qualsevol cas, la falta de referències a texts o escoles que ensenyassen l'escriptura en vulgar, almenys a finals de l'edat mitjana, fa suposar que aquest aprenentatge, quan existia, es feia fora del sistema escolar habitual i de forma subsidiària a l'aprenentatge de l'escriptura llatina¹¹².

Tal com ens ha informat Walafried Strabo per a l'alta edat mitjana, les ensenyances elementals se solien completar amb unes pràctiques de lectura, i de memorització i recitació, basades en alguns texts que variaran relativament poc fins a l'edat moderna. En aquests primers anys són sovint esmentats: el *Cató* (*Disticha Catonis*), que potser és la lectura que apareix citada més habitualment per als primers

¹¹² Aquesta és l'opinió de Rubió i Balaguer (1971:27-29). No creiem, per tant, que puguem situar a les escoles elementals de l'època a què ens estem referint -finals de l'edat mitjana- la bateria de texts catalans esmentats per Solà (1979:65-66): *Llibre dels bons amonestaments* de Turmeda, *Peregrinació del venturós pelegrí*, *los Set Psalms*, etc..

cursos, com per exemple a Castelló¹¹³ i a València tant en les disposicions de 1398¹¹⁴ com de 1412¹¹⁵. A aquest text s'afegeixen sovint altres ja esmentats en el cànon de texts elementals: el *Contemptus mundi*, el *Tobias* i encara el *Doctrinal menor* o "pro pueris minoribus"¹¹⁶

¹¹³ Ll. Revest (1930:166-167) col·loca els estudiants de Cató o catonistes en el nivell més baix dels cursos prevists el 1382 pel Consell de Castelló en l'acord amb el batxiller Joan Ferràndiz, i aclareix que "el Catón servía para aprender a leer y hasta para adquirir algún léxico que permitiera seguir las explicaciones ulteriores".

¹¹⁴ En els Capítols de la Companyia que havia de regir les escoles catedralícies, formada per Vicent Soler i Gil Remírez, s'especifica (A. de la Torre 1924-25:288):

[9] Item que lo dit mestre Gil lija, o face a hom sufficient per lo dit acte, a son cost e a sa messi e *suis propriis expensis*, lo acte'que'ls sol dir de menors o de actors, lo qual se sol fer *continue* a hora de prima; en axí que primerament se face una de lo general, e en après se lige de *Cató* e *Contemptus* e *Thobies*, e finalment de *Doctrinal menor*, segons se sol legir a tal hora .

¹¹⁵ Els Capítols de les escoles de la ciutat acordats el 1412 entre el Bisbat i el Consell de la ciutat segueixen molt de prop les disposicions signades el 1398 per a les escoles de la Catedral (A. de la Torre 1924-25:292):

[6] Item: quod hora prima vel quasi qualibet die non feriata faciat vel fieri faciat lectionem de *Doctrinali* pro pueris minoribus; item, post construat illis aliquem librum poetalem, ut *Cathonem*, *Contemptum*, *Tobiam* et hujusmodi, vel construat sacra *Evangelia*, si viderit faciendum.

¹¹⁶ Aquest *Doctrinal menor* no sabem si correspon exactament a l'obra d'Alexandre de Villa Dei, o bé si més aviat pot referir-se a una altra obra més adequada a uns infants neòfits, que podria ser el *Liber*

[→↔]

i els Evangelis, citats també en les disposicions valencianes de 1398 i 1412.

Pel que fa a l'edat en què tenia lloc aquesta alfabetització en llengua llatina, hi ha prou dades que la situen entre els cinc i sis anys¹¹⁷. Amb un any els infants devien tenir prou per assolir els coneixements exigits i per passar a nivells superiors¹¹⁸. En un sentit semblant, se sap que a l'Anglaterra del Renaixement, per exemple, es considerava que "the noble child [...] should be able to speak, read and write elegant Latin before the age of seven"¹¹⁹.

parabolarum, el recull de proverbis d'Alain de Lille (s. XII) citat més amunt que, almenys segons Ll. Revest (1930:167) rebia també el nom de *Doctrinale altum*.

¹¹⁷ Així, Grendler (1989:143, 152, 160) constata com diverses representacions pictòriques, a Itàlia, solen representar els infants d'aquesta edat amb les beceroles a la mà anant a escola.

¹¹⁸ Com Grendler (1989:160) afirma, "a 6- or 7-year-old child can memorize the contents of a twelve- to sixteen-page primer in a few weeks and a longer combination primer and catechism in a few months. [...] Surely within a year the majority of Renaissance pupils had completed the first stage of learning and reached the great watershed: Latin or the vernacular".

¹¹⁹ Afirma G.A. Padley (1976:15, citat també per Solà 1979:67). Es basa en les afirmacions de l'humanista anglés sir Thomas Elyot (c. 1490-1546), conseller reial (1523-1530) i autor d'un diccionari llatí-anglès, que propugnava el 1531 en el seu *The Boke Named the Governour* (J. Martindale 1985:80):

[→↔

4.2. L'escola secundària.

Com hem observat més amunt, és difícil establir separacions clares entre els diferents nivells d'ensenyament. Així i tot, podem convenir amb J. Rubió i Balaguer que l'ensenyament mitjà o escola secundària estava constituït pels nivells que preparaven per als estudis universitaris (en concret a la facultat d'arts), i que tenien com a continguts l'ensenyament del llatí i, sols de vegades, també el d'algunes o totes les set arts liberals¹²⁰. Essent un dels principals objectius el domini de la llengua i de la gramàtica llatines, resulta encara més complicat fixar una delimitació amb l'ensenyament primari o aprenentatge de la lectura i escriptura. Sobretot tenint en compte que, a

Now let us return to the order of learning apt for a gentleman, wherein I am of the opinion of Quintilian that I would have him learn Greek and Latin authors both at one time; or else to begin with Greek, forasmuch as that it is the hardest to come by, by reason of the diversity of tongues, which be five in number, and all must be known or else uneth any poet can be well understood. And if a child do begin therein at seven years age, he may continually learn Greek authors three years and in the meantime use Latin tongue as a familiar language; which in a nobleman's son may well come to pass, having none other persons to serve him or keeping him company but such as can speak Latin elegantly.

Com també recorda Solà (1979:68, a través de F. Lázaro 1949 (1985:157)), fins i tot al segle XVIII, quan la primera instrucció ja podia fer-se sovint en vulgar, l'edat per a l'aprenentatge del llatí no s'endarreria gaire després, entre els vuit i nou anys, segons les paraules de Gregori Maians: "Y no parezca este tiempo demasiado corto".

¹²⁰ Rubió i Balaguer (1971:32). Punt de vista compartit també per Solà (1979:66).

més, "en la mayor parte de las escuelas se impartía la docencia desde el primer grado más elemental, o sea el leer y escribir"¹²¹. D'altra banda, molt sovint aquests estudis, amb la creació de les universitats en les mateixes ciutats on s'impartien, quedaren englobats dins els cursos d'aquests centres, sense, però, formar part normalment de les ensenyances corresponents a les facultats, ni a l'elemental d'arts, ni a les altres superiors (dret civil i canònic, teologia, filosofia o medicina). Tot i així, els estudis de gramàtica elementals i mitjans semblen haver estat integrats també, al costat dels superiors i dels de lògica i filosofia natural, dins els plans d'estudis de la Facultat d'Arts de la Universitat de Lleida, segons J. Lladonosa¹²². Una distinció més clara sembla haver estat establerta a la Universitat de València. Des de la creació, el 1499, aquesta universitat integrava amplis estudis de gramàtica i llatinitat -amb diverses càtedres-, però netament separats dels de la Facultat d'Arts -de continguts, centrats en la lògica i la filosofia, netament diferenciats-, a la qual s'accedia a través d'un examen "de passar a oir arts"¹²³.

Per les raons esmentades, si els límits inferiors dels estudis secundaris poden restar bastant imprecisos -i encara esvair-se totalment en una progressió contínua-, el límit d'edat superior d'aquesta ensenyança, en canvi, pot ser establert a partir de les edats habituals d'incorporació dels estudiants a les facultats d'arts, que contituïen el

¹²¹ Rubió i Balaguer (1971:32).

¹²² Vegeu la cita de Lladonosa (1970:65-66) reproduïda més amunt.

¹²³ Vegeu A. Felipo (1993:69-104). Un cas paregut el constituïen sens dubte els estudis de llatinitat que hom preveu el 1596 en les *Ordinacions e nou redreç [...] de la Universitat del Studi General de Barcelona* (resumits per Solà 1979:67), els quals, per tant, caldria no considerar com a nivells estrictament universitaris.

primer nivell dels estudis universitaris. Com hem vist anteriorment, aquest accés es produïa habitualment al voltant dels catorze anys¹²⁴.

Els continguts i l'ordenació dels estudis secundaris van variar enormement segons l'època o el lloc. Tenim constància, per exemple, que a Castelló, el 1382, es preveïen quatre graus, en aquest ordre¹²⁵:

- 1) Estudiants del *Cató* o catonistes.
- 2) Estudiants de les *Parts* o partistes.
- 3) Estudiants del *Doctrinal* o doctrinalistes.
- 4) Estudiants de Lògica.

Ja hem vist que les anomenades *Parts* noeren probablement més que l'*Ars minor* de Donat, sovint anomenada també simplement *Donat*, el qual, com ja hem dit, constituïa un text bàsic dels nivells més elementals. Cal remarcar així mateix com els estudis de lògica s'integraven dins el currículum de l'escola secundària, que seguia així mantenint les principals matèries del *trivium* (gramàtica, retòrica i lògica o dialèctica), i encara en alguns casos, com veurem, del *quadrivium*. Aquest fet explica que en potser la majoria de casos la denominació dels centres i els mestres que les impartien especificqués alhora que eren "de gramàtica e arts", i fins i tot "de gramàtica e de totes altres arts"¹²⁶.

¹²⁴ Vegeu els testimonis de Le Goff, Lladonosa o Felipo al·ludits abans.

¹²⁵ Revest (1930:166).

¹²⁶ Vegeu les riques informacions aportades en aquest sentit per Torre y del Cerro (1924-25:233).

Una organització lleugerament diferent trobem a València en els acords per a regir les escoles capitulars el 1398, i les escoles municipals el 1412. Així, en tots dos tipus d'escoles les classes de diferents nivells es distribueixen al llarg del dia, de forma que del matí a la nit un mateix professor -o alumne- hagués pogut tractar tots els nivells impartits per l'escola¹²⁷. En els capítols del contracte de 1398, redactat en català, entre Gil Remírez i Vicent Soler per a regir les escoles capitulars, es preveuen els graus següents¹²⁸:

1r.- Hora de prima: classe de "menors" o primària, ja comentada més amunt, amb la lectura del *Cató (Disticha Catonis)*, *Contemptus mundi*, *Thobies* i el *Doctrinal menor*¹²⁹.

2n.- Hora de tèrcia: lliçó de *Doctrinal*, "en axí que lo libre sia acabat del principi fins a *Pandere*"¹³⁰.

¹²⁷ Per a una interpretació global d'aquests mètodes d'ensenyament de l'escola medieval, vegeu més endavant dins aquest apartat. A banda d'altres raons, un dels avantatges d'aquesta curiosa organització 'd'hores' era potser estalviar en professors contractats: un sol mestre podia encarregar-se de molts o de tots els diferents cursos. Així, en els acords de 1398 que tot seguit veurem, els dos mestres, Gil Remírez i Vicent Soler, es reparteixen explícitament la docència de totes les matèries previstes i només deleguen les tasques assignades als 'cambrers', dels quals parlarem més endavant.

¹²⁸ Torre y del Cerro (1924-25:232-245, i 286-291). Per a un comentari d'aquesta organització de les ensenyances vegeu Revest (1930) i A. Gallego Barnés (1980).

¹²⁹ Denominació que probablement, com hem vist, al·ludeix al *Doctrinale altum* o *Liber paraboliarum* d'Alain de Lille.

3r.- Hora de vespres: lliçó del *Grecisme*.

4t.- Hora del seny¹³¹: "fer un proverbi o interrogació".

Pel que fa a l'última de les classes, la primera expressió -"fer un proverbi"- fa referència als exercicis de traducció al llatí de frases proposades en romanç¹³². La segona expressió -"interrogació"- sembla

¹³⁰ L'expressió "Pandere proposui..." (vers 1550) inicia la tercera de les quatre parts del *Doctrinal* d'Alexander de Villa Dei, i conté únicament el capítol X, dedicat a la quantitat sil·làbica. Les dues primeres parts, que s'havien de tractar, estaven dedicades a la morfologia i la sintaxi. Vegeu les precisions donades per Torre y del Cerro (1924-25:235), i també l'àmplia informació de M.A. Gutiérrez Galindo dins A. de Villa Dei (1993).

¹³¹ La denominació "hora del seny" es repeteix, sota una altra forma una mica més avall en el mateix document (Torre y del Cerro 1924-25:284): "tantost toquat o que toque lo seny del ladre". Sembla fer referència, per tant, a l'hora en què tenia lloc el 'signe' o toc de campana que indicava el toc de queda.

¹³² G. Colon (1982) aporta una àmplia documentació (dins la qual el document que ara comentem, però amb la data trabucada: 1393 per 1398) per a aclarir l'expressió "fer lo proverbi" o encara "proverbiejar", habitual en documents i manuals medievals i renaixentistes. Bastant abans, Ll. Revest (1930:170), constatant que l'expressió és habitual també en els capítols de 1412 i en els capítols universitaris de 1499, conclou ja: "Se ve que era un ejercicio de gramática o de lengua latina; quizá la versión de oraciones de romance vulgar en latín o sea algo de lo que se llamó tiempo después en las Escuelas castellanias *platiquillas*". Posteriorment, Rubió i Balaguer (1971:192; vegeu Solà 1979:66) també precisava: "La redacción

[→↔

referir-se, en canvi, al plantejament d'una qüestió de lògica¹³³, matèria que veiem així integrada, una vegada més, en els estudis secundaris, i en connexió estreta amb els estudis gramaticals¹³⁴. De fet, en els mateixos

había de ser del *proverbi major*. El *proverbi* es frecuente hallarlo mencionado en los cursos de gramática. Debía de consistir en construir una sentencia más o menos difícil según fuera *major* o *menor*. Tal práctica explicaría la afición a los libros de máximas y proverbios". En efecte, aquest mètode, com veurem, explica la preparació de més d'un manual gramatical.

¹³³ Com veurem tot seguit, era habitual anomenar les qüestions de lògica amb el nom "interrogació" o semblants. Així, en els capítols de 1412 es diu més explícitament "unam interrogationem de logica".

¹³⁴ La imbricació de les diverses arts del trivium no es produïa només en els horaris escolars. Nombrosos mestres eren alhora especialistes en diverses d'aquestes arts. L'esmentat mestre Joan de Miravet, que regentava unes conegudes escoles a València i fou autor d'una desapareguda gramàtica, va destacar per la introducció a València del mètode dels 'nominals', llavors de moda, de la qual cosa sembla que es vantava en la seua gramàtica (Torre y del Cerro 1924-25:237). Com hem insinuat més amunt, la 'contaminació' lògica de l'anàlisi lingüística, d'altra banda, era ja un fet prototípic de la gramàtica universitària durant tota la baixa edat mitjana. Veiem ací també que manté una certa vigència en els estudis secundaris al costat de la gramàtica. Davant aquestes dades ens és difícil d'admetre sense reserves l'afirmació que, del *trivium*, i des d'abans del segle XII, "only grammar and rhetoric survived" (segons Bursill-Hall, citat per Solà 1979:66). De fet, és més aviat la retòrica la gran absent en els estudis de les escoles valencianes. Fins al punt que és el municipi el que ha de

[→⇐

acords el mestre Gil Remírez, que s'havia d'ocupar del curs de "hora de prima", queda també encarregat de portar a terme "la liçó de *Lògica* vella de Aristòtil, de principi fins a ffi, fins que sia legida, fahents liçons competents, segons comunament se acostuma e és acostumat; item axí matex la liçó de *Tractats*, segons és ja acostumat"¹³⁵. Un fet a remarcar, i que potser no hauria de sorprendre gaire, és que pràcticament trobem el mateix programa de lectures en un altre acord, molt semblant al de Remírez i Soler, signat entre Rafael de Tàrrega i el seu ajudant Joan Canalda el 1440 per a regir les escoles de Cervera: *Cató*, *Contemptus*, *Tobies*, *Alexandre*¹³⁶, *Doctrinal*, *Grecisme*, a part dels *Tractats* de lògica, i de lliçons de dret¹³⁷. Uns anys després, i fins a final de segle,

contractar professors -sempre forasters- de poesia. Potser aquesta estreta vinculació amb la lògica -antiga o nominalista- dels estudis i dels professors de gramàtica valencians podria explicar la relativa feblesa que, fins ben entrat el segle XVI, es podria constatar en les produccions autòctones de l'humanisme llatí. Una opinió en aquesta línia sembla mantenir A. Gallego Barnés (1980): "O sea, que durante este período no consigue la enseñanza de la gramática deshacerse de los resabios medievales a pesar de las iniciativas de algunos profesores. Siguen desempeñando los estudios de gramática el papel ingrato de preparar a la dialéctica y no se les confiere interés por sí mismos. Ya conocemos las reticencias de algunos profesores de Artes: 'buen gramático, mal dialéctico' acostumbraban a decir".

¹³⁵ Torre y del Cerro (1924-25:288).

¹³⁶ Pot ser l'*Alexandreis* de Gautier de Châtillon, llegida també a Barcelona, o potser una altra denominació del mateix *Doctrinal*.

¹³⁷ Soberanas (1978).

veiem repetits els mateixos manuals, juntament amb alguna precisió quant a la pràctica de la "*Declinació e Proverbi*"¹³⁸.

Els capítols aprovats conjuntament el 1412 pel Consell de la ciutat i el Bisbat per al regiment de les escoles municipals segueixen de ben a prop les mateixes pautes que acabem de veure. Els cursos prevists són els següents¹³⁹:

- 1r.- Hora prima: una pràctica de declinació "in qua praticetur positiva latinorum in declinationibus, formationibus et significationibus dictionum". Després, llicó del *Doctrinal* "pro pueris minoribus". Després encara "construat illis aliquem librum poetalem ut *Cathonem, Contemptum, Tobiam* et huiusmodi, vel construat sacra *Evangelia*".
- 2n.- "Paulo post": el *Doctrinal* "pro maioribus et magis pro vectis scholaribus [...] a principio usque finem".
- 3r.- Hora de vespres: el *Grecisme* "vel alium librum de significationibus vocabulorum utiliore, ut vocabula *Catholiconis*".
- 4t.- "Post dictam lectionem": un *proverbi* o una interrogació de Lògica, en dies alterns.
- 5é.- Després de Pasqua només: un llibre d'ortografia, com ara la part corresponent del *Catholicon*, o una altra.
- 6é.- Els dissabtes:

¹³⁸ A. Duran i Sanpere/F. Gómez Gabernet (1945:29, 43).

¹³⁹ Torre y del Cerro (1924-25:291-294).

- Discussió del mestre amb els 'cambrers' sobre una qüestió de filosofia, lògica o gramàtica.
- Explicació als escolars sobre el "*Parvus Donatus*" (*Ars minor*).
- Explicació sobre els *Evangelis* i la fe catòlica, com ara els deu manaments, els article de la fe, els pecats mortals, les obres de misericòrdia, etc..

Com veiem, se segueixen els mateixos manuals -i gairebé també els horaris- dels capítols anteriors, tans sols amb petites variacions. Com a novetat, per exemple, s'esmenten el *Catholicon* -proposat per a la pràctica concreta de l'ortografia- i el *Parvus Donatus* (*Ars minor* de Donat). Al mateix temps s'hi preveuen igualment lliçons de lògica i fins i tot de filosofia -en forma de debats entre mestres i cambrers. A part, cal precisar que en aquestes escoles també es preveien, paral·lelament a les classes de gramàtica llatina que hem comentat, lectures de lògica aristotèlica -"veteri vel nova"- i de filosofia natural -o metafísica-, sense oblidar, significativament, la nova lògica "secundum quod istis temporibus communiter pertractantur per magistros Parisius et Oxonie"¹⁴⁰.

Una estructuració bastant més simple podem trobar per la mateixa època en altres contrades del mateix àmbit lingüístic. A Castelló, el 1415, el Consell de la ciutat contracta Arnau de Peralta per a dos cursos¹⁴¹:

¹⁴⁰ Torre y del Cerro (1924-25:292).

¹⁴¹ Revest (1930:166).

1r.- *Parts i Regles*.

2n.- *Doctrinal*.

Poc després, el 1425, trobem a Barcelona una 'escola major' o secundària, on també es poden identificar dos nivells¹⁴²:

1r.- Aprenentatge de les declinacions i *proverbi menor*, amb el *Cató*, el *Contemptus mundi* i el *Grecisme*.

2n.- Estudi del *Doctrinal*, lectures del *Tobies* i l'*Alexandreida* de Gautier de Châtillon¹⁴³, i *proverbi major*.

Uns anys més tard, el 1440, trobem a Igualada una estructuració semblant, que inclou, però, de forma més explícita les primeres lletres i l'ensenyament del romanç, amb els següents graus¹⁴⁴:

1r.- Beceroles i *Psalteri*.

2n.- *Psalteri*, romanç, *Parts*, *Cató* i *Contemptum*.

3r.- *Doctrinal* i altres llibres superiors.

¹⁴² Rubió i Balaguer (1971:192), citat per Solà (1979:66).

¹⁴³ El coneixement i l'ús d'aquesta obra en l'ensenyament medieval entre nosaltres queda demostrat per l'existència de diverses còpies, de vegades amb glosses en català (G. Colon/A.-J. Soberanas 1986:32).

¹⁴⁴ Segons reporta Rubió i Balaguer (1926:70) a partir de J. Segura, *Història d'Igualada*.

Tant els texts com l'organització i la distribució de cursos que acabem de repassar, corresponents als segles XIV i XV, van tenir encara una llarga continuïtat en les dècades posteriors a aquestes dates. Les *Constitucions* de la novella Universitat de València, aprovats el 30 d'abril de 1499, mantenen, com hem fet constar anteriorment, un conjunt d'estudis que podem enquadrar sense dificultat dins els ensenyaments secundaris: els estudis de gramàtica i llatinitat¹⁴⁵, independents alhora de la Facultat d'Arts i de les altres facultats de Medicina, Teologia i Dret. Aquests estudis naixen amb tres càtedres: *Parts*, *Doctrinal major* i *Doctrinal menor*. La Lògica, matèria habitual en les escoles secundàries, disposa ara també d'una càtedra, però integrada dins la Facultat d'Arts, es a dir, dins el pla d'estudis més pròpiament universitaris, posteriors als estudis de llatinitat.

Així, el 1499, seguint tothora el sistema d'hores tradicional, en principi es crearan quatre nivells de gramàtica i llatinitat, tres inferiors i un superior (Poesia i Oratòria), distribuïts enmig dels de les matèries d'altres facultats¹⁴⁶:

1r.- *Parts*: "sonan la huitena hora [...] se pose [...] per a legir de *Parts* als Partistes".

2n.- *Doctrinal menor*: "'sonades les cinch hores [...] lo mestre o cambrer que ha de legir lo *Doctrinal de Menor* [...] començe a fer de Menors".

¹⁴⁵ Vegeu Felipo (1987, 1993) i A. Gallego Barnés (1980) per a la constitució i evolució d'aquests estudis.

¹⁴⁶ J. Teixidor (1976:152-159). He regularitzat la puntuació i les majúscules d'aquest anàrquic text.

3r.- *Doctrinal major*: "sonada la novena hora [...] lo Mestre , o Cambrer, qui ha de legir lo *Doctrinal* e fer de Majors, faça de Majors".

4t.- *Proverbi major i menor*: "sonada la hora", a càrrec dels mateixos professors que s'encarregaven de les classes de *Doctrinal major i menor*¹⁴⁷.

5t.- Poesia i Art Oratòria: "a les dos hores après migjorn [...] lixca lo mestre, o cambrer, de Poesia e Art Oratòria".

Durant el segle XVI aquests estudis van sofrir importants transformacions. En primer lloc, ja el 1500 desapareixen les referències als *Proverbis*, fet que no implica necessàriament que desapareguessen aquestes pràctiques de gramàtica amb els 'cambres'¹⁴⁸. D'altra banda, amb el temps es van desdotar diferents càtedres: *Parts* segurament a partir de 1504; *Doctrinal major i Doctrinal menor* deixen de diferenciar-se el 1511 i desapareixen el 1516. Una de les novetats més destacables de la nova Universitat és la creació definitiva de la càtedra de Poesia i Art Oratòria, que en certa manera continua els ensenyaments anteriors, ja comentats, subvencionats directament pel Consell de la ciutat. Aquesta càtedra es dividirà en dos (Poesia i Oratòria) entre 1514 i 1584.

¹⁴⁷ Per a aquestes classes de *Proverbi major i menor* foren respectivament nomenats, en les Constitucions de 1499, el mestre Domingo Navarro i el mestre i batxiller Joan de Tristany —encarregat també dels alumnes de *Parts* (J. Teixidor 1976:158)—, aquest darrer ben conegut per la seua docència anterior en les escoles que regentava. Així i tot, Tristany seria rellevat l'any següent per Jaume Ramos (Felipo 1993:72). Pel que fa a aquest i altres mestres de les escoles lliures de València, vegeu abans en aquesta secció.

¹⁴⁸ Gallego Barnés (1980).

A més, al llarg del segle XVI es crearan també, de vegades sense una clara continuïtat, altres càtedres dins aquest tipus d'ensenyaments: Lorenzo Valla (1530-1548), Retòrica (1561, 1597-), Prosòdia (1593-), Història (1548, 1611) i Grec (1524-)¹⁴⁹. Molt més avançat el segle XVI -a partir de 1561-, els estudis de gramàtica van ser reestructurats seguint el sistema de 'classes' que, de forma més semblant a l'actual, implicava el repartiment dels alumnes en nivells segons edats i coneixements, tal com ja es feia a diversos centres europeus¹⁵⁰.

¹⁴⁹ Vegeu Felipo (1993:69-104), i S. García Martínez (1980 i 1986).

¹⁵⁰ El nou sistema de 'classes' fou inclòs en l'article LXIII de les Constitucions de 1563 de la Universitat de València, i preveuen set graus o classes, de la més elemental a la superior, tot especificant de forma sintètica una espècie de temari de cada nivell:

7^a.- Principis elementals: nominatius i parts de l'oració, amb pràctiques de conjugació i declinació.

6^a.- Parts i atributs de l'oració, amb el gènere i la concordança d'adjectiu i substantiu; pràctiques sobre els continguts del nivell anterior.

5^a.- Explicació de pretèrits i supins, lectura dels *Col·loquis* de Vives i composició en romanç; pràctiques i repeticions.

4^a.- Sintaxi i lectura de Terenci.

3^a.- Prosòdia i lectura de Ciceró.

2^a.- Lectura de Virgili i Ciceró.

1^a.- Retòrica i lectura de Ciceró. Completat amb sengles hores d'Història i de Grec.

Aquest nou sistema "estaba esencialmente concebido para ejercitar la memoria, facilitar la realización de ejercicios de diferente tipo a lo largo del día como medio de imponer una actividad más intensa y continuada; alcanzar una adecuada progresión en la enseñanza y favorecer el aprendizaje del latín", tot i que, com hem vist, hom preveu —sembla que per primera vegada— algunes pràctiques en llengua vulgar. En les dècades següents el sistema experimentarà noves modificacions i adaptacions (Felipo 1993:74-81).

[→↔

Podem comprovar tanmateix com, almenys en la data fundacional de la Universitat, ben pròxima a la de la impressió del *Liber elegantiarum*, hi ha diverses característiques que podríem considerar simptomàtiques. No han estat en absolut eliminades les classes de *Proverbi major i menor*. Igualment, tot i que amb menor precisió i amplitud, constatem que es mantenen els manuals corrents a les escoles medievals precedents, però fins i tot amb un nombre i una diversitat menors. A més, hi queda exclòs el contacte directe amb els autors clàssics; en canvi, es preveuen pràctiques de tanta tradició medieval com

Com hem dit, el repartiment en nivells diferents ja havia estat establert àmpliament arreu: Estrasburg (1538), Nimes (1540), Harcourt (1556). A Anglaterra, abans encara d'aquestes dates, el cardenal Wolsey, fundador de la reconeguda Ipswich School, proposava un sistema de vuit classes, amb un fort component de lectures clàssiques, i manuals definitivament humanistes, com les *Elegantiae* de Valla (F. Watson 1916:15-19).

Per a més comentaris sobre altres estructuracions de l'ensenyança del llatí, vegeu L. Cañigral ([1993]:2-8). Podem concloure amb aquest autor que: "Quizá lo más confuso que hay en cuantos libros y artículos tratan de la enseñanza de la gramática latina en el XVI sea la falta de una clara exposición de cómo se realizaba: horarios, alumnos, métodos, premios, castigos, edades de los alumnos, número de cursos, materia impartida en cada curso, exámenes, repeticiones, etc.". L'opinió queda confirmada per altres veus que, en referència a la Universitat de València, remarquen que el "carácter siempre lacónico de las fuentes se acrecienta cuando se trata de los estudios de Gramática, quizá porque en un principio no se les confirió interés por sí mismos. Ello dificulta extremadamente el conocimiento de los métodos de enseñanza, de los manuales utilizados y de los ejercicios que se practicaban" (Felipo 1993:72).

la *disputatio*: "que los estudiants puixen disputar a lur voluntat en ses cambres, e en públich, e que cascun dia se faca exercici de disputa..."¹⁵¹. Tot plegat sembla indicar que la nova universitat naix amb uns plantejaments de continuïtat absoluta respecte de l'ensenyament medieval, almenys pel que fa als continguts bàsics de gramàtica i llatinitat. L'impacte de la renovació humanística en els texts, els mètodes i els objectius havia de trigar encara a fer-se notar. Segons ha estat repetidament remarcat, "a través del testimonio de algunos profesores, caso de Juan Lorenzo Palmireno, parece que estos estudios no pudieron liberarse de la tradición medieval, limitándose al ingrato papel de preparar a la dialéctica"¹⁵². El mateix Joan Lluís Vives, que per aquells anys iniciava la seua formació de gramàtica i arts, afirma en els seus escrits que els infants rebien la dialèctica amb la boca encara plena de llet materna¹⁵³.

Així, hom ha pogut afirmar amb rotunditat que a la Universitat de València on va estudiar Lluís Vives —que hi va començar els seus estudis de llatinitat devers 1504— "la formación latina [...] estuvo lejos del ámbito humanístico"¹⁵⁴. J. Rubió i Balaguer ja va constatar que "la renovació dels estudis de llatí també va tenir dificultats a València" i que "a València, les posicions dels mètodes tradicionals

¹⁵¹ Teixidor (1976:157).

¹⁵² Felipo (1993:72-73).

¹⁵³ González (1987:107), que remet a les obres de J.Ll.Vives, [X].

¹⁵⁴ És la conclusió a què arriba un dels millors coneixedors de la vida i l'època de Vives, E. González (1987:110, 121), després de revisar la producció gramatical, l'exercici docent dels gramàtics i llatinistes, i l'ambient intel·lectual del tombant del XV valencià.

eren fortes. Garcia Matamoros, que es doctorà a València en 1540 i hi ensenyà fins al 1542, parlava irritat contra l'antiga escola"¹⁵⁵. Les obres gramaticals de Bernat Vilanova, Daniel Sisó o Jeroni Amiguè —tot i que els dos darrers no semblen haver impartit cap docència universitària — serien una mostra d'aquest ambient allunyat dels plantejaments del nou humanisme¹⁵⁶. L'èxit de les obres més conspícua­ment medievals —

¹⁵⁵ Rubió i Balaguer (1973 (1990:212)).

¹⁵⁶ Una posició més matisada sembla mantenir J. Sanchis Cantos (1992), que prefereix considerar que Amiguè o Vilanova "demuestran estar al tanto de las nuevas corrientes culturales. Es evidente que aún no las han asimilado. [...] Nos hallamos, pues, frente a un mundo cultural en evolución. Las viejas ideas aún permanecen mientras las nuevas lentamente se van abriendo paso". E. González (1987:108-109), per la seua banda, relativitza la veracitat de la 'llegenda' —creada a partir d'Escolano i recollida per Maians— que Jeroni Amiguè va maniobrar contra la introducció de Nebrija a la Universitat de València, tot instigant Joan Lluís Vives, pretés alumne seu, a redactar unes juvenils *Declamationes in Antonium Nebrissensem*, obra d'altra banda citada també pel jurista Agustí Morlà (1599). V. Ximeno al seu torn remet la procedència de la cita a Palmireno, però sense especificar-ne el lloc. El qui sí que el precisa és A. Gallego Barnés (1980), que remet al capítol "Orden de enseñar" de la *Segunda parte del latino de repente*, p. 172, de l'humanista Juan Lorenzo (València, Pedro de Huete, 1573), i on l'humanista aragonés, dins el *Razonamiento que hizo... a los regidores de su patria, de la orden de enseñar*, diu:

[→ ⇐

concretades en les tardanes edicions del *Comprehensorium* (València, 1475) o del *Doctrinale* (Barcelona, Luschner, 1502)— no farien sinó confirmar-ho. Rubió suggereix, a més, que la presència del *Liber elegantiarum* va ser un important factor per a l'endarreriment de la penetració a València de les obres de Nebrija, el *Vocabularium* del qual no s'hi va editar, i amb equivalències castellanés, fins al 1533. A Barcelona, en canvi, ja s'imprimeix amb versió catalana el 1507 i el 1522, i el Consell de Cent barceloní prescriu la gramàtica de Nebrija el 1508. No caldria descartar que, a part de la relativa incidència del *Liber* en aquest retard de la recepció del Nebrissense, hi tinguessen també alguna responsabilitat les variades obres gramaticals que van generar l'esplet de llatinistes valencians o residents a València a cavall dels segles XV i XVI.

Tan sols en els nivells superiors dels ensenyaments de llatinitat hom ha volgut percebre amb més anticipació el nou esperit humanístic. La càtedra de Poesia i Oratòria ja es va desdoblar el 1515. Ben abans, entre 1503 i 1511, la va ocupar el sevillà Juan Partenio Tovar —professor elogiat per Vives—, el qual, al costat d'Onofre Capella —

así como Emanuel Chrisoloras truxo el griego a Italia, así Antonio de Nebrissa el latín a España [...]. Pero la bárbara canalla ingrata, ... persiguióle bravamente de modo que con gran dificultad se recabó que en el año 1507 se leyesen sus preceptos en Valencia, defendiendo maestre Amiguet al *Doctrinal* y haciendo que su discípulo Luis Vives, con aquel grueso latín que entonces usaban, hiziese invectivas contra Antonio; pero cuando fue docto, en Flandes, le volvió la fama en aquel libro tan excelente *De disciplinis*.

Vegeu per a aquesta qüestió F. Rico (1978:122-123) i més endavant, dins l'apartat referit a les gramàtiques del Renaixement.

que ocupà la càtedra de *Doctrinal menor* el curs 1504-5—, representa una nova orientació en els estudis de llatinitat. Ambdós són autors, amb el tarragoní Bernat Torrens, d'un *Torrentis Tarraconensis Carmina* (València, 1503), i el primer també d'unes *praelectiones* de Suetoni i Horaci. Més endavant, el panorama universitari valencià s'enriqueix encara amb la creació de les noves càtedres d'humanitats al·ludides abans¹⁵⁷, i amb la incorporació de noms d'indiscutible rellevància humanística: Joan Andreu Strany¹⁵⁸, Miquel Jeroni Ledesma, Joan Àngel Gonzàlvez, Juan Lorenzo Palmireno, Joan Navarro, Pere Joan Oliver, Miquel Saura, Francesc Dècio, Cosme Damià Savalls, Pere Joan Nunyes, etc.¹⁵⁹.

Aquesta percepció del món cultural valencià en relació amb els estudis llatins potser podria matisar-se tenint en compte la probable persistència d'altres escoles paral·leles a la nova universitat, que sens dubte, com ha insinuat E. González¹⁶⁰, es pot posar en relació amb la producció gramatical llatina de l'època. A pesar que les Constitucions de 1499 estableixen expressament "que en alguna part o loch de la dita

¹⁵⁷ La dècada dels 1530 suposa destacables innovacions en aquest sentit: restabliment de la càtedra Lorenzo Valla el 1531, elecció del ciceronià Llorenç Valentí per a la d'Oratòria el 1533, i de l'erasmista Francesc Dècio el 1535, subvencions —1532, 1535, 1537, 1539— per a la representació de Plaute, Terenci o els *Col·loquis* d'Erasme, etc. (S. García Martínez 1980:387-388).

¹⁵⁸ Aquest remarcable humanista, estudiat per

¹⁵⁹ Vegeu per a molts d'aquests humanistes del XVI, S. García Martínez (1973, 1980) i Felipo (1993:70-104).

¹⁶⁰ González (1987:108-113).

ciutat, ni altra casa alguna, se puxa tenir escola de Parts, Gramàtica ne altres arts liberals, ni alguna persona o mestre puxa legir en alguna facultat sinó en la dita casa de la ciutat hon se tinrrà lo dit Studi e Colegi General", tanmateix sembla poc versemblant que de sobte puguen haver desaparegut per decret totes les que funcionaven a la ciutat. Com ja ha estat indicat repetidament, Jeroni Amiguët, que va publicar el 1502 un manual gramatical¹⁶¹, i el 1503 tres tractadets matemàtics, tots amb evident finalitat escolar, no va tenir cap càrrec com a professor universitari¹⁶². Semblantment, Joan Lluís Vives esmenta com a instructor seu de llatí a València Daniel Sisó, autor d'un altre célebre manual de gramàtica¹⁶³, i que tampoc no consta com a catedràtic de cap matèria de les impartides a la Universitat.

¹⁶¹ En concret, la seua adaptació —el *Sinonima variationum sententiarum eleganti stilo constructa ex Italico sermone in Valentinum redacta*— del manual de Stefano Fieschi da Soncino, dedicat a importants càrrecs universitaris, com Bernat Vilanova, àlias Navarro —autor d'un altre manual ja esmentat— i al rector de la Universitat Jeroni Dàssio (o Dassió), que no sabem si relacionar amb el llatinista i posterior catedràtic de Gramàtica i editor d'Erasme Francesc Dècio (o Dassió). Per a comentaris més particularitzats sobre aquesta i altres obres gramaticals —que "podrá permitirnos conocer el grado de penetración del Humanismo en la Valencia de fines del siglo XV y principios del XVI" (Sanchis Cantos 1992:39)— vegeu la secció següent 1.4.2.2..

¹⁶² González (1987:113). Sanchis Cantos (1992:38) recorda, però, que el 1503 va ser elegit *col·lector* del nou Estudi.

¹⁶³ És autor d'un *Grammaticale compendium* (1490), comentat per F. Rico (1977). En el *Christi triumphus* Vives el fa protagonista d'una anècdota —potser fictícia però versemblant— *in novo gymnasio*.

4.3. Els mètodes i les llengües.

Un comentari a banda mereixen els mètodes i les tècniques d'ensenyament. Les escasses dades de què disposem sobre les escoles valencianes —particularment els capítols de 1398, 1412 i 1499— i de la resta del domini lingüístic permeten de fer-nos una idea tan sols aproximada dels seus mètodes. Es pot, però, intuir que a grans trets encaixen amb les tècniques que coneixem per a l'ensenyament medieval en general.

D'una banda, el punt de partida de l'ensenyament medieval és sempre la *lectio*, i els mestres són fonamentalment *lectores*. Com recorda M. A. Galino¹⁶⁴:

El procedimiento ordinario de enseñanza en la Edad Media hasta fines del siglo XII es la lectio, y esto en todos los grados de la organización escolar. Enseñar en una escuela se llama leer. Se trata siempre de comentar un libro determinado [...] explicar ciertos textos particularmente autorizados. Por esto los programas de estudios que poseemos no presentan listas de temas, sino textos.

No hi haurà innovacions importants en aquesta en tota la baixa edat mitjana. Els sistema s'institucionalitzarà amb la consolidació de les universitats, i s'aplicarà, amb les adaptacions necessàries a les escoles elementals i secundàries. El que importarà no seran sols els texts, sinó texts especialment reconeguts, les *auctoritates* o *auctores*. Tal com

¹⁶⁴ Galino (1968:512).

S. Lusignan ha apreciat amb exactitud per als segles XII-XIV, "pour la période qui nous concerne, on ne distingue pas réellement objet de science et corpus d'auctorités", de manera que "à la culture médiévale... la classification des sciences se confond avec l'*accessus ad auctores* [...] le programmae universitaire se traduit en une liste d'autorités, car enseigner c'est lire"¹⁶⁵.

Els documents valencians parlen reiterativament de "liçó", "legir", "lectionem"; i en concret "legir de *Parts* als Partistes", "legir lo *Doctrinal de Menor*", "lixca lo mestre, o cambrer, de Poesia e Art Oratòria", etc.. Quant a la nòmina d'*auctores*, i no de temes, ja hem vist que a casa nostra se seguia amb fidelitat el cànon medieval. Però la *lectio* no és només *lectura*, és també comentari. Algunes vegades aquests comentaris han esdevingut part de l'obra mateixa, i no sols de la Bíblia o dels grans tractats universitaris de lògica, dret o teologia: fins i tot dels humils *Auctores octo* per a ús dels professors de pàrvuls, que es copien o s'imprimeixen amb tot el seu aparat: la causa material, formal, final i eficient de cadascun dels opuscles; i la *construcció*¹⁶⁶, ço és, comentari sobre l'ordenació lògica de les oracions, amb observacions semàntiques, etimològiques, morals i fins i tot crítiques¹⁶⁷.

¹⁶⁵ Lusignan (1986:49).

¹⁶⁶ A aquesta 'construcció' —més tost deconstrucció— fa sens dubte referència la frase següent dels capítols municipals de 1412: "item, post *construat* illis aliquem librum poetalem, ut *Cathonem, Contemptum, Tobiam* et huiusmodi" (Torre y del Cerro 1924-25:292).

¹⁶⁷ Vegeu la curiosa edició d'aquests *Auctores octo* (1498) pertanyent a Rafel Martí de Vicianà i donada el 1580 a la biblioteca de la Mare de Déu del Roser de Vila-real, comentada per Ll. Revest (1930:169).

A part de la lectura i comentari, la tasca del professor abastava també determinats exercicis De vegades es tractava d'unes previsibles pràctiques de declinació i formació de mots, com ara "unam praticam declinandi, in qua praticetur positiva latinorum, in declinationibus, formationibus et significationibus dictionum". Però molt més sovint s'insiteix en el que sembla ser una exercitació gramatical molt freqüentada en la pedagogia del llatí: "fer un proverbium" (1398), "faciat illis unum proverbium parvum" (1412) o "facen los mestres lo proverbium major e menor" (1499). Com ja hem aclarit més amunt, aquestes expressions —*fer lo proverbium* o *proverbiejar*— feien referència a unes pràctiques bastant precises i estandarditzades: la traducció del vulgar al llatí, a partir de frases amb característiques gramaticals que s'estaven estudiant i calia exercitar insistentment. Segons la dificultat d'aquestes construccions hom diferenciava entre *proverbium major* i *minor*. D'aquest caràcter 'típic' de les construccions a traduir ve potser la particular utilització del mot *proverbium*, que etimològicament, com ara, tenia el mateix sentit de 'adagi', 'dita' o 'refranç'¹⁶⁸. Igual com en el cas dels comentaris, aquests exercicis de vegades van ser incorporats a les gramàtiques mateixes, com una part important en l'adquisició de les habilitats llatines: és el cas de les conegudes *grammaticae proverbium faciendi*,

¹⁶⁸ Vegeu el caràcter repetitiu i fix —ben útil a l'automatització de les traduccions i a la interiorització de les construccions llatines— dels exemples adduïts per Colon (1982:34-35) o Casas Homs (1971:23), a partir de la *Grammatica proverbium faciendi* de València (1427) o del *Libellus pro efficiendis orationibus* de Bartomeu Mates (Barcelona), respectivament. Això no exclou, evidentment, que algunes d'aquestes oracions fossen refranys o parèmies pròpiament dits. Al *Liber elegantiarum*, l'única aparició del mot *proverbium* (2994) sembla mantenir aquest sentit etimològic de 'dita' o 'refranç': "Dit o proverbium contra aquelles qui una cosa dien de paraula e altra n fan de fets".

que comentarem més endavant, i de les quals es conserven significatius exemples en l'àmbit lingüístic català¹⁶⁹. Com veurem, el *Liber elegantiarum*, i en realitat també altres obres de major empremta humanista, no obliden la possibilitat de tenir aplicació en aquestes importants exercitacions de l'ensenyament gramatical, no oblidades en les Constitucions universitàries valencianes de 1499.

En aquestes pràctiques i en altres tenien una important participació els anomenats *cambrers* (*camerarios, repetitores, etc.*)¹⁷⁰. Havien de sentir les explicacions dels mestres i apuntar-les, per tal de repetir-les als alumnes, generalment menors, als vespres o els dissabtes. En algun cas, es preveia també que els cambrers disputessen amb els metres "unam questionem de philosophia, logica vel gramatica, ita quod quilibet camerariorum qui in dictis scholis fuerint respondeat suo ordine de dicta questione"¹⁷¹. La presència d'aquests assistents no està documentada només als nostres territoris: durant la baixa edat mitjana a Itàlia el *ripetitore* (*repetitor, affirmator o refirmator*) tenia funcions idèntiques i, com a casa nostra, eren exercides al més sovint per estudiants més avançats o universitaris¹⁷².

Els estudiants, per la seua banda, havien d'escoltar les lliçons dels mestres, les repeticions dels cambrers, copiar-les, memoritzar-les i recitar-les. Segons s'ha argumentat, la còpia de les explicacions estava condicionada per l'escassetesa i el preu excessiu dels llibres, almenys fins a

¹⁶⁹ Vegeu l'apartat 1.4.2.2., a part de Revest (1930:170), Casas Homs (1971), Colon (1982) i G. Colon/A.-J. Soberanas (1986:23-36).

¹⁷⁰ Vegeu Torre y del Cerro (1924-25:238-240, *passim*) i Cruselles (1989:17).

¹⁷¹ Torre y del Cerro (1924-25:292).

¹⁷² Grendler (1989:40-41).

l'adveniment de la impremta¹⁷³. A més, la memorització i repetició eren els objectius amb què s'havien redactat expressament els nombrosos manuals medievals en vers, tant morals com gramaticals: el *Doctrinale*, el *Graecismus*, el *Tobias*, el *Prospero*, el *Facetus*, l'*Eva columba* o el *Physiologus*. L'estructura catequètica d'altres texts elementals, present ja des de l'antiguitat en l'*Ars minor* de Donat i en altres adaptacions medievals¹⁷⁴, afavoriren sens dubte aquesta metodologia didàctica. Com recorda C. Buridant¹⁷⁵:

C'est le lieu de rappeler ici l'importance du mètre, comme aide mnémotechnique pour les médiévaux, à une époque où le support matériel est rare et cher, la diffusion de l'imprimerie réduisant progressivement la part de mémoire, et encore plus la diffusion de l'image, qui provoque une impregnation passive. Le recours au mètre est ainsi utilisé très largement non seulement dans les ouvrages didactiques, mais aussi dans les ouvrages littéraires dès qu'il s'agit de graver les leçons morales, en particulier quand se détachent sur fond de prose.

L'organització de les ensenyances amb el sistema d'hores — abans de la tardana implantació del sistema de classes o nivells— implicava l'atenció, per part d'un sol professor, o cambrer, d'alumnes amb coneixements molt variats. En una única aula, els més avançats

¹⁷³ Revest (1930:169).

¹⁷⁴ Com la *Ianua* i altres, habituals almenys a Itàlia (Grendler 1989:174-188).

¹⁷⁵ C. Buridant (1986:15).

aprofitaven de forma diferent les lliçons dels mestres: les copiaven i, actuant com a repetidors o cambrers, les repetien als menors, o les recitaven "de cor", com encara el 1573 prescriuen els capítols entre el mestre Jaume Roman i els Jurats d'Elx: "hoiréu de còr les lliçons als fadrins sens consentir que lo estudiant quant done lliçió vaja mirant en lo llibre y si ho fera sia castigat"¹⁷⁶ els dies de cada dia. Aquest tipus d'ensenyament, anomenat 'ensenyament mutual', era típic de l'època medieval i permetia que un sol mestre atengués grups grans d'estudiants, i encara escoles senceres, com hem vist a València el 1398. Les úniques divisions habituals eren la distinció entre *latinates* o *non latinates* —o, com preveien els capítols valencians de 1412, entre *pueris minoribus* i els *maioribus et magis proVectis scolaribus*¹⁷⁷. Precisament per a aquests *maioribus scolaribus* s'establia, en els capítols d'Elx suara citats, que els dissabtes: "faréu repetir totes les lliçons de la semana les de dematí de matí y les de vesprada de vesprada fent dos prácticues una abans mijorn y altra après fentlos exercitar als fadrins en algunes disputes"¹⁷⁸.

Aquestes disputes o diàlegs escolars —un altre mètode d'innegable arrel medieval: la *disputatio*, a partir o no de les *quaestiones* respectives— havien de fer-se evidentment en llatí, llengua preceptiva dins les hores lectives, almenys en principi, fins i tot en les converses més col·loquials. Ja en les ordenances de 1412 s'ordena que "quilibet camerarius servet et faciat servari normam et regulam loquendi congrue Latinum, sicut communiter est fieri assuetum"¹⁷⁹. Tot i que aquesta era

¹⁷⁶ Citat per Solà (1979:68).

¹⁷⁷ Cruselles (1989:18 i n.19), a partir de C. Frova, *Istruzione e educazione nel Medioevo*, Torí, 1981, p. 102-103).

¹⁷⁸ Citat per Solà (1979:69).

¹⁷⁹ Torre y del Cerro (9124-25:293).

indubtablement la norma, podem dubtar raonablement de la seua efectivitat, ja que repetides disposicions posteriors insisteixen en l'ús exclusiu del llatí, fins i tot amb penalitzacions per als qui s'expressen en romanç. L'exemple més contundent el reflecteixen els capítols d'Elx, ja comentats, de 1573¹⁸⁰:

Ytem que no consentáu a nengú parlar en plá abans que parlen en llatí et si vn cunque tenint en sòrt a corifèus pera notar los qui parlen en románs pagant lo disapte los del proverbí menor y conveniències de sis punts un diner y los majors de quatre punts un diner y que per molts punts que tinguen no puixen pagar mes de dos dinés cascú y per cada punt que mes tendran sels done un açot y als barbats vna palmatoriada y qui no tendrá dinés pera pagar pague per cada diner tres açots perque nols puxau pendre penyores de llibres ny que ninguna altra manera los puixau demanar ni llevar regla.

Amb constrenyiments semblants o més suaus que els anteriors, hi ha bastants altres reglamentacions que insisteixen en l'ús del llatí com a llengua vehicular —Tarragona, Salamanca¹⁸¹—, però cada

¹⁸⁰ Citat per Solà (1979:71).

¹⁸¹ Solà (1979:70) esmenta altres casos de punicions previstes a la Universitat de Salamanca o a Tarragona. A Salamanca, per exemple, els *Estatutos* de 1538 imposen l'ús del llatí dins les classes, però amb matisacions, com en el cas de les aules de menors: "Item estatuímos y ordenamos que los lectores sean obligados a leer en latín y no hablen en las cátedras en romance, excepto refiriendo alguna ley del reyno o poniendo

[→↔

vegada amb més concessions per al vulgar. Així, les ordenances de la Universitat de València de 1561 imposen l'ús obligatori del llatí sols des de la quinta classe. El 1577 els Jurats insisteixen a prohibir-hi l'ús del vulgar, però sols a partir de la quarta classe. El 1589 encara s'instava els mestres a obligar els estudiants a l'ús del llatí. Tot i això, el 1581 es fa constar explícitament, i per primera vegada¹⁸², l'exigència d'impartir classes en valencià.

Com veiem, cada vegada més, hom reconeix normativament que als nivells més elementals de l'ensenyament la llengua usual era de fet, i havia de ser, el vulgar¹⁸³. Aquesta, però, no hem de creure en absolut que fos una actitud innovadora. No hem d'oblidar que el manual gramatical medieval més utilitzat, el *Doctrinale*, ja recomanava des de les darreries del segle XII i en els seus primers versos, que

Si pueri primo nequeunt attendere plene:

Hic tamen attendat qui doctoris est vice fungens:

Atque legens pueris laica lingua referabit:

Et pueris etiam pars maxima plana patebit¹⁸⁴.

enxemplo; mas esto no se entienda en los lectores de gramática de menores y astrología y música" (P.U. González de la Calle 1925:797).

¹⁸² Felipo (1993:72-81).

¹⁸³ Solà (1979:69), més contundent, no dubta que "pel que fa a l'escola primària, és fora de tot dubte que, al nostre domini lingüístic, la llengua escolar era el català".

¹⁸⁴ És a dir, "si els infants no poden, de primer, seguir-vos com cal, que llavors el qui faça de mestre s'hi esmerce, i llegint en llengua

[→↔

Algunes gramàtiques llatines medievals amb glosses o parts traduïdes en llengües vulgars, sobretot en francès, corroborarien aquest accés al llatí a través del romanç¹⁸⁵. No és altra la funció —d'introducció al coneixement del llatí— que al segle XV Joan Lluís Vives assigna a les llengües vulgars:

Vernaculam linguam exacte cognoscet, ut commodius per hanc et faciliu eruditas illas tradat. Quod nisi in lingua patria aptis et propriis ad eam rem de qua loquitur utatur verbis, fallet subinde pueros¹⁸⁶.

Ara bé, pel que fa als estudiants amb majors coneixements, no tenim raons per a dubtar que, almenys en bastants casos, era habitual el llatí com a llengua vehicular¹⁸⁷. Com sintetitza S. Lusignan¹⁸⁸, "la

profana [vulgar] explicarà als infants, i que la lliçó els quede totalment clara" (*Doctrinale, Proemium*, vv. 7-10; vegeu A. de Villa Dei 1993:75-77).

¹⁸⁵ Vegeu per exemple l'*Ars minor* de Donat o la petita sintaxi traduïts al francès al·ludits per S. Lusignan (1986:37-40).

¹⁸⁶ *De disciplinis* (citat per Ridruejo 1979).

¹⁸⁷ No compartim, per tant, l'escepticisme radical de Cruselles (1989:19), que considera "harto improbable que la prescripció de hablar latín en la escuela valenciana de 1412 pudiera llevarse a la práctica de forma significativa", i que limita l'ús de la llengua llatina exclusivament a "memorizar y repetir las lecciones".

petite école médiévale recourait à une stratégie pédagogique, en partie écrite, mais surtout orale, qui n'hésite pas à utiliser le vernaculaire, mais dont l'objectif en fin de compte demeure de rendre l'étudiant capable de s'exprimer dans le latin d'école". Aquest procés no està lliure de dificultats, car "les deux langues sont placées dans une situation de tension l'une par rapport à l'autre, puisque la langue vernaculaire sert de point de départ pour l'apprentissage d'une langue seconde dont l'usage implique l'occultation de celle-là". Aquesta ocultació de la primera llengua, del vernacle, s'ha d'aconseguir sovint amb el recurs a la punició, com il·lustren els diversos texts aportats del nostre àmbit lingüístic, i encara aquest més primerenc de l'àrea francesa:

Item pueri in scholis, quibus imposita est lex loquendi latinum et non romantium, quando incidunt etiam casualiter in verbum romantium, statim puniuntur cum ferula in confusionem suam¹⁸⁹.

Malgrat aquestes tensions inevitables, cal no perdre de vista el context sòcio-cultural de cada època, i la seua evolució. En aquest sentit, al tombant de l'edat mitjana hi ha indicis que el llatí conservava en l'ús oral gran part de les potencialitats comunicatives de segles anteriors, almenys pel que fa a sectors influents de la societat, fet que no devia

¹⁸⁸ S. Lusignan (1986:37-40).

¹⁸⁹ Humbert de Romans, *De eruditione* VII, 39, p.465 (Lusignan 1986:38): "Així mateix, els infants en les escoles, als quals hom imposa al regla de parlar llatí i no romanç, quan s'esdevé que se'n passen al romanç, són immediatament castigats amb la fèrula per a avergonyiment seu".

precisament desencoratjar el seu aprenentatge. Jacques Legrand (1360-1415), predicador reial a la Cort francesa de Carles VI i autor del primer tractat sobre el *trivium* en francès, l'*Archiloge Sophie* (c. 1400-1405), hi escriu:

L'art dicte de grammaire aprent parler latin, le quel iadis trouva le roy nommé Latin. [...] Ce langage est propice pour converser ensemble quant le parler de l'un à l'autre ne ressemble. Grammaire est la premiere art entre les VII ars liberaux et est necessaire aux clerics pour savoir un langage commun a divers païs et diverses regions¹⁹⁰.

Una mica abans, Henri de Crissey, autor d'una *Glossa* sobre el tractat en vers *De modis significandi* (1322) de Jean Josse de Marville, a finals del segle XIV, remarca aquesta idea del llatí com a llengua pròpia de les classes socials cultivades, intel·lectuals, l'aprenentatge de la qual es fa a l'escola:

Latinorum populorum quidam laici dicuntur, et quidam clerici... Laici vero dicuntur habere ydiomata vocum impositarum ad placitum, que ydiomata docentur pueri matribus et a parentibus; et ita ydiomata multiplicia sunt apud Latinos, quia aliud est apud Gallos, aliud apud Germanos, aliud apud Lombardos seu Ytalicos. Clerici vero Latinis dicuntur

¹⁹⁰ Jacques Legrand, *Archiloge Sophie* II, 8r^o (S. Lusignan 1986:177).

habere ydioma idem apud omnes eos, et istud docentur pueri in
scolis a gramaticis... ¹⁹¹.

Els mateixos *clerici* no deixen de considerar aquesta llengua
pròpia com una autèntica *segona* llengua, com recorda el Dant en el seu
De vulgari eloquentia:

vulgarem locutionem asserimus, quam sine omni
regula nutricem imitantes accipimus. Est et inde alia locutio
secundaria nobis, quam Romani gramaticam vocaverunt¹⁹².

Més encara, no podem oblidar que, com recorda Joan Fuster
fins i tot per al segle XVI, "no hi ha dubte que el llatí circulava pels
carrers de la ciutat amb notòria fluència. Els fills dels aristòcrates, dels
notaris, dels mercaders, dels canonges, estudiaven llatí. I no solament
per entendre'l o llegir-lo, sinó també per parlar-lo"¹⁹³. És obvi,
tanmateix, que l'ús oral del llatí prescrit al llarg de tot el XV, i fins i tot
del XVI, abasta tan sols els límits estrets de l'escola, o, encara més
precisament, de l'aula i durant la pràctica lectiva. A més, l'aplicació
d'aquestes normes dins aquest àmbit cal relativitzar-la, ja que "l'escola de
gramàtica, potser no era ben bé igual a tot arreu", com diu J. Solà¹⁹⁴.

¹⁹¹ Publicat per C. Thurot (1868:131, apud C. Lusignan
1986:41).

¹⁹² Dante, *De vulgari eloquentia* I, 1, 2-3.

¹⁹³ Fuster (1968a:30).

¹⁹⁴ Solà (1979:69).

Al nostre domini lingüístic tenim mostres divergents del grau d'eficiència d'aqueix ensenyament i de la pràctica oral corresponent. Potser amb raó el 1477 els consellers de Barcelona es queixaven que els estudiants de Lleida no parlaven llatí "segons fan en altres Studis, en los quals, segons se diu, parlar en romanç reputen a cosa molt rudal". Per la mateixa època, el 1477, els editors barcelonins dels *Rudimenta* de N. Perotti en afirmar que Joan Peiró, protonotari de la Corona d'Aragó i patró de l'edició era "etsi Hispanus Latinus tamen et in Latio educatus" estaven pressuposant en contrari en la majoria dels seus conciutadans. Com conclou, després d'aportar-hi altres testimonis com el de Joan Lluís Vives, J. Rubió i Balaguer, "la inferioritat col·lectiva del país quan a les lletres llatines [...] podríem considerar-la com una constant en el nivell de la cultura hispànica"¹⁹⁵. Potser no a res altre fa referència el mateix Joan Esteve quan, en la carta-prefaci del *Liber*, ofereix el seu recull de mots i frases

Que, nisi opinio me fallit, aliquid
adiumentum erunt allatura illis qui insulsa barbaraque oratione
loquuntur, ut, cum ad externos litteras demus, nos omnino
litterarum inscios esse putent.

En èpoques posteriors potser les coses no canviaren gaire. Segons reporta Joan Fuster, el 1586, el valencià Jeroni Joan Burgues, professors d'humanitats a Tarragona, publicava un manual gramaticals

¹⁹⁵ Vegeu totes les referències anteriors en J. Rubió i Balaguer (1973 (1990:217-218)). La polèmica sobre el grau de preparació intel·lectual, i en concret humanística, dels hispànics ja portava cua. Recordem les disputes entre Alfonso de Cartagena i Bruni, etc..

on no dibuixa un panorama gens falaguer: "En Perpinyà i en Barbastro trobí estudiants de set anys de Gramàtica, i encara no sabien fer llatins per passiva; i si els deia lo mestre: 'Io havia llaurat lo camp', responien: '*Ego colere agro*'..."¹⁹⁶. En canvi, altres informacions ens donen una imatge ben diferent. Encara el 1548, Francesc Dècio —o Dassió—, catedràtic de Gramàtica a València i editor d'un compendi de *De copia verborum* d'Erasme, elogiava, sens dubte hiperbòlicament, el perfecte llatí dels joves valencians: "Conferre pueros istos, quos in scholis Latine atque Graece loquentes passim auditis"¹⁹⁷. No sabem, però, si aquest llatinista constata un fet —bastant inversemblant, si atenem a la referència al grec— o es limita a enunciar l'existència d'una norma, més o menys aplicada, o assajada. Perquè, de mitjans, se n'hi posaven. Juan Lorenzo Palmireno explica el sistema de les *domesticae confabulationes*, espècie de continuació humanística de les *disputationes* medievals repeses per la universitat valentina: "pongo conversación, nombrando tres más hábiles, que hablen latín conmigo sobre algún cuento placentero; digo lo primero en romance, después hablamos sobre él en latín..."¹⁹⁸. A això caldria afegir el *proverbi*, i les exercitacions a través de les representacions teatrals, de Terenci, de Plaute, del mateix Palmireno o d'autors més inconneguts, com l'anònim Pau Ceva i altres¹⁹⁹.

Altres exercitacions, aquestes amb finalitat més escolar, pretenien afavorir també el domini oral de la llengua llatina. D'entre aquestes, les que sens dubte van aconseguir un èxit més absolut, i a tot

¹⁹⁶ Fuster (1968a:30).

¹⁹⁷ Fuster (1968a:29).

¹⁹⁸ Fuster (1968a:29-30).

¹⁹⁹ Felipo (1993:89-91). Fuster (1968a:29-42) traça un sintètic i hàbil esbós del que fou la llatinitat valenciana del XVI al XVIII.

Europa, van ser els *Colloquia sive linguae Latinae exercitatio* de Joan Lluís Vives —publicat a Breda, Basilea i Colònia el 1538, però amb desenes d'edicions durant les dècades i encara els segles següents²⁰⁰. Aquests vint-i-cinc diàlegs, sobre temes quotidians i amb un llatí fresc i renovat, ja eren emprats el 1587 per trenta-nou mestres venecians²⁰¹. Hem vist també com eren prescrits a la universitat valenciana el 1563, en concret per a la classe cinquena, és a dir, per al tercer nivell (estudiants d'entre set i nou anys). El mateix Vives, en la carta dedicatòria al príncep i futur Felip II, anomena els seus diàlegs "primer exercici de conversació en llengua llatina, útil, segons que espere, per als infants"²⁰². L'objectiu és, per tant, ensenyar a parlar llatí als estudiants, justament amb un vocabulari i unes construccions propis de la llengua parlada²⁰³, i no sols la dels debats escolars més o menys acadèmics, sinó en la conversa informal. Però l'humanista valencià no desaprofita alhora l'ocasió per a esquitxar la seua obra d'ironia, i d'habilitat dramàtica. Vives, que no va escriure cap obra gramatical pròpiament dita, aprofita aquests diàlegs per reflectir les posicions didàctiques més característiques de l'humanisme. Com quan ridiculitza les especulacions sobre els gèneres gramaticals, de ressonàncies *modistes*, que entretenen el mestre i el 'cambrer' o repetidor (*hypodidasculus*) en el diàleg VII (*Refectio scholastica*); o com quan compara a un enfrontament armat una

²⁰⁰ Només al segle XVI se n'han comptabilitzat 46 edicions (J. Gómez 1988:132).

²⁰¹ Grendler (1989:199-201).

²⁰² Vives (1978:612-613).

²⁰³ Tot inventant, si cal, neologismes com *leucophagum* per al tradicional 'menjar blanc', o adaptant frases romàniques com 'Déu vos guard' en "Propitium vobis opto Christum". Vegeu la Introducció de J.F. Alcina a Vives (1988:I-XXXIV).

disputatio del més ranci sabor escolàstic en el diàleg XIII (*Schola*); o quan, en el mateix diàleg, ridiculitza amb una contundència inusual en el temperat Joan Lluís els manuals canònics del currículum medieval²⁰⁴:

Tyro. Hem, qui sunt illi abiecti in grandi illa strue?

Spudaeus. Catholicon, Alexander, Hugotio, Papias, Sermonaria, Dialecticae, et Physicae sophisticae ; hi sunt, quos capite censos nominabam.

Tyro. Imo capite deminutos.

Spudaeus. Soluta sunt omnia, tollat qui volet, molesto nos liberabit onere.

Tyro. Vah, quot asinis esset opus ad istos asportandos!

Spudaeus. Miror no esse ablatos, quum tanta sit ubique asinorum frequentia. Aliquando in eundem cumulum coniiicientur Bartoli, et Baldi, et huius farinae homines.

Tyro. Imo furfuris.

²⁰⁴ Vives (1963:68). L'aversiò del valencià es manifesta també en altres llocs, com en el seu *De causis corruptarum artium*, lib. II: "Donato, Servio, Acroni, Porphyroni, Festo, Varroni, Marcello et huius notae successerunt Huguetio, Paphias, Catholicum, Brachylogus, Graecismus, Joannes de Garlandia et alia ridicula nomina, quae docerent suam quisque patriam, barbariam, non latinam linguam" (citada per Revest 1930:165). Per a una perspectiva més àmplia sobre les opinions i les aportacions filològiques de Vives, vegeu J. Ijsewijn (1992).

*Spudaeus. Non id est humanae tranquillitati
damnosum.*

Però no van ser sols els seus diàlegs els únics a demostrar la improtància atribuïda per l'humanisme a la pràctica oral de la llengua llatina. Entre altres, va ser precedir pels *Colloquia* del mateix Desideri Erasme (1516) i seguit pels *Colloquiorum scholasticorum libri III ad pueros in sermone Latino paulatim exercendos* de Mathurin Cordier (1564), que tanmateix no assoliren la difusió dels del valencià, sobretot per raons ideològiques i religioses, que en dificultaren extraordinàriament la propagació en terres catòliques: a Espanya els del roterdamés, més farcits de contingut doctrinal que els de Vives, van ser ja prohibits per la Inquisició el 1537, i en traducció des del 1535. Uns i altres, però, serviren de model a diferents texts d'aprenentatge de les llengües modernes, com els *Colloquia et Dictionariolum octo linguarum: Latinae, Gallicae, Belgicae, Teutonicae, Hispanicae, Italicae, Anglicae, et Portugolicae* (Amberes, 1558), el *Diccionario, Coloquios o diálogos en cuatro lenguas, flamenco, francés, español y italiano* (Maberes, 1558), o els *Colloquia familiaria cum dictionario quatuor linguarum, teutonicae, gallicae, latinae, et hispanicae* (Lovaina, 1560)²⁰⁵.

²⁰⁵ Per a la fortuna dels *Colloquia* d'Erasme a Espanya, i les seqüeles d'aquests i dels de Vives, vegeu J. Gómez (1988:128-149, 219, 225). Al País Valencià n'hi hauria almenys dues mostres: el *Colloquium cui titulus Paedapechtia* (València? 1536), del ja esmentat Francesc Dècio (o Dassió), editor d'Erasme; i el *De vera et facili imitatione Ciceronis* (Saragossa, 1560), de Juan Lorenzo Palmireno.

5. El *Liber elegantiarum* dins la tradició educativa.

Com podem comprovar, si bé en els texts escolars hi ha una fractura de l'alta amb la baixa edat mitjana, i encara, com veurem més endavant²⁰⁶, amb l'humanisme, en canvi, pel que fa a l'ús escolar del llatí parlat, trobem una notable continuïtat —que no és l'única, com veurem— entre la tradició medieval i les pràctiques renaixentistes. Recordem que Walafried Strabo, al segle IX, no tenia més remei que "aprender de memoria algunas frases de conversación latina, para poderme entender en latín con mis compañeros", ja que "debíamos conversar siempre en latín, excepto en la recreación; para nosotros, principiantes, estaba permitido, cuando era necesario, conversar en alemán²⁰⁷. Com ja advertia J. J. Murphy, entre els factors que al segle XII afavorien l'eficàcia de l'ensenyament del llatí, calia comptar, al costat dels hàbits pedagògics — en què "rules followed language" i aquelles "involved an adroit mixture of literary models with the bare bones of the 'rules'"—, un important component motivacional: la utilitat del llatí com a eina pragmàtica, de comunicació immediata dins l'àmbit monàstic, com a única llengua de la revelació, i en fi de la cultura rebuda universal²⁰⁸. Una eina que perd aplicacions i valors en un món, entre els segles XIV i XVI, on els canvis econòmics determinen que els alfabetitzats que ja no *parlen* llatí són immensa majoria, i on en conseqüència els usos del vulgar abasten cada vegada més camps. Fins i tot, a partir del XVI, parcel·les importants de

²⁰⁶ Vegeu l'apartat següent 1.4.2.2..

²⁰⁷ M.A. Manacorda (1987:211).

²⁰⁸ Murphy (1980:167-168).

l'educació formal²⁰⁹. Als països protestants es perd, encara, el caràcter de llengua sagrada²¹⁰. És aquest nou entorn, creat per la pressió de la puixant societat laica, el que dona un altre significat, i tota una altra

²⁰⁹ A part de la introducció progressiva del català a la Universitat de València (el 1563 en forma de pràctiques de composició; el 1581 en forma de llengua vehicular preceptiva), vegeu en J. Gutiérrez Cuadrado (1987, 1988) una aproximació a la penetració dels vulgars a les universitats espanyoles, i en E. Serra i Ràfols (1968) dades sobre la penetració del castellà a l'ensenyament. D'altra banda, P. Burke (1991) dibuixa una documentada panoràmica de la perduració del llatí com a llengua religiosa, acadèmica i utilitària a l'Europa moderna.

²¹⁰ Vegeu en F. Watson (1916:93-111) un breu compte de l'evolució de les escoles angleses després de la Reforma. Richard Mulcaster, el 1581, lliga el canvi religiós amb una reorientació dels estudis:

While our religion was restrained to the Latin, it was either the lonely, or the oneliest principle in learning, to learn to read Latin : as most appropriate to that effect, which the Church then esteemed on most. But now, now that we are returned home our English A B C, as most natural to our soil, and most proper to our faith, we are to be directed by nature and property to read that first, which we speak first.

Així i tot F. Watson constata una notable continuïtat en els continguts de les escoles, que prestaren sempre una gran importància al llatí, ja que, com constatava Charles Hoole en el seu *New Discovery of the Old Art of Teaching School* (1660), el llatí és útil "in the understanding of *English authors*". L'afirmació només superficialment pot semblar paradoxal. És P. Burke (1991:24) el qui justament constata una altra paradoxa, més consistent: "The Protestants who were committed to the rejection of Latin in the Church were often better Latinists than the Catholics who were committed to maintaining it".

efectivitat, a uns mètodes que, en molt aspectes, no experimenten variacions notables.

La importància del *Liber elegantiarum* en aquest context rau en el fet que, en un període de canvis, és testimoni alhora de les continuïtats i de les evolucions entre el món educatiu medieval i el renaixentista. Inversament, el seu context educatiu explica molts dels elements formals més destacables del *Liber*.

Pel que fa, en concret, a les parcel·les de l'ensenyament que estem comentant, en primer lloc hi ha la voluntat explícita de servir a la utilització oral del llatí. L'autor del *Liber*, com ja hem destacat abans, redacta les seues *elegàncies* pensant que les frases que llegia eren "tan pròpiament adequades a la nostra conversa quotidiana, [que] són dites en llatí, especialment en les matèries que els mestres i els deixebles tracten oralment a les escoles de gramàtica". Que aquestes "matèries que els mestres i els deixebles tracten oralment" no són exclusivament les implicades en els exercicis de traducció anomenats *proverbi*, queda bastant aclarit si ens fixem que està parlant de "sinònims i elegants expressions... tan pròpiament adequades a la nostra *conversa quotidiana*". És justament aquesta voluntat de facilitar una utilització *oral*, en la *conversa quotidiana*, el que impel·leix l'autor a "reunir aquelles expressions per ordre alfabètic, i precedides per la llengua materna, tot col·locant immediatament després la paraula o expressió corresponent". La precedència del vulgar té doncs com a única finalitat "que les puguem trobar amb més rapidesa, ja que de vegades aquelles altres [expressions en la llengua materna] ens poden aportar de seguida a la memòria allò que volem dir".

Però aquest no és l'únic tret que demostra que el *Liber* respon a les necessitats de l'escola a què s'adreça. Com ja hem insinuat i tindrem

ocasió de comprovar en parlar de les gramàtiques coetànies i de l'estructuració interna de l'obra²¹¹, el *Liber s'arreglera*, tot aportant innovacions importants, dins una de les tradicions gramaticals més definides a les nostres terres: la de les gramàtiques que pretenien fornir als escolars, i sobretot als mestres, materials per a *fer lo proverbí o proverbiejar*. És aquest exercici escolar, un dels més importants i reiteradament prescrits a les nostres escoles de gramàtica, el que pot explicar, almenys en gran part, la decisió de Joan Esteve d'encapçalar amb un mot o frase en català la versió, o versions llatines que hom hauria de demanar als estudiants. Endemés, la semblança temàtica i àdhuc formal de moltes d'aquestes frases amb altres que veiem aparéixer en *grammaticae proverbíandi* més o menys coetànies ens confirma una destinació escolar semblant del *Liber*. Així per exemple, i entre moltes altres semblances, tant el *Liber* com la *Grammatica proverbíandi* de València (1427), i el *Libellus pro efficiendis orationibus* (1488) o els *Principia artis grammaticae* (1501) de Bartomeu Mates²¹², comparteixen la predilecció per oracions susceptibles d'atraure l'atenció o de provocar la diversió dels estudiants, entre les quals són freqüents aquelles que reflecteixen amb vivesa i ironia l'ambient escolar:

- GRAMMATICA PROVERBIANDI (València 1427):

- Temps és de llegir e hora és de dinar.
- Açò és dubitable de veure, Cató és delitable de hoyr.
- Lo mestre aprofita en legir e treballa en estudiar.

²¹¹ Vegeu l'apartat 1.4.2.2. i la secció 1.4.3. següents, respectivament.

²¹² Mireu per a totes aquestes obres Casas Homs (1971), Colon (1982) i Colon/Soberanas (1986:23-36).

- Lo mestre ve per llegir e treballa per guanyar.
- Los dexebles batedors al mestre vénen.
- Lo mestre batent los dexebles, Johan studia.
- Lo mestre batre lo dexeble és bona cosa.
- Lo mestre haver batut lo dexeble és bona cosa. Etc..

- LIBELLUS PRO EFFICIENDIS ORATIONIBUS de Bartomeu Mates
(Barcelona, 1488).

- Lo mestre batedor dels escolans, ve.
- Lo mestre batent los dexebles, la verga tremola.
- Vaig batre los dexebles.

- LIBER ELEGANTiarum de Joan Esteve (Venècia, 1489).

5746. Havent-se a legir Virgili del mestre e havent-se a pendre de nosaltres, se vol hoir ab diligència.
1936. Com sia cosa que mon mestre me exhorta e ensenya, yo deig ésser docte.
5474. La liçó, la qual deu ésser mostrada per lo mestre als scolars, és difftcil.
8438. Per la primera volta que nengú de mos scolans se partiran sense licència mia yo·ls daré una palmatoriada²¹³, la segona volta yo l'açotaré tot nuu.

²¹³ Vegeu com l'expressió 'donar una palmatoriada' sembla formar part de l'argot professional escolar, com revela també el text d'Elx

El sistema educatiu medieval que hem anomenat d'*ensenyament mutual*, de barreja i cooperació d'estudiants de nivells i edats diversos sota un mateix mestre, pot explicar una altra característica important del *Liber*: la gran varietat de formes lingüístiques i de graus d'aprofundiment que presenten cadascuna de les entrades de l'obra i que es manifesten en el que —aplicant una terminologia específica potser no totalment apropiada al cas— podríem anomenar heterogeneïtat tant de la macroestructura com de la microestructura de l'obra. Heus ací també almenys una de les raons que explicaria la falta d'especificitat temàtica, i de coherència de plantejaments i mètodes, que en rigor no podríem exigir d'una obra amb uns destinataris tan variats.

Dins aquesta heterogeneïtat, el *Liber elegantiarum* ofereix un gran nombre d'informacions estrictament gramaticals, i no cal dir lexicogràfiques, en la línia de les que eren vehiculades a les classes medievals, amb l'ajuda dels llibres de text gramaticals a què hem fet referència més amunt. En aquest sentit, ve a ocupar un lloc abans reservat als manuals que, amb aquests continguts, provenien tant de la

de 1573 reproduït adés i reportat per Solà (1979:70). A més, l'aplicació de castics físics era una pràctica no sols habitual, sinó recordada insistentment en les gramàtiques escolars del moment, com demostren els fragments de la *Grammatica proverbiandi* de València i la de Mates citats per Colon (1982) i Casas Homs (1971), respectivament. Es dona el fet curiós que, a més, aquesta entrada catalano-llatina no és més, com altres, que la transcripció-traducció d'un fragment dels *Rudimenta grammatices* de Niccolò Perotti, segons es pot comprovar directament en Ll. Polanco (1994:160).

tradició baix-medieval, com el *Doctrinal*, el *Grecisme*, el *Catholicon*, les *Derivationes* d'Hugutio o el *Papias*, com fins i tot de l'antiguitat, com les versions de l'*Ars minor* de Donat. Segons tindrem ocasió de comprovar més endavant²¹⁴, el *Liber elegantiarum* participa en diversa mesura d'algunes de les característiques d'aquests llibres bàsics, també en grau divers emprats en l'ensenyament primari i secundari del nostre àmbit cultural. El que caldria retenir ací, en tot cas, és que, donada l'heterogeneïtat estructural i l'eclecticisme del *Liber*, aquest s'oferia al mercat escolar com un manual apte per al treball de qüestions que, en principi, eren tractades a partir de texts diferents (gramàtiques, diccionaris, col·leccions d'*excerpta*, col·leccions de *distinctiones* i *synonyma*, manuals epistolars de *variationes*), i fins i tot sense cap text, com el *proverbi* o les pràctiques orals de la llengua llatina a les aules, bé en *disputationes* o en converses simplement col·loquials. Pel que fa a aquesta última utilització, mentre les *Exercitationes* de Vives o els *Colloquia* d'Erasme presenten una estructura temàtica —amb una costosa localització dels mots o expressions buscades, que calia recercar al llarg de cada diàleg temàtic—, el *Liber* aporta l'originalitat d'una disposició alfabètica que Esteve no desaprofita l'ocasió de destacar com un dels mèrits de l'obra²¹⁵. Aquesta voluntat d'instrument de consulta escolar, més que no de manual de seguiment i pràctica sistemàtics —al costat del tipus d'informacions gramaticals aportades—, ens poden fer suposar que el *Liber* podria adreçar-se als nivells més

²¹⁴ Vegeu l'apartat següent 1.4.2.2..

²¹⁵ Com veurem i remarca C. Buridant (1986:16-19), hi ha una evolució entre els reculls lèxics per temes, amb finalitat pedagògica, propis de l'edat mitjana, i la preferència per la presentació d'aquest lèxic en forma de diàlegs, a partir del Renaixement.

elevats de l'ensenyament secundari²¹⁶. També W. H. Woodward posa de relleu que "the initiation of the pupil into the method of forming rudimentary dictionaries, and orderly collections of 'excerpta' [...] had been no doubt an ordinary practice with more advanced learners in mediaeval schools". La diferència és que "in a prehumanist school the scholar was inevitably compelled to take down another's compilation", mentre que en les escoles humanistes "the pupil was face to face with the author's text, and took his own share in creating his 'miscellanea' or systematic note-books"²¹⁷. Que Esteve no perd en absolut de vista, com a punt de referència, aquests mètodes i texts escolars concrets de l'edat mitjana, ho demostra l'al·lusió explícita a alguns d'ells en les pàgines del *Liber*. Tot i que no es pot afirmar que en tots els casos Esteve hagués consultat directament aquestes obres²¹⁸, sí que podem constatar que considera oportú d'avaluar les informacions del *Liber* amb l'autoritat de què encara devien gaudir texts com el *Donat* (entrada 6799), el *Graecismus* (entrades 1631, 2391) o *Papias* (entrades 1182, 7650, 12154).

²¹⁶ Vegeu com també aquesta sembla ser la destinació d'un altra de les *grammaticae proverbiandi* més conegudes del nostre àmbit lingüístic, la *Gramàtica de Mates*, segons aprecia Casas Homs (1971:22-23): "En el cas del nostre llibre fa pensar que es tracta d'un text universitari o d'ensenyament superior, la brevetat de la introducció i de certs capítols, que es donen per sabuts, com és ara el de les preposicions".

²¹⁷ W.H. Woodward (1906:40-41).

²¹⁸ Per exemple, algunes de les cites de *Papias*, i en concret la que apareix a l'entrada 12154 del *Liber*, és una transcripció bastant fidel del *Catholicon*, com tindrem ocasió de comentar més endavant, dins l'apartat 1.4.2.2..

Hom no pot dubtar, en tot cas, que darrere l'obra de Joan Esteve, independetment de les inevitables limitacions, hi havia la voluntat d'ocupar un *sector de mercat* bastant ampli, que podria subsumir els clients abans —i encara després— fragmentats en diversos productes. D'altra banda, potser aquesta excessiva ambició, i les incongruències metodològiques que se'n deriven, és una de les màximes febleses de l'obra. Siga com siga, el fet que els costs de l'estampació fossen assumits per un eixerit editor com Rix de Cura, i amb el cost suplementari de la seua edició a Venècia, podria indicar que les perspectives de rendibilitat no havien de ser minses per a una obra d'aquestes característiques.

Per si l'aventura de la publicació no fos prou per convèncer-nos, Joan Esteve s'encarrega a cada moment de fer-nos veure que el món escolar no és alié a les seues preocupacions. Ho podem constatar en diverses de les entrades del *Liber*:

6158. Lo mestre de la scola ha donat licència als seus escolans.

6159. Lo mestre me ha donat licència de anar a *espaciatum*.

9814. Scola de gramàtica.

9817. Scola.

9830. Scola de esgrima.

9831. Scola.

5474. La liçó, la qual deu ésser mostrada per lo mestre als scolars, és difftcil.

6154. Lo mestre que mostra lo compte d'abba.

8438. Per la primera volta que nengú de mos scolans se partiran sense licència mia yo·ls daré una palmatoriada, la segona volta yo l'açotaré tot nuu.

6452. Lo mestre de les escoles.

6894. Mestres de scoles de gramàtica.

8247. Parar scoles.

10621. Tenir scoles de gramàtica o voler parar scoles.

1850. Com era mon mestre.

1936. Com sia cosa que mon mestre me exhorta e ensenya, yo deig ésser docte.

3262. El mestre me ha dat licència de anar a *spaciatum*.

5746. Havent-se a legir Virgili del mestre e havent-se
a-pendre de nosaltres, se vol hoir ab diligència.

6847. Mestre de sala.

6876. Mestre de fills d'altri.

8076. O mestre meu, ensenya'm!

8980. Primer va lo mestre, après los escolans o dexebls
van darere lo mestre a hu a hu o la hu après
l'altre.

Els continguts d'aquestes entrades, ja siguen originals o bé manlevats a algunes altres obres que Esteve reutilitza copiosament²¹⁹, manifesten l'interés, i potser una determinada implicació, de l'autor del *Liber* amb el món de l'ensenyament. L'originalitat del *Liber elegantiarum*, o el grau d'inserció en les tradicions gramaticals de la baixa edat mitjana o del primer humanisme, constitueixen altres qüestions que tractarem en els pròxims apartats.

²¹⁹ Molts dels exemples reproduïts anteriorment (com ara les entrades 3262, 5746, 6154, 6158, 6159, 8438, 8980, etc.) no són més que transcripcions literals — simplement amb la traducció al català de les oracions en italià — de fragments dels *Rudimenta grammatices* de Niccolò Perotti, una altra obra amb uns objectius escolars pròxims als del *Liber elegantiarum*, segons ha fet veure Ll. Polanco (1994).

1.4.2.2. LA TRADICIÓ GRAMATICAL I LEXICOGRÀFICA.

Ja hem tingut ocasió en l'apartat anterior d'al·ludir a la ruptura, o almenys la profunda transformació, que al voltant del segle XII, es produeix entre la tradició gramatical heretada del món grecol·latí, d'una banda, i les noves orientacions generades en el context cultural i educatiu medieval. Ben cert, com veurem, que aquestes innovacions, com era inevitable, no van suposar un simple oblit de les aportacions clàssiques en aquests cas, però sí una sèrie de reformulacions i desenvolupaments, ben originals de vegades, i no en una línia sinó amb diverses orientacions. Aquesta almenys parcial solució de continuïtat amb la tradició clàssica tindrà després també conseqüències en les reaccions humanistes enfront de la rutines medievals. Però per apreciar amb tota la seua densitat els successius canvis de rumb gramaticals, primer de la baixa edat mitjana, i després del Renaixement, d'entre els quals sorgeix el *Liber elegantiarum*, és necessari fer una ullada almenys a les línies generals dels estudis gramaticals en el món clàssic.

1. Gramàtica i lexicografia en el món antic.

A) La gramàtica en l'antiguitat.

Hom sol estar d'acord a identificar en la tradició gramatical grega clàssica dos enfocaments principals. L'un, iniciat amb anterioritat, que s'interessa per la discussió filosòfica de les propietats del llenguatge, i que es va polaritzar en la discussió entre analogistes —representats entre altres per Aristòtil— i anomalistes —on militaven per exemple els estoics—. L'altre enfocament, que havia de tenir desenvolupaments importants, és el que prima l'estudi del llenguatge com a part d'un conjunt d'estudis filològics. La gramàtica, en el sentit actual, és sols un dels components d'un esquema més ampli d'estudis propedèutics enfocats al coneixement i comprensió de les produccions lingüístico-literàries, i en concret de la literatura grega clàssica. Aquesta orientació, portada a la pràctica sobretot pels filòlegs alexandrins, serà heretada per la gramàtica llatina. D'entre els filòlegs hel·lenístics cal destacar sobretot Dionís de Tràcia (c. 170-c. 90 a.C.), que amb la seua Τέχνη γραμματική va incidir notablement en les gramàtiques de Roma, i a través d'elles en la teoria lingüística medieval i humanística. Aquest autor defineix precisament la gramàtica com a εμπειρία τῶν παρὰ ποιηταῖς τε καὶ συγγραφεῦσιν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ λεγομένων, és a dir, el *coneixement pràctic* dels usos generals dels poetes i escriptors en prosa. Els seus continguts abastaven des de la lectura i la prosòdia, fins a la interpretació de les expressions literàries, la fraseologia, la temàtica, les etimologies, i finalment la valoració de les composicions literàries: "la part més noble de la gramàtica"²²⁰. No queda molt lluny d'aquest programa, netament filològic, la classificació dels *officia* o funcions primordials que el gramàtic llatí Diomedes assignava a la gramàtica: *lectio*, o lectura expressiva del text; *enarratio*, o interpretació de la forma i el fons; *emendatio*, o correcció filològica; i valoració crítica o

²²⁰ R.H. Robins (1974:41, 51).

*iudicium*²²¹. Serà aquest mateix autor el qui introduirà la distinció entre les dues classes de gramàtica que, amb altres noms, seran mantingudes per Quintilià i la tradició posterior: *exegetice* i *horistice*. La primera, "exegetice... est enarrativa, quae pertinet ad officia lectionis", és a dir la *poetarum enarratio* que Quintilià anomenarà *historice*, i que té objectius literaris i interpretatius. L'altra direcció de la gramàtica llatina, la teòrica o *horistice* —*methodice* segons Quintilià—, és "finitiva, quae praecepta demonstrat", és a dir, ensenya les regles, estudia les parts del discurs, i orienta sobre els defectes i virtuts d'aquest; en definitiva "consistit... in recte loquendi scribendique ratione", el coneixement de la correcció del llenguatge i l'escriptura²²².

Resultat d'aquesta distinció serà la producció d'una doble tipologia de texts 'gramaticals'. D'una banda, els comentaris a certs *auctores*, com els conservats de Varró al teatre de Plaute, de Servi a Virgili o de Donat a aquest poeta i a Terenci. De l'altra, els manuals de teoria i regles gramaticals que hom coneixerà amb el nom de *artes*. Els continguts, metodologia i tradició d'ambdós models diferiran, però tenen objectius pedagògics paral·lels i es reforçaran mútuament. Convé no oblidar que el *grammaticus* llatí (diferent del *litterator* o introductor en les primeres *litterae*, és a dir, mestre de l'escola primària) és alhora professor de gramàtica i introductor en els *auctores*.

Aquesta estreta imbricació de literatura i gramàtica és recollida en la definició que Marc Terenci Varró (116-27 a.C.), el

²²¹ Vegeu *Grammatici Latini*, ed. per H. Keil (1855-1880:I, 426, apud M.A. Gutiérrez Galindo 1993:27).

²²² C. Lozano (1992b:88), M.A. Gutiérrez Galindo (1993:28).

polígraf i primer dels grans gramàtics llatins, dona de la gramàtica en un dels fragments conservats dels seus *Disciplinarum libri*²²³:

Ars grammatica quae a nobis litteratura dicitur
scientia quae a poetis historicis oratoribusque dicuntur ex parte
maiore, eius praecipua officia sunt quattuor (...) scribere legere
intellegere probare (fr. 234).

No sembla, però, haver estat cap d'aquests dos vessants de la gramàtica els que empenyeren Varró a la redacció de la seua *De lingua Latina*, que reprén d'alguna manera l'orientació filosòfica abandonada des d'època hel·lenística, i de la qual és absent qualsevol orientació didàctico-escolar. És aquest fet el que explicaria el seu desús pràcticament absolut durant tota l'edat mitjana. En el *Liber elegantiarum* en particular, les referències a Varró, sense ser nombroses, són més freqüents que no les dedicades a altres gramàtics llatins com Donat o Priscià. Només podem aventurar alguna explicació provisional a aquesta aparent anormalitat. En primer lloc cal recordar que Varró va ser autor polifacètic, algunes de les obres del qual —*De re rustica*, *De bibliothecis*, o les *Satirae Menippeae*— van mantenir una determinada vigència durant els segles medievals²²⁴. D'altra banda, la recuperació i difusió de la seua *De lingua Latina* és en gran part un afer humanista. Fou Boccaccio qui, el 1355, de tornada d'un viatge a Nàpols, portà a

²²³ Vegeu C. Lozano Guillén (1992:88).

²²⁴ Vegeu en E.R. Curtius (1955:221, 311, 335, 674) la influència medieval del metre de les seues *Satirae Menippeae*, o la seua reinterpretació teològica a mans de sant Agustí (*De civitate Dei*, *De doctrina Christiana*) o d'Hug de Sant Victor (*Didascalion*).

Florència un manuscrit —que incloïa el *Pro Cluentio* de Ciceró i el *De lingua Latina*— copiat a Montecassino al segle XI, que és considerat l'arquetip de tots els exemplars conservats d'aquest gramàtic. Sembla que Boccaccio fou el primer a citar-lo, almenys directament, i el va fer copiar alhora per a Petrarca²²⁵. Varró fou després més àmpliament utilitzat pels humanistes, com Valla, que el cita repetidament en les seues *Elegantiae*²²⁶. Però els humanistes no havien de disposar d'una edició fiable d'aquesta obra fins a l'estampació a les premses romanes de Georg Lauer, el 1471, a cura de Pomponio Leto²²⁷. Com veurem, però, ja ben abans Varró havia estat adduït també, a tort o a dret, per alguns

²²⁵ L.D. Reynolds/N.G. Wilson (1974:97, 118); J.E. Sandys (1906-08:I, 652; II, 13).

²²⁶ Una simple mostra, entre nombroses altres, podem veure-la en el següent fragment de Lorenzo Valla, *Elegantiae* IV, 42 (1526: f. 66 c. 4). Tant en aquest cas com en tots els següents citem les *Elegantiae* segons l'edició impresa a Venècia el 1526 a càrrec de Benedictus Bendonius. Inclou, a més, la *Reciprocatione sui et suus*, el *Apologus in Pogium*, les *Annotationes in Antonium Raudensem*, i una *Epistola ad Ferdinandum Neapolitanum regem* del mateix Valla, a part de la *Lima* d'Antonio Mancinelli i l'*Epitome* de Iodocus Badius Ascensius. Heus-ne ací el fragment:

Cicurare enim (ut Varro ait) est mansuefacere. Quod enim a fero discretum est: id dicitur cicur. Et ideo dictum cicur ingenium optineo. id est mansuetum. innatum a cico cicum videtur. Cicum dicebant membranam tenuem: quae est in malo punico discrimen. Haec Varronis verba confirmat Cicero: ubi ait. Nam aliae sunt ferae: aliae sunt cicures: aliae natantes: aliae volucres.

²²⁷ A. Gómez Moreno (1994:113).

dels més importants repertoris lèxics medievals, com el *Catholicon*²²⁸. I després de Valla serà un altre dels més coneguts humanistes, Niccolò Perotti, el qui col·locarà Varró i altres gramàtics i autors clàssics, almenys en part, a l'abast del nostre Joan Esteve. Com precisament ha estat posat en evidència fa poc²²⁹ i tindrem ocasió de comentar més endavant, l'obra més coneguda i difosa de Perotti, els *Rudimenta grammatices* van ser consultats i copiats àmpliament per l'autor del *Liber elegantiarum*. Justament en l'entrada 1596, el *Liber* dona una nova prova de la dependència d'aquest manual gramatical humanista, que ens demostra que, almenys en molts casos, les citacions clàssiques d'Esteve no eren en absolut de primera mà:

²²⁸ Entre moltes altres al·lusions a aquest gramàtic llatí, el *Catholicon* l'esmenta, per exemple, dins el lema *Portentum*:

[18r] Portentum. a portendo dis dicitur portentum ti. id est monstrum. unde portentuosus sa sum. id est monstruosus: et comparatur. Et notandum quod portentum non est contra natura natum: ut Varro dicit. Nam nihil contra voluntatem dei que natura est omnium rerum potest fieri: sed est portentum non contra naturam: sed omne quod est natura. [...].

²²⁹ Vegeu Ll. Polanco (1994).

RUDIMENTA GRAMMATICES²³⁰

[o7r^o]

Oppidum est omnis urbs praeter Romam quae primo urbs dicta est: fecitque ut cetera oppida eodem nomine appellerentur. Diciturque oppidum ab ope danda. Urbs vero dicta est ut Varro ait ab urbo. urbem autem inquit appellari curvatura aratri: quod aratro designatus sit locus: in quo Roma condita est.

LIBER ELEGANTiarUM²³¹

1596. [C]iutat.

1. Opidum per unum P est omnis urbs praeter Romam, quae primo urbs dicta est fecitque ut cetera opida eodem nomine appellarentur dictumque opidum ab ope danda.

2. Urbs, vero dicta est, ut Varro ait, ab urbo; urbem autem inquit appellari curvaturam aratri, quod aratro designatus sit locus in quod Roma condita est.

En realitat, i deixant de banda el cas concret de la tècnica d'elaboració —o de 'composició'— emprada pel *Liber*, no ens pot sobtar la dependència d'un text anterior, tan habitual en la tradició gramatical, lexicogràfica o literària de l'antiguitat i l'edat mitjana. De fet, les

²³⁰ En les referències a l'obra de Perotti, tal com ja advertiem en Polanco (1994:150), seguim, la lliçó de l'edició de Tortosa de 1477 (exemplar de la Biblioteca de Catalunya: 11-VII-14). Com en la resta de citacions a partir d'obres no editades modernament, respectem la puntuació i l'ús de majúscules i minúscules, i no corregim els errors. Regularitzem només l'ús de *u/v* i *i/j*, i desenvolupem les abreviatures.

²³¹ Citem el *Liber elegantiarum* en tot aquest estudi segons la nostra edició adjunta. En els fragments extrets, però, no reproduïm la cursiva de les abreviatures, que apareixen amb el tipus de lletra general, ni les marques de separació de columnes i de pàgines.

disquisicions etimologistes reproduïdes finalment en el *Liber* d'Esteve, per exemple, parteixen d'una formulació inicial en Varró, per continuar amb les reelaboracions medievals del *Catholicon* i rebre una redacció humanista en els *Rudimenta* de Niccolò Perotti. Aquesta continuïtat textual pot ser il·lustrada amb la comparació dels texts següents:

VARRÓ, DE LINGUA LATINA 5, 143, 9²³²

Cippi pomeri stant et circum Ariciam et
circ[o]um Romam. quare et oppida quae prius erant
circumducta aratro ab orbe et urvo urb[s] es[t].

GIOVANNI BALBI, CATHOLICON²³³

²³² Tots els autors dels quals no donem una edició crítica de referència en la bibliografia final són citats a partir de la base de dades *Pandora*, disponible en CD ROM, que hem pogut consultar gràcies a l'amabilitat del Departament de Filologia Clàssica de la Universitat de València.

²³³ Citem d'ara endavant, si no hi ha altra precisió, per l'exemplar incunable 138 de la Biblioteca Universitària de València (BUV), que correspon a l'edició veneciana de 1487 a càrrec de Hermann Liechtenstein de Colònia (G. Balbi 1487). Com en totes les citacions de texts a partir d'edicions antigues, respectem escrupolosament les grafies i la puntuació, i no corregim els errors; sols desenvolupem les abreviatures i regularitzem *i/j* i *u/v*.

[F5r] Oppidum. Opis componitur cum do das: et dicitur hoc oppidum di. Oppidum dicitur quelibet civitas preter romam: et oppidum castrum et prope magnum castrum. Et dicitur oppidum quasi dans opem vel opes: ab ope danda: vel ab opibus ibi reponendis: quia munitum sit contra hostes [...].

GIOVANNI BALBI, CATHOLICON

[U3r] Urbs. urvus vel urbus pars est aratri. unde hec urbs urbis: quia aratro olim murus civitatis solebat designari. [...] Vel urbs dicitur quasi orbs ab orbe. id est a rotunditate: quia olim urbes rotunde fieri solebant et fiunt quandoque adhuc. Et sola roma per excellentiam urbs dicitur: cetera vero oppida dicuntur cum adiuncto urbs: ut urbs bononia: urbs ianua. [...].

No podem deixar de cridar l'atenció ací sobre el fet que el mateix Lorenzo Valla podria haver enllaçat, en concret pel que fa a aquest fragment, i potser també en altres punts, amb aquesta tradició textual que passa per Varró i el *Catholicon*, i arriba als *Rudimenta grammatices* i el *Liber elegantiarum*. Així i tot, vegem com l'humanista italià no perd l'ocasió de distanciar-se displicentment de les especulacions etimològiques dels seus predecessors, que considera 'frívoles'²³⁴:

²³⁴ Com a fet curiós, cal recordar que aquesta *frivolitat* té antecedents ben llunyans, ja que el mateix Ovidi (*Ars amatoria* I, 174) és el

[→↔]

Oppidum, omnis urbs est, praeter Romam: quae peculiari nomine urbs vocari caepta, fecit ut caetere urbes oppida vocarentur: quia iam ipsa oppidum amplius non est. Unde dicatur urbs, & oppidum, cum alii dixere: tum parum attinet de etymologia disputare: quae plerumque fallax est: & in primis: nisi fideli fundamento nitatur: frivola²³⁵.

Certament resulta sorprenent la proximitat entre els fragments reproduïts —a part els detalls etimològics— de Perotti i Valla, i, si no fos per la transcripció literal que Esteve fa dels *Rudimenta* perottians, potser gosariem mantenir dubtes sobre la font real de les precisions del *Liber*. La qüestió que deixa plantejada aquesta semblança, és, com ja vam destacar en una altra ocasió²³⁶, el grau de dependència de l'obra de Perotti respecte dels plantejaments i fins i tot la literalitat de la producció gramatical i filològica de Lorenzo Valla. Per desgràcia, no disposem encara d'edicions crítiques actuals de les obres d'aquests dos grans humanistes, ni d'estudis comparatius suficients. És indubtable, però, l'impacte que Valla va tenir en tot el món humanístic de la seua època, i del qual el *Liber elegantiarum* és en molts aspectes, des del títol a part dels continguts, una clara mostra. Els *Rudimenta* de Perotti semblen haver estat en moltes ocasions el canal de transmissió de moltes citacions clàssiques, precisions gramaticals o semàntiques a Joan

primer a posar en relació els noms *urbs* i *orbis* amb referència a Roma (Curtius 1955:51).

²³⁵ Lorenzo Valla, *Elegantiae* IV, 20 (1526: f. 67, c. 4).

²³⁶ Polanco (1994:153).

Esteve²³⁷. Una altra al·lusió a Varró exemplifica admirablement aquestes connexions:

²³⁷ Vegeu altres consideracions sobre aquesta interconnexió entre Valla, Perotti i Esteve en els paràgrafs dedicats a aquests autors dins els epígrafs referits a la gramàtica i a la lexicografia del Renaixement

ELEGANTIAE VI, 56

(f.111, c.2)

Ac neque de penu iuris consultis assentior: multa, quae ad victum pertinent, penu cedere volentibus. Potior apud me brevis illa Ciceronis definitio erit in libro De Natura Deorum. Est enim omne, quo vescimur homines, penus.

ELEGANTIAE IV, 35

(f.65, c.1)

Penu ea omnia contineri dicuntur, quae ad victum pertinent: sed privatum: si modo domi recondita sunt, ac reposita. Nam locus, ubi ista reponuntur: Varrone teste penarium appellamus. Quae vero ad victum publicum spectant: sicut alio loco dixi: commeatus vocantur.

RUDIMENTA GRAMMATICES

[16^r-v^o]

Penus est inquit quod estulentum: aut potulentum est familiae quae opus non facit causa paratum et penitus reconditum: Unde a penitus penus dicitur. [...]

Penu igitur ea omnia continentur: quae ad victum pertinent: sed privatum si modo domi reposita sunt. Nam locus ubi ista reponuntur Varrone teste: penarium dicitur que vero ad victum publicum spectent: commeatus vocantur. Sed fere nichil aliud continent quam annonam. Non enim est annonam tantum frumentaria: sed carniarum salutarum: et aliarum huiusmodi rerum. Cicero de divinatione: putaret annonam in macello cariorem fore.

LIBER ELEGANTARUM

6440. Lo forniment o provisió que hom fa de forment, oli, carbó e altres coses per a ops de mengar.

1. Penus, teste Cicerone, De Natura Deorum, est omne quo vescuntur homines.

2. Penu est locus qui ad privatum victum continens. Et idem est penarium. Comeatus vero continet ea que ad victum publicum spectant, scilicet anona et quicquid annone vicem habere potest. Penu igitur ea omnia continentur que ad victum pertinent.

3. Penarium dicitur, Varrone teste, que ad victum publicum spectant; comeatus vocatur.²³⁸

²³⁸ La incoherent redacció del text llatí d'aquesta entrada, particularment de la subentrada 3. obliga a adoptar una puntuació

A partir dels fragments transcrits, resulta incontestable la dependència del *Liber elegantiarum* respecte de les *Elegantiae* de Valla (en la subentrada 6440.1.) i dels *Rudimenta grammatices* de Perotti (en les subentrades 6440.2. i 3.). Veiem, encara, com una altra referència a la tradició clàssica no és més que la simple transcripció d'unes *auctoritates* que tornaven a convertir-se en lloc comú humanista, quan no eren repeses de la tradició medieval. Però a més a més, a través de totes aquestes referències creuades, podem començar a ensumar un fet que tindrem ocasió de confirmar: el considerable eclecticisme i, potser en el mateix grau, la difícil constatació en l'obra de Joan Esteve d'uns criteris afermats en la crítica filològica humanística.

Pel que fa les dues restants citacions de Varró al *Liber elegantiarum* (entrades 5014.1. i 5221.1.²³⁹), de moment no n'hem pogut atestar la transmissió a través de fonts, medievals o humanistes, interposades, que tanmateix no ens estranyaria que existissin. Com a mínim un d'aquests fragments (entrada 5014.1.), provinent de les *Satirae Menippeae* (381, 1) varronianes, no seria estrany que pogués haver arribat al *Liber* a través de la reproducció d'aquesta expressió conservada dins *De compendiosa doctrina* (26M) de Noni Marcel (s. IV), autor sovint citat a l'edat mitjana i sens dubte car als repertoris lexicogràfics i gramaticals medievals i humanistes²⁴⁰. En tot cas, no

inadequada i poc fidel al text original de Valla.

²³⁹ Vegeu per a més detalls les entrades corresponents dins el capítol 6.2. (*Notes a l'edició crítica*), i l'apèndix 4.6. (*Citacions del Liber elegantiarum*).

²⁴⁰ No hem d'oblidar que en l'entorn de Joan Esteve es coneixen exemplars de l'obra de Noni Marcel. En la secció 1.3.1., ja hem reportat

[→↔]

podem descartar que alguna còpia manuscrita adquirida a Itàlia, o un exemplar de la impressió romana del *De lingua Latina* (1471) hagués pogut ser consultat en persona per Joan Esteve²⁴¹.

Malgrat la direcció fonamentalment teòrico-filosòfica del *De lingua Latina* varronià²⁴², aquest autor va orientar-se finalment envers la gramàtica filològica i el comentari d'autors d'inspiració alexandrina: *De poetis*, *De scaenicis originibus*, *De personis*, *De comoediis Plautinis*, *De poematis*, i altres.

l'esment d'aquest autor entre els llibres de l'inventari testamentari del canonge Macià Mercader (7 de juny de 1489): *Nonius Marcellus*. Per a aquestes i altres citacions que comentarem dins el *Liber elegantiarum* remet a la nostra edició crítica i a les *Notes a l'edició crítica* (capítol 6.2.) corresponents. Per a Noni Marcel remet a l'edició de la seua obra (1903) a cura de W.M. Lindsay. Vegeu, a més, més endavant per a les referències a aquest autor dins el *Liber*.

²⁴¹ Recordem també que l'obra de Varró era citada entre els llibres inventariats (*Varro De lingua Latina*) en ocasió de la mort, el 1489, del canonge i ardiaca de la Catedral de València, Macià Mercader, personatge sens dubte freqüentat per Esteve.

²⁴² L'interès per l'etimologia que hi hem constatat (en la fonamentació del mot *urbs*) no és sinó, per sorprenent que aparega, una demostració de la preocupació per les causes del llenguatge, i remet una vegada més a la discussió entre analogistes i anomalistes. Precisament per explicar les excepcions a la teoria analogista que propugnaven, els estoics semblen haver proposat un nou tipus d'etimologia *ex contrariis* —al costat dels ja coneguts *ex causa* i *ex origine*—, recollit també per Varró i després per sant Isidor (Curtius 1955:72).

És aquesta l'orientació que, com ja hem dit, finalment predominarà en tota la tradició gramatical llatina, i tant en els dos vessants ja comentats: *exegetice/historice* i *horistice/methodice*. En el primer d'aquests, a part dels grans noms ja esmentats —Varró, Donat o Servi—, destaquen entre altres Luci Acci (170-85 a.C.), Volcaci Sedigit, C. Asini Poli (76 a.C.-5), C. Juli Higini (època d'August), o M. Valeri Probe (s. I). En un àmbit pròxim a aquest, o en tot cas a mitjan camí entre la interpretació literària i la preceptiva lingüística, podem situar els autors dels nombrosos repertoris lexicogràfics que se succeeixen fins a primeries de l'alta edat mitjana: M. Verri Flac (s. I a.C.), Aulus Gel·li (s. II), Sext Pompeu Fest (s. III), Noni Marcel (s. IV), Isidor de Sevilla (s. VI), Pau Diaca (s. VIII). La majoria d'aquestes obres van ser àmpliament divulgades i reutilitzades durant tota l'edat mitjana, i han deixat traces significatives al *Liber elegantiarum*, com tindrem ocasió de comprovar en referir-nos més concretament a la tradició lexicogràfica.

En el camp més estricte de la gramàtica teòrica o *horistice* —dedicada a la *recte loquendi scientia*— cal esmentar entre altres Quint Remmi Palèmon (època de Tiberi) (*Ars grammatica*, adaptació llatina de la Τέχνη de Dionís de Tràcia), Quint Terenci Scaure (època d'Adrià) (*De orthographia, Ars grammatica*), C. Màrius Victori (s. IV) (*Ars grammatica*), el mateix Màrius Servi Honorat (s. IV) (*Commentarius in artem Donati*) o Macrobi (s. V) (*De differentiis et societatibus Graeci Latiniqve verbi*), Carisi (època de Teodosi, s. IV), el ja citat Diomedes (s. IV) (*Ars grammatica*)²⁴³, i sobretot els grans gramàtics Eli Donat i Priscià.

Eli Donat (s. IV) és, de tots el gramàtics llatins, el qui més incidència havia de tenir durant tota l'edat mitjana i encara fins ben

²⁴³ Vegeu l'edició de la majoria d'aquestes *artes* per H. Keil (1855-80).

avançat el Renaixement. A part de la seua obra gramatical és conegut pels seus comentaris, en la línia *exegetice*, a Terenci, i a les *Geòrgiques* i l'*Eneida* de Virgili, aquest darrer conservat sols parcialment a través de Servi i de Priscià. Però és com a *artígraf*, com a autor de les dues *artes*, *Ars maior* i *Ars minor*²⁴⁴, que sobretot influirà en la posteritat gramatical i educativa. El primer llibre, l'*Ars maior*, com el nom indica, és més ampli, i segons les últimes teories constituí la base que serví per a l'elaboració posterior de la refosa simplificada amb finalitat escolar que fou l'*Ars minor*. Està dividida en tres llibres dedicats, en termes generals, a la prosòdia (*vox, littera, syllaba, pedes, tonus, positura*), les parts del discurs, i la sintaxi i la retòrica (vicis i figures del llenguatge). Enfront de l'*Ars minor* presenta citacions d'autors —sense anomenar-los, però—. També a diferència d'aquesta, a l'edat mitjana només se'n divulgà escassament el tercer llibre, amb el nom de *De barbarismo*, o simplement *Barbarismus*²⁴⁵. És aquesta part la que arribarà per primera vegada a la impremta c. 1475, amb l'edició veneciana de Nicolaus Jenson²⁴⁶. En canvi, la *De partibus orationis ars minor* —anomenada simplement *Ars*

²⁴⁴ Editades per L. Holtz, *Donat et la tradition de l'enseignement grammatical (étude et édition critique)*, Paris, 1981.

²⁴⁵ Aquesta part, que rep aquest nom simplement per la primera paraula, tracta dels *schemata* i dels *tropi*, i i representa per tant la primera 'incurió' de la *grammatica* dins de camps fins aleshores reservats a la *rhetorica*. Per a una breu exposició sobre el contingut d'aquest tractat, vegeu J.J. Murphy (1974 (1986:47-49)).

²⁴⁶ En aquesta impressió (García Cravio 2126), com en altres d'italianes que la seguiren (García Cravio 2127-29) Donat és editat amb Diomedes, Phocas, Priscià, Caper, Servi, Agroeci o Sergi). Enfront de les nombroses edicions venecianes (11) de Priscià, L.V. Gerulaitis (1976:81) només en constata dos d'incunables de Donat als fons del British Museum.

minor, o *Donatus*, o *Partes*— gaudí d'un èxit considerable, com ja hem pogut comprovar en l'apartat anterior²⁴⁷. Com a novetat, la matèria tractada comença amb les parts del discurs —fet que explica una de les denominacions més freqüents—, i els exemples es redueixen als imprescindibles. A més, incorporava una tècnica catequètica que serà imitada en alguns del més divulgats manuals gramaticals medievals — com la *Ianua*, un pseudo-*Donat* molt divulgat a la Itàlia baix-medieval²⁴⁸ — i humanistes, com els *Rudimenta grammatices* de Niccolò Perotti²⁴⁹. De fet, la primera edició sembla ser la de Harlem, ja el 1447, seguida per les franceses des de 1460²⁵⁰.

Priscià, professor de llatí a Constantinoble entre finals del s. V i principis del VI, fou l'autor de les *Institutiones grammaticae*, que tingueren, com a gramàtica superior complementària de l'*Ars minor*, un major èxit medieval que l'*Ars maior* de Donat. Priscià hi adapta i

²⁴⁷ Vegeu l'apartat 1.4.2.1..

²⁴⁸ Els primers manuscrits conservats de la *Ianua* semblen tenir un origen incert, però sens dubte italià, entre el s. XI i XIII, i el seu èxit augmentà durant el Renaixement, a diferència d'altres manuals, com el *Graecismus*, o fins i tot el *Donat* pròpiament dit —amb el qual era confós—, almenys a Itàlia. Trenta-vuit edicions italianes incunables i altres tantes als segles XVI i XVII testimonien la permanència de la seua utilització. Sembla haver tingut Priscià entre les seues fonts, a banda del mateix Donat. Vegeu per a més dades P.F. Grendler (1989:174-182).

²⁴⁹ Vegeu G.A. Padley (1976:17).

²⁵⁰ Vegeu G.A. Padley (1976:15). La menor quantitat d'edicions italianes ha estat explicada per la forta competència de la *Ianua* i altres manuals semblants (Grendler 1989:174-188).

desenvolupa més elaboradament *in Latinum sermonem* gran part de les aportacions del gramàtic grec Apol·loni Díscol. L'obra d'aquest constituïa ja una sintaxi superior, des d'un punt de vista més sintagmàtic, i això sí, en connexió amb la tradició filològica alexandrina. L'obra de Priscià està dividida en divuit llibres agrupats en tres parts: les dues primeres, conegudes com a *Priscianus maior* dedicades a les unitats no significatives i a les parts de l'oració amb els accidents gramaticals, i la darrera o *Priscianus minor* a la "construcció de les oracions" o sintaxi pròpiament dita. A més d'aportar nombroses documentacions i testimonis de les construccions estudiades, dins la tradició gramatical llatina, fa nombroses referències al grec, com a conseqüència de l'entorn on anava destinada la seua gramàtica. S'ha destacat alhora que aquesta influència hel·lenitzant el fa incórrer en algunes imprecisions pel que fa al llatí (denominació de 'futur de subjuntiu' per al futur perfet, identificació d'un mode 'optatiu', o proposta d'un ordre subjecte-verb-objecte com a normal en llatí). El fet que la seua gramàtica, més que no emprada com a eina d'ensenyament a classe, fos àmpliament citada, quan no reutilitzada i plagiada per altres manuals, determinà que alguns trets com aquests esmentats i altres es perpetuessen en gramàtiques de gran incidència tant a l'edat mitjana (com és en concret del cas del *Doctrinal* d'Alexander de Villa Dei²⁵¹, o el *Catholicon* de Giovanni Balbi²⁵²) com en els més conspicus humanistes

²⁵¹ Vegeu per a aquestes i altres apreciacions G.A. Padley (1976:15-16), Grendler (1989:164) i Gutiérrez Galindo (1993:34-39), a part de la introducció i edició de H. Keil (1855-80:II, III).

²⁵² Com veurem tot seguit i declara A. della Casa (1981:43) "l'étude comparative du texte montre à l'evidence que l'oeuvre de Jean Balbi est surtout une transcription de Priscien".

—alguns dels quals Valla o Perotti²⁵³—, dels quals rebé nombroses edicions incunables²⁵⁴.

Encara que sembla paradoxal, pot no resultar sorprenent que les citacions dels dos més importants gramàtics llatins, Donat i Priscia, siguin pràcticament inexistents al *Liber elegantiarum* de Joan Esteve²⁵⁵, una obra destinada a l'ensenyament i la pràctica de la llengua llatina a finals de l'edat mitjana. En primer lloc, i pel que fa a Donat, no podem oblidar el caràcter elemental de l'*Ars minor* donatiana, potser massa rudimentari per als comentaris habituals i el nivell de la destinació escolar suposable per al *Liber*. En segon lloc, i pel que fa a Priscia, acabem de recordar com el seu llegat tingué més aviat, sobretot a partir dels segles XI-XII, una incidència indirecta, a través del seu reaprofitament en altres obres —gramaticals o lexicogràfiques— que el suplantaren dins els curriculum medievals, tant pel que fa als continguts teòrics, com en qualitat de vehicle d'un immens i variat cabal d'*excerpta* de les millors autoritats de l'edat d'or llatina²⁵⁶. És segurament a través d'aquestes reelaboracions que hom en podria rastrejar, penosament, recialles al *Liber elegantiarum*.

²⁵³ Vegeu G.A. Padley (1976:17) i el que direm més endavant.

²⁵⁴ H. Keil (1855-1880:xxiii-xxiv) documenta sis edicions de Priscia entre 1470 i 1503, i L.V. Gerulaitis (1976:81) en recompta onze d'incunables tan sols a Venècia. Moltes d'aquestes es troben encara en biblioteques espanyoles (García Craviotto 4760-69)

²⁵⁵ Hi trobem tan sols una citació atribuïda a Donat, a l'entrada 67991.1..

²⁵⁶ Vegeu més avant els subapartats referits a la lexicografia de l'antiguitat i de l'edat mitjana per a més detalls sobre les 'transfusions' entre gramàtica i lexicografia.

Un exemple del que diem l'ofereix, en concret, l'única referència del *Liber* a Priscià (entrada 9641.1.), que consisteix simplement en la menció del seu nom dins una frase que vol exemplificar els diferents tipus de complements del verb *memini*. Però s'esdevé, a més a més, que tot el fragment on s'integra l'oració no és altra cosa que la simple transcripció d'una obra de la qual, com ja hem posat en evidència en algun altre lloc²⁵⁷, el *Liber* és deutor en importants i repetides ocasions: es tracta una vegada més dels *Rudimenta grammatices* de l'humanista italià Niccolò Perotti. Aquest autor és el qui fa servir en realitat el nom de Priscià per a farcir una frase que pretén il·lustrar el règim de *memini*:

²⁵⁷ Vegeu més amunt dins aquest apartat i Ll. Polanco (1994).

[g5r^o]

Memini huius ordinis neutrum est: licet in .o. non desinat et tamen iungitur aliquando accusativo. ut Virgilius Forsan et haec olim meminisse iuvabit. Aliquando aetiam iungitur ablativo cum prepositione: sed quando accusativo et genitivo iungitur significat recordari: ut non memini hanc rem vel huius rei: hoc est non recordor: quando autem iungitur ablativo cum praepositione: vel in terdum [*sic*] genitivo significat mentionem facere: ut Pristianus non meminit de hac re vel huius rei: hoc est mentionem non fecit.

9641. Recordar-se.

1. Memini huius ordinis nneutrum est licet in O non desinat. Et tamen iungitur aliquando accusativo, ut Virgilius: "Forsan et hec olim meminisse iuvabit". Aliquando etiam iungitur ablativo cum de prepositione. Sed quando accusativo et genitivo iungitur significat mentionem facere, ut: Non memini hanc rem, vel huius rei, hoc est, non recordor. Quando autem iungitur ablativo cum prepositione, vel interdum genitivo significat mentionem facere, ut: Priscianus non meminit de hac re vel huius rei; hoc est, mentionem non fecit.

[...]

Podem constatar ací com l'entrada del *Liber* transcriu gairebé literament —si excloem algun lapsus gros²⁵⁹— el fragment paral·lel de l'obra de Niccolò Perotti.

²⁵⁸ Seguim ací i, sense més indicacions d'ara endavant, els criteris de transcripció i el text especificats més amunt.

No seria, tanmateix, excessiu voler trobar en un apartat de les *Elegantiae* de Lorenzo Valla un evident paral·lelisme tant amb el text dels *Rudimenta* com amb el de Joan Esteve:

Memini, pro recordor, tum genitivum, tum accusativum [sic] postulat. ut Terentius. Faciam ut meique, & huius diei, ac loci semper memineris. Cicero. Omnia, quae curant senes, meminerunt vadimonia constituta: qui sibi, cui ipsi debeant. Quid iurisconsulti? quid pontifices? quid augures? quid philosophi senes. quam multa meminerunt. Idem verbum pro eo, quo est mentionem facio: recusat accusativum: postulatque genitivum, vel ablativum cum praepositione de: ut Quintilianus. Neque omnino huius rei meminit poeta ipse²⁶⁰.

L'extraordinària semblança d'aquest darrer paràgraf de Valla amb els dos anteriorment transcrits de Perotti i Esteve ens torna a posar sobre la taula un fet comprovat anteriorment: l'estreta connexió entre diverses produccions gramaticals humanistes, en diferents aspectes, i en particular a l'hora de reciclar, moltes vegades a través de determinats

²⁵⁹ Com quan, en comptes de "quando accusativo et genitivo iungitur significat recordari", Esteve transcriu: "...significat mentionem facere", amb la qual cosa cau en una incoherència —com tantes altres al *Liber*—, ja que un poc més avant atribueix el mateix significat, "mentionem facere", al mateix verb "quando autem iungitur ablativo cum prepositione, vel interdum genitivo".

²⁶⁰ L. Valla, *Elegantiae* III, 61 (1526: f.54, c.2)

texts medievals, el llegat de la gramàtica i la lexicografia clàssica. En aquesta transmissió no falten els malentesos i les corrupcions textuais, igual com de vegades les reelaboracions conscients. Potser un exemple d'açò darrer, més que no d'altra cosa, és el canvi del nom de Quintilià — que apareix en Valla— pel de Priscià —que trobem, a partir de Perotti, recollit en el *Liber*. No podem oblidar, en aquest i en molts altres casos que comentarem de falses atribucions o de citacions corruptes, l'hàbit general a l'edat mitjana i encara al Renaixement —sobretot segons ens allunyem del nucli més exigent de l'humanisme filològic italià— de fer citacions de memòria i de segona o tercera mà: l'acceptació acrítica del *textus receptus* no rebé un antídoto eficaç fins a les aportacions metodològiques de Valla i sobretot de Poliziano²⁶¹.

Tot i que pel que fa a l'al·lusió anterior no podem parlar amb propietat d'un malentés —que en qualsevol cas seria atribuïble a Niccolò Perotti—, cal recordar ací altres errors de citació —o de vegades d'impressió— que hom ha pogut constatar en certes ocasions en què el *Liber* esmenta l'autoria de fragments reproduïts. Així, com veurem, es cita *Nestorius* per *Isidorus* (entrada 8852.2.); es fa referència a unes *Satyrarum* de Lucreci, inexistents, que en realitat són de Lucili (entrada 5343.1.); es cita un fragment de Lucili tot atribuïnt-lo a Livi (entrada 2146.1.); o bé s'adjudica a Plini el mot *ergastulus*, que sembla procedir més aviat de Lucili, a través de Noni Marcel (entrada 9040.2.). De la mateixa manera, un fragment de les *Georgica* (3, 42) de Virgili és adscrit a l'*Eneida* (cant IV) (entrada 5016.5.), *et sic de caeteris*²⁶².

²⁶¹ Vegeu els comentaris i la bibliografia sobre el tema aportats per Gómez Moreno (1994:59-61).

²⁶² Vegeu per a altres casos les *Notes a l'edició crítica* (capítol 6.2.) i les *Citacions del Liber elegantiarum* (capítol 4.6.).

Contrarestant aquesta absència de Priscia, cal dir que hi ha al *Liber* altres citacions, o si més no al·lusions a altres autors llatins, que es podrien agrair a la transmissió d'aquest gramàtic. Ni que siga, com veurem una vegada més, a través d'intermediaris. Per exemple, l'atribució a Servi de l'ús del mot *comentum* [*commentum*] (entrada 2239.1.) podria ser una nova relliscada d'Esteve, ja que aquest mot no sembla haver estat registrat en Servi²⁶³, i en canvi sí en Priscia²⁶⁴. Està il·lustrat, en canvi — com ara diu encertadament el *Liber*—, en Nigidi (s. I a.C.). Però de fet, sabem que els fragments de Nigidi els devem també al zel de Priscia²⁶⁵, que en reproduí uns quants dins la seua gramàtica. En conseqüència, tot indica que la font principal d'aquestes citacions és sempre el gramàtic de Constantinoble. Ara bé, no ens hauria de sobtar de comprovar que també en aquest cas el *Liber elegantiarum* és segurament deutor, una vegada més, d'un autor com Lorenzo Valla, que declara en més d'una ocasió la seua admiració a l'obra de Priscia. En efecte, trobem a les seues

²⁶³ No l'hem pogut veure atribuït a Servi en l'exhaustiu *Index grammaticus* de Lomanto/Marinone (1990).

²⁶⁴ En concret, Lomanto/Marinone (1990) remetent a l'edició de H. Keil (1855-1880:II, 514, 9 i 11; III, 281, 15). En el segon d'aquests fragments Priscia (*Institutiones grammaticae* XVIII, 163) esmenta el mot *commentum* amb referència a Donat:

'Ausculto tibi' et 'te'. Attici 'ἀκροῶμαι σοῦ' καὶ 'σέ'.
Αἰσχίνης ἐν τῷ κατὰ Κτησιφῶντος· οἱ δὲ δικασταὶ ὡσπερ ἐπῳδῆν
ἢ ἄλλο τι ἀλλότριον πρᾶγμα ακροῶμενοι. [...] nec enim aliter stat
iambus, qui est quaternarius, quod etiam Donati commentum approbat.

²⁶⁵ Fragments recollits en els *P. Nigidius Figulus fragmenta apud Prisciani grammatica*, especialment al tom 2 de l'edició de Swoboda (1889), segons F. Gaffiot (1934:1714).

Elegantiae un passatge ben paral·lel al l'entrada 2239.1. del *Liber*, però amb referències més fidedignes als mateixos autors que comentem, i en el qual no és difícil intuir, com a mínim, una inspiració per a les precisions gramaticals i les atribucions d'Esteve:

Commentaria quid sint. Cap. xxi. Commentarii nomen quid significet, tertio declamationum libro Seneca declarat: cum dicit. Sine commentario nunquam dicit: nec commentario contentus erat: in quo nuda res ponuntur. Et Cicero in Bruto. Non est oratio, sed capita rerum, & orationis commentarium paulo plenius. [...] Quidam tamen aliter faciunt, utique in alia significatione: quae est (ut sentio) expositio, & interpretatio auctorum, utroque genere promiscue utentes: ut A. Gellius. [... ..]. Quidam etiam talia huiusmodi opera commentum vocaverunt: ut Nigidius, Donatus, Priscianus, aliique nonnulli. Servius commentarium commentariosque pro homine accipere videtur: cum inquit in .vii. aeneidos. Dicit quidam commentarius: connexa legendum. & in Georgicorum primo. Superfluo movent quaestionem commentarii.²⁶⁶

Altres gramàtics antics que són mencionats en un lloc o altre del *Liber elegantiarum* tampoc no sembla que hagen deixat empremtes importants de la seua influència. Caldrà recordar ací que, al mateix *Pròleg* del *Liber elegantiarum*, Joan Esteve es vanta que "iuvabat me nonnunquam vicisim accipere... modo Aulum Gelium, tunc Macrobbium, nun Servium ceterosque eloquentissimos codices". De tots aquests autors, el darrer, a part dels casos que hem vist més amunt, no és citat al

²⁶⁶ L. Valla, *Elegantiae* IV, 21 (1526: f.63, c.1-2).

Liber més que en una altra entrada (7926.1.)²⁶⁷. Macrobi no torna a ser al·ludit en tot el cos de *Liber elegantiarum*. Per la seua banda, a Aulus Gel·li, se'l cita encara dues vegades (entrades 5659.1. i 6800.1.) i a més s'hi fa referència en una entrada (8905.) que, com demostrarem tot seguit, té tota l'apariència d'haver conjuminat, amb discutible encert, fragments de dues obres ja repetidament adduïdes com a *inspiradores* del *Liber*: les *Elegantiae* de Valla i els *Rudimenta* de Perotti:

²⁶⁷ Cal dir que Servi apareix també esmentat entre els llibres de l'inventari (1489) del canonge Macià Mercader (*Servi Vocabolista*). La seua obra sembla haver tingut edicions italianes durant el segle XV (L.V. Gerulaitis 1976:82).

ELEGANTIAE VI, 24

(f.102, c.2)

Deprecor supplicium, idem Aulus Gellius ait dictum esse: quasi detestor, vel execror, vel depello, vel abominor. Ego autem ita dici puto deprecor: ut precor, & imprecor. Praecor tibi bonum: precor tibi malum. Sic depraecor liberationem: & depraecor poenam illam ut potiar: hanc ut vitem. Ovid. lib. i. de Ponto. Saepe precor mortem: mortem quoque deprecor idem. Ne mea sarmaticum contegat ossa latus. Deprecor dixit quasi precor mortem non dari mihi in hac terra. [...] Denique deprecor magis significat vel dicto, vel facto recuso: quam illa quae Aulus Gellius attigit.

RUDIMENTA GRAMMATICES

[glv^o]

Oro as avi atum *per*
pregare

[...]

Quid est inter orare et
exorare. Orare est praecari
exorare est impetrare.

[h7r^o-v^o]

Praeco [sic] ris tus sum
Deprecor ris tus sum *per*
pregare

[...]

Praecor et depraecor
quomodo differunt inter
se: Praecari est rogare.
Depraecari vero est
praecando avertere. ut
Ovidius Saepe precor
mortem: mortem quoque
deprecor idem: ne mea
sarmaticum contegat ossa
solum.

LIBER ELEGANTiarUM

8905. Pregar

1. Orare. 2. Exhorare.
Hoc interest: orare est
precari, exorare est
impetrare. 3. Precor et
deprecor differunt.
Precor quando
cosntruitur cum
accusativo, quid
significat? Notum est
[...].

4. Precor et deprecor
differunt inter se. Precari
est rogare, deprecari vero
et precando aliquid velle
evitare. Ovidius, De
Ponto: "Sepe precor
mortem, mortem quoque
deprecor". Aliquando
usurpatur pro valde
precari, teste Aulo Gelio.
[...].

En definitiva, els variats exemples que acabem de presentar indiquen que els diversos fragments, explícits o implícits, que en el *Liber elegantiarum* rementen tant a Priscia com a altres autors i gramàtics llatins de l'antiguitat ben sovint no són fruit del maneig dels originals,

sinó que han estat habitualment manlevats d'obres posteriors, medievals o humanistes, amb les quals Esteve fa la impressió d'estar molt més familiaritzat. Es tracta d'un poderós indici que la passió per la consulta directa dels clàssics, la revisió de la tradició medieval o els hàbits de lectura crítica dels texts, trets característics del millor humanisme filològic que progressava a Itàlia, no tenien encara a València una implantació sòlida.

B) La lexicografia en l'antiguitat.

En estreta relació amb les aportacions gramaticals de l'antiguitat cal considerar la producció lexicogràfica. Com A. della Casa ha posat en relleu, "l'histoire de la grammaire latine dès sa première et timide apparition, nous remarquons qu'on ne peut la séparer des recherches glossographiques: comme il était déjà arrivé en Grèce, et même à Rome, les gloses furent, du moins au début, mises en évidence et recueillies surtout pour l'enseignement scolaire"²⁶⁸. En aquest sentit, els reculls lexicogràfics, tal com hem indicat més amunt, participen tant de la finalitat *historice*, com de la *horistice*, és a dir, alhora "faire comprendre avec plus de clarté les leçons des textes anciens, classiques et chrétiens, et corriger et améliorer le style"²⁶⁹, com testimonien Varró, Verri Flac, Aelius Stilo, Asinius Gallus, Ateius Philologus, o Quintilià

²⁶⁸ A. della Casa (1981:36).

²⁶⁹ A. della Casa (1981:36).

mateix²⁷⁰. Aquesta imbricació de lexicografia i gramàtica es comprova alhora en les dues direccions. D'una banda, nombrosos gramàtics presten una atenció especial als reculls glossogràfics i lèxics: Suetoni, Aulus Gel·li, i tots els *grammatici latini*²⁷¹, començant per Priscià o Donat, els quals incorporen, com a element essencial dels seus continguts, fragments amb les informacions lèxico-gramaticals dels autors que són adduïts com a *auctoritates*.

A part d'aquesta aplicació més directament gramatical, però sense eixir de les aplicacions educatives, la pràctica lexicogràfica havia començat ja a desenvolupar-se més o menys autònomament. Des del s. V a.C. els més antics glossaris grecs —coneguts com a γλωσσαί— es concentren en l'explicació dels mots difícils d'autors particulars, i especialment Homer. Sòcrates fa referència en alguns casos a aquestes expressions. Protàgores d'Abdera (s. V a.C.) o Praxífanos, gramàtic del s. IV a.C., semblen haver confegit alguns d'aquests glossaris homèrics. Altres lexicògrafs primerencs van ser Filetas de Cos (c. 340-284 a.C.) —tutor de Ptolemeu Filadelf (308-246 a.C.)—, Zenòdot d'Efes (c. 325-c. 234 a.C.) —primer bibliotecari de la Biblioteca d'Alexandria—, Xenòcrit i Filí de Cos, i sobretot Aristòfanos de Bizanci (c. 257-c. 180 a.C.), successor d'Eratòstenes al capdavant de la Biblioteca d'Alexandria. Tot continuant l'obra dels seus mestres, Zenòdot, Cal·límac i Eratòstenes, Aristòfanos compilà un diccionari temàtic —anomenat Λέξεις— que introduí novetats en explicar els mots dialectals i, a partir d'aquests,

²⁷⁰ És Quintilià (*Instit.* I 1,34) el qui escriu: "Illud non paenitebit curasse, cum scribere nomina puer, quemadmodum moris est, coeperit, ne hanc operam in vocabulis vulgaribus et forte occurrentibus perdat. Protinus enim potest interpretationem linguae secretioris, quas Graeci γλώσσας vocant... ediscere" (*apud* A. della Casa 1981:36).

²⁷¹ Vegeu l'edició de H. Keil (1955-1880).

altres d'antics des de l'època d'Homer. Cal·límac de Cirene (fl. c. 260 a.C.) també compilà una sèrie de vocabularis temàtics i dialectals. Deixebles d'Aristòfanes van ser els lexicògrafs Diodor, Artemidor, Nicandre de Colofó i sobretot Aristarc de Samotràcia (c. 220-145 a.C.)²⁷², mestre al seu torn del conegut gramàtic Dionís de Tràcia (fl. 166 a.C.). És el s. I a.C. que Filoxenes i Trifó d'Alexandria proposen amb el seu *Περὶ ἑλληνισμοῦ* un ús correcte de la llengua grega tot combinant gramàtica i lexicografia²⁷³. Ja dins l'era cristiana, Valeri Harpocràtion (s. I) compilà un lèxic dels oradors àtics, Theó d'Alexandria (s. I), un altre sobre el lèxic de la tragèdia i comèdia, i Àpion (s. I) un altre sobre la llengua d'Homer. La majoria d'aquests glossaris del primer segle de la nostra era, com veiem, mantenen un interès predominant per la llengua d'Homer, pels mots 'obscur's de poetes i dramaturgs, i en general pels usos literaris, potser amb l'excepció de Valeri Harpocràtion, que té en compte la llengua parlada. El segle II hom constata un predomini de l'interès pels autors àtics, en les obres de, entre altres, Juli Pòl·lux, Galé de Pèrgam, Eli Dionís, Frínic Arabius Pausani l'Aticista o Eli Moeris, tot i que Apol·loni Sofista (s. II) encara recull un *Lexicon Homericum*, basat en Aristarc i Àpion. De fet, l'èmfasi anterior en els models àtics provocà una reacció concretada en l'anònim *Ἀντιαττικίστης*. Encara durant el segle III tenim constància de l'activitat de nombrosos lexicògrafs grecs a través d'Ateneu de Naucratis²⁷⁴ (fl. 200) o de Filemó d'Atenes²⁷⁵.

²⁷² Autor d'un lèxic homèric —*Λέξεις, Significats*— ordenat segons els llibres de l'autor. Per a més dades sobre la lexicografia grega antiga, vegeu R.L. Collison (1982:25-44) i Reynolds/Wilson (1974:1-23).

²⁷³ A. della Casa 1981:37.

²⁷⁴ Autor de *Δειπνοσοφισταί* (El convit dels savis).

Sembla que tots aquests glossaris van partir d'una ordenació segons autors, capítols o obres per a evolucionar envers un ordre alfabètic progressiu: primer segons la primera vocal o consonant, després segons el mot sencer, com demostra, al segle II, Diogenià d'Heraclea. Una major complexitat i elaboració assolí l'anomenat *Glossari Hermeneumata* —conservat en manuscrits del segle IX—, que és ja una compilació greco-llatina del segle II, amb vocabularis temàtics i alfabètics, seguits de *conversations* o col·loquis²⁷⁶. Aquest nom pervisqué per a anomenar precisament "des glossaires systématiques bilingues contenant de noms des dieux, des plantes, des parties du corps, etc. Ils existaient depuis le IIIe siècle à Rome et servaient à apprendre le grec"²⁷⁷. Els més famosos són els coneguts com a *Pseudo-Dositheana Hermeneumata*, atribuïts al mestre grec Dositheus Magister, que exercí a Roma durant la quarta centúria²⁷⁸. La producció lexicogràfica grega continua sent important almenys fins al segle VI, sovint amb una remarcable influència en occident i en relació amb la llengua llatina. El s. V, Hesiqui d'Alexandria compila el més ampli dels lèxics grecs de

²⁷⁵ Autor de Περὶ ἀττικῆς ἀντιλογίας τῆς ἐν ταῖς λέξεσιν (Sobre la discussió de les expressions àtiques).

²⁷⁶ Vegeu Collison (1982:35).

²⁷⁷ O. Weijers (1991:55) precisa que : "Dans certaines versions, les différentes listes ont été rassemblées en un seul alphabet, dans d'autres la forme est celle d'une conversation entre maître et élève, comme c'est le cas dans les *colloquia*". El gènere sembla haver tingut també una notable continuïtat medieval i renaixentista com a mètode didàctic, fins a Vives o Erasme, com recorda Buridant (1986:18, 39).

²⁷⁸ Weijers (1991:55), Collison (1982:36). Edició dins G. Goetz/G. Löwe (1888-1923:I).

l'antiguitat (Συναγωγή πασῶν λέξεων κατὰ στοιχείων). Òrion, professor a Alexandria devers l'any 430, confegí un diccionari etimològic, i de Stephanos de Bizanci se'ns han conservat fragments d'un magne diccionari geogràfic (s. V). Altres lèxics bilingües conservats a l'edat mitjana occidental són els anomenats *Pseudo-Ciril*, atribuït al patriarca Ciril d'Alexandria (380-444), i el *Pseudo-Filoxé*, atribuït a aquest consul de Roma durant el 535, tots dos conservats a través de la col·lecció anomenada *Lexica Segueriana* (s. XI)²⁷⁹.

Com en el camp de la gramàtica i en molts altres aspectes de la cultura romana, la lexicografia llatina va tenir en els seus orígens un indubtable influència grega. Sembla que Crates de Mal·los, durant una accidentada ambaixada a Roma, hi introduí les inquietuds gramaticals. Segons Suetoni²⁸⁰, fou un deixeble de Dionís de Tràcia, Luci Eli Stiló (c. 152-74 a.C.), el primer llatí que va redactar un vocabulari i va tenir un mestratge decisiu tant sobre Ciceró com sobre el primer gramàtic romà important, Marc Terenci Varró (116-27 a.C.). No sembla, però, haver estat excessiu l'interés inicial dels llatins pels diccionaris de la seua pròpia llengua. En general, es considera que Marc Verri Flac (s. I) fou l'autor del primer diccionari llatí, *De verborum significatu* (c. 10 a.C.), centrat en la significació de mots rars o incomprensibles. Tanmateix, aquesta obra no ens ha arribat directament. Fou Sext Pompeu Fest (s. II) el qui en féu un epítom complet, que només se'ns ha conservat en part. D'aquesta revisió ens ha pervingut alhora la versió epitomitzada per Pau Diaca en l'època carolíngia (s. VIII). Aquests reculls van ser reaprofitats repetidament en els segles següents per diverses col·leccions

²⁷⁹ Vegeu l'edició del primer per Goetz/Löwe (1888.1923:II, 314-483). El segon ha estat conservat en manuscrits del segle XI (Casa 1981:37).

²⁸⁰ Suetoni, *De grammaticis*, I.

de glosses, com les anomenades *Glossae Placidi*²⁸¹. L'altre inventari lèxic important de l'antiguitat llatina és *De compendiosa doctrina* de Noni Marcel (fl. 323), originari de Numídia. En realitat es tracta d'una enciclopèdia, de la qual algunes parts —al voltant d'un terç— tenen un contingut més lexicogràfic, i que ofereix l'interés d'exemplificar els usos lèxics a través de nombrosos fragments d'escriptors llatins que utilitza exhaustivament, com és el cas, entre altres, de dues tragèdies senceres d'Enni²⁸². En aquesta obra, l'autor dedica una especial atenció a l'etimologia, com abans ja ho havia fet Varró en la seua 'gramàtica' *De lingua Latina*, fet gens estrany atés que l'etimologia era considerada una part de la gramàtica pròpiament dita²⁸³. Una mostra evident de la imbricació de la lexicografia amb la resta del pla educatiu de la seua època —i de l'etimologia amb la gramàtica i la lexicografia— és l'obra d'Isidor de Sevilla (c. 570-636), *Originum seu Etymologiarum libri XX*, una enciclopèdia del món antic, ordenada sistemàticament, i que havia de tenir una enorme influència en la consolidació de l'ensenyament medieval —i de l'estructura del *trivium* i del *quadrivium*—. D'aquesta obra, però, només el llibre X és dedicat plenament a qüestions etimològiques, seguint l'ordre alfabètic segons la primera lletra dels mots²⁸⁴. Una altra

²⁸¹ Casa (1981:37-38).

²⁸² Sobre Fest i Marcel, vegeu Collison (1982:34-35), Reynolds/Wilson (1974:21, 30), O. Weijers (1989:139). Vegeu també l'edició de l'obra de Noni Marcel (1903), a cura de W.M. Lindsay, i la de Sext Pompeu Fest (1839), a càrrec de Carolus Mueller [Karl Müller].

²⁸³ Ja hem comentat anteriorment la importància de l'etimologia en el debat entre analogistes i anomalistes. Vegeu a més: Weijers (1989:139), Reynolds/Wilson (1974:21-22), Collison (1982:28-30).

²⁸⁴ Encara al segle XV, tot i les crítiques que sofrí per part dels més exigents humanistes, trobem aquesta obra en les millors biblioteques,

obra d'Isidor amb caràcter almenys parcialment lexicogràfic són les *Differentiis*, que inclouen dues parts de contingut divers: l'anomenada *Differentiae verborum*, que es dedica a posar de relleu diferències entre termes i conceptes pròxims, i el *De differentiis rerum*, de caràcter religiós i amb mínimes referències lèxiques²⁸⁵. Potser de caràcter semblant però bastant anteriors són les anomenades *Glossae Eucherii*, o *Formulae spiritalis intelligentiae*²⁸⁶, de sant Euqueri, bisbe de Lió (+ ca. 449), que recull termes relacionats amb la vida espiritual, amb un ordre sistemàtic i utilitzant la tècnica que serà seguida posteriorment per les anomenades *distinctiones*. Aquest gènere, consolidat amb l'obra *Clavis scripturae* (s. VIII), i de gran predicament a l'edat mitjana, aspirava a aclarir les diferències entre els diversos sentits figurats o simbòlics dels termes bíblics, tot il·lustrant-los amb els respectius passatges²⁸⁷.

En canvi, i malgrat el títol, els *Synonyma* (post 610) del mateix sant Isidor, anomenats de vegades *Soliloquia*, són en realitat un

com la del canonge Macià Mercader (inventari de 1489): *Esidorus Etimologiarum*. Vegeu l'edició de l'obra d'Isidor de Sevilla (1982-83) a cura de J. Oroz Reta i M.-A. Marcos Casquero. Per a més dades, vegeu la *Introducción* de M. Díaz y Díaz a aquesta obra, a banda de Weijers (1989:139; 1991:41, 75), Reynolds/Wilson (1974:74-75), Collison (1982:40).

²⁸⁵ Vegeu sobre aquesta obra les informacions més precises de M.C. Díaz i Díaz (1982:116-119), i les referències de V.J. Herrero (1981:268) o E.R. Curtius (1955:72). Per a una edició de l'obra, vegeu *Patrologia Latina*, 83, cols. 9-98. O. Weijers (1991:53), enfront d'aquests autors, manté que "les

²⁸⁶ Weijers (1991:187).

²⁸⁷ Weijers (1991:120-126, 184, 187).

'llibre de lamentacions', on tanmateix recorre com a mecanisme literari a la tècnica de la *variatio synonymica*²⁸⁸. Tot i això, és revelador que la inspiració per a adoptar aquest recurs, segons declara en el pròleg el mateix autor, haja estat precisament un opuscle anomenat *Synonyma Ciceronis*, col·lecció de sinònims atribuïts a Ciceró però que en realitat daten dels segles V o VI. Aquests altres *Synonyma* pseudo-Ciceronians van constituir de fet una de les freqüents fonts de glossaris medievals, sobretot del *Liber glossarum* o *Glossarium Ansileubi* (segona meitat del s. VIII o s. IX), un dels principals glossaris llatins, compost en ordre alfabètic, i font principal dels glossaris posteriors, en principi i sobretot de Papias²⁸⁹. El tractament dels sinònims va rebre també l'atenció de Quintilià, i és conegut que els rètors clàssics i postclàssics van recórrer sovint a exemples pousats de les obres de Ciceró, com demostren els noms d'alguns dels reculls conservats: *Synonyma (sinonima, senonima) Ciceronis*, *Glosae senonimae Ciceronis*²⁹⁰. A través d'aquest tipus de glossaris, el gènere dels *synonyma* conservà una indubtable vigència

²⁸⁸ Vegeu les informacions de M.C. Díaz i Díaz (1982:125-127), i les referències un poc imprecises de V.J. Herrero (1981:268). O. Weijers (1991:53) especifica que "les *Synonyma* d'Isidore de Séville forment un genre tout à fait différent. C'est un 'livre de lamentations', qui n'a rien à voir avec les ouvrages grammaticaux [...]".

²⁸⁹ Vegeu per al *Liber glossarum*: Weijers (1991:52, 196) i Casa (1981:40), i l'edició dins W.M. Lindsay et alii (eds.) (1926-31:I).

²⁹⁰ Reculls conservats en còpies dels segles IX a XII. Pel que fa al País Valencià, cal dir que també són coneguts: en l'inventari dels llibres del canonge Macià Mercader (1489; vegeu la secció anterior 1.3.1.) es fa constar un *Sinononica [sic] Ciceronis*. Vegeu l'edició d'aquests glossaris i molts altres de la baixa llatinitat en G. Goetz/G. Löwe (eds.) (1888-1923:IV).

medieval, concretada entre altres i particularment en la col·lecció de *Synonyma* de John of Garland (mitjan s. XIII)²⁹¹.

La tradició lexicogràfica de la llatinitat tardana sembla ser molt deutora de la lexicografia grega bilingüe —particularment d'obres com el *Pseudo-Ciril*, deutor al seu torn de Carisi, Diomedes, Dositeu i Servi²⁹², o el *Pseudo-Filoxé*, ja mencionats—, i dels gramàtics llatins, com Diomedes, Focas, Probe, Carisi, Veli Long, Dositeu, d'Eutiques, deixeble de Priscià, i sobretot del mateix Priscià²⁹³: en nombrosos casos hom ha constatat un reaprofitament d'informacions lèxiques contingudes en aquestes obres gramaticals²⁹⁴, com demostra l'heterogeneïtat de fonts del més vast recull lexicogràfic de l'època, el *Liber glossarum* del bisbe Ansileube (s. VIII-IX).

Altres escriptors cristians amb una obra lexicogràfica remarcable van ser el monjo de Northumbria Beda el Venerable (673-735), que marca una fita en la cristianització de la cultura greco-llatina. A part de la seua famosa *Historia ecclesiastica gentis Anglorum*, produí una important obra filològica, on es poden escorcollar influències gramaticals diverses²⁹⁵: *De schematibus et tropis*, on proposa la Bíblia com a model retòric, i *De orthographia*, de contingut en gran part

²⁹¹ Weijers (1991:52-53, 193-94). Sobre John of Garland, vegeu J.J. Murphy (1986:184 i ss.).

²⁹² Casa (1981:37). Vegeu els texts de tots aquests autors en H. Keil (1855-1880).

²⁹³ Casa (1981:38-40).

²⁹⁴ Casa (1981:39-40).

²⁹⁵ E.R. Curtius (1955:77) hi veu entre altres Diomedes.

lexicogràfic i on es deixa notar la influència de les *Glossae Placidi*²⁹⁶ i d'altres glossaris grec-llatí²⁹⁷. Per la seua banda, Rabanus Maurus (c. 776-856), deixeble d'Alcuí, abat de Fulda (822) i arquebisbe de Magúncia (847), plagia les *Etymologiae* d'Isidor en el seu *Opus de universo*, i fou a més l'autor d'una *Excerptio de arte grammatica Prisciani*²⁹⁸.

Com hem pogut comprovar, és més que considerable la transfusió lèxica entre vocabularis i glossaris de diferents generacions, i encara entre obres gramaticals i lexicogràfiques. I això tant en els segles que hem revisat fins ara com durant tota l'edat mitjana. Aquest fet, al costat de la reelaboració constant del material manllevat, fa sovint més que complicada, gairebé impossible, la identificació segura de la procedència dels lemes i les definicions lèxiques. És un problema que s'ha pogut constatar, per exemple, en l'estudi de les *Glossae Placidi*, que alguns consideren derivada de Pompeu Fest, d'altres directament del *De significatu verborum* de Verri Flac, i alguns altres encara de glossaris intermedis basats en aquesta obra²⁹⁹. Aquest fenomen, constatable en molts autors i obres semblants en l'antiguitat, es complica amb les evolucions i interinfluències posteriors de la lexicografia i la gramàtica medievals, posats en relleu entre altres per A. della Casa, C. Buridant, O. Weijers, etc.³⁰⁰. És per això que resulta extremament arriscat d'atribuir al coneixement o la utilització directes d'un autor l'aparició

²⁹⁶ Casa (1981:38), E.R. Curtius (1955:77), V.J. Herrero (1981:268-269).

²⁹⁷ Weijers (1989:140).

²⁹⁸ Collison (1982:42), M. Gibson (1992).

²⁹⁹ Casa (1981:38).

³⁰⁰ Casa (1981), Buridant (1986), Weijers (1989).

d'empremtes d'aquest en obres posteriors, ja que els camins de l'apropiació d'uns o altres continguts poden haver estat extraordinàriament intrincats. Les dades aportades en el subapartat anterior respecte a la transmissió de continguts d'uns pocs gramàtics llatins al *Liber elegantiarum* ho evidencien a bastament. Així i tot, i com també hem vist, en bastants casos hom pot, si no traçar les vies d'arribada, sí assenyalar alguns punt d'origen.

En aquest sentit, pel que fa al *Liber elegantiarum*, hom pot identificar determinats deutes amb alguns dels més importants lexicògrafs llatins. Ja hem pogut adonar-nos de la llarga incidència de Pompeu Fest al llarg de tota l'edat mitjana, tant directament com a través de les *Glossae Placidi* i d'altres importants reculls³⁰¹. Ben aviat, així mateix, va rebre edicions impreses, com la de Milà el 1475, un exemplar de la qual es conserva a la BUV³⁰². A la Corona d'Aragó ens consta que també era bastant conegut³⁰³. Així doncs, no resulta sorprenent que Sext

³⁰¹ Sobre la pervivència de Fest a l'edat mitjana, Sandys (1906:I, 627-28) diu que "the grammarian Festus was known in France, and also was preserved in Italy, Paulus Diaconus, generally recognised as the author of the extant abridgement, having lived in both of these lands". W.M. Lindsay ("The Festus-Glosses of the Abolita Glossary", dins 1921:1-45) ha tractat de destriar amb minuciositat els deutes amb Fest del glossari anomenat *Abolita* respecte dels d'altres autors com Apuleu, Terenci o Virgili.

³⁰² BUV, Inc. 110.. Fest va ser reeditat juntament amb Noni Marcel i Varró el 1483 (Collison 1982:56). Gerulaitis (1976:82) en registra dues edicions venecianes incunables ara la British Museum.

³⁰³ M. Mayer (1978:746-47) recorda la seua incidència durant tota l'edat mitjana i fa notar que se'n conserven diverses edicions a la Biblioteca Universitària de Barcelona.

Pompeu Fest siga al·ludit expressament al *Liber elegantiarum* en unes poques ocasions (entrades 3676.1., 5652.4., 11014.2.). En dues d'aquestes entrades (3676.1. i 11014.2.), però, es repeteix el mateix text amb alguna mínima variació. De tota manera, una vegada més ens trobem que el mateix fragment de Fest havia estat reproduït uns quants anys abans tant en les *Elegantiae* de Valla com en els *Rudimenta* de Perotti. Podríem pensar que es tractava d'una simple coincidència en les fonts lexicogràfiques del nostre autor i d'aquests singulars humanistes italians, si no fos perquè les similituds depassen de molt l'estricta citació de Fest i ens obliguen a reconèixer un fet ja prou documentat: la dependència directa —literal— d'Esteve respecte dels *Rudimenta* perottians, i la connexió, més laxa, d'aquests amb l'obra del Valla. Una simple comparació dels texts ho evidencia sense cap mena de dubtes:

ELEGANTIAE VI, 54

(f.110, c.4)

Penes te, ut Ulpianus ait amplius est, quam apud te. Nam apud te, est qualitercunque a te tenetur: penes te, est quod quodammodo possidetur. & ante hunc Festus Pompeius. Apud, & penes in hoc differunt: quod alterum personam cum loco significat: alterum personam; & dominum, ac potestatem: quod trahitur a penitus. Personam cum loco, Festus accepit pro personam; & locum: ut apud Platonem, & apud forum id est in Platone, & in foro. Quorum utriusque definitionem probo. Illudque addo: penes, dum tantum ad personam refertur: non modo dominum adesse significare: verumetiam laudem, ac vituperationem.

RUDIMENTA GRAMMATICES

[o5v^o-o6r^o]

Apud et penes quomodo differunt: apud minus est quam penes. Nam apud te est: qualitercunque res tenetur. penes te est quod quodammodo possidetur. Festus vero Pompeius dicit apud et penes in hoc differre quod apud personam cum loco significat. ut apud Platonem id est in loco in quo est Plato. et apud templum. Penes vero personam et dominium ac potestatem quod trahi dicit a penitus. Ut penes te est salus et vita mea:

LIBER ELEGANTiarUM

3676. En la tua mà stà la mia vida.

1. Penes te est salus et vita mea. Et nota quod penes et apud in hoc differunt: apud minus est quam penes. Nam apud te est qualitercunque res tenetur, penes te est quod quodammodo possidetur. Festus Pompeius dicit: "Apud et penes in hoc differunt: quod apud personam cum loco significat"; ut: Apud Platonem, id est, in loco in quo est Plato, et apud templum. Penes vero personam, dominium et potestatem.

Cal precisar ací que l'entrada 11014.3. del *Liber elegantiarum* gairebé idèntica a la 3676.1. encara segueix més de prop el text dels *Rudimenta*, ja que acaba: "Penes vero, personam et dominium ac potestatem, quod trahi dicit a penitus; ut: Penes te est salus et vita mea, quasi in manu tua". Fixem-nos que en l'entrada 3676. Esteve ha col·locat aquesta darrera frase llatina al començament de la subentrada en llatí, i n'ha donat, com a encapçalament, la traducció en català.

Donats aquests antecedents, és ben raonable suposar que l'altra citació que el *Liber* atribueix a Pompeu Fest, i altres no declarades que hi puguem adscriure, hagen pogut arribar a Joan Esteve a través d'alguns dels diversos texts medievals o humanistes que, com hem vist, el nostre autor segueix bastant fidelment. Podria ser aquest el cas de la cita de Cató (entrada 4929.1.), que en realitat ha estat transmesa per Fest³⁰⁴; o de les referències a mots com *bidentel* ([bidental] 10050.5.), *sobrini* (4379.1.), *alices*, *alitibus*, *allites* (3975.1., 5796.10., 10363.1.³⁰⁵) i altres. Potser aquesta transmissió interferida explica que en altres ocasions es reproduesca sencera una definició de Pompeu Fest sense esmentar-ne per a res la font. És el cas de l'entrada 496. del *Liber*:

496. Alegria quant hom obté victòria.

³⁰⁴ Vegeu les *Notes a l'edició crítica*.

³⁰⁵ Sobre aquest mot ja diu Fest (1471): "Alites volatu auspitia facientes: istae putabantur. buteos. anquasis. immusculus. aquila. vulturius".

En la qual la redacció no s'aparta gaire de la de Pompeu Fest³⁰⁶:

Ovantes laetantes ab eo clamore : quem faciunt
redeuntes ex pugna victores milites geminata .o. litera.

El cas de Noni Marcel és en part semblant. La seua incidència a l'edat mitjana va ser equiparable a la de Pompeu Fest. Sabem, per exemple, que fou inventariat dins la biblioteca del príncep de Viana (1461)³⁰⁷, o dins la del canonge de València Macià Mercader (1489: *Nonius Marcellus*), i que tingué ben aviat edicions incunables³⁰⁸. També fou acceptat com a autoritat entre els humanistes. D'Antonio de Nebrija, per exemple, es coneixen unes *Differentiae excerptae ex Laurentio Valla, Nonio Marcello et Servio Honorato*, casualment gairebé

³⁰⁶ Vegeu l'edició de S. Pompeu Fest (1471), sense foliar, conservada a la BUV (*Inc.* 110).

³⁰⁷ Mayer (1978:746).

³⁰⁸ Vegeu la impressió de *De proprietate sermonum* (Venècia, *magistrum typographicum Pomponii Melae*, 1478) i d'aquesta obra conjuntament amb Fest i Varró, *De lingua Latina* (Venècia, *Philippus Pincius*, 1496), conservades ambdues a la Biblioteca de Montserrat (A. Olivar 284, 282). Gerulaitis (1976:82) documenta moltes més edicions venecianes incunables de N. Marcel (8) que de Fest (2) o Isidor (2) als fons del British Museum, fet que deu estar en relació amb la qualitat del text rebut i, és clar, amb l'autoritat reconeguda pels humanistes als respectius autors.

contemporànies (c. 1487-90)³⁰⁹ del *Liber elegantiarum*, i que posteriorment serien incorporades com a suplement al text de les *Introductiones Latinae*³¹⁰. Al *Liber elegantiarum* les citacions explícitament reconegudes de la *De compendiosa doctrina* són escasses (entrades 7416.2., 9936.2. i segurament 5176.1.)³¹¹. Tot i això hi ha bastants indicis que permeten de suposar que l'obra de Noni Marcel ha tingut una incidència en el *Liber elegantiarum* que no deixen imaginar aquestes al·lusions directes. D'una banda hi ha les citacions d'altres autors que probablement han estat transmeses a través dels innumbrables *excerpta* de l'obra de Marcel. En el cas de dues citacions de Ciceró (entrada 5176.1.), per exemple, aquest deute es reconeix de forma explícita, encara que laconica. En la resta només podem suposar aquesta via de transmissió. És el cas d'Enni, que, segurament, és citat a partir de Noni Marcel en una de les entrades on és al·ludit (8571.1.)³¹². En l'altra citació d'Enni, en canvi, Esteve és declaradament deutor, com en molts altres passatges, dels *Rudimenta grammatices* de N. Perotti³¹³. Un altre autor transmés possiblement a través de Noni Marcel és Turpili, en les dues entrades on és citat (3132.1., 2143.3.); o Varró (en l'entrada

³⁰⁹ Salamanca, Typographia Nebrissensis (T. Santander 1990:9, núm. 460).

³¹⁰ Com per exemple dins Nebrija (1533:cxi r^o-cxiiii v^o) o en l'edició barcelonina (fols. 141-146) de 1505 per N. Spindeler (Biblioteca de Catalunya: 1-VI-11).

³¹¹ Vegeu les *Notes a l'edició crítica*.

³¹² Vegeu les *Notes a l'edició crítica*. Sabem, per exemple que Marcel "appears to have excerpted two tragedies of Ennius himself" (Reynolds/Wilson 1974:30).

³¹³ Vegeu les *Notes a l'edició crítica*.

5014.1.). El *Liber* fins i tot sembla parafrasejar una definició de Noni Marcel ("Strictureae dictae sunt quae de ferro candenti micant, cum massa malleis cuditur: unde et incus est appellata. dictae autem quod aut strictius emittantur aut quod oculos fulgore perstringant. Vergilius..."³¹⁴) en donar la definició que introdueix una citació de Virgili que apareix, també, en totes dues obres (entrada 5926.1.: "Structure, proprie scintille que de ferro ferventi exeunt quod autem stricte emitantur, id est, celeriter aut que oculos sui fulgore prestringant. Virgilius, ..."). Un cas semblant el trobem a l'entrada 9725.1., on Esteve no sols cita el mateix passatge de Lucili que reporta N. Marcel, sinó que copia la mateixa definició que aquest dona³¹⁵. En alguns casos totes les citacions d'un autor al *Liber* apareixen també al *De compendiosa doctrina*, com és el cas dels dos fragments de les *Historiae* de L. Corneli Sisenna (entrades 6371.1., 8202.1.), que ja van ser recollits per Marcel. Igual passa amb els dos versos de les tragèdies *Amphitryo* i *Aegisthus* de Luci Acci reportats per Esteve (entrades 5735.1., 9886.10.). En altres referències, més o menys vagues o inexactes, N. Marcel podria orientar sobre la correcta interpretació dels mots del *Liber*. Així, l'al·lusió a Plini a l'entrada 9040.2. podria tractar-se d'un error per Lucili, que és reportat per Noni, i precisament com a documentació del mot a què el *Liber* es refereix (*ergastylus*)³¹⁶.

En definitiva, és evident que l'ampli buidatge que Noni Marcel féu de nombrosos dels més importants escriptors clàssics facilità el seu

³¹⁴ *De compendiosa doctrina* 524M (ed. LINDSAY 1903:842).

³¹⁵ Vegeu l'entrada corresponent dins les *Notes a l'edició crítica*. Potser les mateixes fonts han inspirat el llatí de l'entrada 865.1..

³¹⁶ Vegeu les *Notes a l'edició crítica*. De fet l'atribució errònia de fragments de Lucili a altres autors, com Tit Livi, es repeteix, per exemple a l'entrada 2146.1..

aprofitament sistemàtic per part de nombrosos gramàtics i lexicògrafs medievals i renaixentistes, entre els quals Joan Esteve no sembla ser una excepció. A part dels exemples adduïts, ens permetríem suggerir que moltes altres de les copioses citacions, per exemple, de Ciceró, Terenci o Virgili que el *Liber* reproduïx, han estat extretes en molts casos de la *Doctrina* marcelliana. Una altra qüestió, evidentment, és si aquesta extracció ha estat directa o interferida, a través dels altres texts de contingut gramatical que Esteve contínuament reutilitza³¹⁷.

La incidència i la perduració de l'obra isidoriana en la tradició gramatical i lexicogràfica europea i catalana ja ha estat repetidament posada en evidència. Hom ha destacat l'existència de nombroses còpies manuscrites i la influència de l'obra d'Isidor de Sevilla en el diversos glossaris de Ripoll (s. X i XI)³¹⁸. Però la influència perviu fins a darreries de l'edat mitjana, i és constatable en una obra de la magnitud del

³¹⁷ Com ja vam precisar en un altre lloc (Polanco 1994), no coneixem edicions crítiques modernes de les *Elegantiae* vallenses o dels *Rudimenta* perottians, que ens poguessen oferir uns *indices auctorum* utilíssims per a la determinació real de les fonts d'aquests autors i d'altres com Esteve. Per a més precisions, vegeu més endavant els comentaris específics sobre les obres al·ludides.

³¹⁸ Mayer (1978:743-44) esmenta els dels s. X-XI a partir de l'edició de J. Llauró. Casas Homs (1955b) estudia i edita el del ms. 139 de Ripoll, on li sembla raonable de "pensar en Sant Isidor com a font immediata". Pel que fa al ms. 74 (s. XI) de la mateixa biblioteca, Casas Homs (1955:449) constata, dins la gran varietat de documents que conté, "la còpia més o menys extensa de llibres considerats imprescindibles en els centres culturals de l'alta Edat Mitjana, com és ara les *Etimologies* de Sant Isidor".

*Comprehensorium*³¹⁹, que reconeix explícitament el deute, entre altres, respecte de les "*Ethimologiarum* Isidori". Les seues obres són encara durant el segle XV unes de les més freqüents en totes les biblioteques ben equipades, fins i tot en les que semblen demostrar més sensibilitat humanística³²⁰. Sabem, a més, que va tenir ja diverses edicions incunables, com la de l'exemplar venecià de 1493 de la Biblioteca Universitària de València³²¹. Aquesta fidelitat medieval a l'obra de l'autor hispalense contrasta amb les dures crítiques que rep dels més reputats humanistes, com Valla, Nebrija, o Erasme. Valla, per exemple, en el pròleg al llibre segon de les *Elegantiae*, després de manifestar la preferència pels tres majors gramàtics llatins Donat, Servi i Priscià , condemna la majoria dels posteriors, "ut post eos quicumque aliquid de latinitate scripserunt: balbutire videantur. quorum primus est Hisidorus indoctorum arrogantissimus: qui, cum nihil sciat: omnia praecipit"³²². Erasme, per la seua banda, el col·locava al costat dels més avorrits autors medievals "quos ego barbariei duces vel praecipuos puto, Papiam, Huguitionem, Ebrardum, *Catholicon*, Joannem Garlandum, Isidorum caeterosque indignos"³²³. De fet al *Liber* no hem trobat cap citació

³¹⁹ G. Colon/A.-J. Soberanas (1986:41-42).

³²⁰ Les *Etimologies* apareixen en els diversos inventaris de la biblioteca capitular de València, com el de 1476 (*Liber ethimologiarum Esidori*), redactat per Joan Esteve. Una altra biblioteca, en aquest cas més humanista, és la del canonge Macià Mercader, en l'inventari de la qual (1489) apareix un *Esidorus Etimologiarum*.

³²¹ BUV: Inc. 185.

³²² L. Valla (1526: f.21, c.1).

³²³ Erasme, *Opus epistolarum*, núm. 26 (ed. Allen, I, p.115), *apud* F. Rico (1978:77).

expressa d'Isidor. Almenys, si no considerem que l'atribució (entrada 8852.2.) de la utilització del mot *ciconium* [*ciconiam*] a un cert *Nestorius* [!!] és una probable confusió per comptes d'*Isidorus*, ja que hom sembla haver atestat únicament aquest mot en l'autor hispànic.

2. La gramàtica i la lexicografia medievals.

A) La gramàtica a l'edat mitjana.

La pràctica gramatical del baix imperi havia consolidat unes orientacions bàsiques (metòdico-normativa i històrico-exegètica) i un cos de descripcions de la llengua llatina que perduraran durant una gran part de l'edat mitjana. Havia establert, així mateix, una noció de correcció lingüística, la *Latinitas*, basat en la llengua de la literatura clàssica, que com hem vist fou adduïda sovint en les obres gramaticals i lexicogràfiques tardo-llatines, i perdurarà com a model de tota la tradició posterior. És en funció d'aquest model que les obres més explícitament normatives, com l'*Appendix Probi*, formulen els seus dicteris.

Com hem comentat anteriorment³²⁴, una novetat important en els últims segles de l'antiguitat és la tensió derivada de la necessitat d'aprofitar tot el cabal de la cultura rebuda, de soca pagana, i de fer-lo compatible amb els principis cristians. El resultat fou el compromís, suggerit amb sengles paràboles de Jeroni i Agustí, ells mateixos personalitats exemplars d'aquesta *media via*: la *cristianització* de les lletres paganes³²⁵. En el camp de l'ensenyament i la gramàtica això va implicar una continuïtat substancial: "the old Roman system of education continued, for the simple reason that there was no alternative. Christian writings were not suitable for the school syllabus, the basic textbooks were all pagan [...] authors and gods and all, continued until the monastic and episcopal schools were able to replace it"³²⁶. Pel que fa als texts gramaticals, aquesta 'substitució', o més aviat l'adaptació, suposà, en primer lloc, la introducció de passatges de les Escriptures i d'autors cristians entre els exemples gramaticals, com féu Beda el Venerable (673-735)³²⁷. Aquest successor d'Aldhelm de Malmesbury (655-707), alhora que continua la tradició gramatical de Diomedes, Donat o Priscià³²⁸, i coneix de prop Virgili, Plini el Vell, Macrobi, Eutropi, o

³²⁴ Vegeu l'apartat anterior 1.4.2.1..

³²⁵ "In general it was recognized that pagan literature could be plundered with profit provided that due caution was observed and the end justified the means" (Reynolds/Wilson 1974:35).

³²⁶ Reynolds/Wilson (1974:35).

³²⁷ Com recorda J.J. Murphy (1980:167), "Bede's use of Scriptural examples in grammatical texts was, in a sense, the baptism of the art".

³²⁸ Segons Curtius (1955:77) i V.J. Herrero (1981:260).

encara Ovidi i Lucà³²⁹, amplia el recurs a les citacions bíbliques iniciat per Cassiodor, i, com hem dit abans, en *De schematibus et tropis* aplica els principis de la retòrica clàssica a l'Esclatúra, la qual "praeeminet positione dicendi". La trajectòria de Beda tindrà continuïtat en tot l'anomenat renaixement carolingi a través del seu deixeble Egbert, bisbe de York, i mestre al seu torn d'Alcuí. Aquesta figura cabdal de l'Escola Palatina és autor d'un *De grammatica*, on també segueix de prop Donat i Priscià³³⁰, i d'un *De orthographia* inspirat en l'homònim de Beda.

Són aquests gramàtics, al costat d'altres com Probe, Carisi, Diomedes, i altres dels segles IV-VI, els més utilitzats almenys fins al segle XI, però al més sovint a través de resums o compendis. El mateix passa amb els autors literaris, cada vegada més coneguts a través de citacions de segona o tercera mà, descontextualitzats en *excerpta* gramaticals o florilegis d'*auctoritates*, en molts casos amb un intenció moralitzadora³³¹. En realitat, la funció dels coneixements lingüístics i literaris havia canviat. Ja hem vist com amb la fi de l'antiguitat l'Església havia assumit l'organització de l'ensenyament. L'edicte imperial de Carlemany que instituïa escoles lligades a monestirs i catedrals ho confirmava. La gramàtica és considerada, com reflectia sant Isidor³³², "scientia recte loquendi et origo et fundamentum liberalium artium", i

³²⁹ Reynolds/Collins (1974:79).

³³⁰ Sobre Alcuí de York, vegeu M.A. Gutiérrez Galindo (1993:43-47), a més de Ch. Thurot (1868:77 i ss.).

³³¹ Segons Reynolds/Wilson (1974:79): "The impressive roll of classical authors named or quoted shows a healthy respect for the classical tradition rather than first-hand knowledge, for much of it is derived from Macrobius and Isidore and the grammarians".

³³² *Etymologiae* I, 5, 1.

adquiriria un paper hegemònic dins el *trivium* —porta d'accés a la resta de les *artes*, tot desplaçant la retòrica i la lògica, i el conjunt del *quadrivium*— en la mesura en què constitueix una eina per a accedir a la paraula sagrada. L'interés predominant és doncs el que hem anomenat *methodice*, utilitari i normatiu, i la pràctica *exegetice* es limitava als texts sagrats³³³. Com sintetitzen L. D. Reynolds i N. G. Wilson³³⁴, la mateixa proposta d'Alcuí "aimed at literacy rather than literature, and the classical content, cut and dried, was entirely subsidiary to the Christian purpose".

Aquest estat de coses canviarà amb l'inici del que hom anomena baixa edat mitjana. El desenvolupament econòmic, l'ampliació de l'univers cultural i la diversificació dels àmbits educatius, fet que amb el temps donarà lloc a les universitats, permetrà la incorporació de novetats importants en

D'una banda, en aquesta nova etapa continuarà la via didàctico-pràctica (*methodice/horistice*), pràcticament l'única que havia perdurat fins al segle XI, destinada a descriure els fenòmens lingüístics i a fixar les normes de correcció en l'ús de la llengua llatina. Ara bé, s'hi produiran innovacions decisives. Les principals com a conseqüència de la necessitat d'adequar els materials didàctics a les noves circumstàncies de la instrucció en la llengua llatina. Com hem vist anteriorment³³⁵, en aquesta època el llatí no sols ha deixat de ser la llengua materna de la

³³³ C. Lozano (1992:89), M.A. Gutiérrez Galindo (1993:42-43).

³³⁴ Reynolds/Wilson (1974:83).

³³⁵ Vegeu l'apartat anterior 1.4.1.1..

problació³³⁶, sinó que, principalment, havia de ser apresada en contexts on ni tan sols era una llengua d'ús general, és a dir, on fins i tot mancaven les condicions per al que avui anomenaríem un aprenentatge per 'immersió'³³⁷. L'ensinistrament a través de l'ús, lent però eficaç i sobretot possible fins aleshores, és substituït per la instrucció en les regles gramaticals, presentades de forma concisa i de fàcil assimilació.

El manual que cobrí, amb èxit, aquestes noves expectatives fou el *Doctrinale* del gramàtic Alexander de Villa Dei (o Alexandre de Villedieu). Pren el nom de la localitat normanda de Villedieu, on nasqué probablement entre 1160 i 1170; estudià a París i exercí després com a instructor a la diòcesi francesa de Dol. A part del *Doctrinale* es considera que fou autor probablement d'una altra obra en vers, l'*Eclesial*, espècie d'enciclopèdia de contingut religiós, de diversos glossaris (*Alphabetum maius* i *Alphabetum minus*), potser d'un diccionari anomenat *Correptio Prisciani*, on recolliria i corregiria passatges de Priscià; a més d'uns tractats científics, *De sphaera* i *Algorismus* o *De arte numerandi*, i d'un *Summarium biblicum* i un *Computus ecclesiasticus* o *Missa compoti*³³⁸.

³³⁶ D'alguna manera no ho era ja pròpiament en el món romànic des de feia alguns segles, i no ho havia estat mai en àrees com les germàniques, continentals o insulars.

³³⁷ Remetem ací als comentaris que al voltant de J.J. Murphy (1980) hem desenvolupat en l'apartat 1.4.2.1..

³³⁸ Per a la discussió d'aquestes atribucions vegeu Murphy (1986:156), Gutiérrez Galindo (1993:62-64).

El *Doctrinale*, documentat per primera vegada l'any 1199, compta amb una copiosa tradició manuscrita³³⁹ i encara amb innumbrables edicions impreses: unes 267 fins a l'any 1588³⁴⁰. De fet aquesta innovadora gramàtica va tenir un èxit molt ràpid i de seguida fou adoptada com a llibre de text, tot substituint Donat i Priscià, en diverses universitats i escoles de tota mena fins a ben avançat el Renaixement. Les edicions impreses també van aprofitar repetidament les possibilitats d'aquest mercat. En aquest sentit, com hem tingut ocasió de comprovar, les terres catalanoparlants no foren una excepció³⁴¹. Com a màxim representant de la gramàtica medieval Villedieu rebé també, com Isidor i altres, la condemna reiterada dels màxims representants de la renovació

³³⁹ Es conserven 250 manuscrits del *Doctrinal*, amb 296 edicions esteses per tota Europa (Gutiérrez Galindo 1993:62-64).

³⁴⁰ Gómez Moreno (1994:85). Només una de les impressions incunables, tanmateix, sembla haver aparegut a l'estat espanyol (Salamanca, Lope Sanz, 1494-95) (Romero de Lecea et alii 1982:175). Compta amb una edició moderna a cura de D. Reichling, MGP, Berlín, 1893.

³⁴¹ Vegeu les informacions aportades en l'apartat anterior 1.4.2.1.. Cal recordar, per exemple que només a la Biblioteca de Catalunya es conserven tres edicions incunables barcelonines del *Doctrinale*: la de G. Preuss i J. Luschner de 1495 (9-VI-26), la de Diego Gumiel el 1499 (9-V-19) i l'atribuïda a Pere Posa, sense data (7-IV-36). En l'inventari de Rix de Chur a què hem fet referència en capítols anteriors se'n troben dues edicions, una "de full" i una altra petita, cadascuna amb 27 exemplars. Encara del 1502 n'hi ha una altra estampació pr J. Luschner a Barcelona, però ara "cum expositionibus textus ac Antonij Nebrissensis erroribus quibusdam" (vegeu A. Millares Carlo, "La imprenta en Barcelona en el siglo XVI", dins C. Romero de Lecea et alii 1982:534).

humanística. Valla, per començar, en la seua carta al valencià Joan Serra, escrita a Gaeta el 13 d'agost de 1440, després d'establir un primer cànon de gramàtics i autors llatins, afegeix:

Ita ne illi quos nominavi (quibus addo Priscianum, Donatum, Servium ceterosque veteres) hanc fecem hominum ferre possent, qui aut de grammatica aut de rhetorica aut de significatione vocabulorum aut de expositione auctorum scriptos libros reliquerunt? Pudet hos nominare: Franciscum Butum, Suncinatem, Everardum, Martinum, qui de modis significandi volumina evomuit, Alexandrum, qui et precepta latina a Prisciano sumens barbaris versibus enuntiavit et de suo multum erroris adiecit, [...] ³⁴².

Poc més tard, Nebrija reitera, repetidament, aquestes condemnes fins que, ja el 1492 en la dedicatòria del seu *Lexicon ex sermone latino in hispaniensem* es pot vantar que "aun por... confesión de mis enemigos... se me otorga... que ia casi del todo punto desarraigüe de toda España los *Doctrinales*, los Pedros Elías i otros nombres aún más duros, los Galteros, los Ebrardos, Pastranas i otros no sé qué apostizos i contrahechos grammáticos no merecedores de ser nombrados" ³⁴³.

Com Valla perspicaçment fa notar en el fragment citat, és Priscià l'autor que Alexandre segueix més fidelment, tot i que tan sols menciona Donat, entre els antics, i entre els medievals Petrus Riga (s.

³⁴² L. Valla, *Epistole* (1984:198-200; ed. d'O. Besomi i M. Regoliosi). Vegeu F. Rico (1978: passim) per a la resta de nombroses condemnes humanistes contra el *Doctrinale*.

³⁴³ F. Rico (1978:51).

XII-XIII), autor del tractat gramatical *Aurora*, "vaste poème biblique sur l'Ancien Testament dont la méthode consistait à développer en deux vers une règle grammaticale"³⁴⁴. Les seues fonts, doncs, i també els seus continguts indiquen que Villa Dei pretenia oferir un manual per als joves ("scribere clericulis paro") però de nivell superior, puix els rudiments s'hi suposen coneguts, segurament a partir de Donat. De fet, els aspres 2645 hexàmetres que componen l'obra, dividits en dotze capítols, en diversos manuscrits medievals estan agrupats en tres parts que abasten tots els continguts necessaris per a una completa formació: aspectes gramaticals les dues primeres (morfologia i sintaxi), i retòrics la tercera (mètrica, trops i figures)³⁴⁵. A part d'aquest avantatge, es poden identificar en el *Doctrinale* altres qualitats que poden explicar la immediata predilecció d'aquest manual, fins i tot per damunt del mateix Priscià. Així, d'una banda, malgrat l'escassa originalitat dels continguts, aquests són presentats amb una notable sistematització. D'altra banda hom ha destacat l'absència d'elements superflus i la gran quantitat de sobreentesos, fets que, al costat de la tècnica versificatòria —mètode imprescindible d'instrucció en una època d'escassetat de llibres—, afavoreixen la memorització i el converteixen en un manual

³⁴⁴ Vegeu Buridant (1986:15). Així mateix, sobre P. Riga, A. della Casa (1981:44) precisa que "né a Vendôme vers 1140, fut un maître fameux: son *Aurora*, un vaste poème biblique sur l'Ancien Testament [sic, vegeu tot seguit], fut considéré comme un important ouvrage didactique [...]. Sa méthode consistait à développer en deux vers une règle grammaticale (système mnémotechnique) et eut beaucoup de succès". Segons aquesta autora aquesta hauria estat la inspiració més directa del sistema emprat al *Doctrinale*.

³⁴⁵ Pel que fa al tractament al *Doctrinale* de qüestions retòriques, vegeu Murphy (1986:158-160).

extraordinàriament útil. Villedieu fa també esment en els aspectes lògics, més que no literaris, de la teoria gramatical. A més a més, els autors citats són preferentment cristians, més que no clàssics, i el tipus de llengua vehiculat té en compte els canvis experimentats per l'idioma. Aquestes darreres actituds, presents en molts altres manuals medievals, han pogut ser interpretades en el sentit que "la rupture est presque complète avec l'Antiquité [...]. En ce sens, le latin médiéval est une langue vivante qui ha constitué ses propres outils et son propre corpus d'apprentissage. À partir du XIIIe siècle, il a, à toute fin pratique, coupé ses liens de langue avec le latin classique"³⁴⁶. En qualsevol cas, tots aquests fets determinen que el *Doctrinale* responga de forma especialment adequada a les necessitats de l'usuari del llatí a la seua època.

No és estrany doncs que l'obra d'Alexandre fos llargament utilitzada i, a més, repetidament citada en algunes de les més significatives obres gramaticals o lexicogràfiques de l'edat mitjana, com ara el *Catholicon*, entre altres. Tot i això, al *Liber elegantiarum* no trobem cap al·lusió, ni directa ni indirecta, a l'obra d'Alexandre de Villedieu³⁴⁷. La influència d'aquest autor caldria buscar-la, en tot cas, a través d'altres texts que en depenen més extensament, i de la duradora

³⁴⁶ S. Lusignan (1987:37). Serà interessant retenir aquest punt de vista, per poder contraposar-lo, d'una banda, amb la consideració que el que es produeix en aquesta època és més aviat una crisi del concepte de *gramàtica* en el sentit consolidat des de l'antiguitat tardana, i de l'altra, amb l'actitud de positiva *restauració* que, de vegades molt explícitament, assumeix el moviment humanista.

³⁴⁷ Els *alexandres* esmentats (vegeu els índexs i les entrades corresponents) no es poden identificar en absolut amb l'autor del *Doctrinale*.

empremta que deixà en la cultura gramatical de l'edat mitjana i del Renaixement³⁴⁸.

Una obra de característiques semblants fou l'anomenat *Graecismus* (1212) d'Evrard de Béthune³⁴⁹, una altra gramàtica en vers (4440 hexàmetres i pentàmetres), que sembla prendre el nom de la paraula inicial d'una secció sobre termes grecs. Dividit en quinze capítols, el seu contingut comprén etimologia (que a l'edat mitjana també incloïa sovint morfologia flexiva i derivacional), ortografia, formes de noms i pronoms, i derivats grecs, a part d'una petita secció (260 versos) de retòrica (figures i trops)³⁵⁰. El seu èxit només fou superat pel *Doctrinale*, amb el qual fou introduït simultàniament (1366) com a text a la Universitat de París. El 1259 ja era qualificat de "campió de la gramàtica" dins la *Bataille des sept arts*, obra al·legòrica d'Henri d'Andeli. Ja hem vist com també apareix repetidament al·ludit als

³⁴⁸ Malgrat els atacs per part dels humanistes sembla que els mètodes i els continguts del *Doctrinale* foren seguits en més d'una ocasió per alguns d'aquests, com el mateix Nebrija, ja que, segons F. Rico (1978:45-46), "tan acostumbradas estaban las escuelas al "carmen Alexandrinum", que Nebrija, desde la "secunda editio", se vio constreñido a redactar en hexámetros varios capítulos". Per a altres influències en Nebrija, vegeu les referències donades per Gutiérrez Galindo (1993:50).

³⁴⁹ N'hi ha una edició moderna, a cura de Ioh. Wrobel, *Corpus grammaticorum medii aevi*, I, Bratislava, 1887.

³⁵⁰ Vegeu sobre aquest i altres aspectes del *Graecismus*, Murphy (1986:160-161).

programes d'estudis dels centres escolars valencians i de tot el nostre domini lingüístic durant els segles XIV-XVI³⁵¹.

No es pot deixar d'esmentar, com a contrapartida de l'orientació normativista —*methodice*— de la gramàtica llatina que representava l'escola parisenca, encapçalada per Villedieu, un corrent més pròxim a l'aproximació exegetica clàssica, que predominava a les escoles d'Orleans, centrades en l'estudi dels *auctores*. Figures com Arnulf d'Orleans aconseguiren revifar l'estudi de l'obra d'Ovidi. Alhora altres, com Bernard de Meung, autor d'una *Summa dictaminis*, destaquen en l'estudi de la retòrica epistolar, amb característiques pròpies enfront de les aportacions italianes³⁵².

Però la gran aportació renovadora de la gramàtica medieval consistirà en un retorn a les preocupacions teòriques i filosòfiques abandonades des de l'antiguitat. Precisament, dues obres del s. XIII reflecteixen la tensió entre les orientacions tradicionals fins aleshores i aquestes noves tendències. Així, el *Morale scolarium* (1241) de John of Garland, anglès resident a París, es queixa de l'oblit en què hi són tinguts els autors clàssics. Per la seua banda, la ja esmentada *Bataille des sept arts* d'Henri d'Andeli satiritza la rivalitat entre els *auctores* —és a dir, la literatura i la gramàtica preceptiva tradicionals— i les *artes*, hegemonitzades per la nova dialèctica, que esdevé dominant a la Universitat parisenca. El fet és que la traducció llatina de l'*Organon* o obra lògica completa d'Aristòtil al segle XII iniciarà una preeminència de la dialèctica en el sistema de les *artes*, ço és, en la ciència i l'ensenyament medieval, particularment universitari, que no deixarà de condicionar profundament els estudis gramaticals. Així, el 1128 són

³⁵¹ Vegeu les nombroses informacions aportades en aquest sentit dins l'apartat anterior 1.4.2.1..

³⁵² Vegeu al respecte Murphy (1986:234 i ss.).

traduïts per Jaume de Venècia els *Topica* i *De sophisticis elenchis* aristotèlics, que el 1159 ja reben l'elogi de John of Salisbury en el seu *Metalogicon*. Ben aviat l'aplicació dels principis de la lògica i la dialèctica —amb antecedents a finals del segle XI³⁵³— arribarà a la gramàtica fins a concretar-se en un conjunt de teories gramaticals que els filòsofs medievals anomenaran *grammatica speculativa*³⁵⁴. L'estudi del llenguatge es convertirà en una "lògica idiomàtica"³⁵⁵, l'interès de la qual depassarà l'àmbit estricte de la gramàtica didàctica de la llengua llatina ja que té pretensions de gramàtica universal. Com afirma Roger Bacon en la seua *Grammatica Graeca*, "grammatica una et eadem est secundum substantiam in omnibus linguis, licet accidentaliter varietur"³⁵⁶. El seu interès se centra en l'estudi d'aquesta *substantia* comuna a totes les llengües. Serà una vegada més a partir de Priscia³⁵⁷, i en concret de l'anomenat *Priscianus minor* (anàlisi sobre la contrucció sintàctica als llibres XVII i XVIII de la *Institutio grammaticae*), que aquests desenvolupaments filosòfics de la gramàtica aniran elaborant-se, fins i

³⁵³ Per exemple en el *De grammatico* de sant Anselm (+ 1109) (vegeu Murphy 1986:151-152).

³⁵⁴ Denominació que no té res a veure amb la noció moderna de *especulació* sinó amb la idea que el llenguatge és un *espill* de la realitat (Gutiérrez Galindo 1993:53). Per a una interpretació diferent, vegeu M.A. Covington (1986:26).

³⁵⁵ Curtius (1955:89).

³⁵⁶ Edició d'E. Nolan (Cambridge, 1902, p.27; apud Murphy 1986:163).

³⁵⁷ Per a una ullada sobre els estudis sobre Priscia fins a 1200, vegeu M. Gibson (1992).

tot cronològicament, almenys en tres fases³⁵⁸. En la primera, Guillaume de Conches (c. 1080-c. 1154) i el seu deixeble Petrus Helias (fl. c. 1140), autor d'una *Summa super Priscianum*, o Vincent de Beauvais (c. 1190-1264) reclamen una major participació de les explicacions dialèctiques en les justificacions de les regles sintàctiques de Priscia. Altres autors, com Dominicus Gundissalinus (c. 1150), autor d'una *De divisione philosophiae*, van més enllà i afirmen la identitat de les normes sintàctiques de totes les llengües³⁵⁹. Una segona etapa, o intermèdia, durant la primera meitat del s. XIII, és la representada entre altres pel polifacètic Roger Bacon (c. 1219-1292)³⁶⁰, Robert Kilwardby (c. 1215-1279)³⁶¹ o el Simon Dacus *domifex* (c. 1260), autor d'un *Domus grammaticae*. Aquests autors aprofundeixen en l'establiment d'uns principis per a una teoria gramatical general i avancen alguns trets de l'etapa *modista* pròpiament dita. Aquesta tercera etapa, a partir de 1260, representa la màxima sofisticació en els desenvolupaments teòrics i terminològics. Iniciada amb Martí de Dàcia, autor dels *Modi significandi* (c. 1270), tingué importants continuadors en Boethius Dacus (c. 1270),

³⁵⁸ Identificades per Geoffrey L. Bursill-Hall, *Speculative Grammars in the Middle Ages*, Mouton, La Haia, 1971 (Murphy 1986:162). Per a aquests autors, vegeu també R.H. Robins, *Ancient and mediaeval gramamtical theory in Europe*, G. Bell, Londres, 1951; K. Koerner/H.J. Niederehe (eds.) (1980), K. Koerner (1980), Murphy (1986:161-165), Covington (1986), Lusignan (1986), Gutiérrez Galindo (1993).

³⁵⁹ Vegeu Covington (1986:26).

³⁶⁰ Autor d'una *Summa grammatica* (c. 1245), a més de *De signis*, *Opus maius*, *Opus tertium*, o la *Grammatica Graeca*.

³⁶¹ Autor d'un comentari al *Priscianus minor* i d'un *De ortu scientiarum* (Lusignan 1986:22-28).

Iohannes Dacus (autor d'una *Summa grammatica*, 1280), i Michel de Marbais (c. 1285). Potseriorment, en una segona generació de *modistes*, després de 1285, apareixen comentaris sobre les obres de la primera generació, a càrrec de Simon Dacus *modista* (autor d'unes *Quaestiones super secundum minoris voluminis Prisciani*, 1285), i d'un grup ben actiu a París al voltant de 1300: Radulphus Brito, Siger de Courtrai, i sobretot Thomas d'Erfurt, autor dels *Novi modi significandi* (1300), que esdevingué el manual canònic del moviment.

L'eix del pensament modista consistia a postular que les diferents categories gramaticals (*modi significandi*) no eren més que el resultat de les diferents formes de pensar o comprendre (*modi intelligendi*) les variades concrecions (*modi essendi*) en què la identitat (*qualitas*) de cada objecte (*res*) manifesta la seua essència (*substantia*). Aquesta estreta identificació de l'estructura del llenguatge amb la del coneixement i la de la realitat (realisme) es va ressentir extraordinàriament dels nous corrents nominalistes que, a partir del primer terç del segle XIV, van començar a impugnar els seus principis, fins i tot directament, com fou el cas de Guillem d'Ockam en la seua influent *Summa logicae* (1323)³⁶².

Ja hem vist com la *grammatica speculativa* prescindia de prestar una atenció particular a cap llengua concreta. De fet, hom ha constatat entre Petrus Helias i Iohannes Dacus "una transformation graduelle dans la façon de penser le rapport de la langue à la grammaire". En aquest últim autor, "la langue [particulière] n'est définitivement plus l'objet de la grammaire", i això perquè, segons formula en la *Summa grammatica*,

³⁶² Per a més detalls sobre l'evolució i els plantejaments dels modistes, i de la influència que encara tingueren sobre un cert nominalisme, vegeu Covington (1986), a més de Gutiérrez Galindo (1993).

Eadem enim sunt constructibilia et idem modi significandi et idem modi construendi apud Latinos et Grecos saltem secundum speciem. Ergo grammatica est eadem apud omnes homines in omni ydiomate³⁶³.

D'aquesta manera, d'una banda, "la grammaire savante ne laissait aucune place à la réflexion sur la langue, qu'elle soit latine, française ou autre". D'altra banda, la gramàtica particular d'una llengua "ne se veut pas une science [...] puisqu'elle s'occupe de l'accidentel". Per tant, la gramàtica didàctica del llatí, "se justifie uniquement par le besoin de rationalité qu'exige l'apprentissage de cette langue à l'âge adulte"³⁶⁴, i aquesta necessitat d'aprenentatge només es planteja, almenys de forma general i sistemàtica, amb una llengua concreta: el llatí. Els efectes que determinà aquest enfocament de les gramàtiques especulatives en la tradició gramatical medieval són importants. D'una banda, no sols es barrà el pas al tractament gramatical de les llengües vulgars, considerades com a mancades de *grammatica*³⁶⁵, sinó que el llatí mateix

³⁶³ Iohannes Dacus, *Summa grammatica* (ed. d'Alfred Otto, Corpus Philosophorum Danicorum Medii Aevi, I-II, Copenhague, 1955), p. 54, 13-16 (Lusignan 1986:31).

³⁶⁴ Lusignan (1986:87).

³⁶⁵ Entenent *grammatica* en el sentit de norma de referència, és a dir, com a manifestació de codificació i d'estandardització (concretada en la uniformitat i l'estabilitat), tal com manifesta diàfanament Dante en el *De vulgari eloquentia* (I, 9, 11):

que quidem grammatica nichil aliud est quam quedam inalterabilis locutionis idemptitas diversis temporibus atque locis.

rebé tan sols atenció com a simple exemplificació de les estructures generals, que havien de servir per a qualsevol llengua. I això a través de proposicions lògiques absolutament descontextualitzades, com ara *Socrates albus currit bene*³⁶⁶. El resultat és la constitució d'una ciència gramatical absolutament apriorística i l'abandonament de l'estudi dels textos —i, per tant, dels autors clàssics—. Aquesta orientació dels estudis gramaticals teòrics, juntament amb la 'medievalització' de la gramàtica didàctica —representada pel *Doctrinale* i el *Graecismus*— representen una alteració dels patrons clàssics d'estudi de la llengua llatina, tant des del punt de vista teòric com pràctic, que forniran la base per a la reacció humanista.

B) La lexicografia a l'edat mitjana.

La lexicografia medieval ofereix, potser encara amb més nitidesa que durant el període antic, unes característiques que ens permeten de parlar d'aqueixa imbricació indestriable entre gramàtica i lexicografia que ha destacat A. della Casa³⁶⁷. I això en els dos sentits en

Evidentment, en l'època cap llengua vulgar no disposava d'aquestes qualitats, ço és, de *grammatica*. Aquestes qüestions són tractades amb més detall per Lusignan (1986).

³⁶⁶ Covington (1986).

³⁶⁷ Casa (1981).

què, segons proposa C. Buridant³⁶⁸, caldria enfocar l'estudi d'aquesta producció lexicogràfica: des del punt de vista de la tipologia de les obres, amb particularitats molt específiques de l'edat mitjana, i des del punt de vista de la història de la plasmació dels continguts concrets, és a dir, de la forma de transmissió. En aquest epígraf ens centrarem en aquest darrer aspecte, i deixarem per a més endavant els comentaris més sistemàtics sobre qüestions tipològiques.

Les obres lexicogràfiques medievals constitueixen una llarga tradició, que pot ser traçada gairebé sense interrupció. Com la majoria d'especialistes han destacat, a part la represa de materials de l'antiguitat, la lexicografia medieval —com abans la greco-llatina— es desenvolupa a partir de la generació de glosses interlinears necessàries per a la comprensió dels mots difícils d'obres diverses, i de la recollida posterior d'aquestes en glossaris independents. Alguns dels més antics glossaris independents són els de la sèrie anomenada *Abavus* (s. VIII-IX)³⁶⁹ i el *Liber glossarum*. Com hem indicat anteriorment, aquest darrer, anomenat també *Glossarium Ansileubi*, atribuït a aquest bisbe francès del final del segle VIII, proporciona el fons lèxic des d'on es construeixen els principals glossaris i diccionaris medievals³⁷⁰. Ara bé, aquest mateix glossari ja era una combinació d'almenys dues col·leccions

³⁶⁸ C. Buridant (1986:10).

³⁶⁹ Cal parar molta atenció a no confondre aquest recull amb un altre del mateix nom però bilingüe llatí-francès i molt posterior (s. XIII) (vegeu Weijers 1991:180).

³⁷⁰ Per a la majoria d'aquestes produccions, cal consultar les edicions clàssiques, ja esmentades, de G. Goetz i G. Löwe (1888-1923), i de W.M. Lindsay (1926-1931).

de glosses més antigues, anomenades *Abstrusa* (principis del s. VII) i *Abolita* (finals del s. VIII), basades en material de sant Isidor i dels Pares de l'Església (Agustí i Ambrosi, sobretot). A part aquestes fonts, i d'altres de lexicògrafs clàssics, una gran quantitat de reculls glossogràfics prenen com a punt de partida la Bíblia. Entre aquests el més cèlebre és el *Glossari de Reichenau* (s. X), un immens aplec de gairebé cinc mil glosses en diverses sèries, on es constaten també manlleus d'Isidor i d'Euqueri, o dels ja esmentats *Abavus* i *Liber glossarum*. És en aquesta línia que s'inscriuen les modestes glosses llatines procedents del domini lingüístic català, com els *Glossaris de Ripoll* (s. X i XI)³⁷¹, les glosses (s. XI) de les dues bibles llatines de Ripoll, o les del Virgili de la Biblioteca Capitular de Vic (s. XI)³⁷², cap de les quals no reflecteix trets particulars de l'àrea lingüística.

Cal aclarir que ens referim ací, principalment, als glossaris llatí-llatí, que experimenten una evolució notable durant l'edat mitjana. Paral·lelament en trobem que contenen glosses bilingües, especialment grec-llatí, com hem vist des de l'època clàssica, i més endavant —des del segle VIII— també llatí-anglès antic, llatí-antic alemany i altres. Tot i això, només rebran desenvolupaments significatius entre finals del període medieval i el Renaixement, com podrem veure més endavant.

El primer gran diccionari medieval és el *Elementarium doctrinae rudimentum*, anomenat així pel seu autor, un hipotètic Papias,

³⁷¹ Corresponen als mss. 59 i 74 de la biblioteca del monestir de Ripoll, i ha estat estudiats per J. Llauro i, el segon, per J.M. Casas Homs (1954). Vegeu M. Mayer (1978:742) i G. Colon/A.J. Soberanas (1986:12).

³⁷² Colon/Soberanas (1986:12).

nom amb el qual, entre diversos altres, també és conegut³⁷³. Poc o gairebé res es coneix sobre el seu autor, excepte que visqué al nord d'Itàlia i acabà la seua obra al voltant de 1041³⁷⁴. La seua font principal és el *Liber glossarum*, al qual afegeix dades de l'*Abavus maior* —un glossari antic del s. VIII-IX³⁷⁵—, de Priscià, al qual cita en el pròleg, i diversos altres autors³⁷⁶. Pel que fa a la seua tècnica, hom ha destacat que un dels trets més originals, per a l'època, és la introducció per primera vegada del mètode de la *derivatio*, que havia de tenir un fecund desenvolupament posterior. La incorporació d'aquest sistema, en rigor pròpiament gramatical, significava un primer acostament de la lexicografia a les tècniques de la descripció gramatical. Consistia en l'agrupació, sota un mateix lema, considerat el bàsic o primitiu, de tots

³⁷³ Per a una edició en curs de l'obra i una introducció general, vegeu V. de Angelis (1977), dins Papias (1977-1980). Es conserva una edició incunable veneciana de Papias (1485) a la Biblioteca Universitària de València, i un còdex (núm. 82) del s. XIV a l'Arxiu de la Catedral de València.

³⁷⁴ Diu V. de Angelis (1977:iv): "Circa la patria di Papias che il Berger sospetta essere Pavia sulla base della formulazione della voce *Papias* è inutile soffermarsi; condiviso con il Goetz l'opinione che l'ipotesi è del tutto infondata. La tradizione, senza alcuna diretta conferma nell'opera di Papias, lo vuole Lombardo". W. Keith Percival (1981:259), en canvi, d'acord amb S.G. Mercati, considera que *Papias* no és el nom de l'autor, sinó de l'obra. Nosaltres mantindrem ací l'ús més general, que anomena així l'autor, i no l'obra.

³⁷⁵ Vegeu Weijers (1991:180).

³⁷⁶ Entre els quals Fulgenci, els comentaris de Macrobi, Màrius Victori, Rémi d'Auxerre, i encara extractes d'Horaci, Boeci i altres poetes (Buridant 1986:26).

els mots considerats derivats, incloent-hi no sols els derivats per composició o sufixació, sinó les principals marques flexives (nominals i/o verbals), i altres. Un exemple potser extrem de l'aplicació d'aquest sistema el tenim en l'entrada del lema *arceo*:

49 **arceo arces -cui arcitum -tu, unde arcesso et arcesco et arcus arcus a quo architenens et arciballista; artus -ta -tum, ad differentiam 'arctus' id est ursa, artior artissimus; arx arcis arcitenens. arto artas a quo ars artis unde componitur sollers -tior -mus sollertia; artifex artificium artificiosus iners inertia. ab arto articulus a quo articulare et articulatus. artus artus a quo componitur secundum quosdam arma id est artuum munimen. ab arceo arca arcula arcarius componitur exerceo a quo exercitus et exercito -tas et coerceo unde carcer³⁷⁷.**

Un altre dels trets que hom ha destacat en Papias és l'esforç per avançar en l'*alfabetització*, ço és, l'ordenació alfabètica de tots els mots. Mentre en la majoria de glossaris anteriors l'ordre alfabètic es feia només en funció de la primera lletra, Papias l'estén a la segona i encara a la tercera, tot i que amb algunes deficiències. Així mateix, indica el gènere dels noms i la conjugació dels verbs amb lletres com: *m, f, n, c*, o bé *p, s, t*, i altres. És freqüent també la inserció de citacions d'autors per a il·lustrar els significats³⁷⁸. El resultat global ofereix la impressió

³⁷⁷ Papias (1977-1980:323).

³⁷⁸ Weijers (1989:141). Per a exemplificar el mot *al·legoria*, per exemple, Papias (1977-1980:173) cita l'*Eneida* de Virgili, sant Gregori i els *Psalms*.

d'una gran heterogeneïtat, tant de procedències com de continguts i extensió dels articles. El seu èxit fou immens, potser darrere del *Catholicon* entre els diccionaris medievals, i ja el 1476 rebé una estampació a Milà³⁷⁹.

Un estadi següent en l'evolució de la lexicografia medieval està representat pel lexicó anomenat *Panormia* o *Derivationes* del benedictí anglés Claudianus Osbern de Gloucester (c. 1123-1200). Inclou citacions de Donat, Priscià i altres autors clàssics i contemporanis, de vegades amb no gaire atenció a la dubtosa procedència d'on els extrau. Però la principal aportació consisteix en el refinament del procediment de la *derivatio*, tot repetint en seccions a banda els mots menys comuns o sense connexió derivativa identificable³⁸⁰.

L'obra d'Hugutio (Ugucione da Pisa) *Derivationes* (c. 1200), coneguda més tard com a *Magnae derivationes* —donada la seua immensa extensió—, sembla haver tingut bastant més difusió que l'obra d'Osbern³⁸¹. De fet, fou la base per a molts altres diccionaris medievals, com el de Giovanni Balbi. Com en altres ocasions, també són escasses, i discutides, les dades sobre l'autor, probablement nascut a Pisa c. 1191 i mort al voltant de 1210, i autor també d'un petit tractat anomenat *Libellus de dubio accentu*. Sembla que fou un canonista reconegut i

³⁷⁹ Per a la recepció en l'àmbit catalanòfon i sobretot a Catalunya, vegeu M. Mayer (1978:743).

³⁸⁰ Weijers (1989:142).

³⁸¹ Se'n conserva un còdex (núm. 83) en vitel·la del segle XIV a l'Arxiu de la Catedral de València.

professor de lleis a les escoles de Bolonya, fet que es podria ensumar en algunes de les abundants referències legals de les *Derivationes*³⁸². Pel que fa a la procedència dels continguts, i malgrat que Hugutio només al·ludeix a Priscià, en el qual es basa sobretot³⁸³, i al seu propi *Libellus*, sabem que utilitza les *Etymologiae* d'Isidor, Papias i Osbern, a part d'altres com el mateix Petrus Helias³⁸⁴. Com indica el títol triat, l'autor té com a objectiu elaborar un diccionari etimològic a través del contrastat sistema de la *derivatio*, però el resultat és bastant més heterogeni. Així, al costat, del simple material glossogràfic, hi incorpora excursus gramaticals, basats en Priscià, o enciclopèdics (històrics, jurídics o religiosos), extrets de Papias o Isidor. Tot i la diversitat d'aquestes menes d'informació, l'obra continua essent bàsicament lexicogràfica: habitualment es presenta en columnes, com els glossaris, i s'aplica la tècnica de les *derivationes*, encara que molts mots d'origen dubtós són inclosos dins l'ordre alfabètic normal. Les dificultats per trobar un mot dins aquest immens i complex recull lexicogràfic va afavorir l'adjunció, des de la segona meitat del XIII, d'extensos índexs dels mots interns ordenats alfabèticament. L'obra no arribà a ésser impresa.

Sens dubte no fou aquest el cas de l'obra de Giovanni Balbi de Gènova (Iohannes Balbus Ianuensis), la *Summa grammaticalis quae vocatur Catholicon*, coneguda simplement com a *Catholicon*. La

³⁸² Pel que fa a la identificació entre el canonista i bisbe de Ferrara, i l'autor de les *Derivationes*, vegeu els dubtes exposats per W.P. Müller (1991). Alguns el fan també preceptor d'Innocenci III (Casa 1981:40; Buridant 1986:26).

³⁸³ Casa (1981:40).

³⁸⁴ Segons ha demostrat R.W. Hunt (1980:145-149).

immensa popularitat aconseguida per aquest magne diccionari li va proporcionar el privilegi de ser estampat pel mateix Gutenberg, el 1460, en l'última de les seues grans impressions, i amb uns tipus especials³⁸⁵. L'èxit és immediat i l'obra rep tot seguit nombroses edicions —més de 20 entre 1460 i 1500³⁸⁶—, això a part de les innumbrables còpies i versions —manuscrites o impreses— abreviades i amb traduccions parcials al vulgar, que tindran continuïtat des del s. XIV fins al s. XVI³⁸⁷.

Pel que fa a l'autor, sabem que ell mateix declara ser un frare dominicà originari de Gènova, i que va acabar el vocabulari el 7 de març de 1286³⁸⁸.

Segons A. della Casa, el *Catholicon* representa "le point de fusion entre glossaires et traités de grammaire", "l'oeuvre paraît formée de deux parties bien liées entre elles, une grammaire très élaborée et un glossaire. Or le glossaire sert au grammairien en même temps que le traité grammatical est en quelque sorte ramené à un glossaire. De fet, com acabem de dir, constitueix "la base des études pour les recherches

³⁸⁵ Casa (1981:41).

³⁸⁶ Vegeu *GW*.

³⁸⁷ Pel que fa al manuscrits existents, vegeu les referències bibliogràfiques donades per Casa (1981:42). Vegeu a més, entre altres, Ch. Beaulieux (1904), M. Roques (1936-38), M. Lindemann (1985) i Buridant (1986:29-34). A. della Casa (1981:45) n'anuncia una moderna edició crítica, alhora que R. Busa (Casa 1981:46) ha comunicat el tractament informatitzat dels lemes del *Catholicon*.

³⁸⁸ "Compiler... huius operis dictus frater Iohannes Ianuensis de Balbis de ordine fratrum Predicatorum modicus. Qui etiam compilavit alium libellum in theologia qui dicitur dialogus de questionibus animae ad spiritum" (Casa 1981:41).

encyclopédiques et grammaticales du XIV et du XV siècles"³⁸⁹. En realitat, Balbi mateix declara que concep la seua obra com un gran tractat gramatical o *summa grammaticalis*, que anomena *Catholicon* per la seua ambició de globalitat: "eo quod sit communis et universalis". En aquesta línia, Balbi presenta els continguts dividits en cinc parts, de les quals les quatre primeres tracten diversos aspectes gramaticals: *de orthographia*, *de etymologia* (morfologia flexiva i derivacional), *diasynthetica* o *de constructione* (sintaxi), *de figuris* i *de prosodia* (retòrica). La cinquena part és el diccionari pròpiament dit, però ens és presentat alhora com un conjunt d'informacions bastant diverses:

Quinto de orthographia, prosodia, origine,
significatione quarundam dictionum quae saepe inveniuntur in
biblia et in dictis sanctorum et etiam poetarum secundum
ordinem alphabeti ordinate seiungam³⁹⁰.

Sabem , per tant, que la voluntat conscient de l'autor era incorporar a les informacions del seu diccionari aspectes específicament gramaticals ben diversos: ortografia, prosòdia, declinació, etc.. La imbricació de gramàtica i lexicografia que aquest plantejament suposa, pot comprovar-se a més, com fa veure A. della Casa³⁹¹, a través d'altres característiques:

³⁸⁹ Casa (1981:40-41).

³⁹⁰ Casa (1981:42).

³⁹¹ Casa (1981:42-43).

- a) De la mateixa manera que en les primeres parts hi ha definicions de mots, en la part lèxica hi ha sovint intercalades regles gramaticals.
- b) Dins la part lèxica es remet sovint a les parts precedents.
- c) Les definicions de mots que apareixen alhora en el lèxic i en les parts gramaticals anteriors solen ser coincidents.
- d) Dins l'article de cada lema, a part l'etimologia Balbi tan sols afegeix les interpretacions d'altres gramàtics, que esmenta pel seu nom expressament.

És cert, en efecte, que alguns dels autors més citats són gramàtics, especialment Priscià —i després Donat—, fins al punt que A. della Casa pot afirmar que "l'oeuvre de Jean Balbi est surtout une transcription de Priscien", tot i que "il passe souvent l'auteur sous silence"³⁹². Aquesta afirmació pot semblar un poc exagerada, ja que hom no pot oblidar que el mateix *Catholicon* manifesta el seu deute amb moltes altres obres anteriors que ja havien reutilitzat el llegat de Priscià. Giovanni Balbi no cessa d'esmentar les seues variades fonts, tant medievals com clàssiques. Entre les primeres hi ha productes 'gramaticals' com el *Doctrinale* i el *Graecismus* —dels quals inserta versos mnemotècnics³⁹³—, i 'lexicogràfiques' com Papias i sobretot Hugutio, als quals remet ben sovint (*secundum Hugutionem...*, *Papias vero dicit...*) tot recol·locant alfabèticament les seues precisions i reomplint-les amb notes d'Isidor o d'altres gramàtics més tardans. Caldrà avaluar si és potser a través d'aquests que es permet recular fins a

³⁹² Casa (1981:43).

³⁹³ Weijers (1989:144).

Varró³⁹⁴ i els altres gramàtics antics, a autors clàssics com Horaci, Terenci, Plaute, Juvenal, o a d'altres més originals com Avicenna i Aristòtil. Tanmateix sol preferir la Bíblia als clàssics, a diferència d'Hugutio. En qualsevol cas, cap part de la seua obra no ofereix una excessiva originalitat, i Balbi sembla també ser conscient de la seua funció més de compilador que no d'innovador quan afirma que el *Catholicon* és un "opus ex multis et diversis doctorum texturis elaboratum atque contestum"³⁹⁵.

Cal dir, però, que va aconseguir d'elaborar un diccionari més pràctic que els seus predecessors. D'una banda eliminant molts mots que havien quedat obsolets. De l'altra estenent el principi d'alfabetització a tot el mot, una tècnica perduda des de feia segles i sense gaires continuadors. Pel que fa a la *derivatio*, també deixà de seguir aquest mètode sistemàticament: els mots són tractats alfabèticament, i quan algun mot és al·ludit dins una família de derivats, remet amb una referència creuada a la seua aparició alfabètica. Aquesta presentació va ser determinant segurament en l'àmplia acceptació del *Catholicon*.

Els quatre vocabularis generals que acabem de comentar són els que van aconseguir una major difusió a l'edat mitjana europea. Com a conseqüència, no sols van tenir un ús intens, sinó que, en altres mans van sofrir, com veurem, nombroses addicions, alteracions i reelaboracions, que arriben fins al *Liber elegantiarum*. Hi hagué, però, altres vocabularis més específics que convé esmentar. Ja hem parlat més amunt d'alguns *subgèneres* lexicogràfics com els *synonyma*, amb una llarga tradició,

³⁹⁴ Com afirma Casa (1981:43): "Papias et Hugutio sont donc ses modèles fondamentaux, même s'il dit qu'il remonte jusqu'à Varron".

³⁹⁵ Weijers (1989:144), Casa (1981:41).

almenys des del segle V, i que continua fins als *Synonyma* de John of Garland (s. XIII)³⁹⁶. De vegades els *synonyma* es concentren en temes més particulars, sobretot la medicina, com en el cas dels *Synonyma Avicenne* o els *Synonyma Stephani*³⁹⁷.

Hem parlat així mateix de les *distinctiones*, gènere també amb antecedents que remunten a les anomenades *Glossae Eucherii*, o *Formulae spiritalis intelligentiae*³⁹⁸ (s. V), i passant per la *Clavis scripturae* (s. VIII) o les *Differentiae* d'Isidor adquireixen al segle XII una forma definitiva, sens dubte en relació amb l'ensenyament de la teologia i amb la necessitat de disposar de mitjans per a la creixent popularització de l'*ars sermocinandi*. Segons O. Weijers, la *distinctio* "'distingue' divers sens figurés ou symboliques (sans nombre fixe) d'un mot trouvé dans la Bible tout en illustrant chacun des sens par un passage dans lequel il figure"³⁹⁹. Els reculls del segle XII segueixen una ordenació sistemàtica, combinada —com en l'*Alphabetum in artem sermocinandi* de Pere de Càpua— o alfabètica —com el d'Alain de Lille i la *Summa Abel* de Pierre le Chantre (s. XII), o les *Distinctiones* de Jacob de Varagine (s. XIII)—, que serà la que predominarà a partir del XIII, abans de caure en desuetud o tenir prolongacions com en l'exitós *Repertorium morale* de Pierre Bersuire (mitjan s. XIV). La temàtica essencialment religiosa a què s'aplicava la tècnica de les *distinctiones* no ens pot fer oblidar que, sovint amb el mateix nom, el mateix tractament van rebre matèries com el dret (com l'*Speculum iuris canonici* de Pierre

³⁹⁶ Weijers (1991:52-53, 193-94). Vegeu els comentaris anteriors dins l'epígraf 1.B) d'aquest apartat 1.4.2.2..

³⁹⁷ Weijers (1991:53).

³⁹⁸ Weijers (1991:187).

³⁹⁹ Weijers (1991:120).

de Blois, c. 1180)⁴⁰⁰ i encara altres. Resulta realment interessant comprovar com, en certa manera, algunes de les més rellevants obres humanistes, com les *Elegantiae linguae Latinae* de Valla, són potser més deutores del que sembla, si no dels principis filològics, sí dels objectius i de les tècniques d'aquestes *distinctiones* de temàtica teològica o jurídica⁴⁰¹

També va tenir aplicacions varies, tant a texts bíblics com patristics, mèdics, o jurídics, una altra tècnica molt divulgada a la baixa edat mitjana, la de les *concordantiae*⁴⁰², ja siguen les 'verbals' (referides a mots), com les 'reals' (referides a coses o temes). En el cas de les primeres, sobretot, "on est en présence de listes de mots bibliques [o altres], les mots sont suivis de références à tous les endroits de la Bible [o altres obres] où ils figurent"⁴⁰³. Iniciades en la primera meitat del s. XIII al convent dominicà de Saint-Jacques de París (*Concordantie sancti*

⁴⁰⁰ Weijers (1991:140-142).

⁴⁰¹ D. Marsh (1979) ha aclarit la noció del terme *elegantia*, "rather a semantic quality", emprat ja des d'Aulus Gel·li precisament "as a plural noun with the meaning of 'verbal distinctions'", i l'ha posat en relació amb els usos legals. En el fons d'aquestes coincidències metodològiques hi ha, com molt bé remarca Marsh, una valoració de l'ús, de la perspectiva històrica —i, en termes teòrics, una represa de la tradició *anomalista*— enfront de l'*analogia* que sustentava les especulacions de l'*etymologia* medieval: "Correct usage derives from the historical analysis of practice (*usus*), not from a fanciful imagination of phonetic resemblances" (Marsh 1979:97).

⁴⁰² Pel que fa a aquesta i altres denominacions de 'gèneres' gramaticals o lexicogràfics medievals, vegeu Weijers (1990, 1991).

⁴⁰³ Weijers (1990:206).

Jacobi), devers 1280 ja hi assoleixen una versió on els mots són citats amb els contextes d'aparició, és a dir, amb les característiques de les *concordances* actuals. Pel que fa a les segones, menys nombroses, n'hi ha diversos exemples, com el *Promptuarium morale sacre scripture* (s. XIII), compilat per un franciscà irlandès⁴⁰⁴.

Igualment circumscrit a una temàtica i unes fonts bàsicament bíbliques és el diccionari anomenat *Expositiones vocabularium Biblie* o *Expositiones difficiliorum verborum de Biblia* (c. 1270) que el franciscà Guillelmus Brito compon per resoldre les "difficiles partes quas Biblia gestat" i per "latebras pandere"⁴⁰⁵. Es basa fonamentalment en Papias i Hugutio, tot seguint un estricte i complet ordre alfabètic, com el *Catholicon*, però limitant el lèxic als termes que apareixen a la Bíblia, de la qual cita al costat d'alguns escriptors clàssics i altres⁴⁰⁶. Aquesta obra enceta, a més, un nou camp, el dels vocabularis teològico-teòrics. Així, Iohannes Marchesinus compongué el seu influent *Mammotrectus seu Liber expository totius Bibliae* o *Expositiones vocabulorum Biblie* (principis del s. XIV). Basat en gran mesura en l'obra de Brito, segueix però l'ordre d'aparició a la Bíblia, tot i que hi afegeix al final una taula alfabètica. Aconseguí una notable difusió, i ja fou imprès a Venècia el 1476 i en diversos anys successius, fet que demostra la continuïtat de la

⁴⁰⁴ Weijers (1991:201).

⁴⁰⁵ Citat per Buridant (1986:13), que revisa alguns dels antecedents medievals més reculats, com el glossari de Reichenau (s. X).

⁴⁰⁶ Weijers (1989:145) explica amb detall el seu sistema de citació. Hunt (1980:148) recorda els deutes amb el mestre Bene de Florència (+ 1239).

seua utilització⁴⁰⁷. Justament aquesta incidència el féu objecte de les invectives d'alguns dels més destacats humanistes. Entre ells Elio Antonio de Nebrija, que s'enfronta als qui només coneixen "nescio quos Ebrardos, *Mamotrectos*, Papias, Hugutiones atque alia, ut inquit, poeta, 'nostris nomina duriora terris'"⁴⁰⁸. Amb tot, aquest gènere bíblico-lexicogràfic rebrà encara desenvolupaments en part innovadors: devers el 1300 es confegeix un repertori, anomenat *Abstractum*, de termes filosòfics i filològics on ja apareix una llengua vulgar, l'alemany, darrere del llatí, i que tindrà una àmplia difusió. Poc després, cap a 1309, Jean d'Erfurt, el reutilitza per completar la seua versió abreujada del diccionari de Brito, el *Vocabularium vocum sive Glossarium Bible*⁴⁰⁹.

Altres aportacions medievals en el camp dels vocabularis sobre temàtiques específiques, serien els que C. Buridant anomena "groupements onomasiologiques de vocabulaire", que aquest autor considera d'una importance particulière pour la lexicographie médiévale; son but est pédagogique: il s'agit de faciliter le travail de la mémoire, l'agencement des champs notionnels étant souvent pragmatiquement rationnel"⁴¹⁰. En efecte, és interessant la finalitat pedagògica d'aquests vocabularis, que pot enllaçar en certa manera amb la tradició, ja comentada, dels *hermeneumata* del món antic, i tenen perfectament una

⁴⁰⁷ A la Biblioteca Universitària de València, per exemple es conserven dos exemplars de sengles edicions incunables venecianes: 1478 (Petrus de Bartua, Inc. 223) i 1483 (Franciscus [Renner] de Hailbrunn, Inc. 224).

⁴⁰⁸ En la seua *Apologia*, citada per F. Rico (1978:70).

⁴⁰⁹ Vegeu Buridant (1986:13) i Weijers (1991:180-181, 192-193).

⁴¹⁰ Buridant (1986:15).

continuació en els vocabularis que, com el *Liber elegantiarum*, pretendria acomplir una funció escolar en el context escolar valencià de finals del XV. La majoria d'aquests vocabularis sistemàtics o metòdics medievals, anomenats *nominalia* (del mot *nomina*, *nominarius*, *nominale* que els designava sovint⁴¹¹) —que poden incloure des de temàtiques molt concretes (noms de peixos, de medicaments, de vestits, etc.) a continguts enciclopèdics— estan dirigits a l'aprenentatge del llatí. És el cas dels *Utensilia ad domum regenda pertinentia* (o *Oratio de utensilibus ad domum gerendam*, c. 1150) d'Adam du Petit Port, el *De nominibus utensilium* del prolífic Alexander Neckam (1157-1217)⁴¹², que inclou també glosses en francès, i el *Dictionarius* (mitjan s. XIII) de John of Garland⁴¹³, que igualment va sovint acompanyat de glosses vulgars.

Acabem de veure com en les obres lexicogràfiques amb finalitat didàctica comencen a deixar-se veure aparicions de les llengües vulgars. Serà un fenomen creixent a finals de l'edat mitjana. En relació precisament amb aquestes finalitats pedagògiques veurem desenvolupar-se, d'una banda, versions més manejables, revisades i actualitzades, dels grans repertoris medievals que ja hem comentat. D'altra banda, materials lexicogràfics que incorporen les llengües vulgars de forma progressivament més elaborada i prominent. Però això ho tractarem més endavant⁴¹⁴.

⁴¹¹ Weijers (1991:53-54).

⁴¹² Vegeu Collison (1982:48).

⁴¹³ Vegeu per a aquests autors Buridant (1986:14-15), Weijers (1991:180-181, 193).

⁴¹⁴ Vegeu el pròxim epígraf 3./B).

Potser és el moment ara, això sí, de verificar la incidència en l'obra de Joan Esteve d'alguns dels principals repertoris medievals tractats més amunt. El *Liber elegantiarum* n'esmenta explícitament tan sols dos: el *Elementarium* de Papias, i el *Graecismus* d'Évrard de Béthune, i ho fa d'aquesta manera:

— Papias, *Elementarium doctrinae rudimentum* (c. 1041).

1182. Baxadós lo⁴¹⁵ draps de lana.

1. Fullo (-nis), qui pannos tondit, quia facit eos fulgere. Et qui pannos condidat. 2. Fullo, secundum Papiam, dicitur lavandarius, decorator.

7650. No.

1. Non. 2. Minus. Minus, secundum Papiam, adverbium cum positivum iunctum est. Quando significat comparativum contrarie significationis est, ut: Minus stultus, pro prudentior; et pro non ponitur, ut: Minus bonus, pro non bonus. [...].

12154. Zeta, neutri generis et indeclinabile nomen est.

⁴¹⁵ La forma *lo* és un error evident per *de*.

1. Papias dicit zetas hyemales, id est, domus hyemandi, quas calidas ficit subducta flama. Ecce domus, que subtus pedes habet aquas.

— Évrard de Béthune, *Graecismus* (1212).

1631. Cullera de mengar.

1. Cloclear (-ris) a concavitate dicitur. Gracismus dicit: "Est cloquear quo pultes ponis in ore".

2391. Cullera o cullereta.

1. Hoc cocloare (-ris), a concavitate dictum, unde Gratissimus dicit: "Cloquear, proprie quo pultes ponis in ore".

En principi, no tenim raons per a suposar que aquestes citacions de dos dels més importants inventaris lexicogràfics de l'edat mitjana no responen a un coneixement directe per part de Joan Esteve. Sobretot donada l'àmplia atestació de totes dues en el nostre àmbit lingüístic⁴¹⁶. La reproducció directa de l'obra de Papias, en concret,

⁴¹⁶ Vegeu M. Mayer (1978:743-744). Vegeu més amunt (apartat 1.4.1.1.) per a la reiterada utilització del *Grecisme* a les escoles valencianes. Pel que fa a l'obra de Papias, recordarem que apareix repetidament en diversos inventaris de llibres valencians del segle XV (capítol 1.3.). Un còdex de l'*Elementarium*, amb lletra del s. XIV, es pot consultar encara a l'Arxiu de la Catedral de València (A.C.V. còdex 82;

[→⇐

podria quedar confirmada en comprovar que el text de l'*Elementarium* coincideix bastant exactament amb la redacció literal del *Liber elegantiarum*. És el cas, per exemple, de l'entrada 12154 del *Liber*, transcrita més amunt, que equival al següent fragment de Papias⁴¹⁷:

[ω9v]

Zete hyemales id est domus hyemales: quas calidas facit
subducta flamma.

Zete aestivales: quas frigidas facit subducta aqua.

Zete domus: que subtus pedes haben aquas.

Comprovem així que el *Liber* reproduïx bastant fidelment Papias, a part alguns errors (*ficit per facit*), eliminacions (p.e. les referències a les *Zete aestivales*) o interpretacions molt personals (*Ecce domus*, per *Zete domus*). Ara bé, podem també començar a dubtar sobre la procedència exacta del text citat quan constatem que una redacció quasi idèntica a la de Papias és la que presenta el *Catholicon*, el qual, a més, hi anteposa un text, absent a l'*Elementarium*, que al *Liber* apareix en l'entrada immediatament anterior. Vegem contraposats tots dos texts, el del *Liber* i el del *Catholicon*⁴¹⁸:

vegeu E. Olmos Canalda 1943), i un exemplar incunable, amb el títol de *Vocabularius* (Andreas de Bonetis, Venècia, 1485) a la Biblioteca Universitària de València (B.U.V. Inc. 62(1)), pel qual citem.

⁴¹⁷ Citem, com hem dit, per l'incunable 62(1 de la B.U.V..

⁴¹⁸ Citem per l'exemplar incunable (G. Balbi 1497) de 1497 (Iohannes Herzog, Venècia) de la Biblioteca de Catalunya (B.C., Inc. 8 fol.)

CATHOLICON

[k6rº]

Zeta te fe. ge. i. camera:
conclavis: secessus. Unde in passione
Beati Thome apostoli invenitur. Zetas
hyemales et zetas estivales: sed zeta
neutri generis indeclinabile nomen est
cuiusdam littere secundum
Hugutionem. Papias vero dicit. Zetas
hyemales .i. domus hyemales quas
calidas facit subducta flamma: zete
estivales quas frigiditas facit subducta
aqua: zete domus que subtus pedes
habent aquas.

LIBER ELEGANTiarUM

12152. *Zeta (-te).*

1. Camera. 2. Conclavis. 3.
Secessus; unde in passione beati
Thome Apostoli reperitur: "Zetas
hyemales et estas stivales".

12154. *Zeta, neutri generis et
indeclinabile nomen est.*

1. Papias dicit zetas hyemales,
id est, domus hyemandi, quas
calidas ficit subducta flama.
Ecce domus, que subtus pedes
habet aquas.

Els texts transcrits ens serveixen per il·lustrar dos fets ja comentats, d'alguna manera, anteriorment: el deute, ja conegut, del *Catholicon* amb l'obra de Papias, i la utilització de l'obra de Giovanni Balbi per part de Joan Esteve. Però a més ens avisen que, si més no, algunes de les citacions que el *Liber* fa dels més importants repertoris medievals poden tenir també l'origen en el mateix *Catholicon*, i no en l'obra citada. Hi podem apreciar també la manera acrítica, asistemàtica i descurada amb què sovint incorpora Joan Esteve les dades de les seues fonts. Però aquest no és un cas aïllat: la coincidència entre el *Catholicon* i el *Liber* s'estén també a altres entrades de l'obra d'Esteve en què es cita explícitament l'obra de Papias, com per exemple:

CATHOLICON⁴¹⁹

[x6r°]

Fullo. a fulgeo ges dicitur hic fullo lonis: qui pannos parat et excandidat: et eos fulgere facit. inde fullo las lavi lare. id est pulcrare: decorare: demergere vel leniter tangere: et componitur ut affullo las. id est iuxta fullare: valde fullare: leniter tangere secundum Hugutionem. Papias etiam dicit: Fullo lavandarius decorator. et podu. penul. genitivi fullo lonis.

LIBER ELEGANTiarUM

1182. Baxadós lo draps de lana.

1. Fullo (-nis), qui pannos tondit, quia facit eos fulgere. Et qui pannos condidat. 2. Fullo, secundum Papiam, dicitur lavandarius, decorator.

La darrera comparació confirma el que ja demostrava sense gaire lloc als dubtes l'anterior: que les citacions de Papias, almenys les explícites que ací hem reproduït, ha estat extretes del *Catholicon*, ja que les coincidències depassen de molt l'estricta text de l'*Elementarium*. Potser no ens pot estranyar de constatar que també el *Catholicon* s'ha interposat entre el *Graecismus* i el *Liber*, ja que aquest sembla igualment haver manllevat a Balbi alguna cosa més que la citació de l'obra d'Évrard de Béthune:

⁴¹⁹ Citem en aquest cas per un altre exemplar del *Catholicon* (G. Balbi 1487), l'incunable (Hermann Liechtenstein, Venècia, 1487) de la Biblioteca Universitària de València (B.U.V., Inc. 138).

CATHOLICON

[o4v^o]

Cochlear. a cochlea cochlee dicitur hoc cochlear cochlearis: vel hoc cochleare huius cochlearis: a concavitate vel ab usu prius cochlearum dictum. Cochlear aris etiam dicitur quedam mensura scilicet dimidia pars dragme appendens siliquas novem: quod triplicatum conchulam facit secundum Hugutionem. In grecismo autem sic dicitur: Est cochlear proprie quo pultes ponis in ore.

LIBER ELEGANTiarUM

1631. Cullera de mengar.

1. Cloclear (-ris) a concavitate dicitur. Gracismus dicit: "Est cloquear quo pultes ponis in ore".

2391. Cullera o cullereta.

1. Hoc cocloare (-ris), a concavitate dictum, unde Gratissimus dicit: "Cloquear, proprie quo pultes ponis in ore".

De les línies anteriors podriem extraure la convicció raonable que el *Catholicon* és la via real de transmissió al *Liber elegantiarum* de moltes de les coincidències que podem constatar entre Papias —i eventualment el *Graecismus*— i el repertori d'Esteve, vagen o no acompanyades de la indicació de la seua procedència. De fet, les coincidències, ni que siguin molt parcials, del *Liber* amb el *Catholicon* i Papias s'estenen a alguns altres fragments⁴²⁰:

⁴²⁰ Citem a partir dels texts habituals, si no s'especifica res en sentit contrari.

PAPIAS.

ELEMENTARIUM

[ω9v^o]

Zelotypus: suspitiosus: ab omnibus timens. uxorem aemulans.

[ω9v]

Zephyrus graece dictus quod flores & gramina eius flatu vivificentur: hic favonius dicitur latine.

BALBI.

CATHOLICON

[k5v^o]

Zelosus sa sum: et zelotes tis a zelus dicitur .i. emulator. [...] Et scias quod zelus aliquando dicitur amor viri in uxorem: pro quo non potest sustinere ut alii misceantur. [...].

[k6r^o]

Zelotypus. Zelus componitur cum typus quod est figura: et dicitur zelotypus pa pum .i. zelo plenus scilicet invidiosus: vel suspiciosus: et accipitur tam in activa quam in passiva significatione. [...].

[k6r^o]

Zephyrus grece: latine florens: quia flores et germina eius flatu vivificentur: quidam ventus est: et cor. penul. Hic alio nomine dicitur favonius.

ESTEVE.

LIBER ELEGANTiarUM

12152. *Zelotipus.*

1. Id est, gelosus.
Suspiciosus.

12155. *Zephyrus.*

1. Ventus occidentalis.

[f5v]

Crepundia puerilia
ornamenta indicia: quae
expositis infantibus
adhibentur.

Crepundia significant
puerorum initia in cunabula.
insignia. cunabulum."

[ω10r]

Zonae caeli circuli ideo
appellantur quod in
circumductione sphaerae
existunt: quorum circulorum
primus arcticos: secundus
thermos tropicos: tertius
himerinos: quartus
chimerinos tropicos: quintus
antarcticos: hae sunt
quinque zonae de quibus
Virg, dixit. Quinque tenent
caelum zonae.

[q1v]⁴²¹

Crepor oris masculini
generis. id est sonitus vel
elevatio. et dicitur a crepo
pas crepundium dii. id est
cunabulum: quia in ea
puer crepat. id est sonat
vagiendo. et dicitur a
crepo as secundum
hugutionem. Item
secundum Papias.
Crepundia puerilia
ornamenta inde dicta quod
expositis infantibus
adhibentur ut cunabulum.
unde Hieronymus. Inter
crepundia novi partus.
vide in fescenine."

[k6v^o]

Zona ne est cingulum: et
proprie latum. unde et
sona dicitur lata portio
terre calida vel frigida vel
temperata ex propinqui-
tate vel remotione: vel
media proximitate solis.
unde zonarius ria rium ad
sonas pertinens: vel zonas
faciens: et produ. zo.
Esopus Arborem sonat
stipulis et vimine
truncum.

8133. Ornaments o
juguetes de criatures.

1. Crepundie, id est,
puerilia ornamenta, ut
Plautus: "Cistellam mihi
affers cum crepundiis",
id est, cum puerilibus
ornamentis.

12158. Zone.

1. Celi circuli.

⁴²¹ Citem aquesta entrada per l'exemplar de la B.U.V..

A partir dels fragments anteriors és possible definir diversos tipus de selecció i manipulació d'aquestes 'fonts' medievals per Joan Esteve. En el primer exemple (*zelotipus*) el *Liber* semblaria haver seguit qualsevol dels dos diccionaris, el de Papias o el de Balbi, però la inclusió d'un sinònim de *zelotipus* com *gelosus* ens pot fer sospitar que la redacció d'Esteve ha estat inspirada, no per Papias, sinó per la presència d'una forma *zelosus* immediatament anterior dins el *Catholicon*. En el segon exemple, tot i que la inclusió del lema (*zephyrus*) és molt probablement deguda a Papias o Balbi, la definició d'Esteve s'aparta alhora de tots dos. En el tercer cas, tot i que la inclusió al *Liber*, tant de l'entrada (*crepundie*) com de part de la definició llatina (*puerilia ornamenta*), poden ser atribuïbles a qualsevol de les dues fonts, Esteve hi afegeix aportacions pròpies en forma de cites clàssiques (Plaute)⁴²². Finalment, el darrer exemple presenta l'evidència que el *Liber*, tant en la forma que encapçala l'article (*zone* i no *zona*) com en la definició llatina (*celi circuli*), ha manllevat l'entrada en aquest cas de Papias i no del *Catholicon*. Veiem, en definitiva, com Joan Esteve deu haver consultat l'*Elementarium* en diverses ocasions, però n'aprofita la redacció literal en molt poques ocasions, i sovint, fins i tot quan el cita expressament, probablement a través del *Catholicon*.

Tal com evidencien les constatacions anteriors i podrem confirmar més endavant, en comparar les nomenclatures de Papias — juntament amb les de l'*Universal vocabulario* d'Alfonso Fernández de

⁴²² La cita correspon a *Fragmenta* 88, 1, la forma de transmissió dels quals ens ha estat impossible d'identificar.

Palencia⁴²³— i les del *Liber*, comprovem que l'obra del notari valencià no sols no segueix servilment l'*Elementarium*, com l'humanista castellà, sinó que hi presenta tan sols coincidències ocasionals.

Més habituals, en canvi, ens apareixen els deutes d'Esteve amb el gran diccionari de Giovanni Balbi de Gènova. I no és estrany. La presència del *Catholicon* està repetidament atestada en l'entorn del notari de la Seu. Hem vist més amunt com el rector Martí d'Overona el tenia en la seua ben assortida biblioteca gramatical el 1416. Poc abans, el 1412, forma part del temari previst en el pla d'estudis pactat pel municipi i el bisbat. El 1458, en ple exercici d'Esteve, a la mateixa Catedral de València el *Llibre de fàbrica i armari* anota la compra d'unes posts per a posar-hi el "Catalicon". Encara avui a l'Arxiu capitular se'n conserven dos exemplars incunables, que bé pogué consultar el notari que hi treballava⁴²⁴. És més, malgrat que els esforços de renovació humanística condemnaven la 'bàrbara' llatinitat medieval que l'obra havia ajudat a difondre, alguns dels més importants representants del moviment no deixen de consultar-lo, amb més o menys esperit crític. Com el mateix Nebrija, que considera que l'obra de Balbi "tolerabilis paulo fuit", i el

⁴²³ Vegeu més avall, dins l'epígraf dedicat a la lexicografia del Renaixement, els comentaris a l'obra lexicogràfica d'aquest 'humanista' castellà.

⁴²⁴ Corresponen a dues edicions venecianes (1483, 1487), i del mateix impressor, Hermann Liechtenstein de Colònia, que ja hem trobat a la B.U.V. (E. Olmos Canalda 1951, núms. 30, 33).

cita en alguna ocasió, a part de seguir una trajectòria en bastants punts anàloga⁴²⁵.

Ja hem vist en part que el *Liber elegantiarum*, se situa encara més prop d'aquestes influències medievals i presenta bastants mostres d'un seguiment més que discret de les informacions, i de vegades fins i tot de la redacció, del *Catholicon*. Com passava amb Papias, diverses citacions que el *Liber* fa d'altres autors també podrien haver pervingut, segons tots els indicis, a través de l'obra del gramàtic genovés. És el cas, sobretot, d'algunes transcripcions de les Escriptures (Job, el Deuteronomi):

⁴²⁵ Com per exemple en el seguiment de les ensenyances de Priscià. Vegeu A. della Casa (1994) per a més dades i comentaris sobre la relació entre el *Catholicon* i les *Introductiones latinae* de Nebrija. D'altra banda, la influència del *Catholicon*, entre els humanistes, no es pot circumscriure evidentment a Nebrija o Esteve, com fan veure les afirmacions de C. Codoñer (C. Codoñer/J.A. Glez. Iglesias (eds.) 1994:440) en el sentit que "los dos [Valla i Nebrija] lo utilizaron [el *Catholicon*], simplemente porque eso era lo que tenían. Ahora bien, la acribía en el tratamiento, la disposición o la concepción lexicográfica influye de tal manera en los resultados, que cualquiera que lea a Valla o a Nebrija no percibe rastros explícitos de lo medieval. Pero la procedencia de los términos está ahí". Les investigacions que després comentarem de B. Lépinette (1994, 1994a) serveixen per corroborar aquestes apreciacions.

CATHOLICON⁴²⁶

[z1r]

Herodius dii: idem quod herodes.
Item herodius est rapacissima avis
avium: et omnium volatiliū maior
qui et aquilam vincit. ita dicit glosa
super illud Psalmum. Herodii domus
dux eorum. Alia littera habet: Fulice
domus. Item deuteronomio. xiiii.
super illud: Hec autem ne comedatis:
accipit rem iuxta genus suum:
herodium etcetera. dicit interlinearis:
Vulgo grifalco dicitur qui aquilam
rapit. Herodion onis idem est quod
herodius. Papias vero dicit: Herodius
grece fulica: in psalmo ardea putatur.

[E3v]

Nervus [...] Item nervus ponitur
pro cipo quodam pedum tormento.
unde in Iob: Posuisti in nervo pedem
meum. Item a nervus derivatur [...].

LIBER ELEGANTIARUM

4577. Girifalch.

1. Herodius est avis quam
dicimus *girifalch*. Herodius est
rapacissima avis omnium
volantium maior, ut aquilam
vincit. Ita dicit glosa super illud
salmum: "Herodui domus". Item
Deuteronominis.

1567. Cep de pressó o ligam.

1. Nervus, est vinculus
membrorum et ponitur pro cipo
quodam pedum formento; ut Iob:
"Potuisti in nervo pedem meum".

⁴²⁶ Citem a partir d'ara, si no hi ha indicació en contra, per Balbi (1487) (B.U.V., Inc 138).

En moltes ocasions en què el *Liber* reprodueix més literalment el *Catholicon* tendeix a mantenir el lema llatí encapçalant l'entrada, dins la part corresponent a un mot o frase en català:

CATHOLICON

[y7r]

Hebdomada: hepta grece: latine septem dicitur. unde hec hebdomas dis: et hec hebdomada de quasi heptomada: a numero septem dierum quorum repetitione et menses et anni et secula peraguntur. Daniel .xi. Hebdomas una: et cor. do: unde hebdomarius ria rium quod pertinet ad hebdomadam: et hinc hebdomadarius rii qui per hebdomadam curam gerit pro sociis super cibariis vel in choro officium facit: et facit vocativum in e hebdomadarie. et ut dicit Papias hebdomada dicit scribi per p: nam derivatur ab hepta greco. id est septem latine. sed quia apud latinos p ante d non reperitur: transit p in b secundum quosdam: et dicitur hebdomada: et hoc verum est vide etiam in e littera.

LIBER ELEGANTiarUM

3209. *Ebdomoda*.

1. *Ebdomoda*, omnino per septimana, prime declinationis est et scribi debet per P, non dicitur ab *epta* Grece, id est, septem Latine, B in {c} S mutata. Sed quia apud Latinos B ante D non reperitur, transit P in B, secuncum quosdam, et dicitur *ebdomoda*.

10013. *Setmana*.

1. *Ebdomoda*, non septimana, prime declinationis est et scribi debet per P, nam dicitur ab *epta* Grece, id est, septem Latine, H in S mutata. Sed quia apud Latinos P ante D non reperitur, transit P in B, secundum quosdam, et dicitur *ebdomoda*.

[D2v]

Mirmicon vel mirmin grece: latine
dicitur formica.

Mirmin grece latine dicitur
formica.

4487. Formiga.

1. Formica, Latine. 2.
Mirmicon, Grece. 3. Mirmifica.

[18r]

Portentum. a portendo dis dicitur portentum ti. id est monstrum. unde portentuosus sa sum. id est monstruosus: et comparatur. Et notandum quod portentum non est contra natura natum: ut Varro dicit. Nam nihil contra voluntatem dei que natura est omnium rerum potest fieri: sed est portentum non contra naturam: sed omne quod est natura. Portentum: prodigium: monstrum: est ostentum: differunt. Nam portentum dicitur: quia aliquid post ostendit: prodigium quia porro dicat. idem est futura predicet. vel portentum in terra: prodigium in celo: quasi procul a digito. vel portentum quod porro futurum signat: prodigium quod devastationem significat: monstrum quod statim monstrat quod apparet: ostentum quod aliquid futurum demonstrat. et hoc proprietas est: sed abusive autorum plerumque corrumpitur. Item differentia est inter portentum et portentuosum: quia portenta sunt que transfigurantur: sicut fertur in libya mulierem peperisse serpentem. Portentuosa vero sunt que levem sumunt mutationem: ut natus cum sex digitis. vide in monstro as.

7149. *Monstrum.*

1. Monstrum, rem presentem.
2. Portentum, futurum tempus respicit.

6673. *Maravella.*

1. Ostentum, quod se preter consuetudinem offert, ut puta si videatur terra ardere vel celum vel mare.
2. Porentum, quod porro tendit et monet futurum quod aliquid significet.
3. Monstrum est quod contra natura sit, ut Minotaurus.
4. Prodigium, quod mores faciunt per quod detrimentum spectatur. Ergo, in ostento raritas, admirationem; in monstro, non rectus ordo nature; in prodigio, detrimenta significantur.

[k8r]

Athanatos, id est immortalis: ab a
quod est sine et thanatos mortale: et
accentuatur in fine. unde anathanatos
ta tum id est immortalis.

[l6v]

Bigamus a bis et gamos quod est
nuptie vel uxor vel mulier. et
componitur bigamus ma mum: qui
vel que duobus vel duabus nuptit.
scilicet viris vel mulieribus. unde hec
bigamia mie penultima acuta. id est
due uxores vel proprietates que
aliquis fit bigamus. [...].

1018. *Athànatos.*

1. Id est, immortalis.

1279. *Bigamus.*

1. Qui duas habuit uxores.

[o2r]

Clades dis femeno genere dicitur a cladeo des: quia tunc res inequaliter contindat. vel clades melius derivatur a gladius quasi glades. proprie enim clades dicitur esse pestilentia que fit per gladium sine per interfectionem factam a gladio secundum Hugutionem. Papiam vero dicit: clades moribus: tabes: calamitas: pesriculum.

[s3r]

Eduium lii. id est cibus ab edo es est derivatur. unde dicit Papias. Eduium ab edendo dicimus quasi pregustativa comestio vel esca edulia cibi alimenta aptum ad manducandum.

1626. *Clades.*

1. Morbus. 2. Calamitas. 3. Periculum. 4. Pestilentia que fit per gladium.

3231. *Eduium.*

1. Cibus, ab edo, edis, vel pregustativa comestio vel tucetum vel cibus delicatus, pinguis, pregustativa comestio.

[s5v]

Emergo gis si sum. ab e et mergo
gis componitur. et est emergere extra
venire: exurgere.

[B2r]

Liminium: a limes hoc liminium
nii. id est captivitas: exilium:
expulsio extra liminium vel extra
domum. Et componitur cum post: et
dicitur hoc postliminium nii. id est
reversio de exilio ad iura que
amiserat: vel ius quod quis vindicat
sibi super rebus suis post reversionem
de exilio. unde postliminius nia
nium: qui post captivitatem reversus
iura sua qui amiserat recepit. [...].

3317. *Emergere.*

1. Emergere, extra venire. 2.
Exurgere. 3. Ex lustris atque
inhonestis locis exire.

5364. *Iu poststminii.*⁴²⁷

1. Dicitur quando quis captus
aut detentus ab hostibus et
postea, factus liber, rediit et
recuperat omnia bona sua, ille
dicitur uti iure postliminii. Vel
dicitur reversio de exilio ad iura
que amiserat vel ius quod prius
vindicat sibi super rebus suis
post reversionem

⁴²⁷ Evidentment es tracta d'un error per *ius postliminii*.

[F3v]

Officium: ab officio ficis. id est noceo dicitur hoc officium cii. id est ministerium vel beneficium per contrarium: quia minime nocet vel officium quasi effcium ab efficiendo. unde officiosus sa sum. id est sedulus vel officio intentus: et comparatur. unde hec officiositas tatis.

8067. *Officium.*

1. Dicitur id quod facere unusquisque debet. 2. Officium est ea virtutis actio que homini, loco, tempori, dignitati onvenit. 3. Officia: ministeria, beneficia, merita gratie. 4. Officium: munus, donum.

[H3v-H4r]

Penates: a penitus quod est secretus dicitur hi penates. id est domus interiores proprie vel domestici vel privati dii domibus presidentes: quos antiqui in domibus colebant: et eorum imagines in domo habebant: unde et dicti sunt penates: quasi penes nos nati: et est etymologia. et facit genitivus pluralis in ium penatum et per syncopam penatum: et producit na.

8603. *Penates.*

1. A penitus, quod est secretus, hi penates, id est, interiores proprie vel domestici et privati dei domibus presidentes, quos antiqui in domibus colebant et eorum imagines in domibus habebant. Unde et dicti sunt penates quasi penes nati, et est ethymologia.

La contraposició dels diversos fragments anteriors del *Liber elegantiarum* i del *Catholicon* és bastant eloqüent, i ofereix també una mostra variada dels diversos graus, i procediments de Joan Esteve en la

utilització dels continguts del gran repertori medieval: des de la còpia literal *in extenso* (cas de *ius postliminii*, *edulium*, *emergere*, *penates*) a la transcripció més o menys parcial i selectiva (*athànatos*, *clades*, *bigamus*, *officium*), passant per intents de rorganització i sobretot ordenació del material de les entrades (*emergere*, *portentum: monstrum i maravella*). No trobem al *Liber* cap de les informacions sobre *derivatio* que apareixen al *Catholicon* (*hebdomarius* i *hebdomadarius*, *portentuosus*, *monstruosus*, *anathànatos*, *officiosus*, *officiositas*, *postliminius*), i sols en part les informacions etimològiques (conservades en *ebdomoda*, *edulium*, *penates* —on innocentment es reproduïx l'expressió "et est ethimologia"—, en part en *clades*, però no en *athànatos*, *officium*, *clades*, *bigamus*, *emergere* o *ius postliminii*). En canvi, regularment Esteve deixa de reproduir determinades fonts citades per Balbi (Papias en *edulium*, Hugutio i Papias en *clades*, Varró en *portentum*, etc.), igual com gairebé totes les referències a la prosòdia (en *bigamus*, *athànatos*). El resultat és una informació lexicogràfica i gramatical que, si bé s'allunya d'algunes característiques medievals (recurs excessiu a les etimologies fantàstiques, a la *derivatio*, absència de referències a altres repertoris medievals) en conserva d'altres (microestructura amb entrades massa heterogènies, manteniment d'informacions etimològiques, etc.). Hi podem afegir alguns errors gràfics o de redacció (vegeu *ebdomoda*) que no faciliten la comprensió i la consulta del text. Tot plegat, al costat d'altres trets i continguts que encara hem de precisar, contribueix a accentuar el caràcter eclèctic i asistemàtic que hom ha detectat sovint en el repertori del notari valencià.

Un fet comú a les entrades anteriors és, com hem dit, que apareixen al *Liber* encapçalades per un lema en una llengua (llatí o grec, en transcripció llatina) que no és l'habitual en aquesta posició, és a dir, el català. Les excepcions (*setmana*, *maravella*) són així mateix reveladores: són repeticions, literals (*setmana*) o no (*maravella*) d'altres amb el lema en llengua al·lòglota (*ebdomoda*, *monstrum*). Cal dir tanmateix que al *Liber* podem identificar bastants altres entrades provinents del

Catholicon sense que necessàriament el lema inicial deixi d'aparèixer en català. Vegem-ne alguns casos:

CATHOLICON⁴²⁸

[K5v]

Procax a procus dicitur procax cis genere omne. id est petax: avidus: petitor importunus ad petendum: quod maxime solent facere proci: et pertinet ad meretrices. et comparatur. unde procacitus tius sime adverbium. et hoc procacitas tatis. et proculus la lum aliquantulum procax.

LIBER ELEGANTiarUM

797. Aquell qui demana importunament alguna cosa.

Dicitur:

1. Procax. 2. Petax.

⁴²⁸ Citem ací el *Catholicon*, tret de referència en sentit contrari, per Balbi (1487).

[o4v]

Coeo. Eo is componitur cum con et dicitur coeo cois coire: subtracta in compositione. Et est coire simul ire. Et coire etiam significat coniungi: congregari: adunari. Unde quia vir et femina coniunguntur in opere venereo: dicuntur tunc coire. unde hic coitus coitus coitui: id est concubitus. [...].

[v3r]

Fatuus tua tuum dicitur a a for ris. et dicitur fatuus: quia imperitiam suam ostendit fando quicquid latet in animo: [...] et differt fatuus a stulto: quia stultus est qui per stuporem non movetur: iniuriam et seviciam profert: [...].

563. Anar ensemps o ajustar-se ensemps.

1. Coire, id est, simul ire. 2. Coniungi. 3. Congregari. 4. Coadunari. 5. Convenire.

659. Anar enemps.

1. Coire, id est, simul ire. 2. Simul coniungi. 3. Congregari. 4. Coadunari. 5. Convenire.

2069. Com lo marit usa ab sa muller.

Dicitur:

1. Coire.

4092. Fat.

1. Fatuus, a for (-aris), quia imperitiam suam ostendit fando. Et differt a estulto. Nam stultus est qui propter stuporem non movetur iniuria.

[p8v]

Crapula a crudus dicitur hec
crapula le. id est superabundans
edacitas immoderata et noxia
voracitas: et sic quasi cruda epula
unde crapulo las. id est superflue
comedere: vel immoderate
iniurgitare: et secundum hoc potest
esse transitivum et activum secundum
Hugutionem et secundum communem
usum. Papias vero dicit: Crapula
immoderata voracitas dicta quasi
cruda epula cuius cruditate gravatur
cor: et stomachus turbatur. est autem
[sic] vini cibique.

[G7r]

Parsimonia. a parsi preterito de
parco cis dicitur haec parsimonia nie.
id est abstinentia. scilicet mensuram
refectionis non excedens: et est virtus
secundum Hugutionem. Papias vero
dicit: parsimonia frugalitas
temperantia: parcitas: pietas: modica
continentia.

6991. Menjar o beure supèrfluament.

1. Crapula est edere et bibere
superflue vel superabundans
edacitas, immod[e]rata
vora[c]itas, dicta {dicta} a
crudus, id est, cruda epula.
Crapulo (-as), id est, superflue
comedere et bibere et
immoderate ingurgitare.

5704. La utilitat o staliviu de la cosa.

1. Parsimonia. 2. Frugalitas. 3.
Parcitas. 4. Continentia. 5.
Temperantia. 6. Utilitas.

[i5v]

Anchille a chille quod est labrum et am quo est circum componitur hoc anclille [sic] lis scutum rotundum quod cecidit a celo Numa sacrificante: quia circumcirca labrum et marginem habet: [...].

[t4r]

Evangelium bona annunciatio interpretatur. Grece enim eu bonum: latine angelus nuncius interpretatur secundum Papiam Hugutio autem dicit: quod componitur cum eu: quod est bonum: u vocali conversa in consonantem: et fit evangelium. id est bonum nuncium. unde hic evangelista ste: qui evangelium composuit: et evangeliso sas, id est evangelium annunciare. unde patet quod evangelium scribitur per simplex p.

10312. Scut redó, *scilicet*, taulechina.

1. Ancile, id est, scutum rotundum, quod de celo cecidit, sacrificante Numma Pompilio.

3986. Evangeli.

1. Evangelium, id est, bona nunciatio, cum *eu* apud Grecos idem est quod apud nos bene.

[C3r]

Mastigia: a mano nas dicitur hic et hec mastigia gie malus et nequam servus vel ancilla: quasi a stige manans. [...].

8154. O sclau malvat!

1. Mastigia, id est, *o schivo masti* vel nequam servus.

[v1r]

Falera re penul. cor. est ornamentum equorum: sed ponitur quandoque pro ornatone aliarum rerum ut verborum. unde falero ras. id est ornare: ut Iste utitur verbis faleratis. id est ornatis. [...].

8139. Ornaments de cavalls.

1. Falera (-re) est ornamentum equorum. Et similiter ponitur pro ornamento et ornatone aliarum rerum vel verborum, ut: Verbis faleratis.

[T2r]

Verpus dicitur quasi verrens podicem. vide in digitus.

[r3v]

Digitus. a decem dicitur hic digitus ti: quia decem sunt digiti in utraque manu vel in utroque pede. [...] Iden et verpus a verrendo podicem. percussit enim deus iudeos in posteriora: et opprobium sempiternum dedit illis. Nam singulis annis in crucifixione domini emittunt sanguinem per posteriora: quem cum medio digito ibi reponendo et abstergendo verrunt podicem: et inde dictus est verpus: quasi ferrens podicem. unde adhuc ille digitus in opprobium ostenditur iudeis: quem si alicui iudeo ostenderis: minus ut fertur te diliget. hinc Iuvenalis. Mediumque ostenderet unguem. Hoc faciebat Demetrius fortune. scilicet quod pretendebat ei medium digitum in opprobium sicut fit iudeis. per hoc eam contemptibilem esse ostendens. Et hinc est quod verpus invenitur pro iudeo. Iuvenalis. Quesitum ad fontem solos deducere verpos: glosandum. id est iudeos.

6487. Lo dit major de la mà.

1. Verpus (-pi). Medius digitus quasi verrens podicem. Percussit enim Deus Iudeos in posteriora et opprobium sempiternum dedit illis. Nam singulis annis in crucifixione Domini emittunt sanguinem per posteriora quod cum medio digito reponendo verrunt podicem eo digito. Unde adhuc iste digitus in opprobium ostenditur Iudeis, quem si alicui Iudeo ostenderis, nunquam postea te diliget. Hinc est quod verpus ponitur pro Iudeo. Iuvenalis: "Que esitum ad fontes solos deducere vepros", id est, Iudeos.

[n8r]

Cinedus a cinos dicitur cinicus cum: et cinedus da dum in eodem sensu. id est caninus. Dicuntur etiam cinici vel cinedi molles et effeminati et immundi sicut canes: qui et publice coeunt et ad vomitum redeunt. vel dicuntur sic satyrici. id est reprehensores: quia reprehensione ledunt sicut canis morsu. Iuvenalis: Castigas turpia quum sis inter socraticos notissima fossa cinedos. unde et per excellentiam immundicie: quidam philosophi heretici dicti sunt cinici: qui publice et in patulo cum uxoribus concubebant predicantes publice esse concubendum cum uxoribus in vicis et in plateis ad modum canum: quia coniungium iustum est. et producit penul: cinedus: sed cinicus eam cor.

10301. Sodomita.

1. Cinedus. 2. Pedico. 3. Sodomita. Cinedus, puer ad patiendum aptus, a *cino*, quod est moveo, vel experior, et *edra*, vere[n]da, ut inter Socraticos notissime fama cinedos hoc quod adolescentes bonis moribus a Socrate instructi scelestos vitabant, ut maiores fossam.

[p7r]

Cardiacus ca cum vide in
cardiacus.

[m6v]

Cardiacus ca cum penul. cor. id
est cordis pulsum patiens quasi cor
ardens habens propter sitim: et dicitur
ab ardeo et cor per compositionem.
[...].

[v8r]

Fimus mi, masculini generis
dicitur a a fio fis: et est fimus stercus:
quod per agros iacitur: quod vulgo
letamen dicitur: quia suo nutrimento
leta faciat arva: et reddit pingua.
[...].

1191. Badiment de cor.

1. Cordiatus, id est, cordis
pulsum patiens.

4221. Fem d'estable.

1. Letamen. 2. Fimus, unde
letus, id est, pinguis. Virgilius,
Georgicorum primo: "Quid faciat
letas segetes", unde vulgo
letamen dicitur fimus qui per
agros ducitur vel iacetur.

[q3r]

Culex cis animal parvum volatile:
dictus ab aculeo quo sanguine sugit.
Culices non tangunt hominem si
absyntheo cum oleo cocto se
perungant: ut dicit Papias. et cor. li:
et dicitur culex vulgo simzala. quod
autem cor. li: patet in aurora ubi
dicitur: Discurrunt culices hominem
turbando quietum.

[k6r^o]⁴²⁹

Zinzala parva musca id est culex
unde hoc zinzalarium rii canopeum
ad eas arcendas.

[l6r]

Bibio onis masculini generis. id
est musciones supernatantes in vino
et dicitur a bibo bibis.

7167. Mosquit.

1. Culex, ut: Elephas indus non
curat culicem. Et est animal
parvum, volatile, ab aculeo
dictus, quo sanguinem sugit. 2.
Zinzara.

7168. Mosquit de vi.

1. Bibio (-nis). Bibiones sunt
qui in vino nascuntur, id est,
musciones supernatantes in vino;
et dicitur a bibo (-bis).

⁴²⁹ Citem aci per Balbi (1497).

[O7r]

Sicarius in sica est.

Sica ce feminini generis derivatur a seco cas: et dicitur sica quasi seca. scilicet gladius brevis. quo maxime utuntur qui apud italos latrocinia exercent. Et ut dicitur telum est in baculo absconditum. unde hic sicarius rii: qui sicam defert: vel homicida et produ. primam. [...] et scribitur per unum c. Papias sic dicit: Sicarius dictus: quia ad perpetrandum: scelus sit telis armatus.

5021. Home qui per dinés dóna coltellades o maça los hòmens o és ladre.

1. Sicarius, id est, latro, qui sicam defert vel homo qui propter pecunias homines sauciat aut occidit.

Els texts anteriors, que ens confirmen, si encara calia, el deute d'Esteve amb el *Catholicon*, tot aplicant unes tècniques d'apropiació semblants a les vistes en els precedents, en descobreixen de noves. Així, el *Liber* presenta la mateixa opció vacil·lant respecte del manteniment (com en *culex: ab aculeo dictus quo sanguinem suggit, cinedus: a cino...et edra, fatuus: a for, evangelium: eu*) de les informacions etimològiques que el *Catholicon* ofereix sistemàticament, sovint amb notable imaginació (*cordiatus: ardeo cor, mastigia: mano/stige manans, anchille: am chille, fimus: fio, sica: seco, bibio: bibo*). A través d'aquestes etimologies, reals o fantàstiques, o dels mateixos lemes el *Catholicon* es revela com a origen de quasi totes les paraules gregues (amb grafia llatina) que trobem al *Liber: athàntos, ebdomoda, epta, zone, eu, mirmicon, cino, edra*. El *Liber* també vacil·la entre el manteniment de les citacions del *Catholicon* (Juvenal en *verpus*), l'eliminació (Papias en *sica*, Juvenal en *cinedus*, Hugutio i Papias en *parsimonia* o *crapula*), o encara l'afegiment d'aquestes (Virgilius en

firmus). Igualment el *Liber*, mentre opta per prescindir de les indicacions sobre el gènere o la categoria gramatical dels mots tractats, conserva, però irregularment, les informacions sobre la flexió nominal o verbal (*for, crapulo, falera, bibo, bibio*) i fins i tot les afegeix (*verpus*).

També una altra expressió al·lòglota, en aquest cas llatina (*dicitur*), apareix darrere l'encapçalament català de les entrades per a introduir l'equivalència llatina. Habitualment això ocorre quan en aquest encapçalament català es dona una traducció literal de la definició que el *Catholicon*, i de vegades també el *Liber*, donen del terme equivalent llatí (*aquell qui demana importunament alguna cosa. Dicitur/petitor importunus ad petendum (procax); com lo marit usa ab sa muller. Dicitur:quia vir et femine coniunguntur in opere venereo (coire)*). Aquesta transició entre la definició traduïda al català i la forma llatina amb l'expressió *dicitur* "correspond à un système d'équivalences intralinguales (latin-latin) introduites régulièrement comme dans les dictionnaires monolingues latins par *interpretatur*", com és el cas encara del *Lexicon* de Nebrija (1492). Però al *Liber* sovint aquesta traducció catalana també introdueix la forma llatina i la definició equivalent en llatí —extreta freqüentment del mateix *Catholicon*— sense cap mena de fórmula transitòria: *menjar o beure supèrfluament/superflue comedere et immoderate iniurgitare (crapula); scut redó/scutum rotundum (anchille/ancile); ornaments de cavalls/ornamenta equorum (falera); O sclau malvat/o schiavo masti (mastigia); medius digitus/lo dit major de la mà (verpus)*.

Finalment, comprovem que el *Liber* reelabora habitualment la informació, com en el bloc d'exemples anteriors, sense seguir cap patró fix. En alguns casos reproduïx amb bastant fidelitat les més o menys llargues digressions enciclopèdiques del repertori medieval (*verpus, cinedus*), en altres hi ha un notable esforç de síntesi i organització dels significants (*parsimonia*); en uns casos s'unifiquen diverses entrades de l'original (*verpus, digitus; sicarius, sica; cordiacus, cardiacus; culex, zinzala*). En canvi, en altres ocasions trobem, com és també corrent,

repeticions en entrades separades d'informacions procedents d'un mateix lema del *Catholicon* (*coeo*, représ en les entrades 563, 659, 2069).

En resum, comprovem que la relativa, i sovint incoherent, transformació que els continguts de l'obra de Giovanni Balbi sofreixen a mans de Joan Esteve no aconsegueixen de desdibuixar els deutes d'aquest amb el gran inventari lèxic medieval, i potser amb altres de la mateixa nissaga. Aquesta dependència de la tradició medieval en un autor que alhora es vanta de lectures clàssiques i recorre sovint a destacats humanistes pot sobtar en principi, i exigirà alguna mena d'explicació. En aquest sentit, caldrà recordar que, com hem fet notar més amunt, fins els més egregis representants de la renovació clàssica, tals com Nebrija o Valla, han hagut de partir de les afirmacions, i en tot cas dels *topica*, de l'obra del genovés, ni que fos per a invalidar-les o superar-les⁴³⁰. Com veurem més endavant, gran part dels desenvolupaments de la gramàtica i la lexicografia renaixentistes estan basades encara —com potser no podia ser altrament— en els avanços i les permanències de la tradició medieval. Més en concret, hi ha prou indicis per a abonar la idea d'una continuïtat entre la tradició clàssica, el *Catholicon* i Esteve, però a través de la influència que, *velis nolis*, aquell va tenir en humanistes com Lorenzo Valla o Niccolò Perotti. Uns fragments de totes aquestes obres reproduïts més amunt, a propòsit del mot *urbs*⁴³¹, ja ens ho insinuaven. Heus-ne ací una altra possible evidència:

⁴³⁰ Vegeu les referències que hem donat més amunt sobre la incidència del *Catholicon* en importants humanistes com Nebrija o Valla.

⁴³¹ Vegeu sota l'epígraf dels estudis gramaticals de l'antiguitat.

BALBI,

CATHOLICON

[15^r]

Bellum li dicitur a bonum per antiphrasim. unde bellicus ca cum et bellaticus ca cum. et hic et hec et hoc bellax cis in eodem sensu. et comparatur bellax cior cissimus. unde bellaciter ciu cissime adverbia. et hec bellacitas tatis. et differt bellum a pugna et prelio. nam pugna est que fit cum pugnīs: prelium primus conflictus: bellum totus conflictus. Item bellum dicitur universum et punicum quasi totus tempus guerre dicitur bellum. huius partes sunt pugne: ut canensis cremensis. Item in una pugna multa sunt prelia: aliud in cornibus aliud in medio: aliud in extrema acie geritur. Bellum igitur totum est: pugna unius diei: prelium pars pugne est. [...].

VALLA,

ELEGANTIAE

(IV, 63)

Bellum, praelium, pugna, certamen. Cap. lxiii.

Bellum est tum ipsa pugna: tum totum tempus, quo in militia sumus: quam illiterati guerram vocant: praelium ipsum tantummodo armorum certamen. nam & pugna, certamenque etiam citra arma fit. interdum etiam fit nudis verbis.

ESTEVE,

LIBER ELEGANTIARUM

4797. Guerra.

1. Bellum est tum ipsa pugna, tum totum tempus militie, vulgo *guerra*. 2. Prelium est ipse armorum conflictus dum venit ad manus. 3. Pugna est certamen etiam sine armis interdum pugnīs aut verbis.

3. La gramàtica i la lexicografia del Renaixement.

A) La gramàtica del Renaixement.

A pesar del distanciament conscient que molts humanistes propugnaran respecte dels coneixements medievals, la gramàtica de finals de l'edat mitjana i del Renaixement conserva moltes de les característiques del període immediatament anterior. De fet, és la tradició gramatical mantinguda els segles XIII i XIV al sud europeu (Provença i Itàlia del nord) la que serveix de base als desenvolupaments humanistes. En certa manera, per tant, com W. K. Percival assenyala, és possible considerar "Renaissance linguistics to be nothing more than a further step in the medieval grammatical theory, a mere offshoot of one local variety of the medieval grammatical tradition"⁴³². En aquest sentit, es pot dir que la noció de 'Renaixement' participa, en el camp de la gramàtica i de la lingüística, de la mateixa imprecisió que hom li adjudica des de la perspectiva de la història o la cultura en general. És més, hom ha fet veure que la història de la gramàtica contribueix, si calia, a impugnar la mateixa noció de Renaixement. Així, difícilment es pot parlar d'una restauració de la disciplina, ja que l'edat mitjana hi féu també importants contribucions, equiparables a les d'altres períodes. Si es tracta de considerar el Renaixement com un revifament de les contribucions greco-llatines, caldrà recordar que tota la gramàtica

⁴³² W.K. Percival (1975:231).

medieval parteix dels mateixos models (Donat, Priscià, etc.) i que, en canvi, alguns humanistes s'atreuren a censurar o menystenir obertament aqueixos mateixos autors clàssics, com fou el cas de Valla o de l'editor germànic dels *Rudimenta grammatices* de N. Perotti⁴³³. D'altra banda, ja hem fet referència a la llarga acceptació que tingueren durant una bona part de l'edat moderna, i tant a Europa com a l'àrea catalanòfona, diversos dels més prototípics lèxics i gramàtiques medievals, com el *Catholicon*, l'obra de Papias, o el *Doctrinale* de Villa Dei⁴³⁴.

És més pertinent, en definitiva, una consideració de la gramàtica llatina dels humanistes com una continuació, en evolució progressiva, a partir de la tradició medieval, i particularment de la desenvolupada, com hem dit, al sud d'Europa. Al nord dels Alps (Alemanya, França del nord), hem comprovat que des del tombant de l'alta edat mitjana floria una gramàtica basada en els principis de la lògica, amb el propòsit de construir un sistema coherent i autosuficient. En canvi, a Itàlia una altra subtradició medieval mantenia l'ensenyament gramatical estretament lligat a l'aprenentatge de les tècniques de composició epistolar, l'anomenada *ars dictaminis*, i en general concebia la gramàtica com una preparació per a altres estudis com la literatura i la retòrica. Les necessitats professionals d'una activa societat mercantil en creixement, com la de les ciutats italianes, contribuï a afavorir aquesta orientació: calia una bona formació llatina per a seguir els estudis

⁴³³ Aquest editor, el vienès Bernhard Perger, va escriure que la completesa dels *Rudimenta* era tal "ut Prisciani regulis amplius non indigeamus". Per la seua banda, és conegut que Valla s'atreví en certa casos a corregir Priscià, tot considerant-lo "solem grammaticae, sed aliquando passum esse eclipsim" (vegeu-ne més referències en Percival 1986b:57, 65).

⁴³⁴ Aquesta obra recordarem que tingué 163 edicions incunables, i encara al voltant de 100 durant el segle XVI (Percival 1983:322).

superiors de medicina i dret, però sobretot per a un bon exercici de les professions, des de l'advocat familiaritzat amb les grans compilacions legals i els comentaris respectius, al notari o el curial capaç de redactar amb claredat i precisió, i si calia elegància. Aquesta posició de la gramàtica com a fonament de la resta de les disciplines, no sols enfortí el paper social dels *studia humanitatis*, sinó que confirmà el desenvolupament de tota la gramàtica humanista en la mateixa direcció pràctica ja tradicional.

És justament en aquest sentit que podem considerar gran part dels trets de la gramàtica humanista com una derivació dels plantejaments de l'ensenyament gramatical habitual a l'Europa mediterrània. Entre aquestes característiques els mateixos humanistes es preocuparen de posar especial èmfasi en l'oposició als enfocaments lògics i filosòfics de la gramàtica medieval. Entre els atacs a la gramàtica especulativa o modista, amb arguments de diversa mena, són coneguts els de Valla, Alexander Hegius, Vives o el mateix Erasme⁴³⁵. Aquestes crítiques, que no entraren mai en el terreny teòric dels modistes, es fonamentaven en pressupòsits ben diferents. Entre altres raons perquè, com ja ha estat destacat, els humanistes partien d'una aproximació a la gramàtica absolutament *ateòrica*, en el sentit que no assumien ni pretenien formular cap sistema de principis generals⁴³⁶. El seu enfocament talla una vegada més la línia filosòfica que, iniciada pels gramàtics grecs, havia estat represa d'alguna manera pels escolàstics medievals, i que, en una nova engronsada, reprendrà J. C. Scaliger en el

⁴³⁵ Vegeu Percival (1983:311). Sobre Alexander Hegius, vegeu l'edició de la seua obra *Invectiva in modos significandi* (c. 1480) per J. Ijsewijn (1971).

⁴³⁶ Percival (1983:311).

seu *De causis linguae Latinae* (1540)⁴³⁷ i més tard la gramàtica racionalista del segle XVII. Així, com sintetitza K. Jensen, "the Aristotelian scientific approach to the general features of all languages, *modi significandi*, had been rejected as useless if not damaging, and the full consequence had been drawn of the equally Aristotelian view that words signify arbitrarily. The correct signification of Latin words can only be known through a knowledge of the *usus* of the classical *auctores*"⁴³⁸.

En efecte, els gramàtics i filòlegs dels segles XIV i XV, tot mantenint l'aproximació *methodice* que, consolidada amb les *artes* clàssiques, havia perdurat més o menys desvirtuada en els manuals habituals a les escoles medievals, senten la necessitat de fonamentar els preceptes que pretenen difondre. Com que no s'hi podia adduir cap suport teòric, hom va sentir la necessitat d'emfasitzar el valor de l'*ús* real dels autors considerats modèlics. Aquesta actitud es va veure decididament afavorida per dues circumstàncies: el descobriment de nous texts de l'antiguitat —gran part dels de Ciceró o Quintilià, entre els més influents—, i la connexió amb el gènere dels comentaris sobre autors reconeguts, en la línia de Servi, Varró i altres. Es reprenia així també el corrent filològic o *exegetice* que havia format part de la tradició gramatical greco-llatina des de l'escola alexandrina. No és alié a aquesta concepció de la gramàtica el coneixement complet de les doctrines de Quintilià —a partir de la troballa completa de la seua *Institutio oratoria*—, el qual havia subratllat la doble funció —ahora *methodice* i *historice*

⁴³⁷ Vegeu sobre aquest autor K. Jensen (1990), a banda dels comentaris de Percival (1975:241-242).

⁴³⁸ Jensen (1990:71).

— del gramàtic⁴³⁹. Aquesta importància concedida a l'*usus* dels *auctores* com a fonament dels preceptes gramaticals es manifesta en les mateixes definicions de *gramàtica* que ofereixen els humanistes com Niccolò Perotti⁴⁴⁰:

[a1v^o]

Quid est grammaticae: Est ars recte loquendi:
recteque scribendi. scriptorum et poetarum lectionibus
observata.

O com E. A. de Nebrija⁴⁴¹:

⁴³⁹ Com observa Percival (1983:306): "To underline the dual responsibility of the grammarian, Quintilian divided grammar in two parts: one dealing with the technical part of the subject and the other with the interpretation of the poets: 'Haec igitur professio', he says, 'cum brevissime in duas partes dividatur, recte loquendi scientiam et poetarum enarrationem, plus habet in recessu quam fronte promittit'. In another passage, he gives these two parts names, calling the first *methodice* and the second *historice*. After the complete text of Quintilian's *Institutio* became available in the early fifteenth century, many humanists adopted this terminology, perhaps because it reflected so well the functions of the grammar in their own day".

⁴⁴⁰ Cite segons l'edició de Tortosa, 1477.

⁴⁴¹ *Recognitio* III, , inclosa en les *Introductiones* de 1495. Citem a partir de C. Lozano Guillén (1992b:94).

Quid est grammatica? scientia recte loquendi
recteque scribendi ex doctissimorum uirorum usu atque
auctoritate collecta.

Com podem imaginar, la recerca d'aquestes *scriptorum et poetarum lectiones* o del *doctissimorum uirorum usus* no fou fàcil, i tingué importants implicacions. El coneixement més complet del corpus gramatical de l'antiguitat (Varró, Prob, Diomedes, Asper, etc.) i d'un ampli cabal de la literatura llatina posà al descobert flagrants contradiccions en aquest *usus*⁴⁴². Es va sentir la necessitat doncs de revisar nombrosos punts de la gramàtica no sols medieval, sinó també clàssica, per tal d'ajustar-la a l'ús real dels autors. Part important d'aquesta tasca correspongué a Lorenzo Valla que, en les seues *Elegantiae* discuteix diversos aspectes del lèxic i la gramàtica llatina tot oposant-se als seus predecessors medievals, però sobretot a molts dels gramàtics i lexicògrafs antics, com ara Macrobi, Aulus Gel·li, Fest Pompeu o els autors del codi civil romà, i fins i tot l'admirat Priscia, com ja hem vist.

El que queda fora de dubte és que es defineix, o es recupera progressivament un nou model lingüístic, el de la *Latinitas*, que se cenyeix als millors autors antics. El nou *canon*, que exclou de forma vehement els autors medievals, i de manera principal els gramàtics i lexicògrafs, sembla haver estat exposat per Valla mateix en el pròleg al llibre segon de les *Elegantiae*⁴⁴³:

⁴⁴² Percival (1983:312).

⁴⁴³ Citem en aquest cas seguint Percival (1976:79). Per a l'assumpció i les diferents versions d'aquest *canon* entre els humanistes posteriors, particularment els de la península ibèrica, vegeu F. Rico (1978).

[→↔]

Ego vero... non video cur hanc, de qua loquor, materiam [*scilicet grammaticam seu lexicographia*] se indignam existimasset aut C. Caesar, qui de analogia, aut Messala, qui etiam de singulis litteris volumina scripsit... aut tres illi tamquam triumviri, de quorum principatu inter eruditos quaeritur, Donatus, Servius, Priscianus, quibus ego tantum tribuo, ut post eos quicumque aliquid de latinitate scripserunt balbutire videantur; quorum primus est Isidorus, indoctorum arrogantissimus, qui cum nihil sciat omnia praecipit. Post hunc Papias alique indoctiores, Eberardus, Hugutio, Catholicon, Aymo, et ceteri indigni qui nominentur, magna mercede docentes nihil scire, aut stultiorem reddentes discipulum quam acceperunt.

Com veiem, el patró de la *Latinitas* queda fixat en els tres grans gramàtics clàssics Donat, Servi i Priscià. Valla hi insisteix encara, tot ampliant la nòmina d'uns i altres, en la seua coneguda lletra al valencià Joan Serra (13 d'agost, [1440])⁴⁴⁴,

Itane illi, quos nominavi [*scilicet auctores antiqui*] (quos addo Priscianum, Donatum, Servium ceterosque

Ja hem fet més amunt referència, i tornarem a fer-ne més endavant, a la transmissió i acceptació posterior dels diversos texts gramaticals i lexicogràfics medievals i de l'antiguitat.

⁴⁴⁴ Citem segons Percival (1976:81). Vegeu també Jensen (1991:53).

veteres), hanc faecem hominum ferre possent, qui aut de grammatica aut de rhetorica aut de significatione vocabulorum aut expositione auctorum libros reliquerunt? Pudet hos nominare: Franciscum Butum⁴⁴⁵, Suncinatem⁴⁴⁶, Everardum, Martinum⁴⁴⁷, qui de modis significandi volumina evomuit, Alexandrum, qui et precepta latina a Prisciano sumens barbaris versibus enuntiavit et de suo multum erroris adiecit; Alanum⁴⁴⁸, Venturinum, Petrum a Vineis, Uguiccionem, Catholiconem, Dionysium, Travetam, Benvenutum monachum...⁴⁴⁹

Però l'aportació revolucionària de Valla fou qüestionar explícitament l'autoritat màxima dels gramàtics antics i reivindicar sobretot la pràctica lingüística —la *consuetudo*— dels millors autors clàssics. En aquest sentit, Valla estableix una distinció entre *grammatice loqui*, basat en el simple respecte de les regles gramaticals, i *Latine loqui*, és a dir l'ús del llatí alhora genuí i elegant. El sentit d'aquesta

⁴⁴⁵ Es tracta de Francesco da Buti (1324-1406), del qual parlarem tot seguit.

⁴⁴⁶ És Giovanni da Soncino (a no confondre amb Stefano Fieschi da Soncino, del qual tindrem ocasió de parlar), autor d'unes *Quaestiones* d'inspiració modista.

⁴⁴⁷ Segurament s'hi fa referència a Martí de Dàcia, autor del tractat modista *De modis significandi* (Percival 1976:80).

⁴⁴⁸ Sens dubte el ja esmentat Alain de Lille.

⁴⁴⁹ Vegeu una altra referència de Valla al mateix tema en al seua *Pro se et contra calumniatores Apologia* dirigida al papa Eugeni IV (Percival 1976:79-80).

distinció, a partir de la utilització d'ambdós termes per Quintilià⁴⁵⁰, fou precisament l'objecte d'una acalorada discussió, enmig d'altres, entre Valla i Poggio Bracciolini, reflectida en l'*Antidotum I in Poggium*:

An non praeclarius est latine quam grammaticae loqui et quasi praestantius atque nobilius quiddam, quippe quod inter virtutes rhetorice numeratur, non grammaticae?

Idea que Valla encara reafirma i precisa, en contestació a la interpretació que Poggio dona al text de Quintilià, en l'*Apologus*:

Hoc ille [*Quintilianus*] non sentit, sed melius esse latine quam grammaticae loqui, hoc est, ex consuetudine peritorum quam ex artis analogia, cum tota sit illa Quintiliani disputatio de laude consuetudinis loquendi adversus analogiam⁴⁵¹.

Però la *consuetudo*, o l'*usus*, seran fixats de forma variable pels diversos humanistes, i encara pel mateix Valla. En la carta al valencià Serra ja al·ludida especifica les seues preferències, algunes no gaire citades a les *Elegantiae*:

⁴⁵⁰ El text de Quintilià (I, vi, 27) és: "Quare mihi non invenuste dici videtur aliud esse latine, aliud grammaticae loqui" (vegeu M. Tavoni 1986b:37-38).

⁴⁵¹ Citem en els dos casos segons Tavoni (1986b:37-38). Vegeu també Tavoni (1984:121-165) i S.I. Camporreale (1972:150-190).

Composui libros sex De elegantia lingue latine. Nunquid in his ego usquam Virgilium, ut hinc incipiam, reprehendi? num Ovidium, num Lucanum, num Statium, num Lucretium, num Silium Italicum, num Horatium, num Persium, num Iuvenalem, num Catullum, num Martialem Valerium, num Valerium Flaccum, num Tibullum, num Propertium, num Plautum, num Terentium, num ceteros comicos, num tragicos, num reliquos poetas, num oratores, num historicos ceterosque huiusmodi, Varronem, Ciceronem, Cesarem, Salustium, Livium, Cornelium Celsum, Senecam, Columellam, Plinius, Quintilianum, Cornelium Tacitum, Rutilium, Suetonium, Florum, Iustinum ceterosque plurimos? hi enim maximi sunt et maximis proximi⁴⁵².

I si en alguns altres texts, com l'*Antidotum I in Poggium*⁴⁵³, Valla reafirma la seua debilitat pels oradors, i sobretot per Ciceró i Quintilià, especialment en oposició als autors tardans, en cap cas no ha de ser considerat un ciceronià⁴⁵⁴. De fet, atorga una especial rellevància a l'ús lingüístic dels autors de l'època de plata, tal com es pot comprovar en els exemples amb què farceix les *Elegantiae*, la majoria del període entre Cèsar i Trajà. Ara bé altres humanistes anaren restringint, de

⁴⁵² Vegeu L. Valla (1984:197-198).

⁴⁵³ "Nec tam Romane loquitur Augustinus quam Cicero, nec tam Hilarius quan Quintilianus" (vegeu T.O. Tunberg 1988:33).

⁴⁵⁴ Vegeu els comentaris de T.O. Tunberg (1988:33).

vegades considerablement, els autors recomanables, com Petrus Ramus, que els situa en el període entre Terenci i Virgili⁴⁵⁵.

En qualsevol cas, és clar que els humanistes consideraven que l'objectiu final de la instrucció en llengua llatina era no sols produir un llatí correcte (*grammatice loqui*), sinó un llatí elegant (*Latine loqui*), i que aquesta habilitat s'havia d'adquirir tant amb l'aprenentatge directe de normes gramaticals com, i sobretot, amb la familiaritat i el tracte amb els autors mateixos. D'ací, com hem dit al principi, l'èmfasi posat en la relació amb els estudis retòrics i literaris, i d'ací també una altra característica repetidament observada de les gramàtiques humanístiques: el "emphasis on expediency... characteristic of humanist attitudes to grammatical studies", induït sens dubte pel "desire to cut the theoretical discussions and to concentrate on teaching concrete usage, *usus*"⁴⁵⁶. Aquesta voluntat minimalista es concretava en el fet que "some major themes of Latin grammar were not touched upon at all", com era el cas de l'ús dels temps i modes verbals en oracions subordinades, de l'ablatiu absolut, de la construcció de les completives, etc.. Les conseqüències, en molts casos, van ser que una "deficiency in gramamtical instruction is reflected in the Latin writing of the great majority of those trained on humanist principles and whose work now survives, who never attained the mastery of the classical idiom which distinguished good authors of

⁴⁵⁵ C. Lozano (1992:95), que a més ens recorda que el Brocense mantenia encara un criteri semblant.

⁴⁵⁶ Vegeu Jensen (1990:62), que s'hi refereix precisament a propòsit d'uns comentaris d'un tal Giovanni Calfurnio, el 1475, sobre la brevetat i adequació a l'escola elemental de la gramàtica de Perotti.

the period"⁴⁵⁷. És sota aquesta perspectiva que caldrà revisar l'estructuració i l'evolució de la gramàtica humanística.

Hom ha distingit tres fases en el desenvolupament de la gramàtica llatina des de mitjan segle XIV i durant el segle XV. En la primera època, fins als primers decennis del XV, hi ha una continuïtat absoluta amb la gramàtica medieval. La segona etapa incorpora innovacions parcials, però sense un afany crític especial envers els precedents medievals. El tercer període, a partir de l'obra primerenca de Lorenzo Valla (meitat del XV) i en les generacions posteriors, es posiciona decididament enfront de la gramàtica medieval⁴⁵⁸.

L'exemple més conegut de gramàtica del primer període són les *Regule*, obra de Francesco da Buti (1324-1406)⁴⁵⁹ que manté nombrosos trets medievals, inexistents en les gramàtiques clàssiques, com ara: ús dels termes *regere* i *concordare* per als conceptes de recció i concordança; la denominació *antecedens* per als antecedents del relatiu o

⁴⁵⁷ Jensen (1990:76). Percival (1983:310) hi coincideix, ja que "the humble status of grammar in the curriculum deprived it of much of its potential cognitive significance, and the humanists strengthened this tendency by emphasizing the practical function of grammar as a preparation for the study of literature. [...] The result of this was that the humanist grammarians trimmed the grammatical curriculum rather drastically".

⁴⁵⁸ Vegeu per a gran part del que segueix les diverses contribucions de Percival (1975, 1976, 1981, 1983, 1986b, 1986c, 1994a, 1994b), a part de les d'autors com G.A. Padley (1976), J. Chomarat (1981), Jensen (1990) i altres.

⁴⁵⁹ Da Buti és autor també d'un tractat retòric molt difós, i d'un comentari sobre la *Divina commedia* del Dant.

dels pronoms anafòrics; les denominacions de *suppositum* i *appositum* per al subjecte i objecte gramaticals del verb principal de l'oració; de les denominacions *res agens* i *res patiens* per a l'agent i el pacient de l'acció verbal; acceptació com a normal de l'ordre llatí *subjecte-verb-objecte*; classificació dels verbs en funció del tipus de cas que imposen als seus complements; ús ocasional de termes procedents de la gramàtica modista; presentació d'exemples artificials més que no de cites d'autors clàssics; explicació de determinades violacions de les regles de concordança mitjançant la noció de 'figura sintàctica'.

Cal dir que abans d'aquest autor, tampoc no s'havia manifestat cap de les tendències posteriors en el camp de la gramàtica humanista. De la primera meitat del s. XIII són conegudes les gramàtiques de Pietro da Isolella i la *Summa in grammaticam* de Bene da Firenze, professor a Bolonya. En la segona meitat del mateix segle, els protohumanistes paduans Lovato Lovati (1246-1309) i Albertino Mussato (1261-1329), o el mateix Petrarca, no semblen haver-se sentit insatisfets amb la gramàtica contemporània. Petrarca, en concret, esmentava entre els seus llibres preferits el *Papias* i el *Catholicon*, juntament amb Priscià i Donat. Poc després, nogensmenys, veiem formular les primeres crítiques contundents a la llatinitat medieval per boca de Coluccio Salutati (1331-1406), deixeble espiritual de Petrarca. Així i tot, aquest canceller de Florència, i per tant un curial familiaritzat amb l'*ars dictaminis*, sembla haver posseït còpies de les pseudo-ciceronianes *Differentiae* i *Synonyma*, en realitat medievals. Al segle XIV també trobem altres gramàtiques com les del cremonés Folchino dei Borfoni o Filippo da Firenze, que segueixen plantejaments semblants als de Da Buti⁴⁶⁰.

Altres autors i pedagogs, considerats uns avançats de l'humanisme, van basar també gran part les seues ensenyances en

⁴⁶⁰ Vegeu Percival (1975:233-238).

pressupòsits medievals. És el cas de Gasparino Barzizza (1360-1430), que després d'estudiar a la Universitat de Pavia (1387-1392) ensenyà a Pavia, Venècia, i a les Universitats de Pàdua, Pavia, i Bolonya. Autor d'una *Orthographia* (1418), encara que fou un destacat admirador de Ciceró, els seu sistema estava basat en autors medievals com Balbi, Hugutio o Villa Dei⁴⁶¹. Un altre prehumanista, Vittorino da Feltre (1373 o 1378-c. 1446) deixeble de Guarino da Verona a Venècia, i successor de Barzizza a la Universitat de Pàdua (1421), encara escriví un tractadet gramatical absolutament medieval⁴⁶². Cal fer especial esment ací d'un dels manuals que més difusió va assolir a la Itàlia de finals de l'edat mitjana: la *Ianua*, una gramàtica elemental, basada en les *Institutiones grammaticae* de Priscià. El seu nom prové dels versets que encapçalen totes les còpies i edicions —*Ianua sum rudibus primam cupientibus artem nec sine me quisquam rite peritus erit*— tot i que a Itàlia fou gairebé sempre anomenat —i confós— amb el nom de *Donat* —*Donato, Donado, Donà*— entre altres raons perquè, com aquesta obra, incorporava una tècnica catequètica, que d'altra banda també serà imitada per manuals posteriors⁴⁶³. A diferència d'altres manuals medievals, com el *Graecismus*, se n'incrementà la utilització durant el Renaixement, i tingué reelaboracions a càrrec de notables humanistes. És coneguda la d'Antonio Mancinelli, el 1487⁴⁶⁴, que amplia les traduccions interlinears en italià ja existents en les versions més antigues.

⁴⁶¹ Vegeu Grendler (1989:126), a part de Percival (1983:314).

⁴⁶² Grendler (1989:129), Percival (1976:76).

⁴⁶³ Com hem dit més amunt, l'origen d'aquesta versió elemental de Priscià és incert, però indubtablement medieval (s. XI-XIII) i italià. Vegeu per a més informacions Grendler (1989:174-182).

⁴⁶⁴ Anomenada *Donatus melior*, com veurem (Grendler 1989:183-184).

Cal esperar a les *Regulae grammaticales* (c. 1414-1418) de Guarino (Guarini) da Verona (1374-1460) per a encontrar-nos amb el primer manual d'inspiració més o menys incipientment humanista. Guarino estudià a Verona, Venècia, Pàdua, i viatjà a Constantinoble, on sembla haver après el grec. Ensenyà a Verona, Florència (1410-1414), Venècia i Ferrara (1430-1460). Entre els seus deixebles hi hagué Francesco Barbaro, Bernardo Giustiniani, Ermolao Barbaro, Leonello d'Este, o el fill de Poggio Bracciolini. El 1420, any en què els ciutadans honrats de Verona el contracten perquè explique les *Epistulae* i les *Orationes* de Ciceró, pot ser considerat la data simbòlica de l'inici de l'ensenyament humanístic⁴⁶⁵.

La seua obra gramatical, les *Regulae grammaticales* es caracteritza per l'extrema brevetat i concisió, sobretot en comparació amb l'anterior de Francesco da Buti: les trenta-quatre planes dedicades als adjectius comparatius queden reduïdes a disset frases. Altres aspectes són simplement obviats: els genitius adnominals, els diversos tipus de numerals, els quantitius, els noms verbals, els indefinits, a part de qualsevol consideració des de la lògica o la metafísica, etc.. El contingut que hi ha romàs —com els artificials exemples que la il·lustren— no és gairebé mai original, pot ser trobat en altres manuals de finals del segle anterior. Com remarca W. K. Percival, "Guarino's grammar is humanistic in what it excludes, not in what it contains"⁴⁶⁶. Cal destacar, tanmateix, el manteniment d'un ampli apartat dedicat, com en les gramàtiques del tres-cents, a la sintaxi verbal, en forma d'una acurada classificació dels verbs en funció dels casos nominals (del subjecte o dels complements) que governen. De cada grup verbal s'enuncien primer les característiques

⁴⁶⁵ Aquesta és almenys l'opinió autoritzada de Grendler (1989:127).

⁴⁶⁶ Percival (1983:315).

argumentals, i tot seguit se n'enumeren els verbs, acompanyats de la traducció al vulgar italià. Aquesta recurs a l'explicació o paràfrasi en la llengua vulgar, amb antecedents en les obres lexicogràfiques medievals⁴⁶⁷, tenia un precedent més immediat, com hem dit, en la divulgada *Ianua*, i comptarà amb un notable desenvolupament en algunes gramàtiques posteriors⁴⁶⁸. En podem veure una mostra en el bell exemplar il·luminat de les *Regulae* de Guarino conservat a la Biblioteca Universitària de València⁴⁶⁹:

Amo	as	}	
Diligo	is	}	<i>per amare</i>
Çelo	as	}	
Gero	is	}	
Fero	rs	}	<i>per portare</i>
Porto	as	}	
Lego	is		<i>per legere</i>
Perlego	is		<i>per legere perfetamente</i>

⁴⁶⁷ Vegeu els epígrafs anteriors i posteriors dedicats a la lexicografia medieval i renaixentista.

⁴⁶⁸ Aquesta tendència es consolidà i es generalitzà en la segona meitat del segle XV, particularment a partir del *Donatus melior* (1487) i el *Donato al senno* (1492) d'Antonio Mancinelli, o de les successives edicions de les *Introductiones Latinae* (1981) d'Elio Antonio de Nebrija. Per al cas particular dels *Rudimenta grammatices* de Perotti, vegeu ací mateix més avant, a part de Grendler, P.F. (1989:182-188) i Ridruejo (1979).

⁴⁶⁹ Guarinus Veronensis, *Grammaticae Regule* (BUV, còdex 839(1; Gutiérrez del Caño 1913: núm. 1072). Procedent de la biblioteca de Sant Miquel dels Reis. Vegeu-ne el fol. 7 rº i vº.

En definitiva, com assenyala el fill de Guarino, Battista, en el *De ordine docendi ac studendi* (1459), les *Regulae* tenien com a objectiu fornir unes *formulae* o regles simples que permetessen de dominar ràpidament i fàcil la construcció de les oracions, amb l'avantatge que res no hi és superflu⁴⁷⁰. De fet, com ja ha estat remarcat, fins aleshores cap manual no havia pretés de cobrir les necessitats de tots els nivells de l'ensenyament del llatí. Per als principiants, a part d'altres texts menys difosos d'origen medieval⁴⁷¹, els més conegut era l'*Ars minor* de Donat, i a Itàlia, com hem precisat anteriorment, la *Ianua*. En el nivell mitjà, segons comprovem, continuaven tenint incidència, tot i que decreixent, el *Doctrinale* o el *Graecismus*. Per als estudiants avançats les *Institutiones* de Priscià eren encara el manual preceptiu, encara que de difícil consulta i memorització. Alguna altra gramàtica d'arrel especulativa —com la *Summa de modis significandi* de l'esmentat Martí de Dàcia (s. XIII)— podia completar la formació⁴⁷². L'obra de Guarino pretenia omplir només una parcel·la dins el nivell dels estudiants mitjans, que haurien de completar la seua formació, com també recorda Battista Guarini, amb manuals com el *Doctrinale* (en temes com la prosòdia, els

⁴⁷⁰ Vegeu altres característiques de les *Regulae* en Percival (1975:239).

⁴⁷¹ Vegeu l'apartat anterior 1.4.1.1..

⁴⁷² Sobre la permanència de les gramàtiques de filiació medieval, i fins i tot modista, durant els segles XV i XVI, vegeu, per exemple Percival (1975:239-240).

pretèrits o els gèneres nominals). Amb aquesta intenció, el mateix Guarino redactà un poema gramatical, els *Carmina differentialia*, precisament basat en el *Graecismus*⁴⁷³, i dos altres tractats ortogràfics, *De orthographia* i *De diphthongis*, totes tres peces reproduïdes sovint amb les *Regulae*⁴⁷⁴.

Hem d'esperar, doncs, a la segona meitat del segle XV per a trobar intents de combinar en un sol manual tot aquest material dispers. Segons sembla, la primera temptativa seriosa en aquesta direcció la constitueixen els *Rudimenta grammatices* de Niccolò Perotti (1429-1480). Per la mateixa època apareixen també unes quantes obres gramaticals que convé esmentar, com les notes gramaticals de Sozomeno, o Zomino, da Pistoia (1387-1458), la gramàtica inèdita de Bartolomeo Sulmonese (-1491), o el *De octo partibus orationis liber* (c. 1450) d'Ognibene Bonisoli da Lonigo, imprès el 1473, una espècie d'explicació, amb exemples en grec, de les *Regulae* de Guarino⁴⁷⁵. Entre totes aquestes cal destacar les *Regulae grammaticales* de Gasparo da Verona (c. 1400-1474), el qual estudià amb Guarino a Verona i exercí com a professor a Roma, primer privadament i després en la càtedra de retòrica i grec sota Pius II. Se sap que estigué en contacte amb Lorenzo Valla, del qual fou biògraf. Durant el pontificat de Nicolau V escrigué la seua gramàtica (abans de 1450), que aparegué impresa a Milà el 1475, i després en dues ocasions més. Per les coincidències que hom ha detectat amb la de Perotti, hom ha deduït que aquest devia conèixer-la⁴⁷⁶.

⁴⁷³ Percival (1976:78 i 1994b:250).

⁴⁷⁴ Vegeu Percival (1975:238 i 1983:316-317).

⁴⁷⁵ Vegeu Grendler (1989:172-173), Percival (1981:235-236).

⁴⁷⁶ Percival (1981:235-236) considera que "there are a number of unmistakable parallelisms between the grammar of Gasparo Veronese and

La figura i l'obra de Niccolò Perotti —conegut també com *el Perottus*, o *Peroto*— han rebut entre nosaltres una escassa atenció⁴⁷⁷, i això a pesar de la seua importància dins l'evolució de l'*humanisme* en general i en especial a casa nostra. Nascut de família noble a Sassoferrato⁴⁷⁸, a la regió de les Marques, es va formar amb els mestres humanistes Vittorino da Feltre a Màntua, i Guarino da Verona a Ferrara, renovadors destacats dels *studia humanitatis*. En la *Casa Giocosa*, l'establiment educatiu que el primer regentava a Màntua, va coincidir amb el també estudiant Lorenzo Valla, amb els fills de Guarino Guarini i de Francesco Filelfo⁴⁷⁹, i amb els col·laboradors de Vittorino, els bizantins Teodor Gaza i Jordi de Trebisonda, que expliquen el seu domini del grec. Sembla que entre 1441 i 1458 va ensenyar retòrica, poètica, filosofia i medicina a la Universitat de Bolonya. Sota el padrinatge del cardenal Bessarió va esdevenir secretari dels papes Eugeni IV, Nicolau V i Calixt III. Ja el 1455 fou nomenat secretari apostòlic, i el 1458 arquebisbe de Manfredonia (*Sipontus*). A banda, fou governador papal de Viterbo (1464-69), Spoleto (1471-72) i Perugia (1474-77), i emissari diplomàtic en repetides ocasions. Com a arquebisbe de Sipont tot just nomenat pogué haver estat un dels tres italians que, el

Perotti's *Rudimenta*, which indicate that Perotti was in all likelihood familiar with it". Per a més dades sobre la gramàtica de Gaspare i els paral·lelismes amb Perotti, vegeu Jensen (1990:61-80).

⁴⁷⁷ Si n'excloem les repetides crides d'atenció de Rubió i Balaguer (1964 (1990:42); 1973 (1990:211, 218)).

⁴⁷⁸ Per a la vida i obres, vegeu J.E. Sandys (1906-8:71), Grendler (1989:173-174) i Jensen (1990:61) i P.O. Kristeller (1981).

⁴⁷⁹ Es tracta de Giammario o Iohannes Marius, autor també d'un conegut manual epistolar, el *Novum epistolarium*.

1458, assistiren com a testimonis del testament d'Alfons el Magnànim⁴⁸⁰, amb el qual ja havia tingut relacions epistolars i literàries⁴⁸¹.

A Bolonya, mentre exercia la docència i actuava com a secretari del cardenal Bessarió, el 1453, elabora el seu *Artis metrices opusculum*, i el *De ratione carminum quibus Horatius et Severinus Boethius usi sunt*, primers tractats moderns de prosòdia llatina⁴⁸². Justament entre les seues primeres obres hi ha els *Rudimenta grammatices* (1468), potser la més influent, identificada com un dels principals 'inspiradors' del *Liber elegantiarum* de Joan Esteve⁴⁸³. Traduí del grec, entre altres, Epictet (1450) i Polibi (1454). Deixà sense publicar la seua magna *Cornucopiae sive Latinae linguae commentariorum opus*⁴⁸⁴, un ampli comentari el *De spectaculis* i al primer llibre dels epigrames de Marcial. A part, destaca també com a editor i comentador de Plini i Marcial (impresos el 1473). Compilà així mateix un famós recull de faules d'Aviè i Fedre⁴⁸⁵. A més a més, se li

⁴⁸⁰ Segons fa constar A. Ryder (1987:73).

⁴⁸¹ Kristeller (1981:15, 17).

⁴⁸² Tractats sovint impresos amb els *Rudimenta* (Percival 1983:319).

⁴⁸³ Com queda demostrat a bastament en Ll. Polanco (1994).

⁴⁸⁴ Impresa a Venècia el 1489, a cura de Ludovico Odassio, i a càrrec del seu nebot Pirro. Comptà amb un mínim de vint-i-tres edicions fins al 1536. En parlarem extensament més endavant, sota l'epígraf dedicat a la lexicografia del Renaixement. Fou publicat sovint amb edicions comentades de Varró, Sext Pompeu i Noni Marcel, almenys en les impressions posteriors a 1513-26 (Sandys 1906-8:71).

⁴⁸⁵ Famós sobretot perquè han estat l'única via de transmissió de 30 de les faules de Fedre (*Appendix Perottina*) (Kristeller 1981:10, 20).

coneix una extensa i variada activitat literària i humanística, que va des de l'epistolografia i l'oratória polèmica a la poesia i la història⁴⁸⁶. Com sintetitza P. O. Kristeller, "dobbiamo chiamarlo filosofo e storico modesto, oratore e poeta di merito, ma grammatico, filologo e enciclopedista grandissimo, prendendo il termine 'grammatico' nel senso largo della parola come lo fecero gli umanisti"⁴⁸⁷.

Però sens dubte l'obra que va fer famós Perotti fou els *Rudimenta grammatices*, acabada el 1468 i impresa el 1473 (Roma, Sweynheym et Pannartz). Sembla haver estat la gramàtica humanista italiana més difosa, si atenem al nombre de les edicions⁴⁸⁸. Gaudí d'un notable èxit en la seua època i era apreciada encara per Erasme, el qual la considera el manual més complet que existia en la seua època, sense però caure en l'excés⁴⁸⁹:

Inter recentiores haud multum uideo discriminis,
nisi quod Nicolaus Perottus uidetur omnium diligentissimus,
citra superstitionem tamen.

⁴⁸⁶ Vegeu per a tota mena de detalls i referències en aquest aspecte Kristeller (1981).

⁴⁸⁷ Kristeller (1981:18).

⁴⁸⁸ Pera tot el que concerneix la tradició manuscrita i impresa dels *Rudimenta* vegeu Percival (1986c). L'original manuscrit sembla trobar-se a la Biblioteca Vaticana (Vat. Lat. 6737).

⁴⁸⁹ Erasmus, *Ratio*, citat per Jensen (1990:78; vegeu la mateixa al·lusió en J.E. Sandys (1906-8:71)), que ens recorda que Erasme en la mateixa obra al·ludí favorablement en altres ocasions a Perotti: "Inter Latinos uetustiores Diomedes, inter recentiores Sulpitius ac Perrottus [de grammatica scripserunt]".

A pesar d'haver estat redactats després de les *Elegantiae* (publicades a mitjan dels anys 1440), els *Rudimenta* no es posicionen obertament enfront de la gramàtica medieval, tal com uns anys abans havia fet amb contundència Valla⁴⁹⁰. Com ha estat remarcat, l'obra de Perotti, semblantment a les *Regulae grammaticales* (c. 1418) del seu mestre Guarino da Verona, era "an expurgated version of late mediaeval grammatical theory, not a radical departure from it"⁴⁹¹. És cert que fa algunes innovacions. Per exemple, disposa en esquemes amb columnes i línies els paradigmes flexius, fet desconegut en les gramàtiques medievals⁴⁹². Es basa en gramàtics antics, com Priscià o —cosa sorprenent a Itàlia— l'autèntic Donat, però també en gramàtiques molt posteriors, com la *Ianua*⁴⁹³. Empra nombroses citacions dels autors

⁴⁹⁰ Vegeu Percival (1976:78-82). Malgrat les diferències de plantejament i de temperament, i malgrat les discussions sobre aspectes gramaticals, sembla haver-hi hagut una autèntica estima entre tots dos humanistes, com demostren alguns fragments de la correspondència intercanviada: "Quem enim habeo inter omnes homines te cariorem?" li escriu Valla el novembre de 1453 (M.C. Davies 1984:139, 143).

⁴⁹¹ Percival (1976:86).

⁴⁹² En això, com en quasi tot, només fa que ampliar el sistema emprat per Guarino da Verona.

⁴⁹³ Copia, per exemple, la *Ianua* en la secció anomenada 'De modo examinandi', o en els paradigmes de determinats verbs, com els *verba anomala*, i els verbs *gaudeo* o *memini*, etc. (Percival 1981:245-246, 257; Grendler 1989:174-182). Priscià és seguit en nombrosos apartats, entre altres en les definicions de les parts de l'oració. Vegeu G.A. Padley

clàssics, com fa Valla, però també inventa exemples artificials, com feien els gramàtics de l'edat mitjana, inclòs Guarino. Vol donar un to més clàssic a les seues frases (com *Pyrrhus amat Penelopem*, enfront del simple *ego amo Petrum* de Guarino), però continua la tradició de col·locar el verb enmig de la frase. En definitiva, la seua obra, tot barrejant tradició i renovació, se situa, amb Guarino, en un segon esglaió en l'evolució des dels models medievals (representats encara a finals del s. XIV per Francesco da Buti) cap a una gramàtica plenament humanística, representada per Lorenzo Valla i pels gramàtics, més pràctics, de la generació posterior, com Giovanni Sulpizio, Pomponio Leto o Antonio Mancinelli⁴⁹⁴.

Com hem dit, els *Rudimenta* són pràcticament la primera gramàtica humanística completa, enfront de l'extrema simplicitat de Guarino. La gramàtica de Perotti inclou tres parts clarament distingibles:

- a) Definicions de les parts de la oració i morfologia elemental, amb els paradigmes verbals i nominals.
- b) La part central de tractat, una acurada sintaxi verbal.
- c) Un tractat d'estil epistolar —considerat una innovació dins un manual de gramàtica— anomenat 'De componendis epistolis'.

(1976:17), i per a una completa anàlisi dels continguts i les fonts de Perotti, Jensen (1990:57-80).

⁴⁹⁴ Per a més detalls vegeu Percival (1975:238-240, 1976).

De tot el que hem vist, es dedueix que, a diferència de les *Elegantiae* de Valla —potser inspiradores en part de la solució adoptada al *Liber* d'Esteve—, Perotti manté l'estructura sistemàtica típica d'una gramàtica, incorporant alhora una tècnica catequètica pregunta-resposta tot al llarg del seu manual. Les tres parts estan presentades més o menys regularment en forma catequètica, seguint la tradició d'influents gramàtiques elementals com la de Donat o la *Ianua*, i altres de l'època, com la de Ognibene da Lonigo —però no la de Guarino⁴⁹⁵. Així, comença demanant l'alfabet ('Da litteras: a, b,...'⁴⁹⁶), l'avemaria ('Da salutationem beate Virginis: Ave Maria, gratia...'), el parenostre ('Da orationem dominicam: Pater noster, qui...'), el credo ('Da symbolum: Credo in...') i continua aclarint els principis pedagògics que l'inspiren ('Quare optima a principio docenda sunt? Quia tenatius haerent quae nudis animis percipiuntur...', etc.) per iniciar poc després, amb el mateix mètode, la descripció de la gramàtica ('Quid est grammaticae? [...] Quot sunt partes grammaticae? [...] Quid est vox?', etc.).

En la primera de les parts Perotti segueix tant la tradició guariniana com la clàssica, al costat d'algunes aportacions de Valla.

En la segona manté el sistema d'exposició de les classes (*genera* i *ordines*) de verbs que hem trobat en Guarino i altres gramàtics immediatament anteriors, però amplia considerablement la quantitat de verbs per cada classe, i sobretot augmenta el volum de cites clàssiques que il·lustren les *differentiae* que, darrere les llistes de verbs de cada ordre, en precisen el significat i l'ús de cadascun⁴⁹⁷. En realitat, aquesta

⁴⁹⁵ Percival (1981:237).

⁴⁹⁶ Seguim ací el text de l'incunable publicat a Tortosa, 1477, les característiques del qual especificarem més endavant.

⁴⁹⁷ Jensen (1990:67-70).

secció, tan habitual com veiem en les gramàtiques del Renaixement, fou de fet una de les formes, entre altres, de contribuir a l'establiment del que K. Jensen ha anomenat "*significatio uerborum*, a central aspect of the humanist understanding of language"⁴⁹⁸. La preocupació, la discussió, la legitimació i la plasmació dels avanços dels humanistes en la fixació d'aquestes *significationes* es concretarà en diversos gèneres gramaticals (sistemes de presentació de la informació semàntica) conreats pels humanistes: alfabèticament, com en l'*Orthographia* de Giovanni Tortelli⁴⁹⁹, temàticament, com en el *Vocabularium breve* de Gasparino Barzizza, seguint un text, com en el *Cornucopiae* del mateix Perotti, o de forma més o menys arbitrària —afegim nosaltres—, com les *Elegantiae* del Valla. Com recorda el mateix estudiós, "the section on verbal construction in grammars does the same, but orders information according to the construction of the verbs". I afegeix:

A hint that some of the humanist grammarians themselves also saw this section as a repository for lexicographical information rather than for syntactical observations of a general nature is found in Gaspare's [*of Verona*] grammar where he says: 'It should be noted that practically all verbs can belong to several species'. If the system itself was no longer valid as a general statement of how the Latin language is structured, it served as a vehicle for information on the *significatio uerborum* although it was organised in a different manner.

⁴⁹⁸ Jensen (1990:71).

⁴⁹⁹ Vegeu sobre aquesta obra les informacions que donem en l'epí

Que aquesta connexió entre la informació aportada en els capítols sobre sintaxi verbal i la disponible en repertoris alfabètics —o lèxics en general— era clarament percebuda, ho demostra el fet que en diverses ocasions es va optar per disposar aquella descripció sota una organització alfabètica: és el cas, per exemple, de l'índex que fou afegit a un exemplar de l'edició de 1478 dels *Rudimenta*, o l'índex de verbs, amb les construccions corresponents, anomenat *Thesaurus constructionis*, amb què Antonio Mancinelli acaba l'edició de la seua gramàtica el 1492⁵⁰⁰. També el modest vocabulari llatí-italià compilat per Leonardo da Vinci entre 1494 i 1497, i que té com a font evident els *Rudimenta* del Perotti, fa aquest paper de transvasament de coneixements gramaticals a una estructura lexicogràfica⁵⁰¹. Com tindrem ocasió de

⁵⁰⁰ Jensen (1990:70), que considera també la possibilitat que aqueix índex fos afegit per l'editor corresponent. L'addició d'índexs alfabètics —quan no la reelaboració en forma alfabètica— és general, d'altra banda, en moltes de les obres gramaticals humanistes des de finals del XV, entre les quals, a part els *Rudimenta*, el *Cornucopiae* del mateix Perotti, o les *Elegantiae* de Valla. Per posar només dos exemples que tenim a mà, esmentarem l'edició francesa dels *Rudimenta* de 1501, de la qual parlarem àmpliament més avant, i l'edició de les *Elegantiae* amb l'epítome de Josse Bade (Iodocus Badius Ascensius) que trobem en Valla (1526). Vegeu més comentaris al respecte en parlar de la utilització dels *Rudimenta* per Joan Esteve.

⁵⁰¹ Vegeu A. Rossebasiano Bart (1986:121), i les informacions complementàries aportades dins l'epígraf següent dedicat a la lexicografia del Renaixement.

comprovar, i ja ha estat en part observat⁵⁰², l'obra de Joan Esteve pot ser fàcilment considerada un altre —i original— intent en aquesta mateixa direcció.

L'última part dels *Rudimenta*, el tractadet epistolar anomenat 'De componendis epistolis' devia tenir, segons K. Jensen, la funció de reblir els buits que, en nombrosos punts i particularment en la sintaxi de les oracions complexes, solien deixar les gramàtiques humanístiques, i en aquest cas la del mateix Perotti. El petit tractat no segueix, però, el sistema habitual en l'*ars dictaminis*, consistent en la proposta d'una estructura que les cartes havien de seguir, sinó que fa un minuciós comentari d'una carta informal, dirigida per Perotti al seu petit nebot Pirro. En canvi, manté el sistema habitual a les *artes dictaminis* de presentar diverses fórmules fraseològiques, sovint amb alternatives equivalents o sinònimes, que de vegades han estat anomenades *variationes*. En el cas dels *Rudimenta*, això sí, s'ofereixen orientacions per a la traducció d'aquestes *formulae* de l'italià al llatí, tot destacant els contrastes amb el llatí 'bàrbar' que freqüentment era utilitzat.

Al costat d'aquestes informacions pròpies d'un art epistolar, però, el que sobretot destaca és que "like the section on verbal syntax, the epistolatric contains extensive discussion of nuances of meaning in

⁵⁰² Així, Polanco (1994:165) ja comenta: "Sense voler ni poder, per tant, donar per resolt el tema, sí que ens sembla permés de deixar constància d'un fet bastant contrastable: el caràcter ni exclusivament ni fonamentalment lexicogràfic —en el sentit actual del terme— i en canvi considerablement híbrid del *Liber elegantiarum*. Mirat des de la perspectiva dels *Rudimenta grammatices* de Niccolò Perotti, el *Liber* es pot percebre com una nova forma de presentar els mateixos continguts gramaticals i retòrics, és a dir, com una gramàtica, o una retòrica, amb ordenació alfabètica".

the employment of similar expressions, *differentiae*. Thus this section of Perotti's grammar contains lexicographical information organised in yet another way", segons K. Jensen⁵⁰³. No és estrany, per tot això, que en aquesta secció dels *Rudimenta* tant els continguts relacionats amb les *formulae* i les *variationes*, com els que, en forma de *differentiae*, presenten informacions anàlogues a les de l'apartat de sintaxi verbal, hagen pogut ser aprofitats, igual com aquests darrers, en la composició del *Liber elegantiarum* per Joan Esteve⁵⁰⁴.

Un fet destacable, encara que no totalment original, representa la utilització del vulgar en els *Rudimenta* de Perotti. El recurs a l'explicació o paràfrasi en vulgar del terme llatí té antecedents en les obres lexicogràfiques medievals i és ja habitual en les italianes des de mitjan segle XIV⁵⁰⁵. Com hem vist més amunt, entre les obres

⁵⁰³ Jensen (1990:77).

⁵⁰⁴ Vegeu Polanco (1994) i més endavant dins aquest mateix epígraf.

⁵⁰⁵ Vegeu l'epígraf següent, corresponent a la lexicografia del Renaixement. Vegeu, a més, A. Rossebastiano Bart (1986:117-124) i Solà (1979:69). En l'àmbit català, l'aparició de glosses vulgars en les gramàtiques llatines data aproximadament de la mateixa època (Colon/Soberanas 1986:23-36), però seria interessant comprovar si no es tracta, una vegada més, de l'adaptació d'obres italianes, com passa amb les obres posteriors de Giovanni Sulpizio, Mancinelli i altres. Potser n'és també deutor el *Compendium grammaticae* del castellà Juan de Pastrana (E. Ridruejo 1979:54-57).

pròpiament gramaticals, la *Ianua* i les *Regulae*⁵⁰⁶. Els *Rudimenta grammatices* de Perotti, tanmateix, marquen una fita, en estendre aquesta presència del vulgar a l'exemplificació sintàctica i fraseològica, amb un protagonisme fins aleshores desconegut. El recurs al vulgar comença a ser evident en el capítol 'De constructione orationis', dedicat a la sintaxi verbal, on segueix els mateixos principis que havien inspirat les *Regulae*, dins la tradició de les gramàtiques del trescents⁵⁰⁷. Tots els verbs, ordenats segons els règims verbals, apareixen acompanyats de les principals marques flexives i de llur traducció al vulgar⁵⁰⁸:

Diligo	gis	xi	ctum	
Amo	as	avi	atum	<i>per amare</i>
Audio	dis	vi	tum	<i>per odire</i>
Exaudio	dis	vi	tum	<i>per exaudire</i>

⁵⁰⁶ Grendler (1989:174-183)

⁵⁰⁷ Percival (1983:314-317).

⁵⁰⁸ Vegeu el fol. [f5v^o]. Donem ací i d'ara endavant, una vegada més, la lliçó de l'edició de Tortosa (Pere Brun i Nicolau Spindeler, 16 de juny de 1477 [Biblioteca de Catalunya, 11-VI-14]; Haebler 543, Vindel I, 5). Tal com solem fer amb les transcripcions, hi introduïm adaptacions mínimes: regularització de majúscules i minúscules, de u/v, i/j, i de la puntuació.

Fastidio	dis	vi	tum	<i>per havere in fastidio</i>
Tango	gis	tigi	ctum	<i>per toccare</i>
Colo	lis	ui	ultum	<i>per amare, ornare, coltivare, honorare et habitare.</i>

Després d'aquesta llarga secció, el mateix sistema se segueix en els apartats següents 'De verbis impersonalibus', 'De infinitis', 'De supinis verborum'. A partir de la secció intitolada 'De participio'⁵⁰⁹, l'exemplificació en vulgar comprén ja nombroses frases senceres. Torna a escassejar el vulgar italià en les seccions que segueixen: 'De nominibus verbalibus', 'De relativis', 'De comparativis', 'De adverbis', 'De nominibus neutralibus', 'De figuris', 'De soloecismo', 'De metaplasmo', 'De schematibus lexeos', 'De tropo', o 'De punctis quibus oratio distinguitur', excepte en l'apartat 'De comparativis'⁵¹⁰, on és freqüent l'italià de bell nou.

Finalment, dins el petit tractat 'De componendis epistolis'⁵¹¹ la presència del vulgar és no sols habitual, sinó que té una funció molt

⁵⁰⁹ Fol. [i5r^o] en l'edició que manegem.

⁵¹⁰ Fols. [k8v^o-l2v^o] en l'edició que manegem.

⁵¹¹ Fols. [m6v^o-r3v^o] en l'edició que manegem. Tot i que no hem vist precisat, sembla evident que en l'exemplar que manegem [BC, 11-VII-14] han estat arrancats els (tres o quatre) darrers fulls: el text anterior a la *peroratio* final queda escapçat, i hi falta tot un fragment que sí que apareix en altres edicions que tenim davant, com la francesa de 1501 [sense lloc ni impressor; Biblioteca de Catalunya, Res. 3-12^{au}]. 'De componendis epistolis' fou molt preat per Erasme, justament perquè apareix en "llibres de gramàtica, no de retòrica" (J.R. Henderson 1983:338).

precisa: la frase en vulgar italià introdueix la frase equivalent en llatí, i a partir d'aquesta hom va comentant diferents aspectes gramaticals i sobretot lèxics i semàntics, amb una finalitat semblant als *Carmina differentialia* finals de l'obra de Guarino, però amb un contingut molt més elaborat. El vulgar deixa de ser una glossa per encapçalar, en primer lloc la traducció llatina, i després tota una sèrie de precisions lexicogràfiques, morfològiques o sintàctiques. Com tindrem ocasió de comprovar, es tracta sens dubte d'un pas important envers el sistema d'organització de la informació que trobem al *Liber elegantiarum*.

Ja hem dit que els *Rudimenta* van tenir una difusió considerable. A banda que en l'èxit de l'obra hi puguen haver influït factors externs, com els influents contactes de Perotti, K. Jensen destaca el fet que aquest manual connectà feliçment amb les necessitats i els interessos en lexicografia i fraseologia que tan cars eren als humanistes —o aprenents de tals—, probablement per la deficiència que detectaven en la bibliografia coetània. Així,

one should not overlook the importance of the fact that this grammar taught classical Latin vocabulary and phraseology. We have seen how the main subject of interest for the grammarians was closely linked to lexicography and phraseology, and how that linguistic interest was shared by the grammatical textbook and more advanced philological studies alike. This interest is reflected in all parts of Perrotti's grammar, even in the epistolatic, but most clearly in the section on verbal syntax which combined a very traditional approach to syntax with teaching a more classical Latin

vocabulary and phraseology than any of its predecessors had done⁵¹².

Dels *Rudimenta*, se'n coneixen al voltant de seixanta edicions incunables. A part, en dates ben primerenques ja se'n troben adaptacions realitzades a diferents països europeus, en les quals els texts en vulgar italià han estat traduïts a les respectives llengües. Tal com fa notar W. Keith Percival, "by the 1480s, Perotti's grammar had already travelled beyond Italy. [...] A Paris edition appeared as early as 1477 (Hain 12655), and two more editions appeared there in 1479"⁵¹³. Entre les adaptacions, una de les primeres fou possiblement la que, amb el significatiu títol de *Grammatica nova* (Passau, Stahel et Mayr, 1482), portà a terme Bernhard Perger (1440-c. 1502), professor i rector (1478-1492) a la Universitat de Viena. Aquesta adaptació, que tingué un èxit considerable i 15 edicions, no es limita a donar la traducció alemanya de les glosses vulgars, sinó que suposà una veritable reelaboració, sense alterar però l'estructura sistemàtica de la gramàtica⁵¹⁴. Molt més respectuosa amb l'original fou l'adaptació anglesa que —amb la simple traducció de les glosses en italià— aparegué a Lovaina el 1486. Poc abans John Anwykyll, en el seu *Compendium totius grammaticae* (Oxford, 1483) ja havia assajat precisament de compendiar alhora Perotti i Valla amb elements medievals del *Doctrinale*⁵¹⁵. És obvi que no fou

⁵¹² Jensen (1990:80).

⁵¹³ Percival (1986c:221).

⁵¹⁴ Vegeu per a més detalls Jensen (1990:81-82).

⁵¹⁵ Vegeu Jensen (1990:82). Percival (1986c:221) també deixa clar que: "In England, what appeared was more in the nature of a grammatical miscellany made up of material from Perotti and other

l'únic que tingué aquesta mena d'idees. La primera adaptació francesa sembla haver estat la publicada a Lió el 1492, la qual afegeix al final un tractat d'art epistolar, més aviat inspirat en l'*ars dictaminis* medieval. Potser escau d'apuntar una vegada més ací el fet curiós que un dels *vocabolarietti* tardomedievals més famosos, l'anomenat *Vocabolario latino-volgare* confegit pel mateix Leonardo da Vinci entre 1494 i 1497, sembla que ser un aprofitament de part de la informació lèxica dels *Rudimenta* del Perotti, obra que Leonardo emprà, ja gran, per aprendre el llatí⁵¹⁶.

En l'àrea catalanoparlant disposem d'una impressió particularment prematura, la de Barcelona —curiosament la primera datada en aquesta ciutat— de 1475. Però no hi hem d'atribuir una significació cultural excessiva, ja que, segons sembla, fou el resultat d'una casualitat: l'original va ser trobat entre el botí d'uns corsaris i per sort arribà a mans de gent docta (Joan Peyró, protonotari de la Corona d'Aragó, "ac alii quidam litterati homines"), que s'hi interessaren i en curaren de l'edició⁵¹⁷. Sembla, en tot cas, que aquesta estampació té el mèrit d'haver estat la primera a emprar tipus grecs a la península ibèrica,

authors". Padley (1976:18) esmenta també el fet i precisa que Anwykyll era professor per aquella època al Magdalen College School d'Oxford.

⁵¹⁶ Vegeu A. Rossebastiano Bart (1986:121), i més endavant els comentaris més amplis que donem dins l'epígraf dedicat a la lexicografia del Renaixement.

⁵¹⁷ Impresa per Joan de Salzburg i Pau (Hurus) de Constança, 14 de desembre de 1475 (K. Haebler 1903-17, II:151, núm. 542 (8)). No n'hi ha exemplars a les biblioteques espanyoles (Garcia Craviotto *et alii* 1989-90). Vegeu també P. Bohigas (1933:68-72), F. Rico (1978:36) i M. Sanchis Guarner (1979:49).

molt abans que a França o la resta de l'Europa nòrdica, que havien d'esperar fins al s. XVI⁵¹⁸.

L'èxit de l'edició degué ser molt gran⁵¹⁹, ja que dos anys després, el 1477, els *Rudimenta* de Perotti es reimprimeixen a Tortosa, ara als obradors de Pere Brun i Nicolau Spindeler⁵²⁰. Tant en aquesta impressió com en l'anterior, es mantenen les glosses en vulgar italià, sense fer-hi cap adaptació al català. És possible que pertanguen a aquesta edició tortosina els *xxvij volums Regules del Perotto* que apareixen consignats en l'inventari pòstum (1490) dels llibres de l'editor alemany, instal·lat a València, Joan Rix de Cura⁵²¹, precisament soci del mateix Spindeler en la primera impressió del *Tirant lo Blanc* en aquesta

⁵¹⁸ Els texts en grec encara apareixen transcrits en alfabet llatí, per exemple, en la impressió francesa, de 1501, a què al·ludirem més endavant.

⁵¹⁹ Segons Rubió i Balaguer (1973 (1990:211)), "a partir de l'estampació del Perotti a Barcelona (1475) notem certa preferència per les edicions de mestres italians, però continua predominant la publicació i la venda del *Doctrinale* fins vers 1508".

⁵²⁰ Reproduïm ací la descripció que en dóna el fitxer de la Biblioteca de Catalunya:

PEROTTUS, Nicolau: *Rudimenta grammaticae*.
Tortosa, Pere Brun i Nicolau Spindeler, 1477, juny 16.
Fol. 138 fols. s...n., sign. a¹⁰, b-e⁸, f¹⁰, g-p⁸, q¹⁰, r⁴. G.
Espais en blanc per a les caplletres. Perg.
Haebler, 543; Vindel, I, p. 24, núm. 5.
Tipus: 1:106.
Variants:(Fol.s.n., r., sign. a2, r. 2:)
PEROTTUM...|...RUDIMENTA|...
B.C. 11-VII-14

⁵²¹ Vegeu J.E. Serrano Morales (1898-99:496).

ciutat. Siga així o no⁵²², l'inventari esmentat evidencia el coneixement a València dels *Rudimenta* del Perotti, igual com el de tants altres llibres que sens dubte van servir a Joan Esteve per confegir el seu caleidoscòpic *Liber*. Moltes de les obres que romanien als fons del comerciant alemany —i alhora pràcticament segur coeditor del *Liber*⁵²³— són, de fet, *fonts* gramaticals o lexicogràfiques demostrades, o més que probables, del *Liber elegantiarum: trenta volums Regules del Garino* (les *Regulae* de Guarino), *nou volums Elegancie Laurenti Valla*, *deu volums Cathalicon vocabulista*, a més de l'únic exemplar del manual de Francesco Nigro, els 54 exemplars del *Doctrinale*, o els 17 de la gramàtica de Pomponio Leto⁵²⁴.

Segons podrem comprovar tot seguit, d'entre tots aquests autors, no hi ha dubte que, un dels majors deutes, el té contret de Joan Esteve amb l'arquebisbe de Sipont. Com hem tingut ocasió de veure, ben aviat el tractat gramatical de Perotti fou no sols imprés sinó també

⁵²² K. Haebler (1906:49) dubta que es tracte en aquest cas de l'edició de Tortosa, atenent al fet que el títol citat, *regules*, correspondria més aviat a l'usual en edicions italianes posteriors a 1477. No sembla tampoc improbable aquesta hipòtesi d'edicions importades, atenent a l'intens comerç llibrari amb Itàlia mantingut per Rix de Chur.

⁵²³ Com creiem haver demostrat en la secció 1.2.4..

⁵²⁴ Això a part d'altres obres no gramaticals o lexicogràfiques i que, com veurem, també poden estar a la base de molts fragments del *Liber: huyt volums de les Epistoles de Fileufi* (el *Liber epistolarum* de Francesco Filelfo), *set volums de Facecia Pogi* (el *Liber facetiarum* de Poggio Bracciolini), o encara *quatorze volums de Ystòria de Rodes* (la *Obsidionis Rodiae descriptio* de Guillaume Caoursin).

adaptat a altres països, fet que implicava la traducció a la llengua local dels abundants fragments en vulgar. El *Liber*, amb relativa precocitat i sens dubte amb un punt d'originalitat, fa aquest paper d'adaptació, tot i no reconèixer-ho explícitament, a una llengua diferent a la de l'original. Serà interessant comprovar, més endavant, el paral·lelisme de les solucions del *Liber* amb les d'una altra adaptació, francesa i bastant posterior —de 1501⁵²⁵—, que volem presentar, allà on serà possible, al costat de la redacció original de Perotti⁵²⁶ i de la versió d'Esteve.

Cal avançar que el *Liber* dona algunes pistes del coneixement, i la utilització, per part de Joan Esteve de l'obra de Niccolò Perotti. Un dels indicis més directes —i alhora casualment enigmàtics— d'aquesta dependència queda reflectit en la següent entrada del *Liber elegantiarum*:

6817 Meréxer.

⁵²⁵ Per a aquesta impressió, vegeu la nota 76. Aquesta edició francesa sembla incorporar dues obres del mateix autor, sovint impreses conjuntament amb els *Rudimenta: l'Artis metrices opusculum* i el *De ratione carminum quibus Horatius et Severinus Boethius usi sunt*.

⁵²⁶ A partir de l'edició de Tortosa, 1477, segons la qual donem la referència de totes les localitzacions del text. La data de la primera edició italiana (1473) i de les primeres en terres catalanes (Barcelona 1475, Torosa 1477) ens podrien fer pensar en un error en la datació (5 de juny de 1772) de la dedicatòria-pròleg del *Liber*. Cal tenir en compte, tanmateix, que sovint aquestes cartes proemials són bastant anteriors a la darrera versió del text. Vegeu-ne un cas en Rubió i Balaguer, J. (1973 (1990:218)). Vegeu de tota manera una extensa discussió d'aquestes qüestions cronològiques més amunt en la secció 1.2.4..

1 Merere et mereri. Et inde meritorius (-a, -um), res que pro labore aut dignitate sua aliquid promeretur. Et venit a mereor. Ex hinc meretrices dicte que pro suo labore aliquid merentur. Et ob id legimus meritoriam tabernam diversorum atque hospitium mercenarium, ubicunque introire licet danti mercedem. 2 Promereri. 3 Commereri. 4 Obmereri; vide Sapontinum.

A part de certs mots llatins realment inusuals, com ara *obmereri*⁵²⁷, resulta evidentment estrany el mot *Sapontinum*, en aquest cas absolutament desconegut. Sens dubte es tracta d'una errada entre tantes altres que poden ser identificades en el *Liber*. No és aquesta obra, però, l'única que té la mala sort d'errar la grafia d'aquest mot. En un curiós volum del Boccaccio, el *De montibus, sylvis, fontibus, lacubus, fluminibus...liber*⁵²⁸, testimoni precoç de la fecunda tafaneria de l'humanisme, l'autor de la *Genealogia deorum gentilium* ens parla d'un

Garganus Apuliae mons est sinistrorum ab
Apoenino in Adriaticum veniens mare: cuius in radicibus si

⁵²⁷ Només hem vist documentat *obmeritus*, 'el qui ha servit bé algú', en inscripcions d'Algèria (Renier 1855, 446. Vegeu F. Gaffiot 1934).

⁵²⁸ En concret hem consultat l'incunable 74 de la Biblioteca Universitària de Salamanca (Venècia, Vindelinius de Spira, 1 de gener de 1473). Vegeu F. Riesco Bravo (1949).

Pontum [*sic!*] civitas olim a Diomede montis victore condita
[...]⁵²⁹

Malgrat el lapsus de la grafia *si Pontum*⁵³⁰, s'hi pot reconèixer el nom vertader d'aquesta antiga *civitas* de la Pulla: *Sipontum*, que el Boccacio, com cal, situa als peus del mont Gargano⁵³¹, destruïda per un terratrèmol el 1223 i reconstruïda una mica més lluny amb el nom de *Manfredonia*. Per tant, el *Sapontinum* de l'entrada 6817 del *Liber* pot ser entès perfectament com un lapsus en comptes d'un *Sipontinum* referit a aquesta ciutat, que ja era esmentada per Ciceró. *Sipontinus*, en efecte, fou el títol honorífic que va rebre sovint l'arquebisbe de Manfredonia i distingit humanista Niccolò Perotti, a qui l'autor del *Liber* al·ludeix, sens dubte, amb l'enigmàtic "*vide*

⁵²⁹ Respectem la puntuació, la separació de mots i les majúscules de l'incunable.

⁵³⁰ Lapsus potser tipogràfic, o potser una falsa etimologia de l'autor, a la recerca d'un *Pontum* més egregi.

⁵³¹ En efecte, com diu l'*Enciclopedia Italiana* (D. Bartolini (ed.) 1949): "*Siponto* (Sipontum).- Città della Daunia [...]. Pochi chilometri a occidente del lago Salso, alle streme propaggini del Gargano [...], fu messo alla luce un abitato [...] forse il primo nucleo dove si svolse la *Siponto* daunia. Un terremoto la distrusse nel marzo 1223". Pel que fa a la font possible d'aquests termes geogràfics del *Liber* —o, més probablement, del text d'on Esteve els puga haver trets—, potser és més que una casualitat que en la mateixa obra de Ciceró ja esmentada més amunt, *De lege agraria*, apareguen, i a no gaire distància, els noms de *Sipontum* (2, 71) i el de *Gaurus* (2, 36). El mateix ocorre amb la *Naturalis historia* de Plini (3, 103 i 3, 60 respectivament).

Sapontinum". El mateix Esteve, d'una forma indirecta, geirebé en codi, com en altres casos⁵³², deixa caure, en un altre moment, una nova pista sobre el seu inspirador

12012 Yo he rebud una tua letra.

1 Accepi tuas litteras. 2 Accepi abs te litteras. 3 Reddite mihi fuerunt abs te littere. 4 Reddidit mihi peregrinus litteras tuas. 5 Accepi quas ad me Helio Perotto dedisti litteras. 6 Accepi epistolam quam ad me scripsisti. 7 E Tusculano reddita est mihi epistola tua. 8 Attulit mihi Franciscus epistolam tuam.

Helio Perotti, de fet, és, a banda d'un possible familiar del famós Niccolò, el nom que aquest emprà sovint per exemplificar molts dels preceptes dels *Rudimenta grammatices*. En un dels fragments finals del tractat de redacció epistolar s'anomena aquest *Helius Perottus* "libertus noster":

[r2v°]

Nunciare: quid proprie significat: Nunciare est verbis alicuius absentis aliquid significare et quod triviali lingua dicitur *Mandare a dire*. Verbi gratia. *Mario te manda a dire che presto sera qua*. Marius nunciat tibi se propediem affuturum: et tam his qui nuntio rem committit quam ipse

⁵³² Vegeu altres referències a fonts del *Liber* en els comentaris dedicats més endavant a les *Elegantiae* de Lorenzo Valla.

nuntius nuntiare dicitur: ut si Helius Perottus libertus noster nuntius a Mario veniens dicat: nuntio tibi Pyrrhe verbis Marii: et Marius nuntiat tibi verbis meis. A nuntio nuntias dicitur nuncius: et tam eum qui nunciat significat quam id quod nunciatur. ut venit ad me nuntius tuus Helius Perottus libertus noster⁵³³.

Doncs bé, no pot sorprendre'ns aquesta remissió del *Liber* a l'obra del notable gramàtic italià —tot i que Esteve no és gens procliu a declarar les seues innombrables fonts⁵³⁴: el deute al Sipontí és més que considerable, com veurem tot seguit. No deixa de sorprendre, per tant, que fins ara no haja estat ni tan sols insinuat.

Hem de reconèixer, així i tot, que en aquest cas Joan Esteve, potser tocat d'un cert regomello, no s'està d'anomenar, ni que siga de

⁵³³ Aquest, com tants altres que veurem, ha estat transcrit al *Liber* gairebé literalment, en concret dins l'entrada 10825..

⁵³⁴ No esmenta pràcticament ni un dels autors detectats per Moll o Gulsoy, als quals podem afegir els que hem anat identificant més amunt —com ara el *Catholicon*— i els que encara farem constar. Fins i tot en aquesta actitud, Esteve no és tampoc original. Com diu J. Rubió i Balaguer (1948:71-72) "Trobarem una llista de plagiaris formada per noms de primer rengle. [...] En el nostre segle XV, tot i la transformació experimentada en la vida literària, gràcies al Renaixement, encara perdura una mica l'antiga descurança per la individualitat de l'escriptor en prosa i coexisteix l'orgull, o si es vol el goig, de la pròpia obra, amb un sentiment d'anònima i generosa col·laboració en la manera de realitzar-la". Esteve n'és un exemple clar, en el camp de l'humanisme gramatical.

forma aparentment fortuïta, el mateix títol de la font d'on ha extret una gran part del seu *Liber*:

7548. No he après encara los principis de gramàtica.

1. Nondum dedisti gramatice rudimenta.

8937. Principis de gramàtica.

1. Rudimenta grammaticae.

Podem dir, sense por a exagerar, que el *Liber* reelabora, o millor, reordena una gran part del contingut dels *Rudimenta*. Voldriem, a continuació, il·lustrar l'exhaustiva utilització que Esteve fa de l'obra de Perotti. La primera part dels *Rudimenta*, que arriba fins a la secció anomenada 'De coniunctione' [f 4 r°], dedicada a la morfologia i on el vulgar pràcticament no es deixa veure, és poc aprofitada pel *Liber*. És la segona part ('De constructione orationis'), dedicada a la sintaxi, particularment la verbal [f4v^o-m6v^o], i on el vulgar té una presència creixent, la que en gran part trobem reflectida, de vegades literalment, en les pàgines de l'obra del notari valencià. Com ja hem precisat anteriorment, en la primera secció —la més àmplia i elaborada— d'aquesta part, Niccolò dona, en primer lloc, llistes de verbs, en blocs de règims anàlegs, amb els trets flexius i la traducció vulgar; tot seguit en comenta els més problemàtics, sobretot posant en relació els aspectes gràfics, morfològics i sintàctics amb diferències de significat. El resultat s'acosta doncs, a les anomenades *differentiae*, gènere gramatical de

tradició medieval però àmpliament conreat pels humanistes⁵³⁵. El cas és que Esteve habitualment recicla, no pas les llistes de verbs amb traducció vulgar, sinó les *differentiae*, afegint-hi, és clar, un encapçalament propi en català, en forma de mot o frase, i sovint també altres *synonyma* de collita pròpia o pouats d'altres bandes. Vegem només una petita mostra d'aquests paral·lelismes⁵³⁶:

⁵³⁵ Així per exemple, com ja hem anotat abans, se sap que Coluccio Salutati disposava de còpies dels pseudo-ciceronians, i de fet medievals, *Synonyma* i *Differentiae* (Percival 1976:76). Guarino da Verona va afegir al seu manual els *Versus differentiales*, i Valla redacta gran part de les *Elegantiae* seguint una tècnica semblant.

⁵³⁶ Com hem precisat anteriorment, pel que fa als *Rudimenta* de Perotti seguim la lliçó de l'edició de Tortosa, 1477. Tal com fem amb les transcripcions d'obres no editades críticament, respectem ací la puntuació i l'ús de majúscules i minúscules. Regularitzem només l'ús de u/v i i/j, i desenvolupem les abreviatures. Pel que fa al *Liber*, seguisc totalment els criteris de l'edició crítica que presentem.

N. PEROTTI.

RUDIMENTA GRAMMATICES

[f7r°]

Quomodo differunt inter se diligo: colo: et amo. Diligimus leniter amamus vehementer. colimus cum veneratione.

[f7v°]

Ferro quot significationes habet: quinque. ferre. portare. ferre dicere. ferre: optare: ut fert animus: ferre producere. ut arbor fert bonos fructus: ferre pati.

I. ESTEVE.

LIBER ELEGANTiarUM

524. Amar.

1 Amare. 2 Diligere. 3 Colere. Tamen differunt quia amamus vehementer; diligimus leniter; colimus cum veneratione. 4 Amore complecti. 5 Benivolentia prosequi.

8872. Portar.

1 Ferre. 2 Portare. 3 Advehere. 4 Ducere. 5 Optare, ut: Fert animus. 6 Producere, ut: Arbor fert bono[s] fructus, id est, producit. 7 Ferre, pati.

[f7r°-v°]

Consulo quot significationes habet: Tres. Consulere enim cum accusativo est optimi ordinis activorum et significat petere consilium: ut consule iurisperitos: id est pete consilium a iurisperitis Consulere cum dativo septimi ordinis activorum est dare consilium ut consulant tibi iurisconsulti id est dent tibi consilium [...]. Unde consultor quamvis proprie dicatur: qui consilium ab alio querit: significat tamen aetiam eum qui consulit. [...].

9454. Qui demana consella a altri.

1 Consultor, et etiam qui consulit. Consulo, id est, consilium peto, ut: Consule iurisperitos, id est, pete consilium a iurisperitis. Consulo com dativo, id est, dare consilium, ut: Consulant tibi iurisconsulti, id est, dent tibi consilium.

[f7v°]

Occido quantam habet penultimam: longam: quando activum est primi ordinis et significat interficio. Nam quando penultimam brevem habet: neutrum est absolutum: et significat mori quamquam dicatur etiam de sole occidit cum a conspectu nostro terre interpositione aufertur: et occasus solis quasi mors ita enim potest dici ortus hominis et occasus sicut ortus solis et occasus.

6614. Matar.

1 Occido, quando habet penultimam longam significat interficio; quando penultimam brevem h[abet] neutrum absolutum et significat mori, quamquam dicatur etiam de sole, occidit, cum conspectu nostro terre interpositione aufertur et occasus solis quasi mors; ita potest dici ortus hominis et occasus sicut ortus solis et occasus.

2 Interimere. 3 Via privare. 4 Trucidare. 5 Occidere. 6 Necare. 7 Interficere. 8 Enecare. 9 Vita spoliare. 10 Extinguere. 11 Obtruncare. 12 Interire. 13 Perimere. 14 Neci dare. 15 Perdere.

[f7v°]

Timeo et metuo cum primi ordinis sunt et accusativum habent significant formidare: ut discipulus timet preceptorem quando autem habent accusativum sunt septimi ordinis et significant vereri ne quod mali alicui accidat: ut timeo tibi: timeo michi: timeo. amico.

4741. Haver pahor.

1 Timeo. 2 Metuo. Differunt, ut cum primi ordinis sunt et accusativum habent significat formidare, ut: Discipulus timet preceptorem. Quando autem habent dativum sunt septimi ordinis et significat vereri ne quid mali alicui accidat; ut: Timeo tibi, timeo mihi, timeo amico. 3 Pavitare. 4 Expavere. 5 Timere. 6 Exterrere. 7 Metuere. 8 Pavere. 9 Horrere. 10 Trepidare. Virgilius, libro XI: "Dum trepidant id, hasta tego per tempus utrumque". 11 Extimescere. 12 Pertimescere. 13 Formidare. 14 Vereri. 15 Metu affici. 16 Exorrere.

Els exemples anteriors, extrets de paràgrafs consecutius del llibre de Perotti demostren fins a quin punt la còpia d'Esteve és sistemàtica i fidel. Podem parlar, pràcticament, d'adaptació total, almenys d'aquesta secció, ja que la 'fidelitat' als Rudimenta es manté durant tot el capítol dedicat a la sintaxi verbal, fins i tot en els errors en les citacions dels texts clàssics, com en el fragment següent:

[g8r°]

Pitisso quid proprie significat:
parce vinum gusto quasi tentandi
gratia. Terentius. Pitissando multum
vini absumpsisti hodie: tale est
verbum quo Plautus utitur cyathisso.
quamquam sexti potius ordinis sit: ut
cyathisso apud te quando poto. tale
est etiam grecisso.

4588. Glopejar.

1 Sorbillare. 2

Pitissare est paros vinum gustare,
quasi tentandi gratia. Terentius:
"Pitissando multum vini,
absiunsisti hodie".

En el text anterior de Terenci (*Heautontimorumenos* 457)
citada per Esteve es mantenen les deficiències del de Perotti, enfront de la
llició habitual en les edicions modernes: "pytissando modo mihi quid vini
absumsit 'sic hoc' dicens". Cal dir, però, que en altres casos la cita llatina
ha estat alterada, de vegades en sentit positiu:

[g8r°]

Pulsare proprie est percutere: ut pulsat pignis pectora: Antiqui pulto dicebant. unde fit ut significet eciam canere sive ludere: ut pulsat cytheram. Nec potest dici campana pulsat: sed pulsatur: nec campanam sono: sed pulso. possumus tamen dicere sono campana: sicut sono cythera: ablativi casus. ut Virgilius Cythera crinitus hiopas personat aurata. possumus aetiam dicere campana sonuit tertiam et quartam horam: et tertia hora pulsata est: et quarta hora pulsata est.

1186. Batre.

1 Pulsare est proprie percutere; ut: Pulsat pignis pectora. Antiqui pulto dicebant. Unde fit ut significet etiam canere sive ludere, ut: Pulsat citharam. Nec potest dici: Campana pulsat, sed pulsatur; nec, campanam sono, sed pulso; possumus dicere: Sono campane, sicut sono cithara, ablativus casus. Ut Virgilius: "Cithara crinitus Hiopas personat aurata". Possumus etiam dicere: Campana sonuit tertiam et quartam horam, et tertia hora pulsata est, et quarta hora.

Hi podem constatar com el text de Virgili (*Eneida* I, 740) apareix en Esteve una mica més pròxim a la lliçó crítica: "Cithara crinitus Iopas personat aurata". De vegades, en canvi, l'alteració ha estat en sentit negatiu, com en copiar Esteve una cita de Terenci (*Adelphoe* 391: "Fratri' me quidem pudet pigetque") dins el fragment següent:

[i3r°]

Pudet et piget quomodo differunt:
pudet: ad dedecus refertur: unde
pudor. Piget ad dolorem animi
Terentius: fratris me quidem pudet
pigetque: hoc est verecundor et doleo.

12105. Yo he vergonya, e-m dolch.

1 Pudet. 2 Piget.

Differunt; pudet ad dedecus
refertur, unde pudor; piget, ad
dolorem animi. Terentius:
"Fratris quidem pudet pigetque",
hoc est, verecundor et doleo.

En altres casos trobem les dues possibilitats, el manteniment de la lliçó —en aquest cas allunyada de la reconstruïda críticament (Terenci, *Heautontimorumenos* 1026: "ut memineris atque inopi' nunc te miserescat mei")— o l'empitjorament (Virgili, *Eneida* 2, 145: "his lacrimis vitam damus et miserescimus ultro") respecte del text de Perotti:

[i3r°]

Miserescit aetiam reperitur huius
ordinis. ut Terentius atque inopis te
miserescat mei. et Virgilius his
lachrymis vitam damus et
miserescimus ultro.

4807. Haver compassió o
misericòrdia.

1 Miserescit; ut

Terentius: "Atque inopis te
miserescat mei". Et Virgilius:
"His lacrimis vita damus et
miserescimus ultro".

Hem vist com el vulgar no sol apréixer en aquesta secció del Perotti (excepte en l'explicitació sistemàtica del significat de les llistes de verbs). Però quan ho fa, Esteve opta per adaptar-lo, amb diferents possibilitats, i en diferents parts del *Liber*:

[h8r°-v°]

Ratiocinor interdum significat per rationes demonstro. unde ratiocinari dicitur: que per syllogismos nititur aliquid probare: interdum ratiocinari est: quod vernacula lingua dicimus *far conto*. unde ratiocinator dicitur *lo abichista*. Cicero optimus ratiocinator: que addendo et deducendo. Unde videt quae reliqui summa sit:

4312. Fer compte o donar compte.

1 Rationor (-ris).

6154. Lo mestre que mostra lo compte d'abba.

1 Rationator. Cicero optimus rationator qui addendo et deducendo videt que reliqui summa sit.

Finalment, resulta interessant comprovar com en alguns cas Esteve sembla aprofitar les llistes de verbs amb la traducció vulgar:

[i1v°]

Interest [...]

Refert [...] *per apertenere*

8325. Pertànyer

1 Actinere. 2 Interest. 3 Refert.

De vegades Esteve aprofita llistes de diferents tipus de verbs per compondre una sola entrada:

[i1v^o]

Convenit [...]

Competit [...] *per convenire*

[...]

Expedit [...] *per essere utile*

[i2r^o]

Oportet [...] *per bisognare*

Decet [...] *per convenirse*

[...] Decet apud Terentium et

Plautum: sepe cum dativo reperit ut nobis decet esse bonis.

1645. Cové.

1 Expedit. 2 Oportet. 3 Decet.

4 Convenit. 5 Decet. Apud Terentium et Plautum sepe cum dativo reperitur, ut: "Nobis decet esse bonis".

El vulgar italià comença a ésser usual dins l'apartat de la sintaxi verbal dedicat a 'De participio', com a exemples de construccions prèviament explicades en llatí. Esteve aprofita, traduïdes al català, algunes d'aquestes exemplificacions i les equivalències llatines corresponents:

[i4v^o]

Conciosa cosa chel mio maestro me exhorta: et insegna ogni certa mente io debbo diventare docto.
Exhortante ac erudiente me quotidie preceptore debeo equidem fieri doctus.

1936. Com sia cosa que mon mestre me exhorta e ensenya, yo deig ésser docte.

1 Exortante ac erudiente me cotidie preceptore, debeo fieri doctus.

La còpia és gairebé total en els fulls i6v^o i i7r^o, ja que Esteve els repodueix gairebé sencers i, a més, en entrades consecutives, ja que tradueix sistemàticament l'italià *havendo* pel mot-clau català *havent*:

[i6v°]

Havendo tu a navigare in asia: et andare in diversi paesi donde hai a tornare rico: va con bono animo.
Navigaturus in Asiam: et profecturus in diversas regiones: unde rediturus es dives: id est bono animo. Utimur aetiam verbo copulativo sum es est cum nominativo eiusdem participii: ut cum tu sis navigaturus in Asiam: et profecturus in diversas regiones.

[i6v°]

Havendo tu a stare a viterbo: vive a modo viterbese. Cum tu commoraturus sis viterbii: vive moribus viterbiensibus: vel more viterbiensium.

[i6v°]

Havendo mio zeo a camminare in frantia me lasso molte facende.
Profecturus patruus meus in Galliam multa michi negotia reliquit.

4751. Havent tu a navegar en Asia e anar en diverses regions d'on tens a tornar rich, vés ab bon cor.

1 Navigaturus in Asiam et profecturus in diversas regiones unde rediturus es dives, ii bono animo; vel, cum tu sis navigaturus in Asiam et profecturus in diversas regiones.

4752. Havent tu a estar en Viterbo, diu a la manera del viterbesses.

1 Cum tu commoraturus sis Viterbii, vive moribus Viterbiensium

4753. Havent mon oncle a caminar en França, me ha lexat moltes fahenes.

1 Profecturus patruus meus in Galliam, multa mihi negotia reliquit

[i6v°]

Havendome tu adessere scolaro: et havendo te io a giovare assai: de imparata volentire. Cum tu sis michi futurum discipulus: ego vero tibi plurimum profuturus: disce queso libenter.

[i6v°]

Havendo io ad insegnarte con diligentia: non tardaro. Cum ego te sim diligenter eruditurus: minime cessabo.

[i7r°]

Havendose a legere virgilio dal maestro: et havendo ad essere imparato da noi: se vole udirlo con diligentia. Cum legendus a praeceptore et a nobis audiendus sit virgilius audiendus est diligenter.

4754. Havent tu ésser escolà o dexeble meu e havent-te yo a·profitar molt, yo·t dich que tu aprengues volenterosament.

1 Cum tu sis mihi futurum discipulus, ego tibi plurimum profuturus disce queso libenter.

4755. Havent yo a ensenyar ab diligència, no·m tardaré.

1 Cum ego te sim diligenter, eruditurus minime cessabo.

4756. Havent-se a legir Virgili del mestre e havent-se a·pendre de nosaltres, se vol hoir ab diligència.

1 Cum legendus a praeceptore et a nobis audiendus sit Virgilius, audiendus est diligenter.

[i7r°]

Havendose ad udire da te molte cose: se vora elegere le migliore ea quelle acostarse. Cum abs te audienda sint multa digenda erunt potiora illisque eri inhaerendum.

[i7r°]

Havendo costui adessere tormentato e poi strangulato deveria temere. Cum puniendus hic ac postea strangulandus sit: deberet formidare.

[i7r°]

Havendo tu adessere aiuto e favorito da li amici non temere. Cum tu ab amicis iuvandus: tibi que amici fauti sint: ne timeas.

[i7r°]

Havendose ad imparare virgilio io usaria piu diligentia. Si ediscendus mihi esset virgilius maiori uterer diligentia.

4757. Havent-se a hoir de tu moltes coses, se voldria elegir les millors e a aquelles acostar-se.

1 Cum abs te audienda sint multa, eligenda erunt potiora illisque erit inherendum.

4758. Havent aquell ésser turmentat e après offogat, deuria haver por.

1 Cum puniendus hic ac postea transgulandus sit, deberet formidare.

4759. Havent tu ésser ajudat e favorit dels amichs, no hages por.

1 Cum tu ab amicis iuvandus tibi que amici fautori sint, ne timeas.

4760. Havent-se a pendre Virgili, yo usaria més diligència.

1 Si discendus mihi esset Virgilius, maiori uterer diligentia.

[i7r°]

*Havendo tu in questo facto ad
esserne lodato dachi ben vive
attendeglie con diligentia. Cum tu in
hac re laudandus sis a benevolentibus
da operam diligenter.*

4761. Havent tu en aquest fet a
ésser llohat dels qui bé viuen,
treballa ab diligència.

1 Cum tu in hac re laudandus
sis a bene viventibus, da operam
diligenter.

[i7r°]

*Havendo io trovato uno homo el
quale de esser amato et honorato
dame penso que parole se habiano
adusare. Nactus hominem mihi
amandum colendumque cogito quibus
verbis utendum sit.*

4762. Havent yo trobat home lo
qual deu ésser amat e honrat de mi,
pense quines paraules se han de
usar.

1 Nactus hominem mihi
amandum colendumque, cogito
quibus verbis utendum sit.

En altres passatges del *Liber elegantiarum* també és possible resseguir la còpia paral·lela de fragments successius, encara que d'una forma menys contínua, dels *Rudimenta*. És el cas de les entrades 6447-6450 del *Liber*, que corresponen a fragments dels *Rudimenta* als folis [n3r°], [o7r°] i [q9v°-q10r°]⁵³⁷. I també el cas de les entrades 12008-12020, que semblen coincidir amb una passada de lectura pels folis [l2v°], [n1r°], [n5r°], [o3r°-v°], [o4r°-v°] i [p5r°] de l'obra de Perotti.

Altres frases d'aquest apartat, intercalades o no entre les anteriors, han estat també aprofitades per Esteve en diferents llocs del *Liber*, segons l'ordre alfabètic del primer mot. Així:

⁵³⁷ Sempre en l'edició de Tortosa, 1477.

[i6r°]
*Intesa la casione le informita piu
facile mente se curano. Intellecta
causa morbi facilius curantur.*

3500. Entesa la causa de la
infirmat, pus fàcilment se cura.
1 Intellecta causa morbi
facilius curaturum.

[i6v°]
*Io te ho a dire alcune cose. Sum
tibi quaedam dicturus.*

11577. Yo tinch a dir algunes coses.
1 Sum tibi quedam dicturus.

Segueixen algunes seccions del Perotti amb una menor presència del vulgar, i que han estat menys aprofitades per Esteve, que tanmateix manleva çà i lla algunes precisions purament gramaticals en llatí:

[k2v°-k3r°]
Semel. bis. ter. quater. quinquies.
sexies. septies. octies. nonies. decies.
undecies. tredecies. quattuordecies.
quindecies. sexdecies. decies septies.
decies octies. decies nonies. vigecies.
Semel et vigeties. bis et vigecies. ter
et vigecies. etcetera.

11480. Una vegada.
1 Semel. 2 Bis. 3
Ter. 4 Quater. 5 Quinquies. 6
Sexies. 7 Septies. 8 Octies. 9
Nonies. 10 Decies. 11 Undecies.
12 Duodecies. 13 Terdecies. 14
Quartodecies. 15 Quintodecies.
16 Sexdecies. 17 Deciesocties.
18 Deciesnonies. 19 Vigecies. 20
Semel et vigecies. 21 Bis et
vigecies. 22 Ter et vigecies.

De vegades, fins i tot, es respecta el llatí en els encapçalaments de les entrades del *Liber*, habitualment en català:

[k5r°]

Hic: haec: hoc. iste: ista: istud.
ille: illa: illud. quomodo differunt:
Hic significat hominem vel rem
proximam loquenti. iste proximam
audienti. ille remotam ab utroque.
Quemadmodum et adverbia eorum.
Hic significat locum proximum
loquenti vel scribenti. istic locum
proximum audienti: vel ei ad quem
sermo aut litterae diriguntur. illic
locum remotum ab utroque. iste tamen
aliquando ponitur pro hic. Cicero
cum isto tempore stent cum gladiis.
armati. ille quoque nonnunquam per
dignitatem quandam atque
eminentiam accipitur: indicans esse
quod omnes nosse debeant: ut
Alexander ille magnus: Architas ille
tarentinus.

4841. Hic, hec, hoc; iste, ista, istud;
ille, illa, illud.

1 Quomodo differunt? Nam
hic, hominem vel rem proximam
loquenti. Iste, proximam
audienti. Ille, remotam.
Quemadmodum et adverbia
eorum: hic significat locum
proximum loquenti vel ei ad
quem sermo vel littere
diriguntur. Illic locum remotum
ab utroque. Iste aliquando
ponitur pro hic; Cicero: "Cum
isto tempore stent cum gladiis
armati". Ille quoque non
nunquam per dignitatem
quandam et eminentiam
accipitur, indicans esse quod
omnes nosse debeant, ut:
Alexander ille magnus; Architas
ille Tarentinus.

És en la secció 'De comparativis' on el vulgar reapareix en diversos exemples que Esteve no deixa de desaprofitar:

[12r°]

Fa al meglio: e al piu presto che tu poi. Fac quam optime et quam celerrime potes.

4313. Fes lo millor o al pus prest que puxes.

1 Fac quam optime et quam celerrime potes.

[12v°]

Io so asai piu grande de tutti li viterbesi: che sonne minori de me e anche sonne minori de quelle che sonne maggiori de me. Ego sum maximus omnium viterbiensium minorum me: et omnibus maioribus me.

12008. Yo só molt pus gran de tots los valencians que són menors, de aquells que són majors de mi.

1 Ego sum maximus omnium Valentinensium minorum me et omnibus maioribus me.

[12v°]

Essendo io nato a Roma soa [sic] maggiore de tutti quelli che sonno minore de me: e minori de quelli che sonno maggiori de me. Ego cum natus sim Romae: sum maior omnibus minoribus me: et maioribus me.

3861. Essent yo nat en Roma, só major de tots aquells qui són menors de mi.

1 Ego cum natus sim Rome, sum maior omnibus minoribus me et maioribus me.

[12v°]

Io so piu indocto de quelli che sonno piu docti de me e piu docti de quelli che sonno piu indocti de me.

Ego sum indoctor omnibus doctioribus me: et omnibus indoctoribus me.

12009. Yo só pus docte de aquells qui són pus doctes, de aquells qui són més doctes de mi.

1 Ego sum doctior omnibus doctioribus me et omnibus indoctoribus me.

[12v°]

Io son minore de tutti quelli che sonno minori de me: e anche sonno maggiori de quelli che sonno minori de me.

Ego sum minor omnibus maioribus me: et omnibus minoribus me.

12010. Yo só menor de tots aquells qui són menors de mi e encara són majors de aquells qui són menors de mi.

1 Ego sum minor omnibus maioribus me et omnibus minoribus me.

[12v°]

Io ho dui deti in le mano li quali sonno e piu longhi de lialtri: e doi orechie in capo de le quale luna e maggiore.

Ego habeo duos digitos in manibus caeterorum longissimos: et duas aures in capite: quarum altera est maior.

12011. Yo h[e] en les mans dos dits los quals he pus lonchs dels altres e dues orelles en lo cap, de les quals una és major.

1 Ego habeo duos digitos in manibus ceterorum longissimos et duas aures in capite quarum altera est maior.

En les seccions següents ('De figuris', 'De tropo', 'De soloecismo', etc.), la presència del vulgar és pràcticament nul·la, i també sembla ser mínima l'atenció que aquestes han suscitat en Esteve.

És en la tercera i última part del llibre, 'De componendis epistolis', on es fa una utilització més sistemàtica i continuada del vulgar, i d'on Joan Esteve, a partir del mateix començament, fa un aprofitament més regular del treball de Niccolò Perotti. De vegades, tal com ja hem vist en algun cas, repartint el text original en entrades diferents, com en el següent fragment, on una altra vegada podem comprovar, a més a més, el paper d'interconnexió que els *Rudimenta* exerceixen entre el *Liber* i les ensenyances de les *Elegantiae* vallianes⁵³⁸:

⁵³⁸ Recordem que dins l'epígraf anterior referit a la gramàtica de l'antiguitat ja hem aportat demostracions —a propòsit dels comentaris sobre els mots *oppidum/urbs* i *penu/penarium*, partint de citacions de Varró— suficientment probatòries de la connexió textual entre les *Elegantiae* de Valla, els *Rudimenta* i el *Liber* d'Esteve. Vegeu així mateix més endavant, en parlar de Valla, les referències a la seua utilització per part de Perotti. De tot plegat es dedueix que altres exemples com el que ací presentem serien fàcilment adduïbles. Cal deixar constància, tanmateix, del fet que encara està per fer una anàlisi sistemàtica i completa de la relació entre els *Rudimenta* i les seues fonts vallianes.

ELEGANTIAE (III. 6)

Littera in singulari numero significat elementum ipsum: ut A, & B: vel manum scribentis, ut ad Atticum Cicero. Nam Alexidis manum amabam: quo tam prope accedebat ad similitudinem tuae litterae. In plurali vero epistolam: praeter quam apud poetas: qui pro epistola versus gratia in singulari semper utuntur.

RUDIMENTA

[m6v^o]

Epistola grecum plane vocabulum est diciturque απο τον επιρρειν, hoc est, a mittendo: quod ad absentes mittatur: unde aetiam απο τον επορρειν, quod similiter significat mittere: dicuntur apostoli. T. Livius apostolos suos fraegit in Senatu: hoc est epistolas et nunc libelli qui a iudicibus a quibus provocatum est ad magistratus mittuntur. dicuntur apostoli cum sit instar epistolarum. Latino autem vocabulo epistolas litteras dicimus: duntaxat in numero plurali. nam in singulari numero littera significat elementum: ut .a. vel .b. significat aeciam manum scribentis. ut Cicero ad Atticum: nam Alexidis manum amabam quod tam prope accedebat ad similitudinem tuae litterae.

LIBER ELEGANTiarUM

5833. Letra.

1 Epistola. 2 Littere in plurali numero significant epistolam. Epistola Grecum plane vocabulum est diciturque [...], hoc est, a mittendo, quod ad absentes mittatur. Latino autem vocabulo epistolas litteras dicimus, duntaxat in numero plurali. Nam in singulari numero littera significat elementum, ut: A vel B; significat etiam manum scribentis. Cicero, Ad Atticum: "Nam Alexidis manum amabam, que tam prope accedebat ad similitudinem tue littere".

6024. Libells iudicialis.

1 Apostoli seu libelli, [qui a] iudicibus a quibus provocatum est, ad magnificatos mittuntur; dicuntur apostoli cum si[n]t instar epistolarum. Titus Livius: "Apostolos suos fraegit in senatu", hoc est, epistolas.

Algunes observacions i regles que Perotti proposa en aquesta part dels *Rudimenta* seveixen per explicar no sols l'origen de fragments sencers del *Liber*, sinó també moltes de les convencions o normes que Esteve segueix en la seua redacció llatina. Per exemple, la regla de Perotti

Cuius nomen preponitur: scribentisne: an
eius ad quem scribitur: Scribentis: aeciam si ad pontificem
maximum sive regem aut imperatorem scribat homo infimus.

és seguida al peu de la lletra per Esteve, a diferència del que proposaven les *ars dictandi* medievals⁵³⁹, en l'encapçalament de la seua lletra proemial dirigida al famós metge Ferrer Torrella:

Iohannes Stephanus Ferario Torella, medecine
professori eximio, salutem plurimam dicit.

En aquesta dedicatòria, veiem que Esteve també segueix dos altres preceptes ben cars al nou *ars epistolandi* humanístic: l'austera salutació *salutem plurimam dicit*, i la postposició del títol o càrrec al nom del destinatari⁵⁴⁰, com Perotti mateix recorda, adduint com a suprema autoritat l'ús dels clàssics i menystenint l'ús medieval:

⁵³⁹ És a dir, la precedència del nom del destinatari sobre el de l'expedidor. Vegeu J.R. Henderson (1983:341).

⁵⁴⁰ Com Henderson (1983:341-2) fa veure, aquestes normes continuaran sent divulgades fins ben entrat el segle XVI.

Cavendum preterea est ne unquam dominum honoris causa nominibus propriis preponamus. ut domino pyrrho: et domino nicolao: barbara est enim ea locutio. et nuper inventa. Non hoc latini fecerunt: non graeci veteres fecerunt. Potest tamen addi nomen dignitatis sive magistratus post proprium nomen.

Una altra regla, l'ús del singular (*tu, ego*) en comptes del plural (*vos, nos*) tradicional, no sols és adoptada per Esteve, sinó que dedica a aquesta qüestió una de les còpies més extenses extretes dels *rudiments* de Perotti [m8r^o-m8v^o], tot fent-la precedir, com és habitual, d'una frase en català —ací traducció de la primera frase llatina—, la qual funciona molt més com a títol d'un apartat que com a capçalera d'entrada lexicogràfica:

8272. Parlant de nosaltres mateixos, per què usam de plural, ara de singular, com sia cosa bàrbara e grossera, scrivint a hu, usem de pluralitat?

1 Cur de nobis ipsis loquendo singulari plurativum numerum usurpamus dicentes nos pro ego, et quo mirabilius est in eodem loco, modo singularem, modo pluralem numerum adhibentes, [...] In secunda vero persona nemo unquam doctus ad unum dirigens sermonem pluraliter locutus est. Cuius rei hec videtur ratio fuisse, quod decet homines de se ipsis modeste et, ut ita dicam, humiliter loqui. De aliis vero honorifice potius et cum dignitate convenit habere sermonem. Minueremus vero quoddam modo dignitatem

alterius, si eum in rebus gestis alium quasi socium
adiungeremus. [...]

Tot seguit, però, els *Rudimenta* comencen a presentar les normes d'art epistolar d'una manera que mantindran bastant sistemàticament durant tota aquesta tercera part. Cada apartat s'inicia introduint un text en vulgar, que és traduït al més sovint amb diverses versions més o menys sinònimes (les *variationes* —anomenades en ocasions també *elegantiae*, com a gènere⁵⁴¹— que tant d'èxit havien de tenir). Tot seguit, i a propòsit dels termes i frases apareguts en les versions llatines, es fan, en els paràgrafs següents, diverses precisions de tota mena: gràfiques, morfològiques i sintàctiques, lèxiques i semàntiques. Pertot arreu sovintegen les cites rigorosament clàssiques. Ocasionalment algun precepte o recomanació també s'exemplifica en vulgar italià.

Esteve aprofita habitualment no sols els fragments en vulgar, sinó tota mena de comentaris, digressions, precisions o preceptes, tot fent-hi precedir una frase o mot, més o menys il·lustradors del que segueix, en català. Així, una de les primeres seqüències vulgar-versions, la de l'entrada 12012, apareix en l'obra de Perotti i en l'adaptació francesa de 1501 de la següent manera:

⁵⁴¹ Vegeu les consideracions que més endavant farem sobre el sentit, no necessàriament coincident, d'aquest mot —*elegantiae*— en Valla i altres autors.

RUDIMENTA

(TORTOSA 1477)

[n1r°]

Quomodo eleganter dicemus.

Io ho recevuta la tua littera:

Multis id modis dici potest.

Accepi litteras tuas. accepi abs

te litteras. Redditae mihi

fuerunt litterae tuae. reddite

mihi fuerunt abs te litterae.

reddidit mihi Helius perottus

litteras tuas. accepi quas ad me

Helio perotto dedisti litteras.

Accepi epistolam quam ad me

scripsisti. e tusculano reddita

michi est epistola tua. Atulit

mihi Helius perottus epistolam

tuam.

GAMMATICA

NICOLA PEROTTI (1501)

[fol. lxi v°]

Quomodo eleganter

dicemus. *Jay recu ta lettre.*

Multis is modis dici potest.

[etc.]

LIBER ELEGANTiarUM

12012 Yo he rebud una
tua letra.

1 Accepi tuas litteras. 2

Accepi abs te litteras. 3

Reddite mihi fuerunt abs

te littere. 4 Reddidit mihi

peregrinus litteras tuas. 5

Accepi quas ad me Helio

Perotto dedisti litteras. 6

Accepi epistolam quam

ad me scripsisti. 7 E

Tusculano reddita est

mihi epistola tua. 8

Attulit mihi Franciscus

epistolam tuam.

A partir d'aquestes frases inicials, els comentaris s'introdueixen, pel que fa a aquesta primera secció, de la manera següent:

[n1r°]

- a) Quid in his notandum est: Animadvertendum primo est
quod [...]

[n1v°]

- b) Quid est inter litteras et epistolam: Significatio eadem est Differunt in elegantia. [...]
- c) Cur potius dicimus accaepi litteras abs te quam ab te: [...]
- d) Cur non ita dicimus retulit mihi epistolam tuam sicut attulit mihi epistolam tuam: quia afferre et referre differunt. afferre enim est aliquid ad aliquem ferre. ut attulit mihi litteras: attulit librum. Tempus multa affert nobis [...]
- e) Differtne aliquid cum dicimus retulit mihi et retulit ad me. et retulit Senatui et in Senatu: et ad Senatum: Differt sane. [...]

Podem comprovar, així mateix, com Esteve aprofita, tot adaptant-lo, gran part del paràgraf *d*), com veiem en aquesta entrada del *Liber*:

752. Aportar a algú alguna cosa.

1 Afferre. 2 Refferre.

Differunt: afferre est aliquid ad aliquem ferre, ut: Attulit mihi litteras; attulit librum; tempus multa affert nobis. Referre est aliquid retro ferre, ut si mitteres litteras quas accepi. Ita dicerem: Retulit tibi Iohannes quas mihi abs te attulerat. In quo notandum est retulit dicendum esse et non...

El mateix aprofitament el podem constatar en una quantitat innombrable de fragments llatins, com podem veure en els següents exemples:

[n5v°]

Quid interest inter esse et fore:
esse presentis temporis
significationem habet. fore neutro
futuri. Idemque est fore quod futurum
esse. licet forem fores foret idem sit
quod essem esses esset

3937. Esse et fore.

1 Differunt: esse presentis
temporis significationem habet;
fore vero futuri. Idem est fore
quod futurum esse, licet forem,
fores, foret idem sit quod essem,
esses, esset.

[o5v°-o6r°]

Apud et penes quomodo differunt:
apud minus est quam penes. Nam
apud te est: qualitercunque res
tenetur. penes te est quod
quodammodo possidetur. Festus vero
Pompeius dicit apud et penes in hoc
differre quod apud personam cum
loco significat. ut apud Platonem id
est in loco in quo est Plato. et apud
templum. Penes vero personam et
dominium ac potestatem quod trahi
dicit a penitus. Ut penes te est salus
et vita mea:

3676. En la tua mà stà la mia vida.

1 Penes te est salus et vita
mea. Et nota quod penes et apud
in hoc differunt: apud minus est
quam penes. Nam apud te est
qualitercunque res tenetur, penes
te est quod quodammodo
possidetur. Festus Pompeius
dicit: "Apud et penes in hoc
differunt: quod apud personam
cum loco significat"; ut: Apud
Platonem, id est, in loco in quo
est Plato, et apud templum.
Penes vero personam, dominium
et potestatem.

És tanmateix a partir dels fragments en vulgar d'on Esteve poua més directament les entrades del seu vocabulari, tan pel que fa a la part catalana, traducció directa de l'italià, com, de manera no menys important, quant a les equivalències llatines i, si s'escau, les precisions gramaticals que les acompanyen. Bé caldrà doncs donar-ne algunes mostres rellevants⁵⁴²:

[n3v^o]
*De la quale littera io ho
 preso gran piacere: Id
 quoque multis modis
 exprimimus: quae magnam
 mihi voluptatem attulerunt:*

[lxiii r^o]
*De laquelle lettre iay
 prins grant plaisir.*

2658. De la qual letra
 yo he pres gran plaer.
 1 Que magnam mihi
 voluptatem attulerunt.

⁵⁴² Per raons de brevetat, reproduïrem ací només les equivalències italiana i catalana, amb les primeres frases llatines o, si més no, aquelles més significatives. Pel que fa a l'edició francesa de 1501, seguim les mateixes normes de transcripció que per a l'incunable tortosí, i donem tan sols la part corresponent al vulgar francès, atés que la resta, en línies generals, coincideix amb l'edició de Tortosa, 1477.

[n5r°]

Quomodo eleganter
dicemus: *Per che da la dicta
littera io ho facilmente
compreso e che tu sei sano:
e che tu non solamente me
tu voi bene ma me ami
grandemente.* Ex his enim
facile perspexi te et valere:
et non modo me diligere:
sed aetiam vehementer
amare.

[lxiiii r°]

*Par laquelle iay
facilement comprins et
que tu es sain: et que non
pas seulement tu me ayes
chier: mais que tu me ayes
grandement.*

8435. Perquè de la tua
dita letra yo he fàcilment
comprés e que tu est sans
e que tu no solament me
vols bé, mas que m'ames.

1 Ex hiis facile
perspexi te et valere et
non modo me diligere,
sed etiam vehementer
amare.

[n5r°]

Quid hic in primis
notandum est: Quod ea quae
per subiunctivum verbum
cum coniunctione .quod.
dici possunt longe
elegantius sine quod per
infinitivum dicuntur. verbi
gratia. *Io se che tu leggi.*
Scio quod tu legis. Scio te
legere.

[lxiiii r°]

Ie scay que tu lis.

12013. Yo sé que tu ligs.

1 Scio quod tu legis. 2
Scio te legere. Et nota
que ea que per
subiunctivum verbum
cum coniunctione quod
dici possunt longe
elegantius sine quod per
infinitivum dicuntur, ut
supra.

[n5r°]
*Io ho conosuito che tu me
ame. perspexi quod tu amas
me perspexi te amare me
vel me amari abs te.*

[lxiiii r°]
*Je cognois que tu
maymes.*

12014. Yo he conegut
que tu m'ames.

1 Perspexi quod tu
amas me. 2 Perspexi te
amare me vel me amari
abs te.

[n5r°]
*Certa cosa e che kste cose
se deveriano scriveri non in
carta ma in marmor evero
in metallo. Certum est quod
haec non in membranibus scribi
deberent. sed vel in
marmore vel in aes.*

[lxiii v°]
*Il est certain que ceste
chose ne ce doit pas
escripre non pas en
parchemin mais en
marbre ou en metal.*

1564. Certa cosa és que
aquestes coses se deurien
scriure no en carta mas
en marbre o ver en
metall.

1 Certum est quod hec
non in membranibus scribi
deberent sed in marmore
vel in es.

Un fet curiós del *Liber* que no he vist comentat fins ara és l'existència d'interpolacions en català dins el text de la part llatina. Hem pogut comprovar com la presència de mots llatins en la part catalana podia ser explicada, almenys en part, per la possible dificultat d'Esteve a trobar un encapçalament satisfactori que donés idea del text copiat immediatament després⁵⁴³. En el cas contrari, en canvi, es pot constatar que, bàsicament, Joan Esteve es limita a traslladar un fenomen que ja es

⁵⁴³ Vegeu més amunt els casos de *hic, haec, hoc; iste, etc.*, o de *esse et fore*.

trobava en els *Rudimenta*. Sens dubte aquesta comprovació resta part de l'interés i l'originalitat que podríem haver atribuït a l'autor del *Liber*. Vegem-ne un exemple:

[n6r]

Do fidem quid significat: Dare fidem non est adhibere fidem ut fere omnes loquuntur. Des fidem verbis illius: id est credas: et non est danda fidem verbis illius: id est non est credendum illi. Immo soleo ego per iocum vernacula lingua dicere contrarium: et cum video aliquem infidum atque mendacem asserere: *Acostui se vole dare fide*. et querentibus *per che*: Respondere: *per che non ha niente*. Est ergo dare fidem aliquid sancte promittere. quemadmodum vernacula lingua dicimus: *Io te prometto sopra la mia fede*. Virgilius Accipe da fidem. hoc est accipe sanctam promissionem a me. et da mihi vicissim tuam. Quod autem vernacula lingua dicimus: *Dare fede ad altri*: latine dicimus habere fidem. Quintilianus *Fidem habes hominibus quos mentiri alius affirmat*. Illud quoque notandum quod a fides fit perfidus penultima brevi: hoc est is qui fidem violat. A fido vero verbo fit infidus penultima longa: hoc est cui non est fidendum.

[lxiii v^o]

Veux tu donner foy a cestuy. [...] *Pourquoy. Responde pource quil nen a point*. [...] *Je te prometz par ma foy*. [...] *Donner foy a aultruy*.

12097. Yo-t do la fe o per la mia fe.

1 Do tibi fidem. Dare fidem non est adhibere fidem; ut fere omnes loquuntur. Des fidem verbis illius; id est, non est danda fides verbis illius, id est, non est credendum illi. Ymo soleo ego per iocum vernacula lingua dicere contrarium et, cum video aliquem infidum atque mendacem, asserere: *A d'aquest se vol donar fe*. Et querentibus: *Per què? Respondré: Perquè no té res*. Est ergo dare fidem aliquid sancte promittere, quemadmodum vernacula lingua dicimus: *Yo t'o promet sobre la mia fe*. Virgilius: "Accipe daque fidem", hoc est, accipe sanctam promissionem a me et da mihi vicissim tuam. Quod autem vernacula lingua dicimus: *Donar fe a altri*; dicimus habere fidem. Quintilianus: "Fidem habes hominibus quos mentiri alius affirmat". Illud quoque notandum, quod a fido fit perfidus, penultima brevi, hoc est, is qui fidem violat. A fido verbo fit infidus, penultima longa, hoc est, cui non est fidendum.

El fenomen es repeteix al *Liber* en alguns altres casos, sempre prenent com a model el text del Sipontí. Per exemple, les entrades 4170 i

9669 comparteixen la mateixa part catalana, tot invertint-ne els termes (*Fer gràcies o regraciar*, i *Regraciar o fer gràcies*, respectivament), però es reparteixen fragments successius dels *Rudimenta* ([q4v^o]).

Hi ha tanmateix un cas en què el *Liber* introdueix dins el text català un llatinisme, possiblement habitual llavors en l'argot escolar⁵⁴⁴, que no apareix en les versions italiana i francesa dels *Rudimenta*:

[n6v^o]

Item *el maestro me ha data licentia de andare a fare mio dextro*. Praeceptor meus indulsit mihi ut eam ad curandum corpus.

[lxv r^o]

Item *le maistre ma donne licende de aller curer mon corps*.

3262. El mestre me ha dat licència de anar a *spaciatum*.

1 Praeceptor meus indulsit mihi ut eam ad curandum corpus.

6159. Lo mestre me ha donat licència de anar a *espaciatum*.

1 Praeceptor meus indulsit mihi ut eam ad curandum corpus.

No és aquest l'únic fragment amb referències al món educatiu o dels estudis. Apareix molt a prop, tant als *Rudimenta* com al *Liber*:

⁵⁴⁴ Curiosament aquesta entrada apareix repetida (núms. 3262 i 6159), però el text català, i només el català —inclòs el llatinisme—, traduït presenta algunes diferències entre ambdues entrades.

[n8v^o]

*El se vole con ogni studio
attendere a le littere: per
che apena tutta la aeta del
homo basta a questo.*
Summo studio
incumbendum est litteris: et
vix omnis humana aetas ad
id sufficit.

[lxvii v^o]

*Souverainement convient
estudier les lettres: et a
grant peine tout le age de
lomme y suffist.*

3263. Ell se vol ab tot
studi entendre a les letres
perquè envides la edat de
l'home basta a açò.

1 Summo studio
incumbendum est litteris
et vix omnes humana
etas ad id sufficit.

[o4v^o]

*Prima va el maestro. da
poi li scholari vanno derieto
al maestro a uno overo a
uno overo luno depo laltro.*
Primo it ludi magister.
postea discipuli eum
deinceps vel subinde
sequuntur.

[lix r^o]

*Premierement va le
maistre: et puis les
disciples en apres
lensuivent*

8980. Primer va lo
mestre, après los
escolans o dexebles van
darere lo mestre a hu a
hu o la hu après l'altre.

1 Primo it ludi
magister, postea
discipuli eum deinceps
vel subinde sequuntur.

El mateix fragment apareix repetit en una altra entrada del *Liber*, però ara dins el text llatí, al costat de precisions gramaticals llatines que el precedeixen immediatament als *Rudimenta*, amb certes diferències en la traducció del vulgar i amb un encapçalament molt diferent:

[o4v°]

Subinde aliquando significat statim post. Ut Horatius. Si dicet recte primum gaudere: subinde. Preceptum auriculis hoc instillare memento. [...] Deinde vero significat dehinc vel deinceps: quanquam deinceps significat etiam gradatim. Cicero: quos video deinceps tribunos plebis per triennium fore: hoc est unum post alium. In qua significatione capitur aliquando etiam subinde. *Prima va...*

3502. En après.

1 Subinde; ut Horatius: "Si licet recte, primum gaudere, subinde preceptum auriculis hoc instillare memento". 2 Deinde vero significat dehinc vel deinceps, quanquam deinceps significat etiam gradatim. Cicero: "Quos video deinceps tribunos plebis per triennium fore", hoc est, unum post alium, in qua significatione capitur aliquando etiam subinde, ut: *Primer va lo mestre, après los scolans van detràs al mestre a hu a hu, o verament lo hu après l'altre; primo id ludi magister, postea dicipuli, cum deinceps verl subinde sequuntur.*

Cal dir que aquestes repeticions del text llatí extret dels *Rudimenta* es repeteixen en diverses altres ocasions. Sovint al *Liber* constatem només simples canvis parcials en la redacció dels texts en català que encapçalen entrades gairebé idèntiques en la part llatina. És el cas de les entrades 11576 (*Yo t'ame summament*) i 12016 (*Yo t'ame molt*), que contenen el mateix text llatí corresponent a un fragment del foli [o3r°] dels *Rudimenta*. Aquestes repeticions, que sens dubte poden donar la impressió d'una certa descurança —i d'una redacció molt prolongada en el temps, i no revisada—, també podrien ser interpretades com el resultat d'un propòsit conscient de facilitar la recerca de termes i expressions llatins mitjançant variats encapçalaments en català.

Tornant ara a les referències al món educatiu, cal dir que algunes que ens ambienten en un context escolar més real i quotidià, no semblen tenir el mateix to que les vistes anteriorment:

[o4r^o]

Per la prima volta che nisiuno de mei scolari se partira senza mia licentia glie daro una spalmeta con la brachetta. La seconda volta con la scoriata el battero tutto. Si quis primum e discipulis meis iniussu meo e ludo discesserit: virga manum percutiam: si secundo id faecerit: loro totum caedam.

[lviii v^o]

La seconde. Se premierement aucum de mes escoliers contre mon commandement se dispart du ieu: ie le batray la main de la verge. se la seconde fois il fait: ie lescorcheray tout.

8438. Per la primera volta que nengú de mos scolans se partiran sense licència mia yo'ls daré una palmatoriada, la segona volta yo l'açotaré tot nuu.

1 Si quis primum e discipulis meis iniussu meo e ludo discesserit, ferula manum percutiam. Si secundo id fecerit, loro totum cedam.

Una part important de les frases en vulgar traduïdes correspon, com és normal en un manual d'art epistolar, a les referències a la salut del corresponçal o a les expressions d'afecte:

[o3r^o]

Si tu stai bene: overo si tu sei sano: la cosa sta bene. Si vales bene est.

[lxviii r^o]

Si tu es sain la chose est bien.

10120. Si tu estàs bé o si tu est sans, la cosa està bé.

1 Si vales bene est.

[o3r^o]
Quod modis possumus
dicere. *Io te amo summa*
mente: Amo te multum
amo te valde. amo te
plurimum. [...] Amo te
mirum in modum.

[lxviii r^o]
Ie te ayme
souverainement.

11576. Yo t'ame
summament.

1 Amo te multum. 2
Amo te valde. 3 Amo te
plurimum. [...] 22 Amo
te mirum im modum.

Tot sovint trobem lleugeres adaptacions a l'entorn humà de Joan Esteve, com quan substitueix el nom de *Pyrrhus* -el nebot de Perotti, a qui dedica els *Rudimenta-* pel de *Johan*, o el mot *villa* per *alqueria*:

[o3v^o]

Quomodo eleganter
dicemus. *Io ancora Pyrrho*
mio te rendo el cambio del
bene che tu me voi. et hotte
caro commo la vita mia
propria: et parme ce io sia
senza el mezo de lanima mia
quando tu non me sei
apresso. Che si non fosse
che io ho respecto a la
dignita mia: lo me ne veria
volando in testa tui villa:
edariame piacere in sieme
con testi toi campetelli e
giardinetti: e pecorelle. Ego
quoque mi Pyrrhe amo te:
teque non secus ac vitam
propriam carum habeo: et
cum sine te sum dimidio
anime meae carere videor.
Quod nisi dignitatis meae
rationem haberem:
advolarem mox in
suburbanum tuum: meque
una tecum cum prediolis
tuis: et pomariolis: et
oviculis oblectarem.

[lxviii r^o]

Quomodo eleganter
dicimus. *Ie te ayme*
comme ma propre vie er
se ie navoye regard a ma
dignite ie iroye
legierement avec toy
prendre plaisir a tes
iardins et ton bestial.

12017. Yo encara, Johan
meu, te torne lo cambi
del bé que tu'm vols e
tinch-te car com la mia
vida pròpi[a]; e par-me
que yo sia sense lo migà
de la mia vida, com tu
no est prop de mi, car si
no fos que yo he esguart
a la dignitat mia yo me
n'iria volant en aquexa
alqueria tua e donar-m'ia
plaer ensemps ab
aquexos teus camps e
jardins e ovelletes.

1 Ego quoque, mi
Iohannes, amo te teque
non secus [...]
oblectarem.

Aquests fragments llargs, sense *variatio* possible, i amb expressions d'extrema efusivitat o d'un bucolisme lleugerament afectat, semblen tenir una certa continuïtat:

[p2r^o]

Quomodo eleganter
dicitur. *Coglieria con teo*
de le herbette: toglieria de
luva. Recoglieria de pomi
seria presente a la
vindemia: veria a vedere el
torchio: Gustaria el vino
novo del canale ne me
guardaria da quelle cose
che sole fare
comunamente ogniomo in
questo tempo: Legescem
[sic?] tecum oluscula
decerperem uvas:
colligerem poma: adessem
vindemiae: inviserem
torculum: mustum de lacu
degustarem: nec a caeteris
quae agere fere omnes hoc
tempore consueverunt
abstinerem.

[lxxii r^o]

Quomodo eleganter
dicitur. *Je cuilleroye*
voulientiers des herbettes
avec toy des grappettes
des pommes. feroye
voulientiers present la
vendange Je iroye veoir
le pressouer: gauter du
moust et feroye comme les
autres Legerem tecum
oluscula [...] abstinerem.

1937. Culleria ab tu de
les herbetes, plegaria de
les pomes, seria present
al venemar, vendria a
veure lo trull, tastaria lo
{lo} vi novell, no-n
guardaria de aquelles
coses que solen fer
comunament tothom en
aquests temps.

1 Legerem tecum
oluscula, decerperem
uvas, colligerem [...] *consueverunt abstinerem.*

[p5r^o]

Quomodo latine diceretur et eleganter. *Io giocaria ancora alcune volte con teco a giochi piaceveli: non in campo a saltare o a la palla o a scrimire: o ad altri giochi che sogliono a fatigare o straccare li corpi nostri ma caminando con te co per le selve e colli: e valle: e boschi: et portando le toi operette in seno commoveria ancora le muse a giocare con nui: nel qual loco non seria alcuno che te reprehendesse: de troppo liberta e si alcuno che fosse: nui cescusaressemo per essere in loco solitario: Luderem aetiam interim tecum ludis non iniocundis non scilicet. in campo saltu: aut pila: aut gladiatoriiis ludis sive aliis [...]. et si quis esset facile ipsam solitudinem excusaremus.*

[lxxiiii r^o]

Quomodo latine et eleganter diceretur. *Je iroye volentiers encores une fois avec toy en ioieulx ieux: non pas en ceulx qui ont acoustume lasser et travailler le corps. Mais alant avec toy par les forestz. montaignes: landes: et boys ie inciteroye les muses a iouer la nul homme ne nous reprendroit de trop grande liberte. et se aucun le faisoit la solitudine [sic] nous excuseroit.*

12020. Yo jugaria encara ab tu algunes coses a jochs plaents, no en la plaça a saltar o a la pilota o a esgremir o a altres jochs que solen cançar o fatigar los cossos nostres, mas, com vaig ab tu per les silves e cabeços e valls e boschs portant les tues obretes en lo si, commoura encara les Muses a jugar ab nosaltres, en lo qual joch no seria nengú que't reprengués de massa libertat; si algú hi fos, nosaltres recusariem per ésser en joch solitari.

1 Luderem etiam interim tecum ludis [...] soli[t]udnem excusaremus.

En altres casos, es fa referència a detalls de la comunicació entre els corresponsals, a través de terceres persones, com en el text dels *Rudimenta* vist anteriorment, amb referències a un tal Mario, i a Helius Perottus, que en aquest cas no ha estat incorporat al *Liber*:

[r2vº]

Nunciare: quid proprie significat? Nunciare est verbis alicuius absentis aliquid significare et quod triviali lingua dicitur *Mandare a dire*. Verbi gratia. *Mario te manda a dire che presto sera qua*. Marius nunciat tibi se propediem affuturum: et tam his qui nuntio rem committit quam ipse nuntius nuntiare dicitur: ut si Helius Perottus libertus noster nuntius a Mario veniens dicat: nuntio tibi Pyrrhe verbis Marii: et Marius nuntiat tibi verbis meis. A nuntio nuntias dicitur nuntius: et tam eum qui nunciat significat quam id quod nunciatur. ut venit ad me nuntius tuus Helius Perottus libertus noster.

10827. Trametre a dir.

I Nunciare, quid proprie significat? Nunciare est verbis alicuius absentis aliquid significare. Et quod triviali lingua dicitur: *Trametre a dir*; verbigratia, *Màrio te tramet a dir que prestament serà aci*; Marius nunciat tibi se propediem affuturum; et tam is qui nuncio rem committit quam ipse nuntius nunciare dicitur. Nuntius dicitur a nuncio (-as). Et tam eum qui nunciat significat quam id quod nunciatur.

En altres ocasions es donen instruccions per a la correcta redacció de la data final, que Esteve adapta també a la seua realitat geogràfica, i no sabem si temporal, ja que, mentre es manté la data original quant al dia i al mes, es canvia la referència a l'any:

[r3v^o]

[Q]uomodo latine dicemus: *Data in Viterbo a di vintenove de octobre mille quadroceto sessanta octo.* Viterbii quarto kalendas novembris anno salutis Millesimo quadringentesimo sexagesimo octavo.

9829. Scrita en València a XXVIII de octubre, MCCCCLXXVIII.

1. Valentie, IIII kalendas novembris, anno salutis MCCCCLXXVIII.

La gran quantitat i la diversitat de texts transcrits —i moltíssims altres que podríem adduir— no deixa lloc a dubtes quant a la filiació d'una gran part —potser la major— de la redacció del *Liber elegantiarum* de Joan Esteve. Si de cas, podria quedar encara algun dubte quant al text concret que va consultar directament el notari valencià. Hi ha alguns elements, tanmateix, que ens fan creure que devia ser el mateix, o tenir la mateixa font, que l'edició tortosina de 1477⁵⁴⁵.

⁵⁴⁵ Percival (1986c:225) considera, d'altra banda, que l'edició barcelonina de 1475, "appears to have been a verbatim copy of La Legname's first edition". L'edició de La Legname (Roma, 10.V.1474) fou la segona de l'obra, després de la prínceps de Sweynhwym & Pannartz (Roma, 1473). Tanmateix, a partir d'un tret assenyalat per Percival (1986c:224), ço és, la grafia grega de la dedicatòria que apareix escrita en grec al principi del tractadet epistolar, hi ha raons per a suposar que l'edició base de la impressió tortosina (i de la barcelonina —que no hem pogut consultar— si coincideixen en aquest punt) podria ser una edició derivada de la de La Legname, en concret la de Johann Gensberg (c. 1474), que d'altra banda també està basada en La Legname. El tret diferencial és la grafia Περοπτο, coincident amb Gensberg, i diferent de la lliçó Πωεροπτο que dona La Legname. Cal dir, a més, que aquest text grec [m7v^o] de l'edició tortosina

[→↔]

Així, com hem vist, hi ha en general coincidència en els errors, no sols en els gramaticals, sinó fins i tot en altres com els onomàstics (*Transmienum* per *Trasimenum*), que no apareixen en altres edicions com la francesa de 1501:

[p7v°]

Convallis vero quae
introitum duntaxat habet
arctum et difficilem: qualis
est introitus ad lacum
transmienum venientibus ex
Thuscia: quem locum per
methaphoram fauces
dicimus.

[lxxv v°]

Convallis vero que
introitum dumtaxat habet
artum et difficilem. qualis
introitus ad lacum
transimenum venientibus
ex Tuscia quem locum per
metaphoram fauces
dicimus.

5718. La entrada estreta
e difficil de qualque vall
entre muntanyes.

1 Convallis est que
introitum duntaxat habet
actum et difficilem, qualis
est introitus ad latum
Transmienum venientibus
ex Tuscia, quem locum per
metaphoram fauces
dicimus.

La dependència d'una bona proporció del *Liber* respecte dels *Rudimenta* podria exemplificar-se indefinidament. Creiem, però, que amb les mostres aportades pot quedar demostrada a bastament. Ens sembla, tanmateix, que no seria lícit quedar-nos, una vegada més, en la mera constatació d'unes anomenades *fonts*. Tot el que hem vist ens permet i

presenta dos errors més: Περπτοσ per Περοπτοσ i προπτειν per πραπτειν. Vegeu Percival (1986c) per a una detallada discussió sobre la tradició textual dels *Rudimenta*.

ens obliga a anar una mica més enllà i a formular algunes conclusions a distints nivells.

En primer lloc, la comparació amb l'obra de Niccolò Perotti⁵⁴⁶ ens explica moltes de les característiques del *Liber*. Evidencia la tècnica, poc sistemàtica però no maldestra, de Joan Esteve a l'hora de recompondre una informació de caire molt divers —i tampoc no gaire ben estructurada en els *Rudimenta*—. A despit de les crítiques que sovint el *Liber* ha rebut quant a l'ordenació del material lingüístic, podríem gairebé assegurar que significa un avanç davant la barreja indiscriminada i l'ordre impredecible de llatí i vulgar, de *variationes i differentiae*, de precisions gràfiques i sintàctiques que dels *rudiments* sipontins —i en particular el tractadet epistolar— ens ofereixen. Si més no en el *Liber* —en termes generals— el vulgar precedeix regularment la versió o versions llatines, sobre la qual es fan la resta de comentaris, si cal. Ja hem donat proves que la necessitat de localitzar la informació en els grans repertoris gramaticals humanístics era vivament sentida: en l'addició d'índexs alfabètics a edicions dels *Rudimenta* o a obres de Mancinelli. Ho demostra també el fet que les edicions d'altres grans obres gramaticals humanístiques —des de les *Elegantiae* a la *Cornucopiae* del mateix Perotti— de finals de segle XV endavant van normalment acompanyades d'uns complets índexs de vocables⁵⁴⁷. En aqueix moment el *Liber* perdé gran part del seu modest avantatge.

Malgrat la reorganització macroestructural que els *Rudimenta* sofreixen en mans d'Esteve, aquest deixa ocasionalment

⁵⁴⁶ Comparació que l'edició crítica que presentem —i els índexs informatitzats que oferim en apèndix— facilita enormement.

⁵⁴⁷ Vegeu més endavant els comentaris sobre l'adaptació alfabètica que Erasme va realitzar de les *Elegantiae* de Valla (*Epitome in Elegantiarum libros Laurentii Vallae*) (Percival 1975:241).

escolar-se, al nivell de la microestructura, alguns dels trets que denuncien la tècnica catequètica o la particular introducció dels comentaris. No són altra cosa els escadussers *quomodo dicimus, estne differentia inter..., differunt, nota quod o notandum quod, interdum...interdum, animadvertendum est quod, quid interest inter...* del *Liber*. Tampoc Esteve no ha estat gaire curós d'esborrar l'empremta italiana de les seues traduccions del vulgar, molt literals i amb alguns girs o mots toscans.

La dependència del *Liber* respecte del Perotti ens explica també moltes de les cites clàssiques o de les referències al grec —ni que siga deixant buit el lloc a omplir amb el terme corresponent—, la qual cosa restreny encara més l'originalitat i el suposat mèrit com a humanista que hauriem atribuït a aquest notari de València. A més, veiem que tampoc no suposa cap innovació la presència —i la freqüència— del vulgar, precedint fins i tot la part llatina. Esteve, això sí, en generalitza el sistema i l'aplica a altres fragments de molt diversa procedència, tenint sempre en compte que aquesta incorporació té una finalitat pràctica: la ràpida localització del terme o expressió llatina corresponents.

A pesar de la incidència de Perotti, i d'altres, com a divulgadors del llatí humanístic, ningú no pot impugnar la categoria d'ideòleg del moviment a Lorenzo Valla, l'obra i la personalitat del qual marcaren un veritable *turning point* en l'estudi de la llengua llatina i en els plantejaments gramaticals de l'humanisme.

Lorenzo Valla —en realitat *della Valle*, o *Vallensis*, com signava sempre⁵⁴⁸— va nàixer a Roma el 1407, fill d'un advocat de Piacenza. Estudia amb Vittorino da Feltre, amb Leonardo Bruni (llati), i amb Giovanni Aurispa. La seua primera obra, escrita als vint anys, sembla haver estat una *Comparatio Ciceronis Quintilianique*, no conservada, on es decantava pel segon. Com que no havia aconseguit una plaça a la cúria pontifícia, segons sembla a conseqüència de l'oposició del grup florentí comandat per Poggio, de 1430 a 1433 ensenya retòrica a Pavia, privadament i a la Universitat, on lliga amistat amb el Panormita. Ben aviat publica *De voluptate*, reelaborada sota el títol de *De vero falsoque bono*, on pren postura en contra de l'estoïcisme de procedència ciceroniana i a favor de l'epicureisme. A causa de l'oposició generada per un opuscle seu contra el llatí dels juristes medievals, s'ha de traslladar a Ferrara, d'on passa a Milà, Gènova, i Florència. Com hem vist anteriorment, entre 1435 i 1448 està adscrit com a secretari reial a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim. Durant aquest període (1444) ha de comparéixer davant la Inquisició a causa de la seua afirmació que el Símbol apostòlic no era en realitat obra dels apòstols, però la intervenció del rei atura l'afer. També en aquesta etapa mena una intensa activitat intel·lectual: reescriu *De vero bono*, i redacta *De libero arbitrio*, les *Dialecticae disputationes* (1439) i la famosa *De falso credita et ementita Constantini donatione* (1440), on aplica la crítica textual humanista al desmentiment d'aquest fals document que atorgava poders especials als pontífexs romans. Per aquesta època dóna a conèixer la seua obra major, les *Elegantiae linguae Latinae* (c. 1438-

⁵⁴⁸ Vegeu R. Sabbadini (1891:51). Per a la seua vida, vegeu també R. Sabbadini (1891), J. Chomarat (1981:224-252) i J.R. Hale (1984).

1440)⁵⁴⁹; posteriorment encara dóna a la llum *De professione religiosorum* i, entre 1440 i 1442, la *Collatio Novi Testamenti*, revisada després en les *Annotationes in Novum Testamentum* (1444), on revisa la *Vulgata* llatina a partir de l'original grec. El 1444 adreça al papa Eugeni VI la *Pro se et contra calumniatores Apologia* que hem citat més amunt, i on inicia una sèrie de defenses de les seues obres⁵⁵⁰. Acaba el 1446 els tres primers llibres de la *Gesta Ferdinandi regis Aragonum*⁵⁵¹, que interromp per tal com s'oposa a la visió laudatòria que el Magnànim esperava⁵⁵². Enemistat arran d'aquesta obra amb el Panormita i amb un altre secretari napolità, Bartolommeo Fazio, que li recriminaven inexactituds i solecismes, els respongué amb el seu *Antidotum in Facium*⁵⁵³. Poc després (1448) accepta la invitació a Roma per a treballar com a *scriptor litterarum apostolicarum* sota Nicolau V, i col·laborar en el seu programa de traduccions del grec, que es concretaran en les versions de Tucídides, Heròdot i la *Illiada*. Des de

⁵⁴⁹ S.I. Camporreale (1972:106) precisa que: "Anche dal punto di vista cronologico, le *Elegantiae* hanno la primogenitura nella produzione filologica del Valla. Si deve, infatti, aver presente che la prima stesura definitiva dell'opera (da assegnare al 1438-'39 circa) fu preceduta dalla raccolta del materiale... che risale, probabilmente, all'insegnamento pavese".

⁵⁵⁰ En realitat havia iniciat aquestes defenses en la carta, ja citada, al seu amic el valencià Joan Serra, datable del 1440 (Valla 1984:193-209).

⁵⁵¹ Vegeu-ne l'edició en Valla (1973), a cura d'Ottavio Besomi.

⁵⁵² Almenys aquesta és la versió de J. Chomarat (1981:227).

⁵⁵³ Vegeu-ne l'edició en Valla (1981), a cura de Mariangela Regoliosi. Vegeu així mateix altres detalls de la polèmica en A. Soria (1956:86-92).

1450 fins a la seua mort (1457) imparteix classes de retòrica al *Studium* romà, i és nomenat secretari papal des de 1455. En aquesta etapa revisa les *Dialecticae disputationes*, les *Annotationes in Novum Testamentum*, escriu un *Prefaci* a les *Elegantiae*, i s'embranca en una sèrie de noves polèmiques amb el vell Poggio, que donaran lloc a tres *Antidotum* i dos *Apologus*. Produeix també algunes obres on el tema religiós és enfocat des de la perspectiva crítica de la filologia humanística: *Oratio in principio sui studii* (1455), *Sermo de mysterio Eucharistiae*, i un ambivalent *Encomium sancti Thomae Aquinatis*⁵⁵⁴.

La seua obra gramatical i filològica queda plasmada en diverses obres: la *De reciprocatione sui et suus*, les *In errores Antonii Raudensis annotationes*⁵⁵⁵ —dedicades, per cert, al valencià Joan Olcina, amb la intenció d'atacar l'humanista cortesà Antonio da Rho—, a més de l'*Antidotum in Facium* i els diversos *Antidotum in Pogium*, on es discuteixen nombroses qüestions gramaticals. A part, en l'esmentada lletra a Joan Serra o en l'*Apologia* dirigida al papa Eugeni, veiem que Valla aprofita per justificar la seua obra gramatical. Cal deixar constància, així mateix, que Valla és autor d'una petita obra gramatical dedicada precisament a Alfons el Magnànim, i intitulada *Emendationes quorundam locorum in Alexandrum grammaticum*. Com el títol indica es concentra a corregir errors del *Doctrinale* d'Alexander de Villa Dei, i és per això que segueix la mateixa presentació en vers. Sembla així mateix

⁵⁵⁴ Pel que fa a la seua vida i obra, vegeu les referències bibliogràfiques indicades en Percival (1975:254-256).

⁵⁵⁵ Totes dues peces contingudes, per exemple, en l'edició de Valla (1526), juntament amb la *Lima* a les *Elegantiae* d'Antonio Mancinelli, o l'*Apologus in Pogium*.

que va deixar inacabat un altre poema gramatical, *De arte grammatica*⁵⁵⁶.

És obvi que les *Elegantiae*⁵⁵⁷, tal com han puntualitzat diversos autors⁵⁵⁸, no poden ser considerades pròpiament una *gramàtica* —tot i que difícilment se li pot negar la categoria d'obra gramatical— ja que no presenta l'estructura sistemàtica que habitualment esperem en aquest tipus d'obres⁵⁵⁹. Les *Elegantiae* es concentren en la discussió i

⁵⁵⁶ Vegeu un ampli comentari sobre aquestes dues peces en Chomarat (1982), a part d'al·lusions al primer en Percival (1981:235).

⁵⁵⁷ No existeix cap edició crítica de les *Elegantiae*, fet que no facilita precisament l'estudi i la comparació d'aquesta obra. Disposem, això sí, de nombroses edicions incunables i antigues, i d'una reimpressió dins l'obra completa en edició facsimilar de Lorenzo Valla (1962). Per a referències sobre edicions parcials de les seues obres, o sobre estudis de la seua producció, vegeu Percival (1975:254-256).

⁵⁵⁸ Així, Percival (1983:318) considera que "it cannot be categorized as a grammar in the narrow sense... , for it is by and large concerned with the proper choice and use of individual words and it is not organized like a typical grammatical work. Instead, what we find is a series of chapters, each devoted to a particular word or group of semantically or syntactically related words". Vegeu la coincidència amb aquests plantejaments en les consideracions de Jensen (1990) que tot seguit comentarem.

⁵⁵⁹ En aquest sentit s'expressa Jensen (1990:55): "While Valla wrote on problems concerned with Latin grammar in the *De elegantiiis linguae Latinae*, he did not conceive it to be a textbook on Latin grammar,

[→↔

establiment de normes sobre l'ús de mots aïllats —o, com a màxim, d'expressions— i, per exemple, no entren en el tractament de l'organització global de l'oració o en l'exposició dels paradigmes generals de cap categoria oracional. Els diferents apartats (capítols) aborden l'ús dels elements tractats tant des del punt de vista semàntic com sintàctic. És per això que no podem parlar d'una obra de caràcter purament lexicogràfic. Els usos i temes tractats, d'altra banda, depassen els restringits que són habitualment establerts en les gramàtiques, i cauen dins entre els que solen ser acceptats en els manuals estilístics. És precisament per això que les *Elegantiae* han estat també qualificades de "stylistic manual"⁵⁶⁰, sense que aquesta catalogació siga en rigor criticable.

En realitat, probablement cal enfocar aquesta adscripció tenint més aviat en compte el tipus de lector o aprenent a què les *Elegantiae* anaven adreçades: tant la forma de presentar els aspectes estudiats com la tria d'aquests estan adreçats als estudiants avançats, que ja devien disposar d'uns coneixements, i una organització mental d'aquests, adquirits prèviament. Ara bé, l'aparició de les *Elegantiae*, sobretot amb les seues particulars característiques, plantejava la necessitat de fornir els mitjans per fer arribar a la massa dels estudiants de llatinitat les noves formulacions que aquesta obra obria en el camp de la gramàtica humanística. Tal com fa notar Jensen⁵⁶¹, "humanist Latin was radically different from medieval Latin as it was taught in grammars and many observations made in advanced philological works were

if one understands this to be a systematic exposition of the subject: he did not attempt to write a normative grammar".

⁵⁶⁰ Percival (1981:235).

⁵⁶¹ Jensen (1990:55-56).

directly relevant even for very elementary Latin or for the terminology used to describe it, so it is not entirely unreasonable to expect a humanist primer to reflect to some extent the new historical and philological approach to Latin"⁵⁶². De fet, durant molt de temps, els estudiants hagueren de resignar-se a iniciar els estudis de gramàtica llatina a través de manuals elementals més o menys medievals. El mateix tractadet de Valla rebutant alguns punts del *Doctrinale* sembla ben allunyat dels seus propis plantejaments, per no parlar de la forma versificada —absolutament medievalitzant⁵⁶³. Hem vist com els *Rudimenta* de Niccolò Perotti constituïren justament un primer intent d'acostar al públic principiant i mitjà els avanços proporcionats pels nous plantejaments dels humanistes. Les diverses adaptacions alfabètiques de les *Elegantiae* mateixes que trobem als segles XV i XVI testimonien no sols la necessitat de facilitar l'acostament a tot aquest cabal de noves normes, sinó la pertinència de les informacions aportades per Valla per al llatí mitjà⁵⁶⁴. Com veurem, la tasca realitzada per Joan Esteve

⁵⁶² Jensen (1990:55).

⁵⁶³ Es tracta de les ja esmentades *Emendationes quorundam locorum ex Alexandro grammatico ad Alphonsum primum Aragonum regem*. Cal dir que, com precisa Jensen, aquests versos "were probably composed between 1442 and 1447 and bear no relation to the *Elegantiae* either in content or in style. Indeed they are so far removed from the *Elegantiae* that their authorship has been challenged". De fet, alguns autors les suposen obra de Poggio amb l'objecte de desacreditar Valla, en una hipòtesi que no ha deixat de tenir detractors (Jensen 1990:55).

⁵⁶⁴ Entre aquestes adaptacions, Jensen (1990:56) esmenta la *Paraphrasis* d'Erasme, de la qual parlarem més endavant, les *Elegantiae* d'Agostino Dati (1471), que també mereixeran un comentari, o la més

[→↔

amb el seu *Liber elegantiarum*, si bé potser no aconsegueix els mateixos objectius, sí que accepta l'atribució d'uns propòsits, almenys en part, molt semblants als d'aquestes altres adaptacions.

En realitat, a banda consideracions *curriculars*, la necessitat d'organitzar, i fins i tot completar, amb un criteri definit, els continguts de les *Elegantiae* deriva de la mateixa estructura de l'obra, que més d'una vegada s'ha considerat que "is singularly lacking in organization and fails to cover many topics which were considered integral parts of grammar at that time"⁵⁶⁵. Altres, com Jensen, reconeixen que "the *Elegantiae* is not easy to use either for fast reference or for systematic learning"⁵⁶⁶. Amb tot, hom ha intentat de trobar un fil conductor dins de cadascun dels sis llibres de l'obra, ja que "Valla, suposant Priscien bien connu, ne vise aucunement à écrire une grammaire au sens strict ni un dictionnaire. Chaque livre a pourtant son unité"⁵⁶⁷.

En efecte, amb una mica de paciència i perspicàcia hom és capaç d'advertir que el primer llibre tracta dels noms (substantius i adjectius), dels verbs i dels participis; l'eix central és el tractament dels morfemes (desinències o sufixos): com els matisos de *-culus* o *-aster* al capítol V; els sufixos d'adjectius *-tilis*, *-silis*, *-xilis* al cap. VIII; o els dels "verbs falsament anomenats incoatus" al cap. XXII, etc..

El llibre segon es concentra en el tractament de les parts del discurs, que comença amb una llarga discussió sobre la utilització de

tardana adaptació mètrica de J.R. Rauerinus, *Elegantiarum libri sex, carmine perstricti I. Robamo Rauerino auctore* (Lió, S. Doletus, 1541).

⁵⁶⁵ Percival (1975:240, 256).

⁵⁶⁶ Jensen (1990:55).

⁵⁶⁷ Chomarat (1981:230).

mei, tui, sui, seguida de breus capítols sobre altres pronoms. Els capítols següents estan dedicats als mots invariables (preposicions —*cum, versus, tenus*— adverbis, conjuncions).

El llibre tercer agrupa els mots que sofreixen un canvi de sentit com a conseqüència de variacions gramaticals (p.e. de nombre en els noms; de règim o de temps en els verbs; de l'ordre dels mots). És el cas, per exemple, de *hortus/horti, commendo te regi/commendo te apud regem*, etc.. Així i tot, com reconeix el mateix J. Chomarat, "les différents chapitres, malgré l'unité de thème, se succèdent au hasard"⁵⁶⁸.

Els llibres quart i cinqué "n'ont à peu près rien de grammatical", ja que es concentren en aspectes més aviat lexicogràfics, i sobretot semàntics, en concret en les distincions o *differentiae* entre gran nombre de sinònims imperfectes que Valla intenta discriminar: nominals al llibre quart (*iocus/ludus, libertas/licentia*, etc.) i verbals al cinqué (*utor/fungor/fruor, amo/diligo, lego/perlego, audio/exaudio*).

El llibre sisé és un veritable calaix de sastre, farcit d'anotacions que tenen en comú la intenció crítica envers les definicions de diversos gramàtics (Noni Marcel capítols I-XI, Servi XII-XXI, Macrobi XXII, Aulus Gel·li XXIII-XXIV, Priscià XXV-XXIX, Donat XXX-XXXVI, Varró XXXI-XXXII, Pompeu Fest XXXXIII), escriptors (Boeci XXXIV) o juriconsults (capítols XXXV-LXIV, dedicats a Justinià, Ulpià, Pau, Labeó, Papinià, Modestí, Venuleu, Marcià, Julià i Sabí).

A pesar d'aquesta constatació d'una determinada seqüenciació lògica —amb considerables excepcions— dels temes tractats als diferents llibres de les *Elegantiae*, podem comprovar com la localització d'aquests temes, i sobretot dels termes gramaticals als quals afecten, no

⁵⁶⁸ Chomarat (1981:231).

segueixen cap ordre habitual en obres semblants, és a dir, resulta impredecible i en definitiva poc manejable. No és gens estrany, per tant, que, com ja hem dit i il·lustrarem més endavant, hi hagués interès a facilitar-ne la consulta a través d'adaptacions o mitjançant l'adjunció — igual com en el cas de les obres de Perotti o Mancinelli— d'índexs de termes, presents ja en moltes de les edicions de les mateixes *Elegantiae*⁵⁶⁹.

Les dificultats a entreveure una organització de la informació no resten, tanmateix, unitat ni al propòsit ni al mètode de les *Elegantiae*. Els seus principis, que queden aplicats al llarg dels capítols, estan exposats, a més, de forma eloqüentment explícita, en els prefacs a cadascun dels llibres que componen l'obra⁵⁷⁰. Així, en el primer prefaci, Valla presenta el llenguatge com a fonament de la civilització, i en concret de la llengua llatina com a base de la unitat de la cultura occidental. Aquesta unitat de llengua —que Valla associa a la unitat política, reivindicant el paral·lel entre el llatí i l'imperi romà⁵⁷¹— implica també una espècie d'unitat legal, que relliga les nacions per damunt de les diferències expressades en els dialectes (ço és, els vulgars) regionals. Aquesta afirmació del fonament lingüístic de qualsevol forma de coneixement conté una enorme importància epistemològica. Entre altres conseqüències, Valla mateix suggereix que el millorament en l'ús de la

⁵⁶⁹ Vegeu, per exemple, Valla (1526).

⁵⁷⁰ Vegeu-ne un detallat comentari en D. Marsh (1979:91-95). L'edició d'aquests prefacs és accessible, amb traducció italiana, en E. Garin (1952), a part de la impressió facsimilar de l'obra completa, dins Valla (1962).

⁵⁷¹ És evidentment la font d'inspiració, i la clau per a la correcta interpretació, de les paraules de Nebrija en la *Gramática castellana* de 1492.

llengua llatina haurà de contribuir de forma principal al progrés en tota la resta de ciències, particularment les legals, tant sagrades com seculares. Aquesta aplicació dels coneixements lingüístics a altres disciplines és proposada encara en els prefacis a altres llibres de les *Elegantiae*. Així, després d'una condemna, en el prefaci del llibre segon, a la llatinitat medieval⁵⁷², en el del llibre tercer Valla insisteix en la utilitat, i encara la necessitat, de l'exactitud en el llenguatge per a la jurisprudència⁵⁷³. En el del llibre quart proposa l'aplicació de la filologia humanista a l'estudi de les Escriptures, en una defensa de l'harmonia entre la fe cristiana i els estudis clàssics. En els últims dos prefacis Valla defensa l'actitud crítica general de la seua obra, que ofereix com un present als estudiosos perquè pugua contribuir al progrés del coneixement.

Aquesta actitud crítica, que es manifesta al llarg de tota l'obra, com hem vist es concreta especialment en la llarga sèrie de comentaris als gramàtics i juristes antics del llibre sisé. És en aquest, i en concret en els capítols dedicats a Varró on es pot identificar, segons D. Marsh⁵⁷⁴, un dels eixos centrals, i innovadors, del mètode filològic de les *Elegantiae*. Breument, Valla opta per establir la definició dels mots i les expressions a partir de la reconstrucció del seu ús històric, i no basant-se en la tàctica, tan preada en l'antiguitat i l'edat mitjana, de derivar el significat d'una —real o, més freqüentment, suposada— etimologia, que

⁵⁷² Vegeu la cita i el comentari que en donem més amunt.

⁵⁷³ En paraules seues (*Elegantiae* III, prefaci): "Neque vero hoc dico ut iuris studiosos carpam, immo ut adhorter potius persuadeamque sine studiis humanitatis non posse quam cupiunt assequi facultatem...".

⁵⁷⁴ Marsh (1979:96).

Valla considera, com hem vist més amunt, *frívola*⁵⁷⁵. Aquesta opció, evidentment cal posar-la en relació amb el criteri, ja comentat, de valorar sobretot la *consuetudo* i per tant, com Varró mateix apunta⁵⁷⁶, l'*anomalía* —enfront de l'*analogía*— que se'n deriva, preferència que Valla, com hem vist seguint Quintilià, concreta en l'oposició correlativa entre *Latine loqui* i *grammatice loqui*. La primera alternativa —*Latine loqui* (que és més aviat un punt de vista, més ampli i més complex, que no un simple criteri diferent)— implica —i permet— una sèrie d'alternatives lingüístiques que la simple consideració gramatical —ço és el criteri de 'correcció', d'analogia, *grammatice loqui*— o no accepta o no distingeix. La novetat és que aquest oposat punt de vista, en principi utilitzat per Quintilià o Ciceró per referir-se a qüestions morfològiques, Valla l'aplica també per a establir distincions semàntiques (entre mots o construccions): el que ell anomena *elegantiae*. Uns refinaments significatius que interessin, i a què són més proclius, els oradors que no els gramàtics. D'ací la preferència de Valla per aquests, concretats en les figures de Ciceró o Quintilià⁵⁷⁷. Precisament és aquesta la clau per a

⁵⁷⁵ Vegeu més amunt (dins l'epígraf sobre la gramàtica en l'antiguitat) l'opinió de Valla expressada a propòsit del mot *urbs*, l'etimologia del qual, proposada per Varró, és reproduïda pel *Catholicon*, Perotti i el *Liber*.

⁵⁷⁶ Varró, en *De lingua Latina* (VIII, 23): "dissimilitudinem quae in consuetudine est".

⁵⁷⁷ Valla (*Elegantiae* VI, 31) afirma: "Varro omnium consensu... Romanorum eruditissimus et linguae Latinae peritissimus... Quanquam multi sunt, qui eum quibusdam in locis reprehendant; quae facultas praecipue discipulis Quintiliani adesset, longe Varrone doctioris atque eloquentioris" (Marsh 1979:98). En un altre passatge (I, 15), hem

comprendre el veritable sentit del títol de l'obra i de la utilització del mot per part de Valla. Com que, a més, aquest mateix títol tingué una considerable acceptació i fou manllevat per a aplicar-lo a altres obres — entre altres el nostre *Liber elegantiarum*—, i no sempre amb la mateixa significació, no ens sembla balder de precisar l'origen del significat i les derivacions semàntiques d'aquest terme.

Els termes *elegans*, *elegantia* en Plaute i Terenci estan tenyits d'una connotació pejorativa, amb el sentit de 'rebuscament' o 'pedanteria', 'refinament excessiu'. En Ciceró els mots s'apliquen ja a l'*elegància* desitjable en escriptors i oradors. Així, Ciceró l'aplica encara a l'orador àtic Lísies, anomenant-lo "subtilis scriptor atque elegans"⁵⁷⁸. El substantiu *elegantia* en Ciceró i Quintilià s'oposa de vegades a *vis* (força), o s'associa a *dilectus* (l'elecció, la tria)⁵⁷⁹. Ciceró l'aplica a

localitzat afirmacions semblants, més generals, parlant de l'ús de *uter* i *quid*:

Et Cicero. Cum quaerere videtur orator: utrum potius, aut quid potissimum dicamus? Tamen aliquando damus, quid, etiam comparativo. Sed ego ad altiora ducente stilo transeo: & ad ea, quae oratorum magis sunt, quam grammaticorum: & magis latine eleganterque loqui volentium: quam eorum, qui ad normam grammaticae periti esse contenti sunt. quare separemus ea, quae de hac re supersunt dicenda: & eis suum locum assignemus. quae et si possent posterius tractari: tamen quia ad materiam graduum pertinent: in hoc potissimum loco exequamur rem dignam auribus studiosorum: de exactissima antiquorum latinitate, & elegantia M.T. Ciceroni, Marcoque Fabio Quintiliano praecipue observata, duobus luminibus atque oculis, tum omnis sapientiae, tum vero eloquentiae Latinae.

⁵⁷⁸ *Brutus* 35, 272.

⁵⁷⁹ Vegeu les referències donades per Chomarat (1981:229).

Terenci a propòsit d'una discussió sobre l'ús correcte del nom *Piraeus* en genitiu⁵⁸⁰.

En qualsevol cas, el sentit que aquests termes prenen en Valla semblen derivar de la utilització que el pseudo-ciceró en fa dins la *Rhetorica ad Herennium*, dins un passatge per cert citat pel mateix Valla⁵⁸¹:

Tres res convenit habere eloquutionem commodam et perfectam (sic enim admonitus a Cicerone in quarto libro ad Herennium), scilicet elegantiam, dignitatem, et compositionem.

Així, mentre *dignitas* i *compositio* fan referència a l'excel·lència sintàctica i estilística, *elegantia* sembla referir-se més aviat a una qualitat semàntica "que permet que cadascun dels temes aparega dit amb puresa i claredat"⁵⁸². És en aquest sentit alhora de 'correcció i refinament semàntics' que Valla desitja aconseguir l'*elegantia* de la llengua llatina a través dels seus llibres.

Després Ciceró, i amb un sentit més restringit, el terme fou emprat, en plural, *elegantiae*, per Aulus Gel·li amb el sentit de

⁵⁸⁰ *Ad Atticum* 7, 3.

⁵⁸¹ En un petit tractat d'art epistolar (Valla 1962:II, 109).

⁵⁸² *Rhetorica ad Herennium* IV, 12, 17: "Elegantia est quae facit ut locus unus quisque pure et aperte dici videatur. Haec tribuitur in Latinitatem et explanationem".

'distincions verbals'⁵⁸³. Igualment pròxima a almenys una part del sentit vallià sembla haver estat la utilització del mot *eleganter* pels juristes del *Digest* —elogiats per Valla al prefaci del llibre tercer—, que l'apliquen a les refinades distincions de la terminologia legal quan, com Ulpià o Pomponi, parlen d'una "elegans distinctio"⁵⁸⁴. Veiem, en definitiva, com el pla d'una aplicació universal de la nova filologia que Valla propugna, queda compromés des del mateix títol de la seua obra. En resum, en la utilització que Valla fa del terme *elegantia*, s'hi barregen els camps semàntics de 'correcció gramatical', 'precisió semàntica' i 'bellesa d'estil', sense que siga fàcil saber quin de tots predomina. Així ho reconeix D. Marsh quan resumeix que "Vallian 'elegance' occupies a sort of middle ground between grammar and eloquence"⁵⁸⁵. Bastant pròxima a aquesta conclusió és la de J. Chomarat: "peut-être le mot qui rendrait le mieux le titre de l'ouvrage serait-il celui de 'stylistique latine'"⁵⁸⁶.

Tanmateix, aquesta relativa indefinició fa el terme especialment susceptible a reliscaments significatius en un o altre sentit. Valla mateix tingué cura especial de distingir la *elegantia*, adequada a l'expressió dels juristes, de l'eloqüència, pròpia dels oradors. Així ho fa quan lloa la refinada precisió dels antics juristes:

⁵⁸³ *Noctes Atticae* II, 9, 5. Passatge conegut per Valla, que escriu (*Antidota*, dins 1962:I, 306): "A. Gellius, qui sectator est frivolarum elegantiarum".

⁵⁸⁴ Vegeu els diversos passatges on apareixen aquestes expressions referenciats per Marsh (1979:100).

⁵⁸⁵ Marsh (1979:101).

⁵⁸⁶ Chomarat (1981:229).

nihil est, mea sententia, quod addi adimire potest videatur, non tam eloquentiae, quam quidem materia illa non manopere patitur, quam Latinitatis atque elegantiae, sine qua caeca omnis doctrina et illiberalis, praesertim in iure civili⁵⁸⁷.

En un altre revelador passatge Valla precisa encara més la diferència entre l'*elegantia*, a la qual ell presta atenció, i l'*eloquentia*, de la qual la primera pot ser la porta però que no s'hi ha de confondre. Així, quan lloa l'eloqüència dels pares de l'Església, aclareix:

non enim de hac [sc. eloquentia] sed de elegantia linguae Latinae scribimus, ex qua tamen gradus fit ad ipsam eloquentiam⁵⁸⁸.

La deformació semàntica el terme *elegantia*, però, no trigà a aplegar. Els ciceronians de finals del *Quattrocento* reinterpretaren el mot *elegantia* en un sentit proper al seu ideal estilístic amb llargs i florits períodes i amb una gran riquesa i varietat expressiva. Precisament el 1489, Paolo Cortesi, en el diàleg *De doctis hominibus* retrau a Valla que tot i que "conabatur... vim verborum exprimere", oblida "certa alia scribendi ratio, quae a Valla, aut praetermissa est, aut ignorata" amb la qual "conficitur ipsa concinnitas ad sonum". Poc després, l'humanista venecià Francesco Negro, en les seues *Regulae elegantiarum*, s'apropia del terme *elegantiae*, en un sentit retòric netament diferent del de Valla:

⁵⁸⁷ *Elegantiae* III, prefaci.

⁵⁸⁸ *Elegantiae* IV, prefaci.

elegantia est venusta verborum concinnitas,
dulcem auribus sonum afferens⁵⁸⁹.

Aquesta translació semàntica es pot relacionar, sens dubte, i a pesar de les *elegants* prevencions de Lorenzo Valla, amb l'estreta relació, i encara la indefinició —apuntada per diversos estudiosos⁵⁹⁰— que ja des de l'antiguitat, i sobretot des de la perspectiva dels humanistes, mantenien dues disciplines com la gramàtica i la retòrica. El cert és que diversos tractats i manuals, més aviat amb finalitat retòrica,

⁵⁸⁹ Marsh (1979:103) considera que la primera impressió d'aquest breu manual estilístic de Negro fou estampada a París el 1498, però cita el text a partir d'una edició integrada dins un volum d'Agostino Dati, *Elegantiarum linguae Latinae praecepta*, de 1589 (Lió). No sabem, per tant, si no es tracta en realitat de l'obra de Francesco Negro *Opusculum scribendi epistolas*, probablement equivalent al *De modo epistolandi*, que ja Iohannes Rosenbach havia publicat a Barcelona el 1493 (BC, Inc. 94-8°), i que abans, el 1490, apareix esmentat a València dins l'inventari de llibres en possessió del difunt Joan Rix de Cura (K. Haebler 1906:49). En tot cas aquesta difusió de l'obra explicaria l'èxit del terme *elegantia* amb aquestes noves accepcions.

⁵⁹⁰ Així, Percival (1983:324-330) avisa que "we should not forget that grammatical correctness was regarded as one of the indispensable constituents of *elegantia*, which was, in turn, one of the basic requirements emphasized by both the medieval and the ancient rhetorician. In a real sense, then, grammar was an integral part of rhetoric. During the Renaissance rhetoric dramatically enhanced its standing vis-à-vis the other two branches of the *trivium*. [...] The previous ties between grammatical and logical analysis loosened, while the long-standing association between grammar and rhetoric was strengthened".

de finals del XV i del XVI, adopten aquest abellidor nom: des de les potser pioneres *Elegantiae Ciceroniana*e (c. 1456) del brescià Giorgio Valagussa (1428-1464)⁵⁹¹, passant pel *Liber elegantiarum* del valencià Joan Esteve, a les *Elegantiolae* del sienés Agostino Dati (1420-1478)⁵⁹², o les *Eleganze, insieme con la copia della lingua toscana e latina* (1547) del venecià Aldo Manuzio el jove (1547-1574)⁵⁹³. Però els objectius, els pressupòsits i sobretot els mètodes varien entre totes aquestes *elegàncies* i sobretot respecte de les de Valla. Per això ens sembla bastant inexacte afirmar que

les anomenades *elegàncies*, ...no eren sinó frasaris bilingües (amb l'entrada en una llengua romànica i diverses traduccions en llatí) que ajudaven a enriquir la llengua i a usar-la amb 'variació' (flexibilitat i elegància). Aquest nom genèric provenia de l'obra famosa de Lorenzo Valla,

⁵⁹¹ Vegeu Grendler (1989:211-212).

⁵⁹² Vegeu els comentaris de Chomarat (1981:264-265). L'obra, com la tot just esmentada de Francesco Negro, sembla haver rebut titulacions lleugerament diferents, com llavors era habitual, en les diferents edicions. N'és un exemple el nom d'*Elegantiarum linguae Latinae praecepta*, de l'edició de Lió, 1539, amb comentaris precisament de Josse Clichtove i de Josse Bade (Iodocus Badius Ascensius), el mateix comentador, per cert, de les *Elegantiae* de Valla (1526).

⁵⁹³ Sobre aquesta obra i l'autor, vegeu, entre altres, L. Cañigral ([1993]), on se'n discuteix raonadament l'autoria, i J. Solà (1989a; 1991:17). Ambdós autors donen àmplia referència de les adaptacions de l'obra al castellà i al català.

Elegantiaru linguae latinae libri tres (vers 1441), que tingué nombroses imitacions⁵⁹⁴.

En realitat, com esperem tenir ocasió de demostrar, la majoria d'aquestes publicacions, inclosa en part la del valencià, tenen un contingut i uns objectius enquadrables dins la més estricta retòrica, i exploten, això sí, la tècnica de les *variationes*, que molt rarament, i en tot cas mai com a sistema, trobem en les *Elegantiae* de Lorenzo Valla⁵⁹⁵.

A part les precisions anteriors, no és ací el lloc d'avaluar l'amplíssim i llarg impacte que va tenir l'obra gramatical de Valla, i sobretot les *Elegantiae*. Només destacarem que la seua obra va ser utilitzada, elogiada, copiada, i també sovint criticada, per molts altres humanistes, des de Perotti a Erasme, per no adduir més que dos noms il·lustres. Així, els *Rudimenta* perottians contenen diverses crítiques explícites a Valla, com en el cas del règim nominal de determinats verbs⁵⁹⁶. En altres passatges es copia o parafraseja simplement el text de les *Elegantiae*, com en els apartats referits a l'ús dels gerundis, participis

⁵⁹⁴ J. Solà (1991:16-17).

⁵⁹⁵ Tot i això, trobem a faltar un estudi comparatiu de les suposades 'imitacions', almenys pel que fa al títol, de l'obra de Valla, en el qual es destaquen les semblances i les innovacions de cadascuna. Les observacions que ací ens atrevim a proposar, per tant, només poden tenir un valor provisional.

⁵⁹⁶ En concret els de comprar-vendre, o els de certs impersonals com *interest* o *refert*. Vegeu els comentaris de Percival (1981:255-256)

i supins⁵⁹⁷. No hem vist comentat enlloc, tanmateix, el seguiment que gran part de la secció dedicada per Perotti a l'art epistolar ('De componendis epistolis') fa de molts capítols de les *Elegantiae*. A través de l'anàlisi del *Liber elegantiarum* ja hem pogut anar localitzant alguns d'aquests més que indicials paral·lelismes⁵⁹⁸.

L'actitud crítica envers Valla no deixa tampoc de manifestar-se. A part de les sorolloses invectives de què va ser objecte per diversos dels seus contemporanis (Poggio, Fazio, etc.), rebé unes més ambigües i refinades al·lusions polèmiques en alguns dels diàlegs (*Charon, Antonius, Actius*) de Giovanni Gioviano Pontano, protegit i successor d'un dels seus oponents, el Panormita⁵⁹⁹. Podríem al·ludir ací també a les diferents adaptacions alfabètiques que van rebre les *Elegantiae*, a les quals ja hem fet alguna referència més amunt, i entre les quals hi ha la realitzada per Erasme de Rotterdam. Pel que fa a Erasme, recordarem que el gran humanista nòrdic considera Valla el mestre indiscutible de llatinitat, com queda demostrat en els incomptables elogis que dedica a

⁵⁹⁷ Vegeu Jensen (1990:67, 73, 75, etc.).

⁵⁹⁸ Vegeu per exemple la comparació que presentem en l'epígraf següent, dedicat a la lexicografia del Renaixement, entre els apartats de Valla, Perotti, Nebrija i Esteve dedicats al mot *vicus*, o als verbs *deligere* i *eligere*. Vegeu també el cas dels mots *urbs* i *oppidum*, o *penu/penarium*, esmentats en l'epígraf anterior d'aquest apartat referent a la gramàtica en l'antiguitat. Aquesta relació entre Valla i Perotti, pel que fa a la secció dedicada a l'art epistolar dels *Rudimenta*, ja va ser posada en evidència per Polanco (1994:153).

⁵⁹⁹ Vegeu amplis i aguts comentaris sobre aquestes al·lusions en D. Marsh (1979:111-116).

l'autor de les *Elegantiae*, dels quals poden servir com a simple mostra aquests⁶⁰⁰:

Laurentius Latinas literas inscitia fere
Barbarorum deprauatas, obrutas, extinctas, in pristinum
nitorem velut ab inferis reuocauit (*De copia*).

Laurentium Vallam inter eos pono qui
sempiternam posteritatis promerere memoriam (*Exomologesis*,
Praefatium).

En efecte, l'admiració d'Erasme pel Valla es remunta als primers anys de la seua formació, al convent de Steyn, on el mateix 1489 ja s'entusiasma llegint les *Elegantiae*⁶⁰¹. Aqueix any defensa Lorenzo Valla, en una carta al seu amic Cornelius Gerard, del atac de qui l'acusen d'escarnir grans figures medievals (*praeclaros viros*), i això sense fonament,

Nisi forte eos viros praeclaros appellandos
putabunt, quos ego barbariei duces vel praecipuos iudico,

⁶⁰⁰ Citacions preses de Chomarat (1981:252).

⁶⁰¹ No sabem si és degut a aquesta empremta primerenca el sorprenent paral·lelisme entre múltiples aspectes de les trajectòries intel·lectuals de Valla i Erasme: atac al llatí bàrbar (*Antibarbarorum*), prevenció enfront del ciceronianisme servil (*Ciceronianus*), filologia humanista aplicada a l'exegesi bíblica (*Novum Instrumentum*), defensa del lliure arbitri (*De libero arbitrio*), múltiples polèmiques, etc..

Papiam, Huguitionem, Ebrardum, Catholicon, Ioannem
Garlandum, Isidorum, ceterosque indignos etiam qui
nominentur⁶⁰².

És evident que en aquest passatge Erasme copia fins i tot la redacció —tot substituint Aymo per John of Garland— del mateix Valla en el pròleg al llibre II de les *Elegantiae*. Pràcticament alhora que escriu aquestes ratlles és ja capaç de fer d'aquesta obra un petit resum per a ús escolar. Pocs anys després en prepara una altra versió resumida per a un estudiant anglés, que rebrà una primera impressió 'pirata', el 1529, criticada per l'autor, que en revisarà les posteriors⁶⁰³. Es tracta de l'*Epitome in Elegantiarum libros Laurentii Vallae*, en què el rotterdamés ordena alfabèticament la informació aportada per Valla⁶⁰⁴. Amb una tècnica, tanmateix, que no deixa de tenir els seus inconvenients. Entre altres, tal com fa notar J. Chomarat, per exemple, Erasme "regroupe *temperantia* et *continentia* avec *abstinentia* puisque les trois mots se définissent l'un par rapport à l'autre, mais ce groupement n'aurait pas du l'empêcher de noter *temperantia* et

⁶⁰² Vegeu el text citat en Chomarat (1981:184), a part dels comentaris corresponents.

⁶⁰³ Chomarat (1981:244).

⁶⁰⁴ Percival (1975:241) ja esmenta aquest "alphabetically arranged summary of the *Elegantiae* of Lorenzo Valla", al costat d'altres obres gramaticals o retòriques de l'autor holandés: *Libellus de octo orationis partium constructione*, un tractat de sintaxi; *De recta latini graecique sermonis pronuntiatione dialogus*, sobre la correcta pronúncia del llatí i el grec; o el famós tractat de redacció *De copia verborum ac rerum libri duo*.

continentia à leur place alphabétique avec un renvoi à *abstinentia*: cela aurait facilité la consultation"⁶⁰⁵. Altres vegades Erasme completa les dades epitomitzades del Vallense, o en selecciona el contingut, com en l'article dedicat a *ne*, a *quod*, a *aceruus*, o a *affectus*. J. Chomarat considera que le plus intéressant dans l'*Epitome*, ce sont les exemples. Un bon nombre sont fabriqués par Erasme... toutefois à partir du milieu de l'alphabet on voit aussi reparaître des citations d'auteurs anciens qui s'ajoutent à celles de Valla ou, plus souvent, s'y substituent"⁶⁰⁶. Aquestes citacions procedeixen de la Bíblia, de la Patrística, i sobretot dels poetes llatins, en especial Horaci i Virgili, seguits de Juvenal i Ovidi. Entre els exemples confeigits pel mateix adaptador, molts adopten un to jocós, sovint una gran proporció d'ironia, a part de contenir freqüents al·lusions a la realitat de l'època, el lloc (els Països Baixos) o els àmbits d'interés de l'autor. En aquest sentit, tenen interés algunes de les frases referides al món escolar, ben semblants a algunes de les que hem vist aparéixer als manuals gramaticals de la nostra àrea lingüística, on també "on est surpris du rôle que semblent jouer les coups dans la vie scolaire"⁶⁰⁷. Segurament no cal proporcionar gaires informacions més per a adonar-nos de la gran proximitat de moltes d'aquestes característiques amb les que ens poden oferir altres obres gramaticals de l'època, o altres adaptacions, per bé que no tan sistemàtiques i exclusives, de les *Elegantiae* vallianes. El *Liber elegantiarum* de Joan Esteve probablement podria encabir-se sense dificultat, com tractarem de demostrar, entre aqueixes obres.

⁶⁰⁵ Chomarat (1981:245).

⁶⁰⁶ Chomarat (1981:247).

⁶⁰⁷ Chomarat (1981:248).

La recepció de l'obra valliana, i també de les *Elegantiae* al País Valencià, i en general a les terres de llengua catalana, degué ser ben primerenca, i intensa. No podem deixar de pensar que durant la redacció de la seua obra major Valla convivía diàriament amb nombrosos valencians a la Cort napolitana, entre els quals molt probablement, com creiem haver demostrat, hi havia l'autor del *Liber elegantiarum*. En tot cas, devers la dècada de 1480 trobem repetides mostres de la indubtable presència de les *Elegantiae* a la ciutat de València. En l'inventari del canonge Macià Mercader⁶⁰⁸, farcit d'obres de Valla el 1489 (*Elegantias Laurentii Vallensii, Excepta Laurentij Vallencius, Elegancie Laurentij de Vallis*), o en el de l'editor alemany Joan Rix de Cura (*nou volums Elegancie Laurenti Valla*) queda demostrada ja la presència entre nosaltres de l'humanista romà. És precisament el còdex de les *Elegantiae* que el primer, com sabem resident a Nàpols cap a 1475, va adquirir a la cort del Magnànim el que encara avui es pot consultar a l'Arxiu Capítular de la Seu valentina⁶⁰⁹. La incidència de Valla sembla haver-se acrescut amb el temps, fins al punt que al segle XV la Universitat de València crea una càtedra anomenada específicament *Lorenzo Valla*⁶¹⁰.

⁶⁰⁸ Vegeu les referències a aquest personatge en la secció anterior (1.3.1.) referida a la vida i obra de Joan Esteve.

⁶⁰⁹ Es tracta de còdex 65 de l'ACV (E. Olmos Canalda 1943:56-57), que conté, a part de les *Elegantiae*, els *Antidotum in Facium*, *Antidotum I i II in Pogium* i l'*Apologus in Pogium*. Vegeu Valla (1981:cxix-cxxii) on s'aclareix que en dos altres codis de Valla actualment a l'ACV apareix el nom del propietari, Macià Mercader: el 69, amb la *Dialectica*, i el 170, amb la *Collatio Novi Testamenti*.

⁶¹⁰ Vegeu A. Felipo (1993). També a la Biblioteca Universitària de València poden consultar-se diverses de les moltes edicions cincentistes

Amb aquests antecedents, i sols tenint en compte el títol i les característiques generals de l'obra de Joan Esteve, no és gens sorprenent que les *Elegantiae* de l'humanista italià hagen tingut una influència directa, i àmplia, en el *Liber elegantiarum* del notari valencià. L'afirmació, i la demostració, que "molts vocables llatins, i quasi totes les discussions de sinònims amb al·lusions i cites d'autors llatins antics, que figuren en el *Liber elegantiarum*, procedeixen d'aquesta altra font [les *Elegantiae*], unes vegades copiats literalment, d'altres vegades reelaborats o condensats per Esteve" correspon a Joseph Gulsoy⁶¹¹, que corregeix així algunes afirmacions en sentit contrari de F. de B. Moll⁶¹².

de les *Elegantiae*: Lió 1512; Salestadii 1522; Lió 1532; Lió 1538 o París 1548.

⁶¹¹ J. Gulsoy (1964:116-117), que compara l'entrada 1185 (*Balandiar* [*Balancejar*]) del *Liber* amb les *Elegantiae* (V, 84) de Valla, amb resultats positius.

⁶¹² El mateix F. de B. Moll (1977 (1982:282-283)) rectifica d'aquesta manera afirmacions seues anteriors (Moll 1960):

Amb la idea de descobrir les fonts de les frases de tipus gramatical llatí del *Liber elegantiarum*, jo havia insinuat la possibilitat d'una influència del llibre *De Elegantia Latini Sermonis* de Lorenzo della Valle; però vaig fer la comparació dels dos llibres massa ràpidament, i això em va induir a l'error de limitar la dita influència al títol, que Esteve hauria adoptat per combinació del de la Valle amb el de Poggio: "lo más probable es que el título *De Elegantia*, por una parte, del libro de Valla, y el de *Liber Facetiarum* por otra, determinasen un título mixto de ambos: *Liber Elegantiarum*". Aquesta suposició, evidentment superficial, va ser anul·lada per Joseph Gulsoy, qui demostrà que justament una gran part de les discussions de sinònims amb al·lusions i cites d'autors llatins antics, que figuren en el *Liber elegantiarum*, procedeixen del llibre de Lorenzo della Valle.

En realitat, i de manera més clara que amb Niccolò Perotti, Esteve anuncia almenys en dues ocasions el seu deute amb Lorenzo Valla. És en les entrades següents, que remetent sense dubte a fragments paral·lels de les *Elegantiae*:

ELEGANTIAE

(IV, 27)

Arbor a frutice quomodo differat?
Cap. xxvii. Arbor a frutice ita differt:
ut frutex ab herba. Est enim frutex,
qui ad iustam magnitudinem arboris
non assurgit: & statura similis est
multis herbis: sed non demoritur:
neque arescit, ut herba: sed perennis
est.

(I, 8)

Calcearium, vestiariumque pro
calceis, & vestibus.

LIBER ELEGANTiarUM

946. Arbre.

1. Arbor. A frutice differt et
frutex ab arbore. Nam frutex est
media magnitudine inter arborem
et herbam; vide Laurentium
Vallam⁶¹³.

11283. Venedor de vestidures.

1. Vestiarius. 2. Vestiarium,
pro vestibus; Laurentius
Valla⁶¹⁴.

Aquestes escasses al·lusions directes contrasten amb la immensa quantitat d'entrades del *Liber* que depenen de la transcripció directa o de l'adaptació de fragments equivalents de les *Elegantiae*

⁶¹³ La negreta és nostra.

⁶¹⁴ La negreta és nostra.

vallianes. Però tot plegat, pot contrastar també amb el concepte una mica boirós, i més aviat decantat cap a la retòrica —i per tant allunyat del sentit original en Valla— que Esteve atorga als termes *elegància* o *elegant*. Pot ser-ne una mínima prova aquesta citació:

5705. Li⁶¹⁵ elegància del dir molt egrègia, divina, ab paraules acomodades, habundant de sentències.

1. Peregregia quedam dicendi divinaque elegantia castigata verbis seu sententiis affluens.

De la mateixa manera, l'adjectiu *elegant* és associat a la idea de brillantor i exuberància:

3264. Elegant.

1. Lautus. 2. Splendidus. 3. Abundans, elegans.

En concret, el terme s'identifica amb la idea de *facúndia*, més que no amb la de precisió o adequació, quan es fa referència a qualitats de l'expressió:

3300. Elegant oració.

1. Dictio, id est, facunda oratio.

⁶¹⁵ Error evident per *La*.

En altres casos, però, la noció de justesa, de pertinència expressiva, sí que es podria deduir del context:

5018. Home docte e elegant.

1. Homo doctissimus et elegantissimus et in
dicendo maxime comprobatus.

En altres casos, la noció d'elegància sembla prendre un sentit més moral que no lingüístic:

3261. Ell és axí cortés e ben acostumat que les pedres se
mourien a·mar-lo.

1. Ea est urbanitate morumque elegantia, ut ipsos
lapides excitare queat in amorem sui.

5526. La virtud de Tuli sobrepuja tot triümpfo e victòria.

[...] 3. Suprema Maronis virtutum elegantia
omnium felicitate excedit.

En tot cas, en la textualitat de la redacció del *Liber*⁶¹⁶, el deute a les *Elegantiae* és tan sols comparable al d'Esteve amb els *Rudimenta* de Perotti.

⁶¹⁶ Vegeu les *Notes a l'edició crítica* (capítol 6.2.) per a la comparació extensiva del *Liber* amb els fragments paral·lels de les *Elegantiae*.

De vegades, atenent a la similitud entre Valla i Esteve, podríem arribar a considerar el *Liber* igualment relacionat amb les obres d'aquests dos italians. Tot i això, la similitud amb Perotti és habitualment major que no amb Valla. Ho hem vist ja en els fragments del *Liber* referits als mots *urbs/oppidum* o a *penu/penarium*⁶¹⁷, i queda demostrat encara una vegada en aquesta mostra:

⁶¹⁷ Vegeu més amunt dins aquest epígraf, i, per a la reproducció dels texts sencers, l'epígraf anterior, dins aquest apartat, referit a la gramàtica en l'antiguitat.

ELEGANTIAE

(IV, 57)

[f.69, c.1]

Femora partem illam
exteriorem significant:
femina partem interiorem,
mollioremque, quae se
contingunt: vel femora
partem anteriorem: femina
posteriorem. [...] A quo
conficitur nomen femoralia,
sive feminalia. utroque enim
modo scriptum reperio pro
brachis. dicitur tamen
nominativus femeninus. non
reperiri"

RUDIMENTA GRAMMATICES

[p7r^o]

A campo autem dicta
sunt campestria: hoc est
brache quod ludentes in
campis omnibus vestibus
exuebantur et nudi
ludebant solis
campestribus tecti virilia.
inde et campestrati
dicuntur: sicut tunicati: et
manicati. Dicuntur aetiam
faemoralia sive feminalia a
faemoribus sive
foeminibus. Nam faemora
partem illam exteriorem
significant foemina
interiorem.

LIBER ELEGANTIARUM

1326. Bragues.

1. Femoralia. 2. Bracca
(-ce). 3. [...]. 4.
Campestria. A campo
autem dicte sunt
campestria, hoc est,
brache quod ludentes in
campis omnibus vestibus
exuebantur et nudi
ludebant solis
campestribus tecti
virilia. Unde campestrati
dicuntur sicut tunicati et
manicati. 5. Femoralia.
Dicuntur etiam femoralia
sive feminalia a
femoribus sive
feminibus, nam femora
partem illam exteriorem
significat, femina
interiorem.

De vegades les seqüències del Perotti que incorporen alguna expressió en grec han estat del tot suprimits:

(V, 22)

[f.82, c.4]

Cordi est: & in animo est, differunt. Namque hoc secundum notum est significare: in animo habeo: vel animus est mihi: vel volo, atque constituo. ut ad Terentiam Cicero. Nam mihi erat in animo mittere ad Dolobellam. Illud vero est delectat: & placet. ut idem. Itaque non tam me ista sapientiae, quam modo Fannius commemoravit: fama delectat, falsa praesertim: quam quod spero amicitiae nostrae memoriam sempiternam fore. ideoque eo magis est cordi: quod ex omnibus saeculis vix tria, aut quattuor numerantur paria amicorum: quo in genere sperare videor Scipionis, & Laelii amicitiam posteritati notam fore: id est eo magis e delectat, & placet. Terentius. Si tibi hae nuptiae sunt cordi. & alibi. Quia uterque utriusque est cordi: id est nuptiae iucundae sunt tibi: & uterque alterum amat.

[p8v°]

Nam ex animo significat quod Graeci dicunt εκ της καρδιας hoc est ex corde. ut ex animo loquor: quanquam in animo est: et cordi est sint diversa. Nam in animo est significat in animo habeo: vel animus est mihi vel volo atque constituo. Cicero in animo mihi erat mittere ad Dolobellam. at cordi est: significat placet: et delectat Terentius si tibi hae nuptiae sunt cordi id est si tibi iocundae sunt. Et alibi: quia uterque utriusque est cordi id est uterque alterum amat. Ex animi vero sententia est ex voto vel ad votum. ut duxi uxorem ex animi sententia. Notandum est huiusmodi prepositiones. e et .ex. magnam habere elegantiam: si recte in oratione collocentur. Dicimus enim e re publica id est pro re publica vel ad utilitatem rei publicae.

12098. Yo tinch al cor o vull o ordene.

1. Ex animo dico vel loquor ex corde; quam in animo est et cordi es[t] {m} sint diversa. Nam, in animo est significat in animo habeo vel animus est mihi vel volo atque constituo. Cicero: "In animo mihi erat mittere ad Dolobellam". Cordi est significat placet et delectat. Terentius: "Si tibi hae nuptiae cordi sunt", id est, iocunde sunt. Et alibi: "Quia uterque utriusque est cordi", id est, uterque alterum amat. Ex animi vero sententia, est ex voto vel ad votum, ut: Duxi ex animi sententia. Notandum est huiusmodi propones E et X magnam habere elegantiam si recte in oratione collocentur. Dicimus enim e re publica, pro re publica, vel ad utilitatem rei publicae.

En altres ocasions, però, el fragment on tant Valla com Perotti introdueixen expressions en llengua grega, apareix amb espais en blanc en el *Liber* d'Esteve. A pesar d'aquesta diferència, queda encara bastant clar l'alineament del *Liber* amb els *Rudimenta*, més que no amb les *Elegantiae*:

<p>(I, 23) [f.13,c.2] Ab industria autem non habemus industrius: sed industrius: nec a virtute virtuosus: more Graecorum: qui απο του αρετη non derivant αρετος: licet habeant αρετος: sed pro illo dicunt, tum αγαθος: id est bonus: tum σπουδαιος: id est studiosus: Aristotele quoque et aliis quibusdam testantibus, quod Cicero ad Herennium imitatus est dicens. Ideoque bonis viris, & studiosis amicus erat";</p>	<p>[q8v^r] Hoc loco notandum: quod a virtute non dicitur virtuosus: quo verbo imperiti utuntur: quemadmodum aetiam graeci απο της αρετης non faciunt adiectivum: sed cum virtutae praeditum dicere volunt: dicunt σπουδαιον: hoc est studiosum: quos Cicero imitatur multis in locis. ut in libris ad Herennium. Ideoque bonis viris: et studiosis amicus erat: id est a virtute praeditis:".</p>	<p>5042. Home viruós. 1. Homo virtuosus. Et nota quod a virtute non dicitur virtuosus, quo verbo imperiti utuntur; quemadmodum etiam Greci [...] non faciunt adiectivum sed cum virtute praeditum dicere volunt dicunt, hoc est, studiosum, quos Cicero imitatur multis in modis, ut in libris Ad Herennium: "Ideoque bonis viris et studiosis amicus eras", id est, virtute praeditis.</p>
---	---	--

De vegades, com a fet curiós, la informació extreta de N. Perotti ha estat dividida en dues entrades consecutives del *Liber elegantiarum*, però amb la particularitat que no ha estat corregida la connexió textual entre ambdues parts, de manera que el final de la primera entrada llatina fa la impressió de restar —i resta, de fet— escapçat. Fixem-nos, a més, que tant el text de Perotti com, inevitablement, el del *Liber* incorporen dins el text llatí fragments en

vulgar —italià o català— que no apareixen en absolut en les *Elegantiae* vallianes. El *Liber*, però, ha aprofitat per convertir el segon fragment en vulgar en encapçalament en català de la segona de les entrades:

(V, 76)

[f.91, c.2]

Gratum facio, & gratificor, siquid differunt, ita differunt: quamquam utrumque est ex gratum, & facio: non tamen utrunque compositum. Differunt autem ita: quod gratum facere est quiddam minus: & prope illud, quod obsequi, & inservire. ut Cicero. Si hunc iuveris: gratissimum mihi feceris. Gratificari quiddam maius. unde gratificari deum hominibus dicimus: non autem gratum facere: quasi idem sit, quod beneficia conferre.

[q4v^r]

Gratum facere vero et gratificari licet idem plane esse videantur: nisi quod alterum compositum est. alterum non: tamen differunt nam gratum facere: est aliquid minus et significat obsequi hoc est quod vernacula lingua dicimus: *Compiacere*. Gratificari vero est aliquid maius: et significat benefacere: sive beneficia conferre: quemadmodum dii gratificantur hominibus. Unde possumus dicere. *Si tu me farai del bene: me farai cosa grata*. Si mihi gratificatus fueris: gratum faties.

1672. Complaure.

1. Gratum facere. 2. Gratificari. Differunt, licet plane esse videantur nisi quod alterum compositum est alterum non tamen differunt. Nam gratum facere est aliquid minus et significat obsequi, quod vernacula lingua dicimus *complaure*. Gratificare vero est aliquid maius et significat benefacere sive beneficia conferre, quemadmodum dii significantur hominibus. Unde possumus dicere...

1673. Si tu m faràs bé, me faràs cosa grata.

1. Si mihi gratificatus fueris, gratum facies. 2. Aplaudere. 3. Gratum facere. 4. Obsequi. 5. Obedire. 6. Collibere. 7. Consentire.

El paral·lelisme entre aquests tres grans repertoris es pot exemplificar indefinidament. Sempre, però, o en la gran majoria de casos, és evident la major proximitat del *Liber* amb Perotti que no amb Valla, prova que Esteve partia regularment dels *Rudimenta*, més que no de les *Elegantiae*. Fins i tot quan la identitat és gairebé total entre Valla i Perotti, amb sols ínfimes diferències, el *Liber* opta pels trets d'aquest darrer. Amb una mica d'atenció podem percebre-ho en els textos següents:

(I, 32)
[f.19, c.2]
Et exoletus, ab exolesco,
quod, dum est substantivum,
significat scortum
masculum, & praecipue iam
adultum; dum est
adiectivum, significat
adultum, sed raro reperitur.

[i8r°]
ut exoletus ab exoleto
quod dum est
substantivum significat
scortum masculum:
precipue iam adultum:
dum est adiectivum
significat adultum: sed
raro reperitur:

2359. Cregut.
1. Exoletus, ab exoleto,
quod, dum est
substantivum, significat
scortum masculum
precipue iam adultum.
Dum est adiectivum,
significat adultum, sed
raro reperitur.

Només en pocs casos veiem que Esteve fa una tria alternant entre els trets, mínimament diferenciats, d'aquests dos humanistes italians. Com per exemple en el fragment a què al·ludirem més endavant en comparar Valla, Perotti i Esteve amb les produccions lexicogràfiques de Nebrija. Vegem-lo, però, en una comparació més simple:

(V, 60)

Inter deligere, & eligere. Cap. lx.

Deligere, & eligere sis differunt: quod deligere est, quod magis idoneum ad rem agendam est, cernere: eligere vero vel ad nostrum emolumentum, vel ad illius, qui eligitur, dignitatem. Delegit sibi saepe populus Romanus imperatorem ad bella: ut Pompeium ad bellum Mithridaticum. Imperator quoque delegit milites: non elegit, ad rem videlicet bellicam idoneos: & inter eos agit delectum, quis cui rei maxime fit commodus. [...] Caeterum deligo sine praepositione accusativum habere solet: ut: populus Romanus delegit Cnaeus Pompeium imperatorem: eligo alterum accusativum cum praepositione: ut idem populus elegit in principem sibi Octavium. Cicero inquit. Quos Caesar in senatum elegerat. [...]. Nam inter collegas, paresque, aut fere pares dicitur cooptare. Livius. Dictatorem dici placet. Dicitur M. Furius Camillus: qui magistrum equitum L. Aemilium cooptat. Cicero in Bruto. A quo collegium augurum fueram cooptatus. [...]

[p2v°]

Quae differentia est inter eligo et deligo: Deligere est magis idoneum ad rem agendam secernere. ut populus Romanus delegit hunc sibi imperatorem. Imperator delegit sibi hos milites: non autem elegit quia virique ad bellum gerendum secernuntur. Eligere vero est ad nostrum emolumentum: vel ad eius qui eligitur dignitatem: ut eligo mihi domum eligo michi equum. Et notandum quod [d]eligo accusativum requirit sine praepositione. ut populus Romanus delegit Caesarem Imperatorem. Eligo vero regit duos accusativos: alterum cum praepositione. ut populus Romanus elegit in principem sibi Octavium. Cicero quos Caesar in senatum elegerat. Inter pares sive collegas eligere dicitur cooptare. T. Livius. M. Furius Camillus dictator magistrum equitum Lutium Emiliam cooptat Cicero in Bruto: A quo in collegium augurum fueram cooptatus. [...]

11296. Veure o triar algú a fer o exercir qualque negoci.

1. Delego (-gis). 2. Elego.

Delego et elego differunt. Deligere est magis idoneum ad rem agendam secernere; ut: Populus Romanus delegit hunc sibi imperatorem; imperator delegit sibi hos milites, non autem elegit quia unquam ad bellum gerendum secernuntur. Et construitur cum solo accusativo; ut: Populus Romanus degit imperatorem ad bella; imperator quoque delegit milites et inter eos egit delectum quis cui rei sit maxime comodus. Eligere autem est ad nostrum emolumentum vel ad illius qui eligitur dignitatem.

Ens hem permés de reproduir aci els fragments, per posar en relleu com, en aquesta ocasió, Esteve opta per algunes solucions de Valla enfront de les de Perotti, ja que escriu:

Eligere autem est ad nostrum emolumentum vel ad *illius*⁶¹⁸ qui eligitur dignitatem.

Una redacció semblant, per tant, a la de Valla ("eligere vero vel ad nostrum emolumentum, vel ad *illius*, qui eligitur, dignitatem"), però distinta de la de Perotti:

Eligere vero est ad nostrum emolumentum: vel ad *eius* qui eligitur dignitatem:

Algunes frases senceres d'Esteve poden provenir tan sols de Valla, ja que no apareixen en Perotti. És el cas del següent fragment:

Populus Romanus degit imperatorem ad bella;
imperator quoque delegit milites et inter eos egit delectum quis
cui rei sit maxime comodus.

Molt pròxim al de les *Elegantiae*:

⁶¹⁸ Les cursives són nostres.

Delegit sibi saepe populus Romanus
imperatorem ad bella [...]. Imperator quoque delegit milites:
[...] & inter eos agit delectum, quis cui rei maxime fit
commodus.

Tor sembla indicar que, si bé Esteve preferia habitualment els *Rudimenta* per tal de retallar els fragments a acoplar dins el *Liber*, també coneixia, i emprava escadusserament, les *Elegantiae*.

En certes entrades, fins i tot, Esteve es decanta per la major part de la redacció de les *Elegantiae*, sense oblidar-se d'aprofitar, tanmateix, algun petit detall dels *Rudimenta*. Els textos següents així ho demostren:

(VI, 41)

[f.107, c.1]

De praedio autem Ulpianus ita scribit. Praedia urbana omnia aedificia accipimus: non solum ea, quae sunt in oppidis: sed etiam si forte stabula, aut alia meritoria in villis, & in vicis... [...] Fundus enim species praedii est. Itaque fundus est possessio rustica: praedium, & rustica, & urbana duntaxat possessio, qualem descripsi.

[o7v°]

Praedia scribit Ulpianus dici non solum ea que sunt in oppidis sed aetiam stabula: aut alia meritoria in villis et in vicis. Agri continent fundos: non continentur a fundis: suntque simul cum illis: unde multi Senatores in agris vixerunt. Differt autem ager ab arvo: quod arvum est in quo aliquid seritur. Salustius: Quia numidae pabulo pecoris magis quam arvo student. Fundus ut dixi minus est quam ager. Nam prata. vineae orti. oliveta salicta. arbusta pomaria. pasqua. nemora. loca aucupatoria. venatoria. piscatoria. sunt partes agri et singula singuli fundi sunt. In urbe autem sive oppido: sive vico: sive castello: tantummodo praedium est: quicquid his quae diximus simile est: Eandem aetiam in agro. predia sunt. unde dicere possumus: quod fundus est possessio rustica: praedium et rustica urbana.

5723. La massada.

1. Praedium; predia scribit Vulpianus dici non solum ea que sunt in oppidis, sed etiam stabula et alia meritoria in villis et in vicis. Praedium autem est possessio et rustica et urbana, unde patet quod fundus est species praedii.

En alguns pocs casos, fins i tot, podríem arribar a la conclusió que aquest ha estat l'únic text consultat. Com per exemple:

VALLA, ELEGANTIAE

(IV, 63)

Bellum, praelium, pugna,
certamen. Cap. lxiii.

Bellum est tum ipsa pugna: tum
totum tempus, quo in militia sumus:
quam illiterati guerram vocant:
praelium ipsum tantummodo
armorum certamen. nam & pugna,
certamenque etiam citra arma fit.
interdum etiam fit nudis verbis.

(III, 45)

[f.51, c.3]

Ausulto te: audio te: ausulto
tibi: obtempero tibi: sum audiens te:
quod te audio: sum audiens tibi: quod
tibi obedio.

ESTEVE, LIBER ELEGANTiarUM

4797. Guerra.

1. Bellum est tum ipsa pugna,
tum totum tempus militie, vulgo
guerra. 2. Praelium est ipse
armorum conflictus dum venitur
ad manus. 3. Pugna est certamen
etiam sine armis interdum pugnis
aut verbis.

4879. Hoyr.

1. Ausulto; ut audio te,
intelligo te. 2. Ausulto et audio
tibi: obtempero tibi.

Un dels altres casos —probablement pocs, relativament— de dependència directa del *Liber* respecte de les *Elegantiae* de Valla és el fragment citat per J. Gulsoy⁶¹⁹. En aquest cas els *Rudimenta* s'allunyen del paral·lelisme que ací demostren Valla i Esteve, tot i que continua reflectint els mateixos lemes, i comentaris semblants, però amb una

⁶¹⁹ Gulsoy (1964:117).

redacció més dispar. Però Esteve, no content amb aquesta provisional infidelitat, reprén més tard una part dels mateixos termes llatins i els presenta sota una redacció calcada de nou del text de Perotti. Vegem-ho:

(V, 84)

[f. 92, c. 2]

Titubare, nutare, vacillare, quid sint.
c. lxxiii.

Titubare est pedibus non validis insistere: quales sunt ebrii, aut infirmi, aut vulnerati, aut decrepiti senes. [...] Transfertur etiam ad animum. ut apud eundem. Neque ulla unquam tanta fuerit dicendi facultas: quae non titubet: aut haereat: quotiens ab animo verba dissentiant. Titubare quoque lingua, & dentes dicuntur. hinc linguae, & oris titubantia. Nutare est proprie alicuius malae solidatae molis ruina minantis. de animo quoque titubante, & nesciente quo potissimum se conferat nutare dicitur. Vacillare est alterno motu inconstantem esse. [...] Unde & naves utique vacuae vacillant. [...] Ad animum quoque transferimus: [...]

(V, 59)

[f. 88, c. 4-f. 89, c. 1]

Labo, & labor, ita differunt: quod labare est ruere, & repente cadere: [...] Elabi quoque periculum fugere dicitur: eo modo, quo anguis lubricus, murenave, aut anguilla manu prehensa lapsu fugit: id est manu elabatur: ita qui e medio periculo evasit: elapsus dicitur. [...] Labascit victus uno verbo: quam cito?"

[h2r^o-v^o]

Titubare est eius qui non potest insistere pedibus: ut faciunt hebrei atque egroti: transferturque ad animum ut ille titubat: id est modo ait nodo negat: et nescit quid loquatur.

Mutare⁶²⁰ est alicuius magne molis ruinam minantis: Et transfertur ad animum.

Labare est repente ruere: ut labat turris: et ad animum quoque transfertur: ut labascit ille uno verbo tam cito. Et differt a labor laberis. Nam labi est leviter et. sensum deorsum ire: Item ab elabor elaberis: quod est periculum fugio: ut hic est elapsus: id est periculum aufugit: instar anguille: quae elabens manibus fugit.

1185. Balandiar.

1. Titubare; et est titubare pedibus non valentibus insistere, quales sunt ebrii et infirmi aut vulnerati aut decrepiti senes et ad lingam dentesque transfertur. 2. Nutare est proprie alicuius male solidatae molis ruinam minantis. Et dicitur de animo dubitante et nesciente quo potissimum se conferat. 3. Vacillare est alterno motu inconstantem esse, ut naves vacu et aliqui quotiens ad animum transfertur.

64367. Los hòmens qui estant de peus no stan segurs, axí com los embriachs.

1. Nutare est alicuius magne molis ruinam minantis et transfertur ad animum. 2. Labare est de repente ruere, ut: Labat turris; et ad animum quoque transfertur, ut: Labascit ille uno verbo tam cito. Et differt a labor (-ris). Nam labi est leniter et sensim deorsum ire. Item ab elabor (-ris), quod est fugio, ut: Hic elapsus, id est, periculum aufugit instar anguille, quae elabens manibus aufugit.

⁶²⁰ Error clar per *nutare*.

El fragments tot just reproduïts tornen a demostrar la familiaritat de Joan Esteve amb aquestes dues grans aportacions a la gramàtica de l'humanisme que són les *Elegantiae* i els *Rudimenta*, i els criteris *vacil·lants* del notari valencià a l'hora de preferir la redacció de l'una o l'altra. Aquesta actitud és congruent amb diverses altres opcions que hem vist seguir a l'autor del *Liber*, i que intentarem posar en relleu més endavant.

Tot i així, es pot copsar fàcilment una tendència general en Esteve a preferir el text, potser més precís, directe i digerible, dels *Rudimenta* perottians. Una preferència que confirmen innumbrables fragments del *Liber* que demostren una major afinitat amb aquesta obra que no amb la de Valla, tot i que ambdós italians es refereixen habitualment als mateixos temes, amb les mateixes solucions, i les mateixes argumentacions i cites, però amb una redacció alternativa —i sovint tan sols lleugerament alterada⁶²¹. Aquest darrer fet mereix de ser subratllat amb especial èmfasi. És sorprenent, tant des d'un punt de vista quantitatiu —per la seua extensió— com qualitatiu —per la sorprenent proximitat a la literalitat fins i tot de les *Elegantiae*— l'extrema identitat entre les dues obres. Fins a tal punt que, salvant el que calga salvar, ens atreviríem a considerar l'obra del Sipontí com una mena d'*adaptació*, o *traducció*, de les *Elegantiae* a un altre gènere gramatical, en aquest cas molt més dirigit, i adequat, al mercat escolar majoritari. Si aquest plantejament fos acceptable, hauríem de conceptuar el *Liber*

⁶²¹ Preguem de consultar les *Notes a l'edició crítica* on, a més d'identificar la procedència d'una part considerable de les entrades del *Liber*, hem presentat freqüents comparacions entre els texts de Perotti i Valla. El resultat, quant a la repercussió en el *Liber*, és aclaparadorament favorable al primer.

elegantiarum com una adaptació en segon grau de les *Elegantiae*⁶²². En efecte, els *Rudimenta*, el que fan en una gran proporció del seu contingut és simplement reorganitzar, dins l'esquema consolidat de les gramàtiques de l'època, les informacions que Valla aboca, amb una mica més d'erudició i d'ambició polèmica, en els vora 500 desordenats capítols del seu *opus magnum*. Si, com hem dit, l'obra de Valla sembla "a set of loosely organized prescriptions"⁶²³, si és "singularly lacking in organization" i, a més, "fails to cover many topics"⁶²⁴, Perotti tractarà de reblir aquests i endreçar aquella. Però les dades, les propostes, les argumentacions, i no cal dir l'esperit, idèntic, seran equivalents. Perotti pogué divulgar Valla a tota Europa sense que calgués ni prescindir de la pràctica sistematicitat d'una gramàtica ni empassar-se les infules del romà. Aquest servei, però, probablement, no hauria interessat el mateix Valla, preocupat per afers més lluidors⁶²⁵.

⁶²² Almenys pel que fa a la majoria de qüestions gramaticals tractades per ambdós humanistes italians, en les quals Esteve segueix Perotti.

⁶²³ Percival (1981:235).

⁶²⁴ Percival (1975:256).

⁶²⁵ Com diu F. Rico (1993:76): "Los quehaceres pendientes eran en muchos casos poco lucidos o definitivamente sosos. Ciertamente, por ejemplo, que se precisaban manuales y repertorios. Pero ¿iba a ponerse Valla a redactar un libro para principiantes? Una vez, había comenzado un *Ars grammatica* para Alfonso el Magnánimo, pero ni con ser quien era el destinatario pasó de unas pocas páginas; y ni siquiera habría visto con demasiada simpatía que Niccolò Perotti se ocupara en los *Rudimenta* que inauguran la ilustre serie de las gramáticas del humanismo: en su ambiente, no se dio por bueno que Giovanni Tortelli añadiera un 'de dictionibus

[→↔

Com ja hem deixat dit més amunt, ja s'havien detectat una sèrie de deutes dels *Rudimenta* respecte de les *Elegantiae*⁶²⁶, però sols afectaven algunes formulacions ocasionals i crítiques escadusseres a les segones per Perotti —quan no simple ignorància⁶²⁷—, i havien de conviure amb la constatació de diverses altres influències dins l'obra d'aquest. Per suposat, els *Rudimenta* d'una banda tenen en compte una àmplia varietat de texts —des de Priscià a Guarino—, i de l'altra no adopten sempre una actitud passiva enfront de les prescripcions vallianes. Ara bé, si acceptem que la comparació des de la perspectiva del *Liber* pot ser representativa i no massa esbiaixada —una possibilitat a considerar—, difícilment es pot negar l'empremta fonamental, decisiva, de les *Elegantiae*. En certa manera, aquesta més que empatia dels dos humanistes ja havia estat indirectament reconeguda en destacar que els "*Rudimenta* offered its readers a wealth of detailed information about the use of particular Latin words, their morphology and syntax. This lexicographical emphasis was, of course, not new with Perotti witness Valla's *Elegantiae*, but it was clearly an area close to Perotti's heart"⁶²⁸.

latinis' a la monumental *Ortographia* [n.b. *sic*] que en realidad constituye una auténtica enciclopedia del mundo antiguo".

⁶²⁶ Vegeu els diversos i sucosos comentaris en aquest sentit aportats per Percival (1981) i Jensen (1990:58-80).

⁶²⁷ Així Percival (1981:244) recorda que al capítol primer de les *Eñegantiae*, "Valla repeats his injunction agains *animabus*", i tot seguit que "Perotti was simply unaware od this part of Valla's teaching

⁶²⁸ Percival (1981:257).

Si, a més —però no únicament⁶²⁹— ens concentrem en la part final del manual de Perotti, 'De componendis epistolis', resulta que l'aportació dels *Rudimenta* queda gairebé limitada a una labor de recomposició. En realitat, el pes de les *Elegantiae* en aquesta secció del Perotti no havia estat pràcticament explorada⁶³⁰. Segurament no hauria de sorprendre que, precisament en aquest apartat, siga on les *Elegantiae* es facen més presents: conté en realitat informació bàsicament lexicogràfica, centrada sovint en "extensive discussion of nuances of meaning in the employment of similar expressions, *differentiae*"⁶³¹. El tractadet de tècnica epistolar de Perotti, adjuntat a la resta de la gramàtica representa, en definitiva, "the marriage of grammar and rhetoric which was such a characteristic trait of Renaissance humanism"⁶³² i no és precisament el dipòsit més inadequat per a tot el volum de refinades distincions semàntiques que un "stylistic manual" com les *Elegantiae*, a cavall per tant de gramàtica i retòrica —com el mateix concepte de *elegantia*—, podia proposar. Els centres d'interés de totes dues obres —que abastaven aspectes sintàctico-semàntics i retòrics — poden explicar, com veurem, no sols gran part dels continguts, sinó els objectius i la presentació que adopta el *Liber elegantiarum*.

⁶²⁹ Vegeu també molts fragments paral·lels corresponents a les primeres seccions dels *Rudimenta*, reproduïts en les *Notes a l'edició crítica*.

⁶³⁰ Així, Percival (1981:234) ajorna els comentaris sobre aquest apartat: "I shall, however, not deal with the epistolography, a topic to which I plan to devote a subsequent article". Jensen (1990:77-80) en parla, però sense fer-hi cap al·lusió a Valla.

⁶³¹ Jensen (1990:77).

⁶³² Percival (1981:256).

No podem continuar revisant l'evolució de les produccions gramaticals de l'humanisme sense fer referència a unes obres que sovint han passat desapercebudes però que hem pogut identificar, per primera vegada segons creiem, com a procedència segura de parts importants del *Liber elegantiarum*. Es tracta de dos petits tractats elementals de gramàtica, *De differentiis verborum* i *Synonyma*, de l'humanista i secretari d'Alfons el Magnànim Bartolomeo Fazio (La Spezia c. 1410-Nàpols 1457). D'aquest autor ja hem donat àmplies notícies biogràfiques i bibliogràfiques en seccions anteriors, a les quals remetem⁶³³. Tan sols volem recordar que procedia d'una família de notaris i que es dedicà durant els primers anys a diverses ocupacions, sobretot burocràtiques i al servei de famílies senyorials, El 1436, any en què segurament conegué Stefano Fieschi, entra com a tutor del Comte de Ventimiglia, i el 1441 ja és canceller de Francesco Spinola, del fill del qual exercí també com a tutor. Poc després treballa com a notari de Raffaele Adorno que, en ser nomenat Dux de Gènova, li encarrega diverses missions diplomàtiques que l'elevaran a la categoria de canceller de Gènova, i el posaran en contacte amb el Magnànim. Des de finals de 1445 entra al servei del rei, i és remunerat per la instrucció del príncep Ferrante. En aquesta època compongué una altra peça gramatical, *De verborum priscorum significatione*, molt més extensa que les altres i dedicada al rei Alfons, però que no ha estat conservada. A banda, Fazio discuteix també altres qüestions gramaticals en alguna de les seues cartes, a propòsit de passatges clàssics seleccionats per ell⁶³⁴.

Els dos opuscles a què ens referim, *De differentiis verborum* i *Synonyma*, en canvi, estan dedicats a Gian Giacomo Spinola i van ser

⁶³³ En concret a les dedicades a la vida de Joan Esteve (1.3.1.) i al context humanístic (1.4.1.).

⁶³⁴ Vegeu-ne les referències en Kristeller (1965b:63, 72).

redactats en el període genovés en què servia com a tutor d'aquest. Sembla que van gaudir de bastant acceptació, ja que es van conservar en bastants manuscrits i van aparèixer en diverses edicions incunables — almenys cinc⁶³⁵. Gairebé sempre les dues peces van aparèixer juntes, amb el títol comú *De verborum proprietate*⁶³⁶. Una prova de la circulació conjunta dels dos tractadets és que van ser utilitzats, tots dos, i en una alta proporció per Joan Esteve per a l'elaboració del seu *Liber*. Atenent al fet que l'aprofitament de Fazio és bastant exhaustiu i que entre unes parts o altres no presenta variacions importants en l'adaptació al cos del *Liber elegantiarum*, ens limitarem a donar una mostra indicativa d'aquesta reutilització. Del primer tractat, anomenat en la nostra còpia *De diffentiis* [sic] *vocabulorum*, podem veure ja diverses transcripcions, més o menys readaptades, dins el *Liber*. Així, des del mateix començament, la primera de les *differentiae* de Fazio és clarament identificable en l'obra d'Esteve⁶³⁷:

⁶³⁵ Segons el *GW* nùms. 7033-7037.

⁶³⁶ Com en el bell còdex il·luminat de la BUV, en què ha estat manuscrit, amb les *Regule* de Guarino. Aquest còdex va ser acabat el 1450 i procedeix de la Biblioteca de Sant Miquel dels Reis. Per tant, degué pertànyer als fons de la biblioteca reial del Magnànim.

⁶³⁷ Seguim la lliçó del còdex 839(2 de la BUV (B. Fazio 1450). Seguim en la transcripció les normes habituals que ja hem especificat en casos semblants anteriors.

BARTOLOMEO FAZIO
DE DIFFERENTIIS VOCABULORUM

[3r°]

Inter ignavum & pigrum hoc interest, Ignavum pusillimum et minime industrium. Pigrum vero corpore tardum dicimus. Sic segnem & desidem a sedendo & desidendo dicimus.

IOAN ESTEVE
LIBER ELEGANTiarUM

8307. Pereós.

1. Piger, corpore. 2. Segnis. 3. Ignavus. 4. Pusillimus. 5. Iners, a sedendo et desidendo. 6. Deses. 7. Cessator, id est, piger. 8. Tardus.

La fidelitat a l'original es manté en la resta d'entrades. Entre moltes altres vegem aquestes:

[4r°]

Inter opus & operam hoc interest. Opus quod fit: operam vero laborem circa id quod fit dicimus.

8033. Obra.

1. Opus, quod fit. 2. Opera, laborem circa id quod fit dicimus.

[5v°]

Inter hylarem & letum hoc interest. Letum animo. Hylarem fronte & vultu dicimus.

390. Alegre.

1. Alacris, dicitur animo. 2. Hilaris, dicitur fronte. 3. Festivus. 4. Lepidus. 5. Letus. 6. Iocundus. 7. Exultans.

[7v°]

Inter ludum & iocum hoc interest.

Iocus in verbis: Ludus in re consideratur. Idem interest inter iocari et ludere.

Inter facecias & sales hoc interest.

Facecias leporem & urbanitatem verborum. Sales vero iocos moderatos dicimus

1340. Burlar.

1. Iocari. 2. Ludere. Ista duo differunt. Ludimus tamen in rem, iocamur in verbis. [...].

1332. Burles.

1. Facecie, dulces. 2. Leporem et urbanitatem verborum. 3. Sales, mordaces iocos dicimus. 4. Iocus, utrumque complectitur.

[10r°]

Inter abstinentem & continentem hoc interest.

Abstinentem [sic] contra avariciam. Continentem contra libidinem armatum dicimus,

60. Abstinent.

1. Abstinent. 2. Continent. Abstinentem contra avaritiam, continentem contra libidinem armatum dicimus.

[10r°]

Inter oro & exoro hoc interest.

Quod orare est rogare: exorare vero orando impetrare.

8905. Pregar.

1. Orare. 2. Exhorare. Hoc interest: orare ets precari, exorare est impetrare. [...]

[10r°]
Inter pugnare et expugnare hoc
interest.

Quod pugnare est manum
conserere: Expugnare vero pugnando
vincere.

1129. Batallar.

1. Pugnare est manus
conserere. 2. Decertare. 3.
Dimicare. 4. Conflictare. 5.
Certare. 6. Contendere. 7.
Confligere. 8. xpugnare est
pugnando vincere.

La fidelitat d'Esteve a la primera de les obretes de Fazio
arriba fins a l'última de les *differentiae* proposades per aquest:

[20v°]
Inter latria & dulia hoc interest.
Quod dulia est celebratio vel
veneratio quae debetur sanctis &
angelis & divinis cultibus. Latria est
cultio quae soli deo debetur.

4899. Honor divinal.

1. Latria est celebratio vel
veneratio que detur sancis et
angelis et divinis cultibus. 2.
Dulia est cultio que soli Deo
debetur.

El mateix fenomen podem comprovar en l'altre opuscle del
Fazio, els *Synonyma*, que acompanyen les *Differentiae*. La còpia
d'Esteve abasta des del primer grup de sinònims

[21r°]
Abesse.
Distare.
Remotum esse.

3824. Ésser luny.

1. Abesse. 2. Distare. 3.
Remotum esse.

Fins a exactament el darrer:

[43v°]

Videtur.

Apparet.

Elucet.

Extat.

528. A mi·m par.

1. Videtur. 2. Extat. 3.

Apparet. 4. Elucet.

Passant, és clar, per gairebé tots els grups de sinònims que Fazio ens ofereix: Vegem-ne alguns:

[21r°]

Affuit.

Auxilio fuit.

Opitulatus est.

Opem tulit.

Adiuvit.

Auxiliatus est.

Subsidium prestitit.

6877. Me ha ajudat.

1. Adiuvit. 2. Affuit. 3.

Auxilio fuit. 4. Opitulatus fuit.

5. Opem fuit. 6. Auxiliatus est.

7. Subsidium prestitit.

[22r°]

Ad te scripsi.

Ad te litteras dedi.

Ad te litteras misi.

Ad te litteras exaravi

9818. Scriure a altri.

1. Ad te scripsi. 2. Ad te

litteras misi. 3. Ad te litteras

dedi. 4. Ad te litteras exaravi.

[26r°]

Destruere.

Delere.

Evertere.

Labefactare.

Solo aequare.

Funditus & radicitus evertere.

Vastare.

Abolere.

Eruere.

Diruere.

Prosternere.

Demoliri.

Dissipare.

Conquassare.

2430. Destrohir.

1. Abrogo. 2. Labefactare. 3.

Solo equare. 4. Depopulo (-as),

funditus et radicitus evertere. 5.

Everto. 6. Vastare. 7. Abolere. 8.

Eruere. 9. Diruere. 10. Demoliri.

11. Conquassare. 12.

Conquassare. 13. Perdere; ut:

Illius mors me miseram perdidit.

14. Delere.

[28v°]

Fundere.

Effundere.

Eiicere.

Emittere.

Effutire.

9819. Escampar.

1. Fundere. 2. Dissipare. 3.

Effundere. 4. Disseminare. 5.

Eicere. 6. Aspergere. 7.

Emittere. 8. Substernere. 9.

Efutire. 10. Distrahere est

diffundere, dividere.

L'exemplificació podria allargar-se, innecessàriament, fins a esgotar el contingut de tots els *synonyma* del Fazio. Amb el tast que ací

en donem⁶³⁸, estem ja en condicions, però, d'arribar a conclusions pertinents. En primer lloc, per suposat, comprovem que el tipus d'entrades que configuren els manlleus del *Liber* a Fazio difereix sensiblement de les que hem vist prendre a Perotti, Valla, o el mateix *Catholicon*. Donat el contingut de les *Differentiae* i dels *Synonyma*, molt més breu, concís, pràctic, i amb menys pretensions erudites, les entrades resultants del *Liber* són més breus, clares, i podríem dir que més lexicogràfiques, *malgré lui*. La transposició és molt fidel, tot i que Esteve es permet algunes llicències insignificants, que arriben un poc més enllà en els fragments de les *Differentiae*. Vegem així que, en la subentrada 2430.4., Esteve fa una aportació, afegeix a la llista un nou sinònim (*depopulo*), tot fent-lo equivaldre al sintagma —l'únic— proposat per Fazio: un deler d'homogeneïtat en les equivalències? En tot cas és obvi que l'aportació de Fazio al *Liber* defineix dos tipus d'entrades ben determinats segons l'opuscle de procedència: aquelles que ofereixen regularment dos sinònims —amb algun afegit suplementari d'Esteve en certs casos— amb precisions *diferencials*, i les llistes de sinònims més nombrosos sense cap precisió distintiva entre ells. D'aquesta manera, ambdues obres contribueixen a explicar unes seccions significatives de la variada tipologia lexicogràfica del *Liber elegantiarum*. Alhora ens ajuden a identificar l'origen, que fins ara no havia estat identificat, d'una part ben important del seu lèxic. Un cabal lèxic llatí que —per damunt de la modèstia d'aquestes obretes escolars—, juntament al manllevat a Valla i Perotti, pot ser considerat el més humanístic del *Liber elegantiarum*.

⁶³⁸ I que esperem poder completar pròximament amb l'edició d'aquestes peces de Bartolomeo Fazio.

La gramàtica humanista continuà produint, després de Valla i Perotti, diverses obres que aconseguiren una notable difusió. Al costat, cal recordar-ho, dels principals repertoris medievals que, com hem comprovat també per a les escoles valencianes, també van mantenir una més que modesta acceptació. El *Doctrinale* de Villa Dei, per exemple, encara assolí fins a 163 edicions incunables⁶³⁹.

Una de les primeres gramàtiques a fer-se ressò explícit de l'hostilitat envers els medievals formulada per Valla, i a incorporar algunes innovacions, fou el *De arte grammatica opusculum* (anomenat de vegades *Regulae Sulpitii*⁶⁴⁰) de Giovanni Sulpizio da Veroli (c. 1445-1513), o Verulano, que fou impresa a Perugia el 1475⁶⁴¹. Per la seua banda, l'humanista romà Giulio Pomponio Leto (1428-1498), fundador de l'Accademia Romana del Quirinale, o Pomponiana⁶⁴², i alumne i successor de Valla, escrigué devers 1466 una morfologia (*Romulus*) i una sintaxi (*Fabius*), impreses a Venècia el 1484, segurament per primera i última vegada. Sembla haver estat el primer a incorporar càdes de gramàtics clàssics llavors preterits (Diomedes, Probe, i sobretot Varró), i també a disposar en taules els paradigmes flexius, tot avançant-s'hi, per tant, a les *Introductiones Latinae* del castellà Nebrija⁶⁴³.

⁶³⁹ Percival (1983:322).

⁶⁴⁰ Aquest és el títol de l'edició veneciana de 1495 consultada per J.R. Henderson (1983:338).

⁶⁴¹ Vegeu més referències en Percival (1976; 1981:236, 261; 1983:323) i Jensen (1990:67).

⁶⁴² Amb membres de la qual, com Paolo Pompilio, mantenia estretes relacions l'humanista barceloní Jeroni Pau (vegeu M. Vilallonga, *Introducció* a J. Pau 1986).

⁶⁴³ Sobre Leto vegeu Percival (1976; 1981:236; 1983:321).

També en la nova línia humanística cal incloure les nombroses produccions d'Antonio Mancinelli (1452-1505), graduat en dret civil i medicina per Perugia i Pàdua, respectivament, i mestre privat en diverses ciutats d'Itàlia fins a la seua mort. Se'n coneixen al voltant de vint manuals d'ensenyament. Entre els comentaris, n'hi ha sobre els *Disticha Catonis* i sobre la *Rhetorica ad Herennium*. Entre els manuals de retòrica, hi ha dos *Versilogus*, i una espècie de formulari, amb nombroses citacions clàssiques, el *Scribendi orandique modus*. Entre els de contingut gramatical cal destacar dos epitomes de les *Elegantiae* de Valla (*Elegantiae lima* i *Elegantiae portus*, ambdós c. 1490)⁶⁴⁴, una *Summa declinationis* i una *Spica praeteritorum et supinorum*, ambdues sobre morfologia nominal i verbal; i dues obres (un *Declinationis lexicon* que, amb el *Thesaurus de varia constructione*) que tenen la particularitat de tractar aspectes morfològics, etimològics, històrics, en el primer cas, i sintàctics en el segon, però presentats, com en el *Liber elegantiarum*, amb una ordenació alfabètica. Segons advertim, la seua obra presenta unes inquietuds pròximes a les que podem imaginar darrere de l'autor del *Liber*: intencions divulgatives dels coneixements humanístics, voluntat pràctica, i assaig amb noves formulacions que faciliten la consulta i l'assimilació dels continguts. Fins i tot la que possiblement és la seua obra més divulgada, el *Donatus melior* (1487), consisteix igualment en la introducció dins la *Ianua* d'una sistemàtica traducció italiana dels exemples llatins. De fet, podríem considerar aplicables a Joan Esteve, si més no en una part, les mateixes paraules amb què P. F. Grendler⁶⁴⁵ sintetitza la trajectòria de Mancinelli:

⁶⁴⁴ Un d

⁶⁴⁵ Grendler (1989:184).

Mancinelli devoted his considerable energy to refining and teaching the grammatical and, to a lesser extent, the rhetorical part of the Latin curriculum. He concentrated on the lower end of the syllabus: morphology, syntax, and Cato. He demonstrated his humanistic approach by making extensive use of quotations from the ancients and limited use of the Greek. And he introduced a little vernacular translation into the *Ianua* text. His career and works demonstrated the strong commitment of his generation to humanistic grammatical and rhetorical instruction for the young. Mancinelli won no fame as orator, secretary, editor, or author of original humanistic treatises.

Una mica menys apropiades, en canvi, serien segurament les consideracions finals:

In turn, practically every sixteenth- and early-seventeenth-century assessor of the grammatical scene praised him. Even Erasmus mentioned him in his *Ciceronianus* (1528).

Després de Mancinelli, potser l'aportació gramatical més destacable a Itàlia siga la d'Aldo Manuzio el vell, amb les *Institutiones grammaticae libri quatuor* (Venècia, 1493), una gramàtica general completa, com la de Perotti, amb unes útils beceroles introductòries⁶⁴⁶. Pràcticament de la mateixa època és una nova versió de la *Ianua*, el *Donato al senno* (Venècia, 1492), que eixampla les traduccions al vernacle italià. Sols a començament del s. XVI trobarem les primeres

⁶⁴⁶ Percival (1994b:251), Grendler (1989:153).

gramàtiques llatines redactades completament en italià: l'anònima *Grammatica latina in volgare* (Verona, 1529), i la immensa *Della lingua Romana* (1540) de Francesco Priscianese.

En l'àmbit hispànic, el conjunt de l'obra d'Elio Antonio de Nebrija (c. 1441-1522) representa una contribució cabdal a l'humanisme europeu i a la seua difusió a la península ibèrica⁶⁴⁷. Pel que fa a l'àmbit de la gramàtica llatina, l'aportació més destacada van ser les exemplars i àmpliament difoses *Introductiones Latinae explicitae*. Després de la primera edició a Salamanca el 1481⁶⁴⁸, va tenir dues edicions més, profundament revisades per l'autor (1485, *secunda editio*, i 1495, *recognitio*), cadascuna amb diverses reimpressions⁶⁴⁹. L'obra va ser repetidament estampada en els segles següents, tan a Castella com a la resta d'Europa⁶⁵⁰, sense que novetats posteriors, com la *Minerva* (1587) de Francisco Sánchez de las Brozas, poguessen arribar a desplaçar-la.

⁶⁴⁷ Només a tall d'exemple, vegeu les variades contibucions recents al coneixement de la seua producció en C. Codoñer/J.A. González Iglesias (eds.) (1994), i en R. Escavy/J.M. Hernández Terrés/A. Roldán (eds.)(1994).

⁶⁴⁸ En l'epígraf següent, dedicat a la lexicografia del Renaixement, comentarem les característiques dels seus lèxics.

⁶⁴⁹ Vegeu una panoràmica de la producció nebrissense en A. Odriozola (1947). Per a dades més concretes sobre les *Introductiones* vegeu, entre altres, F. Rico/A.-J. Soberanas (1981) i V. Bonmatí (1994).

⁶⁵⁰ Així, "en Lión se llegó a imprimir, durante la primera mitad del siglo XVI, una edición anual de la gramática de Elio Antonio" (A.-J. Soberanas 1981b:38-41). Vegeu també Percival (1994a:65).

La gramàtica de Nebrija és més completa que la de Perotti, i almenys igualment ordenada i clarament redactada. Els continguts abasten tant l'ortografia, l'*etymologia* (morfologia) i la sintaxi, com la mètrica o la prosòdia, absents als *Rudimenta*. Entre altres innovacions cal considerar l'addició del gerundi i del participi com a parts de l'oració⁶⁵¹. La majoria de les edicions introdueixen així mateix un *Vocabularium*, que pot considerar-se el germen del seu *Lexicon*⁶⁵² i unes *Differentiae ex Laurentio Valla, Nonio Marcello et Servio Honorato excerptae*⁶⁵³.

Precisament aquest darrer títol fa explícita la fidelitat de Nebrija els nous postulats humanístics de Lorenzo Valla, que l'andalús assumeix amb vehemència, constància i capacitat⁶⁵⁴. Sense deixar de mantenir aquests, en les *Introductiones* es poden rastrejar influències del *Catholicon* o del *Doctrinale*⁶⁵⁵, a part evidentment dels gramàtics

⁶⁵¹ Percival (1983:320). Per a altres trets, vegeu Percival (1994b).

⁶⁵² Vegeu, per exemple, Nebrija (1533:cxxxiii-cxlv).

⁶⁵³ De les quals parlarem àmpliament en l'epígraf següent dedicat a la lexicografia del Renaixement. Vegeu-ne una mostra en Nebrija (1533:cxi r^o-cxiii v^o)

⁶⁵⁴ Vegeu la identificació amb Valla en la lluita contra els gramàtics medievals, i encara altres, en les successives declaracions que comenta F. Rico (1978:39-72).

⁶⁵⁵ Vegeu Casa (1994), J. Hurtado et alii (1945:275). Percival (1994b:251) destaca en aquest respecte que el llibre II de les *Introductiones*, dedicat a gèneres nominals i formes verbals, està escrit segons els versos mnemotècnics tan cars als medievals, per concloure que

[→↔

clàssics com Priscià, Quintilià, Diomedes, Charisius, i dels altres del Renaixement, com Guarino, Perotti, Mancinelli i Valla⁶⁵⁶.

Entre aquests, el principal competidor de Nebrija en el mercat dels manuals gramaticals era evidentment Perotti, l'èxit del qual explica en gran part les escasses edicions italianes de les *Introductiones*⁶⁵⁷. Per tal de facilitar la utilització de la seua gramàtica, en aquest cas per part d'unes mongetes, Nebrija n'imprimí el 1488, a instàncies de la reina Isabel, una adaptació on al costat del llatí apareixia la traducció del text al castellà —això a part de les glosses castellanques que acompanyaven totes les edicions⁶⁵⁸.

Aquesta presència del vulgar a les gramàtiques llatines ja era present en diverses de les gramàtiques d'inspiració medieval produïdes a la península, com la *Brevis grammatica* (1485) d'Andrés Gutiérrez de

almenys "in terms of layout...owes much to the medieval grammatical tradition".

⁶⁵⁶ Vegeu per a aquestes influències V. Bonmatí (1988), A. Mazzocco (1994). Percival (1994a:64) considera que "Nebrija debía mucho a las *Regulae grammaticales* de Guarino Veronese". Bonmatí constata en algun cas que Nebrija "ne fait que suivre à la lettre la définition de Perotti", a banda que "le troisième [livre] —les *erotemata*— contient la méthodologie des *Rudimenta* de Perotti (Bonmatí 1988:300-301).

⁶⁵⁷ Percival (1994a:644; 1994b:256).

⁶⁵⁸ Soberanas (1981b:22). Vegeu també un ampli comentari dels mètodes i sobretot la terminologia utilitzats, en E. Ridruejo (1979).

Cerezo⁶⁵⁹, el *Perutile grammaticale compendium* (1490) de Daniel Sisó, i el *Thesaurus pauperum et speculum puerorum* (1485) de Juan de Pastrana⁶⁶⁰. Aquest darrer autor, que alguns consideren mallorquí⁶⁶¹, sembla haver tingut bastant acceptació a les terres catalanes, i també en Portugal, tot i que les escasses traduccions de la seua gramàtica són sempre en castellà⁶⁶². Allò indubtable és que totes aquestes gramàtiques

⁶⁵⁹ Vegeu M.A. Gutiérrez Galindo (1994a, 1994b), i Rico (1978:101-103), el qual informa que l'obra de Gutiérrez fou reimpressa unes tres vegades fins a 1497, i obtingué una certa difusió europea.

⁶⁶⁰ Sobre la presència del vulgar en aquestes gramàtiques, vegeu Ridruejo (1979).

⁶⁶¹ Amb el nom de *Joan Pastrana o de Pastrana*, com ara en Colon/Soberanas (1986:41) i la *GEC* (1978:XI, 355 'Pastrana'). Aquesta gramàtica, com declara Rico (1978:51) "ha sido aún poco estudiada". Colon/Soberanas (1986:41) parlen, per exemple, d'una primera edició el 1491, mentre que ja se'n coneixen almenys des del 1485 (Salamanca) (Romero de Lecea et alii 1982:145-146).

⁶⁶² Sobre la penetració de la seua gramàtica a les terres de llengua catalana, vegeu Rico (1978:51) i Percival (1994b:256n.). És interessant també, J.M. Casas Homs, "El *Thesaurus pauperum* de Juan de Pastrana. Un manuscrito catalán", *Analecta Sacra Tarraconensia*, XXII [1949], pp. 233-248. Al segle XVI sembla haver-hi hagut moltes impressions a les nostres terres: 1533 (València), amb correccions de Bartomeu Far 1545, 1554, 1558 (Mallorca), i amb correccions d'Andreu Riera 1578 (Barcelona).

Ridruejo (1979), que fa servir un incunable de 1492, precisa que "las notas en castellano que acompañan al texto latino son escasas. Se reducen casi exclusivamente a dos pasajes: a la exposición de la declinación

parteixen de pressupòsits molt més ancorats a l'edat mitjana o en el millor dels casos francament eclèctics. El mateix Nebrija, en el pròleg al *Lexicon* de 1497, ja es vantava "que ia casi del todo punto desarraigé de toda España los *Dotrinales*, los Pedros Elías, i otros nombres aún más duros, los Galteros, los Ebrardos, Pastranas i otros no sé qué apostizos i contrahechos grammáticos no merecedores de ser nombrados"⁶⁶³.

La referència anterior a Daniel Sisó ens introdueix en la situació dels estudis gramaticals i enmig de les polèmiques que, al voltant de la renovació humanística, es produïen als països de llengua catalana. Cal precisar d'antuvi que és mal coneguda la tradició gramatical autòctona, tant medieval com renaixentista, i que encara hi ha molts estudis a fer abans de poder donar una visió general mitjanament fiable⁶⁶⁴. Tot i això, hom ha constatat que el panorama gramatical, durant el segle XV, i encara principis del XVI, apareix dominat per les tendències medievals. Ja hem vist com, al llarg de l'edat mitjana, els nostres països són consumidors habituals dels productes gramaticals corrents a la resta d'Europa. Així, són ací utilitzats com arreu Donat i Priscià, de vegades amb els comentaris de Petrus Helias, al costat de les

y al paradigma de la conjugación en que las formas castellanas acompañan a las latinas".

⁶⁶³ Sobre l'actitud de Nebrija respecte a Pastrana, i sobre Gutiérrez de Cerezo, vegeu els comentaris de Rico (1978:51, 101 ss.).

⁶⁶⁴ Remetem a les nostres consideracions (Polanco 1994:135-137) destacant aquestes mancances en les investigacions, que a poc a poc es van emplenant, però que fan difícil de trobar un marc explicatiu a molts fets particulars i, per suposat, oferir perspectives globals.

compilacions medievals, gramaticals (el *Doctrinale*, el *Graecismus*) o lexicogràfics (l'obra de Papias, de Brito, el *Catholicon*, el *Mammotrectus*, etc.)⁶⁶⁵. Debadés podríem buscar alguna nena d'originalitat, no sols en els continguts, sinó en els mateixos títols. Sols en el camp de la lexicografia trobarem modestes aportacions autòctones, potser per la necessitat de reduir les voluminoses compilacions, com apunta Casa Homs⁶⁶⁶, i sens dubte per facilitar-ne la comprensió amb l'acompanyament del vulgar local. Una rara excepció podria ser l'elemental *Isagoge*, o *Artis grammaticae introductiones*, que el monjo benedictí francès Usuard escriví a Ripoll a mitjan segle XI⁶⁶⁷. Per suposat, deixem deliberadament de banda les gramàtiques i rinaris destinats a l'ensinistrament poètic en llengua vulgar, com són el *Llibre de concordances* (1371) de Jaume March, el *Torsimany* de Lluís d'Averçó (final s. XIV)⁶⁶⁸, per no parlar de les molt anteriors *Rasons de trobar* de Raimon Vidal de Besalú (1190-1213) i semblants.

En tot cas, ha estat sovint constatat el manteniment de continguts i manuals plenament medievals en les escoles, i en els *sudis* universitaris fins ben avançat el segle XVI, com ja hem tingut ocasió de

⁶⁶⁵ Remeten a les informacions sobre els continguts dels estudis medievals, tractats a l'apartat anterior 1.2.1.1., i a les dades que aporen les contribucions, ja al·ludides, de J. Rubió (1926), J.M. Casas Homs (1971, 1972), M Mayer (1978) i altres.

⁶⁶⁶ Casas Homs (1971:19).

⁶⁶⁷ Casas Homs (1964, 1971:18-19).

⁶⁶⁸ Vegeu sobre aquests texts Casas Homs (1955, 1971:27-31), J Gulsoy (1964) i Colon/Soberanas (1986:21-22), a part de V. Law (1986) i J.H. Marshall (1972), *The Razos de trobar of Raimon Vidal ans associated texts*.

comentar en l'apartat dedicat a l'organització de l'ensenyament⁶⁶⁹. Només recordarem que el 1475 s'imprimeix a València un diccionari d'arrel plenament medieval com el *Comprehensorium*, i que a Barcelona encara el 1502 apareix el *Doctrinale* en les premses de Luschner. Si, com creu Rubió⁶⁷⁰ amb benevolència, el *Liber elegantiarum* podia haver retardat la difusió i la impressió a València del diccionari de Nebrija (fins a 1533), no podem descartar tampoc que altres produccions autòctones poguessen haver barrat el pas a les *Introductiones*, que tanmateix ja van ser-hi publicades el 1505 per Nicolau Spindeler (*Aelii Antonii Nebrissensis ars grammatica eiusdem liberrimis comentariis*) i, segons sembla, introduïdes a la Universitat de València el 1507⁶⁷¹. És precisament ben coneguda l'anècdota, probablement falsa⁶⁷², de l'oposició de Jeroni Amigué a l'obra de Nebrija, fins al punt de fer

⁶⁶⁹ Vegeu les dades aportades en l'apartat anterior (1.4.2.1.) dedicat al sistema d'ensenyament, i en especial les referències d'E. González (1987:110, 121), Rubió i Balaguer (1973 (1990:212)) i J. Sanchis Cantos (1992).

⁶⁷⁰ Rubió (1973 (1990:212)).

⁶⁷¹ E. González (1987:108).

⁶⁷² Vegeu la discussió que en fem en l'apartat precedent (1.4.2.2.) dedicat al sistema d'ensenyament. Tot i el que hi exposem, no veiem objecció a la possibilitat d'aquestes *Declamationes* vivesianes, si les entenem com a mer exercici acadèmic, ben habitual en les escoles medievals i renaixentistes. Comprovem que F. Rico (1978:122-123) s'expressa en el mateix sentit: "No creo que Amigué (que desde mucho antes de 1514 venía explicando las *Introductiones* [...]) incitara nunca a Vives a componer en serio 'invektivas contra Antonio' y en defensa del *Doctrinale*: si lo hizo, se trataría de un ejercicio de *refutatio et confirmatio*, del común discurso retórico *pro et contra* [...]".

redactar al seu suposat deixeble Joan Lluís Vives unes hipotètiques *Declamationes in Antonium Nebrissensem*.

Així i tot, des de mitjan segle XV i fins a primeries del XVI veiem produir-se a València una sèrie d'obres gramaticals que, en major o menor mesura, reflecteixen algunes de les innovacions que els nous aires humanistes anaven suggerint. Justament alguns dels autors d'aquestes obres gramaticals, com Bernat Vilanova, Daniel Sisó o Jeroni Amiguet es poden relacionar alhora amb les vicissituds per què passa la nova universitat. Unes vicissituds el rerefons de les quals, i la relació amb la introducció de l'ensenyament humanístic, no està encara gens clara. Així, per a alguns, com J. Gallego Salvadores⁶⁷³, la reforma assajada els anys 1503-1504 significa un intent frustrat del "nominalisme com a corrent cultural", que se saldarà un triomf de la "tradició cultural valenciana". En canvi, per a J. Sanchis Cantos, "el intento de reforma en la Universidad no es sino la primera manifestación de la existencia de un movimiento cultural de raíces humanistas al margen del *Estudi General* que pugna por introducirse en él"⁶⁷⁴. Ho avalaria el fet que en aquesta reforma de la facultat d'Arts semblen haver participat noms com Bernat Vilanova, Amiguet, o Joan Parteni Tovar, mestre de Vives que, amb Onofre Capella, com ja hem dit i anota E. González, representen "una nueva tendencia en la enseñanza del latín"⁶⁷⁵. Aquests noms, segons J. Sanchis Cantos, "muestran claros indicios de no hallarse muy lejos de las nuevas ideas procedentes de Italia y puede permitirnos afirmar la relación entre la reforma de la Facultad de Artes de 1503 y el

⁶⁷³ J. Gallego Salvadores (1980:230).

⁶⁷⁴ Sanchis Cantos (1992:41-42).

⁶⁷⁵ González (1987:111), que recorda l'atribució d'una "quaedam plane romana eloquentia" a Parteni per part de Vives.

Humanismo"⁶⁷⁶. Per a fer afirmacions més fonamentades caldrà, però, conèixer més detalladament l'ambient gramatical a la València de l'època i els autors que el representen. Donada l'absència d'estudis aprofundits, ens hem de limitar encara a apreciacions generals⁶⁷⁷.

Pel que fa a Daniel Sisó, sabem que era natural de Fraga, "Montissoni gymnasii magister maior", i que fou "praeceptor in grammatica" de Joan Lluís Vives, el qual el considera "vir bonus ille et gravis theologus", sense esmentar per a res —potser significativament— la seua faceta humanística de llatínia⁶⁷⁸. Tot i això, el 1490 compongué un *Perutile grammaticale compendium* (Saragossa, Iohannes Hurus⁶⁷⁹) per al seu deixeble don Francisco de Luna, senyor de Camarasa, amb una estructura i un to que "se nos antoja menos un manual que la transcripció del curso para un alumno de postín"⁶⁸⁰. Com ha estat repetidament apuntat, el *Compendium* segueix molt de prop les *Introductiones* de Nebrija, del qual Sisó es declara admirador i seguidor.

⁶⁷⁶ Sanchis Cantos (1992:41-42).

⁶⁷⁷ Continuen sent vàlides les paraules de J. Rubió i Balaguer que el 1973 (1990:218) sol·licitava "l'acord d'instar amb urgència l'estudi i publicació d'un índex analític dels tractats gramaticals i retòrics sobre el llatí escrits o publicats a Aragó, Catalunya, València i Mallorca fins al 1600. No demano una simple bibliografia perquè, sota diversos noms i etiquetes, la majoria dels títols dels llibres ja els tenim. Allò que ens cal és un estudi del contingut, fonts, originalitat i propòsit d'aquells tractats". Gran part d'aquests objectius concrets, i altres suggerits pel mateix estudiós, resten encara per acomplir i impedeixen cap visió de conjunt.

⁶⁷⁸ F. Rico (1978:103, 122).

⁶⁷⁹ Palau 314836.

⁶⁸⁰ Rico (1978:103).

Així i tot, no dubta a incorporar-hi dades d'altres autors, tant medievals (el *Catholicon*) com humanistes (Barzizza, Perotti), de manera que hom ha pogut dir que "el *Compendium* es un zurcido de retazos"⁶⁸¹. En aquest sentit, el mateix Sisó no dubta a abonar els seus preceptes alhora amb el suport de Nebrija i, més endavant, invocant "Petrus Helias et *Catholicon*". La mateixa actitud és perceptible quan pretén encobrir-se davall *auctoritates* tan heterogènies com "Priscianum, grammaticorum principem, *Catholiconem*, Phocam, Caprum, Alexandrum, Nicholaum Perotum, Anthonium Nebrissensen...". És curiós constatar en el *Compendium* l'empremta constant —incloent-hi la citació del pròleg de l'editor La Legname⁶⁸²— dels *Rudimenta* perottians que tant devien córrer per la València de l'època, com demostra el mateix *Liber*. Totes aquestes tendències contraposades demostren que, com ha fet veure F. Rico, Sisó no s'acontentava seguint els simples vademècums *ad proverbiant*, i que ensumava ja els nous aires humanistes. En les freqüents traduccions castellanes dels exemples i dels paradigmes llatins, hom hi ha vist trets marcadament aragonesos⁶⁸³.

Majoritàriament —bé que no totalment— en català són en canvi les glosses o traduccions que presenten una sèrie de gramàtiques, plenament medievals o incipientment humanistes, que G. Colon i A.-J. Soberanas engloben, massa genèricament, sota el nom de *grammaticae proverbiant*. Guiats per un interès exclusivament lexicogràfic, i centrat en el català, aquests autors es refereixen a un conjunt d'obres gramaticals

⁶⁸¹ Rico (1978:104), impressió confirmada per M.S. Pérez Romero.

⁶⁸² Citació identificada per Rico (1978:105).

⁶⁸³ Ridruejo (1979).

bastant heterogeni⁶⁸⁴, agrupable sobretot per la presència de versions parcials en llengua vulgar. Seria bo, però, de disposar de coneixements més pregons sobre els continguts i orientació d'aquestes i moltes altres disperses arreu.

Entre les d'aparença més medievalitzant hi hauria:

— L'*Opus grammaticale* del segle XIV conservat manuscrit a Tarragona⁶⁸⁵, i que presenta glosses en català d'aquesta regió.

— L'*Ars grammatices*, del segle XIV o XV, conservada a Múnic, i que conté les famoses *Glosses catalanes de Múnic*, estudiades per J. Saroïhandy⁶⁸⁶. Estem sens dubte davant d'una gramàtica plenament inspirada en els principis modistes, ja que, segons confessa, "tractatur de variatione quatuor principiorum specialium per terminationes respectu suarum rationum proprietatum vel modorum significandi". Conté unes 1500 glosses tant en català occidental, com en aragonés.

— El manual *ad proverbiandum* conservat a la Biblioteca Episcopal de Klagenfurt, probablement del s. XV⁶⁸⁷. Es limita, segons

⁶⁸⁴ I que, com els autors reconeixen "només incidentalment pertany a la lexicografia" (Colon/Soberanas 1986:23).

⁶⁸⁵ Manuscrit 43 de la Biblioteca Pública de Tarragona (Colon/Soberanas 1986:26-28). Presenta a la fi unes *Notes de Fra Tomàs Reusech, monjo de Santes Creus*.

⁶⁸⁶ Es tracta del manuscrit 63 del fons espanyol de la Biblioteca Reial de Múnic (J. Saroïhandy 1907:16). El títol que hi donem apareix al manuscrit, però escrit per una mà molt posterior.

⁶⁸⁷ En concret es troba als fulls 109r^o-141r^o del ms. XXX C 14 de la Biblioteca del Bisbe de Klagenfurt, a Àustria. Apareix després (ff. 93r^o-105r^o) d'un tractat de medicina i menescalia. Per les dades que dona H.

sembla, a llistats de verbs llatins i de frases per a exercitar-se en la traducció, amb equivalències catalanes, i altres que no ho són tant.

— La *Grammatica proverbiandi*, conservada a la Biblioteca Nacional de Madrid, i que fou acabada "in scolis arcium inclite civitatis Valencie" l'any 1427⁶⁸⁸. Està sens dubte destinada a l'ensenyament a les escoles valencianes de l'època, i té per tant l'interés de reflectir-ne molt directament els continguts, d'altra banda ben complets. Es pot incloure sense vacil·lacions dins la més plena tradició medieval, no sols per al data, sinó per l'estructura i les fonts, entre les quals Petrus Helias, Hugutio o el *Catholicon*, a part, és clar, de Donat o Priscià. Les traduccions vulgars abasten des de les llistes d'els quantiosos verbs a innombrables frases preparades per a *compondre lo proverbi*.

— La *Summa artis grammaticae* de Vic⁶⁸⁹, datable també a la primera meitat del s. XV. D'extensió més reduïda i amb un llatí descurat, les glosses vulgars semblen indicar també un origen valencià.

De característiques molt similars, sobretot a la *Grammatica proverbiandi* de València, són les dues obres conegudes de Bartomeu

Menhardt (1930:245), en el sentit que el manuscrit "ne s'y trouvait pas encore vers 1450" i que "parvint à la bibliothèque... depuis 1540", podem suposar una redacció al voltant del s. XV.

⁶⁸⁸ Es tracta del ms. 8950 de la Biblioteca Nacional de Madrid. Vegeu les transcripcions del colofó, de l'índex i d'alguns paràgrafs que dona Casas Homs (1950:120-126), i els comentaris de Colón (1982) i Colón/Soberanas (1986:22-26).

⁶⁸⁹ Biblioteca Capítular de Vic, ms. 192 (Colón/Soberanas 1986:30-32).

Mates, batxiller en arts (1424) i mestre de les escoles de Barcelona (almenys des de 1431)⁶⁹⁰. La primera, el *Libellus pro efficiendis orationibus*, publicat a Barcelona en les últimes dècades del XV⁶⁹¹, s'incriu plenament, com les anteriors, en la tradició medieval. Així, a part de compartir gran part dels continguts —que se centren sobretot en la sintaxi intraoracional, amb ocasionals al·lusions morfològiques i una breu introducció fonètica— amb les *grammaticae proverbiandi* ja vistes, J. M. Casas Homs anota que, entre les *auctoritates* citades, totes corresponen al cànnon medieval: des de l'inevitable Priscià al seu *alter ego* medieval Petrus Helias, al *Catholicon* i al *Derivator* (segurament Hugutio), passant pel *Grecisme* o el *Doctrinale*, i escadusserament Beda o Donat⁶⁹². Les citacions clàssiques són infreqüents, i corresponen al fons més purament medieval (Virgili, Plaute, Horaci, Boeci). Els exemples llatins segueixen també models de segona mà. També els recursos expositius són absolutament medievals, i en concret sovint decididament escolàstics: plantejament de *quaestiones* en un pla purament especulatiu i ús de procediments deductius i argumentatius, fins a arribar al sil·logisme. El recurs medieval als acròstics tampoc no hi

⁶⁹⁰ Sobre aquest autor i la seua obra, vegeu M. Vilallonga (1993:147-149).

⁶⁹¹ La data exacta de publicació per Iohannes Gherlinc a Barcelona ha estat molt controvertida, ja que a l'incunable apareix consignat l'any, poc fiable, de 1468. Hom considera que pot ser un error per 1488. Vegeu, per a la discussió sobre el tema, R. Miquel y Planas (1914a, 1951), P. Bohigas (1933, 1962) i P. Bohigas/A.-J. Soberanas (1976), a part de la reproducció facsimil en E. Canibell (1906). Casas Homs (1950:121) considera que Mates ja devia haver mort el 1463.

⁶⁹² Vegeu Casas Homs (1950, 1951) i Colon/Soberanas (1986:33-34) per a aquestes i altres característiques de les obres de Mates.

és absent. Pel que fa a la llengua, cal apuntar així mateix el deficient llatí que s'hi pot llegir, "que más parece un romance latinizado", si és que no arriba a extrems gairebé macarrònics: "et per consequens carent illis participiis", "multe cause alie possunt assignari... tamen pro nunc sufficient ista", etc.⁶⁹³. Del mateix Bartomeu Mates es van imprimir bastant més tard, el 1501 i el 1503, uns *Principia artis grammatices ad proverbiandum perutilia*⁶⁹⁴, que no són sinó una versió resumida i corregida, amb algunes petites addicions (per exemple de llistes de verbs amb versió al català), de la primera.

Totes aquestes obres comparteixen, a banda de la dependència d'esquemes teòrics típicament medievals, el fet de tenir previst un dels mètodes de pràctica gramatical més comuns a les escoles de la baixa edat mitjana i del primer renaixement: l'anomenat *proverbi*, o *fer lo proverbi*, que hem vist programat en els plans de les escoles valencianes durant tot el XV —i encara després en la primera universitat⁶⁹⁵. És el que W. H. Woodward —més prop dels manuals de l'època, com recorda F. Rico⁶⁹⁶: "si datur *thema*...", "si romancium datur..."— anomena *themata*, composicions orals breus que eren "a little more than a purification and an expansion of the Latin speech exacted

⁶⁹³ Casas Homs (1950:133).

⁶⁹⁴ Almenys la del 1503 va ser impresa per Iohannes Luschner, Barcelona (Casas Homs 1950:124). Vegeu també Colon/Soberanas (1986:33).

⁶⁹⁵ Vegeu les àmplies referències donades en l'apartat anterior 1.4.2.1., i en concret els comentaris de Colon (1982).

⁶⁹⁶ Rico (1982:29), que recorda també l'analogia del terme francès actual, *thème*, enfront de *version*.

exemplificacions artificials i les traduccions aberrants del vulgar. Vegeu, d'aquests darrers, un exemple de cadascun en el *Libellus* de Mates⁷⁰⁴:

alie omnes debent poni in genitivo, ut dicendo:
Io he meniat lo moltó, lo cos, la cama, lo peu, lo dit;
componitur sic: Ego comedi mutonis coporis tibie pedis
digitum. Et intelligitur quod comedi digitum pedis tibie
corporis mutonis.

Similiter dicendo *la anima damnada nit e iorn
es turmentada*. Componitur sic: damnatum quod est manes
nocte dieque torquetur.

Sens dubte el *Liber elegantiarum*, com ja hem pogut intuir, participa de moltes de les característiques d'aquestes *grammaticae proverbiandi*. Per començar, el mateix Esteve declara aquesta utilitat escolar a la carta proemial del *Liber*:

Quos [sc. eloquentissimos codices] inter
legendum, non nulla ymo plurima conspicebam sinonima
luculentasque orationes, ita Latine, sic proprie ad cotidianum
sermonem nostrum accomodatas, presertim in his que in ludis
gramaticae in didascalorum discipulorumque ore tractantur,
dicantur Latine.

⁷⁰⁴ Vegeu Casas Homs (1950:134).

El *Liber*, de fet, el que fa és oferir un gran conjunt de materials aptes —entre moltes altres coses— per a *fer lo proverbii*, però amb una disposició alfabètica. A més a més, el *Liber* presenta altres característiques objectives que comparteix amb els opuscles de Mates, i encara en altres de les *grammaticae proverbiiandi*. És el cas, com hem comprovat ja abans⁷⁰⁵, de determinats tipus de frases llatines —amb versió vulgar—, com les que contenen referències al món escolar. Tot i que hem vist que sovint han estat manllevades dels *Rudimenta* de Perotti, aquest fet, més que no impugnar la pertinència del tret, posa de relleu la connexió dels *Rudimenta*, i de molts altres manuals humanistes, amb determinades tradicions escolars medievals. En canvi, en bastants més ocasions el *Liber*, igual com Mates i molts altres texts plenament tradicionals, presenta un llatí deficient i sobretot traduccions catalanes caracteritzades "por su contextura desaliñada, defectuosa construcción o pobreza e inexactitud léxica"⁷⁰⁶.

En un altre sentit, el *Liber* també pot arreglar-se amb la majoria d'aquests manuals: sembla estar destinat a l'ensenyament superior, i fins i tot universitari. En efecte, es pot comprovar que les obres d'aquest tipus solen prescindir, per exemple, de l'exposició de continguts elementals, com ara la morfologia nominal i verbal, o tractar-los superficialment —com és el cas de la prosòdia—, fet que pressuposa que els alumnes a què anaven dirigits ja devien dominar aquests rudiments gramaticals⁷⁰⁷. Així mateix, i per les mateixes raons que hem

⁷⁰⁵ Vegeu l'apartat anterior 1.4.2.1..

⁷⁰⁶ Casas Homs (1950:133-134).

⁷⁰⁷ Casas Homs (1950:118): "Estos extos dejan entender que los alumnos poseían conocimientos fundamentales de gramática, por lo menos de analogía, porque lo ordinario es que prescindan de la exposición de las flexiones regulares, nominales i verbales. Se estudiaban éstas en las

comentat més amunt, seria possible considerar fàcilment el *Liber*, atenent al seu gruix i al tenor d'algunes explicacions gramaticals, com un text per a l'ús dels professors, que alhora hi podien trobar nombroses frases, i àdhuc fragments sencers, per a proposar com a *thema* als estudiants. Donada la gran varietat, en tots els sentits, d'aquests texts, podem suposar així mateix que el *Liber* seria igualment útil per al *proverbi major* i per al *menor*.

Amb tot, les connexions de l'obra de Joan Esteve no es limiten a aquestes. Creiem que alhora hi són presents diverses característiques que veiem representades tan sols en gramàtiques posteriors, de les darreries del XV o principis del XVI, i més o menys influïdes per les noves tendències humanístiques. Segons J. Rubió, després de la impressió del Perotti a Barcelona, el 1475, es pot percebre una major preferència per les edicions de mestres italians⁷⁰⁸. Aquesta preferència pot quedar exemplificada en dues estampacions que, com ja és habitual, també ofereixen un generós nombre de versions en llengua vulgar. Tanmateix, a diferència de les edicions catalanes dels *Rudimenta*, en aquests casos el text original en vulgar italià ha estat traduït. En la primera de les impressions, l'*Opusculum grammatices* de Giovanni Sulpizio da Veroli (Barcelona, Pere Miquel, 1491), aquesta traducció de vegades ha estat imperfecta, i són freqüents els italianismes més o menys dissimulats. En la segona, el *Thesaurus constructionis* ja comentat d'Antonio Mancinelli (Perpinyà, Johann Rosenbach, 1501), s'hi han afegit

escuelas preparatorias, y los testimonios son rarísimos, porque la enseñanza de semejante disciplina preparatoria, como la de la doctrina y del cálculo, era eminentemente memo'ristica y dada con frecuencia en lengua materna".

⁷⁰⁸ Rubió (1973 (1990:211)).

uns *Epitoma seu regulae constructionis* de verbs i adverbis amb equivalències en català oriental⁷⁰⁹.

En qualsevol cas, resta clar que els estudiosos locals, a través de les impressions casolanes o de les importades, molt més nombroses, es podien anar familiaritzant amb els nous mètodes vinguts de mar enllà. A València, a part del *Liber elegantiarum*, trobem una altra obra incunable, fins ara molt poc estudiada, que sembla reflectir en un grau o altre les noves tendències en l'estudi de la llengua llatina. Són les *Notes ordenades seu rudimenta artis grammaticae* de Bernat Vilanova, àlia Navarro (València, Nicolau Spindeler, 1500). D'aquest personatge, del qual ja hem donat diverses referències anteriorment⁷¹⁰, només reordarem que, a banda de professor de Filosofia Moral entre 1500 i 1502, exercí diversos càrrecs d'importància a la nova Universitat i que el 1504, després del fracàs de la suposada reforma a la Facultat d'Arts, desapareix del nomenclàtor de professors. Potser és també rellevant que la seua gramàtica estiga dedicada a Jaume Esteve, catedràtic de Lògica, amb qui compartí el càrrec d'examinador d'Arts durant la *reforma*. L'obra, el contingut de la qual, dividit en set tractats, és encara poc conegut, fou confegida per l'autor a instàncies d'aquest Jaume Esteve, "ornatissimo ac literatissimo viro", el qual l'encoratjà "assiduis... precibus... ut aliquas introductiones artis grammaticae (quae in diuersis auctorum voluminibus sparsae ac disiectae iacent) in unum compendium perstringerem & in facilem quandam discendi breuitatem reducerem"⁷¹¹. En tot cas, és

⁷⁰⁹ Colon/Soberanas (1986:34).

⁷¹⁰ Vegeu els apartats referits a l'ensenyament (1.2.4.1.) i a la vida de Joan Esteve (1.3.1.).

⁷¹¹ Vegeu més referències en Colon/Soberanas (1986:34-36).

altament significatiu que un dels autors més esmentats com a *auctoritas* siga precisament Lorenzo Valla. A més, la definició que ofereix de *grammatica*, i que inclou, com Perotti, la idea humanística —"poetarum et auctorum lectionibus observata"— de la preeminència de l'ús dels autors clàssics, s'allunya de les concepcions medievalitzants a què estàvem acostumats⁷¹². Segueix mantenint, això sí, nombrosos casos d'equivalències en vulgar, en concret en català de València, tant de verbs com de frases, que no deixen de recordar-nos bastants dels passatges del *Liber elegantiarum*. Potser un indicatiu més de la imbricació de l'obra d'Esteve amb el conjunt de produccions que, amb unes inquietuds semblants, anaven apareixent en el seu entorn més immediat.

No podem deixar de fer referència ací a una altra gramàtica, poc o gens coneguda i a la qual ja hem al·ludit, la del mestre —*nominalium doctrine professore*— de les escoles de València entre 1440 i 1451, Joan de Miravet, *Opus artis grammaticae*, (València, Petrus Hagenbach i Leonardus Hutz, 1495). Aparegué corregida per un altre mestre d'escoles, Pere Doménech, i a càrrec precisament de Jacobo de Vila, en certa manera successor del Rix de Cura editor del *Liber*⁷¹³. Sembla que igualment unes altres *Regule grammaticales* van ser impreses a València, el 1498, a partir d'una edició de Pamplona⁷¹⁴. També és necessari esmentar la figura i l'obra de Jeroni Amiguet, del qual ja hem discutit la seua indemostrada aversió a les innovacions de Nebrija. La seua obra més coneguda, els *Sinonima variationum sententiarum*, és en realitat l'adaptació d'un manual epistolar, del qual

⁷¹² Ens fa l'efecte que J. Sanchis Cantos (1992:37), de qui prenem la definició, no s'ha adonat d'aquesta pertinent diferència respecte dels seus antecessors.

⁷¹³ Vegeu, entre altres, González (1987:110).

⁷¹⁴ Vegeu González (1987:110).

tindrem ocasió de parlar més endavant. Menys coneguda, però més significativa des del punt de vista gramatical és la *In A. A. Nebrissensis artem grammaticam ysagogica via* (Barcelona, 1514), on, a part de seguir bàsicament Nebrija, confessa tenir en compte *Sepontino, Aldo Romano, Gasparino, Garino Veronensi, Daniele* [Sisó?], i altres gramàtics clàssics⁷¹⁵. Se sap, a més, que com a professor "et Valentie et Olive et Gandie" explicava el Nebrija ben abans del 1514⁷¹⁶.

Tot plegat dibuixa un panorama de força activitat gramatical, potser molt orientada a emplenar unes necessitats escolars no excessivament exigents, però no desprovista de sensibilitat cara a les innovacions de caire humanista. Sens dubte la comprensió d'aquest context explica molt bé les raons de la gestació, i les perspectives d'utilització del *Liber elegantiarum*. Així mateix podria ajudar a comprendre, al costat de les limitacions intrínseques de l'obra, les raons de la seua poca incidència. La forta competència de texts alternatius de diversos mestres i professors llavors en actiu —i d'altres de posteriors també ben prolífics, com Lorenzo Palmireno— podrien haver coincidit a entrebancar sensiblement la difusió del *Liber*. La implantació de les obres de Nebrija, i el prestigi de les dels italians —importades o impreses ací—, no degué ser tampoc una raó menor.

⁷¹⁵ En aquesta obra, publicada per Carles Amorós, Amigué adapta al català les glosses i sobretot el lèxic final que Nebrija incorpora a les *Introductiones*, però en realitat reproduceix en general les versions que donen les edicions *autoritzades* de l'obra (1501-1505, 1505), amb algunes particularitats estudiades per Colon/Soberanas (1986:78-79).

⁷¹⁶ Rico (1978:122-123), González (1987:109).

A Barcelona la penetració de les noves idees gramaticals sembla haver pres un to molt més polèmic, i haver-se polaritzat al voltant de l'obra de Nebrija. En realitat, en aquesta ciutat les *Introductiones* nebrissenses havien obtingut, malgrat tot, una ràpida i ferma implantació⁷¹⁷. Després de dues edicions barcelonines al s. XV (1497, Johann Rosenbach; 1500), se'n coneixen moltes altres aparegudes a —o promogudes des de— Barcelona al segle XVI: 1501, dues el 1505, 1508, 1511, 1523, etc., la majoria a instàncies del gran propagandista de Nebrija i professor de l'Estudi de Barcelona, Martí Ivarra. Cal dir que, des de l'edició barcelonina de 1501 (adaptació de la *Recognitio*) i fins a la de 1523, totes les impressions porten les glosses interlinears i el vocabulari final —no sempre coincidents— que la gramàtica incorpora traduïdes al català⁷¹⁸. Com a fet curiós, cal dir que algunes edicions lioneses de principis del s. XVI (com les de Jean Cleyn, 1508, 1510) estampen aquestes mateixes glosses i vocabulari final en català. Les reedicions catalanes continuaran, cada vegada més esquivades, fins al XIX⁷¹⁹.

És per això que resulta especialment significativa l'obra de Pere Joan Matoses, segons sembla inductor de la publicació i corrector del *Libellus* de Mates, i responsable d'una edició apologètica del *Doctrinale* acompanyada de la vehement desautorització de moltes de les objeccions posades a aquest per Antonio de Nebrija: es tracta de la

⁷¹⁷ Vegeu J. Rubió i Balaguer (1973 (1990:210-218)), A.-J. Soberanas (1981b, 1983).

⁷¹⁸ Segons l'opinió de Rubió (1973 (1990:214)), possiblement a càrrec de l'humanista Joan Morell, que també va intervenir en l'adaptació catalana del *Vocabulari*. Per a un estudi sobre el lèxic català que s'hi vehicula, vegeu Colon/Soberanas (1986:62-65).

⁷¹⁹ Soberanas (1981b:41-61).

Grammatica Alexandri cum expositionibus textus ac Antonii Nebrissensis erroribus quibusdam (Barcelona, 1502)⁷²⁰. Els seus punts de vista regressius i medievalitzants no trigaren a ser resposts per Francesc Torner en una *Mendarum Alexandrinarum annotatio* (Barcelona, 1501) que, centrada en qüestions de morfologia i sintaxi, introdueix actituds innovadores a l'ambient gramatical de Barcelona, alhora que adopta un to polèmic en vindicació de Nebrija i contra el qui "in dies falsa insulsaque in nostrum Antonium evomere non cessabat"⁷²¹.

A part d'aquesta apassionada defensa de l'obra del Nebreissense, trobem poques mostres d'un autèntic arrelament de les novetats humanístiques. Així, un altre autor gramatical com el perpinyanés Lluçà Colomines, professor també a València, Xàtiva i Mallorca, és autor d'unes addicions versificades a l'obra d'Alexandre de Villa Dei: *De accentu cum additionibus Luciani Perpinianensi*, recentment descoberta per Mariàngela Vilallonga⁷²². De major entitat és probablement l'obra de Joan Ramon Ferrer, concretada en el camp gramatical en un considerable tractat en cinc llibres, el *De pronomibus sui que natura* (1477), inèdit, inspirat sens dubte en el famós *De reciprocatione sui et suos* (1441) de Lorenzo Valla, a l'autoritat del qual el mateix Ferrer apel·la repetidament en l'obra, al costat sobretot de les de Ciceró i Priscià⁷²³. L'admiració per Valla, a més, l'empenyí a elaborar un *Elegantiarum breviarium* propi que, per les indicacions de què

⁷²⁰ Rico (1978:105-108), Vilallonga (1993:150-151).

⁷²¹ Rico (1978:106, 108-110), Vilallonga (1993:224).

⁷²² Vegeu Vilallonga (1993:86-87).

⁷²³ Vegeu Casas Homs (1971:32-38), Rico (1978:36-39), Vilallonga (1993:93-97).

disposem, podria seguir molt de prop el contingut de les *Elegantiae*⁷²⁴. Malgrat aquest il·lustre patronatge les altres referències bibliogràfiques del *De pronomibus* no són tan selectives. Així, al costat de nombroses citacions clàssiques i de noms tan decididament humanístics com Perotti, Tortelli o Pontano, l'autor no dubta a barrejar el *Commentator Prisciani* (sc. Petrus Helias), el *Catholicon*, *Comprehensorium*, *Derivator* (Hugutio), *Doctrinale*, *Grecismus* o Papias, entre altres veus profundament medievals. L'interés adicional que ofereix aquest personatge, professor a l'Estudi de Lleida, és la seua vinculació amb Itàlia, on estudià dret civil (Bolonya) durant un llarg temps i mantingué relació amb el Panormita, i la seua implicació amb el món jurídic, temàtica sobre la qual se li coneixen diverses obres d'importància (*Super legum Digestorum*, *Matricula iurisconsultorum*, etc.).

No cal escarrassar-s'hi massa per intuir unes quantes suggeridores analogies, salvades les distàncies, entre aquest jurista barceloní i el notari valencià Joan Esteve. Amb una dedicació professional no centrada en les lletres, però amb una irresistible inclinació per aquestes i una profunda admiració per Valla, que els empeny a emular els continguts i els títols de les seues obres. Atrets per les novetats humanistes, però sense el criteri suficient per a destriar-les de les tradicions gramaticals que aquestes pretenien de forabandir. És per això que podríem fer perfectament extensives a Esteve les frases que F. Rico, amb l'eloqüència habitual, dedica a Joan Ramon Ferrer, quan considera que "nuestro hombre carece de cualquier especie de

⁷²⁴ Així, Casas Homs (1971:36) precisa: "Sovint s'ajunta ell mateix en les cites de Val·la: 'Laurentius et ego'. Aquest 'ego' representa l'*Elegantiarum Breviarium*, altrament desconegut, que sembla coincidir molts cops amb la divisió en capítols de les *Elegantiae* del Val·la: 'Hec quoque refero in meo Elegantiarum breviario, eodem libro et capitulo'".

discriminación que permita emparentarlo con los humanistas a quienes emplea... y a quienes equipara en autoridad con figuras tan importantes como Papías o Ugucione. Nada revela mejor las limitaciones de la cultura que la tenacidad en apuntalar sus argumentos con retahílas de gramática tenebrosos"⁷²⁵. F. Rico, més enllà, fa extensiu el diagnòstic al comparar els *dilettanti* procedents de les cancelleries més o menys reials:

Peyró [promotor de la impressió barcelonina dels Rudimenta] y Ferrer ilustran bien las debilidades de la tradición intelectual de los curiales. Capaces de sentir una afición verdadera por la cultura de los studia humanitatis; capaces de apropiársela profundamente; capaces de estimular un cierto clima favorable en los concejos, en las cortes o en palacio; capaces de satisfacer adecuadamente, por sí mismos, ese interés. Desde Bernat Metge a Juan de Mena, Alonso de Palencia o Pedro de Miquel Carbonell, los curiales pueden librar escaramuzas sueltas contra los españoles "qui insulsa basbaraque oratione loquuntur"^[726], pero no pueden asestar el golpe mortal a la barbarie. Ni pueden ni saben. Juristas mayormente, [...] cuando olfatean los nuevos caminos que arrancan de Italia, llevan ya irremediables vicios de formación. [...] Llegan tarde a la cultura cuyo paradigma brindaba Italia, y hubieron de quedarse en *amateurs* pobres, a menudo sin entenderla plenamente ni asimilarse sino un chillón barniz de clasicismo. Pero los studia *humanitatis*, antes que nada, eran una *paideia*, una institución

⁷²⁵ Rico (1978:39).

⁷²⁶ Rico (1978:38) cita aquí, molt ajustadament, el prolegomeno de *Liber elegantiarum*.

educación desde los fundamentos; y, sin rehacer los fundamentos, sólo cabía dar palos de ciego.

A pesar d'aquests ajustats dicteris, tant Ferrer com Esteve, *Rico volente*, poden beneficiar-se d'una mateixa expiació: la d'haver imaginat una utilitat de les seues obres entre la nova joventut en formació. En el cas de Ferrer en dedicar l'obra als "docentibus grammaticam Barcinone [...] ut presens opus ... commune vestris discipulis faciatis". En el cas d'Esteve, tenint present el medi escolar i encoratjant a la difusió de la seua obra:

conspiciebam sinonima luculentasque orationes,
ita Latine, sic proprie ad cotidianum sermonem nostrum
accomodatas, presertim in his que in ludis gramatice in
didascalorum discipulorumque ore tractantur, dicantur Latine.
[...]

Que, nisi opinio me fallit, aliquid adiumenti
erunt allatura illis qui insulsa barbaraque oratione loquuntur,
ut, cum ad exteros litteras demus, nos omnino litterarum
inscios esse putent. [...]

Tu igitur ea leges, ceterisque copiam facies, si
modo tibi digna videbuntur, et in manus exeant aliorum.

Després d'aquesta ullada a l'ambient gramatical dels dos grans centres culturals del nostre àmbit lingüístic, potser caldria matisar la idea que a "València, les posicions dels mètodes tradicionals eren

fortes"⁷²⁷. Hi veiem les mateixes vacil·lacions en l'assimilació dels models per part dels locals. En tot cas, és constatable una producció gramatical pròpia més copiosa —i que demana encara estudis més aprofundits—, que per ella mateixa excusa la necessitat de recórrer a manuals forans, com el de Nebrija. Ni que fos per protecció econòmica, doncs, cal acceptar que, entre altres obres, el *Liber* hagués pogut retardar, com afirma J. Rubió i Balaguer, la renovació profunda que l'obra del castellà representava.

⁷²⁷ Rubió (1973 (1990:212).

B) La lexicografia del Renaixement.

El Renaixement representa pel que fa a la lexicografia, més encara potser que no en relació amb la gramàtica, una considerable continuïtat respecte a les darreries de l'edat mitjana. Tal com afirma C. Buridant, "la lexicographie de la Renaissance est loin d'être en rupture totale avec la tradition médiévale"⁷²⁸. En una mateixa línia, M. Lindemann remarca que "pour les dictionnaires —tout comme pour la plupart des premiers livres imprimés— c'est constance et continuité qui règnent au XVe siècle"⁷²⁹. Així i tot, és evident que es la tradició lexicogràfica ha experimentat al s. XVI una renovació important, que el mateix autor explica per diversos factors:

—La promoció dels vulgars, que permetrà el desenvolupament d'una lexicografia poliglota com a via de superació de la fragmentació lingüística europea.

—La invenció i expansió de la impremta, que determina uns nous productes lexicogràfics de gran impacte i major homogeneïtat⁷³⁰.

—La voluntat dels humanistes de recuperar els fons lexicogràfics clàssics sota una nova perspectiva.

⁷²⁸ Buridant (1986:33).

⁷²⁹ M. Lindemann (1985:58).

⁷³⁰ No sols estructural (interna dins cada obra, i d'unes en relació a les altres), sinó entre les diferents versions de cadascun d'aquests productes.

Malgrat aquestes consideracions, el cert és que "le passage du XVe au XVIe siècle dans le domaine de la lexicographie est relativement inexploré" i que no es pot traçar un balanç de d'aquesta transició mentre hom no haja avançat suficientment en diverses direccions: la preparació d'edicions crítiques de les grans obres de lexicografia llatina⁷³¹; la replega d'inventaris complets de la producció lexicogràfica fins a 1600; i la identificació de les formes de transmissió de les interrelacions i dels lligams entre la xarxa d'obres lexicogràfiques del Renaixement⁷³².

Per damunt de les nombroses tasques que encara queden per cobrir, és possible constatar algunes tendències generals d'aquesta període: una cada vegada més afïnada adaptació dels útils lexicogràfics a les necessitats concretes a què havien de servir, i una presència creixent de les llengües vernacles, que menarà a un desenvolupament independent de les lexicografies vulgars. Pel que fa a la primera orientació, Buridant precisa que:

Au public scolaire, on offrira plus volontiers des lexiques pratiques de langue, pourvus de références grammaticales élémentaires, et d'expressions réduites, au public lettré, des lexiques plus encyclopédiques véhiculant un fond ancien pouvant être augmenté de références aux *realia*

⁷³¹ En aquest sentit, Buridant (1876:34) anuncia la preparació de les edicions crítiques de l'obra de Papias (vegeu Papias 1977-1980) i de la *Catholicon*, anunciada per A. della Casa (1981), o de la *Tabula Speculum Historiale* de Vincent de Beauvais.

⁷³² Buridant (1986:33-36).

contemporains. C'est grâce à ce deuxième courant qu'est transmis, jusqu'à la Renaissance, l'héritage de la latinité classique et médiévale, dans lequel les humanistes pourront encore puiser [...] ⁷³³.

Veiem així definits dos grans tipus d'obres lexicogràfiques, que podem correlacionar alhora amb la segona de les orientacions esmentades abans, el desenvolupament d'un lexicografia vernacular: els reculls dirigits a un públic menys especialitzat o exigent, que tendiran a una major presència del vulgar, i els grans repertoris, amb altres condicionaments, que tanmateix no sempre exclouran una incorporació de les varietats vernacles.

Els lèxics del primer tipus comptaven ja amb una llarga tradició medieval, que parteix de les glosses bilingües alto-medievals i enllacen amb les versions simplificades de les grans compilacions medievals. Com recorda C. Buridant, "la lexicographie en langue vernaculaire s'est greffée sur la lexicographie latine et s'est développée à partir d'elle, à travers les compilations les plus diverses, les lemmes latins étant pourvus de glosses vernaculaires" ⁷³⁴. En efecte, hem vist en els epígrafs anteriors repetits exemples de vocabularis llatins que, en alguna de les versions o còpies presentaven glosses en llengües vulgars (el *De nominibus utensilium* del prolífic Alexander Neckam (1157-1217) o el *Dictionarius* (mitjan s. XIII) de John of Garland, entre altres). Potser no és casualitat que siga devers el segle XIII quan semblen començar a assolir una certa entitat els vocabularis que, al costat del llatí, incorporen glosses regulars en una altra llengua vulgar. A. Castro

⁷³³ Buridant (1986:33).

⁷³⁴ Buridant (1986:28).

no deixa d'insinuar aquest nou i diferent context social i educatiu i remarca que

Los glosarios latinos que figuran en el *Corpus Glossariorum Latinorum* de Goetz y los grandes diccionarios de Papias, Huguccio, etc. pertenecen a una época y a un ambiente en que las voces latinas se aclaraban o traducían aún con palabras latinas: los latino-románicos se dirigen ya a legos que necesitan el sostén del román paladino para penetrar en las humanidades de entonces⁷³⁵.

És així que, en concret pel que fa al domini d'oïl, cal adreçar al segle XIII la sèrie de vocabularis anomenats *Abavus* (c. 1285 en antic), basats en gran part en l'*Elementarium doctrinae erudimentum* de Papias⁷³⁶. En canvi es basa més tost en el *Catholicon* una sèrie de vocabularis manuscrits anomenats *Aalma*, ja de la segona meitat del segle XIV (c. 1380), i amb una destinació fonamentalment escolars. Es manifesta en una reducció considerable de les informacions extretes de la seua font principal⁷³⁷. De procedència i característiques semblants però independents cal considerar l'anomenat vocabulari de

⁷³⁵ A. Castro (1936:vii).

⁷³⁶ Editat per M. Roques (1936-38:I). Vegeu també, per a més informació, i altres vocabularis bilingües llatí-francès, L. Bray (1990), C. B. Boyer (1986), Weijers (1991), M. Lindemann (1985).

⁷³⁷ Editat críticament també per M. Roques (1936-38:II) i J. Buridant (1986:30).

bis (manuscrit H 110 de Montpeller), corresponent ja al segle XV⁷³⁸. També al segle XV, i a part altres mostres menors de lexicografia bilingüe llatino-francesa⁷³⁹, correspon el *Dictionarius* del cartoixà Firmin Le Ver (compilat entre 1420 i 1440, i imprés el 1486), el qual es basa, segons declara l'autor mateix, en el *Catholicon*, Papias, Hugutio i Brito. Considerat el diccionari més ampli de la seua època (45.000 entrades enfront de les 6.000-8.000 de la sèrie *Abavus*), cal notar que no sempre s'hi aporta la traducció francesa, i que s'hi combina la classificació alfabètica amb el mètode de la derivació⁷⁴⁰. Seran aquestes diverses adaptacions franceses dels repertoris medievals, i sobretot del *Catholicon*, les que donaran lloc a diverses reelaboracions que arribaran a la impremta, a finals del segle XV i principis del XVI. Entre aquestes diverses versions amb correspondències franceses destaquen, amb nombroses estampacions des de 1482-84, les conegudes amb els noms de *Catholicon abbreviatum* (Rouen, 1492) i *Catholicon parvum* (París, 1497; Lió, 1499)⁷⁴¹.

Paral·lelament a aquestes adaptacions de la lexicografia llatina, cal consignar ací dos altres importants tipus d'obres lexicogràfiques centrades directament en la llengua francesa. En primer

⁷³⁸ Vegeu, per a dades ben concretes sobre aquest vocabulari, P. Nobel (1986) i J. Monfrin (1988).

⁷³⁹ Bray (1990:1789).

⁷⁴⁰ Vegeu Bray (1990:1789-90) i Monfrin (1988:30).

⁷⁴¹ Vegeu un estudi sobre aquestes edicions impreses en M. Lindemann (1985). Per a un estudi sobre les principals característiques d'aquests repertoris, en concret del *Catholicon abbreviatum* de 1482, vegeu B. Lépinette (1994b). Dec aquestes informacions a la gentilesa de la Dra. Brigitte Lépinette. Vegeu a més Buridant (1986:41).

lloc, també cronològicament, la producció d'una sèrie de *nominalia* o llistes de mots francesos, amb glosses ocasionals en anglés, datables de 1240-50, i destinades a l'aprenentatge del vocabulari francès a Anglaterra. Aquests objectius tindran una variada continuïtat, fins i tot en llibres de conversa, com la *Manière de langage* (1396), o amb gramàtiques totalment redactades en francès, com el conegut *Donne françois* de John Barton (abans de 1409)⁷⁴². En segon lloc, des de finals del s. XIII i fins a finals del XV, hom comença a trobar diverses mostres de glossaris i vocabularis de contingut exclusivament francès, en molts casos com a simples *esplanaments de vocables* de les obres traduïdes a què van annexos⁷⁴³. Un dels casos més coneguts és el del vocabulari amb què Pierre Bercheure encapçala la seua traducció francesa de Tit Livi.

Fins ben avançat el segle XVI, tanmateix, només veurem desenvolupar-se en el domini francès una lexicografia bilingüe plurilingüe. La primera mostra d'aquests lèxics poliglots cal trobar-la el 1464, any en què es pot datar el manuscrit del diccionari bretó-francès llatí de Jean Legadeuc, imprès el 1499 i basat àmpliament en el *Catholicon*. Poc després, el 1510, s'estampa a Roma una *Introducción quaedam utilissima sive vocabularius quatuor linguarum* (llatí, italià, alemany, francès), en realitat adaptació ampliada del *Introito e portada* del vocabulari d'ordenació ideològica italià-alemany, imprès a Venècia el 1477, i que ja havia servit de base al *Vocabolari molt profitós per aprendre lo Catalan Alamany y lo Alamany Catalan*, imprès a Perpinyà el 1502⁷⁴⁴. Altres lèxics plurilingües semblants gaudiran d'un èxit notable durant tot el XVI, entre altres els derivats del conegut *Dictionarium*

⁷⁴² Vegeu Lusignan (1987:94-127).

⁷⁴³ Bray (1990:1790).

⁷⁴⁴ Colon/Soberanas 1986:55-59).

(Reggio, 1502) de l'eremita Ambrosio Calepino (1435-1511). En efecte, aquest gran repertori va ser en principi monolingüe llatí —amb algunes referències en grec—. Tot i contenir menys entrades que el *Nebrissensis*, està elaborat amb l'ambició d'un gran diccionari enciclopèdic: inclou gran quantitat de noms propis i de citacions d'autors clàssics⁷⁴⁵. Aparegué completat, almenys des de l'edició del *Calepinus pentaglottus* d'Anvers (1545), amb equivalències en diverses llengües, entre les quals el llatí, el grec, el flamenc, l'alemany i el francès⁷⁴⁶.

Ben abans, certament, ja havia aparegut una adaptació, amb versió del llatí al francès en comptes del castellà, del *Lexicon hoc est dictionarium ex sermone latino in hispaniensem* de d'E. A. de Nebrija (Salamanca, 1492), i que fou impresa a Lió el 1511 amb el títol de *Vocabularius Nebrissensis*. Cal, però, deixar constància d'un fet interessant: ja en la primera edició es fa constar que s'hi han afegit "quam plurimis additionibus a Papa et Hugone excerptis"⁷⁴⁷. La nòmina de fonts apareix no sols ampliada sinó totalment renovellada en edicions posteriors del mateix diccionari (com les de Caen a càrrec dels germans Angier, c. 1529). En comptes dels repertoris plenament medievals, les referències són ara a Calepino, Perotti o Lorenzo Valla, tot i que de fet s'hi manté un contingut lèxic semblant. El recurs a la simple al·lusió a aquestes noves autoritats ja revela, tanmateix, que un conjunt d'autors situats dins l'òrbita del nou humanisme havia aconseguit un prestigi suficient per a avalar, ni que fos nominalment, les produccions

⁷⁴⁵ Per als trets del *Calepinus*, vegeu Lindemann (1985:71-72), D. Krömer (1990:1715) o Collison (1982:64).

⁷⁴⁶ Bray (1990:1791), Collison (1982:64).

⁷⁴⁷ Lindemann (1985:68, 81). B. Lépinette (1992) ha demostrat la dependència del *Vocabularius Nebrissensis* respecte de les versions catalanes del *Lexicon* de Nebrija.

lexicogràfiques franceses de principis del XVI. La incidència d'aquest nou cànon humanista, també la podem constatar, amb més precisió, potser de manera més efectiva, dins els continguts del *L'Épigramme elegantiarum*.

Però la lexicografia francesa no arribaria a la maduresa fins als finals de la primera meitat del s. XVI, amb l'obra de Robert Estienne Guiart pel seu interès de llatí, publica el 1531 un *Latinae linguae Thesaurus*, el 1538 un *Dictionarium Latinogallicum*, i finalment el 1539, un *Dictionnaire francoislatin*. Només en aquest darrer, i per primera vegada, apareixerà el francès com a llengua de partida. És en aquesta primera ocasió en què, circumstancialment, i per oblit o mancança de l'equivalència llatina, algunes entrades apareixen redactades exclusivament en llengua francesa. Tot i això, és obvi que "le français en 1539, sert encore a l'illustration du latin"⁷⁴⁸. En una segona edició, a partir de 1549, cependant, le dictionnaire est intentionnellement à double sortie [...] le mot-vedette fait souvent l'objet du latin, ou d'un mot d'étymologie"⁷⁴⁹. En definitiva, aquesta versió constitueix ja un "dictionnaire du français, fait pour les Français, par les Français"⁷⁵⁰.

En el domini anglès trobem ben aviat algunes glosses i comentaris en llengua anglesa, ja al·ludits, que apareixen als *nomina* que havien de servir a l'aprenentatge del francès. Aquesta tradició té la culminació brillant en el diccionari bilingüe francès-anglès que William Caxton (c. 1422-c. 1491) imprimí el 1480. Paral·lelament es podria trobar també mostres primerenques d'adaptacions dels grans repertoris

⁷⁴⁸ Bray (1990:1793). Vegeu també Lindemann (1985).

⁷⁴⁹ T.R. Wooldridge (1977:242-243).

⁷⁵⁰ T.R. Wooldridge (1977:25).

lexicogràfics medievals. El més destacat d'aquests, i justament el primer diccionari a presentar una precedència de la llengua anglesa és el *Promptorium parvulorum*, compost el 1440 pel dominicà anglès Galfridus Grammaticus. Basat àmpliament en el *Catholicon* i en obres com Hugutio, el *Distigium* i el *Dictionarius* de John of Garland, el diccionari de Guillelmus Brito o altres⁷⁵¹, està dividit en dues parts, un *Nominale* i un *Verbale*, ordenats tots dos alfabèticament. Fou imprès el 1499. La següent adaptació coneguda és un altre diccionari anglès-llatí de 1483, el repertori anònim anomenat *Catholicon Anglicum*, que pren l'obra que li dóna nom com a font de la major part de les vuit mil entrades que conté, sense oblidar Virgil, Isidor, Papias, Hugutio, el *Doctrinale* i sobretot el *Liber equivocorum* (o *Synonyma*) de John of Garland⁷⁵². Presenta un sol llistat alfabètic, i inclou bastants més equivalents o sinònims llatins que no el *Promptorium*, però no fou imprès fins 1881. També del segle XV data un altre vocabulari llatí-anglès, amb continguts de procedència medieval diversa, conservat en nombrosos manuscrits i conegut amb el nom de *Medulla grammaticae*. Sí que arribà a la impremta, en canvi, el 1500, un altre anònim diccionari llatí-anglès, l'*Ortus vocabulorum*, que declara basar-se en fonts medievals, generals com el *Catholicon*, de l'àmbit germànic com el *Breviloquus* o la *Gemma vocabulorum*, de l'anglès, com la *Medulla grammaticae*, o fins i tot en produccions renaixentistes com el *Cornucopiae* de Niccolò Perotti que, més enllà de l'escàs ús real que se n'hi fa, indiquen la voluntat de vincular-se amb les noves aportacions humanistes, tot i que és molt més important la incidència d'obres

⁷⁵¹ D.T. Starnes (1954:11-18).

⁷⁵² Vegeu per a aquests repertoris D.T. Starnes (1954), a part de Weijers (1991:201, 184), Buridant (1986:31), Collison (1982:56), S.I. Landau (1989:37).

plenament medievals no declarades com els *Equivoca* de John Garland⁷⁵³. Una reivindicació encara més àmplia d'autors clàssics humanistes —Plini, Cató, Columel·la, el *Cornucopiae* de Perotti, entre d'altres — la trobem en les obres de John Stanbridge, *Vocabula* (1496) i *Vulgaria* (1508), tots dos vocabularis ideològics llatí-anglès per a l'ús dels aprenents de llatí, en els quals sembla seguir més tost autors medievals com el *Dictionarius* de John of Garland, el *De nominibus* d'Alexander Neckam, o fins i tot el *Vocabulari* llatí—anglo-saxó de l'abat Aelfric (s. X). Haurem d'esperar el 1538, amb la impressió del *Dictionary of syr Thomas Eliot knyght*, per poder trobar una obra plenament enllaçada amb els nous plantejaments humanístics. Basant-se en gran part en el precedent *Calepinus*, reivindica com a fonts autors clàssics com Fest o Varró, i humanistes com Nèstor, Tortelli, Varró, Perotti, Nebrija, Budé i el mateix Calepino⁷⁵⁴. Hi trobem així mateix la primera reflexió sobre la pràctica lexicogràfica i sobre la voluntat de fonamentar-se, críticament, en els millors autors clàssics i humanistes. En definitiva, veiem que hem d'esperar fins a primeries del cincents per a poder identificar una obra que parteix conscientment dels postulats propugnats per l'humanisme⁷⁵⁵.

⁷⁵³ Starnes (1954:36) indica que "The compiler... tended to follow the medieval tradition, and his use, if any, of the *Cornucopiae* is negligible".

⁷⁵⁴ Vegeu per a tots aquests vocabularis renaixentistes anglesos l'obra bàsica de Starnes (1954), a part del breu *aperçu*, amb interessants apreciacions sobre la metodologia lexicogràfica, de G. Stein (1981).

⁷⁵⁵ Vegeu una anàlisi d'aquests plantejaments en Eliot, i una revisió de tota la lexicografia anglesa del Renaixement en T. Hayward (1978). Respecte de l'evolució experimentada entre el s. XV i el XVI, vegeu aquest autor (1978:13):

[→⇄]

Dins l'àmbit germànic, coneixem des de ben antic glossaris més o menys rudimentaris, com el *Glossarium Salomonis* (finals s. VIII) glossari monolingüe llatí, relacionat amb el *Liber glossarum*, i imprés amb glosses alemanyes c. 1483⁷⁵⁶; o les *Glosses de Kassel* llatí vulgar-alemany bavarés, del s. IX. En el domini holandés, trobem els anomenats *Glossarium Bernense* (c. 1250), glossari alfabètic llatí-neerlandés, el *Glossarium Trevirensis* (s. XIV), glossari sistemàtic llatí-neerlandés, o el *Glossarium Harlemense* (c. 1440), també llatí-neerlandés, esplèndidament editat fa uns anys⁷⁵⁷. Algunes de les primeres elaboracions lexicogràfiques de més volada són el conegut com a *Vocabularius brevilogus* (últim quart del s. XIV) i el *Vocabularius Ex Quo* (c. 1400). El primer és un diccionari llatí que, de vegades, apareix amb glosses en alemany, atenent a la seua difusió sobretot al nord de l'actual Alemanya. Basat en gran part en l'*Elementarium* de Papias i el *Catholicon*, també com altres de l'època —p.e. el ja esmentat *Promptorium parvulorum*— reparteix el lèxic en tres blocs: *Nomina*,

It is a safe assumption that there were the following lexicographical principles prevailing in the course of 16th-century philological activity:

- (1) the principle of following the Medieval tradition of lexicography, and
- (2) the principle of laying emphasis upon the classicality of lexicography.

The first principle is one which was quite dominant in the lexicography of 15th-century England [...]. The second principle was most earnestly pursued by Thomas Elyot, and proved in a sense a most powerful model in the characterization of the whole work of Latin lexicography in the English Renaissance.

⁷⁵⁶ Weijers (1991:188).

⁷⁵⁷ Vegeu-ne l'edició crítica, facsimilar, i l'estudi a càrrec de P.G.J. van Sterkenburg (1973).

Verba i Indeclinabilia. El seu èxit li proporcionà una reelaboració ara amb el nom de *Vocabularius brevilocus* (c. 1475; imprès a Basilea el 1478) va portar a terme l'humanista, hel·lenista i hebraïsta⁷⁵⁸, alemany Johann Reuchlin (1455-1522), que hi va incorporar bona còpia de termes jurídics. Preat per la claredat de presentació, va obtenir també una notable acceptació i fou reimprés en nombroses ocasions. Pel que fa a *Vocabularius Ex Quo*, també un diccionari llatí anònim⁷⁵⁹ amb glosseja baix-alemany, es basa en part en el *Brevilogus* i en els altres grans repertoris llatins medievals, però molt simplificats⁷⁶⁰. És el diccionari amb una més àmplia difusió tot al llarg del domini lingüístic alemany durant la baixa edat mitjana, va ser portat a l'estampa el 1467 a Estrasburg en una edició a la qual seguiren almenys quaranta més⁷⁶¹. Un altre important diccionari de l'època (segona meitat del s. XIV) és el *Vocabularius Lucianus* que, basat principalment en el *Catholicon*, incorpora glosseja

⁷⁵⁸ Vegeu W.K. Percival (1986a) sobre les aportacions de Reuchlin com a hebraïsta.

⁷⁵⁹ Buridant (1986:32) fa la impressió de considerar-lo obra de Fritsche Closener, però probablement es tracta d'un error, tenint en compte altres afirmacions segurament més documentades, com les de Weijers (1991:205), K. Kirchert (1986) o B. Schnell (1986:73): "Die Überlieferung des vermutlich um 1400 von einem anonymen Verfasser aus dem niederdeutschen Sprachraum erstellten Wörterbuchs setzt Anfang des 15. Jahrhunderts ein".

⁷⁶⁰ Weijers (1991:205), Buridant (1986:32).

⁷⁶¹ Per a una presentació de les principals dades d'aquest diccionari, vegeu Schnell (1986). Vegeu també K. Kirchert (1986) per a una revisió de la lexicografia alemanya del període.

alemany, ja que tingué una difusió centrada a Bavària i Àustria⁷⁶². També al s. XIV apareixen dos dels primers diccionaris importants llatí-alemany, i centrats tots dos en el sud-oest alemany. Es tracta, en primer lloc, del *Vocabularius* (c. 1360) de Fritsche Closener, ordenat alfabèticament, que inicia així la lexicografia llatí-alemany de la baixa edat mitjana. L'índex de mots alemany-llatí que porta incorporat constitueix alhora el primer diccionari alemany-llatí tardo-medieval. Poc més tard trobem el *Vocabularius de significatione nominum* (c. 1390) de Jakob Twinger (1346-1420), basat en l'anterior però més enciclopèdic, tot recorrent a Papias i Hugutio, fet que en determinà una difusió més selectiva i restringida⁷⁶³. A finals del s. XV tingué una gran difusió l'anomenat *Vocabularius Latino-Teutonicus*, compilat en la dècada de 1470, i que cita entre les seues fonts Hugutio, el *Catholicon*, el *Breviloquus*, Papias i altres. Derivat seu sembla haver estat un altre lèxic bilingüe, datable a finals del XV i de gran èxit durant el primer quart del XVI, el *Gemma vocabulorum* o *Gemma gemmarum*, que esmenta les mateixes autoritats, a més de Brito, per exemple, però alhora amplia en molts casos les informacions del seu predecessor⁷⁶⁴. Aquests productes lexicogràfics, al costat d'altres d'importats, poden haver cobert la majoria de necessitats lexicogràfiques fins que, avançat el siscent, apareixen les grans compilacions de Dasypodius, *Dictionarium Latino-Germanicum et viceversa Germanico-Latinum*, imprès a Strasburg, 1535-36) o el *Novum Dictionarie genus* d'Erasmus Alberus, diccionari bilingüe imprès a Frankfurt el 1540.

⁷⁶² Weijers (1991:206).

⁷⁶³ Weijers (1991:187, 191), Buridant (1986:32-33).

⁷⁶⁴ Vegeu Starnes (1954:34-36), que comenta aquests dos diccionaris bilingües com a probables fonts de l'*Ortus vocabulorum* llatí-anglés.

D'altra banda l'alemany també apareix en un nou tipus d'obres que comencen a tenir acceptació des de començament del s. XVI: els diccionaris plurilingües que inclouen, no sempre al costat del llatí, diverses llengües vulgars. Ja hem parlat precisament del primer diccionari multilingüe *Introito e porta* vènet-alemany (Venècia 1477) i del seu successor *Introductio quaedam utilissima sive vocabularius quatuor linguarum Latine Italice Gallice et Alammanice* (imprés de Roma 1510), els quals tindran un esplet de continuadors. Entre altres *Vocabularium Latinis, Gallicis et Theutonicis verbis scriptum* (imprés a Lió, 1514), que conté també un diccionari francès-alemany per matèria seguit d'un manual de conversació; o el *Sex linguarum, Latinae Gallicae, Hispanicae, Italicae, Anglicae et Teutonicae* (Augsburg 1530)⁷⁶⁵.

A la península italiana es produeix un desenvolupament de la lexicografia llatina semblant al de les altres àrees europees. La florència primerenca de l'humanisme no permet de comprovar-hi, per raons que en aquest moment tan sols podem intuir, una especial eclosió de les obres pròpiament lexicogràfiques. No podem oblidar, pel que fa a la lexicografia medieval, que els autors de la majoria dels grans repertoris ja van ser italians: Papias, Hugutio, Giovanni Balbi. Plenament inserits dins la tradició medieval apareix el *Liber declari* o *Declarus*, vocabulari llatí del benedictí sicilià Angelo Senisio (1305-1386), abat de Sant Martino alle Scale de Palerm des del 1352, data pròxima a la redacció del diccionari. Sembla estar basat sobretot en Hugutio, i en menor grau en Papias, el *Mammotrectus*, i potser el *Catholicon*, de tots els quals incorpora els procediments de la *derivatio*, la *compositio* i l'*etymologia*, però limitades als mots coincidents en les inicials. S'hi segueix, per tan

⁷⁶⁵ Buridant (1986:35).

una ordenació alfabètica, tot i que limitada a les primeres lletres. Però el tret més destacat de l'obra és la forta presència de vulgarismes, de sabor sicilià, presentats gairebé sota la forma d'una glossa dins cada article "facendone quasi un vocabolario latino-volgare o almeno un ponte tra questi ultimi e quelli latini più antichi"⁷⁶⁶.

Després d'aquest darrer, el primer gran diccionari, aquest sí plenament llatí, compost a Itàlia fou *De priscorum proprietate verborum collectanea*, del napolità Giuniano Maio, professor de gramàtica a Nàpols en la segona meitat del XV, i per tant en plena època humanística. La seua obra, dedicada "ad invictissimum Regem Ferdinandum", fou impresa a Nàpols mateix el 1475, a la qual seguiren altres a Treviso (1477, 1480) o Venècia (1482). Presenta un cert desordre alfabètic, amb la repetició ocasional consegüent d'alguns lemes. Inclou citacions d'autors, etimologies, i la distinció dels diferents significats de cada mot, en la línia de les *distinctiones* medievals⁷⁶⁷.

El pas següent, dins els repertoris exclusivament llatins, entra ja plenament dins l'àmbit de l'humanisme. A càrrec, precisament, d'un dels seus representants amb més fortuna, Niccolò Perotti, i amb una de les obres que, com hem vist, havia de tenir major repercussió, *sub specie fontis*, en la lexicografia del Renaixement europeu: en veiem rastres en l'*Ortus vocabulorum* llatí-anglès⁷⁶⁸, en els successius *Vocabularium Nebrissensis*⁷⁶⁹, en diversos vocabularis bilingües italians⁷⁷⁰, o el

⁷⁶⁶ A. Rossebastiano Bart (1986:119). Vegeu en el mateix sentit O. Olivieri (1942:73-74) i M. Pfister (1990:1844).

⁷⁶⁷ Olivieri (1942:72-73).

⁷⁶⁸ Starnes (1954:36).

⁷⁶⁹ Lindemann (1985:66-67).

Vocabolista llatí-italià de Luigi Pulci (s. XV)⁷⁷¹. Es tracta, òbviament, del *Cornucopiae sive linguae Latinae commentarii*, amplíssim comentari —de més de 1000 fulls⁷⁷²—, "veramente farraginoso ed affastellato"⁷⁷³ dels *Epigrammes* i del *Liber de spectaculis* de Marcial, imprès pòstumament —a cura del seu nebot Pyrrhus— a Venècia, el mateix any que el *Liber elegantiarum*, 1489, i precisament a càrrec del mateix impressor, Paganino Paganini⁷⁷⁴. L'obra, contra el que podria semblar al principi, no es limita a fer una exegesi ampliada dels epigrammes de

⁷⁷⁰ Com el *Vocabolario latino-bergamasco* del segle XV, al qual diu Olivieri (1942:79): "Almeno una volta mi pare che il Glossario bergam. derivi direttamente del *Cornucopiae* [sic] del Perotti". Dec aquest referència bibliogràfica a l'amabilitat del professor Cesàreo Calvo.

⁷⁷¹ Olivieri (1942:89).

⁷⁷² Sandys (1906-08:II, 71).

⁷⁷³ Olivieri (1942:73).

⁷⁷⁴ Resulta curiós comprovar la gran quantitat d'exemplars d'aquesta primerenca edició paganiniana a les biblioteques espanyoles (almenys sis; García Craviotto et alii 4424). No sembla forassenys atribuir-ne la responsabilitat al zel comercial de Rix de Cura, agent comercial de Paganino en terres ibèriques, com hem demostrat en un capítol anterior (1.2.4.). Es pot comprovar també la presència de gran quantitat d'exemplars d'altres edicions incunables de l'obra a les biblioteques espanyoles en García Craviotto et alii (1990: núms. 4424 a 4432). És probable que la utilització —i destrucció consegüent— d'aquest *capolavor* es veiés afectada, tal com va passar amb el *Liber*, per l'aparició dels exitosos diccionaris —més convencionals, però més pràctics— d'E. Antonio de Nebrija.

Marcial, sinó que ofereix una veritable recopilació lèxica, d'abast enciclopèdic, de la llengua llatina. Tal com precisa F. della Corte, "gli 'Epigrammi' di Marziale, neppure menzionati nel titolo, erano solo un pretesto per i *Commentarii linguae Latinae*, mascherati sia dal commento a un testo, sia dal titolo *festivus*, che nascondeva la *varia et miscella et quasi confusane doctrina*"⁷⁷⁵. És aquesta supeditació a l'aparença d'un comentari a l'obra de Marcial el que empeny el Perotti a evitar una ordenació alfabètica, habitualment seguida, o intentada, en els repertoris lexicogràfics medievals. Però, com també recorda el Della Corte, "Perotti rifuggiva da tutto ciò che sapeva di medioevo e preferiva risalire alle fonti non ancora inquinate: esse sono il *De lingua Latina* di Varrone, il *De verborum significatione* di Verrio Flacco, epitomato da Festo e ulteriormente compendiato da Paolo Diacono, le *Noctes Atticae* di Gellio, il *De compendiosa doctrina* di Nonio, le *Etymologiae sive Origines* di Isidoro da Siviglia, oltre ovviamente alla lettura diretta degli classici. *Commentarii* dunque, cioè quaderno di appunti, e non più commento"⁷⁷⁶. I abandonament, almenys en alguns aspectes, de la metodologia lexicogràfica medieval, tot seguint les petjades del seu mentor en molts aspectes, com hem vist, Lorenzo Valla. Tot i això, ben aviat algunes de les primeres edicions, com les venecianes de 1494 i sobretot la de 1499 a càrrec d'Aldo Manuzio, incorporen a la fi un índex alfabètic dels vocables citats i explicats al llarg de l'obra⁷⁷⁷. Aquesta necessitat didàctica és la que podria explicar, segons Della Corte, el recurs mnemotècnic sistemàticament emprat per Perotti, que consistia a

⁷⁷⁵ A. della Corte (1986:239), el qual fa una aproximació interessant als continguts i plantejaments del *Cornucopiae* perottiana. Dec aquesta referència a la gentilesa del professor Luis Cañigral.

⁷⁷⁶ Corte (1986:239).

⁷⁷⁷ Olivieri (1942:73). Colon/Soberanas (1979:20).

explotar la tècnica de la *derivatio*, ni que fos en molts casos a contrari per negar la connexió etimològica. Autoimposat el rebuig del reix medieval als tractats mètrics, aquestes "associazioni alliteranti", tot i que necessàries "in una società che, a causa degli alti costi del materiale scriptile, era costretta a mandare a memoria gran parte dello scritto", contribuïren a l'èxit de l'obra i "al suo monopolio del latino fino alla comparsa dello Stephanus e del Calepino"⁷⁷⁸. En definitiva, tot i que Perotti parteix sempre d'expressions de Marcial, l'aparició de definicions de mots, l'anàlisi de sinònims i heterònims, de la formació de paraules etc., permeten de definir el *Cornucopiae* com un autèntic diccionari de llengua llatina. Aquest fet, al costat del gran nombre de citacions d'altres autors clàssics, van contribuir a la reutilització de moltes de les seues observacions en tots els diccionaris llatins posteriors fins a Forcellini⁷⁷⁹.

A pesar d'aquestes característiques relativament originals, és molt probable que en l'obra de Perotti haja tingut una inspiració determinant la d'un altre humanista destacat, Giovanni Tortelli, relacionat també amb la Cúria papal. Aquest primer bibliotecari de la Vaticà va escriure el 1449, i va publicar el 1471 a Roma, els seus *Commentaria grammaticorum de orthographia dictionum et Graecarum tractarum*, també coneguts simplement com a *Orthographia*, en atenció al contingut principal⁷⁸⁰. Consisteix bàsicament en un minuciós tractat d'ortografia llatina, lletra per lletra, síl·laba per síl·laba, amb nombroses cites d'autors clàssics, i en especial del seu favorit Juvenal⁷⁸¹. Segueix

⁷⁷⁸ Corte (1986:244).

⁷⁷⁹ Vegeu els comentaris de S. Prete citats per Corte (1986:244).

⁷⁸⁰ Vegeu l'exemplar de l'edició de Vicenza (G. Tortelli 1471) a la Biblioteca Universitària de València (BUV, Inc. 54).

⁷⁸¹ R. Pfeiffer (1976:100).

vocabulari de mots llatins d'origen grec, ordenat alfabèticament. La censura que, en l'ambient humanístic dels seus contemporanis, va suportar l'addició d'aquest suplement en forma de diccionari enciclopèdic del món antic a una obra de les característiques de l'*Orthographia*, ja ens revela fins a quin punt la pruija per allunyar-se dels mètodes i gèneres medievals, i per no descendir als soterranis de la pedagogia elemental, ha pogut incidir en la producció 'lingüística' —gramatical i lexicogràfica— dels humanistes⁷⁸². Heus ací, tant en Perotti com en Tortelli, algunes de les raons que podrien explicar l'escassa producció purament lexicogràfica dels primers humanistes del XV, almenys en forma de grans repertoris anàlegs als elaborats a l'edat mitjana: la voluntat d'allunyament de les tècniques medievals, el desig d'imitar els grans comentaristes postclàssics, la vanitat d'ocupar-se en tasques exegetiques, pròpies de *grammatici*, i inconfusibles amb les dels *grammatistae* o professors de primeres lletres⁷⁸³. Es podrien aventurar encara altres causes: la

⁷⁸² F. Rico (1993:76) ens ho fa veure amb la seua particular habilitat descriptiva:

Cierto, por ejemplo, que se precisaban manuales y repertorios. Pero ¿iba a ponerse Valla a redactar un libro para principiantes? Una vez, había comenzado un *Ars grammatica* para Alfonso el Magnánimo, pero ni con ser quien era el destinatario pasó de unas pocas páginas; y ni siquiera habría visto con demasiada simpatía que Niccolò Perotti se ocupara en los *Rudimenta* que inauguran la ilustre serie de las gramáticas del humanismo: en su ambiente, no se dio por bueno que Giovanni Tortelli añadiera un 'de dictionibus latinis' a la monumental *Orthographia* que en realidad constituye una auténtica enciclopedia del mundo antiguo".

I sintetitza:

Es fácil de entender que los *letterati* de más categoría, y en especial las grandes lumbreras de la universidad, quisieran marcar las distancias frente a los obreros del humanismo.

⁷⁸³ Aquesta distinció és reivindicada entre altres, com recorda F. Rico (1993:77), per Poliziano en la seua *Lamia*:

[→↔

necessitat de realitzar tota una revisió dels coneixements grammatibus rebuts, i una nova recepció del clàssics, abans d'embarcar-se en una gran compilació, que quedaran per als humanistes del segle XVI, etc.

Hi ha no gensmenys un *gènere* lexicogràfic en què els humanistes excel·liran des de ben enjorn, ja que el consideren el propi: el dels inventaris, acompanyats sovint de llargs comentaris i il·lustracions textuais, de noms propis, entre els quals especialment noms geogràfics i mitològics. És cert que els noms propis apareixen incorporats al més sovint dins els repertoris lèxics medievals, des dels glossaris als grans diccionaris, començant per Papias, que adquireix així un caràcter enciclopèdic, en part seguint les petjades de les *Etymologiae* d'Isidor, curulles de referències geogràfiques. L'humanisme, però, hi aporta un interès específic, vinculat amb la descoberta i redescoberta— i sobretot la reinterpretació dels texts antics, en especial cas particularment els geogràfics i els històrics, que reben noves edicions i comentaris, quan no suporten imitacions més o menys afortunades. Com recorda F. Rico, "los humanistas, por conveniencias pedagógicas y por exigencia intelectual, sentían la necesidad de situar los nombres de las cosas, de la Antigüedad y del presente, no solo en el tiempo, sino también en el espacio que les era propio, y por ahí, dieron lugar a los estudios geográficos, en forma de repertorios, comentarios, manuales y nuevos textos"⁷⁸⁴. Una de les primeres mostres d'aquesta tipologia topogràfica fou el *De montibus, sylvis, fontibus, lacubus, fluminibus*.

Nostra aetas parum perita rerum veterum nimis breviter grammaticum sepsit. At apud antiquos olim tantum auctoritatis habuit ut censores essent et iudices scriptorum omnium soli grammaticum. Nos autem nomen hoc in ludum triviale detrussimus tanquam pistrinum... Ceterum apud Graecos hoc genus non grammaticum, sed grammatistae, non litterati apud Latinos, sed litteratores vocabantur.

⁷⁸⁴ F. Rico (1993:69).

stagnis seu paludibus et de nominibus maris liber (c. 1355-74) de Giovanni Boccaccio (1313-1375). A part d'altres obres semblants a càrrec de Domenico Silvestri, Domenico Bandini o Guglielmo de Pastrengo⁷⁸⁵, ja dins el *Quattrocento* sabem per exemple que Flavio Biondo (1392-1463) envià al Magnànim la seua célebre *Italia illustrata*⁷⁸⁶, combinació de descripció geogràfica i estudis històrics renovats. També el futur papa Piccolomini (1405-1464) incorpora amplis comentaris sobre Europa i Àsia dins la seua *Historia rerum ubique gestarum*. Paral·lelament es recuperen els texts dels més coneguts geògrafs clàssics: la *Geografia* d'Estrabó és traduïda al llatí per Guarino da Verona; la *Geographia* de Claudi Ptolemeu fou traduïda per Manuel Chrysoloras i Giacomo Angeli da Scarperia, i impresa ben aviat, a la Roma de 1465⁷⁸⁷; la *De chorographia* o *De situ orbis* de Pomponi Mela ja s'havia difós a través d'una còpia que Petrarca va adquirir i copiar a Avinyó el 1335⁷⁸⁸. En el mateix manuscrit va descobrir el *De fluminibus, fontibus, lacubus, nemoribus, paludibus, montibus, gentibus per litteras libellus* del geògraf llatí Vibi, que sens dubte degué inspirar, com a

⁷⁸⁵ Vegeu M. Vilallonga (1993b:52-53). Dec aquesta referència i moltes de les que segueixen a la gentilesa de l'autora.

⁷⁸⁶ A. Gómez Moreno (1994:316).

⁷⁸⁷ F. Rico (1993:69). Gómez Moreno (1994:316) n'esmenta una traducció per Jordi de Trebisonda.

⁷⁸⁸ Reynolds/Wilson (1974:115). La popularitat de Mela entre els humanistes fou inqüestionable. El seu coneixement es considerava imprescindible en els nivells superiors de formació retòrica. Considerant sols l'àmbit hispànic, rebé edicions crítiques per part d'Hernán Núñez de Guzmán i més tard del Brocense (V.J. Herrero 1981:285-286).

mínim, el títol de Boccaccio⁷⁸⁹. També l'obra de Plini el Vell, *Naturalis historia*, o la de Solí (s. III), *Collectanea rerum memorabilium*, basades en l'anterior, van assolir una àmplia difusió. Fruit d'aquest nou ambient és entre altres l'*Onomasticon* de Dionysius Nestor o *Novariensis*, un diccionari de noms propis imprès a Milà el 1483, ordenat alfabèticament i que encara sembla haver tingut en compte obres medievals com Papus. L'àmplia difusió d'aquest recull queda demostrada per la presència, probablement de la impressió incunable, entre els opuscles (*Novus Vocabolista*) de l'inventari, ja comentat, del canonge valencià Mateu Mercader.

Fora de l'àmbit italià, entre altres l'humanista Hermanus Torrentius (+ 1520) publicà també un *Elucidarius carminum historiarum vel Vocabularius* (Deventer, 1498), un altre diccionari de noms propis amb citacions corresponents, que assolí així mateix diverses reimpressions⁷⁹⁰.

Potser cal recordar ací que les obres amb referències especials als noms propis, i en especial els geogràfics, tingueren igualment molt prop nostre una nodrida continuïtat. Entre els humanistes catalans del XV, Jeroni Pau (c.1458-1497) inicia aquesta mena de publicacions amb *De fluminibus et montibus Hispaniarum* (1475), dedicat a Roderic Borja. No seria aquest l'últim text d'aquest canonge barceloní sobre aquesta matèria; el seguirien *De priscis Hispaniae episcopatibus et eorum terminis*, un *Excerpta ex itinero Antonini Pii et Theodosii per Hispanias*, i altres, a part de la cèlebre història de la seua ciutat.

⁷⁸⁹ Vilallonga (1993b:51-52).

⁷⁹⁰ Collison (1982:57).

*Barcino*⁷⁹¹, dedicada a Paolo Pompilio. Un altre humanista destacat, el cardenal Joan Margarit (c. 1422-1484), no deixà de tractar diversos d'aquestes temes geogràfics dins el seu tractat d'història peninsular, el *Paralipomenon Hispaniae* (c. 1465-1481)⁷⁹². Entre els escriptors lligats al regne de Castella, fou Rodrigo Sánchez de Arévalo, establert a Itàlia, amb el *Libellus de situ et descriptione Hispaniae* (1463) el que inicia aquesta mena de tractats geogràfics. Ja dins la península, Alfonso Fernández de Palencia, amb el seu *Compendiolum breve, quo civitatum, oppidorum atque fluminum nomina Hispaniarum innotescant* (c. 1482) precedeix també en açò Elio Antonio de Nebrija, que publicà el 1491 el seu *Isagogicon cosmographiae P. Mela* (escrit c. 1487-90)⁷⁹³. Per la seua banda, Lucio Marineo Siculo sembla seguir molt de prop l'obra del cardenal Margarit en el seu *De laudibus Hispaniae* (imprés c. 1495-98).

⁷⁹¹ Vegeu Vilallonga (1993:181-195; 1993b:53-55), a part de la introducció i edició crítica d'aquesta autora a les seues obres en J. Pau (1986).

⁷⁹² Vegeu R.B. Tate (1954, 1970 i 1976) i Vilallonga (1993b:55-57).

⁷⁹³ Es tracta, segons F. Rico (1993:70), d'una "lúcida presentación del método geográfico de Ptolomeo, donde las autoridades clásicas y los sólidos fundamentos astronómicos y matemáticos conviven con una despierta atención a los intentos y logros de los navegantes contemporáneos, de cuyo arrojo el autor espera que en pocos años cambien notablemente el mapamundi heredado". L'obra tingué ja reedicions independents entre 1497 i 1504, amb el nom de *Introductorium in Cosmographiam P. Melae* (Vilallonga 1993b:58; Gómez Moreno 1994:317).

Però a part els gran repertoris lèxics, de tradició medieval de saba humanista, i dels reculls especialitzats, com els geogràfics —i els corol·laris exteriors corresponents—, a Itàlia comença a florir una lexicografia bilingüe amb participació del vulgar, almenys des del *Trecento*. Organitzats al principi habitualment per matèries, els glossaris bilingües, com apunta molt perspicaçment A. Rossebastiano Bart, "sono nuovi strumenti d'uso pratico, richiesti dalla società borghese emergente dei mercanti e degli artigiani, che intendono sottrarre al mondo dei chierici il privilegio della cultura, almeno a livello elementare"⁷⁹⁴. El primer d'aquests glossaris llatí-italià, corresponent a dialectes de la Itàlia central, és el del mestre Goro d'Arezzo, datable mitjan s. XIV. L'estudiosa A. R. Bart, suara esmentada, classifica peces que millor representen aquesta inflexió segons el tipus d'ordenament del material lèxic: casual, metòdica, i alfabètica. Entre els reculls ordenats de forma casual hi ha, a banda d'altres⁷⁹⁵, el famós, més que per raó del seu autor, *Vocabolario latino-volgare* (toscà) (c. 1494) de Leonardo da Vinci (1452-1519). Molt esquitit quant al contingut (sols 195 lemes, dels quals només 7 substantius), potser el fet més remarcable és la coincidència amb el *Liber elegantiarum* pel que fa a la procedència de la majoria de termes: els *Rudimenta grammatices* de Niccolò Perotti, que Leonardo utilitzà quan, ja major, decidí d'apropiar-se el llatí. Una prova més de la popularitat que aquesta gramàtica assolí a tot arreu, a finals del quatrecent.

Pel que fa als segons lèxics, els d'ordenació metòdica, que sigui ideològica o temàtica, hom ha destacat⁷⁹⁶ que sovint estan lligats al

⁷⁹⁴ A.R. Bart (1986:119).

⁷⁹⁵ Vegeu per a més detalls Bart (1986:119-121), M. Philippi (1990:1844-1845).

⁷⁹⁶ Bart (1986:122).

escolar, com a complements dels manuals de gramàtica, d'ortografia, sempre en l'aprenentatge elemental del llatí, o com a ajut utilíssim, podríem afegir, de les pràctiques de conversa sobre temes específics. Aquesta finalitat permet de constatar-hi una evolució envers la simplificació, que suposarà una reducció progressiva de l'*expositio* o explicació llatina —i per tant de l'etimologia, la *derivatio* i la *compositio* —, mentre que hi ha un desenvolupament de les referències al vulgar. Un primer pas en aquesta línia correspon al *Vocabularium breve* llatí-venet/bergamasc recopilat al s. XV per Gasparino Barzizza (1359-1431), i famós per les seues repetides impressions des de 1509. Basat en Priscià, Isidor, Papias i Balbi, es tracta d'una mena de continuació del *Declarus*, però d'extensió més reduïda i amb més presència del vulgar. Manté alguns dels trets dels repertoris medievals (marques i informacions morfològiques, a més d'*expositio* llatina o etimologia, en alguns casos), però ordena els lemes en camps semàntics lligats a la vida pràctica —entre altres: *rerum volatiliū, de fructibus erborum, de seminibus, de animalibus sylvestribus, de edificiis et instrumentis urbanis, de instrumentis et utensilibus coquinae, de ornamentis vestium et calciamentis*, etcètera. Un pas envers la simplificació comentada —tot mantenint sobretot algunes informacions morfològiques— el donen en canvi diversos glossaris, tots del XV, com el llatí-bergamasc basat en el de Barzizza, el *Cornucopiae* de Perotti o les *Derivationes* d'Hugutio⁷⁹⁷; com el glossari llatí—nord-italià (c. 1450) atribuït a Jacopo da Calcinia, que presenta els *nomina necessaria scholaribus*; com el ric recull (almenys 2000 lemes), datable de principis del quatrecent, transcrit per

⁷⁹⁷ Vegeu Olivieri (1942:77-80).

Cristiano da Camerino, caracteritzat per l'absència de verbs, i uns lemes precedits de *hic, hec, hoc* com a marca de gènere⁷⁹⁸.

Pel que fa als vocabularis amb ordenació alfabètica, cal esperar gairebé un segle per trobar una continuació decidida al *Declaratio* d'Angelo Senisio, com per exemple amb el vocabulari copiat el 1448 per Garbrando Spirinch di Schydam; o com el seu contemporani llatí-venecià amb vora 200 fulls, que declara com a fonts el *Catholicon* o *Vocabularium breve*. Un altre exemple destacat d'aquests diccionaris alfabètics és l'anomenat *Vocabulista ecclesiastico* llatí-llombard/ligur, i que els termes religiosos en constitueixen una mínima part, disparellada entre la resta de lemes. Recopilat per Giovanni Bernardo Savonese, frati "del sacro ordine di heremiti observanti di Santa Augusta", que sembla haver-se basat, segons O. Olivieri, en el *Cornucopiae* perottiana o altres obres⁷⁹⁹, rebé la primera impressió a Venècia el 1479. També en aquests tipus de vocabularis bilingües trobem versions simplificades, que denoten finalitats més escolars. Una plasmació d'aquesta orientació pedagògica és la dels *repertoris d'homònims*, com el conservat a la 'Biblioteca Comunale di Foligno', en el qual després de sentències mnemotècniques i metrificades s'introdueixen els lemes llatins seguits dels equivalents en italià vulgar, tot combinant doncs dos sistemes ben usuals en la lexicografia medieval⁸⁰⁰.

L'important pas envers la col·locació precedent del vulgar dins els diccionaris bilingües llatins, segons A. R. Bart, es produeix

⁷⁹⁸ Vegeu per a tots aquests i altres lèxics amb ordenació temàtica Bart (1986:121-130).

⁷⁹⁹ Olivieri (1942:82).

⁸⁰⁰ Vegeu l'exemplificació i els comentaris de Bart (1986:121-133).

tardanament, per part dels humanistes, i en particular a través dels vocabularis estilístics, originats en els reculls sinonímics per a l'ensenyament retòric⁸⁰¹. Tenint en compte que aquesta és una característica sobresortint del *Liber elegantiarum*, i especialment innovadora i primerenca dins el context de la lexicografia catalana, peninsular, i encara europea, serà convenient, arribat el moment, d'analitzar i comprovar en detall si s'hi compleixen els condicionaments apuntats. La presència dels vulgars com a punt de partida, tot i que està sempre subordinada a l'estudi del llatí, pressuposa un cert grau de reconeixement d'aquestes llengües, que es pot posar en relació amb l'anomenat, i discutit, *humanisme vulgar*.

En l'àmbit italià constitueix el primer exemple d'aquesta tendència el vocabulari toscà (c. 1470-75)⁸⁰² de Nicodemo Tranchedino, encara inèdit. Una altra mostra, sensiblement elaborada, de finals del XV (imprés a Florència el 1500) és la de Nicola Valla da Girgenti (Agrigento), que recopilà un *Vocabularium vulgare cum latino apposito*, dedicat per l'autor als minyons que volen aprendre el llatí, però útil també per "conducere canis". La finalitat estilística de l'obra indueix l'autor a fixar-se sobretot en els valors semàntics dels termes llatins que segueixen el vulgar sicilià de partida, i deixa en segon lloc aspectes tradicionalment més tractats, com la *derivatio*, la *compositio*, o l'etimologia. Malgrat la proximitat cronològica, d'objectius, de tècnica i de plantejaments del *Vocabularium vulgare* amb el *Liber elegantiarum*, no hem pogut constatar una connexió directa entre tots dos repertoris. En tot cas, al costat de les concomitàncies del *Liber* amb reculls semblants d'altres dominis lingüístics, aquests paral·lelismes demostren

⁸⁰¹ Bart (1986:133).

⁸⁰² Datació atribuïda per Pfister (1990:1845).

una vegada més que la lexicografia, i la societat, catalanes participaven dels processos i evolucions socio-econòmics, culturals, educatius o lexicogràfics que afectaven la resta d'Europa.

No cal dir que la lexicografia italiana participa també, i de forma preeminent, en l'avantguarda de l'eclosió dels diccionaris plurilingües de les varietats vulgars, que en definitiva són la concreció de les noves necessitats socials i econòmiques d'una activa burgesia mercantil i menestral, en el cas italià més que en cap altre amb interessos àmpliament internacionalitzats. La finalitat exclusivament pràctica d'aquests manuals lèxics exclou comentaris en les correspondències entre llengües, presentades en pla d'igualtat. La presència precedent d'un dels vulgars en aquest tipus de vocabularis és fins i tot anterior a la documentada en els diccionaris llatí-vulgar, però cal veure-hi només el reflex d'un canvi social més que no de la valoració *cultural* de la llengua parlada. Els antecedents, en l'àmbit italià —o en els encontorns—, són realment reculats: les famoses *Glosses de Kassel* neollatí (itàlic?)-bavarés del s. IX, el *Glossario di Monza* italià-grec del s. X. Ja al s. XV, trobem un glossari napolità-àrab d'ordenació temàtica, i sobretot la llarga sèrie de glossaris italià-alemany que culminaran el 1477 a Venècia amb la impressió —reduïda— del ja sovint esmentat *Introito e porta* vènet-alemany⁸⁰³, ampliat més tard amb altres llengües (llatí i francès el 1510, castellà el 1526, etc.⁸⁰⁴), o adaptat a altres contextos. És el cas de

⁸⁰³ Pel que fa a aquesta sèrie de vocabularis bilingües, vegeu Bart (1986:134-141).

⁸⁰⁴ Sobre aquest vocabulari, amb inclusió de l'espanyol, i sobre l'evolució de la lexicografia italo-espanyola, vegeu A. Gallina (1959:27-40).

l'adaptació català-alemany/alemany-català de 1502, a què ja hem al·ludit⁸⁰⁵.

Finalment, i sense eixir del s. XV podem encontrar-nos amb el que ha estat qualificat com a "il primo esempio di vocabolario italiano, almeno *in nuce*"⁸⁰⁶: el *Vocabolista* llatí-italià de Luigi Pulci (s. XV). En realitat es tracta de la selecció d'uns 700 llatínisms (precedits de 200 termes mitològics) de l'italià —i per tant, de fet, mots italians—, glossats sempre en vulgar toscà, i extrets, entre diversos altres reculls, segons sembla, de Papias, el *Liber* de Giuniano Maio, el *Vocabolista ecclesiastico*, i també el *Cornucopiae* de Niccolò Perotti⁸⁰⁷.

Les primeres mostres d'un cert abast lexicogràfic també apareixen dins l'àmbit de la llengua castellana en forma de glosses: les conegudes com a *Glosas silenses* (del Monestir de Silos), i *Glosas emilianenses* (del Monestir de San Millán de la Cogolla), totes dues del s. X o XI⁸⁰⁸, que consisteixen en anotacions a texts religiosos en un parlar romànic de base navarro-aragonesa. Altres documents de la

⁸⁰⁵ Per a més notícies, vegeu P. Barnils (1916), G. Colon (1983a), Colon/Soberanas (1986), T.D. Stegmann (1991).

⁸⁰⁶ Bart (1986:145), Olivieri (1942:89).

⁸⁰⁷ Olivieri (1942:87-92), Bart (1986:145-146).

⁸⁰⁸ R. Lapesa (1980:164-165). Aquest autor considera que aquestes glosses "no son el primer intento de escritura en vulgar; para componerlas los anotadores manejaron una especie de diccionario latino-romance, no conservado, por desgracia", ja que les representacions dels sons romànics presenten una certa estabilitat.

mateixa època i àrea ofereixen altres glosses llatines i romàniques. El pas següent, la recopilació en glossaris queda representat per diverses recopilacions estudiades per A. Castro: els anomenats *Glosario de Toledo* i *Glosario de Palacio* (finals s. XIV-principis s. XV), i *Glosario de El Escorial* (s. XV). Tots tres manifesten una procedència aragonesa, tot i que lingüísticament no presenten particularitats dialectals, i semblen haver estat copiats en algun cas d'originals francesos. Apareixen redactats en un ordre aproximadament alfabètic, a partir de glossaris que segurament no hi estaven ordenats igualment.

La tradició lexicogràfica medieval en l'àmbit hispànic culmina amb l'obra d'Alfonso (o Alonso) Fernández de Palencia (1423-1490). Aquest intel·lectual professional, després de servir els primers anys dins la casa del bisbe de Burgos, Alonso de Cartagena, s'estableix a Itàlia entre 1441 i 1453⁸⁰⁹, on entra al servei del cardenal Bessarió, i manté relacions amb el cercle d'humanistes contemporanis, entre els quals Jordi de Trebisonda. Després de residir a Roma i Florència, retornà a Castella, on desenvolupà la seua obra historiogràfica (*Gestarum Hispaniensium Decades*, el *Compendiolum* ja comentat, possiblement les perdudes *Antiquitates Hispaniae*) i lexicogràfica, tot i que retornà, per exemple, a Màntua en ocasió del Concili (1459) convocat per Pius II, com a acompanyant del comte de Tendilla. Pel que fa a la seua activitat lexicogràfica, es concreta en dues obres: *l'Universal vocabulario en latín y en romance* (Sevilla, 1490⁸¹⁰) i *De sinoyimis elegantibus liber*

⁸⁰⁹ Per a aquesta etapa de la vida de Palencia, vegeu sobretot R. Alemany (1978, a part de 1981b). Vegeu també els interessants comentaris de J.N.H. Lawrance (1990:229-230) sobre aquest humanista.

⁸¹⁰ Imprés per Meynardus Ungut i Stanislaus Polonus (24 de novembre, 1491). Vegeu l'incunable 299 de la Biblioteca Universitària de Salamanca (Riesco Bravo 1949: núm. 266).

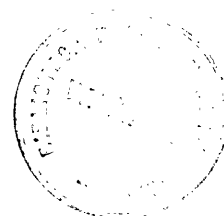
(Sevilla, 1491⁸¹¹). Aquesta darrera, tot i haver estat impresa després, podria haver estat enllestida ja el 1472 segons es dedueix del colofó⁸¹². El *De synonymis* és un diccionari de sinònims de la llengua llatina, ordenat temàticament o ideològicament. L'autor divideix els sinònims en tres llibres (que després en realitat contindran cinc parts: *de nomine* — incloent-hi adjectius, participis i pronomes—, *de verbo*, *de adverbio*, *de prepositione*, *de coniunctione*). Dins cadascuna d'aquestes parts, els sinònims estan agrupats en famílies, alhora integrades en una espècie de 'camps semàntics' més amplis: tant els uns com les altres apareixen estructurats en un ordre descendent segons una determinada lògica, almenys entre els *nomina*: dels grups més generals, o espirituals, fins a arribar als relacionats amb la mort o l'infern. Dins de cada secció, una vegada enunciat els sinònims, se n'expliquen les diferències semàntiques amb una metodologia que recorda extraordinàriament les *distinctiones* de què ja hem parlat. Les citacions dels autors que s'addueixen per a il·lustrar-les comprenen des dels clàssics (Plató i Aristòtil, Ciceró, Cèsar, Virgili, Cató, Lucà, Macrobi) i post-clàssics (Donat, Isidor, Beda) als medievals. Tot i que encara no s'ha estudiat en profunditat aquest aspecte de l'obra de Palencia, sembla especialment destacada la participació d'Isidor de Sevilla⁸¹³.

Bastant més atenció ha rebut l'altre gran repertori lèxic de Palencia: l'*Universal vocabulario* (1490), que l'autor conclogué el 1483, "ya venido en vejez", segons declara en la *Mención del trabajo pasado et del prpósito para adelante* al final de l'obra. Encarregada aquesta per

⁸¹¹ Imprés per Paulus de Colonia i socis (1490). Vegeu l'incunable 300 de la Biblioteca Universitària de Salamanca (Riesco Bravo 1949: núm. 233).

⁸¹² Vegeu Alemany (1981a:120).

⁸¹³ Alemany (1981a:124-125).

la reina Isabel, va dirigida, tal com afirma el de Palencia en l'inicial *Argumento de la obra emprendida*, a "los de España mediana mente principiaados en la latinidad", tenint en compte "la grand dificultad que incurren... quando por vocablos latinios menos conosciados buscan de entender los no conosciados"⁸¹⁴. Més en concret, l'autor vol ser útil a "los varones que eligieron religion, los quales, empleados en el culto divino, no pueden más a la estrecha escudriñar la elegancias et propiedades de los vocablos latinios si non se interpretassen segund la lengua materna"⁸¹⁵. Amb aquesta finalitat l'obra organitza en dues sèries — reflectides en les dues columnes de cada full— els mateixos mots llatins: en la primera sèrie-columna explicats en llatí, en la segona es repeteixen amb la mateixa explicació —traduïda literalment— en castellà⁸¹⁶. És aquesta la raó per què "en frecuentes casos tal romace esté fuertemente latinizado, quizás por el empeño de conservar algo tan difícil e imposible como es un paralelismo total entre la alfabetización latina y la castellana"⁸¹⁷. Ja de fa temps diversos estudiosos⁸¹⁸ han remarcat la

⁸¹⁴ Vegeu A. de Palencia (1967), i en especial la *Nota preliminar* de S. Gili Gaya (1967:5).

⁸¹⁵ Citat per S. Gili Gaya (1967:5).

⁸¹⁶ Tenint en compte que "el sistema o método de redacción hace, por regla general, que cualquier intento de hallar esta materia sea no sólo difícil sino a veces del todo infructuoso", John M. Hill (1957) va preparar-ne un *Registro de voces españolas internas*, que permet de consultar tot el mots castellans continguts, d'una forma o altra, dins l'obra.

⁸¹⁷ Vegeu R. Alemany (1981a:129).

⁸¹⁸ A. Castro (1936:x) veu "el *Universal Vocabulario*, de alonso de Palencia (1490), ... muy basado en Papias y todavía con carácter muy medieval". Gili Gaya (1967:6) assegura que "parece claro que Palencia

connexió d'aquesta obra respecte de la tradició lexicogràfica medieval i en concret de Papias. Estudis més recents i detallats, com el de H.-J. Niederehe, no sols reafirmen aquesta tesi, sinó que posen en evidència la dependència quasi total, fins en els més petits detalls, de l'*Universal vocabulario* respecte de l'*Erudimentum*, tant pel que fa als lemes d'ambdós repertoris com quant al contingut de la majoria de les entrades⁸¹⁹.

Amb una simple ullada als paràgrafs anteriors es demostra que ja no es pot mantenir l'afirmació que "hasta hoy las investigaciones bibliográficas no nos han aportado noticia alguna de obra lexicográfica en la lengua vulgar impresa con fecha anterior a la del *Vniversal vocabulario*"⁸²⁰. Queda refutada amb la simple consideració del mateix *Liber elegantiarum* (1489), que a més dóna preferència al vulgar.

debió mucho a Papias y a la tradición lexicográfica que representa el *Comprehensorium*, impreso en Valencia en 1475". R. Alemany (1981a:128-129) recull aquestes notícies, tot i que les relativitza ja que "muy probablemente —casi me atrevería a asegurarlo— las concordancias existentes entre estas obras no sean más que fruto de la utilización, por parte de sus respectivos autores, de fuentes idénticas anteriores a ellas", entre les quals hi hauria, per exemple, Isidor de Sevilla, i totes les "enseñanzas transmitidas por una antiquísima tradición; que cabe remontar a los clásicos y que fue difundida posteriormente por los humanistas medievales".

⁸¹⁹ H.-J. Niederehe (1986) exemplifica aquesta estreta relació amb algunes entrades particulars, com *sulphur* o *philosophia*, i sobretot comparant l'inventari de lemes començats per les lletres *AB*-. Les aportacions de Palencia es limiten a la reorganització d'algunes entrades.

⁸²⁰ J.M. Hill (1957:v).

Aquesta posterior impressió tant del *Vocabulario* (1490) com del *De synonymis* (1491) de Palencia, i l'escassa difusió manuscrita⁸²¹ prèvia que, almenys de forma significativa, assoliren aquestes dues obres, ens estalvien de voler-hi trobar algun antecedent del *Liber elegantiarum*. Inversament, els pocs anys transcorreguts entre la impressió del *Liber* i la d'aquests diccionaris —si no havien estat ja enllestits abans, com suposa R. Alemany⁸²²— no fan excessivament probable una influència sobre l'obra de Joan Esteve.

Tot i això, no volem deixar de destacar una sèrie de coincidències que demanarien precisions ulteriors. Així, trobem al *De synonymis* algunes famílies de mots que, en gran part, apareixen també al *Liber* d'Esteve, agrupades en aquest fins i tot en una mateixa entrada, o bé repartides en entrades diferents. Així, la família 122 de Palencia, que conté diversos mots (*helluo, gluto, gulosus, parasitus, edax, vorax, ganeo, lurco, nepos*) sembla equivaldre en gran part a la següent entrada del *Liber elegantiarum* (subratllem les coincidències):

4592. Golós.

1. Comiatonicus. 2. Edax (-cis). 3. Parasitus. 4. Gulosus. 5. Vorax. 6. Nebulo. 7. Liguriter. 8. Ebriosus. 9. Gniato. 10. Libidinosus. 11. Confectus vitiis. 12. Ganeo.

⁸²¹ Sembla que només es conserva una còpia manuscrita parcial del *Vocabulario*, al Monestir de l'Escorial (Alemany 1981a:125).

⁸²² El 1472 el *De synonymis*, el 1482 el *Vocabulario* (Alemany 1981a:120, 125), com hem dit.

Alguns dels restants noms d'aquesta família de sinònims els podem retrobar, sota formes vàries, en algunes altres entrades del *Liber*:

4589. Glot o insaciable.

1. Helluo. 2. Insaciabilis. 3. Gluto (-nis).

4867. Home golós.

1. Homo voluptati obsequens. 2. Vixit dum bene vixit. 3. Operam dedit gule. 4. Helluo.

5925. Lépols o golosos.

1. Lurcones dicti sunt a lurcando. Lurcare est cum aviditate cibum sumere. Lucilius, *Satyrarum* libro V: "Vivite lurcones, comedones, vivite ventris".

El mateix passa amb bastants altres famílies de mots del *De synonymis* palencià, com la 124 (*cibus, epulae, dapes, ferculum, cibarium, pulmentum, esca*), que retrobem repartida al *Liber*:

549. Amidó.

1. Amidium sive amidum. 2. Pulmentum album, est cibus delicatus factus ex pulve frumenti.

11352. Viandes.

1. Dapes dicuntur proprie regum. 2. Epulas privatorum dicimus. 3. Cibi. 4. Obsonium, et dicitur obsonium omnis cibus. 5. Cibarium.

Trobem analogies similars amb famílies d'altres seccions. Així, la primera de les incloses dins *De adverbio*, ço és, *De adverbii quae tempori et ordini obsecuntur*. *Actutum*, *Continuo*, *Mox*, *Protinus*, *Statim*, *Extemplo*, *Confestim*, *Festine*, *Propere*, *Cito*, *Concite*, *Otius*, *Subito*, *Celeriter*, *Repente*, *Raptim*, *Mature*, *Illico*, està representada de forma molt semblant al *Liber*:

10465. Súbitament.

1. Repente. 2. Intempestive. 3. Ocius. 4. Illico. 5. Subito. 6. Mox. 7. Continuo. 8. De repente.

10493. Tantost.

1. Subito. 2. Prompte. 3. Protinus. 4. Continuo. 5. Tantotius. 6. Mox. 7. Opido, id est, statim, et scribitur cum duo PP. 8. Statim. 9. Paulo post. 10. Nunc primum. 11. Prope diem. 12. Illicet. 13. Immediate. 14. Iam primum. 15. Quam primum et diligentissime. 16. Iam, id est, statim, ut: Iam adero, id est, statim. 17. Actutum. 18. Ocius. 19. Confestim. 20. Raptim. 21. E vestigio. 22. Propemodum. 23. Propere. 24. Sine mora. 25. Ut primum. 26. Cum primum. 27. Nunc. 28. Iam. 29. Persedulo. 30. Quam mox. 31. Extemplo. 32. Repente. 33. De repente.

L'exemplificació d'aquesta i altres sèries de sinònims podria continuar indefinidament. El fet, però, més que no demostrar una connexió directa entre les obres d'Alfonso Fernández i d'Esteve, difícilment comprovable en aquest cas donada la gran heterogeneïtat de fonts i de tipologia tècnica del *Liber*, ens sembla que podria ser més fàcilment atribuïble a la vinculació de totes dues obres a una tradició comuna de repertoris de *synonyma*, *differentiae*, o *distinctiones*, que, al llarg de les fites que hem resseguit —des dels pseudo-ciceronians i els d'Isidor, passant per les divulgades obres de John of Garland—, arriben, renovellats per la depuració humanística, als nostres autors. Ja hem pogut comprovar com les *Elegantiae* vallianes poden ser interpretades en certa manera com una redefinició, en clau crítica, del mateix gènere. Més enllà, per tant, de la procedència directa de les informacions lèxiques i semàntiques, interessa destacar ací el fet que el *Liber elegantiarum* pot ser interpretat —si més no en un dels seus polifacètics vessants— com a perfectament equivalent, no sols quant als continguts, sinó sobretot quant a tècnica, plantejament i funcions, d'aquest *De synonymis* del de Palencia, i per tant pot ser categoritzat sense reserves com un inventari de *sinònims diferencials*, en la línia dels ja revisats anteriorment. La comparació ací presentada a més a més posa en evidència, per oposició a l'obra palenciana, dues qualitats rarament destacades del llibre de Joan Esteve: la gran riquesa sinonímica llatina —superior en la majoria dels casos a la del *De synonymis*—, i la relativa facilitat de localització dels termes llatins buscats, derivada de la repetició, sota diferents encapçalaments en vulgar, de les mateixes, o semblants, sèries sinonímiques llatines.

Pel que fa a l'altre gran repertori lèxic de Fernández de Palencia, l'*Universal vocabulario*, hauríem de proposar unes conclusions semblants, després d'haver realitzat una primera aproximació a les coincidències entre aquesta obra i el *Liber elegantiarum*. Mentre que H.-J. Niederehe havia constatat una coincidència gairebé total entre Papias i Palencia, tot comparant-ne els 128/109 (respectivament) lemes començats per la seqüència *AB-*, res de semblant no es pot dir en relació

amb l'obra d'Esteve. És cert que al *Liber elegantiarum* apareixen, podríem dir que inevitablement, en diverses de les entrades (com a paraules aïllades o dins les freqüents frases), molts dels mots amb què Papias o Palencia encapçalen els articles lexicogràfics. Cal advertir també la dificultat d'establir comparacions, pel fet que com sabem, tret de casos molt excepcionals, el *Liber* no fa aparéixer mots llatins encapçalant com a lemes les entrades, i això ha obligat l'autor a una reelaboració important de la redacció dels articles, i altera la disposició de molts dels mots-entrada dels repertoris anteriors⁸²³. Tot i això, a través dels índexs exhaustius dels mots del *Liber elegantiarum* de què podem disposar⁸²⁴ —a partir de l'edició informatitzada—, estem en condicions de concloure que la falta de correspondència és notable, tant en un sentit com en l'altre. Així, el *Liber* no sembla contenir, en cap de les seues 12158 entrades, nombrosos d'aquests primers mots (començats per *AB-*) tractats en canvi per Papias i Palencia. Entre altres no apareixen al *Liber* els següents: *abba, abax, Abacuc, abactor, Abai, Abi,*

⁸²³ Resulta, per tant, molt més difícil, a més d'inexacta, una rigorosa comparació com la realitzada per B. Lépinette (1994), aplicada a Papias, el *Catholicon*, Nebrija (1492) i Calepino. No hem d'oblidar que, com que al *Liber* els mots poden localitzar-se a l'interior de les nombroses frases, apareixen amb una gran variació morfològica i doncs al més sovint en una forma no lematitzada. Dissortadament, els índexs del *Liber* de què disposem no presenten les formes lematitzades.

⁸²⁴ Que oferim dins la part 7. (*Índexs informatitzats del Liber elegantiarum*). Vegeu en concret el capítol 7.3. (*Índexs del text llatí*). Tenint en compte les característiques particulars —tot just esmentades— del *Liber* i, en conseqüència, dels nostres índexs, per tal de poder establir una comparació de dades equiparables, hem procedit a una lematització manual provisional dels mots flexionats que apareixen al *Liber*.

abaddir, Abaddon, abanech, Abarim, abartenum, abaso, abbas, abatis, Abdias, abdira, Abderites, Abdenago, Abdo, Abel, abena, Abessalon, aberuncat, abeston, Abia, Abidos, abies, abietarius, Abiezer, abigerus, Abila, abilis, Abimelech, Abiona, Abyssus, abiugare, abiuratae, ablegurrere, ablunda, abluere, abluvio, abnepos, abominare, abhorrere, abhorris, abpatruus, Abram, Abra, Abrech, abrenuntiare, abrepticus, Abrotonium, abrotanum, abrupta sanctio, Absalon, abscissura, abscidit, abscire, absictus, absida, absinthium, absorbere, abstemius, Abstinus, abstrudere, abversor. Inversament, podem comprovar fàcilment que molts dels mots de l'obra d'Esteve no apareixen ni a Papias ni al *Vocabulario* palentí, com ara, entre molts altres: *abaculus, abalienare, abbatissa, abcessit, abcisas, abciso, abdita, abdito, abducere, abetas, abhominandis, abhorreo, [adempta], abiecta, abiectius, abilitas, abinde, ablatum, abnodare, abnubo, abraso, abripio, abrugo, absolutum, absolvere, absopire, absordissimum, etc..*

A partir d'aquestes discrepàncies comprovem que, per exemple, al *Liber* manquen una gran quantitat dels noms propis presents en Papias i Palencia, gairebé tots procedents de texts religiosos o del fons medieval⁸²⁵. Així i tot encara podem trobar nombroses coincidències, des de *abavus, abdicare, abdicere, abdere, abdomen, abducere, abellana* (*avellana* al *Liber*), *abicere, abicio, abigere, abiectare, abitio, abissus, ablactare, etc.*, fins a *abrumpere, abs, ab, absque, abscedere, absilio, absisto, absto, absonare, absonum, absolere, absoletus, aspernari* (*aspernari* al *Liber*), *absterret, abstinere, absto, absisto, absumere, absurdum, abundare* o *abuti*. Aquesta simple aparició al *Liber* de lemes de Papias-Palencia no

⁸²⁵ Per a un interessant estudi comparatiu dels noms propis entre Papias, el *Catholicon* i el *Lexicon* de Nebrija (1492), vegeu B. Lépinette (1994).

significa, però, que puguem anar gaire més enllà a l'hora d'establir connexions més estretes. De fet, en la immensa majoria dels casos, el *Liber* ofereix una redacció de les entrades (on apareixen els mots coincidents en qüestió) absolutament allunyada de la de Papias-Palencia. Algun exemple concret pot servir per il·lustrar-ho:

PAPIAS.

*Elementarium*⁸²⁶

2 abacus vel abax tabula in qua viridi pulvere formae pinguntur, qua philosophi utuntur, quae et pinax dicitur, vel significat superiorem partem capitelli id est basis, hic abax abacis et hic abacus abaci a genitivo graeco abachos dicitur.

PALENCIA.

*Universal
vocabulario*⁸²⁷

[a2r^o]

Abacus vel Abax tabula est in qua super viridem pulverem forme pinguntur. Qua utuntur philosophi. Dicitur etiam Pinax significat quoque superiorem partem capitelli.

ESTEVE.

Liber elegantiarum

10655. Tinell.

1. Abacus (-ci), id est, mensa super qua potoria vasa locantur et videtur quadratus; inde etiam decuplationum tabella; inde abaculus.

⁸²⁶ Citem per l'edició de Papias (1977-1980) a càrrec de V. de Angelis (1977), tot respectant la numeració de l'editor.

⁸²⁷ Citem per l'edició facsimilar de Palencia (1967). Seguim els criteris de transcripció d'obres no editades modernament que hem precisat en casos anteriors. Ens limiten a transcriure la part corresponent al diccionari llatí, ja que a més de ser la que ofereix la redacció llatina de les entrades —més fàcilment comparable amb Papias i amb el *Liber*—, és la que serveix de base a la redacció castellana, que, com hem dit, és una simple traducció d'aquesta.

30 abellana arboris genus
cuius nuces virides
stringunt, coctae autem
minus in cibo sumptae
capitis dolorem discutunt,
stomachi inflationem
distendunt, corporis sani
pinguedinem conferunt.

[a2v^o]

Abellana arboris
fructusque genus.

1042. Avellana.

1. Nux. 2. Avellana seu
penestina, quam Greci
Ponticani vocant
corillus.

90 abrogans detrahens
maliloquus vel humilis quod
a se roget id est separet;
arrogans vero superbus
contrarius.

[a3r^o]

Abrogans detrahens
maliloquus vel qui ex
humilitate a se laudem
separet: ut arrogans super
sibi laudem querit.

10471. Superbiós.

1. Abrogans. Abrogat
qui aliena aufert vel qui
legem tollit. 2. Arogans.
Arogat qui sibi aliquid
plus iustitia sumit nec
aliorum spectat
iudicium. sed suo utitur.
3. Superbus, qui supra
modum tumore fertur. 4.
Gloriosus bonorum
suorum est minus
ostentator. 5. Insolens est
qui non solito more
felicitatem suam in
aliorum exercet iniuriam.

111 **absisto et absto**
abstini: **absistere cessare**
discedere.

[a3v^o]
Absisto et absto abstini
est discedo.

10445. Star de luny o
molt cessar.

1. Absisto, id est, longe
statuere vel stare vel
cessare.

121 **absto et absisto**
abstini, facit abstutum et
abstatum, id est longe stare.

[a3v^o]
Absto et absisto abstini
facit abstutum et abstatum:
significat longe stare.

10385. Star molt luny.

1. Absto (-as, -titi, -
titum). 2. Absistere. 3.
Distare.

126 **abundare illa re**
dicitur ex ab et undare quo
est superfluere, unde
abunde id est ubere
adverbium.

[a3v^o]
Abundare illa re dicitur
ex ab et undare. Quod est
superfluere: unde
adverbium abunde: idest
ubere.

46. Abundar.

1. Abundar. 2. Supra
modum aliquid esse. 3.
Exuberare. 4. Affluere.
5. Exundare. 6. Copiam
magnam habere.

Com podem apreciar amb un colp d'ull, la redacció d'Esteve difereix substancialment en la majoria de casos del text de Papias i Palencia —que són pràcticament el mateix. Només en els dos últims exemples —particularment el penúltim— podríem sospitar que, si més no, Joan Esteve ha pogut consultar o s'ha deixat inspirar per alguna de les indicacions dels altres dos repertoris. Sobretot tenint present que, en el cas de *absto* i *absisto*, cap dels dos lemes no els hem poguts localitzar en una altra de les més probables i constatades fonts d'Esteve per a aquests termes, el *Catholicon* —en el qual sí que apareix, en canvi, *abundare*, i amb una redacció més extensa i completa.

Evidentment, si hi ha hagut algun tipus d'influència d'un d'aquests texts, ens sembla més plausible suposar que aquesta prové de l'*Elementarium* de Papias. I no sols per raons cronològiques: hem pogut veure que era un producte lexicogràfic amb una àmplia circulació i acceptació, i que Esteve no sols el tenia a l'abast sinó que molt probablement el va consultar i utilitzar directament. En canvi, res no sabem de la incerta difusió manuscrita de l'*Universal vocabulario*. Així i tot, resulta curiós que dels 7 lemes que Palencia afegeix al llistat de Papias⁸²⁸, almenys 6 (*abeo, abregare, abstraho, abstergo, absentare, absum*) es poden documentar també dins el *Liber*. Tanmateix, el fet no hauria de ser interpretat com a massa indicatiu, ja que tots aquests mots corresponen al fons lèxic més general del llatí medieval, i de fet gairebé tots⁸²⁹ apareixen al *Catholicon*. Més revelador ens sembla que la redacció de les entrades on s'inclouen difereix absolutament entre els dos repertoris. Vegem-ne algun exemple:

⁸²⁸ Per suposat, entre els començats per les inicials *AB-*. Vegeu-ne el comentari de Niederehe (1986:51).

⁸²⁹ Tret de *abstergo*.

PALENCIA.

Universal vocabulario

[a2v°]

Abeo abis abivi abitum idest
ambulo est verbum neutrum.

[a2v°]

Abregare segregare.

ESTEVE.

Liber elegantiarum

650. Anar.

1. Incedere. Et est incedere
tenero ac molli passu ambulare.
Componitur cum dis., discedo,
hoc est, abeo. Cum re-, recedo,
quod similiter significat abeo.
Cum se-, secedo, id est seorsum
cedo, ut succede parumper. [...]

11587. Yo·m parteixch de açi.

1. Ego hinc abeo, id est, recedo.

2518. Desacompanyar.

1. Abgregare.

[a3v°]

Abstraho abstraxi abstractum idest
inde traho vel violenter subripio.

2528. Desmamar.

1. Ablactare. 2. A lacte
abstrahi.

3955. Ésser portat en altra part.

1. Abstrahor (-ris), id est, in
aliam partem trahor.

9516. Retraure.

1. Abstraho. 2. Cohibeo.

9518. Remoure de l'ànimo tristor.

1. Prohibere ex animo. 2. Exolere.
3. Expuere miseriam ex animo. 4.
Adimere. 5. Abducere. 6. Eximere. 7.
Abstrahere. 8. Amoliri. 9. Pellere.

[a3v°]

Abstergo abstergis abstersi
abstersum .i. diffundo.

9515. Remoure o levar.

1. Abdico (-as). 2. Eximo (-is). 3.
Abripio. 4. Abstergo (-is). 5. Evello
(-is). 6. Abduco (-is), ut: Abducor ad
rem honestam; producor ad studium;
deducor ad hospitium.

Et sic de coeteris. Si a aquesta eloqüent contraposició afegim que, com hem dit, la majoria dels lemes coincidents (*abeo, abstraho, absum*) també es troben al *Catholicon* (i en algun cas amb una redacció pròxima al *Liber: Abstraho...et est abstrahere in aliam partem trahere*),

i que un altre (*abstergo*) apareix a la *Vulgata*⁸³⁰, comprendrem que aquesta simple coincidència de lemes entre Esteve i Palencia no obliga a deduir-ne una especial vinculació. En tot cas pot permetre d'imaginar una connexió de tots dos, i sobretot d'Alfonso Fernández, amb les tradicions lexicogràfiques medievals que representen entre altres Papias, el *Catholicon*, o els repertoris basats en les escriptures. Tal com conclou H.-J. Niederehe⁸³¹,

Nach der 'gotischen Finsternis' des Mittelalters beginnt der Aufschwung der Lateinstudien in Spanien ironischerweise also damit, dass man sich der Hilfsmittel eben dieses Mittelalters wieder ersinnt, sie erschließt und si allen jenen bereitstellt, die eigentlich in die Schule der klassischen Antike gehen wollen. Nur zwei Jahre nach dem Erscheinen des *Universal Vocabulario* wird Elio Antonio de Nebrija den Weg hierzu endgültig frei machen.

Aquestes paraules, que podrien ser aplicables també als països catalanòfons, resulten en tot cas perfectament encertades per al regne de Castella. En efecte, com ja havia advertit S. Gili Gaya⁸³², tant Palencia com Nebrija "se educaron en España con libros y maestros que continuaban la tradición medieval; ambos fueron a Italia, donde se empaparon de la atmósfera humanística creada por las enseñanzas de Lorenzo Valla, y concibieron por separado el designio de renovar en España el conocimiento del latín clásico [...] Pero Palencia se traslada a

⁸³⁰ En concret, *Apoc.* 21, 4. Vegeu Niederehe (1986:51).

⁸³¹ Niederehe (1986:52).

⁸³² Gili Gaya (1967:5-6).

Italia en la madurez de su vida, en tanto que Nebrija va a los 19 años... y permanece allí una década que le permite soltar lastre de sus primeros estudios y lanzarse... entre los vientos nuevos de la cultura renaciente". És en definitiva l'èxit immediat de l'obra lexicogràfica, i gramatical, d'aquest Nebrija el que pot fàcilment explicar que cap de les dues obres de Palencia, com tampoc el *Liber*, no fossen mai reeditades, ja que el "diccionario latino-español de Nebrija (1492) arrinconó en seguida la obra de Palencia, porque atendió con buen sentido práctico a la necesidad urgente de enseñar a traducir latín clásico sin rutinas de escuela"⁸³³.

A part de la seua producció gramatical i humanística en general, l'obra lexicogràfica d'Elio Antonio de Nebrija està representada fonamentalment pel *Lexicon hoc est dictionarium ex sermone latino in hispaniensem* (1492⁸³⁴) i pel *Dictionarium ex hispaniensi in latinum sermonem* (Salamanca, 1495?⁸³⁵). Tots dos diccionaris representen el

⁸³³ Gili Gaya (1967:6).

⁸³⁴ Impremta *Nebrissensis*, Salamanca. Pel que fa a les dues possibles edicions datades el 1492, vegeu Colon/Soberanas (1979:33-34). N'hi hagué una reedició, c. 1495, probablement sevillana i a càrrec de Meinardus Ungut i Stanislaus Polonus (vegeu Romero de Lecea 1982:466). L'obra ha estat reimpressa en facsimil (Palencia 1979) amb una introducció de Colon/Soberanas (1979).

⁸³⁵ Impremta *Nebrissensis*, Salamanca, amb dues edicions el mateix any (Colon/Soberanas 1979:34-35; Romero de Lecea 1981:167). Fou reimprés en un sol volum amb el *Lexicon* el 1503, a l'obrador sevillà de Stanislaus Polonus i Jacob Cronberger. Compta amb una reimpressió

primer inventari lèxic complet de la llengua castellana en relació amb la llatina, i constitueixen, pel que fa a Castella, la primera aplicació seriosa de les aportacions humanístiques a la lexicografia llatina i castellana. El mateix Nebrija sembla haver estat molt conscient del seu paper d'avantguarda redemptora de les tenebres 'bàrbares' de la llatinitat medieval, ja que en el pròleg del *Lexicon* es vanta que "aun por... confesión de mis enemigos... se me otorga... que ia casi del todo punto desarraigué de toda España los *Dotrinales*, los Pedros Elías i otros nombres aún más duros, los Galteros, los Ebrardos, Pastranas i otros no sé qué apostizos i contrahechos grammáticos no merecedores de ser nombrados"⁸³⁶. Hom ha destacat que el *Dictionarium*, tot i haver estat redactat posteriorment i a partir del *Lexicon*, no és una simple transposició d'aquest. Cadascun dels repertoris ha estat compost partint de pressupòsits propis, segons la llengua de partida, i sense desapropiar el material del primer. Tanmateix, ha estat possible identificar algunes diferències: discrepàncies ortogràfiques en el castellà, correspondències no simètriques, o mots no recollits en algun dels aplecs, particularment en el segon (noms propis, llatinismes sense correspondència en castellà, alguns derivats o neologismes adverbials) que demostren una major riquesa i amplitud del *Lexicon*⁸³⁷. Quant a la procedència de les veus

facsimil a càrrec de la Real Academia Española (Nebrija 1951), i amb una edició actual de Gerald J. MacDonald (Nebrija 1981).

⁸³⁶ Vegeu F. Rico (1978:51, etc.) per a tota la sèrie de condemnes de la llatinitat medieval per part dels humanistes italians i hispànics.

⁸³⁷ Amb més de 28000 entrades enfront de les 22500 del *Vocabularium*, segons les precisions de Colon/Soberanas (1979), corregides

[→↔]

llatines, tot i que "Nebrija como lexicógrafo latino no ha sido aún estudiado, y resulta difícil averiguar las fuentes de su léxico", hom ha considerat que "realizó una tarea en diversos aspectos original al redactar la parte latina"⁸³⁸, almenys en termes generals. En efecte, una comparació parcial presentada per G. Colon i A.-J. Soberanas entre els lemes aportats pel *Catholicon* i el *Lexicon* demostra l'escassa vinculació entre tots dos repertoris, i la major riquesa del de Nebrija, de manera que l'obra de Balbi, si fou utilitzada, "no debió ser la única y podemos asegurar que no se utilizó sin crítica". A unes conclusions molt més precises, tant respecte a la utilització de les fonts com respecte a la tècnica de Nebrija, arriba B. Lépinette en diferents estudis particulars sobre la nomenclatura (derivats, homònims, noms propis, etc.) i sobre el tractament dels articles en el *Lexicon*⁸³⁹.

Segons aquesta autora, pel que fa a la macroestructura, Nebrija desenvolupa aspectes originals en relació als inventaris medievals, i en concret al d'incidència més intensa i permanent: el *Catholicon*⁸⁴⁰. En concret, Nebrija, tot mantenint un ordre alfabètic incorpora en el *Lexicon* de 1492 alteracions que no són en absolut

per G. Salvador (1994:13), que n'ha comptabilitzades 19.377 en l'edició prínceps del *Vocabularium*.

⁸³⁸ Colon/Soberanas (1979:19-21).

⁸³⁹ Lépinette (1994, 1994b).

⁸⁴⁰ En concret, aquesta autora (Lépinette 1994b) contraposa les diverses innovacions nebrissenses amb el caràcter continuista dels successius *Catholicon abbreviatum* que, com hem vist, sorgeixen encara entre 1482 i 1518.

arbitràries: intenta integrar-hi les informacions derivacionals⁸⁴¹, agrupa els derivats de la mateixa categoria gramatical (substantius, adverbis, etc.) i agrupa alhora els homònims per contrastar-ne els diferents significats, sovint mitjançant marques morfològiques utilitzades sistemàticament. Quant als derivats B. Lépinette també ha comprovat que les addicions i deduccions dels corpus anteriors (particularment el de Papias i de Balbi) poden suposar al voltant d'un quart del total (en cada cas), diferències basades sobretot en la major 'classicitat' dels termes triats per Nebrija. Quant a un altre sector clarament identificable de la nomenclatura, els noms propis, el *Lexicon* amplia l'inventari onomàstic dels predecessors medievals (Papias, Balbi), respecte dels quals no presenta una ruptura total. Però, una vegada més, alhora aplica criteris uniformes i regularitza, en una línia classicitzant, les dades necessàries per a la comprensió dels texts llatins⁸⁴².

D'altra banda, pel que fa al tractament dels articles, el *Lexicon* presenta una organització interna de les entrades bastant sistematitzada (i diversificada segons el tipus de lemes) que, en definitiva fan d'aquesta obra "un dictionnaire traductif tout à fait atypique pour son époque, marqué par l'organisation régulière de ses articles et l'homogénéité de l'information apportée pour chaque secteur traité du lexique latin". D'aquesta informació hom ha posat de relleu així mateix "la précision des

⁸⁴¹ Que, com hem vist, en el *Catholicon* estaven integrades dins les entrades llatí-llatí.

⁸⁴² Lépinette (1994:344) aclareix: "La originalidad de Nebrija en este campo consistió en recortar los comentarios a menudo densos de sus predecesores y luego seleccionar y normalizar los datos necesarios para la comprensión de un texto latino [...] En esta óptica, el *Lexicon* marca una transición en la lexicografía del Renacimiento".

traductions qui sont toujours constituées par un seul équivalent (et jamais par des séries synonymiques) et la concision des définitions"⁸⁴³.

Ara bé, com hem dit, habitualment ha resultat més complicat establir amb seguretat la procedència de moltes de les innovacions. Així, si G. Colon i A.-J. Soberanas constataven la impossibilitat de demostrar cap dependència directa respecte a cap dels autors humanístics (com Guarino da Verona, Filelfo, Valla o Perotti), o a nombrosos autors clàssics (Quintilià, Ausoni, Pomponi Mela, Cató, Persi, Virgili, etc.)⁸⁴⁴, amb tots els quals Nebrija estava sens dubte familiaritzat, altres estudiosos sí han pogut anar més enllà. En concret, els mateixos G. Colon i A.-J. Soberanas han comprovat, en relació amb el *Cornucopiae* perottiana, que "no hay coincidencia con el elenco nebrisense"⁸⁴⁵. No és un fet sorprenent, tenint en compte la diferència de tan sols tres anys (1489-1492) entre l'aparició impresa de l'un i l'altre. Darrerament, però, hom ha identificat la presència de gramàtics i lexicògrafs clàssics i humanistes importants en l'obra lexicogràfica de Nebrija, tot i que partint de l'estudi d'opuscles més especialitzats⁸⁴⁶. Així, C. Guzmán i J. C. Miralles constaten que en un repertori lèxic menor, el *Iuris civilis lexicon*, imprès a Salamanca el 1506, Nebrija "utiliza para su argumentación la autoridad de gramáticos i lexicógrafos latinos"⁸⁴⁷, entre altres Aulus Gel·li,

⁸⁴³ Lépinette (1994b:434).

⁸⁴⁴ Vegeu les afirmacions en aquest sentit de Colon/Soberanas (1979:19-21), que hauran de ser matisades més endavant, tant pel que fa al *Lexicon* com per al *Dictionarium*, i altres obres de Nebrija.

⁸⁴⁵ Colon/Soberanas (1979:20-21).

⁸⁴⁶ Pel que fa a lèxics especialitzats de Nebrija que ací no tractarem, com el *Dictionarium medicum*, vegeu E. Montero (1994).

⁸⁴⁷ C. Guzmán/J.C. Miralles (1994).

Diomedes, Donat, Fest, Macrobi, Noni Marcel, Priscià, Quintilià, Servi o Varró. Si, com ha comprovat J. Perona⁸⁴⁸, aquest repertori arreplega, o millor, selecciona, molts dels termes del *Lexicon*, tenim una important deu d'informació sobre la procedència de molts lemes de l'inventari llatí-castellà. Per un altre costat, ja fa temps que F. Rico havia detectat que "el *Lexicon [iuris civilis]* recoge el espíritu (y muchas contribuciones de las *Elegantiae* y responde a la urgencia por sustituir los repertorios medievales que tan apremiante se sintió en la órbita de Valla"⁸⁴⁹.

Per la seua banda, G. L. Guitarte⁸⁵⁰ ha demostrat també una forta empremta de les *Elegantiae linguae latinae* de Lorenzo Valla en la redacció d'una particular producció nebrissense, les *Differentiae ex Laurentio Valla, Nonio Marcello et Servio Honorato excerptae*, i, cosa que resulta més interessant, a través d'aquestes, en el *Lexicon* i el *Vocabularium*. Aquestes *Differentiae* enllacen amb tota la tradició medieval, ja comentada, dels *synonyma* i les *distinctiones*, i a través d'aquesta amb obres com precisament els *Synonyma* i les *Differentiae* d'Isidor, els *Synonyma* del pseudo-Ciceró, o els comentaris de lexicògrafs llatins com Noni Marcel, Servi, Fest i altres, que apliquen mètodes semblants en la descripció semàntica dels termes tractats. Ja hem vist la permanència del *gènere*, més o menys actualitzat, en obres com el *De synonymis* de Palencia, o en algunes de les més conspicues produccions humanístiques, com les mateixes *Elegantiae* vallianes, potser emulades pel *Cornucopiae*, i sens dubte copiades pels *Rudimenta* perottians. Com demostra G. L. Guitarte, a aquesta sèrie d'imitacions pertanyen les *Differentiae* nebrissenses, i probablement les *Elegantiae*

⁸⁴⁸ J. Perona (1994).

⁸⁴⁹ F. Rico (1978:57).

⁸⁵⁰ G.L. Guitarte (1994)

estevianes. Incloses habitualment com a apèndix de les *Introductiones*⁸⁵¹, consta de 343 entrades, ordenades alfabèticament segons el mot que s'ha considerat adequat de col·locar com a introductori del conjunt de sinònims diferencials que constitueix cada entrada. El que cal destacar és que d'aquests conjunts o entrades, una altíssima proporció semblen provenir directament de les *Elegantiae*⁸⁵². Donada aquesta vinculació directa de l'opuscle de Nebrija amb el de Valla, segurament no ens ha de semblar sorprenent de trobar-hi nombroses coincidències amb el *Liber* de Joan Esteve. Com per exemple en la primera de les *differentiae* anotades per G. L. Guitarte⁸⁵³:

⁸⁵¹ Com en l'edició de les *Introductiones in Latinam grammaticen* de Nebrija (1533), que tenim a la vista, i on sols es parla de *Differentiae excerptae ex Laurentio Valla* (ff. cxi r^o-cxiiii r^o). Només se'n coneix una edició separada, impresa a Venècia per Christophorus de Pensis (c. 1491).

⁸⁵² Guitarte (1994:313) identifica 55 entrades provinents de Valla d'un total de 58 corresponents a la lletra A.

⁸⁵³ Guitarte (1994:313-317).

NEBRIJA. DIFFERENTIAE⁸⁵⁴

[cxiiii v^o]

Vicus urbis est pars. vicus paganus muris caret.

Castellum est quod muris cinctum est undique.

Oppidum est omnis urbs praeter Romam.

ESTEVE. LIBER ELEGANTiarUM

6448. Loch que no té muralla.

1. Vicus extra urbem qui paganus dicitur, muris caret; nam si haberet muros, esset castellum, quod a castro diminutivum est. Significat autem locum muris munitum instar opidi vel urbis.

Aquest fragment de les *Differentiae* nebrissenses seria deutor, segons Guitarte, d'aquest altre de les *Elegantiae* vallianes⁸⁵⁵:

Vicus quid significet. Cap. xx.

Vicus pars urbis. divuisa est enim urbs in vicos, quasi membra minora: sicut suburra, carinae, aesquiliae, vici Romae (ut opinor) erant. nam regiones circa viginti fuerant: hodieque tantum tredecim servant nomina. vici autem & olim, & nunc ultra mille extra urbem vero frequenter villae, ac frequentes domus instar vici urbani, vicus uocantur: si modo suburbanae non sint. [...]. Caeterum (ut ad rem redeamus) hic vicus paganus fere muris caret. nam si haberet muros: castelli

⁸⁵⁴ Citem per Nebrija (1533).

⁸⁵⁵ Citem per Valla (1526:IV, cap.20, f.62 c.4). Seguim els criteris ja especificats per a la transcripció d'edicions antigues.

nomen acciperet: quod a castrum descendit: quo significatur locus muris munitus, & (ut Servius ait) urbs. [...]. Oppidum, omnis urbs est, praeter Romam: quae peculiari nomine urbs vocari caepta, fecit ut caeterae urbes oppida vocarentur: quia iam ipsa oppidum amplius non est. [...].

Com podem observar fàcilment, la part final d'aquest fragment, i el que hi continua, es pot posar en relació amb un altra part del *Liber* (l'entrada 1596), el qual tanmateix, com hem vist, no hi opta per seguir directament les *Elegantiae*, sinó per la síntesi (o paràfrasi, segons els casos) d'un dels seus (en alguns aspectes) epígons: els *Rudimenta grammatices* de Niccolò Perotti. Doncs bé, tot i el paral·lelisme d'Esteve amb Nebrija i d'aquest amb Valla, és més que evident que, una vegada més, Esteve continua també la tradició valliana, però no de forma directa, sinó calcant el popular manualet de Perotti, i en concret aquest fragment⁸⁵⁶:

[o7r^o]

Vicus extra urbem qui paganus dicitur: muris caret. Nam si haberet muros: esset castellum: quod a castrum diminutivum est. Significat autem locum muris munitum instar oppidi ver urbis.

⁸⁵⁶ Citem com en casos anteriors.

La simple contrastació de les línies anteriors amb el fragment abans transcrit del *Liber* no ofereix cap dubte, per si encara calia, respecte a la filiació, i a l'absoluta fidelitat, del text de Joan Esteve. Una altra qüestió ben interessant, però que ací no pertany de dilucidar, és el deute de Nebrija amb el bisbe sipontí. Nosaltres ens acontentarem proposant un altre cas, citat per G. L. Guitarte, on és palés el paral·lelisme entre Nebrija i Valla, d'una banda, i Esteve i Perotti, de l'altra⁸⁵⁷:

⁸⁵⁷ Citem totes aquestes obres a partir de les edicions ja esmentades, i seguint els criteris habituals.

Valla
Elegantiae

(V, 60)
Inter deligere, & eligere.
Cap. lx.

Deligere, & eligere sic differunt: quod deligere est, quod magis idoneum ad rem agendam est, cernere: eligere vero vel ad nostrum emolumentum, vel ad illius, qui eligitur, dignitatem. Delegit sibi saepe populus Romanus imperatorem ad bella: ut Pompeium ad bellum Mithridaticum. Imperator quoque delegit milites: non elegit, ad rem videlicet bellicam idoneos: & inter eos agit delectum, quis cui rei maxime fit commodus. [...] Caeterum deligo sine praepositione accusativum habere solet: ut: populus Romanus delegit Cnaeus Pompeium imperatorem: eligo alterum accusativum cum praepositione: ut idem populus elegit in principem sibi Octavium. Cicero inquit. Quos Caesar in senatum elegerat. [...]. Nam inter collegas, paresque, aut fere pares dicitur cooptare. Livius. Dictatorem dici placet. Dicitur M. Furius Camillus: qui magistrum equitum L. Aemilium cooptat. Cicero in Bruto. A quo collegium augurum fueram cooptatus. [...]

Perotti
Rudimenta grammatices

[p2v°]

Quae differentia est inter eligo et deligo: Deligere est magis idoneum ad rem agendam secernere. ut populus Romanus delegit hunc sibi imperatorem. Imperator delegit sibi hos milites: non autem elegit quia virique ad bellum gerendum secernuntur. Eligere vero est ad nostrum emolumentum: vel ad eius qui eligitur dignitatem: ut eligo mihi domum eligo michi equum. Et notandum quod [d]eligo accusativum requirit sine praepositione. ut populus Romanus delegit Caesarem Imperatorem. Eligo vero regit duos accusativos: alterum cum praepositione. ut populus Romanus elegit in principem sibi Octavium. Cicero quos Caesar in senatum elegerat. Inter pares sive collegas eligere dicitur cooptare. T. Livius. M. Furius Camillus dictator magistrum equitum Lutium Emiliium cooptat Cicero in Brutto: A quo in collegium augurum fueram cooptatus. [...]

Nebrija
Differentiae

[cxii]

Deligere est magis idoneum ad res gerendas cernere.
Eligere vero est ex multis ad nostram utilitatem.
Coaptare est eligere inter collegas et pares.

Esteve
Liber elegantiarum

11296. Veure o triar algú a fer o exercir qualque negoci.

1. Delego (-gis). 2. Elego.

Delego et elego differunt. Deligere est magis idoneum ad rem agendam secernere; ut: Populus Romanus delegit hunc sibi imperatorem; imperator delegit sibi hos milites, non autem elegit quia unquam ad bellum gerendum secernuntur. Et construitur cum solo accusativo; ut: Populus Romanus degit imperatorem ad bella; imperator quoque delegit milites et inter eos egit delectum quis cui rei sit maxime commodus. Eligere autem est ad nostrum emolumentum vel ad illius qui eligitur dignitatem.

D'aquesta eloqüent comparació a quatre bandes podem extraure, ja a primera vista, algunes interessants apreciacions. La primera és la capacitat de concisió, la llibertat de criteri, i alhora el respecte, àdhuc la depuració, de les dades fonamentals que Nebrija demostra en les seues *Differentiae*⁸⁵⁸. Enfront de la resta d'autors, substitueix uns mots (*ad rem agendam per ad res gerendas, dignitatem per utilitatem*) o n'elimina d'altres (*ad nostrum emolumentum*), però no estem segurs que el text n'isca perdedor, més aviat al contrari: segueix donant la informació semànticament necessària sobre els tres verbs tractats⁸⁵⁹. En segon lloc, tanmateix, continua sent difícil d'establir, com en la citació anterior, si la procedència de la informació de Nebrija no fou també Perotti, al costat, sens dubte, de Valla.

El dubte prové evidentment d'una tercera constatació: que, encara una volta, Esteve segueix molt fidelment els *Rudimenta*, fet gens sorprenent. Però és que en aquesta ocasió, tal com hem fet notar més

⁸⁵⁸ Aquesta aptitud de Nebrija ha estat reiteradament destacada. Per posar només un exemple, J. Closa Farrés (1994:290) fa veure, en relació al tractament de la figura anomenada *prolepsi*, que "si el lector compara la exposició de B. Mates con el texto de la Gramática de la Lengua Castellana de Nebrija, podrá descubrir una clara tendencia a la simplificación y la claridad en su breve anotación".

⁸⁵⁹ Fixem-nos que Nebrija manté la informació sobre els tres verbs (*deligere, eligere, cooptare*), però en selecciona exclusivament els aspectes semàntics, i rebutja totes les adjuncions sobre règims, i no cal dir totes les citacions. Veiem així que porta encara més enllà que Valla —i no cal dir Perotti o Esteve— la definició d'un *gènere* o tipus d'obra gramatical concret, i la selecció i adequació a aquest de les informacions.

amunt⁸⁶⁰, s'hi poden trobar indicis que, alhora que copiava àmpliament Perotti, el nostre autor tingué davant les *Elegantiae*. No podem interpretar altrament, per exemple, que Esteve escriga :

Eligere autem est ad nostrum emolumentum vel
ad *illius*⁸⁶¹ qui eligitur dignitatem.

Tot optant per una redacció semblant, per tant, a la de Valla ("eligere vero vel ad nostrum emolumentum, vel ad *illius*, qui eligitur, dignitatem"), però separant-se de Perotti, que escriu:

Eligere vero est ad nostrum emolumentum: vel
ad *eius* qui eligitur dignitatem:

El dubte pot esdevenir certesa quan comprovem que frases senceres d'Esteve no apareixen en Perotti però sí en canvi en Valla, com ara:

Populus Romanus degit imperatorem ad bella;
imperator quoque delegit milites et inter eos egit delectum quis
cui rei sit maxime comodus.

⁸⁶⁰ Vegeu l'epígraf anterior dedicat a la gramàtica del Renaixement.

⁸⁶¹ Les cursives són nostres.

Fragment òbviament pres de Valla:

Delegit sibi saepe populus Romanus
imperatorem ad bella [...]. Imperator quoque delegit milites:
[...] & inter eos agit delectum, quis cui rei maxime fit
commodus.

Joan Esteve, per tant, no sols sabem que consultà tant els *Rudimenta* de Perotti com les *Elegantiae* de Valla, sinó que podem estar raonablement convençuts que els utilitzà simultàniament, tot adonant-se'n de les connexions, per elaborar conjuntament algunes de les entrades del seu *Liber*. Caldria esbrinar fins a quin punt no fou aquest també el sistema de Nebrija.

Seria possible exemplificar indefinidament aquest paral·lelisme, matisat, entre les *Differentiae* i el *Liber*. Anant un poc més enllà, però, aquestes constatacions ens demostren en una nova ocasió, d'una banda la receptivitat dels dos humanistes hispànics, per damunt de les diferències remarcades, a les novetats de l'humanisme italià contemporani, i en concret a les ensenyances de Valla i dels seus epígons. D'una altra banda, tanmateix, l'aprofitament que cadascun en trau és ben divers. Mentre que Esteve no veu obstacle a barrejar fonts diferents, hi aplica una reelaboració mínima —tot eliminant dades importants⁸⁶²—, i juxtaposa informacions de caire massa heterogeni⁸⁶³,

⁸⁶² Per exemple, no diu res sobre el verb *cooptare* —que tampoc no apareix enlloc més al *Liber*—, sobre el qual parlen Valla, Perotti i Nebrija.

⁸⁶³ Fet immediatament perceptible en la diversitat de la tipologia dels articles.

Nebrija, en primer lloc distribueix les diferents menes de dades en funció del tipus de *gènere* gramatical (diccionari general, lèxic diferencial, gramàtica, etc.) i en tot cas adapta a les característiques de cadascun, i de forma extraordinàriament eficaç, aquestes informacions, tot extraent-ne els trets essencials.

Tenint en compte la utilitat d'aquestes consideracions, potser una aproximació comparativa semblant, aplicada a altres obres del nebrissense, podria ser també d'interés. Donades les coincidències tot just comentades entre el *Liber* i les *Differentiae* d'Elio Antonio, és convenient preguntar-nos si hi ha hagut igualment alguna mena de connexió, o almenys paral·lelismes remarcables, entre el *Liber* i el *Lexicon* nebrissense de 1492⁸⁶⁴. Una connexió que, en cas d'haver-se produït en forma de *transfusió lèxica* directa, cal recordar que, per simples raons cronològiques, només hauria pogut produir-se des de l'obra d'Esteve cap a la de Nebrija. Atesa la gran distància estructural entre ambdues obres, començant per la llengua⁸⁶⁵ dels lemes —o frases— que encapçalen les entrades, una comparació sistemàtica s'ha de limitar als lexemes llatins, que són els compartits per totes dues, i ha de tenir, com en els casos exemplificats més amunt⁸⁶⁶, uns objectius molt

⁸⁶⁴ Ens referim ací a aquesta producció lexicogràfica com a paradigmàtica de l'obra lèxica de Nebrija. D'altra banda, és la que resulta més manejable per a una comparació, donat que són més accessibles els termes llatins, contraposables als que podem consultar, ja ordenats, en els índexs informàtics del *Liber elegantiarum*.

⁸⁶⁵ Com sabem, català en el cas del *Liber*, llatí en el cas del *Lexicon*.

⁸⁶⁶ La comparació amb el fons lèxic del *De synonymis elegantibus* o l'*Universal vocabulario* de Fernández de Palencia, per exemple.

modests: avaluar simplement, de forma comparativa, el cabal lèxic de totes dues obres, de manera que puguen evidenciar-se unes procedències, o unes tendències de selecció i incorporació determinades. Passar a un contrast sistemàtic entre els mètodes lexicogràfics respectius només tindria sentit a partir d'una determinació global de la tècnica o els procediments seguits per Esteve, qüestió que deixem per a una altra part d'aquest estudi⁸⁶⁷.

Així, si prenem com a referència els trenta lemes del *Lexicon* començats per *LAN-* —aplicats per Colon i Soberanas a la comparació entre aquesta obra i el *Catholicon*— tenim que només en coincideixen sis (*lana, laneus, langor, lango, languidus, lanius*) amb mots que apareixen al *Liber*, sota una forma gramatical o altra⁸⁶⁸. Si ens limitem a considerar les aportacions de Nebrija respecte del *Catholicon*, les coincidències amb el *Liber* es redueixen a una (*lanius*⁸⁶⁹). Queden fora

⁸⁶⁷ Vegeu el capítol 1.5..

⁸⁶⁸ Hem procedit, com en les comparacions anteriors, a una lematització manual provisional dels mots flexionats del *Liber*. Evidentment no hem considerat formes lemàtiques al *Liber* els errors o les variants formals. Les formes coresponents a aquests dos casos han estat inclosos com a formes reals dins els lemes normalitzats que ha calgut tenir en compte.

Deixem per a un altre treball, que tenim en curs i depassa els objectius d'aquestes línies, la comparació en paral·lel d'aquests diversos repertoris medievals (Papias, Balbi) amb els d'Esteve i Nebrija.

⁸⁶⁹ Forma clàssica, emprada per Ciceró o Varró, que no apareix tampoc en Papias, però sí en els repertoris posteriors com el de Calepino, segons Lépinette (1994:346-348), article on es porta a terme una interessant comparació en relació al tractament dels derivats en aquests reculls.

del recull nebrissense mots com *lanaria*, *lancee* [*lancea*⁸⁷⁰], o *lanx*. En canvi, al *Liber* no apareixen per a res els lemes *lanceola*, *lanceatus*, *lancino*, *Langia*, *laniatus*, *lanicium*, *lanifica*, *lanificium*, *laniger*, *lanio*, *lanipendium*, *lanuginosus*, *lanugo*, *Lanuvium*, *lanuvinus* o *lanula*⁸⁷¹, presents al *Lexicon*.

A partir d'aquestes dades potser resultaria apressada la deducció que el diccionari nebrissense ofereix un cabal lèxic considerablement superior al del *Liber*. Cal tenir en compte el caràcter i la finalitat sensiblement diferents de totes dues obres, i el tipus de lèxic que pretenen de vehicular. És necessari, per tant, abans d'arribar a conclusions més definitives, portar a terme estudis parcials més aprofundits sobre tots dos repertoris⁸⁷². En aquesta línia, i tal i com hem fet anteriorment en relació al *Catholicon* i l'*Universal vocabulario* de Palencia, hem assajat d'establir una comparació sistemàtica entre els lemes començats per *AB-* del *Liber* i del *Lexicon* de Nebrija. Per començar, el cabal de coincidències entre els dos repertoris depassen de molt, potser no sorprenentment, les que havíem trobat amb Papias i Palencia, i afecten els següents lemes:

⁸⁷⁰ Que apareix també al *Liber* sota la forma vulgaritzant *lanzeam*.

⁸⁷¹ Un cas especial és el de *lanipendium*, que apareix al *Liber* sota la forma *lempedium*, forma resultat probablement d'un error, o d'una transmissió diferent. Cal constatar que, segons Lépinette (1994:346) no apareix ni en Papias ni al *Catholicon*, però sí a les *Glossae Philoxeni* o del *pseudo-Filoxé* (s. VI; vegeu més amunt).

⁸⁷² Tenint en compte, per exemple, els camps semàntics coberts per cadascun. Vegeu en aquesta línia Lépinette (1994).

*a, ab, abaculus, abacus, abalienare*⁸⁷³, *abavus, abbatissa, abdere, abdicare, abdomen, abducere, abgregare, abicere-abiicere, abiectus, abigere, abire, abissus-abyssus, abitio, abiurare, ablactare, ablativus, ablegare, abnegare, abnuere, abolla, abolere, abominabilis, abominari, abominatio, aborigines, abortio, abortivus, abortus, abradere, abripere, abrogare, abrumper, abs, abscedere, abscindere, abscondere, absens, absentia, absentire, absistere*⁸⁷⁴, *absolere, absolvere, absonare, absonus, absque, abstemius, abstergere, absterrere, abstinere, abstinencia, abstrahere, absum, absumere, absurdus, abundantia, abunde i abuti* (62).

Enfront d'aquestes nombroses coincidències, hi ha sols uns pocs lemes del *Liber*⁸⁷⁵ que no apareixen al *Lexicon*:

⁸⁷³ Donem com a forma lemàtica, tret d'algun cas excepcional, l'infinitiu verbal en comptes de la persona 1 del present d'indicatiu tenint en compte que és la forma més habitual al *Lexicon* i pot facilitar per tant la comparació.

⁸⁷⁴ El *Lexicon* aporta una forma *absisteis*, traduïda per "se apartar de algo", és a dir, com a infinitiu, i que per tant cal interpretar com a error tipogràfic per *absistere*.

⁸⁷⁵ Per suposat no hem considerat formes del *Liber* lematitzables separadament ni els errors tipogràfics o morfològics clars (*abetas* per *abitas*, *abnubo* per *obnubo*, *abola* per *abolla*, *absidit* per *abscidit*, *absiunsisti* per *absumpsisti*, *abugo* per *albugo*) ni les variants formals que, normalitzades, haurien d'aparèixer —i hem considerat incloses— entre les formes d'un altre lema, tant si corresponen als ací estudiats com si no (sí *abhominandis*, però no *abilitas*, *abtitudo* corresponents a *habilitas* i

[→↔

*abinde, ablatus*⁸⁷⁶, *abmove*, *abominium*⁸⁷⁷,
*aboriri, abrugo, absentare, absoleta, absolo*⁸⁷⁸, *absolute,*
*absolutus, absonantia, absopire*⁸⁷⁹, *absordissimum, abstare,*
absurde, abundans, abundantius (18).

En canvi, Nebrija presenta bastants lemes que són innovacions respecte d'Esteve. Atenent a la diversitat d'aquestes diferències, podríem classificar-les almenys en tres grups⁸⁸⁰: noms propis, derivats d'altres

aptitudo). En tots els casos, sempre que ha estat possible els hem identificats amb lemes ja tinguts en compte,

⁸⁷⁶ L'absència d'aquest participi és coherent amb el que sembla ser la norma nebrissense de no incloure com a entrada les formes flexionades dels verbs, entre les quals els participis. Puix que no es tracta pròpiament d'una forma lematitzada, l'inclouem ací tan sols a efectes informatius, donada la seua irregularitat morfològica.

⁸⁷⁷ Forma no clàssica.

⁸⁷⁸ *Absoleta* i *absolo* (forma que donem en present excepcionalment per diferenciar-la d'*absoleo*) són formes no clàssiques, corresponents a *obsoleta, obsoleo*. A part hi ha una forma *absoleo* documentada pel *Corpus glossariorum Latinorum*, segons Gaffiot (1934), que com hem vist està arrellegada també per Esteve i Nebrija.

⁸⁷⁹ Forma no clàssica.

⁸⁸⁰ Excloem de qualsevol d'aquests grups d'innovacions nebrissenses, per suposat, les combinacions de dos lemes que Nebrija, utilitzant una tècnica 'fraseològica' que precisament és una de les més

[→↔

lemes (ja siguem aquests presents al *Liber* o innovats pel *Lexicon*), i lemes nous.

- Al primer grup correspondrien:

Abacuc, Abas, Abantiades, Abantis, Abantaeus, Abarimon, Abarim, Abatos, Abdera, Abderites, Abderitis, Abderitanus, Abdenago, Abel, Abella, Abias, Abiud, Abydos, Abydaeus, Abydenus, Abigail, Abila, Abraham, Abra, Absalon, Absyrtus (26).

- Al segon grup correspondrien:

abactor, abbreviator, abbreviatio, abdicatio, abductio, aberratio, abgregatio, abiegnus, abietarius, abitio, abiuratio, abigeus, abigeatus, abiuratio, ablactatio, ablegatio, abliguritio, ablutio, abluviu, abnegatio, abnutus, abnutivus, abolitio, abrasio, abrogatio, abscessus, abscissio, abscisio, absconsio, absensio, absolutio, absolutorius, absorbitio, abstersio, abstractio, abstrusio, absumptio, absurditas, abundanter, abusio, abusivus (41).

- Al tercer grup correspondrien:

habituals al *Liber*, utilitza per exemplificar determinades construccions. És el cas de diversos sintagmes començats per la preposició *ab*: *a Galilea, a Gadibus, ab Arimathia, ab Andria, a Romanis, a Sabinis, ab re*, etc..

abamita, abasianus, abatis, abavunculus, abax, abba, abbas, abbatis, abbazia, abbreviare, abellina, abercere, aberunco, aberruncasso, abies, abiudico, abiugare, abiungere, ablegmina, abluere, abmatertera, abnepos, abneptis, abnormis, abnuto, abolescere, abortus, abpatruus, abrenunciare, abrotanum, absinthium, absis, absimilare, absimilis, absorbere, abstrudere, abundus, abusus (38).

Una comparació d'aquestes tres sèries de mots amb el conjunt de lèxic compartit amb el *Liber elegantiarum* potser ens permet d'arribar a unes conclusions interessants, pròximes a les obtingudes en la comparació mampresa per B. Lépinette⁸⁸¹ entre el *Lexicon* i altres importants repertoris, anteriors (Papias, el *Catholicon*) i posteriors (Calepino, Estienne). En primer lloc, és potser més significativa del que sembla a primera vista la gran quantitat de coincidències lemàtiques *Liber-Lexicon*. I això perquè Nebrija difereix sobretot del contingut lemàtic del *Liber*, a part l'addició d'uns quants lemes comuns absolutament nous (els inclosos dins el tercer grup)⁸⁸², simplement pel desenvolupament d'alguns aspectes 'enciclopèdics' (concretats en la nomenclatura onomàstica) i la inclusió regular de nombrosos derivats, fonamentalment noms verbals i adjectius (en gran part relacionats amb lemes ja presents al *Liber*).

⁸⁸¹ Lépinette (1994).

⁸⁸² Lemes que, tot i superar els que afegeix el *Liber* respecte del *Lexicon* —ço és, 38 enfront de 18—, no representen una diferència extraordinàriament significativa comparada amb el nombre de lemes compartits (62).

Entrant en més detalls i pel que fa al component onomàstic, caldria destacar el contrast entre el manteniment d'una alta proporció de noms de procedència bíblica al *Lexicon*, perceptible al primer colp d'ull, i la pràctica exclusivitat dels d'origen clàssic o humanístic al *Liber*⁸⁸³. En aquest sentit, és curiós constatar com, a part la 'normalització' que aquest fons de lèxic religiós sofreix en mans de Nebrija, el *Lexicon* presenta un caràcter potser més 'medievalitzant' —tot i que més complet i adaptat als usos de part del seu públic potencial⁸⁸⁴— que no l'obra de Joan Esteve, més alineada en aquesta opció classicitzant amb diccionaris ja contemporanis —com el *Cornucopiae* de Perotti— o posteriors, com els de Calepino o R. Estienne⁸⁸⁵. Ja M. Lindemann⁸⁸⁶ havia constatat la presència d'una part dels noms propis de Nebrija ací considerats, "surtout les noms d'origine biblique, [...] déjà dans le *Catholicon* de Jean de Gênes: *Abacuc*, *Abarimon*, *Abatos*. D'autres, bien que manquant dans

⁸⁸³ Com que el component onomàstic del *Liber* —fins i tot el més humanístic— és sensiblement inferior al de *Lexicon*, queda també molt poc representat en aquesta mostra. Aquest aspecte el comentarem en part més endavant.

⁸⁸⁴ Que probablement era en gran part encara d'extracció clerical, com fa notar Lépinette (1994).

⁸⁸⁵ En concret els Calepino de 1555 i el *Dictionarium proprium nominum* (1551) d'Estienne, comparats amb el *Lexicon* per B. Lépinette (1994). Un pronunciament definitiu sobre la tendència del *Liber* a adoptar els criteris onomàstics predominants en els grans reculls posteriors demanaria una comparació sistemàtica que cau fora de les pretensions d'aquesta presentació, concentrada en el text d'Esteve. Queda plantejada amb claredat, però, la divergència amb Nebrija, i el predomini de noms propis de procedència clàssica o humanística.

⁸⁸⁶ M. Lindemann (1985:64).

Jean de Gênes, sont enregistrés dans le *Vocabularius breuilogus*, autre dictionnaire monolingue latin, comme par exemple: *Abias, Abiud, Abella*". El fet que Joan Esteve, que no dubta a manllevar fragments sencers del *Catholicon* quan ho considera apropiat, haja optat per no mantenir tota una onomàstica religiosa al seu abast, pot respondre a una concreta determinació en un sentit precís⁸⁸⁷.

Pel que fa als lemes nous del lèxic comú (corresponents al grup tercer) aportats per Nebrija, tanmateix, és constatable l'aval clàssic de la majoria d'innovacions, mentre que el *Liber* no dubta a incorporar, o mantenir, alguns termes d'origen post-clàssic o netament dubtosos⁸⁸⁸.

Pel que fa als derivats (grup segon), destaca l'amplitud i la sistematicitat amb què Nebrija incorpora a la seua nomenclatura una sèrie de postverbals, adjectius o participis, que en Esteve tenen una aparició molt més aleatòria. Aquest tret reitera una de les característiques més destacables, ja comentades⁸⁸⁹, de l'humanista castellà: la sistematicitat i la 'normalització' o regularitat en l'establiment de la nomenclatures i l'organització dels articles, fet que aporta una coherència del tot inexistent en el recull de Joan Esteve⁸⁹⁰.

⁸⁸⁷ El sentit d'aquesta decisió resulta, però, difícil de decidir, tenint en compte que també és notablement absent del *Liber* l'onomàstica religiosa pagana. En tot cas, queda fora de dubtes l'orientació humanística i modernitzant d'aquesta opció.

⁸⁸⁸ Vegeu les notes anteriors a alguns dels mots en què el *Liber* difereix de Nebrija.

⁸⁸⁹ Vegeu les apreciacions comentades més amunt de Lépinette (1994, 1994b).

⁸⁹⁰ Lépinette (1994b:437), tot comparant el *Lexicon* amb els *Catholicon abbreviatum* francesos, ja anota "le caractère systématique des

Precisament en relació amb aquest darrer tret, cal recordar que, com també hom ha destacat molt encertadament⁸⁹¹, no és la comparació de les nomenclatures l'únic aspecte a tenir en compte, ja que sovint el contrast i les coincidències entre diferents repertoris es pot comprovar més profundament en els diferents tractaments lexicogràfics —dins de cada article— d'uns mateixos lemes. Com ha quedat dit adés, tenint en compte la gran distància que separa el *mètode* seguit pel *Liber* del de Nebrija —i del de la majoria d'altres repertoris lexicogràfics—, la comparació presentada més amunt només té, per tant, una finalitat molt definida: apuntar les principals diferències d'ambdós grans repertoris en relació a aspectes com la riquesa —o varietat— lèxica, i el tipus de vocabulari vehiculat —tant si és rebut com ampliat—. Tota una altra qüestió, també perceptible però que deixem ara de banda, és la mena de trets, englobables dins el que podríem anomenar tècnica lexicogràfica, i que permetrien també un nítid contrast entre tots dos reculls⁸⁹².

procédés de classement d'ensembles de termes dans le *Lexicon* (dérivés, termes de catégorie grammaticale identique, homonymes-hpmographes), dotant ce lexique d'une régularité qui lui fait atteindre un degré de 'normalisation' que n'ont pas encore beaucoup de dictionnaires modernes". En aquest sentit, Colon/Soberanas (1986:60), en parlar de l'adaptació catalana del *Lexicon*, que segueix molt fidelment els trets de la seua font, adverteixen que "se situà molt per damunt dels repertoris medievals del tipus del *Catholicon*, de les glosses més o menys completes i de les arbitrarietats d'un Joan Esteve". Sobre aquestes *arbitrarietats* tindrem ocasió de retornar.

⁸⁹¹ Lépinette (1994).

⁸⁹² I que, ateses les particularitats del *Liber*, afectarien tant la macroestructura com la microestructura. Aquestes qüestions seran

[→↔

Ací només escau de recordar que la coherència i la regularitat del mètode lexicogràfic de Nebrija es manifesten també en diversos altres aspectes, també posats de relleu per diversos estudiosos: les informacions morfològiques normalitzades, les marques sobre la procedència no greco-llatina de determinats noms propis i la regularització de les definicions dels termes onomàstics⁸⁹³, la sistematicitat de la separació en lemes de les diferents accepcions⁸⁹⁴, la creació d'un sistema de remissions i referències i la incorporació de definicions en castellà — sobretot en el *Dictionarium*, però també en el *Lexicon*— al costat de la traducció⁸⁹⁵, etc.. A pesar de les crítiques que s'hi puguen formular des d'una perspectiva actual⁸⁹⁶, o de les que va

tractades globalment en referir-nos a la tècnica lexicogràfica del *Liber elegantiarum*. Vegeu la secció 1.5..

⁸⁹³ Tots dos trets aplicats, per exemple, a l'onomàstica d'origen bíblic. Vegeu Lépinette (1994:343).

⁸⁹⁴ Colon/Soberanas (1986:60) en referir-se a l'edició catalana adverteixen un tret compartit per totes les versions del Nebrija: "Cada lema

⁸⁹⁵ Fets que han permès a Gregorio Salvador (1994:16) de parlar d'un "cierto metalenguaje rudimentario", tot esmenant parcialment l'afirmació de Colon/Soberanas (1979:25): "No hemos de esperar, clro está, definiciones sino simplemente equivalencias. Nada de construir un metalenguaje, como ahora se dice". Vegeu una sistematització dels tipus d'articles, i comentaris sobre la presentació de definicions en llengua vulgar al *Lexicon* en Lépinette (1994b).

⁸⁹⁶ Vegeu en Nebrija (1981:vi-xiv) altres indicacions de G.J. MacDonald sobre la seua tècnica lexicogràfica, i en concret sobre algunes incoherències: ordre alfabètic imperfecte, "frases de especificación"

[→↔

rebre en la seua època, com les de famoses de Juan de Valdés⁸⁹⁷, és obvi que el mètode, i la simplicitat i claredat de l'obra lexicogràfica nebrissense, van obtenir l'acceptació dels contemporanis i de diverses generacions posteriors d'homes de lletres. La demostració més palpable d'aquest èxit són les diverses adaptacions que tant el *Lexicon* com el *Vocabularium* van rebre en els segles successius: la versió catalana de Gabriel Busa (1507)⁸⁹⁸, l'adaptació àrab de Pedro de Alcalà (1505), els successius *Vocabularium nebrissensis* (1511-1541) francesos esmentats més amunt, o les adaptacions sicilianes de C. de Escobar (1512, 1519, 1520)⁸⁹⁹, a part d'altres adaptacions, com les de Cristóbal de las Casas, Percyvall, Minshev, Palet o Oudin⁹⁰⁰.

Les aportacions a la lexicografia de la baixa edat mitjana i del primer Renaixement són des de les terres de llengua catalana més aviat modestes. Pel que fa al llatí, ja hem parlat en un epígraf anterior dels

imprecises i massa variades, absència d'indicacions sobre el gènere dels substantius, o vacil·lacions en la manera de citar els verbs llatins (infinitiu, present; amb complements o sense), etc..

⁸⁹⁷ En el seu *Diálogo de la lengua* (c. 1535). Vegeu sobre aquestes crítiques Colon/Soberanas (1979:27-29), i els fructífers comentaris de G.L. Guitarte (1994).

⁸⁹⁸ Vegeu més endavant.

⁸⁹⁹ Vegeu A. Gallina (1959:15-24).

⁹⁰⁰ Vegeu comentaris sobre totes aquestes adaptacions en G. Guerrero Ramos (1992).

coneguts com a *Glossaris de Ripoll* (s. X-XI)⁹⁰¹, les glosses de les bíblies de Ripoll (s. XI), o les de Virgili de Vic (s. XI)⁹⁰². Hi podríem afegir el *Liber glossarum et etimologiarum* (s. X), conservat a l'Arxiu de la Corona d'Aragó conjuntament amb altres glossaris⁹⁰³ o el glossari llatí de l'Arxiu Capitular de Barcelona (principis s. XIV), que denota les inevitables influències d'Isidor i l'*Elementarium*⁹⁰⁴.

Entre els glossaris i vocabularis on ja apareix, sempre com a llengua d'arribada, el català, s'han d'esmentar el del *Lectionarium Missae* (c. 1200) de la Biblioteca de Montserrat⁹⁰⁵. Una ordenació alfabètica comencen a presentar diversos reculls d'adverbis que, com apunten G. Colon i A.-J. Soberanas, "devien prou voga". Així tenim el vocabulari del ms. 139 de Ripoll (finals s. XIV), on s'expliquen en llatí romanitzat o català tres-cents mots, la majoria dels quals adverbis⁹⁰⁶. Un altre vocabulari adverbial és el del ms. 1276 de la Biblioteca de Catalunya (de finals del XIV, segons les últimes recerques), que acompanya un formulari notarial, *Summula artis scribendi*, en català i llatí, de la cúria

⁹⁰¹ Biblioteca del monestir de Ripoll, ms. 59 estudiat per J. Llauro; ms. 74 estudiat per J.M. Casas Homs (1954). Vegeu M. Mayer (1978:742) i G. Colon/A.J. Soberanas (1986:12).

⁹⁰² Colon/Soberanas (1986:12).

⁹⁰³ Vegeu M. Mayer (1978:744).

⁹⁰⁴ Vegeu Casas Homs (1952).

⁹⁰⁵ Ms. 838 de Montserrat, editat recentment per C. Baraut dins A.M. Badia i Margarit et alii (eds.)(1980:15-31). Vegeu Colon/Soberanas (1986:12-13). I també A. Rico/J. Solà (1995:92-93).

⁹⁰⁶ Editat per Casas Homs (1955b).

del bisbe de València Jaume d'Aragó⁹⁰⁷. El text, un llistat alfabètic amb 373 adverbis llatins amb equivalències catalanes (excepte en 24 casos), sembla ser obra d'Antoni Miquel, notari eclesiàstic. També d'adverbis és el vocabulari llatí-català (primer quart s. XV) de l'Arxiu diocesà de Girona, que amb 384 lemes llatins acompanya igualment un *Ars notariatus* amb tota mena de formularis documentals⁹⁰⁸.

Aquesta freqüent coincidència de vocabularis, en concret adverbials, ens pot suggerir una probable familiaritat dels professionals de la notaria amb aquesta mena d'instruments gramaticals, en part com a conseqüència de les seues necessitats laborals. Ens pot orientar, així mateix, sobre la tècnica utilitzada, almenys en algunes parts del *Liber*, per Joan Esteve per a elaborar algunes entrades, sobretot però no únicament, les referides a adverbis. El recent editor del ms. 1276 BC, Marco Piccat, ens ofereix, *propria manu*, una il·lustració de com, a partir d'un vocabulari llatí-català d'adverbis se'n pot compondre amb facilitat, tot invertint les tornes, un de català-llatí, i a més amb nombrosos sinònims en aquesta llengua. Vegem-ne un breu exemple⁹⁰⁹:

(d') *aci avant*: deinde, deinceps, deponit, decetero, quodammodo, ulterius.

axi com: quemadmodum, tanque, veluti, velut, utpote

⁹⁰⁷ Editat deficientment el 1924, ha rebut una nova edició amb un acurat estudi per part de M. Piccat (1988). Vegeu Colon/Soberanas (1986:14-16). Ens sembla que Rico/Solà (1995:92-93) no s'han adonat prou de la identitat del ms. 1276 de la Biblioteca de Catalunya amb el vocabulari estudiat per M. Piccat.

⁹⁰⁸ Vegeu M. Prats (1988).

⁹⁰⁹ Piccat (1988:448-450).

alegrament: alacriter, euge, gaudiose, ovanter

amagadament: clam, caucule, occulte

Amb un sol colp d'ull ja som capaços de percebre les similituds evidents amb la disposició i els contingut de moltes de les entrades, catalanes i llatines, del *Liber elegantiarum*. Similituds que podem confirmar tot fent la comparació corresponent:

901. Ara o ara de present.

1. Im presentia. 2. Impresentiarum. 3. Nunc. 4. Modo. 5. Hoc tempore.

1048. Axí com.

1. Ut puta. 2. Tanquam. 3. Ttpote⁹¹⁰. 4. Ac si. 5. Ut si. 6. Proinde. 7. Sicuti.

1105. Axí com.

1. Ac si. 2. Sicut. 3. Velut. 4. Tanquam. 5. Quasi. 6. Perinde. Et nota quod pretermittendum non est, quod perinde exigit post se ac si vel atque si, cum significat ita ut: Lege perinde ac si preceptor adesset, vel perinde atque si preceptor adesset. Si quando negatio precedit exigit etiam quam, ut Suetonius: "Nulla tum re perinde motus quam responso mathematici".

⁹¹⁰ Clar error per *utpote*.

398. Alegrement.

1. Ilac. 2. Alacriter. 3. Gaudenter.

510. Amagadament.

1. Clam. 2. Occulto. 3. Clandestine. 4. Furtim. 5. Latenter. 6. Occulte. 7. Clanculum. 8. Nemine conscio.

La coincidència de moltes de les solucions entre tots dos reculls no sols ens hauria de fer pensar que Esteve parteix de reculls anàlegs al que M. Piccat capgira, sinó que ens demostra que el sistema emprat per l'autor del *Liber* pogué ser molt semblant al d'aquest estudiós, i possiblement amb fins semblants, ja que reconeix que ha ordenat els mots per ordre alfabètic, tot fent precedir el català:

Eam ob rem decrevi per litterarum elementa in ordinem illa redigere et per maternam linguam preheuntem accomodatam dictionem aut verbum immediate locare, ut potius illud invenire possimus, cum memoria nonnunquam que dicere volumus *quam* primum nobis illa supeditent.

Que els destinataris d'aquesta feinada podien ésser en gran part, com els dels vocabularis que comentem, els seus col·legues notarians, també ho reconeix Joan Esteve:

Que, nisi opinio me fallit, aliquid adiuventi erunt allatura illis qui insulsa barbaraque oratione

loquuntur, ut, cum ad exteros litteras demus, nos omnino
litterarum inscios esse putent.

A part d'aquests vocabularis d'adverbis, en romanen altres de verbs —"més abundants encara", segons A. Rico i J. Solà, però sens dubte menys estudiats. Només coneixem els comentaris de Colon i Soberanas sobre el ric vocabulari del ms 769 de la Biblioteca de Catalunya (s. XIV-XV). La majoria de lemes apareixen amb informacions morfològiques flexives i de vegades amb indicació de la font de procedència, que sol ser un dels grans repertoris medievals: *Ugucius, Ebrardo, Catholicon...*

A part del llatí, diversos vocabularis proposen lemes de partida en altres llengües, com és el cas sobretot dels glossaris hebreu-català que apareixen com a annexos a obres hebraïques dels s. XIV i XV⁹¹¹. Un cas especial pot ser el dels glossaris farmacològics de la Biblioteca Universitària de Jerusalem i de la Vaticana, en els quals es dóna la traducció a partir dels noms àrabs ordenats alfabèticament.

Un cas a banda és el que ens apareix en els ocasionals vocabularis de mots obscurs que acompanyen algunes de les traduccions, sobretot d'obres filosòfiques o jurídiques en llatí habituals des del segle XIII. Exemples d'aquests lèxics són el que acompanya l'*Art amativa* de Llull, o el que ens ofereix la *Declaració e la explanació d'alguns vocables escurs* (s. XIV) de la traducció catalana del *Regiment de prínceps* de Gil de Roma. Aquest darrer vocabulari, amb 144 entrades i

⁹¹¹ Colon/Soberanas (1986:17-20).

malgrat el seu caràcter restringit, és potser un dels primers lèxics monolingües de la llengua catalana⁹¹².

Per suposat, per aquesta època no deixen de circular per les nostres terres les grans compilacions medievals, alhora que comencen a arribar les primeres obres lexicogràfiques produïdes per la renovació humanística o posades de nou en circulació per ella. Així, si en la biblioteca del príncep de Viana apareixen autors habituals del fons medieval, com Isidor, el *Mammotrectus*, amb Noni Marcel o Fest, en la de Pere Miquel Carbonell ja trobem el diccionari de Giuniano Maio (Nàpols, 1475), i a la biblioteca del canonge valencià Macià Mercader van inventariar —al costat d'unes poques recialles medievals— un tresor d'obres d'encuny clàssic i humanista, algunes de les quals lexicogràfiques: *Elegantias Laurencii Vallensii*, *Esidorus Etimologiarum*, *Nestor Vocabolista*, *Lo Compensori*, *Servi Vocabolista*, *Tortellus*, *Nonius Marcellus*, *Aurelius Celsus Vocabolista*, *Sinononica* [sic] *Ciceronis*, *Quintilianus*, *Declamationes Quintiliani*, *Exclamationes Quintiliani*, *Aulus Gelius*, *Virgili ab lo coment*, *Ciceronis Retorica*, *Apostegmata*, *Varro De lingua Latina*, *Excepta Laurencij Vallencius*, *Marmotretus*, *Donatus super Terencio cum comento*, *Elegancie Laurencij de Vallis*, *Georgij Trapasuncij*.

Així i tot, com és ben sabut, el primer diccionari imprés a les terres de llengua catalana, ben avançat el segle XV pertany encara plenament a la tradició medieval. Es tracta del *Comprehensorium* d'un enigmàtic *Iohannes*, estampat a València el 1475, potser en les premses de Jacob Vitzlant i Lambert Palmart⁹¹³. Com l'autor, d'incerta identitat,

⁹¹² Com també ocorre en el domini francès amb els vocabularis de Pierre Bercheure i altres anàlegs esmentats més amunt.

⁹¹³ Per a una discussió sobre l'impressor, i per a informació sobre la tradició manuscrita, vegeu Colon/Soberanas (1986:40-41).

reconeix al pròleg, l'obra és una composició lèxica a partir dels principals repertoris de l'edat mitjana: "*Ethimologiarum* Isidori, *libris Papie, Hugucionis et Catholicon... vocabula... cogitavi ego, Iohannes, in unum corpus redigere hec et illa*". Aquest nou inventari, però, té la particularitat de presentar algunes, d'altra banda escasses, equivalències en vulgar, que han fet pensar en la procedència catalòfona del compilador. Però tal com ja ha estat repetidament apuntat⁹¹⁴, les ocurrencies de l'ocasional lèxic vulgar, que en algun cas podrien ser adscribibles al català, ofereixen algunes particularitats exclusives que vinculen l'origen de la compilació més aviat al domini occità, com demostren: *agassa, batezon, calcatrepa, palmola, veze, novallas, tornas, gisarma, etc.*

A la vista d'aquests antecedents, la valoració de l'aparició d'un producte lexicogràfic com el *Liber elegantiarum*, sobretot en el context valencià, adquireix una perspectiva diferent. A banda de constituir per ella mateixa una obra considerable, s'aprecia millor com introdueix, amb totes les particularitats i limitacions que caldrà comentar, un estil nou, i sobretot una nova sensibilitat, més inquieta, en part més exigent i ambiciosa, i més oberta als aires humanístics —de forma encara maldestra i ingènua— que cap dels reculls lexicogràfics que el precedeixen. La seua publicació, però, no inaugura una nova etapa lexicogràfica ni a València ni a la resta del domini lingüístic. Com hem deixat palés al principi d'aquest estudi⁹¹⁵, un cert mutisme envolta la seua

⁹¹⁴ Vegeu G. Colon (1979, 1983), i en general per a totes les referències a l'obra, Colon/Soberanas (1986:39-43).

⁹¹⁵ Vegeu el capítol 1.1.. Podriem afegir, entre les biblioteques que *no* inclouen cap exemplar del *Liber*, la del catedràtic de llengües clàssiques Antoni Jolis estudiada per Casas Homs a partir de l'inventari de 1600: conté obres d'Agostino Dati, de Fazio, de Pontano, Sannazaro, tres

incerta difusió. Les dècades —i els segles— a venir no seran eloqüents ni generosos amb l'obra de Joan Esteve. Tampoc, per sort o per desgràcia, no tindrà epígons immediats. Es tracta d'una figura, i d'una obra aïllada, singular.

La lexicografia humanista —la lexicografia llatina— prendrà a les terres catalanoparlants, i a tota la península, un nom: el d'Elio Antonio de Nebrija. Tanmateix ací, almenys parcialment, rebrà una coloració especial. Com afirmen G. Colon i A.-J. Soberanas, "la veritable innovació en el camp de la lexicografia és l'aconseguida amb l'aparició el 1507 de l'adaptació al català del *Lexicon* llatí-espanyol d'Elio Antonio de Nebrija de 1492 (i fins a cert punt la del *Vocabulario* espanyol-llatí del mateix autor publicat vers 1492)"⁹¹⁶. Aquesta adaptació, en concret la de 1507, fou realitzada per l'agustinià Gabriel Busa, i impresa a Barcelona per Carles Amorós. Per suposat, manté les característiques fonamentals de les obres originals de Nebrija que ja hem tingut ocasió de comentar. Però sobretot constitueix, en efecte, el primer lèxic sistemàtic i complet del català, amb l'avantatge que és alhora un vocabulari bilingüe doble —que tradueix el *Lexicon* i el *Dictionarium*— i un inventari llatí que, per primera volta en l'àmbit català incorpora plenament les millores aportades per l'humanisme. En aquest sentit supera definitivament la

volums de Valla, d'Erasme, de Jeroni Ferrer *Emendationes* a Paolo Manuzio, de Nebrija, Mancinelli, Palmireno, Pere Joan Nunyes, 'diccionaris com el de Calepino, de Balbi, de Tortelli, etc., etc., però cap rastre d'Esteve.

⁹¹⁶ Per a les edicions catalanes del Nebrija vegeu Soberanas (1977) i Colon/Soberanas (1986:60-79).

migradesa dels vocabularis anteriors, o la tècnica erràtica⁹¹⁷ del seu precedent més pròxim, el *Liber elegantiarum*. La versió al català presenta diferències importants entre la part corresponent al *Lexicon* o al *Dictionarium*. La primera, llatí-català, és adaptada de forma completa, tot i que bastant servilment i amb alguna atzagaiada; la segona, català-llatí, que exigia una reestructuració més a fons, rebé un tractament més expeditiu⁹¹⁸. Les successives edicions de les adaptacions del Nebrija, a càrrec d'altres traductors (1522, 1560, 1585), incorporen novetats, però repeteixen aquestes deficiències, i encara les acreixen pel que fa a la primera part. El tipus de català de Busa sembla correspondre a la part septentrional de Catalunya, i aporta alguns lexemes poc coneguts.

Una obra decididament d'un altre tipus és el *Vocabolari molt profitós per aprendre lo Catalan Alamany y lo Alamany Catalan*, imprès a Perpinyà el 1502 per Johann Rosenbach⁹¹⁹. Es tracta d'"un modest alliberament del llatí"⁹²⁰, però que segueix també el sistema de

⁹¹⁷ Vegeu una anàlisi detallada d'aquesta *tècnica* en el capítol 1.5..

⁹¹⁸ Coincidim amb Rico/Solà (1995:99) que les poques ganes d'entrar a fons en una adaptació més exigent van ser-ne probablement la causa, d'aquesta migradesa. A diferència del que semblen indicar Colon/Soberanas (1986:65-67), i com ja hem comentat, el paper d'un diccionari català-llatí podia ser important per als freqüents exercicis de *thema* o *proverbi* de les escoles, quan no per a la simple redacció, epistolar o no, que ja preveia Joan Esteve.

⁹¹⁹ Vegeu sobre aquesta obra P. Barnils (1916), i la reimpressió dins T.S. Stegmann (1991), H. Flasche (1955), Colon (1983a), Colon/Soberanas (1986:55-59).

⁹²⁰ Colon/Soberanas (1986:55).

l'adaptació d'una obra forana, en aquest cas del repetidament comentat *Introito e porta* italià-alemany, que tingué una primera edició el 1477 i una prolífica nissaga. Com aquest, està organitzat segons una estructura temàtica, en la qual únicament s'ha substituït l'italià del nord present a l'original pel català, de vegades amb no gaire precisió, o amb especials particularitats lèxiques (castellanismes o particularismes septentrionals).

Més endavant, la lexicografia llatina i la catalana aniran progressivament separant-se. A part de les reedicions d'obres ja comentades, sobretot les de Nebrija, algunes altres obres gramaticals o lexicogràfiques presenten conjuntament el català i el llatí. En serien exemples, entre altres, i per esmentar autors vinculats amb València, el *Vocabulario del humanista* (València, Pedro de Huete, 1569) de Juan Lorenzo Palmireno, o el *Thesaurus Puerilis* (València, Pedro de Huete, 1575) d'Onofre Pou. Tot i que tenen en part finalitats similars, es tracta, però, d'obres de tarannà ben distint, amb influències molt allunyades a les del *Liber*. En qualsevol cas, no són ni semblen sentir-se'n hereves⁹²¹.

⁹²¹ Vegeu, pel que fa a algunes obres de J.L. Palmireno, Colon/Soberanas (1986:87-89), Rico/Solà (1995:102-103), L. Cañigral ([1993]), Solà (1989a), J. Veny (1991, 1993). Sobre O. Pou vegeu, entre altres, Colon/Soberanas (1986:90-97) o Rico/Solà (1995:103-104). Sí que tenen potser més relació amb l'obra que ens ocupa, reculls com el *De vera & facili imitatione Ciceronis* (1560) o com el de *El latino de repente* (1573) del mateix Palmireno, i *Les Elegàncies* (1645?) posteriors en català, estudiades per Solà (1989a), però aquestes obres, en realitat són ja adaptacions declarades de la de Manuzio, i sens dubte allunyades d'una possible —i improbable— influència directa del *Liber elegantiarum*. S'emmarquen, així mateix, en una trajectòria retòrica de què tenim concrecions més primerenques i properes al *Liber*, com els *Sinonima* d'Amiguet, i de les quals parlarem en un altres apartat.

1.4.2.3. LA TRADICIÓ RETÒRICA I L'EPISTOLOGRAFIA.

En l'aproximació a una obra com el *Liber elegantiarum* de Joan Esteve no es pot deixar de fer referència a la seua vinculació amb la tradició retòrica, i en particular amb algunes de les concrecions d'aquesta que més acceptació van tenir a l'edat mitjana i el Renaixement: l'anomenat *ars dictaminis* i la seua plasmació en l'epistolografia.

Aquesta connexió no és gratuïta. En primer lloc, com ja hem vist en part, des de l'antiguitat els estudis de gramàtica i retòrica s'encloïen com a estadis successius, amb perfils borrosos, d'un únic currículum de formació lingüística i expressiva. La coexistència dins el *trivium*, tot i que, des del segle XI, va permeabilitzar la gramàtica als esquemes de la lògica i la dialèctica, va permetre de mantenir els vincles amb la retòrica, que van quedar reforçats amb l'èmfasi de la gramàtica humanista en l'estudi de l'*usus* dels autors i en la pràctica, sovint per imitació i no segons regles memorístiques, de la composició.

Per si això no fos prou, sabem que l'obra de Valla —i dels seus epígons, entre els quals podem comptar des de Perotti al *Liber*—, i la noció mateixa d'*elegantia*, es fonamenta en la indefinició entre gramàtica i retòrica, en la indistinció precisa entre correcció i genuïnitat, entre adequació semàntica i riquesa expressiva. És per aquesta raó que la idea valliana d'*elegantia* experimentarà aviat derives significatives i aplicacions abusives, més aviat en la direcció de l'exuberància retòrica.

Que aquesta preocupació per l'eloqüència, no sols d'Esteve sinó també del seu entorn més pròxim, està a la base de la redacció del *Liber* queda declarat en la dedicatòria que enceta l'obra. És el seu metge i amic, Ferrer Torrella, el qui, segons Joan Esteve, l'incita a seleccionar no sols preceptes (*bene dicendi precepta*), sinó —i ací el toc *textual* innovador— fragments llatins sencers i mots adients (*Latinaque documenta accomodataque verba*), amb la intenció de perfeccionar una expressió llatina que és reconeguda explícitament com a esquifida i deficient (*quibus Latinitatem hanc nostram insulsam castigare limareque valeres*). Però hi ha més: Esteve es manifesta ben conscient de l'impacte social de l'eloqüència, ni que siga per obtenir el reconeixement dels conciutadans i de la posteritat:

ratus quantum vir eloquens inter alios dictos
honore prosequatur maximaque admiratione celebretur, quasi
quidem cum illos orare aut loqui ipsi conspiciamus ab illorum
ore pendere videmur

I és així que, amb aquest afany, Esteve es disposa a la recerca, no de normes gramaticals, repetim, sinó de "non nulla ymo plurima... sinonima luculentasque orationes". Que no extrau —no diu que extrau— de gramàtiques ni florilegis, sinó d'una nòmina d'autors il·lustres, amb els quals, a més, ja estava familiaritzat des que "in tenera etate didisceram": *Maronem, Terentium, Ciceronem, Aulum Gelium, Macrobiium, Servium ceterosque eloquentissimos codices*.

Finalment, cal avançar que una de les aplicacions de l'eloqüència expressiva, de l'habilitat retòrica, més cares a l'humanisme, i al prehumanisme, fou la redacció epistolar. I el mateix Esteve es fa ressò d'aquest deler de superació epistologràfica, probablement esperonat per les experiències del seu pas per l'escrivania reial de Nàpols. És potser allà on hagué d'acostumar-se a escoltar l'expressió *barbara oratione*,

d'encuny també ben humanista, aplicada a la competència llatina dels funcionaris citramarins⁹²². En tot cas sospitem que alguna fibra més o menys personal batega darrere la seua confiança que aqueixos *sinònims i brillants frases*,

nisi opinio me fallit, aliquid adiumenti erunt
allatura illis qui insulsa barbaraque oratione loquuntur, ut, cum
ad exterios litteras demus, nos omnino litterarum inscios esse
putent.

Hem comprovat, a més a més, en l'apartat precedent, com almenys una bona proporció de les rutilants expressions del *Liber* han estat extrets d'una obra —el 'De componendis epistolis' dels *Rudimenta* de Perotti— dedicada específicament a tractar aspectes epistologràfics, i per tant, de forma més o menys precisa, retòrics. Hi podríem afegir encara un fet poc comentat: que Joan Esteve considera necessari arredonar la seua obra tot incorporant a la fi unes breus però significatives normes de composició retòrica o "precepta quedam ad compositionem orationis pertinentia".

⁹²² No hem de perdre de vista que la formació dels funcionaris, i entre ells la dels escrivans, notaris, secretaris, etc., es feia habitualment fora dels circuits de formació superior que asseguraven una competència suficient, i en tot cas superior, en llatí. Aquesta deficient preparació explica, com aclareix J. Cortés (1986:xvi-xvii), la freqüent utilització de formularis, sobretot entre els notaris i escrivans. El contacte en la cúria del Magnànim amb 'secretaris' de tota una altra procedència curricular havia sens dubte de posar en evidència aquests *décalages*.

Totes aquestes raons, si més no, potser fan preveure que un repàs a les concrecions de la tradició retòrica que van definir els precedents i el context de Joan Esteve no siga especialment infructuós. Anem, però, a pams.

1. La retòrica clàssica i l'*ars dictaminis* medieval.

Segons J. J. Murphy⁹²³, en el món antic es poden distingir quatre tradicions diferenciades. En primer lloc, la que prové d'Aristòtil, i en particular d'algunes de les seues obres (la *Retòrica* i altres obres dialèctiques com els *Topica*, *De sophisticis elenchis*), i que adquirí importància especial a les universitats medievals. En segon lloc, la tradició ciceroniana, prefidurada per Isòcrates, i que es concreta en la pseudo-ciceroniana *Rhetorica ad Herennium*, en altres obres autèntiques de Ciceró (*De inventione*, *Topica*, *Orator*, *De optimo genera oratorum*, *De partitione oratoria*, *Brutus*, *De oratore*), i també en la *Instituto oratoria* de Quintilià. La pervivència medieval d'aquesta tradició, però, quedà limitada a *De inventione*, la *Rhetorica ad Herennium* i fragments de Quintilià. A més, és l'epitomitació d'aquests continguts als segles III i IV la que en realitat va ser transmesa a l'edat mitjana per Marcià Capella, Cassiodor o les *Etymologiae* isidorianes. La tercera tradició és la que es pot anomenar 'gramatical', ja que va associada, com una part més, amb el desenvolupament de la gramàtica clàssica tal com l'hem descrita en l'apartat anterior. Com ja ha estat observat diverses vegades, la formació —i la teoria— gramatical romana, tal com per exemple

⁹²³ J.J. Murphy (1974(1986:17-55) i 1971b). Vegeu també altres interessants referències en id. (1971a).

arriba a definir-la Quintilià, comprenia tant l'art d'expressar-se correctament —vessant *exegetice* o *historice*— com la "interpretació dels poetes" —vessant *horistice* o *methodice*—. La gramàtica havia d'intentar, per tant, abastar aquests objectius. És per això que en l'*Ars maior* de Donat s'entra a tractar aspectes plenament estilístics, com els trops i figures, tot completant fins i tot els inventaris de la *Rhetorica ad Herennium*. La discussió dels trops i figures dins les gramàtiques va continuar de fet fins ben avançat el Renaixement, com hem comprovat en els *Rudimenta* de Perotti, entre molts altres. L'*Ars poetica* d'Horaci completava aquesta temàtica tot aplicant-la a la poesia de forma preceptiva. Una quarta tradició enllaçaria amb la tradició sofística, i en particular amb els exercicis de dialèctica que hom anomenava *declamationes* (sobre temes ficticis) o *progymnasmata* (exercicis curts de composició, basats en Hermògenes).

L'obra *De doctrina Christiana* (426) de sant Agustí pot prendre's com a punt d'inflexió en el desenvolupament de la retòrica occidental, amb la reivindicació de les Escriptures com a base d'una retòrica cristiana⁹²⁴. Després de la mera transmissió de compendis pels 'enciclopedistes' (Capel·la, Isidor, Cassiodor), Rabanus Maurus amb *De clericorum institutione* (s. IX) fa una selecció personal d'elements de la tradició de l'alta i la baixa llatinitat per recomposar un ús adaptat a les noves circumstàncies. Inaugura així una actitud pragmàtica envers la tradició preceptiva anterior que impregnarà el desenvolupament de la retòrica, o més precisament les retòriques medievals.

En efecte, l'art del discurs tindrà més aviat a l'edat mitjana una història plural. Mentre la *Rhetorica* d'Aristòtil va ser llegida més com a manual de filosofia moral que com a preceptiva literària, el

⁹²⁴ Vegeu per a aquesta època J.J. Murphy (1974(1986:56-100) i 1971b).

conjunt d'idees de la tradició ciceroniana —fragmentàries i privades de Quintilià⁹²⁵—, esdevenien predominants. És d'aquest corrent central d'on quedaran fecundades les aplicacions principals de la teoria i la pràctica retòriques a l'edat mitjana. Aquestes aplicacions de la retòrica medieval —més teòriques o més pràctiques— poden diferenciar-se en tres grans tipus o *gèneres retòrics*, cadascun un sistema retòric complet: *ars praedicandi*, *ars grammatica* —que connectarà alhora amb la tradició gramatical, ja vinculada al ciceronianisme—, i *ars dictaminis*. Ara bé, J. J. Murphy ha assenyalat que malgrat això, comparteixen uns trets generals. En primer lloc i principalment que, situats dins la tradició preceptiva greco-romana, tots els tractats, de qualsevol gènere, són preceptius: parteixen de la idea que és possible analitzar el procés de la comunicació, abstraure'n els principis i sistematitzar-ne els mecanismes per a ús d'altri. En segon lloc, és possible identificar unes pautes evolutives comunes a tots els gèneres, en sis passes, que no sempre tenen per què acomplir-se totalment: establiment d'una font original (Ciceró o Donat), adaptació inicial, fixació d'un gènere basat en la font, hibridació dels tractats del gènere, i posteriorss repeticions i decadència⁹²⁶.

L'*ars praedicandi*⁹²⁷ va resultar de l'aplicació del mètode escolàstic, segons uns, o de la retòrica clàssica, segons altres, a la

⁹²⁵ No oblidem que el text complet de la *Institutio oratoria* no va ser recuperat fins que Poggio Bracciolini el trona a St. Gall el 1416. Vegeu per a aquesta època J.J. Murphy (1974(1986:101-142) i 1971b).

⁹²⁶ J.J. Murphy (1974(1986:368-369) i 1971b). Per a una anàlisi de la retòrica medieval en relació a la filosofia i la lògica, vegeu R. McKeon (1942).

⁹²⁷ Per a aquestes *artes praedicandi*, vegeu J.J. Murphy (1974(1986:275-361) i 1971b).

predicació religiosa. No s'hi inclouen, per tant, les homilies o sermons més o menys informals i que seguien unes pautes asistemàtiques del discurs col·loquial⁹²⁸. Sembla haver-se desenrotllat, de forma preceptiva, a principis del s. XIII a la Universitat de París. L'esquema bàsic consistia a desplegar un discurs a partir d'un *thema*, que es plantejava a través d'una citació bíblica, seguint un esquema anàleg al de Ciceró, però tot posant èmfasi en el plantejament de la *divisio* (estructuració lògica) i l'*amplificatio* del *thema* inicial. El pla del discurs s'apartava tant de l'esquema proposat per al *dictamen* escrit, com del discurs escolàstic habitual, ja que el que es pretenia és sobretot anar introduint progressivament l'audiència, sense que una conclusió o altra fos realment prevista. Foren especialment nombrosos i destacats els autors anglesos: Richard of Thetford, Joan de Gal·les, Thomas of Salisbury o Robert of Basevorn, etc..

Pel que fa a l'*ars grammatica*, la preceptiva del discurs, com hem vist, des de Donat hi té també un lloc⁹²⁹. El *Doctrinale* i el *Graecismus* també reserven àmplies seccions al tractament dels trops i figures del llenguatge. Però dins les *artes grammaticae*, o en estreta connexió, hom anava a veure sovint sistematitzades formes més particulars de preceptiva: els que hom ha anomenat *ars prosaicum*, *ars rithmica*, i *ars metrica* o *ars poetria*.

⁹²⁸ Segurament es podria comprovar que hi ha tota una sèrie de graus de planificació de les predicacions.

⁹²⁹ En relació a tant a l'*ars poetria* com a totes les altres *artes* integrades o relacionades dins l'*ars grammatica*, vegeu J.J. Murphy (1974(1986:145-201) i 1971b).

Mentre el primer coincidia amb la normativa per a la redacció en prosa i, amb alguna excepció⁹³⁰, era doncs inclòs dins l'*ars dictaminis*, l'*ars rithmica* podia aplicar-se tant a cartes com a himnes, encara que també n'hi hagué un cert ús per part dels predicadors medievals. Tractava l'art de la composició rítmica, tant en vers com en prosa. Aquest fou el seu ús principal a l'edat mitjana, que s'aparta així de l'ús clàssic. Consistia en una adaptació les clàusules mètriques clàssiques, però tenint en compte el ritme sonor, ja que havien esdevingut accentuals des de la baixa llatinitat; en aquest sentit no considerava els peus mètrics que definien la poesia⁹³¹. El més comú dels *rithmus* havia de ser l'epistolar, és a dir l'anomenat *cursus*. Consistia en una sèrie de cadències rítmiques, especialment al final de les *clausulae*, i en algun cas al mig, que van començar a ser utilitzades a tota Europa de la segona dècada del s. XII, a partir de l'adopció del recurs per la cúria papal⁹³².

⁹³⁰ Com és el cas de diversos tractadistes francesos, o de John of Garland en la seua *De arte prosayca, metrica, et rithmica*

⁹³¹ Així, segons J.J. Murphy (1974(1986:168)), John of Garland, en *De arte prosayca, metrica et rithmica*, definia així el *rithmus* com "una consonancia de los finales de cláusula ordenados con arreglo a cierta medida, pero sin pies métricos. [...] Se utiliza el término 'finales de cláusula' para distinguir el *rithmus* de la composición lírica; la expresión 'cierta medida' significa que puede tener más o menos sílabas. Asimismo se dice 'sin pies métricos' para distinguirlo de la composición métrica".

⁹³² Vegeu M Camargo (1991:23-24) i R.G. Witt (1976:24): "Essentially prose meter depending on the succession of accented and unaccented syllables, the *cursus* reflected a Latin pronunciation which emphasized accent over quantity".

Els *cursus* més utilitzats van ser el *planus*, *tardus* i *velox*⁹³³. Tal com passava amb l'*ars prosaicum*, les *artes rithmicæ* que tractaven el *cursus* epistolar van ser considerades sovint part de l'*ars dictaminis*.

Les *artes poetriae*, o *metricæ*, van ser més habitualment incloses, com a part de les *artes grammaticæ*, o considerades com a suplementes necessaris d'aquestes. Pels temes concrets que tracten es podrien classificar en dos tipus: els manuals especialitzats en *figurae*, *colores*, *tropi* i altres recursos particulars; i les preceptives més globalitzadores que intenten una teoria general de l'elaboració poètica. D'aquest segon grup entre les que van assolir major difusió podríem esmentar l'*Ars versificatoria* de Mathieu de Vendôme o la *Poetria nova*, de Geoffrey of Vinsauf.

L'*ars dictaminis* o art epistolar constitueix una aportació original de l'edat mitjana que trenca en diversos aspectes amb la tradició retòrica clàssica⁹³⁴. Això és degut, entre altres raons, al fet que tant els grecs (Plató, Aristòtil) com els llatins (Ciceró, Quintilià) consideren el discurs, parlat, la base de l'ordre social, i fixen l'objectiu de la retòrica, i de l'educació, a aconseguir "una acomplida destresa en el parlar", segons la *Institutio oratoria*⁹³⁵. Fins i tot quan, al s. IV, C. Iulius Victor en la seua *Ars rhetorica* de base ciceroniana inclou un apartat *de epistolis*, tot

⁹³³ Per a una breu i clara distinció de cadascun, M Camargo (1991).

⁹³⁴ J.J. Murphy (1974(1986:202-274)). Per a una visió general de l'*ars dictaminis* vegeu aquest autor (d'ara endavant Murphy 1986) i, en un breu però clar i complet resum, M. Camargo (1991).

⁹³⁵ En concret, segons el prefaci del llibre I. Vegeu Murphy (1986:202).

diferenciant les *negotiales* i les *familiares*, ho fa partint de la idea que la carta és una forma de conversació. Posteriorment, ja des del període patristic la redacció epistolar tingué més aviat una consideració literària, almenys durant bastants segles. Un exemple significatiu d'aquest fet és l'evolució que experimentà la valoració i la utilització de l'obra de Cassiodor (490-586). Les seues *Variae*, recull d'epístoles en gran part de to burocràtic per raó de les tasques que l'autor exercí, van assolir a l'edat mitjana una àmplia acceptació, després de les de Ciceró, com a documents literaris. Però alhora, donada la immensa varietat de fórmules, temes o formes documentals que inclouen, van servir de pauta per a nombrosos altres escriptors que, enfrontats a problemes semblants, no gaudien de la competència i les aptituds del seu model.

En realitat, l'escassa i deficient alfabetització de l'alta edat mitjana, lligada a la creixent complexitat de les relacions socials i legals, ja estava afavorint la compilació de formularis o reculls de *formulae* — ço és, documents normalitzats on els noms que podien variar apareixen en blanc o amb una inicial. Se'n coneixen diversos, d'aquests formularis, entre els segles VII i IX, localitzats sobretot a diverses regions franceses. Però la naturalesa legal, o contractual, de les relacions que s'hi reflecteixen situen aquestes *formulae* en l'àmbit del notariat, i de la posterior *ars notaria*.

Malgrat aquesta manca d'antecedents directes al món clàssic, l'*ars dictandi* fou la primera de les *artes* retòriques medievals a produir un cos de doctrina elaborat. Això va tenir lloc a partir de la vinculació entre retòrica i gènere epistolar establert, al voltant de l'any 1087, pel monjo benedictí Alberico de Montecassino, professor d'aquest monestir del centre d'Itàlia. En les seues dues obres, *Dictaminum radii*, o *Flores rhetorici*, i *Breviarium de dictamine*, ja es poden identificar, segons J. J.

Murphy⁹³⁶, quasi tots els elements que l'*ars dictaminis* posterior desenvoluparà: relació de la retòrica amb el gènere epistolar; estandardització de les parts de la carta; atenció especial a la *salutatio* —diferenciada per Alberico—, tot distingint els nivells socials dels destinataris, i a l'*exordium*, per al qual es recomanen particularment els *colores* (trops i figures); adjunció de models de cartes i *formulae* oficials; i finalment, probablement també la proposta d'utilitzar la prosa rítmica en l'escriptura de cartes.

En pocs anys el centre de l'estudi de l'*ars dictaminis* es trasllada més al nord, a Bolonya, d'on sorgiran la majoria dels manuals que establiran els principis de la disciplina que es mantindran durant 300 anys. Entre els autors bolonyesos més influents cal destacar Adalbertus Samaritanus (*Praecepta dictaminum*, 1111-1118), Hug de Bolonya (*Rationes dictandi prosaice*, 1119-1124), Bernardo da Romagna (*Introductiones prosaici dictaminis*, 1145). A part, cal destacar diverses obres anònimes, de les quals les *Rationes dictandi* (1135) establiren el cànon de les cinc parts de la carta: *salutatio*, *captatio benevolentiae*, *narratio*, *petitio*, *conclusio*⁹³⁷. L'esquema parteix de la doctrina ciceroniana, tot alterant-la lleugerament, de les sis parts del discurs: *exordium*, *narratio*, *divisio*, *confirmatio*, *refutatio*, *peroratio*.

De totes aquestes parts és la *salutatio* —una innovació del *dictamen* medieval— la que tant en aquest com en la majoria de tractats rep una atenció més extensa i destacada. Es considerava importantíssim el fet de triar la fórmula adequada a la categoria social del destinatari. Fins al punt que, per tal de facilitar l'elecció de l'expressió adient, molt sovint es proporcionen al lector llargues sèries d'exemples variats,

⁹³⁶ J.J. Murphy (1974(1986:218)).

⁹³⁷ Vegeu-ne l'edició en traducció anglesa dins J.J. Murphy (ed.)(1971:1-25).

classificats segons el nivell del destinatari, d'entre els quals triar —copiar — el model preferit. Donem una mostra, traduïda, d'un tipus concret de *salutatio* oferit en les *Rationes dictandi*⁹³⁸:

Salutacions als amics íntims o companys

'A N..., el més íntim amic', o 'el més estimat dels companys', o 'el més car dels preferits', o 'units per un afecte recíproc', o 'lligats per un afecte indissoluble', o 'N..., dedicat a l'estudi de les lletres, envia salutacions i un sentiment de càlid afecte', 'l'afecte d'un càlid sentiment amb interminables bons desitjos', 'la constància de l'íntima companyonia', 'la dolçor de la més cara amistat', la constància de la més sincera bona voluntat', o 'la dolçor de l'immarcescible amor'.

Un altre exemple d'unió en l'amistat: 'Guido, lligat ja per un sincer vincle d'afecte, a N..., seguidor de la professió de lògic, desitja restar unit a ell per un lligam recíproc d'afecte i no ser destorbat per cap hostilitat, li desitja que visca llargament i que acresca en tótes coses bones, que visca sempre honorablement i que no cesse mai en el seu afecte, que gaudezca sempre d'una vida feliç, i que es mantinga sempre amb fermesa en el bon camí'. [...]

En realitat, tant la importància concedida a la *salutatio* com, especialment, la inclusió no sols d'exemples i *formulae*, sinó de models de cartes sencers disposava ja d'importants antecedents. A més, havia de tenir una llarga continuïtat i una evolució remarcables. Un dels

⁹³⁸ J.J. Murphy (ed.)(1971:13).

antecedents més importants el trobem en les *Rationes dictandi prosaice* (1119-1124) d'Hug de Bolonya, obra en què més de les tres quartes parts estan dedicades a exemples i models epistolars de parts d'una carta o cartes senceres. Per posar el cas dels models de *salutatio*, aquests estan també detalladament classificats: *A Papa ad imperatorem, Ab imperatore ad Papam, Ab episcopo ad Papam, [...] Ad magistrum, Ad patrem, Ad amicum, Ad abbatem vel monachum, Ad fratrem, Ad militem, Civitas ad civitatem*. El sistema, com veiem, és anàleg al de les *Rationes dictandi* anònimes, com queda confirmat en aquestes *formulae* de *salutatio* dirigides *Ad patrem*⁹³⁹:

Venerabili et dilecto patri, *vel* reverendo ac diligendo patri, *vel* A... genitori dulcissimo, D... eius filius perennem cum fidelitate servitium, *vel* quicquid patri peramans filius, *vel* quicquid domino subditus servulus.

És evident que el que s'ofereix ací a l'aprenent de *dictamen* no són suggerències per a la invenció retòrica o la simple redacció personal, sinó simples models per ser copiats. Malgrat la importància concedida dins el seu tractat a aquestes col·leccions d'exemples, és obvi que Hug de Bolonya distingia clarament entre la 'teoria' de l'*ars dictaminis* — conjunt de normes amb més o menys possibilitats d'opció— de la transcripció o 'còpia' de models que, segons J. J. Murphy, convindria anomenar *reproductio*. Els reculls o col·leccions de models, exemples, *formulae* o cartes senceres per a la seua utilització en la simple transcripció o *reproductio* és el que més endavant s'anomenarà *dictaminum* (pl. *dictamina*), i que cal distingir acuradament de les *artes*

⁹³⁹ Murphy (1986:225).

dictaminis, manuals centrats en els aspectes teòrics. Aquells apareixeran moltes vegades com a apèndixs d'aquests, però en molts altres casos contituïran col·leccions separades.

El procediment de còpia o *reproductio* no compta amb cap precedent en la retòrica clàssica, que prioritzava la *inventio* o elaboració personal —més o menys orientada—, i en tot cas la *imitatio* o inspiració lliure prèvia a la *inventio* individual. La *reproductio* és per tant un mecanisme estrictament medieval que només té alguna mena de paral·lelisme amb les models formularis, sobretot d'abast legal i sense cap cos teòric, de l'època merovíngia i carolíngia que ja hem esmentat.

En canvi la nova tècnica tindrà una prolífica i variada descendència, com podrem comprovar. Una de les obres contemporànies d'Hug de Bolonya que més decididament aposta per aquest sistema és l'*Aurea gemma* (Pavia, c. 1119) d'Enricus Francisgena, que es limita a presentar una repelga de cartes. És una prova de l'èxit a Itàlia d'aquesta nova orientació.

En qualsevol cas, els manuals comentats i diversos altres demostren la consolidació de les doctrines i dels mètodes bàsics de l'*ars dictaminis* a Bolonya cap a mitjan segle XII. A partir d'aleshores es divulgaran ràpidament, amb determinades matisacions, a França, Anglaterra i Alemanya. A França, la implantació de l'*ars dictaminis* es produí sobretot a les escoles d'Orléans, en relació amb l'estudi gramatical dels *auctores*. Característiques d'aquesta escola —amb autors tan influents com John of Garland, Geoffrey de Vinsauf, Bernard de Meung o Pierre de Blois— són el tractament del *dictamen* integrat dins una teoria general dels gèneres d'escriptura en prosa, la connexió amb l'*ars gramantica*, i encara el desenvolupament d'una forma de *cursus* que rivalitzarà amb la curial. Pel que fa a altres regions europees, Anglaterra fou més aviat importadora que no productora de manuals d'*ars dictaminis*. En canvi, Alemanya sembla haver prestat més atenció que no

a la teoria a les col·leccions documentals (*Formelbücher*) de tradició formulària, i per tant en relació a l'*ars notaria*.

En l'evolució de l'*ars dictaminis* des de la segona meitat del segle XII es poden destacar tres fenòmens importants: la incorporació del *cursus* rítmic desenvolupat per la cancelleria papal; la relació amb els estudis de lleis i la competència amb l'*ars notaria*; i l'aprofundiment en el *dictamen* hiperformulari, popularitzat amb Lorenzo de Aquileia, que ja apuntava en la importància atorgada a les col·leccions de *formulae* dins totes les *artes*. Pel que fa directament a l'*ars dictaminis*, continuen produint-se aportacions en diverses direccions. Les principals figures fins a la fi del segle XIII són Guido Faba (o Fava) (c. 1190-c. 1240), el més influent entre ells, Tomàs de Càpua (+1239), Bene de Florència, Buoncompagno da Signa (1165-1240) i Lorenzo de Aquileia (fl. 1300).

En relació al *cursus*, cal dir que s'havia desenvolupat independentment de la teoria de l'*ars dictaminis*, tot i que potser paral·lelament, ja que un deixeble d'Alberico de Montecassino, Joan de Gaeta, sembla ser l'introduïdor d'aquest recurs com a canceller papal (1089-1118) i després com a papa Gelasi II. Tanmateix, aviat aquest adorn rítmic va ser incorporat com a tret estilístic del *dictamen*, de manera que a primeries del s XII ja es troba perfectament integrat i apareix tractat en diversos manuals dictaminals, gairebé sempre, això sí, com a apèndix. Aquesta simbiosi va donar lloc a discrepàncies entre Bolonya, la Cúria papal i Orléans quant al tipus de *cursus* adequat per al *dictamen*, enfront de la mètrica poètica. Al capdavant van tenir més divulgació els preceptes del bolonyés Guido Faba que, en la *Summa de modo dictandi* (1220) proposa de tenir en compte només els finals de les clàusules i deslligar el *cursus* de la mètrica.

Aquest autor, el més influent de la seua època, pot exemplificar l'evolució que seguia l'*ars dictaminis* en aquesta etapa de consolidació. Així, continua atorgant una importància central a les introduccions de les cartes, de forma que hi dedica almenys quatre obres: *Summa de vitiis et virtutibus*, *Arenge*, *Dictamina*, *Gemma purpurea*. Ara

bé, és interessant comprovar que, a part d'algunes reflexions teòriques, una immensa part d'aquests manuals estan dedicats a presentar simplement models destinats a la *reproductio*: col·leccions de proverbis (per a l'*exordium*, en el cas de la *Summa*), reculls de frases de mostra, argumentatives o de controvèrsia (en les *Arenges*), o cartes senceres, com indica el nom dels *Dictamina*. Cal destacar un fet: en el material de proverbis de la *Summa*, les *formulae* es donen tant en llatí com en vulgar toscà. Donada l'àmplia difusió dels escrits de Faba, cal suposar que el seu exemple afavoriria el desenvolupament de diverses retòriques en vulgar, almenys *sub specie formularii*, de les quals algunes, més tardanes, ja són conegudes en l'àmbit català, com per exemple l'*Art y stil per a scriure a totes persones* de Tomàs Perpenyà (o de Perpinyà), amb edicions entre 1505 i 1517⁹⁴⁰. Tot i que certes obres de Faba tenen un contingut més teòric —com la *Summa dictaminis* i la *Rota nova*, transcripció de les seues classes a Bolonya— altres encara també són repertoris de models, com les *Epistole*, *Exordia* o *Parlamenta et epistole*. En definitiva, la seua teoria és ben convencional, però la importància d'aquesta autor cal avaluar-la a través de la incidència dels seus models en la pràctica del *dictamen* —i en la redacció de les *artes dictaminis*— en els segles successius⁹⁴¹.

L'obra de Tomàs de Càpua, notari papal i cardenal, gaudí també d'una àmplia influència. En realitat, coincideix amb Guido Faba en les tendències fonamentals: conformisme doctrinal, i importància concedida a la difusió de models, com demostra el fet que dedica a la

⁹⁴⁰ Vegeu J. Ribelles Comín (1915-1984:II, 500 ss.) i A. Gómez Moreno (1994:190).

⁹⁴¹ Sobre la seua *Summa dictaminis* vegeu Ch.B. Faulhaber (1978).

salutatio i a l'*exordium* la meitat de la seua *Summa artis dictaminis sive de arte dictandi epistoles secundum stylum Curiae*.

Només les obres de Bene de Florència i de Buoncompagno da Signa⁹⁴² marquen un to lleugerament original. El primer, en el seu *Candelabrum*, es deixa influir per l'enfocament francès —sobretot el parisenc de Geoffrey de Vinsauf— i lliga el *dictamen* a l'*ars grammatica*. El segon intenta una personal reforma, de base molt teòrica —en la seua *Rhetorica novissima* (1235)— que tindrà una influència passatgera a Bolonya i, segons J. J. Murphy, pogué ser la causa indirecta del predomini final de l'*ars notaria* en aquesta universitat. Així i tot, també dedica obres senceres al simple recull formulari —*Rhetorica antiqua* o *Buoncompagnus* (1215)—, en alguns casos en relació amb la documentació legal —*Cedrus, Palma, Myrrha*—, que evidencien la creixent influència d'aquesta perspectiva jurídica.

De fet, per la mateixa època (primera meitat del s. XIII) s'havia anat consolidant una teoria i sobretot una tècnica preceptiva de la documentació legal, i sobretot notarial, que hom ha anomenat *ars notaria* —o *notariae*. Coincident temporalment també amb el sorgiment de col·leccions de *formulae* estrictament judicials i amb les quals no cal confondre-la⁹⁴³, l'*ars notaria* té uns precedents clars en diversos formularis exclusivament notariais que apareixen abans de mitjan segle XIII. El primer és el *Formularium tabellionum*, de discutida atribució a Irnerio (1055-1130) o més probablement a un notari anònim de Bolonya

⁹⁴² Sobre Buoncompagno vegeu J. Purkart (1978) i V. Pini (1969).

⁹⁴³ La màxima concreció de la qual és l'obra teòrico-pràctica de Guillelmus Durandus, o Duranti, *Speculum iudiciale*. Sobre els formularis jurídics i sobre l'*ars notaria*, vegeu J. Bono (1979:I,1,206-220).

(c. 1205)⁹⁴⁴. Però és Rainiero da Perugia (fl. 1220), *magister i artis notariae professor* a Bolonya, el qui amb les seues obres *Liber formularius* (1214) i *Ars notariae* (1224-1234) inaugura alhora una reflexió i formulació pràctica definitives de l'*ars notaria*. La principal aportació seua és la tripartició canònica de la matèria: contractes i convenis, judicis o sentències, i testaments. L'evolució d'aquesta *ars* continua amb noms com Bencivene de Norcia, Salatiel, i culmina amb la famosa obra de Rolandino Passageri (1207-1301), notari i també *professor artis notariae*. Autor de diverses obres (*Tractatus de notulis*, *De officio tabellionatus*, *Apparatus super Summa notariae*, àmpliament difós també amb el nom de *Aurora*⁹⁴⁵) la seua obra principal és la *Summa artis notariae* (1256). De la seua acceptació, hom ha arribat a dir que "adicionada y comentada, la obra rolandina conoce una difusión en Italia y fuera de Italia realmente excepcional"⁹⁴⁶. A l'àrea catalanoparlant hi ha nombroses còpies manuscrites, tant en forma completa com en recensions o *excerpta*, de totes aquestes *summes* o *artes* dels mestres italians, i especialment de les de Rolandino⁹⁴⁷.

⁹⁴⁴ Vegeu G. Orlandelli (1989).

⁹⁴⁵ A les terres catalanòfones se'n coneixen diversos extractes, d'aquesta *Aurora*, com ara el d'un notari d'Oliva, datat el 1436. Vegeu, a més, l'edició moderna d'aquest *Apparatus* en R. Passaggeri (1950), a partir d'un incunable de R. Passaggeri (1485).

⁹⁴⁶ Bono (1979:I,1,220) i R. Núñez Lagos (1951). Vegeu una mostra d'aquesta difusió en la nota anterior. Bono (1979:I,2, 28-55) dóna nombroses informacions de la recepció de l'*ars notaria* a la península ibèrica.

⁹⁴⁷ Vegeu les extenses notícies aportades per Bono (1979:I,2, 28-55), a part dels treballs de M.T. Ferrer Mallol (1974), F. Durán Cañameras (1955a, 1955b, 1966), Z. García Villada (1912), A. Canellas

Dos aspectes convé aclarir en relació a l'*ars notaria*. En primer lloc, que totes aquestes obres, fins les més teòriques, comprenen sempre un extens i variat aparat de formularis que ben sovint en van constituir la part més divulgada. En alguns tractats menors, els models de documents són pràcticament exclusius⁹⁴⁸. Comprovem, per tant, la mateixa tendència que en l'*ars dictaminis* cap a l'orientació simplement pràctica dels manuals. Donades les funcions concretes dels notaris —la redacció efectiva de documents, més que no la reflexió jurídica— i, no en últim lloc, la formació acadèmica mitjana o simplement elemental d'aquests professionals, "la utilització de repertoris casuístics fou molt freqüent a les notaries medievals, a causa de la manca de preparació jurídica dels qui accedien a la professió després d'haver passat pràctiques amb un notari avesat". Fou per tant aquest tipus de manuals notariais l'aspecte més divulgat de l'*ars notaria*⁹⁴⁹. Ho demostren els innumbrables formularis notariais distribuïts per Itàlia i per tota Europa que encara es conserven. En el domini lingüístic català, per exemple, al costat de les *artes notariae* més generals, trobem una gran proporció de formularis notariais composts exclusivament de documents, o parts d'aquests, que només calia copiar⁹⁵⁰. L'èxit d'aquests repertoris continua encara dins

(1989), F. Carreras Candi (1921), J. Trenchs (1981, 1984), J. Trenchs/A. Canellas (1988), J. Trenchs et alii (1989), i en concret sobre el notariat valencià A. Garcia Sanz (1989), J.M. Mengual (1933), D. Pérez/J. Villalmanzo (1986), B. Rull (1964), J. Cortés (1986).

⁹⁴⁸ Bono (1979:I,1, 213).

⁹⁴⁹ Així, J. Cortés (1986:xvi-xvii).

⁹⁵⁰ Vegeu en particular els esmentats per Bono (1979:I,2, 39-55), i els estudiats per M.T. Ferrer Mallol (1974), F. Durán Cañameras

[→↔

l'edat moderna en diversos formularis, que en el cas del País Valencià han estat editats⁹⁵¹ o estudiats parcialment en les ocasionals aparicions del vulgar, com és el cas del *Formularium diversorum instrumentorum* de Gregori Tarraça (1636), o el *Praeclarae artis notariae tomi duo* de Vicent Exulve (1643)⁹⁵². Aquests dos últims formularis van acompanyats precisament de llistats de mots —en concret de professions— en català, que, com en el cas del vocabularis medievals d'adverbis adés comentats i també confeigits per notaris, confirmen l'hàbit d'aquests professionals en l'elaboració d'inventaris lèxic bilingües amb la intenció, sens dubte, de facilitar l'exercici de la seua tasca.

En segon lloc, convé també deixar ben clara la distinció, no sempre reconeguda, entre *ars notaria* i *ars dictaminis* o *ars dictandi*. La primera, com hem vist, va dirigida a la redacció epistolar —tot i que amplia sovint els objectius a la redacció de documents en general— i en l'aspecte teòric assajava d'aplicar unes normes de base retòrica. En relació amb la gramàtica i la retòrica —i en part amb la lògica— constituïa una destil·lació de les ensenyances del *trivium*. En canvi, la naturalesa de l'*ars notaria* és plenament jurídica. En aquest sentit, la funció de *dictator* no té, en principi, res a veure amb la professió de *notarius*. De fet, ja des dels inicis, en la producció de Rainiero da Perugia es constata que "el tono de la obra es claramente diferente de las colecciones de *dictamen*, pues Rainiero habla casi como un abogado"⁹⁵³.

(1966), Z. García Villada (1912), M. Usón Sesé (1930), i els estudiats i comentats per J. Cortés (1986, 1991).

⁹⁵¹ Vegeu Cortés (1986).

⁹⁵² Vegeu l'estudi sobre els vocabularis de professions bilingües català-llatí continguts en aquests formularis per part de J. Colomina (1989).

⁹⁵³ Murphy (1986:272).

Enfront d'aquest plantejament hem vist com en general les qüestions jurídiques queden absolutament bandejades dels plantejaments de l'*ars dictaminis*: bé que en els formularis dictaminals apareixen freqüentment certs documents judicials, aquests queden incomplets ja que en són exclosos les fórmules legals apropiades o les al·legacions dels fonaments de dret.

Ara bé pesar de la, en principi, clara distinció entre *ars notaria* i *ars dictaminis*, naturalment, entre totes dues *artes* o tècniques professionals hi hagué més d'un punt de contacte. Potser no el menor és degut a l'estadi a què havia arribat el desenvolupament de l'*ars dictaminis* amb l'obra de Lorenzo de Aquileia (o de Cividale), autor d'una *Practica sive usus dictaminis* (c. 1300) i d'altres obres dictaminals esquemàtiques, entre les quals : el *Liber epythetorum* que presenta llistes d'epítets per a deu nivells socials distints i, a més, un vocabulari alfabètic de *mots bons* i *dolents* per a ús epistolar; el *Speculum dictaminis*; i la *Summa dictaminis*. Però és la *Practica*, la seua obra bàsica, la que ofereix la síntesi de l'avanç de l'*ars dictaminis* cap a la tendència automatitzadora que ja s'havia manifestat des dels primers temps. Lorenzo, després d'un brevíssim pròleg, exposa en quadres tabulars horitzontals les diferents parts de la carta i, verticalment, les alternatives que el *dictator* ocasional podria triar en funció sobretot del destinatari, però també del tema, la finalitat o el to que aquest hagués de satisfer. Normalment el quadre final està dedicat a expressions d'acomiadament agrupades sota l'epígraf *Valete (Adéu)*.

Aquesta "concepció 'tabular'", en paraules de J. J. Murphy⁹⁵⁴, i en tot cas absolutament formularista, de l'*ars dictaminis* tingué

⁹⁵⁴ Murphy (1986:268).

continuadors —com Giovanni Bondi de Aquileia⁹⁵⁵— i aconseguí una increïble acceptació al llarg d'Europa, però menà el *dictamen* a un atzucac, en privar-lo d'uns principis flexibles que el permetessen adequar-se millor a les necessitats reals, i sobretot als canvis socials, estilístics i culturals que començaven a apuntar. Lorenzo de Aquileia amb el seu esquematisme impedeix l'aplicació a la redacció epistolar de la *inventio* humana i la converteix en una *ars*, una tècnica, gairebé notarial. Per suposat, quan l'humanisme renaixentista torna a reivindicar la *inventio* de la retòrica clàssica enfront de l'encarcarat formalisme dictaminal, el futur d'aquesta *ars* medieval quedarà —en part— sentenciat.

Però a part d'aquesta aproximació teòrica, diguem-ne terminal, del *dictamen* envers l'*ars notaria*, s'han destacat altres interaccions. Des del punt de vista pràctic, és innegable que els notaris, que actuaven sovint no sols com a agents de dret, sinó alhora com a escriptors, és a dir com a *dictatores*, utilitzaren intensament moltes de les aportacions de l'*ars dictaminis*. D'aquesta manera, la familiaritat amb les normes epistolars més generals va poder influir de vegades en la creació d'un estil documental més digne —tot eliminant, és clar, els trets més retòrics, com els *colores rhetorici*, etc.—, sobretot a Itàlia⁹⁵⁶. Aquesta voluntat estilística, d'aproximació notarial al *dictamen*, va arribar a tenir concrecions formals amb la redacció, per exemple, de diferents tractats epistolars per a ús dels notaris de la cancelleria papal, com la *Forma*

⁹⁵⁵ De vegades confós amb Lorenzo, i del qual s'ha editat també una *Practica* amb disposició tabular (Bono 1979:I,1, 203; Murphy 1986:266-271).

⁹⁵⁶ Bono (1979:I,1, 206).

dictandi del canceller Albertus de Morra (1178-1187), i després papa Gregori VIII⁹⁵⁷.

La difusió de les *artes dictandi* a les terres de llengua catalana fou intensa, com demostra el gran nombre de títols citats als inventaris o d'exemplars romanents en l'actualitat a les biblioteques. Ch. B. Faulhaber⁹⁵⁸, a més, ha identificat unes tres *artes dictaminis* localitzables dins el nostre àmbit lingüístic. La primera, la *Summa dictaminis* del mestre Hug, de mitjan segle XIV és encara convencional però eclèctica: parteix dels italians però també del provençal Ponç. La segona, una *Summa rhetorice* anònima, però probablement procedent de la Cancelleria reial de Martí I (1397-1410), sembla marcar l'inici d'una recuperació de la retòrica clàssica. La tercera contribució està constituïda en realitat per dues obres, *Ager noviter sato* i un *ars epistolandi*, del valencià Joan Serra, a qui ja hem al·ludit com a amic personal de Lorenzo Valla. No és estrany, per tant, que Faulhaber afirmi que "Serra se basa muy estrechamente en alguna exposición de la retórica clásica", i que hi detecte que "en el segundo cuarto del s. XV el viejo sistema de *dictamen*... había sido desechado... por lo menos por una minoría selecta en Cataluña [sic]"⁹⁵⁹. És coneguda també la importància que s'ha donat a la influència de l'*ars dictandi* en l'evolució de la prosa catalana a cavall dels segles XIV i XV⁹⁶⁰. Hi ha encara,

⁹⁵⁷ Bono (1979:I,1, 225).

⁹⁵⁸ Ch.B. Faulhaber (1979).

⁹⁵⁹ Ch.B. Faulhaber (1979:29, 30). Sobre les obres epistologràfiques de Joan Serra, vegeu també J. Perarnau (1985).

⁹⁶⁰ Vegeu M. Olivar (1936) i altres comentaris i notícies de J. Rubió i Balaguer (1964(1990:29-44)), a part de la revisió crítica de F. Rico (1983).

però, una gran mancança de coneixements sistemàtics sobre la difusió textual, la distribució per àrees geogràfiques, i la incidència de les diferents *artes dictaminis* segons autors, títols o èpoques⁹⁶¹.

En relació amb el *Liber elegantiarum*, tanmateix, volem destacar diversos fets que en part es poden deduir de les informacions i consideracions anteriors. En primer lloc, pel que fa a l'autor, és evident que la categoria professional, com a notari, de Joan Esteve, ens obliga a considerar-lo àmpliament familiaritzat amb la literatura de les *artes notariae* i dels seus principis. No hem d'oblidar, a més, la seua funció més àmplia com a escrivà del Capítol catedralici valentí. Cal tenir present que, com per exemple recorda J. Bono, "los tratados del *Ars dictandi* se difundieron primordialmente en las curias episcopales"⁹⁶², i que en l'Arxiu de la Catedral de València es conserven encara mostres d'aquest interès epistologràfic, representat entre altres per un *Formularium scripturarum Curiae Romanae*, d'un tal Enrique de Arena⁹⁶³. En la mateixa línia, la primerenca vinculació d'Esteve amb la cancelleria reial de Nàpols no pogué deixar de tenir conseqüències importants. Aquestes tasques sens dubte el degueren fer coneixedor de les *artes dictandi*, tant les més teòriques com les limitades a les col·leccions de cartes i fórmules, que encara al segle XV eren extensament utilitzades a les dues penínsules.

⁹⁶¹ Vegeu les notícies fornides per Bono (1979:I,2, 17-22), i per Ch.B. Faulhaber (1973, 1979, 1987, 1994), sobretot, però no únicament, per al domini castellà. Per a un cas concret en l'àmbit català, vegeu S. Capdevila (1930).

⁹⁶² Bono (1979:I,2, 17).

⁹⁶³ E. Olmos Canalda (1943, núm. 245).

En aquest sentit, no podem deixar de posar de relleu la clara identitat entre moltes de les entrades 'lexicogràfiques' del *Liber elegantiarum* i les seccions més pròpiament formulàries, destinades a la simple *reproductio*, de les *artes dictaminis* medievals. Una simple ullada als breus fragments transcrits més amunt de dues *artes dictaminis* —les *Rationes diactandi* anònima i l'obra d'Hug de Bolonya— ens en dóna la prova més convincent. Aquesta coincidència, però, no és exclusivament superficial. En primer lloc, hi ha una identitat d'objectius: no oblidem que Esteve declara una de les seues prioritats millorar la redacció epistolar. En segon lloc, de mètodes d'utilització: l'usuari tant dels formularis epistolars, és a dir, dels *dictamina*, com el del *Liber* ha de triar una de les diverses opcions —*variationes* o *formulae*— que se li ofereixen per a cada tipus de part de l'epístola, i per a cada categoria de destinatari potencial.

En tercer lloc de continguts: el *Liber* presenta, sota la forma d'entrades aparentment 'lexicogràfiques', és clar, algunes dels més habituals *topica* dels formularis epistolars. En aquest sentit, potser no és casualitat que algunes de les entrades més extenses del *Liber* —és a dir amb més subentrades llatines, o si es vol *formulae* alternatives— siguin perfectament anàlogues a seccions concretes molt semblants identificables dins les col·leccions de *formulae* epistolars. Aquesta identificació, tanmateix, es pot produir en entrades del *Liber* amb estructures bastant heterogènies. Vegem-ne unes quantes formes:

Un primer cas és, per exemple, el de fórmules de comiat: en el *Liber* apareixen 54 variacions sota el lema llatí *Vale* (entrada 11137). El mateix ocorre amb l'entrada, ara en català, *Ofertes* (8066), també amb 54 subentrades llatines o *variationes*, però més extenses que les anteriors. També són extenses, però menors en nombre (15), les *formulae* encapçalades pel mot-clau *Creença* (entrada 2309).

En un altre cas les diverses (9) *variationes* tenen un 'títol' genèric (*Recomandacions*) i alhora —fet inusual— una 'frase clau' concreta en català (*Recoman-te a Johan*) (entrada 9655).

En altres llocs la forma d'introduir les diverses alternatives epistolars és diferent: s'enuncia amb un títol genèric en català el tema de les variacions, emprant un sistema encara més pròxim al de la part formulària de les *artes dictaminis*, com per exemple en les entrades 2286-2288: *Sinónims de consolació per mort de algú*, *Sinónims de consolació de qualque cosa perduda*, *Sinónims de consolació per aquell qui és bandejat*.

Una combinació dels dos sistemes anteriors pot localitzar-se d'una forma lleugerament diferent en altres entrades (877-889), un poc més nombroses, que comencen amb un enunciat llatí genèric concretat per un text català concret, représ per la primera *variatio* llatina: *Sinonima contentiosa: Aquesta cosa no stà axí segons tu·t cuydes o penses. Sinonima legis enunciativa: Aquesta ley per nosaltres donada vos denunciem o comptam. Sinonima fammiliaritatis institutiva: Aquest he fet familiar meu. Sinonima consularis dignitatis: Aquest és lo meu senador, et sic de caeteris.*

Entre diverses altres possibilitats tenim potser la més freqüent al *Liber*: la de simples frases en català que encapçalen diverses *formulae* epistolars, en nombre variable. Com l'entrada 499, amb 14 *variationes*: *Alegre'm molt de la tua felicitat o bona sort*. O com la 8478, amb 7: *Perquè tu has sempre amat les virtuts yo·t stime molt*. I moltíssimes altres més que tenen també sens dubte una destinació epistolar.

Les consideracions i exemplificacions anteriors semblen donar més que indicis que el *Liber* ha estat compost, no sols ha partir d'obres gramaticals i lexicogràfiques, com hem comprovat en l'apartat anterior, sinó també amb nombrosos materials de les arts epistolars, per suposat en les seues seccions formulàries. Això evidentment no implica necessàriament que la procedència directa dels fragments referits i de molts altres del *Liber* l'hàgem de buscar exactament en alguns dels manuals medievals a què ens acabem de referir dins aquest epígraf. El que hem volgut remarcar depassa aquesta afirmació. Demostra que el

Liber elegantiarum té una funció conscientment retòrica, i més precisament epistologràfica molt definida, perfectament equiparable a la de les *ars dictaminis*, i en particular a les parts formulàries d'questes o *dictamina*. Endemés, evidencia en principi que Joan Esteve estava familiaritzat, ben segur en raó de la seua trajectòria professional, amb els procediments de l'*ars dictaminis*, i que va emprar algun, o alguns, d'aquests manuals —o dels seus continuadors— en l'elaboració del *Liber*. Considerem també revelador que, a l'hora de proporcionar materials per al millorament de la redacció epistolar, optés únicament per les *formulae* destinades a la simple *reproductio*. Si excloem els *Precepta* finals —i d'ací la seua significació—, veiem que el *Liber* descarta la possibilitat d'aportar alhora reflexions teòriques més generals sobre la naturalesa de les cartes o les tècniques per confegir-les⁹⁶⁴. En aquest respecte, la seua experiència com a notari o com a escrivà —avesat a les rutines dels còmodes formularis— hi degué pesar en bastant mesura. Si aquestes opcions i encara altres vinculen més Esteve amb la tradició medieval o amb la renaixentista, és un fet que haurà de ser avaluat després de fer una ullada a l'important paper de l'epistolografia dins la retòrica de l'humanisme.

⁹⁶⁴ Que això era no sols compatible amb el *Liber* —com ho demostren el mateixos *Precepta*— sinó amb la pràctica de molts humanistes, ho confirmen des de les mateixes obres del valencià Serra tot just comentades fins a la secció dels *Rudimenta* explotada per Esteve, passant per les incursions en el gènere de tot un Lorenzo Valla (1962:II, 97-129).

2. La retòrica humanística i l'epistolografia.

El paper de la retòrica, i en particular de l'*ars dictaminis* en els orígens de l'humanisme és una qüestió que ha estat llargament discutida. Ja n'hem parlat àmpliament dins un capítol precedent⁹⁶⁵. Recordarem tan sols que per a P. O. Kristeller, després de considerar que "rhetoric holds the key to Renaissance humanism and to Renaissance thought and civilization in general"⁹⁶⁶, parteix de la idea que "el movimiento humanista no surgió en el campo de los estudios filosóficos o científicos, sino en aquel de los gramáticos y retóricos" i que "en la Italia medieval este oficio estuvo representado sólidamente, a partir de finales del siglo XI, por los llamados *dictadores*". Evidentment, aquest autor no postula una continuïtat lineal, ja que hi hagué un canvi d'orientació fonamental. Com també ha quedat clar en l'epígraf anterior, "los *dictadores* medievales no eran estudiosos de lo clásico ni empleaban en sus composiciones modelos clásicos". L'aportació dels humanistes, doncs, va ser aquesta, que "continuaron en esos campos con la tradición medieval, representada por ejemplo, por el *ars dictaminis* y el *ars arengandi*, pero dándole una dirección nueva" i aquesta es basava en "la firme creencia de que, para escribir y hablar bien, era necesario estudiar e imitar a los antiguos"⁹⁶⁷.

⁹⁶⁵ Vegeu l'apartat anterior 1.4.1..

⁹⁶⁶ P.O. Kristeller (1983:2), idees formulades ja des de 1944. Vegeu en una línia semblant H.H. Gray (1963).

⁹⁶⁷ Vegeu Kristeller (1979(1982:42, 124-125)), a partir d'ara citat (1982).

Més recentment, R. Witt⁹⁶⁸, sense contradir globalment el plantejament de Kristeller, el matisa de forma substancial. Per a Witt, cal distingir dues fases en el desenvolupament de l'humanisme en relació a l'*ars dictaminis*. En el primer, durant el segle XIV bàsicament, l'humanisme, com a moviment de base gramatical i filològica, conviu amb l'*ars dictaminis* sense interferir-hi, almenys de forma directa, tot reservant-hi en concret la correspondència oficial i l'oratòria. Així, tot i que certament molts humanistes exerceixen professionalment com a cancellers o mestres de retòrica, *dictatores*, reserven la manifestació dels interessos i noves pràctiques humanístiques a l'àmbit privat. Durant el segle XV, en canvi, l'humanisme estén els seus postulats a l'àmbit de la retòrica i és capaç per aquesta via d'integrar la tasca professional en escriptors oficials i escoles amb els principis dels *studia humanitatis*. Així i tot, l'*ars dictaminis* tradicional continua mantenint en gran mesura una influència en la correspondència diplomàtica.

La trajectòria concreta del prehumanisme i de l'humanisme petrarquià il·lustra perfectament aquesta evolució. En l'etapa prehumanista contemporània de Lovato Lovati, mentre es coneixen moltes mostres poètiques de sensibilitat classicista, poc o res sabem de cap manifestació en la prosa, i menys epistolar. El pas més important de Petrarca fou introduir una 'revolució' en l'estil de la correspondència personal, mentre que, per exemple, la reforma de l'oratòria havia de trigar fins a la tercera generació d'humanistes.

Sens dubte, remarca Witt, l'estudi de la correspondència conservada de Sèneca i Plini féu conscients els prehumanistes de la distància entre el *dictamen* contemporani i l'epistolografia clàssica. Ho demostra la distinció que un protohumanista com Giovanni del

⁹⁶⁸ R. Witt (1982).

Virgilio⁹⁶⁹ estableix en un seu manual epistolar entre *dictamen epistolare* a l'antiga —o dels clàssics: sense *cursus* ni parts canòniques— i a la moderna —seguint els principis de les *artes* medievals. El descobriment de Ciceró, en concret de les epístoles *Ad Atticum*⁹⁷⁰, el 1345 permeté a Petrarca avançar en aquesta mateixa direcció d'una manera molt més decidida: així, les seues cartes *Familiares* atorguen també més importància en les seues cartes a les qualitats personals que no a la categoria social del destinatari. La *imitatio* del clàssic sens dubte el dissuadí també de tractar les cartes personals de forma retòrica, de forçar l'estil per induir el destinatari cap a una determinada finalitat, i en definitiva d'aplicar les estretes normes dels *dictatores*, incompatibles a més amb la varietat i intensitat de les seues inquietuds. La influència de Ciceró fou tan gran —i tan conscient— que no sols retocà cartes seues anteriors, sinó que n'escriví de noves tot avançant-ne la data. Ara bé, sembla que en les ocasionals epístoles oficials, Petrarca mantingué l'estil medieval⁹⁷¹.

És en certa manera el que passa amb Coluccio Salutati que, dedicat professionalment a la redacció de cartes públiques, hi reflecteix les normes del *dictamen*, tot i que ja amb algun tret humanista⁹⁷². Aquesta tendència continua fins a finals del segle XV. La menor importància d'aquesta mena de correspondència oficial durant aqueix segle no impedí que es mantingués dins els cànons de l'*ars dictaminis*, mentre d'altra banda adquirien molt més relleu com a mitjà de

⁹⁶⁹ Editat i estudiat per Kristeller (1961).

⁹⁷⁰ Witt (1982:30).

⁹⁷¹ Witt (1982:32).

⁹⁷² Witt (1976).

propaganda, política i ideològica, les cartes, opuscles o libels personals dels humanistes, tot expressant-se en un nou llenguatge i un nou estil.

Mentrestant, al cos doctrinal de la retòrica mantinguda durant l'edat mitjana es pogueren incorporar, en el s. XV, les obres de maduresa de Ciceró, *Orator* i *De oratore*, que incidiren fortament en la literatura del Renaixement. També fou transcendental, com hem dit, el descobriment complet de la *Institutio oratoria* de Quintilià i, en el camp de l'epistolografia, la lectura de Sèneca i Plini. Però sobretot, segons acabem de veure, el treballa de gran part de les cartes de Ciceró hi tingué un impacte definitiu. A aquestes, en acceptació però no en influència, cal afegir les traduccions llatines d'epístoles gregues, com les del pseudo-Phalaris⁹⁷³, Diògenes o Brutus. Entre els grecs van ser també traduïts i imitats els oradors Lísies, Isòcrates i Demòstenes.

En qualsevol cas, ha estat destacat que és escassa al Renaixement la producció de tractats de teoria retòrica general⁹⁷⁴, tal com també ho havia estat a l'edat mitjana. Probablement a causa de la difusió i l'autoritat de què gaudien les retòriques clàssiques. És però deficient el coneixement general que es té encara de la retòrica renaixentista. Un fet tanmateix pot semblar clar: la valoració de la *imitatio* dels autors antics i, especialment, d'alguns models paradigmàtics com Ciceró. El major o menor grau amb què aquesta *imitatio* havia de

⁹⁷³ Molt reimpresses a València, per cert, en tres edicions incunables: c. 1477, i dos el 1496.

⁹⁷⁴ Kristeller (1983:5) esmenta entre aquests pocs els de Gasparino Barzizza, Agostino Dati, Jordi de Trebisonda, Guillaume Fichet, Giorgio Valla o Phillipus Callimachus.

deixar lloc a una *inventio* personal fou el centre del conegut, i llarg, debat entre ciceronians i anti-ciceronians.

Centrant-nos en el camp de l'epistolografia, és evident que durant el Renaixement es continuen escrivint i divulgant a tota Europa, inclosa Itàlia, manuals d'*ars dictaminis* del més pur aire medieval. En alguns casos, els seus autors van ser reconeguts prehumanistes o humanistes, fet que reforçaria, segons Kristeller⁹⁷⁵, la idea d'una connexió entre humanisme i *ars dictandi*. Però la distinció de Witt, tot just comentada, entre els usos *dictaminals* públics, d'una banda, i els privats—almenys en principi—, amerats d'un nou estil humanístic de l'altra, resitua aquesta relació. Només al segle XV l'humanisme serà capaç de consolidar un *ars epistolandi* propi —en oposició a l'*ars dictaminis*—, basat en uns nous principis retòrics, tot i mantenir nombrosos trets del període anterior. Entre aquestes innovacions cal destacar l'abandonament del *cursus* i el retorn a la clàusula mètrica ciceroniana. Tampoc no es mentindrà la norma de regular la *salutatio* o el to general de les cartes en funció de la categoria social del destinatari. Però sobretot s'hi pot percebre tot un nou estil, que trenca l'encartonament de les fórmules dictaminals i segueix models diversos, especialment el de Ciceró i i per tant seguint el camí traçat pels primers humanistes, com Petrarca. Com afirma Ch. Fantazzi, "with the publication of the *Epistolae de rebus familiaribus* Petrarch put an end to the reign of the *dictatores* and their rigid prescriptions"⁹⁷⁶. La influència de Ciceró s'acresqué encara amb el descobriment de les seues *Familiares* el 1392 —a instàncies de Salutati— que gaudiren d'una immensa fortuna

⁹⁷⁵ Kristeller (1983:8).

⁹⁷⁶ Ch. Fantazzi dins la *General Introduction* a J.Ll. Vives (1989:6).

editorial, amb més de cinquanta impressions incunables, seguides de lluny per les *Ad Atticum* i les cartes de Plini. El 1419, a més, Guarino introduïa la lectura de la correspondència de Ciceró dins el currículum de la seua escola a Verona⁹⁷⁷.

Alhora que s'imitava l'antiguitat, els mateixos humanistes començaven a recollir i editar les seues pròpies col·leccions de cartes, públiques o, al més sovint, privades, tot seguint una vegada més les petjades de Petrarca. De vegades, aquests reculls estaven constituïts per cartes fictícies, o molt retocades, i presentades com a lectura literària o, sovint, com a material escolar, apte per a la *imitatio*. Aquest és justament el cas d'una de les primeres d'aquestes recopilacions, la de Gasparino Barzizza, àmpliament copiada i editada (des de 1470), tot i que no tingué imitadors italians⁹⁷⁸. El seu fill Guiniforte va seguir en canvi l'exemple de Leonardo Bruni, que compilà una de les més populars i influents col·leccions epistolars humanistes (impresa des de 1472). Altres humanistes recopiladors de la seua correspondència són Poggio Bracciolini⁹⁷⁹, Pier Candido Decembrio, Giorgio Valagussa, Antonio Beccadelli —probablement amb un recull en part fictici—, Francesco Filelfo, Enea Silvio Piccolomini (Pius II), Giovanni Antonio Campano, Giovanni Mario Filelfo, Marsilio Ficino, Pico della Mirandola, o Poliziano. Per suposat, que un humanista no tingués cura personalment de la selecció i edició no implicava que les seues lletres no poguessen circular àmpliament, com fou el cas de les cartes de Lorenzo Valla (en

⁹⁷⁷ Per a l'evolució dels estudis retòrics dins el currículum escolar, vegeu P.F. Grendler (1989:203-234).

⁹⁷⁸ Vegeu C.H. Clough (1976:40) àmpliament documentat sobre col·leccions epistolars humanistes.

⁹⁷⁹ Vegeu l'edició del seu epistolari en P. Bracciolini (1984-1987).

més de quaranta manuscrits) o de Guarino Guarini (en més de cinc-cents cinquanta)⁹⁸⁰.

Paral·lelament l'humanisme comença a produir els seus propis tractats teòrics sobre epistolografia o *ars epistolandi*. Com en el cas de la gramàtica, l'avanç envers una epistolografia humanista, almenys des d'un punt de vista teòric o programàtic —diferent de les primerenques aplicacions concretes—, fou segurament molt progressiu. No hem d'oblidar que alguns humanistes o prehumanistes, autors en alguns casos de gramàtiques, com Francesco da Buti⁹⁸¹, també compongueren tractats epistolars. Però en aquest camp ens falta encara una visió de conjunt que partesci d'un bon coneixement de cada cas i dibuixi l'evolució general tot posant de relleu les principals tendències. Així i tot, és possible resseguir les principals aportacions a través dels autors i les seues obres.

Dos manuals capdavanters no sempre tinguts en compte, però ja clarament influïts pels principis humanistes, són el de Stefano Fieschi (Stephanus Fliscus) da Soncino (*De prosynonymis*, o *Synonyma sententiarum*) —del qual parlarem àmpliament tot seguit— i el de Giorgio Valagussa (c. 1428-1464) *Elegantiae Ciceroniana*⁹⁸². Ambdós redactaren els seus texts amb finalitat eminentment pràctica. En concret, Valagussa —autor també d'un recull de cartes personals, inspirat en Pier Candido Decembrio⁹⁸³—, en les seues *Elegantiae*, el títol de les quals s'inspira evidentment en Valla, compon un inventari de frases i construccions extretes de les cartes de Ciceró, i amb traducció vulgar,

⁹⁸⁰ Vegeu la correspondència de Valla editada en Valla (1984).

⁹⁸¹ Murphy (1986:200).

⁹⁸² Vegeu-ne més referències en Grendler (1989:211-212).

⁹⁸³ Clough (1976:40).

que s'assembla en molts aspectes a l'obra de Fieschi. Ara bé, a diferència d'aquest, no dóna diverses equivalències per a cada frase en vulgar, sinó una sola. Com veiem, la noció d'*elegantiae*, en plural, no havia adquirit la noció de *variació* eloqüent, que potser prendria després: en aquest cas, l'*elegantia* fa referència a cadascuna de les expressions, especialment genuïnes i adients donada la seua procedència ciceroniana. En qualsevol cas, després d'una anàlisi d'aquesta obra i una comparació del seu contingut amb el del *Liber elegantiarum*, podem afirmar amb quasi absoluta seguretat que Esteve no en va aprofitar cap fragment, si és realment va arribar a conèixer l'obra⁹⁸⁴.

Tampoc són gaire sovint anomenats els tractats retòrics de Gasparino Barzizza (*De compositione*) i d'Enea Silvio Piccolomini (Pius II) (*Artis rhetoricae praecepta, cum epistolarum partibus*)⁹⁸⁵.

Alguns altres autors que van aconseguir una gran difusió de les seues obres van ser:

Agostino Dati (Augustinus Dathus) (Siena 1420-1478), que escriví unes influents *Elegantiolae*, impreses per primera vegada a Colònia c. 1470, i que assolí unes cinquanta-sis edicions incunables i encara altres de posteriors, de vegades amb títols molt variats⁹⁸⁶: *Aliqua documenta diligentissime composita* (Nàpols 1474); *Artis dicendi et scribendi preceptorum utilissimum* (Leipzig 1497); *Isagogicus libellus in eloquentie precepta* (Logroño 1502); *Elegantioculae cum duplici commentario* (Nuremberg 1504); *Elegantiarum linguae Latinae*

⁹⁸⁴ Ens hem basat per a la comparació amb el *Liber* en l'edició de G. Valagussa (1506) (BC, Res 275-12au).

⁹⁸⁵ Percival (1981:233) ens recorda la seua existència.

⁹⁸⁶ Vegeu J. Chomarat (1981:264-265), Clough (1976:47, 58-59), Romero de Lecea et alii (1982:375, 395).

praecepta (Lió 1539). Cal dir que va ser un dels primers incunables impresos a València (c. 1473), en l'obrador de Jacob Vitzlant, i fou després reimprés, c. 1498, per Nicolaus Spindeler.

Dividida en cent onze capítols, de vegades molt breus, l'obra pretén de millorar l'estil sobretot amb la *varietas*, o diversitat en relació a la simple norma. Tot i que aquesta idea li pervé de Quintilià, reconeix el seu model en Ciceró, però es basa també en Valla i Priscià. El contingut és molt divers i miscel·lani, des de precisions semàntiques o *differentiae*, a nombroses maneres alternatives d'expressar una idea o *variationes*, passant per distincions entre construccions o règims verbals semblants. Els seus continguts i objectius, per tant, semblants en part als de Valla, s'orienten més decididament en un sentit retòric —amb l'aportació de sinònims i variacions absents en les *Elegantiae*—, però sense l'àmplia perspectiva d'aquell⁹⁸⁷.

Un altre autor primerenc, però bastant menys conegut a l'Europa del sud fou Carolus Virulus (o Charles Menniken) (c. 1410-1493), autor d'unes *Epistolares formulae*, impreses a Lovaina el 1476 i després en vint-i-set edicions incunables, la majoria als Països Baixos. Com el nom indica consisteixen efectivament en *formulae* amb un mètode més pròxim al de les *ars dictaminis* que no el d'altres obres de la seua època, tot i que Menniken sembla haver-se basat àmpliament en les *Familiares* de Ciceró i les *Rerum familiarium epistolae* de Piccolomini, i en altres autors reputats com Plini, Filelfo o Poliziano⁹⁸⁸. Així i tot, mentre que Erasme no comenta l'obra de Dati, llançà displicents comentaris sobre la de Menniken en el seu *De conscribendis epistolis*⁹⁸⁹.

⁹⁸⁷ Chomarat (1981:265).

⁹⁸⁸ Ch. Fantazzi (Vives 1989:9).

⁹⁸⁹ Vegeu A. Gerlo (1971:109-110).

Dues altres obres criticades per Erasme van assolir així mateix una gran difusió. La primera a aparèixer fou la de Gianmario (o Giovanni Mario) Filelfo, fill de Francesco i autor d'un *Novum epistolarium* o *Epistolarium seu de arte conficiendi epistolas*, publicat per primera vegada el 1481 a París⁹⁹⁰, un any després de la seua mort, segons uns, i el 1484 a Milà segons altres⁹⁹¹. En qualsevol cas, l'obra s'inicia amb uns *Praecepta artis rhetorices* que es concreten en una divisió de les parts del discurs, una descripció primer dels *colores rhetorici* o trops i figures, després dels *genera dicendi* o estils de l'orador, i finalment en normes sobre la *pronunciatio*, o elocució oral que segons l'autor no és pertinent en epistolografia. Tot seguit afegeix un extens formulari, que comprén 80 tipus principals de cartes (*commendaticia, consolatoria pro funere, consolatoria pro re perdita*, etc.), cadascuna de les quals després al seu torn subdivideix en tres estils (familiar, molt familiar i greu), a part d'altres classificacions internes més minucioses, complicades per l'adjunció de sinònims per a cadascun dels tipus principals. El resultat és una casuística que, malgrat les fonts i els principis plenament humanístics de què Gianmario es reclama, recorda massa les concepcions tabulars dels estadis finals de l'*ars dictaminis medieval*, i en concret la *Practica* de Lorenzo de Aquileia. No pot sobtar doncs que suscitara l'enuig d'Erasme, que afirmava que "podríem haver aguantat la seua insistència irritant d'imposar-nos un estil diferent en cada classe de carta si no ho hagués fet de manera tan incompetent"⁹⁹².

⁹⁹⁰ Així, Chomarat (1981:1008), Kristeller (1983:9), Ch. Fantazzi (Vives 1989:8)

⁹⁹¹ Gerlo (1971:109), Clough (1976:48, 60), J.R. Henderson (1983:337)

⁹⁹² Citat per Henderson (1983:338).

Crítiques semblants va rebre un altre humanista una mica més jove, Francesco Nigro o Nigri (Franciscus Niger) (1452-c. 1523), que publicà un tractat epistolar, el *Opusculum scribendi epistolas seu modus epistolandi*, per la mateixa època (Venècia, 1488⁹⁹³), però amb un èxit molt major: vint-i-sis edicions incunables. L'opuscle va ser també publicat entre nosaltres diverses vegades a finals del XV: a Barcelona el 1494 i 1495, a València cap a 1500⁹⁹⁴. El pla de l'obra és igual de casuístic i minuciós que el del Filelfo iunior. Dividida en tres *libelli*, és el primer el més àrduament classificatori ja que presenta vint capítols dedicats a diferents tipus de carta, alhora dividits internament en diverses espècies, que són oportunament definides, i si cal subdividides en subespècies *ad nauseam*. De cadascuna es presenta un *exemplum* respectiu, sovint ben irreal. En un segon i brevíssim *libellus* sintetitza unes trenta *elegantiae* o regles sobre l'ordre dels mots, convenients per a les cartes. En un tercer *libellus* presenta llistes d'epítets a utilitzar segons el rang del destinatari.

Com podem observar, aquest manual, malgrat la incorporació de trets humanístics recorda en nombrosos aspectes els aspectes més formulístics i medievals (exemples artificials, concepció tabular, importància de les categories dels destinataris, etc.) de les *ars dictaminis*⁹⁹⁵. Erasme precisament li retrau que "les instruccions que dóna són banals. No procedeixen, com caldria, dels bons autors retòrics;

⁹⁹³ Clough (1976:47, 60).

⁹⁹⁴ Clough (1976:60-61), Romero de Lecea et alii (1982:410).

⁹⁹⁵ D'aquesta opinió és també Henderson (1983:339), que el considera "continuing the tradition of the *ars dictaminis*".

i les cartes que ofereix tan lluny es troben de l'encant i l'estil que ni tan sols estan escrites correctament"⁹⁹⁶.

Sí que va plaure, en canvi, a Erasme l'opuscle *De componendis et ornandis epistolis* (Venècia 1489) de Giovanni Sulpizio da Veroli, autor de qui ja hem parlat com a gramàtic. De fet, aquesta obra sovint va ser impresa conjuntament amb la seua gramàtica, raó per la qual meresqu Shore l'elogi —amb el 'De componendis epistolis' de Perotti— d'Erasme, tot creient que ambdós tractadets epistolars eren part de "llibres de gramàtica, no de retòrica"⁹⁹⁷. Donada la seua simplicitat i claredat, i el menor gust per la casuística formulista, hom pot considerar que "Sulpizio's handbook was less medieval than those of Filelfo and Negro"⁹⁹⁸.

Un altre manual epistolar d'intenció fonamentalment pràctica fou el *Scribendi orandique modus* (1493) d'Antonio Mancinelli. Redueix el corpus de la retòrica clàssica, sobretot partint de Ciceró i dels *Rhetoricorum libri de* Jordi de Trebisonda, a uns quants principis bàsics. A part de proposar una simple divisió tripartita dels tipus de cartes (informativa, familiar i greu), presenta frases i fragments extrets de fonts clàssiques⁹⁹⁹.

No podem oblidar finalment que Lorenzo Valla fou també l'autor d'un modest *De conficiendis epistolis libellus*, una sèrie de

⁹⁹⁶ Gerlo (1971:109), Henderson (1983:338).

⁹⁹⁷ Henderson (1983:338). Podem suposar que la generosa integració —si més no— de gramàtica i retòrica en el *Liber elegantiarum* hauria arrancat del roterdamés simpaties semblants, si no hi hagués hagut, és clar, altres inconvenients...

⁹⁹⁸ Henderson (1983:339).

⁹⁹⁹ Grendler (1989:212).

recomanacions, amb pocs exemples de *variationes* i amb escasses aportacions originals¹⁰⁰⁰. Molt més original, sobretot en la forma ja que no en els continguts, i molt més influent sens dubte fou el 'De componendis epistolis' de Niccolò Perotti. Donat que sempre aparegué inclòs dins els *Rudimenta grammatices*, hem preferit de tractar-lo en l'apartat anterior corresponent.

De tots aquests autors més o menys humanistes, evidentment sols podem considerar com a possiblement influents en el *Liber elegantiarum* aquells divulgats de forma manuscrita o impresa abans del 1489, any de l'estampació veneciana de l'obra de Joan Esteve.

Pel que fa a les col·leccions o reculls epistolars, almenys un va ser identificat per J. Gulsoy¹⁰⁰¹ com a font segura d'algunes de les entrades del *Liber elegantiarum*. És l'*Epistolarum liber* de Francesco Filelfo (1398-1481), preparat per l'autor i editat primerament a Venècia el 1472 (o 1473), i després en divuit altres edicions incunables, amb diverses denominacions i certes addicions¹⁰⁰². Filelfo va tenir una vida agitada. Estudià al costat de Leon Battista Alberti en el *gymnasium* de Gasparino Barzizza a Pàdua. Va ser un dels pocs humanistes a viatjar a Constantinoble, durant la dècada de 1420, on es casà amb una noble grega i adquirí un bon coneixement del grec, que li permeté realitzar diverses traduccions, com la dels discursos de Lísies o de la *Cyropaedia*. El 1429 se li concedeix una càtedra a Florència, però discuteix amb els humanistes de la ciutat i ha de fugir amb l'arribada al poder de Cosme de

¹⁰⁰⁰ Vegeu Clough (1976:48), i l'edició en Valla (1962:97-115).

¹⁰⁰¹ J. Gulsoy (1964:117).

¹⁰⁰² Clough (1976:42, 50).

Mèdici, el 1434. Després d'estades com a professor a altres ciutats, s'instal·la a Milà, on rep la protecció dels Visconti, i després dels Sforza. El 1446 sabem que el *comune* de Novara (Llombardia) intentà atraure'l infructuosament com a mestre de les escoles locals. Des de 1438 manté bones relacions amb Alfons el Magnànim, al qual oferí un exemplar de les seues *Satyrae* el 1453. Mantingué una llarga relació epistolar i d'amistat amb l'home de confiança del rei Íñigo Dávalos, i amb altres personatges del seu entorn, com el Panormita, Valla o Joan Olzina¹⁰⁰³. En concret, almenys en una ocasió, l'any 1454, sabem que envià a aquest darrer quatre traduccions seues, dues de Plutarc i dues de Xenofont, i encara li promet d'enviar-li'n més¹⁰⁰⁴.

La difusió de l'epistolari de Filelfo a València queda atestada per dues vies. Una és l'inventari de la biblioteca del canonge Macià Mercader, sovint comentada, on apareixen unes *Filelfi Epistole*. L'altra és un altres inventari, el de l'editor del *Liber*, Joan Rix de Cura, on al costat de diverses altres obres conegudes d'Esteve s'esmenten "huyt volums de les Epístoles de Fileufi". J. Gulsoy, en la seua interessant aportació sobre la lexicografia valenciana, dóna dos passatges del *Liber* que procedeixen de l'epistolari filelfià. Corresponen a les entrades 5315 i 6137, que comparem amb el text de la primera edició de l'*Epistolarum liber* de Filelfo (Venècia, 1473)¹⁰⁰⁵:

¹⁰⁰³ Vegeu, entre altres, Grendler (1983), A. Soria (1956:76-79), J.R. Hale (ed.)(1984:157-158).

¹⁰⁰⁴ Anunciat per carta personal (A. Soria 1956:129).

¹⁰⁰⁵ L'exemplar que hem consultat es troba a la BUV, Inc. 212 (A. Palanca/P. Gómez 1981: núm. 263). Seguim les normes de transcripció ja especificades en altres casos semblants. Donada l'absència de foliació, donem la referència dels texts segons la data i lloc de la carta.

FILELFO.

EPISTOLARUM LIBER

[Bononia, vii kal. martias 1428]

Postridie venit ad me nomine apostolici legati Lodovici alamandi cardinalis harelatis Albertus florentinus vetusta ac nobili natus albertinorum familia quaestor apostolicus: praeclarus iureconsultus & vir omni virtute praeditus.

ESTEVE.

LIBER ELEGANTiarUM

6137. Lo cendemà és vengut a mi, de part del legat, micer Albert, florentí, de noble família o linatge dels Alberts, singular doctor e de molta virtut.

1. Postridie, venit ad me, nomine apostolici legati Ludovici Alamandi, cardinalis Karelatis, Albertus, Florentinus, vetusta ac nobilis natus Albertinorum familia, questor apostolicus, preclarus iurisconsultus et vir omni virtute predictus.

[Florentia, pridie kal. augustas,
1429]

Cosmus Medices ut humanitatis plurimum prae se fert: adiit me perhumane: nec id semel: sed iterum atque iterum: dixitque si qua mihi in re opus foret opera sua: ne de se mihi deessem unquam: nam sese mihi defuturum nunquam.

5315. Johan de Mèdicis, axí com és molt humà, és vengut a mi, e açò na una volta mas altra e altra; ha'm dit que si res he mester, que faça compte d'ell, car ell nunca·m fallirà.

1. Iohannes Medices, ut humanitatis plurimum prae se fert, adiit me perhumane nec id semel, sed iterum atque iterum; dixitque si qua mihi in re opus esset sua opera, ne de se mihi deessem unquam, nam sese mihi defuturum nunquam.

Però no són els únics. Com també destaca Gulsoy, "Esteve va citar un bon nombre de frases i de fórmules epistolars de les cartes que hi són"¹⁰⁰⁶. Com era esperable, alguns fragments fan referència a la tornada de Constantinoble:

[Venetiis, iiii idus octobres, 1927]

Quod tibi iucundissimum esse puto: nudius tertius venetias ex urbe Constantinopoli adveni:

10874. Tres dies ha que de Gostantinoble só vengut a Venècia.

1. Nudius tertius Venetias ex urbe Costantinopoli adveni.

¹⁰⁰⁶ Gulsoy (1964:117).

En alguna ocasió, Esteve, sense copiar literalment, pot haver-s'hi inspirat directament:

[Venetiis, v idus octobres, 1427]

Quod nihil apud me duxerim antiquius benivolentia tua: nihil sanctius tua fide: facile vel ex hoc potes existimare Leonarde iustiniane: quod & Constantinopolin novam Romam mihi iucundissimam: et regem ipsum Ioannem palaeologum de me quam optime certe meritum tua causa reliquerim.

4600. Gostantinòpol.

1. Costantinopolis dicebatur Nova Roma. 2. Bisanzium, Grece. 3. Costantinoplis, Latine.

[Venetiis, idibus octobri, 1427]

Nam sine invidia audienda est veritas

9947. Sense ira la veritat se deu hoyr.

1. Sine odio audienda est veritas.

En altres fragments, que Esteve no dubta a utilitzar repetidament, ja es fa referència al retorn a Itàlia i una primera estada a Venècia:

[Venetiis, idibus octobri, 1427]

Demumque hortaris: ut venetiis
malim agere: quam alibi usquam
gentium

1949. Conselles o confortes-me que
vula viure en Venècia més que en
ninguna part del món.

1. Hortaris me demum ut
Venetiis malim agere quam alibi
usquam gentium.

4750. Habitar, viure o estar.

1. Agere, ut: Venetiis malim
agere quam alibi usquam
gentium.

La pesta que sembla assolir la ciutat és tema recurrent copiat
per Esteve:

[Venetiis, vi kal. ianuaris, 1427]

ita pestifer hic morbus in dies
magis magisque incrudescit.

221. Ací la pestilència se
encrueleix cada dia molt fort.

1. Hic pestifer morbus
incrudescit in dies magis atque
magis.

La reordenació del text de Filelfo en funció dels interessos
d'Esteve també continua sent habitual:

[Venetiis, idus februarias, 1428]

Cum in dies magis atque magis Venetiis tempus tero ea ductus spe: quam mihi tot litterae tuae cum pulcherrime Constantinopoli agerem: tanta cum caritate fideque promiserant: ecce nudius tertius repente febris pestifera servam mihi unam adorta est: quam hodie interemit.

8394. Perdre lo temps en lo lit o en altra part.

1. Diem in lecto terere. 2. Veneciis tempus tero.

11984. Yo estich en Venècia perdent temps.

1. Veneciis tempus tero.

10876. Tres dies ha que l'à prea febra pestelencial, a una serventa mia, la qual huy és morta.

1. Nudius tertius repente febris pestifera servam mihi unam adorta est, quam hodie interemit.

Aquesta és la causa que Filelfo pense a establir-se en altra banda. Joan Esteve, tal com ja hem vist que feia en aprofitar els *Rudimenta* i altres obres, reordena aquestes informacions, repetint si cal fins i tot els enunciats en català de les entrades (11552 i 11985), per adaptar-les a les finalitats del *Liber*:

[Venetiis, idus februarias, 1428;
ad Leonardum Iustinianum]

Meque aut ad bononiensis
recipiam aut ad florentinos.

[ibidem, eodem die, sequens
littera ad Franciscum Barbarum]

Inde Bononiam petam. Ubi si
honestam mihi conditio proposita
fuerit: eam accipiam. Nam si secus
ceciderit: concedam ad florentinos:
quos audio graece litteraturae atque
eloquentiae in primis studiosos.

11985. Yo me n'iré als de Bolunya o
als florentins.

1. Me ad Bononienses recipiam
aut ad Florentinos.

11552. Yo me n'iré als de Bolunya o
als florentins.

1. Inde Bononiam petam. 2.
Meque ad Bononienses recipiam
aut ad Florentinos.

3845. E si lo contrari se seguirà, iré
als florentins, los quals hoig ésser
studiosos en eloquència e en grech.

1. Et si secus acciderit,
concedam ad Florentinos, quos
audio Grece litterature atque
eloquentie in primis studiosos.

A poc a poc els plans de Filelfo van concretant-se i Esteve no
deixa de fer-se'n ressò. Les ofertes a Filelfo ens informen de curiosos
detalls sobre l'organització de l'ensenyament a l'època:

[Venetiis, vii kal. martias, 1428]

Et ne diutius morer: ego Bononiae sum futurus praefectus annuo docendae oratoriae & moralis philosophiae muneri cum salario aureum quadringentorum quinquaginta: quorum trecenti solvuntur mihi ex aere publico. centum vero & quinquaginta privatim mihi legatus ipse daturus est:

3743. E perquè no't tinga pus en paraules yo deig anar a Bulonya a legir per un any art oratòria e philosophia moral ab salari de quatre-cents cinquanta ducats del comú.

1. Et ne diutius morer Bononiam sum futurus prefectus annuo numeri docende oratorie et moralis philosophie cum salario aureorum quadringentorum quinquaginta ex ere publico.

Com sabem, la situació de Filelfo a Florència va empitjorar notablement, i no trigà a avorrir la ciutat, com demostren algunes expressions de disgust. El que resulta curiós és que aquest és un dels pocs casos en què Joan Esteve sembla adaptar el fragment seleccionat per aplicar-lo a la seua pròpia ciutat:

[Florentia, iii idus decembres, 1432]

Ubique gentium malim esse quam Florentiae.

6957. Més ame star en qualsevulla altra part que no en València.

1. Ubicunque gentium malim quam Valentie.

De vegades, les expressions extretes de Filelfo tenen un contingut més general, que Esteve acumula a moltes altres de sinònimes, com la que inclou sota el lema *Vale* dins una de les entrades més llargues del *Liber*:

[Florentia, xiii kal. apriles 1433]

Vale. Et me clementissimo patri
Cardinali & commendatum: & carum
reddito.

11137. *Vale*.
[...] 2. Vale, et me
clementissimo patri cardinali
commendatum et carum reddito.

Els exemples de l'aprofitament per Esteve de l'*Epistolarum liber* de Francesco Filelfo, i de les tècniques que va utilitzar podrien allargar-se indefinidament. Les mostres adduïdes ací ens demostren ja suficientment que es tracta d'un text directament consultat per Esteve, i adaptat amb recursos que ja hem vist aplicar a altres obres d'autors humanistes i medievals, però de característiques molt diferents: diccionaris (*Catholicon*), obres gramaticals o semblants (*Rudimenta gramantices* de Perotti, *Elegantiae* de Valla, *Differentiae* i *Synonyma* de Fazio), etc.. Podem comprovar també, com a dada interessant, que moltes de les al·lusions a personatges o llocs italians poden tenir una altra procedència a part de les ja identificades en altres autors, com Perotti especialment. Si alguna diferenciació es podria insinuar hauríem de pensar més aviat en la freqüència d'utilització respecte de la resta de les obres. Però aquesta seria una afirmació agosarada sense una comparació exhaustiva que, tenint en compte sobretot l'amplitud i les

característiques de les dues obres —la d'Esteve i la de Filelfo¹⁰⁰⁷— resulta a hores d'ara pràcticament impossible.

La dependència del *Liber* respecte de les produccions epistologràfiques humanistes no queda reduïda, però, a Francesco Filelfo. Un altre dels encerts de J. Gulsoy va ser el de proposar com a *font* de l'obra de Joan Esteve les *Sententiarum variationes* de Stefano Fieschi a què hem al·ludit breument més amunt.

Pel que fa a la vida de Fieschi, cal dir que va nèixer a Soncino (Llombardia), al voltant del 1400. Estudià amb Barzizza, potser de jove, i amb seguretat entre 1429 i 1430. Treballà a França com a secretari arquebisbal i com a canceller a Ragusa (Dalmàcia) el 1441, on després exercí com a professor. Continuà amb aquesta feina a Venècia on morí el 1462¹⁰⁰⁸. Probablement aquesta experiència com a secretari i professor va condicionar l'elaboració, a Venècia el 1437, dels *Synonyma sententiarum* i encara d'altres diverses obres gramaticals i retòriques. El contingut d'aquest manual proporciona una llarga sèrie de frases (unes 900) aptes per a la redacció d'epístoles o de discursos. El sistema adoptat és sempre el mateix i anàleg al del *Liber elegantiarum*: a una frase en vulgar italià segueixen diversos equivalents en llatí. L'ordre seguit, però, no és en cap cas l'alfabètic. S'insinua un ordre pròxim al de les parts d'una carta (*exordium, narratio, divisio, confirmatio, etc.*)

¹⁰⁰⁷ Una edició crítica de l'epistolari de Filelfo està encara en curs de preparació, segons informa Kristeller (1983:11).

¹⁰⁰⁸ Vegeu D. Mazzuconi (1981:257-265) i Grendler (1989:210). No semblen gaire justificatòries, per tant, afirmacions com les següents: "Pese haber buscado mucho, no he conseguido dar con noticias biográficas de este autor (G. Colon 1994:413).

cadascuna encapçalada per un *prohemium*. Però dins cadascuna d'aquestes seccions poden aparéixer subseccions (dins la *divisio: particio per nomen substantivum* (2 vegades!), *per nomen adiectivum*, *per verbum*; dins la *confirmatio: parentela amoris, officium utilitatis, officia prudentie, officia virtutis, officia diligentie*, etc. etc.) de difícil justificació. Dins cada subsecció l'ordre de les frases és aleatori. L'estil de redacció seguit pot ser qualificat de *mitjà*, allunyat de l'èmfasi oratori i apte per a la majoria de cartes. El manual té pretensions renovadores: introdueix noms clàssics en les exemplificacions (Tullius, Cato, etc., que passen al *Liber*), renuncia a l'ordenació de les salutacions segons els rangs dels destinataris —tret que alguns humanistes mantindran— i a la detallada divisió de les parts de l'epístola. El llatí és acceptable i presenta certes pretensions i aires de renovació; no endebades ens trobem amb un alumne de Barzizza. Ara bé, el format esquemàtic, la mecànica traductòria vulgar-llatí, l'absència de cites o texts clàssics, el situen ben lluny dels que haurien de ser els models humanístics. De fet, segons W. K. Percival, el manual de Stefano Fieschi "is a completely medieval work; every medieval grammar composed in Italy in the XIVth century had a section in which Italian expressions were translated into Latin, with special attention to differences between Latin and Italian, and this element reappears in the *Regulae Grammaticales* of Guarino Veronese. What is original about Fieschi's book is simply that this element is put out, made into a separate treatise. That is all the originality it has"¹⁰⁰⁹.

L'obra tingué un èxit considerable, amb trenta-vuit edicions incunables i nombroses adaptacions lingüístiques al neerlandés, francès, alemany, espanyol i català¹⁰¹⁰. L'adaptació castellana, amb el nom

¹⁰⁰⁹ Intervenció oral en el 'Coloquio' sobre *Gramática*, dins C. Codoñer/J.A. Glez. Iglesias (eds.)(1994:441).

¹⁰¹⁰ Grendler (1989:211)

d'*Elegancias romançadas*, atribuïda en la primera edició (Salamanca c. 1490)¹⁰¹¹ a Lucas de Torre, apareix assignada poc després a Nebrija¹⁰¹². L'adaptació catalana, almenys l'explícita, anà a càrrec de Jeroni Amiguè alguns anys després, amb el nom de *Sinonima variationum sententiarum eleganti stilo constructa ex Italico sermone in Valentino*. Aquest autor sembla haver partit de l'adaptació castellana anterior, amb ocasionals consultes de la versió original¹⁰¹³.

Pel que fa a la utilització de l'obra de Fieschi per Esteve, J. Gulsoy precisa, a més, que "Esteve les va inserir íntegrament en el *Liber*, traduint les glosses de l'italià al català, i podem pensar que els italianismes que es noten en la seua obra són deguts a aquesta font"¹⁰¹⁴. És evident que cal matisar l'afirmació que tots els italianismes del *Liber* tenen com a procedència el llibre de Fieschi: ja hem vist com alguns també es van escolar en traduir deficientment fragments dels *Rudimenta perottians*. Però com ha demostrat parcialment algun estudi posterior¹⁰¹⁵ i hem pogut comprovar personalment la utilització de l'obra de Fieschi en el *Liber* és realment extensa, si no realment 'íntegra', com afirma Gulsoy. Donada la immensa quantitat de frases proposades —unes nou-centes en vulgar, i cadascuna amb dos, tres o sovint més equivalents llatins— no tindria massa sentit fer-ne ací una exemplificació

¹⁰¹¹ Rico (1978:36). Vegeu García Craviotto et alii (núm. 2453).

¹⁰¹² Com en S. Fieschi (1517).

¹⁰¹³ G. Colon (1994:416).

¹⁰¹⁴ Gulsoy (1964:116)

¹⁰¹⁵ Vegeu Colon (1994), que no fa cap referència a la identificació per J. Gulsoy d'aquesta font del *Liber*.

exhaustiva¹⁰¹⁶. Ens acontentarem a presentar una petita mostra de la reproducció, en general bastant fidel —sobretot dels sinònims llatins però en part també del vulgar—, que dels *Synonyma* ofereix Joan Esteve. És per aquesta raó que, en general, donarem tan sols els equivalents de la part corresponent al vulgar —italià i català— atenent al fet que la part llatina és habitualment idèntica¹⁰¹⁷:

SYNONYMA SENTENTIARUM

[1v°]

I dio sia in nostro adiutorio.

*Deus optatis nostris benigne
correspondeat.*

LIBER ELEGANTiarUM

2756. Déus sia en nostre
adjutori.

[...] 8. Deus optatius optatis
nostris benigne correspondeat.

¹⁰¹⁶ És una tasca meritòria que reservem a altres estudiosos, que ja han promés portar-la a terme: "Hasta ahora habré podido descubrir en el *Elegantiarum* más de la mitad del Fliscus y confío que con un poco de paciencia lograré reconstruirlo entero" (Colon 1994:416-417).

¹⁰¹⁷ Per a la part llatina d'ambdues obres, sempre que siga coincident —o les diferències siguen atribuïbles a simples errors—, remetem a la nostra edició crítica. Per la versió italià-llatí original, hem consultat Stefano Fieschi (c. 1480) (BNM, Inc. 463(1)), i ocasionalment també la versió castellana de Nebrija (Fieschi 1517)(BC, Res. 86-8°) i la catalana de J. Amiguet (1502).

[2rº]

El sa partiene multo ala nostra
amicicia de far si servizio luno laltro.

[...] *Hoc est nostre antiquissime
benivolentie. ut magis inter nos
officiis exaggerare debeamus.*

3279. Ell se pertany molt a la
nostra amiçia de fer servici lo
hu a l'altre.

[...] 2. Hoc est nostre
antiquissime benivolentie ut
magnis inter nos officis
exagerare debeamus.

La freqüent aparició de la construcció amb un *ell* expletiu al *Liber*, tot i que té precedents en català¹⁰¹⁸, podria tenir-hi en aquesta ocasió una convincent explicació com a resultat d'una adaptació superficial del text italià, que la fa servir amb molta assiduïtat:

[38rº]

Il me piu facile a respondere a le
toe lettere he a provocare colle mie.

3288. Ell és més pus fàcil a
respondre a les tues letres que
provocar-te ab les mies.

Així mateix, la repetició de l'adverbi *més/pus* es pot explicar per una mecànica repetició, gairebé fònica, de l'original més que no per un calc raonable en català. Altres vegades, en efecte, Esteve s'esmerça a trobar el mot català més adequat i genuí (*appena : envides*) en comptes de la forma més pròxima:

¹⁰¹⁸ DCVB: 2.Ell.

[6v°]
Appena che io to possuto scrivere
essendo grandissima mente occupato.

3530. Envides yo t'è pogut
scriure essent grandíssimament
occupat.

[23r°]
Quando io te vedo me pare vedere
uno altrome medesimo.
[...] *Cum te complector
prestantissimos inspicere videor.*

1922. Com yo te veig me par veure
un altre a mi mateix.
[...] 3. *Cum te contemplor,
prestantissimos inspicere videor.*

Vegem en l'exemple següent com Esteve manté els noms
llatins que Fieschi fa servir en les seues frases:

[35r°]
Si io non ve monstraro clodio
esser nocente per la vita. per i segni.
per li testimonii. per lo manifesto
maleficio. io voglio portare ogni
pena.

10174. Si yo no us mostre
Clodi ésser culpable e noedor
per la vida, per los senyals, per
los testimonis, per lo manifest
malifici, yo vull portar tota la
pena.

En algun cas, això sí, amb molt petites variacions —potser
atribuïble als tipògrafs:

[57r°]
Io non cognosco gia che Clodio
sta piu sufficiente di Milone.

11723. Yo no conech ja que
Ròdio sia millor que Milone.

Igualment, alguns noms il·lustres del Renaixement italià que
apareixen al *Liber* són imputables a Fieschi. Fixem-nos, a més, en les

llicències que el *Liber* es pren en la part llatina, potser també atribuïbles als tipògrafs:

[65v°]

Quelli piaceri che tu farai a Guasperino io reputaro avere ricevuto me medesimo.

Quecunq̄ue igitur officia in Guasperinum contuleris ea omnia meipsum recepisse putabo. [...] Quicquid igitur officii et honoris in Guasperinum constitueris idipsum in re mea constituisse existimabo. Hoc igitur si a te impetravero summo me tibi beneficio tuo affectum arbitrabor. Quantam igitur diligentiam in Guasparinu causam esposueris tanti me a te fieri iudicabo.

804. Aquells plaers que tu faràs a Gasparí yo reputaré haver rebuts.

1. Quecunq̄ue igitur officia in Gasparinum ea omnia in me ipsum recepisse putabo. [...] 3. Quicquid igitur officii et honoris in Gasparinum contuleris id ipsum in re mea contullisse existimabo. 4. Hoc igitur si a te impetravero, summo me tibi beneficio affectum arbitrabor. 5. Quoniam igitur diligentiam in Gasparini exposueris, tanti me a te fieri iudicabo.

La similitud afecta tant les entrades llargues com les més simples:

[44r°]

Chosa molesta.

1917. Cosa molesta.

Vegem, tanmateix, com, en la línia habitual d'Esteve, el *Liber* repeteix el mateix enunciat en català que acabem de veure, però amb equivalents llatins ben distints, no sols formalment —no es tracta de les mateixes frases—, sinó, allò que és més important, estructuralment: s'hi repeteix només l'adjectiu, més que no tot el sintagma nom-adjectiu:

1860. Cosa molesta.

1. Res difficilis. 2. Tristis. 3. Molesta, crudelis.
4. Gravis.

Tot i que l'aprofitament dels *Synonyma* per Esteve és pràcticament íntegre, és possible trobar algunes frases de Fieschi sense correspondència al *Liber*. Com per exemple la següent:

[71r°]

Exhortatio ad virtutes et gloriam.

Aduche lassata la compagnia di cativi fa che tu
tacompani con boni e virtuosi.

*Ergo neglecta improborum societate fac te bonis
adiungas. Ergo spreta viciorum familiaritate officiosos
complectere. Ergo abiecta imperitorum consuetudine doctos
fac excolas. Ergo dimissa sordidorum coniunctione fac
liberalibus te adhereas.*

Així i tot, la transcripció fidel d'Esteve s'estén des del principi
—que ja hem vist— dels *Synonyma* fins a la fi. Heus ací les dues últimes
sèries de frases sinònimes:

[73v°]

Io faro fine.

[...] *Ponam in extremo quod
sentiam.*

11778. Yo faré fi.

[...] 4. Ponam in extremo quod
sentio.

[73v°]
State con dio e amame chomo
solevi.

10415. Stà tu bé ab Déu e
ama'm com solies.

La breu mostra aportada resulta bastant indicativa de la fidelitat del *Liber* a la seua font —potser la principal al costat dels *Rudimenta grammatices*, almenys des del punt de vista dels simples continguts formals. La part llatina de les entrades coincidents és simplement una transcripció, amb alguna llicència, que en moltes ocasions sembla ser conseqüència d'una badada dels impressors. Pel que fa a la secció vulgar, el català segueix amb fidelitat, que a voltes s'assembla al servilisme, la versió italiana¹⁰¹⁹. No cal dir que la principal innovació d'Esteve ha estat la d'ordenar alfabèticament tots aquests grups de frases sinònimes, tenint en compte simplement les primeres lletres de la primera paraula que incidentalment quedava davant en la seua traducció. Ordenar els sinònims, i barrejar-los amb tota una sèrie d'altres informacions de procedència i qualitat gramatical i estructural diversa.

A banda d'aquests aspectes més aviat tècnics, potser no hauria de sobtar el fet que Joan Esteve, donada la seua condició de notari i la seua experiència com a secretari, haja considerat dignes d'adaptació els *Synonyma* de Fieschi. Tal com gràficament fa veure P. F. Grendler, "Fieschi provided reasonably straightforward statements, especially

¹⁰¹⁹ Per a alguns comentaris pel que fa a la traducció de l'italià al català, en comparació amb altres adaptacions de Fieschi, vegeu Colon (1994).

those protesting good will, which any secretary would have to churn out in large number. Fieschi probably relied on his own experience as secretary in compiling the *Synonyma sententiarum*"¹⁰²⁰. I Esteve probablement en la seua a l'hora d'optar per elles. El fet, però, que no es tracte precisament d'una obra de la més depurada llatinitat humanística, igual com d'altres que Esteve no fa escarafalls a seguir extensament, ens pot induir a equiparar el nostre autor amb aquells de qui, per exemple, F. Rico deia que "carece de cualquier especie de discriminación que permita emparentarlo con los humanistas a quienes emplea..."¹⁰²¹.

Aquestes conclusions, a què ja podríem haver arribat ja fa temps, quan J. Gulsoy va anunciar el calc sistemàtic en el *Liber* de l'obra de Fieschi, es poden veure avui confirmades amb el descobriment d'una nova *font* retòrica que Joan Esteve no dubta a utilitzar i que fins ara havia passat desapercibuda. Ens referim a l'*Epistolarium novum*, el manual epistolari ja comentat de Gianmario Filelfo. És a dir, el fill de Francesco Filelfo, autor de l'altre epistolari, aquest si més no amb pretensions de versemblança, que Esteve també reproduïx, com acabem de comprovar. No insistirem sobre el contingut de l'obra, que ja hem detallat a bastament. Sobre l'autor, només caldria precisar que estudià també, com Perotti o Lorenzo Valla a la *Casa Giocosa* de Vittorino da Feltre, a Màntua, i que ja gran, va exercir com a professor de poesia, oratòria i història contractat per la ciutat de Venècia des de 1460¹⁰²².

¹⁰²⁰ Grendler (1989:211).

¹⁰²¹ Rico (1978:37), referint-se a Joan Ramon Ferrer, ja al·ludit (apartat 1.4.2.2.).

¹⁰²² Grendler (1989:62, 130).

El *Liber elegantiarum* utilitza sobretot el *Novum epistolarium* de Filelfo en dos grups d'entrades que, amb els seus enunciats, traeixen una estructura diferent a l'habitual. En concret es tracta de les entrades 877-889, i 2286-2288. En el primer grup, més llarg, les entrades tenen una estructura ben particular: cada encapçalament en català —que tradueix sols la primera de la llarga sèrie de subentrades o *synonyma* llatines— va precedit d'un sobretítol, sempre amb el nom *Sinonima*, que indica el tema del conjunt de frases llatines equivalents que hi són englobades. En realitat, el que s'hi fa és simplement reproduir l'encapçalament que Gianmario posa a aqueixes sèries, que ell adjunta, com una espècie de suplement, a cadascun dels vuitanta tipus de carta diferents (normalment amb un mínim de tres models —*familiaris*, *familiarissima*, *gravis*— de carta dins cada tipus).

Les entrades d'aquest primer grup corresponen sempre a tipus de carta diferents, que Filelfo anomena *titulus* i classifica per temes tractats —per cert, de difícil estandardització. Unes denominacions que Esteve transcriu literalment. Aquestes són les equivalències entre Filelfo i el *Liber*:

Liber elegantiarum

Novum epistolarium

877. Sinonima contentiosa	Contentiosa	xlix
878. Sinonima legis enunciativa	Legis enunciativa	lvi
879. Sinonima fammiliaritatis institutiva	Familiaritatis institutiva	lxiii
880. Sinonima consularis dignitatis	Consularis dignitatis	lxiiii
881. Sinonima iocosa de alio	Iocosa de alio	xvi
882. Sinonima laudatoria	Laudatoria	xxi
883. Sinonima vituperatoria	Vituperatoria	xxii
884. Sinonima obiectiva generis vel vite	Obiectiva generis vel vite	xxxix

885. Sinonima medicinalis	Medicinalis	lxv
886. Sinonima philosophie laudatoria	Philosophalis	lxviii
887. Sinonima mathematicalia	Mathematicalis	lxix
888. Sinonima mercatoria	Mercatoria	lxxvii
889. Sinonima in aliquem irritativa	Irritativa in aliquem	lxxviii

Vegem un exemple d'aquesta primera sèrie en el manual de Gianmario Filelfo, que podem comparar fàcilment amb la redacció equivalent del *Liber elegantiarum*¹⁰²³:

[Sinonima iocosa de alio: 881 Aquest és molt burler. =]

Sinonima Iocosa de alio.

Est hic vir iocosissimus.

Dicit hic omnia facetosissime.

Hic nihil loquitur iniucunde.

¹⁰²³ Transcrivim a partir de l'exemplar de l'edició de G. Filelfo (1489) (BUV, Inc. 247). Seguim les normes que hem explicitat en ocasions semblants anteriors. No donem l'equivalent del *Liber*, però sí l'entrada a què correspon.

Est in hoc homine plurimum salium.
Ex huius verbis assidue ioci pullulant.
Nullum est huius sine cavillo verbum.
Abundat hic in omnibus verbis iocandi condimento.
Ut hic est facetosissimus: sic & urbanissimus.
Quo pacto nihil immodeste hic profert: sic iocis ad rem utitur
& personas comodissime.
Ex hoc homine loquente inter amicos: plus hauris salium:
quam ex alio ineptiarum.
Nunquam hic facetus esse solet inurbanus.
Quid est quod sine summa ratione cavilletur.
Qui hunc mordet insipide: ab hoc mordetur sapidissime.
Ad huius virtutes reliquas accedit: quod est unice facetus.
Eam hic habet in iocando gratiam: ut nullius accusatione
castigari debeat.
Tanta est huic in caviliis modestia: ut nihilo excedat.
Quis hunc dicat mordacem.
Omnibus bonis huius facetiae placent.

La fidelitat del *Liber* al text de Filelfo és gairebé estenogràfica, incloent-hi les rellicades previsibles. El mateix s'esdevé en l'altra sèrie d'entrades que procedeixen del *Novum epistolarium* (2286-2288), on Esteve sí que tradueix l'encapçalament que Gianmario hi dona, però sense donar, en canvi, la versió de cap de les frases sinònimes. Corresponen a tres tipus de cartes que Filelfo retola amb el títol *Consolatoria* (però cadascuna per una raó diferent: *pro funere, pro*

re perdita, etc.), que és l'única part que Esteve versiona al català: *Sinònims de consolació per mort de algú, ...de qualque cosa perduda, ...per aquell qui és bandejat*. Pel que fa a la resta, és a dir, a les frases sinònimes llatines, hem comprovat que l'equivalència entre Filelfo i Esteve és total, com en l'altra sèrie d'entrades, salvades les habituals badades del transcriptor o de l'impressor.

Fins ací les entrades que denuncien, amb el mot *Sinonima* (en català o llatí), la procedència aliena, i uniforme, dels seus continguts. Ara bé, el manual epistolar del jove Filelfo també és reciclat en algunes altres parts del *Liber*. Ens en podem adonar comparant tan sols l'entrada 1582 del *Liber* (*Certament aquest és home de gran gravitat, ço és, de gran virtut e consell*) amb aquest grup de sinònims del *Novum epistolarium* (*titulus xvii*):

Sinonima saeria de alio

Certe hic vir est gravissimus.

Hoc nno [sc. uno] quis magis saeriis delectatur:

Est in hoc tanta gravitas: ut nihil non loquatur saerio.

Tanta est in curio verborum ac sententiarum copia: ut admirabile sit.

Verborum ac factorum hic pondere ac mensura cunctos superat.

Nihil ab hoc profertur insipide: nihil immodeste.

A nulla gravitate abhorret hic noster.

Esr hinc omnium in saeriis & cogitandis: & dicendis haud inferior.

Ut cogitat hic omnia mature: sic facit consulto.

Temeritas & insolentia dicendi agendique Curio est protinus inimica.

Prudentissime curius cuncta rimatur: & consultissime perficit.

A Curio tam abest levitas: quam ab insanis gravitas.

Cum Curio nulli stulto quicquam est commercii.

Tanta est huic cum sapientia familiaritas: ut ab ea nullis vitae suae partibus possit disiungi.

Curius eum est in agendo prudentissimus tum in dicendo gravissimus.

Utinam omnes qui saeriis delectantur Curii similes fierunt.

Si res publicae Curii similibus mandarentur gubernandae: foelicissime semper essent.

Com acabem de fer patent —per primera vegada, segons les nostres notícies—, el *Novum epistolarium* de Filelfo s'ha d'afegir a la llista, que ja va engruixint-se considerablement, d'obres més o menys humanístiques —i altres de plenament medievals— que han fornit el materials per a l'obra complexa i eclèctica del notari de la Seu valentina. Les consideracions avançades a propòsit de l'aprofitament dels *Synonyma* de Fieschi podrien repetir-se i encara eixamplar-se. Especialment tenint en compte les aspres valoracions amb què el sentencià Erasme, que diu, tot parlant del manual de Nigro¹⁰²⁴,

De la mateixa manera que el conegut manual que circula sota el nom de Màrius Filelfo, aquest em sembla molt desorientat. Parlant clar, és insuficientment científic i no satisfà les demandes que fa.

¹⁰²⁴ Traduït d'A. Gerlo (1971:109).

3. Els preceptes retòrics del *Liber elegantiarum*.

En una revisió dels aspectes retòrics de l'obra de Joan Esteve, no podem passar per alt algunes precisions sobre les normes, o consells, de redacció que l'autor dóna, com a apèndix, a l'acabament del frasari que constitueix el cos central del *Liber elegantiarum*. L'apartat en qüestió apareix encapçalat per una enunciat sobre el caràcter de les normes: *Precepta quedam ad compositionem orationis pertinentia per bene factum tradita, que ad ordinem et collocationem verborum spectant*. Es tracta així d'uns preceptes, o normes, adequats per a la composició de les oracions, i que en particular fan referència a la col·locació i l'ordre de les paraules.

L'enunciat en ell mateix és altament indicatiu, i de diversos fets alhora. Indica efectivament el contingut de les normes que segueixen. Però el simple fet que en una obra com el *Liber elegantiarum*, suposadament lexicogràfica, es considere necessari presentar, ni que siga com a apèndix —o precisament com a apèndix— una sèrie de regles estilístiques sobre l'*ordenació* dels elements oracionals, ens està assenyalant a aspectes més generals. D'antuvi hem d'avançar un fet que comprovarem tot seguit: aquest tipus de normes, amb formulacions bastant aproximades, eren ben habituals en tota una sèrie de tractats pràctics de retòrica i epistolografia contemporanis del *Liber*. Però no dels inventaris lèxics. Aquesta sola constatació ja ens hauria de fer recapacitar sobre les aspiracions de l'autor de la nostra obra. Fixem-nos que les *fonts* principals de les entrades del *Liber elegantiarum* són tractats gramaticals, i de retòrica i composició epistolar: el 'De componendis epistolis' de Perotti, els *Synonyma* de Fieschi, fragments epistolars de Filelfo, algunes de les *Elegantiae* de

Valla, el caràcter 'mixt' de les quals ja hem destacat. Això al costat d'opuscles certament més propers a la lexicografia —com les *Differentiae*, o els *Synonyma* de Fazio—, però que difícilment poden negar la seua ambició de millorar la precisió i propietat del llenguatge —les *Differentiae*— i la riquesa expressiva —els *Synonyma*—, objectius que depassen també la simple presentació del lèxic. El *Liber*, per tant, s'arreglera més aviat amb les preocupacions estilístiques —i no rònegament lèxiques, o encara gramaticals— que comparteixen la majoria de les obres en què es basa. I de les quals, com veiem, no es limita tan sols a amprar sèries de mots o frases.

Cal no oblidar, finalment, que moltes qüestions gramaticals, no sols l'ordre dels mots, sinó també l'ús dels temps i modes verbals, l'estructura i tipus de les oracions compostes, etc. era quais sempre absent de les gramàtiques humanístiques, tal com observa Jensen¹⁰²⁵. Això implicava que mancava a les gramàtiques una llarga sèrie de coneixements, necessaris "to teach the sort of Latin which students were required to use even when they wrote their essays, let alone when they had to use their acquired skills to find employment". Això demostraria que "the grammar book as a genre had not managed to keep up with developments in the study of language"¹⁰²⁶. En realitat, com remarca el mateix autor, una part important de la instrucció en llatí humanístic no era vehiculada a través de les gramàtiques, sinó mitjançant lectures directes dels texts clàssics i comentaris addicionals dels professors. Els manuals d'estilística i epistolografia podien acomplir en certa manera aquestes funcions, ja que en molts casos contenien totes dues coses alhora: *formulae* que seleccionaven i ordenaven els *texts* clàssics o els seus trasumptes —com en les col·leccions d'*excerpta* o d'imitacions de

¹⁰²⁵ Jensen (1990:76-77).

¹⁰²⁶ Jensen (1990:77).

Ciceró que són el llibre de Fieschi o de Valagussa, o fins i tot els de Filelfo iunior o Nigro—, i *regulae* o *praecepta* que vehiculaven normes complementàries equivalents als comentaris professorals. Així, manuals epistolars com el 'De componendis epistolis' afegit per Perotti al seu manual venien a suplir les mancances de les primeres parts¹⁰²⁷. No hem d'estar lluny de comprendre els elogis d'Erasme al Sipontí i al Verulà precisament per aquesta raó. El *Liber*, reescrivint gran part dels continguts retòrics i gramaticals dels *Rudimenta* i afegint aquestes normes sobre l'ordre dels mots, ens està indicant que els seus són uns objectius *gramaticals* i *estilístics*, i que, com l'obra de Perotti, la seua necessitaven també complementació que aquest *precepta* aporten.

En realitat, les qüestions plantejades susciten un problema més general: la relació entre gramàtica i retòrica dins els esquemes de l'ensenyament —i de la teoria lingüística— humanística. Noés ací el lloc de discutir-lo extensament. Només destacarem —prenent com a exemple la qüestió de l'ordre dels mots que tracta el *Liber*— que, com recorda W. K. Percival, "it was up to the rhetorician to point out that the verb is normally placed at the end of the sentence in Latin, and the rhetoricians of the Quattrocento gave prominence to this fact" i que "to relegate questions of word order entirely to the rhetoricians had de disadvantage that the students started out learning sentences in one order while they were studying grammar, and had to switch to another order when they went on to the study of rhetoric"¹⁰²⁸.

Ja en concret pel que fa als *precepta* del *Liber elegantiarum*, cal dir que els seus continguts són pràcticament idèntics —fins i tot en la

¹⁰²⁷ Així s'expressa almenys Jensen (1990:7/), que considera que "these shortcomings [de les primeres parts gramaticals] were to some extent remedied in Perrotti [sic] by an appendix on epistolatric".

¹⁰²⁸ Percival (1983:326-327).

formulació i les exemplificacions— als que trobem en molts tractats humanístics contemporanis sobre retòrica i epistolografia, com els de Gasparino Barzizza (*De compositione*), el de Lorenzo Valla (*De conficiendis epistolis libellus*) o els *Rhetorice praecepta* d'Enea Silvio Piccolomini (Pius II), esmentats més amunt, i encara altres. Vegeu ací comparades aquestes coincidències amb els manuals de Barzizza i Piccolomini, que revelent la inserció del *Liber*, almenys pel que fa a certs aspectes, en una tradició retòrica i epistologràfica humanística¹⁰²⁹:

<u>BARZIZZA,</u> <u>DE COMPOSITIONE</u>	<u>PICCOLOMINI,</u> <u>RHETORICAE PRAECEPTA</u>	<u>ESTEVE</u> <u>LIBER ELEGANTiarUM</u>
(p.2) Augeri quidem vult oratio, & insurgere, ut est apud Ciceronem: <i>Tu, inquit, istis faucibus, istis lateribus, ista gladiatoria totius corporis firmitate:</i>	(p.994) [...] quod semper oratio crescat & augeat, ut quod sequitur maius sit eo quod antecedit: ut Nobilis & egregius: Magnificus & illustris: Crudelis & immanis.	[1] Quod oratio semper se augeat, ut: Nobilis et egregius; Magnificus et illustris; Crudelis et imanis.

¹⁰²⁹ Citem el tractadet *De compositione* de Barzizza segons l'edició d'A. Furiettus (G. Barzizza/G. Barzizza 1723), i l'obra de Piccolomini segons l'edició de Pius II (1551). El *De conficiendis epistolis libellus* per Valla (1962), que reproduïx en facsímil la impressió veneciana de 1503 per Christophorus de Pensis, presenta continguts i redaccions en gran part molt semblants a aquests autors.

(p.2)

Est altera naturalis ordinis species, in qua naturae quaedam ratio magis, quam artis dignitas attenditur; ut si sermo forte aliquis ad viros, & ad foeminas pertinens incidat, viros certe foeminis antepones in dicendo: sic etiam ortum occasui, diem nocti, secundas res adversis, honesta turpibus, & multa ad hunc modum alia.

(p.995)

Quod dignitas rerum attendi debet, ac naturae: ut quae in eodem genere dignitate praestant, ea minus dignis in oratione anteferantur: ut viri foeminis, ortus occasui, dies nocti, secundae res adversis, honesta turpibus & multa ad hunc naturae momodum [sic] similia.

[2] Quod digniora

minus dignis preponantur, ut: Viri ac femine; Virtutes et vitia.

(p.2-3)

Huiusce partis illud maxime proprium est, ne verba in oratione otiosa sint, ne supervacua, ne nihil agentia: quod vitium evitare qui volent, nunquam generi speciem anteponent, non verbis plus, minusve, quam tempori, rerumque naturae convenit, aut aliud significantibus in oratione utentur.

(p.995)

Cavendum est, ne verba in oratione ociosa sint, ne supervacua, ne nihil agentia: quod vitium qui evitare volet, genus suae speciei anteponat, [...]

[3] Quod genus

anteponatur speciei suae, ut: Urbs Roma; Animal leo.

(p.4)

Laudatur igitur oratio illa, quae in verbum saepius, quam in aliam partem orationis finitur, ut in hoc exemplo: *sola virtus est, quae hominem beatum facit.* Item quae dictionem habeat universalem in fine negativam, ut *nullus, & nemo*: [...] :*quae vir bonus facit, laudant omnes*: [...]

(p.1005)

... Praesaepe tamen contingit, ut verba illa quae in oratione concurrunt collocanda, aut brevia sint, aut parum efficacia, aut quasi unita & parum resonantia, aut fuerit adiectivum aliquod, aut substantivum commode intersecantia, & aliae multae dictiones quae vel longiores vel concinniores esse constant, in fine orationis longe apertius terminare videantur, non erit incommodum, si alias commodiores dictiones in fine orationis collocemus. [...] Exemplum de comparativo in fine posito. Non potuissem in rebus tuis fieri diligentior, [...] Similiter laudatur, si oratio dictionem universalem negativam in fine habeat, ut *nullus & nemo*, vel affirmativam: *ut omnis & quilibet*. [...] Exemplum de affirmativa. *Quae vir bonus fecit laudant omnes.*

[4] Quod oratio in verbum desinat, aut in adverbium aliquod egregium aut aliquam dictionem illustrem, ut patet his exemplis: *Sola virtus homines beatos facit; Que mihi mandasti confeci omnia diligenter.* Aut terminetur clausula aliqua dictione universali, ut: *Que vir bonus facit laudant omnes.*

(p.4)

Commendatur praeterea oratio illa, quam obliquam dicimus, idest quae a posterioribus dictionibus incipiat: ut, *neminem fere comperies, qui satis sibi in rebus adversis constet.*

(p.999)

Quod oratio frequenter obliqua sit, & a posterioribus in recta constructione incipiat [...]. Exemplum secundi: Hanc veram esse ad bene beateque vivendum compendiosam vitam, inquit Socrates, ut tales simus quales apud alios iudicari volumus.

[5] Quod oratio

frequenter a posterioribus incipiat. Exemplum: Hanc esse unam ad beate vivendum compendiarium viam, inquit Socrates, ut tales simus quales haberi velimus.

(p.4)

Si vero oratio incipiat ab apposito, quod huius relativi *qui, quae, quod* sit antecedens, interdum inter relativum, & antecedens verbum interponere convenit hoc modo: *homines diligo, qui paci, & otio student.*

(p.1002)

... quod hoc relativum *qui, quae, quod*, non construatur immediate cum suo antecedente, sed inter relativum & suum antecedens verbum interponatur aliquod, [...]

[6] Quod relativum

(*qui, quae, quod*) non construatur immediate cum suo antecedente, ut: *Platonem* omnes in primis laudant, qui rerum divinarum {*qui*} cognitionem ante omnes aperuit.

(p.4)

Plerunque etiam illud observatur, ut ab adiectivo saepius, quam a substantivo incipiamus, dum inter adiectivum, & substantivum aliquid interponatur; dummodo non ita separentur, quod orationem obscuram faciant, ut in hoc exemplo: nulla satis probata apud suos cives virtus est;

(p.996)

Quod inter adiectivum et substantivum aliquae interponentur dictiones, [...]. Cavendum tamen ne nimium ab invicem separentur, quod orationem obscuram facit, ut in hoc exemplo: Nulla satis probata apud cives sua virtus est: [...].

[7] Quod inter substantivum et adiectivum aliquid interponatur, dummodo oratio non reddatur obscura, ut: Nulla satis probata apud suos cives virtus est.

(p.4-5)

Qui vero rem simplicem proferunt, dehinc illam exornant, rem auditoribus gratam efficiunt, ut in hoc exemplo: *Vir fortis omnia pro Republica adibit pericula, & quidem impigre;* [...]

(p.1012)

Intersum post eius orationis sensum qui perfectus est, gravius aliquid addatur, quod affirmando exornat & auditoribus rem gratam efficit: ut in hoc exemplo. *Vir fortis omnia pro republica adibit pericula, & quidem impigre.*

[8] Quod oratione iam perfecta gravius addatur, ut: *Vir fortis omnia pro re publica pericula subiit quidem impigre.*

(p.6)

Caput autem omnium, quae ad elocutionis praecepta attinent, illud visum est, ut omnia, sic ut dixi, ad rerum, de quibus loquimur, dignitatem, temporum, locorum, & personarum accomodata sint. [...]

(p.995)

Quod verba rebus de quibus loquimur sint accomodata, ne plus minusve quam dignitas rei postulabit significare videantur. Nam qui agricolam illustrem, aut regem parcum inter laudandum appellat, non mediocriter vitium incurrit. [...].

[12] Quod verba

rebus de quibus loquimur sint accomodata, ne digniora aut indigniora sint *quam* res postulabit. Nam qui agricolam illustrem aut regem parcum appellat non mediocriter vitium incurrit.

(p.5)

ex quo fit, ut interdum dictiones, quae communiter praeponi consueverunt, postponantur, quales sunt *in, sub, ad, apud, propter, pro, e, ex, ob,* & similes, ut in exemplis: *Omnes cum honesta facimus, nihil est, quod vereamur : omnibus in rebus honestas placet : cum divina sub potentia constituti simus omnes, nemo est, qui voluntati aeterni Iudicis possit resistere ; aut illud: Atticam ad Urbem postquam accessi, forte mihi Socrates occurrit : Simile illud est : Nolana apud Moenia Annibal a Marcello in fugam versus est : Tuam propter causam omnes caremus patria nostra : vestra pro benevolentia nullum tantum est periculum, quod non libenter adeamus : Iunonio e templo multa signa erepta sunt : nostris ex agris pecus omne ablatum est : civilem ob causam magnas, ac periculosas contentiones suscepi.*

(p.1010)

Interdum hae coniunctiones, cum, si & similes postponuntur dictionibus quibus praeponi communiter consueverunt, ut: Omnes cum honesta facimus nihil est quod vereamur. [...]

(p.1011)

Interdum praepositiones quae communiter praeponi consueverunt postponantur, quales sunt *in, sub, ad, apud, propter, prae, ex, ob,* et similes, ut in his exemplis. Omnibus in rebus honestas apprime placet. Nemo est qui non divina sub potentia constitutus sit. Atticam ad urbem postquam accessi forte mihi Socrates occurrit. Nolana apud moenia Hannibal a Marcello in fugam versus est. Tuam propter causam omnes caremus patria. [...] Vestra pro benevolentia nihil tam mihi difficile est quod non libenter suscipiam. Nostris ex agris pecus omne ablatum est. Civilem ob causam multas contentiones suscepi. Rege ab opulento exceptus sum. [...]

[13] Quod haec coniunctiones *cum, si* et similes; et item haec prepositiones *in, sub, ad, propter, contra, e, extra, ob* postponantur dictionibus quibus communiter proponuntur, ut: Omnes cum honesta facimus nihil est quod vereamur; Ad nos si venisses, omnia iam acta essent; Omnibus in rebus honestas valde placet; Nemo est qui divina sub potentia {non} constitutus sit; Atheniensem ad urbem adolescens accessi; Nolana apud moenia Anibal a Marcello victus; Vestra pro benevolentia erga me id facio; Nostris ex agris pecora deducta sunt; Tuam ob causam plurimas contentiones suscepi; Hic suam contra patriam arma suscepit; Omnibus in rebus mediocritas optima est.

L'últim precepte pot ser considerat una reiteració del que hem ordenat amb el número [8], i per tant els texts de Barzizza i Piccolomini hi són igualment aplicables, a part dels següents:

(p.7)
 Magis enim afficitur auditorum animus, si in verbum finitur oratio: in quo maxime probatur, ut in illud verbum oratio terminetur, quod vel in vituperio summam deformitatem habeat, vel summum decus in laudem, ac ornamentum.

(p.1012)
 Illud autem placet ut cum in dicendo eo provecti erimus: ut rebus de quibus loquimur satis a nobis factum sit, & aliquo egregio sensu oratio sit conclusa, quod non ulterius provehamur, ne gratia illa quam benedicendo nacti sumus, amplificatione nimia amittamur.

[14] Quod post perfectum orationis sensum afferatur interdum affirmatio aliqua ornata, ut: Hic mihi videtur egisse omnia necessaria et quidem egregie.

La contrastació presentada més amunt entre els preceptes retòrics de Barzizza, Piccolomini i Esteve no deixa lloc a dubtes respecte a la tradició amb què s'ha de vincular aquesta part del *Liber elegantiarum*. Una tradició que Esteve no explicita, com sí que fa el futur Pius II, que al principi del seu tractadet reconeix el deute amb Barzizza, al costat d'altres¹⁰³⁰. Que Esteve va consultar més aviat el text

¹⁰³⁰ Així i tot, volem expressar el nostres dubtes sobre l'expressió del *Liber* "per bene factum tradita", d'altra banda no gaire freqüent en llatí. En realitat se'n podrien suggerir altres lliçons, que tanmateix, en l'estat actual dels nostres coneixement, no tenen un suport definitiu: Tenint en compte que la paraula *bene* apareix abreujada *.b.* en

[→↔]

de Piccolomini, o un altre que s'hi basava, queda demostrat per la major semblança de la redacció i del exemples. En tot cas, és una prova més, si encara en calien, de la familiaritat de Joan Esteve amb els productes gramaticals i retòrics de l'humanisme italià coetani.

l'incunable, i que *factum* pot ser una molt fàcil errada tipogràfica per *facium*, seria possible interpretar aquesta expressió com una atribució de *Bartolomeo Facio* de la transmissió, i la complementació, dels preceptes enunciats per Esteve. En efecte, per a alguns d'aquests preceptes (els que correspondrien als números vuit, nou i deu) no hem trobat equivalents en Barzizza, Piccolomini o Valla. D'altra banda, ja hem vist la confiança dipositada per Esteve en les obres gramaticals del ligur. Potser el desaparegut opuscle gramatical dedicat al Magnànim ens en donaria la solució.

1.4.2.4. LA LITERATURA EN EL *LIBER* ***ELEGANTIARUM.***

Volem fer referència ací a tota una sèrie de textos, que no podem considerar en rigor gramaticals o retòrics, però que també es fan presents d'una forma o altra en la bigarrada factura de l'obra de Joan Esteve.

1. La literatura clàssica.

Caldria començar parlant de la literatura clàssica, dels texts greco-llatins que, en una quantitat considerable, el *Liber elegantiarum* cita, és a dir, reproduïx fragments més o menys extensos, tot donant en la majoria de casos —però no sempre— referències explícites dels autors i les obres.

Certament, les citacions explícites del *Liber*, és a dir, aquells fragments que el *Liber* reproduïx esmentat-ne la font —i deixant de banda, per tant, *fonts* no declarades—, abasten autors i obres no exclusivament del període clàssic. Nosaltres les hem revisades totes exhaustivament i hem aconseguit d'identificar-ne la immensa majoria, tal

com es pot comprovar consultant l'apèndix de les citacions del *Liber elegantiarum*¹⁰³¹.

Entre aquestes citacions trobem, a part de la literatura greco-llatina, també autors medievals (Papias, *Graecismus*, Avicenna), humanistes (Valla, Perotti, Pius II), escriptures (Psalms, Deuteronomi, Job, Evangeli de St. Joan, Passió de Sant Tomàs), o autors cristians (Agustí, Orosi, Isidor —esmentat erròniament com a *Nestorius*). Però es tracta d'al·lusions limitades a molt pocs autors i amb molt pocs fragments per cadascun (una o dues). De fet, només cal un colp d'ull per adonar-se que la immensa majoria de les citacions corresponen a autors del període clàssic, i quasi exclusivament llatins. Aristòtil és només al·ludit dues vegades, de forma més que dubtosa, de passada, i en estil indirecte. Plató només és mencionat al *Liber* com a exemple dins les frases llatines. Cap més autor grec no és citat expressament

D'entre els autors llatins no pot sorprendre que siga Ciceró el més reproduït, seguit de Virgili i Terenci, que lluiten pel segon lloc. Darrere d'aquests hi hauria Sal·lusti, Plaute, Lucili, Quintilià, Juvenal, amb més o menys el mateix nombre d'aparicions (entre deu i quinze). Amb sols uns pocs *excerpta* (entre un i cinc) de les seues obres tenim Acci, Afrani, Asconi, Aulus Gel·li, Cató, Cecili, Curci, Donat, Enni, Horaci, Tit Livi, Lucà, Lucreci, Nigidi, Noni Marcel, Ovidi, Pacuvi, Persi, Plini, Plini el jove, S. Pompeu Fest, Pomponi Mela, Priscià,

¹⁰³¹ Apèndix 4.6.. Es pot consultar també les *Notes a l'edició crítica* (capítol 6.2.), on queden consignades també totes les cites amb la seua identificació. Volem agrair ací les facilitats donades per a la consulta de la base de dades textual *Pandora* als professors del Departament de Filologia Clàssica de la Universitat de València.

Sèneca, Servi, Sisenna, Suetoni, Claudi Ptolemeu, Turpili, Ulpia, Valeri Màxim o Varró.

Fixem-nos que els gramàtics i comentaristes (Aulus Gel·li, Donat, Noni Marcel, Pompeu Fest, Priscià, Servi, Varró) estan situats dins el darrer grup, i encara entre els menys afavorits d'aquest. Almenys si no hi volem incloure Quintilià. Però Quintilià és un cas a banda, com sabem. Potser no és casualitat que fos l'autor preferit de Valla, al costat de Ciceró. Hem de deduir que, en les citacions, el que compta no és la doctrina, sinó l'exemple. Un criteri ben bé acostat al dels humanistes. Si continuem revisant els autors per gèneres, constatem que tots estan ben representats. A part els que aporta Ciceró tot sol, hi ha la poesia (Virgili, i els altres), la comèdia (sobretot Terenci, després Plaute, Afrani, Cecili), la història (Sal·lusti, Sisenna, Suetoni, Livi, Curci, el lleu sospir de Valeri Màxim), la sàtira, ben representada per Lucili i Juvenal, la tragèdia (Acci, Lucà, Pacuvi), la geografia o la miscel·lània (Ptolemeu, Pomponi Mela, els Plinis), i fins i tot la filosofia (Sèneca, Ciceró), etc.. De Ciceró, hi ha una notable diversitat de fragments que semblen abastar la major part de la seua producció. Cal dir que, tenint en compte que hi ha algunes errades d'adscripció, alguns autors han de veure augmentada la seua nòmina de citacions, com és el cas de Lucili (amb frases disperses dins Tit Livi o Lucreci!). O el fantàstic Nestori, que sembla voler referir-se a l'innomenat Isidor de Sevilla.

Aquests detalls ens posen al davant la qüestió de la responsabilitat, o la forma de transmissió, o la procedència de les citacions. És evident que Esteve fa la majoria de les citacions de segona mà. I donada la immensa quantitat de citacions absolutament corruptes, gosariem dir que gairebé d'oïdes: si hem de fer cas al seu pròleg, potser és així, ja que, en confegir el *Liber*, el que fa és recuperar lectures "que in tenera etate didisceram". En el que potser hem de fer menys cas a Esteve, com podem assegurar després d'analitzar detalladament les fonts i les citacions del *Liber*, és en la nòmina de lectures que *diu* haver rellegit, i que són

nunc Maronem, nunc Terentium, nunc
Ciceronem, modo Aulum Gelium, tunc Macrobius, nunc
Servium ceterosque eloquentissimos codices

En efecte, *Maronem* (Virgili), Terenci i Ciceró, apareixen entre els autors més citats al *Liber*, però és clar que la presència ridícula d'Aulus Gel·li o Servi no justificava ni tantes *relectures* ni la destacada al·lusió al principi de l'obra. Macrobi ni tan sols hi torna a ser esmentat cap altra vegada.

En realitat caldria interpretar aquestes referències simplement com una petulància humanística, molt en la línia d'alguns dels seus models coetanis. Però sense oblidar que, fins i tot en aquesta bravejada, Esteve no hi encerta plenament: una part dels autors referits a la carta proemial (en concret Aulus, Servi i Macrobi) són alguns dels més blasmatats —amb Noni Marcel, Justinià i els autors de les *Pandectes*— pel seu emulat Lorenzo Valla al prefaci del llibre sisé de les *Elegantiae*¹⁰³².

I llavors, per què aqueixa discordança entre *auctoritates* i *auctores*? L'explicació rau potser en la deficient formació llatina, i l'escàs contacte amb l'humanisme llatí d'arrel italiana, del nostre autor. Si, com feia J. Rubió i Balaguer¹⁰³³, cal distingir entre simples gramàtics i

¹⁰³² Percival (1975:255) precisa que "Valla was chiefly interested in that section in attacking the late classical grammarians, such as Nonius Marcellus, Servius, Macrobius, and Aulus Gellius, and the jurists (Justinian and the authors of the *Pandects*)".

¹⁰³³ Rubió (1973 (1990:206-7)): "Hem de distingir [...] aquelles figures que excel·liren com a comentaristes de la gramàtica llatina, [...] com a glossadors del pensament antic, d'aquells altres escriptors que, tot i tenir

llatinistes renovadors, el nostre Joan Esteve pertany sense gaires dubtes a la categoria dels primers. Com a màxim, com el Martí Ivarra divulgador de Nebrija, amb "un neguit que el podia salvar en l'ambient [...] del seu temps"¹⁰³⁴. Un membre com tants dels "cercles de notaris lletraferits"¹⁰³⁵ que, com els de Barcelona, es deixaven influir pels mestres italians ambulants o les últimes novetats bibliogràfiques arribades d'ultramar. Potser a diferència dels "hispanos vinculados a la curia pontificia", i tal com ja hem vist sintetitzar gràficament a F. Rico¹⁰³⁶, els curials —com els ja presentats Joan Peyró, protonotari de la Corona d'Aragó i curador de l'edició barcelonina dels *Rudimenta*, o com Joan Ramon Ferrer, escrivà i imitador de Valla, col·legues del notari valencià Joan Esteve— "ilustran bien las debilidades de la tradición intelectual de los curiales. Capaces de sentir una afición verdadera por la cultura de los studia humanitatis: no de apropiársela profundamente; capaces de estimular un cierto clima favorable en los concejos, en las cortes o en palacio: no de satisfacer adecuadamente, por sí mismos, ese interés". Esteve, en definitiva, tenia algunes referències d'autors sovint al·ludits. Sabia la importància que s'atorgava a la consulta directa dels clàssics. Però segurament anava ben poc més enllà. A l'hora de confegir el seu *Liber* pensa sobretot en un objectiu: "ut, cum ad exteros litteras demus, nos omnino litterarum inscios esse putent". I ja ho hem vist: recorre a manuals epistolars de l'època, a frasaris ja compilats de Ciceró, a formularis del nou estil humanístic però ben semblants als habituals a

present la tècnica dels grans mestres del llatí, la divulgaven posant-hi una inquietud personal. Per exemple, Lorenzo Valla i Antonio de Nebrija".

¹⁰³⁴ Rubió (1973 (1990:207)).

¹⁰³⁵ Rubió i Balaguer, J. (1973 (1990:209)).

¹⁰³⁶ Rico (1979:35-9).

les oficines on sempre ha treballat. I és clar, hi troba citacions, moltes citacions que copia amb gust perquè són la marca d'*estar al dia*. Per això no pot sorprendre que aqueixes citacions tinguen una proporció relativament equilibrada, i fins a cert punt ajustada, amb relliscades ocasionals, als models literaris del nou humanisme: les seues *fonts* li havien fet ja la feina.

Ara bé, el gruix de les citacions li pervé a través dels autors que no cita, de les *fonts* reals de l'obra: de Perotti i de Valla, fonamentalment. Una ullada ràpida als importants fragments que extrau d'aquests autors ho evidencia amb contundència i ens excusa de qualsevol demostració prolixa.

A banda d'aquestes *citacions* a què ens acabem de referir, hi ha potser una sèrie d'extraccions, no explícites, d'autors antics, i que podem equiparar en aquest silenci amb les fonts medievals o humanístiques que Esteve fa servir sense esmentar-les. L'estat de metamorfosi terminal en què sovint arriben al *Liber* aquests fragments, al costat de l'anonimat que els acompanya, els fa ja no inidentificables sinó quasi sempre imperceptibles. Així i tot, algun l'hem deixat enregistrat en les *Notes* que acompanyen l'edició crítica. Abasten, des de les cartes de Pau de Tars (entrada 7179) a títols o fragments de Plaute (1468, 9327), passant pels molt més freqüents de Terenci (1108, 2581, 4607, 4743, 10991, 11913, 11999) o certs altres de Virgili (653, 12102). Cal dir que alguns d'ells no són sinó repetició de citacions que en altres llocs del *Liber* són atribuïdes als autors respectius.

Ací només voldriem presentar-ne un cas, sobre el qual amablement se'm va cridar l'atenció¹⁰³⁷: el d'una citació de Lísies, en concret d'uns fragments (16, 23-26) del discurs *Sobre la mort d'Eratòstenes*¹⁰³⁸, que apareixen reproduïts en traducció llatina, repartits en diverses entrades (9047, 9048, 9049, 10212, 11151) del *Liber elegantiarum*. La qüestió de fons que suscita l'aparició de Lísies, d'incògnit, dins el *Liber* és evidentment la de la forma d'arribada, la via d'introducció. Tenint en compte algunes de les obres i autors de què Esteve es va servir podem aventurar alguna hipòtesi. En concret, cal tenir present que un dels primers traductors humanistes de Lísies al llatí fou Francesco Filelfo¹⁰³⁹. Si aquest discurs en concret fou una d'aquestes traduccions, podríem començar a sospitar que, per ventura, una de les lletres —sovint de to literari o erudit— d'aquest hel·lenista podria haver estat el vehicle indirecte de l'arribada de Lísies a València.

A València sí que havien arribat, per altres vies, dos autors, almenys que Esteve fa referència. Un d'ells, Sal·lusti, era àmpliament

¹⁰³⁷ Vull agrair ací ben sincerament les indicacions que sobre aquest punt, a part de molts altres, em va fer el Dr. Josep Corell. He d'agrar igualment al Dr. Carles Miralles la identificació definitiva dels fragments grecs del discurs de Lísies que equivalen als que apareixen en traducció llatina al *Liber elegantiarum*.

¹⁰³⁸ Vegeu, per exemple Lísies (1967:24, 28).

¹⁰³⁹ J.E. Sandys (1906-08:55): "His translations included Xenophon's *Cyropaedia*, *Agésilus*, and *Lacedemoniarum Respublica*, two speeches of Lysias, the *Rhetoric* of Aristotle, and four Plutarch's lives". Algunes d'aquestes dades estan preses precisament d'una carta a Joan Olzina, ja esmentada abans, del 30 de setembre de 1444.

conegut en la Cancelleria catalana, i corria entre les lectures de molts funcionaris d'Alfons el Magnànim: Vidal de Noia, Jaume Martí, Pere Miquel Carbonell i sobretot Joan Olzina, de qui consta l'adquisició d'un *Catilina (De coniuratione Catilinae)*¹⁰⁴⁰. La receptivitat de l'època a Sal·lusti devia ser tan gran que les premses valencianes, probablement de Lambert Palmart, en van fer un dels seus primers incunables el 1475¹⁰⁴¹

L'altre autor, citat per cert *in extenso* al *Liber* (entrada 4664), és Pomponi Mela, la *Cosmographia*, o *De situ orbis* del qual també va ser estampada en els primers anys de la impremta a València, el 1482, en aquest cas de segur pel mateix Palmart.

2. La literatura medieval i del Renaixement.

A part dels texts clàssics més o menys explícits, ja fa temps que hom havia detectat al *Liber elegantiarum* la presència d'autors molt més posteriors, contemporanis de Joan Esteve, a part és clar dels texts gramaticals que je hem detectat.

¹⁰⁴⁰ Vegeu per a més detalls Rubió i Balaguer (1963(1990:293 passim)).

¹⁰⁴¹ Romero de Lecea et alii (1982:375).

Fou F. de B. Moll, el qui, en un dels seus primers treballs sobre el *Liber*¹⁰⁴², cridava l'atenció sobre dos tipus de fragments que, al llarg de tota l'obra podien pertànyer a sengles obres que ell anomenava de 'narrativa històrica' i de 'narrativa d'imaginació'. En el primer cas, el de la 'narrativa d'imaginació', Moll es limitava a deixar constància que el *Liber* presenta nombrosos passatges referits a cròniques de guerres, i en concret a algun dels setges de Rodes que van tenir lloc durant el segle XV. Pel que fa a la 'narrativa d'imaginació', Moll arriba a conclusions molt més precises: una part important dels fragments de caràcter narratiu i intranscendent, quan no declaradament pecaminosos, del *Liber* correspon a transcripcions dels contes que amb el nom de *Facetiae* o *Facietiarum liber* va escriure el conegut humanista Poggio Bracciolini.

Les *Facetiae* són una de les obres, si no més notables, sí de les més divulgades de Poggio Bracciolini. Nascut el 1380 a Terranuova, prop de Florència, es traslladà a aquesta ciutat de ben jove. Ací es va formar i es va guanyar la consideració de Coluccio Salutati. Aquest, amb una abrandada carta de presentació, li obrirà les portes de la Cúria romana, on entrarà el 1404 com a *abbreviator apostolicus*¹⁰⁴³. Traslladat a Constança arran del Concili (1415-1417), i sense ocupacions com a secretari papal, es dedica a fer una sèrie d'excurions filològiques (a Cluny, St. Gallen, Langres, etc.) que menaran a la redescoberta d'alguns dels còdexs clàssics més preats de l'humanisme: discursos de Ciceró, la *Institutio* de Quintilià, Pompeu Fest (compendiat per Pau Diaca), etc.. Després d'altres viatges per França i una estada a Anglaterra (1418-

¹⁰⁴² Moll (1960 (1982:266-280)).

¹⁰⁴³ Per a la seua vida i obra, vegeu entre altres la *Introduzione* de M. Ciccuto a P. Bracciolini (1983:39-40), P. Bracciolini (1964) i (1984-1987), a part de J.R. Hale (ed.)(1984).

1422), torna a Itàlia com a secretari papal. Des d'aquesta plaça es dedica a una producció variada i polèmica, com la seua vida privada. Així, el seu gènere potser preferit, el diàleg, s'aplicarà alhora a temes erudits com la reflexió sobre la Història (en *De varietate fortunae*, 1431-48), i a la diatriba més agressiva contra als seus oponents ideològics o personals. Per exemple, en els seus *Dialogo sull'avarizia* (1428), *Invectiva in Felicem antipapam* (1447), o *Contra hypocritas* descarrega una feroç sàtira del poder eclesiàstic i la corrupció que al voltant d'aquest s'amaga —un tema ben car a l'humanisme laic i conreat per altres notables escriptors, des de Valla a Salutati, Filelfo o Bruni¹⁰⁴⁴. Serà precisament aquesta debilitat per les febleses dels eclesiàstics un dels aspectes que més sobtaran de la lectura de les *Facetiae*, on apareix tractada de forma humorística. En un pla més personal es despleguen les polèmiques de Poggio amb Francesco Filelfo, Perotti, o Valla. Aquest darrer enfrontament, que es concreta en les diverses *Invectivae in L. Vallam*, no està exempt, emperò, d'un rerefons més profund. A part de les recialles per l'oposició de Poggio a l'entrada de Valla a la Cúria, darrere les invectives mútues hi ha una diferent concepció del tractament que calia atorgar a l'antiguitat clàssica, i que es manifesta en la controvertida valoració de les *Elegantiae*: recuperació asèptica en el pla històric, i atenció als aspectes filosòfico-polítics en l'estudi dels texts, pel que fa a Poggio; radical crítica filològica, des d'on s'escampa a la història, la teologia i la filosofia, en Valla.

Però l'obra de Bracciolini pren en aquesta època diverses extensions més. Traduccions de la *Cyropaedia*, de l'*Asinus* de Lluçà — on s'entreveu el gust pels trets eròtics que abunden en les *Facetiae* que va recollint en aquesta època (1438-1452). Obres de més abast, com l'*Oratio ad summum pontificem Nicolaum quintum*, o el *De avaritia*. Al

¹⁰⁴⁴ Vegeu M. Ciccuto (P. Bracciolini 1983:39-40).

final de la seua vida accepta finalment el càrrec de canceller de Florència (1453) i el de Prior de les Arts (1455). En morir el 1459 deixà acabada una *Historia populi Florentini*. Les seues *Facetiae* assoliren una notable difusió, amb més de vint-i-set edicions incunables, la primera de les quals podria ser la veneciana de 1470¹⁰⁴⁵. Entre nosaltres sembla que apareixen al·ludides en un passatge de l'*Spill* de Jaume Roig, al costat d'altres obres italianes populars com les *Cento novelle* o *Novellino* o el *Decamerone*:

més dir rahons,
desvarions
e maravelles
de *cent novelles*
e *facecies*,
filosofies del gran Plató,
Tuli, Cató,
Dant, poesies
e tragedies

No pot estranyar doncs que en siguen recomptats uns quants exemplars, segurament impresos, en l'inventari pòstum (1490) dels llibres de l'editor del *Liber*, Joan Rix de Cura: *set volums de Facecia Pogi*.

Si Esteve va traduir directament les frases llatines de les *Facetiae* de Poggio o va partir d'una traducció catalana contemporània

¹⁰⁴⁵ Vegeu-ne una completa llista en M. Ciccuto (P. Bracciolini 1983:52-55).

és una qüestió que, com reconeix F. de B. Moll, no és fàcil de resoldre definitivament¹⁰⁴⁶. En aquest punt nosaltres coincidim amb Moll, almenys parcialment, en el sentit que "no existió una versió catalana del libro de Poggio anterior a la intervenció de Esteve; creo més bin que éste fue el traductor". Ara bé, no veiem base suficient per a extraure'n la conclusió que és "poco probable que [Esteve] se limitase a añadir la correspondencia catalana a las frases latinas a medida que las iba papeleteando, pues parece que de haberlo hecho no hubiera incluido en su obra tantas frases incompletas ni varias otras que son simples títulos de *novellette*"¹⁰⁴⁷. Segurament si Moll feia aquestes afirmacions és perquè parlava en un moment en què res o poca cosa se sabia tant de les heterogènies *fonts* del *Liber* com de la asistemàtica i erràtica forma d'utilitzar-les per part del notari valencià. Amb el temps hem constatat —i en gran part ho hem demostrat en els capítols anteriors— que allò més normal és que Esteve afija simplement la traducció catalana a frases incompletes de Filelfo, de Caoursin, de Lísies, i als bocins esquinçats i recomposts de les *Elegantiae*, els *Rudimenta* o el *Catholicon*. O que integre dins el *Liber*, versionant tan sols la primera frase o l'encapçalament, les seccions dels formularis de Fieschi i Filelfo el jove, o del promptuari de Fazio, segons li apareixien al davant, tot just ordenant-les alfabèticament. No tenim cap necessitat, per tant, de "considerar probable, pues, la existencia de una traducción catalana del *Facietiarum Liber*, debida al propio Esteve". Més aviat, com hem vist, el mètode habitualment seguit per Esteve tendria a excloure-la.

Sí que és cert, en canvi que, com va demostrar ja Moll, donada la gran quantitat dels passatges de les *Facetiae* dins el *Liber*, i la

¹⁰⁴⁶ Tot i això, pensem revenir sobre el tema en treballs que tenim en projecte.

¹⁰⁴⁷ Moll (1960 (1982:274-275)).

seua contigüitat en l'obra original, és possible reconstruir contalles gairebé senceres de l'obra de Poggio. És el que pràcticament fa Moll amb diverses de les narracions de les *Facetiae*: en concret els núms. 115, CXXXII, CLV, 155, CXCIV, o CCX¹⁰⁴⁸.

En realitat, el reaprofitament de les *Facetiae* és molt extens, i comprén una infinitud de fragments que seria llarg d'enumerar. N'hi haurà prou d'il·lustrar-ho amb alguna altra mostra. Fixem-nos, per exemple, que Esteve, en algun cas no gaire freqüent, aprofita el text de Poggio per a introduir precisions gramaticals:

POGGIO BRACCIOLINI.

FACETIAE¹⁰⁴⁹

CLX.

[...]. Equus cum pigre tardeque ambularet, ille calcaneis armos saepius percutiendo [...]

JOAN ESTEVE.

LIBER ELEGANTiarUM

846. Aquell ab los talons li batia les spatles al rocí.

1. Ille calcaneis equi armos sepius percutiebat. Et nota quod humerus est homnium¹⁰⁵⁰, armus beluarum.

¹⁰⁴⁸ Moll (1960 (1982:276-178)). La doble numeració, llatina i aràbiga, correspon a la donada per Moll mateix, que partia de dues edicions amb numeració i ordenació no coincidents.

¹⁰⁴⁹ Seguim literalment l'edició, inclosa la numeració, de P. Bracciolini (1983). Vull agrair aci les facilitats que n'ha donat el Dr. Carles Miralles per a la consulta d'aquesta excel·lent edició de les *Facetiae*, pràcticament introbable per aquestes parts.

[→ ⇐]

El procediment es repeteix en algun altre cas (19890). Alhora, podem comprovar, en aquesta entrada i en la majoria de les següents, com una de les principals alteracions que Esteve introdueix en el text de Bracciolini és el canvi en els temps verbals. Veiem, a més, com continua sent habitual la fragmentació del text de Poggio, en funció de les conveniències 'lexicogràfiques' d'Esteve:

X.

Is rem habebat cum foemina nupta agricolae haud multum prudenti, et is foris in agro saepius ob pecuniam debitam pernoctabat. [...]

Ac ab observato ostio, ut viro facultas egrediendi no esset, amotis scalis, hominem ex ergastulo eduxit, qui simulans lictores Praetoris iterum advenisse [...] ingentem latenti timorem incussit.

812. Aquest per deutes que devia, dormia en lo camp, defora.

1. Is foris in agro saepius ob peccunia debitam pernoctabat.

5889. Levades les scales.

1. Amotis scalis.

10890. Tragué lo enamorat de la bodega o celler o loch daval terra.

1. Adulterum ex ergastulo eduxit. Ergastulum est taberna vel officina vel carcer.

Només en alguns casos separem el text continu en paràgrafs diferents, per tal de presentar-lo paral·lelament al text del *Liber*. Per a una traducció catalana parcial, vegeu P. Bracciolini (1978), a càrrec del mateix F. de B. Moll.

¹⁰⁵⁰ Error clar per *hominum*.

Com anem veient, moltes de les *novelle* són aprofitades esmicolades en forma de frases curtes, equiparables a les que, amb altres procedències, apareixen en la resta de les entrades del *Liber*:

XVII.

Is cum saepius multo cibo et potu ventrem farsisset, post coenam cum iret cubitum, vocari ad se sutorem suum iubebat [...]

1946. Com de molt mengar e beure hagués umplit lo ventre.

1. Cum multo cibo et potu ventrem farsisset.

En algun cas, com en la història del pare i el fill sobre l'ase — que ja va comentar Moll—, la narració és literalment trossejada en entrades irregularment repartides:

C.

Praetereuntibus viam quidam in agris operas facientes senem culparunt, quod asellum nihil ferentem neque pater, neque filius ascendisset, sed vacuum onere sineret [...]

Tum senex adolescentem asino imposuit, ipse pedibus iter faciens.

Hoc alii conspicientes increparunt stultitiam senis quod, aolescente qui validior esset super asinum posito, ipse aetate confectus, pedes asellum sequeretur.

[...]

Immutato consilio atque adolescente deposito, ipse asinum ascendit.

Paulum vero progressus, audivit alios se culpantes, quod parvulum filium, nulla ratione aetatis habita, tanquam servum post se traheret, ipse asello, qui pater erat, insidens.

His verbis permotus, filium asello secum superimposuit. Hoc pacto iter sequens, interrogatus inde ab aliis, an suus esset asellus, cum annuisset, castigatus est verbis, [...]

3565. En lo ase ni lo pare ni lo fill no cavalcaven.

1. Quod asellum neque pater neque filius ascendissent.

3293. E ell anava a peu.

1. Et ipse pedibus iter faciebat.

3294. Ell ja vell.

1. Ipse etate confectus.

720. A peu anava darrere lo asnet.

1. Pedes asellum seuqebatur.¹⁰⁵¹

442. Altra volta o vegada muntà a cavall sobre lo ase.

1. Rursus asellum ascendit.

3295. Ell cavalcant sobre lo asse.

1. Et ipse asello insidens.

1449. Cavalcà son fill ab ell en l'ase.

1. Filium asello imposuit.

1450. Caminant en aquesta manera.

1. Hoc pacto iter secutus.

11472. Un asnet.

1. Asellus.

¹⁰⁵¹ Error clar per *asellum sequebatur*.

Heus ací finalment altres fragments d'una facècia poggiana identificada també per Moll dins el *Liber*, però que no va gosar transcriure, probablement pel caràcter no sols molt més proçaç, sinó irreverent:

CLXI.

[...]

Ille per iocum ait, membrum suum illius esse naturae, ut cum mulierem prima tantum parte cognosceret, mercatores faceret; secunda milites; tertia Duces; quarta Pontifices; et pretium pro qualibet personarum petebat.

[...]

Cum ad coitum cum uxore ventum esset, maritus simulans se abire, clanculum post lectum secessit.

6261. Lo meu membre és de tal natura que, fent-ho a la dona, ab la primera part los fills que concebrà seran mercadós, ab la segona cavallers, ab la tercera duchs, ab la quarta Papes.

1. Membrum meum esse talis nature, ut quam mulierem prima tantum parte cognosceret mercatores faceret, secunda milites, tertia duces, quarta Pontifices.

2050. Com ho fes a sa muller.

1. Cum ad coitum cum uxore ventum esset.

6262. Lo marit, fingint o demostrant que se n'anava, amagà's darrere lo llit.

1. Maritus, simulans se abire, clantulum post lectum secessit.

Et cum illi gignendo militi intenti essent, prosiliit fatuus, et culum sessoris vehementer premens, ut quartae quoque partis beneficio uteretur: "Per Sancta Dei Evangelia, hic erit Papa", inquit putans se socium defraudasse.

3213. E com aquells en engendrar fill cavaller treballassen, hixqué lo marit e fort empés les anques del qui u feya a sa muller perquè y entràs la quarta part del membre, jurant que lo fill que exiria seria Papa, crehent-se haver enganat lo companyó.

1. Et cum illi gignendo milite proniti essent, prosilit fatuus et culum sesoris vehementer primens, ut quarte quoque partis beneficio uteretur: "Per sancta Dei Evangelia, hic erat Papa", inquit, putans se socium defraudasse.

Moltes històries semblants podrien ser igualment reconstruïdes a base de retalls dispersos al *Liber*. Vegem-ne una més, que es pot recompondre pràcticament mot a mot, tot espigolant-ne els bocins escampats al llarg de tota l'obra:

CLXXII.

Eques Florentinus podagrosus,
cuius nomen honoris causa reticeo,
habebat uxorem, quae in
dispensatorem domus oculos
coniecerat.

Id viro cum esset perspectum, ac
die festo simulasset se foras iturum,
in cubiculo, inscia uxore, latuit.

6269. Lo nom del qual per honor sua
yo·m callaré.

1. Cuius nomen honoris causa
reticebo.

9991. S'era enamorada.

1. Oculos coniecerat.

547. Amagà's davall lo lit de repòs
no sabent-ho la muller.

1. In cubiculo inscia uxore
latuit.

Illa e vestigio virum abesse rata,
dispensatore clanculum accersito:

"Volo" inquit, post aliqua
congressus verba "ut ludum aliquem
inter nos ineamus".

Cum ille annueret:

"Simulemus" ait mulier "bellum
inter nos esse, et pacem postea
faciemus."

Altero modum quaerente:

851. Aquella, pensant que son marit
no y fos.

1. Illa e vestigio virum abesse
rata.

2341. Cridà lo majordom
amagadament.

1. Dispensatorem clanculum
accersivit.

11411. Vull que facam un joch entre
nosaltres.

1. Volo, inquit, ut ludum
aliquem inter nos ineamus.

1947. Com aquell digués que sí.

1. Cum ille annueret.

4091. Façam com si·ns barallàvem.

1. Simulemus, ait mulier,
bellum inter nos et postea pacem
faciemus.

"Luctemur paululum" inquit "et cum me ad terram prostraveris, telum inferens in meum vulnus, tuncque mutuis osculis pacem constituemus".

Placuit illi, cum semper pacem audisset laudari ab omnibus, pax tam suavis futura.

Cum vero recumbentes ad pacem se pararent, tum vir e latebra egrediens:

"Centum iam ego diebus meis" inquit "paces perfeci. Hanc ego unam tantum dirimam, praeter consuetudinem meam." Ita pace infecti abierunt.

6589. Luytem un poch.

1. Luctemur modicum. 2. Palestra certare.

3214. E com me hauràs lanzada en terra.

1. Et cum ad terram prostraveris.

5608. Lavòs bessant-nos farem pau.

1. Tunc mutuis osculis in pacem constituemus.

6270. Lo marit ixqué de amagatall.

1. Tum vir e latebra egrediens.

12047. Yo en mon temps he fet cent paus; aquesta no vull com sia contra ma usança.

1. Ego diebus meis, inquit, paces feci; hanc ego unam tantum dirimam preter consuetudinem meam.

Com ja havia estat advertit repetidament, i podem confirmar ací, un percentatge considerable de les seleccions que Esteve fa de les *Facetiae* tenen un to lasciú o escatològic:

LXIII.

"Praeputium" inquit "asini vos salutat"

6228. Lo vit de l'ase vos saluda.

1. Preputium asini vos salutat.

CXCIX.

Quaerenti aliquando mihi, quomodo nocte frigus in lecto vitaretur: "Eo" quidam astans ait "quo socius meus, dum vacaret studiis, utebatur. Nam cum semper solitus esset post coenam ventrem purgare, quadoque eo usu abstinebat, asserens retentum stercus calefacere noctu corpus."

2693. Deya que s'abstenia al vespre de no anar a cagar, que lu femta de denit li scalfaria lo cos.

1. Aiebat enim quod qui abstinebat ab usu cacandi post cenam in nocte retentum stercus calefacere noctu corpus.

Tanmateix, també podem trobar al *Liber* gran nombre de fragments que corresponent més aviat a *facècies* simplement jocosos, com la CCLXVIII (*De mortuo vivo ad sepulchrum deducto, loquente et risum movente*: entrades 5168-71) o la de la rabosa amagada en la palla (CLXIII: *De vulpe a rustico in palea abscondita quae fugabatur a canibus*), i moltes altres. L'exemplificació podria allargar-se, sense aportar més que una confirmació del que ja sabem. Que és extensa, tot i que no exhaustiva —com passa en canvi amb Fieschi o Fazio—, la utilització que Esteve fa de les *Facetiae* poggianes, i que la reelaboració textual és mínima, tot i que sensible en alguns punts: canvi de temps verbals, i d'algun detall lèxic. La fragmentació i dispersió del material sembla conseqüència lògica de l'ordenació alfabètica del *Liber* i de la voluntat d'homogeneïtzar —sempre relativament— el contingut de les

entrades. Amb aquesta nova *font* Esteve agreuja l'excessiva hibridesa de continguts de la seua obra. A més, no sols per incorporar un altre autor a la *col·lecció* que és el *Liber*, sinó precisament perquè aquest és Poggio Bracciolini, Joan Esteve s'allunya més —si calia— d'uns criteris definits d'humanisme, fossen els que fossen. I especialment, no cal dir-ho, dels que podien estar representats en l'actitud científica, en l'ús dels coneixements, en l'aproximació a l'antiguitat, en el model de llenguatge, en el tarannà d'un Lorenzo Valla, i després d'un Poliziano o un Erasme. No endebades, aquest darrer dirigí a Poggio un dels judicis més durs¹⁰⁵²:

Pogius, rabula adeo indoctus ut etiam si vacaret
obscoenitate, tamen indignus esset qui legeretur, adeo autem
obscoenus ut etiam si doctissimus fuisset, tam esset a bonis
viris reiiciendus.

No sabem quin judici mereixeria al roterdamés un altre dels texts narratius que Esteve incorpora al *Liber*, i que explica en concret la majoria dels fragments de 'narrativa històrica' de què parlava Moll. Es tracta, de l'*Obsidionis Rhodiae urbis descriptio*, de Guillaume de Caoursin, una obra identificada com a *font* del *Liber* des de fa poc temps¹⁰⁵³.

¹⁰⁵² En una carta a Christopher Fisher. Citat en P. Bracciolini (1983:71).

¹⁰⁵³ En concret, en dos articles recents, pràcticament simultanis, de Ll. Polanco (1994), i A. Hauf (1994).

Com ja Moll havia anotat, el *Liber* conté una gran quantitat d'entrades amb referències bèl·liques, i en particular quasi sempre referides al setge, atacs i escaramusses a una ciutat marítima —les referències a naus i provisions o reforços arribats per mar també són nombroses. En algunes ocasions, fins i tot, es parla més precisament de la ciutat de Rodes (entrades 3712, 5749, 6514 en llatí; 4665, 5749, 8648, 11394 en català) o dels seus habitants, els rodís (3712, 7021, 8648, 11394, 11415). És per això que hi havia dades suficients per a suposar que el text del qual Esteve devia haver partit era una crònica referida a una de les diverses expugnacions que la ciutat hagué de suportar durant el segle XV. I apuntem a aquest segle ja que, a banda del nom de Rodes, el *Liber* en diverses ocasions fa intervenir explícitament en aquests esdeveniments els turcs (*Turchum*, *Turci*, *Turcensibus*, i encara *Barbaris*, etc.: entrades 303, 2920, 3164, 3487, 3693, 6213, 7309, 9550, 11568). Això sense considerar les freqüents al·lusions a armes de foc, com les *bombardes* (esmentades quaranta-cinc vegades), utilitzades des de la segona meitat del s. XIV i sobretot el XV.

Malgrat els buits sobre la història de Rodes, i dels Hospitalers, l'orde que mantenia el domini de l'illa i el seu arxipèlag, que encara queden per cobrir, ara sabem que la ciutat i l'illa de Rodes van patir diversos setges i atacs al segle XV¹⁰⁵⁴. Durant la primera meitat de la centúria, tanmateix, el major perill no provingué dels turcs sinó del mamelucs egipcis. Van ser aquests els qui el 1440 van protagonitzar la primera escomesa, avortada pel Jean de Lastic, Gran Mestre de l'Hospital. Un segon atac encara més fort, acompanyat d'un setge d'un mes, es va repetir el 1445. En aquest cas l'ajut de Geoffroi de Thoisy

¹⁰⁵⁴ Per a les dades històriques que segueixen, vegeu les obres de K.M. Setton (1978) —la notificació de la qual dec al Dr. A. Hauf—, i sobretot la recent i completa síntesi de N. Housley (1992).

amb un estol borgonyó va salvar l'illa. Tot seguit, el 1445, es va signar una pau duradora amb els mamelucs vençuts. Poc després, tanmateix, el poder emergent de l'imperi otomà es revelà com el nou perill, sobretot després de la presa de Constantinoble el 1453. El Sultà sol·licita ja tribut el 1454 i saqueja l'illa de Cos el 1455. Les relacions empitjoren amb la intervenció dels Hospitalers en les hostilitats que acabaren amb la presa otomana de Negroponte (1470-71), i en el saqueig d'Esmirna i altres ciutats per part de la lliga papal. Des de mitjan dècada dels setanta els turcs assolen amb ràtzies les illes de l'arxipèlag. La previsió d'un nou assalt a Rodes fa que el nou Gran Mestre Pierre d'Aubusson mamprenja una sèrie de preparacions: provisions de blat, reforçament de les muralles i una crida als cavallers residents a Europa. La flota de Mehmet atacà finalment Rodes la primavera de 1480 amb un exèrcit que triplicava el de l'illa, i assetjaren la ciutat. Els atacs turcs, entre juny i juliol, es concentraren en les fortaleses del port, l'anomenada Torre de Sant Nicolau, i finalment en la Muralla del Jueus. És aquesta muralla la que apareix esmentada en diverses entrades del *Liber*, com aquesta:

497. Al qual dan e perill la prudència del capità proveheix defensions de hòmens valents e forts a la muralla dels juheus, de la qual, per lo combat de les bombardes, part ne era derrocada.

1. Cui incomoditati et periculo ducis prudentia providet presidio quippe robustissimorum hominum in menibus Iudeorum, que iam iactu machinarum partim demolita erant.

La importància d'aquesta muralla —esmentada a més en les entrades 2265, 5763, 5969, 10812— rau en el fet que s'hi decidí el resultat de l'atac a favor de l'Hospital. En aquest cas la salvació va ser

atribuïda a la intervenció miraculosa de la Mare de Déu i de sant Joan Baptista. Un nou atac, del llavors nou sultà Solimà el Magnífic, no tornaria a produir-se fins al juliol de 1522. Però en aquell cas ja no hi valgueren sants.

Els fets purament històrics delimiten bastant clarament les referències bèl·liques del *Liber*: el siti i assalt de 1480, que fou el protagonitzat pels turcs de Mehmet II. És, a més a més, el que compta amb major nombre de cròniques, pràcticament absents dels anteriors: tres com a mínim foren impreses¹⁰⁵⁵. L'adveniment de la impremta féu possible la ràpida difusió del que N. Housley anomena "instant histories", reports d'esdeveniments contemporanis, que van acostant-se a les cròniques periodístiques dels nostres dies. La principal d'aquestes va ser l'escripta pel vice-canceller de l'Orde de Sant Joan de l'Hospital Guillaume de Caoursin (Donai, França 1430-Rodes 1501) amb el títol d'*Obsidionis Rhodiae urbis descriptio*. Impresa tot seguit a Roma (Euch. Silberius, c. 1480-81), el seu èxit fou tal que tan sols entre 1480 i 1483 es publicà deu vegades¹⁰⁵⁶. Una d'aquestes impressions va tenir lloc precisament a les nostres terres (Barcelona), en una data molt primerenca, el mateix any següent (1481) i curiosament a càrrec dels mateixos impressors —Joan de Salzburg i Pau Hurus de Constança— i amb els mateixos tipus d'impremta que els dels *Rudimenta grammatices* de Perotti impresos a Barcelona uns anys abans¹⁰⁵⁷. No sabem si fou la fama aconseguida, i els avantatges que reportà a la cristiandat, el motiu

¹⁰⁵⁵ Enfront de Setton (1972:347), que parla de dues fonts contemporànies, Housley (1992:388) al·ludeix a tres.

¹⁰⁵⁶ Housley (1992:388).

¹⁰⁵⁷ Per a una edició facsímil, amb estudi preliminar, de l'obra de G. Caoursin a partir de l'incunable barceloní de 1481, vegeu M. López Serrano (1947).

del nomenament de Caoursin com a *comes palatinus* i secretari apostòlic per Innocenci VIII. En tot cas, sembla comprovat que aquest èxit es degué mantenir, ja que, com recorda Ll. Polanco, deu anys després dels fets, el 1490, encara en trobem exemplars a l'inventari dels llibres de l'actiu editor i llibreter Joan Rix de Cura: *quatorze volums de Ystòria de Rodas*¹⁰⁵⁸. En realitat fou K. Haebler el primer que va relacionar aquests exemplars de la biblioteca de Rix de Cura amb l'obra de Caoursin, l'*Obsidionis Rodiae descriptio*. Recorda K. Haebler, a més, que en un altre inventari de cinc anys abans, el 1485, encara hi havia molts més exemplars, en concret 44. Segons aquest eminent bibliògraf¹⁰⁵⁹,

Manifiestamente se debe esto á que para la defensa de Rodas también en suelo español se desarrolló un activo comercio de indulgencias, de lo que dan testimonio las muchas cartas de indulgencias impresas en el mismo país.

¹⁰⁵⁸ Vegeu-ne la transcripció en Serrano Morales (1898-1899:491). L'inventari correspon al protocol núm. 6089 (1490) del notari Joan Casanova.(Arxiu del Reial Col·legi del Corpus Christi, *Fons notariales*). Vegeu també K. Haebler (1905-1906).

¹⁰⁵⁹ K. Haebler (1906:49). Heus-ne ací el text sencer: "es chocante el número de ejemplares, 14, de una *Historia de Rodas* (que será quizá la *Obsidionis Rodiae descriptio* de Caorsín), tanto más cuanto que de esta obra había en el inventario de 1485 hasta 44 ejemplares. Manifiestamente se debe esto á que para la defensa de Rodas también en suelo español se desarrolló un activo comercio de indulgencias, de lo que dan testimonio las muchas cartas de indulgencias impresas en el mismo país".

És aquesta una intuïció que ha estat confirmada després per N. Housley, que reitera que "in the case of major crises like the siege of Rhodes in 1480, papal indulgences were a welcome source of revenue in the fifteenth century: the proceeds were especially good in 1480 because Sixtus IV was persuaded temporarily to suspend all other indulgences in the Order's favour"¹⁰⁶⁰.

A part les exaccions porgatorials esmentades, és molt fàcil imaginar que aquesta atracció pels esdeveniments que afectaven l'illa de Rodes i l'Hospital fos major a la Corona d'Aragó. Diversos estudiosos han detallat àmpliament en els últims anys les intenses relacions que des del segle anterior mantenien els nostres territoris amb els dominis cristians més orientals i la destacada participació de personatges d'Aragó i Catalunya en el govern de l'Orde de Sant Joan¹⁰⁶¹. Del setge mameluc de 1444 sembla que un dels pocs testimonitages existents és un *Romanç* del poeta català Francesc Ferrer¹⁰⁶². A això podríem afegir que les dues naus d'ajut que arribaren en acabar el setge de 1480 havien estat enviades pel "preexcellētissimus Sicilie rex Ferdinandus, fidei catholice catholissimus" —com aclareix Caoursin en un passatge reproduït per Esteve (entrada 7021)— i probablement comandades per patrons valencians¹⁰⁶³.

Fossen quines fossen les raons, la gran acceptació internacional de l'obra està demostrada en la munió d'edicions incunables

¹⁰⁶⁰ Housley (1992:224).

¹⁰⁶¹ Vegeu entre altres C. Marinesco (s.d., 1954, 1955, 1962, 1979) o A. Luttrell (1962).

¹⁰⁶² Vegeu L. Nicolau d'Olwer (1927).

¹⁰⁶³ Hauf (1994:95).

que va rebre, i fins en les traduccions que se'n van fer¹⁰⁶⁴. L'aprofitament que en trau Joan Esteve és d'alguna manera una traducció, parcial i reestructurada, de l'obra, atesa sobretot la gran proporció del text que apareix reproduït i traduït al *Liber elegantiarum*. Com que recentment ha estat publicada una transcripció del text i especificades les reproduccions d'aquest en el *Liber*, hi remetem per als detalls.

La reproducció de gran part d'aquesta crònica del 1480 al *Liber* serveix, tal com ja havíem exposat en un capítol anterior¹⁰⁶⁵, per confirmar una conclusió a què ja ens abocaven diverses altres referències històriques que també es fan dins l'obra: que la redacció —almenys la redacció final— del *Liber elegantiarum* és molt posterior a la data que apareix a la carta-dedicatòria inicial (1472). Atenent justament a totes aquestes dades històriques que el *Liber* proporciona tampoc no podem accontentar-nos a traslladar la data de la redacció final del pròleg —o del *Liber*— tan sols deu anys endarrere¹⁰⁶⁶, ja que s'hi reporten alguns esdeveniments que tenen lloc molt més endins de la dècada dels vuitanta (la guerra de Granada, el setge de Màlaga, el 1487). L'atenció i, quan calia, la satisfacció amb què aquests fets se seguien a la capital del Regne de València queden plasmades en les festivitats que per a aquest 1487 reporta el *Libre de memòries*, i als quals ja hem fet referència anteriorment. En aquest sentit, d'una banda el *Liber elegantiarum* de Joan Esteve es presenta, una altra vegada, com un reflex vivaç del seu lloc i la seua època. D'una altra banda, però, la transposició

¹⁰⁶⁴ Vegeu al *GW* referències de les edicions llatines (6003-6010) i de les traduccions alemanya (6011) anglesa (6012) o italiana (6013). Altres cròniques de la guerra de Rodes, com la de Màrius Dupuis semblen haver-se basat en la de Caoursin (Setton 1978:347, n3).

¹⁰⁶⁵ Vegeu en concret la secció 1.3.1., on parlem de la guerra de Granada i del setge de Màlaga i del seu seguiment a València.

¹⁰⁶⁶ Hauf (1994:92).

fidel d'aquesta crònica llatina —fragmentada i adaptada si es vol a l'estructura de frasari que Esteve calca de Fieschi o Perotti—, allunya encara més el *Liber* del model d'obra gramatical humanista que hauria pogut ser.

1.5. L'ELABORACIÓ DEL
LIBER ELEGANTIARUM.
ASPECTES DE LA
TÈCNICA
LEXICOGRÀFICA.

1.5.1. EL TRACTAMENT DE LES FONTS.

El paper del llatí i el vulgar.

Al llarg de la detallada revisió de la lexicografia, la gramàtica i la retòrica medievals i renaixentistes que hem presentat en els apartats precedents hem pogut anar constatant la complexa vinculació del *Liber elegantiarum* amb autors i tradicions bastans dispars.

En alguns casos hem pogut fer noves incorporacions, que considerem importants, a la nòmina de texts que van aportar en diferents graus materials a l'obra de Joan Esteve. Hem vist així que aquest autor no va gosar prescindir d'una obra cabdal de la lexicografia medieval com el *Catholicon*, tot i que la va utilitzar d'una forma limitada i selectiva. Hem pogut avaluar amb molta més precisió la discreta participació en la composició del *Liber* d'una obra gramatical que ja coneixíem com a inspiradora d'Esteve: les *Elegantiae* de Lorenzo Valla. A més, no sols hem ampliat una notícia de la qual ja havíem informat, és a dir, el gran pes que tenen els *Rudimenta grammatices* de Niccolò Perotti, generosament explotats, en la definició dels continguts i de molts trets de l'obra, sinó que hem pogut apreciar el seu paper fonamental com a transmissors de la major part de les precisions gramaticals, de les referències clàssiques i dels principis filològics del Vallense. Dues obres menors, igualment gramaticals, de Bartolomeo Fazio, un altre humanista de la Cort del Magnànim, hem descobert que també van ser utilitzades, en aquest cas exhaustivament, per Esteve. Al costat d'aquestes

produccions gramaticals o lexicogràfiques, l'autor del *Liber* no dubtà a incorporar-hi gairebé sencer un promptuari epistologràfic que ja coneixíem, les *Sententiarum variationes* de Stefano Fieschi. I semblantment parts importants, ara ja més seleccionades, d'un altre manual de la mateixa especialitat que encara no havia estat posat en relació amb Esteve: el *Novum epistolarium* de Gianmario Filelfo. En la mateixa línia no ens estranyava ja un fet conegut: la inclusió per Esteve de fragments de l'epistolari de son pare Francesco Filelfo. El repertori es tanca, de moment, amb dues obres narratives; una ja denunciada, les *Facetiae* de Poggio Bracciolini, i l'altra fa poc revelada, l'*Obsidionis Rhodiae urbis descriptio* de l'hospitaler Caoursin, les quals Esteve recicla de forma àmplia però parcial. El *Liber* podria encara donar-nos sorpreses.

Si recapitem ací aquesta nòmina de *fonts* convictes del *Liber elegantiarum* no és sols per recuperar una necessària visió de conjunt, sinó sobretot per posar de relleu el bigarrat contingut que aquesta varietat de procedències ha configurat. La diversitat és evident, no sols des del punt de vista cronològic, sinó sobretot en relació als gèneres —gramaticals o no— i per tant al tipus d'informacions i de temes, a l'estil i a la qualitat del llenguatge, al to de les expressions, o a la mena de formes lingüístiques que cada obra ha pogut aportar.

En el moment de tractar cadascuna d'aquestes obres ja hem fet referència als mecanismes d'adaptació que Joan Esteve va utilitzar per incorporar els fragments corresponents al seu *Liber*¹. Malgrat les disparitats que en aquest punt hem pogut observar entre uns casos i altres —derivades més aviat del caràcter netament diferenciat de les obres de partida—, es pot constatar una pràctica més o menys constant: un notable respecte al text de partida, en la majoria de casos en la seua

¹ Remetem als epígrafs corresponents de l'apartat 1.4.2.2..

literalitat. N'és una demostració el fet que, deixant a part la fragmentació inevitable i la dispersió dels texts en funció de l'ordenació alfabètica, almenys en una gran proporció encara els podem fer correspondre, sovint gairebé mot a mot, amb els originals. És aquesta la raó de la impressió de *calaix de retalls* que dona el *Liber elegantiarum*, i que s'acreis després de la identificació de les *fonts*. Arribats en aquest punt és obligatori plantejar-se una pregunta: donada l'heterogeneïtat de tota mena en els texts de partida i la preservació de la literalitat d'aquests, què és el que dota d'homogeneïtat els continguts de l'obra de Joan Esteve? És més, existeix aquesta homogeneïtat? O, expressat en altres termes, hi va aplicar Esteve una tècnica precisa a l'hora de reelaborar aquest material, i, en conseqüència, és possible identificar algun tipus d'estructura —lexicogràfica o d'altre tipus— que conferesca una unitat, i una utilitat o finalitat definides al *Liber elegantiarum*? Les respostes que han rebut fins ara aquestes qüestions ens semblen poc satisfactòries.

Aquest plantejament que proposem depassa, com podem veure, la simple constatació d'una sèrie de *transfusions* lèxiques o textuals que, d'altra banda són un fenomen habitual en la lexicografia, la gramàtica o la retòrica des de l'antiguitat al Renaixement —i als nostres dies. El fenomen, com ja ha estat destacat per C. Buridant, potser és molt més habitual al món medieval: "La lexicographie médiévale, comme la science médiévale dans son ensemble, vit de compilation, qu'il s'agisse de somme lexicographiques laatinnes ou bilingues"². I no sols això. També hem vist que ha estat destacat, per exemple per A. della Casa³, el freqüent transvasament recíproc d'uns mateixos continguts entre les obres gramaticals a les lexicogràfiques, i vice-versa, en tota l'antiguitat i l'edat mitjana. Però aquests fenòmens, que òbviament es donen també en

² C. Buridant (1986:27).

³ A. della Casa (1981).

el *Liber elegantiarum*, no esgoten la comprensió de la història de les obres gramaticals i lexicogràfiques. Ja que, com fa notar C. Buridant, a part de "l'histoire des développements de la lexicographie et plus précisément à son mode de transmission" cal considerar el que ell anomena "la typologie des ouvrages lexicographiques, qui offre des aspects spécifiques au Moyen Age"⁴. I aquesta 'tipologia de les obres' gramaticals i lexicogràfiques antigues, com la tipologia dels gèneres literaris medievals, assenyala Buridant, "était restée tributaire, jusqu'à une époque récente, de catégories et de distinctions modernes qui apparaissent anachroniques à l'analyse"⁵. És evident que, per a enfocar qualsevol assaig d'ubicació del *Liber* en una tipologia determinada d'obres gramaticals i lexicogràfiques cal partir, com deiem, d'un coneixement precís de la seua estructura i de la tècnica subjacent. Per a estudiar aquesta, segurament no resultarà inconvenient començar revisant quines són les funcions que el *Liber* tenia previstes.

Des del punt de vista dels objectius del *Liber*, resulta evident, com ja hem repetit en diverses ocasions i va constatar amb claredat F. de B. Moll⁶, que la finalitat exclusiva és l'ensenyament *del llatí*, o més precisament i genèricament, l'aportació de materials per al seu aprenentatge i el seu ús adequat. Si fem aquesta darrera observació no és gratuïtament. El fet que el *Liber* haja estat previst com un obra no sols apropiada per a l'aprenentatge i la pràctica escolars de la llengua, sinó com a llibre de consulta —gramatical, lèxica— i com a llibre de suport per a la redacció llatina permet, com veurem, d'explicar moltes de les seues característiques. Aquesta focalització en la llengua llatina, d'una

⁴ Buridant (1986:10).

⁵ Buridant (1986:10).

⁶ "El *Liber Elegantiarum* no va destinado a enseñar el catalán, sino el latín" (Moll 1960 (1986:253)).

banda, i aquesta funció plural, pedagògica i pràctica —dirigida alhora a l'escola i als usuaris habituals de la llengua llatina—, queda reflectida també en les utilitats diferents que el mateix Esteve preveu per a la seua obra en diverses frases de la carta proemial que ja hem tingut ocasió de comentar. Aquest prefaci esdevé així, una vegada més, una prova que "la théorie de la lexicographie est un des sujets privilégiés des préfaces", els quals "possèdent souvent une grande richesse d'information tant sur le plan métalexicographique que culturel général"⁷. Així, si d'una banda l'obra està composta per a ús escolar, puix conté "plurima sinonima luculentasque orationes, que in ludis gramatice in didascalorum discipulorumque ore tractantur", de l'altra també s'està pensant en els redactors de cartes "ut, cum ad exteros litteras demus, nos omnino litterarum inscios esse putent".

El que convé retenir de moment és que l'única llengua prevista com a objectiu és la llengua llatina. Això té unes implicacions estructurals que també han estat destacades en altres obres anàlogues i que podem identificar igualment en el *Liber*:

A) En primer lloc, cal deixar constància de la considerable major extensió de la part llatina, tant en termes purament espacials — perceptible també amb una simple ullada a l'original incunable, i malgrat el cos de lletra més petit corresponent al llatí— com en termes de volum de lèxic. Aquest darrer fet l'hem pogut quantificar de forma exacta a través dels resultats que hem obtingut del tractament informàtic del text. Així, pel que fa al *Liber*, hem obtingut les següents dades globals: hi apareixen un total de 193.649 unitats lèxiques —ocurrències lèxiques—

⁷ F.J. Hausmann (1989:217, 221).

(catalanes i llatines), dels quals 72.996 (37,70%) corresponen al català i 120.653 (62,30%) al llatí. Si parlem no de mots (i per suposat no de lemes), sinó de formes diferenciades (*mots forma*) —comptant-hi cadascuna de les variacions gràfiques i morfològiques—, n'hi ha 62.210, de les quals 20.612 (33,13%) corresponen al català i 41.598 (66,87%) al llatí. D'una banda es pot concloure l'evident predomini quantitatiu del llatí. De l'altra, i aparentment, també hi ha una major riquesa lèxica d'aquesta llengua, ja que és superior la *ratio* de formes diferents per mots totals. Ara bé, no hem d'oblidar que el volum d'aquesta superioritat hauria de ser matisat, ja que, si no absolutament sí en bona part, pot estar determinada per la varietat de desinències casuals de la declinació llatina —que augmenten el nombre de formes diferenciades per lema. En qualsevol cas, si quant al volum general del lèxic ja podem fer afirmacions segures, per arribar a conclusions més sòlides quant a la riquesa lèxica, caldria partir d'una lematització prèvia⁸.

B) En segon lloc, tan important o més que el volum de text assignat a les llengües és el tipus d'informació que el *Liber* assigna a cadascuna. En aquest sentit, és important destacar que és a la part llatina, —o, seguint la denominació de G. Stein⁹, la 'part equivalent'— que estan reservades una sèrie d'informacions gramaticals i metalingüístiques rellevants. I quan diem reservades això s'ha d'entendre en dos sentits: que apareixen en llatí i incloses gràficament en la secció a aquesta llengua —en l'incunable diferenciada pel cos dels tipus gràfics—; i sobretot que fan sempre referència a unitats lingüístiques d'aquesta llengua. Aquestes informacions gramaticals i metalingüístiques —de què

⁸ Que no entrava dins els objectius de la nostra investigació, almenys en la fase actual.

⁹ G. Stein (1981:321).

ens ocuparem un poc més en parlar de l'estructura interna de les entrades
— poden ser de diversos tipus:

- informacions flexives (nominals i verbals);
- precisions gràfiques, morfosintàctiques o semàntiques sobre els termes o sintagmes tractats;
- presentació de nombrosos sinònims, tant de mots com d'expressions i frases;
- especificació de diferències (*differentiae, distinctiones*) semàntiques o gramaticals (flexives, de règim, precisions sobre irregularitats, etc.) entre els termes objecte de comentari (homònims, sinònims o heterònims);
- observacions etimològiques;
- informació sobre derivats i composts;
- citacions que avalen els usos prescrits, amb especificació d'autors, de les obres, i sovint encara de les parts d'aquestes, etc..
- informacions o *excursus* enciclopèdics.

Podríem afegir a aquest llistat unes reveladores excepcions que, no paradoxalment per cert, confirmen la regla, i de forma taxativa. No ens desdiem gens si revelem que en la part corresponent a l'entrada catalana també podem trobar, en algun cas, informacions metalingüístiques (de categoria morfosintàctica o flexionals) referides als termes que hi apareixen. Es dona el cas, però, que això ocorre exclusivament quan aquests termes són al·loglots, i en concret són termes llatins (o hel·lenismes integrats). Vegeu per exemple:

4841. *Hic, hec, hoc; iste, ista, istud; ille, illa, illud.*

5300. *Intibus (-bi)*.

8042. *Obeo (-is)*.

11363. *Vlcarius (-a, -um)*. [=Vicarius]

12153. *Zeta (-te)*.

12154. *Zeta, neutri generis et indeclinabile nomen est.*

12157. *Zetus (-i)*.

C) En tercer lloc, hi ha un fet, poc comentat, que revela molt clarament la focalització en la llengua llatina i el paper únicament instrumental de la llengua catalana: l'aparició del llatí, i no del català en l'encapçalament de les entrades, i que queda reflectit en els llistats de mots al·lòglots que oferim en els índexs finals¹⁰. De fet, el mateix Esteve declara en el seu prefaci la funció eminentment pràctica de fer precedir la llengua vulgar al llatí: trobar més fàcilment allò que busquem, ja que —deu suposar ell— l'expressió en vulgar se'ns acut més ràpidament:

Eam ob rem decrevi per litterarum elementa in ordinem illa redigere et per maternam linguam preheuntem accomodatam dictionem aut verbum immediate locare, ut potius illud invenire possimus, cum memoria nonnunquam que dicere volumus *quam* primum nobis illa supeditent.

Quan aquesta accessibilitat de l'expressió és garantida per la mateixa forma llatina (com en el cas dels coneguts demostratius *hic, hec,*

¹⁰ Vegeu el llistat corresponent a l'*Índex de mots al·lòglots dels Índexs informatitzats del text català* (capítol 7.2.)

hoc; iste, ista.. ; ille...; o de verbs ben habituals com *esse, dare, dedere, donare*; o de termes gramaticals llatins com *ut, dudum, scilicet, ni*, etc.), es pot prescindir perfectament del vulgar. Quan, de la mateixa manera, l'expressió vulgar no és accessible (perquè no n'hi ha equivalent, o perquè seria més rara o complicada que la corresponent forma llatina) també apareix el llatí encapçalant les entrades: *bigamus, buccentaurus, calamitas, clades, contribules, invicem, indoles, monstrum, penates, zeta, zephirus*, etc., etc.. Caldria ncloure-hi els ocasionals termes d'origen grec que poden aparéixer, la majoria integrats dins el llatí: *athanatos, ebdomoda, Heutontumerumenos, zone*. Sense oblidar el paper que hi puga haver jugat la pura indolència del notari valencià, aquesta raó és la causa del nombre, no excessiu dins el total però sí significatiu, de mots llatins en la part catalana dels articles del *Liber*. Fixem-nos, per exemple, que no passa el mateix amb els mots italians que, sovint d'una forma conscient —perceptible com a *code-switching*, i no com a interferència integrada, per emprar termes actuals—, l'autor deixa escolar en la part catalana: en aquests casos cap mot o expressió, tot sol, configura l'encapçalament, ja que sempre va acompanyat de precisions en català, o llatí (entrades 4079, 7057). En molts casos s'explicita inclús la forasteria del terme: *secundum Italos* (dues vegades), *los que en Itàlia dien...*

D) Finalment, una altra característica del *Liber* aporta una altra confirmació que la part focalitzada és la llatina. Com ja hem observat en el moment de revisar la procedència dels continguts del *Liber*, aquest s'organitza a partir de la selecció i reestructuració de fragments exclusivament llatins. Només s'ha de fer la salvetat de les relativament nombroses frases italianes de Fieschi o les més ocasionals de Perotti. El que importa és que és la tria del contingut llatí el que ha determinat l'afaiçonament del *Liber*. Esteve es limita a traduir el text llatí, quan no simplement una part d'aquest —o el text italià, que de fet ja era una part introductòria del llatí en l'obra font, tant en Fieschi com en Perotti—. El que volem destacar ací és que el català es tradueix en la mesura que permet accedir al llatí: si això es compleix, tant se val que

siga de forma parcial o incompleta, inexacta, o deficient. I aquest és moltes vegades el cas. Així, de forma parcial:

3019. Diràs a Johan nostre.

1. Renunciabis Iohanni nostro que mihi mandarat
iustitie diligentia quan fide ,e prosecutum fuisse.

Una traducció abusivament llatinitzant, o simplement deficient és la següent:

2366. Reya's que, per la gran ruïna de la muralla, la
ciutat deure venir en mans dels enemichs.

1. Credebatur ob murorum iacturam urbem in
hostium potestatem futuram.

Una traducció també discutible és:

6331. Lo ase donà-li tals coçes en la cara que li trencà lo
front, lo nas e les dents, fugí.

1. Asinus ferreatos calces in faciem lupi impegit,
fractisque illius fronte, naribus dentibusque, aufugit.

I gairebé incompreensible resulta la següent:

6518. Lo qual per professons e supplicacions públiques
contínuament se feyen en les sglésies e altars
supplicant.

1. Qui publicis supplicationibus assidue ecclesiis
et altaribus exorabatur.

Ben segur que aquestes greus deficiències no són evidentment la norma més habitual. En particular, es pot percebre també en el *Liber* la voluntat de fer entenedor el text llatí, com es manifesta en la considerable freqüència, observada per C. J. Wittlin, dels anomenats binomis sinonímics —en alguns casos simples expressions multinomials d'altres tipus: paral·lelisme amb l'enumeració dels sinònims llatins, etc.¹¹.

El conjunt de les característiques comentades no deixa lloc a dubtes quant al fet que la 'part equivalent' o d'arribada, la part llatina de les entrades del *Liber*, no sols ha constituït el punt de partida per a l'elaboració de l'obra —com ja sabíem—, sinó que està pensat com l'exclusiu punt d'arribada. I això és perceptible des de molts punts de vista. G. Stein posa en relació aquests trets, compartits per molts diccionaris europeus de finals de l'edat mitjana —com el *Catholicon Anglicum* entre altres—, i sobretot la presència de nombroses informacions gramaticals sobre el llatí, amb el fet que aquesta mena de diccionaris estan pensats per a una utilització activa, en què l'estudiant, o el secretari, necessiten expressar-se en llatí. I necessiten ampliar també les seues informacions gramaticals sobre aquest¹². El *Liber* evidentment, com els diccionaris anglès-llatí de l'època, no pot ser mai considerat una

¹¹ Vegeu C.J. Wittlin (1991a:33, passim) i per a més detalls C. Buridant (1980).

¹² G. Stein (1981:321-322) aclareix que també "in English-Latin dictionaries, however, the user was given as much information on the Latin items as possible".

eina per a una utilització passiva o receptiva (lectura, comprensió exacta dels termes) de la llengua que s'aprén, el llatí: és difícil trobar els mots llatins a través dels encapçalaments en català, deixant a part que les informacions sobre el llatí que s'hi donen ja demanen uns consistents coneixements previs. El català, per tant, té una funció, literalment, accessòria amb vistes a un perfeccionament del llatí. Una utilització *passiva* per part de parlants d'altres llengües no sols no és plausible sinó que no semblava tampoc prevista per Esteve. És encara també el cas, segons T.R. Wooldridge, del *Dictionnaire françois-latin* de R. Estienne (1539), el qual, ja que "la langue visée est le latin, est essentiellement un dictionnaire bilingue de thème"¹³.

En realitat, no podia sobtar gens aquesta focalització en la llengua llatina en un llibre que, a finals del segle XV, manlleva el títol del famós *Elegantiarum linguae Latinae libri sex*¹⁴ de Lorenzo Valla (1407-1457), capdavanter de la llatinitat renovellada. Res en el *Liber* no ens fa imaginar una ressonància del debat sobre el vulgar que els italians mantenien des del 1435, com a mínim, i que ja havia menat Leon Battista Alberti (1404-1472) a redactar una *grammatichetta*¹⁵ del vulgar toscà. Les seues al·lusions a la "lingua vernacula", "lingua materna", etc. no són més que transposicions de les expressions de Perotti o, rarament, de Valla. També ho és la inclusió de fragments en vulgar dins el text llatí.

¹³ T.R. Wooldridge (1977:244). Sembla, en canvi, que sí podia ser ja el cas del diccionari francès llatí de 1549.

¹⁴ Aparegudes com hem vist devers 1444.

¹⁵ *Grammatica o Regole della lingua toscana*, devers 1437-1441 (Nadal 1992:77-99), anterior, doncs, a la de Nebrija (Rico 1981:13), però molt més elemental que aquesta.

Així, per tot el que hem pogut comprovar, el nostre *Liber* es manté ben lluny de les inquietuds italianes, i dins l'àmbit d'un *humanisme llatí* ortodox, i amb unes intencions no gaire diferents de les que aconsellaren Nebrija a publicar (Salamanca, 1486)¹⁶ l'edició amb traducció al vulgar de les seues *Introductiones*.

Aquesta finalitat pedagògica i utilitària del *Liber*, la percepció en el seu context, i la decidida prioritització del llatí, no sempre han estat tinguts en compte a l'hora d'avaluar les característiques tècniques del *Liber elegantiarum*. Hom ha tendit a qualificar, un poc apressadament, molts dels seus trets com a simples *deficiències*, en alguns casos partint de la idea que no s'ajusten a allò que podríem esperar d'una obra amb pretensions *lexicogràfiques*, i més en concret de la llengua catalana. En realitat, després de les precisions anteriors, veiem com no té excessiu sentit sorprendre's que "faltan en el *Liber Elegantiarum* por lo menos el

¹² E. Ridruejo (1979:59-60). L'opció d'Esteve —i la de Nebrija — s'expliquen perfectament si fem cas de les freqüents queixes que denuncien el deficient domini del llatí per part dels hispànics. Rubió i Balaguer (1973 (1990:217-218)) recorda diversos i eloqüents testimonis d'aquesta tara, que considera "una constant en el nivell de la cultura hispànica". El nostre Esteve sembla ser ben conscient d'aquesta mala fama, ja que és per això que ordena les seues notes:

Que, nisi opinio me fallit, aliquid adiumenti erunt allatura
illis qui insulsa barbaraque oratione loquuntur, ut, cum ad exteros litteras
demus, nos omnino litterarum inscios esse putent. [a1v^o]

Certament, no és la primera vegada que hom constata l'escassa brillantor de la llatinitat -que és tant com dir la cultura- local. Vegeu també F. Rico (1978 i 1981).

50 por ciento de las voces catalanas más usuales de aquel tiempo"¹⁷. Caldria preguntar-se quina utilitat podien tenir, per a un usuari del llatí, i en la majoria d'ocasions en què havia d'emprar aquesta llengua, gran part d'aqueix 50% de mots que suposadament falten.

Altres característiques comentades pels estudiosos, sovint negativament —com la deficient alfabetització, etc—, prescindeixen també freqüentment d'una contextualització suficient, i demanen una anàlisi detallada. Molts d'aquests retrets si bé poden suggerir una escassa utilitat pràctica del *Liber*¹⁸, no deixen d'impugnar l'enquadrament d'aquesta obra dins una tradició simplement *lexicogràfica*, i menys encara referida exclusivament a la llengua catalana. .

Així doncs, tot i que, d'acord amb les reserves científiques que acabem de suggerir, no gosem encara precisar el tipus d'obra en què

¹⁷ Moll (1960 (1982:255)), argument repetit per Colon/Soberanas (1986:46). Tot i això, les dades amb què fonamenta Moll la seua afirmació s'han de revisar, com sospiten Colon/Soberanas, ja que, a partir dels nostres índexs (vegeu més avall), hem comprovat com molts termes no trobats per Moll en l'ordre alfabètic previsible es troben en realitat dins les frases: *bacinet, banda, barret, bast, basta, baina*.

¹⁸Com quan Colon/Soberanas (1986:46) diuen que "l'aprenent de llatí d'aleshores es degué veure massa sovint decebut, si és veritat que algun altre que l'autor ha utilitzat el *Liber elegantiarum* amb un afany pràctic: el fet, tan poc comú, que encara restin força exemplars d'un llibre escolar com volia ésser aquest, ens confirma aquella sospita". Malgrat aquests dubtes, ja hem vist que Rubió i Balaguer (1973 (1990:212)) deixa entreveure que el retard en la publicació a València, el 1533 i en castellà, del *Vocabularium* de Nebrija és possiblement degut a l'àmplia utilització de la nostra obra. No hi ha realment cap notícia que ens avale aquesta suposició.

hem de classificar el *Liber*, proposem de seguir l'ordenació temàtica habitual en l'observació de les obres lexicogràfiques.

1.5.2. ASPECTES MACROESTRUCTURALS.

a) Alfabetització.

Com fa observar, per cert gens supèrfluament, O. Weijers¹⁹, l'alfabetització, que és un procediment general d'ordenació, depassa en molt els límits de la lexicografia, ja que s'ha utilitzat, i s'utilitza, en molts altres tipus de texts no lexicogràfics, com reculls de proverbis, concordances, col·leccions de *distinctiones*, índexs, bibliografies etc.. Retenir aquesta precisió serà molt útil a l'hora d'avaluar diferents aspectes del *Liber elegantiarum*. Caldrà tenir en compte també que no totes les obres lexicogràfiques han seguit ni segueixen aquesta forma d'ordenació de la informació, com demostren el nombrosos vocabularis temàtics que hem tingut ocasió de presentar en apartats anteriors.

L'avantatge de l'alfabetització és que és un sistema senzill d'ordenació, accessible a l'ordenador i al recercador ja que parteix de la forma gràfica mateixa d'allò que es pretén ordenar —i no de trets o qualitats ulteriors—, i dominable per qualsevol individu justament alfabetitzat —els qui l'havien de fer servir. Aquestes virtuts van determinar que fos un recurs aplicat a millorar la recerca de mots o

¹⁹ Vegeu O. Weijers (1989:149). Per a aquesta qüestió, també és interessant K. Miethaner-Vent (1986) i Ll.W. Daly/B.A. Daly (1964).

expressions en obres que presentaven dificultats per a la troballa de determinades informacions. Això s'esdevé ja al període medieval, quan, des del segle XIII, s'afigen índexs alfabètics de tots els mots interiors dels llargs articles de les *Derivationes* d'Hugutio, els lemes del qual d'altra banda presentaven un ordre alfabètic bastant imperfecte²⁰. Un procediment semblant es va aplicar el s. XIV al *Vocabularius* de Closener per a elaborar el primer enciclopèdic vocabulari alemany-llatí que l'acompanya, en certa manera un precedent del *Liber*²¹. Però el mateix sistema es va aplicar després molt sovint, com ja hem vist que puntualitzava K. Jensen²², a obres que no són en principi lexicogràfiques, tot i que presenten un gran cabal d'informació lèxico-semàntica: els índexs alfabètics incorporats —manualment o de forma impresa— a les gramàtiques de Perotti i Mancinelli, els índexs que precedeixen les edicions de les difícilment manejables *Elegantiae*, per no parlar de la *Paraphrasis* alfabètica de Valla que, com si fos un *alter* Esteve, va reimprimir sovint Erasme²³.

El sistema d'alfabetització ha experimentat una llarga evolució. D'afectar sols la primera lletra en els glossaris, passa a involucrar les dues o tres primeres lletres en Papias i a acostar-se al sistema actual en el *Catholicon*, tret que, entre altra coses, li pogué valer

²⁰ Weijers (1989:143).

²¹ Vegeu K. Kirchert (1986), i les precisions donades més amunt.

²² K. Jensen (1990). Vegeu les diverses referències més precises donades en paràgrafs anteriors.

²³ Vegeu J. Chomarat (1981).

el seu èxit²⁴. En alguns casos semblen haver-se adoptat sistemes estranys que no han tingut continuïtat, com en Hugutio²⁵.

El *Liber elegantiarum* segueix una alfabetització molt limitada, tenint en compte —fora d'algun cas excepcional com *qua, que qui*— les dues primeres lletres. Ben pensat, potser és el millor, ja que, donada la llargària de les expressions que sovint conformen el text català, hom no hauria pas sabut on tallar. Cada canvi en aquestes dues inicials està marcat dins el text amb la introducció d'uns titolets amb les dues noves inicials, que hem respectat escrupolosament en la nostra edició. A més, el text de l'incunable marca les inicials corresponents a les entrades, fora de la caixa d'escriptura, al capdamunt de cadascuna de les tres columnes del text, tret que òbviament, havent alterat la disposició en columnes, no hem pogut mantenir.

Aquest sistema no deixa de presentar algunes faltes de seguiment. En algun cas el canvi d'inicials no és marcat: per exemple no apareixen les noves inicials *A G*, o *G L*. En algun altre cas, les noves inicials són sols una lletra: *O* i *X*. A més, hi ha nombrosos casos de vulneració de l'ordre adequat. Per posar només algun exemple, l'entrada 870 (*A Q*) comença per *Quals*; l'entrada 1610 (*C I*) comença per *Chiqueta*; l'entrada 10662 (*T E*) comença per *Theologia*; les entrades 11411 i 11414 (*U L*) comencen per *Vull*; l'entrada 11563 (*Y O*) comença per *Ytròpic*, etc., etc.. Ja veiem com en algunes relliscades, però no en totes, hi jugà la fonètica, fet constatable en altres diccionaris europeus²⁶.

²⁴ Weijers (1989:143).

²⁵ Weijers (1989:150).

²⁶ Així, Stein (1981:319) observa: "In some cases in which the alphabetical arrangement is irregular from our modern point of view we

No hem pogut extraure deduccions concloents sobre la forma de treballar d'Esteve a partir d'aquesta ordenació i les seues particularitats. Tampoc no veiem cap profit a comparar la proporció d'entrades dedicades a cada inicial, donada la conformació, en forma de frases i no de lemes, de les entrades del *Liber*. En tot cas, la predominància de determinats mots encapçalant les entrades, té més a veure amb la tipologia de les entrades que no amb l'ordenació alfabètica²⁷.

No volem deixar de parlar de l'alfabetització al *Liber elegantiarum* sense remarcar l'absoluta manca de coneixement sobre els sistemes d'ordenació alfabètica a l'edat mitjana, i sobre el que fou aplicat en concret per Joan Esteve, que demostren afirmacions en el sentit que, al *Liber*, "la llengua catalana de partida" hi apareix "disposada per un ordre alfabètic trontollador", o que "la mateixa ordenació alfabètica és un pur desgavell, tant en lexemes aïllats com en frases llargues". Sobretot si hom vol demostrar-ho buscant el verb *parlar* per tot el diccionari! O que "després d'aquest *governar*, el lema *governador* haurà de suportar la intercalació de *Gostantinòpol* [sic] i de *gonella ab sachsons*"²⁸. I és clar que sí: justament aquest és el sistema del *Liber* i de molts diccionaris i altres repertoris alfabètics coetanis. És per això que aquest fet podria no haver suposat tan greu desavantatge, almenys en termes relatius, ja que és compartit per molts diccionaris medievals²⁹.

wonder whether the compiler of the *Promptorium* [parvulorum] was sometimes guided by pronunciation rather than by spelling".

²⁷ És per això que en parlarem en tractar aquesta qüestió.

²⁸ Colon/Soberanas (1986:46-47).

²⁹ Vegeu Miethaner-Vent (1986) i A. Rossebastiano Bart (1986:130-132), a banda de les referències donades anteriorment.

Evidentment, les crítiques com aquesta, caldria fer-les sempre situant l'obra —situant-nos— en el seu context, cosa que exigeix, evidentment, conèixer-lo un poc. Exigeix, encara més, haver avaluat amb coneixement de causa el sentit i els objectius primordials de l'obra. El fet que no s'hi puguem trobar fàcilment mots com *remar*, *esquena*, *bayna*, etc. ens ha de fer pensar si realment l'autor estava molt preocupat a facilitar-ne la troballa a un *lexicògraf català* de finals del segle XX, o si més aviat li semblava que un escriptor del segle XV necessitava molt més saber com *escriure en llatí* els equivalents de *regraciar* o *fer gràcies* de dues maneres: havent pensat a dir en llatí l'equivalent de *regraciar* o bé l'equivalent de *fer gràcies* (entrades 9669 i 4170 respectivament). En definitiva, el que volem dir és que allò bo d'aquesta crítica anacrònica és que posa de relleu la inadequació de l'estudi d'obres amb *fragments* en català com si fossen obres *en* català. I la inexactitud de catalogar com a lexicogràfiques obres que no ho són exactament o que tenen objectius — que podem anomenar pretensions— molt més complexos. El *Liber* podria caure dins aquestes possibilitats.

b) Volum.

El *Liber elegantiarum* és una obra d'una extensió considerable. Només tenint en compte el nombre i el gruix de les obres que Esteve ha hagut de digerir quasi senceres per a engendrar-lo, ja ens en podem fer càrrec.

Ben segur una part important del seu gruix està determinada per la voluminositat de les seccions llatines de cada article o entrada, que, com veurem en parlar de la microestructura, multipliquen fins a l'infinit en certs casos l'entrada catalana. Així i tot, el nombre d'entrades és també important: hi ha comptabilitzades 12158 entrades. Òbviament hi ha una gran varietat en l'extensió d'aquestes. Des de la simple

equivalència d'un sol mot català-mot llatí (1459. *Caçador*. 1. *Venator*.) a l'extensió de gairebé dues pàgines senceres (en la nostra edició) d'una entrada com l'encapçalada pel mot-clau català *Prechs* (8971), amb setanta-dues (72) frases equivalents en llatí.

Donada la particular conformació estructural del *Liber*, en què les entrades no equivalen a lemes, és difícil fer equiparacions amb la majoria de repertoris lèxics equivalents, on cada entrada correspon a un lema: el nombre d'entrades serà un índex de la riquesa lèxica del diccionari. Això ací no és possible —i per salvar-ho en part hem procedit a la informatització del corpus.

Així i tot, serà interessant recordar unes dades de referència³⁰. Sabem, per exemple, que els vocabularis de la sèrie *Abavus* contenien entre 6000 i 8000 lemes. Un dels més voluminosos diccionaris medievals, el del francès Firmin le Ver (c. 1420-1440), en comptava 45000. El glossari llatí—nord-italià de Jacopo da Calcinia (c. 1450), 2000. El *Vocabularius Teutonicus* (1481) unes 10000. El *Catholicon Anglicum* anglès-llatí (c. 1483) unes 8000. Els diccionaris de Nebrija tenien respectivament 28000 el *Lexicon* i 22500 el *Vocabularium*. El *Dictionnaire françois-latin* d'Estienne tot just esmentat, al voltant de 10000. Comprovem per tant que el nombre d'entrades del *Liber*, i doncs el seu volum total, no és gens menyspreable.

Per poder fer una comparació més aproximada amb aquests altres repertoris més *normalitzats*, convindrà tenir presents algunes dades obtingudes a través de la informatització del *Liber elegantiarum* donades un poc més amunt: recordem que apareixen un total de 193.649 mots o aparicions lèxiques (catalans i llatins), i d'aquests 72.996 són catalans i 120.653 llatins. Si parlem de formes diferents, és a dir

³⁰ Per a més precisions, vegeu en els nostres apartats anteriors els comentaris corresponents a cada diccionari.

comptant-hi encara les variacions gràfiques i morfològiques, n'hi ha 62.210, de les quals 20.612 corresponen al català i 41.598 al llatí. Per avaluar la grandària mitjana d'una entrada n'hi haurà prou de dividir el total de mots per les 12158 entrades. Així, l'entrada mitjana conté uns 6 mots catalans, i quasi uns 10 mots llatins. Si tenim en compte només les formes diferents, la proporció es redueix, evidentment: cada entrada contindria gairebé 1,7 mots en la part catalana, i quasi 3,5 en la part llatina. Tenint en compte que en un hipotètic procés de lematització el cabal de lemes es reduiria considerablement sí que podem concloure, almenys, que el nombre de lemes catalans totals —és a dir, entrades en un diccionari lematitzat habitual— seria bastant inferior al de les actuals 12158 entrades. De tota manera, i sense voler proposar experiments abusius, podem forçar una comparació indicativa a partir de la introducció en suport informàtic del *Tirant lo Blanc* de Joanot Martorell, també dins el *Servei de Tractament Informatitzat de Texts Catalans (UB)* —on hem portat a terme la nostra investigació i edició³¹. Sabem que aquesta magna obra conté 400000 ocurrencies de mots o aparicions lèxiques. I que queden reduïts a uns 6200 lemes, és a dir, que cada lema pot agrupar una mitjana de 64,5 *ocurrencies* reals. Si apliquem aqueixa mateixa proporció al text català del *Liber elegantiarum*, tindrem que de les 72996 ocurrencies catalanes, en quedarien 1132 lemes. Que no semblen ser-ne massa, certament. Tanmateix, ho advertim, aquesta extrapolació és simplement experimental, i no caldria en cap cas donar-la com a vàlida. Entre altres coses perquè les exigències d'un text de contingut gramatical i amb voluntat d'exemplificació lèxica, pot donar ratios ocurrencies/lemes molt més elevades. Podem assajar de matisar aquesta operació tenint present que, en un exemple aportat per C. J. Wittlin sobre una mostra del lèxic de Corella, sis *mots forma* diferenciats de les obres d'aquest quedaven

³¹ Extraem les dades de C.J. Wittlin (1993a:351).

reduïdes a dos lemes, és a dir que es comprovava una ratio de 6/2, o 1/3. Aplicant aquesta mateixa ratio a les formes diferenciades del català en el *Liber*, que són 20612, obtindríem un total de 6870 lemes en català, bastant superiors, per tant, als calculats prèviament. Si això fos així, voldria dir que cada lema es podria repetir, si fa no fa, en dues de les entrades del *Liber*. Per suposat, per poder acceptar aquests càlculs, caldria comprovar que la mostra de mots de Corella dels quals s'ha obtingut la ratio utilitzada és realment representativa del conjunt del lèxic —i no sols de Corella, sinó del de la nostra obra. En conclusió, "sense més precisió en aquest respecte, és perillós de comparar", com reconeix el mateix Wittlin³². Només a tall de suggeriment, se'ns acut que és possible atribuir en part la gran diferència entre les ratios ocurrencia/lema del *Tirant* i de les obres de Corella a qüestions ortogràfiques. No oblidem que la lematització del *Tirant* s'ha fet sobre les formes de l'original incunable —on les formes gràfiques, i no sols les variants flexives, són extremament diverses—, mentre que Wittlin declara que "vaig regularitzar l'ortografia, el meu text no pot servir per estudiar els costums ortogràfics dels copistes". Tenint això en compte, potser hem de pensar que el *Liber* s'ha d'arreglar més aviat amb els càlculs del *Tirant* que no de les obres corellianes. En qualsevol cas, valguen aquestes aproximacions, almenys, per suggerir els marges entre els quals podria navegar una quantificació final del lèxic del *Liber*, i també per demostrar les aplicacions que la informatització —en l'estat actual i sobretot en el futur— pot aportar.

La transposició que acabem d'aplicar al català no seria ni tan sols pertinent comprovar-la amb el llatí, ja que la diferent estructura morfosintàctica (sobretot dels paradigmes flexius) de les dues llengües no permet fer-hi equiparacions de cap mena en aquest pla.

³² Wittlin (1993a:351).

En conclusió, podem estar segurs que ens trobem davant un gran corpus lingüístic: les 193.649 ocurrencies lingüístiques (catalanes i llatines) representen la meitat del *Tirant lo Blanc*, i el doble de les obres completes, o quasi, de Joan Roís de Corella (97000 ocurrencies)³³. La riquesa lèxica del català, expressada en termes de nombre de lemes diferents, podria oscil·lar, sense que es pugui afirmar res definitivament, entre els 1132 i els 6870 lemes. Hem de pensar que la varietat lèxica del llatí, en termes de lemes diferenciats, seria bastant superior.

c) Nomenclatura.

Difícilment es pot aplicar el concepte lexicogràfic de *nomenclatura* al *Liber elegantiarum*. Com ja sabem una gran part del que hem anomenat convencionalment entrades (lexicogràfiques) del *Liber* no són sinó frases senceres o fragments d'un text. A més, el mot inicial que hauria de servir per a localitzar alfabèticament la frase o fragment en qüestió és molt sovint un mot gramatical irrellevant, gens indicatiu de la resta del contingut de l'entrada, i repetit en diverses ocasions *ad nauseam*. Entre aquests encapçalaments més reiterats hi ha els dels mots *Yo* (612 entrades), *No* (c. 557 entrades), *Lo/Los* (551 entrades), *Tu* (178 entrades), *Que/Què* (157), etc.. La poca significació, i representativitat, d'aquests mots inicials, sobretot en relació amb la resta de l'entrada, certament fan minvar notablement els avantatges que

³³ Wittlin (1993a:350-351).

es podien derivar de l'ordenació alfabètica. De fet, han estat considerat aquest fet com un dels *defectes* amb què

Aquesta configuració variada de cada entrada, i el seu començament han estat comentats en ocasions desfavorablement —com ocorria amb l'alfabetització— com una *deficiència* del *Liber elegantiarum*. Tornarem a recordar que la inadequació del *Liber* als esquemes preconcebuts d'un paradigma actual d'obra lexicogràfica potser hauria de merèixer, més que no una massa fàcil i expeditiva desautorització, una revisió de l'adscripció, sense matisacions, del *Liber* al catàleg de les obres lexicogràfiques. Per poder avançar en aquesta línia, serà interessant constatar les formes que adopta al *Liber* el que, en una obra lexicogràfica estàndard, anomenariem *nomenclatura*.

En seccions anteriors ja hem comparat el contingut lèxic del *Liber* amb nomenclatures d'altres diccionaris anteriors o contemporanis (Papias, Palencia, Nebrija)³⁴, però, com ja ho hem advertit oportunament, no a partir de la 'nomenclatura' real del *Liber*, no equiparable a aquelles, sinó d'una mostra de lematització provisional.

El fet que una gran part dels encapçalaments d'entrades del *Liber* no estiga constituït per unitats lèxiques impedeix d'aplicar criteris lèxico-semàntics a la classificació d'aquestes parts. És per això que assajarem de fer dos tipus d'aproximacions, un estructural i l'altre temàtic.

A) Aproximació estructural.

³⁴ En concret remetem a la secció 1.4.2.2., i especialment a l'epígraf 3.B).

Segons la forma que adopten els segments textuais que constitueixen els encapçalament o entrades catalanes del *Liber*, i sense pretendre exhaurir totes les possibilitats dels milers d'entrades, podem proposar aquests principals tipus:

- 1- Mots únics: (article +) substantiu 4610, 5629, adjectiu 4599, 5887, 7341, pronom 811, verb 4591, 5233, adverbi 4608, 5230, 8296, conjunció 8311, 9078, etc.).
 - Noms propis (topònims 4032, 4664, 8282, antropònims 1139).
- 2- Expressions multinomials (expressions sinònimiques 9737, o no: equivalents a *pluralia tantum* llatins 9723; binòmiques 9651, trinòmiques 9647, 8270, , etc.) de noms 4067, verbs 2246, 6026, adjectius 2247, preposicions / locucions prepositives, conjuncions / locucions conjuntives 8316, etc..
- 3- Mot + aposició substantiva³⁵ (fauna 6949, 9141, 10115, topònim 9118, 4462).

³⁵ Incloem ací allò que D.A. Kibbee (1986:143) anomena "classification of certain types of nouns, particularly as herbs, spices, rocks, or other categories of nature", incloent-hi, afegim nosaltres, topònims. Vegeu també l'evolució posterior del fenomen en B. Lépinette (1992), que anomena aquesta aposició nominal suplementària 'information ajoutée codifiée',

- 4- (Article +) nom substantiu + adjectiu 5890, 9725, 11481 /
oració de relatiu (adjectiva/substantiva) 5892, 6310,
6327, 6420 / complement nominal 9658, 9732.
- 5- Verb en infinitiu + complement (nominal 3818, 8324, 9727 /
preposicional 6970, 10292 / adverbial 9729, 9747).
- 6- Frase adjectival (adjectiu + complements) 1069 /
preposicional (preposició + nom): 8291.
- 7- Frase subordinada (conjunció + verb 6405, 6973, 9359, 9353
/ verb en subjuntiu 6412 / gerundi + subjecte 3877,
3888, 10418 / participi + subjecte 7346, 10407, 5663, /
substantiu + adverbi o conjunció 11487 / exclamacions
no verbals 8049-56)
- 8- Oració simple: 3798, 6398, etc..
- 9- Oració composta (coordinació 3890 / subordinació 10356).
- 10- Text multioracional: 6534, 10110, 11568, 11558, 11564,
11858.

La classificació precedent, que sens dubte podria organitzar-se diferentment i refinar-se molt més, ens permet si més no aconseguir de veure reflectida la diversitat estructural de les entrades catalanes (llengua font) del *Liber*.

Cal tenir present que es poden produir tipus mixts a partir de la combinació de dos (o més) tipus d'entrada no incompatibles. Aquesta situació es dona força en el cas del tipus 2 (expressions multinomials), que poden afectar tant noms, adjectius, verbs, adverbis i encara tota mena de connectors. També és difícil destriar en moltes ocasions aquestes expressions multinomials de les oracions compostes coordinades. El nombre d'expressions multinomials al *Liber elegantiarum* és realment extraordinari i mereix un estudi particular, que

depassa els objectius d'aquesta introducció general a l'obra i que ja hem iniciat.

És difícil saber amb exactitud quina és la proporció d'entrades totals del *Liber* que podria correspondre a cadascuna de les variants o tipus possibles. Cal tenir en compte que les probabilitats d'aparició de cada tipus d'entrada varien en funció de l'altura de l'obra a què ens trobem. Així, a l'altura de les inicials *Lo*, *La*, que coincideixen amb els articles del català medieval, predominen els sintagmes article + nom, o les oracions començades per un substantiu amb article. Altres vegades la probabilitat no està determinada per les inicials del primer mot —o no únicament—, sinó pel fet que l'autor ha acumulat en una secció entrades homogènies, homogeneïtat que afecta també la part llatina, i que està moltes vegades també determinada per la procedència d'una mateixa font. El cas més extremat és potser la immensa quantitat d'oracions simples (tipus 8) seguides que apareixen començades pel mot *Yo*, moltes o la majoria d'elles extretes del manual de sinònims oracionals de Stefano Fieschi —no totes, però, com és el cas de 12016, 12017, 12018 i 12020, extretes de Perotti.

El que és cert és que el tipus 1 (mots solts o únics) d'entrada, que és la més pròpia d'una obra de caràcter lexicogràfic constitueix una mínima part de les entrades del *Liber*. Per suposat, també en aquest cas la freqüència depèn de la part de l'obra, però encara en les seccions on es pot constatar major preomini d'entrades curtes, el tipus 1 no és mai l'únic —ni tan sols adjuntant-hi tipus de caràcter més *lèxic* com el 2, 3, 4 i 5— i ha de conviure sempre amb tipus d'entrades de tipus oracional o textual —6, 7, 8, 9, 10— que, aquestes sí, acaparen durant bastant estona l'estructura del *Liber* (vegeu les entrades iniciades per *Yo*, *Tu*, etc.). La importància d'aquestes constatacions és que contradiuen la visió exclusiva del *Liber* com a obra lexicogràfica. Definida en moltes ocasions com a *frasari*, l'anàlisi de la seua estructura demostra que aquesta denominació ha de ser posada costat per costat en igualtat amb la de *diccionari*, i molt probablement per davant. Com ja podíem intuir

per la procedència de molts dels continguts, el *Liber* depassa la categoria d'obra lexicogràfica, per entrar en el terreny de la gramàtica estricta i de la retòrica. Però aquests aspectes quedaran més precisats en el moment de referir-nos a qüestions microestructurals. Abans d'entrar a parlar-ne, caldrà comentar encara algunes particularitats estructurals que no queden previstes en els tipus generals.

En primer lloc, no hem considerat en la classificació anterior la possibilitat que dins les entrades catalanes apareguen mots en alguna altra llengua (al·lòglots), o que hi estiga l'entrada sencera. Ja hem parlat d'aquesta possibilitat, si més no, en intentar explicar la presència del llatí en la part catalana com a concreció de la funció simplement instrumental del català. Cal dir que una prova del que més amunt déiem és que la majoria d'aquests mots al·lòglots, i en concret sols els llatins —incloent-hi els grecismes—, apareixen com a entrada del tipus 1 (mot sol): el *Liber*, com a *vocabulari* pot prescindir sovint del català.

Hi ha tanmateix alguns altres usos particulars de les expressions llatines, integrades com a al·lòglotes dins les entrades catalanes, en el que podríem considerar una —o diverses, com veurem— mena de *code-switching*. En primer lloc, podem parlar d'una funció metalingüística —habitualment reservada a aquesta llengua, com ja havíem comentat més amunt— però distingible de les anotacions morfosintàctiques referides a mots llatins ja reproduïdes anteriorment, ja que en aquest cas hi ha una funció simplement connectiva: consisteix a introduir o presentar, des de l'entrada catalana, la 'part equivalent' o entrada llatina, amb mots com *dicitur*, *dicetur*, *significat*. Com en les entrades:

796. Aquell qui per sa virtut {s} e no dels seus ha
acquirit dignitat o honor en la ciutat aquesta. Tal
dicetur:

2069. Com lo marit usa ab sa muller. *Dicitur:*

2073. Cosa dita ab gràtia que moga a altri a riure.

Dicitur:

4217. Fer coses sense orde ne discreció. *Dicitur:*

S'utilitzen també aquests mots connectors en algunes entrades que presenten mots al·lòglots en la part catalana, i que com veiem són termes gramaticals:

8989. *Proinde, significat:*

11528. *Ut, quid proprie significat?*

Cal dir que en moltes altres ocasions aquesta funció connectiva també està expressada en català, amb diverses expressions:

— *és dit* (6094, 6242, 6385, 6417, 9380, 9393, 9449, 9451, 9476, 9477, 10802)

— *han nom* (6093, 6414, 6667)

— *ha nom* (6428)

— *havia nom* (6359)

— *appellada* (6971)

— *diem* (1658)

— *són dits* (6059)

— *són nomenats* (6068)

— *allò que hom diu* (1658)

Un altre cas, únic al *Liber* pel que hem vist, de fórmula de connexió entre català i llatí és el que pot aparèixer al principi de l'encapçalament en català, emprant la preposició *Per*:

8350. *Per* olivetes de loc o de oliveres o de tot altre arbre salvatge.

1. *Bacta* (-te).

Per contra, tenim algunes altres mostres d'utilització metalingüística del llatí aparentment referint-se a un text català. Cal advertir, però, que en realitat el llatí està precisant el sentit en què cal interpretar la part catalana perquè equivalga amb exactitud als sinònims llatins proposats. Com que els termes catalans no són ací substantius, i el significat no s'hi pot precisar fàcilment, per exemple, amb binomis sinonímics, Esteve recorre a una paràfrasi metalingüística, però en llatí, i no en català. Vegem-ho:

1062. Així com a mi mateix. Així com, *ad comparationem pertinet*.

1. *Tam*. 2. *Non minus ita*. 3. *Eque*.

Un cas idèntic, si no ens equivoquem, és el següent:

8305. *Per* quina causa?; o *per* quina raó?; *interrogative*.

1. *Qua gratia?* 2. *Quapropter?*

En algunes altres entrades catalanes, el llatí continua apareixent integrat dins el català, però ara simultàniament amb un ús en

part metalingüístic i en part terminològic, ja que es tracta o bé de neologismes aparentment integrats en part (*spaciatum*, *suggrundaria*), o bé de termes o expressions tècniques (*secundum*, *scilicet*, *quasi dicat*, *ultra modum*, *id est*, *excepto*). Podria ser aquest el cas de:

3262. El mestre me ha dat licència de anar a *spaciatum*.
4079. *Famillo secundum Italos*, o scuder *secundum nos*.
4396. Figues primerenques, *scilicet*, alboquores.
5695. La ànima que Déus li havia acomanada tornà a Déu, *quasi dicat* morí.
5923. Les sepultures dels infants poch qui no hagen complits quaranta dies nomenaven *suggrundaria*.
6159. Lo mestre me ha donat licència de anar a *espaciatum*.
6968. Menegar entorn que no's tinga a la olla, *id est*, que no's socarre.
7057. *Millacho, secundum Italos*.
7399. *Nebulo*, tragitayre o stremonier.
8074. Omplir o augmentar *ultra modum* de aygua.
10312. Scut redó, *scilicet*, taulechina.
10725. Tots los ciutadans són tornats en la ciutat *excepto* Johan, lo qual ame après de tu.
12053. Yo tinch lo ànimo de diverses colors, *quasi dicat* fraudulós.

Finalment, cal esmentar l'existència d'entrades catalanes que presenten una part en llatí però que, a diferència de les que hem vist fins

ara, no apareix integrada dins el català ni serveix per a connectar amb la part llatina: el llatí encapçala l'entrada, amb el mot *sinonima* seguit d'una concreció; tot seguit apareix l'entrada catalana en forma de frase, que apareix versionada literalment en llatí en la primera subentrada llatina, i amb variants aproximatives (*sinonima sententiarum*) en les següents. Aquesta organització de les entrades catalano-llatines està limitada a unes poques que ja hem comentat (877-889) i provenen totes del *Novum epistolarium* de Gianmario Filelfo. Presenten a més una particularitat tipogràfica: en l'original incunable l'expressió llatina inicial (*sinonima...*) apareix precedint l'entrada catalana, però amb el cos de lletra corresponent al llatí, i que sempre segueix, mai no precedeix, el català. Hem intentat reflectir aquesta particularitat en la nostra edició.

Abans de passar a comentar altres aspectes macroestructurals del *Liber* volem fer alguna observació més referida a l'organització i la tipologia de les entrades. En concret, s'ha de destacar el cas, si no massa freqüent almenys reiterat, de la repetició d'algunes entrades. Aquest fenomen es comprova sobretot, però no exclusivament, en entrades que tenen una procedència amb *pedigree*, és a dir, que han estat extretes de grans repertoris lèxics, gramaticals o retòrics, medievals i humanístics, com el *Catholicon*, Perotti o Fieschi. Sense voler ser exhaustius, són bastant representatives les següents repeticions:

Catholicon

- 1631. Cullera de mengar. / 2391. Cullera o cullereta.
- 3209. Ebdomoda. / 10013. Setmana.
- 6673. Maravella. / 7149. Monstrum.

Stefano Fieschi

- 1860. Cosa molesta. / 1917. Cosa molesta.

Niccolò Perotti

2877. De bon cor t'o dich. / 12098. Yo tinch al cor o vull o ordene.

4170. Fer gràcies o regraciar. / 9669. Regraciar o fer gràcies.

11576. Yo t'ame summament. / 12016. Yo t'ame molt.

Lorenzo Valla

4879. Hoyr. / 9825. Scoltar.

Altres

1212. Benaventurat. / 5046. Home benaventurat.

A part de les repeticions anteriors, del text de les quals hem comprovat la procedència, la nòmina de les entrades afectades per repeticions es pot ampliar encara considerablement. Entre altres moltes tenim també les següents³⁶: 4599, 8551, 8631, 8870=6772, 8946, 8973=8971.58., 8980, 9246 (=pròleg), 9353, 9380, 9404, 9476, 9610.3., 9714=9725, 9726, 9765, 9825, 9826=4079, 10013=3209, 10053, 10064=10081, 10102, 10313, 10363, 10368, 10409, 10454, 10607=10615 10843, 10922, 11198.

Podem adonar-nos que aquest fenomen de les repeticions sobre el qual acabem d'aportar unes poques dades —sens dubte ampliables—, afecta en particular les subentrades llatines, ja que els encapçalaments catalans varien en quasi totes les ocasions. Vegem-ne un altre exemple, curiós, d'aquestes últimes entrades:

³⁶ En alguns casos especifiquem la relació amb l'altra entrada.

6772. Macarrons.

1. Estium Sicubim.

8870. Potatge o minestra o cuyna de macharons.

1. Esitium Siculum.

En aquest exemple podem comprovar el mateix fenomen vist en les repeticions anteriors: el llatí —salvant les errades— es manté idèntic, mentre que el català presenta una redacció, almenys parcialment diferent. I per tant una localització alfabètica també diferent. Aquesta sembla ser la tònica general en els casos de repetició. Fet que indica que estem davant d'una opció deliberada. Ens està mostrant indicis molt reveladors sobre la forma de procedir Joan Esteve en l'elaboració del *Liber*. Aquesta diversitat no fortuïta aporta una informació més o menys equivalent, sovint sinònima, a través de la qual l'usuari pot localitzar, per camins alternatius, la mateixa forma, expressió o comentari llatins. Això demostra, entre altres coses, que Esteve era conscient de les limitacions del mètode alfabètic i fraseològic adoptat, i que una vegada més pretenia sobretot assegurar per tots els mitjans que l'usuari tingués accés fàcil a la informació llatina.

Una altra de les funcions de les repeticions en la macroestructura, i que ja ha estat remarcada en altres repertoris contemporanis del d'Esteve, com el del mateix *Lexicon* de Nebrija³⁷, és el d'integrar en la *nomenclatura* les diferents accepcions, que s'extrauen així de la microestructura dels articles. Un cas extrem d'això en Esteve pot ser el del verb *anar*, que és esmentat, amb diferents complementacions unes quantes vegades, i allò que és més important diferents traduccions llatines en cada ocasió. Per reportar només les

³⁷ Vegeu Colon/Soberanas (1986:60).

aparicions en infinitiu, que en són una mínima part, tenim: *anar (ire)*, *anar luny*, *anar a veure ab desig*, *anar o tornar-se'n a casa*, *anar a cagar*, *anar corrent ensà o enllà*, *anar cerquar lo món*, *anar après o poch après detràs*, *anar a caçar*, *anar-se'n o partir-se'n de casa o de la ciutat*, *anar (gradior)*, *anar (incedere)*, *anar tost*, *anar (venio)*, *anar a cavall*, *anar (incedere)*, *anar ensemps*, *anar molts ensemps*, *anar lo cos mort per la mar ençà e enllà*, *anar a les estàncies o al camp*, *anar torbat vacil·lant...*

B) Aproximació temàtica.

Tenint en compte les característiques especials de la *nomenclatura* del *Liber elegantiarum*, allò que més es pot assemblar a les classificacions que habitualment es fan d'aquesta és una ordenació temàtica. Es podria, ben segur, assajar una classificació semàntica o lèxico-semàntica dels ítems lèxics solts (tipus 1), però creiem que no tindria cap sentit: constitueix una mínima part de les entrades, i té procedències i explicacions diverses. En definitiva, no aportaria res al coneixement de l'estructuració de l'obra.

Pel que fa a una classificació temàtica de les entrades, resulta així mateix considerablement problemàtica, tenint en compte la diversitat estructural: és difícil aplicar-hi uns criteris homogenis a un substantiu, a un sintagma preposicional i a un text amb diverses oracions. D'altra banda, un text es pot classificar des de molts més punts de vista que no un simple substantiu. D'aquestes dificultats i arbitrarietats a l'hora de classificar un determinat text segons el *tema*, bé en sabien alguns dels tractadistes epistolars en què Esteve va basar gran part del seu llibre. De fet, moltes de les temàtiques més repetides al llarg de l'obra són certament un transsumpte dels *topica* més cars a l'humanisme, i a l'humanisme epistologràfic en particular, en les versions més *vulgates*. És

segurament per raó d'aquestes dependències, i d'algunes altres que ja hem esmentat, que al llarg del *Liber elegantiarum* es poden percebre reiteracions especialment insistents de determinades temàtiques. Sense voler, per tant, aplicar una classificació temàtica preconcebuda, i atenint-nos als temes que amb més freqüència sorgeixen a les entrades, podem enumerar els següents³⁸:

- Amistat 11663, 11786.
- Bibliofilia 8774, 11941, 12135.
- Elogis de disciplines 9488, 11887, 11896.
- Elogis de personatges 11086, 111108.
- Elogis de virtuts 11822-28, 11869.
- Ensenyament 11774, 12088.
- Fauna i flora 1475, 8134.
- Frases sentencioses 7833, 11429.
- Gastronomia 5939, 6767.
- Geografia 1480, 11994.
- Guerra 8641, 11393.
- Medicina 8694, 11563.
- Promeses de serveis 11809, 11819.
- Recriminació de defectes 11856.
- Relacions epistolars 5834, 114065, 12081.

³⁸ Tal com hem fet en la classificació estructural, per cada tema aportem la numeració d'algunes entrades que poden servir com a exemple.

—Sexe i escatologia 5574, 5593, 11475.

Evidentment es podrien identificar bastants més temàtiques recurrents, però sens dubte no amb tanta insistència com les enumerades. Per suposat, és perceptible immediatament una gran desproporció en el pes relatiu de cadascuna d'aquestes temàtiques dins el *Liber*. Això serà indicatiu, com veurem, no sols del pes proporcional de les diferents *fonts*, sinó de la concepció que el mateix Esteve pogué tenir de les finalitats de la seua obra.

Sens dubte seria possible buscar algunes correlacions a cadascun d'aquests *topica*. La primera i més evident podria establir-se amb les obres de procedència de les entrades: no hi ha dubte que les obres retòriques de Fieschi, Perotti i Filelfo fill aporten un gran nombre de referències a temes epistolars, d'ensenyament, d'elogis de personatges, disciplines o virtuts; també és conegut que l'obra de Poggio aporta moltes referències al sexe, i la de Caoursin a anècdotes guerrerres. Les deixes de les altres *fonts* serien més difícilment adscribibles a una sola temàtica.

La segona qüestió és una de les que més habitualment se sol formular en relació al tipus de 'lemes' que conformen una *nomenclatura*, i que ací hem d'aplicar translàticament a les 'entrades' de tot tipus que componen el *Liber*. Es tracta de saber, en funció de les temàtiques o dels camps lèxics dels 'lemes' —ací de les 'entrades', siguen lemes o no— quin és el tipus de diccionari, o d'obra lexicogràfica, que hom ha volgut definir. Podem dir clarament que, en principi, el *Liber* és una obra de contingut general. Com veiem, és molt àmplia la varietat de temàtiques, que no queden esgotades en la classificació anterior, merament indicativa del més recurrents. Ara bé, donada la predominància de termes, i temes, epistolars i relacionats amb la comunicació intel·lectual, moral, o l'expressió més o menys formal d'amistat o benvolença, no hi ha dubte que el *Liber* pretén oferir un conjunt de recursos expressius —en forma de mots, construccions o texts— corresponents a les necessitats

d'intercomunicació entre les élites alfabetitzades i als centres d'interés habituals entre el públic culte de l'època, sobretot el més obert a les novetats humanístiques. No estem ací en absolut davant un recull de *vocables obscurs* —ni catalans ni llatins—, sinó d'un manual amb finalitats eminentment pràctiques, com l'autor s'afanya a confessar des del principi. Però una pràctica pensada per a una nova minoria, la que l'autor creia que estava sorgint o havia de sorgir: conformada en els esquemes que l'humanisme en consolidació imposava a la Itàlia on ell s'acabà de formar. Fixem-nos que són tan extremament escasses les referències religioses que difícilment podem arribar a considerar-les un apartat *temàtic* del *Liber*. En tractar de veure els paral·lelismes amb Nebrija, ja hem comprovat que mentre aquest, més contemporitzador, manté i encara amplia, tot normalitzant-les lexicogràficament, les referències religioses de Papias o el *Catholicon*³⁹, el nostre Joan Esteve les elimina gairebé per complet. Les respectives societats van pagar, és clar, a cadascú el seu preu. En canvi, sí que veiem que al *Liber* s'al·ludesquen sovint temes mèdics o geogràfics, fet que es pot posar fàcilment en relació amb els variats interessos en aquests camps de l'inquiet intel·lectual renaixentista. Ja hem vist el joc escolar que tenien les frases sentencioses o proverbials, més o menys moralitzants, i de vegades no tant⁴⁰. I fins i tot les aventures guerrereres, o les escaramusses sexuals, que tenen un lloc destacat no sols en la literatura en romanç, com demostren des del *Tirant* a les poesies burgeses valencianes, sinó en la humanística, de la mà de les *Facetiae* o de l'*Hermaphroditus* del Panormita. Tot i això, cal continuar posant de relleu el pes extraordinari que al *Liber* tenen les expressions epistolars, i que apunten segurament

³⁹ Vegeu sobretot l'estudi de B. Lépinette (1994), ja al·ludit.

⁴⁰ Vegeu sobre açò F. Rico (1982:29-32), a part d'A. Blecua (1979) i altres.

cap a la principal preocupació d'Esteve, coherent amb les seues successives dedicacions professionals.

1.5.3. ASPECTES MICROESTRUCTURALS.

Fins ara ens hem referit a la composició general del *Liber* i a la conformació de la part catalana (llengua font) de les entrades. Però una altra de les particularitats més destacables de l'obra de Joan Esteve és la diversitat estructural interna (és a dir, la part llatina o 'part equivalent') de cada entrada, que s'acumula a la dels encapçalaments en català. Però abans de comprovar quins resultats dóna aquesta 'acumulació' o combinació de les dues diversitats, és convenient centrar-se en la tipologia de les possibles informacions o continguts de la microestructura. Avançarem que aquests continguts, el *Liber* els comparteix amb —i sovint provenen directament de— les obres lexicogràfiques, gramaticals o retòriques amb què l'hem posat en relació.

En principi, els més importants són els següents:

a) Informacions gramaticals.

Aquesta informació comprén tant les informacions morfològiques i marques flexives ('informació gramatical implícita'), com la 'informació gramatical explícita'.

La que G. Stein anomena 'informació gramatical implícita'⁴¹, és a dir, la presència de les formes gramaticals mateixes sense expressions metalingüístiques suplementàries, és donada en moltes de les entrades del *Liber elegantiarum*. Com ja hem especificat més amunt, aquestes dades només s'aporten respecte dels termes llatins, bé apareguen aquests en la part corresponent —fins i tot tipogràficament— al llatí, bé en la part corresponent al català (aquests comentats ja en parlar dels mots al·lòglots). Sobre el català no hem constatat cap referència respecte a la flexió de noms, adjectius, pronoms o verbs.

Aquests trets morfològics i marques flexives, referits sobretot a noms i verbs, són els habituals: genitiu, i en alguns casos datiu en el cas dels noms; 2ª persona del present, infinitiu, perfet, i més rarament participi, en el cas dels verbs. Van indicades molt sovint simplement amb la terminació variant —que en la nostra edició apareix sempre entre parèntesis, precedida d'un guió—, i no de tot el mot, recurs més habitual en altres obres medievals o renaixentistes, com per exemple el *Catholicon*. D'aquestes marques flexives independents, n'oferim un llistat, al costat d'altres segments no analitzables lèxicament del text del *Liber*⁴². Així i tot, també trobem molts casos en què aquesta informació

⁴¹ Stein (1981:321).

⁴² Vegeu l'*Índex de segments no analitzables* corresponent a cadascun dels diferents blocs d'*Índexs informatitzats del Liber elegantiarum*, (part 7. d'aquest estudi), i que comprenen els *Índexs del Pròleg i l'Epíleg* (capítol 7.1.), els *Índexs del text català* (capítol 7.2.), i els *Índexs del text llatí* (capítol 7.3.). Volem advertir que dins l'*Índex de segments no analitzables* d'aquest darrer bloc s'ha escolat algun petit error, que afecta tan sols algun mot de les entrades 3428 (*Plinius II*) i 12107.1. (*amicis, filiis, time, timeo*). En demanem disculpes. Cal tenir present que, com es veu al primer colp d'ulla, aquests índexs, obtinguts informàticament,

flexiva es dona repetint el mot sencer, sobretot quan són grans les alteracions en el radical lèxic, com veiem a l'entrada 1351.1. (*Os, oris*), a la 3231.1. (*edo, edis*), o a la 859.1. (*Is, ea, id*), que no són les úniques. Així, podem considerar perfectament dins aquesta situació els adjectius *hic, hec.. iste, ille, illa, illud*, ja esmentats, que apareixen com a al·lòglots dins la part catalana.

Cal dir que les informacions morfològiques es donen tant sobre els mots que encapçalen cadascuna de les subentrades llatines —i que solen traduir els mots catalans— com sobre els mots que apareixen dins les, de vegades llargues, explicacions que s'integren dins aquestes subentrades. En tenim dos exemples a les entrades 5277, 5294, entre molts altres.

Volem finalment remarcar un tret que rarament ha estat advertit, i és que moltes de les informacions gramaticals apareixen integrades dins el lexicó —o, utilitzant altres termes, la *nomenclatura*— de manera que una variant morfològica apareix dins una entrada diferent —però no necessàriament amb un encapçalament en català diferent. En alguns casos, aquest fet pot ser resultat d'una coincidència fortuïta, ja que sovint un mot pot aparèixer repetit sota diverses formes en les variades oracions o frases que es distribueixen al llarg de l'obra. Però en algunes ocasions sembla haver-hi la clara voluntat de presentar aquestes alternatives: compareu 793, 811 i 859. Cal dir que aquesta voluntat d'integrar en el 'lema' o entrada les variacions, en aquell cas semàntiques,

inclouen tota mena d'altres segments no analitzables lèxicament, com són sobretot les referències topològiques, les lletres majúscules del títol que marquen el canvi d'inicials, i les xifres que marquen el lloc exacte del canvi de columna de l'incunable.

també ha estat advertit en altres diccionaris de l'època, com el *Lexicon* de Nebrija⁴³.

Tampoc no hem detectat referida al català cap 'informació gramatical explícita', és a dir, la que utilitza termes metalingüístics — com *masculinum*, *femininum*, *neutrum*, *tertia declinationis*, *ablativo casu*, etc.— per tal de precisar la categoria morfosintàctica o el règim casual o preposicional dels mots⁴⁴. Cal dir tanmateix que aquestes informacions també es donen d'una forma molt més restringida pel que fa als mots llatins. Per exemple, molt rarament s'aplica a cap mot llatí si no és que hom passa a donar-ne una definició llatina o bé hom el posa en comparació, o en oposició, —en l'ús, en el significat, etc.— amb un altre mot, dins el tipus d'excursus que tot seguit anomenarem *differentiae*. Un exemple el tenim en l'entrada següent:

2239. Comentari.

1. Comentorium⁴⁵, liber est in quo nude capita rerum seu initia magis necessaria ponuntur. [...] Quod quamquam in masculino et neutro genere invenitur, ut comentarium et comentarius. Tamen elegantius ponitur in plurali in masculino et in singulari in neutro. [...]

⁴³ Colon/Soberanas (1986:60).

⁴⁴ Stein (1981:321).

⁴⁵ Error clar per *Commentarium*.

Altres tipus d'informació continguts dins la 'part equivalent' llatina són:

b) Derivatio i compositio.

És una de les informacions més habituals en els repertoris medievals (Papias, *Catholicon*, sobretot Hugutio i Osbern, i també el *Declarus* d'Angelo Senisio), amb particularitats que ja han estat comentades en cadascun d'ells⁴⁶. Consisteix evidentment a oferir, a partir d'un 'lema' considerat original, tota la família derivacional, incloent-hi els composts, quan calia. Volem remarcar que una de les particularitats amb què sol presentar-se aquesta informació és que molts dels termes derivats que apareixen en aquests inventaris (el *Catholicon* particularment, per exemple) dins la microestructura de les entrades, són recuperats després en la *nomenclatura*. També al *Liber* es calca aquest recurs, de manera que si dins l'entrada 5277 (*Invicem*, mot al·lòglot) trobem *Unde fit adiectivum, vicarius (-a, -um)*, més tard trobem una entrada *Vlcarius [Vicarius] (-a, -um)* (11363, també amb el mot al·lòglot. Dins la qual es repeteix, per cert, part de l'entrada anterior. Però és que el mateix mot es recupera encara, ara dins la subentrada llatina en una altra entrada amb ancapçalament an català:

12109. Yo he fet o treballat en loch de aquell.

1. Vicarius (-a, -um); ut: Dedi tibi vicariam operam, id est, vice illius.

⁴⁶ Vegeu els apartats anteriors dedicats a aquestes obres, i les referències corresponents en Weijers (1989) i Bart (1986), sobretot.

Una vegada més, constatem que una de les obsessions d'Esteve és assegurar l'accessibilitat al termes o expressions llatins a través de la repetició d'aquests sota diferents encapçalaments alfabetitzats. La diferència respecte als repertoris medievals que ja utilitzaven aquest sistema és que Esteve, tot i que encara com veiem hi respecta el llatí, fa aquesta operació amb encapçalaments en català.

Volem finalment recordar que Esteve també ofereix exemples de *compositio*, com en l'entrada 650 i en diverses altres.

c) Etymologia.

Les explicacions etimològiques també són una part important dels continguts de les subentrades llatines del *Liber*. Esteve les recull dels repertoris sobretot medievals en què es basa, i per tant comparteix amb ells la major part de les característiques, incloses les afirmacions fantàstiques. El *Catholicon* és paradigmàtic en aquest aspecte, i a ell devem, segons ja hem vist abans, bastants de les *etimologies* del *Liber*, com ara les d'*ebdomoda*, *edulium*, *penates* o *clades*⁴⁷.

d) Synonyma, differentiae i distinctiones.

Ja hem parlat de les reiterades i variades manifestacions d'aquests *gèneres* en la història de la literatura gramatical, des de

⁴⁷ Vegeu sobre aquesta qüestió, a part de Weijers (1989, 1991), C.B. Steinberg (1969) i Buridant (1990).

l'antiguitat al Renaixement. Només recordarem alguns dels repertoris que van contribuir a consolidar amb força aquesta mena d'informacions en totes les tradicions que conflueixen en el *Liber*: les *Differentiis* d'Isidor de Sevilla, les anteriors *Glossae Eucherii*, o *Formulae spiritalis intelligentiae*⁴⁸, precedent de les anomenades *distinctiones* medievals, consolidades a partir de l'obra *Clavis scripturae* (s. VIII); els *Synonyma* pseudo-Ciceronians segles V o VI, una de les freqüents fonts de glossaris medievals. La tradició continua als segles medievals amb els difosos *Synonyma* de John of Garland (mitjan s. XIII)⁴⁹. No cal que insistim molt sobre el fet que el concepte vallià d'*elegantia* està empeltat de la noció de *distinctio* o *differentia* per oposició als *synonyma* amb que cada terme es pot confondre en una utilització no *elegans*⁵⁰. D'ací que el plantejament central de les *Elegantiae linguae latinae* siga precisament el del gènere de les *differentiae*, aplicat com sabem no sols a aspectes semàntics sinó a construccions, règims, etc.. A partir de Valla, i de les tradicions anteriors, el sistema s'estén a altres obres que sovint també conflueixen en el *Liber*: els *Rudimenta* de Perotti, el *De differentiiis verborum* i *Synonyma*, de Bartolomeo Fazio, en el camp més gramatical. El *De sinoyimis elegantibus liber* d'Alfonso Fernández de Palencia sembla seguir una via paral·lela, per no parlar de les *Differentiae* amb què Nebrija suplementa les seues *Introductiones*. En el camp fraseològic o retòric, més preocupat per la sinonímia o facúndia que no per la distinció, els manuals epistolars com els de Fieschi o el jove Filelfo, recullen amplis inventaris de *synonyma sententiarum*. Tots

⁴⁸ Weijers (1991:187).

⁴⁹ Weijers (1991:52-53, 193-94). Sobre John of Garland, vegeu J.J. Murphy (1986:184 i ss.).

⁵⁰ Vegeu els comentaris sobre el concepte vallià d'*elegantia* en l'apartat 1.4.2.2..

aquests elements els trobem representats en el *Liber: synonyma i differentiae* aplicats als termes i als sintagmes; els *synonyma sententiarum* aplicats a oracions, sobretot les de projecció epistolar.

El que voldríem destacar una vegada més és que, com ja deia D.W.T. Starnes respecte dels diccionaris llatins del Renaixement, de tota la tradició de *synonyma* i *differentiae*, "its importance lies not so much in the direct contribution of materials,... as in the emphasis on certain linguistic principles"⁵¹. Entre aquests principis n'hi ha dos d'oposats: el principi de *sinonímia* i el principi de *distinció*, els quals, tot i que oposats, són complementaris. Starnes comprova que, partint de John of Garland, aquests dos principis són adoptats sistemàticament pel *Catholicon Anglicum*. Les confluències en el *Liber* són bastant més complexes. El nombre i la varietat d'aquestes informacions en pràcticament cada pàgina del *Liber* ens excusa de donar-ne exemplificacions, que a banda ja han estat aportades en relació als texts de procedència⁵².

Convé advertir també que els *synonyma* —tant en el cas de referir-se a mots, a sintagmes no oracionals, o a oracions completes— poden es presenten al *Liber* de dues maneres sensiblement diferenciades:

—Integrats dins una mateixa oració —o dins un text expositiu metalingüístic més ampli—. Llavors poden aparéixer també de dues maneres segons l'oració o text on estiguen integrats:

-separats de la resta de mots, frases o oracions sinònims per conjuncions copulatives, o expressions d'equivalència (sobretot *id est*) o simplement per comes, en juxtaposició;

⁵¹ D.W.T. Starnes (1954:22).

⁵² Vegeu les nombroses exemplificacions aportades en l'apartat 1.4.2.2..

-o bé —en el cas d'estar integrats dins un text metalingüístic més ampli— introduïts per conjuncions (al més sovint *ut*, *scilicet*, *utputa*).

—Separats en oracions diferents, inconnexes. Aquesta separació estava ja marcada en l'incunable original per punt i seguit o punt i a part. Nosaltres l'hem respectada tot reconvertint aquests *synonyma* en subentrades llatines (de mots, frases, oracions) independents.

Si alguna observació més, i important, cal fer en aquest respecte, i aplicable a totes les altres informacions, sobretot de tipus gramatical o estilístic, que el *Liber* conté, és que ben poca cosa, pràcticament res, és adscriuible a la ciència, per no dir al geni, de Joan Esteve. El seu paper sembla haver estat el d'un simple *sutor* (paraula que també apareix al *Liber*).

e) Exemples i citacions.

Tant els exemples com les citacions representen il·lustracions dels preceptes lingüístics enunciats prèviament dins cada subentrada llatina, o bé, simplement, de l'ús de la paraula que es presenta com a equivalent de la de l'entrada catalana. Els primers, els exemples, no porten cap referència a autor o obra. Això vol dir que molts d'ells són anònims, o inventats *ex professo* per Esteve o, més freqüentment, per la font d'on provenen. Al més sovint van intruïts per l'expressió *ut* o equivalents.

Ara bé, hem comprovat que sovint s'addueixen com a exemples anònims frases que també són extretes d'autors i obres conegudes, sense donar-ne la referència. Com "It clamor celo" (entrada

653.1.), sens dubte provinent de Virgili (*Aeneis* 5, 451): "it clamor caelo primusque accurrit Acestes aequaeuum ab humo miserans attollit amicum". De vegades, inclús, aquestes expressions són donades directament com a text traductiu, no com a exemplificació. Com el divertit cas de *Cavaller ufanós* (1468), que tradueix *Miles gloriosus*, o el *Ple de malenconia* que es fa equivaldre a un *Malivolentia suffusum* que ja trobem en Ciceró (*Ad familiares* 1, 9, 22).

Un cas particular d'exemples són els que apareixen en català dins el text llatí. Fora d'algun cas excepcional es tracta de la simple traducció dels exemples originals en italià que apareixen dins els *Rudimenta grammatices* de Niccolò Perotti, tal com ja hem pogut observar.

Sobre les citacions ja hem parlat extensament en un apartat anterior, al qual remetem⁵³. Només volem insistir en el fet que Esteve no considera com a citacions la gran quantitat de texts que manlleua de diversos autors medievals i renaixentistes, sinó els nombrosos fragments d'*auctores* que, d'altra banda, també copia de les mateixes *fonts*. Molt poques d'aquestes *fonts* són confessades per Esteve, i quan ho fa és de forma renuent, en cap manera equiparable a les fonts *autoritzades*. Així, ben enigmàticament, es parla d'un *vide Sapontinum* [Sipontinum], *vide Laurentium Valla*, o sols un lacònic *Laurentius Valla*. Del Fieschi, Fazio, Poggio, els Filelfo o Caoursin, no n'hem sabut trobar rastre. Per no parlar del *Catholicon*. En canvi, les *auctoritates* són citades, amb noms diversos, això sí (*Cicero, Tullius, Marcus Tullius*), i tot donant-ne sovint la precisió de l'obra, i encara del volum o llibre. Tot i que ens hem preocupat d'identificar amb minuciositat les referències de les citacions i de comparar-les amb els texts en l'actualitat editats críticament, no

⁵³ Vegeu l'apartat 1.4.2.4.:

considerem especialment revelador, sobretot en el cas del *Liber elegantiarum* el fet de comprovar la connexió d'aquestes citacions amb la tradició textual de la seua època, ja que es tracta, creiem que en prop del cent per cent, de citacions manlevades: n'hi ha prou de revisar l'aparició en Valla o Perotti de la majoria de citacions que Esteve fa de Ciceró, Terenci o Quintilià. Les nostres identifications, en tot cas, a part d'aprofitar també als estudiosos de les *fonts* originals del *Liber*, serveixen per ensumar d'altra banda les preferències d'Esteve.

f) Encyclopaedia.

Sota aquest rétol hem volgut encabir una sèrie de no molt nombroses informacions suplementàries que Esteve es permet d'incloure en algunes entrades: referides a aspectes no lingüístics, sinó històrics, culturals, geogràfics, etc.. Bàsicament es tracta d'exkursus, alguns d'ells presos del *Catholicon* (entrades 6487. *Lo dit major de la mà*; 10301. *Sodomita*; i alguna més), altres confegits a base de citacions d'autors clàssics, que semblen haver estat reunides pel mateix Esteve (entrada 4664. *Granada*). Cal dir que algunes de les informacions etimològiques, o de les precisions respecta a *synonyma* o *differentiae* s'aproximen molt a les informacions enciclopèdiques

g) Expositio.

Potser una de les tècniques menys utilitzades al llarg del *Liber* és l'anomenada *expositio*⁵⁴, és a dir, la definició llatina del terme llatí que la precedeix. I diem categòricament 'del terme llatí que la precedeix', perquè al *Liber* no hi ha casos d'*expositio* o definició d'un terme o expressió català precedent (de l'encapçalament) si prèviament no s'ha fet equivaldre a un de llatí. Malgrat això, tampoc no és habitual l'*expositio* de la part llatina: en la majoria de les entrades el *Liber* es limita a donar la traducció llatina⁵⁵ del mot o expressió en català, sense entrar a donar-ne més precisions. Aquesta constatació ens està indicant que el mecanisme del *Liber* és bàsicament traductiu. Però potser caldrà precisar un poc més aquesta afirmació.

Com ja hem indicat, sempre que l'*expositio* apareix al *Liber* fa referència, com la resta d'informacions lexicogràfiques, gramaticals o estilístiques, a un terme o termes llatins que la precedeixen. Molt sovint va associada a aquestes altres precisions, enquadrables en les ja exposades *derivatio*, *synonyma* i *differentiae* o *etymologia*. És a dir informacions que el *Liber* extrau d'altres obres, lexicogràfiques (*Catholicon*) o gramaticals (Valla, Perotti, Fazio), que sempre parteixen del llatí, i que prenen els mots o expressions llatins com a mot-expressió clau. Es tracta doncs d'un procediment que podríem anomenar 'semasiològic'⁵⁶, tot aplicant-hi un terme lexicogràfic que considerem

⁵⁴ Utilitzem ací el terme *expositio* pres d'A. Rossebastiano Bart (1986:113), que el defineix com a "voce latina + glossa chiarificatrice in latino".

⁵⁵ Vegeu sobre aquesta 'traducció' les precisions que farem tot seguit.

⁵⁶ Entenent que "el procedimiento semasiológico parte del significativo léxico para indicar contenidos realizados (discurso individual o

adequat en aquests casos, sobretot quan la informació que s'hi incorpora és la que anomenem *expositio*, o definició. La suposada excepció del Perotti no és tal: Perotti és cert que parteix del vulgar però sempre dóna el llatí com a terme-sintagma sobre el qual acumula tota la resta d'informacions. Prefigura en tot, per tant, el sistema del *Liber*: com ja sabem, l'únic que hi fa Esteve és intercanviar un vulgar per l'altre.

Tanmateix, el que ens interessa des del punt de vista estructural és que Esteve —i en aquest cas Perotti—, tot mantenint el terme-expressió llatí per després definir-lo en l'*expositio*, hi conserva una recialla dels repertoris semasiològics dels quals ha partit.

h) Traducció.

Les consideracions anteriors són una bona introducció a la consideració del que és potser, i de bon tros, el tipus més freqüent d'informació lingüística que trobem en la part llatina —o 'part equivalent'— del *Liber elegantiarum*. Es tracta de la 'simple' traducció del terme-expressió de la part o encapçalament en català.

L'estudi d'aquesta 'traducció' pot enfocar-se evidentment des de molts punt de vista. Certament, la 'tècnica de la traducció' seguida per Esteve seria un dels possibles aspectes involucrats i que mereixeria major aprofundiment, però que depassa l'estudi lexicològic que ací ens

colectivo) o virtuales (sistema individual o colectivo) (G. Haensch et alii 1982:99).

hem proposat. Ací ens interessem més aviat per la 'tipologia' de l'estructuració de les informacions aportades. Considerem aquesta una aproximació prèvia que, en cas de ser tinguda en compte, podrà aportar un enquadrament molt més precís per als estudis posteriors de la tècnica traductiva⁵⁷. Des d'aquesta perspectiva, ens interessa solament fer dues observacions que ens semblen que poden il·luminar alguns dels fenòmens que, aparentment, resten sense explicació dins el *Liber elegantiarum*.

La primera és que, quan es presenta aquesta 'traducció' —que, no ho oblidéssim, és una de les múltiples informacions que el *Liber* aporta—, ens trobem més prop que mai de l'estructura habitual en el diccionari bilingüe prototípic. En aquest diccionari bilingüe, però, la relació entre el 'lema' —ací representat pel variat encapçalament català— i la 'traducció' —ací representada per la 'part equivalent' llatina— pot adoptar tres formes⁵⁸:

- 1- El 'lema' representa, en el pla metalingüístic, un significat, a partir del qual es donen, en la llengua objecte, unes indicacions sobre els continguts, és a dir, una 'definició' traduïda. És tant com dir que estem davant d'un diccionari semasiològic habitual però amb la 'definició'

⁵⁷ Tècnica traductiva que, cal tenir-ho present, en el cas del *Liber* s'ha d'enfocar havent aclarit moltes qüestions prèvies. Per exemple, saber a quina de les 'traduccions' ens estem referint, ja que la 'part equivalent' del *Liber* 'tradueix' el català, però és aquest el que en realitat ha estat traduït del llatí. I també per exemple, que aquesta traducció no sempre es fa del llatí, sinó molt i molt sovint de l'italià, com ja sabem.

⁵⁸ Vegeu les interessants apreciacions sobre aquest tema, que seguim, en G. Haensch et alii (1982:286-287).

en una altra llengua. Evidentment aquest no és mai el cas del *Liber*, ja que com hem repetit, no apareix mai una 'definició' en llatí del significat (mot o expressió) en català.

- 2- El 'lema' serveix per a la *identificació* de conceptes, dels quals es donen després, en l'altra llengua, els significats corresponents per poder referir-nos-hi. En aquest cas, el diccionari bilingüe pot ser considerat un subtipus de diccionari onomasiològic o ideològic —aquell en què es parteix de conceptes o matèries per arribar als significats que els expressen⁵⁹—, però amb la particularitat que els significats d'eixida són en una altra llengua.

Resulta molt interessant comprovar com aquesta situació es produeix, en grau divers, en bastants de les entrades del *Liber*. El cas més prototípic o extremat és el d'algunes entrades catalanes que no aporten cap terme o expressió que siga directament *traduït*, ni menys comentat en traducció llatina. Simplement funcionen com a rêtols temàtics/conceptuals que evoquen o remetent als significats llatins concrets (en forma al més sovint d'una o diverses frases variades o *synonyma sententiarum*) que apareixen tot seguit. És el cas de les entrades 877-889, 2286-2288, ja al·ludits, i que, fixem-nos-hi, reproduïxen—traduïts al català o no— els *rêtols* de l'obra font. O aquestes altres:

2309. Creença.

8066. Ofertes.

⁵⁹ G. Haensch et alii (1982:98)

8971. Prechs.

9591. Cecomendacions⁶⁰.

10475. Supplicació.

Aquest paper de rètol, ja no lèxic o fraseològic, sinó simplement temàtic —idèntic al del títol d'un capítol d'una gramàtica o qualsevol altre tractat—, apareix al *Liber* ocasionalment en alguna entrada, que llavors només es diferencia del capítol d'un llibre en llatí en el fet que té el títol en català, i que apareix en el lloc que correspon a l'ordre alfabètic del primer mot d'aquest. L'exemple més clar, i més aberrant, és el de l'entrada 8272, que per cert és un fragment sencer de l'obra de Perotti, del qual la primera frase introductòria —la típica pregunta catequètica dels *Rudimenta*— és repetida al principi, però en català. Cal dir, però, que es tracta de veritables excepcions. Un cas semblant podria ser el de l'entrada 11858, que en realitat és la còpia sencera d'una carta⁶¹, de la qual s'ha traduït al català tan sols la primera oració, que serveix de rètol.

Però, a part aquests casos certament atípics, una funció semblant en realitat té també la part catalana, com a mot/expressió-clau o mot/expressió-rètol, en les freqüents entrades on sols la primera de les formes sinònimes proposades (i *no totes*) equival és 'traducció' de la catalana: l'encapçalament català ha servit com a *ham conceptual*, o si volem com a fals hiperònim, d'una sèrie de mots relacionats en llatí, dels quals sovint es donen especificacions. Un exemple clar, i prototípic de moltes altres entrades semblants, seria:

⁶⁰ Error clar per *Recomendacions*.

⁶¹ Probablement extreta de l'epistolari de Gianmario Filelfo,

10471. Superbiós.

1. Abrogans. Abrogat qui [...]. 2. Arogans.
Arogat qui [...]. 3. Superbus, qui supra [...]. 4.
Gloriosus [...]. 5. Insolens est qui [...].

3- El tercer tipus de diccionari bilingüe seria aquell en què el 'lema' representa un significat (mot o expressió) —i no una *noció*, com en el tipus precedent— en una llengua, del qual es dona un altre o altres significants *equivalents* en l'altra.

D'aquest tipus de diccionari, també tenim una gran quantitat —potser majoritàries?— d'entrades al *Liber*. Són totes aquelles que presenten un mot, sintagma o oració que equival al de la part llatina, o que pot servir d'hiperònim real —i no enganyós— a la sèrie d'equivalències llatines —tant de mots com d'expressions. Evidentment, la llargària de les entrades no té res a veure amb aquesta tipologia, de manera que en aquest tipus trobem entrades mot català-mot llatí (9614), i entrades oració composta en català-diversitat d'entrades en llatí (10177), amb tots els graus de complexitat intermedis que puguem imaginar.

La segona observació sobre el tipus d'informació que hem anomenat 'traducció' afecta l'estructura general de l'obra: Cal partir de la constatació que la 'traducció' constitueix l'eix central de totes, o la pràctica totalitat, de les entrades del *Liber elegantiarum*. És difícil trobar-ne alguna sense, almenys en alguna de les formes —que ja sabem que no tenen per què implicar equivalència lingüística. Cal fer evidentment la salvetat d'alguns casos d'entrades catalanes sense text

llatí subsegüent, i que cal considerar sense cap mena de dubtes lapsus de l'autor o de l'impressor: 2926, 3669, 4725, 5200, 5201, 6348, 6354, 8226, 9132, 9666, 9667, 9669, 10296, 10297, 10710. També s'hi poden comptar alguns lapsus d'altra mena, com l'adscripció de subentrades llatines a entrades posteriors (4567.2., corresponent a 4566; i 10711.1. corresponent a 10710).

Els set tipus d'informació lingüística comentats anteriorment —des de les informacions gramaticals a l'*expositio*, passant pels *synonyma*, etc.— són igualment possibles, però no apareixen amb la regularitat i la sistematicitat de la 'traducció'. La seua presència depén, segons hem pogut constatar, més que no de les característiques o exigències dels elements lingüístics tractats, de la procedència del fragment en qüestió.

Aquesta constatació ens aboca a conclusions que considerem fonamentals: implica per part de Joan Esteve una supeditació total a les *fonts*, i, cosa que és molt més essencial, l'absència d'un criteri homogeni i en definitiva d'una tècnica —lexicogràfica, gramatical o retòrica— pròpia, capaç de dotar d'unitat l'ingent i divers material acumulat.

L'aparició absolutament aleatòria d'uns o altres tipus d'informacions com els comentats mena a una increïble diversitat tipològica d'entrades. Però no oblidem que a les possibilitats combinatòries entre tots els tipus d'informació microestructural cal acumular les combinacions possibles amb els diferents tipus d'encapçalaments en català. El resultat és la gran heterogeneïtat real que presenten les 12158 entrades del *Liber elegantiarum*.

No sabem si *totes* les possibilitats s'escauen realment. El que sí sabem segur és que unes determinades combinacions d'informacions microestructurals i de tipus d'encapçalaments macroestructurals són absolutament predominants sobre els altres. Per exemple és molt i molt freqüent el tipus: oració simple en català + diverses 'traduccions' (tipus 3) sinònimes en llatí (=traducció equivalent+*synonyma*) (entrades 11814-11820). És potser menys freqüent però també habitual el cas: mot sol +

traduccions (tipus 2) *synonyma + differentiae*, però aplicades només a alguns dels *synonyma + exemple + citació* (entrada 1105). Ben segur, encara aquesta freqüència és deguda a la procedència de cada tipus combinatori comentat: Fieschi en el primer cas, Perotti en el segon.

1.5.4. CONCLUSIONS SOBRE LA TÈCNICA DEL LIBER ELEGANTiarum.

Després d'aquest llarg excurs pel mètode de Joan Esteve pot resultar una mica decebedor arribar a la conclusió que no hi ha mètode. Voldríem matisar, tanmateix. Ara podem *afirmar* que no hi ha hagut l'aplicació d'una tècnica sistemàtica, i sobretot única i coherent, però sabem que han existit uns mètodes de treball, que han donat uns resultats concrets. Podem *identificar* i *descriure* quins són aquests resultats, i *distingir*-los entre ells. I sobretot podem *comprendre* per què, i per a què, es va arribar a aquests resultats i no a uns altres. Cosa que no ens sembla poc. Això ens hauria de permetre proposar algunes conclusions sobre l'obra de Joan Esteve i la seua posició en la lexicografia de finals de l'edat mitjana i del Renaixement.

La primera constatació, corol·lari immediat del tot el que hem dir, és la dificultat d'encabir el *Liber* dins una tipologia única de gènere lexicogràfic, o gramatical, per suposat en el context de la seua època. C. Buridant va assajar d'organitzar i sobretot integrar racionalment els diferents *tipus* d'eines lexicogràfiques de l'edat mitjana, tot distingint-hi

cinc components més importants, tenint en compte alhora l'evolució de cadascun⁶²:

- 1)-Glosses independents - glosses agrupades: glossaris
- 2)-Agrupacions onomasiològiques centrades en els conceptes o tècniques.
- 3)-Agrupacions onomasiològics de vocabulari centrats en un art del discurs: lexicografia i retòrica.
- 4)-Lèxics alfabètics semasiològics (unilingües/bilingües, reduïts/ampliats).
- 5)-Lèxic i gramàtica.

D'entre aquests components, el *Liber elegantiarum*, tot apartant-se del primer i segon components, seria difícil d'adscriure a un o altre del tercer o del quart.

En concret, no oblidem que C. Buridant considera que les obres del grup tercer "proposent des modèles ou des stéréotypes de discours postant sur un thème", i que per tant estan fortament orientats a l'ensenyament del llatí, o com a *vademecum* per a la seua utilització. Aquests models d'ús, amb una llarga tradició, tenen un desenvolupament important en el gènere del *colloquia* (amb noms com els d'Erasme i Vives) en el Renaixement. Caldrà recordar ací tot el que hem dit sobre les més modestes (i bilingües) *grammaticae proverbianti*? D'on beu el *Liber* a través de la deglució perottiana de les *Elegantiae sub specie proverbianti*. Buridant oblida ací tots els manuals de redacció epistolar, però no estem gens convençuts que n'hi rebutgés la inclusió, ja que són

⁶² C. Buridant (1986).

perfectament assimilables en el pla escrit als manuals de conversa. Com molt bé percep C. Buridant, "proposant des modèles de discours, la lexicographie médiévale touche, bien sûr, à la rhétorique, avec laquelle la frontière est mouvante"⁶³.

Però la proteïcitat del *Liber* no li permet tampoc d'estar absent del quart bloc d'obres, els lèxic precisament alfabètics de tipus semasiològic, que ja hem vist reflectir-se en part important de les entrades. Buridant al respecte també precisa que "une étape décisive est franchie, dans l'histoire de la lexicographie médiévale, avec l'apparition des lexiques ou dictionnaires langue vernaculaire-latin: leur objet reste le plus souvent la pratique du latin, mais ils témoignent que les langues vernaculaires peuvent être désormais prises en compte comme langues de référence"⁶⁴. Potser cal recordar ací, una vegada més, que, segons A. Rossebatiano Bart, la introducció del vulgar com a llengua de precedència té lloc "all'interno della scuola umanistica, attraverso i *vocabolari stilistici*, che hanno la loro origine nelle raccolte di sinonimi, utilizzati nell'insegnamento retorico"⁶⁵.

Finalment, el *Liber* tampoc no pot ser exclòs del cinqué grup, que demostra "le rapport étroit qui existe le plus souvent entre lexique et grammaire". I C. Buridant posa com a exemple fefaent d'aquesta imbricació, la presència en moltes obres *lexicogràfiques* medievals d'informacions com la *derivatio*, l'etimologia, de *differentiae*, etc.. El *Liber* no sols presenta aquestes informacions gramaticals i retòriques, sinó que n'acumula d'altres i les combina totes. En definitiva, no es pot oblidar que, a part de la tranposició d'entrades senceres va pesar en el

⁶³ C. Buridant (1986:19).

⁶⁴ C. Buridant (1986:20).

⁶⁵ A.R. Bart (1986:133).

Liber el model tipològic del *Catholicon*, que representa "le point de fusion entre glossaires et traités de grammaire". Un model d'indistinció entre lexicografia i gramàtica que, com ens ha recordat K. Jensen, també va seduir els humanistes, entre els quals dos dels padrins del *Liber*, Valla i Perotti.

En conclusió, en el 'model' particular d'obra que és el *Liber elegantiarum*, veiem confluïr no sols materials de procedència molt diversa, i en absolut exclusivament lexicogràfica, sinó models tipològics que justament qüestionen, amb la seua fórmula híbrida reeixida, aquesta adscripció excloent. Esteve assimila aquesta concepció polivalent en la seua obra, però no homogeneïtza les tècniques plurals —coherents alhora dins cadascuna— dels materials que incorpora. El gran eix o lligam que vincula tots aquests continguts és l'alfabetització i, secundàriament, la presència del català com a simple introducció a la part llatina. Tot i aquesta aparent unitat, són clarament perceptibles diverses tècniques sectorials —amb objectius també particulars— que impedeixen una catalogació unívoca de l'obra. D'ací la seua complexitat, la seua riquesa, el seu interès i la seua originalitat, però també la seua més gran feblesa, en impedir-li d'adaptar-se a les necessitats d'uns usuaris que, cada vegada més, disposaven d'eines més ajustades a cada ús. Dos insignes exemples ja comentats ens vénen a la memòria, i que il·lustren com la incorporació de continguts diversos, o l'adopció d'una tècnica finalment no estandarditzada, no impediren l'èxit de la seua comesa respectiva. En el primer cas ens estem referint als diccionaris de Nebrija, que sap integrar aportacions dispars, amb un exigent i renovador criteri selectiu, dins uns esquemes tècnics innovadors i pràctics. En el segon cas, estem parlant de l'adaptació alfabètica, tan pròxima del *Liber*, de les *Elegantiae* realitzada per Erasme en la seua *Paraphrasis*. Ací és el manteniment d'un criteri, potser discutible però unívoc respecte d'uns continguts homogenis allò que segurament en garantí, al costat de la quota innegable de geni personal, la considerable difusió. En oposició a aquests noms, l'opció pel manteniment en el *Liber* d'una excessiva heterogeneïtat, expressada no en els continguts, sinó en

la incapacitat selectiva, i sobretot en la tècnica d'integració d'aquests, sembla haver tingut uns resultats ben diferents. L'edició única d'Esteve i la seua incerta glòria, a banda de les raons de mercat gramatical suggerides més amunt, ens inclinen a valorar com a negativa —dins la perspectiva històrica, és clar— la seua decisió.

El *Liber elegantiatum*, així, no és el primer gran diccionari de la llengua catalana, ni tan sols és el primer diccionari de la llengua catalana⁶⁶. No és tampoc, de fet, un gran diccionari llatí. Però probablement sí que és un dels primers i més originals inventaris lèxico-gramaticals bilingües del Renaixement humanista. I especialment un gran repertori que, tot recorrent al català, el situa més a prop —ja que no al nivell— d'algunes mostres del millor humanisme filològic europeu.

⁶⁶ Després de totes les informacions aportades a l'apartat 1.4.2.2., i dels comentaris anteriors, queden desfasades afirmacions com que "es el más antiguo *diccionario* de una lengua neolatina, si entendemos como tal un libro lexicográfico de extensión considerable y de contenido superior a la mera equivalencia de unos centenares de voces en una lengua con las de otra" (Moll 1960 (1982:247)). O aquestes de J. Gulsoy (1964:115): "És, sens dubte, el més extens de tots els primers lexicons fets en les llengües neollatines".

1.6. LA LENGUA DEL **LIBER ELEGANTiarUM.**

Tot i que no és aquest l'objectiu central d'aquest estudi, no volem acabar de presentar un estudi filològic, textual i històric sobre el *Liber elegantiarum* sense referir-nos, ni que siga breument, a les característiques del seu llenguatge. I quan parlem del seu llenguatge ens estem referint, en particular, al català, al català de València. La llengua llatina, en Esteve, o almenys en el *Liber elegantiarum*, és en una proporció molt important, una llengua rebuda, tal com creiem haver demostrat al llarg dels capítols precedents. Correspon doncs als llatinistes especialitzats en la llengua de les obres originals, d'encarar-se amb aquest epígon de Valla, de Perotti, de Poggio. En realitat, com ja hem deixat clar de bon començament, la pretensió que ens ha guiat ha estat fonamentalment assentar les bases, i proporcionar els materials, per a un aprofundiment en la figura de Joan Esteve, en la significació de la seua obra, en el lloc que ocupa en la cultura i la filologia de la seua època, i també, òbviament, en les particularitats de la seua llengua.

Són en tot cas, un conjunt de camps que queden oberts, i creiem que convenient desbrossats, perquè els investigadors puguem dir-hi la seua. Potser el terreny més estrictament lingüístic —tant català com llatí— és un dels que, amb el tractament informatitzat de l'obra completa de Joan Esteve, queda més ben situat en aquest sentit.

1.6.1. Els estudis sobre la llengua del ***Liber elegantiarum.***

Com ja hem indicat en el capítol 1.1. d'aquest estudi, la primera aproximació aprofundida, i en alguns aspectes encara l'única, a la llengua del *Liber elegantiarum* ha estat la que va iniciar F. de B. Moll fa bastants anys. Ja en el seu primer treball sobre l'obra de Joan Esteve feia referència als arcaïsmes, valencianismes, o fins i tot italianismes de l'obra, a part de destacar altres punts del lèxic com l'interés de l'obra per a l'estudi de la formació de vocavles o de dialectalismes no valencians¹.

Uns anys després², tot i destacar la 'preponderància del llatí' fa una bastant completa aproximació al lèxic català, tot destacant-ne els italianismes i castellanismes. Alhora selecciona una sèrie de termes, que comenta encertadament, classificats en quatre grups, que posen de relleu la importància de l'estudi del lèxic del *Liber*:

- 1-Hàpaxs de forma o de significat.
- 2-Primera documentació de forma.
- 3-Hàpaxs de significat.
- 4-Primera documentació de significat.
- 5-Aportació de dades interessants per a explicar el significat.

¹ F. de B. Moll (1960 (1982:258-260)).

² Moll (1977 (1982)).

Posteriorment, encara va fer una darrera aportació en forma d'aproximació inicial als trets fònics i gràfics del *Liber*³, i que en molts punts no ha estat encara superada, ja que és l'única existent sobre la matèria.

Cal dir que, simultàniament a aquests estudis, i encara abans, ja hom havia començat a descobrir l'interés de diversos dels trets lingüístics del *Liber elegantiarum*. Ja hem puntualitzat com el *Diccionari Aguiló* incorpora molts dels mots del *Liber*⁴. Ja hem vist també com el *Diccionari-català-valencià-balear* no deixa d'aprofitar, de vegades massa acríticament, una part no menyspreable del lèxic del *Liber*, sovint explícitament a través del *Diccionari Aguiló*⁵.

Posteriorment, és també el lèxic del *Liber* el que sobretot ha rebut més atenció. L'obra d'Esteve ha estat consultada i al·ludida repetidament per Coromines en el *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana* per tal de documentar, en ocasions per primera vegada, alguns mots, com per exemple *blanca*⁶, entre molts altres.

³ Moll (1980 (1982)).

⁴ M. Aguiló (1914-1934 (1988-1989)).

⁵ Ja hem fet constar al capítol 1.1. que en alguna ocasió l'ànsia de trobar nous lexemes afavoreix una acceptació massa acrítica de determinades formes, com és el cas de *cubdurós*, que cal corregir segurament *cubdiciós*.

⁶ *DECLC*:I, 823. Tanmateix, ens sembla incorrecta la datació del *Liber* el 1472, després de les evidències que hem comentat sobre la seua redacció final, posterior segurament a 1487.

G. Colon i A.-J. Soberanas⁷ destaquen sobretot l'element valencià del lèxic del *Liber elegantiarum*, i critiquen les afirmacions del Moll en el sentit que aquest element hi és poc perceptible —tan sols en la terminació *-e* del present i en pocs mots— i que alguns trets lèxics no són ni tan sols pròpiament valencians, com *enconar*, *adonques*, *empeguit*, etc..

G. Colon, en el seu *Estudi preliminar a la impressió facsímil del Liber*⁸ també es concentra en el lèxic per destacar que gran part de l'interés de les documentacions lèxiques d'Esteve, a diferència de les d'altres lexicògrafs posteriors, és que no parteix de cap font catalana anterior i per tant "és el d'Esteve l'únic i excepcional repertori autèntic, forjat d'una peça". Així "podem asseverar rodonament que pertany o ha pertangut a la modalitat valenciana" el numeral *dos*, aplicat al femení, i mots o expressions com *seure*, *assentar*, *saber greu* i *saber mal*, a part de molts altres. També destaca molts altres termes que, si no són valencianismes, defineixen un "ambient valencià". Continua destacant alguns cultismes per acabar demanant-se si existeix al *Liber* la paraula *vermell*⁹.

Altres autors han consultat sovint el *Liber* i han fet interessants observacions sobre alguns dels usos lèxics i sintàctics d'Esteve. Així, J. Colomina¹⁰ comenta alguns aspectes sintàctics no gaire estudiats encara, i menys advertits al *Liber*, com la construcció *que*+infinitiu (*què fer*, entrada 4779; *què mengar*, 5188; *qué menjar*,

⁷ Colon/Soberanas (1986:44-50).

⁸ G. Colon (1988).

⁹ Podem assegurar que no, però sí la forma *vermella* (entrada 2592).

¹⁰ J. Colomina (1991:54-56, 80-81).

7908), o la partícula emfàtica *ell*, a part de fer alguns sucosos comentaris lèxics.

Sense pretendre de cap manera esgotar l'anàlisi lingüística del *Liber*, que d'ara endavant podrà portar-se a terme amb uns instruments molt més complets i efectius, la nostra intenció és aportar algunes poques dades més a aquest coneixement de la llengua de Joan Esteve des de la nostra proximitat a la seua obra.

1.6.2. Caracterització de la llengua del *Liber elegantiarum*.

1. Aspectes gràfics.

a) Els errors.

És un tret dissortadament característic de l'incunable del *Liber elegantiarum* la gran profusió d'errors, que han estat repetidament destacats i comentats. Ja n'hem donat una classificació, que creiem reveladora, en el capítol dedicat a la impressió per Paganino Paganini. Ací pretenem tan sols comentar-ne algun aspecte més des d'una altra perspectiva.

Des del punt de vista de la tipologia d'errors, podríem classificar-los atenent a la forma en què s'ha produït la confusió, i a les grafies implicades. En aquest sentit podem parlar al *Liber* dels següents¹¹:

—Metàtesis: 616 cuitat (ciutat), 772 apartar-es (apartar-se), 884 linagte (linagte), 1011 desiajdes (desijades), 2559 nobel (noble), i moltes altres.

—Confusió de lletres: N per M: 701 àmimo (ànimo); E àtona per A: 1172 públiques (públiques); O per A: 1296 bomtal (bonítol), 1385 cadafol (cadafal); O per E: 2181 confortaren-le (confortaren-lo); VU (UU) per U: 1500 qualseulla; TU per VI: via (tua); C per T: estlau (esclau); T/C per E: 10387 sereta (streta); Ç per C: 1557 cedac, cavalleric, Camora, Saragoca, 1656 confianca, 1660 forcar; L per I (j): Com volgués la cloure (Com volgués ja cloure); R per T: 2396 navegat (navegar).

—Confusió de grups consonàntics: GI per GR: 1207 cobegrós (cobegiós), emigrós (enugiós); BI per BR: cabra (cabia); CIJA per DIA: balandiar

¹¹ En les citacions de paraules o expressions del *Liber* no donem sempre la referenciació, ja que es pot consultar directament en els exhaustius índexs de formes amb localització que adjuntem. Quan ho fem, el número de l'entrada on apareix l'expressió acompanya aquesta sense més especificacions.

(balancijar/balancejar); NI per M: 1296 bomtal (bonítol);
TI per N: 1360 canfa (catifa); DICI per DUR:
cubdurós (cubdiciós);

Certament, algunes característiques no poden considerar-se pròpiament errors, sinó trets gràfics propis dels fluctuants hàbits escripturaris de l'època, com l'ús de NB en comptes de MB: 2562 desenbolicà. Altres trets, en canvi, tenen una interpretació més dubtosa, ja que poden reflectir alhora una pronúncia massa relaxada per a l'època, o bé la descurança d'un tipògraf no habituat als aplecs consonàntics del català: és el cas de la reducció de certs grups consonàntics com RBS } RS: 1174 bars (barbs); o RTS } RS: 1811 cors (corts).

En algun cas, el parlar venecià d'algun tipògraf pot haver deixat la seua empremta, com en 2187 mader (mare).

b) Les grafies.

A) Irregularitats del sistema original.

El sistema gràfic de l'incunable del *Liber elegantiarum* presenta moltes vacil·lacions i irregularitats, plenament dins els hàbits de l'època, i que en part ja han estat al·ludides i comentades amb molt d'encert per F. de B. Moll. Nosaltres no podem pretendre més que ampliar en algun limitat aspecte aquestes aportacions.

Tot i l'asistematicitat que acabem de comentar, hi ha alguna norma, més aviat tipogràfica, que se segueix amb prou regularitat, bé que, com ja hem comentat en parlar dels criteris d'edició, la nostra

presentació pugua apartar-se'n per seguir l'ortografia actual. Una d'aquestes normes és, com ha estat especificat, la grafiació regular de *v* en inicial de mot, i de *u* en interior, independentment del valor vocàlic o consonàntic del so. Aquesta regla, tanmateix, es trenca en algun cas molt esporàdic, que nosaltres en tot cas hem regularitzat com la resta: 1047 uolia, uens.

B) Grafies vocàliques.

1) Tot i que pot —i probablement hauria de— ser considerat com un dels més habituals errors tipogràfics, potser és convenient de tornar a deixar constància ací d'un tret que, si més no, resulta sorprenent en el text d'un autor valencià: la freqüent vacil·lació entre E àtona i A: 1172 públiques, 2434 malavanturat (però 2435 desaventurat), cubertas, 2546 desagellades les letres.

Aquesta tendència a l'escriptura com a A de determinades E, tot i que en absolut no invalida sí que podria relativitzar, en algun cas, la constatació al *Liber* de fenòmens fonètics considerats típicament valencians, com la presència de A per E en certs lexemes, que comentarem en parlar dels aspectes fònics. Podria també qüestionar la fiabilitat, i novetat per tant, de grafies com 5160 jamecar, 5175 jamequant (al costat de 8606 jemeques), 5243 ranyinós, etc.

2) Tampoc no podem deixar de reflectir ací un altre tret gràfic igualment atribuïble amb tota probabilitat a la mala traça dels tipògrafs: la confusió de A en O, o vice-versa. Així en el primer cas, tenim 1385 cadafol (cadafal), 5634, 5653 i 5671 cosa (casa), 5676 salo (sala), error també comú en llatí, fet que evidencia que no es tracta d'un fet fonètic del català: 885.15. adequori (adequari). En la direcció contrària,

confusió de O en A, hi ha 5368 pilata (pilota), 5398 passa (posa), 5443 carb (corb).

Com en el cas anterior, aquestes constatacions ens haurien de fer prendre amb precaució la validació de determinades formes com *albocora*, tot i que Moll¹² aporta altra documentació catalana que avala aquesta mateixa grafia. La prevenció, però, queda formulada.

3) Com és habitual en l'època, tenim certa fluctuació de les grafies per a representar la semivocal palatal. Així i tot, sembla predominar absolutament la grafia Y: 77 cuyta, 1054 cuyt, 2194 conduyts, spay, 2370 cuydar, 2371 cuytar, 3273 etc. remey, 6583 luyta, luytem; huy, huyt. Però no deixa de ser present també la grafia I: 1181 rei.

4) Pel que fa a pronúncies que hauríem de considerar vocàliques també trobem, i més si cal, alternança de grafies. Pel que fa a la posició hiàtica, apareix Y en: 1370 cayment, 4865 hoyr, 7947 hoydes, 11097 hoyràs, 6418 etc. raym, rayms, 9735 etc. ruyna, 10649 royna, 12113 hoyt; al costat de I: 871, 6530 ruina, 4640 rahim, 11293 jahia, i encara 5167 jahiha, 12114 crehia, i altres. En posició únicament vocàlica també apareix de vegades Y: 4929 hytròpich, 11456 hyvern, etc..

C) Grafies consonàntiques.

¹² Moll (1977 (1982:293)).

1) Grafies de sons palatals.

a) Tal com ja va advertir Moll, el so palatal sonor africacat presenta una gran variació de grafemes, que comprenen els habituals avui i diversos altres. Entre les grafies no habituals avui cal esmentar sobretot la G: 980 asagà, 1992 gloriegàs, roga, 1183 etc. miga, camaroga, 1607 corega, 9508 rebugar, 9689 rebugà, 12110 desiga, i altres ja esmentades per Moll: legament, migania, proïga, migà, enuga.

Fixem-nos, però, en les freqüents alternances amb l'altra grafia habitual, J (en l'incunable representada indistintament per *i* o *j*): 478 mija, 534 mijà, 4130 enujós, 11486 enujat, desijar, etc..

Una altra grafia molt freqüent és GI: 3515 envégia, 6181 envegrosos (envegiosos), al costat, però de 11740 envegosos; 5652 lòngia, etc..

Al costat d'aquestes grafies, trobem les normatives actualment. Estan ben representades les formes TG (o TGI) i TJ, i amb una distribució bastant regular: metge, metges, metjar, metjaràs, linatge, jutge, jutjat; però també 6956 etc. jutgar, i encara 7950 jutgiàs.

b) El so palatal africacat sord presenta igualment grafies alternatives, bàsicament CH i X. Sens dubte la primera és predominant, tot i poder confondre's, fins i tot en el mateix mot, amb el valor d'oclusiva velar sorda: 1590 etc. chich, 1593 etc. chicha, 968 etc. chichs: però ja: chiquea, chiques, chiquet. Vegeu també: 1608 penacho, pennacho, pennachos, 1679 empachar, 2690 spachar, 1568 chamellot, i encara 3102 chiamellot, per reforçar el valor palatal, al costat ben bé de 11537 xamellot; igual com dues vegades clocha, enfront d'una sola cloxa. Un altre cas de grafia X interna per al so sord és 5365 flexa. En final de mot trobem encara altres grafies per al mateix so, G/IG/ICH: mig, fastig, leig, fuig, i empaich.

També el so palatal fricatiu sord presenta aquesta grafia X: aquexa, aquexos, congoxa; que alterna amb IX: aqueix, leixe.

c) El so palatal consonàntic sense vibril·lació és representat per Y: 2366 reya's, 233 etc. yo, 4307 ya. Encara que trobem també les variants 5146 etc. jo, 224 etc. ja. Es dóna el fet, però, que hi ha una distribució absolutament oposada de les ocurrencies en cada cas: mentre en el cas de *jo*, excepte en sis ocasions la grafia majoritària (més de noranta aparicions) és amb Y, *ja* presenta una proporció pràcticament inversa.

d) El so palatal nasal és representat bastant regularment per la grafia NY en pràcticament totes les posicions: 220 etc. etc. any, 5243 ranyinós, 5592 laganya, 5549 laganyós, 107 laganyosos, tonyina, etc. En algun cas aïllat, però, trobem grafies anòmales: 3895 estrénier (estrényer). S'hi pot percebre potser una certa empremta dels hàbits tipogràfics italians en alguna mostra de grafies híbrides, com: 5514 compagnia. Es constata de vegades una absència de palatalització, que comentarem més endavant.

e) El so palatal lateral presenta grafies alternants bàsicament entre LL i L. En principi de mot predomina encara la grafia simple: làgrima, lauger, lavòs, lega (lletja), letres, libre, liurí, loch, etc.. Però també hi apareix, molt ocasionalment LL, i davant totes les consonants: llahor, lletres, llit, lloar, llurs. Com a medial també continua l'alternança, però amb clar predomini de la grafia doble: 1395 etc., etc. callar, enfront d'un sol cas de 1447 calà-la; deu vegades, capellà, però una 1964 capelans; en altres casos el predomini sembla invertir-se en favor de 2558, 2618 etc, deliurar, i un sol cas 9968 delliurà; també 541 alargar, enfront de 587 etc. allà, 460 allada, etc.. Només hem documentat un cas de grafia IL: donzeila —al costat de donzella, donzela, etc.— potser a causa d'una simple errada o potser induït per el contingut semàntic del

terme. També hi trobem ultracorreccions com: 7422 senyallat, 3248 eguallar.

En posició final, també hi ha variació, tot i que igualment amb clar predomini de la grafia doble, amb molts casos: ell, consell, pentenill, coll, poll, rull. Enfront hi ha casos aïllats: 4572 éls (ells), 5325 él (ell), 11002 consel. Es donen també ultracorreccions: 1374 fill (fil), 2769 fell (fel, feel).

2) Grafies de sons alveolars.

a) Els sons alveolars sibilants presenten grafies molt variades i vacil·lants, que poden induir a pensar, com veurem que ja ha estat insinuat, en importants variacions fonològiques. Ací ens limitarem a reflectir el fet que la grafia C apareix en molts casos per Ç: 593 usanca, 1364 cabates, cafrà, cavalleric, cedac, forcar, faca (faça), Camora, 11598 sforçaré. Però el cas oposat també es dona: 2492 lançe, 7779 sforçes, 9948 sçriu-me, 11587. Yo-m parteixch de açí. En relació a la confusió de grafies corresponents als sons de [z] sonora i [s] sorda (S/SS/Z/C/Ç), hi farem referència en parlar dels sons.

Un cas particular, ja anotat per F. de B. Moll¹³, és el de l'alta freqüència de la grafia S líquida, que afecte no sols els mots començats per ES+Consonant en llatí, sinó molts altres començats per EX- (H)OS-AUS-, o DES-, afegim nosaltres, com 2690 spachar, 10368 spachí; a

¹³ Moll (1980 (1982:311)).

banda de: spital, 9804 sbromar, 9810 scommunicat, 1804 scusa, 6128 scorchat i els ja coneguts scur, sciència, smortir, smolar, spay, 12115 scala, 12117 spasa, sforç etc..

Un altre cas habitual és el manteniment de la grafia etimològica llatina en la terminació amb l'aplec -TI-: 2557 sentència, 1241 beneficència, sciència; mots en els quals és evident el pes del cultisme. Això quan no es tracta de simple confusió amb -CI-: 1479 atí (ací).

b) El so alveolar lateral pot aparèixer grafiat indicat una geminació o no. En nombrosos casos es troben vacil·lacions: 3998 excelent, 4006 exceleix, però 4001 excel·lir; 5388 repelir, però 9656 repel·lir, sollicitut, i sol·licitut, etc.. És possible que una grafia o altra no reflectesquen tant pronúncies diverses com un major o menor respecte a la grafia llatina, és a dir un cultisme purament gràfic.

c) Els sons alveolars vibrants simples i múltiples són representats per grafies normalment diferenciades, R i RR respectivament, però que en algun cas apareixen confoses. En efecte trobem casos de confusió de grafies en els dos sentits, però sobretot de R en comptes de RR: 908 aremorar, 1339 bujoró, 1685 concorent, 1876 interogar, 2485 càrech, 11532 avoreix, 1607 corega, però 1853 correaga, etc.. La fluctuació afecta fins i tot les posicions inicials, en casos molt excepcionals com 9680 rrefugi.

Un altre fenomen, de base fonètica, és la desaparició de les grafies vibrants simples tant en final absolut com sobretot seguit d'altres morfemes, nominals o pronominals: barbés, baxadós, i 698 aparta-se. Aquest últim cas verbal, que trobem aïllat, podria ser un simple error.

3) Grafies de sons velars.

a) La grafia del so velar oclusiu sord és extremament variable en el *Liber elegantiarum*. Presenta, en principi aquestes possibilitats: C, QU i CH. El fet es complica perquè el tercer representa també el so palatal africad sord. Exemples d'aquesta variació aleatòria són, entre molts altres: 237 tocha, 1156 banchals, 1549-1553-1555 cerquar, 1641 closqua, 2201 cocha o cuynera, 2200 coch, 2202 coqua de pasta, 2203 secha (seca), 10558 arranchar, 10578 tanchat, 10587 tanqua, 10588 tanchades, 10590 tanquà, 9998 sepulchre, 5372 sepulcre. Vegeu una vegada més la possible confusió amb el so palatal en 9444 choch.

Un fenomen original és el que es produeix en els plurals, quan hi ha l'aplec del so velar i l'alveolar sibilant sord, combinació que es grafia X, o XS: 76 affalaxs, 10006 spinax.

Un altre fenomen cultista pot ser la tendència a certes geminacions gràfiques, d'altra banda molt habituals en tots els autors, com 268 accusant, etc.

b) Un cas semblant es produeix en la grafia del so velar oclusiu sonor, amb diverses possibilitats G i GU. Com per exemple 1122 bagassa, 6163 etc. bagasses, però 1172 baguasses, i també 2787 vingessen.

Aquesta inseguretad gràfica amb les velars sonores s'estén també a altres posicions, com semblen indicar certes grafies estranyes de l'estil de 588 anglués (anglés) o encara 1090 i 1998 haugués.

4) Altres grafies.

a) Entre les grafies del so nasal bilabial es pot constatar bastant vacil·lació en la geminació, com es comprova en 1667 comoure, 1757 comogut, però 1719 commogut. En algunes ocasions les formes simples podrien ser degudes simplement a la no representació de l'abreviatura corresponent.

b) Les oclusives sordes finals presenten també certa vacil·lació gràfica: 1011 rebud, sabud, ajud; enfront de rebut, sabut, consuetut. Les labials, menys freqüents, presenten més estabilitat, però amb certes variacions: prob/prop, sab/sap.

c) És també molt variable l'aparició de la grafia H, que no segueix gaire criteris etimològics: aderir, 2490 desonestament, oÿt i hoÿt, lohar, i moltíssims casos més, etc.. Cal dir que deixa d'aparéixer en moltes formes del verb haver, sobretot en la primera persona del present: 9064 Prou t'é avisat o informat. Aquesta vacil·lació, combinada amb altres, provoca variants formals tan diverses com: ydròpich, itròpich, ytròpich, hytròpich.

d) Finalment, cal remarcar que es produeix sovint en l'incunable aglutinacions gràfiques —deslligades en la *versió d'eixida* de la nostra edició—, de les quals la més habitual, però no l'única, és la de la preposició *de* i els articles definits següents: 245 ales, 249 dela, 253 atu, 253 ami.

2. Els sons.

A) Els sons vocàlics.

1. Vocals anteriors

a) Un fet que ha estat posat sovint de relleu en relació amb el *Liber elegantiarum* és l'obertura de la vocal E en A de certs mots, que caracteritza les parles valencianes i moltes de les occidentals. Aquest fet, en efecte, es pot constatar al *Liber*: 10661 atraure, 10558 arranchar o 907 arrancar, i derivats, 10584 meravellat, 10418 standarts; i també: ariçats, aricats (ariçats), ariçó, lauger, maravella, sancer, laganya, lanzols, etc.. Potser un cas excepcional és el que podríem considerar una ultracorrecció: 4010 exemplar (examplar). Un fenomen semblant d'ultracorrecció, però en posició inicial, estem temptats de veure en 3999 exella (aixella).

b) Altres opcions vocàliques s'hi han vist també com a característiques d'un text valencià¹⁴, com 10303 sorigot, per serigot o xerigot.

¹⁴ Colon (1988:22).

c) També és comprovable una tendència a la fluctuació entre E i I en dues posicions fonamentalment: en contacte amb palatals i en els prefixos cultes. Del primer cas tenim: cinyir, tinyir, envillir; i l'equip següent: enginy, inginy, ingeni, ingeny. Del segon: enduhir (induir), envehir (envair?), 64 entenció; al costat de: 83 indurit (ll. indurato), indivinar, induhit, etc..

2. Vocals posteriors.

a) Tal com ja va percebre en part F. de B. Moll¹⁵, al *Liber* es pot constatar alguna tendència cap al tancament de O en U en determinades posicions: 85 uberta, corrumpre, 2379 etc, cubert, cuberta, cubertas, cubertora, 2363 suspita, 2375 cubdícia, cubdurós (cubdiciós) i cupdiciós, 8298 perturbacions, urina, però també orina. Però en altres casos es manifesta una certa vacil·lació o una tendència a l'obertura, almenys de forma gràfica, potser per ultracorrecció: 2430 destrohír, enfront de 2544 destruhír, 2438 Déu-o-sal (Déu us salv).

b) En alguns casos, la poca fiabilitat tipogràfica de l'incunable ens fa dubtar si estem davant una errada o fenòmens de reducció vocàlica i generació de consonants de suport: 6161 durmenge, en l'única documentació del mot.

3. Altres fenòmens vocàlics.

¹⁵ Moll (1980 (1982:309)).

a) Cal destacar les freqüents afèresis vocàliques que, en contacte amb mots anteriors acabats en vocal, són reflectides en l'escriptura: 4756, 4760 a·pendre (a aprendre), 1873 o·cabar (o acabar), 1235 Bé·m conselles com a·mich.

B) Els sons consonàntics.

1. Consonants palatals.

a) Ja hem comentat la gran variació gràfica dels sons palatals sonors. Ací volem remarcar la quasi perfecta sistematicitat amb què apareix el dígraf TG/TJ, almenys aplicat a les terminacions *-atge/-etge*, derivats del sufix romànic *-ICU*, sense excepció: *boscatge/boschatge*, *guiatge*, *solatge*, *formatge*, *ymatge*, *companatge*, *linatge*, *damnatge*, *patge*, *beuratge*, *misatge*, *pontatge*, *salvatge*, *fetge*, *metge*, *setge*, *relotge*, *jutge*, d'una banda; i de l'altra: *platja* o *placja* (error clar per *platja*), *assetja*, *assetjà*. D'aquest llistat, potser cal destacar en primer lloc: *relotge*, amb una sola ocurrència; i *jutge*, ja que sí que apareix *jugar*, en diverses ocasions, però sempre amb el sentit de la grafia normativa actual. En segon lloc comentar que les terminacions G/J, paral·lelament, presenten una regularitat etimològica semblant. Els verbs derivats en *-ejar*, sempre amb la grafia G/J, o bé GI (però mai TG/TJ): *bandegar*, *oradegar*, *tartamudegar*, *follegar*, *favoregar*, *afavoregar*, *favoregiar*, *desigar*, *enfastigiar*, *desijava*, *enujava*, etc..

En altres casos hi ha una mica més de variació: *mija*, *mijà*, però *mitges*. Al costat de 1011 *desiajdes* (*desitjades*), 1607 *corega* (*corretja*), 5887 *leja* (*lletja*).

b) Les consonants palatals nasals presenten algun cas de no palatalització, com ja va indicar Moll: 76 enganosos, enganada, engana.

2. Consonants alveolars.

a) Ja fou destacada per Moll¹⁶ la freqüentíssima confusió que, almenys gràficament, el *Liber* oferia entre les grafies sibilants alveolars sordes i sonores, és a dir, entre S, SS, Z, C, Ç, i encara TZ. Tot i que la falta de regularitat és un fet normal als segles medievals i, a València sobretot després, l'extensió del fenomen en la nostra obra, com ja hem indicat en parlar de la seua impressió a Venècia, potser demana explicacions que no estem en condicions de donar de forma segura. L'atribució de les causes a un incipient *apitxament* optser és arriscada. Altres causes, com hem insinuat, podrien ser purament circumstancials: la composició tipogràfica per un llec en català, fet que explicaria moltes coses més. En qualsevol cas, els exemples es podrien ampliar indefinidament: SS } S: 961 assignar, 963 asetjà, 964 asajar, 972 asaltar, 975 asaja, 980 asagà, 1096 volguesen, 1289 bosichs; S } SS: 1233 bessar; 1244 bessa, 1267 bessar, cossa, comessa, cortessà, 2178 bessava't. La fluctuació s'estén a la Z. Així, tenim vacil·lacions Ç / Z: Camora/Zomora, caça/caza, lança/lanza, lanzols, importanza, conexenza, etc.; i encara potser un italianisme: dolcetza, a comparar amb dolçea; i a TZ / TÇ: setze, però 2464 dotçe.

¹⁶ Moll (1980 (1982:310-311)).

b) Un altre fenomen del *Liber* característic de l'àrea valenciana i d'algunes altres del domini occidental del català és la palatalització que afecta la consonant alveolar sibilant sorda en determinades posicions, en concret davant la velar, en el grup -SK- (-sc-, -squ-). Això es manifesta en algunes arrels, per raons probablement analògiques: peixcar, peixcadós. Però sobretot es manifesta en les freqüents palatalitzacions dels infixos verbals *incoatius* de la tercera conjugació. En realitat, com era normal en el català de València a finals del XV, el procés és encara incipient, almenys en la llengua escrita, i s'entrecreu amb el creixent predomini de les formes incoatives en -ISC-.

La variació morfològica, fonètica i gràfica al *Liber* és total. Ací només volem reflectir la variació fonètica cap a la palatalització, del subjuntiu, que representen formes com: succeheixca, puixca, parteixcha, vixcha, vixqua, ixqua, pereixch, mereixch, favoreixch, parteixch, atribueixch, puixch, falleixques, mereixques, vixques; fins i tot en l'imperfet: vixqués, ixqués, hixqués. Tot i això, hi ha encara resistències, almenys gràfiques, representades per formes plenament clàssiques com: meresch, pusch, pusth (pusch), ischa, provesques, presques (peresques), favoresques; i sobretot per formes mixtes de compromís: merexqua, favorexsch, enfelloneixsch, refereixsch, puixsch, etc., etc.. El fenomen absolutament predominant és, però, la marca d'una manera o altra de palatalització, que afecta tota mena de verbs i formes flexives. Aquest és potser un índex que ens confirma el caràcter poc o gens arcaïtzant de la llengua del *Liber*, i doncs molt representatiu de la seua època. Conseqüència, segurament, de les pretensions no literàries de l'obra, particularment en relació amb la llengua vulgar. Aquesta actitud, i aquestes concrecions lingüístiques es poden constatar, però, en obres

valencianes coetànes d'un tarannà 'literari' especial, gens arcaïtzant tampoc d'altra banda¹⁷.

c) Un fet comentat per Moll fou igualment la gran quantitat de genèrics amb el sufix arcaic en -EA que trobem al *Liber*. Això és cert, en efecte: agudea, legea, bellea, vellea, pobrea, asprea, grossea, abtea, avinentea, chiquea, sutzea. Però cal remarcar també la presència important de formes amb la terminació -ESA: saviesa, malesa, fortalesa, noblesa, simplea, peresa, altesa, infantesa, i encara amb la variant -ESSA: largessa (llarguesa), saviessa, malessa, fortalessa, infantessa, avinentessa, franquessa. Resulta, creiem, molt significatiu comparar la gran coincidència entre les dues darreres sèries, i en canvi la presència de mots molt més populars en la primera: qualitats físiques, i negatives, enfront de socials i positives amb la terminació -ESA/-ESSA. Aquesta oposició podria segurament reflectir, inconscientment però translúcida, la via d'arribada de les respectives sèries de mots, amb la terminació incorporada. Fixem-nos en l'oposició chiquea-infantesa, que representa una clara divisió de móns lingüístics.

d) Ja hem fet referència a alguns trets de les alveolars vibrants, en concret a la seua tendència a la desaparició en final de mot, sobretot seguit de -S. Aquest és un fenomen general al *Liber*, i àmpliament atestat a l'època en l'escriptura valenciana: volentés, lagotés, flòs, caçadós, segadós, cambiadós, peixcadós, regidós, embaxadós, etc.. Encara que també trobem molts casos de manteniment: volenters,

¹⁷ Vegeu les interessants observacions sobre aquest aspecte en la llengua de l'*Spill* de Jaume Roig, per R. Cantavella (1984), i sobre la llengua del *Tirant*, en A. Ferrando (1989d).

caçadors, segadors, canviadors, embaxadors, traïdors, marmessors, cellavors, sellavors, etc., etc..

3. Altres fenòmens consonàntics.

a) Alguns trets poden ser simplement el resultat d'un error tipogràfic, però també indicis de determinades tendències fonètiques. Com per exemple la geminació de les velars sonores en aplecs consonàntics: 8106 aretglar. O la reducció de determinats grups consonàntics, tant medials: 1869 costrényer. Com finals: 1174 bars (barbs), 1811 cors (corts).

b) Un fet relacionat potser amb aquesta tendència és el reforçament -T darrere R final, com a resultat d'un fenomen d'ultracorrecció que perviu encara en l'actualitat en alguns parlars: 1098 fert (fer).

c) Igualment, davant consonant alveolar, es pot constatar una clara tendència a l'assimilació, és a dir, a no reflectir gràficament la bilabial nasal etimològica, com: 1605 circundar, 1606 circunspecte, 1659 confort; i potser: fenta.

c) Finalment, sembla constatar-se ja una tendència cap a la caiguda de les velars sonores intervocàliques en context velar, àmpliament documentada en català¹⁸: 9842 ruat, 750 rues, 5657 5782 rua.

¹⁸ Vegeu DCVB, 'rua'.

3. Aspectes morfosintàctics.

1) Morfologia nominal.

a) Es pot identificar algun ús arcaïtzant de mots en singular amb restes de nominatiu: 1001 etc. Atén de estar sans o aparella't a tornar. També: costums.

2) Demonstratius i díticis.

a) Les formes dels demostratius del *Liber elegantiarum* són les següents:

—*Aquest, aquesta, aquests, aquestes; est, esta. Açò*

—*Aqueix, aquexa, aquexos, aquexes. Axò*

—*Aquell (aquel), aquella, aquells, aquelles. Allò*

Malgrat aquesta clara distinció entre graus de dixi, tant en els adjectius com en els pronoms neutres, una revisió de la proporció dels usos respectius indica que el grau intermedi, en els determinants, podria considerar-se residual, mentre que en els pronoms és normal. Així mateix és considerablement reduït l'ús dels demostratius no reforçats del primer

grau. En el segon no semblen haver-se utilitzat al *Liber* els demostratius no reforçats.

En els dítics també es pot veure reflectida la distinció tripartida:

—*Ací*

—*Aquí*

—*Allí, allà.*

Cal dir que també hi trobem la forma *acens*, però sempre dins l'expressió *per acens*.

Tant en els demostratius com en els dítics és palesa la clara distinció entre els tres graus, que es manifesta en els equivalències llatines que Esteve dona a aquestes formes. Un exemple diàfan de la consciència lingüística d'Esteve en aquest punt podria ser:

2431. De acó o de aquest loch.

1. Hinc.

2432. De aquí o de aqueix loch.

2. Istich.

Encara que, en algun altre cas les equivalències potser no són tan unívokes: 252 açò (ll. istud).

3. Adjectius.

a) Ha estat ja comentada la presència d'algun tipus de moció de gènere¹⁹ en els adjectius qualificatius del *Liber*, com: alegra, verda, pobra, pudenta; enfront de: fort malaltia.

4. Morfologia verbal.

a) Indicatiu.

Ja F. de B. Moll remarcà que tot i que la presència de la terminació *-e* de la primera persona de l'indicatiu és habitual (ame, ensenye, t'anime, demane, gloriege, preege, etc.), també és molt utilitzada la forma sense morf ple, fet aquest gens infreqüent en el context de l'autor: yo·t prech, yo·t consell, yo·m marvel, 12111 Yo·t confés la veritat, 12124 Yo·m coman a tu, etc..

També altres persones del mateix temps presenten formes fortes, com: 7523 no y mir mal (ll. non mea opera neque culpa venit), 10967 mirs, tots dos de merir (meréixer); 1111 etc. requir, 11795, de requerir. També s'hi constaten formes irregulars, com: muyr, deig/deg, oig/hoig.

Respecte de l'imperfet, es localitza una forma del verb haver, 1981 havea, que podria ser simplement un error més per la regular i freqüentíssima: havia

¹⁹ Vegeu E. Casanova (1983, 1985).

Pel que fa al futur i el condicional, un tret encara no comentat és la presència de formes analítiques, com: 12017 yo me n'iria volant en aquexa alqueria tua e donar-m'ia plaer, pel que fa al condicional; 8631 yo't despullaré tot nuu e açotar-t'é, per al futur.

Pel que fa al perfet simple, cal advertir la presència de les formes arcaïtzants en *-ist*: anist, offerist, oferist, metist, prometist, acceptist, apareguist, venguist vinguist, i encara fuyst, etc.. Altres formes fortes són: dix, molt predominant; al costat de: digué, amb una sola ocurrència.

b) Subjuntiu.

En relació amb el present de subjuntiu, i amb el d'indicatiu, cal constatar la introducció de formes amb l'infix *incoatiu* en *-ISC-*, normalment palatalitzat, tant en indicatiu: exercix, obeïx, provehix, seguix, induhixen, resistixen; com en el subjuntiu: adquirixques. És molt interessant constatar com, malgrat la immensa quantitat de formes gràfiques que combinen formes amb infix amb *-i-* i amb *-e-*, no n'hi ha ni una sola que presente la forma amb *-i-* sense palatalitzar. Amb una sola excepció, els verbs eixir i viure (ischa), que no són *incoatius*, i presenten ja la *-i-* en l'al·lomorfo del radical. La presència de la *i*, per tant, semblaria estar sempre induïda per la palatalització, i no al contrari²⁰. Siga així o no, encara són una proporció major els presents amb formes amb formes amb *-e-* palatalitzades, o fins i tot sense palatalitzar: parteixcha, falleixques, i favoresques, provesques, envelesquen, en el subjuntiu;

²⁰ Dec la suggerència d'aquest punt de vista a Jordi Colomina. La forma 2989 merix, si no fos un error, demostraria la força de tancament vocàlic de la palatalització, fins i tot en verbs amb la *e* en el radical.

segueixsch, constitueixsch, atribueixes, dependeix, corregeix, encrueleix, perverteix, guarexen, succehexen, reblexen, etc..

Un tret que no hem vist advertit és la presència de subjuntius sense terminació, en particular en frases fetes: 1059 m'ajud Déu, 2460 Déus ho port a bona fi, 2438 Déu-o-sal.

L'imperfet de subjuntiu presenta sempre formes amb -s-, i alguna de la primera conjugació amb la terminació -és (anés, plorés), que segurament, com ja advertia Moll, cal interpretar com un dels molts errors del *Liber*.

Moll remarca també altres particularitats verbals com les formes imperatives: 1035 avet-me, 11366 vis (vist), preniu. I també algunes formes del participi, com: lestes, rotes (però també romput, rompudes), divisos, ris, oprés, obtés. Un participi arcaic que no deixa de sobtar és *feyt*: *En aquest feyt si y ha un remey* (entrada 3541).

5. Pronoms febles.

a) Els diversos pronoms febles solen presentar formes gràfiques bastant variades. Així HO: 12113 Yo u he hoÿt 12112 Yo u he vist; enfront de: 2460 Déus ho port a bona fi. També US: 2438 Déu-o-sal. O HI: 7981 No s'i conclòs res o acabat; 7907 No y havia nengna (nenguna) entrada en la ciutat.

b) Quant als seus usos, es comprova la seua utilització com a datiu ètic: 12107 Yo t'é por o tinch por de tu, 12114 si és-li contrari.

També és constatable la resistència al pleonasma, corrent actualment: 534,536,537,538,540... A mi par, A mi parria, 531 A mi pertany, 636 A nosaltres ha aparegut o à'ns semblat o és stat vist, 998 A tu's pertany, etc.. En alguns casos, però, la repetició pot explicar-se per la semàntica especial del verb, o per una tematització més difícilment

perceptible: 533 A mi m'à paregut. Finalment, hi ha algun cas de pleonasma, només salvable si hi entenem necessàriament una tematització: 846 Aquell ab los talons li batia les spatles(,) al rocí.

6. El verb ésser.

a) Funciona sovint, com és habitual en el període medieval i en certs dialectes, amb la funció d'auxiliar en els temps composts de certs verbs: 76 só estada, 247 s'és seguit, 276 és anat, 10684 Tota l'esperança és posada en tu.

b) Alguns dels usos enfront del verb *estar* semblen també bastant ben definits: 8086 On starà per cinch dies, 8087 On starem tant de temps fins que aquesta pestilència sia passada o reposada; enfront de: 8083 On que sia yo só teu, 8095 On est? O bèstia! 8090 On sies, no u sé. Encara que de vegades ja es fa veure una certa ambigüitat, que pot ser només una sinonímia imperfecta, no completa, com és habitual en els binomis del *Liber*: 1934 Com yo stava o era aquí.

7. Altres usos sintàctics.

a) És freqüent trobar casos d'infinitiu substantivat: 1974 *lo seu dir*, 6413 *Lo plorar de les criatures*, 6440 *Lo anar*, 6652 *Mas lexem-los estar que del parlar prenh fastig*.

b) Es pot comprovar que l'article masculí, com en altres llengües romàniques, introdueix els sintagmes abstractius en diversos contextos: 4187 *Fer lo degut*, 1928 *al contrari del que volíem*.

c) L'ús de les preposicions *per* i *per a* sembla en alguns casos seguir unes normes bastant definides i diferenciades: 559 *vexell per a metre vi*, 10659 *Tinch una filla per casar*. Tot i això, és un aspecte en què caldria un major aprofundiment. També seria positiu un millor coneixement de l'ús de les preposicions *a* i *en*, que d'altra banda semblen seguir els patrons habituals a l'època: 12108 *Yo treballe o pose ma diligència en estudiar*.

8. Calcs del llatí.

Ja F. de B. Moll va remarcar la presència de certs calcs sintàctics del llatí²¹. Nosaltres ja hi hem fet referència en parlar de la tècnica del *Liber*²², com a demostració que Esteve partia del llatí —quan no de l'italià— per a la redacció del text en català.

Entre aquests calcs Moll parla de diversos tipus de construccions. Una d'elles consisteix en l'ús del subjuntiu en comptes de l'indicatiu, com per exemple en: *Tots los teus te diran quant sia diligent la mia amicícia envers tu* (entrada 10738); i també: *Per diverses parts del regne tramet certs hòmens qui diligentment cerquen on aquella se'n sia-nada* (entrada 8598). Cal tenir present, però, que el primer dels exemples adduït per Moll correspon, sense gaires dubtes, a una frase presa del formulari sinonímic de Stefano Fieschi, i doncs es tracta d'un calc, més que no del llatí, de l'italià, ja que totes dues llengües comparteixen aquest tret.

²¹ Moll (1977 (1982:285-296)).

²² Vegeu el capítol 1.5..

Un altre calc de les construccions llatines apareix quan es presenta una oració d'infinitiu, però amb subjecte diferent del de l'oració principal: *Tothom creia ésser il·lusió diabòlica; Tu ésser ben sa e la fortuna pròspera molt ne só alegre*. Un exemple semblant és el que hem donat anteriorment: *Reya's que, per la gran ruïna de la muralla, la ciutat deure venir en mans dels enemichs* (entrada 2366). Com podem comprovar, s'hi està traduint una oració llatina sense forma verbal personal —en aquest cas una oració de participi— tot mantenint aquesta absència: *Credebatur ob murorum iacturam urbem in hostium potestatem futuram*.

Un altre cas de llatinisme, segons Moll, són les expressions *fes que (fac ut)* i *donar obra (dare operam)*: *Tantost que sies vengut a València, fes que vingues a mi; Yo voldria volenters que per moltes rahons tu donasses obra a les ciències*.

Finalment, una altra construcció identificada com a calc del llatí seria la repetició augmentativa de la preposició *e*, amb els sentits de *ensems, o no sols... sinó també...: Totes les coses són aparellades e a la dignitat e al profit* (entrada 10779).

4. Aspectes lèxics.

Com ja hem especificat al començament d'aquest capítol, l'estudi del lèxic és un dels aspectes del llenguatge del *Liber elegantiarum* que més atenció ha rebut per part dels estudiosos. Hem comprovat com s'han fet observacions importants sobre l'origen i la

caracterització dialectal dels mots, i sobre les novetats que aquest aporta al cabal lèxic de la llengua catalana. Els grans repertoris lexicogràfics del català, com el *DCVB* o el *DECLC*, aprofiten així mateix una part dels seus continguts. Hem tingut ocasió igualment de revisar les principals aportacions dels investigadors en la lexicografia històrica catalana al coneixement del vocabulari del *Liber*. La majoria d'ells han reclamat un índex general de mots, que és el que ara finalment hem pogut posar a disposició de la comunitat científica. Confiem que podrà ajudar a completar les importants aportacions que en aquest camp ja s'han fet i a les quals ens hem referit en els apartats anteriors.

A) El cabal lèxic.

Una de les primeres qüestions que F. de B. Moll va remarcar, des de la seua perspectiva del *Liber* com a obra lexicogràfica, és que hi mancaven "por lo menos el 50 por ciento de las voces catalanas más usuales de aquel tiempo"²³. Aquesta afirmació és repetida per Colon i Soberanas²⁴, tot i que ja insinuen que caldria revisar-la a partir d'uns índexs complets de mots del *Liber*. En efecte, es pot comprovar que de vora els cinquanta mots que Moll trobà a faltar al *Liber*, d'entre els començats per *ba-*, almenys vuit sí que hi apareixen: *bacinet*, *banda*, *barret*, *bast*, *baina*, i els verbs següents, que apareixen conjugats: *baixar*

²³ Moll (1960 (1982:255).

²⁴ Colon/Soberanas (1986:46).

(*baxa, baxà*), *banyar* (*banyava, banyat, banyada*), *bastar* (*bastà, bastava, bastaria*). A aquestes addicions caldria incorporar encara els mots que apareixen el *Liber* i en canvi no a la majoria de repertoris. Això sense tenir en compte que la llista triada per Moll pot no ser molt representativa dels mots més usats llavors, sobretot d'aquells que podia utilitzar el públic a qui anava adreçada l'obra —secretaris, escriptors, professors, escrivans, etc.—.

Una altra 'crítica' o 'deficiència' detectada per Moll, sempre des de la perspectiva lexicogràfica catalana, és l'escassa o insuficient traducció de determinats mots. També aquesta afirmació hauria de ser revisada, a la vista dels índexs informatitzats exhaustius que presentem. Per exemple, el mot *malament*, que Moll addueix com a exemple, bé que efectivament és només traduït en un cas per *indignissime*, en un altra entrada (6741) és représ i traduït per *inique*.

B) Tipologies lèxiques.

1) Valencianismes.

Entre els diversos tipus de lexemes que hom ha destacat dins el *Liber elegantiarum*, un dels més comentats, i controvertits, ha estat possiblement el dels *valencianismes*. Entenent com a 'valencianismes', en un sentit sempre relatiu, els mots a hores d'ara sols o predominantment vius a les terres valencianes. L'interès, evidentment, és que, com s'ha pogut detectar en altres autors, aquests usos poguessen indicar ja una tendència definida envers els usos actuals²⁵.

²⁵ Vegeu, per exemple, A. Ferrando (1989b).

Entre aquests mots, Moll ja va identificar al *Liber*: *grunzadora, legons, despús-demà, menegar (menejar), chiquea, peixcar, vesprada*, i altres. Evidentment Moll inclou ací algun lexema com *peixcar*, general al domini, però amb trets fonètics valencians. Moll no considera, en canvi, que calga considerar 'valencianismes' mots com *enconar, adonques, empeguit, onso, putput, morros*, ja que no són mots valencians en l'actualitat. Aquest criteri és contestat contundentment per G. Colon i A.-J. Soberanas²⁶, que recorden que tots aquests mots apareixen sovint en escriptors valencians de l'època, i alguns (*onso, putput, morros*) són ben vius actualment al País Valencià. No sabem si aquests fets són prou concloents per considerar-los 'valencianismes' en aquella època. Més endavant Moll encara hi afegeix algun altre mot com a indicatiu de l'origen valencià de l'autor, com ara *voler, tramuços, aplegar*, a part de la terminació *-e* del present d'indicatiu, "i poca cosa més"²⁷.

En canvi, Colon i Soberanas insisteixen en diversos trets lèxics que identificarien la valencianitat de Joan Esteve²⁸: *ad aquell, agranar, bellotes, blanques, bocinada, botons de home, burló, caç de coltell, camal, carrasqua, cellavors, cendre farina, chich, corbelles, cresol, cuquello, edra, escabellonar, faneca, fargalada de oli, fumeral, galló, gemequar/jamecar, legons, lépol, lepolia, levar o furtar, mucés, novençana, obrer de vila, oroneta, paaya [palaya], rabosa, raval, romer/romero, saber mal, sacsó, sancer, secany, stremera, toç, tramús, verdader, vespra de festa, vesprada*. Remarquen, així mateix, la documentació a València, a través del *Liber*, de diversos lexemes actualment en desús en aquesta àrea: *langardaix, évol, messions*. O la

²⁶ Colon/Soberanas (1986:50).

²⁷ Moll (1977 (1982:286)).

²⁸ Colon/Soberanas (1986:49), Colon (1988).

importància del *Liber* per a documentar la penetració de castellanismes: *romero, saber mal, dos* (femení).

En canvi, aquests autors retrauen la consideració d'hàpaxs del *Liber* a alguns mots que també es localitzen en altres documentacions de tota l'àrea meridional del català, com *ocoli, almoneda*.

Respecte d'algun d'aquests 'valencianismes', cal recordar que també apareixen al *Liber* sinònims que actualment predominen a altres zones, i en una proporció semblant als mots més regionals, com ja ha remarcat G. Colon en parlar de *dos/dues, saber mal/saber greu*, i que podem estendre a *aplegar/arribar, cellavors-sellavors/lavors-lavòs, furtar/robar (robaven, robat), ver/verdader, roig-roja-roga/vermella*, etc.. Vegem, a més, com de vegades els binomis sinonímics ajunten algunes variants regionals o d'altres tipus: *lépol o golós, gras o gros*.

Però encara hi podríem trobar algunes altres expressions que poden tenir un 'regust' valencià: a part de *empeguit* tenim també *spesir* (però enfront de *ensutzair*), *cuxot, banchals, de veres/d'a veres, redons*, etc. Un cas que ja ha estat comentat és el de l'aparició de diversos mots amb *a* àtona en comptes de *e* en el radical, típic dels parlars valencians i occidentals. Així són generals els ja esmentats *atraure, arranchar, meravellat, standarts, ariçats, aricats (ariçats), ariçó, lauger, meravella, sancer, laganya, lanzols*, als quals podem afegir encara *malahir*.

4) Castellanismes.

Entre altres castellanismes advertits per Moll, Colon, Soberanas i altres hi hauria: *fosso, reparo, caldo, romero, truches, vulgo, almoneda, moço*. Nosaltres hi podríem afegir: *asnets, manto, robo*, i fins i tot *merluça*.

3) Llatinismes i italianismes.

F. de B. Moll va constatar ja una forta influència italiana, perceptible des de les grafies per a mots catalans —ja comentades *gn, gi: giagué, légia, envegiosos* etc— a diversos mots i expressions. Entre aquests esmentava *carta*, terme que tanmateix pot ser considerat també català²⁹. I altres construccions més clares: *o ver (ovvero), come (com), maçava, in tavola, ma (mas)*. En realitat, hi ha més casos com aquests. Alguns d'aquests trets podrien ser considerats simples errors dels tipògrafs venecians: *ma, maçava, pur que yo haja algun bé, stà di bon cor, façam-li al suo plaer*, etc.. En altres casos, però, ja seria més discutible aquest error (*in tavola, correndo*) i en altres el mateix Esteve es preocupa d'especificar l'origen italià del mot, o queda clar per l'adscripció geogràfica del topònim:

3503. En après migjorn, a quatre milles fora la ciutat, on era exit en camp al *Mazo de la Roça*, me donà les sues empreses.

4079. *Famillo secundum Italos*, o scuder *secundum nos*.

4955. Home caporal o cap de parcialitat o *capopopulo*.

5061. Home qui té a ordinació sua cent hòmens de peu, los que en Itàlia dien *condestable*.

5491. La roba han mes *a sacomano*.

²⁹ Vegeu Boyé (1952).

6358. Lo *Mazo della de la Roca* en Nàpols.

7057. *Millacho, secundum Italos*.

7297. *Monte Barbaro* en lo realme.

9826. Scuder o *famillo*.

És també en relació amb aquesta voluntat conscient d'introduir elements lèxics forans, en una utilització que podríem anomenar *tècnica* (*secundum, scilicet, id est, quasi dicat, dicitur, spaciatum*) que podem constatar una presència de mots llatins dins el text català, però que difícilment podem considerar llatinismes integrats. Menys encara podríem considerar mots del català aquells termes llatins que, per raó de la tècnica lexicogràfica, bastant inseqüent, d'Esteve, aquest inclou dins les entrades catalanes, i que ja hem comentat anteriorment³⁰. Si no es tenen aquestes qüestions lexicogràfiques en compte es pot arribar a proposar interpretacions tan brillants com la de considerar un *cioires* —error clar per *cicures* llatí, mot usual en els repertoris humanístics, com les *Elegantiae* o els *Rudimenta*— com un mot romànic de fantàstica etimologia³¹.

La influència llatina es pot comprovar en un gran nombre de cultismes, que conviuen, però, amb formes més o menys patrimonials. G. Colon ja esmentava com a 'paraules doctes': *condecent, ficta, col·lació, nocura, circumspecte, consuetud, copiosament, laberinto, peritíssim, ponderosa*. En realitat el cultisme travessa tot el *Liber*, i mereixeria una aproximació detallada. Sí que es pot constatar l'existència de nombrosos doblats, que il·lustren el període de renovació lèxica que experimentava

³⁰ Vegeu el capítol 1.5..

³¹ G. Colon (1988:58).

el català, i les vacil·lacions de la prosa de Joan Esteve, que no es decanta sistemàticament vers les opcions menys tradicionals, o si voleu les més 'modernes': *maledicents/maldients, malesa/malicia, maleyta/maliciosa, malivolència/malvolença, medicinar/metjar, malahir/maldir*, etc..

En definitiva, les vacil·lacions que constatem en l'ús dels cultismes, de les paraules d'origen més o menys regional, és en certa manera un reflex de l'estil també variat del conjunt del *Liber*, que no opta sistemàticament per un llenguatge rebuscat, pròxim als refinaments de la 'valenciana prosa'³², però no descarta la utilització de termes i construccions més retòrics, presos directament del llatí que tradueix, en algunes de les entrades de to més solemne. Es comprova, per exemple, que algunes oposicions o alternatives lèxiques posades de relleu per C. J. Wittlin³³ en el *Tirant* apareixen habitualment amb totes dues formes al *Liber*: *combat-combatre/batallar, tristícia/tristor, miserable/misera, honorosa/honrada-honrat, dansar/ballar, sacres/sants, muntanya/munt /mont, adjutori/auxili*; tot i que en algun cas aïllat, hi ha una sola opció: *amicícia, amaritud, abundant, superbiós*, enfront de les alternatives absents: *amistat, amargor, abundós, soberg*.

En definitiva, l'heterogeneïtat que hem constatat en la procedència dels continguts, de les tècniques, de les temàtiques de les entrades, es reflecteix igualment en el lèxic, i en els altres trets lingüístics que hem comentat anteriorment.

Evidentment, un estudi complet, no ja del llenguatge de Joan Esteve sinó del seu lèxic, i que amplie dignament les contribucions

³² Vegeu C.J. Wittlin (1990, 1993b), A. Ferrando (1989)..

³³ C.J. Wittlin (1990)

anteriors requereix una dedicació específica que no entra dins els objectius del nostre treball. En la línia de facilitar futures investigacions, ens proposem, però, d'oferir un glossari amb els termes ja estudiats per diversos lexicògrafs, amb indicació de les precisions més importants fetes al respecte. Per a l'elaboració d'aquest glossari hem tingut en compte els treballs de F. de B. Moll, G. Colon, amb A.-J. Soberanas, i J. Colomina. De tots oferim, amb unes sigles especials, l'avaluació de cadascuna de les unitats del glossari³⁴.

4.1. Glossari de lexemes estudiats del *Liber elegantiarum*.

Acabuçar	Ms
Acarament	Mf
Ad aquell	Cv
Adonques	Sv
Afaitar	Ms

³⁴ Les sigles corresponents a cada estudi són F. de B. Moll (1960, 1977, 1980) = M; Colon/Soberanas (1986) = S; G. Colon (1988) = C; J. Colomina (1991) = J. Les sigles corresponents a les informacions i comentaris de cadascun són: v = valencianisme; hàpax de forma = f; primera documentació = d; hàpax de significat = s; primera documentació de significat = sd; informacions sobre el significat i la història del mot = i.

Afavorejar	Md	
Afeminat	Ms	
Afreturejar	Md	
Agranar	Sv	
Agrelles	Si	
Albocora	Md	
Aligria	Md	
Almon	Ms	
Almoneda	Si	
Alsatzeres	Mf	Ci
Amerar	Ji	
Aombrat	Md	
Aplegades	Cv	
Aplegar	Mv	
Arn	Ci	
Arreçar	Mf	
Artificiós	Md	
Assoldidat	Md	
Avanç	Md	
Ayguatoldre	Mf	
Balestra	Md	
Barba	Msd	
Beça	Ci	
Bellota	Ms	Sv
Blanques	Sv	

Bocinada	Sv	
Bodes	Si	
Botons de home		Sv
Bujoró	Si	
Burló	Mf	
Cabeç	Msd	
Caç de coltell	Sv	
Cadarn	Ci	
Callantívol	Mf	
Canolobre	Md	
Carrasqua	Sv	
Cavall, a	Msd	
Caxut	Mf	Ci
Cellavors	Sv	
Cendre	Mf	Sv
Circunspecte	Ci	
Coç	Ci	
Coet	Md	
Col·lació	Ci	
Condecent	Ci	
Congrua	Ci	
Consuetud	Ci	
Copiosament	Ci	
Corbelles	Sv	
Condestable	Md	

Conscencient	Md	
Cortilló	Ci	
Cós, cósca	Md	
Cosí	Ms	
Crenxador	Md	
Cresol	Sv	
Crespina	Ci	
Cruada	Ms	
Cuquello	Md	Sv
Daveres	Ji	
Defensió	Msd	
Desarreçar	Mf	
Desbaratat	Msd	
Desbocat	Ms	
Desembarassar	Md	
Desembolumar	Mf	
Deshonorós	Mf	
Despegar	Mf	
Después-demà	Mv	
Dever	Ms	
Dissipament	Mf	
Dolcea	Md	
Dos	Ci	
Edra	Sv	
Elena	Md	

Ell	Md	Ji
Emigrar	Ji	
Emigrós	Ji	
Empalat	Mf	
Empaordir	Mf	
Empeguit	Sv	
Enamigada	Mf	
Enconar	Sv	
Endoir	Mf	
Enguenal	Mf	
Enimigament	Mf	
Entolda	Mf	
Entramentres	Mf	Ji
Entranimentres	Mf	Ji
Entanimentres	Mf	Ji
Erenga	Ci	
Escabellonar	Cv	
Escanyagats	Mf	
Esmenussar	Md	
Espaiar	Md	
Espereaments	Mf	Ji
Espolsar	Msd	
Esquartar	Md	
Estància	Ms	
Esverginar	Mf	

Évols	Si	Ji
Exobligat	Ci	
Faneca	Cv	
Fargalada de oli		Sv
Feç	Mf	
Fexuch	Ci	
Fembrer	Ms	
Ficta	Ci	
Fitillera	Mf	
Flames d'or	Ms	
Flaquer	Mf	
Floridura	Md	
Fossa	Ms	
Francolí	Md	
Frigir	Md	
Fumeral	Sv	
Galló	Sv	
Gavina	Md	
Gelateria	Mf	
Gemequar	Sv	
Girifalc	Md	
Grada	Mf	
Gradable	Mf	
Gros	Msd	
Illaquear	Md	

Inhonestat	Mf	
Jamecar	Mf	Sv
Laberinto	Ci	
Lahut	Mi	
Langardaix	Si	
Legons	Mv	
Lépol	Sv	
Lepolia	Sv	
Levar o furtar	Sv	
Lleonessa	Md	
Matalaf	Mi	
Messions	Si	
Molestament	Mf	
Mollera del cap	Msd	
Mongeta	Ms	
Morros	Sv	
Mosser	Mf	
Muces	Sv	
Muç	Msd	
Noces	Si	
Nocura	Ci	
Novençana	Sv	
Obrer de vila	Sv	
Ocolí	Mf	
Ofogar	Mf	

Onso	Sv	
Orguinetes	Mf	
Orons	Ji	
Oroneta	Sv	
Palanques	Mi	
Palaia	Sv	
Palmatoriada	Mf	
Pantaixar	Md	
Papalló	Mi	
Pecich	Mi	
Pendre d'ull	Md	
Pentenill	Mi	
Perfumador	Md	
Peritísim	Ci	
Perseverància	Md	
Pervulgar	Mf	
Pigatós	Ji	
Pinàcol	Mf	
Pipida	Md	
Pixats	Md	
Plomall	Mi	
Plomar	Ci	
Polzim	Md	Cv
Ponderosa	Ci	
Porga	Mf	

Porronet	Mf	
Praticar	Ms	
Prenyat	Ms	
Présech	Ji	
Pretura	Mf	
Puagre	Mi	
Putput	Sv	
Quasi	Ms	
Rabosa	Sv	
Raval	Cv	
Redó del genoll	Ms	
Reparo	Ci	
Représ	Ms	
Repugnar	Ms	
Romer	Sv	
Romero	Sv	
Saber mal	Sv	
Sacsó	Sv	
Sancer	Cv	
Sarces	Ci	
Secany	Md	Cv
Seny, de bon	Md	
Senyal	Ms	
Sequestre	Md	
Solar	Ms	

Sorigot	Mf	
Stremera	Cv	
Subsidiari	Mf	
Tafarra	Ms	
Tartamudejar	Md	
Tartra	Mf	
Termenar	Msd	
Toç	Sv	
Toçar	Ms	
Tóxec	Md	
Trabuquer	Mf	
Tramussos	Mv	
Tresladar	Md	
Treslat	Md	
Trigar	Ci	
Verbós	Md	
Verdader	Cv	
Verme	Ms	
Vespra de festa		Sv
Vesprada	Mi	Sv
Voler	Mv	
Voltejador	Md	
Xiquea	Mv	
Xirimilla	Mf	

2. EDICIÓ CRÍTICA
INFORMATITZADA I
ELABORACIÓ
D'ÍNDEXS.

2.1. CAP A UNA EDICIÓ DEL LIBER ELEGANTiarum.

Gran part de les informacions que en els capítols anteriors hem aportat a partir del text del *Liber elegantiarum* —ja siguen sobre dades històriques o biogràfiques, sobre errors o trets formals, sobre paral·lelismes textuais i identificació de fonts, sobre estructura lexicogràfica, etc.—, haurien estat impossibles o molt difícils d'obtenir sense una tasca prèvia d'edició crítica, i en particular d'edició crítica informatitzada. Era doncs, un requisit imprescindible per avançar en el coneixement de l'obra.

Ja hem tingut ocasió de deixar constància en el primer capítol de les veus que reclamaven insistentment una edició crítica del *Liber* de Joan Esteve. Alguns dels objectius que hauria d'acomplir aquesta haurien de ser localitzar i anotar les nombrosíssimes errades que s'han escolat en l'incunable, i que en dificulten notablement la comprensió (en especial del llatí) i l'aprofitament lexicogràfic.

Així, F. de B. Moll¹, el 1977 assegurava que "convindria fer una edició facsímil del *Liber Elegantiarum*, molt abundant de notes en què es

¹ F. de B. Moll (1977:306).

fessin notar les nombroses errades de transcripció, les fallides de mètode i les característiques tècniques del llibre". J. Gulsoy² ja n'anuncià una edició crítica que no ha vist la llum. G. Colon i A.-J. Soberanas³ s'expressen en el mateix sentit: "És urgent de preparar una edició anastàtica del *Liber elegantiarum*. Aquesta futura edició hauria d'anar acompanyada d'una extensa anotació, on fossin indicades les fonts clàssiques i italianes del Renaixement on Esteve trobà els textos llatins. [...] En aquesta futura i difícil tasca, un dels inconvenients més greus als quals hauria de fer front l'editor seria, en les notes, esmenar les múltiples errades tipogràfiques i indicar la recta separació de les paraules".

Alhora, hom ha reclamat l'ordenació de tots els mots interns de les frases a través d'índexs que els fessen directament accessibles⁴. De vegades, fent menció expressa de la possibilitat de tractament informàtic, com és el cas de Colon i Soberanas⁵: "Potser si hom recorria a ordinadors es podria formar també un índex de mots llatins, el qual fóra realment benvingut".

Actualment existeixen dues edicions facsímils: la primera, sense data, realitzada per University Microfilms, Inc., Ann Arbor-Londres⁶; la segona edició facsímil, amb estudi preliminar de G. Colon⁷,

² J. Gulsoy (1964:115).

³ Colon/Soberanas (1986:50)

⁴ Moll (1977:306).

⁵ Colon/Soberanas (1986:50).

⁶ Segons les nostres informacions, aquesta edició, de la qual queden molt pocs exemplars, va ser realitzada gràcies a les gestions de Josep Giner i Marco a prop de J. Gulsoy.

⁷ J. Esteve (1989).

va ser impresa recentment, després de ben avançada la preparació del nostre treball.

Cal dir, però, que aquestes edicions no resolen els nombrosos i de vegades ben complicats problemes textuais que el *Liber* planteja i que hem anat descabdellant. Fa bastant temps que J. Rubió i Balaguer⁸ ironitzava ja sobre la relativa inutilitat, per al coneixement globalitzat de la història de la cultura i de l'educació, de les simples edicions facsimilars: "Para su estudio no basta con exhumar de los archivos documentos y reglamentaciones, sino que es necesario acudir a los mismos textos gramaticales, impresos y manuscritos, inventariarlos y establecer su carácter y filiación. [...] La discutida gramática de B. Mates ha sido reproducida en facsímil en Barcelona (¡tres veces!), aunque sólo con el deseo de proporcionar elementos a la historia de la imprenta".

És atenent a les paraules i consells d'aquests diversos estudiosos que, després d'alguns anys de feina, oferim ací una edició crítica i informatitzada del *Liber elegantiarum* Joan Esteve. L'edició, convenientment anotada, ha suposat la comparació de tots els exemplars existents, la fixació del text i la introducció en ordinador i tractament informatitzat d'aquest. En les pàgines següents pretenem exposar els criteris seguits tant en l'edició crítica pròpiament dita com en el tractament informatitzat. Volem avançar que aquest darrer suposa una veritable novetat en la seua aplicació a un text que, com el *Liber*, presenta particularitats especials: text bilingüe, absolutament integrat, disposició alfabètica, etc..

⁸ Rubió i Balaguer (1961 (1990:198)).

2.2. LES APLICACIONS DE LA INFORMÀTICA ALS ESTUDIS LINGÜÍSTICS.

L'aplicació dels mitjans informàtics a la lingüística pot oferir ja, malgrat la seua juvenesa, resultats ben interessants.

Ja l'any 1968, en una data primerenca en el desenvolupament de les tècniques informàtiques, es publicava un recull de comunicacions, *Les machines dans la linguistique*⁹, sobre investigacions en curs en el camp de l'aplicació dels ordinadors als estudis del llenguatge i dels texts. Justament ja entre aquells treballs pioners —que havien d'haure-se-les amb fitxes perforades— n'hi havia diversos dedicats al tractament del vocabulari i l'elaboració de diccionaris generals¹⁰, a l'estudi de les freqüències¹¹, a l'aplicació als estudis grafemàtics¹² i a la crítica textual¹³.

⁹ J. Štindlová (ed.) (1968).

¹⁰ R. Busa/A. Zampolli (1968), A. Duro (1968), B. Quemada (1968).

¹¹ R. Busa (1968b).

¹² A. Zampolli (1968).

¹³ M. Alinei (1968), E. Mater (1968).

En realitat moltes d'aquestes aportacions eren el resultat de l'activitat de centres de recerca que ja es dedicaven, des d'etapes anteriors a l'electrònica, a la realització de treballs de mecanització lingüística. És el cas, per exemple, del *Centro per l'automazione dell'analisi linguistica* de Gallarate (Itàlia), i que des del 1949, sota la direcció del P. Roberto Busa mamprenqué la descomunal tasca d'elaborar un índex i unes concordances generals de les obres de St. Tomàs d'Aquino, avui gairebé enllestida¹⁴. Casos semblants són el del *The Mechanolinguistic Center of the Italian Institute*, de la Universitat d'Utrecht (1959) o el *Laboratoire d'analyse lexicologique*, de Besançon (1959)¹⁵.

D'aleshores ençà les tècniques informàtiques han estat desenvolupant-se paral·lelament a la seua aplicació als estudis lingüístics¹⁶. Els seus usos s'han estés a molt diversos camps de la lingüística: l'elaboració d'índexs d'autors i l'anàlisi estilística, la crítica textual i l'edició de texts, la traducció automàtica, els estudis grafemàtics, l'automatització d'atles lingüístics, de diccionaris actuals o històrics, etc.¹⁷.

¹⁴ Vegeu J. Rafel i Fontanals (1983), R. Busa/A. Zampolli (1968), S. Hockey (1980:15).

¹⁵ B. Quemada (1968).

¹⁶ Com demostren els diversos treballs, entre altres, d'Aldo Duro (1967, 1971, 1972, 1980), A. Zampolli (1973), B. Quemada (1973), H.T. Carvell/J. Svartvik (1969) o les revisions de M.F. Bott (1970) i M. Alvar (1984). Per a una bona visió general, vegeu S. Hockey (1980).

¹⁷ Vegeu diversos d'aquests aspectes tractats en S. Hockey (1980) o Ch. Butler (1985).

Ací ens interessen sobretot els aspectes relacionats amb l'edició de texts i l'elaboració d'índexs d'autors i obres. Una de les aplicacions més evidents dels avanços de la informàtica als treballs lingüístics, i en especial sobre texts és l'automatització d'una sèrie de produccions que ja comptaven amb una llarga tradició però que es realitzaven manualment, és a dir, "ordenacions de dades lingüístiques — generalment paraules—, estadístiques o llistes de freqüències —nombre d'ocurrències o aparicions d'una paraula en un text—, o bé concordances"¹⁸. Ja hem tingut ocasió de comprovar que l'elaboració tant d'índexs com de concordances —*concordantiae*—, en el segon cas sobretot aplicades als texts bíblics, té uns amplis antecedents medievals que continuen en les indexacions sovintejudes —tot i que no exhaustives — de molts texts posteriors, per tal de facilitar-ne la consulta i la correcta comprensió. L'*index*, en el sentit en què el mot s'utilitza en la lingüística computacional i que ací farem servir, consisteix en una llista alfabètica dels mots que apareixen en un text o *corpus*, de vegades amb indicació del nombre d'aparicions, i en tot cas amb la referència de la localització de cadascuna de les aparicions dins el text. En la concordança cada aparició del mot en qüestió és presentada amb un fragment dels mots que l'envolten. La incorporació del avantatge de la informàtica a l'elaboració d'aquestes eines de treball lingüístic, que constitueix una feina mecànica, pot estalviar una gran quantitat de temps. Afegeix, a més, la garantia d'una precisió i sistematicitat que inevitablement s'escapa sovint a la ment humana, sobre tot en feines a llarg terme com les d'aquest tipus. Ara bé, per poder portar a la pràctica aquest procés, es requereixen unes condicions prèvies bastant exigents. En primer lloc disposar d'un adequat *software* —*programari*— no sols suficientment potent per al volum de dades sovint gegantí d'aquests projectes, sinó adaptat a les necessitats del text que s'està tractant

¹⁸ Rafel (1983:31).

informàticament. En segon lloc preparar una introducció del text que tinga ja de bon començament presents tots els objectius i necessitats de l'investigador, i haja resolt els principals problemes que pot presentar el text de partida. Com molt bé recorda S. Hockey, "the days when a person devoted his life to the manual preparation of an index of a text are over, but we shall see that using a computer does not remove the need for human thought and judgment"¹⁹. Totes aquestes exigències les comentarem amb més detall en referir-nos a la nostra introducció. Convé tanmateix deixar clar que l'investigador ha de fer front a una sèrie de problemes molt diversos, des de el sistema de donar les referències *locatives* dels termes, al tractament dels nombrosos mots especials (citacions, estrangerismes, noms propis, homògrafs) o altres signes (guions, accents, apòstrofs, etc.). Tot això, començant per la identificació i fixació exacta del text que pren com a punt de partida, fet que exigeix una seriosa anàlisi filològica prèvia²⁰. La introducció del text pot ser també una tasca feixuga, tot i que la creixent utilització de tecnologies com l'*scanner* pot anar alleugerint-la.

Les dades obtingudes en les concordances o índexs són en principi el que hom anomena *mots forma*, amb totes les variacions inflexionals habituals, i encara amb les variants formals en els texts no normalitzats gràficament, freqüents en els texts antics molt sovint estudiats. Per tal de poder treballar amb els mots de l'obra com amb els d'un *diccionari*, cal procedir a la lematització, és a dir la classificació de tots els *mot-forma* sota l'encapçalament invariant que trobaríem en el lèxic general de la llengua en qüestió. Aquest procés pot portar-se a

¹⁹ S. Hockey (1980:41). Vegeu també Rafel (1983:31).

²⁰ Vegeu comentades totes aquestes qüestions en S. Hockey (1980:41-78), Ch. Butler (1985:24-27), F.E. Knowles (1990:1648-1653), S. Hanon (1990).

terme mitjançant diversos procediments, bastant costosos en qualsevol cas, i en els quals la màquina només pot fer una part del treball, ja que la intervenció humana es fa necessària en diverses fases²¹.

L'obtenció d'índexs i concordances ha rebut una gran florida en els últims anys, tant aplicats a obres particulars aïlladament com dins projectes més amplis d'informatització del corpus d'un autor o d'una època. Així, d'han obtingut sovint índexs i concordances de diverses obres del castellà medieval²² o del portugués²³. En llatí s'han pogut elaborar amb aquests nous mitjans nombroses concordances d'autors clàssics, postclàssics, patristics, o medievals²⁴. En català s'han portat a terme des de fa anys tractaments informatitzats d'obres i obtenció d'índexs i concordances de diversos autors antics: el *Tirant lo Blanc* ha estat un dels primers a ser tractats informàticament per Joaquim Rafel i Fontanals i Teresa Cabré dins el projecte de recerca *Prospecció*

²¹ Per a aquests procediments, i les diverses opcions possibles, vegeu Hockey (1980:63-69), Rafel (1983:32-33), Butler (1985:26-27). Vegeu a més J. de Koch (1987), R. Pellen (1983).

²² M. Alvar Ezquerria (1980a, 1980b), J. Roudil (1977, 1979), R. Pellen (1976, 1989). Vegeu molt en particular el treball de J.G. Mackenzie sobre el lèxic de Juan Fernández de Heredia, i la recensió crítica que en fa R. af Geijerstam (1985).

²³ P. Teyssier (1989).

²⁴ Per exemple hem pogut utilitzar àmpliament les concordances dels *Grammatici Latini*, entre altres, a part de la completíssima base de dades *Pandora*, en suport CDRom. S'està, amés, portant a terme l'obtenció de les concordances del diccionari medieval *Aalma* (H. Naïs 1986), hi ha altres treballs en curs, com la informatització del *Catholicon* (Casa 1981; vefeu també P. Tombeur 1981).

automatitzada de textos catalans (1983), que fou el precedent del *Servei de Tractament Informatitzat de Textos Catalans* de la Universitat de Barcelona, on nosaltres hem endegat també l'edició i l'elaboració dels índexs informatitzats del *Liber elegantiarum*. Aquesta introducció sobre suport informàtic del *Tirant* ha conduït també a la realització d'interessants estudis subsegüents. El primer ha estat el del procés de lematització de tota l'obra, que està a punt de ser enllestit²⁵. Altres tractaments informatitzats de textos catalans han estat els d'Ausiàs March,²⁶ el del *Spill* de Jaume Roig²⁷, i més recentment les obres de Roís de Corella²⁸ i el del *Libre dels Feits* de Jaume I²⁹. Entre els autors moderns ha estat tractat informàticament el lèxic poètic de Carles Riba³⁰, a banda de *El Quadern Gris* de Josep Pla, les *Memòries* de Josep Maria de Sagarra, i la narrativa completa de Víctor Català, Narcís Oller i Joaquim Ruyra³¹.

Els índexs i concordances obtinguts per mitjans informàtics poden ser utilitzats en una gran diversitat d'estudis i aplicacions posteriors, especialment si han passat per un procés de lematització. Potser el més pròxim al punt de partida és el de la generació de l'anomenat *index invers* o *diccionari invers*, que ordena alfabèticament

²⁵ Vegeu M Brossa (1988).

²⁶ A. Hauf (1983).

²⁷ Vegeu R. Cantavella (1984).

²⁸ C.J. Wittlin (1993a).

²⁹ Vegeu J. Bruguera (1991).

³⁰ J. Medina (1986).

³¹ També al *Servei de Tractament Informatitzat de Textos Catalans* de la Universitat de Barcelona.

els mots però començant pel final de cadascun. En al cas del català en tenim un bon exemple recent en el *Diccionari català invers amb informació morfològica* de J. Marcaró i J. Rafel³². Una altra resultant del procés pot ser l'anomenat *diccionari de freqüència*, en què els mots aparéixen amb el nombre de les seues aparicions en nombres absoluts i relatius³³. Per suposat, una altra de les aplicacions més atractives dels índexs i concordances són els estudis estilístics i d'autors³⁴, dels quals també n'hi ha bastants en l'àmbit de la llengua catalana³⁵. Finalment, aquests inventaris es presten a nombrosos estudis gramaticals de tota mena: gràfics, morfològics, sintàctics, lèxics, etc.³⁶. En català en tenim també bons exemples, aplicats, per exemple, al *Tirant*³⁷, a l'*Spill*³⁸ o a la *Crònica de Jaume I*³⁹.

³² J. Mascaró/J. Rafel (1990).

³³ Vegeu A. Morales de Walters (1981). S'han aplicat a obres castellanes per J. Roudil (1989).

³⁴ Vegeu els pioners de Ch. Muller (1964, 1976), i els de J. de Kock (1981)

³⁵ Com els realitzats sobre Roís de Corella o el *Tirant* en procés de lematització per C.J. Wittlin (1990, 1993a, 1993b), els d'A. Hauf (1983) sobre Ausiàs March, o el d'A. Ferrando (1989b) també sobre el *Tirant*.

³⁶ Vegeu en castellà els treballs de M. Alvar Ezquerria (1976a, 1978).

³⁷ Vegeu J. Perera (1985, 1986, 1987).

³⁸ R. Cantavella (1984).

³⁹ Vegeu els diversos treballs de J. Bruguera (1977, 1980, 1981a, 1981b, 1990).

Una de les aplicacions més notables dels índexs i concordances, i amb un gran desenvolupament en els últims anys, és la utilització d'aquests en l'anomenada lexicografia assistida, o elaboració de diccionaris amb el suport dels mitjans informàtics. Aquests diccionaris poden partir d'índexs i concordances d'un sol autor, de diversos —habitualment triats com a més representatius d'una època, un territori, un gènere, etc.— o de tots, en el que pretén ser una recopilació exhaustiva del lèxic d'una llengua —exhaustivitat sovint circumscrita a determinats períodes de poca producció, per raons òbvies. Tots aquests processos d'elaboració de diccionaris d'ús poden revestir formes de tractament i presentació molt diverses, i necessiten revisions i tractaments subsegüents del material de partida, quasi sempre amb una intervenció humana més o menys directa⁴⁰.

Com hem dit, actualment hi ha en curs d'elaboració una sèrie d'ambiciosos diccionaris textuais, és a dir, basats en amplis reculls —per suposat informatitzats— de corpus lèxics. Entre aquests cal esmentar diversos projectes centrats en els texts antics: el *Tesoro della lingua italiana delle origini (TLIO)*⁴¹, en què treballa l'Accademia della Crusca florentina i el CNUCE de Pisa des de 1972, el *Dictionary of Old English* de Toronto, el *Trésor de la langue française (TLF)* de Nancy, el *Dictionary of the Older Scottish Tongue*, el *Dictionary of the Old Spanish Language (DOSL)* de la Universitat de Wisconsin-Madison⁴², i altres. En català, on es disposa ja de repertoris històrics bastant complets —tot i que de cap manera exhaustius, com el *DCVB* o el *DECLC*— es va

⁴⁰ Per a les qüestions plantejades en l'elaboració informatitzada de diccionaris i corpus textuais amplis, vegeu també Hockey (1980:69-75), Rafel (1983:33), Butler (1985:26-27), S.Y. Sedelow (1985).

⁴¹ Vegeu les informacions donades per S.A. d'Arco (1980).

⁴² Vegeu sobre aquest M. Alvar Ezquerro (1979).

presentar fa uns anys un *Projecte d'arxiu informatitzat de textos catalans medievals*, promogut des del Departament d'Espanyol i Portugués de la Universitat de Manchester⁴³. Des de fa uns anys es treballa també a bon ritme en un magne *Diccionari del català contemporani*, dirigit pel prof. J. Rafel⁴⁴.

Hem al·ludit adés a la necessitat de partir d'un text clarament definit i establert amb anterioritat per tal de poder obtenir unes concordances o índexs fiables. Precisament aquest camp, el de la crítica textual i de l'edició de texts, és també un altre on pot ser de gran ajut la intervenció dels ordinadors, sobretot quan la *collatio* i la construcció del *stemma codicum* implica un gran volum de dades. Segons S. Hockey⁴⁵, tot adaptant al tractament informatitzat el mètode filològic tradicional, podem preveure diverses fases en el procés d'edició crítica d'un text:

- 1) Col·lació dels manuscrits.
- 2) Establiment de la relació entre els manuscrits.
- 3) Reconstrucció del text.
- 4) Compilació de l'aparat crític.
- 5) Edició del text i de l'aparat.

D'aquests estadis, els núms. 1) i 2) —que correspondrien a la *recensio* tradicional— són els que més profitosament poden servir-se de

⁴³ Vegeu J. Torruella/J.N.H. Lawrance (1989).

⁴⁴ J Rafel (1992). Vegeu M. Soler (1987).

⁴⁵ Hockey (1980:144).

la intervenció dels ordinadors, ja que es tracta de tasques mecàniques, almenys en gran part, o en les quals cal aplicar algorismes comparatius complicats, tot trafegant molta informació⁴⁶. En canvi, la reconstrucció del text original i la fixació de l'aparat crític —graons 3) i 4), corresponents a la *constitutio textus* tradicional—, exigeixen una intervenció inevitable del criteri individual que és impossible de mecanitzar. La fase final, l'edició del text i de l'aparat crític, sí que poden fer servir l'ordinador com a potent editor de text, amb l'avantatge d'una versió final que, almenys en teoria, no necessitaria de correccions de proves ulteriors per a una possible publicació

Tot i que l'edició informatitzada d'un text, no té per què anar connectada amb l'elaboració de concordances i índexs lèxics sobre aqueixa obra, és possible vincular totes dues aplicacions de la informàtica, amb resultats molt satisfactoris. En el benentès que cal tenir present que totes dues tasques han de ser netament diferenciades, i que, com ja hem dit, la realització informatitzada d'índexs pressuposa una tasca prèvia de rigorosa fixació del text.

⁴⁶ Vegeu per a la discussió de diferents algorismes informàtics aplicats a l'establiment dels 'arbres' de manuscrits o còpies, S. Hockey (1980:145-163), a més de J. Froger (1968), i Butler (1985:27-29).

2.3. EDICIÓ CRÍTICA
INFORMATITZADA I
ELABORACIÓ D'ÍNDEXS
DEL *LIBER ELEGANTiarum*.

Tenint en compte les consideracions anteriors, vam acceptar la invitació del Dr. Joaquim Rafel i Fontanals, catedràtic de la Universitat de Barcelona, per a participar en els projectes d'investigació en curs al *Servei de Tractament Informatitzat de Textos Catalans (UB)* d'aquella universitat, que ell dirigia. L'experiència en altres projectes semblants, als quals ja ens hem referit, i les possibilitats tant de *hardware* —maquinari— com de *software* —programari— que oferia aquest centre, juntament amb el suport tècnic i àdhuc parcialment econòmic de què podíem disposar em van convèncer per portar endavant el projecte. Aquest suport tècnic s'ha concretat, d'una banda, en la constant, i àrdua, adaptació del programari existent a les complicades exigències d'una obra com el *Liber elegantiarum*, i que ha anat a càrrec de l'especialista en programació Sr. Valentí Ibàñez. De l'altra, en la permanent supervisió de la introducció i revisió de correccions, i del

control de resultats, a càrrec de la Sra. Dolors Pulido⁴⁷. La coordinació del projecte ha estat a càrrec del Dr. Joaquim Rafel.

Aquest procés ha permès, d'una banda, la preparació d'una edició crítica informatitzada, que, després d'una exhaustiva correcció i aplicant-hi els criteris de codificació adequats, ha permès, d'altra banda, l'obtenció automatitzada de diversos índexs, generals i particulars, de mots catalans i de mots llatins. En els fulls que segueixen pretenem exposar els criteris que ha estat adoptats, descriure el procés seguit i explicar les característiques més rellevants dels resultats.

⁴⁷ A tots dos vull agrair ben sincerament la seua amabilitat i constant disposició.

2.3.1. ELS CRITERIS D'EDICIÓ.

2.3.1.1. CRITERIS GENERALS.

Ja hem destacat anteriorment que qualsevol obtenció d'índexs informatitzats ha de partir d'una edició prèviament i perfectament establerta, els criteris de la qual ha d'assumir, i fins i tot explicitar-los si no són coneguts. Habitualment es recomana de no introduir canvis en les edicions crítiques que es prenen com a base per a la introducció del *corpus* textual en l'ordinador, fins i tot si es tracta d'errors, ja que "if the editor of a concordance does make his own emendations, his concordance is less useful, as it is based on a text which is not published and which therefore cannot be consulted by other scholars"⁴⁸.

Per suposat, un cas diferent és el d'una edició, com la nostra, en què alhora que es fixa o estableix un text es pot tenir en compte la seua utilització per a l'elaboració d'índexs informàtics. Aleshores als criteris, i interessos, d'una edició crítica convencional se superposen els objectius i requisits d'un immediat aprofitament per a altres fins. Com que els principis de què es parteix en cada cas poden no ser els mateixos, i com que, a més, hi intervenen els condicionaments tècnics del *software* —a part de principis d'economia, o de la conveniència de preveure reaporfitaments posteriors—, tot resulta en definitiva *bastant* més complicat.

⁴⁸ Hockey (1980:65).

L'edició crítica informatitzada del *Liber elegantiarum* de Joan Esteve presenta, a més a més, particularitats especials, l'explicació de les quals ens servirà per a explicitar i justificar els criteris generals adoptats.

A) La primera particularitat és que el *Liber* de Joan Esteve només es conserva en una sola edició incunable, i amb *tirades* tipogràfiques —sempre referides a plecs solts— amb molt poques variants, com creiem haver demostrat en l'exhaustiu estudi de la secció 1.2.3. (*Descripció del text i comparació dels exemplars*), a partir de les dades reflectides en l'*Aparat crític*⁴⁹. Això impedeix de poder aspirar — fora dels casos irrellevants de discrepància entre els plecs dels incunables — a la *reconstrucció* d'un prototipus, o arquetip, que serviria com a *lectio* definitiva i vàlida de l'obra. Es podria argüir que aquest arquetip hauria de correspondre al manuscrit que Joan Esteve deuria⁵⁰ haver enviat a Venècia per a la publicació, i que hauria d'estar lliure dels innombrables errors que assolen l'obra i que podrien haver estat la causa del seu fracàs editorial i pedagògic. Aquest argument pot semblar lògic en principi, des d'un punt de vista de descripció dels fets, almenys parcialment. Però és difícilment assumible si se'n vol extraure la conclusió que la tasca d'una edició crítica del *Liber elegantiarum* hauria de tenir com a objectiu la restitució —més aviat la *constitució*— d'aqueix text hipotètic. Això implicaria una gairebé total *emendatio* del text del *Liber*, però de les anomenades *ope ingenii*, és a dir, sense ajuda de testimonis, ja que els criteris aplicables en aquests casos, com els anomenats *usus scribendi*, o estil de l'autor i l'època, i la *conformatio textus*, o context, són extremament difícils d'avaluar. I quan parlem de la dificultat d'avaluar el pes tant de l'autor i l'època com del context per a la decisió sobre l'*emendatio* o correcció, volem deixar clar que no estem

⁴⁹ Capítol 6.1..

⁵⁰ Recordem que el verb *deure* pot tenir ací dos significats.

fugint d'estudi de les responsabilitats que comporta qualsevol edició crítica. En primer lloc, perquè com veurem no estem negant la necessitat d'una determinada correcció. I en segon lloc, perquè en aquests moments el que volem indicar és que la correcció de molts dels errors del *Liber*, en cas que volguéssim aplicar-la directament sobre el text, comportaria una fixació d'aquesta amb un alt grau d'aleatorietat que tindria el risc de malbaratar la rigorositat de l'edició, la utilitat dels índexs informàtics, i el reaprofitament posterior de tota la immensa tasca realitzada.

En posarem dos exemples. Un, el més clar potser, és el referit al text llatí, on es donen moltes citacions d'autors clàssics i, ja ho hem comprovat, plagis o reelaboracions d'obres coetànies. Frequentment uns i altres d'aquests texts resulten inacceptables, de dubtosa gramaticalitat, o francament incomprendibles, des de la perspectiva d'un llatí *normatiu* —de base clàssica— actual. Ara bé, donat el caràcter *composicional* del *Liber*, i no sols segons les parts, sinó per capes —texts clàssics, texts medievals, texts humanístics, relectura esteviana, relectura tipogràfica—, en quin grau és atribuïble a Esteve, al tipògraf o a les mans anteriors la responsabilitat d'aqueixes desviacions respecte d'una norma actual, tan relativa com la medieval o la del segle XV? L'arquetip de les citacions clàssiques, de les reelaboracions de les *fonts*, haurien de ser aqueixos clàssics, les fonts mateixes, o la recepció que Esteve en va tenir? I com saber amb exactitud de quina lliçó va disposar el notari de la Seu? En el procés d'identificació de diverses de les *fonts* del *Liber* —paral·lel al de fixació del text, i en algun cas posterior—, hem pogut comprovar que, si bé moltes de les lliçons de les *fonts* coincidien amb bastants de les *emendationes* proposades, en altres casos aquelles s'acostaven més a Esteve, i en altres s'apartaven de totes dues solucions. Però, fins i tot en el cas de coincidència nostra amb les fonts *originals*, tenim dret a negar al futur la comprovació de quines foren les fonts *reals*, per més corruptes que fossen, per les quals aquelles van arribar a Esteve? No estem negant a la història de la cultura un material preciós per a la seua reconstrucció?

Algú podria encara adduir que aquestes consideracions de respecte dels texts originals són vàlides si el nostre centre d'interés té una perspectiva històrico-filològica, però que aplicades als estudis lingüístics tenen conseqüències perniciososes, com "la inclusió d'errors i capricis d'autors i copistes que esdevenen mots inexistents i ficticis", segons J. Torruella, que manté postures diferents a les ací exposades⁵¹. Aquesta objecció, cal dir que es pot tornar en contra d'ella mateixa. Posarem com a exemple, ja comentat, la desafortunada interpretació recent d'un mot llatí del *Liber*, que hi apareix escrit *cioires* (entrada 1612). Un eminent filòleg va *reconstruir* el mot sota la forma *civires*⁵², aparentment molt ben documentada i que permetia una brillant resolució del problema. Doncs bé, hem comprovat com el mot, pel sentit i per la font, no pot ser altre que el llatí *cicures*, que no necessita d'especulacions erudites per a autoafirmar-se. El que interessa és imaginar que, si aquesta correcció *ope ingenii* (!) hagués passat a l'edició crítica i als índexs consegüents, potser hauríem acumulat un altre mot 'fantasma'. Per acabar de convèncer-nos-en, què en direm, de la utilitat per a la història *interna* de la llengua —des del punt de vista gràfic, morfosintàctic, lèxic— de moltes de les variants, fons i tot ortogràfiques que en algun moment podien haver semblat també errors o 'mots fantasmes'? En aquest sentit, voldria deixar ben clar que, enfront de l'actitud respectuosa, i alhora crítica, de l'editor del text original, no caldria brandar el perill de 'fantasmes', sinó reclamar l'actitud prudent i documentada del lexicògraf. Dit d'una altra manera, el problema no rau tant en la font de la informació, que hauríem d'exigir que fos tan fidedigna com possible, sinó en una inadequada interpretació d'aquesta. Ara bé, si la informació ens pot arribar irresolublement adulterada,

⁵¹ Vegeu J. Torruella (1990b:7).

⁵² Vegeu G. Colon (1988:24).

llavors és pràcticament inevitable, com hem comprovat en l'exemple anterior, que el resultat siga definitivament desastrós.

Tot el que acabem de desenvolupar, en definitiva, està confirmant al peu de la lletra el que A. Blecua descriu molt ajustadament⁵³:

La *emendatio ope ingenii* sin ayuda de testimonios, y, aun con ellos —una *emendatio mixta*—, es siempre peligrosa y se debe prodigar lo menos posible. Toda conjetura es un 'salto en el vacío', que sólo la aparición de nuevos testimonios puede servir de piedra de toque [sic]. Al parecer, el número de conjeturas atinadas —en el campo de la filología clásica— no supera el 5 por 100. Porcentaje poco elevado, desde luego. La conjetura, sin embargo, es recomendable siempre que exista un *locus criticus* oscuro, porque de este modo se llama la atención sobre él... Pero es preferible relegar la conjetura al aparato de variantes si los argumentos no son definitivos —que rara vez llegan a serlo.

És la postura derivada d'aquestes consideracions la que hem considerat adequada per a l'edició crítica del *Liber elegantiarum*. Creiem que així ens apartem lleugerament, creiem que raonadament i raonable, d'altres documentades opinions d'investigadors que també estan treballant seriosament en el camp del tractament informatitzat de texts catalans. Sobretot en el punt on, per exemple J. Torruella i J. N. H. Lawrance proposen de fer les transcripcions "segons unes normes que li

⁵³ A. Blecua (1983:125-126).

donin l'homogeneïtat necessària, i amb les correccions imprescindibles de les faltes i errades del copista"⁵⁴.

Per a nosaltres, en canvi, el principi ha estat de considerar el text com a document, a partir del qual el tractament informatitzat, i els estudis consegüents, puguen aportar les clarificacions pertinents sense haver-lo desvirtuat iremissiblement. Aquesta decisió no implica, ni de bon tros, haver renunciat a plicar-hi una metodologia crítica, cosa que deixaria sense justificació una edició crítica, i alhora deixaria òrfens d'orientació la consulta i estudi tant del text de l'edició com dels diversos índexs informàtics. En aquest sentit, coincidim també amb A. Blecua en el fet que "negar a la crítica el derecho a la conjetura es negarle lo que a todos los copistas en todas las épocas les ha sido permitido, con el agravante de que, mientras que los copistas no indicaban su intervención, el filólogo siempre deja constancia de la suya con signos especiales o con notas explicativas".

Justament a precisar aquests 'signes especials' i 'notes explicatives' que ens allunyen dels copistes medievals, volem dedicar alguns dels paràgrafs següents. Però abans, si se'ns permet, voldríem acabar d'explicitar, de matisar i de justificar encara, si cal, els criteris generals que es deriven del raonament descabdellat fins ara.

B) Una altra de les particularitats de la nostra edició informatitzada, i amb vistes a l'elaboració d'índexs, és precisament que el text així tractat s'integra en un procés informàtic. Això té implicacions importants, de vegades no perceptibles de bon començament, i sobretot des d'una mentalitat tradicional. Una mentalitat que veu en l'*edició*, o en

⁵⁴ J. Torruella/J.N.H. Lawrance (1989:485). Vegeu per a criteris semblants J. Torruella (1990a, 1990b).

un *vocabulari* o *diccionari* que se'n deriven, un producte acabat, 'perfecte' —*utroque sensu*—. El tractament informàtic, en canvi, deixa sempre la porta oberta, en el benentés que es prenguen les precaucions pertinents —de vegades no tingudes dissortadament en compte—, a una manipulació posterior, que és impossible en l'edició impresa tradicional —tant del text com dels índexs. Això implica que un text fidel, i fiable, sempre pot ser reinterpretat, tractat de nou, amb garanties que es parteix d'un material no malbaratat per pretensions agosarades. Això no exclou, evidentment, sinó que permet, amb més garanties, d'arribar en passes successives a un tractament *interpretatiu*. Aquesta interpretació definitiva —però respectant sempre les lliçons originals— seria, en el nivell lèxic —aquell que correspon als índexs i concordances—, el que hauria de quedar plasmat en la *lematització*.

Aquesta lematització, que no és simplement una tasca mecànica, sens dubte no ho és en absolut quan se superposa a la tasca crítica. Dit d'una altra manera, la lematització implica sens dubte agrupar totes les formes *previsibles* d'un lema, però també les no previsibles però *reals* (per espúries o per altres causes que no anem a detallar ací). És un graó *interpretatiu* on les màquines difícilment podran acabar de resoldre els problemes, encara que ja ho estan intentant⁵⁵.

En la nostra edició, i sobretot en els índexs informatitzats que se'n deriven, no hem arribat al penós i llarg tràngol de la lematització, però n'hem posat les bases amb la interpretació del text que queda plasmada en les denses *Notes a l'edició crítica*⁵⁶. Aquestes *Notes*, tot i que en coherència amb els nostres pressupòsits no afecten l'aspecte físic del text tal com ha estat introduït, ni en classifiquen les formes lèxiques en termes de lematització, en canvi sí que es pot posar en relació amb

⁵⁵ A base d'algorismes de probabilitats, és clar.

⁵⁶ Capítol 6.2..

aquesta en el sentit que avança en aquesta direcció —tot indicant o suggerint la forma gràfica, morfològica o lèxica prototípica— sinó que amplia evidentment la tasca interpretativa als camps de la sintaxi o la semàntica —a banda, és clar, de l'anotació de fonts, etc.. En altres termes, pel que fa al lèxic la tasca crítica col·loca les formes *reals* sota formes *previsibles*, i desbrossa així la futura lematització. Heus ací la connexió *interpretativa* entre la conjectura de l'edició crítica i la lematització.

El que ací ens interessa de destacar pel que fa als criteris que hem adoptat és, tanmateix, que, tant la conjectura crítica —anotada, i no incorporada al text— com la lematització respecten la *forma* real del text. És més, una futura lematització reclama tenir les mans lliures i disposar d'un text amb el mínim d'intervencions prèvies, tot i que pot agrair unes bones anotacions crítiques. És per tant en la perspectiva de futurs i més complexos tractaments informatitzats del nostre text, que cal no excloure mai, que la introducció en ordinador que hem adoptat respon als principis —matisats— de fidelitat al text original.

C) Una altra particularitat que cal tenir en compte rau en les finalitats i els destinataris de l'edició informatitzada que hem portat a terme. Un aspecte que cal no deixar mai de banda. No podem oblidar que el *Liber elegantiarum* no és una novel·la, i que a més està escrit en vora un setanta per cent en llatí. Una edició d'aquesta obra, per tant, no pot anar mai dirigida a un públic general i inconcret, sinó bàsicament especialista, que demana una interpretació però desitja —i està preparat per a— una lectura crítica del text —i de la tasca de l'editor!

En relació també amb la utilitat possible del *Liber*, i en relació en part amb aquest públic, també cal considerar les especials característiques del *Liber*, i en concret de la seua llengua. Per poder avaluar i —si voleu— per assaborir les seues particularitats —i copsar els fets que les han condicionades— convé respectar-les al màxim. Tan important com la seua estructura o el seu interès lexicogràfic és la forma

com ens han arribat els mots, les frases, com han estat (mal)tractades les fonts, etc.. I això tant del costat del català com del llatí. Estem segurs que no sols els estudiosos actuals i futurs, sinó els simples lectors ocasionals agrairan aquest respecte.

D) Finalment, un altre element que ha determinat l'opció per una màxima fidelitat, en el cos del text, a la versió incunable original han estat els mètodes de treball habituals al *Servei de Tractament Informatitzat de Textos Catalans*, i les característiques corresponents del programari de què hi podiem disposar. I això no ho diem en el sentit que aquest programari, i menys aquests mètodes, fossen coercitius en una determinada direcció.

Ho diem, d'una banda, en el sentit que ens van fer adonar sobretot de dos dels aspectes —B) i C)— anteriors. És particularment il·lustratiu de tot el que hem comentat anteriorment el procés de lematització del *Tirant lo Blanc*, que actualment està a punt de finalitzar Maria A. Brossa⁵⁷. A partir d'un respecte absolut al text, i encara a la 'forma' del facsímil original, es pot oferir un text, en forma de lemes, *interpretatius*.

De l'altra, volem destacar la incidència del programari —*software, logiciel*— en les opcions preses en la nostra edició. Aquest oferia la possibilitat, mitjançant diversos codis d'introducció informàtica que precisarem, de mantenir bona part o quasi totes les lliçons originals, alhora que permetia d'adoptar formes de presentació del text acostades a les habituals en les edicions crítiques de texts catalans i llatins.

Particularment això es podia aconseguir de forma molt concreta a través d'alguns signes prevists en la codificació, que

⁵⁷ Vegeu Brossa (1988).

permetien la introducció en ordinador d'una versió idèntica a l'original, i una altra més pròpia de les edicions crítiques a l'ús. En concret, com veurem, es tractava de dos signes que se situaven davant dels caràcters o altres codis, i marcaven, respectivament, l'adscripció a la *VERSIÓ ORIGINAL (VO)* o a la *VERSIÓ D'EIXIDA (VE)*. Donem tot seguit aquests signes, acompanyats d'un exemple real (entrada 2829) comparatiu del seu funcionament:

Signe de *VO*: (

Signe de *VE*: <

Incunable

Text codificat introduït

VO

VE

Deiunaua

DE(I<JUNA(U<VA

deiunaua

dejunava

Fixem-nos que la *versió original (VO)* és idèntica —si excloem el tipus gòtic del l'original— a la de l'incunable, i la versió d'eixida és equivalent a les que podem trobar en les habituals edicions crítiques de texts catalans, i encara en les edicions en català actual. Evidentment, *va sans dire* que la versió que oferim en la nostra edició crítica és la que correspon a la *versió d'eixida (VE)*, és a dir la que en el text codificat introduït correspondria a tots els caràcters precedits del signe <. Els caràcters i codis que van ser introduïts sense cap dels dos signes davant (és a dir ni (ni <) se suposa que han d'aparèixer tant a la *versió original (VO)* com a la *versió d'eixida (VE)*. En el text del *Liber* que presentem no oferim l'edició corresponent a la *versió original* —ni tan sols algun fragment. Tot i això, cal saber que, si fossen donades les instruccions corresponents a l'ordinador, aquesta versió es podria obtenir en pocs minuts, amb la qual cosa disposaríem d'una còpia pràcticament idèntica al text de l'incunable, amb la diferència tan sols, potser del tipus de lletra i d'alguns pocs detalls més.

Com podem observar, hi ha una gran diferència, entre el text codificat directament introduït a l'ordinador i les dues versions, tant l'equivalent a la que apareix literalment a l'incunable, com la que apareix en la nostra edició. Aquesta diferència, aplicable com veurem a moltes altres situacions —pràcticament a tots els caràcters de l'obra— implicava no sols una *relectura mental* de tot el text incunable del *Liber* en les dues versions (*original* i *d'eixida*), sinó que evidentment va comportar la introducció física en ordinador simultània de les dues, en la forma en què més o menys es pot deduir, i extrapolar de l'exemple proposat. Qualsevol individu pot imaginar l'esforç mental —i físic— que això va suposar.

A part de l'aplicació al criteri particular ací exemplificat (regularització de *i/j* i *u/v*) i que comentarem més tard, volem destacar que aquesta possibilitat de doble versió es podia aplicar a moltes altres característiques del text, i no exclusivament a caràcters físics, sinó a codis modificadors d'altres caràcters. Un cas d'aplicació concreta del que diem era el tractament de les majúscules i minúscules, tant si correponien a noms conceptuats com a propis, com si corresponien a noms considerats comuns però que excepcionalment havien de portar una lletra majúscula. Així, per posar tan sols un altre exemple, la codificació d'un mot com a *nom propi* —que en principi implica l'escriptura de la primera lletra del mot en majúscula— era, en principi, un parèntesi tancat:) . La codificació d'un nom com a propi afecta els mots tant si han d'aparèixer en una *versió original (VO)* com en una *versió d'eixida (VE)*. Ara bé, és ben probable que un nom propi no aparega en majúscula en l'incunable, raó per la qual tampoc no hi hauria d'aparèixer en la *versió original (VO)* idèntica a aquest. Per a especificar això hi havia previst un altre codi que forçava la minúscula en aquesta *versió original*, sense però entrebancar la consideració global del mot com a nom propi ni sobretot l'aparició en majúscula en la *versió d'eixida (VE)*. Aquest codi per forçar la minúscula era aquest: xca . Ara bé, calia combinar-lo amb el codi de nom propi, i especificar alhora que només havia d'afectar la *versió original (VO)*. Això s'aconseguia una vegada més amb el codi que ja hem vist aplicar en el cas anterior, és a dir: (. En definitiva, la

combinació dels tres codis o missatges —nom propi+vàlid sols per a la *versió original*+forçar minúscula— era necessària per a indicar a la màquina que el resultat havia de ser aquest:

<u>Incunable</u>	<u>Text codificat introduït</u>	<u>VO</u>	<u>VE</u>
cícero)(xcaCICER/O	cicero	Ciceró

Volem precisar que alguns codis determinats —com el d'accent agut, que apareix en l'exemple, i altres semblants— només es veien reflectits, per raons òbvies, en la *versió d'eixida (VE)*, tal com es veu en el cas anterior. Com que adjuntem el llistat complet de codis utilitzats —amb el significat de cadascun— en la introducció del text codificat, i igualment reproduccions fotocòpiques que reflecteixen alguns dels estadis de la introducció, estalviem el lector de suportar noves exemplificacions casuístiques sobre el mètode de codificació seguit⁵⁸.

En resum, les possibilitats que oferia el programari de partida disponible al *Servei de Tractament Informatitzat de Textos Catalans (UB)* permetien introduir i simultàniament conservar uns trets absolutament fidels a l'original incunable, i introduir petites adaptacions —absolutament controlades i, fet molt important, *reversibles*— per produir una versió més acostada a les tradicions de l'edició textual. Aquesta doble opció va implicar pràcticament una doble introducció en

⁵⁸ Pel que fa als codis utilitzats en la introducció, vegeu la *Codificació general* que oferim en la secció 4.7.1. dels apèndixs. Pel que fa a les fases d'aquesta introducció, vegeu-ne les *Reproduccions fotocòpiques* presentades dins la secció 4.7.2. dels apèndixs.

ordinador del mateix text, però considerem que, malgrat l'enorme esforç de concentració i adaptació a aquesta tasca que va suposar, va valdre la pena. Quines i per què van ser aquestes adaptacions, o criteris d'edició particulars, tant pel que fa al català com al llatí, és el tema del següent apartat.

2.3.1.2. CRITERIS PARTICULARS. LES NORMES D'EDICIÓ CRÍTICA.

Donades les premisses tractades en l'apartat anterior volem ací presentar els criteris d'edició seguits en la nostra introducció en ordinador del text del *Liber elegantiarum*. Com que ja hem precisat que la *versió original (VO)* segueix fidelment l'incunable, les normes que donarem ací faran referència exclusivament, si no ho especifiquem altrament, a la que hem anomenat *versió d'eixida (VE)*, i que és la que oferim amb aquest estudi.

Abans d'entrar a detallar els criteris concrets per a cada part del *Liber*, catalana i llatina, volem remarcar un fet que no ha de ser passat per alt. Som conscients que es tracta de dues llengües amb normes gràfiques, i d'altra mena, diferents, i més encara, amb tradicions d'edició filològica també bastant independents. Ara bé, cal tenir present que tenen una presència simultània al *Liber*, però no en seccions separades, sinó alternants, i tant en l'incunable com en l'edició crítica. A més, i sobretot, la introducció en ordinador ha estat simultània, amb una mateixa codificació general. Totes aquestes circumstàncies han condicionat sens dubte els criteris a adoptar per a les dues llengües i han obligat en alguns casos a una homogeneïtzació de la majoria de solucions. És per això que tractarem conjuntament les normes d'edició, tot especificant, quan caldrà, les particularitats de cadascuna.

En general tampoc no es fa referència, fora d'alguna excepció, als codis emprats en cada cas per a la introducció del text en ordinador, puix que en apèndix ja s'ofereix la *Codificació general*⁵⁹.

a) Normes generals.

La norma general és la fidelitat al text de l'incunable, particularment en la representació de les vocals i consonants. I això tant pel que fa al català com al llatí. En aquest sentit, i a banda de les precisions i argumentacions aportades en els apartats anteriors, volem reiterar que respectem les característiques ortogràfiques del text original, encara que siguin variables i poc consistents. Tot mantenint aquest desideràtum, pel que fa al català, amb totes les matisacions que exposarem, hem intentat acostar la *versió d'eixida* a les característiques gràfiques més habituals en les edicions de texts antics en la nostra llengua, representades sobretot per les normes de la col·lecció *Els nostres clàssics*⁶⁰.

Pel que fa al llatí en particular, en cap cas no regularitzem les grafies segons l'ús clàssic. Creiem que seguim així els criteris més sistemàticament formulats, i aplicats, per alguns dels més reconeguts especialistes en llatí medieval i humanístic. P. O. Kristeller, per exemple, es declara "strongly opposed to the tendency to normalize a Neolatin text according to classical usage. We should always respect the consensus of the manuscripts and the usage of the author when known

⁵⁹ Vegeu l'apèndix 4.7.1..

⁶⁰ Vegeu també R. Aramon (1955).

from autographs"⁶¹. Aquesta darrera situació, cal dir-ho, no es dona en el cas del *Liber elegantiarum*.

Una opinió idèntica, i ben autoritzada, expressa P.M. de Contenson, membre de la comissió encarregada de l'edició crítica de St. Tomàs, d'Aquino, en nom de la qual afirma que "nous refusons de continuer à imposer à l'oeuvre de S. Thomas une orthographe bien postérieure à son époque et qui défigure ses textes tout en obscurcissant de nombreux problèmes critiques. Nous nous orientons donc vers l'adoption d'une orthographe qui semble bien pour l'essentiel avoir été commune à la grande majorité des scribes du XIIIe siècle"⁶².

O. Besomi⁶³, en el detallat estudi ortogràfic que precedeix la seua edició de la *Gesta* de Lorenzo Valla, també constata una sèrie de particularitats gràfiques en aquest autor, que són respectades tant en aquesta com en altres edicions crítiques d'obres de Valla a càrrec d'altres

⁶¹ P.O. Kristeller (1983b:117). Per a una visió més indecisa o matisadament diferent, vegeu J. IJsewijn (1977:225). No hem d'oblidar, però, que aquest últim especialista està molt més centrat en una època de la literatur neollatina on la llengua utilitzada era molt més acurada, i en què s'havien estandarditzat una mica més les normes gràfiques i d'altre tipus. L'època i la tradició encara incipientment renaixentista col·loquen el nostre text més prop de les sensibilitats de Kristeller i dels altres estudiosos que esmentem en la mateixa línia.

⁶² P.M. de Contenson (1978:69).

⁶³ Vegeu la magnífica *Introduzione* d'O. Besomi a L. Valla (1973:lxix-c). He remarcat la coincidència de molts usos de Valla amb els d'Esteve, i de molts criteris seguits per Besomi amb els que adoptem en aquesta edició.

estudiosos⁶⁴. En particular, hi ha una sèrie de coincidències entre els usos gràfics de Valla i Esteve, que permeten seguir unes normes semblants:

- Absència dels diftongs *ae* i *oe*, sistemàticament escrits *e*. Evidentment es respecta aquest ús. Donada aquesta sistematicitat, també representem aquesta *e* en les abreviatures suplertes: *que*, *pre*, etc..
- Ús ocasional de *j* per *i*, per exemple en evitació de la confusió amb *u* (ja que les *ii* sovint apareixen sense els punts) i en altres casos, etc.. Es regularitza l'ús a *i* en tots els casos.
- Ús al *Liber*, i habitual a l'època, de *v* en posició inicial i *u* en totes les altres. Regularitzem, com fa Besomi i els altres editors de Valla, segons l'ús gràfic modern, és a dir, amb *v* en els casos de semiconsonant i *u* en la resta.
- La unió dels enclítics *-que*, *-ve*, *-ne* és general i ha estat regularitzada si ocasionalment no es produïa o no es veia clara.
- Les unions o separacions d'altres termes composts —sovint vacil·lants—, les respectem en cada cas, com fa Besomi, sempre que estiguen acceptades als repertoris lèxics llatins més reconeguts⁶⁵.
- Les assimilacions d'oclusives segueixen més o menys l'ús clàssic, i per tant les respectem. Un cas diferent són les nasals, que presenten molta fluctuació, que respectem

⁶⁴ Vegeu les edicions de L. Valla (1981, 1982, 1984, 1990).

⁶⁵ Per exemple F. Gaffiot (1934).

també sense anotar. En cas d'abreviatura, donada la fluctuació de l'autor, es desenvolupa segons les formes principals dels repertoris lèxics. Algunes coincidències amb Valla són curioses: Esteve sempre dóna també *nonnunquam*.

- En la resta d'assimilacions Esteve és molt més vacil·lant. També són respectades (-*ct*-/*-tt*-, -*lct*-/*-lt*-, etc.), però habitualment anotades les formes preferibles.
- És un fet habitual en Esteve la simplificació de geminades (*comentum*, etc.) que respectem, sense anotar, donat el seu caràcter constant.
- Es dóna també la fluctuació, com en Valla, de -*ti*-/*-ci*- davant vocal, que es respecta.
- La resta de diferències respecte de l'ús classic habitual als repertoris lèxics (ús de *h*, *y*, etc.), també són respectades però anotades.

En definitiva, per l'estudi esmentat de Besomi, veiem que els trets gràfics, en general i en aquest cas del llatí, són significatius d'una època i d'unes determinades disposicions culturals i que és important que siguin respectats. En tot cas, per a l'aprofitament lexicogràfic de la part llatina del *Liber elegantiarum*, seria molt més interessant plantejar les possibilitats de lematització.

Pel que fa al català, hi ha tres criteris gràfics que matisen, però no alteren la norma general de respecte del text original:

- Es regularitzen segons l'ús actual, i sense anotació, les grafies *i/j* i *u/v*, que en l'incunable seguien la mateixa norma alternant de la part llatina⁶⁶.
- Les extremament freqüents confusions entre les grafies *d/cl*, i *u(v)/n*, que de mantenir-se haurien distorsionat increïblement els índexs i entrebancat la lectura del text, hen estat regularitzades. L'extensió del fenomen permet de considerar els caràcters confosos com a simples variants gràfiques, recurs que sovint utilitzaven els tipògrafs donada l'absència de tipus en determinats moments de la composició. En aquest sentit, no considerem l'opció presa com una vulneració dels principis en què ens basem. En qualsevol cas, la lectura més evident a l'incunable s'ha fet sempre constar en les *Notes*⁶⁷. El criteri ha estat aplicat també, evidentment, a la part llatina.
- Els caràcters que apareixen capgirats a l'incunable, però que podien ser interpretats adequadament, han estat igualment regularitzats⁶⁸.

Passem ara a comentar alguns altres casos concrets.

⁶⁶ Tal com hem vist en l'apartat anterior, en la *versió original* s'han pogut mantenir les lliçons de l'incunable.

⁶⁷ Amb l'expressió *poss. orig.* (=possiblement a l'original...). Així mateix, volem fer constar que la lectura més acostada a la de l'incunable s'ha pogut mantenir en la *versió original* de la introducció informatitzada.

⁶⁸ Només ho hem anotat en algun cas.

b) Separació de paraules.

Se segueix la normativa actual en el cas del català, sense anotació de la forma original⁶⁹.

Quan la separació ha implicat la introducció d'altres signes, com el guió, el punt volat o l'apòstrof, també s'ha seguit la normativa actual, sense anotació⁷⁰.

Només s'utilitza el punt volat en els casos d'elisió d'un caràcter no recollida per la normativa actual. Per tant, no es considera necessari utilitzar-lo amb els pronoms *hi/y*, *ho/o/u* i altres, que si no obliguen a cap elisió, entren dins la norma general. Si l'elisió és recollida per la normativa actual, s'utilitza el signe habitual, normalment l'apòstrof.

⁶⁹ Quan apareixen formes aglutinades en l'incunable, aquesta informació ha pogut ser conservada per a la *versió original* amb el codi = . Vegeu la *Codificació general* (4.7.1.).

⁷⁰ Hem de confessar que aquest ha estat un dels punts febles de la codificació de què disposàvem. En efecte, la codificació interpretava els codis corresponents al guionet, punt volat i apòstrof com a no pertanyents a la *versió original*, però els mots implicats els considerava com a separats també en aquesta versió, mentre que es podia donar el cas que apareguessen units en l'incunable, i que per tant hi haguessen d'aparèixer també en la *versió original*.

El cas oposat, el d'aglutinació de mots, es regularitza també seguint la normativa actual i sense anotació⁷¹.

Pel que fa al llatí, ja hem fet constar el respecte per les formes (aglutinades o separades) de l'original, sempre que siguen admeses pels repertoris. Si no, les regularitzem.

Un cas especial que cal comentar, propi del tipus d'introducció informatitzada seguit és el d'aquelles seqüències de mots que contitueixen seqüències lèxiques unitàries, i que nosaltres hem anomenat *seqüències estereotipades*. Els exemples més clars, dels quals hi ha nombrosos casos al *Liber*, podrien ser els noms propis composts (*Marco Scarampano, Ferrer Torrella*, etc.) o el de les obres literàries (*De Amicitia, De Officiis, Naturalis Historia*, etc.). Mitjançant un codi especial aquesta informació ha estat introduïda, i se n'han obtingut índexs especials.

c) Puntuació.

Es regularitza seguint la normativa moderna —amb l'aleatorietat inevitable—, tant en català com en llatí.

Els signes habituals en l'incunable són diversos: . punt : dos punts / barra i, molt ocasionalment, · punt volat. Ara bé, són emprats amb una absoluta falta de coherència, com hem pogut comprovar al llarg de tota la introducció i les diverses correccions del text, i això tant en

⁷¹ Com en el cas anterior, aquest és un punt feble de la codificació, en el sentit que no hi ha forma d'indicar que un mot introduït com a unit apareixia separat en l'incunable, i doncs hauria d'aparéixer-hi també en la *versió original*.

català com en llatí. De fet, ha estat sovint constatat que "punctuation in the Renaissance was unsystematic and inconsistent, thus it is the normal policy among editors to introduce modern punctuation"⁷². En el mateix sentit idèntic s'expressa P. O. Kristeller: "In the case of punctuation, I favor normalization for the sake of clarity, for I have never found any consistency in manuscripts or early editions, and although there are entire treatises on punctuation from the period, I never found that their rules were consistently applied"⁷³.

Així i tot, volem fer constar que en *tota la versió original* hem introduït la puntuació original de l'incunable, al costat de l'actualitzada pròpia de la *versió d'eixida*, precedida cadascuna dels codis corresponents.

d) Separació d'entrades i subentrades del *Liber*.

Es respecta la separació d'entrades catalanes i subentrades llatines de l'original incunable. El criteri és evident en el cas de les entrades catalanes: en l'original cada entrada catalana va precedida d'un *calderó*, i apareix amb un cos de lletra més gran que les subentrades llatines precedents.

Les subentrades llatines poden presentar més dificultat, ja que no ofereixen aqueixos trets identificatius. Tot i això, habitualment van clarament marcades amb un punt i a part. Quan mancaven aquests requisits, però era evident un sentit clarament diferenciat i una

⁷² T.O. Tunberg (1988:72).

⁷³ Kristeller (1983b:117).

estructura sintàctica separada del fragment anterior, s'ha separat l'entrada, amb la supleció del punt, si calia. Cal posar de relleu que, com que, en l'estructura del *Liber*, la juxtaposició de subentrades llatines es fa en funció de l'aparició de sinònims (*synonyma*), més o menys distingits semànticament (*distinctiones, differentiae*), quan parlem de 'sentit clarament diferenciat' no ens referim sols a una independència sintàctica, sinó a una 'equivalència' com a elements semànticament relacionats però distints.

Un punt importantíssim a destacar és que la separació, tant d'entrades catalanes com llatines, ha estat codificada —com es pot comprovar en els índexs, on es referencia els mots segons aquestes dades *locatives*—. Això s'ha fet mitjançant la introducció, al final de cada entrada global catalano-llatina, i de cada subentrada llatina dels codis de separació lògica corresponents. A més a més, dins de cada entrada global catalano-llatina, el text català i el llatí han estat separats per codis particulars. Remetem a la *Codificació general* per a la precisió de tots aquests codis⁷⁴.

Dins les subentrades llatines, només les citacions explícites i en estil directe d'autors mencionats expressament apareixen entre cometes, i després de sos punts.

e) Accentuació i dièresi.

Pel que fa a l'accentuació gràfica i l'ús de la dièresi, se segueixen les normes actuals, amb la particularitat que les *ee* s'accentuen

⁷⁴ Secció 4.7.1..

amb accent greu o agut segons la pronúncia del català occidental, i en concret dels parlars valencians. Creiem que el criteri és absolutament coherent amb la norma general adoptada, d'introduir signes en la *versió d'eixida* només en la direcció d'un acostament a la norma actual, tenint en compte que sempre hi ha la possibilitat paral·lela d'una *versió original*. A més, donat el caràcter del text no hi veiem altres inconvenients, com les possibles pronúncies poètiques desviades, etc.⁷⁵. El caràcter valencià de l'autor, suficientment demostrat, i del text, destacat repetidament per tots els estudiosos de la llengua del *Liber*, justifica a bastament el criteri d'accentuació de les *ee*⁷⁶.

En discordança, parcial, amb el sistema actual, només hem introduït alguns accents diacrítics, però sempre per tal se suplir distincions que, donada l'ortografia anòmala del *Liber*, no s'hi mantenien. En concret són: *é* (=he), *à* (=ha), *ém* (=hem), *él* (ell), *éls* (=ells)⁷⁷.

⁷⁵ Vegeu els comentaris i propostes de Torruella/Lawrance (1989:491-492) sobre aquest tema, i que no creiem en absolut aplicables al nostre cas, a més d'entrar en contradicció amb els nostres criteris generals.

⁷⁶ Vegeu Moll (1977 (1982:286), o Colon/Soberanas (1986:48-50).

⁷⁷ Algunes altres particularitats són: no s'ha accentuat la forma *mes*, participi de metre; l'accent no s'ha suplert en cas de manca d'una lletra per error (*ciutas* per *ciutats*); l'accent s'ha mantingut en els mots que ja el tenen en català actual, encara que per manca d'alguna lletra no els correspongués aplicant al *Liber* les normes actuals (*stà*). Inversament, sí que han estat suplert l'accent, per evitar pronúncies errònies, en els mots que no el tenen en català actual, però que el poden rebre segons la grafia al *Liber*, sempre que no siguin errors: *lauradós*, *dinés*, *envégia*.

f) Majúscules i minúscules.

Tant en català com en llatí es regularitzen les majúscules i minúscules segons els usos actuals⁷⁸.

Hem de fer avinent que hom ha distingit, tant en l'edició com en els llistats obtinguts, entre dos tipus de mots amb majúscula inicial: els *noms propis*, i els *mots amb majúscula informal*. Això va obligar a introduir codificacions diferents per a cada tipus. La distinció, que en algun punt pot vorejar l'arbitrarietat, creiem que pot tenir justificació. En tot cas, entre els primers hi havia, tant en català com en llatí: tots els topònims, antropònims, títols d'obres literàries i alguns noms religiosos (*Déu-Deus, Spirit Sant-Spiritus Sanctus-Numen, Nadal-Natalis-Nativitas, Pasqua-Pascha, Església-Ecclesia*, etc.). Entre els segons, els gentilicis i derivats de noms propis en llatí, i, tant en català com en llatí, alguns altres noms religiosos (*Nostra Senyor-Dominus, Mare-Mater, Nostra Senyora, Resurrectio, Papa-Pontifex*, etc.).

g) Abreviatures.

Les abreviatures han estat desenvolupades i *totes marcades* com a tals tant en la introducció en ordinador com en l'edició del text del

⁷⁸ Ja hem vist com els usos de l'incunable, absolutament caòtics, s'han pogut mantenir amb el sistema de codificació seguit.

*Liber*⁷⁹. En la *versió d'eixida* que oferim apareixen sempre *en cursiva*. Això permet comprovar en qualsevol lectura si el text respon a una abreviatura desenvolupada o no.

Aquesta codificació ha permès també elaborar índexs amb els mots que contenen aquestes abreviatures.

Una tasca independent, purament manual, ha estat l'elaboració del *Repertori d'abreviatures del Liber elegantiarum*, que oferim en apèndix⁸⁰.

Les abreviatures han estat suplertes quan podrien haver aparegut en l'incunable sense alterar la posició dels altres caràcters dins la caixa d'escriptura —és a dir, normalment quan es podien representar amb signes diacrítics com guions, punts o comes superposats, etc.. En aquest cas apareixen també *en cursiva* en la *versió d'eixida*, però entre claudàtors, a diferència de les altres. Com que també exigien una codificació especial, això ha permès l'extracció d'índexs particulars d'aquests mots amb abreviatures suplertes.

Un cas excepcional, però coherent, de supleció d'abreviatura possible però no realitzada és la de les nasals geminades, que en una gran munió de casos apareixen sense l'abreviatura corresponent. Com que suplir-les totes hauria suposat omplir el text de claudàtors, i la geminació de caràcters en altres casos també és vacil·lant, hem respectat l'ús tipogràfic rebut.

⁷⁹ Vegeu els codis

⁸⁰ Vegeu l'apèndix 4.5..

h) Mots especials.

Entre els mots especials incloem els sufixos d'informació morfològica, els mots al·lòglots, i els títols d'inicials.

Els sufixos d'informació morfològica —ço és, sufixos flexius nominals i verbals, sempre del llatí— apareixen en el text de l'edició sempre entre parèntesis i precedits de guionet. No han estat inclosos en el llistat general de formes lèxiques del *Liber*. En canvi, apareixen amb altres seqüències en un índex de seqüències no analitzables⁸¹.

Els mots al·lòglots —ço és, mots que apareixen en una llengua que no és la pròpia de l'entrada, el català, o la subentrada, el llatí— apareixen en l'edició en lletra negra, i han estat recollits en índexs particulars igualment.

Els títols d'inicials estan constituïts per les lletres majúscules —normalment dues, en algun cas tres— que marquen els canvis de les lletres inicials en els mots inicials de cada entrada del *Liber*. Apareixen ja en l'incunable, i han estat respectades, però han hagut de rebre una codificació especial. No apareixen, evidentment en el llistat de formes lèxiques general del *Liber*. Per indicar l'altura del *Liber* a què es produeixen cadascun d'aquests canvis d'inicials —i l'aparició consegüent dels nous titolets— hem confegit manualment un *Índex de l'ordenació alfabètica i dels títols d'inicials*, que oferim dins el apèndix a l'edició crítica⁸².

⁸¹ Vegeu ací mateix més avall el llistat d'índexs obtinguts.

⁸² Vegeu l'apèndix 4.4.1..

i) Números.

Els números romans ha estat sempre regularitzats en lletres majúscules i sense punts interns.

j) Referenciació.

Cal distingir entre la indicació de les referències en el text, o referència externa, i la referenciació interna, o oculta, que ha de servir per a la indicació, en els índexs posteriors, de la posició exacta de cada mot dins el text.

La referenciació interna o oculta ha estat automàtica: l'ha establerta l'ordinador a partir de les marques de final d'entrada catalano-llatina o de subentrada llatina (o bé de final de línia en el cas del pròleg i l'epíleg), i de la posició de cada mot dins aquestes seqüències. Per tant, és correlativa de la separació d'entrades i subentrades. Un cas especial representen el Pròleg i l'Epíleg —els llistats dels quals es presenten separats dels del cos central del *Liber*— que presenten una referenciació a partir de les línies.

En canvi, la referenciació externa, la que apareix reflectida en el text, és més variada. Cal distingir les marques de foli/cara/columna, i les d'entrada/subentrada.

Les primeres, les marques de foli/cara/columna apareixen a la vora esquerra del text de l'edició crítica, fora de la caixa d'escriptura, i estan compostes per quatre caràcters. Els dos primers indiquen el foli, segons els quaderns de l'edició original (quaderns de vuit folis de la *a* a la *v*, i un tern de sis folis amb la lletra *x*), el tercer caràcter indica la cara

(*recto, verso*), i el tercer el número de la columna que comença darrere de cada marca.

La separació exacta dins el text del canvi de columna, cara o foli queda marcat amb una barra inclinada. Si aquesta barra va seguida d'una xifra, aquesta indica el nombre de caràcters del mot anterior a la barra que tanmateix apareixen en l'original en la columna següent. Aquest sistema evita de partir gràficament els mots. Una vegada més el Pròleg i l'Epíleg representen una excepció a aquestes normes, ja que no estan estructurats en columnes, ni en entrades. La separació que es té ací en compte és la línia, el final de la qual, com es pot comprovar, està marcat sempre amb una barra. La lectura d'aquesta i sobretot de la xifra que la pot acompanyar és la mateixa que en la resta del *Liber*.

Les marques d'entrada catalana i de subentrades llatines dins el text (amb la numeració correlativa de cadascuna) s'ha realitzat també automàticament a partir dels codis de separació d'entrades indicats en la introducció en ordinador.

k) Correccions, addicions i supressions.

No s'ha introduït cap correcció dins el text, excepte les regularitzacions gràfiques especificades en l'epígraf *a)* anterior: regularització de *i/j* i *u/v*; regularització de *d/cl* i *n/u/v*; regularització de caràcters capgirats. La resta de correccions dels innombrables errors del *Liber* —tant gràfics com morfològics, sintàctics, semàntics o d'ordenació del text— són anotades dins les *Notes a l'edició crítica*.

Només s'han fet addicions, o suplecions, sempre que hom ha comprovat l'existència a l'original incunable de l'espai corresponent al signe o caràcter que mancava, o no era clarament legible. En aqueixos

casos la supleció es marca dins el text entre claudàtors. Quan la supleció afecta una abreviatura, aquesta apareix a més en cursiva, com és habitual. Quan alguna supleció ha estat impossible, però s'havia de conservar en blanc l'espai corresponent, aquest ha estat preservat entre claudàtors.

No s'ha fet cap supressió d'un caràcter present a l'original incunable. Quan s'ha considerat que algun caràcter, abreviatura o mot hi estava de sobres, o repetit, s'ha respectat la seua grafia, però hom l'ha col·locat entre parèntesis angulars. Les frases sobreres (en algun cas per repetició) no porten cap signe particular, però la incorrecció ha estat anotada.

2.3.2. EL TRACTAMENT INFORMÀTIC. OBTENCIÓ I PRESENTACIÓ DE RESULTATS.

1. La introducció del text en suport informàtic.

Com hem dit, el projecte d'edició automàtica informatitzada del *Liber elegantiarum* de Joan Esteve, que ara presentem enllestit, té inici en la invitació formulada, l'any 1986, pel Dr. Joaquim Rafel Fontanals per col·laborar en les tasques de *Servei de Tractament Informatitzat de Textos Catalans* —d'ara endavant STITC— de la Universitat de Barcelona. Una vegada posat al corrent de les possibilitats que oferien els serveis informàtics, tant els de *hardware* com els de *software*, ens vam posar a treballar en la introducció del text.

En aquesta introducció del text del *Liber* sobre suport informàtic es van plantejar diversos problemes que vam haver de resoldre, no precisament afavorits per la distància. Els dos principals tipus de problemes van ser disposar d'un maquinari i un programari aptes per a la introducció, i adaptar el programari existent a les necessitats de tractament i elaboració final dels índexs i del text de l'edició crítica, d'un text com el *Liber*.

Pel que fa al primer problema, el vam poder resoldre utilitzant per a la introducció un ordinador IBM PC XT, de la capacitat i característiques habituals l'any 1986. El programari utilitzat va ser una

mica més estrany: un editor de text en caràcters ASCII del sistema operatiu *Prologue* (Bull)⁸³.

Pel que fa al segon problema, cal dir que va exigir l'adaptació de les programacions existents al STITC. El *Liber*, com sabem, presenta característiques especials que no estaven previstes: es tracta d'un text amb dues llengües, que cal tractar separatament en els índexs, però conjuntament en el text, tot i que amb característiques diverses. Alhora, els sistemes de referenciació de l'obra eren particulars, i les formes de presentació del text (referenciacions externes i internes, numeració d'entrades i subentrades, etc.) demanaven adaptacions. Així mateix, calgué preveure els principals tipus de llistats o índexs a obtenir a partir de la introducció, a banda de la presentació del text.

Result el primer dels inconvenients, vam començar la introducció del text. La vaig realitzar de cap a cap personalment, i va ocupar gairebé nou mesos (curs 1986-87), treballant a un bon ritme diari. Vaig prendre com a base una primera i rudimentària transcripció del text extreta a partir d'un microfilm de l'original, però que no va ser de pràcticament cap ajut, ja que no estava pensada per a un tractament com el que finalment vam seguir. Atenent a les característiques de la introducció més amunt exposades, calgué contrastar tot el text transcrit amb la còpia microfilmada de l'original, ja que s'havien de tenir en compte elements que només apareixien en l'original incunable: abreviatures, lliçons deficientes o impossibles, puntuació original, majúscules i minúscules originals, separació original de paraules, etc.. Amb tot això volem indicar que, donades les característiques, no sols del text, sinó del tipus d'edició prevista, en realitat vam introduir dues

⁸³ Vull deixar constància del meu sincer agraïment a Miguel Martínez per les grans facilitats que em va donar per a trobar el material informàtic necessari per a la primera introducció del text del *Liber*.

vegades alhora el mateix text, i amb uns codis informàtics diferents en cada cas: per a la *versió original* i per a la *versió d'eixida*. Tot plegat va suposar un esforç més que considerable. D'aquesta primera introducció vam extraure uns llistats inicials, sense cap tractament i amb la codificació original, dels quals oferim una mostra en apèndix⁸⁴.

2. Correccions del text introduït i dels llistats de mots.

El text, una vegada introduït (primavera de 1987), va ser tramés en disquets al STITC, on va rebre un primer tractament. El resultat van ser uns primers llistats del text sencer del *Liber elegantiarum*, dels quals també oferim una mostra en apèndix⁸⁵.

Aquest llistat sencer va haver de rebre un primera revisió general a fons, en la qual es van introduir moltes rectificacions, en gran part degudes a errors en la mecanografiació informàtica, en part a inconseqüències en els criteris d'edició, i a desconeixement dels resultats informàtics que determinades decision podien tenir, i finalment també a inadaptació de part dels programes utilitzats per a un text com el del *Liber*. Aquesta primera revisió del text va implicar una nova comparació sistemàtica amb el text de l'original incunable. En qualsevol cas, va durar també molts mesos, i vaig haver de reclamar el suport de diversos col·laboradors⁸⁶.

⁸⁴ Vegeu l'apèndix 4.7.2. a)).

⁸⁵ Vegeu l'apèndix 4.7.2. b)).

⁸⁶ Vull agrair ací l'ajuda rebuda de Carme Garcia i Jordi Cornelles.

Amb un lapse inevitable, determinat per desagradables circumstàncies personals, vam entreprendre una segona revisió del text del *Liber*, que se'ns presentava ja en una forma bastant més pròxima a la que oferim en l'edició crítica actual⁸⁷. Una vegada més, calgué contraposar tota la introducció al facsímil de l'original, per constatar tota mena de desviacions respecte d'aquest, d'inconseqüències en les decisions i de comportaments deficients del programari en el tractament de la introducció⁸⁸.

Finalment, una tercera revisió va implicar dos aspectes. En primer lloc, una relectura total del text per detectar els errors més cridaners que les revisions anteriors no haguessen garbellat convenientment. En segon lloc, vam disposar ja d'uns índexs bastant complets —tant els generals de formes catalanes i llatines com alguns altres de parcials— que vam revisar també exhaustivament. L'objectiu era localitzar-hi més directament els mots clarament anòmals, identificar la causa de les incorreccions i transmetre les esmenes al llistat de text⁸⁹.

Cadascuna de les revisions o correccions esmentades es feia sobre els llistats impresos. De res no hauria servit això si tanmateix no haguessen estat reflectides en el text codificat ja introduït en suport informàtic i dipositat al STITC. Aquesta tasca va correspondre, amb notable paciència, a la Sra. Dolors Pulido. L'adaptació i modificació dels recursos informàtics va correspondre, com ja hem dit abans, al programador del STITC, Sr. Valentí Ibáñez, que va estar sempre

⁸⁷ Vegeu-ne unes còpies en l'apèndix 4.7.2. c)).

⁸⁸ Aquesta correcció no hauria estat possible sense l'ajuda inestimable de Carmen Roig Arenes.

⁸⁹ Oferim una mostra del llistat de text, i de llistats dels índexs en l'apèndix 4.7.2. d).

amament als nostres suggeriments. La supervisió del procés i la coordinació d'esforços va anar a càrrec del director el STITC, Sr. Joaquim Rafel.

El tractament informàtic del text introduït, i l'elaboració dels llistats i índexs finals, s'ha realitzat amb els ordinadors del CESCO (Centre de Supercomputació de Catalunya), als quals està connectat el STITC. En concret el processador utilitzat ha estat un IBM 3090/600J, mitjançant el sistema operatiu VM (Virtual Machine)/XA SP, que permet funcionar amb sistemes operatius com el CP/CMS (Conversational Monitor System), que és el que s'ha fet servir en aquest cas.

3. Els resultats: edició crítica automatitzada i índexs informatitzats del *Liber elegantiarum*.

El resultat de tot aquest llarg procés són el text de l'edició crítica informatitzada i els diferents llistats en forma d'índexs automàtics que oferim en aquest treball. El temps i l'esforç dedicats han estat importants. Però creiem que potser ha valgut la pena, tal com pensa la senyoreta Van Riet, que en l'edició del segon volum del text d'Avicenna "a eu recours à l'informatique. La préparation et la mise en forme lui ont demandé autant de temps que celui qui avait été requis pour l'index du premier volume exécuté suivant les méthodes anciennes; néanmoins, elle estime que l'ordinateur peut éviter des erreurs, car les anomalies sont

mises en évidence, et des omissions, puisqu'il absorbe le texte intégral⁹⁰. Esperem que aquestes apreciacions siguin veritat, almenys en gran mesura, en el nostre treball.

3.1. Edició crítica. Aparat crític i Notes a l'edició crítica.

Pel que fa a l'edició crítica informatitzada, ja n'hem donat les principals característiques en precisar els criteris seguits per a l'establiment del text.

Ací voldriem ara tan sols especificar quins han estat els objectius de les altres dues parts que acompanyen aquesta edició crítica: l'*Aparat crític* (capítol 6.1.) i les *Notes a l'edició crítica* (capítol 6.2.).

L'*Aparat crític* integra la col·lació de tots els exemplars existents, d'altra banda analitzats en detall a les seccions 1.2.1., 1.2.2., i 1.2.3.. S'hi inclouen tan sols observacions sobre dos tipus d'informacions: les divergències en el text imprés dels diferents exemplars de l'única edició incunable de 1489 (Venècia, Paganinus de Paganinis); les diferents anotacions manuals, bé siguin marginals o bé

⁹⁰ Vegeu M.T. d'Alverny (1978:50). En el nostre cas, malgrat la cura de tot l'equip que hem col·laborat en aquesta edició hi hem posat, no s'ha pogut evitar que s'hagen escolat encara, finalment, algunes incorreccions. Les més concretes queden especificades en el capítol 6.3. (*Fe d'errates de l'edició crítica*). Pel que fa a les més generals són molt poques. Potser alguna de les més remarcables és la impossibilitat que, finalment, pogués aparèixer el signe de la dièresi damunt la y grega. Esperem que en una pròxima impressió pugui estar resolt aquest detall. En demanem excuses.

sobre el text imprés, sempre que facen referència directa al text. Si hi ha altres anotacions manuscrites als exemplars, però no fan al·lusió directa al text, es fan constar en la secció corresponent a la descripció dels exemplars (1.2.2.).

Pel que fa a les *Notes a l'edició crítica*, cal fer diverses precisions. S'ha de tenir en compte, en primer lloc, que en la nostra edició les *Notes a l'edició crítica* (capítol 6.2.) tenen l'objectiu bàsic de fer intel·ligible i accessible la comprensió del text, tant de la part catalana com de la part llatina, i això bàsicament a través de la localització dels errors (sobretot tipogràfics i gràfics, i en menor grau morfològics, sintàctics o lèxics) que puguen entrebancar seriosament aquesta intel·ligibilitat. No s'hi pretén, per tant, corregir tot el text català —i menys el llatí—, sobretot des de la perspectiva actual, o des de la del llatí clàssic (en el cas de la part llatina). En aquest sentit no es fan constar les rectificacions a trets habituals en el llatí de l'època, com ara alguns dels al·ludits en parlar dels criteris gràfics d'edició, més amunt en aquest capítol (absència de geminació en les nasals, etc.). És per això també que, quan s'ha proposat la reconstrucció d'algun mot, hem preferit seguir els hàbits gràfics del *Liber* en la forma proposada. Els errors no s'han fet constar explícitament quan es podien identificar a través de la comparació amb les citacions d'obres clàssiques reproduïdes en edició crítica moderna.

Tampoc no s'hi pretén fer un comentari lingüístic, gramatical o lèxic, que queda transferit al capítol 1.6. i, pel que fa al llatí, a les notes sobre grafies que hem considerat oportú de donar en justificar els criteris gràfics d'edició.

Pel que fa a les citacions, exemples i fonts del *Liber*, les *Notes* només ofereixen de forma sistemàtica la identificació de les citacions explícites, clàssiques en un altíssim percentatge. En aquests casos de citacions clàssiques, s'ha optat per esmentar l'autor pel nom habitual en català, i l'obra pel nom habitual en llatí. També s'han respectat la grafia i la puntuació de l'edició consultada, tant si ha estat una edició antiga o

una edició crítica moderna, amb l'excepció de l'aplicació de la regularització a *i* i de *u/v* generalitzades al *Liber*.

Ocasionalment s'identifica també la font d'algun exemple gramatical, i, amb una mica més de freqüència, s'hi han incorporat referències a algunes de les fonts més habitualment utilitzades per Esteve: en concret, els *Rudimenta grammatices* de Niccolò Perotti, i les *Elegantiae* de Lorenzo Valla. Per a les altres fonts identificades, remetem al text de l'estudi preliminar i a les exemplificacions que hi apareixen.

No s'han inclòs tampoc a les *Notes*, ja per elles mateixes prou extenses, comentaris o informacions de cap altra mena: biogràfics, històrics, literaris, textuals, gramaticals, etc.. Per a totes aquestes precisions remetem també a les seccions corresponents de l'estudi introductori.

3.2. Els índexs informatitzats.

Ens queda, finalment, especificar quins han estat els índexs informatitzats obtinguts.

Cal distingir, en primer lloc, els índexs preparats sobre el *Pròleg* i l'*Epilog*, que han estat menors en nombre, i segueixen unes normes de referenciació lleugerament diferents. En efecte, en els índexs d'aquestes parts, les referències dels mots remetent no a les entrades i subentrades, i per tant a categories lògiques, que no hi existeixen, sinó a realitats físiques: les línies, i la posició de cada paraula dins la línia. Els índexs obtinguts els oferim tots complets en el capítol 7.1. (*Índexs del Pròleg i l'Epilog*) dels *Índexs informatitzats del Liber elegantiarum*.

Pel que fa a la resta dels índexs, referits al cos central, n'oferim el llistat complet dels obtinguts en el full que adjuntem a

continuació, amb les dades estadístiques més rellevants, en concret el nombre d'ocurrències (nombre d'aparicions de mots ressenyades) i nombre de mots diferents que s'hi identifiquen (*mots forma*).

La informació que cada aparició d'un *mot forma* aporta apareix dividit en tres blocs de xifres: el primer indica l'entrada catalano-llatina on apareix el mot català o llatí; el segon bloc de xifres (normalment més curt, i sempre 0 per a la part catalana) indica la subentrada llatina on apareixen els mots llatins; el tercer bloc de xifres indica la posició en què apareix cada mot dins la subentrada llatina o la subentrada catalana.

Com que constitueixen una llista bastant nombrosa, i comporten milers de pàgines, d'aquests índexs n'hem oferit una selecció aleatòria, en alguns casos en fotocòpia necessàriament reduïda⁹¹, dins els capítols 7.2. (*Índexs del text català*) i 7.3. (*Índexs del text llatí*) de la part 7..

No volem emfasitzar ací les possibilitats que aquests diversos índexs. Com acabem de recordar, permeten d'oferir d'una banda el vocabulari integral del *Liber*, i de l'altra posen en evidència diversos aspectes dels seus trets més rellevants. Estem convençuts que permetran un aprofundiment en el coneixement del llenguatge del *Liber elegantiarum*, i suposaran un avanç important en l'estudi de la llengua catalana del segle XV. En qualsevol cas, representen una experiència inèdita en el tractament informatitzat d'una obra lexicogràfica

⁹¹ Demanem excuses per la grandària, excessivament reduïda de les còpies d'alguns índexs. Donada la seua llarga extensió ha estat l'única manera de poder fer-los arribar als interessats.

renaixentista que, com aquesta possibilita una aproximació simultània a la llengua catalana i a la llatina.

LIBER ELEGANTiarUM

tipus	descripció	LLATÍ		CATALÀ	
		núm.ocurr.	núm.dif.	núm.ocurr.	núm.dif.
01	Dièresi	1	1	119	65
02	Ç trecanda	2	2	912	226
03	Lletres i mots sobrers	0	0	0	0
04	Noms propis	1592	643	483	194
05	Majúscules informals	274	178	33	16
06	Càracter volat	0	0	0	0
07	Mots al·lòglots	130	93	131	109
08	No analitzables	1945	812	422	385
09	Seqüènc. estereotipades	111	80	41	33
10	Guió de mots relacionats	0	0	0	0
11	Guió de mots compostos	0	0	42	26
12	Punt volat proclític	0	0	42	5
13	Punt volat enclític	1	1	778	27
18	Lletres suplertes	253	232	268	244
19	Abrev. suplertes	65	62	26	25
20	Abrev. normals	17876	5493	4083	1320
21	Abrev. sobrants	0	0	0	0
22	Punt d'abreviatura	12	5	2	1
23	Punts suspensius	27	19	10	8
24	Interrogació	353	300	205	159
25	Admiració	80	63	38	33
27	Sufix.infor. morfològica	0	0	0	0
28	Mots junts en l'original	3056	501	4975	517
29	Accent greu	6	6	3058	697
30	Accent agut	12	10	5268	961
31	Supleccions no reconstruïbles	1	1	2	2
36	Primeres i segones lletres	529	412	0	0
37	Noms propis minúscula	0	0	0	0
	Total llatí	120.653	41.598		
	Total català			72.996	20.612
	Total text				193.649

3. CONCLUSIONS GENERALS.

Al llarg dels diversos capítols precedents hem assajat de donar resposta a, i en tot cas de deixar convenientment plantejades, tota la sèrie d'incògnites que l'obra de Joan Esteve ens suscitava, i que hem esbossat en la *Presentació* d'aquest treball.

1.1.

Com hem vist, hi havia encara una gran quantitat d'aspectes de l'obra que no havien estat enfrontats o que requerien una reformulació o una investigació en profunditat. Per revisar quin era precisament l'estat de la qüestió ens hem estés al capítol 1.1. en el tractament irregular, i parcial, que el *Liber elegantiarum* ha tingut al llarg del temps. Encara fins als nostres dies.

1.2.

Una de les qüestions que necessitava d'aclariment era la comprovació de la identitat bàsica de tots els exemplars coneguts i l'atribució a una sola edició. Creiem haver demostrat, després d'una descripció exhaustiva i una comparació (*collatio*) exigent que, malgrat les petites divergències de tirada entre plecs dels diversos exemplars, tan sols hi hagué una sola edició, la realitzada a Venècia per Paganino Paganini el 1489. Hi hem afegit una àmplia documentació textual sobre l'incunable, que inclou un complet llistat d'abreviatures.

En relació amb aquesta edició, un dels temes suscitats era precisament el de les circumstàncies que havien conduït a recórrer a les premses venecianes per a una obra en llengua catalana de les característiques del *Liber*. L'amplíssima documentació aportada, i sobretot l'explicació que n'hem després, no deixa gairebé lloc a dubtes quant a les causes econòmiques d'aquest fet, i quant a la responsabilitat de l'editor del *Tirant lo Blanc*, Joan Rix de Cura, en la impressió veneciana del *Liber*, a través del seu contracte de treball amb Martí Pascasi. Hem aclarit també, després d'una acurada anàlisi dels errors textuais i dels trets generals de l'edició incunable, que l'edició de 1489 no fou la correcció de cap impressió anterior —avui perduda, donada la uniformitat dels exemplars conservats.

1.3.

Quant a la vida de Joan Esteve, hem aportat dades, gairebé totes inèdites, que considerem substancials per a conèixer la seua trajectòria vital i professional, i el seu enquadrament intel·lectual. La constatació que no sols residí a Itàlia, sinó que treballà a les oficines de l'escrivania reial de Nàpols, i que fins i tot es va beneficiar d'altres càrrecs ben remunerats, pot servir per a explicar en no poca mesura molts dels trets del *Liber elegantiarum*. Hi degué conviure no sols amb

influent valencians de la cort, sinó amb les figures capdavanteres de l'humanisme, que sens dubte van deixar empremta, en un grau o altre en la seua sensibilitat i en la seua obra. La influència directa, entre altres, de Lorenzo Valla, Bartolomeo Fazio, Francesco Filelfo, i no sabem si Niccolò Perotti, pot ser fàcilment explicada a través d'aquesta posició privilegiada. Podem imaginar igualment el contacte ocasional, i en tot cas la familiaritat amb l'obra de Poggio, Gianmario Filelfo i altres humanistes que l'ambient italià imposava. Confirmem així algunes de les intuïcions de Rubió i Balaguer, i sobretot Moll, que veien al *Liber* un reflex constant de l'experiència italiana de l'autor.

Examinem també les relacions del notari Joan Esteve amb altres personatges contemporanis, i en particular amb el seu admirat metge Ferrer Torrella, i que ens il·lustren sobre el clima cultural de la València del XV. Destaquem en aquest sentit la posició privilegiada que té l'estament notarial, i no sols a València, en la difusió social de la sensibilitat humanista. Finalment, el reflex de diversos fets històrics en el *Liber*, en concret els de la guerra de Granada, ens obliga a retardar les dates finals de la seua elaboració fins a després de 1487.

1.4.

L'enfocament més habitual en l'estudi dels continguts del *Liber*, centrat en la recerca exclusiva d'unes determinades *fonts*, ens ha semblat reduccionista i empobridor. Hem preferit així, malgrat ser una opció molt més costosa, reconsiderar quins elements del seu context històrico-cultural podien ajudar a entendre no sols la procedència material dels continguts de l'obra, sinó les funcions previstes per a aquesta, i els elements estructurals que en conseqüència es van prendre, o adaptar, d'aquest context.

1.4.1.

D'una banda, això ha exigit revisar el context més general, definit per la tendència cultural llavors predominant, o emergent, i amb la qual el *Liber* pretén explícitament enllaçar: l'humanisme italià. A pesar de les distintes interpretacions que l'origen i les implicacions del fenomen han suscitat, es pot comprovar un acord notable en la vinculació de l'humanisme italià amb les condicions socials particulars de les ciutats italianes. Unes circumstàncies que, o no es donen, o es donen de forma molt diferent arreu d'Europa, i també a la Corona d'Aragó, i que expliquen en gran part les versions i les funcions alternatives, que aqueix humanisme ha assumit. En concret, comprovem l'assimilació tardana que aqueix humanisme —llatí, per suposat— té durant el segle XV a les terres catalanoparlants.

1.4.2.

Hem abordat tot seguit una sèrie de tradicions culturals particulars que han de ser considerades com a contexts més precisos on situar qualsevol interpretació del *Liber elegantiarum*.

1.4.2.1.

La primera d'aquestes és el món educatiu. En concret, tant la funció pedagògica relativament innovadora de l'obra d'Esteve com gran part de les seues mancances s'expliquen molt bé integrats dins l'evolució del sistema envers una secularització, una major presència del vulgar i una crisi dels models medievals, que a València trigaran a ser reemplaçats. L'eclosió de l'ensenyament secular pot explicar la voluntat d'omplir amb el *Liber* una part d'aquestes necessitats creixents de texts, i alhora fer-nos entendre la dificultat d'un predomini absolut dins la dura competència del mercat gramatical valencià.

1.4.2.2.

La segona tradició que tractem de forma extensiva és la de la gramàtica i la lexicografia, des de l'antiguitat al Renaixement. L'amplitud de camp estava exigida en certa manera per la pretesa connexió directa amb les models clàssics —literaris però també gramaticals— de què Esteve es vanta. El contacte amb aquests models era, en part, el reactiu per a avaluar la maduresa filològica humanista del nostre autor. El resultat, almenys fins a on hem pogut comprovar-ho, pot considerar-se negatiu. L'autor del *Liber* sembla partir més aviat, com es demostrarà tot seguit, de models molt més tardans, plenament medievals o humanístics que, aquests sí, rebran un influx molt més directe de les fonts gramaticals o lexicogràfiques clàssiques.

El que sí que hem pogut demostrar és que Esteve segueix en diverses ocasions molt fidelment una de les obres més denigrades de l'*index* humanista: el *Catholicon* de Giovanni Balbi, tot i que ni l'esmenta. És fins i tot a través d'ell que cita explícitament altres bèsties negres de la barbàrie medieval, com Papias o el *Graecismus*. Així i tot, comprovem amb bastant detall com, a diferència d'Alonso Fernández de Palencia, la seua obra és poc o gens deutora de Papias.

Ha estat també molt il·lustrativa la comparació parcial que hem desenvolupat amb un altre humanista, més integral, com Nebrija, i sobretot amb dues de les seues obres, les *Differentiae* i el *Lexicon*. En aquest es comprova, independentment del manteniment d'uns o altres lemes —els noms propis religiosos, per exemple— en la nomenclatura, una capacitat més gran de reelaboració —i no una simple transcripció— dels continguts rebuts, una major selecció d'aquests, sobretot quant a la puresa clàssica, i sobretot l'aplicació a aquests d'una tècnica homogènia fruit d'una elaboració personal.

En Joan Esteve, en canvi, comprovem una selecció de lèxic més irregular i una acumulació simplement adjuntiva de continguts.

Acumulació que, tal com hem demostrat, abasta un ampli espectre d'obres gramaticals, algunes no identificades fins aquest moment. Així hem vist que les *Elegantiae* de Valla tenen un discret aprofitament directe per Esteve, que prefereix utilitzar-les indirectament a través de la versió reciclada en forma de manual retòric que ofereixen els *Rudimenta grammatices* de Niccolò Perotti, fa poc identificats com a proveïdors de bona part del *Liber*. Una veritable novetat, en canvi, constitueix la identificació dins l'obra d'Esteve de la pràctica totalitat dels dos opuscles gramaticals coneguts de Bartolomeo Fazio, un altre humanista àulic del Nàpols del Magnànim.

L'última constatació important dins el camp lèxico-gramatical, relacionada en aquest cas amb una tradició ja implantada arreu, i exemplificada en obres autòctones, és la connexió del *Liber* amb les funcions i continguts de les anomenades *grammaticae proverbiant*, la finalitat i l'ús escolar *ad libitum* de les quals pot explicar també en gran part el caràcter heterogeni, desenfadat i pot sistemàtic de l'obra d'Esteve.

1.4.2.3.

Pel que fa a la tradició retòrica, ha estat posada en evidència l'afinitat estructural i de continguts del *Liber* amb alguns dels productes més representatius de l'*ars dictaminis* medieval. Tot i això és segurament a través de les derivacions humanístiques d'aquesta tradició que Esteve es fa ressò de les seues estructures i finalitats: la *copia* o *reproductio*, i la presentació d'equivalents oracionals o *sententiarum variationes*, hereves dels *dictamina* medievals. Una d'aquestes derivacions, que recupera per al gènere l'estil ciceronià, són les *Sententiarum variationes* de Fieschi, ja conegudes com a una de les més importants *fonts* del *Liber*. Una novetat, però, és la identificació dins l'obra d'Esteve, de parts importants d'un tractat epistolar degut a Gianmario Filelfo. De son pare,

Francesco, ja era coneguda la reproducció al *Liber* de fragments del seu epistolari.

Una altra novetat que podem aportar és la imbricació directa dels *Precepta* retòrics que clouen el *Liber* amb les recomanacions sobre l'ordre dels elements oracionals que apareixen en els tractats epistolars de Gasparino Barzizza o Enea Silvio Piccolomini.

En definitiva, les constatacions fetes en aquesta secció dedicada a la retòrica i l'epistolografia em semblen del màxim interès, ja que confirmen una afirmació del mateix Esteve poc escoltada: que una de les màximes preocupacions del *Liber* és proporcionar ajuda per a millorar la redacció epistolar. Aquest plantejament i les conseqüències que se'n deriven allunyen definitivament la caracterització del *Liber* com a obra simplement, o fins i tot predominantment, lexicogràfica. I l'acosten als objectius, els continguts, i l'estructura dels tractats epistolars més a l'ús.

1.4.2.4.

L'última tradició, la literària, està representada al *Liber* per totes les citacions clàssiques explícites, que identifiquem quasi totalment, i per dues obres: les *Facetiae* de Poggio Bracciolini i l'*Obsidionis Rhodiae urbis descriptio*, ja identificades prèviament. Pel que fa a les primeres, comprovem extensament les citacions clàssiques, la seua tipologia i les seues vies de transmissió.

Pel que fa a les segones, oferim mostres extenses de la seua vària utilització

1.5.

L'anàlisi de la tècnica lexicogràfica, desenvolupada amb precisió en el següent capítol, evidencia la confluència, d'altra banda irregular i asistemàtica, al *Liber* de trets estructurals molt plurals, característics molts d'ells de la lexicografia medieval, que seran progressivament depurats en els diccionaris renaixentistes. Aquest fet, al costat de tècniques pròpies dels formularis retòrics i d'altres continguts gramaticals, demostren l'absència en Esteve d'una tècnica pròpia, homogeneïtzadora de continguts molt dispersos, si no és l'ordre alfabètic que recupera de la lexicografia medieval. Aquesta finalitat difusa —ni lexicogràfica, ni gramatical, ni retòrica—, i les formes d'utilització poc definides que se'n deriven poden explicar part de l'escàs èxit de l'obra.

1.6.

Quant a la llengua del *Liber*, podem confirmar alguns trets típics que permeten identificar el seu autor com a valencià: la morfologia verbal, i alguns trets fonètics i lèxics. Molts d'aquests trets, tanmateix, no són excloents d'altres particularitats avui habituals en altres regions de l'idioma: de fet, el català de Joan Esteve continua presentant, com moltes de les obres valencianes del XV, una llengua amb característiques bastant unitàries. De la mateixa manera, Esteve manifesta una actitud equilibrada en l'admissió de cultismes, sense els recarregaments excessius que llavors prenien carta de naturalesa a València. La llengua de Joan Esteve demana encara estudis més aprofundits que estem disposats a emprendre amb el suport dels índexs informatitzats, que s'han revelat ben útils en aquesta i altres recerques concretes d'aquest estudi.

2.

No volem acabar sense valorar com a molt positiva l'experiència de tractament informàtic de l'edició crítica i de l'elaboració d'índexs —integrals i parcials— de mots del *Liber elegantiarum*. Continuem considerant adequats els criteris de transcripció adoptats, i les normes de respecte de l'original, amb adaptacions mínimes, i d'anotació de les esmenes pròpiament dites. Els resultats així obtinguts són sempre aptes per a un procés de lematització que remet sempre a les opcions de l'obra original. I en qualsevol cas, tant l'edició crítica com els índexs demanen una interpretació que sempre hauria d'anar acompanyada de la consulta de les notes.

Volem fer constar que la utilitat dels índexs informatitzats queda ja demostrada amb la utilització que n'hem fet en diverses parts d'aquest estudi: des de les referències històriques i biogràfiques, a la localització de fonts i els comentaris lingüístics. I que poden encara esdevenir-ho molt més si se'n pogués aconseguir una edició que els posés a disposició de la comunitat científica.

Probablement en aquests moments seríem més escèptics respecte de la necessitat de mantenir la costosíssima introducció, en temps i en esforç, d'una doble versió — les que hem anomenat *versió original* i *versió d'eixida*—. La primera d'aquestes, la *versió original* potser ha perdut gran part del seu sentit en el moment en què és àmpliament disponible una edició facsímil del text incunable. Però això, evidentment, no sols no ens és en absolut imputable, sinó que es va produir en contra de les nostres previsions. Amb vista a ocasions posteriors potser caldria preveure possibilitats d'aquests tipus.

3.

En síntesi, com ja remarcàvem en un altre lloc¹, creiem que el *Liber elegantiarum* de Joan Esteve ens permet d'arriscar també algunes afirmacions de caràcter més general, sobre la cultura i la societat del seu temps.

D'una banda, el *Liber* pot representar ben clarament algunes de les característiques de l'anomenat humanisme català. Veiem en primer lloc que Esteve està en contacte directe amb una variada nòmina dels més representatius autors del moviment humanista italià: Francesco Filelfo, Lorenzo Valla, Niccolò Perotti, Bartolomeo Fazio, fins i tot el personal Poggio, potser altres. N'aprofita les obres, les reelabora, s'hi identifica. Potser després de conèixer més detalls de la seua vida hi percebem una familiaritat, pastada a les oficines napolitanes, que el mena a prendre's confiança excessives. I aquestes llicències el traeixen. Delaten una manca de criteris fermes. No sols en l'absència d'un model estructural precís, encara que fos personal. També la seua pretensiositat. Mentre es vanta al *Pròleg* de rellegir i seleccionar fragments de "Virgili, Ciceró, Terenci, Aulus Gel·li, Macrobi, Servi i altres còdexs eloqüentíssims", resulta que es limita en la majoria de casos a copiar-ne les citacions dels manuals que consulta. També la simple adjunció d'aquests autors denota una escassa discriminació. En tot cas no s'adona que alguns d'ells —com Servi, Macrobi o Aulus Gel·li, part de Noni Marcel, citat dins el *Liber*— havien quedat ben malparats en el pròleg al

¹ Polanco (1994:166-167).

llibre VI de les *Elegantiae*², tan admirades, i copiades, per ell i pel seu preat Perotti.

Joan Esteve, en definitiva, no pel plagi, sinó per l'extensió i la falta de criteri en aquest, demostra ésser un *dilettante*. Si bé no podem coincidir amb F. de B. Moll en les raons que addueix³, podem atorgar-li que "el autor no era un profesional del trabajo lexicográfico", o més encara, no era un professional de les lletres humanístiques. Matisant el que vam dir en algun moment, sens subte és un membre dels "cercles de notaris lletraferits"⁴, o un més entre els simples "comentaristes de la gramàtica llatina"⁵ de què parla Jordi Rubió i Balaguer. Fins i tot se li pot reconèixer "un neguit que el podia salvar en l'ambient [...] del seu

²Percival, W.K. (1975:255): "Valla was chiefly interested in that section in attacking the late classical grammarians, such as Nonius Marcellus, Servius, Macrobius, and Aulus Gellius, and the jurists (Justinian and the authors of the *Pandects*)".

³ Moll (1960 (1982:256)), partint de la idea que hi ha llacunes importants en el lèxic català, conclou que "la abundancia de fraseología" és "difícilmente utilizable como elemento de instrucción en la latinidad". Això contrasta no sols amb els mètodes d'aprenentatge del llatí a l'època —siguen *grammaticae proverbianti, excerpta* de Ciceró o diàlegs humanístics a l'estil de Vives o Erasme.

⁴ Rubió i Balaguer (1973 (1990:209)).

⁵ Rubió i Balaguer (1973 (1990:206-7)): "Hem de distingir [...] aquelles figures que excel·liren com a comentaristes de la gramàtica llatina, [...] com a glossadors del pensament antic, d'aquells altres escriptors que, tot i tenir present la tècnica dels grans mestres del llatí, la divulgaven posant-hi una inquietud personal. Per exemple, Lorenzo Valla i Antonio de Nebrija".

temps", com Rubió fa amb el divulgador de Nebrija, Martí Ivarra. Però ni tan sols seria just equiparar-lo amb ell, ja que aquest sí que és un professional de les lletres, que a més sabia valorar —i es limitava a difondre— les bones obres originals.

Més aviat reprendríem encara ací el magnífic comentari de Francisco Rico, que distingeix els "hispanos vinculados a la curia pontificia"⁶, on podem incloure Margarit i Pau, dels curials com Joan Peyró, editor de Perotti, o Joan Ramon Ferrer, escrivà i imitador de Valla, o com el mateix Joan Esteve, tots els quals "ilustran bien las debilidades de la tradición intelectual de los curiales. Capaces de sentir una afición verdadera por la cultura de los *studia humanitatis*: no de apropiársela profundamente; capaces de estimular un cierto clima favorable en los concejos, en las cortes o en palacio: no de satisfacer adecuadamente, por sí mismos, ese interés. [...] los curiales pueden librar escaramuzas sueltas contra los españoles 'qui insulsa barbaraque oratione loquuntur'⁷, pero no pueden asestar el golpe mortal a la barbarie. Ni pueden ni saben. Juristas mayormente, [...] cuando olfatean los nuevos caminos que arrancan de Italia, llevan ya irremediables vicios de formación".

Podríem també acabar, com féiem en un altre lloc⁸, enllaçant aquestes mancances amb les que en una llarga sèrie veiem reproduir-se en molts dels fruits directes o indirectes de l'humanisme a casa nostra. I que es reflecteixen, per exemple en un escàs contacte amb les obres

⁶ Rico (1979:35-9).

⁷ Rico (1979:38). Citació molt oportuna del *Pròleg del Liber elegantiarum*.

⁸ Polanco (1994:167).

originals, i en la dependència d'obres traduïdes a altres llengües. Ho demostren uns quants casos: la traducció del *Llibre de Job* per Jeroni Conques⁹; l'adaptació de Fieschi per Jeroni Amiguët; el *Vocabulario del humanista* de Lorenzo Palmireno¹⁰. Dins la producció lexicogràfica, tant el *Comprehensorium* del s. XV, com el *Vocabulari català-alemany* del 1502, o les diferents adaptacions dels vocabularis de Nebrija¹¹ poden confirmar aquesta anàlisi. Aquesta supervivència a base de traduccions potser hauria de ser interpretada en termes de feblesa cultural, i en definitiva econòmica i política. Però això correspondria a tota una altra tesi.

⁹Conques, J. (1976).

¹⁰Lépinette, B. (1990).

¹¹Colon/Soberanas (1985).

4. APÈNDIXS.

A) APÈNDIXS A L'ESTUDI
INTRODUCTORI.

4.1. TRANSCRIPCIONS
DOCUMENTALS.

**4.1.1. SOBRE LA VIDA DE JOAN
ESTEVE**

**4.1.1.1. DOCUMENTS DE L'ARXIU DEL
REGNE DE VALÈNCIA (A.R.V.) I
DE L'ARXIU DE LA CORONA
D'ARAGÓ (A.C.A.).**

**a) Nomenament i jurament de Joan
Esteve, de la Mançanera, com a
notari reial (1437).**

**b) Nomenament de Joan Esteve, de
València, com a notari reial (1448) i
de la ciutat de València (1452).**

**c) Nomenament de Joan Esteve com a
credencarius ordinarius de la duana
de Nàpols (1442).**

d) Vida de Joan Esteve.

a) Nomenament i jurament de Joan Esteve, natural de la Mançanera, com a notari reial (1437).

1.- València, 3 de juny de 1437.

Joan II, lloctinent reial d'Alfons el Magnànim, nomena Joan Esteve, natural de la Mançanera, notari reial amb jurisdicció pels regnes d'Aragó i València.

A.R.V., *Reial Cancelleria*, 266, f. 70vº i 74vº.

[f. 70vº]

Nos Iohannes, etc. Attendentes vos dilectum nostrum Iohannem Palau, oriundum de Alcalano de Xivert, esse ydoneum et sufficientem ad tabellionatus officium exercendum prestito per vos in cancellaria regia iuramento quod bene et legaliter vos habebitis in exercendo officio memorato, constituimus et creamus vos (dictum Iohannem Palau) in notarium publicum per totam terram et dominacionem dicti domini regis. Ita quod in universis et singulis terris et locis dicioni ac iuredictioni dicti domini regis subiectis possitis recipere et conficere testamenta, acta, attestaciones, sentencias et quemlibet alia instrumenta quorumcumque contractuum fuerint et quaslibet alias scripturas autenticas et publicas et eas scribere ac scribi facere per substitutum aut substitutos a vobis iuratos tamen de quibus quidem protocolla sive capibrevia faciatis notularum ut eterne memorie comendentur. Nos enim ipsis testamentis, actis, attestacionibus, sentenciis, instrumentis et aliis scripturis publicis et autenticis per vos bene et legaliter conficiendis, recipiendis et scribendis ac scribi faciendis per iuratos substitutos a vobis auctoritatem regiam inpendimus pariter et decretum. Ita quod eisdem in iudicio et extra iudicium fides plenaria

adhibeatur et omnimodam obtineant roboris firmitatem, tanquam publica manu facta, dum tamen subscriptionem vestram et signum apposueritis in eisdem qua vos auctoritate regia notarium et ipsis contractibus interfuisse teneamini confiteri. Mandantes pro presentem cartam regiam sive nostram vicesgerentibus gubernatoris generalis, vicariis, iusticiis, baiulis, curiis, supravicariis, çalmedinis, merinis et iuratis et universis et singulis aliis officialibus et subditis dicti domini regis et nostris presentibus et futuris dictorumque officialium locatenentibus quod vos pro notario publico habeant et teneant per totam terram et dominacionem regiam ut est dictum et instrumentis ac scripturis vestris publicis et autenticis adhibeant plenam fidem. Adicimus tamen quod testamenta, codicillos instrumenta illorumque notas ac transsumpta acta attestaciones testium et alias scripturas publicas et autenticas quos, quas et que reciperitis, confeceritis ac scripseritis aut scribi feceritis intra comittatus Rossilionis et Ceritanie ac terras Confluentis et Vallispirii vestris sumptibus facere et de medietate preciorum inde habendorum secundum ordinationes regias procuratori regio Rossilionis aut quibus dictus dominus rex seu nos voluerimus teneamini respondere. In cuius rei testimonium presentem fieri iussimus regio sigillo impendenti munitam. Data Valencie XVI^a die marcii anno a Nativitate Domini millesimo CCCC^o XXXVII° regnique dicti domini regis XXII°. Roborato Falconis, regentis.

[...]

[f. 74v^o]

Johanni Stephani

Similis carta notarie fuit concessa per dictum dominum regem Navarre, locumtenentem generalem predictum, Johanni Stephani, oriundo ville de la Mañanera, per Aragonum et Valentie Regna tantum que data fuit Valentie tertia die junii, anno a Nativitate Domini

Millesimo CCCC^o XXXVII° regnique dicti domini regis XXII°. De
Funes, vicecancellarius.

Petrus de Sames mandato regio facito per vicecancellarius, et
expedito fuit; receptus sufficiens. Probata.

2.- València, 4 de juny de 1437.

Joan Esteve, natural de la Mançanera, creat notari per Joan II, jura el seu càrrec.

A.R.V., Reial Cancelleria 266, f. 74 vº.

Die martis IIIIº junii, anno predicto a Nativitate Domini millesimo CCCCº XXXVIIº in civitate Valentie.

Dictus Johannes Stephani, notarius noviter creatus per dictum dominum regem Navarre, locumtenentem predictum, per Aragonum et Valentie regna tantum, convenit et promisit etc. ut in forma etc. sub pena CCCºrum morabatorum etc. Et dedit in fideiusem Johannem Perez, sonatorem, habitorem dicte civitatis Valentie, presentem, qui acceptavit etc. promisit etc. renunciavit etc. obligavit etc.

Testes discreti Franciscus Çescases et Guillermus Perayrii, notarii de scribania dicti domini regis.

**b) Nomenament de Joan Esteve, de
València, com a notari reial i de la
ciutat de València (1448, 1452).**

1.- *Castris felicibus prope flumen Starlini in Tuscia*, 16 de juny de 1448.

Alfons el Magnànim nomena notari reial Joan Esteve, natural de València, que pertany a la seua escrivania reial.

A.R.V., *Justícia Civil, Manaments i empires*, 24, 11^a mà, f. 7r^o-v^o.

Nos Alfonsus, Dei gracia rex Aragonum, Sicilie citra et ultra farum, Valencie, Iherusalem, Hungarie, Maioricarum, Sardinie et Corsice, comes Barchinone, dux Athenarum et Neopatrie ac etiam comes Rossilionis et Ceritanie. Attendentes vos fidelem de nostra scribania Iohannem Steve, oriundum civitatis Valencie, esse ydoneum et sufficientem ad tabellionatus officium exercendum prestito per vos in cancellaria nostra iuramento quod bene et legaliter vos habebitis in exercendo officio memorato, constituhimus et creamus vos dictum Iohannem in notarium publicum per totam terram et dicionem nostram. Ita quod, in universis et singulis terris et locis dicioni ac iurisdictioni nostre subiectis possitis recipere et conficere testamenta, acta, atestaciones, sentencias et quemlibet alia instrumenta quorumcumque contractuum fuerunt et quaslibet alias scripturas auctenticas et publicas et eas scribere ac scribi facere per substitutum aut substitutos a vobis iuratos tamen de quibus quidem prothocolla sive capibrevia faciatis

notularum ut eterne memorie comendentur. Nos enim ipsis testamentis, actis, atestacionibus, sentenciis, instrumentis et aliis scripturis publicis et auctenticis per vos bene et legaliter conficiendis recipiendis et scribendis ac scribi faciendis per iuratos substitutos a vobis auctoritatem nostram impendimus pariter et decretum. Ita quod, eisdem in iudicio et extra iudicium fides plenaria adhibeatur et omnimodam obtineant roboris firmitatem, tanquam publica manu facta, dum tamen subscripcionem vestram et signum apposueritis in eisdem qua vos auctoritate nostra notarium et ipsis contractibus interfuisse teneamini confiteri serenissimis igitur regine Marie consorti et Iohanni, regi Navarre, fratri carissimis et locumtenantibus generalibus nostris, nostrum super hiis significamus intentum ac mandamus per presentem cartam nostram universis et singulis viceregibus, gubernatoribus, iusticiis, vicariis, baiulis, supramentariis, çalmedinis, merinis, iudicibus et iuratis ceterisque officialibus et personis ad quas // spectet dictorumque officialium locatenentibus presentibus et futuris quod vos pro notario publico habeant et teneant per totam terram et dicionem nostram et instrumentis ac scripturis vestris adhibeant plenam fidem. Adiciamus tamen quod testamenta, codicillos, instrumenta illorumque notas et transsumpta, acta, atestaciones testium et alias scripturas publicas quos, quas et que receperitis confeceritis ac scripseritis aut scribi feceritis intra comitatus Rossilionis et Ceritanie et terras Confluentis et Vallispirii vestris sumptibus facere de medietate preciorum inde habendorum secundum ordinaciones regias procuratori nostro Rossilionis aut quibus voluerimus teneamini respondere. In cuius rei testimonium presentes fieri iussimus nostro comuni sigillo impendenti munitus. Data in nostris castris felicibus propre flumen Starlini in Tuscia, die sextodecimo iunii anno a Nativitate Domini M° CCCC° XXXX° octavo, regnique nostri Sicilie citra farum, anno XIII° aliorum vero regnorum nostrorum XXXIII°. Vidit Claver, regens.

In notariorum I°

Iohannes Peyró, mandato regio facto per cancellarium regium,
qui eum habuit pro sufficienti.

Probata.

2.- València, 5 de maig de 1452.

Nomenament de Joan Esteve, natural de València, fet pel justícia civil de la ciutat de València com a notari de la dita ciutat. Presenta davant la cort del dit justícia el seu nomenament de notari reial fet per Alfons el Magnànim el 1448, i és examinat pels oficials locals que el declaren apte i suficient.

A.R.V., *Justicia Civil, Manaments i empires*, 24, 11^a mà,
f. 7r^o-8v^o.

Deinceps, dicta die veneris quinta madii anno iam dicto M^o CCCC^o LII° *davant los dits molt honorable justícia en Miquel Pujades, donzell surrogat o lochtinent de l'honorable en Pere Serra, donzell, jurat examinador, en Luis Cruyllles, jurat examinador, mestre Gabriel Palomar, assessor del noble governador, micer Guillem Pelegri, advocat fischal, mestre Jacme Garcia e mestre Macià Cardona, doctors en leys examinadors per los juristes e lo dit mestre Macià, assessor del dit justícia, en Johan Caposa e n'Anthoni Lòpiz, notaris, dos dels majorals de l'art de notaria e examinadors e corregidors dels notaris en la cambra del consell secret de la present ciutat personalment atrobats, comparech en Johan Steve, notari, e presentà a aquells una notaria reyal ab lo sagell de la magestat del dit senyor en pendent guarnida e sagellada, la qual és del tenor següent:*

Nos Alfonsus, Dei gracia rex Aragonum, Sicilie citra et ultra farum, Valencie, Iherusalem, Hungarie, Maioricarum, Sardinie et Corsice, comes Barchinone, dux Athenarum et Neopatrie ac etiam comes Rossilionis et Ceritanie. Attendentes vos fidelem de nostra scribania Iohannem Steve, oriundum civitatis Valencie, esse ydoneum et sufficientem ad tabellionatus officium exercendum prestito per vos in cancellaria nostra iuramento quod bene et legaliter vos habebitis in exercendo officio memorato, constituhimus et creamus vos dictum Iohannem in notarium publicum per totam terram et dicionem nostram. Ita quod, in universis et singulis terris et locis dicioni ac iurisdictioni nostre subiectis possitis recipere et conficere testamenta, acta, atestaciones, sentencias et quemlibet alia instrumenta quorumcumque contractuum fuerunt et quaslibet alias scripturas auctenticas et publicas et eas scribere ac scribi facere per substitutum aut substitutos a vobis iuratos tamen de quibus quidem prothocolla sive capibrevia faciatis notularum ut eterne memorie comendentur. Nos enim ipsis testamentis, actis, atestacionibus, sentenciis, instrumentis et aliis scripturis publicis et auctenticis per vos bene et legaliter conficiendis recipiendis et scribendis ac scribi faciendis per iuratos substitutos a vobis auctoritatem nostram impendimus pariter et decretum. Ita quod, eisdem in iudicio et extra iudicium fides plenaria adhibeatur et omnimodam obtineant roboris firmitatem, tanquam publica manu facta, dum tamen subscripcionem vestram et signum apposueritis in eisdem qua vos auctoritate nostra notarium et ipsis contractibus interfuisse teneamini confiteri serenissimis igitur regine Marie consorti et Iohanni, regi Navarre, fratri carissimis et locumtenentibus generalibus nostris, nostrum super hiis significamus intentum ac mandamus per presentem cartam nostram universis et singulis viceregibus, gubernatoribus, iusticiis, vicariis, baiulis, supramentariis, çalmedinis, merinis, iudicibus et iuratis ceterisque

officialibus et personis ad quas // spectet dictorumque officialium locatenentibus presentibus et futuris quod vos pro notario publico habeant et teneant per totam terram et dicionem nostram et instrumentis ac scripturis vestris adhibeant plenam fidem. Adiicimus tamen quod testamenta, codicillos, instrumenta illorumque notas et transsumpta, acta, atestaciones testium et alias scripturas publicas quos, quas et que receperitis confeceritis ac scripseritis aut scribi feceritis intra comitatus Rossilionis et Ceritanie et terras Confluentis et Vallispirii vestris sumptibus facere de medietate preciorum inde habendorum secundum ordinaciones regias procuratori nostro Rossilionis aut quibus voluerimus teneamini respondere. In cuius rei testimonium presentes fieri iussimus nostro comuni sigillo impendenti munitus. Data in nostris castris felicibus prope flumen Starlini in Tuscia, die sextodecimo iunii anno a Nativitate Domini M° CCCC° XXXX° octavo, regnique nostri Sicilie citra farum, anno XIII° aliorum vero regnorum nostrorum XXXIII°. Vidit Claver, regens.

In notariorum I°

Iohannes Peyró, mandato regio facto per cancellarium regium, qui eum habuit pro sufficienti.

Probata.

E presentada la dita carta reyal, en continent cascú dels dits examinadors, advocat fischal e assessor de governador, presta jurament a nostre Senyor Déu e als Sants Evangelis de aquell de mà de cascú de aquells prestat en virtut del qual dixeren que en la examinació fahedora del dit en Johan Steve se hauran bé e lealment tota amor, favor, oy e rancor a part posats, si e segons és contengut en furs e privilegis del present regne.

E com lo dit en Johan Steve, humilment suplicàs e requerís que l'examinassen iuxta forma de fur, per tal lo dit honorable micer Gabriel Palomar, assessor de governador feu al dit en Johan Steve alguns interrogatoris de totes les tres parts de notaria, ço és, contractes, juhís e últimes voluntats, lo qual respòs e satisféu a cascun de aquells bé e suficientment.

E com los dits honorable advocat fischal micer Jacme Garcia, micer Macià Cardona, en Johan Çaposa e n'Anthoni Lòpiz, examinadors qui dessús interrogaren e cascú d'ells interrogà lo dit en Johan Steve, fahents a aquell diverses interrogatoris de les dites tres parts de notaria, lo qual satisféu a aquells bé e prou directament segons sa abilitat.

E lardonchs, los dits honorables assessor de governador, advocat fischal, jurats examinadors e majorals, condecents a les humils suplicacions del dit en Johan Steve, attés que aquell és àbil e suficient a usar de la dita art // de notaria e exercir aquella en la present ciutat de València, per tal abilitaren aquell e donaren consell al dit honorable justícia que l'abilitàs e li donàs licència de usar de la dita art de notaria en la present ciutat perquè lo dit honorable justícia haüt aquell per àbil e suficient a les dites coses ensemps ab los dessús dits e a consell lur, abilità al dit en Johan Steve e donà a aquell facultat, licència e poder de usar e exercir la dita art de notaria en la present ciutat de València libertament e sens incorriment de penes algunes. En testimoni de les quals coses provehí e manà ésser feta e liurada a aquell la carta del tenor següent:

Nos Martinus Scola, civis, iusticia civitatis Valencie in civilibus, attendentes vos Iohannem Steve, oriundum civitatis Valencie,

per serenissimum dominum nostrum regem cum eius carta sigillo
magestatis subsigillata, data in suis castris felicibus prope flumen Starlini
in Tuscia die XVI^a iunii anno a Nativitate Domini M^o CCCC^o XXXX°
octavo in notarium publicum fore et esse creatum. De quaquidem notaria
nobis die presenti occularem fecistis demonstracionem, suplicando et
requirendo nos maxima cum instancia quatenus vos examinare deberemus
et abilitare in dicta arte adeo ut in presenti civitate uti possetis arte
notarie iuxta serie et tenore fororum presentis civitatis. Et quia, in
presencia nostri et multum honorabilium virorum, videlicet, Michaelis
Pujades, domicelli locumtenentis et surrogati honorabili Petri Serra,
domicelli et Ludovici Cruylles, iuratorum huius regie civitatis
examinatorum et correctorum pro advocatis et notariis, et etiam
Guillermi Pelegri, advocati fischalis, Gabrielis de Palomar, assessoris
nobilis gubernatore, Iacobi Garcie, Mathie Cardona, examinatorum et
correctorum pro iuristis, Iohannis Çaposa et Anthonii Lopiz, maioralium
artis notarie, examinatorum et correctorum pro notariis; vos dictus
Iohannis Steve, fuistis examinatus super tribus partibus notarie, in qua
examinacione abilis fuistis repertus et suficiens ad officium dicte artis
notarie exercendum quam ob rem posse dictam artem in huiusmodi
civitate exercere pro tanto auctoritate dicti nostri officii qua fungimur
vos dictum Iohannem Steve, abilitamus sich quod impune valeatis et
possitis in civitate hach artem notarie iam dictam exercere in omnibus
suis partibus iuxta dicte carte regie vobis concesse seriem pleniorum
pariter et efectum. In quorum omnium et singulorum fidem et
testimonium hanch cartam sigillo curie nostre in cera rubea impresso
vetis regalibus pendentis sigillatam iussimus comuniri. Data Valencie
quinta die madii anno a Nativitate Domini M^o CCCC^o quinquagesimo
secundo.

**c) Nomenament de Joan Esteve com a
credencarius ordinarius de la duana
de Nàpols (1442).**

1. Nàpols, 7 de juny de 1442.

Alfons el Magnànim nomena Joan Esteve, membre de la seua escrivania, *credencarius ordinarius* de la duana de Nàpols, amb tots els drets i privilegis habituals en aquesta mena de càrrecs, i el faculta per a delegar les funcions en un substitut, atés que ha de continuar complint les seues obligacions en la cúria reial.

A.C.A., *Reial Cancelleria*, 2902, f. 25 rº.

De regia cancellaria

Alfonsus, etc., familiari et fideli de scribania nostra Iohanni Stephano gratiam nostram et bonam voluntatem. De vestra fide, sufficientia et aptitudine ab experto confisi et necminus in aliqualem remunerationem continuorum et utilium servitiorum que maiestati nostre hactenus prestitistis et prestare indeffesso animo nullisque laboribus et periculis et sumptibus parcendo quotidie non desinitis, vos eundem Iohannem credencarium ordinarium seu unum ex credencariis ordinariis maioris fundici et dohane civitatis Neapolis quamdiu vitam duxeritis in humanis cum omnibus et singulis prerogativis, gagiis, lucris et obventionibus, honoribus et omnibus ad idem officium debitis et spectantibus et cum quibus alii credencarii ordinarii dicti maioris fundici et dohane officium ipsum regere et exercere consueverunt melius et plenius et signanter ac specialiter cum auctoritate regendi officium idem

pro vestrum idoneum et sufficientem substitutum, eo quia vos ob alia negotia curie nostre in quibus pro nostro servitio eritis occupatus non semper antedictum officium personaliter regere et exercere possetis, recepto nihilominus a vobis fidelitatis et iam dictum officium credencerie ad honorem nostri culiminis dicteque nostre curie comodum et augmentum bene, fideliter et legaliter exercendi, regendi personaliter aut per dictum substitutum vim tenere presentium constituimus, facimus et gratiose fiducialiter ordinamus.

Ita quod vos, dictus Iohannes Stephanus, tota vestra vita durante, sitis cedencerie ordinarius seu unus ex credenceriis ordinariis antedicti maioris fundici et dohane civitatis Neapolis eaque faciatis, exigatis, percipiatis et habeatis quod vos vel dictum substitutum vestrum que per alios credenceries ordinarios eiusdem maioris fundici et dohane hactenus fieri, exigi, percipi et haberi consuerunt. Mandantes propterea illustri carissimo filio et locumtenenti nostro generali in hoc Regno Fferdinando de Aragona ac magnifico egregiis et nobilibus viris magno eiusdem regni camerario locumtenente eius presidentibus, rationalibus et ceteris officialibus camere nostre Sommarie, dohaneriis, credenceriis et aliis officialibus qui erunt in dicto maiori fundici et dohana civitatis Neapolis de certa nostra scientia et expresse, quatenus ad solam presentium ostensionem, nulloque alio a nobis expectato mandato, vos, predictum Iohannem vel dictum vestrum substitutum pro vobis ad exercitium dicti credencerie officii, accipiant et admittant vosque pro credencerio ordinario seu in numero credenceriorum ordinariorum dicti maioris fundici et dohane dum vixeritis ut preffertur habeant, teneant et tractent illique ex eis ad quos spectabit et signanter dictus dohanerius vobis vel cui aut quibus volueritis pro parte vestra, de dictis prerogativis, gagiis, lucris, obventionibus et honoribus respondeant vel faciant integre reponderi vos vero huiusmodi credencerie officium ita (~~videlicet~~) fideliter et bene exercere personaliter ac per dictum substitutum vestrum studeatis, quod inde possitis coram nostre maiestatis conspectu merito comendari.

In cuius rei testimonium presentes fieri iussimus magno
maiestatis nostre sigillo impendenti munito.

Datus in civitate nostra Neapolis, die VII mensis iunii, V^e
indictione, anno a nativitate Domini M CCCC XXXXII, huiusque nostri
Sicilie citra farum regni anno VIII, aliorum vero regnorum vicesimo
septimo. Rex Alfonsus.

Dominus Rex mandavit michi Arnaldo Fonolleda.

d) Vida de Joan Esteve.

1.- Alcanyís, 18 de maig de 1436.

Joan II, com a lloctinent general al regne de València, insta a un acord ràpid en el plet civil que per un pagament hi ha interposat entre Vicent Rojals i Joan Esteve.

ARV. Reial Cancelleria, 265, f. 15 vº.

Vicenti Rojals

Iohannes, etc. Dilecto nostro Michaeli Çabrugada, legum doctori civitate Valentie, salute et dilectione: Quia causa seu questio que sub exaccione iustitie in civilibus civitate predicte inter dilectum nostrum Vicentium Rojals, ex parte una, et Iohannem Steve, parte ex altera, habitatoris civitate eiusdem duicius ducta fuit rationibus in procesibus declaratis coram eodem iustitie ultra debitum dicitur elongari licet in ea partes, quod iustum fuit frequenter pacierint iuxta merita promulgarii vobis, de cuius probitate plenam ab experto fiduciam obtinemus tamen seu questionem predictam harum serie ducimus comitendam, mandantes vobis quatenus resumptione processibus et enantamentis cause istius que adetentoribus vobis ilico tradi iubemus vocatione partibus supradictis eiusque in suis iuribus et defensionibus plene auditis de dicta causa et eius meritis cosnoscatis eamque decidatis et definitive finem calculo dirimatis, pro ut foros et ratio consulunt et disponunt procedendo breviter, sumarie, simpliciter et de plano, sine strepitu, et figura iudici

sola facti veritate attenda maliciis et difugiis omnibus resecatis. Nos, enim vobis super predictis omnibus et singulis cum incidentibus, dependentibus, emergentibus et connexis vices nostras comitimus plenarie cum presenti inhibentes pro hanc eadem iustitie antedictae ne concedo (?) de dicta causa se aliquatenus se incrementat. Quam nos tollentes ei in eadem causa quicquam procedendi omne posse si secus fiat decernimentos nil valere. Datam in villa Alcanicii die XVIII^a madii, anno a nativitate domini M^o CCCo XXXVI°. Vidi de Funes, vicecancellarius.

2.- València, 27 de juny de 1437.

Sentència reial en el plet entre Francesca Bertran, d'una banda, i Francesc Matoses, Salvador Igual, a qui Joan Esteve havia traspassat un censal, de l'altra, per incompliment d'una obligació censuària. S'obliga Matoses i els altres al pagament de la quantitat deguda, amb algunes reduccions.

ARV. Reial Cancelleria 266, f. 114 rº -115 rº.

Sententia Francisce, uxor Iacobi Bertran, minoris, loci de Çuequa, contra Salvatorem Equal et alios.

Christi et eius matris Virginis gloriose nominibus invocatis. Pateat universis quod nos, Iohannes, Dei gratia rex Navarre, etc. visa in primis quadam supplicatione coram vobis oblata pro parte Francisce, uxoris Iacobi Bertran, minoris diebus, vicini loci de Çuequa, per quam ad nostram evocavimus audientiam causam seu causas vertentes et seu verti sperantes inter dictam Franciscam, certis nominibus, ex una, et Salvatorem Equal et Antonium Mathoses et nonnullos alios partibus ex altera, quam colligendam et referendam comisimus dilecto nostro Petro Belluga iuris utriusque doctori; viso ex post quodam mandato executorio emanato a Curia loci de Çuequa subsidiarit facto per iustitiam ville et honoris Corbarie, instante dicta Francisca, certis nominibus, contra dictum Antonium Matoses et Salvatorem Equal et alios per quod mandatur dictis Antonio et Salvatori quod infra decem dies dent et

solvant dicte Francisce, certis nominibus, quatuor centos sexaginta quinque solidos octo denarios qui dicuntur restantes ex pensionibus transactis illorum quatuor centorum viginti septem solidorum decem denariorum censualium oneratorum per Iohannem Steffani suo et pro certo nomine Antonii Matoses et Salvatoris Equal et aliorum et ex illis LXXI solidis quinque denariis censualibus, quos dictus Iohannes Stephani dictis nominibus vendidit Iaumete, uxor Iacobi Gassarra, a qua dicta Francisca causam habet. Visis in quaque rationibus positis contra dictum mandatum executorium pro parte dicti Antoni Matoses et Salvatoris Equal sub kalendario de vicesima septembri anni millesimi CCC^{mi}XXX^{mi} sexti; visisque replicationibus positis pro parte dicte Francisce dictis nominibus diversisque scripturis huicmodo per dictas partes sub diversis kalendaris positis in dicto processu mandati executori; visoque instrumento et albarano predictis pro parte dictorum Antonii Matoses et Salvatoris Equal ad probandum pactum transactionem et avientiam inter eos Franciscam dicto Iacobo Bertran marito et procuratore dicte Francisce; visisque testibus predictis superdicto pacto ac processu requisitionis hac de causa inter dictas partes facto; visisque dictis positis et allegatis per partes iam dictas in dictis processibus mandati executorii et requisitionis pactum advocatis ad plenum auditis per dictum relatores et assistentes eidem de pactum voluntate datos Deum per oculos habentes sacro sanctis Evangelis coram vobis positis et per nos reverenter inspertis ut de eius vultu nostrum prodeat rectum iudicium et oculi mentis nostre cernere valeant quod est iustum die et hora assignamus promiciamus prout etc. Quia ex meritis tam processus, mandati executorii quam requisitionis vobis constat pactum et avientiam factos per dictum Iacobus Bertran pro certo nomine uxoris et universitate ville ac honor Corbarie pro hominibus Rirole obligatis in dictis censualibus esse factum et factam de beneplacito consensu ac voluntate dicte Francisce uxoris Iacobi dictam pro dimidia denariorum censualium. Id eo per hanc nostram sententiam pronunciamus, setenciamus / et declaramus dictam compositionem ac pactum valuisse et esse executioni deducendum. Et

cum constet dictum pactum fuisse factum pro tribus mille regalibus argenti pro quibus hominis de Riola et de Corbaria obligati in dictis censualibus erant liberandi ab obligatione qua tenebantur pro dictis censualibus et pensionibus eorum de quibus tribus mille regalibus argenti dicta universitas constat soluisse mille et quingenta, Quare et alia per hanc nostram sententiam pronunciamus, sententiamus et declaramus dictos Salvatorem Equal et Antonium Matoses et alios obligatos dictis censualibus solvere et tradere debere dicte Francisce dicta MD regalia argenti quibus eos et eorum quemlicet condenamus et facta solutione dicte quantitatis illos et eorum quemlicet absolvimus ab omni obligatione et actione qua ratione dictorum censualium contantur. Idcirco pronunciamus et declaramus dictum mandatum executorium non valere et ex consequenti pronunciamus petitionem seu demandam positam per universitate Corbarie et homines illius de mille et quingentis regalibus adversus dictum Iacobus Bertran non procedere neutram primum in expensis condemnando. Lata fuit hec sententia per nos seu in nostri personam per dilectum consiliarium et vicecancellarium regium atque nostrum Iohannem de Funes, legis doctorem, certaue de nostro seu ipsius mandato per dilectum scriptorem dicti domini regis atque nostrum Petrum de Reus, notarium infrascriptum, in aulam inferiori palatii episcopalis civitate Valentie ubi solitum este audientiam regiam celebrari, die XXVII iunii anno a Nativitate Domini M^o CCCC^o XXXVII° regnique dicti domini regis vicesimo secundo. Presente et suplicante ac dictam sententiam ferri postulantibus Petro Puig, notarius procuratore predictorum Salvatoris Equal et Antonii Matoses ac presente Iacobo Bertran, procuratore dicte Francisce nominibus predictis. Ac presentibus etiam pro testibus Nicolao Figuerola, legum, et Francisco Eximini, decretorum doctoribus, ac Dominico Detho et Petro Domenech, regis scriptoribus, et aliis multitudine copiosa. Vidi de Funes, vicecancellarius.

Signum Iohannis etc. qui hanc sententiam tulimus
eidemque sigillum regium inpendenti iussimus opponendum.

Signum mei, Bartholomei de Fuertes, illustrissimi
domini regis Aragorum scriptoris eiusque auctoritate notarii publici per
totam ipsius dominationem et terram qui hanc sententiam loco
honorabilis et discreti Petri de Reus constribe mei absente qui eam legit
et publicavit et in formam per alium redigi atque scribi fecit clausi loco,
die et anno / prefixis. Corrigitur autem in prima linea et eius; XIII^a
Item assignamus pronunciamus prout etc; XX^a ratione; et in XXIII^a
notarius procuratore predictorum Salvatoris Egoal et Antonii Matoses ac
presente Iacobo Bertran procuratore dicte Francisce nominibus predictis
ac presentibus etiam pro testibus Nicholao.

Petrus de Reus, ex sententia lata in audiencia.

4.- Saragossa, 14 de febrer de 1459.

Joan II ordena la resolució de la sentència del plet en què estan implicats Joan Esteve i el seu fill Gaspar.

ARV. Reial Cancelleria, 279, f. 68 vº-69 vº.

Iohannis Stephani

Iohannes etc. Dilectis nostris Iacobo Garsie alias Aguilar et Andree Sait legum doctoribus civitatis Valentie et eorum alteri, salutem et dilectionem. Pro parte dilectorum nostrorum Iohannis Steffani patris et Gasparis Stephani filii serenitati nostre allatum est cum querela quod plures et diverse ipsorum exponentium patris et filii rationem et questiones tam principales quam apellatio non dirimitur et verimitur coram pluribus et diversis iudicibus tam delegatis quam aliis inter eosdem patrum et filium exponentes active et passive convictumque et divisum parte ex una et dilectum nostrum Franciscum Ferrarii civem dicte civitatis Valentie aliasque personas convictum et divisum parte ex alia et signanter coram dilecto nostro Bernardo Serra iurisperito ut iudice a nobis delegato verimitur nonnullae apellationum cause interposite coram iustitia in civilibus dicte Valentie civitatis a quibusdam venditionibus per eiusdem iustitie precessores factis quequidem cause pro us per eundem iustitiam comisse fuerant vobis dicto Iacobo Garsie

alias Aguilar. Et non obstante quod ipsa comissio pro dictum iustitiam / facta fuisset et nonnullae suspicionum cause posite et probate fuissent adversus dictum Bernandum Serra qui pro parte dictorum suplicantium valde habebatur et datus erat pro suspecto Franciscus Ferrarii supradictus a nobis seu a nostro Curia tam de dictis apellationum quam de aliis causis generalem comissionem directam eidem Bernardo Serra tacita veritate obtinuitur et impetravitur in magnum et [cuidem premidiam] atque [damnum] dictorum Iohannis et Gasparis Stephani exponentium cum sit durum coram suspecto iudice litigare et etiam coram pluribus et diversis iudicibus iudicium et examen subire, de quo ipsi exponentes plurimis affirmative laboribus et expensis ob quod fuit nobis humiliter supplicatum quod eisdem de iusticie remedio providere et alicui probo viro omnes et singulas causas predictas comitere dignaremur. Nos vero dictis suspicionum causis allegatis et aliis predictis atentis et etiam quia per varietates iudicum et certo non affirmative parte prefate damnis et laboribus dicte supplicationi uti iuste benigne annuentes vobis in quorum fide et recto iudicio animus noster penitus requiescit omnes et singulas causas motas ut vertentes inter eosdem exponentes active et passive et tam coniunctum quam divisum parte ex una et Franciscum Ferrarii predictum et alios convictum et divisum active et passive parte ex alia causis et rationibus in processibus ductis contentes hac serie ducimus comitendas fianti comitimus cum presenti. Et ita mandamus vobis quod vocatis partibus predictis et aliis qui vocandi sint eisque in earum iuribus plene auditis resumptisque quibusvis ratione promissores actuantes que ilico pro detentores quosvis tradi iubemus de dictis causis et unaquaque etc., suisque meritis cognoscatis easque decidatis et sui alios aut alias sine debito terminetis prout de foro et ratione noveritis fieri debere procedendo in predictis breviter, simpliciter, summarie et de plano sine strepitu et figura iudicii sola facta veritate atenta, maliciis et diffugiis omnibus recetatis. Nos enim vobis in et super predictis et super / dependentibus emergentibus et eis annexas vices regias atque maximas plenarie comitimus cum presenti non obstante comissione directa dicto Bernardo Serra et aliis signe sint

emanatum- huimodi quoquomodo obviantibus. Data in civitate
Cesarauguste die XIII° febroarii anno a Nativitate Domini M^o
CCCCLVIII^o. Vidi de Mur. Rubricavi *El rey Juan*.

**4.1.1.2. DOCUMENTS DE L'ARXIU DE
LA CATEDRAL DE VALÈNCIA.**

1.- València, 3 de març de 1452.

Àpoca de restitució a Joan Solzina, prevere beneficiat, i a Joan Esteve, patró de l'anterior, dels fons d'uns beneficis de la Seu de València.

ACV. Pergami, 4523.

Sit omnibus notum quod nos, Iohannes Solzina, presbiterus et beneficiarius, et Iohannes Stephani, civis Valencie, patronus alterius, ex illis quatuor beneficiis de Aurora vulgariter nuncupatis institutis in Sede Valencie per honorabili Iacobum Borrarii, quondam canonicum dicte Sedis, scienter et gratis ambo simul confitemur et in veritate recognoscimus vobis, magnifici honorabilibus et circumspectus viris dominis de Capitulo dicte Sedis, licet absentibus et [...], quod dedistis et restituistis nobis nominibus quibus supra omnes illas decem octo libras, decem solidos decem denarios monete regalium Valencie, qui in comuni caixia dicte Sedis olim depositi fuerunt per venerabilem Ludovicum Rivera, quondam presbiterum, restantes et boni dicti quondam honorabili Iacobi Borrarii, prout de huismodo deposito constat instrumento publico acto in posse discreti Iacobi Pastores, notarii quondam, et scribe dicte honorabili capituli, nona die marcii anno a nativitate Domini millesimo quadringentesimo vicesimo tercio; ut ibidem continetur et qui decem octe libre, decem solidi, decem denarii per nos

beneficiatum et patronum predictos sinerandi et convertendi sunt in augmentum docis beneficii predicti, quosquidem decem octo libras, decem solidos, decem denarios honorabili vir dominus Michael de Palomar, viscerconcanonicus administrator rationum comunium Sedis predictae, et de peccunii earumdem de mandato et ordinationem vestri ditorum dominorum de dicto Capitulo tradidit et restituit nobis, prout illos habuisse et recipisse confitemur ab eo dicto nomine in presentia notarii et testium subscriptorum realiter numerando. Et quia premissorum veritas sich se habet facimus vobis fieri atque tradi presens apoce instrumentum in et cum quo volumus et iubemus instrumentum depositi suppradictum in eius originali prothocollo seu nota lineari et cancellari prout illud lineamus et cancellamus seriem cum presenti [...] quod nobis nec nostris in dictis beneficio et iure patronatus successoribus prodesse nec vobis nec vestris obesse neque at ullomodo. Quod est actum Valencie tercia die mensis marcii anno a nativitate Domini millesimo quadringentesimo quinquagesimo secundo. Sig(+)^{na} nostra Iohannis Sthephani, patroni beneficii predictae. Quia hec concedimus et firmamus.

Testes inde sunt venerabili et discreti Anthonius Ortí, rector Ecclesie de Lombay, et Matheus Belluga, presbiteri beneficiarius in dicta Sede Valentina.

Sig(+)^{num} mei, Petri Ferrandiz, auctoritatem rege notarii publici Valencie ac per totam terram et dominationem illustrissimi domini regis Aragonum, regentis libris notariis venerabilis et discretis Iacobi de Monteforte [...] mei legitimo impedimento impeditur qui presens apoce instrumentum a dictis libris prout in eis scriptum et notatum inveni in hanc publicam formam per alium redigi et scribi feri et veridice comprobani clausique loco die et anno in dicti apoca contentis.

2.- València, 1458.

Assentament de la compra de material, a la Biblioteca capitular de la Seu de València, per a la col·locació del *Catholicon*.

ACV. Libre de Fàbrica i Armari, fol. 20rº.

Item comprí dos troços de taula de quatre palms de llarch e palm e mig d'ample per metre davall lo cap de la taula per metre lo Catalicon e racional mig cabiró e miga libra de claus. Entre les mans e claus doní al dit Amorós set *solidos*.

3.- València, 6 de maig de 1458.

Carta de recomanació per a Jaume Natre, nebot del Papa, dirigida, potser a través del Marqués de Villena, davant el rei de Castella, de part de les seues cosines Joana i Isabel de Borja, germanes de Calixt III.

A.C.V. Protocol de Joan Esteve, 3679, full solt.

Spectable e magnífic senyor, après moltes recomendacions en aquests dies proppassats, és vengut de Roma lo car e amat cosí nostre mossén Jacme Natre, cavaller e comanador de l'Ordre de Sent Jacme. És vengut de nostre Sant Pare provehît de expectativa de la primera comanda que vagarà en les terres e senyoria del molt alt e molt excel·lent senyor, lo senyor rey de Castella. Sobre la qual cosa nostre senyor lo Papa, jermà nostre, li n'escriu molt affectadament, e axí mateix n'escriu al dit senyor rey, lo noble e magnífic don P[er]e Luís de Bòrgia, nebot de nostre Sant Pare, lo prefet de Roma. De què, molt expectable senyor, anant-se'n en servir del dit senyor rey, mossén Jacme Natre havent a cor e desig ell obtenga ab effecte la dita comanda, ne havem scrit al dit senyor rey, supplicant-lo molt affectadamente que en açò nos v[u]lla fer tanta de mercé, com sens dubte ne complaurà granment, axí a nostre Sant Pare com al dit prefet. Nosaltres li volem ésser tots temps obligades, per tant, havent açó molt a cor, confiant de vostra magnífica e excel·lent humanitat e noblesa, per bé que no n'hajam servit (~~a vostra magnífica senyoria~~) a d'aquella, vos pregam e supplicam quant podem

que, advenint lo cas, lo dit mossén Jacme Natre haver en special memòria e record, hoc encara ara per [lavors] supp[li]car-ne sa reyal majestat. E açò serà cosa de què vostra senyor[i]a nos complaurà a present tant granment que no u poriem explicar. Recomanant-nos tots temps en gràcia e mercé de vostra senyoria, offerint-nos tots temps presents en totes coses que fossen honor e servir de aquella. De València, a VI de maig.

Les qui's recomanen, en gràcia e mercé, de vostra senyoria,

Johana e Ysabel de Bòrgia.

[Se]mblant al marqués de Billena.

[verso]

*1. Lucretia a Tarquino molenter suabita sit apud veteres
mito comendata nam si adultera cur laudata si casta cur occisa.*

*2. An Tarquini filium amare Lucretiam dicere volemus qui
tali illata vi illius desiderabat amplexum.*

*3. Cum videamus quoque plurimos amores incredibili
contentos qui cum ad optatum pervenerint amplexum ardent[.] amore
ardeant nam mali vero cum optato fruuntur exisam habeant mulierem.*

4.- València, 8 de març de 1466.

Testament de Catalina, dona d'Auger de Medina o Mendilla, i coneguda de Joan Esteve.

ACV. Protocol de Joan Esteve, 3680.

Testament de [na] Cata[lina], muller de n'Auger de Medina, sastre.

Die veneris VIII marcii anno a nativitate Domini
M°CCCCLXVI.

En lo gloriós nom de Jhesús: Sia manifest com totes les coses mundanals sien trespessables e a les persones humanals sia cert e indubitat que deuen morir, la hora de la qual mort a cascú és incerta; e per ço és reputat a saviessa a cascú feel cristià que mentres per nostre Senyor Déu és conservat en sanitat de pensa, està en bon seny, memòria íntegra e lo que la manifesta, que ordén e disponga de sos béns e drets segons sa íntegra e libera voluntat; emperamor de açò yo, na Catalina, muller de n'Auger de Mendilla, sastre, vehí de la ciutat de València, per la misericòrdia de Déu en mon bon seny e memòria íntegra e lo que la manifesta, revocan, tassen e nul.lan tots e sengles testaments, codicils e últimes voluntats per mi fets, atorgats e fermats en poder de qualsevol notaris o persones de tot lo temps passat ençà fins en lo present dia, exclusivament ara de nou disponent de mos béns e drets, faç, ordén mon derrer testament e la mia última voluntat, en e del qual e de la qual faç,

pos e elegesch en marmessors e de aquest meu derrer testament, exacudors los venerables e discrets mossén Salvador Igual, prevere, beneficiat en la Seu, e a·n Pere Destamer, mercader, ciutadà de València, facultat, auctoritat e plen poder per lur pròpia auctoritat sens licència o permissió alguna de jutge o official qualsevol, ecclesiàstich o seglar, puixen demanar, exhigir, pendre, haver e rebre tants de mos béns e aquells vendre e alienar en públich, en tant o en altra manera servada o no servada alguna solemnitat furídica o altra qualsevol, mas a lur voluntat, e los preus de aquells rebre, distribuir e dividir, que basten e complenquen a fer les coses per mi deyús ab lo present meu derrer testament [f.s. lv.] dispostes e ordenades, tant quant s'esguarden a la dita marmessoria. E encara los dó, atribuesch e atorch facultat e plen poder bastant que per totes e sengles coses rechahents en la dita marmessoria puxen entrevenir en juhí, si mester hi serà, axí en agent com en deffenement, e fer e exercir totes e sengles coses en juhí e fora de juhí necessàries, en e de la dita marmessoria, e per rahó de aquella. E açò vull que facen e fer puxen los dits meus marmessors, sens dan e perill de aquells e de lurs béns, e axí mateix vull que los dits meus marmessors sobre la administració que faran per rahó de la dita marmessoria, sien creguts lur simpla paraula, sens jurament e sens tota altra spècia de prova. Elegesch sepultura all meu cos fahedora en la capella de sent Cosme e Damià, dins la Seu de València, on jahen mon pare e los meus; la qual sepultura e mon anniversari e capdany en continent après òbit meu fahedors, vull e man ésser fets a voluntat dels dits meus marmessors. E prenc de mos béns, a honor e Senyor Déu Jhesucrist, e per la mia ànima e en remissió de mos peccats, e per fer e pagar la mia dita sepultura e los dits anniversari e capdany, deu liures moneda reals de València. Item, disponch e man que de continent après òbit meu sien dites les trenta-e-tres misses, vulgarment apellades de sent Amador, ab ses candeles, e offertes segons és acostumat en la dita capella de sent Cosme e Damià, en la qual serà present lo meu cors, per aquell prevere o preveres que ls dits meus marmessors voldran e ls plaurà. E vull e man sien donats per caritat als qui celebraran les dites trenta-tres misses, e

per a les dites candeles e offerres, quaranta sous de la dita moneda. [f.s. 2r.] Item, leix a na Margalida, mare mia, muller d'en Jacme Sarça, sparter, un alberch meu situat en la parròchia de Sent Martí, en lo carrer dit d'en Siurana, e açò de sa vida temporalment, e après mort sua lo dit alberch sia e torne a l'hereu meu deyús scrit. Item, leix a la dita na margalida, mare mia, aquells quaranta sous deu diners de violari, los quals me fa e fer és tingut en noembre e maig migerament, en Joan Terrenyó, peixcador. E tots los altre béns mobles, semovents e sehents meus, e drets e accions qualsevol a mi pertanyents e pertanyer podents e devents, luny o prop, ara o en sdevenidor, per qualsevol títol, causa, manera o rahó faç e intituesch hereu meu propi e universal lo dit en Auger de Mendilla, marit meu, a fer de aquells a totes ses pròpies voluntats.

Aquest és lo meu derrer testament e la mia última voluntat, lo qual e la qual vull e man que val.len, tinguen e hagen e obtenguen lur plenària força, efficàcia e valor per via de derrer testament o per via de última o per via de condicils o en tota aquella millor via, forma e manera de mils últimes voluntats valer poden e deuen valer. Lo qual testament fonch feyt en la ciutat de València a huyt del mes de març, any de la nativitat de nostre Senyor mil quatrecents setanta-sis. Se(+)ⁿyal de mi, na Catalina Auger, testadriu sobredita, que totes e sengles coses per mi dessús, en e ab lo present meu derrer testament dispostes, ordenades, lexades e manades, lohe, aprobe e conferme de la primera línea tro a la derrera inclusive, e aquelles vull e man ésser duytes a real execució e deguda fi.

Presentes foren per testimonis convocats a la confecció del dit testament, en Jacme Bertran, ciutadà, en Bernad Steve, perayre, e en Perató Sastre, vehins de València, los quals interrogats per mi, Johan Steve, notari dejús scrit, si coneixien testadriu e tots digueren que hoc, e interrogada per mi, dit notari, si coneixia a los dits testimonis, e dix que

hoc, e la qual testadriu era coneguda per mi, dit notari, de lonch temps ençà.

5.- València, 13 de novembre de 1473.

ACV. Notals de Joan Esteve, 3596.

Die veneris XIII novembre anno a nativitate Domini
M^oCCCCLXXIII^o.

Domini de capitulo Sedis Valencie in domo capitulari eiusdem capitular congregati ac capitulum dicte Ecclesie facientes celebrantes et representantes, in quo fuerunt presentes domini Iohannes Marroma, vicarius generalis, Mathias Mercaderii, Gondissalvus de la Cavalleria, Iohannes Pelegrini, Guillermus Serra, Iacobus Torres, Iacobus Marci Cervelló, Georgius Centelles, Franciscus Martini et Bernardus Splugues, omnes canonici prebendati, unanimes et concordantes deliberarunt et concordarunt cum nobili et magnifico viri domino Petro Sanchiç Centelles, milite civitatis Valencie habitatore, domino loci de Pedralba, nomine procuratorio nobilis Raymundi Centelles heredis, bonorum et iurium que quondam fuerunt nobilis Guillermi Raymundi Centelles eius [...] domini Foye de Lombay, prout de procuratione dicti nobilis Petri Sanchiç Centelles constat: Quod attento quod dictus magnificus dominus Petrus Sanchiç Centelles, dicto nomine, consignatur redditus duarum tabularum carnicerie maioris tanquam bona dicti seu principalis tantum et tandem dictum honorabile capitulum recipisset duodecim mille solidos seu tantas pecunie quantitates que sufficerent [*contracoberta b*] ad opus consignacionis redditus, cum iure admortizationis illorum trium pauperum quos prefatus dominus Guillermus Raymundi Centelles, quondam, in et cum ultimo testamento

instituerat in dicta laudabili elemoine dicte Sedis, prout hec et plura alia latius deducunt in quodam instrumento pactionali inter dictos honorabiles dominos de capitulo, ex una, et nobilem Petrum Sanchi Centelles, partibus ex altera, recepto in possem notarii [...] et ultra suman dictorum duodecim mille solidorum ad opus consignacionis dictorum trium pauperum predictum, honorabile capitulum fuerint recepte trescente libre pro iure amortizationis propter quas amortizavit dictos duodecim mille solidos. Nunc autem attento quod dictus nobilis offert se a maiestate regia optimer amortizacionem predictorum duodecim mille solidorum, predicti domini de capitulo dixerunt se fore contentos restituere sibi predictas trescentas libras quo sciens predictus nobilis dabit predictam amortizationem predictorum duodecim mille solidorum administratonibus dicte Sedis cum illis clausulis in similibus apponi consuetum et specialiter cum illa clausula, quod consciens [*contracoberta c*] continget illos lui seu quitari, quod dicti XII milia solidi possint resmerciari vigore dicta amortizationis.

Presens ceda actus capitularis predicti et abstracta a libro negociorum honorabili capituli Sedis Valencie et cum illo predicte comprobata per me, Iohannem Stephani, notarii et scriba dicti honorabili capituli, hec propia manu scribentem et fidem facientem.

6.- València, 12 de gener de 1474.

A.C.V. Protocol de Joan Esteve, 3682.

Die XII ianuari anno a nativitate Domini
M^oCCCC^oLXXVIII^o.

Domini de capitulo Ecclesie Valentine in domo sacrestie eiusdem capitulariter congregati, in quo fuerunt presentis domini Iohannes Marroma, vicarius capitularis, Gondizalvus de la Cavalleria, Iohannes Pelegrini, Guillermus Serra, Iacobus Marci Cervelló, Berengarius Clavell, Ieorgius Centelles, Iohannes Camarena et Michael Gomiç, omnes canonici prebendati, unanimes et concordantes capitulum facientes celebrantes et representantes. Scientes et gratis citra revocationem aliorum procuratorum et fecerunt constituerunt et ordinarunt dicti honorabili capituli syndicum actorem et procuratorem ac nuncium specialem venerabilem et discretum Iohannes Ramos, presbiterum in Sede Valencie beneficiatum, presentem et omnis procuracionis huiusmodi acceptantes videlicet ad petendum exigendum colligendum et recipiendum et quibusvis personas redditus perventus et iura omnis annate mortis reverendi domini Rudorici de Borga, quondam episcopi barchinonensis et properorture mensis iunii dicte vulgarem de Morvedre, et de receptis apocas albarana et quelibet alis instrumenta pro predictis faciencia concedendum et sumandum nec non iura dicte properorture arrendandum illis precio et pretiis et illis persone et personis cum quibus melius preterit concordarum cum omnibus clausulis necessariis et insimilibus apponi consuerum et prohiis in indicio interveniendum pecias quascumque dicte annate mortis debitas a

quibusuis curiis lenandum et pro eis canendum fidancias iuris tornatoris et quasius alias cauciones et securitates dandum et offerendum easdemque [v.] indemnes servandum et pro earum indemnitate bona properorture annate mortis omnia et singula obligandum et ad lites largo modo cum potestate substituendo promittentes haboreratum etcetera, obligantes bona et iura dicte annate mortis etcetera.

Testes inde sunt discreti Bartholomeus Ferdinadi et Franciscus Robiols, presbiteri.

Presens ceda procuracionis predicte et abstracta a prothocollo mei Iohannis Stephanis, notarii publici Valencie, et cum illo veridice comprobata in quorum testimonium hic propria manu me subscribo et meum artis notarie solitum appono sig(+)^{num}.

7.- Morvedre, 24 de juny de 1477.

Joan Esteve alça acta de la pèrdua, a causa d'unes riuades, de part de les terres de conreu d'Alí Aladrach, moro de Petrés, a fi de poder reduir-li el cens a pagar a l'almoyna de la Seu.

ACV. Protocol de Joan Esteve, 3682, full solt.

Ab carta pública rebuda per mi Iohannes Steve, notari, en la vila de Morvedre, a vint-e-quatre de juny, any mil quatre-cents setanta-set, en presència de mi, dit notari, e dels testimonis dejús scrits, consta com lo venerable e discret mossén Bernad Segú, prevere beneficiat en la Seu de València, procurador e receptor de les pecúnies pertanyents a la loable almoyna de la dita Seu, apellada d'en Conessa, e lo honrat en Jacme Salvador, habitador de la dita vila, col·lector dels censals de la dita almoyna té en reb en la dita vila de Morvedre e terme de aquella per comissió al dit mossén Segú, feta per los reverends senyors de capítol de la Seu de València, denaren a la posesió o terra campa de Alí Aladrach, moro, vehí del lloc de Petrés, lo qual havia supplicat los dits reverends senyors de capítol que fos de lur mercé que, puix lo riu li n'havia portat e levat una gran part de les set fanecades de terra campa, poch més o menys, situades en la partida del Comú de la vila desús dita, prop lo riu, les quals són tengudes sots directa senyoria del comú de la dita almoyna a cens de trenta sous moneda real de València, pagadors en la festa de Tots Sants ab luïsm e fadiga et tot altre dret emphiteòtich, e dret de rebre aquells segons fur de València, les quals set fanecades confronten ab terra de Celim Bassalsà, ab terra de Acef Alteziri, e ab lo dit riu; e fos

vist per los honrats en Jacme Serra e Bernad Cubertora, lauradors, testimonis dejús scrits, e altres prohòmens de la dita vila que de la dita terra lo riu se n'hagués portat pasada [*en blanc*], poch més o menys, lo dit mossén Bernad Segú, en lo nom qui desús, vist lo dan de la dita terra e haguda verídica dita informació dels dits prohòmens, reduhí lo dit cens dels dits trenta sous a [*en blanc*] sous en la dita terra, festa de Tots Sants pagadós, ab luïsme et fadiga et tot altre dret emphiteòtich, e dret de rebre aquells segons fur de València. E prometé lo dit mossén Bernad, en lo nom qui desús, la dita gràcia fer, haver e tenir obligant los béns de la dita almoyna. E lo dit Ali Aladrach, present, acceptà la dita gràcia, e promés pagar lo dit cens reduhit en lo temps acostumat, obligant tots sos béns haguts e per haver, requerint a mi, dit notari, que de les coses desús dites ne rebés carta pública per haver de aquelles memòria en esdevenidor. Les quals coses foren scrites en la dita vila de Morvedre, los desús dits dia e any.

Presentes foren per testimonis a les dites coses los honrats en Jacme Serra e en Bernad Cubertora, lauradors, vehins de la vila de Morvedre.

8.- València, 1481.

ACV. Protocol de Joan Esteve, 3683, tom 2.

Bernardus Fenollar, presbiter, domerius Sedis Valencie tanquam vice operarius fabrice dicte Sedis, fecit similem obligacionem qui dedit infidanciam et principalem obligatum unacum eo et insolidum venerabilem dominum, Raphaellem de Mena, presbiterum domerium dicte Sedis, presentem et acceptantem, qui ambo promiserunt et iurarunt non litigare nec ponere rationes aliquas etc., prout in obligacionem domini Iohannis Balaguer per totum, etc..

Testes inde sunt discreti Iohannes Ridaura, presbiter, et Baltasar Iohannis, scholaris Sedis.

9.- València, 11 de setembre de 1484.

ACV. Pergami, 7205.

Hoc est translatum sive exemplum, factum Valencie die undecima mensis septembris anno a nativitate Domini millesimo quadringentesimo octuagesimo quarto. Sumptum fideliter a quadam clausula contanta in ultimo testamento iam in [pu]blicam forman redacto honorabilis Iohannis Sist, presbiteri quondam in Sede Valencie beneficiati, recepto per discretum Bernardum Serra, notarium publicum Valencie, die sexta decima decembris, anno a nativitate Domini millesimo quadringentesimo tricesimo septimo, publicatoque in posse eiusdem notarii die vicesima quarta proxime dictorum mensis et anni. Cuiusquidem clausule tenor sequitur de verbo ad verbum et talis est: *Item, instituesch en la loable Seu de València una dobla en la festa de sent Sist e un anniversari perpetuament contador e celebrador en la dita Seu, per ànima mia e de mos benefaytós e de totes ànimes feels defunctes, per dotació dels quals dobla e anniversari, vull e man que mijanzant licència real e amortizació, sien comprats sobre loch bo, ydòneu e segur per los dits meus marmessors, e a coneguda de aquells cent cinquanta sous reals de València, censals, sens luïsme e fadiga, perpetuals, per preu de cent e vint liures de la dita moneda, e si més hi haurà mester, que y sia fet compliment dels béns meus per los dits meus marmessós. Lo qual censal sia consignat als dita dobla e anniversari, o si per ventura lo honorable capitol de la dita Seu prenia a son càrrech de fer la dita dobla e anniversari, sens comprar per los dits meus*

marmessors los dits cent cinquanta sous censals, en tal cas per los dits meus marmessós sien donades al dit capitol, de mos béns, cent e vint liures, o tanta quantitat quanta ab aquells se poran emvenir; en aquest cas, los dits meus marmessós no sien tenguts comprar los dits cent cinquanta sous censals perpetuals.

Sig(+)num magnifici Ludovici Pelicer, civis iusticie civitatis Valencie in civilibus, qui huic translato auctoritatem suam prestitit pariter et decretum.

Sig(+)num mei Ludovici de Prans, notarii publici civitatem Valencie, domini et arrendatoris curie civilis dicte civitatis qui de mandato dicti magnifici iusticie huic translato auctoritatem suam apposuit pariter et decretum.

Sig(+)num mei Iohannis Stephani, auctoritate regia notarii publici Valencie ac per totam terram et dominationem illustrissimi domini regis Aragonum, qui presens transumptum sive exemplum clausule preinserte ab originali testamentum Iohannis Sist, in publicam formam redacto abstraxi et scripsi et cum eo veridice comprobavi, signo meo signavi consueto clausuque Valencie die undecima septembris anno in secunda linea contento.

10.- València, [1485-86].

**Nota de petició de consulta dels protocols de Joan i
Jaume Esteve, notaris del Capítol de la Seu de València.**

ACV. Notals de Joan Esteve, 3596, nota solta.

Daroca té necessitat de cercar en los prothocols de Jaume
y Joan Stheve que estan en poder de Franch, notari del any 76 fins en lo
any 80 uns actes de senyals de la parentela de Climent.

11.- València, 2 d'abril de 1484.

Àpoca de Joan Esteve fent constar el cobrament per la redacció de l'índex del capbreu dels censos de la Seu.

ACV. Protocols de Jaume Esteve, 3684, tom 2.

Die secunda aprilis anno a nativitate domini M^o
CCCC^o XXXIII°, Valentie.

Discretus Iohannes Stephani notarius, civitatis Valentie civis, scienter etc. firmavit apocam venerabili et discreto Laurentio Benet, presbitero, in Sede Valentie beneficiato, [procuratori] Laudabilis Ecclesie Sedis predicte presenti etc. de quindecim libris monete Valentie sibi debitis pro laboribus per eum factis et fiendis tamquam indicem in capibrevi seu memoriali censualium noviter facto dicte Laudabilis Ecclesie. Et quia etc., renuncio etc.. Actum Valentie.

Testes inde sunt.

12.- València, 1490.

Fragment d'una anotació per a la redacció d'un inventari sense nom del propietari.

ACV. *Protocol de Jaume Esteve*, 3685, nota solta.

Primo, un llibre apellat *Collationes Casciani*.

Item, lo breuari gros de cambra, de pergami ab gafetes d'argent, lo qual tenia en comanda.

Item, les *Allegationes* de micer Laurenço Valla, en pergami.

Item, la *Dialèctica* del mateix, en pergami.

Item, la *Crònica* del bisbe de Florença, en tres volums d'estampa en paper.

Item, les epístoles de sent Ciprià.

Item, lo *Pertusà*.

Item, la *Sibilla*, en pergami, historiada.

Item, un libre vell, en pergami, que y ha moltes obres de Albert e de sent Thomàs e molts doctors.

Item, la capa de brocat blanch d'or.

Item, dos ampolletes de bàsem.

Item, tres volums de pergami, blanchs, de forma gran, vedellines, que y ha DCCL fulls, los quals lo Capítol ha fet venir de Milà e pagats.

Item, un libre en pergami apellat los Fests de Filosofia Moral de
la Translació, vells.

4.1.2. SOBRE LA PUBLICACIÓ DEL
LIBER ELEGANTiarum.

1.- València, 4 de febrer de 1489.

Martí Pascasi, impressor biscaí, i Joan Rix de Cura, mercader alemany, acorden que el primer treballarà a Venècia, amb l'impressor Paganino Paganini, durant un any, a compte de Rix de Cura, pel preu i en les condicions que s'especifiquen.

Arxiu del Patriarca (Col·legi del Corpus Christi). *Fons Notarial. Protocols de Joan Casanova*, 6168.

Predictis die et anno.

Ego Martinus Pasquasi Viscaynus magister stampe habitator civitatis Valentie de certa mei sciencia et gratis cum hoc presenti publico instrumento etc. promitto vobis honorabili Johanni Rix de Cura mercatori Alamano habitatori predicte civitatis presenti et acceptanti quod ibo pro vobis ad civitatem Venetie et in ipsa in servicio vestro moram traham per tempus unius anni a die octava qua ingressus fuero in dicta civitate Venetie in antea numerandi et promitto quod in domo honorabilis Paganini de Paganinis, magistri stampe, moram traham fabricando libros et operas stampe componendo aut conrigendo ut volueritis vos aut dictus Paganini de Paganinis cum pacto tamen quod de continenti quod ingressus in dicta civitate Venetie teneatis facere messionem michi de comestu et libum. Et etiam promitto quod elapso

dicto anno si me opus habueritis aut dictus Paganinus de Paganinis opus habuerit me aut alter cui comiseritis opus habuerit promitto non demittere vos nech illos. Et quia etc., renuncio etc.. ad hec promitto adimplere etc. promittens me et bona mea, etc..

Ad hec autem ego dictus Johannes Rix de Cura acceptans vos predictum Martinum Pasquasi et promissionem predictam videlicet quod promisistis yre ad civitatem Venetie et in illa morari per tempus unius anni in domo dicti Paganini de Paganinis et omnia per vos promissa ut supra dictum est promitto vobis dicto Martino dare et solvere per dictum tempus unius anni triginta sex ducatos auri et messionem de comestu. Et etiam promitto quod si casus fuerit quod predictus Paganinus de Paganinis vos non opus habuerat promitto quod teneam vobis solvere dictam quantitatem et quod pro alio operario vos non demitam. Et elapso dicto anno stando vos in eadem civitate Venetie habendo ego necesse alium operarium vos non demitam pro alio pro dicto precio. Et etiam volo quod de quibuscumque operibus fiendis vos habeatis duo volumina etc.. Et quia etc. promitto et obligo, etc.. Actum Valentie etc..

Testes huius rei sunt Johannes Casanova olim barbitunson et Johannes Ferrer Lombardus habitatores Valentie.

Dictis die et anno.

Predictus Martinus Pasquasi firmavit apoquam honorabili Johanni Rix de Cura presenti de quindecim ducatis auri quos sibi bestraxit in paca rata dictorum triginta sex ducatorum pro servitute unius anni. Et quia etc., renuncio etc.. Actum Valentie etc..

Testes qui supra.

4.2. REPRODUCCIONES
DOCUMENTALS.

4.2.1. SOBRE L'ACTIVITAT DE
JOAN ESTEVE.

A) SIGNUM NOTARIAL.

Indemnes suandum qd carum indempate bona
pauit. Omne meo amq; singula obligandam
Et ad lites ligando cui potestate substituendi pro
mittens habere ratum ior obligans bona q; iura
sicut amate meo. etc.

Testis p; sunt districti bartholomeus feidmundi
Franciscus rothals p; biter.

Plene cede p; uationis p; dicit e abstracta ap; hoc collo meo
Iohannes prop; natiq; publica ualeat et cum illo p; dicit
consp; hanc. In quore testimoniu; hic q; nati me sub p; b; o
Et meo dicit notaria. salu; appone q; q;

4.2.2. SOBRE JOAN RIX DE CURA.

**A) CONTRACTE ENTRE JOAN RIX DE
CURA I MARTÍ PASCASI.**

4.2.2. B) INVENTARI PÒSTUM DELS
LLIBRES DE JOAN RIX DE CURA.

id hlm gipo de demas ameli so viat
 id hlm gipo de ofida negra ab imges manegues de vellur
 ignat
 id hlm gipo de tela negra
 id hlm gipo de chamellot negre
 id hlm parell de cates de rodelat de grana
 id hlm parell de cates de rodelat negre
 id dos barrets negres hlm senar catre-doble
 id hlm cmt negre ab hlm pnyol
 id en la bossa del dit cinc foing trobat quatre gses
 dincis de menuts
 id hlm boald de ma mo
 id en la Cambra dels libras fo id trobats los bes
 segret
 id en ma carta milanica en la qual foic troba
 des dos berms incle Losades
 id tres camies vives
 id una cerullera
 id dos cras blancs
 id dms dia cambra ind cayonet ex frats dms lo qual
 foich atrobat moltes tripinzes
 id hlm parell de tisores de fust, hlm tmer pastime
 id dms dito cambra fo id atrobats los libras La.
 id tres en los quals son compres los libras foren
 atrobats en les Set cambres fo id Lurades per
 Joha balti
 id rimo tres volums de gosti de cimitare dei
 id sis volums Augusting adiano d'imitare
 id quatre volums Augusting d'angona
 id dos volums d'humanagge
 id hlm ober romphit
 id dos volums d'ingely d'primo sup iusticia
 id tres volums d'ingely d'primol
 id hlm volumi d'ingelano sup decetimi

id dotze volums apertor mormo
 id trenta non volums d'incis comans
 id volum bipumy de Cambra Romana
 id hlm volu bipumy de Cambra romane
 id una biblia en glosa
 id dms volums bibles ab romans
 id quatre volums bibles sup arid veterem
 id tres volums bibles lictals de fog defull
 id dos volums balbos romphit
 id sis volums binnarys d'ingely
 id quatre volums bibles portants
 id hlm bibles
 id se bibles de cronostans
 id dos volums rompho panh de castro
 id cincienze volums roffessioals de don fer
 id tres volums rompho in fine canonie
 id den volums Cassalron vocabulista
 id dms volums Xto sup de spustio
 id quatre volums Cosena anca. S. Rome
 id dms bibles rompedu geologie
 id dos volums rompedu auctors
 id dos volums rompho Lindom de roma
 id hlm volum capitol forim
 id dos volums rompho d'ana bible
 id dms volums decretals forme non
 id dms volums decretals portati
 id dms volums doctinal portati
 id dms volums doctinal defull
 id dms volums deffecioni
 id tres volums dms in curieo
 id hlm volums Eplo philipi monio
 id dms volums Eplo tult sine romano
 id tres bibles volums Eples fanyhars
 id dos volums Egido sup fust sentenore

id den volumis fecim de mberro
 id quate volumis de hincano complu
 id lib volumis infernal portaril
 id quate volumis landobus carimo
 id dos volumis latinianus vocabulista
 id lib volumis fo-dime magister
 id den volumis de vniolo sup demetrius
 id quate volumis iustitia gran
 id de volumis interrogator
 id cotie volumis aronius de diuinis nomina
 id eni volumis l'fira perisipam
 id de volumis legia danti d'omuf
 id hinc volumis missale roma de padom
 id hinc volumis memorietus
 id hinc volumis metsho. S. gregor
 id de volumis mendiana
 id lib volumis mo-gama de act
 id de volumis missae
 id de volumis missae
 id de volumis missae
 id quate volumis missals en odano romans
 id den volumis namplig nionig
 id dos volumis missals de S. domingo
 id lib volumis mence in logia
 id lib volumis missals robrans en quia
 id hinc volumis hugolan de hira biblia
 id tres volumis hugolan de hira sup biblia p'nd
 id duo nouilla johannis andree
 id de volumis sores en lan
 id de cart lere hinc volumis de res en p'lo
 id de volumis diamend vniop
 id dos volumis p'ndologie
 id tres volumis p'ndetes

id quate volumis primus romans
 id quate volumis ratiq'ie arnan de bulanova
 id quate volumis primo de ansoni
 id non volumis primo de S. hronk
 id quate volumis primo scriptu. S. home
 id de volumis p'ndetes en pla
 id quate volumis que fides sanctus de qua
 id volumis lib quate pars omsoni
 id tres volumis quate del irat
 id de volumis que fides volamiso andree
 id de volumis regules et perotto
 id tres volumis regules de legatio
 id tres volumis reporia abbatie
 id quate volumis fimonis del robero
 id de volumis peris mmb
 id quate volumis deotti demetrius porzans
 id de volumis saluis in etano lah
 id de volumis p'nd. ps omsoni
 id tres volumis fmonis m'adela
 id quate volumis silano sup amunor
 id quate volumis sanoncola de februbg
 id lib volumis fmonis amirio
 id den volumis supliciu romedro
 id quate volumis deoti demetrius etans
 id de volumis vniop sine doiano
 id de volumis terminu scriptu. S. home
 id de volumis t'ra de omsoni
 id den volumis t'ra de omsoni
 id tres volumis tonella vocabulista
 id de volumis t'ra pars S. home
 id de volumis vocabulista Johannis p'nd
 id tres volumis vniop de b'om
 id de volumis de hira en vniop

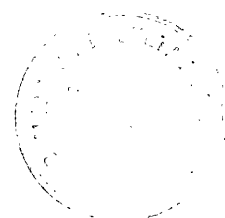
4.2.3. SOBRE LA DIFUSIÓN DEL
LIBER.

ASSENTAMENT AL *REGISTRO* DE LA
BIBLIOTECA DE FERNANDO COLÓN
(BIBLIOTECA COLOMBINA).

Jo. Stephani, sibi elegantiorum seu vocabulariorum Latine et mixtae Græc. 14658. u. 1439

Jo. Stephani, orō in laudem Stephani crualterij. 14495. ba. 2516. Et

**4.3. PRODUCCIÓ DE JOAN
ESTEVE.**

4.3.1. TRADUCCIÓ DEL PRÒLEG
DEL LIBER ELEGANTiarum DE
JOAN ESTEVE

Joan Esteve saluda molt cordialment Ferrer Torrella,
eximi professor de medicina.

Sospesant en quin grau un home eloqüent és cobert d'honor i celebrat amb la màxima admiració entre els seus semblants — per dir-ho així, nosaltres mateixos, quan els observem parlar i raonar, pareix que estiguem suspesos de les seues paraules—, com que sovint he considerat, home sapientíssim, que prestes un grandíssim interés als preceptes de l'oratória, afecció per la qual moltes vegades m'has insistit que volgués recollir algunes normes de bona expressió, cites llatines i paraules escaients amb què poguesses corregir i polir aquesta insulsa llatinitat nostra, i com que, per la meua banda, jo mateix he pensat també que els serveis que m'has proporcionat en la preservació de la salut han estat insuperables —i aquests beneficis són els més importants—, per tot això he decidit satisfer la teua voluntat. Així doncs, a fi de no semblar ingrati a tants beneficis —ar el pitjor de tots els defectes és la ingratitude, i el qui hi incorre ha de ser considerat com el més vil i infame de tots—, m'ha semblat preferible que la meua falta d'eloqüència siga blasmada pels doctes -sempre que satisfaga la teua voluntat- abans que no desoir i refusar les teues peticions.

Doncs bé, com que, per una banda, durant algun temps he estat alliberat de la meua activitat judicial i de les ocupacions diàries, i, per l'altra, he disposat d'un poc de lleure en els dies de faena, m'he complagut a fullejar amb freqüència unes vegades Maró, altres Terenci, ara Ciceró, adés Aulus Gel·li, després Macrobi o bé Servi i altres escrits eloqüentíssims, de forma que allò que jo havia après en la infantesa no fugís de la meua memòria.

Mentre els llegia, observava alguns —i àdhuc moltíssims— sinònims i elegants expressions, ben bé llatines, però tan pròpiament adequades a la nostra conversa quotidiana, [que] són dites en llatí, especialment en les matèries que els mestres i els deixebles tracten oralment a les escoles de gramàtica.

Per aquesta raó vaig decidir de reunir aquelles expressions per ordre alfabètic, i precedides per la llengua materna, tot col·locant immediatament després la paraula o expressió corresponent, de forma que les puguem trobar amb més rapidesa, ja que, de vegades aquelles altres [expressions en la llengua materna] ens poden aportar de seguida a la memòria allò que volem dir.

Això, si no m'equivoque, haurà d'aportar alguna ajuda a aquells que parlen amb un estil groller i bàrbar, atés que, quan enviem cartes als estrangers, som considerats absolutament ignorants de les lletres.

Així doncs, encara que de moment no es puga donar per enllestit tot el que en aquest volum he aplegat —ja que mentre anem llegint sempre es pot afegir alguna cosa—, he decidit de donar-t'ho i dedicar-ho al teu nom, de manera que siga una prova del meu agraïment a tu. I que llavors, mitjançant el teu nom, s'afegesca un poc d'autoritat a aquesta obra, cosa que no serà la menor ajuda. Puix que, de fet, els qui llegiran això que se't dedica, creuran que té sens dubte alguna importància allò que ha estat digne del nom d'un home així.

Accepta-ho, doncs, amb ànim favorable, com sols fer, donat que es presenta la possibilitat de restituir el favor. És en realitat una cosa insignificant, però la benvolença que em tens convertirà al teu parer una cosa petita en més gran, sobretot si procedeix d'algú molt agraït a tu. Per tant, llig açò i, si et sembla digne, fes-ne còpia per als altres, i que arribe a mans de més gent.

Salut i recorda't de mi.

València, 5 de gener de 1472.

4.3.2. TRADUCCIÓ DE L'EPÍLEG I EL COLOFÓ DEL LIBER ELEGANTIARUM DE JOAN ESTEVE.

Algunes normes relatives a la composició de l'oració, transmeses com a ajuda, que fan referència a l'ordre i la col.locació de les paraules, són les següents:

[1] Que l'oració sempre s'intensifiqui, com: Noble i egregi; Magnífic i il.lustre; Cruel i inhumà.

[2] Que les coses més dignes siguin col.locades davant les menys dignes, com: Homes i dones; Virtuts i vicis.

[3] Que el gènere siga anteposat a la seua espècie, com: La ciutat de Roma; L'animal, el lleó.

[4] Que l'oració acabe amb el verb, o amb algun adverbi egregi, o amb alguna expressió il.lustre, com es manifesta en aquests exemples: Només la virtut fa els homes feliços; Totes les coses que em manares, les he realitzades diligentment. O bé que la clàusula siga terminada amb alguna expressió genèrica, com: Allò que l'home bo fa ho lloa tothom.

[5] Que l'oració freqüentment comence per les últimes coses. Exemple: Sòcrates digué que aquesta era l'única via completa per a viure feliçment: que siguem tal com volem ser considerats.

[6] Que el relatiu *qui, quae, quod* no es construesca immediatament vora el seu antecedent, com: Tots lloen Plató entre els primers homes, el qual mostrà abans que ningú el coneixement de les coses divines.

[7] Que siga col·locada alguna paraula entre el substantiu i l'adjectiu, sempre que l'oració no esdevinga confusa, com: Cap virtut no és prou reconeguda entre els propis conciutadans.

[8] Que en l'oració ja acabada siga afegit el terme més important, com: L'home esforçat sofreix tots els perills per la república, i per cert diligentment.

[9] Que dues distincions o més siguin tancades a vegades amb un sol verb, com: La natura s'enriqueix amb l'enginy o amb l'educació.

[10] Que el genitiu siga anteposat al seu substantiu, com: El valor de Cèsar; La felicitat d'Escipió; L'autoritat dels bons.

[11] Que la clàusula acabe més sovint amb la part principal que no amb la secundària, com: M'apassionen les arts que sempre lloes.

[12] Que les paraules siguin ajustades a les coses de què parlem, de forma que no siguin ni més dignes ni més indignes que el que la realitat exigirà. En efecte, el qui anomena il·lustre un agricultor o sobri un rei incorre en un vici no ínfim.

[13] Que les conjuncions *cum, si* i semblants; i igualment les preposicions *in, sub, ad, propter, contra, e, extra, ob* siguin postposades a les expressions a què normalment s'anteposen, com: Tots, actuant de forma honesta, no hi ha res que hàgem a témer; Si haguesses vingut a casa nostra, ja estaria tot acabat; L'honestedat en totes les coses plau en gran manera; No hi ha ningú que no haja estat col·locat sota poder diví; Sent adolescent em vaig encaminar cap a Atenes; Aníbal fou vençut per Marcel sota les muralles de Nola; Faig açò per la vostra benevolència envers mi; Els ramats són trets

dels nostres camps; Per tu m'he fet càrrec de moltes defenses; Aquest prengué les armes contra la seua pàtria; El terme mitjà és el millor en totes les coses.

[14] Que després de completar el sentit de l'oració, s'afegesca de vegades alguna asseveració elegant, com: Aquest em sembla que ha portat a terme totes les coses necessàries, i certament de forma notable.

FI

Ací acaba el *Llibre de les Elegàncies* de Joan Esteve, home molt erudit i ciutadà de València, notari públic per autoritat reial, en llengua llatina i valenciana, corregit amb escrupolosa cura, imprés a Venècia per obra i a expenses de Paganino Paganini, sent summe pontífex Innocenci VIII i dux de Venècia Augustino Barbadico, en l'any del naixement de Crist de 1489, i a 3 d'octubre.

A-U són tots quaderns; X és un tern.

Fi

B) APÈNDIXS A
L'EDICIÓ CRÍTICA.

4.4. ÍNDIX DE
REFERENCIACIONS
DEL LIBER
ELEGANTiarum.

4.4.1. ÍNDEX DE
L'ORDENACIÓ
ALFABÈTICA I DELS
TÍTOLS D'INICIALS.

TÍTOLS DE CAPITALS ENTRADA

A B	1
A C	171
A D	316
A E	336
A F	337
[A G].....	353
A H	369
A J	372
A L	387
A M	509
A N	560
A O	671
A P	672
A Q	784
A R	897
A S	956

A T 984
A V 1020
A X 1045
A Y 1113

B A 1122
B E 1194
B I 1276
B L 1281
B O 1285
B R 1321
B U 1329

C A 1342
C E 1544
C H 1590
C I 1596
C L 1617
C O 1643
C R 2290
C U 2370

D A 2397
D E 2422
D I 2941
D O 3082
D R 3171
D U 3175

E A 3185
E B 3209

EC	3210
ED	3219
EE	3235
EF	3238
EG	3243
EL	3249
EM	3304
EN	3330
EP	3741
EQ	3758
ER	3763
ES	3797
ET	3977
EV	3982
EX	3988
EY	4032
FA	4034
FE	4126
FI	4344
FL	4414
FO	4433
FR	4511
FU	4524
GA	4542
GE	4555
GI	4568
[GL].....	4585
GO	4591
GR	4606

GU 4676

HA 4712

HE 4826

HI 4839

HO 4843

HU 5084

JA 5112

IB 5200

JE 5203

IG 5204

IL 5209

IM 5211

IN 5225

JO 5312

IR 5338

IS 5344

IT 5345

JU 5347

IX 5370

LA 5376

LE 5797

LI 5995

LO 6030

LU 6582

MA 6593

ME 6811

MI 7025

M O 7068

M U 7323

N A 7347

N E 7375

N I 7428

N O 7435

N U 7993

O 8008

O B 8019

O C 8048

O D 8060

O F 8062

O G 8072

O M 8073

O N 8077

O P 8097

O R 8106

O S 8149

O T 8156

O U 8157

O Y 8162

P A 8163

P E 8291

P I 688

P L 8703

P O 8749

P R 8896

P U 9076

Q U A 9155
Q U E 9216
Q U I 9376

R A 9490
R E 9508
R I 9696
R O 9703
R U 9734

S A 9742
S B 9804
S C 9805
S D 9855
S E 9856
S F 10043
S G 10050
S I 10051
S M 10227
S O 10232
S P 10328
S Q 10371
S T 10377
S U 10449

T A 10493
T E 10592
T I 10652
T O 10669
T R 10820

T U 10945

V A 11124

U B 11158

V E 11161

V I 11323

U L 11405

U N 11416

V O 11485

U S 11510

U T 11525

V U 11530

X 11536

Y O 11538

Z E 12152

ÍNDIX DELS ENCAPÇALAMENTS D'INICIALS

TÍTOLS DE CAPITALS ENTRADA

AB 1
AC 171
AD 316
AE 336
AF 337
[AG]..... 353
AH 369
AJ 372
AL 387
AM 509
AN 560
AO 671
AP 672
AQ 784
AR 897
AS 956
AT 984
AV 1020
AX 1045
AY 1113

BA 1122
BE 1194
BI 1276
BL 1281
BO 1285
BR 1321
BU 1329

CA 1342
CE 1544
CH 1590
CI 1596
CL 1617
CO 1643

CR 2290
CU 2370

DA 2397
DE 2422
DI 2941
DO 3082
DR 3171
DU 3175

EA 3185
EB 3209
EC 3210
ED 3219
EE 3235
EF 3238
EG 3243
EL 3249
EM 3304
EN 3330
EP 3741
EQ 3758
ER 3763
ES 3797
ET 3977
EV 3982
EX 3988
EY 4032

FA 4034
FE 4126
FI 4344
FL 4414
FO 4433
FR 4511
FU 4524

GA 4542
GE 4555
GI 4568
[GL]..... 4585

GO 4591
GR 4606
GU 4676

HA 4712
HE 4826
HI 4839
HO 4843
HU 5084

JA 5112
IB 5200
JE 5203
IG 5204
IL 5209
IM 5211
IN 5225
JO 5312
IR 5338
IS 5344
IT 5345
JU 5347
IX 5370

LA 5376
LE 5797
LI 5995
LO 6030
LU 6582

MA 6593
ME 6811
MI 7025
MO 7068
MU 7323

NA 7347
NE 7375
NI 7428
NO 7435

NU 7993

O 8008
OB 8019
OC 8048
OD 8060
OF 8062
OG 8072
OM 8073
ON 8077
OP 8097
OR 8106
OS 8149
OT 8156
OU 8157
OY 8162

PA 8163
PE 8291
PI 8688
PL 8703
PO 8749
PR 8896
PU 9076

QUA 9155
QUE 9216
QUI 9376

RA 9490
RE 9508
RI 9696
RO 9703
RU 9734

SA 9742
SB 9804
SC 9805
SD 9855

SE 9856
SF 10043
SG 10050
SI 10051
SM 10227
SO 10232
SP 10328
SQ 10371
ST 10377
SU 10449

TA 10493
TE 10592
TI 10652
TO 10669
TR 10820
TU 10945

VA 11124
UB 11158
VE 11161
VI 11323
UL 11405
UN 11416
VO 11485
US 11510
UT 11525
VU 11530

X 11536

YO 11538

ZE 12152

4.4.2. CORRESPONDÈNCIA SIGNATURES - ENTRADES¹

A 1 R	[<i>En blanc</i>]
A 1 V	[<i>Pròleg</i>]
A 2 R 1	1.-
A 2 R 2	19.
A 2 R 3	38.1.
A 2 V 1	56.1.
A 2 V 2	71.
A 2 V 3	87.
A 3 R 1	105.
A 3 R 2	123.1.
A 3 R 3	140.1.
A 3 V 1	156.
A 3 V 2	168.1.
A 3 V 3	180.
A 4 R 1	197.
A 4 R 2	217.
A 4 R 3	223.1.
A 4 V 1	232.5.
A 4 V 2	239.3.
A 4 V 3	247.1.
A 5 R 1	254.2.
A 5 R 2	259.3.
A 5 R 3	265.
A 5 V 1	283.-
A 5 V 2	295.5.-
A 5 V 3	304.3.
A 6 R 1	311.1.-
A 6 R 2	323.2.
A 6 R 3	334.3.
A 6 V 1	346.
A 6 V 2	361.1.
A 6 V 3	372.5.
A 7 R 1	379.2.
A 7 R 2	389.2.
A 7 R 3	401.2.
A 7 V 1	422.
A 7 V 2	432.1.-
A 7 V 3	442.-
A 8 R 1	458.
A 8 R 2	476.1.-

¹ Les referències de les columnes del text original de l'incunable (reproduïdes a mà esquerra del llistat) es fan correspondre amb l'entrada catalana o subentrada llatina (a mà dreta) amb la qual comencen. Si la columna en qüestió no comença *amb* una entrada o subentrada nova, sinó *dins* una que continua de la columna anterior, s'ha col·locat un guió al costat del número d'aquesta entrada o subentrada.

A 8 R 3	480.5.
A 8 V 1	488.1.-
A 8 V 2	496.1.-
A 8 V 3	500.-
B 1 R 1	513.3.
B 1 R 2	526.7.
B 1 R 3	535.1.
B 1 V 1	543.3.
B 1 V 2	558.1.
B 1 V 3	566.
B 2 R 1	581.1.
B 2 R 2	599.1.
B 2 R 3	619.
B 2 V 1	640.
B 2 V 2	646.-
B 2 V 3	653.1.-
B 3 R 1	669.1.
B 3 R 2	681.1.
B 3 R 3	696.-
B 3 V 1	715.
B 3 V 2	733.1.
B 3 V 3	752.2.
B 4 R 1	762.1.
B 4 R 2	779.
B 4 R 3	797.-
B 4 V 1	806.1.
B 4 V 2	816.
B 4 V 3	821.1.
B 5 R 1	827.2.
B 5 R 2	838.1.-
B 5 R 3	855.
B 5 V 1	870.
B 5 V 2	877.5.
B 5 V 3	878.16.
B 6 R 1	880.7.
B 6 R 2	882.1.
B 6 R 3	883.11.-
B 6 V 1	885.4.-
B 6 V 2	886.13.
B 6 V 3	888.2.-
B 7 R 1	889.11.
B 7 R 2	902.1.
B 7 R 3	918.
B 7 V 1	933.
B 7 V 2	953.1.
B 7 V 3	962.
B 8 R 1	977.

B 8 R 2 992.
B 8 R 3 1003.9.
B 8 V 1 1017.
B 8 V 2 1033.
B 8 V 3 1046.1.

C 1 R 1 1061.
C 1 R 2 1076.6.
C 1 R 3 1091.
C 1 V 1 1107.
C 1 V 2 1122.2.
C 1 V 3 1143.
C 2 R 1 1157.5.
C 2 R 2 1173.1.-
C 2 R 3 1186.1.-
C 2 V 1 1196.
C 2 V 2 1206.3.
C 2 V 3 1221.2.
C 3 R 1 1234.3.
C 3 R 2 1254.1.-
C 3 R 3 1268.1.
C 3 V 1 1286.2.-
C 3 V 2 1305.2.
C 3 V 3 1321.6.
C 4 R 1 1332.2.
C 4 R 2 1346.3.
C 4 R 3 1363.-
C 4 V 1 1375.1.
C 4 V 2 1394.
C 4 V 3 1409.
C 5 R 1 1427.
C 5 R 2 1444.
C 5 R 3 1464.-
C 5 V 1 1478.1.-
C 5 V 2 1500.1.-
C 5 V 3 1513.1.-
C 6 R 1 1526.1.-
C 6 R 2 1544.19.
C 6 R 3 1558.1.
C 6 V 1 1569.2.-
C 6 V 2 1582.2.
C 6 V 3 1587.1.
C 7 R 1 1601.3.
C 7 R 2 1620.
C 7 R 3 1636.3.
C 7 V 1 1646.
C 7 V 2 1660.6.
C 7 V 3 1667.14.

C 8 R 1 1679.
C 8 R 2 1689.4.
C 8 R 3 1701.
C 8 V 1 1722.2.
C 8 V 2 1739.
C 8 V 3 1752.5.

D 1 R 1 1770.
D 1 R 2 1787.1.
D 1 R 3 1796.3.
D 1 V 1 1810.1.
D 1 V 2 1828.1.
D 1 V 3 1847.1.
D 2 R 1 1860.4.
D 2 R 2 1875.1.
D 2 R 3 1890.1.
D 2 V 1 1902.1.
D 2 V 2 1913.-
D 2 V 3 1920.1.-
D 3 R 1 1925.2.
D 3 R 2 1937.-
D 3 R 3 1947.1.
D 3 V 1 1962.1.
D 3 V 2 1979.1.
D 3 V 3 1997.-
D 4 R 1 2019.-
D 4 R 2 2036.-
D 4 R 3 2051.-
D 4 V 1 2069.1.
D 4 V 2 2086.1.
D 4 V 3 2103.-
D 5 R 1 2119.
D 5 R 2 2138.1.
D 5 R 3 2148.-
D 5 V 1 2163.1.-
D 5 V 2 2178.1.-
D 5 V 3 2195.
D 6 R 1 2209.1.-
D 6 R 2 2220.-
D 6 R 3 2233.1.
D 6 V 1 2242.3.
D 6 V 2 2259.-
D 6 V 3 2265.-
D 7 R 1 2276.
D 7 R 2 2286.12.-
D 7 R 3 2289.
D 7 V 1 2299.1.
D 7 V 2 2309.3.

D 7 V 3 2311.
D 8 R 1 2321.-
D 8 R 2 2329.
D 8 R 3 2349.-
D 8 V 1 2366.
D 8 V 2 2373.1.
D 8 V 3 2391.1.-

E 1 R 1 2405.3.
E 1 R 2 2417.-
E 1 R 3 2429.4.
E 1 V 1 2440.1.
E 1 V 2 2454.1.
E 1 V 3 2468.3.
E 2 R 1 2486.
E 2 R 2 2504.1.
E 2 R 3 2526.
E 2 V 1 2541.1.
E 2 V 2 2555.6.
E 2 V 3 2564.4.
E 3 R 1 2576.
E 3 R 2 2596.1.
E 3 R 3 2616.2.
E 3 V 1 2635.
E 3 V 2 2652.
E 3 V 3 2666.
E 4 R 1 2682.1.
E 4 R 2 2701.
E 4 R 3 2723.
E 4 V 1 2738.1.
E 4 V 2 2750.3.
E 4 V 3 2756.5.
E 5 R 1 2760.1.
E 5 R 2 2767.-
E 5 R 3 2771.2.-
E 5 V 1 2787.1.
E 5 V 2 2806.1.
E 5 V 3 2821.-
E 6 R 1 2839.1.
E 6 R 2 2858.
E 6 R 3 2874.
E 6 V 1 2884.3.-
E 6 V 2 2902.1.
E 6 V 3 2919.
E 7 R 1 2932.-
E 7 R 2 2936.18.
E 7 R 3 2951.-
E 7 V 1 2962.1.

E 7 V 2 2976.
E 7 V 3 2990.1.-
E 8 R 1 3006.1.
E 8 R 2 3022.1.-
E 8 R 3 3035.1.
E 8 V 1 3051.1.
E 8 V 2 3065.2.
E 8 V 3 3077.1.

F 1 R 1 3092.1.
F 1 R 2 3103.
F 1 R 3 3121.
F 1 V 1 3133.1.-
F 1 V 2 3143.1.-
F 1 V 3 3149.1.
F 2 R 1 3164.-
F 2 R 2 3176.
F 2 R 3 3187.-
F 2 V 1 3203.1.
F 2 V 2 3211.1.-
F 2 V 3 3226.
F 3 R 1 3241.
F 3 R 2 3257.1.
F 3 R 3 3268.1.
F 3 V 1 3277.-
F 3 V 2 3282.1.
F 3 V 3 3288.2.-
F 4 R 1 3302.1.-
F 4 R 2 3317.3.-
F 4 R 3 3330.
F 4 V 1 3339.3.
F 4 V 2 3350.1.
F 4 V 3 3357.1.
F 5 R 1 3375.1.
F 5 R 2 3392.1.
F 5 R 3 3410.2.
F 5 V 1 3428.
F 5 V 2 3439.2.
F 5 V 3 3455.1.
F 6 R 1 3474.
F 6 R 2 3489.
F 6 R 3 3502.2.-
F 6 V 1 3515.4.-
F 6 V 2 3529.-
F 6 V 3 3535.1.
F 7 R 1 3541.4.
F 7 R 2 3560.
F 7 R 3 3579.-

F 7 V 1 3597.
 F 7 V 2 3616.
 F 7 V 3 3636.
 F 8 R 1 3651.
 F 8 R 2 3669.
 F 8 R 3 3682.-
 F 8 V 1 3700.1.
 F 8 V 2 3712.-
 F 8 V 3 3726.1.

G 1 R 1 3735.5.-
 G 1 R 2 3737.-
 G 1 R 3 3747.
 G 1 V 1 3759.
 G 1 V 2 3778.-
 G 1 V 3 3793.-
 G 2 R 1 3807.
 G 2 R 2 3826.
 G 2 R 3 3844.1.-
 G 2 V 1 3856.1.-
 G 2 V 2 3873.3.
 G 2 V 3 3886.1.
 G 3 R 1 3905.-
 G 3 R 2 3924.
 G 3 R 3 3936.1.-
 G 3 V 1 3944.
 G 3 V 2 3956.1.
 G 3 V 3 3972.
 G 4 R 1 3986.
 G 4 R 2 4000.
 G 4 R 3 4009.1.-
 G 4 V 1 4026.2.
 G 4 V 2 4037.5.
 G 4 V 3 4053.1.
 G 5 R 1 4074.1.-
 G 5 R 2 4091.1.-
 G 5 R 3 4109.
 G 5 V 1 4114.13.-
 G 5 V 2 4128.1.
 G 5 V 3 4146.
 G 6 R 1 4162.2.
 G 6 R 2 4175.
 G 6 R 3 4187.4.
 G 6 V 1 4198.
 G 6 V 2 4208.7.
 G 6 V 3 4226.1.-
 G 7 R 1 4246.
 G 7 R 2 4263.

G 7 R 3 4277.
 G 7 V 1 4292.
 G 7 V 2 4308.1.
 G 7 V 3 4325.1.
 G 8 R 1 4334.2.
 G 8 R 2 4343.2.
 G 8 R 3 4348.1.-
 G 8 V 1 4358.1.
 G 8 V 2 4371.4.-
 G 8 V 3 4384.1.-

H 1 R 1 4403.1.
 H 1 R 2 4420.2.
 H 1 R 3 4435.3.
 H 1 V 1 4445.1.
 H 1 V 2 4463.2.
 H 1 V 3 4484.1.-
 H 2 R 1 4498.2.
 H 2 R 2 4514.4.
 H 2 R 3 4527.3.
 H 2 V 1 4539.3.
 H 2 V 2 4555.
 H 2 V 3 4569.-
 H 3 R 1 4585.
 H 3 R 2 4600.
 H 3 R 3 4617.7.
 H 3 V 1 4634.
 H 3 V 2 4643.5.-
 H 3 V 3 4645.
 H 4 R 1 4664.1.
 H 4 R 2 4670.1.
 H 4 R 3 4686.
 H 4 V 1 4696.3
 H 4 V 2 4711.-
 H 4 V 3 4731.1.-
 H 5 R 1 4741.3.
 H 5 R 2 4754.-
 H 5 R 3 4764.1.-
 H 5 V 1 4772.12.
 H 5 V 2 4784.1.-
 H 5 V 3 4803.1.
 H 6 R 1 4815.
 H 6 R 2 4824.1.
 H 6 R 3 4841.1.
 H 6 V 1 4852.
 H 6 V 2 4869.1.
 H 6 V 3 4881.1.
 H 7 R 1 4896.2.

H 7 R 2	4912.1.-
H 7 R 3	4929.1.
H 7 V 1	4941.
H 7 V 2	4956.-
H 7 V 3	4979.
H 8 R 1	4994.1.-
H 8 R 2	5012.1.-
H 8 R 3	5022.1.
H 8 V 1	5037.4.
H 8 V 2	5045.2.-
H 8 V 3	5055.5.

I 1 R 1	5065.-
I 1 R 2	5084.
I 1 R 3	5097.1.-
I 1 V 1	5114.1.
I 1 V 2	5129.1.-
I 1 V 3	5148.1.-
I 2 R 1	5162.2.-
I 2 R 2	5176.1.-
I 2 R 3	5191.1.-
I 2 V 1	5200.
I 2 V 2	5217.3.
I 2 V 3	5233.
I 3 R 1	5248.5.
I 3 R 2	5263.1.
I 3 R 3	5279.
I 3 V 1	5292.1.
I 3 V 2	5304.
I 3 V 3	5314.-
I 4 R 1	5320.2.
I 4 R 2	5326.3.
I 4 R 3	5331.3.-
I 4 V 1	5343.1.
I 4 V 2	5356.1.
I 4 V 3	5370.
I 5 R 1	5388.1.
I 5 R 2	5403.2.
I 5 R 3	5417.2.
I 5 V 1	5436.
I 5 V 2	5458.-
I 5 V 3	5475.
I 6 R 1	5489.5.
I 6 R 2	5495.2.-
I 6 R 3	5501.1.
I 6 V 1	5507.3.-
I 6 V 2	5513.3.-
I 6 V 3	5518.2.-

I 7 R 1 5522.1.-
I 7 R 2 5526.3.-
I 7 R 3 5533.3.-
I 7 V 1 5539.
I 7 V 2 5543.3.-
I 7 V 3 5547.2.-
I 8 R 1 5553.4.
I 8 R 2 5573.-
I 8 R 3 5589.-
I 8 V 1 5608.
I 8 V 2 5624.-
I 8 V 3 5640.1.

K 1 R 1 5657.1.
K 1 R 2 5672.1.-
K 1 R 3 5692.
K 1 V 1 5705.1.-
K 1 V 2 5719.
K 1 V 3 5728.1.
K 2 R 1 5741.1.
K 2 R 2 5761.-
K 2 R 3 5773.-
K 2 V 1 5787.-
K 2 V 2 5795.11.
K 2 V 3 5797.
K 3 R 1 5813.1.
K 3 R 2 5830.3.
K 3 R 3 5839.-
K 3 V 1 5854.1.-
K 3 V 2 5870.-
K 3 V 3 5877.5.
K 4 R 1 5881.3.-
K 4 R 2 5897.-
K 4 R 3 5913.1.
K 4 V 1 5928.1.-
K 4 V 2 5948.1.
K 4 V 3 5967.1.
K 5 R 1 5978.-
K 5 R 2 5987.1.-
K 5 R 3 6003.1.-
K 5 V 1 6024.1.-
K 5 V 2 6040.14.-
K 5 V 3 6059.-
K 6 R 1 6074.1.-
K 6 R 2 6088.1.-
K 6 R 3 6106.-
K 6 V 1 6117.
K 6 V 2 6133.1.

K 6 V 3 6144.1.-
 K 7 R 1 6159.
 K 7 R 2 6168.1.
 K 7 R 3 6178.3.-
 K 7 V 1 6184.3.-
 K 7 V 2 6189.1.
 K 7 V 3 6193.3.-
 K 8 R 1 6199.
 K 8 R 2 6205.5.
 K 8 R 3 6212.1.
 K 8 V 1 6234.
 K 8 V 2 6250.1.
 K 8 V 3 6262.1.

L 1 R 1 6279.
 L 1 R 2 6296.1.-
 L 1 R 3 6315.
 L 1 V 1 6334.
 L 1 V 2 6352.
 L 1 V 3 6369.1.
 L 2 R 1 6383.1.
 L 2 R 2 6398.1.-
 L 2 R 3 6416.1.
 L 2 V 1 6427.
 L 2 V 2 6433.1.
 L 2 V 3 6440.2.-
 L 3 R 1 6447.1.-
 L 3 R 2 6459.-
 L 3 R 3 6475.
 L 3 V 1 6487.1.-
 L 3 V 2 6503.1.-
 L 3 V 3 6513.1.
 L 4 R 1 6519.1.-
 L 4 R 2 6528.1.-
 L 4 R 3 6532.-
 L 4 V 1 6534.1.-
 L 4 V 2 6543.
 L 4 V 3 6554.1.
 L 5 R 1 6563.1.-
 L 5 R 2 6578.
 L 5 R 3 6590.
 L 5 V 1 6606.
 L 5 V 2 6618.1.
 L 5 V 3 6636.1.
 L 6 R 1 6656.1.
 L 6 R 2 6672.-
 L 6 R 3 6685.-
 L 6 V 1 6701.

L 6 V 2 6713.4.
 L 6 V 3 6721.4.
 L 7 R 1 6737.1.
 L 7 R 2 6756.
 L 7 R 3 6775.1.
 L 7 V 1 6789.
 L 7 V 2 6799.1.-
 L 7 V 3 6811.
 L 8 R 1 6825.
 L 8 R 2 6843.2.
 L 8 R 3 6859.5.
 L 8 V 1 6881.2.
 L 8 V 2 6896.1.-
 L 8 V 3 6914.1.

M 1 R 1 6933.
 M 1 R 2 6951.
 M 1 R 3 6964.1.
 M 1 V 1 6980.4.
 M 1 V 2 6992.-
 M 1 V 3 7003.
 M 2 R 1 7016.1.-
 M 2 R 2 7023.
 M 2 R 3 7027.2.
 M 2 V 1 7043.1.-
 M 2 V 2 7055.1.
 M 2 V 3 7068.21.
 M 3 R 1 7077.2.
 M 3 R 2 7092.5.
 M 3 R 3 7112.
 M 3 V 1 7131.4.
 M 3 V 2 7144.-
 M 3 V 3 7162.1.
 M 4 R 1 7181.
 M 4 R 2 7190.2.-
 M 4 R 3 7195.-
 M 4 V 1 7214.1.
 M 4 V 2 7236.1.
 M 4 V 3 7256.1.
 M 5 R 1 7270.1.
 M 5 R 2 7287.
 M 5 R 3 7305.1.-
 M 5 V 1 7322.1.
 M 5 V 2 7331.2.-
 M 5 V 3 7345.
 M 6 R 1 7360.1.
 M 6 R 2 7378.1.
 M 6 R 3 7392.2.

M 6 V 1 7398.2.
 M 6 V 2 7414.
 M 6 V 3 7423.1.-
 M 7 R 1 7431.
 M 7 R 2 7446.
 M 7 R 3 7464.4.
 M 7 V 1 7484.1.
 M 7 V 2 7506.
 M 7 V 3 7529.-
 M 8 R 1 7551.
 M 8 R 2 7563.3.
 M 8 R 3 7581.
 M 8 V 1 7599.1.
 M 8 V 2 7623.
 M 8 V 3 7640.

N 1 R 1 7650.2.-
 N 1 R 2 7659.1.-
 N 1 R 3 7672.1.
 N 1 V 1 7686.
 N 1 V 2 7697.1.
 N 1 V 3 7715.
 N 2 R 1 7726.
 N 2 R 2 7732.2.-
 N 2 R 3 7738.4.
 N 2 V 1 7749.
 N 2 V 2 7767.3.
 N 2 V 3 7774.2.
 N 3 R 1 7781.3.
 N 3 R 2 7785.5.
 N 3 R 3 7802.1.
 N 3 V 1 7822.1.-
 N 3 V 2 7838.-
 N 3 V 3 7856.-
 N 4 R 1 7867.1.
 N 4 R 2 7883.
 N 4 R 3 7899.1.-
 N 4 V 1 7912.1.
 N 4 V 2 7924.1.
 N 4 V 3 7933.-
 N 5 R 1 7947.-
 N 5 R 2 7959.-
 N 5 R 3 7974.-
 N 5 V 1 7984.12.
 N 5 V 2 7986.4.-
 N 5 V 3 7987.12.
 N 6 R 1 7989.
 N 6 R 2 7995.1.-

N 6 R 3 8009.1.
 N 6 V 1 8019.
 N 6 V 2 8033.
 N 6 V 3 8048.
 N 7 R 1 8061.-
 N 7 R 2 8066.7.-
 N 7 R 3 8066.26.-
 N 7 V 1 8066.43.
 N 7 V 2 8067.3.-
 N 7 V 3 8073.
 N 8 R 1 8079.1.
 N 8 R 2 8097.
 N 8 R 3 8110.4.
 N 8 V 1 8123.
 N 8 V 2 8139.1.
 N 8 V 3 8149.

O 1 R 1 8154.1.-
 O 1 R 2 8163.9.
 O 1 R 3 8174.
 O 1 V 1 8191.2.
 O 1 V 2 8205.1.
 O 1 V 3 8216.7.-
 O 2 R 1 8233.1.
 O 2 R 2 8251.1.-
 O 2 R 3 8270.1.
 O 2 V 1 8272.1.-
 O 2 V 2 8286.1.
 O 2 V 3 8297.5.
 O 3 R 1 8308.8.
 O 3 R 2 8316.17.
 O 3 R 3 8331.2.
 O 3 V 1 8348.
 O 3 V 2 8365.1.
 O 3 V 3 8378.1.
 O 4 R 1 8395.
 O 4 R 2 8415.-
 O 4 R 3 8427.1.
 O 4 V 1 8436.
 O 4 V 2 8446.
 O 4 V 3 8458.2.
 O 5 R 1 8464.2.
 O 5 R 2 8469.10.
 O 5 R 3 8475.2.-
 O 5 V 1 8478.5.-
 O 5 V 2 8484.
 O 5 V 3 8501.
 O 6 R 1 8515.1.

O 6 R 2 8533.
O 6 R 3 8547.1.
O 6 V 1 8564.1.
O 6 V 2 8580.1.
O 6 V 3 8595.1.
O 7 R 1 8614.
O 7 R 2 8628.1.
O 7 R 3 8637.1.
O 7 V 1 8649.
O 7 V 2 8664.-
O 7 V 3 8674.
O 8 R 1 8688.
O 8 R 2 8703.
O 8 R 3 8718.-
O 8 V 1 8732.
O 8 V 2 8746.1.-
O 8 V 3 8758.2.

P 1 R 1 8774.2.
P 1 R 2 8787.5.
P 1 R 3 8807.
P 1 V 1 8820.1.
P 1 V 2 8843.
P 1 V 3 8859.1.
P 2 R 1 8874.
P 2 R 2 8888.
P 2 R 3 8897.6.-
P 2 V 1 8906.2.
P 2 V 2 8921.1.
P 2 V 3 8936.2.
P 3 R 1 8948.4.
P 3 R 2 8963.
P 3 R 3 8971.12.-
P 3 V 1 8971.26.-
P 3 V 2 8971.43.-
P 3 V 3 8971.59.-
P 4 R 1 8974.1.
P 4 R 2 8983.-
P 4 R 3 8995.23.
P 4 V 1 9007.-
P 4 V 2 9022.1.-
P 4 V 3 9035.-
P 5 R 1 9048.1.-
P 5 R 2 9062.1.
P 5 R 3 9073.14.
P 5 V 1 9077.1.
P 5 V 2 9092.
P 5 V 3 9109.1.

P 6 R 1 9123.3.
P 6 R 2 9137.
P 6 R 3 9151.1.-
P 6 V 1 9163.
P 6 V 2 9183.
P 6 V 3 9190.2.-
P 7 R 1 9195.1.
P 7 R 2 9210.-
P 7 R 3 9228.3.
P 7 V 1 9248.
P 7 V 2 9257.1.
P 7 V 3 9273.-
P 8 R 1 9279.6.
P 8 R 2 9295.-
P 8 R 3 9312.1.
P 8 V 1 9329.
P 8 V 2 9345.-
P 8 V 3 9354.1.

Q 1 R 1 9367.1.-
Q 1 R 2 9381.
Q 1 R 3 9400.2.
Q 1 V 1 9409.1.
Q 1 V 2 9419.3.
Q 1 V 3 9428.-
Q 2 R 1 9439.
Q 2 R 2 9454.1.
Q 2 R 3 9469.-
Q 2 V 1 9479.1.-
Q 2 V 2 9488.7.-
Q 2 V 3 9499.1.
Q 3 R 1 9511.3.
Q 3 R 2 9519.
Q 3 R 3 9537.
Q 3 V 1 9552.1.
Q 3 V 2 9567.1.
Q 3 V 3 9581.
Q 4 R 1 9596.2.
Q 4 R 2 9609.1.-
Q 4 R 3 9612.1.-
Q 4 V 1 9624.1.-
Q 4 V 2 9630.3.
Q 4 V 3 9643.
Q 5 R 1 9655.8.
Q 5 R 2 9665.1.-
Q 5 R 3 9679.1.
Q 5 V 1 9696.3.
Q 5 V 2 9712.1.

Q 5 V 3 9733.-
 Q 6 R 1 9745.1.
 Q 6 R 2 9752.2.
 Q 6 R 3 9769.3.-
 Q 6 V 1 9781.2.
 Q 6 V 2 9798.1.
 Q 6 V 3 9804.
 Q 7 R 1 9814.2.-
 Q 7 R 2 9829.-
 Q 7 R 3 9839.
 Q 7 V 1 9852.
 Q 7 V 2 9863.3.
 Q 7 V 3 9882.
 Q 8 R 1 9891.
 Q 8 R 2 9910.1.-
 Q 8 R 3 9925.
 Q 8 V 1 9942.
 Q 8 V 2 9960.
 Q 8 V 3 9972.1.

R 1 R 1 9993.1.
 R 1 R 2 10011.
 R 1 R 3 10022.1.
 R 1 V 1 10041.
 R 1 V 2 1044.7.
 R 1 V 3 10053.
 R 2 R 1 10074.1.
 R 2 R 2 10091.-
 R 2 R 3 10100.2.-
 R 2 V 1 10110.-
 R 2 V 2 10122.-
 R 2 V 3 10129.1.
 R 3 R 1 10134.1.
 R 3 R 2 10139.
 R 3 R 3 10143.2.
 R 3 V 1 10148.3.-
 R 3 V 2 10154.1.-
 R 3 V 3 10158.1.-
 R 4 R 1 10163.1.
 R 4 R 2 10167.3.-
 R 4 R 3 10172.1.
 R 4 V 1 10176.2.
 R 4 V 2 11186.-
 R 4 V 3 10200.-
 R 5 R 1 10210.1.-
 R 5 R 2 10220.-
 R 5 R 3 10225.11.-
 R 5 V 1 10227.

R 5 V 210236.9.
R 5 V 310250.2.
R 6 R 110267.1.-
R 6 R 210279.2.
R 6 R 310295.
R 6 V 110311.
R 6 V 210325.-
R 6 V 310334.1.
R 7 R 110351.4.
R 7 R 210360.1.
R 7 R 310376.2.
R 7 V 110389.4.
R 7 V 210408.
R 7 V 310417.1.
R 8 R 110434.
R 8 R 210448.1.
R 8 R 310461.3.
R 8 V 110471.3.
R 8 V 210487.
R 8 V 310493.31.

S 1 R 110511.
S 1 R 210528.
S 1 R 310544.1.
S 1 V 110565.1.
S 1 V 210582.
S 1 V 310598.1.
S 2 R 110615.1.-
S 2 R 210630.1.-
S 2 R 310646.
S 2 V 110661.
S 2 V 210675.3.
S 2 V 310693.1.
S 3 R 110711.
S 3 R 210725.
S 3 R 310736.2.
S 3 V 110742.2.-
S 3 V 210752.
S 3 V 310768.
S 4 R 110782.2.
S 4 R 210797.-
S 4 R 310810.1.-
S 4 V 110821.3.
S 4 V 210831.7.
S 4 V 310846.1.
S 5 R 110857.1.
S 5 R 210876.-
S 5 R 310891.

S 5 V 110911.
 S 5 V 210925.
 S 5 V 310940.-
 S 6 R 110951.2.
 S 6 R 210974.1.
 S 6 R 310988.8.
 S 6 V 111007.
 S 6 V 211015.1.-
 S 6 V 311029.
 S 7 R 111037.
 S 7 R 211047.3.
 S 7 R 311053.1.-
 S 7 V 111059.2.
 S 7 V 211066.
 S 7 V 311072.1.-
 S 8 R 111078.2.
 S 8 R 211082.3.
 S 8 R 311087.4.-
 S 8 V 111094.
 S 8 V 211100.2.-
 S 8 V 311105.2.

T 1 R 111114.
 T 1 R 211123.14.
 T 1 R 311137.1.
 T 1 V 111137.22.-
 T 1 V 211137.52.-
 T 1 V 311155.
 T 2 R 111167.2.-
 T 2 R 211181.1.
 T 2 R 311200.
 T 2 V 111212.
 T 2 V 211225.-
 T 2 V 311242.1.
 T 3 R 111255.
 T 3 R 211271.2.
 T 3 R 311291.
 T 3 V 111297.2.
 T 3 V 211305.1.-
 T 3 V 311316.-
 T 4 R 111328.1.
 T 4 R 211349.1.
 T 4 R 311364.1.-
 T 4 V 111381.4.
 T 4 V 211396.-
 T 4 V 311404.7.
 T 5 R 111410.2.
 T 5 R 211418.1.

T 5 R 311435.1.-
T 5 V 111455.1.
T 5 V 211475.1.-
T 5 V 311485.
T 6 R 111499.1.
T 6 R 211512.3.
T 6 R 311521.2.
T 6 V 111528.1.-
T 6 V 211532.
T 6 V 311546.1.-
T 7 R 111559.-
T 7 R 211568.-
T 7 R 311576.15.-
T 7 V 111582.3.-
T 7 V 211594.4.
T 7 V 311613.
T 8 R 111621.
T 8 R 211626.2.
T 8 R 311634.1.
T 8 V 111639.
T 8 V 211645.1.-
T 8 V 311652.2.-

V 1 R 111657.
V 1 R 211664.-
V 1 R 311671.-
V 1 V 111678.1.-
V 1 V 211682.7.
V 1 V 311686.5.
V 2 R 111692.4.
V 2 R 211699.3.
V 2 R 311707.3.
V 2 V 111712.2.
V 2 V 211719.1.-
V 2 V 311726.-
V 3 R 111732.-
V 3 R 211739.3.
V 3 R 311745.1.-
V 3 V 111750.1.-
V 3 V 211757.3.
V 3 V 311766.1.
V 4 R 111772.
V 4 R 211775.1.-
V 4 R 311779.1.-
V 4 V 111784.
V 4 V 211789.-
V 4 V 311793.1.
V 5 R 111797.2.-

V 5 R 211803.1.
V 5 R 311808.4.-
V 5 V 111815.-
V 5 V 211820.3.-
V 5 V 311826.3.-
V 6 R 111832.3.
V 6 R 211838.1.
V 6 R 311844.1.
V 6 V 111849.2.-
V 6 V 211854.3.-
V 6 V 311858.1.-
V 7 R 111860.8.
V 7 R 211867.3.-
V 7 R 311873.1.-
V 7 V 111881.-
V 7 V 211888.-
V 7 V 311894.3.
V 8 R 111900.3.
V 8 R 211915.
V 8 R 311931.2.
V 8 V 111951.1.
V 8 V 211963.2.
V 8 V 311971.-

X 1 R 111987.1.
X 1 R 212004.1.
X 1 R 312012.6.-
X 1 V 112017.-
X 1 V 212021.-
X 1 V 312034.
X 2 R 112052.
X 2 R 212063.1.
X 2 R 312077.
X 2 V 112092.
X 2 V 212098.1.-
X 2 V 312103.1.
X 3 R 112108.1.-
X 3 R 212124.1.
X 3 R 312129.16.-
X 3 V 112131.6.-
X 3 V 212132.13.
X 3 V 312133.20.
X 4 R 112135.3.-
X 4 R 212136.12.
X 4 R 312137.14.
X 4 V 112139.3.
X 4 V 212140.11.-
X 4 V 312142.5.

X 5 R 112143.13.
X 5 R 212145.2.
X 5 R 312146.12.
X 5 V 112148.3.
X 5 V 212149.9.-
X 5 V 312151.6.-
X 6 R [*Epileg*]
X 6 V [*En blanc*]

4.5. REPERTORI D'ABREVIATURES
DEL *LIBER ELEGANTIARUM*

<u>LLETRES O MOT</u> ¹	<u>ABREVIATURA</u> ²	<u>ENTRADA</u>	<u>EXEMPLE</u>	
<u>ALIQUANDO</u>	aliqn	1266.1.	aliqn	= <i>aliquando</i>
<u>ALIUD</u>	alið	1319.2.	alið	= <i>aliud</i>
		4932.2.	alið	= <i>aliud</i>
<u>AM</u>	â	646.1.	meâ	= <i>meam</i>
<u>AN</u>	â	18.	abûdâtmêt	= <i>abundantment</i>
		59.	grâ	= <i>gran</i>
		166.	dâ	= <i>dan</i>
<u>ANIMO</u>	aïo	148.2.	aïo	= <i>animo</i>

¹ A la primera columna incloem no sols les lletres abreviades (que hi apareixen subratllades), sinó també aquelles que estan implicades en el fenomen abreuiatiu (ço és, que queden modificades o són suport imprescindible dels signes d'abreuiació).

² La reproducció gràfica de les abreuiatures, amb els mitjans tipogràfics actuals, no pot ser més que aproximada. No hem separat les anomenades abreuiatures per contracció dels signes abreuiatius i de les abreuiatures per suspensió: totes apareixen al mateix llistat alfabètic.

<u>ANIMI</u>	ai	11832.3.	ai	= <i>animi</i>
<u>ANTE</u>	an	6481.1	anmostrator	= <i>antemostrator</i>
<u>APOSTOLI</u>	apli	12153.3.	apli	= <i>apostoli</i>
<u>AR</u>	â	5951.	plorâ	= <i>plorar</i>
<u>ATR</u>	r	9293.	mrimoni	= <i>matrimoni</i>
<u>AUTEM</u>	ât	3144.1.	ât	= <i>autem</i>
<u>BER</u>	b'	1164.	barb'	= <i>barber</i>
<u>CAUSA</u>	câ	3176.3.	câs	= <i>causas</i>
<u>CETERA</u>	c	137.	c	= <i>cetera</i>
<u>CHRIST</u>	xp	592.1.	xpianum	= <i>Christianum</i>
<u>CON</u>		1651.	sumada	= <i>consumada</i>
<u>DE</u>	ð	69.	ð	= <i>de</i>
		123.	ðfora	= <i>defora</i>
<u>DEBET</u>	d3	5547.1.	d3	= <i>debet</i>
<u>DICET</u>	dic3	6580.3.	dic3	= <i>dicet</i>

<u>DICITUR</u>	dr	797.	dr	= <i>dicitur</i>
<u>E</u>	.	40.	al'gra	= <i>alegra</i>
<u>ECIE</u>	ê	1523.2.	spês	= <i>species</i>
<u>EL</u>	l	702.1.	vl	= <i>vel</i>
<u>EM</u>	ê	136.1.	quêq3	= <i>quemquam</i>
<u>EN</u>	ê	2. 18.	diligêcia abûdâtmêt	= <i>diligència</i> = <i>abundantment</i>
<u>ENIM</u>	.n.	2754.2.	.n.	= <i>enim</i>
<u>ENIM</u>	ê	11724.4.	ê	= <i>enim</i>
<u>EPISTOLA</u>	epla	6024.1.	eplar	= <i>epistolarum</i>
<u>EST</u>	ê	650.1.	ê	= <i>est</i>
<u>ET</u>	τ	137.	τ	= <i>et</i>
<u>ETIAM</u>	êt	3221.1.	êt	= <i>etiam</i>
<u>GIS</u>	g ^o	9307.1.	ag ^o	= <i>agis</i>
<u>GRÀCIA</u>	gra	5542.	gra	= <i>gràcia</i>

<u>GRATIA</u>	gra	4927.4.	gra	= <i>gratia</i>
<u>HABENT</u>	hnt	3529.4.	hnt	= <i>habent</i>
<u>HABET</u>	hêt	9042.1.	hêt	= <i>habet</i>
<u>HABETUR</u>	hr	1750.1.	hr	= <i>habetur</i>
<u>HABITUS</u>	hîtus	3250.1.	hîtus	= <i>habitus</i>
<u>HERE</u>	h	136.1.	inveh	= <i>invehere</i>
<u>HOC</u>	h°	650.1.	h°	= <i>hoc</i>
<u>HOMO</u>	hô	4908.1.	hô	= <i>homo</i>
<u>HOMINES</u>	hoîes	2758.3.	hoîes	= <i>homines</i>
<u>HUIUS</u>	h ^o	7443.1.	h ^o	= <i>huius</i>
<u>ID EST</u>	.i.	134.1.	.i.	= <i>id est</i>
<u>IMI</u>	î	5163.1.	maxîs	= <i>maximis</i>
<u>IN</u>	î	33.3.	î	= <i>in</i>
<u>INFRA</u>		5522.5		= <i>infra</i>
<u>INNOCENTIO</u>	Inno.	01.40.	Inno.	= <i>Innocentio</i>

<u>KALENDE</u>	kʎe kʎas	651.1.	kʎe	= <i>kalende</i>
		651.1.	kʎas	= <i>kalendas</i>
<u>LE(SI)</u>	ʎ	6517.1.	ecclʎsiis	= <i>ecclesiis</i>
		9441.1.	ecclʎa	= <i>Ecclesia</i>
<u>LICET</u>	lʒ	824.5.	lʒ	= <i>licet</i>
		11427.1.	videlʒ	= <i>videlicet</i>
<u>M</u>	aʒ	60.2.	avaratiaʒ	= <i>avaratiam</i>
<u>MARCUS</u>	M.	3124.1.	M.	= <i>Marcus</i>
<u>MEN</u>	m	3738.	largamt	= <i>largament</i>
		5285.	fortmt	= <i>fortment</i>
<u>MÉS</u>	ms	11845.	ms	= <i>més</i>
<u>MILLESIMO</u>	mil.	1000.1.	mil.	= <i>millesimo</i>
<u>MMUNI</u>	coí	253.3.	coí	= <i>communi</i>
<u>MNI</u>	î	38.1.	oîa	= <i>omnia</i>
<u>MN</u>	m	11772.10.	omi	= <i>omni</i>
<u>MO</u>	ô	254.4.	exstiô	= <i>exstimo</i>

<u>MODO</u>	mô	3235.2.	mô	= modo
<u>N</u>	^	18.	dôar	= donar
		295.2.	nomie	= nomine
<u>NI</u>	î	253.2.	omîs	= omnis
		650.1.	côpoitur	= componitur
<u>NON</u>	n	9074.8.	n	= non
<u>NONAS</u>	no.	01.42.	no.	= nonas
<u>NOTA</u>	no.	5368.2.	no.	= nota
<u>ON</u>	ô	44.	côsellar	= consellar
<u>OSITIO</u>	ô	653.1.	ppône	= propositione
<u>OSTENDERE</u>	ondere	3345.2.	ondere	= ostendere
<u>PAR</u>	p	0.19.	paules	= paraules
		491.1.	pts	= parts
<u>PATER</u>	pr	3481.1	pr	= pater
<u>PATRES</u>	pres	11950.1.	pres	= patres
<u>PER</u>	p	5.1.	pveniat	= perveniat

<u>PLURIMIS</u>	pl.s.	9573.1.	pl.s.	= plurimis
<u>POPULI</u>	ppli	10807.1.	ppli	= populi
<u>POR</u>	p	3225.1.	corpis	= corporis
		6454.1.	corpa	= corpora
<u>POSSUNT</u>	pnt	6003.2.	pnt	= possunt
<u>POST</u>	p ^o	6072.1.	p ^o	= post
<u>POTERIT</u>	pôt	6143.1.	pôt	= poterit
<u>POTEST</u>	pôt	1186.1.	pôt	= potest
<u>PRE</u>	P	268.	repnent	= repnent
		424.	psent	= present
<u>PRESENTIS</u>	pntis	7263.1.	pntis	= presentis
<u>PRI</u>	p'	499.12.	p'mû	= primum
		7042.4.	,pp'a	= propria
<u>PRIUS</u>	p ^o	2790.1.	p ^o modum	= priusmodum
<u>PRO</u>	,p	150.	,pmesa	= promesa
<u>PUBLICA</u>	p.	1769.3.	p.	= publicam

<u>QUA</u>	q	3743.	qtro-cents	= <i>quatro-cents</i>
	q	4929.1.	qles	= <i>quales</i>
<u>QUAM</u>	q3	7.1.	priusq3	= <i>priusquam</i>
		7.2.	anteq3	= <i>antequam</i>
		240.1.	nequaq3	= <i>nequaquam</i>
<u>QUANDO</u>	qûo	2884.3.	qûo	= <i>quando</i>
<u>QUANDO</u>	qn	4265.1.	qn	= <i>quando</i>
<u>QUASI</u>	.q.	4129.1.	.q.	= <i>quasi</i>
<u>QUE</u>	q	50.2.	q	= <i>que</i>
		166.	aqst	= <i>aquest</i>
	q3	41.2.	viriliq3	= <i>virilique</i>
		240.3	neq3	= <i>neque</i>
<u>QUI</u>	q	295.5.	qcquid	= <i>quicquid</i>
		492.1.	qdem	= <i>quidem</i>
<u>QUEMADMODUM</u>	qâm	6453.2.	qâm	= <i>quemadmodum</i>
<u>QUO</u>	q°	2773.3.	seq°r	= <i>sequor</i>
<u>QUOD</u>	qp	45.5.	qp	= <i>quod</i>
	qð	4708.2.	qð	= <i>quod</i>
<u>QUONIAM</u>	qm	2755.1.	qm	= <i>quoniam</i>

<u>RE</u>	r	650.1.	ambular	= ambulare
		12046.	posar	= posaré
<u>REVERENDE</u>	reverê	3481.1.	reverê	= reverende
<u>RUN</u>	r	3187.1.	rediert	= redierunt
		5836.3.	affecert	= affecerunt
<u>SALUTEM</u>	salu.	0.2.	salu.	= salutem
<u>SALUTEM</u>	s.	11137.53.	s.	= salutem
<u>SCILICET</u>	s.	5259.2.	s.	= scilicet
<u>SED / SET</u>	s ₃	222.1.	misiss ₃	= misisset
		241.1.	s ₃	= sed
		5599.1.	dehonestass ₃	= dehonestasset
<u>SECUNDUM</u>	m	471.1.	m	= secundum
<u>SENTENTIARUM</u>	snîarum	1582.4.	snîarum	= sententiarum
<u>SER</u>		424.	e	= ésser
		652.1.	ius	= serius
<u>SICUT</u>	sic	6614.1.	sic	= sicut
<u>SUPER</u>	sp	11081.1.	spfuisti	= superfuisti

<u>TAMEN</u>	tn	7767.3	tn	= <i>tamen</i>
<u>TANTUM</u>	tm	5552.2	tm	= <i>tantum</i>
<u>TE</u>	t'	758.	t'rra	= <i>terra</i>
<u>TEN</u>	.	18.	ob'ir	= <i>obtenir</i>
<u>TENET</u>	t3	11669.1.	t3	= <i>tenet</i>
<u>TER</u>	t	4481.	tra	= <i>terra</i>
<u>TIO</u>	tô	5255.2.	collectô	= <i>collectio</i>
<u>TION</u>	tô	449.1.	pollicitatôibus	= <i>pollicitationibus</i>
			ratôe	= <i>ratione</i>
			ratôis	= <i>rationis</i>
<u>TIS</u>	t	2862.1.	sapient	= <i>sapientis</i>
<u>TRE</u>	t	12046.	tball	= <i>treball</i>
<u>TUR</u>	t	653.1.	ponit	= <i>ponitur</i>
<u>UL</u>	l'	33.4.	singl'ari	= <i>singulari</i>
		3390.2.	siml'	= <i>simul</i>
		7068.6.	ml'tû	= <i>multum</i>

<u>UM</u>	û	92.2.	decimû	= <i>decimum</i>
<u>UN</u>	û	18.	abûdâtmêt	= <i>abundantment</i>
<u>UNDE</u>	un	1266.1.	un	= <i>unde</i>
		4221.2.	un	= <i>unde</i>
<u>US</u>	º	44.2.	accomodatº	= <i>accomodatus</i>
		125.1.	amictº	= <i>amictus</i>
		142.	viº	= <i>vius</i>
<u>VANA</u>	vâ	2548.	vâglòria	= <i>vanaglòria</i>
<u>VESTRIBUS</u>	vribº	11515.3.	vribº	= <i>vestribus</i>
<u>VER</u>	v'	449.1.	v'o	= <i>vero</i>
		2899.1.	v'sus	= <i>versus</i>
<u>VIDETUR</u>	vr	5522.4.	vr	= <i>videtur</i>

4.6. CITACIONS DEL LIBER ELEGANTiarUM¹

Acci, Luci (Accius, Lucius)

Amphitryo

(*Amphitrione*), (Actius) 5735.1.: "An mala etate maius male mulctari exemplis omnibus".

Tragoediae, vers 85 : "An mala aetate mavis male mulcari exemplis omnibus".

¹ En aquest índex es recullen les citacions explícites que apareixen al *Liber elegantiarum*. Se segueixen els següents criteris de presentació:

1.- Les citacions van ordenades per l'ordre alfabètic dels autors i les obres.

2.- Quan el nom de l'obra o de l'autor que apareix al *Liber* no coincideix amb el que encapçala la citació, torna a aparèixer entre paràntesis (en cursiva el nom de l'obra i en negreta el de l'autor).

3.- Els números que inicien les transcripcions de les citacions corresponen als de les entrades on aparèixen.

4.- Després de la transcripció de cada citació es dona la referència de l'obra a què correspon, tot reproduint el text original si no coincideix amb el del *Liber elegantiarum*.

5.- Quan una citació no ha estat identificada s'indica expressament.

6.- Quan una citació no és donada de forma directa, sinó en forma d'al·lusió indirecta o parafrasejada pel *Liber*, apareix reproduïda en cursiva.

7.- L'ordre en què apareixen les citacions dins de cada autor i obra correspon al d'aparició dins el *Liber elegantiarum*.

8.- Les citacions d'un autor reproduïdes al *Liber* sense especificar-ne l'obra són reproduïdes immediatament després del nom de l'autor, ordenades segons el número de l'entrada del *Liber*, i per tant apareixen a banda de la resta de citacions de la mateixa obra.

Aegisthus

(*Egisto*), (Actius) 9886.10.: "Melius quam viri callent mulieres".

Tragoediae, vers 27 (cf. l'edició de RIBBECK, ap. NONI MARCEL)

Afrani, Luci (Afranius, Lucius)

(Afranius) 3324.1.: "Mater, perii, lacrimae linguam sepiunt".

Togatae, vers 214: "...perii! lacrimae linguam saepiunt"

(Afranius) 5670.1.: "Interim merendam occurro: ad cenam cum veni iuvat".

Togatae, vers 183 (cf. l'edició de DIEHL, 51).

I,

(Afranius) 8250.2.: "Vixisti tristis, durus, difficilis, tenax".

Togatae, vers 252.

Aristòtil (Aristoteles) Referència a Aristòtil no localitzada.

2735.1.: "...quoque usurpatum non satis esse virtutem scire nisi etiam boni simus".

11110.1.: "... usurpatum non satis esse virtutem scire nisi etiam boni simus".

Asconi, Pedjà Quint (Asconius, Pedianus Quintus)

1319.2.: "*Machina dicitur iniqua inventio*". citació de P. Q.
ASCONI no identificada.

Agustí, St. (Augustinus Hipponensis)

7024..6.: "*Bonos mores atque mali, ut Augustinus inquit, bonos ac malos discernunt, ad diversaque perducunt, velut paleam ac triticum*". referència a St. Agustí no localitzada.

Avicenna (Ibn Sîna)

(Evicenna) 471.1.: "*Melongia (-e)*".
referència d'AVICENNA no identificada.

(Evicena) 3975.1.: "*Ea de alicibus*".
referència d'AVICENNA no identificada.

Cató, Marc Porci (Cato, Marcus Porcius)

4929.1.: "*Veternosus qui quamplurimum bibit tanto magis sitit*".
Incertorum Librorum Fragmenta 5, 1, (apud PAULUS 378M, ex POMPEU FEST p. 369M): "*Veternosus dicitur, qui gravi premitur somno. Cato veternosum hydropicum intelligi voluit, quum ait: 'Veternosus quam plurimum bibit, tam maxime sitit'*".

Cecili, Estaci (Caecilius, Staius)

De censoribus,

II,

2817.1.: "Et in area in Capitolio signa que erant demoliuntur".

cita d'ESTACI CECILI no identificada.

Ephesio,

5735.1.: "Tum in senectute hec deuto miserum sentire ea etate eum ipsum esse odio sum alteri".

Palliatae, vers 28 (Ephesio): "tum equidem in senecta hoc deuto miserrimum, sentire ea aetate eumpse esse odiosum alteri". *Cf. les edicions de RIBBECK³, 28s; i DIEHL, 12.*

Pregamo,

4197.8.: "Itaque ad leticiale me mobilitat, meror molitur metu".

Palliatae, vers 192 (Progamos): "Ita quod laetitia me mobilitat, maeror molitur metu".

Ciceró, Marc Tul·li (Cicero, Marcus Tullius)

223.1.: "Non committas ut omnia tibi a nobis suppeditata fuerint, tu tibi defuisse videare". [=9612.1.]

De Officiis 6: "si discendi labor est potius quam voluptas, tantum fac ut efficias neve committas, ut, cum omnia suppeditata sint a nobis, tute tibi defuisse videare".

1684.7.: (Tulius) "Qui erranti comiter viam mostrat, quasi de suo lumine lumen accendit".

cita de CICERÓ no identificada.

2877.1: "In animo mihi erat mittere ad Dolobellam". [=12098.1.]

cita de CICERÓ no identificada. Pot tractar-se d'una recomposició de fragments ciceronians com aquest de les Epistulae ad Atticum 15, 4a, 1: "ego igitur ad eum litteras. ad Dolabellam Tironem misi cum mandatis et litteris".

3184.7.: "Verecundus et de hac re iandudum loquor"(Crassus).

cita de CICERÓ no identificada.

3502.2.: "Quos video deinceps tribunos plebis per triennium fore".

Epistulae ad Familiares 2, 18, 2.

3949.1.: "Vale, m[i] Tyro".

Epistulae ad Familiares 16, 4, 4.

4027.1.: "Existit hoc loco questio subdifficilis".

Laelius De Amicitia Liber 67: "existit...hoc loco quaedam quaestio subdifficilis".

4841.1.: "Cum isto tempore stent cum gladiis armati".

Philippicae 2, 8: "Qui cum hoc ipso tempore stent cum gladiis in conspectu senatus".

5191.1.: "Ipsa verba compone et quasi eo agmenta /6 quod ne Greci quidem factitarunt iam neminem antepones Catoni". [...].

Brutus 69, 1: "ipsa verba compone et quasi coagmenta, quod ne Graeci quidem veteres factitaverunt: iam neminem antepones Catoni".

--"Iam quis parentis tui singularem erga me habet benivolentiam explicit".

cita de CICERÓ no identificada.

5225.6.: "Partim potes cognoscere ex aliorum sermone, partim te edocebit ipse tabellarius".

cita de CICERÓ no identificada.

5361.3.: "Quare{m} iure suo ille Ennius sanctos poetas appellat".
[=8447.1.]

Pro Archia 8, 18: "Qua re suo iure noster ille Ennius sanctos appellat poetas".

(**Marcus Tullius**) 7263.1.: "Exprimendam putavit ad Cesarem epistolam, sed ego que monimenti ratio fit nomine ipso admoveor ad memoriam magis spectare debet posteritas quam ad presentis temporis gratiam".

cita de CICERÓ no identificada.

7343.1.: "Antequam ex hac luce vel vita migro".

De Republica 6, 9: "ante quam ex hac vita migro".

8447.1.: "Quare suo iure non ille Ennius sanctos appellat poetas".
[=5361.3.]

Pro Archia 8, 18: "Qua re suo iure noster ille Ennius sanctos appellat poetas".

8981.1.: (**Tullius**) "Tibi patrimonium fortunent". [...]. (**Cicero**)
"Tibi patrimonium dii fortunent".

Epistulae ad Familiares 2, 2: "tibi patrimonium dei fortunent".

9612.1.: "Non committas ut omnia tibi nobis suppeditata fueri[n]t ut tibi defuiss[e] videare". [=223.1.]

De Officiis 6: "si discendi labor est potius quam voluptas, tantum fac ut efficias neve committas, ut, cum omnia suppeditata sint a nobis, tute tibi defuisse videare".

9775.1.: "Immortales tibi, inquit, ago gratias agamque dum vivam. Nam relaturum me affirmare non possum, tantis enim tuis officiis non videor mihi respondere posse".

Epistulae ad Familiares 10, 11, 1: "Immortalis ago tibi gratias agamque dum vivam; nam relaturum me adfirmare non possum. tantis enim tuis officiis non videor mihi respondere posse".

10021.1.: "Ut enim adolescentibus bona indole peditis sapientes senes delecta[n]tur".

Cato Maior De Senectute 26: "Ut enim adulescentibus bona indole praeditis sapientes senes delectantur".

10896.1.: "Hunc morem Sparciate transtulerunt in feminas".

Tusculanae Disputationes 2, 36: "Quod Spartiatae etiam in feminas transtulerunt, quae ceteris in urbibus mollissimo cultu "parietum umbris occuluntur".

11388.1: "Ex tempore agere, ex tempore consilium capere".

De Officiis 2, 33: "expedire rem et consilium ex tempore capere posse".

--[...] "ex tempore officium queritur".

De Officiis 3, 32: "huius generis quaestiones sunt omnes eae, in quibus ex tempore officium exquiritur".

11528.2.: "Invitus feci ut Gaium Flaminium de senatu eicerem".

Cato Maior De Senectute 42: "Invitus feci ut fortissimi viri T. Flaminini fratrem, L. Flaminium, e senatu eicerem, postquam consul fuisset".

12098.1.: "In animo mihi erat mittere ad Dolobellam". [=2877.1.]

cita de CICERÓ no identificada.

I,

(Tulius) 5378.2.: "Cavendum est ne assentatoribus patefaciamus aures".

De Officiis 1, 91: "Isdemque temporibus cavendum est ne assentatoribus patefaciamus aures neve adulari nos sinamus".

Ad Atticum,

2878.1.: "Facies igitur cras aut ad summum perendie".

Epistulae ad Atticum 12, 44, 3: "Scies igitur fortasse cras, summum perendie".

5833.2.: "Nam Alexidis manum amabam, que tam prope accedebat ad similitudinem tue littere".

Epistulae ad Atticum 7, 2, 3: "Nam Alexidis manum amabam, quod tam prope accedebat ad similitudinem tuae litterae".

Ad Cesarem Iuniolem Epistola Secunda,

5015.1.: "Sed ita locutus insulsi est, ut mirum convitium vel co{n}nvivium senatus exceperit".

cita de CICERÓ no identificada.

Ad Herennium,

5042.1.: "Ideoque bonis viris et studiosis amicus eras".

Rhetorica ad Herennium 4, 19: "C. Laelius homo novus erat, ingeniosus erat, doctus erat, bonis viris et studiis amicus erat: ergo in civitate primus erat".

II,

(Tullius) 3428.1.: "Itaque alieni sermonis molesti interpellatores".

Rhetorica ad Herennium 2, 16: "Itaque et alieni sermonis molesti interpellatores et scripti cum odiosi tum obscuri interpretes sunt".

Ad Valerium,

6447.1.: "Publius Cornelius qui ubi has litteras dedit". [...]. "Amo eum qui de te cum his litteris profectus est, mirum im modum amo".

cites de CICERÓ no identificades.

De Amicitia,

(Tullius) 2239.5.: "Cum in proximis nonis in ortis Drusi Bruti causa comentandi convenissemus".

Laelius De Amicitia 7: "quod proximis Nonis cum in hortos D. Bruti auguris commentandi causa, ut adsolet, convenissemus".

(**Tullius**) 8042.1.: "Qui solebas illum diem obire".

Laelius De Amicitia 7: "qui diligentissime semper illum diem et illud munus solitus esses obire".

De Fato,

9511.3.: "Revertamur".

De Fato 7: "ad Chrysippi laqueos revertamur".

De Fato 7: "Sed ad illam Diodori contentionem, quam appellant, revertamur".

[*De Natura Deorum* 3, 60: "eo iam, unde huc digressi sumus, revertamur".]

De Natura Deorum,

6440.1.: "*Penus [...]* omne quo vescuntur homines".

De Natura Deorum 2, 68: "Nec longe absunt ab hac vi di Penates sive a penu ducto nomine (est enim omne quo vescuntur homines penus) sive ab eo quod penitus insident".

De Officiis,

5297.1.: "In quibus est virtutis indoles".

De Officiis 3, 16: "itaque iis omnes, in quibus est virtutis indoles commonentur".

I,

2817.1.: "Hanc senis demolitus accessionem adiunxit edibus".

De Officiis 1, 138: "hanc (domum) Scaurus demolitus accessionem adiunxit aedibus".

(**Marcus Tullius**) 1326.3.: "Senicorum quidem mos tantum habet
vetere nemo".

De Officiis 1, 129: "Scaenicorum quidem mos tantam habet
vetere disciplina verecundiam, ut in scaenam sine
subligaculo prodeat nemo".

5672.1.: "Eademque ratio habenda vestitus, in qua sunt plerisque
rebus, mediocritas optima est".

De Officiis 1, 130: "eadem ratio est habenda vestitus, in quo,
sicut in plerisque rebus, mediocritas optima est".

III,

(**Tullius**) 1942.3.: "Qui non verbis sunt et castigazione, sed vinculis
et carcere fatigandi".

De Officiis 3, 73: "qui non verbis sunt et disputatione
philosophorum, sed vinclis et carcere fatigandi".

(**Marcus Tullius**) 2817.1.: "Demoliri ea quarum altitudo officeret
auspiciis".

De Officiis 3, 66: "iussissentque T. Claudium Centumalum, qui
aedes in Caelio monte habebat, demoliri ea, quarum
altitudo officeret auspiciis".

De Oratore,

1514.2.: "Equidem nunquam defatigabor donec
perfecero". [=4115.1.]

De Oratore 3, 145-146: "aut si ego tardior, profecto numquam
conquiescam neque defatigabor ante, quam illorum
incipitis vias rationesque et pro omnibus et contra
omnia disputandi percepero".

4115.1.: "Equidem nunquam quiescam neque defatigabor, donec
perfecero". [=1514.2.]

4910.1.: "Non pol, inquit, audeo. Nam me ad famosos vetuit mater
accedere".

De Oratore 2, 277: "Non pol', inquit, 'audeo, nam me ad famosas vetuit mater accedere".

II,

4487.1.: "Illud assequor ut, si quis forte mihi malediceret, petulans aut sane insanus esse videatur".

De Oratore 2, 305: "ex quo etiam illud adsequor, ut, si quis mihi male dicat, petulans aut plane insanus esse videatur".

III,

1526.1.: "Cavillantur ut aliquid de oratoris arte paucis precipiunt libellis".

De Oratore 3, 122: "cavillantur aut aliquid de oratoris arte paucis praecipiunt libellis eosque rhetoricos inscribunt".

De Republica,

V,

(**Marcus Tullius**) 3124.1.: "Et quoniam ut ac tempus est nihil habes partire quid impartiam".

De Republica 6, 11: "eritque cognomen id tibi per te partum, quod habes adhuc a nobis hereditarium". [?]

De Senectute,

(**Marcus Tullius**) 2144.1.: "Intelligi potest ex hiis fratribus qui in Adelphis sunt quanta in altero diritas, in altero comitas".

Cato Maior De Senectute 65: "idque cum in vita, tum in scaena intellegi potest ex iis fratribus qui in Adelphis sunt: quanta in altero diritas, in altero comitas!".

(**Marcus Tullius**) 4197.4.: "Iners non sit verum etiam operosa gens aliquid et moliens".

Cato Maior De Senectute 26: "Sed videtis ut senectus non modo languida atque iners non sit, verum etiam sit operosa et semper agens aliquid et moliens".

4764.1.: "Rationem habet cum terra, que nunquam recusat imperium".

Cato Maior De Senectute 51: "Habent enim rationem cum terra, quae nunquam recusat imperium".

(**Tullius**) 5278.1.: "Ad quem sinendum non modo retrahat verum invitat atque deiecat senectus".

Cato Maior De Senectute 57: "Ad quem [agrum] fruumdum non modo non retardat, verum etiam invitat atque adlecta senectus".

De Signis,

(**Marcus Tullius**) 2573.5.: "Et si queritis ut ipse de me detraham, illos ego accusatores puto".

cita de CICERÓ no identificada.

Hortensius,

(**Marcus Tullius**) 2147.1.: "Vidit enim quod videndum fuit apenvicem animi esse corpus nihil esse in eo magnum".

Hortensius, fragment 113: "Vidit enim quod vivendum fuit, adpendicem animi esse corpus nihilque esse in eo magnum".

In Catilinam

(*In Catelinam*), 9668.1.: "Refer, inquit, ad senatum".

In Catilinam 1, 20: "'Refer', inquis, 'ad senatum'".

(*Catilina*), 10777.1.: "Velis amictos, non togis".

In Catilinam 2, 22: "Velis amictus, non togis".

In Verrem,

II,

(**Marcus Tullius**) 3143.1.: "Da mihi hoc".

In Verrem 2, 2, 151

(*In Verrinarum divinationem*), (**Marcus Tullius**) 5017.1.: "Et honoris amplissimi puto esse et accusare improbos et miseros calamitososque deffendere".

cita de CICERÓ no identificada. [?] *In Verrem* 2, 1, 82: "cum coegeris homines miseros et calamitosos quasi desperatis nostris legibus et iudiciis ad vim, ad manus, ad arma confugere".

Orator,

8689.1.: "Non enim declamatore aliquo de ludo aut rabulam defero".

Orator 47: "non enim declamatorem aliquem de ludo aut rabulam de foro...quaerimus".

Philippicae,

1637.9.: "Luculentum vulnus accepit". [...].

Philippicae 7, 17: "luculentam tamen ipse plagam accepit".

---"O preclarum custodem, ut aiunt, lupum". [=5045.2.]

Philippicae 3, 27: "O praeclarum custodem ovium, ut aiunt, lupum!".

(*Philipicis*), 5045.2.: "Luculentum vulnus accepit". [...].

Philippicae 7, 17: "luculentam tamen ipse plagam accepit".

--- "O preclarum custodem ovium lupum". [=1637.9.]

Philippicae 3, 27: "O praeclarum custodem ovium, ut aiunt, lupum!".

XI,

5924.1.: "Vel in celum vos si fieri potuerit humeris nostris tollemus".

Philippicae 11, 24: "Tunc vel in caelum vos, si fieri potuerit, umeris nostris tollemus".

Tusculanae Disputationes,

2318.3.: "Maledictum, criminatio est adversarii".

[?] *Tusculanae Disputationes* 3, 32: "qui autem semper cogitavisset accidere posse aliquid adversi, ei fieri illud sempiternum malum".

IV,

5176.1.: "Ludis ne ira, excandescencia, odium, inimicitia, discordia". [...].

Tusculanae Disputationes 4, 16: "Libidini [subiecta sunt] ira, excandescencia, odium, inimicitia, discordia".

---"Excandescencia autem est ira nascens et sine modo existens".

Tusculanae Disputationes 4, 21: "Excandescencia autem sit ira nascens et modo existens".

Curtius: Curci Ruf, Quint (Curtius Rufus, Quintus)

6429.1.: "Aliorum tamen acti equi non modo in voragine lacunasque, sed etiam in amnem precipitaverunt curricula".

Historia Alexandri Magni 8, 14, 8-9: "Aliorum turbati equi non in voragine modo lacunasque, sed etiam in amnem praecipitare curricula".

Deuteronomi (Deuteronomius)[=Psalmi]

(Deuteronominis) 4577.1.: "Herodui domus".

Psalmi 103-17: "Herodii domus dux est eorum".

Deuteronomii 14-16: "Herodium, ac cygnum, et ibin".

Donat, Eli (Donatus, Aelius)

6799.1.: "Manipulus coniungit plures manus".

cita de DONAT no identificada.

Enni, Quint (Ennius, Quintus)

(Emius) 8571.1.: "Ducet quadrupedem iugo invitam domi infrena
iugo valida quorum tenacia infrenare minis".

190-191: "duc et quadrupedum: invitam doma: / infrena et
iunge, valida quorum infrenari tenacia / Minis". (*apud*
NONI MARCEL p. 407, 21. Cf. IOHANNES VAHLEN,
Ennianae poesis reliquiae. Teubner, Leipzig, 1928).

3677.1.: "Quisnam liberum floret invidet meum".

[?] *Varia, vers 70*: "itaque pactus est cum Saturno, uti si quid
liberum virile secus ei natum esset, ne quid educaret".

Gel·li, Aulus (Gellius, Aulus)

Noctes Atticae

(*Noctium Atticarum*), 5659.1.: "Querebat Favorinus cum ara fori
ambularet".

Noctes Atticae 13, 25, 2: "Quaerebat Favorinus, cum in area fori
ambularet".

(*Noctium Actiarum*), 6800.3.: "Neque apud eius lecti fulcrum capsam esse, cum serve atque ferro oportet".

Noctes Atticae 10, 15, 14: "Apud eius lecti fulcrum capsulam esse cum strue atque ferro oportet".

Grecisme (Graecismus)

(**Gracismus**) 1631.1.: "Est cloquear quo pultes ponis in ore".
[=2391.1.]

(**Gratissimus**) 2391.1.: "Cloquear, proprie quo pultis in ore".
[=1631.1.]

Horaci Flac, Quint (Horatius Flaccus, Quintus)

3502.1.: "Si licet recte primum gaudere, subinde preceptum auriculis hoc instillare memento".

Epistulae 1, 8, 15-16: "si dicet 'recte', primum gaudere, subinde praeceptum auriculis hoc instillare memento".

Job (Iob)

1567.1.: "Potuisti in nervo pedem meum".

Iob 13-27: "Posuisti in nervo pedem meum, et observasti".

Evangelii de St. Joan (Evangelium Iohannis)

IV,

8852.3.: "Auritorium non habet".

4, 11: "Domine, neque in quo haurias habes et puteus altus est".
Potser a partir de ST. AGUSTÍ, In Evangelium Sancti Iohannis Tractatus 15, 14, i 25, 10.

Juvenal, Dècim Juni (Iuvenalis, Decimus Iunius)

1340.2.: "Quotiens voluit fortuna iocari".

Saturae 3, 40: "extollit quotiens voluit Fortuna iocari".

5043.1.: "Famosos equitum cum dictatore magistros".

Saturae 8, 8: "famosos equitum cum dictatore magistros".

5248.1.: "Quantum vis stipulare et protinus accipe quod do".

Saturae 7, 165: "Quantum vis stipulare et protinus accipe: quid do ut totiens illum pater audiat?".

6487.1.: "Que esitum /5 ad fontes solos deducere vepros".

Saturae 14, 104: "Iudaicum ediscunt...ius...quaesitum ad fontem solos deducere verpos".

8246.1.: "Alia in tunica Iovis triumphantes".

Saturae 10, 38: "circa in tunica Iovis et pictae Sarrana ferentem".

8642.1.: "Alia ex parte trutina suspendit Homerum".

Saturae 6, 437: "atque alia parte in trutina suspendit Homerum".

8882.1.: "Ubi nocturne iam constituebat amice".

Saturae 3, 12: "hic, ubi nocturnae Numa constituebat amicae".

11297.2.: "Ventilare aurum digitis sudantibus".

Saturae 1, 28: "ventilet aestivum digitis sudantibus aurum".

Livi, Tit (Livius, Titus)

775.2.: "Ne nocturna quidem carpens pensa puella".

[?] *Ab Urbe Condita* 39, 30, 5: "quae relictæ inter nocturnam
trepidationem erant, diripuerunt".

6024.1.: "Apostolos suos fregit in senatu".

cita de TIT LIVI no identificada.

9668.1.: "Postquam legati consulibus et in senatu que gesta erant
retulerunt".

Ab Urbe Condita 37, 32, 10: "postquam legati missi ad regem
nihil in eo praesidii esse retulerant".

[*error per Lucilius*] XXIX,

2146.1.: "Cum manicis catulo collareque ut fugitivum deportem".

854: "cum manicis catulo collarique ut fugitivum deportem".

Lucà (Lucanus)

Ca.,

5839.1.: "Feriale per urbem iustitium".

Pharsalia 2, 17: "constatura fides superum, feriale per urbem
iustitium".

Lucili, Gai (Lucilius, Gaius)

III,

9889.4.: "Dividant, discernant, distrahant". [=11210.6.]

cita de LUCILI no identificada

11210.6.: "Dividant, discernant, distrahant". [=9889.4.]

cita de LUCILI no identificada

VII,

2143.3.: "Ne auriculam obsidat caries ne vermiculique".

Saturae, fragmenta 7, 266: "Ne auriculam obsidat caries, ne vermiculi qui...".

Satyrae,

V,

(**Lucillius**) 5925.1.: "Vivite lurcones, comedones, vivite ventris".

Saturae, fragmenta 75

VII,

3132.1.: "Etatem et faciem ut saga et bona conversatrix".

Saturae, fragmenta 271: "aetatem et faciem ut saga et bona conciliatrix".

4197.8.: "Mutilamur, molimur, subducimur".

Saturae, fragmenta 7, 294: "muginamur, molimur, subducimur".

XIV,

9725.1.: "Ipse equus non formosus, gradarius, optimus".

Saturae, fragmenta 476: "Ipse equus non formosus, gradarius, optimus vector". *Citat ap. NONI MARCEL (17M, 24):* "Gradarius est molli gradu et sine succusatura nitens".

XV,

5012.1.: "Te primum / cum istis insanum hominem et cerebrosum".

Saturae, fragmenta 514

7262.1.: "Trules postornide huic ingens de naribus pendet".

Saturae, fragmenta 511: "Trulleus pro stomide huic ingens de naribus pendet".

XIX,

9842.2.: "Rugosi passique senes eodem omnia queunt".

Saturae, fragmenta 557: "Rugosi passique senes eadem omnia quaerunt".

Lucreci Car, Tit (Lucretius Carus, Titus)

V,

5669.2.: "Exequata sunt creperi certamina belli".

De Rerum Natura 5, 1296: "exaequataque sunt creperi certamina belli".

[error per Lucili] *Satyrae,*

I,

5343.1.: "Irritata cane quam homo quod iam planius".

Saturae, fragmenta 1, 2: "irritata canes quam homo quam planius dicit".

Marcel, Noni (Marcellus, Nonius)

(Nonius) 7416.2.: "*inficiatores [...] falsi criminis obiectatores*".

De compendiosa doctrina (130M): "inficiatores" (cf. ed. Lindsay, 1903).

9936.2.: "*Annuere est voluntate*".

De compendiosa doctrina (438M): "Innuere et adnuere hoc distant, quod est innuere facie significare. [...] adnuere concedere." (cf. ed. Lindsay, 1903).

Mela, Pomponi (Mela Pomponius)

De situ orbis,

II,

4664.1.: "Tribus est distincta nominibus, pars eius Terraconensis, pars Betica, pars Lusitania vocatur. Terraconensis altero capite Galias, altero Betica, Lusitaniamque contingens mari latera obiicit Nostro qua meridiem, qua septentrionem spectat oceano. Illas fluvius Anas separat, et ideo Betica maria utraque prospicit. Prospicit ad occidentem Atlanticum. Ad meridiem Nostrum. Lusitania oceano tantummodo obiecta est".

De Chorographia 2, 6, 87: "tribus autem est distincta nominibus, parsque eius Tarraconensis, pars Baetica, pars Lusitania vocatur. Tarraconensis altero capite Gallias altero Baeticam Lusitaniamque contingens mari latera obicit Nostro qua meridiem, qua septentrionem spectat oceano. illas fluvius Anas separat, et ideo Baetica maria utraque prospicit, ad occidentem Atlanticum, ad meridiem Nostrum. Lusitania oceano tantummodo obiecta est, sed latere ad septentriones, fronte ad occasum.";

---"Betis ex Terraconensi regione dimissus per hanc fere mediam diu sicut nascitur uno amne decurrit, post ubi non longe a mari grandem lacum facit quasi ex uno fonte geminus exoritur, quantusque simplici alveo venerat tantus singulis affluit. Tum sinus alter usque ad finem provincie inflectitur".

De Chorographia 3, 1, 5: "Baetis ex Tarraconensi regione demissus per hanc fere mediam diu sicut nascitur uno amne decurrit, post ubi non longe a mari grandem lacum fecit quasi ex novo fonte geminus exoritur, quantusque simplici alveo venerat tantus singulis effluit. tum sinus alter usque ad finem provinciae

inflectitur, eumque parva oppida Olintigi, Onolappa
contingunt".

(Nestorius): [error per Isidorus]

8852.2.: "*Ciconium*".

ISIDOR, *Origenes sive etymologiae* 20, 15, 3

Nigidi Fígul, Publi (Nigidius Figulus, Publius)

2239.1.: "*comentum*". [cf. Servius]

fragmenta apud Prisciani grammatica

referència de NIGIDI no identificada

Orosi, Pau (Orosius, Paulus)

11294.1.: "*Venecia*".

referència d'OROSI no identificada

Ovidi Nasó, Publi (Ovidius Naso, Publius)

3150.1.: "Annos vixi biscentum; iam tertiam vivitur etas".

Metamorphoses 12, 188: "Vixi annos bis centum; nunc tertia
vivitur aetas".

5407.6.: "Non nocet admissis subdere calcar equo".

Epistulae ex Ponto 2, 6, 38: "nec nocet admisso subdere calcar equo".

Epistulae ex Ponto,

(*De Ponto*) 8905.4.: "Sepe precor mortem, mortem quoque deprecor".

Epistulae ex Ponto 1, 2, 59

Fasti,

I,

10327.1.: "Et unum vasti custodia mundi".

Fasti 1, 119: "me penes est unum vasti custodia mundi":

Pacuvi, Marc (Pacuvius, Marcus)

4088.1.: "Facessite omnes hinc".

Tragoediae 326

Papias

1182.2.: "*Fullo* [...] *lavandarius, decorator*".

7650.2.: "*Minus* [...] *adverbium cum positivo iunctum est*".

12154.1.: "[...] *zetas hyemales, id est, domus hyemandi, quas calidas ficit subducta flama*".

Perotti, Niccolò (Perottus, Nicolaus)

(Sapontinum) 6817.4. "*Obmereri*".

citació de PEROTTI no identificada.

Persi Flac, Aulus (Persius Flaccus, Aulus)

11388.1.: "Ex tempore vivere".

3, 62: "securus quo pes ferat, atque ex tempore vivis?".

Piccolomini, Enea Silvio (Piccolomineus, Aeneas Sylvius, Papa Pius II)

'in quadam eius oratione habita in conventu Mantue',

4664.1.: "Et Saditanum fretum et ad Hispanos usque Machumetis penetravere venens magnaue pars Betice a nobis aliena est, in qua regnum Sarraceni obtinent quod Granate vocant nomini Christiano apprime infestissimus".

Plaute, Tit Macci (Plautus, Titus Maccius)

1267.2.: "Meum suaviolum, mea suavitas".

cita de PLAUTE no identificada.

1611.2.: "Cistellam mihi offert cum crepundiis". [=8133.1.]

Fragmenta 88, 1: "cistellam mihi offers cum crepundiis".

5791.2.: "Qui tu qui Vulcanum in cornu geris".

Amphitruo 341: "Quo ambulas tu, qui Volcanum in cornu
conclusum geris?".

8133.1.: "Cistellam mihi affers cum crepundiis". [=1611.2.]

Fragmenta 88, 1: "cistellam mihi offers cum crepundiis".

8878.1.: "Ibo ad trapesseta, viaticum ut det".

Captivi 449: "Sequere me, viaticum ut dem a trapezita tibi".

9791.1.: "Iuvenem hunc insui in culeo atque in altum deportari
iube ante nonam horam".

cita de PLAUTE *no identificada*.

11325.1.: "*mustam iuvencam*".

cita de PLAUTE *no identificada*.

Amphitruo

(*Amphitrione*), 3018.8.: "Quid istuc in mente est tibi ex me, mi vir,
percontrarier".

Amphitruo 710: "Quid in mentemst tibi ex me, mi vir,
percontrarier?".

8572.1.: "Laudatus edepol hominem miserum medicum queritat".

Amphitruo, 1034f: "Larvatu's. edepol hominem miserum!
medicum quaerita".

Aulularia,

8251.1.: "Ubi tu es qui blaterasti iam vicinis omnibus?".

Aulularia 268: "Ubi tu es, quae deblateravisti iam vicinis
omnibus, meae me filiae daturum dotem?".

10912.1.: "Congrum, murenam exdorsuare quantum potes".

Aulularia 399: "Congrum, murenam exdorsua quantum potest".

Enth.,

5735.1.: "Constitutus sum senectute, onustum corpus gero vires
reliquere ut etas mala est, mors mala est ergo".

cita de PLAUTE no identificada.

Plini Secund, G., el vell (Plinius Secundus, Caius)

10438.1.: "Tunc demum lente cuncta uterque veniunt nec tamen
permanent, sed ante finem recedunt".

Naturalis Historia 36, 168: "[i]idem et in monimentis scalpti
contra vetustatem quoque incorrupti permanent; ex iis
formae fiunt, in quibus aera funduntur

XIX,

9040.2.: "*Ergastulus*".

cita de PLINI no identificada. [LUCILI XV, 30, *ap.* NONI
MARCEL 447M]

De Naturali Historia,

7283.1.: "*Palpitans vertex*".

Naturalis Historia 7, 4: "quando firmum cibus os! quam diu
palpitans vertex, summae inter cuncta animalia
imbecillitatis iudicium!".

Plini Cecili Secund, G., el jove (Plinius Caecilius Secundus, Caius)

Epistulae,

(*Epistolae*) 3428.1.: "Interdum lasso mihi opportuna interpellationi
subveniunt".

Epistulae 9, 36, 5: "interdumque lasso mihi opportuna
interpellatione subveniunt".

Pompeu Fest, Sext (Pompeius Festus, Sextus)

(Festus Pompeius) 3676.1.: "Apud et penes in hoc differunt: quod apud personam cum loco significat, ut: apud Platonem, id est, in loco in quo est Plato, et apud templum. Penes vero personam, dominum et potestatem". [=11014.2]

p. 22, 9-10: "Apud et penes in hoc differunt, quod alterum personam cum loco significat, alterum personam et dominium ac potestatem, quod trahitur a penitus".

5652.4.: "*Forum Iulium*".

p. 84, 9-10: "Forum sex modis intelligitur. Primo negotiationis locus, ut forum Flaminium, forum Iulium, ab eorum nominibus qui ea fora constituenda curarunt".

11014.2.: "Apud et penes in hoc differunt: quod apud personam cum loco significat; ut: apud Platonem et apud templum. Penes vero personam et dominium ac potestatem". [=3676.1.]

p. 22, 9-10: "Apud et penes in hoc differunt, quod alterum personam cum loco significat, alterum personam et dominium ac potestatem, quod trahitur a penitus".

Psalms (Psalmi) [=Deuteronomi]

(salmum) 4577.1.: "*Herodui domus*".

Psalmi 103-17: "Herodii domus dux est eorum".

Deuteronomii 14-16: "Herodium, ac cygnum, et ibin".

Ptolemeu Claudi (Ptolemaeus, Claudius)

4664.1.: "*Illupula*".

referència de PTOLOMEU no identificada.

Quintilià, Marc Fabi (Quintilianus, Marcus Fabius)

1266.1.: "[...] *ne similis etas evicerunt officia*".

Declamationes Maiores 9, 12: "duxit me similis aetas, evicerunt officia, cepit fides".

2210.1.: "Quod Latine, inquit, principium vel exordium dicitur".

Institutio Oratoria 4, 1, 1: "Quod principium Latine vel exordium dicitur".

7343.1.: "Cum ad infernas sedes anima migravit".

Declamationes Maiores 6, 11.

8272.1.: "Utinam fata mihi prestarent, ut residuum laborantis animo in tuo corpore poneremus amplexu".

Declamationes Maiores 5, 20: "utinam hoc saltem misero fata praestarent, ut residuum laborantis animae in tuo poneremus amplexu".

8905.3.: "Permittamus vela ventis et oram solventibus bene precamur".

Institutio Oratoria lib. ep. Tryph. 1, 3: "permittamus vela ventis et oram solventibus bene precemur".

9417.1.: "Si quis tamen erit ignotus".

Declamationes Maiores 6, 2: "ne quis tamen erret ignotus".

9831.2.: "[...] *licet aliquando 'scala' inveniatur, qui ita profert barbarissimum [...] committit*".

Institutio Oratoria 1, 5, 16: "Absurdum forsitan videatur dicere barbarismum, quod est unius verbi vitium, fieri per numeros aut genera sicut soloecismum: 'scala' tamen et 'scopa' contraque 'hordea' et 'mulsa', licet litterarum mutationem detractionem adiectionem habeant,..."

10021.1.: "In primis annis laudetur indoles".

Institutio Oratoria 3, 7, 15: "ut in primis annis laudaretur indoles, tum disciplinae".

11528.2.: "Quis credat me fecisse ut stipem filio negarem?".

Declamationes Minores 330, 9: "Quantulum enim erat cotidianam stipem et hoc exiguum quo anima in posterum diem prorogaretur praestare filii tui matri?".

12097.1.: "Fidem habes hominibus quos mentiri alius affirmat".

Declamationes Maiores 8, 11: "Fidem habes hominibus, quos mentiri alius affirmat, contra quos iterum credis uni?".

12100.1.: "In portu naufragium fecimus".

Declamationes Maiores 12, 23: "In portu naufragium fecimus et frumentum ad ancoras perdidimus".

Sal·lusti Crisp, Gai (Sallustius Crispus, Gaius)

(Salustius) 692.1.: "Sic erat accensa libidine ut sepius peteret utros quam peteretur. Sed ea ante hac fidem perdiderat creditum abiuraverat".

Catilinae Coniuratio 25, 4: "lubido sic accensa, ut saepius peteret viros quam peteretur. sed ea saepe antehac fidem prodiderat, creditum abiuraverat, caedis conscia fuerat".

(Salustius) 1371.2.: "Panem in diem mercari".

Bellum Iugurthinum 44, 5: "panem in dies mercari".

(Salustius) 5655.1.: "Postquam illi more regio busta magnifice fecerunt".

Bellum Iugurthinum 11, 2: "Postquam illi more regio iusta magnifice fecerant".

(Salustius) 8882.1.: "In diem tertium constituunt".

Bellum Iugurthinum 66, 2: "dein compositis inter se rebus in diem tertium constituunt".

(Salustius) 10412.1.: "Cathelina incurrit in confertissimos hostes".

Catilinae Coniuratio 60, 7: "Catilina postquam fusas copias seque cum paucis relicuom videt, memor generis atque pristinae suae dignitatis in confertissimos hostis incurrit ibique pugnans confoditur".

III,

(Salustitus) 2349.1.: "Neque iam sustineri poterat immensum aucto mari et vento gliscente".

Historiae 3, 56: "Neque iam sustineri poterat immensum aucto mari et vento gliscente".

Catilinae Coniuratio

(*In Catelinam*), (Salustius) 2927..1.: "Magique in decoris armis et militaribus equis quam in scortis libidinem exrcebant".

Catilinae Coniuratio 7, 4: "magisque in decoris armis et militaribus equis quam in scortis atque conviviis lubidinem habebant".

(*In Catelinam*), (Salustius) 4819.1.: "Syllam atque Cinnam ante se tertium esse cui factum foret urbis potiri".

Catilinae Coniuratio 47, 2: "Cinnam atque Sullam antea, se tertium esse, quoi fatum foret urbis potiri".

Historiae,

I,

(Salustius) 5343.1.: "Tunc posticum ceteri eiusdem eam educere, senatus irati maximo gaudio bellum irritare".

Historiae 1, 67: "Tunc vero Etrusci cum ceteris eiusdem causae
ducem se nactos rati maximo gaudio bellum irritare"
(ap. CHAR. 1.253k).

In Marcum Tullium Ciceronem,

(Salustius) (*In Marcum Tullium Ciceronem*) 4487.1.: "Graviter et
iniquo animo maledicta tua paterer, Marce Tuli, si te
scirem iudicio magis quam morbo animi petulantia
ista uti".

In Marcum Tullium Ciceronem 1, 3.

Bellum Iugurthinum,

(Salustius) (*Iugurta*) 10637.2.: "Ea tempestate in exercitu nostro
fuere complures novi atque ignobiles".

Bellum Iugurthinum 8, 1: "Ea tempestate in exercitu nostro
fuere complures novi atque nobiles".

Sèneca el jove, Luci Anneu (Seneca iunior, Lucius Annaeus)

6443.1.: "Tenero ac molli passu suspendimus gradum nec
ambulamus sed incedimus".

Naturales Quaestiones 7, 31, 2: "tenero et molli ingressu
suspendimus gradum, -non ambulamus sed incedimus,
- exornamus anulis digitos".

12129.15.: "Si vis amari, ama".

Epistulae Morales ad Lucilium 9, 6.

Servi Honorat, Maure (Servius Honoratus, Maurus)

2239.1.: "*comentum*".

referència de SERVI no identificada.

7926.1.: "*deterior [...] minus bonum significat*".

In Vergilii Georgicon Libros 4, 89: "deterior qui visus modo quare 'deterior', si ille servatur, qui malus est? Solvitur: 'deterior' minus bonus, ut et "tristior et lacrimis oculos suffusa nitentes".

Sisenna, Luci Corneli (Sisenna, Lucius Cornelius)

Historiae,

III,

8202.1.: "Post villarum maceries ac parieti suas quinque cohortes in subsidiis reliquit Nomus".

fragment 24: "Post villarum macerias ac parietinas quinque cohortis in insidiis reliquit" (ap. NONI MARCEL 161M).

IV,

6371.1.: "Denique, exinanitis castris, Romani qui clausa se loco potuerant expedire".

fragment 66: "denique exinanitis castris Romani, qui clauso se loco potuerant expedire" (ap. NONI MARCEL 361M).

Suetoni Tranquil, Gai (Suetonius Tranquillus, Gaius)

1105.6.: "Nulla tunc re perinde motus quam responso mathematici".

De Vita Caesarum, Vita Domitiani 15, 3: "nulla tamen re perinde commotus est quam responso casuque Ascletarionis mathematici".

5248.1.: "Qui vetat minorem annis quindecim stipulari".

Prata, fragment 111: "'plaetoria' quae vetat minorem annis viginti quinque stipulari" (*ap.* CHAR. 1190k).

Vita Tiberii,

6074.1.: "Solennibus ipse cenis et pridiana sepe et semissa obsonia apposuit".

De Vita Caesarum, Vita Tiberii 34, 1: "Solemnibus ipse cenis pridiana saepe ac semesa obsonia apposuit dimidiatumque aprum".

Terenci Afer, Publi (Terentius Afer, Publius)

(*apud Terentium et Plautum*) 1645.5.: "Nobis decet esse bonis".
[=3943.2.]

Adelphoe 928: "Immo hercle ita nobis decet".

1824.1.: "Qui cum ingeniis conflictantur huiusmodi".

Andria 93: "nam qui cum ingeniis conflictantur eius modi".

1882.2.: "Alia, que opus sunt, comparet".

Heautontimorumenos 855: "atque alia quae opu' sunt comparet".

1888.1.: "Sic mihi est usus". [=11515.2.]

Andria 255: "Id mihi visust dicere".

2573.6.: "Assidunt ac accurrunt servi soctos detrahunt".

Heautontimorumenos 124: "Adsido: adcurrunt servi, soccos detrahunt".

2643.2.: "Expecto quid velis".

Andria 34: "Exspecto quid velis".

2742.1.: "Ut pernoscatis quid spei sit reliquum".

Andria 25: "Ut pernoscatis ecquid spei sit relicuom".

2877.1.: "Si tibi he nuptie sunt cordi". [= 8703, 12098]

- Andria* 328: "aut tibi nuptiae hae sunt cordi".
- 2965.1.: "Nunquam itaque quisquam, bene subducta ratione ad vitam, fuit quin res etas usus semper aportet noni aliquid bene".
- Adelphoe* 855: "Numquam ita quisquam bene subducta ratione ad vitam fuit quin res aetas usu' semper aliquid adportet novi, aliquid moneat".
- 3799.1.: "Ve vestrum, remorer comodum". [=3942.1.]
- Andria* 739: "nequod vostrum remorer commodum".
- 3872.1.: "Hic satagit rerum suorum".
- Heautontimorumenos* 225: "etsi is quoque suarum rerum satagit".
- 3914.1.: "Ego ne si vivo adeo exornatum dabo et depestum, ut dum vivat meminerit semper mei".
- Heautontimorumenos* 950: "Egone si vivo adeo exornatum dabo, adeo depexum ut dum vivat meminerit semper mei".
- 3942.1.: "Ve vestrum remoror comodam". [=3799.1.]
- Andria* 739: "nequod vostrum remorer commodum".
- (*apud Terentium et Plautum*) 3943.2.: "Nobis decet esse bonis".
[=1645.5.]
- Adelphoe* 928: "Immo hercle ita nobis decet".
- 4001.3.: "Dii boni, homo homini quid prestat".
- Eunuchus* 232: "Di inmortales, homini homo quid praestat?".
- 4014.1.: "Unde emergam".
- Eunuchus* 555: "quid gestiam aut quid laetu' sim, quo pergam, unde emergam".
- 4348.1.: "Atque ipsis comentum placet".
- Andria* 225: "atque ipsis commentum placet".
- 4588.2.: "Pitissando multum vini, absiunsisti hodie".
- Heautontimorumenos* 457: "pytissando modo mihi quid vini absumsit "sic hoc" dicens".

4807.1.: "Atque inopis te miserescat mei".

Heautontimorumenos 1026: "ut memineris atque inopi' nunc te miserescat mei".

5005.2.: "O lepidum caput".

Adelphoe 966: "O lepidum caput!".

5830.3.: "Comovi hominem".

[?] *Adelphoe* 154: "scire atque hominem convenire".

6074.1.: "Hesterno /2 panem atrum vorent".

Eunuchus 939.

6175.1.: "Sed his quas semper intellexi in te sitas fide et taciturnitate".

Andria 34: "sed eis quas semper in te intellexi sitas, fide et taciturnitate".

6293.1.: "Pesulum foribus obdo".

Eunuchus 603: "Pessulum ostio obdo".

6451.1.: "Semperque erit presidium victus vestitus".

Heautontimorumenos 967: "ibi tuae stultitiae semper erit praesidium, Clitipho, victu' vestitus".

6453.2.: "Suum defraudans genium". [2820.1.]

Phormio 44: "suom defrudans genium".

7245.2.: "In pristinum te dedam". [=2415.1.]

Andria 199: "verberibu' caesum te in pistrinum, Dave, dedam usque ad necem".

(*Terentianum illud Phedria*), 7650.2.: "Nemo fuit minus ineptus".

Adelphoe 63: "Nimium ineptus es":

8540.1.: "Tantisper te dici meum volo, dum quod te dignum est facis".

Heautontimerumenos 106: "Ego te meum esse dici tantisper volo dum quod te dignumst facies".

8703.1.: "Si tibi he nubie {c} sunt cordi". [=2877.1., 12098.1.]

Andria 328: "aut tibi nuptiae hae sunt cordi".

8874.1.: "Ille patria potitur comoda".

Adelphoe 871: "ille alter sine labore patria potitur comoda".

8970.1.: "Accepit conditionem".

Andria 79: "accepit condicionem".

9418.1.: "Censen me aliquam causam fictam, falsam, ineptam saltem potuisse loqui?"[...].

Andria 257: "Censen me verbum potuisse ullum proloqui? aut ullam causam, ineptam saltem falsam iniquam? obtumui".

---"Carine, falsus es".

Andria 647: "Falsu's"[*ad Charinum*].

9814.2.: "*fidicina*".

Eunuchus 457.

10647.1.: "Ex sua libidine moderatu{r} nos".

Heautontimorumenos 216: "ex sua libidine moderantur nunc quae est".

10862.1.: "Diminuat tibi caput".

Eunuchus 803: "Diminuat ego caput tuum hodie, nisi abis".

11323.3.: "Nunquam rem vitio dent, queso, animo attendite".

Hecyra 28: "Nunc quid petam mea causa aequo animo attendite".

11515.2.: "Non sic mihi est usus". [=1888.1.]

Andria 255: "Id mihi visust dicere".

12098.1.: "Si tibi he nuptie cordi sunt". [=2877.1., 8703.1.] [...]

Andria 328: "aut tibi nuptiae hae sunt cordi".

12105.2.: "Fratris quidem pudet pigetque".

Adelphoe 391: "Fratrī me quidem pudet pigetque".

(*Adelphis*), 759.1.: "Minas decem corradet alicunde". [...]

Adelphoe 242: "Minas decem conradet alicunde".

---"corrosi omnia".

Heautontimorumenos 141: "Conrasi omnia".

(*Adelphis*), 9748.4.: "Rem tibi rescivit omnem rem id nunc clamat
davus".

Adelphoe 791: "Em tibi! rescivit omnem rem: id nunc clamat:
ilicet".

(*Adelphiii*), 10001.1.: "Ferte misero atque innocenti auxilium,
subvenite inopi".

Adelphoe 155: "Obsecro, populares, ferte misero atque innocenti
auxilium, subvenite inopi".

Andria,

(*Terencius*) 973.2.: "Placuit: deponit. Hic nubtiis dictus est dies".

Andria 102: "Placuit: despondi. hic nubtiis dictust dies".

2318.3.: "Veteris poete maledictis respondet".

Andria 7: "qui malevoli veteris poetae maledictis respondeat".

2415.1.: "Te in prestinum dedam". [...]. [=7245.2.]

Andria 199: "verberibu' caesum te in pistrinum, Dave, dedam
usque ad necem".

---"Hiis sese dedere".

Andria 63: "Una is sese dedere".

4496.1.: "Ibi tunc exanimatus Pamphilus bene dissimulat:
amorem indicat".

Andria 131: "Ibi tum exanimatus Pamphilus bene dissimulatum
amorem et celatum iudicat".

5672.1.: "Sed / tamen hec omnia mediocriter".

Andria 131: "praeter cetera studebat et tamen omnia haec
mediocriter".

Entontu, [Eunuchus]

4269.1.: "Creme, quid est quod sic gestis aut quid hic sibi vestitus querit?"

Eunuchus 558: "Chaerea, quid est quod sic gestis? quid sibi hic vestitu' quaerit?"

Eunuchus,

972.1.: "Ego unguibus facile illi oculos involem".

Eunuchus 648: "ut ego unguibus facile illi in oculos involem venefico!".

1395.3.: "Ne verere, ne retice".

cita de TERENCI *no identificada.*

2927.1.: "Faciam neque tue libidini adversabor".

cita de TERENCI *no identificada.*

3133.1.: "Hunc vobis comedendum et bibendum et derridendum propino".

Eunuchus 1087: "Phaedria et tu Chaerea, hunc comedendum vobis propino et deridendum".

7264.1.: "Miles Thraso Fedrie rivalis".

Eunuchus 354: "Miles Thraso, Phaedriae rivali' ".

7925.1.: "Omnia habeo, neque quicquam habeo nihil turrem, nihil deficit".

Eunuchus 243: "Omnia habeo neque quicquam habeo; nil quom est, nil defit tamen".

Hecyra

(*Hech.*), 5064.1.: "Maligna multo et magis procax illico facta est".

Hecyra 159: "Maligna multo et mage procax facta ilico est".

Phormio,

736.2.: "Dii bene vertant quod agas pedetentim tamen".

- Phormio* 552: "Di bene vortant quod agas! pedetentim tamen".
- 759.1.: "Et credo munus hoc corraditur".
- Phormio* 40: "Ei credo munus hoc corraditur".
- 1395.3.: "Hem, nunc quid obtices?".
- Phormio* 991: "Ehem quid nunc obstipuisti?".
- 2820.1.: "Suum defraudens genium comparsit miser". [=6453.2.]
- Phormio* 44: "suom defrudans genium conpersit miser".
- 3143.1.: "Nunquam me hic hodie concedas mihi neque intelliges".
- Phormio* 805: "Numquamne hodie concedes mihi neque intelleges?".
- 3345.2.: "Dum tibi sit quod placet, ille ringitur, tu rides". [...]
"Cum ille et cura et sumptu absolvitur, dum tibi sit quod placeat, ille ringitur, dum rideas".
- Phormio* 341: "Quom ille et cura et sumptu absumitur! dum tibi fit quod placeat, ille ringitur: tu rideas, prior bibas, prior decumbas".
- 3960.1.: "Unde aliquid abradi potest".
- Phormio* 333.
- 5343.1.: "Irrito".
- Phormio* 932: "Irritor".
- 9889.1.: "Quod si mee fortune redeunt Phanium, abs te distrahar".
- Phormio* 201: "Quod si eo meae fortunae redeunt, Panium, abste ut distrahar, nullast mihi vita expetenda".
- 10027.1.: "Quod si iure fortune".
- [?] *Phormio* 473: "Quonam in loco sunt res et fortunae meae?".

Tomàs apòstol, St. (Thomas apostolus)

Passio beati Thome apostoli

12153.3.: "*Zetas hyemales et estas stivales*".

Passio Thome apostoli p. 140, 9 (*ap.* Thes. Ling. Lat.): "*Zetas (i.e. diaetas) hiemales palatii (opp. aestivales; cf. GLOSS. vol. V 1, 947, 525 sqq.)*".

Turpili, Sixt (Turpilius, Sixtus)

Boethuntes

3132.1.: "Non ego hec per sagam precio conducam ut vulgo solet".

Palliatae (Boethuntes), vers 6: "Non ago hoc per sagam pretio conductam, ut vulgo solent" (*ap.* NONI MARCEL 23M).

Leucadia,

2143.3.: "Perundem ut osculatur cariem munus illum, illa vivit carie carisior".

Palliatae (Leucadia), vers 104: "Ei perii! viden ut osculatur cariem? num hilum illa haec pudet?" (*ap.* NONI MARCEL 21M).

Ulpià, Domici (Ulpianus, Domitius)

(Vulpianus) 5723.1.: "*predia [...] non solum ea que sunt in opidis, sed etiam stabula et alia meritoria in villis et in vicis*".

cita d' ULPIÀ no identificada.

Màxim, Valeri (Maximus, Valerius)

IX,

8246.1.: "Cum palmata veste"

9, 1, 5: "Metellus Pius...cum palmata veste convivia celebrabat".

Valla, Lorenzo (Vallensis, Laurentius)

946.1.: "*Arbor. A frutice differt et frutex ab arbore. Nam frutex est media magnitudine inter arborem et herbam*".

Elegantiae IV, 27 (ASC. f.63, c.4): "Arbor a frutice quomodo differat? Cap. xxvii. Arbor a frutice ita differt: ut frutex ab herba. Est enim frutex, qui ad iustam magnitudinem arboris non assurgit: & statura similis est multis herbis: sed non demoritur: neque aescit, ut herba: sed perennis est".

Varró, Marc Terenci (Varro, Marcus Terentius)

(ut Varro ait) 1596.2.: "*Urbs, vero dicta est [...] ab urbo; urbem autem inquit appellari curvaturam aratri, quod aratro designatus sit locus in quod Roma condita est*".

De lingua Latina 5, 143, 9: "Cippi pomeri stant et circum Ariciam et circ[o]um Romam. quare et oppida quae prius erant circumducta aratro ab orbe et urvo urb[s] es[t]".

5014.1.: "Quarum residit lingulace tractatores, tui iam nunc murmurantes dicunt".

Menippeae 381, 1: "quare residui lingulacae optrectatores tui iam nunc murmurantes dicunt: μωμησεται τις μαλλον η μιμησεται" (ap. NONI MARCEL 26M).

5221.1.: "*Usura, quod in forte accedebat impendium appellatum*".

De lingua Latina 5, 183, 4: "compendium quod cum compenditur una fit; a quo usura, quod in sorte accedebat, impendium appellatum".

(Varrone teste) 6440.3.: "*Penarium [...] que ad victum spectant*".

De lingua Latina 5, 162, 3: "Penariam ubi penus".

De lingua Latina 5, 147, 2: "haec omnia posteaquam contracta in unum locum quae ad victum pertinebant et aedificatus locus".

Virgili Maró, Publi (Vergilius Maro, Publius)

652.1.: "Maturate fugam".

Aeneis 1, 137

1186.1.: "Cithara crinitus Hiopas personat aurata".

Aeneis 1, 740: "Cithara crinitus Iopas personat aurata".

1395.3.: "Nec tacui demens".

Aeneis 2, 94

1584.5.: "Certum est in silvis inter deserta ferarum male pati".

Aeneis 3, 646: "cum vitam in silvis inter deserta ferarum lustra domosque";

Ecloga 10, 52: "certum est in silvis inter spelaea ferarum malle pati tenerisque".

2965.2.: "Urbem quam statuo vestra est, subducite naves".

Aeneis 1, 573: "Urbem quam statuo, vestra est; subducite navis".

3069.1.: "Tante milis erat Romanam condere gentem".

Aeneis 1, 33: "Tante molis erat Romanam condere gentem".

3832.1.: "Diis aliter visum est".

- Aeneis* 2, 428: "cedit et Rhipeus, iustissimus ussus qui fuit in
Teucris et servatissimus aequi (dis aliter visum)".
- 4807.1.: "His lacrimis vita damus et miserescimus ultro".
- Aeneis* 2, 145: "his lacrimis vitam damus et miserescimus ultro".
- 5064.1.: "Procacibus austris".
- Aeneis* 1, 536.
- 5305.1.: "Circumstant anime dextra levaeque petentes".
- Aeneis* 6, 486: "circumstant animae dextra laevaue frequentes".
- 5556.1.: "Imposuit regina manum".
- Aeneis* 7, 573: "Imponit regina manum".
- 5722.2.: "Grates persolvere dignas non opis est nostre".
- Aeneis* 1, 600.
- 5725.2.: "Ante diem clauso componet vesper Olympo".
- Aeneis* 1, 374.
- 5924.1.: "Et mulcere dedit fluctus et tollere vento".
- Aeneis* 1, 66.
- 6451.1.: "Tum victu revocans viros".
- Aeneis* 1, 214: "tum victu revocant viris".
- 6797.1.: "Distulit in seram comissa piacula mortem".
- Aeneis* 6, 569.
- 6800.3.: "Fulgent gemalibus altis aurea fulcra thoros".
- Aeneis* 6, 603-604: "lucent genialibus altis aurea fulcra toris,
epulaeque ante ora paratae".
- 6994.2.: "Semina vidi equidem multos medicare serentes". [...]
- Georgica* 1, 193: "Semina vidi equidem multos medicare
serentis".
- "Et senibus medicantur anhelis".
- Georgica* 2, 135.
- 7692.7.: "Subiit cari genitoris ymago".
- Aeneis* 2, 560: "Subiit cari genitoris imago".

8272.1.: "O Melibee, deus nobis hec otia fecit, nanque erit illa mihi semper deos, illius aram, sepe tener nostris ab ovilibus imbuet agnus. Ille meas erare boves, ut cernis, et ipsum ludere que vellem calamo permisit agresti".

Ecloga 1, 6-10: "O Meliboee, deus nobis haec otia fecit. namque erit ille mihi semper deus, illius aram saepe tener nostris ab ovilibus imbuet agnus. ille meas errare boves, ut cernis, et ipsum ludere quae vellem calamo permisit agresti".

8874.1.: "Optata Troxes potiuntur arena".

Aeneis 1, 172: "egressi optata potiuntur Troes harena".

8981.1.: "Dii in".

Aeneis 7, 259: "Di nostra incepta secudent".

9432.1.: "Hinc me digressum vestris deus appullit oris".

Aeneis 3, 715: "Hinc me digressum vestris deus appulit oris".

9577.2.: "Compulerat que suas ille sub amena capellas".

Ecloga 7, 2: "compulerantque greges Corydon et Thyrsis in unum, Thyrsis ovis, Corydon distentas lacte capellas, ambo florentes aetatibus".

9617.1.: "Corpora curamus fessos, sopor irrigat artus".

Aeneis 3, 511: "Corpora curamus, fessos sopor inrigat artus".

9641.1.: "Forsan et hec olim meminisse iuvabit".

Aeneis 1, 203.

9845.1.: "Illiricos penetrare sinus".

Aeneis 1, 243.

9847.1.: "Scilicet his superis labor est ea cura quietas sollicitat".

Aeneis 4, 379: "Scilicet is superis labor est, ea cura quietos sollicitat".

(Virgilius) 10022.1.: "Insere nunc, Melibee, piros".

Ecloga 1, 73.

10026.1.: "Quando quidem molli consedimus herba".

Ecloga 3, 55: "Quandoquidem in molli consedimus herba".

11528.3.: "Ut vidi". [=11528.4., 12106.1.]

Ecloga 8, 41: Ut vidi: ut perii, ut me malis abstulit error".

(*apud eundem*) 11528.4.: "Ut vidi, ut perii". [11528.3., 12106.1.]

Ecloga 8, 41: "Ut vidi: ut perii, ut me malis abstulit error".

12097.1.: "Accipe daque fidem".

Aeneis 8, 150.

12106.1.: "Ut vidi, ait perii, ut me malis abstulit error". [11528.3.,
11528.4.]

Ecloga 8, 41: Ut vidi: ut perii, ut me malis abstulit error".

III,

1173.1.: "Longeque ignotis exulat oris".

Georgica 3, 225: "Longeque ignotis exsulat oris".

IV,

11515.3.: "Arma acri facundia viro nunc vestribus usus nunc
moribus rapidis".

Aeneis 8, 441: "Arma acri facienda viro. Nunc viribus usus, nunc
manibus rapidis":

V,

7263.1.: "Quem candida Dido esse suis dederat monumentum et
pignus amoris".

Aeneis 5, 571: "Quem candida Dido esse sui dederat
monumentum et pignus amoris".

IX,

5926.1.: "Structure calibum et fornicibus ignis hanclat".

Aeneis 8, 421: "stricturae Chalybum et fornacibus ignis anhelat".

X,

2145.1.: "Solam iram perfidus ille te colere archanis etiam tibi credere sensus".

Aeneis 4, 422: "Solam nam perfidus ille te colere, arcanos etiam tibi credere sensus".

5343.1.: "Irritata que virum telis voceque lacescit".

Aeneis 10, 644: "Inritatque virum telis et voce lacescit".

XI,

4741.10.: "Dum trepidant id, hasta Tego per tempus utrumque".

Aeneis 9, 418: "Dum trepidant, it hasta Tago per tempus utrumque".

Aeneis,

I,

(*Eneydos*), 2145.1.: "Longius et satorum voluens archana movebo".

Aeneis 1, 262: "Longius et voluens fatorum archana movebo".

2819.1.: "Cui mater media sese tulit obvia silva".

Aeneis 1, 314.

4496.1.: "Ex auro corpus vendebat Achilles sequens impingeret agmina muris".

Aeneis 1, 484: "Exanimusque auro corpus vendebat Achilles. Tum vero ingentem gemitum dat pectore ab imo";

Aeneis 5, 805: "Cum Troia Achilles exanimata sequens impingeret agmina muris, milia multa daret leto".

4197.9.: "Molirique arcem et manibus subvolvere saxa".

Aeneis 1, 424.

III,

3859.1.: "Prestat Trinatriis metas lustrare Pachinni".

Aeneis 3, 429: "Praestat Trinacrii metas lustrare Pachyni".

(Virgilius) 4197.3.: "Et manibus molitur habenas".

Aeneis 12, 327.

IV,

2423.1.: "Pendetque iterum narrantis ab ore". [=2566.1.]

Aeneis 4, 79

2566.1.: "Pendetque iterum narrantis ab ore". [=2423.1.]

Aeneis 4, 79

(Enedios) 4197.2.: "Nec super ipse sua molitur laude laborem".

Aeneis 4, 233

5016.5.: "En age, segnis rumpe moras".

Georgica 3, 42.

8695.1.: "Athlantis duri celum qui vertice fulcit".

Aeneis 4, 247: "Atlantis duri caelum qui vertice fulcit".

X,

2144.1.: "Ultricesque sedent in limine Dire".

Aeneis 4, 473.

XII,

6797.1.: "Duc primas pecudes et prima piacula sunt".

Aeneis 6, 153: "Duc nigras pecudes; ea prima piacula sunt".

Georgica,

5016.5.: "Ignavum fucos pecus a presepihus arcent".

Georgica 4, 168.

I,

4221.2.: "Quid faciat letas segetes".

Georgica 1, 1: "quid faciat laetas sagetes".

II,

4513.2.: "Tellurem Borea rigida spirante moveri".

Georgica 2, 316: "Tellurem Borea rigidam spirante movere".

III,

1930.1.: "Vestesque rigescunt indute".

Georgica 3, 363.

11515.1.: "Nam nec erat coriis usus".

Georgica 3, 559: "Nam neque erat coriis usus".

11529.6.: "Nec minor usus erit".

Georgica 3, 306.

IV,

2573.6.: "Observans implumis detraxit quantum comodum fuit".

Georgica 4, 513.

10000.1.: "Immunisque sedes aliena ad pabula fucus".

Georgica 4, 244: "Immunisque sedens aliena ad pabula fucus".

X,

2144.1.: "Priusquam dira per cautum serpant contagia vulgus".

Georgica 3, 469: "Priusquam dira per incautum serpant
contagia vulgus".

**4.7. DOCUMENTS SOBRE
EL TRACTAMENT
INFORMATITZAT DEL
TEXT**

4.7.1. CODIFICACIÓ GENERAL

A. Caràcters de puntuació.

1. ,
2. ;
3. . Supleerts sense indicar-ho en alguns casos¹.
4. :
5. ... Supleert sempre sense indicar-ho².
6. || Obrir admiració.
 | Tancar admiració.
7. ?? Obrir interrogació.
 ? Tancar interrogació.
8. x41 Punt d'abreviatura.

¹ Vegeu 2.3.1.2..

² Vegeu 2.3.1.2..

B. Diacrítics.

9. / Accent agut (abans de la vocal).
10. \ Accent greu (abans de la vocal).
11. ^ Accent circumflex (abans de la vocal).
12. ~ (ASCII 126) Dièresi (abans de la vocal).

C. Caràcters alfabètics especials.

13. [Ç (ce trencada)
- 14.
- 15.
16. 1 Punt volat de la ela geminada: L1L = l·l.

D. Caràcters modificadors.

17.) Majúscula de noms propis (en l'original i en l'eixida).
(xca Nom propi escrit en majúscula en l'original però en minúscula en l'eixida.
18. xccc Forçar minúscula després de : ? |
(xccc Minúscula després de les puntuacions en l'original només.
<xccc Minúscula després de les puntuacions en l'eixida només.
19. x70 Lletra majúscula informal (no de nom propi).
(x70 Majúscula informal (sense ser nom propi o anar darrere de puntuació) en l'original només.
<x70 Majúscula informal (sense ser nom propi ni anar darrere de puntuació) només en l'eixida.
--@x70A Canvi de lletres inicials de mot.
20. xca Nom propi escrit en minúscula.
(xca Nom propi escrit en minúscula només en l'original.
21. xcb Caràcter volat. Exemple:)MxcbA = M^a

22. < Davant de tot aquell signe (lletra, puntuació que NO apareix en l'original però SI en l'aixida.
 <xcc cf. abans <x70 id.
 <((Introducció de parèntesis no presents en l'original.
23. (Davant tot aquell signe (lletra, xifra, puntuació o codificació) que sí apareix a l'original, però no en l'eixida.
)(xca cf. abans.
 (xcc id.
 (x70 id.

E. Seqüències lògiques o gràfiques.

25. ((Obrir i tancar parèntesis.
 @<((__is<((@ Marca de flexió nominal o verbal.
 <((cf. abans.
26.)) Obrir i tancar claudàtors.
 &))A1R1))& Marca de referenciació externa (foliació, paginació i columnació).
27. " Cometes (inici i fi). Reservades només per a les cites d'autors citats explícitament.
28. "" Cometes angulars (inici i fi).
29. _ Guió de frase explicativa (inici i fi).

30. ----- Títols o subtítols (inici i fi).
 ---@x70A x70B@-- Canvi de lletres inicials de mot.
31. _ Guió inicial de diàleg (davant: blanc sempre).
 —Només en el compost: @<((_ is<((@ =
 introducció d'informació flexiva.
32. x70 Mot analitzable (davant i darrere) d'una llengua al
 tipus de llengua tipificat: gran=català; petit=llatí.
33. ** Marca del text llatí (inici i fi).
34. @ Text no analitzable (inici i fi).
 Usos: -Números.
 -Lletres soltes o d'abreviatures no desenvolupades.
 -Marques flexives: @<((_ is<((@.
 -Marca de canvi de lletres inicials: ---@x70A
35. xff Restitució d'un oblit en l'original (inici i fi). A
 rellegir en l'eixida com a claudàtors: []. Usat
 regularment per a les caplletres buides.
36. * Abreviatura desenvolupada (inici i fi).
 (* * Abreviatures sobreres.
 <* * Lletres sobreres.
37. x22 Seqüència de mots en cursiva (inici i fi).
 (No utilitzat. Possible utilització per a altres tipus de
 lletra).

38. **x33** Seqüència de mots en negreta (inici i fi).
 (Id. anterior).

F. Versos i marques de referència externa

40. **@/@** Canvi de columna (fora de mot) (correlacionada amb
 pàgina i full).
41. **@/N@** Canvi de columna dins de mot. N = nombre de lletres
 del mot (inclosos els signes de puntuació adjunts).

G. Signes de relació entre les formes.

44. **+** Apòstrof (elisió normativa) d'un mot proclític
 (davant).
45. **↯** (ASCII 170) Apòstrof d'un mot enclític (darrere).
46. **-** Guionet de pronom enclític.
47. **_** Guió de mots composts.
48. **x71** En comptes del blanc entre els mots de seqüències
 estereotipades: Ax71PRIORI, etc.
49. **x72** En comptes del guió entre mots relacionats.

50. = Entre mots escrits junts en l'original però a separar en la versió d'eixida.
51. | Punt volat (elisió no-normativa) de mot proclític (col.locat davant): QU|ELL : qu.ell.
52. # (ASCII 35) Punt volat de mot enclític (postposat): ques llave: QUE#S LLAVE : que.s llave.

H. Caràcters identificadors del format.

53. **x44** (=final de línia). Usos:
 —Separació de diferents entrades dins el text llatí.
 —Separació de diferents línies gràfiques en el pròleg i l'epíleg.
54. **x55** No usat.
55. **xee** (final de pàgina). Usos:
 —Separació de diferents entrades del text català-llatí.
 —Separació dels diferents blocs d'escriptura en l'epíleg.
60. **x11** (final de capítol). Usos:
 —Separació de blocs del *Liber*: Pròleg, Cos del diccionari, Epíleg.

63. **x05** Indicació de referència del suport de gravació al principi del disquet (inici i fi).

4.7.2. REPRODUCCIONS FOTOCÒPIQUES
DE LES ETAPES DE LA
INTRODUCCIÓ I CORRECCIÓ
INFORMÀTICA DEL TEXT.

**4.7.2. A) MOSTRES DEL TEXT DE LA
INTRODUCCIÓ ORIGINAL.**

x05LIBERITATIANTRAHEM. INTRODUCTO SUENT SUOVI MAGNETIC. DISQUEI RUM. (x05571A1R)) & **) IOHANNES(71) STELIANUS (FFRANCO(7) ACBENI B...
NEDECINE@/x0ee PROFESSORI EXIMIO(.(. SALUTEM* FLORI*MAM* DICIT.@/x0ee x1f0x1FUM SEPE NECUM REPUTAREM<. VIR SAPIENTISSIME<. ERGA RE=ND
ICENOI FACULTATIS PRAECXSSITAE/0ee TE FLURIMO FLORI STUPIO(.(. (x0cNATUS (QUAN*TIUM VIR ELOQUENS INTER ALIOS DICTOS HONORE PROSLAMITURE
/8@x0ee MAXIMO*UE* ADMIRATIONE DEFRETUR(.(. (x0f)*SI (XU)*DEM CUM ELIOS ORARE AUT LOQUII@/0ee IPSI CONSPICIMUS AB ILLODUM* ORE PENDERE
VIDEMUR(.(. QUO STUDIO BENE=DICENDI AFFECTUS@/x0ee A=ME SEFENUMERO FELLAGI TASTI (VUT NONNUILA BENE=DICENDI PRAECERIA LATINA@UE* DECUME
NTA ACCOMODATA@UE*/5@x0ee VERRA TIRI EXCEPPE VELLEM(.(. (x0cQUIRUS LATINITATEM HANC NOSTRAM* INSULSAM CASTIGARE LIMAR@UE*/x0ee VA
LLNES(.(. IPSE VERO CUM NECUM COSITAREM TUI ERGA ME IN VALLITUDE PRESTANDA BENEFICIORUM** CUMULUM**@/5@x0ee MAXIMUM ACCOPISE(.(. QUE MAXI
MA QUIDEM EXISTUNT<. DECRE(U)VI TUE SATISFACERE VOLUNTATI. (x0cITAQ*UE*/@/x0ee NE TANTURUM BENEFICIORUM INGRATUS VIDEAR(.(. CUM PESSIMUM
* SIT VILIORUM (QMN*TIUM INGRATITUDOS. QUA*M*/@/x0ee QUI SEQUITUR TURPISISSIMUS FLAGITIOSISSIMUS OMNIUM HABERI DEBE(.(. CONSTITUI SATIUS A=DU
CTIS HANC@/x0ee MEAM INFANTIAM CARPI<. DUMQD TUE SATISFACIAM VOLUNTATI(.(. (x0cQUAM* TUAS REFELLERE RENUER@UE* PRAECES./@/x0ee IGITUR
CU*M* ALIQUANDO AB HAC NOSTRA FORNSI EXERCITATIONE DIUULNIS@UE* LABORIOS EXPLICITAS TUUM*/@/x0ee IN PROFESTIS DILUIS ALIQUID QUI NA
CTUS ESSE(.(. (x0cTU(U)VAHAT ME NONNUMUM*UAM* VICISIM ACCIPERE(.(. (x0cNUNC) (x0cAMAXSSRONEM(.(. @/6@x0ee (x0cNUNC) (x0cATERENTIUM(.(. (x0cNU
NC) (x0cACICERONEM(.(. (x0cNODO) (x0cAULUM*77) (x0cAGELIUM(.(. (x0cTUNC) (x0cMACKROBIUM(.(. (x0cNUNC) (x0cASERx55(U)VIUM@/4@x0ee CETEROS@UE*
ELOQUENTISSIMOS CODICES(.(. (VUT QUE IN TENERA ETATE DIDICERAM HAUD A=MENTE EXCI*SSDERENT@/6@x0ee MEA. QUOS INTER=LEGENDUM(.(. (x0cNON
NULLA YMO FLURIMA CONSPICIAM SIMONINA LUCULIN*55TAS@UE*/6@x0ee ORATIONES(.(. (x0cITA LATINE(.(. (x0cSI PROPRIE AD COTIDIANUM SERMONEM
M NOSTRUM ACCOMODATAS(.(. (x0cPRESERx55TIm@/3@x0ee IN HIS QUE IN LUDIS GRAMATICE DIDASCULORUM DISCIPLULORUM@UE* ORE TRACTANTUR<. DICANTUR
LAX55TINE./5@x0ee EAM=OPREM DECRE(U)VI PER LITTERARUM ELEMENTA IN ORDINEM ILLA REDIGERE ET PER MATERNAM LINGUAM@/4@x0ee PRESENTIM ACCO
MODATAM DITIONEM AUT VERBUM IMMEDIATE LOCARE (VUT POTIUS ILLUD INX55(U)QVENIRE@/6@x0ee POSSIMUS(.(. CUM MEMORIA NONNUMUM*UAM* QUE DICERE
VOLUIMUS (QUAM*FRITHUM NOBIS ILLA SUPX55DITENTE/6@x0ee. QUE NISI OPINIO NE FALLIT ALIQUID ADIUMENTI ERUNT ALLATURA ILLIS QUI INSULSA BARR
AR@UE*/@/x0ee ORATIONE LOQUIN*TUR(.(. (VUT CUM AD EXTEROS LITTERAS DEMUS NOS OMNI*N*O LITTERARUM* INSCIOS ESSE POTENT./@/x0ee ITAQ*UE
* EIS) HUIO I*FM*POR*) FINIS PROSCRIBI NON VALEAT(.(. (x0cCUM INTER=LEGENDUM* SEMPER ADDI POSSIT(.(. STATU LA@/x0ee QUE IN HOC VOLUIM
NE(.(. (x0cCONGESSI AD TE DARE TUOQ*UE* NOMINI D*E*DICARE(.(. ADEO (VUT SIT QUDDAM MEI ERx55GA@/2@x0ee TE ARGUMENTUM MEMORIS BENEFICI(J)I
. TUM QUA EX TUO NOMINE HUIO OPER) ALIQUID ACQUISIT@55TIS@/3@x0ee ADI(J)ICIETUR(.(. (x0cQUOD NON MINIMO ERIT ADIUME*N*IO. ET=ENTIM QUI I
LLUD AD TE DESTINATUM LEGENT PROCULOUBIQ@/8@x0ee EXISTIMABUNT ALIQUID GRA(U)KITATIS SIRI INESSE QUOD FUIT DIGNUM NOMINE TALIS VIRI. SUX55
SCIPISE@/7@x0ee IGITUR EQUO ANIMOS. (VUT SOLIS(.(. POSTQUAM* REFERENDI BENEFICI(J)I SURLATA EST FACULTAS. EXILIS QUIX55DENE/3@x0ee RES E
ST(.(. (x0cSED TUA QUE IN ME EST BENI(U)KOLENTIA REM PAR(U)QVAM MAIOREM REDDET TUA EXISTIMATIOX55NE@/2@x0ee(.(. (x0cPRESENTIM CUM AB HOMINE TI
RI DEDITISSIMO PROFICISCATUR. TU IGITUR EA LIGES(.(. (x0cCETERIS@UE* CU*55PIAM@/4@x0ee FACIES(.(. (x0cSI MODO TIBI DIGNA VIDERUNTUR ET I
N MANUS EXEANT ALIORUM. VALE(.(. MEI MEMOR(.(.) (x0cVALENTIE<./@/7@x0ee NOMAS IANUARI(J)I(.(. ANNO (x0cNDI *LESIMO* @CCCLXXI(J)I@.x0ee**X11 &))
AIV) & @)) EN BLANC) &) A2R1)) & @) ----- @A RE----- x1f0x1F8 MAC(C)OR LIBERTAT. **LIBERTUS
) .**x0ee AB IOTA DILIGEN*CIA. **OMNI DILIGENTIA.x44 ACCURATE.x44 MANIBUS PEDIBUS@UE*. **x0ee ABANS DE AQUEST TEMPS. **ANTE HAC.**x0ee AB A
) MOR. **CUM GRATIA.**x0ee AB AQUEST PACTE (QUE* NO VINGA EN MANS DE ALTRE. **HAC LEGE (VUT IN ALTERIUS NON P*ER*(U)QVENIAT MANUS.x44 EA LE
) GE.x44 HUC PACTO.x44 EX(X)GA TAMEN CONDITIONE.**x0ee AB QUANTA PASSI/O. **QUAM MISERE.x44 QUAM PERDITE.**x0ee ABANS QUE. **PRIOUS@UAM*.x44
) ANTEQUAM*.x44 POTIUS=QUAM*.x44 PRIDIE=QUAM*.x44 POTIUS.**x0ee AB ARTE. **OPORTUNUS.x44 APTUS.x44 IDONFUS.x44 CON(U)QVENTIENS.x44 COMODUS.**
) x0ee AB VANIMO REPOSAT. **OCIOSO ANIMO.**x0ee AB TANIG EFFECTE. **TANTUPERE.**x0ee AB RE(U)QVERENCIA PARI ANI. **PACE VESTRA DIXERIM.**x0ee AB
) TE A=VALIAR. **PUSILLIS.**x0ee AB LICENCIA O VOLUNTAT TUA. **PACE TUA (VUT FIAT.**x0ee AB ALEGRA CARA. **LIBERAI PACTE.x44 HILARI VULT
) U.**x0ee AB ENGAN. **DULO MGLU.x44 ERUDITUS.**x0ee AB PRUDENCIA HO HA FEI. **ASIU REM TRACTA(U)KIT.**x0ee AB ASIPRES LICAMS. **HISERIS NOU
) IS.x44 DURIS MODIS.**x0ee ABU*N*DA*N*TIME*N*EI DQ*N*AR O QU*TEN*IR. **SUPPEDITARE.x44 SUPPETERE.x44 SUMMINISTRARE.x44 SUPERARUNDARE.x44 SUB
) SER(U)QVIRE.**x0ee@/8@ &)) A2R2)) & AB PQQUES PARALIS O DIRVE. **PAUCIS CARO.x44 PAUCIS ABSOL(U)QVAM.**x0ee AB GRAN* MOLVESTIA HO PORTVA. **E
) GRE TULIT.**x0ee AB VESTIDURA ESQUINIADA. **PANNIS OBSTITA.**x0ee²² AB GRAN DILIGENCIA. **SEDULO.**x0ee AB AQUESTS HULLS. **HISCE OCCULIS.**x0
) ee AB GRAN SPORTE. **MAGNO CONATU.x44 MAXIMA ANIE*M* VEHEMENTIA.**x0ee AB EFFECTE. **RE=IPSA.**x0ee AB MOLIT TREFALL. **DURITER.**x0ee AB ELL
) ME ACONSULF. **IN EO NE OBLECTO.**x0ee ABILITAT. **POTESTAS.x44 ABILITAS.**x0ee A BONA HORA VENS. **OPORTUNE TE OFFERS.x44 OPTIME AD(U)Q
) ENIS.**x0ee AB QUINA CARA PORVE TORNAR LI D(U)QVANTQ? **X7QUO REDIBO ORE AD EAM**x0ee ABAXAR O INCLINAR. **ADEUORE.**x0ee ABUNDANTENT.
) **AFFATIM.x44 CENTURIATIM DICTUM* EST HARUNDA*N*TER ET COPTIOSE.**x44 OPIPARE.x44 ABUNDE.x44 AFFLUENTER.x44 COPTIOSE.x44 FACUNDE.x44 UBER
) AR.x44 UBERRIME.**x0ee ABUNDANCIA. **LUXUS.x44 AFFLUENTIA.x44 OPULENTIA.x44 COPTIA I*N* SING*U*LARI (VUT DICE*N*DI COPTIA.**x0ee ABUNDANT.
) **ARUNDANS.x44 POLLENS.x44 AFFLUENS.**x0ee A BONA FEI. TU EST EMBRIACH. **PERPOL TU NON ES SORRIUS.**x0ee AB CARA DEMUDADA. **CONTINACIU V
) ULTU.**x0ee ABSTINENT O CONSER(U)QVADOR. **PARCUS.x44 ABSCENTUS.x44 ABSTINENS.**x0ee ABANS FONCH FET OQUE* NO DIT.@/8 &)) A2R3)) & **OCLENTUR
) A O*MIN*IA IMPERIU ERANI.**x0ee AB B(A)CK(OR)CAN PLACER. **MAXIMA VOLUPTATE.x44 MAXIMA EXULTATIONE.**x0ee AB AL*E*GRA CARA ANXA A A MORTI. **ALA
) ORI VULTU EXITUM SUUM ACCESSIT.**x0ee AB FORT O AB GRAN VANIMO. **CONSTANTI ANIMO.x44 PRESENTI VIRILLO*UE* ANIMO.x44 FORTI ANIMO.x44 GUID
) NTI ANIMO.x44 MAGNANIMITER.**x0ee AB QUANTA ASTUCIA. **QUANTA CALLIDITATE.**x0ee AB VEU PIADOSA O DOLOROSA. **QUERIBUNDA VOCE.**x0ee ABIE
) A CHIN*SELLAR. **APTUS.x44 AD CONSOLANDUM* ACCOMODATUS*.x44 INEPTUS.x44 LOONEUS.**x0ee ABOLIR. **ABOLERE.x44 IRRITARE.x44 DELERE.x4
) 4 ANTIQUARI.x44 ARROGARI(.(. (VUT(.(. ARROGATUR LEGI(.(. I=O EST*(. (QUOD) IDOLA TUR PRORSUS.**x0ee ABUNDE. **ABUNDARE.x44 SUPRA MODUM A IUDU
) ESSE.x44 EXUPERARE.x44 AFFLUERE.x44 EXUNDARE.x44 COPTIAM MAGNAM HABERE.x44²⁵ BOCA LI HA(U)QVIA ANOMAN. **VI(U)QVA VOCE SIRI CONSERAI.**x
) x0ee AB LOS HULLS TURTIS. **HLLIS OCCULIS.x44 OBI IUDIS OCCULIS.**x0ee AB DUBITIA. **LEPTIDE.**x0ee ABELFRALS. **ALIASRE.x44 HERBIS. LI SU
) NT A(U)QVES OQUE* COMEDUNT APES ET SUN*IT HARE*N*TES PENNAS VIRTUAS.**x0ee AB TA BONA LICENCIA. **TUA BONA VENTA PETO.**x0ee AB NYA APTARA
) . **GLADIATORIO ANIMO.**x0ee AB GRAN CONTINUACIU. **MAXIMA ASSIDUITATE.**x0ee ABUNTAR. **OPTESTARI.**x0ee AB ERANS CRISIS. **ELATIPIBUS V
) ERAS.**x0ee AB LOS PHIS D(U)QVANT.@/8 &)) A2V1)) & **PRIMTORCUS PEDIBUS.**x0ee AB CONFIANCA. **CONFIDENTUR.**x0ee AB DEMERANS OITUS. **CU
) M IUDIS@BI ANCTIS.**x0ee AB GRAN* ROSAR F SENSE PARO. **AUDACES ET OBERPIDE.**x0ee ABSTINENT. **ABSTINENS.x44 CONTIENS. ABSTINENTIBU

CONFIDANTIA. **FIDENTIUS. x44 CONFIDENTIUS. **ce ab lo cap descubert. **APERTO VERTICE. x44 NOBITO CAPITE. **ce ab tanta
IA PARLANT. **RONA VENIA DIXERIN. x44 PACIF VESTRA LOQUAR. **ce ab enganusus affalaxs s'zo estada enbãñada. **BLANDITI (JUS CALLIDIS CAPTA
SUM. **ce ab GRAN CUYTA O DILIGENCIA O HE FET. **INSTANTISSIME EGI. **ce ab LA CARA CUBERTA E AB (KUN CAPELL DE SOL AL CAPS, AB UNA O)
STELLA EN LO RRAD VAN PER LA CIUTAT LES DONES A=FER-SO A=LES CASES DELS ENAMORATS. **PILEO CAPITI IMPOSITOR, URE FACIE VELATUR, GESTANTE
S DISTAN IN IRACUNDI PRO=ELORUM DOMUS AD SUBSIGITANDUM. (ccce MULIERES ADEONTI. **ce ab molta molveria. **ERIE. x44 MOLESTI. x44 INDOLE.
**ce ab MOLTES PARAULES. **PROLIXO SERMONE. **ce ab omnia. **DETESTARI LUXURIAM. x44 EXECRARI. x44 MALEDICERE. x44 ARGUMENTARI. x44
4 DEITERARI. x44 ANQUERERE. x44 IMPRECARI. **ce ab tanta diligeñcia hã(ukvia CERQUI). **TANTO STUDIO QUÆSERAT. **ce ab VANIDU INDOLE.
** ANIMO INDIRATO. **ce ab LOS DITS HO MOSTRA(UKVA. **DIGITIS EXPRIMERAT. **ce ab LA BOCA (KUBERTA. **ORE PROFUTULO. **ce ab OMNINANT LOS
VICIOS E LOHANT LES VIRTUTIS. **VITIA DETESTANS ET VIRTUTES VERO COLLAUDANS. **ce ab GRAN INSTANCIA. **INSTANTIUS. **ce ab GRAN BUDYACTA
O GORAR. **CONFIDENTER. **ce ab AQUESTA RESPOTA ANANSYA LA IRA DEL PRINCEP. **HOC RESPONSO IRAM PRINCPIS FLEXIT. **ce abSENTAR O PAR
TIR-SE PER DI(UKVORIT). **ASCENDERE. I'D EST, PER DI(UKVORCIUM DISCENDERE. **ce abSENTAR O ANAR-SE-N. **ADDUCE(UC; UK; ADUXT ME A U
(UKVITATE. **ce abANS DEL DIA. **ANTE LUCEM, DICINUS(. (ccsi OULUCULUM VOLUINS SIGNIFICARE NON ANTE DIEM. x44 NON ANTE DIEM SIGNIFICAT
ANTE TEMPUS. (ccpRETEROQUAM* SI DE CERTO DIE LOQUATUR, UT ANTE DIEM DICINUS*. **ce ab (KUTILITAT. **NON INCONUDE. x44 (KUTILITER.
**ce abASTENIR-SE DE NO MENJAR CARN. **ESU CARNIUM SE ABSTINERE. **ce ab OMNINATIO. **ARGUMENTUM(UC. @(((UK(UC(UC. x44 ARGUMENTUM. x44 E
XECRATIO. x44 DETESTATIO. **ce ab FACIENCIA PUXA(. (ccchUIK. **EQUA MENTE POSSIM AUDIRE. **ce ab DE (KOUNIS REFRENACUKVA LA TASC/I(UKVIA
DE LA CARN. **FASCI(UVIAH CARNIS REFRENAT TETUN(CKIS. **ce ab LOS CAPS ENRENATS. **VICTATIS COMPTISSIUC* CAPTIVUS. **ce ab LO CULI
ELL ARRANCAT VERGUZE DE(UKVZES MI. **E(UKVAGINATO ME CEPIT PETERE GLADIO. **ce ab LO TREBALL E LA FOR NÓ RIDEH PARAR. **CUM PARARE ET I
ENURE LINGUA BALUTTI. **ce abAUESSA. **OBBATISSA. x44 ANTISA. **ce ab LA CARA DEMUDADA. **COMMUTATO VULTU. **ce ab AQUEST PARAR LO SCA
KN/I. **RUIUSCE=HUT DICTIS LUSIT. **ce abANS QUEHNS ME ANEM DE* AL/I. **ANTEQUAM* HINC RECEDANUS. **ce ab (&)A3R1)) & ABANS DEL RIB
MEYEREN (KUNA TESCHA O TROCET DE PA. **ANTE POTUM PARTICULA PANIS OILATA EST. **ce ab STOPA E LANA. **STIPA ET LANA ADDICTIS. **ce ab LO
S HULLS LAGANUSOS. **OCULIS LIPPIS. **ce ab CAPELL AL CAP. **BIRETO CAPITATE. **ce abANS QUE FUSSEN PASSATS TRES MESOS. **ANTI(UKVAH) DE
ES EXISSENT MENSES. **ce ab (KINA CARA FELLONA. **PICI VULTU. **ce ab MOLTES PARAULES EXALIA(UKVA LO SANT. **MULIS VERBIS EXTOLLEBA
T SANCTUM. **ce ab LO NAS MOLT LONCH. **NASO ORLUNGO. **ce ab TAL INTENCI/O. **EO CONSILIO. **ce ab GRAN VEU CRIDAYAS. **MAGNA VUCE CLAM
ARET. **ce ab LOS QUALS FES A=SON PLAER O AX/I COM VOLIA. **QUIBUS REM SUAPTE MODO CONFECERET. **ce ab PARAULES VULGARS DIX APERIANT O
CLARAME*NXI RUL=U HA(UKVIA FET A SA GERMANA. **VULGARIBUS VERBIS DIXIT APERITE SOROREM SUAM COMPRESSISSE. **ce ab BATALES UDE=NNAS
BATALAREN O COMBATEN EN L'AYRE. **ACUERUS INSTRUCTUS IN FURE ACRIETER PUGNARUNT. **ce ab SONS E CANTS DE NIT LO DESPERTA(UKVEN FENT K
EMUR. **SUNO LI CANTU PRESTREMENTIBUS IN VIA A SOMNO SEPIUS EICITAMEN*). **ce ab TAL SPERANIA O CONFIDANCIA QUE LI DARIA LA SENTENCIA I*
ER* PART SUA. **EA SPE ET POLLICITATIONE (KUT PRO SENTENTIAM IUDEX FERRET. **ce ab ABUNDANCIA DE=LES COSES. **OPULENTIA RERUM. **ce abATO
I S=VES E FUGIT. **MERCATOR BONA DECOXIT ET FUGA SIBI CONSULUIT. **ce ab LO ALZE M=ESCALFE LES MANS. **CALORE ORIS ALGENTIS MARSU RUTU
CILLO. **ce ab LES DENTS DA(UKVANT FRENINT LA SQUERDA LA=Y TRAGUZE O=E*FORA.@/@ &)A3R2))& **SUMMIS DENTIBUS ACULEUM* MOROSUS PREHENSE
NS EDUXIT. **ce ab LES DENTS LA=Y ARRANQUYA. **DENTIBUS AD MORSAM E(UKVULSIT. **ce abRIGAT, O CUERTK, O VESTIT. **VESTI AMICIUS, CO
PERTUS VEL VESTITUS. **ce ab LES MANS PLEGADES E AGENOLLADA PREGA(UKVA A) (caD/EU. **IN=GENUBUS PROCUMBENKS ET MANIBUS AD) (caD/EU*
TENIENS PREGATA E*SI*. **ce abASTONEJAR O FARTAR DE BASTONADES. **FUSTI(KIARE. x44 FUSTE CEDERE. **ce ab molta diligençcia JOHANN FA LA
(KUTILITATEM. **ce abANS DE TEMPS. *
*INTERESTI(CUVE. **ce ab SES LETRES ME HA CRIDAT O DEMANAT. **IS ENIM ME SUIS ORNATISSIMIS LITTERIS AD SE DE(UKVOCA(UKVIT. **ce abANS O
E TRES DIES NON MUI PARTIR DE AC/I. **ANTE DIEM TERTIAM HIC MO(UVERE PEDIEM NON LICEI. **ce ab AQUELLA SANA INTENCI/O QUE NUMQUAM PAR
TIRA DE VOSALRES. **LO SANO CONSILIO (KUH A VORIS NUMQUAM DECEDEREM. **ce ab MOLT GRAN CINSILL. **CONSULTISSIME. **ce ab GRAN LABOR
. **PRECLARE, I'D EST, CUN MAGNA LAUDE. **ce abANS QUE FOS) (caROMA. **PRIUSQUAM* FUERIT (KURRS) (caROMA. **ce abEN QUE NÓ ZES O
E HA INTENCI/O NE CUSTUM DIR MAL COM*TRA ALG/UK, EMPERVO... **ETS) NUM* EST NEI NEQUE* ANIMI NEC MENTIS IN QUE*NRDAM* IN(UKVENIRI
K, TAMEN... **ce ab(UC, (ccr(UC, (ccc(UC, (ccd(UC, (cccE*E*CAETERA@. **DICUNTUR CARACTERES LITTERARUM*. **ce ab LOS HULLS EN TE
IRA FIYA DRACI/O. **DEFIXIS CONTINUE IN TERRA OCCULIS) (caDEUM ORABAT. **ce ab GRAN DESIG LOS DE) (caMETANYA SPERA(UKVEN LA VENSUDA O
EL REY. **MAGNA ERAT APUD BRITANOS (X7)REGIS EXPECTATIO. **ce ab GRAN DESIG.@/@ &)A3R3))& **CUPIDE. **ce abANS QUE MORZIS. **ANTEQUAM*
SUPREMO VITE DUES INCERTUS ATQUE* INRO(UKVISUS AD(UKVENTRET. **ce abDAYS LOS FILLS VI*US MOR/I. **AMBORIS SUPERTITIBUS LIBERTIS, V
ITA DICISSIT. **ce ab LA BARBA LONGA. **PROMISSA BARBA. **ce ab LOS CABELLS ARIDATS. **HORRENTI CAPILLO. **ce ab QUINA SPERANJA METJARIA
A ALTRI QUE SIA EN LA MATEXA MALALTIAK? **OVS SPE ALTERI MEDIATOR QUI ISE IN BURBU SIT? **ce ab OUTO DRUS MENDI? **CUM QVO CREDIT
AGENDUM ESSE TIRT? **ce ab CARA SENSE VERGONYA. **IMPUDENTI VULTU. x44 IN(UKVERECUNDO VULTU. x44 PROCACI VULTU. **ce ab BENIGNE ANIMO.
*LENI ANIMO. x44 BENIGNO AN*INRO. x44 FACILI AN*IMRO. x44 PERHUMANO AN*IMRO. **ce ab MALIGNO ANIMO. **FER(UKVICACI ANIMO. x44 INFERO
O AN*INRO. x44 FRATER(UKVO AN*IMRO. x44 INFORTUNO AN*IMRO. x44 INHUMANO AN*IMRO. **ce ab CERTA O CON(UKVENIENT PRO*MESA. **BOHA DU
NDITIONE PROMISSA. **ce ab QUE FACIES ALVO. **DUMMODO ISTUD AGAS. **ce ab GRAN CURA O DILIGENTI. **SUMMA CURA. x44 VEHEMENTI VIGILANTIA.
x44 INGENTI SOLLICITUDINE. **ce ab GRAN ZIMPETU O ESFORI ASSALTA LA TORRE. **OMNI CONATU ARCEM AGREDITUR(UC, (ccQUATIT(UC, (ccOPPUGNA
T. **ce ab INICENTS COLPS DEE* BOMBARDA LA DERROCA. **IACU IRECIURUS* LAPIDUM SPERICURUM DIRUIT EAM. **ce ab GRAN SOLITITUT E FOR
LA AQUELLS DIBES QUE* EREN EN DEFENSA DE LA TORRE SE APABELLI. **ADIBITIS VIRIBUS SUMMA CURA PARANTUR QUE FIRI PRESTIO SUNT. **
ce @ &)A3V))& ab ANS CRITS E SO DE TARGAS CRIDEN. **INGENTI CLAMORE ET TYFANORUM SONO VICES EDUNT. **ce ab GRAN ESFORI ORDENEN PER
ESTIGAT O FOSSA DE PART DE DINS DE LA CIUTAT EN DEFENSI/O DE AQUELLA. **TOTIS VIRIBUS VALLO ET FOSSA ET MUNITIONIBUS INTERIORIBUS TIRA
NEN IRECIURUS. **ce ab GRAN* ALEGRIA S'ZON REBOTS. **INGENTI AFLASU EXCIPIUNTUR. **ce ab GRAN DILIGENCIA PRO(UKVENIT APTA DE FIE
NSTI/O DE LA TORRE. **SUMMA CURA ARCIS DEFENSIONI CONSULUIT. **ce ab GRAN MATURITAT E MURKONESTIA ACOSTUMADA. **INGENTI MATURITATE OB S
E LA MENDI. **ce ab DE LA SIA ANODA CIA GERMA. **DUMMODO IRECIURUS ADIBUS FATEAT. **ce ab DIBIETI CONSILL AGEDA LA DEFENSI/O DE LA R

**4.7.2. B) MOSTRES DEL TEXT DE LA
PRIMERA REVISIÓ.**

58095873 Les quals coses yo declararia, mas tu les entens co*me* yo
Que omnia prosequerem si melius q*uam* tu viderem Que omnia co*m*memorare*m* nisi tu clarius
q*uam* ego intelligeres que omnia explicarem si ego apertius q*uam* tu cognoscerem

58105874 Les forces manquen
Vires deficiunt Membra cadunt Animus languet Animus co*n*trahitur Cedit animus Vires
enervantur Facultates minuuntur

58115875 Les altres coses entendre's de aq*ue*ll lo qual vendrà a estu
Reliqua tecum aget tabellarius* Cetera p*er* tabellarius*m* cognosces Alia omnia tibi nuncius
significavit Si qua restant ex alioru*m* sermonibus certior fiet

58125876 Les qual coses si tu les co*n*sideraras, tu trobaras q*ue* aq*ue*lles s/on ax/i com yo dich
que omnia si colliges vera e*ss*e existimabis que o*mn*ia si animadverteris recta esse conspicias que
omnia s*ponderabis, ita ut dixi, constare videbis que o*mn*ia si memineras me vera predicare
iudicabis

MADE
K3V3
LJHL
58135877 Les tues lètres me s/on estades molt gracioses
Iucundissime fueru*n*t mihi tue littere Amantissime tue littere amplu*m* mihi gaudii
attulerunt Ex tuis litteris magnam suscepi consolationem Magnam p*ro*fecto voluptate*m*
ex tuis litteris accepi Litteras quidem tuas incredibili alacritate complexus sum Sum enim
tuas litteras maxima cum amenitate osculatus Suavissimas semper tuas accipio litteras Tue
littere valde mihi graves elegantesq*ue*sunt

58145878 Les tues lètres m'an donat grand/issima consolaci/o
Summum me duce[m] tue littere redderunt Tue p*ro*fecto littere ad su*m*mam me letitiam adduxerunt Tuas
enim litterarum consolationem ad amplissimam future comoditatis spe*m* me adhortate sunt

58155879 Les tues gra*n*s virtuts e la nostra p*er*reta amicitia me totu[m] fer tota cosa p*er* tu
su*m*mus enim tuarum virtutu*m* splendor *e*t perpetuum meum d*e* nostri coniunctione iudicium
facit ut omnia pro te perficere debeam Insignis enim* tue probitatis excellentia *e*t incredibilis
meus erga te amor effecit ut omnia pro tuis tenear sustinere Maxima tuoru*m* studioru*m*
existimatio si perpetue nostre benivolentie co*n*iunctio facit ut me tibi omnibus rebus
totu*m* patefiam

58165880 Les tues insignes virtuts merexen pus tost labor que incitaci/o
Insignes tibi virtutes tue gratulationem magis q*uam* hestationem desiderant Eximia clarissimarum*
tuarum* virtutum amplitudo su*m*mis potius laudibus videtur celebrari debere q*uam* incitationem
desiderare Excellens virtutu*m* tuarum* prestantia magis exigit ut clarissima omnium
voce extollatur q*uam* ad maiorem accessionem inflamentur

58175881 Les tues lètres m'an donat gran molestia, mas no lo*n*jament
Non diu sed acriter tue nos supplicaciones cohercuerunt No*n* lo*n*ge q*ui*de*m* seu terrime
nobis insiderunt bellorum interminationes Non longo tempore sed acerbissima maloru*m* calamitate
oppressi sumus *e*t confecti

58185882 Legint les tues lètres me par parlar ab tu
Litteras contempla*n*s tecu*m* sermone habere videtur Quotiens litteras tuas contracto, tctiens
video te habere

58195883 Legides les tues lètres, tothom ne ha ores gran co*n*solaci/o
Lectis tuis litteris, magna omnium congratulatio co*n*secuta e*st Litteris tuis auditis
amplissima e*st* bonor*um* approbatio consecuta Explicata tuarum litterarum* sententia,
incredibilis est omnium officiorum letitie plausus exort*us*

LJEII=P

58575921 Les de*n*ts menudes e chiques q*ue* semblaven de vori
Dentes eburne=*e*t=i=parvuli in ordinem positi

TIMXENAT

58585922 Levat lo pu*n*y judicialment
Tru*n*care manu*m* publico iudicio

58595923 Les sepultures d'e*ls infa*n*ts pocs q*ui* no hajan complits quaranta dies no menaven 73suggrundaria73
Suggrundaria

58605924 Levat en alt
Tollere Virg*ilius*: "Et mulcere dedit fluctus *e*t tollere vento" Cicero, Philipicarum*,
li*bro* 70x70i: "Vel in celu*m* vos si fieri potuerit humeris nostris tollemus"

58615925 L/epcis o golosos
Lurcones dicti sunt a lurca*n*do Lurcare e*st* cu*m* aviditate cibi*m* sumere Lucilius,
Satyrar*um*, li*bro* 70v: "70Vivite lurcones, comedones vivite ventris"

O e. e

58625926 Les purnes q*ue* nixen del ferro com lo trauen de=la tornal Q pate*n*
Structure p*ro*prie scintille q*ue* de ferro ferventi exeu*n*t q*uod* a*utt*em* stricte emitant*ur*,
i*d=est*, celerit*er* aut q*uod* oculos sui fulgore p*re*stringant Virgili*us*, 70v70i70i70i70i:
"Structure calibu*m* *e*t fornicibus ignis hanciat"

58635927 Lexa estar aquesta tua fellonia
Omitte ista*m* tua*m* iracundia*m*

K4VI

58645928 Legi/o o una legi/o
Legio constat ex sex=milib*us* sex/centis

} 58655929 Levat lo cap
Obtruncare hominem

O e. s

58665930 Les altres coses te dir'a lo correu, car totes les coses no deuen dir per letres
Reliqua tu*m* coram ex isto nuncio cognosces, non enim omnia comitte*n*da sunt litteris

4 OB

} 58675931 Les quals coses, ax/i p*er* la brevitat del te*m*ps com encara p*er* les ocupacions mies,
al present no cur de recitar
Quas res, tu*m* q*ui* te*m*poris angustias tu*m* ob occupatio*n*es meas, in presentia missas
facio

58685932 Les tues letres s/on vengudes molt tardes o a pas d'e* tartuga
L*itte*re tue i*n*cessu testudi*n*eo use su*n*t

58695933 Lexa que casc/u regnas p*er* un any
Quibus regnu*m* annis vicib*us* habendu*m* reliquit

58705934 Les ciutats propinqües
Finitime civitates

Q 7ü

58715935 Lentiscle
Lentiscus 6Dci
Levades les dents e la le*n*gua

orig. bel

5936

**4.7.2. c) MOSTRES DEL TEXT DE LA
SEGONA REVISIÓ.**

- 2196 Com se fes de nit.
1 Cum iam tenebre texissent omnia.
- 2197 Condestable de gent de peu.
1 Peditum conductor.
- 2198 Com yo. t volgués scriure, car frare, alguna cosa.
1 Cum ad te, frater optime, scripturus non nihil essem.
- 2199 Coffre o caxa.
1 Capsa (-se), ubi aliquid reponitur; dicta quae capiat in se aliquid atque conservet. Capsa etiam dicitur mensura XII sestartiorum.
- 2200 Coch.
1 Popinarius. 2 Coqus.
- 2201 Cocha o cuynera.
1 Popinaria. 2 Coqua.
- 2202 Coqua de pasta.
1 Placenta.
- 2203 Cosa de forme, secha, bruta.
1 Scalar (-ris). 2 Ariditas. 3 Deformitas. 4 Turpitude. 5 Immunditia capitis vel barbe.
- 2204 Corrumpre o esverginar fadrines.
1 Sturpare. 2 Vitiare.
- 2205 Comprendre per pensament.
1 Assequi coniectura. 2 Consequor. 3 Comprehendo.
- 2206 Cosa mortal o pestífera.
1 Res funesta.
- 2207 Cobegrós de honor.
1 Ambitosus. 2 Cupidus honoris, inde ambitiositas, cupiditas honoris. 3 Ambities.
- 2208 Continència.
1 Continentia, es per quam cupiditas animi a ratione ac consilio gubernatur.
- 2209 Confortar o ésser com fortat.
1 Hortor, per aspirationem scribitur differentie causa, nam veteres hortato nomine differret; eius situm
Dicimus autem: Hortor filium tuum ad virtutem, tu autem a virtute dehortaris.
- 2210 Começar pau, treves o batalla.
1 Ineo; maximam enim gratiam atque elegantiam habet hoc verbum in eo, a quo participium iniens (-tis). Dicimus enim: Ineo fedus; in in eo bellum; in eo pugna; in eo viam, quasi ingredior et incipio. Ubi nota quod semper dicitur de re aliqua gravi et magna. Non recte dicimus: Ineo opus; in eo librum; in eo praedidum; in eo cenam. Hic sit initium quod est principium alicuius rei maioris ut initium libri. Initium orationis, quod aperte test Quintilianus, quod latine, inquit, principium vel exordi
- 2211 Conjunts o mesclats los hòmens ensemps.

1 Coiisse; ut: Inter se coiisse viros, hoc est, inter se coniunctos *e*t quasi comixtos.

- 2212 Com lo dia és prop.
1 Prope diem.
- 2213 Conèixer o entendre.
1 Cognoscere. 2 Dignoscere.
- 2214 Com en lo home per la edat totes les coses envelesque'n, sols lo enteniment és lo que torna jove.
1 Cum in hominibus omnia senescunt, solus intellectus est qui vetustate confectus repubescat.
- 2215 Consemblant o comcordant resposta.
1 Concors vel consentaneum responsum.
- 2216 Cosa hùtil e necessària.
1 Conducibile. 2 Necessarium.
- 2217 Comoure.
1 Conflare; ut: Turba diutissime perdurare cum plures multitudine benigne atque humane coluissent horum benivolentiam tibi conflaveris si neque iniurias illas patieris inferri, nec illatas aspernari videberis.
- 2218 Certa cosa és.
1 Exploratissimum est.
- 2219 Correcció de la vida.
1 Emendatio vite.
- 2220 Com yo volgués scriure, / la causa certa'ment és stada aque'sta que yo scrivís a tu, home doctíssim.
1 Quod cum ad te scriberem non homini vulgari *e*t privato, hec ipsa dicere intelligebam.
- 2221 Cosa no lloada per lo vullgo o poble o gent popular.
1 Reminime probabam vulgo.
- 2222 Comoviments de l'ànimo.
1 Animi irritamenta.
- 2223 Com fos cap d'e'l linatge e hereu de la casa, volien em forçave'n que prengués muller e que lexàs la cascedat.
1 Cum me quasi stirpem fui generis *e*t heredem familie, ad nuptias cohercerent, volebant ut pudicitiam perderem.
- 2224 Com fossen ve'n guts fins a la cova scura.
1 Cum iam ad latebras pervenissent.
- 2225 Cova.
1 Specus. 2 Latebra. 3 Antrum.
- 2226 Com ves que's trigava masa.
1 Cum videret moram trahere.
- 2227 Contam o diem la cosa axí com forch.

1 Rei ordinem pandimus.

2228 Costrè* r*yer o comoure los regnes.
1 Conquassare regna.

2229 Consumir o destruhir béns.
1 Alligurire bona cum quadam prodigalitate. 2 Devastare bona.

2230 Cosa que ja no-s'usa o practica.
1 Res absoleta. Absolo (-es), i*d-est*, ab usu recedere.

2231 Consentiment en qualsevulla cosa.
1 Assentio (-nis), i*d-est*, cò*r*sensus in qua libet re. 2 Assensus. 3 Assentio.

2232 Copiosament.
1 Affatim. 2 Copiosse. 3 Fecunde. 4 Opipere.

2233 Cortilló.
1 Andron, i*d-est*, locus domicilii ubi multi viri habitant.

2234 Condestable o home qui és capità de cent hòmens d* e* peu.
1 Centurio, i*d-est*, homo habens curam centum hominum.

2235 Concertar, cò*r*jungir o metre peu.
1 Confedero. 2 Coniungo. 3 Colligo. 4 Pace compono.

2236 Columna.
1 Cloquea.

2237 Concors o *con*querriment de gents de molts partides.
1 Confluo (-is), id-est, undique confinere.

2238 Cobrir o vestir.
1 Circumcicio, id-est, coperio v* e* l vestio.

2239 Comentari.
1 Commentarium liber est in quo nude capita rerum seu initia magis necessaria ponuntur.
Capit*ur* aliquando pro expositione auctorum, quod idem Servius *e* t Nigidius comentum augurandi Spero ita
ro preterito,
ut spero, a*r*i*m* e mortem tulit; ut: Facile, ut confido, eum labore* m* to
pro presenti, ut: Scribo rem, ut spero, non inutile* m* neq* ue* indigna* m*;
Laboro in re, ut cò*r*fido, non inutili.

2327 Crucifixi de fust.
1 Lignum crucifixum.

2328 Cridada en=la cà* m*bra a=part.
1 Avocata in= cubiculum m* clanculum m*./

2329 Cridà'l que vingués a=ell.
1 Ad se vocavit.

2330 Cridats o convocats los metges.
1 Adhibitis medicis.

2331 Cridà son fill a=mirar un fadrí qui tahia embriach en la carrera.
1 Filium ad tam verecundum m* spectandum vocavit.

2332 Cridar grans cri[T]s.
1 Exclamare.

2333 Crehent que fos alba.

4.7.2. D) MOSTRES DEL TEXT DE LA
TERCERA REVISIÓ

- 5492 Legides les tués letres, tothom ne pres grandíssima consolació e alegría.
 1 Lectis tuis litteris, magna omnium congratulatio consecuta est. 2 Litteris tuis auditis, amplissima est bonorum aprobatio. 3 Explicata litterarum tuarum sententia, incredibilis est omnium officiorum letitie plausus exortus.
- 5493 La cosa és axí.
 1 Sic enim res se habet. 2 Sic enim videtur. 3 Sic eam esse constat. 4 Hoc enim videre licet. 5 Sic enim res habetur. 6 Sic enim dicitur. 7 Sic equidem fertur.
- 5494 La cosa fa per tu o la causa és tua.
 1 Res quidem tua agitur. 2 Tuum enim negocium agitur. 3 Tuum enim est onus. 4 Tuum enim est officium.
- 5495 La nostra opinió deu ésser lloada de tothom.
 1 Est enim consilium nostrum ab omnibus aprobandum. 2 Quod fecimus, existimavimus / 4
 1 Debere comprobari. 3 Quod egimus vere laudandum est. 4 Quod a nobis dictum est rectum esse putamus. 5 Que a nobis gesta sunt omni vitio carere videntur.
- 5496 La mia opinió me plau cada dia més.
 1 Ego enim mei consilii maiorem in dies fructum et voluptatem capio. 2 Meum enim consilium cotidie magis est mihi conducibile. 3 Mea deliberandi ratio in dies mihi accomodari videtur. 4 Hoc enim meum consilium melius in dies rationibus meis consulere videtur.
- 5497 La tua voluntat m'és molt grata.
 1 Nihil enim est mihi tua institutione gratius. 2 Nihil est profecto tua mihi voluntate iucundius. 3 Nihil est equidem tua mihi familiaritate suavius. 4 Nihil est enim tua mihi vita carius. 5 Nihil enim est tua mihi virtute carius.
- 5498 La cosa és reduïda a tal stament que, si Déu no y remedia, nosaltres starem mal.
 1 In eum quidem locum res est deducta ut nisi Deus nobis subvenerit maximis incomodis afficiemur. 2 In talem enim statum negocia sunt compulsa ut nisi divina elementia nobis opem prestiterit simus calamitatem perpe ssuri. 3 In eam enim conditionem nostre rationes coacte sunt ut nisi Deus non benigne respiciat de salute nostra actum esse videatur.
- 5499 La fortuna me ha reduhit en tal cas.
 1 In eum enim casum fortuna compulsit. 2 In eum profecto infortunium sors me instruxit. 3 In casum quidem tempestatis me fatum iniecit. 4 In eum enim extremum me casus deduxit.
- 5500 La epístola no té vergonya.
 1 Epistola enim non erubescit. 2 Littera enim nullum conspectum veretur. 3 Non scriptura expavescit.
- 5501 La retribució. / N tri
3
 1 Remuneratio. 2 Retributio. 3 Vicisitudo. 4 Mutua retributio. 5 Eadem gratia. 6 Par voluntas. 7 Par studium. 8 Consimilis gratia. 9 Similis retributio.
- 5502 La qual cosa no plàcia a Déu.
 1 Quod Deus omen avertat. 2 Quod infortunium Deus effugiat. 3 Quem casum Deus non permittat. 4 Quod incomodum Deus auferat. 5 Quod superi prohibeant. 6 Quod utinam nunquam eveniat.
- 5503 La cosa no és feta súbitament.

1 Desuetudo est a consuetudine cessare, *id est*, res iam in desuetudinem venit.

- 5160 Jamecar.
1 Gemere.
- 5161 Jatsia que yo poria per ta amor fer tota cosa.
1 *Quamquam* ego omnia tui causa fieri desiderem. 2 *Etsi omnia pro* te facere vellem.
3 *Tametsi* omnia amore tuo libenter susciperem. 4 *Iam etsi* comoditate tua nihil vellem subterfugere.
- 5162 Jatsia que yo fos content del teus servicis passats, no-res-menys yo preneh gran plaer vehent multiplicar envers de mi la tua liberalitat.
1 Si contentus eram tuis *maximis* in me benemeritis, *summa* tamen afficior letitia tua in me officia in dies acumulari. 2 *Quamquam* ex amplissima tuorum / me beneficiorum magnitudine cumulate mihi satisfactum arbitror, gaudeo tamen sumopere maioribus in dies a te officiis exornari. 3 *Nam etsi* superioribus tuis in me meritis satis te mihi devinctum existimabam, letor tamen quotidie in me fieri beneficentiorum.
- 5163 Jatsia que yo t'haja sempre conegut savi, no-res-menys yo u prove més cada dia.
1 *Etsi* consilium tuum *inquam* mihi fuit cognitum, tamen id magis perspicio quotidie.
- 5164 Jo he fet gran fonament per la tua faphena.
1 Et iam in re tua *fundamentum* misi *maximum*. 2 Et iam in causa rem stabilivi comodam.
3 Et iam in negotio *spem bonam* consecutus sum.
- 5165 Ja s'acaba.
1 *Imponitur* manus rebus cum perficitur id quod cepit. 2 *Reliquuntur vero* res cum impefercte omittuntur.
- 5166 Jagué's ab la donzela.
1 *Adolescentulam* cognovit.
- 5167 Jahiha en llit ab son enamorat o qui acostumava de fer-lo-y.
1 *Cum* quodam cuius usu tenebatur cubabat in lecto.
- 5168 Ja comença a morir.
1 *Lam* iste incipit mori.
- 5169 Ja li's refreden los peus.
1 *Iam* pedes frigescent.
- 5170 Ja té la lengua grossa.
1 *Iam* lingua balbutit.
- 5171 Ja té los vuls entelats.
1 *Iam* caligant oculi.
- 5172 Ja feta gran.
1 *Iam* adulta.
- 5173 Jaure estés.
1 *Stratus* iacere.
- 5174 Ja quasi que.s moria.
1 *Iam* quasi spirantem.

1 Importunus, *id est*, homo *protervus*. 2 Infestus. 3 Inquietus, quia non habet portum, *id est*, quietem. 4 Pervicax.

5290 Interrogà'l ab fellonia.
1 Rogavit eum indignabundus.

5291 Invehir o maldir.
1 Inveho (-his), ab in et veho. Et est invehere malefacta alicuius maligno animo et lingua detractoria representare.

5292 Imposar crim o vici a al. /
1 Conicio (-cis, -ci), *id est*, immitere vel contra aliquem immitere, ut: Plurima vicia in eum coniciebant, *id est*, imponebant.

5293 Importunitat.
1 Importunitas. 2 Pervicatia. 3 Pertinatia. 4 Incolumitas, *id est*, conversacio salutis.

5294 Insistir o fforçar-se.
1 Incumbere. Incumbo (-bis) et incumbo (-as), *id est*, eminere, invadere vel alienam rem infestare. 2 Incumbere, *id est*, laborare, ut: Cicero laborat in eloquentia; Cicero operam in eloquentiam ponit, dat eloquentie operam, etatem in eloquentia consumit, tempus in eloquentia conterit, in studium eloquentie incumbit.

5295 Incessantment.
1 Incessanter.

5296 Inclinat a voluptat.
1 Proclivis ad voluptates.

5297 *Indoles*.
1 Est proprie in pueris significatio future probitatis, et etiam in viris. Cicero, De Officiis: "In quibus est virtutis indoles"; indoles etiam generositas quedam virtutis.

5298 Inspirat o il·luminat del Spirit Sant.
1 Afflatus a Numine.

5299 Invocador del diable o fetiller.
1 Prevaricaror. 2 Prestigius.

5300 *Intibus (-bi)*.
1 Est genus herbe et est Grecum.

5301 Impetuós.
1 Impetuosus. 2 Efficax. 3 Vehemens. 4 Grandis. 5 Fortis. 6 Violentus.

5302 Invasió.
1 Agressio.

5303 Induir a d'algú a sa voluntat.
1 Persuadere est in opinionem sive in sententiam tuam inducere; suadere enim et dissuadere in actu est; persuadere in effectum. Unde male dicunt illi: Dissuasi hoc illis; pro revocavi eos ab opinione sed enim dici: Persuasi eis ne facerent.

5304 Inclinar.

5. BIBLIOGRAFIA

5.1. SIGLES DE REVISTES I OBRES COL·LECTIVES.

- ACCV:* *Anales del Centro de Cultura Valenciana.* València.
- AEM:* *Anuario de Estudios Medievales.* Barcelona.
- AFA:* *Archivo de Filología Aragonesa.* Saragossa. Diputació de Saragossa.
- AHDE:* *Anuario de historia del derecho español.* Madrid.
- ANABAD:* *Boletín de la Asociación Nacional de Archiveros, Bibliotecarios, Arqueólogos y Documentalistas.*
- AST:* *Analecta Sacra Tarraconensia.* Barcelona.
- ASTLB:* *Actes del Symposion sobre el 'Tirant lo Blanc.* Barcelona, 1993.

- BBC:* *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya. Barcelona.*
- BHR:* *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance. Travaux et documents. Ginebra.*
- BRABLB:* *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona. Barcelona.*
- BSCEH:* *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics, Societat Catalana d'Estudis Històrics. Barcelona.*
- BSSC:* *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura. Castelló de la Plana.*
- CILLC II:* *Problemes de llengua i literatura catalanes. (Actes del II Col·loqui Internacional sobre el català. Amsterdam 1970). Barcelona, 1976, Lorda, F.M. / Roudil, J. (eds.)*
- CILLC III:* *Actes del III Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes. (Primer Col·loqui de l'AILLC) (Cambridge, 9-14 d'abril, 1973). Oxford, 1976, Tate, R. B. / Yates, A. (eds.)*
- CILLC IV:* *Actes del IV Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes, (Basilea, 22-27 març de 1976). Barcelona, 1977, Colon, G. (ed.)*

- CILLC IX: Actes del novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes, (Alacant-Elx, 9-14 de setembre de 1991). Barcelona, 1993.*
- CILLC V: Actes del cinquè Col·loqui internacional de llengua i literatura catalanes, (Andorra, 1-6 d'octubre de 1979), Bruguera, J. / Massot i Muntaner, J. (eds.) 1980.*
- CILLC VI: Actes del sisè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes, (Roma, 28 setembre-2 octubre de 1982). Barcelona, 1983.*
- CILLC VIII: Actes del vuitè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes, (Tolosa de Llenguadoc, 12-17 de setembre de 1988). Barcelona, 1989.*
- CILR VII: VII Congreso Internacional de Lingüística Románica, (Universidad de Barcelona, 7-10 abril de 1953) Barcelona, 1955.*
- CILR XIII: Actes du XIIIe Congrès international de linguistique et philologie romanes. Paris, 1976.*
- CILR XVII: Actes du XVIIème Congrès International de Linguistique et Philologie Romanes, (Aix-en-Provence, 29 août-3 septembre 1983). Aix-en-Provence, 1985, Université de Provence.*

- CL:* *Cahiers de lexicologie. Revue internationale de lexicologie et de lexicographie.*
- CLHM:* *Cahiers de linguistique hispanique médiévale. Paris.*
- EHDAP:* *Estudis històrics i documents dels arxius de protocols Barcelona. Col·legi Notarial de Barcelona.*
- ELH:* *Enciclopedia Lingüística Hispánica. Madrid, 1960.*
- ELLC:* *Estudis de llengua i literatura catalanes. Barcelona, 1988, Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes.*
- EMSG:* *Estudis en memòria del professor Manuel Sanchis Guarner. Quaderns de Filologia. Universitat de València, 1984.*
- EUC:* *Estudis Universitaris Catalans. Barcelona.*
- Euralex'90:* *Euralex'90. Actas del IV Congreso Internacional. Benalmádena (Málaga, 28 agosto-1 septiembre 1990). 1992.*
- EVIMA:* *Études sur le vocabulaire intellectuel du moyen âge. Belgique. CIVICIMA (Comité international du vocabulaire des institutions et de la communication intellectuelles au moyen).*

- GEC:* *Gran Enciclopèdia Catalana*. Barcelona, 1970-1980.
- HJMC:* *Homenatge a Josep Maria de Casacuberta* (ELLC).
Barcelona, 1980-1981, Associació
Internacional de Llengua i Literatura
Catalanes.
- Hom. García Martínez:* *Homenatge al Doctor Sebastià García Martínez*. València,
1988.
- HVV:* *Homenaje a Jaime Vicens Vives*. Barcelona, 1967.
- IV CHCA:* *IV Congreso de Historia de la Corona de Aragón*. Palma de
Mallorca, 1955.
- LEA:* *Lingüística Española Actual*. Madrid.
- Ll&L:* *Llengua & Literatura*. Revista anual de la Societat Catalana
de Llengua i Literatura. 1986-1991.
- LS:* *Logos Semantikós*. Studia linguistica in honorem Eugenio
Cosériu (1921-1981). Madrid-Berlín-Nova
York, 1981.
- M. Brunot:* *Mélanges de philologie offerts à Ferdinand Brunot*. Genève,
1904 [1972].

- M. Colón:* *La Corona de Aragón y las lenguas románicas. Miscelánea de homenaje para Germán Colón.* Tübingen, 1989, Holtus, Günter / Lüdi, Georges / Metzeltin, Michael (eds.)
- M. Guiter:* *Mélanges de philologie et de toponymie romanes offerts à Henri Guiter.* Perpignan, 1981.
- MAMBM:* *Miscel·lània Antoni M. Badia i Margarit (ELLC).* Barcelona, 1984-1988, Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes.
- Misc. Alcover:* *Miscelánea Filológica dedicada a D. Antonio Maria Alcover.* Palma de Mallorca, 1929.
- MJB:* *Miscel·lània Joan Bastardas (ELLC).* Barcelona, 1989-1990, Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes.
- MJC:* *Miscel·lània Jordi Carbonell I i II (ELLC, 22 i 23).* 1991-1991, AILLC.
- MJF:* *Miscel·lània Joan Fuster. Estudis de llengua i literatura.* 1989-1993.

- PCHPV:* *Primer Congreso de Historia del País Valenciano.*
(Celebrado en Valencia del 14 al 18 de Abril
de 1971). València, 1980.
- PHHMA:* *Philologica Hispaniensa in honorem Manuel Alvar.* Madrid,
1985.
- RC:* *Revista de Catalunya.* Barcelona.
- RFE:* *Revista de Filología Española.* Madrid. CSIC, Patronato
"Menéndez Pelayo".
- RLiD:* *Revista de llengua i dret.* Barcelona. Generalitat de
Catalunya.
- RLR:* *Revue des langues romanes.*
- SPFLC:* *Serta Philologica F. Lázaro Carreter natalem diem
sexagesimum celebranti dicata.* 1983.
- VII CHCA:* *VII Congreso de Historia de la Corona de Aragón,* 1962.
Continguts: Tom I, vol. I 'Crónica y
ponencias'; vol. II 'Comunicaciones'. Tom II
'Ponencias'.
- VIII CHCA:* *VIII Congreso de Historia de la Corona de Aragón,*
(Valencia, 1 a 8 de octubre de 1967).
València, 1969.

ZrPh: Zeitschrift für romanische Philologie.

5.2. BIBLIOGRAFIA GENERAL

- ACADEMIAE GERMANICAE QUINQUE 1900-1986: *Thesaurus linguae Latinae*. B. G. Teubner, Leipzig.
- ACFABA 1883: "Biblioteca Provincial de Valladolid". *Anuario del Cuerpo Facultativo de Archiveros, Bibliotecarios y Anticuarios*, vol. II, (Madrid 1882), pp. 229-235.
- AGUILÓ I FUSTER, Marian 1914-34: *Diccionari Aguiló. Materials lexicogràfics [...] Revisats i publicats sota la cura de Pompeu Fabra i Manuel de Montoliu*. Institut d'Estudis Catalans ("Biblioteca Filològica"), Barcelona (Reimp. en id. 1988-89).
- AGUILÓ I FUSTER, Marian 1923: *Catálogo de obras en lengua catalana impresas desde 1474 hasta 1860*. Sucesores de Rivadeneyra, Madrid (Reed. facsímil en id. 1977).
- AGUILÓ I FUSTER, Marian 1977: *Catálogo de obras en lengua catalana impresas desde 1474 hasta 1860*. Curial ("Documentos de cultura-facsímils"), Barcelona.
- AGUILÓ I FUSTER, Marian 1988-89: *Diccionari Aguiló. Materials lexicogràfics (...). Revisats i publicats sota la cura de Pompeu Fabra i Manuel de Montoliu*. Alta Fulla ("Documentos de Filologia Catalana", 3-5), Barcelona (Reimp. de id. 1915-29).
- ALBERICH, Joan *et alii* 1994: *Diccionari llatí-català de noms propis*. Columna, Barcelona.
- ALCOCER, Mariano 1918: *Catálogos de la Biblioteca Universitaria y Provincial (Sta. Cruz) de Valladolid*. Imprenta Castellana, Valladolid.

- ALCOVER, Antoni M^a / MOLL, Francesc de B. = DCVB1926-1962: *Diccionari català-valencià-balear*. Moll, Palma de Mallorca.
- ALCOVER, Antoni M^a 1915: "Pertret per a una bibliografia filologica de la llengua catalana [...] fins [...] 1914". *Bolletí del Diccionari de la llengua catalana. Apendic*, VIII (Amengual i Muntaner, Ciutat de Mallorca).
- ALEMANY FERRER, Rafael 1978: "En torno a los primeros años de formación y estancia en Italia del humanista castellano Alonso de Palencia". *Item*, 3, (gener-juny 1978), pp. 61-71.
- ALEMANY FERRER, Rafael 1981a: "Un antecedente olvidado de Antonio de Nebrija: la obra lexicográfica de Alonso de Palencia". *Item*, 5, pp. 119-132.
- ALEMANY FERRER, Rafael 1981b: "Acerca del supuesto origen converso de Alfonso de Palencia". *Estudi General. Revista del Col·legi Universitari de Girona*, 1/2, pp. 36-40.
- ALENDAY MIRA, Jenaro 1903: *Relaciones de solemnidades y fiestas públicas de España*. Suc. de Rivadeneyra, Madrid.
- ALINEI, Mario 1968: "Lexical, Grammatical and Statistical Indexing of Italian Texts with the Help of Punched Card Machines at the University of Utrecht". Dins Stindlovà, J. (1968), pp. 95-108.
- ALMARCHE VÁZQUEZ, Francisco 1919: *Historiografía valenciana. Catálogo bibliográfico de Dietarios, [...] referentes a la historia del antiguo Reino de Valencia*. Anales del Instituto General y Técnico de Valencia, València.
- ALMIÑANA, Josep 1981: *Crit de la llengua. Denominació de la llengua valenciana. Testimonis (sigles XIV-XVI)*. Valencia 2000, València.
- ALVAR EZQUERRA, Manuel 1978: "Algunos rasgos léxicos de Berceo y su cotejo con otros poemas hagiográficos". *Anuario de letras*, vol. XVI, (1978), pp. 251-260.
- ALVAR EZQUERRA, Manuel 1979: "Le 'Dictionary of the Old Spanish Language' (DOSL)". *CL*, 1, vol. XXV, (1979), pp. 117-132.

ALVAR EZQUERRA, Manuel 1980a: *Concordancias e índices léxicos de la 'Vida de San Ildefonso'*. Universidad de Málaga, Málaga.

ALVAR EZQUERRA, Manuel 1980b: "Concordancias e índices léxicos del 'Libro de la infancia y muerte de Jesús'". *AFI*, vol. 26-27, pp. 421-460.

ALVAR, Manuel 1976: *Libro de Apolonio. Estudios, ediciones, concordancias*. Fundación Juan March-Castalia, València.

ALVAR, Manuel 1984: *Informática y lingüística*. Librería Agora, Málaga.

ALVAREZ-COCA GONZÁLEZ, María Jesús 1987: "La fe pública en España. Registros y notarías. Sus fondos. Organización y descripción". *ANABAD*, 1-2, vol. XXXVII, (1987), pp. 7-67.

ALVERNY, Marie Thérèse d' 1978: "Notes et observations au sujet des éditions de textes médiévaux". Dins Hödl, L. / Wuttke, D. (1978), pp. 41-54.

AMIGUET, Jeroni / FIESCHI, Stefano 1502: *Sinonima variationum sententiarum eleganti stilo constructa ex Italico sermone in Valentinum*. Christophorus Koffman, València.

ANDRÉS ROBRES, Fernando *et alii* 1990: *Inventario de fondos notariales del Real Colegio Seminario del Corpus Christi de Valencia*. Generalitat Valenciana. Conselleria de Cultura, Educació i Ciència ("Arxius Valencians", 12), València.

ANGELIS, V. de 1977: "Introduzione, La tradizione manoscritta, Criteri di edizione,". Dins Papias (1977), pp. I-LII.

ANTONIO, Nicolás 1696 (1788) *Biblioteca Hispana vetus*. Vidua i hereus de Joaquín Ibarra, Madrid. Reed. a cura de F. Pérez Bayer).

ARAMON I SERRA, Ramon 1955: "[Com s'han fet i com s'haurien de fer les edicions de textos i documents catalans antics]". *BSCEH*, vol. I, (1954-1955), pp. 55-56. Exposició oral, ressenyada a cura d'A.-M. Badia Margarit, sec.

- ARAMON I SERRA, Ramon 1955: "Les edicions de textos catalans medievals".
Dins (1955) *CILR VII*, vol. II ("Actes et mémoires"), pp. 195-267.
- ARAMON I SERRA, Ramon 1973: "Problèmes d'histoire de la langue catalane".
Dins Badia Margarit, A.M. / Straka G. (1973), pp. 27-70.
- ARCO, Silvio Avallé d' 1980: "Le lexique italien des origines et l'informatique
linguistique". Dins Pijnenburg, W. / Tollenaere, F. de (1980), pp. 175-
198.
- ARENAS I SAMPERA, Joaquim 1992: *A la recerca d'una història amagada.
Colom, Catalunya i la descoberta*. La llar del llibre, Barcelona.
- ARIZA, M. / SALVADOR, A. / VIUDAS, A.(eds.) 1988: *Actas del I Congreso
Internacional de Historia de la Lengua Española (Cáceres, 30 de
marzo-4 de abril de 1987)*. Arco Libros, Madrid.
- ASCARELLI, Fernanda 1953: *La tipografia cinquecentina italiana*. Sansoni
Antiquariato, Florència.
- ASCARELLI, Fernanda / MENATO, Marco 1989: *La tipografia del '500 in Italia*.
Leo S. Olschki, Florència.
- BADIA I MARGARIT, Antoni M. 1950: "Regles de esquivar vocables o mots
grossers o pagesívols'. Unas normas del siglo XV sobre pureza de la
lengua catalana". *BRABLB*, 2, vol. XXIII ("I. Introducció. Edició del
texto", (Barcelona 1050), pp. 137-52.
- BADIA I MARGARIT, Antoni M. 1952: "Regles de esquivar vocables o mots
grossers o pagesívols'. Unas normas del siglo XV sobre pureza de la
lengua catalana". *BRABLB*, vol. XXIV ("II. Fonética del texto"),
(Barcelona 1951-1952), pp. 83-116.
- BADIA I MARGARIT, Antoni M. 1953: "Regles de esquivar vocables o mots
grossers o pagesívols'. Unas normas del siglo XV sobre pureza de la
lengua catalana". *BRABLB*, vol. XXV ("III. Morfología y sintaxis"),
(Barcelona 1953), pp. 145-163.

BADIA I MARGARIT, Antoni M. 1954: "Sobre los extranjerismos léxicos en el aragonés de Juan Fernández de Heredia". Dins (1954) *Homenaje a Fritz Krüger*, Mendoza, pp. 193-197.

BADIA I MARGARIT, Antoni M. 1967: "Calcs lingüístics en les lletres reials escrites per Johan de Coloma, secretari de Ferran el Catòlic, de 1483 a 1510". *Homenaje a Vicens Vives*, vol. II, pp. 41-54.

BADIA I MARGARIT, Antoni M. 1967: "Calcs lingüístics en les lletres reials escrites per Johan de Coloma, secretari de Ferran el Catòlic de 1483 a 1510". *HVV*, vol. II, pp. 41-54. (Reed. en id. 1988: 82-90).

BADIA I MARGARIT, Antoni M. 1973: "La versió catalana de la 'Divina Comèdia' d'Andreu Febrer". Dins Badia i Margarit, A.M. (1973), pp. 44-101..

BADIA I MARGARIT, Antoni M. 1979: "Dialectalismes baleàrics en Ramon Llull? Una qüestió de mètode". *Randa*, vol. 9, (1979), pp. 31-49.

BADIA I MARGARIT, Antoni M. 1981: *Gramàtica històrica catalana*. Eliseu Climent, editor, València (Reed. de Badia, A.M. 1951 (ed. Noguera)).

BADIA I MARGARIT, Antoni M. 1982: *La llengua catalana ahir i avui*. Curial, Barcelona. (1ª ed. 1973).

BADIA I MARGARIT, Antoni M. 1987: *Coherència i arbitrarietat de la substitució lingüística dins la 'Crònica' de Jaume I (Discurs llegit en la sessió inaugural del curs 1987-1988)*. I.E.C., Barcelona.

BADIA I MARGARIT, Antoni M. 1990: "Punts de confluència entre la versió llatina i la versió catalana de la 'Crònica' de Jaume I". *ELLC*, vol. XXI ("MJB"), 4, pp. 14-24.

BADIA I MARGARIT, Antoni M. 1991: "Evolució lingüística interna I. Gramàtica". Dins Holtus, G. / Metzeltin, M. / Schmitt, Ch. (1991), pp. 127-152.

BADIA I MARGARIT, Antoni M. *et alii* (eds.) 1979-1984: *Miscel·lània Aramon i Serra. Estudis de llengua i literatura catalanes oferts a Ramon Aramon i Serra en el seu setantè aniversari*, 4 vols.. Curial, Barcelona.

- BADIA I MARGARIT, Antoni M. / STRAKA, Georges (eds.) 1973: *La linguistique catalane. (Colloque international, Centre de Philologie et de Littératures Romanes de l'Université de Strasbourg, 23-27 avril, 1968)*. Klincksieck ("Actes et colloques", 11), Paris.
- BADIA, Lola 1980: "L'Humanisme català: formació i crisi d'un concepte historiogràfic". Dins (1980) *CILLC V*, pp. 41-70.
- BADIA, Lola 1986: "Per la presència d'Ovidi a l'Edat Mitjana catalana amb notes sobre les traduccions de les 'Heroides' i de les 'Metamorfosis' al vulgar". Dins (1986) *SHPMR*, vol. I, pp. 79-110.
- BADIA, Lola 1987: "Sobre l'edat mitjana: el Renaixement, l'Humanisme i la fascinació ideològica de les etiquetes historiogràfiques". *RC*, vol. 8, (maig 1987), pp. 143-155.
- BAILA HERRERA, Francisco 1979: "Función sacerdotal de los frailes clérigos de la Orden de Santa María de Montesa". *Millars*, vol. VI, Castelló de la Plana, pp. 155-166.
- BAILA HERRERA, Francisco 1983: "El aula de gramática de Vinaròs: síntesis histórico-pedagógica. 1570-1846". *Monografies vinarossenques*, vol. 3, (febrer 1983), pp. 9-82.
- BALBAS, Juan Antonio 1892: *El libro de la provincia de Castellón*. J. Armengot, Castelló de la Plana.
- BALBI, Giovanni 1487: *Catholicon (BUV: Inc. 138)*. Hermann Liechtenstein de Colònia, Venècia.
- BALBI, Giovanni 1497: *Catholicon (BC: Inc. 8 fol.)*. Johann Hertzog, Venècia.
- BALDÓ, Marc 1986: *La Universitat de València*. I.A.M.-IVEI, València.
- BALLESTEROS-GAIBROIS, Manuel 1943-44: "Valencia y los Reyes Católicos (1479-1493)". *Anales de la Universidad de Valencia*, 153, vol. XX.

- BARNILS, Pere 1916: *Vocabulari català-alemany de l'any 1502. Edició facsimil [...] acompanyada de la transcripció, d'un estudi preliminar i de registres alfabètics*. Institut d'Estudis Catalans ("Biblioteca filològica", VII), Barcelona.
- BAROZZI, L. / SABBADINI, R. 1891: *Studi sul Panormita e sul Valla*. Istituto di studi superiori pratici e di perfezionamento, Florència (Reimp. dins Valla, L. 1962:353-454).
- BARREDA I EDO, Pere E. 1987: *L'aula de gramàtica llatina de Benassal. Aproximació històrica*. Diputació de Castelló, Castelló de la Plana.
- BARTOLINI, Domenico (ed.) 1949: *Enciclopedia italiana di scienze, lettere ed arti*. Istituto della Enciclopedia Italiana, Roma.
- BARZIZZA, Gasparino / BARZIZZA, Guiniforte 1723: *Opera quorum pleraque ex mss. codicibus nunc primum in lucem eruta*. Iohannes Maria Salvioni, Roma. (A cura d'Alexander Furiettus).
- BATLLORI, Miquel 1962: "La cultura catalano-aragonesa durant la dinastia de Barcelona (1162-1410). Corrents actuals de la investigació". Dins (1962) *VII CHCA*, vol. I ("Ponencias"), II, (Barcelona 1962), pp. 329-407.
- BATLLORI, Miquel 1977: *Der katalanisch-aragonische Humanismus von 14. bis 16 Jahrhundert*. ("Vorträge der Aeneas-Sylvius Stiftung") Helbing-Lichtenhahn, Basilea-Stuttgart (Reimp. en id. 1979, pp. 77-91).
- BATLLORI, Miquel 1979: *A través de la història i la cultura*. P.A.M., Barcelona.
- BATLLORI, Miquel 1983a: *Orientacions i recerques. Segles XII-XX*. Curial-P.A.M. ("Textos i estudis de cultura catalana", 7), Barcelona.
- BATLLORI, Miquel 1983b: "L'Humanisme i el Renaixement a Catalunya". *L'Avenç*, vol. 66, (desembre 1983), pp. 18-23.
- BATLLORI, Miquel 1984: "Joan Lluís Vives en l'Europa d'avui". Dins (1984) *EMSG*, pp. 33-40. (Reimp. en id. 1983a, pp.86-98).

BEAULIEUX, Charles 1904: "Liste des dictionnaires, lexiques et vocabulaires français antérieurs au 'Thresor' de Nicot (1606)". Dins (1904) *M. Brunot*, pp. 371-398.

BEC, Christian 1967: *Les marchands écrivains à Florence 1375-1434*. Mouton, Paris-La Haia.

BECCADELLI EL PANORMITA, Antonio 1990: *Dels fets e dits del gran rey Alfonso. Versió catalana del segle XV de Jordi de Centelles*. Barcino ("Els nostres clàssics, A", 129), Barcelona (Ed. a cura d'Eulàlia Duran).

BELENGUER, Ernest (ed.) 1989: *De la Conquesta a la federació hispànica*. Edicions 62 ("Història del País Valencià", II), Barcelona.

BERGER, Philippe 1982: *Livre et lecture à Valence à l'époque de la Renaissance. Thèse présentée pour le doctorat d'état. Directeur de recherches le prf. Maxime Chevalier*. Université de Bordeaux III.

BERGER, Philippe 1987: *Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento*. Edicions Alfons el Magnànim, València.

BERRA, Franciscus Aloisius 1960: *Bibliothecae Apostolicae Vaticanae codices manu scripti recensiti*. Biblioteca Vaticana, Roma.

BERTIERI, Raffaello (ed.) 1929: *Editori e stampatori italiani del Quattrocento. Note bio-bibliografiche*. Libreria Antiquaria Hoepli, Milano.

BIANCHINI, M. C. et alii 1970: *Repertorio bibliografico delle opere di interesse ispanistico [...] pubblicate prima dell'anno 1801 in [...] biblioteche veneziane*. Conciglio Nazionale delle Ricerche, Venezia.

BIBLIOTECA CENTRAL DE LA DIPUTACIÓN DE BARCELONA 1968: *Cincuenta años de la antigua Biblioteca de Cataluña*. Biblioteca Central, Barcelona.

BIBLIOTHÈQUE NATIONALE 1981: *Catalogue des incunables*. Paris.

- BILLANOVICH, Giuseppe 1981: "La latinité des humanistes italiens". Dins Lefèvre, Y. *et alii* (1981), pp. 125-130.
- BLAISE, Albert 1954: *Dictionnaire latin-français des auteurs chrétiens (Revu spécialement pour le vocabulaire théologique par Henri Chirat)*. Brepols, Turnhout.
- BLASCO, Ricard 1983: *La premsa del País Valencià (1790-1983)*. I.A.M. - Diputació Provincial de València, València.
- BLECUA, Alberto 1979: "La littérature apophtegmatique en Espagne". Dins Redondo, A. (1979), pp. 119-132.
- BLECUA, Alberto 1983: *Manual de crítica textual*. Castalia, Madrid.
- BO, Dominicus 1965-66: *Lexicon Horatianum*. Georg Olms, Hildesheim.
- BOHIGAS, Pere 1933: *Resum d'història del llibre*. Barcino, Barcelona.
- BOHIGAS, Pere 1962: *El libro español*. Gustavo Gili, Barcelona.
- BOHIGAS, Pere / SOBERANAS, Amadeu-J. 1976: *Exposició Commemorativa del V Centenari de la Impremta. El llibre incunable als Països Catalans*. Biblioteca de Catalunya Diputació Provincial de Barcelona, Barcelona.
- BOLOGNESI, Giancarlo / ZUCHELLI, Bruno 1975: "Profilo storico-critico degli studi linguistici latini". Dins (1975) *Introduzione allo studio della cultura classica*, vol. III Marzorati, Milà, pp. 495-?.
- BONMATÍ SÁNCHEZ, Virginia 1988: "Les grammairiens anciens et modernes dans les 'Introductiones Latinae' d'Antonio de Nebrija". Dins Rosier, I. (1988), pp. 293-302.
- BONMATÍ SÁNCHEZ, Virginia 1994: "Sermo Latinus, Sermo Hispaniensis y Sermo Hispanus en la obra gramatical de Antonio de Nebrija". Dins R. Escavy *et alii* (1994), vol. I, pp. 139-149.
- BONNELLUS, Eduardus 1962: *Lexicon Quintilianum*. Georg Olms, Hildesheim.

- BONO HUERTA, José 1980: "Los formularios notariales españoles de los siglos XVI, XVII y XVIII". *Anales de la Academia Matritense del Notariado*, 22, 1, (1980), pp. 289-317.
- BOTT, M. F. 1970: "Lingüística computacional". Dins Lyons, J. (1970), pp. 227-240.
- BOYÉ, Carme 1952: "[Ressenya de la comunicació de Francesc de B. MOLL sobre 'El 'Liber elegantiarum' de Joan Esteve"]". *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, I, pp. 73.
- BRACCIOLINI, Poggio 1964: *Opera omnia. Tomus primus (Scripta in editione Basilensi anno MDXXXVIII collata)*. Bottega d'Erasmus ("Monumenta politica et philosophica, II", 4), Torí. Pròleg a cura de Riccardo Fubini).
- BRACCIOLINI, Poggio 1978: *Llibre de facècies*. Moll ("Raixa", 114), Palma de Mallorca (Traducció del llatí medieval a cura de Francesc de B. Moll).
- BRACCIOLINI, Poggio 1983: *Facezie*. Rizzoli, Milà (Introd., trad. i notes de Marcello Ciccutto. Pròleg d'Eugenio Garin).
- BRACCIOLINI, Poggio 1984-1987: *Lettere*. Leo S. Olschki, Florència (A cura d'Helene Harth), (3 vols.).
- BRAMON, Dolors *et alii* 1992: *Lluís de Santàngel: un nou home, un nou món*. Generalitat Valenciana-Comissió del Vè Centenari del Descobriment d'Amèrica, València.
- BRAY, Laurent 1990: "La lexicographie française". Dins Hausmann, F.J. *et alii* (1990), pp. 1788-1818.
- BRESC, Henri *et alii* 1988: *Jornades sobre el Cisma d'Occident a Catalunya, les Illes i el País Valencià (Barcelona-Peníscola, 19-21 d'abril de 1979)*. I.E.C., Barcelona.
- BREVA CLARAMONTE, Manuel ? : "[Ressenya de Viljamaa, T. 1976]". *RFE*, 2, vol. IX, pp. 549-552.

BRIQUET, C. M. 1923: *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600*. Karl W. Hiersemann, Leipzig (Reimp. en id. 1966-68, Hacker Art Books, Amsterdam-Nova York).

BRITISH LIBRARY BOARD, The 1989: *Catalogue of Books Printed in Spain and of Spanish Books Printed elsewhere in Europe before 1601 now in the British Library*. The British Library, Londres.

BRITISH LIBRARY, The 1984-86: *Index of Manuscripts in the British Library*. Chadwyck-Healey, Cambridge.

BRITISH MUSEUM 1924: *Catalogue of Books Printed in the XVth Century Now in the British Museum*. vol. V ("Venice") Oxford University Press, Londres.

BRITISH MUSEUM [s.d.]: *List of missing Spanish books*. [mecanografiat], Londres.

BROSSA I ALAVEDRA, Maria A. 1988: *Lematització semiautomatitzada i regularització gràfica de 'Tirant lo Blanch'*. [Tesi doctoral dirigida pel Dr. A.M. Badia i Margarit]. Universitat de Barcelona Facultat de Filologia, Barcelona.

BRUGUERA, Jordi 1977: "Notes al vocabulari de la Crònica de Jaume I". Dins (1977) *CILLC IV*, pp. 83-115.

BRUGUERA, Jordi 1980: "Vocabulari militar de la Crònica de Jaume I". *ELLC*, vol. I ("HJMC"), 1, pp. 39-64.

BRUGUERA, Jordi 1981a: "Vocabulari marítim de la Crònica de Jaume I". *Randa*, vol. 11, pp. 63-69.

BRUGUERA, Jordi 1990: "El vocabulari religiós de la Crònica de Jaume I". *ELLC*, vol. XXI ("MJB"), 4, pp. 25-35.

BRUGUERA, Jordi 1991: *Llibre dels fets del rei en Jaume*. Barcino, Barcelona.

- BRUNET, Jacques Charles 1860-65: *Manuel du libraire et de l'amateur des livres*. Firmin Didot frères, Paris.
- BURCKHARDT, Jacob 1983: *La cultura del Renacimiento en Italia*. Ed. Iberia, Barcelona (1^a ed. Basilea 1860. Trad. cast. a cura de Jaime Ardal).
- BURGER, Konrad 1902: *The Printers and Publishers of the XV Century with Lists of their Works*. Henry Sotheran & Co., Londres.
- BURIDANT, Claude 1980: "Les binômes synonymiques". *Bulletin du Centre d'analyse du discours*, 4 Presses Universitaires de Lille, (Université de Lille III 1980), pp. 5-79.
- BURIDANT, Claude 1986a: "Lexicographie et glossographie médiévales. Esquisse de bilan et perspectives de recherche". Dins Buridant, C. (1986a), pp. 9-46.
- BURIDANT, Claude 1990: "Définition et étymologie dans la lexicographie et lexicologie médiévales". Dins Chaurand, J. / Mazière, F. (1990), pp. 43-59.
- BURIDANT, Claude (ed.) 1986: "La lexicographie au Moyen Age". *Lexique*, vol. 4 Presses Universitaires de Lille, Villeneuve d'Ascq.
- BURKE, Peter 1990: *The Spread of Italian Humanism*. Dins Goodman, A. / Mackay, A. (1990), pp. 1-22.
- BURKE, Peter 1991: "'Heu domine, adsunt Turcae' A Sketch for a Social History of Post-medieval Latin". Dins Burke, P. / Porter, R. (eds.)(1991), pp. 23-50.
- BURKE, Peter / PORTER, R. (eds.) 1991: *Language, Self and Society*. Polity Press, Cambridge.
- BUSA, Roberto 1968a: "Traitement des mots d'une fréquence extrême". Dins Štindlová, J. (ed.)(1968), pp. 137-142.
- BUSA, Roberto 1968b: "Erreurs humanines dans la préparation de l'imput pour ordinateurs". Dins Štindlová, J. (1968b), pp. 279-284.

BUSA, Roberto / ZAMPOLLI, Antonio 1968: "Centre pour l'automatisation de l'analyse linguistique". Dins Štindlovà, J. (1968), pp. 25-34.

BUTLER, Christopher 1985: *Computers in Linguistics*. Blackwell, Oxford.

CAMARGO, Martin 1991: *Ars dictaminis. Ars dictandi*. Brepols-Université Catholique de Louvain. Institut d'études médiévales ("Typologie des sources du moyen âge occ.", 60), Turnhout.

CAMPOREALE, Salvatore I. 1972: *Lorenzo Valla. Umanesimo e teologia*. Nella Sede dell'Istituto. Palazzo Strozzi, Firenze.

CANELLAS LÓPEZ, Angel 1989: "El notariado en España hasta el siglo XIV: estado de la cuestión". Dins Trenchs, J. *et alii* (1989), I, pp. 101-139.

CANIBELL, Eudald 1906: *Facsimil de la Gramàtica d'en Mates, estampada a Barcelona ab la data de l'any 1468 y noticies ilustratives de la seua celebritat, [...]*. Institut Català de les Arts del Llibre, Barcelona.

CANTAVELLA, Rosanna 1984: "Els verbs incoatius a l'Espill de Jaume Roig". *EMSG*, vol. I, pp. 59-64.

CANTÓ Y BLASCO, Francisco 1880: *Recuerdo apologético de Gaspar Torrella*. Instituto médico valenciano, València.

CAÑIGRAL, Luis [1993]: *Las Elegancias de P. Manucio y Palmireno*. [Comunicació mecanografiada al curs 'Los humanistas valencianos y sus relaciones con Europa'(març 1993)]. UIMP, València.

CAPDEVILA, Sanç 1927: "Les antigues institucions escolars de la Tarragona restaurada". *EUC*, vol. XII, (1927), pp. -786-107-.

CAPELLÀ D'ALFONS EL MAGNÀNIM 1932: *Dietari*. Acció bibliogràfica valenciana, València (Introd., notes i transc. Josep Sanchis Sivera).

CAPPELLI, Adriano 1983: *Cronologia, cronografia e calendario perpetuo. Dal principio dell'era cristiana ai nostri giorni*. Ulrico Hoepli, Milano.

- CÁRCEL ORTÍ, Milagros 1979: *La diócesis de Valencia y sus beneficiados (1501-1538)*. Tesi doctoral. Fac. de Geografia i Història, Universitat de València.
- CÁRCEL ORTÍ, Vicente 1966: "Obras impresas del siglo XVI, en la Biblioteca de San Juan de Ribera". *Separata de 'Anales del Seminario de Valencia'*, (I semestre, 1966).
- CÁRCEL ORTÍ, Vicente 1986: *Historia de la Iglesia en Valencia*. Arzobispado de Valencia, València.
- CARDONER I PLANAS, Antoni 1973: *Història de la medicina a la Corona d'Aragó (1162-1479)*. Editorial Scientia, Barcelona.
- CARRERAS I CANDI, Francesc 1921: "Los antichs Colegis Notarials de Catalunya (Segles XIV al XVIII)". *BRABLB*, 73, vol. XXI, X, (Barcelona oct.-des. 1921), pp. 177-192.
- CARRERES ZACARÉS, Salvador 1926: *Ensayo de una bibliografía de libros de fiestas celebradas en Valencia y su antiguo reino*. Hijo de F. Vives Mora, València. Pròleg a cura de J. Sanchis Sivera).
- CARRERES ZACARÉS, Salvador (ed.) 1930: *Libre de memories de diversos sucesos e fets memorables e de coses senyalades de la ciutat e regne de Valencia (1308-1644)*. Acció Bibliogràfica Valenciana, València. (Introducció i notes a cura de S. Carreres Zacarés).
- CARTER, Charles H. (ed.) 1965: *From the Renaissance to the Counterreformation. Essays in Honor of Garrett Mattingly*. Nova York.
- CARVELL, H. T. / SVARTVIK, J. 1969: *Computational Experiments in Grammatical Classification*. Mouton ("Janua linguarum. Series minor", 61), La Haia-Paris.
- CASA, Adriana della 1981: "Les glossaires et les traités de grammaire du moyen âge". Dins Lefèvre, Y. *et alii* (1981), pp. 35-46.
- CASA, Adriana della 1994: "Le 'Introductiones Latinae' e il 'Catholicon' di Giovanni Balbi". Dins Codoñer, C. / González Iglesias, J.A. (1994), pp. 235-246.

- CASAL NOVOA, F. 1973: "Noticias de los fondos documentales existentes en el archivo del Hospital General de la ciudad de Valencia". Dins (1973) *PCHPV*, vol. I, pp. 411-427.
- CASANOVA, Emili 1981: "Aproximació al lèxic d'Antoni Canals". *Cuadernos de filología. SLH*, 2, vol. II, pp. 27-52.
- CASANOVA, Emili 1981: "Noves aportacions valencianes i aclariments al lèxic català". *BSCC*, II, LVII, (abril-juny 1981), pp. 211-238.
- CASANOVA, Emili 1983: "Notes sobre el cultisme en català medieval". Dins (1983) *CILLC VI*, pp. 195-205.
- CASANOVA, Emili 1983: "Sobre la moció de gènere dels adjectius de la 3ª declinació llatina en català". *BSSC*, II, vol. ?, LIX, (abril-juny 1983), pp. 243-264.
- CASANOVA, Emili 1985: "Sobre la moció de gènere en català medieval: el cas dels sufixos adjectivals cultes -abilis, -ibilis". *CILR XVII*, vol. 3, pp. 123-134.
- CASANOVA, Emili 1988: *El lèxic d'Antoni Canals*. Institut de Filologia Valenciana/P.A.M. ("Biblioteca Sanchis Guarner", 13), València-Barcelona.
- CASAS HOMES, Josep Mª 1950: "Sobre la 'gramática de Mates'". *BRABLB*, 2, vol. XXIII, pp. 117-136.
- CASAS HOMES, Josep Mª 1952: "Codex 140. Un glosario latino inédito". *Scrinium*, vol. VII Archivo y Biblioteca Capitular de la Catedral, (oct.-des. 1952), Barcelona, pp. 1-5.
- CASAS HOMES, Josep Mª 1954: "Vocabulari trilingüe del segle XI". *Misc. Biblica B. Ubach*, Montserrat, pp. 449-458.
- CASAS HOMES, Josep Mª 1955a: "Luis de Averçó, tratadista de la lengua". *VII CILR*, vol. II, pp. 317-327.

- CASAS HOMES, Josep M^a 1955b: "Glossari llatí-català medieval". Dins (1955b) *Miscelánea filológica dedicada a Mons. A. Griera*, vol. I CSIC (Instituto Cervantes-Instituto de Estudios Pirenaicos), Barcelona, pp. 137-158.
- CASAS HOMES, Josep M^a 1964: "Una gramàtica inèdita d'Usuard". *Analecta Montserratensia Misc. Anselm M. Albareda*, II, vol. X Abadia de Montserrat, pp. 77-129.
- CASAS HOMES, Josep M^a 1971: *Ambient gramatical a Barcelona durant el segle XV*. Reial Acadèmia de Bones Lletres, Barcelona.
- CASAS HOMES, Josep M^a 1972: "Notes sobre l'ensenyament de la gramàtica als monestirs catalans". Dins (1972) *II Col·loqui d'història del monaquisme català (Sant Joan de les Abadesses 1970)*, vol. I ("Aspectes generals") Abadia de Poblet, Monestir de Poblet, pp. 199-204.
- CASAS HOMES, Josep M^a 1973: "Biblioteca d'un catedràtic de llengües clàssiques al segle XVI". *VIII CHCA*, vol. II ("La Corona de Aragó en el siglo XVI"), II, pp. 107-116.
- CASTELLANI, Carlo 1889: *La stampa in Venezia dalla sua origine alla morte di Aldo Manuzio seniore*. Ferdinand Ongania, Venècia. Reed. en id. 1973
- CASTELLANI, Carlo 1894: *L'arte della stampa nel Rinascimento italiano. Venezia*. Ferdinand Ongania, Venècia.
- CASTELLANI, Carlo 1973: *La stampa in Venezia dalla sua origine alla morte di Aldo Manuzio seniore*. Edizioni Lint, Trieste (Reimpressió de id. 1889).
- CASTRO, Américo 1936: *Glosarios latino-españoles de la Edad Media*. Centro de Estudios Históricos Revista de Filología Española-Anejo XXII, Madrid.
- CENTRO NAZIONALE D'INFORMAZIONI BIBLIOGRAFICHE 1943-72: *Indice generale degli incunaboli delle biblioteche d'Italia*. La libreria dello stato, Roma.

CHASTEL, André *et alii* 1982: *The Renaissance. Essays in Interpretation*. Methuen, Londres-Nova York (traduït a l'italià en Chastel, A. *et alii* 1983).

CHASTEL, André *et alii* 1983: *Il Rinascimento. Interpretazioni e problemi*. Laterza, Roma (edició italiana de Chastel, A. *et alii* 1982).

CHINCHILLA, Anastasio 1841: *Anales históricos de la medicina en general y biográfico-bibliográficos de la española en particular*. Imprenta de López y Compañía, València.

CHOMARAT, Jacques 1981: *Grammaire et rhétorique chez Erasme*. Les Belles Lettres, Paris.

CHOMARAT, Jacques 1982: "Deux opuscules grammaticaux de Valla". *Histoire, épistémologie, langage*, 2, 4, pp. 21-40.

CICERÓ 1946-52: *Dels deures*. Fundació Bernat Metge, Barcelona. (A cura d'E. Valentí i Fiol).

CICERÓ 1952: *L'amitié*. Les Belles Lettres ("Ass. G. Budé"), Paris. (A cura de L. Laurand).

CICERÓ 1960: *Tusculanes*. Les Belles Lettres ("Ass. G. Budé"), Paris. (A cura de G. Fohlen / J. Humbert).

CICERÓ 1961: *Caton l'Ancien (De la vieillesse)*. Les Belles Lettres ("Ass. G. Budé"), Paris.

CICERÓ 1979a: *Pro Archia [et alia opera]*. Harvard U.P.-W. Heinemann ("Loeb Classical Library", 158), Cambridge MA-Londres. (A cura de N. H. Watts).

CICERÓ 1979b: *Letters to his friends*. Harvard U.P.-W. Heinemann ("Loeb Classical Library", 230), Cambridge MA-Londres. (A cura de W. Glynn Williams, M. Ca).

- CICERÓ 1979c: *De Natura Deorum Academica*. Harvard U.P.-W. Heinemann ("Loeb Classical Library", 268), Cambridge MA-Londres. (A cura de H. Rackham).
- CICERÓ 1980-87: *Letters to Atticus*. Harvard U.P.-W. Heinemann ("Loeb Classical Library", 7,8,97), Cambridge MA-Londres. (A cura d'E. O. Winstedt).
- CLOUGH, Cecil H. 1976: "The Cult of Antiquity: Letters and Letter Collections". Dins Clough, C.H. (1976), pp. 33-67.
- CLOUGH, Cecil H. (ed.) 1976: *Cultural Aspects of the Italian Renaissance*. Manchester-Nova York.
- CODOÑER, Carmen / GONZÀLEZ IGLESIAS, Juan Antonio (eds.) 1994: *Antonio de Nebrija: Edad Media y Renacimiento*. Universidad de Salamanca ("Acta Salmanticensia. Estudios Filológicos", 257), Salamanca.
- COLLA, Angelo 1984: "Tipografi, editori e libri a Padova, Treviso, Vicenza, Verona, Trento". Dins Pozza, N. *et alii* (1984), pp. 37-80.
- COLLISON, Robert L. 1982: *A History of Foreign Language Dictionaries*. André Deutsch, Londres.
- COLOMINA I CASTANYER, Jordi 1989: "Dos vocabularis d'oficis valencians del segle XVII. G. Tarraça (1636) i V. Exulve (1643)". *Caplletra*, vol. 6, (Primavera, 1989), pp. 179-208.
- COLOMINA I CASTANYER, Jordi 1991: *El valencià de la Marina Baixa*. Generalitat Valenciana. Cons. de Cultura, Educació i Ciència ("Estudis del valencià actual", 3), València.
- COLOMINA I CASTANYER, Jordi 1991: "Morfologia i ortografia: a propòsit d'algunes grafies controvertides". *A sol post. Estudis de llengua i literatura*, vol. 2, pp. 129-153.
- COLON, Germà 1979: "Léxico y lexicografía catalanes". *Revista española de lingüística*, 9, (1979), pp. 441-461.
- COLON, Germà 1981: "Sinonímia i diatopisme". *Randa*, vol. 11, (1981), pp. 45-61.

COLON, Germà 1982: "Fer lo proverbi". Dins (1982) *Miscelánea de estudios hispánicos. Homenaje [...] a R. Sagrañes de Franch* PAM, Montserrat, pp. 33-39.

COLON, Germà 1983: "Precisions sobre el 'Comprehensorium'". *L'Espill*, 17/18, (primavera/estiu 1983), pp. 27-32.

COLON, Germà 1983a: "Concerning the Catalan-German Vocabulary of 1502: 'Vocabulari molt profitós per aprendre Lo Catalan Alamany y Lo Alamany Catalan'". *Quaderni di semantica*, 2, vol. IV, (desembre 1983), pp. 395-399.

COLON, Germà 1984: *Vocabularis i vocables valencians [Discurs llegit a la cerimònia d'investi dura com a 'doctor honoris causa' per la Universitat de València]*. [exemplar mecanografiat], [València] (Editat en Colon, G. 1987:XI-XXI).

COLON, Germà 1987: *Problemes de la llengua a València i als seus voltants*. Universitat de València, València.

COLON, Germà 1988: "Estudi preliminar". Dins Esteve, J. (1988), pp. 9-34.

COLON, Germà 1993: "'La gàbia gran no fa millor lo aucell'. Postil·la als 'Secrets' del Prior Agustí". Dins (1993) *MJF*, vol. VI, pp. 117-128.

COLON, Germà 1994: "Los sinónimos de Fliscus y su aprovechamiento románico". Dins Codoñer, C. / González Iglesias, J.A. (1994), pp. 413-426.

COLON, Germà / SOBERANAS, Amadeu-J. 1979: "Estudio preliminar". Dins Nebrija, E.A. de (1979), pp. 9-39.

COLON, Germà / SOBERANAS, Amadeu-J. 1986: *Panorama de la lexicografia catalana. De les glosses medievals a Pompeu Fabra*. Enciclopèdia Catalana ("Biblioteca universitària", 7), Barcelona.

COLON, Germà / SOBERANAS, Amadeu-J. 1987: "Estudio preliminar". Dins Nebrija, E.A. de / Busa, G. (1987), pp. 11-106.

- COLON, Germà / GARCIA, Arcadi (eds.) 1980: *Furs de València*. Barcino ("ENC, A", 101), Barcelona.
- CONDE, Rafael / GIMENO, Francisco 1989: "Notarías y escribanías de concesión real en la Corona de Aragón (s. XIII)". Dins Trenchs, J. *et alii* (1989), I, pp. 281-330.
- CONQUES, Jeroni 1976: *Llibre de Job. Versió del segle XVI.*. I.E.C., València. (A cura de Jaume Riera i Sans).
- CONTENSON, Pierre Marie de, O.P. 1978: "L'édition critique des oeuvres de S. Thomas d'Aquin. Principes, méthodes, problèmes et perspectives". Dins Hödl, L. / Wuttke, D. (1978), pp. 55-74.
- COPINGER, Walter A. 1895-1902: *Supplement to Hain's 'Repertorium Bibliographicum'*. Henry Sotheran & Co., Londres.
- CORNAGLIOTTI, Anna 1980: "Lexicografia italo-catalana". Dins (1980) *CILLC V*, pp. 379-404.
- COROMINES, Joan 1961: *Breve diccionario etimológico de la lengua castellana*. Gredos, Madrid.
- COROMINES, Joan = DECLC 1980-91: *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Curial, Barcelona.
- CORTE, Francesco della 1986: "Nicolò Perotti e gli Epigrammi di Marziale". *Res Publica Litterarum*, vol. 9, pp. 97-108. (Reed. en id. 1988, pp. 235-245).
- CORTÉS, Josepa 1986: *Formularium diversorum instrumentorum. Un formulari notarial valencià del segle XV. Edició del manuscrit conservat a l'Arxiu Municipal de Sueca [..].* Impremta Palàcios, Sueca.
- CORTÉS, Josepa 1991: *Un formulari de juristes. Segle XVII. Col·legi d'advocats. A la Ribera del Xúquer, Sueca* (Introducció, transcripció i glossari).

COSENZA, Mario Emilio 1962: *Biographical and Bibliographical Dictionary of the Italian Humanists and of the World of Classical Scholarship in Italy, 1300-1800*. G. K. Hall & Co., Boston.

COSTA, Juan 1992: "Los Vº Centenarios de los diccionarios españoles". *Letras*, vol. 14, (maig 1992), pp. 90-91.

COSTAMAGNA, Giorgio 1970: *Il notaio a Genova tra prestigio e potere*. Consiglio nazionale del notariato ("Studi storici sul notariato italiano", I), Roma.

COVINGTON, Michael A. 1986: "Gramamtical Theory in the Middle Ages". Dins Bynon, Th. / Palmer, F.R. (1986), pp. 23-42.

COZZO, Giuseppe Salvo 1897: *I codici capponiani della Biblioteca Vaticana*. Tipografia Vaticana, Roma.

CRUSELLES, José Mª 1986: "Familia y promoción social: Los Lopiç de Valencia (1448-1493)". *Estudis castellonencs*, vol. 3, pp. 355-380.

CRUSELLES, José Mª 1989: "Maestros, escuelas urbanas y clientela en la ciudad de Valencia a finales de la edad media". *Estudis*, vol. 15, pp. 9-44.

CRUSELLES, José Mª 1991: *Comportamiento social y actividad profesional entre los notarios de la ciudad de Valencia (siglo XV) [Tesi doctoral dirigida pel Dr. P. Iradiel]*. Universitat de València Facultat de Geografia i Història, València.

CRUSELLES, José Mª 1992: "Los juristas valencianos en la Italia renacentista. Estudiantes y cortesanos". *Revista d'Història Medieval*, vol. 3 Departament d'Història Medieval de la Universitat de València, (València 1992), pp. 143-160.

CURCI, Quint 1971-85: *History of Alexander*. Harvard U.P.-W. Heinemann ("Loeb Classical Library", 368-9), Cambridge MA-Londres.

CURTIUS, Ernst Robert 1955: *Literatura europea y Edad Media latina*. 2 vols.. Fondo de Cultura Económica, Mèxic.

- DALY, Lloyd William / DALY, Bernardine A. 1964: "Some Techniques in Mediaeval Latin Lexicography". *Speculum*, 2, vol. XXXIX, pp. 229-239.
- DAVIES, Martin C. 1984: "Niccolò Perotti and Lorenzo Valla: four new letters". *Rinascimento. Rivista dell'Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento*, vol. XXIV Leo S. Olschki ("2ª"), Florència, pp. 125-147.
- DAVIES, Martin C. 1986: "Lettere inedite tra Valla e Perotti". Dins Besomi, O. / Regoliosi, M. (1986), pp. 94-106.
- DEFERRARI, Roy J. / BARRY, M. Inviolata / McGUIRE, Ma 1968: *A Concordance of Ovid*. Georg Olms, Holdesheim.
- DEFERRARI, Roy J. / FANNING, Maria W. / SULLIVAN, Ann 1965: *A Concordance of Lucan*. Georg Olms, Hildesheim.
- DESBARREAUX-BERNARD 1878: *Catalogue de la Bibliothèque de Toulouse. 1e partie, Incunables*. Toulouse.
- DESCHAMPS, P. / BRUNET, G. 1878: *Supplément au 'Manuel' de J.Ch. Brunet*. Firmin-Didot et Cie., Paris.
- DEYERMOND, Alan (ed.) 1980: *Edad Media. Crítica ("Hª y crítica de la literatura española", 1)*, Barcelona.
- DÍAZ Y DÍAZ, Manuel C. 1982: "Introducción general". Dins Isidor de Sevilla (1982), pp. 7-257.
- DÍAZ-PLAJA, Guillermo (ed.) 1948-1959: *Historia general de las literaturas hispánicas*. vol. II. Editorial Barna, Barcelona.
- DU CANGE, Carolo du Fresne et alii 1883-87: *Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis*. Niort (Reimpressió: 1954, Akademische Druck, Graz).
- DUALDE SERRANO, Manuel 1952: "Inventario de la documentación notarial del Archivo Municipal de Valencia (Siglos XIV y XV)". *ACCV*, vol. XIII, pp. 393-409. València.

DURÁN CAÑAMERAS, Félix 1955a: "El notariado en Lérida y sus comarcas". *Ilerda*, XIX, vol. XIII, (gener-desembre 1955), pp. 7-34.

DURÁN CAÑAMERAS, Félix 1955b: "Notas para la historia del notariado catalán". *EHDAP*, vol. III, (Barcelona 1955), pp. 71-207.

DURÁN CAÑAMERAS, Félix 1966: "Los formularios notariales en Cataluña". *Anuario de la Academia de Doctores del Distrito Universitario de Barcelona*, (Barcelona 1966), pp. 15-24.

DURAN I SAMPERE, Agustí / GÓMEZ GABERNET, F. 1944: "Las escuelas de gramática en Cervera". *BRABLB*, vol. XVII, (1944), pp. 5-77.

DURO, Aldo 1967: "Elaborazione elettronica di dati linguistici". *Cultura e scuola*, vol. 23, pp. 7-15.

DURO, Aldo 1968: "L'emploi des moyens électroniques pour la constitution du fichier lexicographique général par l'Accademia della Crusca". Dins Stindlovà, J. (ed.) (1968), pp. 201-220.

DURO, Aldo 1971: "Analyse electronique des textes litteraires appliquée à la lexicographie en Italie". Dins Perren / Trim (1971), pp. 193-200.

DURO, Aldo 1972: "Lessicografia all'Accademia della Crusca". Dins Agostini, F. / Simone, R. / Vignuzzi, U. (1972), pp. 107-111.

DURO, Aldo 1980: "Un angoissant problème de lemmatisation: le traitement du participe". Dins Pijnenburg, W. / Tollenaere, F. de (1980), pp. 117-148.

DUTRIPON, F.P. 1880: *Bibliorum Sacrorum Concordantiae*. Blond et Barral, París (Reimp.: 1986, Georg Olms, Hildesheim-Nova York).

DWORKIN, Steven N. 1992: "[Ressenya de Quilis, A. / Usábel, P. 1992]". *Romance Philology*, 2, vol. XLVI, (november 1992), pp. 175-176.

- ESCAVY, R. / HERNÁNDEZ TERRÉS, J.M. / ROLDÁN, A. (eds.) 1994: *Actas del Congreso Internacional de Historiografía Lingüística. Nebrija V Centenario*. Universidad de Murcia, Murcia.
- ESTEVE FORRIOL, José 1983: "Formación humanística de San Luis Bertran". Dins (1983) *Corrientes espirituales en la Valencia del sigloXVI (1550-1600)* ("II Symposium de Teología Histórica"), (Facultad de Teología 20-22 abril 1982), València, pp. 313-326.
- ESTEVE FORRIOL, José 1987: *Orígenes de la enseñanza del latín en la Valencia medieval (lección pronunciada con motivo de su jubilación [...])*. [s.e.], València.
- ESTEVE, Joan 1988: *Liber elegantiarum (Venècia, Paganinus de Paganinis, 1489)*. Inculca, Castelló de la Plana. Estudi preliminar a cura de G. Colon).
- FAULHABER, Charles B. 1973: "Retóricas clásicas y medievales en bibliotecas castellanas". *Abaco*, vol. 4, (1973), pp. 151-300.
- FAULHABER, Charles B. 1978: "The 'Summa Dictaminis' of Guido Faba". Dins Murphy, J.J. (1978), pp. 85-111.
- FAULHABER, Charles B. 1979: "Las retóricas hispanolatinas medievales (s. XIII-XV)". Dins (1979) *Repertorio de historia de las ciencias eclesiásticas en España*, vol. 7 ("Siglos III-XVI") Instituto de hª de la teología española ("Corpus Scriptorum Sacrorum Hispanie, Estudios", 7), Salamanca, pp. 11-65.
- FAULHABER, Charles B. 1987: *Libros y bibliotecas en la España medieval: una bibliografía de fuentes impresas*. Grant & Cutler Ltd., Londres.
- FAULHABER, Charles B. 1994: "Las 'Flores rhetorici' de Fernando de Manzanares (Salamanca, ca. 1488) y la enseñanza de la retórica en Salamanca". Dins Codoñer, C. / González Iglesias, J.A. (1994), pp. 457-468.
- FAVA, Domenico 1963: *Manuale degli incunaboli*. Mondadori, Milà.
- FAZIO, Bartolomeo 1450: *De verborum proprietate*. (Ms. BUV: Còdex 832. Procedent de Sant Miquel dels Reis).

FEDERACIÓ INTERNACIONAL D'ASSOC. DE BIBLIOTECARIS 1984: *ISBD(A)*.
*Descripció bibliogràfica normalitzada internacional per a publicacions
monogràfiques antigues, (Antiquària)*. Dept. de Cultura de la
Generalitat de Catalunya. Institut Català de Bibliografi, Barcelona.

FELIPO, Amparo 1983: "Las Constituciones de la Universidad de Valencia de
1563". *Escritos del Vedat*, XIII, pp. 233-259.

FELIPO, Amparo 1987a: "Los estudios de latinidad en la Universidad de Valencia
entre 1611 y 1651". Dins Peset, M. *et alii* (1987a), pp. 127-140.

FELIPO, Amparo 1987b: "La época del barroco". Dins Peset, M. *et alii* (1987b), pp.
47-55.

FELIPO, Amparo 1993: *La Universidad de Valencia durante el siglo XVI (1499-
1611)*. Dpto. de Hª Moderna Universitat de València, València.

FERRANDO, Antoni 1980: *Consciència idiomàtica i nacional dels valencians*.
Universitat de València- Institut de Filologia Valenciana, València.

FERRANDO, Antoni 1983: *Els certàmens poètics valencians*. Institució Alfons el
Magnànim, València.

FERRANDO, Antoni 1987: "[Ressenya de Roís de Corella, Joan 1985]". *Caplletra*,
vol. 2, pp. 134-136.

FERRANDO, Antoni 1989a: "Llengua i literatura". Dins Belenguer, E. (1989a), 2ª
pa, vol. I, pp. 381-424.

FERRANDO, Antoni 1989b: "La llengua del *Misteri d'Elx*". Dins (1989) *M. Colon*,
vol. II, pp. 75-89.

FERRANDO, Antoni 1989d: "Entorn de la llengua del *Tirant lo Blanc*". *Sabó*,
(València febrer 1989), pp. 24-26.

- FERRANDO, Antoni (ed.) 1989c: *Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana, VII. Area 7, Història de la llengua*. Institut de Filologia Valenciana, València.
- FERREIRA PRIEGUE, Elisa M^a 1982: "La aplicación del ordenador a la realización de concordancias". *Faventia*, 1, vol. 4, (1982), pp. 101-107.
- FERRER I MALLOL, Mª Teresa 1974: "La redacció de l'instrument notarial a Catalunya. Cèdules, manuals, llibres i cartes". *EHDAP*, IV ("Misc. en honor de R. Noguera de Guzmán"), (1974), pp. 29-209.
- FERRER I MALLOL, Mª Teresa 1980: "Cartes i bitllets privats en els manuals del notari barceloní Narcís Guerau Gili (s. XV)". Dins Badia i Margarit, A.M. *et alii* (1980), pp. 197-218.
- FEST, Sext Pompeu 1471: *De verborum significatione (BUV: Inc. 110)*. [s.i.], Milà.
- FEST, Sext Pompeu 1839: *De Verborum Significatione quae supersunt cum Pauli epitome. Emendata & annotata a Carolo Muellere. Accedunt coniecturae [...] post Muellerum factae*. Weidmann, Leipzig (Reimp.: 1975, Georg Olms, Hildesheim-Nova York).
- FIESCHI, Stefano 1517: *Elegancias romançadas por el maestro Antonio de Nebrija*. A. G. de Brocar, Alcalá de Henares.
- FIESCHI, Stefano c. 1480: *Sententiarum variationes sive synonyma*. Stephanus Plank, Roma.
- FILELFO, Francesco, c. 1473: *Epistolae [Epistolarum liber]*. Vindelinius de Spira, Venècia.
- FILELFO, Gianmario, 1489: *Epistolae [Novum epistolarium]*. Bacilerius de Bacileriis, Bolonya (Felsina).
- FLASCHE, Hans 1955: "El vocabulario catalán-alemán de 1502". Dins (1955) *CILR VII*, vol. II, pp. 267-284.

FORCELLINI, Aegidius 1864-1926: *Lexicon totius Latinitatis*. Ed. Gregoriana, Pàdua (Reimp.: 1965, Arnaldus Forni, Bolonya).

FUMAGALLI, Giuseppe 1905: *Lexicon typographicum Italiae. Dictionnaire géographique d'Italie pour servir à l'histoire de l'imprimerie dans ce pays*. Leo S. Olschki, Florència.

FURIÓ, Antoni 1985: *València, un mercat medieval*. Diputació Provincial de València ("Història i societat", 1), València.

FUSTER Y TARONCHER, Justo Pastor 1827: *Biblioteca valenciana de los escritores que florecieron hasta nuestros días con adiciones y enmiendas a la de D. Vicente Ximeno*. José Ximeno, València.

FUSTER, Joan 1962: *Nosaltres els valencians*. Ed. 62, Barcelona.

FUSTER, Joan 1962: *Poetes, moriscos i capellans*. L'Estel, València (Reed. en id. 1968).

FUSTER, Joan 1968a: *Heretgies, revoltes i sermons*. Selecta, Barcelona.

FUSTER, Joan 1968b: *Obres Completes, I. Llengua, literatura, història*. Edicions 62 ("Clàssics catalans del segle XX"), Barcelona.

FUSTER, Joan 1972: "L'aventura del llibre català". *Commemoració dels 500 anys del primer llibre imprès en català 1474-1974*, Fundació Carulla (Reed. en id. 1992 (Ed. Empúries)).

FUSTER, Joan 1985: "Una nota al marge". Dins Fuster, J. *et alii* (1985), pp. s/n.

FUSTER, Joan *et alii* 1985: *Imatge i paraula als segles XIV-XV*. Diputació Provincial de València, València.

GAFFIOT, Félix 1934: *Dictionnaire illustré latin-français*. Librairie Hachette, Paris.

GALIANA, Lluís / TEIXIDOR, José [s. XVIII]: *Addiciones i Correcciones á los dos tomos de Escritores Valencianos del Dr. Vte Ximeno empezada por el*

P. fr. Luis Galiana de Ontiniente,... Ms. 754 (Gutiérrez del Caño 1017), Biblioteca Universitària de València.

GALINO, María Angeles 1968: *Historia de la educación. Vol. I (Edades antigua y media)*. Gredos, Madrid.

GALLARDO, Bartolomé José 1863-69: *Ensayo de una biblioteca española de libros raros y curiosos*. Gobierno. Imprenta y estereotipia de M. Rivadeneyra, Madrid.

GALLEGO BARNÉS, Andrés 1973: "La Constitución de 1561. Contribución a la historia del Estudi General de Valencia". *Estudis*, 1, pp. 43-84.

GALLEGO BARNÉS, Andrés 1980: "Reforma de las clases de gram tica (1561-1589)". Dins Levier, D. *et alii* (1980), pp. 55-74.

GALLEGO SALVADORES, Jordán 1976: "Provisión de cátedras en la Universidad de Valencia durante la primera mitad del siglo XVI". *Escritos del Vedat*, VI, pp. 165-201.

GALLEGO SALVADORES, Jordán 1980: "La Facultad de Artes de la Universidad de Valencia desde 1500 hasta 1525". *Escritos del Vedat*, vol. X, (1980), pp. 215-258.

GALLEGO SALVADORES, Jordán 1987: "La creación pontificia y real". Dins Peset, M. *et alii* 1987 (1987), pp. 39-45.

GALLEGO SALVADORES, Jordán / FELIPO, Amparo 1983: *Grados concedidos por la Universidad de Valencia durante la primera mitad del siglo XVI*. Biblioteca Balmes, Barcelona, pp. 323-80, 7-106.

GALLENT, Merc  1979: "Valencia y las epidemias del XV". *Estudios de historia social*, 10-11, (1979), pp. 115-135.

GALLENT, Merc  1985a: "El gremi de cirurgians de València: procés de constitució (1310-1499)". *Afers*, 2, vol. 1, (1985), pp. 249-269.

GALLENT, Merc  1987: "Los estudios medievales". Dins Peset, M. *et alii* (1987), pp. 35-38.

GALLINA, Annamaria 1959: *Contributi alla storia della lessicografia italo-spagnola dei secoli XVI e XVII*. Leo S. Olschki, Florència.

GARCÍA BALLESTER, Luis 1988: *La medicina a la València medieval*. Edicions Alfons el Magnànim, València.

GARCÍA BALLESTER, Luis 1992: "Medicina i ciència en la València del Renaixement (1250-1520)". Dins Bramon, D. *et alii* (1992), pp. 155-172.

GARCÍA BALLESTER, Luis 1993: "La nueva industria del libro médico y el renacer del Humanismo médico latino". Dins Fernández Alvarez, M. *et alii* (1993), pp. 111-128.

GARCÍA CÁRCCEL, Ricardo 1976: *Orígenes de la Inquisición española. El Tribunal de Valencia, 1478-1530*. Ed. Península, Barcelona.

GARCÍA CÁRCCEL, Ricardo 1990: "Batllori y el Renacimiento español". *Anthropos*, vol. 112, pp. 51-53.

GARCÍA CÁRCCEL, Ricardo 1992: "Familias converses valencianas". Dins Bramon, D. *et alii* (1992), pp. 207-220.

GARCÍA CRAVIOTTO, Francisco *et alii* 1989-90: *Catálogo general de incunables existentes en bibliotecas españolas*. Ministerio de Cultura, Madrid.

GARCÍA EDO, Vicente 1988: "Notarios de Onda de los siglos XIII y XIV". *Miralcamp. Butlletí d'estudis onders*, 4, (maig, 1988), pp. 53-77.

GARCÍA MARTÍNEZ, Sebastià 1973: "Los estudios clásicos en Valencia durante el siglo XVI". *VIII CHCA*, vol. II, III, pp. 117-128.

GARCÍA MARTÍNEZ, Sebastià 1980: "Sobre la introducción del Helenismo en la Universidad de Valencia durante la primera mitad del quinientos". *Actes du 1er Colloque sur le Pays Valencien à l'époque moderne (Pau, 21-23 avril 1978)* Université de Pau, Pau, pp. 363-397.

- GARCÍA MARTÍNEZ, Sebastià 1986: "Pedro Juan Núñez y la enseñanza del griego en la Universidad de Valencia 1547-1602". *Contrastes*.
- GARCÍA PASTOR, Jesús 1951: *Catálogo de incunables de la Biblioteca Pública de Palma de Mallorca*. Cuerpo facultativo de archiveros, bibliotecarios y arqueólogos, Madrid.
- GARCIA SANZ, Arcadi 1989: "El documento notarial en derecho valenciano hasta mediados del siglo XIV". *Dins Trenchs, J. et alii* (1989), I, pp. 177-199.
- GARCÍA VILLADA, Zacarías, S.J. 1912: "Formularios de las bibliotecas y archivos de Barcelona (s. X-XV)". *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, (1911-1912), pp. 533-552.
- GARCIA, Angelina 1987: *Els Vives: una familia de jueus valencians*. Eliseu Climent, València.
- GARIN, Eugenio 1952: *Prosatori latini del Quattrocento*. Riccardo Ricciardi, Milà-Nàpols (Reimp. en 1976-77, Einaudi, Tori).
- GARIN, Eugenio 1967: *La cultura del Rinascimento. Profilo storico*. Laterza, Bari.
- GARIN, Eugenio 1973: *Medioevo e Rinascimento. Studi e ricerche*. Laterza & Figli, Roma-Bari (Trad. cast. en id. 1981b).
- GARIN, Eugenio 1975: *Rinascite e rivoluzioni. Movimenti culturali dal XIV al XVIII secolo*. Laterza, Bari (Reed. en id. 1980. Trad. cast. en id. 1981a).
- GARIN, Eugenio 1981a: *La revolución cultural del Renacimiento*. Crítica, Barcelona (Reed. en id. 1980. Trad. de id. 1975).
- GARIN, Eugenio 1981b: *Medioevo y Renacimiento*. Taurus, Madrid (Trad. de id. 1973).
- GARIN, Eugenio 1986: *El Renacimiento italiano*. Ariel, Barcelona.

- GARIN, Eugenio 1986: "Lorenzo Valla e l'Umanesimo". Dins Besomi, O. / Regoliosi, M. (1986), pp. 1-20.
- GAYANGOS, Pascual de 1877(1976): *Catalogue of the Manuscripts in the Spanish Language in the British Library*. The British Library, Londres.
- GEIJERSTAM, Regina af 1985: "A Lexicon of Juan Fernández de Heredia [Ressenya a Mackenzie, J.G. 1984]". *Journal of Hispanic Philology*, IX, vol. 2, (Winter, 1985), pp. 153-161.
- GEL-LI, Aulus 1978-84: *The Attic Nights*. Harvard U.P.-W. Heinemann, Cambridge MA-Londres. a cura de John C. Rolfe).
- GENOVÉS Y OLMOS, Eduardo 1911-1914: *Catalech descriptiu de les obres impreses en llengua valenciana desde 1474 fins 1700*. Imprempta de Manuel Pau, València.
- GEORGES, Karl Ernst 1951: *Lateinisch-Deutsches Handwörterbuch*. Hannover-Leipzig. 9ª ed. Tübingen
- GERLO, A. 1971: "The 'Opus de Conscribendis Epistolis' of Erasmus and the Tradition of the 'Ars Epistolica'". Dins Bolgar, R.R. (1971), pp. 103-114.
- GERULAITIS, Leonardas Vytautas 1976: *Printing and Publishing in Fifteenth-Century Venice*. American Library Association-Mansell Information/Publishing Ltd., Chicago-London.
- GIBSON, Margaret 1992: "Milestones in the Study of Priscian, circa 800-circa 1200". *Viator*, vol. 23, pp. 17-33.
- GILI GAYA, Samuel 1967: "Nota preliminar". Dins Palencia, A. de (1967), vol. I, pp. 5-6.
- GIMENO BLAY, Francisco [1993]: *Aprender a escribir en la península ibérica: de la edad media al Renacimiento*. [Comunicació mecanografiada al curs 'Escribir y leer en Occidente']. UIMP, València.

- GINER, Rosa 1991: *Manuscrits del fons de la Biblioteca Serrano Morales*. Ajuntament de València, València.
- GISBERT, Ana / ORTELLS, Mª Lutgarda 1992: *Catálogo de obras impresas en el siglo XVI de la Biblioteca general e histórica de la Universidad de Valencia*. Generalitat Valenciana, València.
- GOETZ, G. / LÖWE, G. (eds.) 1888-1923: *Corpus Glossariorum Latinorum*. 7 vol, Leipzig.
- GOFF, Frederick R. 1963: *Incunabula in American Libraries*. The Bibliographical Society of America, Nova York.
- GOFF, Richmond 1964: *Incunabula in American Libraries. A Third Census of Fifteenth-Century Books Recorded in North American Collections*. The Bibliographical Society of America, Nova York.
- GÓMEZ MORENO, Angel 1994: *España y la Italia de los Humanistas. Primeros ecos*. Gredos, Madrid.
- GÓMEZ, Jesús 1988: *El diálogo en el Renacimiento español*. Cátedra, Madrid.
- GONZÁLEZ DE LA CALLE, Pedro U. 1925: "Latín universitario. Contribución al estudio del uso del latín en la antigua Universidad de Salamanca". Dins (1925) *Homenaje a Menéndez Pidal*, vol. I, pp. 795-818.
- GONZÁLEZ, Enrique 1987: *Joan Lluís Vives. De la Escolástica al Humanismo*. Comissió per al Vè Centenari del Descobriment d'Amèrica. Generalitat Valenciana, València.
- GONZÁLEZ, Enrique 1992: "Vives. De la edición príncipe hacia el texto crítico". Dins González / Albiñana / Gutiérrez (1992), pp. 13-57.
- GONZÁLEZ, Enrique / ALBIÑANA, Salvador / GUTIERREZ, V. 1992: *Vives. Edicions Prínceps*. Universitat de València Generalitat Valenciana, València.
- GOODMAN, Anthony / MACKAY, Angus (eds.) 1990: *The Impact of Humanism on Western Europe*. Longman, Londres-Nova York.

GRAESSE, Jean George Théodore 1922: *Thrésor de livres rares et précieux ou nouveau dictionnaire bibliographique [...]*. Josef Altmann, Berlín.

GRANJEL, Luis S. / SANTANDER RODRÍGUEZ, Mª Teresa 1962: "Índice de médicos españoles". *Acta Salmanticensia. Medicina*, 1, vol. VII Anaya, Salamanca.

GRAULLERA SANZ, Vicente 1987: *Los notarios de Valencia y la Guerra de Sucesión*. Colegio Notarial de Valencia/Universitat de València, València.

GRAULLERA SANZ, Vicente 1987a: "La cátedra de arte de la notaría, en la universidad de Valencia del siglo XVI". Dins Peset, M. *et alii* (1987a), pp. 225-236.

GRAULLERA SANZ, Vicente / MORÓDER, Carmen 1988: "Andreu Martí Pineda, notario y poeta valenciano del XVI". Dins (1988) *Hom. García Martínez*, vol. I, pp. 375-385.

GRAY, Hanna H. 1963: "Renaissance Humanism: The Pursuit of Eloquence". *Journal of the History of Ideas*, 24, (1963), pp. 497-514.

GRENDLER, Paul F. 1989: *Schooling in Renaissance Italy. Literacy and Learning, 1300-1600*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore-Londres.

GUARINO GUARINI DA VERONA 1450: *Grammaticae regule* (Ms. BUV: Còdex 832. Procedent de la Biblioteca de Sant Miquel dels Reis).

GUERRERO RAMOS, Gloria 1992: "La lexicografía bilingüe desde Nebrija hasta Oudin". Dins (1992), pp. 463-471.

GUINOT, Salvador 1922: "Fuentes de estudio de la Lengua valenciana, V-IX". *BSCC*, vol. III, pp. 67-415.

GUITARTE, Guillermo L. 1994: "Huellas de Valla en Nebrija. A propósito de algunas palabras latinas que Valdés censura en Nebrija". Dins R. Escavy *et alii* (1994), vol. I, pp. 311-329.

- GULSOY, Joseph 1964: "La lexicografía valenciana". *RVF*, 2-3, vol. IV, (1959-1962), pp. 109-142.
- GUTIÉRREZ CUADRADO, Juan 1987: "La sustitución del latín por el romance en la universidad española del siglo XVIII". Dins Peset, M. *et alii* (1987), pp. 237-252.
- GUTIÉRREZ CUADRADO, Juan 1988: "El latín, sustituido por el castellano en la universidad española (siglos XVIII-XIX)". Dins Ariza, M. / Salvador, A. / Viudas, A. (1988), pp. 1204-1216.
- GUTIÉRREZ DEL CAÑO, Marcelino 1913: *Catálogo de los manuscritos existentes en la Biblioteca Universitaria de Valencia*. Antonio López y Cía., Valencia.
- GUTIÉRREZ GALINDO, Marco A. 1993: "Introducción general, traducción y notas". Dins Villa Dei, Alexander de (1993), pp. 5-71.
- GUTIÉRREZ GALINDO, Marco A. 1994a: "Andrés Gutiérrez de Cerezo: seguidor de Villadei, aunque discípulo de Nebrija". Dins R. Escavy *et alii* (1994), vol. III, pp. 289-302.
- GUTIÉRREZ GALINDO, Marco A. 1994b: "El 'Ars Grammatica' de Cerezo como 'Ars Paedagogica'". Dins C. Codoñer/J.A. Glez Iglesias (eds.), (1994), pp. 297-304.
- GUZMÁN ARIAS, Carmen / MIRALLES MALDONADO, José C. 1994: "Gramáticos y lexicógrafos latinos en el 'Iuris civilis lexicon' de Nebrija". Dins R. Escavy *et alii* (1994), vol. I, pp. 289-302.
- GW* = KOMMISSION FÜR DER GESAMTKATALOG / DEUTSCHEN STAATSBIBLIOTHEK 1925-78: *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*. K.W. Hiersemann—A. Hiersemann—Akademieverlag—H.P. Krauss, Leipzig-Stuttgart-Berlin-Nova York.
- HAEBLER, Konrad 1902: *Tipografía ibérica*. Martinus Nijhoff-Karl W. Hiersemann, La Haia-Leipzig.

HAEBLER, Konrad 1903-17: *Bibliografía ibérica del siglo XV*. Martinus Nijhoff, La Haia-Leipzig.

HAEBLER, Konrad 1905-1906: "Juan Rix de Chur, un librero alemán en Valencia en el siglo XV". *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, vol. 13, 14, (juliol-setembre 1905, gener-juny 1906), pp. 383-401, 42-64.

HAEBLER, Konrad 1905-24: *Typenrepertorium der Wiegendrucke*. R. Haupt-O. Harrassowitz, Halle-Leipzig-Nova York.

HAENSCH, Günther *et alii* 1982: *La lexicografía. De la lingüística teórica a la lexicografía práctica*. Gredos ("BRH, manuales", 56), Madrid.

HAIN, Ludwig Friedrich Theodor 1826-38: *Repertorium bibliographicum in quo libri omnes ab arte typographica inventa usque ad annum MD*. J. G. Cotta, Stuttgart.

HALE, John R. (ed.) 1984: *Enciclopedia del Renacimiento italiano*. Alianza Editorial, Madrid.

HANON, Suzanne 1990: "La concordance". Dins Hausmann, F.J. *et alii* (1990), pp. 1562-1567.

HARTMANN, R.R.K. (ed.) 1986: *The History of Lexicography. Papers from the Dictionary Research Centre Seminar at Exeter, March 1986*. John Benjamins, Amsterdam-Philadelphia.

HAUF, Albert G. 1983: "El lèxic d'Ausiàs March: primer assaig de valoració i llista provisional de mots i de freqüències". *ELLC*, vol. VI ("Misc. Pere Bohigas", 3), pp. 121-224.

HAUF, Albert G. 1990c: "Introducció". Dins Martorell, J. / (Galba, M.J. de ?) (1990c), pp. IX-XXXIV.

HAUSMANN, Franz Josef *et alii* (eds.) 1989-90: *Wörterbücher / Dictionaries / Dictionnaires*. Walter de Gruyter, Berlin-New York.

HAY, Denys (ed.) 1967: *The Age of Renaissance*. McGraw Hill, Nova York.

- HAY, Denys (ed.) 1972: *La época del Renacimiento. El amanecer de la Edad Moderna*. Labor ("Historia de las Civilizaciones", 7), Barcelona (2ª ed. Trad. de id. 1967).
- HAYASHI, Tetsuro 1978: *The Theory of English Lexicography, 1530-1791*. John Benjamins ("Studies in the History of Linguistics", 18), Amsterdam.
- HELLWIG, Barbara / MATTEY, Walter 1970: *Incunabelkatalog des Germanischen Nationalmuseums Nürnberg*. Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- HENDERSON, Judith Rice 1983: "Erasmus on the Art of Letter-Writing". Dins Murphy, J.J. (1983), pp. 331-355.
- HERNANDO I DELGADO, Josep / FERNÁNDEZ I CUADRENCH, (eds.) 1992: *Liber examinationis notariorum Barchinone (1348-1386)*. Fundació Noguera, Barcelona.
- HERRERO, Víctor José 1981: *Introducción al estudio de la filología latina*. Gredos, Madrid.
- HILL, John M. 1957: '*Universal vocabulario*' de Alfonso de Palencia. *Registro de voces españolas internas*. Real Academia Española, Madrid.
- HILLGARTH, Jocelyn 1991: *Readers and Books in Majorca, 1229-1550*. C.N.R.S., París.
- HIRSCH, Rudolph 1977: "Stampa e letture fra il 1450 e il 1550". Dins Petrucci, A. (1977), pp. 1-50.
- HISPANIC SOCIETY OF AMERICA, The 1962: *Catalogue of the Library*. G. K. Hall & Co., Boston.
- HOCKEY, Susan 1980: *A Guide to Computer Applications in the Humanities*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore-Londres.
- HOLMES, George 1990: "Humanism in Italy". Dins Goodman, A. / Mackay, A. (1990), pp. 118-136.

- HORACI 1984: *Opera*. Teubner, Leipzig. a cura de Stephanus Borzsák).
- HOUSEHOLDER, F. / SAPORTA, S. (eds.) 1967: *Problems in Lexicography*. La Haia-Bloomington (Indiana).
- HOUSLEY, Norman 1992: *The Later Crusades, 1274-1580. From Lyons to Alcazar..* Oxford University Press, Oxford.
- HUNT, Richard W. 1980: *The History of Grammar in the Middle Ages. Collected Papers. Edited [...] by G.L. Bursill-Hall*. John Benjamins ("Studies in the History of Linguistics", 5), Amsterdam.
- HUNTINGTON, Archer M. 1903: *Collection of Spanish Documents Manuscripts in the British Museum [...]*. Nova York.
- HUNTINGTON, Archer M. (ed.) 1905: *Catalogue of the Library of Ferdinand Columbus. Reproduced in facsimile from the Unique manuscript in the Columbine Library of Seville*. Nova York.
- HURTADO, J. / SERNA, J. de la / GONZÁLEZ PALENCIA, An 1943: *Historia de la literatura española*. Madrid. (5ª ed).
- IJSEWIJN, Jozef 1971: "Alexander Hegius (+1498) 'Invectiva in Modos Significandi'". *Forum for Modern Language Studies*, vol. 7, (1971), pp. 229-318.
- IJSEWIJN, Jozef 1977: *Companion to Neo-Latin Studies*. North-Holland Publishing Company, Amsterdam-New York-Oxford.
- IJSEWIJN, Jozef 1992: "Vives and Humanistic Philology". Dins Vives, J.Ll. (1992), pp. 77-111.
- INSTITUT DE RECHERCHE ET D'HISTOIRE DES TEXTES (CNRS) / NATIONAL LIBRARY OF SCOTLAND 1987: *Empremta. Regles per a l'establiment de l'empremta i recull d'exemples*. Dept. de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona.

- ISIDOR DE SEVILLA 1982-83: *Etimologías. (Edición bilingüe)*. 2 vol. La Editorial Católica ("Biblioteca de Autores Cristianos", 433-34), Madrid. (A cura de J. Oroz Reta / M.-A. Marco).
- ISO ECHEGOYEN, José Javier *et alii* 1989: '*Index verborum*' y concordancias de las '*Institutiones oratoriae*' de Quintiliano. Publicaciones de la UAB ("Faventia. Monografies"), Bellaterra.
- IVARS, Andrés, OFM 1917: "Inventario de los bienes de D. Martín de Overna. Año 1416". *Archivo Ibero-americano*, VII, (Madrid 1917), pp. 446-459.
- JENSEN, Kristian 1990: *Rhetorical Philosophy and Philosophical Grammar. Julius Caesar Scaliger's Theory of Language*. Wilhelm Fink, Múnic.
- KEIL, H. 1855-1880: *Grammatici Latini (ex recensione)*. Teubner, Leipzig (Reimp.: 1981, Georg Olms, Hildesheim-Nova York).
- KIBBEE, Douglas A. 1986: "The Humanist Period in Renaissance Bilingual Lexicography". Dins Hartmann, RRK (1986), pp. 137-146.
- KIRCHERT, Klaus 1986: "'Vocabularium de significatione nominum'. Zur Erforschung spätmittelalterlicher Vokabularliteratur". Dins Buridant, C. (1986), pp. 47-70.
- KNOWLES, Francis E. 1990: "The Computer in Lexicography". Dins Hausmann, F.J. *et alii* (1990), pp. 1645-1672.
- KOCK, Josse de 1981: "Método para una posible automatización del análisis estilístico". *LEA*, 2, vol. III, (1981), pp. 305-336.
- KOERNER, Konrad 1980: "Medieval Linguistic Thought. A Comprehensive Bibliography". Dins Koerner / Nederehe / Robins (1980), pp. 265-299.
- KOERNER, Konrad / NIEDEREHE, Hans-Josef / ROBINS, R. (eds.) 1980: *Studies in Medieval Linguistic Thought dedicated to Geoffrey L. Bursill-Hall*. John Benjamins B. V., Amsterdam.
- KRISTELLER, Paul Oskar 1951: "Matteo de' Libri, Bolognese Notary of the Thirteenth Century, and his '*Artes Dictaminis*'". Dins (1951)

Miscellanea G. Galbiati, vol. 2 ("Fontes Ambrosiani", 26), Milà, pp. 283-320.

KRISTELLER, Paul Oskar 1961: "Un' 'Ars Dictaminis' di Giovanni del Virgilio". *Italia medioevale ed umanistica*, vol. 4, (1961), pp. 181-200.

KRISTELLER, Paul Oskar 1964: *Ocho filósofos del Renacimiento italiano*. Fondo de cultura económica, México (Reed. en id. 1980).

KRISTELLER, Paul Oskar 1965: *Renaissance Thought II*. Princeton University Press, Princeton (Trad. cast. en Kristeller, P.O. 1986).

KRISTELLER, Paul Oskar 1965b: "The Humanist Bartolomeo Facio and His Unknown Correspondence". Dins Carter, Ch. H. (1965b), pp. 56-74.

KRISTELLER, Paul Oskar 1967: *Iter italicum*. vol. II ("Italy: Orvieto to Volterra. Vatican City"). The Warburg Institute-E.J. Brill, Londres-Leiden.

KRISTELLER, Paul Oskar 1972: "The Impact of Early Italian Humanism on Thought and Learning". Dins Levy, B.S. (1972), pp. 120-157. (Reed. en id. 1980).

KRISTELLER, Paul Oskar 1979: *Renaissance Thought and its Sources*. Columbia University Press, Nova York (Trad. cast. en Kristeller, P.O. 1982).

KRISTELLER, Paul Oskar 1981: "Niccolò Perotti ed i suoi contributi alla storia dell'Umanesimo". *Res Publica Litterarum*, vol. 4, pp. 7-25.

KRISTELLER, Paul Oskar 1982: *El pensamiento renacentista y sus fuentes*. Fondo de cultura económica, México (Trad. cast. de Kristeller, P.O. 1979).

KRISTELLER, Paul Oskar 1983a: *Iter Italicum*. vol. III ("Alia itinera, I: Australia to Germany"). The Warburg Institute-E.J. Brill, Londres-Leiden.

KRISTELLER, Paul Oskar 1983b: "The Editing of Fifteenth-Century Texts. Tasks and Problems". *Italian Culture*, vol. 4, pp. 115-122.

- KRISTELLER, Paul Oskar 1983c: "Rhetoric in Medieval and Renaissance Culture". Dins Murphy, J.J. (1983c), pp. 1-19.
- KRISTELLER, Paul Oskar 1983d: "Il Rinascimento nella storia del pensiero filosofico". Dins Chastel, A. *et alii* (1983d), pp. 149-179.
- KRISTELLER, Paul Oskar 1986: *El pensamiento renacentista y las artes*. Taurus, Madrid (Trad. cast. de Kristeller, P.O. 1965 a cura de Bernardo Moreno Carrillo).
- KRISTELLER, Paul Oskar 1989: *Iter Italicum*. vol. IV ("Alia itinera IV: Great Britain to Spai"). The Warburg Institute-E.J. Brill, Londres-Leiden.
- KRÖMER, Dietfried 1990: "Lateinische Lexikographie". Dins Hausmann, F.J. *et alii* (1990), pp. 1713-1722.
- LANDAU, Sidney I. 1989: *Dictionaries. The Art and Craft of Lexicography*. Cambridge U. P., Cambridge. (1ª ed. 1984).
- LAPESA, Rafael 1980: *Historia de la lengua española*. Gredos ("BRH, Manuales", 45), Madrid. (8ª ed.).
- LAPEYRE, Henri 1985: "Els mercaders estrangers al Regne de València en els segles XV i XVI". Dins Furió, A. (1985), pp. 25-45.
- LAURENT, Joseph L. 1989: *Hispanic Rare Books of the Golden Age (1470-1699) in the Newbery Library of Chicago and in Selected North American Libraries*. Peter Lang, Nova York.
- LAW, Vivien 1986: "Originality in Medieval Normative Tradition". Dins Bynon, Th. / Palmer, F.R. (1986), pp. 43-55.
- LAWRANCE, Jeremy N. H. 1990: "Humanism in the Iberian Peninsula". Dins Goodman, A. / Mackay, A. (1990), pp. 220-258.
- LÁZARO CARRETER, Fernando 1985: *Las ideas lingüísticas en España durante el siglo XVIII*. Crítica, Barcelona.

- LE GOFF, Jacques 1986: *Los intelectuales en la Edad Media*. Gedisa, Barcelona.
- LEFÈVRE, Yves *et alii* 1981: *La lexicographie du latin médiéval et ses rapports avec les recherches actuelles sur la civilisation du Moyen-âge* (Paris, 18-21 octobre 1978). Éditions du C.N.R.S. ("Colloques internationaux du C.N.R.S.", 589), Paris.
- LÉPINETTE, Brigitte 1990: "Les sources européennes d'une oeuvre lexicographique à visée didactique: el 'Vocabulario del Humanista' de L. Palmireno (1569, Valencia)". Dins (1990) *MJF*, vol. II, pp. 59-86.
- LÉPINETTE, Brigitte 1992: "L'information ajoutée codifiée" (I.A.C.) dans deux dictionnaires bilingues : contribution à l'étude de la lexicographie français-espagnol". Dins (1992) *Euralex'90*, pp. 483-507.
- LÉPINETTE, Brigitte 1992: "La postérité lexicographique française de Nebrija. Les 'Vocabularius Nebrisensis' latin-français (1511-1541)". *Historiographia Linguistica*, 2/3, vol. XIX John Benjamins, Amsterdam, pp. 227-260.
- LÉPINETTE, Brigitte 1994: "La variación lexicográfica y el 'Lexicon' (1492) de E. A. de Nebrija". Dins R. Escavy *et alii* (1994), vol. III, pp. 335-350.
- LÉPINETTE, Brigitte 1994b: "Le 'Lexicon' (1492) de E. A. de Nebrija (1444-1522) et les 'Catholicon Abbreviatum' latin-français de la fin du XVe siècle". Dins Codoñer, C./González Iglesias, J.A. (1994b), pp. 438-446.
- LEVIER, Daniel *et alii* 1980: *Actes du Ier Colloque sur le Pays Valencien à l'époque moderne* (Pau, les 21-23 Avril 1978). Publications de l'Université de Pau et de la Maison des Pays Ibériques, Université de Pau.
- LINDEMANN, Margarete 1985: "Le 'Vocabularius Nebrissensis' et les débuts de la lexicographie française". Dins (1985) *Actes du IVème Colloque international sur le moyenfrançais* Rodopi, Amsterdam, pp. 55-85. (A cura d'Antonij Dees).
- LINDSAY, Wallace M. / THOMPSON, H. H. 1921: *Ancient Lore in Medieval Latin Glossaries*. Oxford U.P., Oxford.

- LINDSAY, Wallace M. *et alii* (eds.) 1926-1931: *Glossaria latina iussu Academiae Britannicae edita*. 5 vols. Les Belles Lettres, París.
- LÍSIES 1967: *Quatre discours sur le meurtre d'Ératosthène. Epitaphios. Contre Ératosthène. Pour l'invalidé*. P.U.F., París. (Ed., introd. i comentari a cura de Marcel Bizos).
- LLADONOSA, Josep 1970: *L'estudi general de Lleida del 1430 al 1524*. I.E.C., Barcelona.
- LLADONOSA, Josep 1973: "Humanisme i reformes a l'Estudi General de Lleida durant el segle XVI". *VIII CHCA*, vol. II ("La Corona de Aragón en el siglo XVI"), III, pp. ? 87-.
- LLOMPART, Gabriel 1989: *La impremta i llibreria de Gabriel Guasp a 1634*. Conselleria de Cultura, Educació i Esports. Govern Balear, Palma de Mallorca.
- LOMANTO, Valeria / MARINONE, Nino 1990: *Index Grammaticus. An Index to Latin Grammar Texts*. Olms-Weidmann, Hildesheim-Zürich-Nova York.
- LÓPEZ DE TORO, José *et alii* 1957: *Instrucciones para la catalogación de incunables*. Dirección General de Archivos y Bibliotecas, Madrid.
- LÓPEZ I QUILES, Joan A. / RIBES I PALMERO, Vicent 1985: "Introducció". Dins Roís de Corella, J. (1985), pp. 5-33.
- LÓPEZ PIÑERO, José M. *et alii* 1983: *Diccionario histórico de la ciencia moderna en España*. Península, Barcelona.
- LÓPEZ PIÑERO, José M. / TERRADA FERRANDIS, Mª Luz 1973: "El libro médico valenciano (siglos XV-XVIII). Nota estadística descriptiva". *I Congrès d'història del País Valencià*, vol. III Universitat de València, València, pp. 77-86.
- LÓPEZ SERRANO, Matilde 1947: *Incunables españoles. "Obsidionis Rhodie descriptio"*, de Guillermo Caoursin. C.S.I.C., Madrid.

- LÓPEZ SERRANO, Matilde / GARCÍA MORENCOS, Pilar 1989: *Catálogo de la Real Biblioteca. Incunables. Tomo X. Patrimonio Nacional, Madrid.*
- LOWRY, Martin 1979: *The World of Aldus Manutius. Business and Scholarship in Renaissance Venice.* Basil Blackwell, Oxford.
- OZANO GUILLÉN, Carmen 1992a: *La aportación gramatical renacentista a la luz de la tradición.* Universidad de Valladolid, Valladolid.
- LOZANO GUILLÉN, Carmen 1992b: "Sobre el concepto de gramática en el Renacimiento". *Humanistica Lovaniensia*, vol. XLI, pp. 86-103.
- LUCILI 1978-79: *Satires.* Les Belles Lettres ("Ass. G. Budé"), Paris. (A cura de Ch. Charpin).
- LUSIGNAN, Serge 1986: *Parler vulgairement. Les intellectuels et la langue française aux XIII et XIV siècles.* Vrin-Les Presses de l'Université de Montréal, Paris-Montréal.
- LUTTRELL, Antony 1962: "Aragoneses y catalanes en Rodas: 1350-1430". Dins (1962) *VII CHCA*, vol. II, I, pp. 383-390.
- LUZURIAGA SÁNCHEZ, Gerardo 1991: *Catálogo de incunables e impresos del siglo XVI de la Biblioteca de la Universidad de Oñati.* Gipuzkoako Foru Aldundia, Sant Sebastià.
- LYONS, John (ed.) 1970: *Nuevos horizontes de la lingüística.* Alianza editorial, Madrid.
- MACKENZIE, Jean Gilkison 1984: *A Lexicon of the 14th-Century Aragonese Manuscripts of Juan Fernández de Heredia.* Hispanic Seminary of Medieval Studies, Madison.
- MADURELL, Josep M^a 1951: "Manuscritos trecentistas y cuatrocentistas. (Repertorio de notas documentales)". *Hispania Sacra*, 4, (1951), pp. 401-464.
- MADURELL, Josep M^a 1961: "Encuadernadores y libreros barceloneses judíos y conversos (1322-1458)". *Sefarad*, XXI, (1961), pp. 229-338.

- MADURELL, Josep M^a / RUBIÓ i BALAGUER, Jordi 1955: *Documentos para la historia de la imprenta y librería en Barcelona (1474-1553)*. Gremio de editores, de librerías y de maestros impresores, Barcelona.
- MAINONI, Patrizia 1985: "Els mercaders llombards en el Regne de València (1390-1460)". Dins Furió, A. (1985), pp. 81-156.
- MANACORDA, Mario Alighiero 1987: *Historia de la educación. Vol. I. De la antigüedad al 1500*. Siglo XXI, Madrid (Trad. de id. 1983).
- MARCEL, Noni 1903: *De compendiosa doctrina*. B. G. Teubner, Leipzig. (A cura de Wallace M. Lindsay).
- MARINESCO, Constantin 1954: "Du nouveau sur 'Tirant lo Blanc'". *ER*, vol. IV, (1953-1954), pp. 137-203.
- MARINESCO, Constantin 1955: "[Nouveaux éléments historiques dans 'Tirant lo Blanc']". *BSCEH*, vol. I, (1954-1955), pp. 80-81. (Exposició oral, ressenyada per R. Albert i Llauro).
- MARINESCO, Constantin 1962: "A propos des expéditions en Orient de l'amiral catalan Bernat de Vilamarí, entre 1450 et 1453 [...]". Dins (1962) *VII CHCA*, vol. II, I, pp. 391.
- MARINESCO, Constantin 1979: "Nouvelles recherches sur 'Tirant lo Blanc'". Dins Badia i Margarit, A.M. *et alii* (1979), pp. 401-424.
- MARINESCO, Constantin [s.d.]: *La politique orientale d'Alfonse V d'Aragon, roi de Naples (1416-1458)*. I.E.C., Barcelona.
- MARINIS, Tammaro de 1947-52: *La biblioteca napoletana dei re d'Aragona*. Ulrico Hoepli, Milà.
- MARSH, David 1979: "Grammar, Method and Polemic in Lorenzo Valla's 'Elegantiae'". *Rinascimento*, vol. 19, pp. 91-116.

- MARTÍ GRAJALES, Francisco 1928: *Ensayo de un diccionario biográfico y bibliográfico de los poetas que florecieron en el Reino de Valencia hasta el año 1700*. Tip. de la "Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos", Madrid.
- MARTÍ MESTRE, Joaquim 1994: *El 'Libre de Antiquitats' de la Seu de València. Estudi i edició*. Institut Universitari de Filologia Valenciana - P.A.M., València - Barcelona.
- MARTÍN ABAD, Julián 1991: *Catálogo general de incunables en bibliotecas españolas (CIE). Adiciones y correcciones (I)*. Biblioteca Nacional, Madrid.
- MARTINDALE, Joanna (ed.) 1985: *English Humanism. Wyatt to Cowley*. Croom Helm, Londres-Sydney-Dover.
- MARTINES, Lauro 1963: *The Social World of the Florentine Humanists 1390-1460*. Routledge & Kegan Paul, Londres.
- MARTORELL, Joanot / (GALBA, Martí Joan de?) 1990: *Tirant lo Blanch*. Conselleria de Cultura, Educació i Ciència. Generalitat Valenciana, València (Introd. A.G. Hauf. A cura d'A.G. Hauf i V.J. Escartí).
- MASCARÓ, Joan / RAFEL, Joaquim 1990: *Diccionari català invers amb informació morfològica / Catalan Reverse Dictionary with Morphological Information*. P.A.M., Barcelona.
- MATER, Erich 1968: "Problems of Mechanized Text Critique". Dins Stindlová, J. (ed.) (1968), pp. 177-188.
- MATEU I LLOPIS, Felip 1953: "Manzanera, una villa aragonesa fronteriza del reino de Valencia". *BSSC*, I, vol. XXIX, (gener-març 1953), pp. 1-16.
- MATEU I LLOPIS, Felip 1955: "Por las fuentes del Mijares. Notas de archivo y de camino". *BSSC*, I, vol. XXXI, (gener-març 1955), pp. 182-192.
- MATEU I LLOPIS, Felip 1969: "Territorializaciones monetarias y áreas lingüísticas en la Corona de Aragón en el siglo XIII". *Cuadernos Hispano-Americanos*, vol. 238-240, (1969), pp. 413-458.

- MAYER, Marc 1978: "La lexicografía latina en Cataluña". *Actas del V Congreso Español de Estudios Clásicos* Publicaciones de la Sociedad Española de Estudios Clásicos, (Madrid 20-25 abril 1976), Madrid, pp. 741-750.
- MAYER, Marc 1979a: "[Ressenya de Papias 1977]". *Faventia*, 1, vol. 1, (1979), pp. 125-126.
- MAYER, Marc 1979b: "Una biografia de Jeroni Pau en un manuscrit de la Biblioteca Universitària de Barcelona". *Faventia*, 1, vol. 1, (1979), pp. 113-118.
- MAYER, Marc 1980: "Manuscrits de biblioteques renaixentistes il·lustres a la Biblioteca Universitària de Barcelona". Dins Badia i Margarit, A.M. *et alii* (1980), pp. 335-358.
- MAYER, Marc 1993: "Per a una aproximació succinta a l'humanisme clàssic als Països Catalans". *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. XXXII, ((1992-1993), pp. 187-195.
- MAZZATINTI, Giuseppe 1897: *La biblioteca dei re d'Aragona in Napoli*. Rocca S. Casciano-Licinio Cappelli.
- MAZZATINTI, Giuseppe *et alii* 1909-57: *Inventari dei manoscritti delle biblioteche d'Italia*. Leo S. Olschki, Florència.
- MAZZOCCO, Angelo 1994: "Los fundamentos italianos de la 'Gramática de la lengua castellana' de Nebrija". Dins R. Escavy *et alii* (1994), vol. I, pp. 367-376.
- MAZZUCONI, Daniela 1981: "Stefano Fieschi da Soncino: un allievo di Gasparino Barzizza". *Italia medioevale e umanistica*, vol. XXIV, (1981), pp. 257-285.
- McKEON, Richard 1942: "Rhetoric in the Middle Ages". *Speculum*, 1, vol. XVII, (gener 1942), pp. 1-32.
- MEDINA, Jaume 1986: *El lèxic poètic de Carles Riba (Index de freqüències de mots)*. *Ll&L*, pp. 305-358.

- MELA, Pomponi 1968: *De Chorographia libri tres*. Teubner, Stuttgart (1ª ed. 1880. Edició crítica a cura de Carolus Frick).
- MENDES, Maria Valentina C.A. Sul 1988: *Catálogo de incunábulo*s. Biblioteca Nacional. Presidência do Conselho de Ministros, Lisboa.
- MENÉNDEZ PELAYO, Marcelino 1953: *Bibliografía hispano-latina clásica*, X. CSIC ("Edición nacional de las obras completas", 44-53), Santander.
- MENGUAL, José Mª 1933: "El notariado en el Derecho foral de Valencia". *Revista crítica del derecho inmobiliario*, (1933), pp. 821-838.
- MENHARDT, H. 1930: "Pharmacologie catalane. Un manuscrit catalan dans la bibliothèque de l'évêque à Klagenfurt-Autriche". *AORLL*, vol. III, (1930), pp. 245-261.
- MERGUET, H. 1887: *Lexikon zu den philosophischen Schriften Cicero's*. Jena (Reimp.: 1987, Georg Olms, Hildesheim-Zürich-Nova York).
- MIETHANER-VENT, Karin 1986: "Das Alphabet in der mittelalterlichen Lexikographie. Verwendungswein, Formen und Entwicklung des alphabetischen Anordnungsprinzips". Dins Buridant, C. (1986), pp. 83-110.
- MILLARES CARLO, Agustín 1971: *Introducción a la historia del libro y de las bibliotecas*. Fondo de Cultura Económica, México.
- MIQUEL Y PLANAS, Ramon 1914: *Bibliofilia. Recull d'estudis, observacions, comentaris y noticies sobre llibres en general y sobre qüestions de llengua y literatura catalanes[.]*. vol. I, (1911-1914), Barcelona.
- MIQUEL Y PLANAS, Ramon 1914a: "La Gramàtica d'en Mates (1468)". Dins Miquel y Planas, R. 1914 (1914a), III-IV, vol. I, pp. cols. 147-160.
- MIQUEL Y PLANAS, Ramon 1951: *El incunable barcelonés de 1468*. Asociación de bibliófilos de Barcelona, Barcelona.

- MOLL, Francesc de B. 1960: *El 'Liber elegantiarum'. Lección profesada el día 9 de abril de 1959 en la Cátedra Milá y Fontanals*. Universidad de Barcelona Facultad de Filosofía y Letras, Barcelona (Reed. en id. 1982:247-280).
- MOLL, Francesc de B. 1960b: "Les sources du 'Liber Elegantiarum' de Joan Esteve". Dins (1960b) *Boletim de Filologia*, vol. XIX, pp. 105-111.
- MOLL, Francesc de B. 1977: "Entorn del lèxic del 'Liber elegantiarum'". Dins (1977) *CILLC IV*, pp. 117-140. (Reed. en id. 1982:281-306).
- MOLL, Francesc de B. 1980: "Els sons i les formes en el 'Liber Elegantiarum'". Dins (1980) *Romanica Europaea et Americana. Festschrift für Harri Meier Bouvier* Verlag Herbert Grundmann, (8. Januar 1980), Bonn, pp. 307-315. (Reed. en id. 1982:307-315).
- MOLL, Francesc de B. 1982: *Textos i estudis medievals*. P.A.M., Montserrat.
- MONFRIN, Jacques 1988: "Lexiques latin-français du moyen âge". Dins Weijers, O. (1988), pp. 26-32.
- MONTERO, Enrique / CARRERA DE LA RED, Avelina 1994: "El 'Dictionarium medicum' de E. A. de Nebrija". Dins Codoñer, C. / González Iglesias, J.A. (1994), pp. 399-412.
- MORENO MALDONADO, José 1888: *Biblioteca Colombina. Catálogo de sus libros impresos*. Sobrinos de Izquierdo, Sevilla.
- MOXÓ, Francisco 1988: "La coyuntura económica catalano-aragonesa y el repliegue de Benedicto XIII de Porto Venere a Port Vendres (1403-1408)". Dins Bress, H. *et alii* (1988), pp. 119-134.
- MÜLLER, Wolfgang P. 1991: "Hugucio of Pisa: Canonist, Bishop, and Grammarian?". *Viator*, vol. 22, pp. 121-152.
- MURPHY, James J. 1971a: *Medieval Rhetoric. A Select Bibliography*. University of Toronto Press ("Toronto Medieval Bibliographies"), Toronto-Buffalo.

- MURPHY, James J. 1971b: "Introduction: The Medieval Background". Dins id. (1971b), pp. vii-xxiii.
- MURPHY, James J. 1974: *Rhetoric in the Middle Ages. A History of Rhetorical Theory from St. Augustine to the Renaissance*. University of California Press, Berkeley, California (Trad. cast. en Murphy, J.J. 1986).
- MURPHY, James J. 1980: "The Teaching of Latin as a Second Language in the 12th Century". Dins Koerner / Niederehe / Robins (1980), pp. 159-175.
- MURPHY, James J. 1983: "One Thousand Neglected Authors: The Scope and Importance of Renaissance Rhetoric". Dins Murphy, J.J. (1983), pp. 20-36.
- MURPHY, James J. 1986: *La retórica en la edad media. Historia de la teoría de la retórica desde San Agustín hasta el Renacimiento*. Fondo de Cultura Económica, México (Trad. de Murphy, J.J.), 1974.
- MURPHY, James J. 1990: "Roman Writing Instruction as Described by Quintilian". Dins id. (1990), pp. 19-76.
- MURPHY, James J. (ed.) 1971: *Three Medieval Rhetorical Arts*. University of California Press, Berkeley-Los Angeles-Londres.
- MURPHY, James J. (ed.) 1978: *Medieval Eloquence. Studies in the Theory and Practice of Medieval Rhetoric*. University of California Press, Berkeley-Los Angeles-Londres.
- MURPHY, James J. (ed.) 1983: *Renaissance Eloquence. Studies in the Theory and Practice of Renaissance Rhetoric*. University of California Press, Berkeley-Los Angeles-Londres.
- MURPHY, James J. (ed.) 1990: *A Short History of Writing Instruction. From Ancient Greece to Twentieth-Century America*. Hermagoras Press, Davis.
- NADAL, Josep M. 1992: *Llengua escrita i llengua nacional*. Quaderns Crema, Barcelona.

- NAÏS, Hélène 1986: "Présentation d'une future concordance de l'"Aalma"". Dins Buridant, C. (1986), pp. 185-196.
- NEBRIJA, Elio Antonio de 1533: *Introductiones in Latinam grammaticen (Biblioteca de Sta. Cruz, Valladolid, Incunables y raros nº170)*. Miguel de Eguía, Alcalá de Henares.
- NEBRIJA, Elio Antonio de 1944: *Léxico de derecho civil*. CSIC-Instituto Francisco de Vitoria, Madrid. a cura de Carlos Humberto Núñez).
- NEBRIJA, Elio Antonio de 1951: *Vocabulario español-latino (Salamanca ¿1495?)*. Real Academia Española, Madrid. Reimp. facsimil.
- NEBRIJA, Elio Antonio de 1979: *Diccionario latino-español (Salamanca 1492)*. Puvill, Barcelona. Estudi preliminar a cura de G. Colon i A.-J. Soberan).
- NEBRIJA, Elio Antonio de 1981: *Vocabulario de romance en latín*. Castalia, Madrid. Transc. crítica i introd. a cura de Gerald J. MacDonald).
- NEBRIJA, Elio Antonio de 1987: *De vi ac potestate litterarum*. SGEL ("Hitorografía de la Ling. Española"), Madrid. (Ed., trad. i facsimil a cura d'A. Quilis / P. Usábel).
- NEBRIJA, Elio Antonio de / BUSA, Gabriel, O.S.A. 1987: *Diccionario latín-catalán y catalán-latín (Barcelona, Carles Amorós, 1507)*. Puvill Libros, S.A., Barcelona. Estudi preliminar a cura de Colon, G. / Soberanas, A.-J.).
- NICOLAU D'OLWER, Lluís 1927: "Un témoignage catalan du siège de Rhodes en 1444". *EUC*, vol. XII, (1927), pp. 376-387.
- NIEDEREHE, Hans-Josef 1986: "Das 'Universal Vocabulario' des Alfonso Fernández de Palencia (1490) und seine Quelle". Dins Quilis, A. / Niederehe, H.-J. (1986), pp. 39-54.
- NOBEL, Pierre 1986: "La traduction du 'Catholicon' contenue dans le manuscrit H 110 de la Bibliothèque Universitaire de Montpellier (section médecine)". Dins Buridant, C. (1986), pp. 157-184.

- NORTON, F. J. 1958: *Italian Printers 1501-1520. An Annotated List, with an Introduction*. Bowes and Bowes, Londres.
- NORTON, F. J. 1966: *Printing in Spain 1501-1520*. Cambridge University Press, Cambridge.
- NORTON, F. J. 1978: *A Descriptive Catalogue of Printing in Spain and Portugal 1501-1520*. Cambridge University Press, Cambridge.
- NÚÑEZ LAGOS, Rafael 1951: *El documento notarial y Rolandino*. [s.e.], Madrid (Reed. de la Introd. de *id.* a Passaggeri, R. 1950).
- ODRIOZOLA, Antonio 1947: *La caracola del bibliófilo nebrisense. Extracto seco de bibliografía de Nebrija en los siglos XV y XVI*. Separata de la 'Revista de Bibliografía Nacional' VII (1946), Madrid.
- OLIVAR, Alexandre 1990: *Els incunables conservats a la Biblioteca de Montserrat*. P.A.M. ("Scripta et documenta", 40), Barcelona.
- OLIVAR, Marçal 1936: "Notes entorn la influència de l' 'Ars Dictandi' sobre la prosa catalana de cancelleria de finals del segle XIV. El ms. Y-129-7 de la Bib. Colombina". *EUC*, vol. XXII ("Homenatge a Rubió i Lluch"), III, Barcelona, pp. 631-653.
- OLIVIERI, Ornella 1942: "I primi vocabolari italiani fino alla prima edizione della Crusca". *Studi di Filologia Italiana*, vol. VI, pp. 64-192.
- OLMOS CANALDA, Elías 1943: *Códices de la Catedral de Valencia*. CSIC (Instituto Nicolás Antonio), Madrid.
- OLMOS CANALDA, Elías 1951: *Incunables de la Catedral de Valencia*. C.S.I.C.- Instituto Jerónimo Zurita Dirección Gral. de Archivos y Bibliotecas, Madrid.
- OLMOS CANALDA, Elías 1961: *Inventario de los pergaminos del Archivo Catedral de Valencia*. Dirección General de Archivos y Bibliotecas, València.

- ONGANIA, Ferdinand 1894: *L'arte della stampa nel Rinascimento italiano. Vols. I i II: Venezia*. Ferdinand Ongania, Venècia.
- ONGANIA, Ferdinand 1895-96: *L'art de l'imprimerie pendant la renaissance italienne à Venise*. Venècia.
- ORELLIUS, I. C. / BAITERIUS, I. G. 1836: *Onomasticon Tullianum*. Zürich (Reimp.: 1965, Georg Olms, Hildesheim).
- ORLANDELLI, Gianfranco 1989: "Documento e Formulari bolognesi da Irnerio alla 'Collectio contractuum' di Rolandino". Dins Trenchs, J. *et alii* (1989), II, pp. 1009-1036.
- ORTÍ Y FIGUEROLA, Francisco 1730: *Memorias históricas de la fundación y prgressos de la insigne Universidad de Valencia*. Imprenta de Antonio Marín, Madrid.
- PADLEY, G. A. 1976: *Grammatical Theory in Western Europe, 1500-1700. The Latin Traditions*. Cambridge University Press, Cambridge.
- PALANCA PONS, Abelardo 1958: *Guía bibliográfica de la Universidad de Valencia*. Dirección General de Enseñanza Universitaria y de Archivos y Bibliotecas, Madrid.
- PALANCA PONS, Abelardo 1966: *Historia del insigne, noble e ilustre colegio notarial de Valencia*. Ilustre Colegio Notarial, València.
- PALANCA PONS, Abelardo 1968: "La Universidad de Valencia en el primer decenio del siglo XVI". *Saitabi*, vol. XVIII, (1968), pp. 85-106.
- PALANCA PONS, Abelardo 1973: "Historia de la Universidad durante los reinados de Carlos I y Felipe II (1515-1588)". Dins (1973) *VIII CHCA*, vol. I, III, pp. 185-207.
- PALANCA PONS, Abelardo / GÓMEZ GÓMEZ, Pilar 1981: *Catálogo de los incunables de la Biblioteca Universitaria de Valencia*. Universidad de Valencia. Secretariado de Publicaciones, València.

PALAU Y DULCET, Antonio 1951: *Manual del librero hispanoamericano*. Librería Palau, Barcelona.

PALENCIA, Alfonso de 1490: *Universal vocabulario en latín y en romance*. Paulus de Colonia cum sociis, Sevilla (Reimp. en id. 1967).

PALENCIA, Alfonso de 1491: *De sinonimis elegantibus liber*. Meynardus Ungut et Stanislaus Polonus, Sevilla.

PALENCIA, Alfonso de 1967: *Universal Vocabulario*. Comisión permanente de la Asociación de Academias de la Lengua Española, Madrid (Ed. facsímil de Palencia, A. 1490. Nota preliminar a cura de Samuel Gili Gaya).

PAPIAS 1485: *Vocabularius (BUV: Inc. 62 (1))*. Andreas de Bonetis, Venècia.

PAPIAS 1977-1980: *Elementarium. Littera A. Cisalpino-Goliardica* ("Testi e documenti [...] dell'antichità, LVIII/1-3"), Milà. (Introd. i ed. crítica a cura de V. de Angelis).

PASCUAL BELTRÁN, Ventura 1953: "Los notarios de Játiva". *ACCV*, vol. XIV, (1953), pp. 77-81.

PASSAGGERI, Rolandino 1485: *Apparatus Rolandini notarii Bononiensis clarissimi super summa notarie qui 'Aurora' nuncupatur cum additionibus insertis Petri de Unzola [...]*. Magistrum Henricum librarium Vicentium de Sancto Urìo, Vicenza (Ed. facsímil i traducció en Passaggeri, R. 1950).

PASSAGGERI, Rolandino 1950: *'Apparatus' Rolandini [...] super summa notariae 'Aurora' nuncupatus [...]*. (Reed. facsímil de Passaggeri, R. 1485. Traducció castellana de V. Vicente Vela i R. Núñez Lagos).

PASTORELLO, Ester 1924: *Tipografi editori librai a Venezia nel secolo XVI*. Leo S. Olschki, Florència.

PASTORELLO, Ester 1933: *Bibliografia storico-analitica dell'arte della stampa in Venezia*. La Reale Deputazione Editrice, Venècia.

PAU, Jeroni 1986: *Obres*. Curial, Barcelona (Ed. a cura de Mariàngela Vilallonga).

- PELLECHET, Marie 1897: *Catalogue général des incunables des bibliothèques publiques de France*. Alphonse Ricard, Paris.
- PERARNAU, Josep 1985: "L'humanista Joan Serra i la seva 'Ars nova epistolarum'". *Arxiu de Textos Catalans Antics*, vol. 4, (1985), pp. 444-447.
- PERCIVAL, W. Keith 1975: "The Grammatical Tradition and the Rise of the Vernaculars". Dins Sebeok, T. A. (1975), vol. I, pp. 231-275.
- PERCIVAL, W. Keith 1976: "Renaissance Grammar: Rebellion or Evolution?". Dins Tarugi, G. (1976), vol. II ("Etica-Estetica-Teatro"), pp. 73-90.
- PERCIVAL, W. Keith 1981: "The Place of the 'Rudimenta Grammatices' in the History of Latin Grammar". *Res Publica Litterarum*, vol. 4, pp. 233-264.
- PERCIVAL, W. Keith 1983: "Grammar and Rhetoric in the Renaissance". Dins Murphy, J.J. (1983), pp. 303-330.
- PERCIVAL, W. Keith 1986a: "The Reception of Hebrew in the Sixteenth-Century Europe: The Impact of the Cabbala". Dins Quilis, A. / Niederehe, H.-J. (1986a), pp. 21-38.
- PERCIVAL, W. Keith 1986b: "Renaissance Linguistics: the old and the new". Dins Bynon, Th. / Palmer, F.R. (1986b), pp. 56-68.
- PERCIVAL, W. Keith 1986c: "Early Editions of Niccolò Perotti's 'Rudimenta Grammatices'". *Res Publica Litterarum*, vol. 9, pp. 219-229.
- PERCIVAL, W. Keith 1994a: "La obra gramatical de Nebrija en el contexto de la hegemonía mundial europea". Dins R. Escavy *et alii* (1994a), vol. I, pp. 59-84.
- PERCIVAL, W. Keith 1994b: "Nebrija and the Medieval Grammatical Tradition". Dins Codoñer, C. / González Iglesias, J.A. (1994b), pp. 247-258.

- PERERA I PARRAMON, Joan 1985: *Contribució a l'estudi de les preposicions en el "Tirant lo Blanch" ('A', 'AB' i 'EN')* [Tesi de llicenciatura dirigida pel Dr. Joaquim Rafel]. Universitat de Barcelona, Facultat de Filologia, Barcelona.
- PERERA I PARRAMON, Joan 1986: "Contribució a l'estudi de les preposicions en el 'Tirant lo Blanc' (primera part)". *Ll&L*, vol. 1, pp. 51-110.
- PERERA I PARRAMON, Joan 1987: "Contribució a l'estudi de les preposicions en el 'Tirant lo Blanc' (segona part)". *Ll&L*, vol. 2, (1987), pp. 19-66.
- PÉREZ PAYÀ, Beatriu 1991: *Cambio de lengua en la documentación notarial valenciana en la edad moderna : los casos de Puçol y el Puig* [Trellat de curs mecanografiat]. Universitat de València, València.
- PÉREZ PÉREZ, Desamparados / VILLALMANZO CAMENO, Jesús 1986: *Orígenes del notariado valenciano (s. XIII-XIV). Exposición documental*. Archivo del Reino de Valencia ("VII Cong. Int. de Diplomática"), València.
- PÉREZ ROMERO, María del Socorro 1994: "Las 'Introductiones Latinae' de Nebrija en la obra de Daniel Sisón". Dins Codoñer, C. / González Iglesias, J.A. (1994), pp. 305-310.
- PERONA, José 1994a: "Antonio de Nebrija, lexicógrafo". Dins R. Escavy *et alii* (1994a), vol. I, pp. 449-476.
- PEROTTI, Niccolò 1477: *Rudimenta grammatices*. Pere Brun i Nicolau Spindeler, (16 de juny), Tortosa.
- PESET, Mariano *et alii* 1987a: *Universidades valencianas*. Generalitat Valenciana/Comissió per al Vè Centenari del Descobriment d'Amèrica, València.
- PESET, Mariano / ALBIÑANA, Salvador / MANCEBO, María 1994: *Cinc segles de la Universitat de València*. Editorial Saó, València.
- PFISTER, Max 1990: "Die italienische Lexicographie von den Anfängen bis 1900". Dins Hausmann, F.J. *et alii* (1990), pp. 1844-1863.

- PICCARD, Gerhard 1961-1983: *Die Wasserzeichenkartei Piccard im Hauptstaatsarchiv Stuttgart*. W. Kohlhammer, Stuttgart.
- PICCAT, Marco 1988: "El vocabulari català del ms. 1276 de la Biblioteca de Catalunya". Dins (1988) *Miscel·lània Joan Gili*, PAM, Barcelona, pp. 431-464.
- PIJNENBURG, W. / TOLLENAERE, F. de (eds.) 1980: *Proceedings of The Second International Round Table Conference on Historical Lexicography*. Foris, Dordrecht.
- PINI, Virgilio 1969: "Boncompagno da Signa". Dins (1969) *Dizionario biografico degli italiani*, 11. Istituto della Enciclopedia Italiana, (1969), Roma, pp. 720-725.
- PIUS II [Enea Silvio Piccolomini] 1551: *Opera quae extant omnia*. Henrichus Petri, Basilea.
- POLAIN, L. 1932: *Catalogue des livres du XV siècle des bibliothèques de Belgique*. Société des bibliophiles & iconophiles de Belgique, Bruxelles.
- POLANCO ROIG, Lluís Bernat 1994: "Els 'Rudimenta grammatices' de Niccolò Perotti, inspiradors del 'Liber elegantiarum' de Joan Esteve". *Caplletra*, vol. 13, (tardor 1992), pp. 135-173.
- PONS ALÓS, Vicent 1982: *El fondo Crespi de Valldaura en el Archivo Condal de Orgaz (1249-1548)*. Universitat de València, València.
- PORTER, Maria *et alii* 1989: *Catàleg de la Biblioteca "Lambert Mata" de Ripoll*. Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura, Barcelona.
- POZZA, Neri 1984: "L'editoria veneziana da Giovanni da Spira ad Aldo Manuzio". Dins Pozza, N. *et alii* (1984), pp. 9-36.
- POZZA, Neri *et alii* 1984: *La stampa degli incunaboli nel Veneto*. Neri Pozza Editore, Vicenza.

- PRATS, Modest 1983: "Un vocabulari català a la versió del 'De regimine principum' de Gil de Roma". Dins (1983) *CILLC*, VI, pp. 29-87.
- PRATS, Modest 1988: "Un altre vocabulari d'adverbis llatí-català". *ELLC*, vol. XVI ("MAMBM"), 8, pp. 41-56.
- PROCTOR, Robert 1898: *An Index to the Early Printed Books in the British Museum: from the Invention of Printing to the Year MC*. Kegan Paul, Trench, Trübner & Co., Londres.
- PURKART, Josef 1978: "Boncompagno of Signa and The Rhetoric of Love". Dins Murphy, J.J. (1978), pp. 319-331.
- QUEMADA, Bernard 1967: *Les dictionnaires du français moderne, 1539-1863. Étude sur leur histoire, leurs types et leurs méthodes*. Didier, Paris.
- QUEMADA, Bernard 1968: "Essai de mécanisation de la bibliographie linguistique française". Dins Stindlovà, J. (1968), pp. 301-312.
- QUEMADA, Bernard 1968: "Faculté des lettres et sciences humaines de Besançon. Laboratoire d'analyse lexicologique du Centre d'étude du vocabulaire français". Dins Stindlovà, J. (1968), pp. 51-66.
- QUEMADA, Bernard 1973: "Bilan des applications de l'informatique aux études lexicologiques". *Meta*, 1-2, vol. 18, (Montréal març-juny 1973), pp. 87-102.
- QUILIS, Antonio / NIEDEREHE, Hans-Josef (eds.) 1986: *The History of Linguistics in Spain*. John Benjamins, Amsterdam-Philadelphia.
- QUINTILIÀ, Marc Fabi 1920: *Institutionis oratoriae libri duodecim*. Clarendon Press ("Oxford Classical Texts"), Oxford. (A cura de M. Winterbottom).
- RAFEL I FONTANALS, Joaquim 1983: "La informàtica i la lingüística". *Serra d'or*, 282, vol. XXV, (març 1983), pp. 31-33.
- RAFEL I FONTANALS, Joaquim 1992: "Cap a un diccionari del català contemporani". Dins Marí, I. (1992), pp. 589-595.

- RAZQUIN, Josep M^a 1976: "Noticia d'un incunable". *Biblioteconomía*, 80, vol. XXXIII, pp. 59-62.
- REICHLING, Dietrich 1905-11: *Appendices ad Hainii-Copingeri Repertorium Bibliographicum. Additiones et emendationes*. Iacobi Rosenthal, Múnic.
- REVEST I CORZO, Lluís 1930: "La enseñanza en Castellón de 1374 a 1400". *BSCC*, III, XI, (maig-juny 1930), pp. 161-190.
- REYNOLDS, L. D. / WILSON, N. G. 1974: *Scribes and Scholars. A Guide to the Transmission of Greek & Latin Literature*. Clarendon Press, Oxford.
- RIBELLES COMÍN, José 1915-1984: *Bibliografía de la lengua valenciana*. Revista de Archivos, Madrid.
- RICO, Albert / SOLÀ, Joan 1991: "Gramaticografía y lexicografía. b) Lexicografía". Dins Holtus, G. / Metzeltin, M. / Schmitt, Ch. (1991), pp. 281-310.
- RICO, Albert / SOLÀ, Joan 1995: *Gramàtica i lexicografia catalanes: síntesi històrica*. Universitat de València.
- RICO, Francisco 1978: *Nebrija frente a los bárbaros. El canon de gramáticos nefastos en las polémicas del humanismo*. Universidad de Salamanca, Salamanca.
- RICO, Francisco 1979: "'Laudes litterarum': Humanisme et dignité de l'homme dans l'Espagne de la renaissance". Dins Redondo, A. (1979), pp. 31-50. (Reed. en *id.* 1980).
- RICO, Francisco 1981: "Lección y herencia de Elio Antonio de Nebrija". Dins Rico, F. / Soberanas, A.-J. (1981), pp. 9-17.
- RICO, Francisco 1982: *Primera cuarentena y tratado general de literatura*. Quaderns Crema ("El Festín de Esopo"), Barcelona.
- RICO, Francisco 1983: "Petarca y el 'humanismo catalán'". Dins (1983) *CILLC VI*, pp. 257-291.

- RICO, Francisco 1984: "Antoni Canals y Petrarca. Para la fecha y las fuentes de 'Scipió e Aníbal'". *EMSG*, vol. I, pp. 285-288.
- RICO, Francisco 1993: *Els sueño del humanismo. De Petrarca a Erasmo*. Alianza Editorial, Madrid.
- RICO, Francisco / SOBERANAS, Amadeu-J. 1981: *Nebrija a Catalunya*. Biblioteca de Catalunya/U.A.B., Barcelona.
- RIDRUEJO, Emilio 1979: "Notas romances en gramáticas latino-españolas del siglo XV". *RFE*, vol. LIX, (1977), pp. 47-80.
- RIESCO BRAVO, Fulgencio 1949: *Incunables de la Biblioteca Universitaria de Salamanca*. Cuerpo facultativo de archiveros, bibliotecarios y arqueólogos, Madrid.
- RIGHI, Gaetano 1969: *Historia de la filología clásica*. Labor, Barcelona.
- RIQUER, Martí de 1969: "Medievalismo y humanismo en la Corona de Aragón a fines del siglo XIV". *VIII CHCA*, vol. I, II, pp. 221-235.
- RIQUER, Martí de (ed.) 1980: *Història de la literatura catalana*. vol. II ("Part antiga") Ariel, Barcelona (2ª.).
- RIQUER, Martí de / COMAS, Antoni / MOLAS, Joaquim (eds.) 1984-88: *Història de la literatura catalana*. Ariel, Barcelona.
- RIVERA MANESCAU, Saturnino 1918: "Catálogo I. Incunables y raros". Dins Alcocer, M. (1918).
- ROBINS, Robert H. 1974: *Breve historia de la lingüística*. Paraninfo, Madrid.
- RODRIGO PERTEGÁS, José 1930: "Notas de archivo. Efemérides notariales". *ACCV*, 7, vol. III, (set.-des. 1930), pp. 191-201.

- RODRIGO PERTEGÁS, José 1931: "Notas de archivo. Efemérides notariales". *ACCV*, 8, vol. IV, (gener-abril, 1931), pp. 1-20.
- RODRÍGUEZ TRONCOSO, Rosa / VILLALMANZO CAMENO, Jesús 1986: *Inventario de fondos notariales*. Generalitat Valenciana. Conselleria de Cultura, Educació i Ciència ("Arxius valencians", 4), València.
- RODRÍGUEZ, José 1747: *Biblioteca valentina*. (1695-1747), València.
- ROÍS DE CORELLA, Joan 1985: *Psalteri*. P.A.M., Barcelona.
- ROMERO DE LECEA, Carlos et alii 1982: *Historia de la imprenta hispana*. Editora Nacional, Madrid.
- ROQUES, Mario 1936-38: *Recueil général des lexiques français du Moyen Age (XIIIe-XVe siècles)*. Tome I: *Abavus*. Tome II: *Aalma*. Champion, Paris.
- ROSIER, Irène (ed.) 1988: *L'héritage des grammairiens latins de l'antiquité aux lumières (Actes du colloque de Chantilly, 2-4 septembre 1987)*. Peeters, Lovaina.
- ROSSEBASTIANO BART, Alda 1986: "Alle origini della lessicografia italiana". Dins Buridant, C. (1986), pp. 113-156.
- ROUDIL, Jean 1977: "Documents lexicométriques: 'Poridat de las poridades' (index des formes et index des vocables)". *CLHM*, vol. 2, (març 1977), pp. 119-170.
- ROUDIL, Jean 1978: "Documents lexicométriques: 'Poridat de las poridades' (index des formes et index des vocables)". *CLHM*, vol. 3, (març 1978), pp. 133-154.
- ROUDIL, Jean 1979: "Index alphabétique des formes de la 'Primera Crónica General'". *CLHM*, vol. 4 bis, (1979), pp. 205-365.
- ROUDIL, Jean 1989: *'Primera Crónica General'. Index des formes par ordre de fréquence décroissante*. Séminaire d'études médiévales hispaniques de l'Université de Paris-XIII ("Annexes des Cahiers de ling. hispanique", 2), Paris.

- ROVIRA, José Carlos 1990: *Humanistas y poetas en la corte napolitana de Alfonso el Magnánimo*. Instituto de Cultura "Juan Gil-Albert", Alacant.
- RUBINSTEIN, Nicolai 1972: "Los comienzos del Humanismo en Florencia". Dins Hay, D. (1972), pp. 11-42.
- RUBIÓ I BALAGUER, Jordi 1926: "Els textos de gramàtica a les escoles catalanes medievals". *La revista dels llibres*, 13, vol. II, (maig 1926), pp. 67-71.
- RUBIÓ I BALAGUER, Jordi 1934: "Humanisme i Decadència?". *Revista de Catalunya*, XV, (1934), pp. 469-483. (Reed. en id. 1990:352-366).
- RUBIÓ I BALAGUER, Jordi 1947: "Sobre els orígens de l'Humanisme a Catalunya". *BSS*, pp. 8-98. (Reed. en id. 1964 i 1990).
- RUBIÓ I BALAGUER, Jordi 1948-1959: "Historia de la literatura catalana". Dins Díaz-Plaja, G. (1948-1959), pp. v. I, II, IV, (Reed. en id. 1984-1986 (3 vols.)).
- RUBIÓ I BALAGUER, Jordi 1955: "Sobre la cultura en la Corona de Aragón en la primera mitad del siglo XV". *IV Congreso de Historia de la Corona de Aragón* ("Ponencia 7"), (Palma de Mallorca 1955) (Reeditat en id. 1990).
- RUBIÓ I BALAGUER, Jordi 1963: "Sobre Sal·lusti a la Cancelleria catalana (segles XIV-XV)". *Gesammelte Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens*, XXI, (Münster Westfalen 1963), pp. 233-249. (Reed. en id. 1990:271-295).
- RUBIÓ I BALAGUER, Jordi 1964: *La cultura catalana del Renaixement a la Decadència*. Edicions 62, Barcelona (Reed. en id. 1990).
- RUBIÓ I BALAGUER, Jordi 1971: "Introducció". Dins Torre y del Cerro, A. de la (1971), pp. 11-72.
- RUBIÓ I BALAGUER, Jordi 1973: "Humanisme i Renaixement (segle XVI)". *VIII CHCA*, vol. II ("La corona de Aragón en el siglo XVI"), III, pp. 9-36. (Reeditat dins id. 1990).

- RUBIÓ I BALAGUER, Jordi 1979: *De l'Edat mitjana al Renaixement. Figures literàries de Catalunya i València*. Barcelona (2ª edició de id. 1948).
- RUBIÓ I BALAGUER, Jordi 1984-1986: *Història de la literatura catalana*. 3 vols. P.A.M., Barcelona (2ª ed. de id. 1948-1959).
- RUBIÓ I BALAGUER, Jordi 1990: *Humanisme i Renaixement*. P.A.M. ("Obres Completes de J. Rubió i Balaguer, Bibl. Abat Oliba, 86", VIII), Barcelona.
- RUBIO VELA, Agustín 1992: "València, gran urbs tardomedieval (segles XIII-XV)". Dins Bramon, D. *et alii* (1992), pp. 33-56.
- RUBIO VELA, Agustín 1995: *L'escripció municipal de València als segles XIV i XV: burocràcia, política i cultura*. Generalitat Valenciana. Consell Valencià de Cultura, València.
- RUIZ I CALONJA, Joan 1956: "Valor literario de los preámbulos de la Cancillería real catalano-aragonesa en el siglo XV". *BRABLB*, vol. XXVI, (1954-1956), pp. 205-234.
- RUIZ I CALONJA, Joan 1990: "Relacions del Panormita amb la cort d'Alfons el Magnànim". Dins Beccadelli El Panormita, A. (1990), pp. 367-398.
- RULL, Baltasar 1964: "Organización foral del notariado en el antiguo reino de Valencia". Dins (1964), secc. *Centenario de la ley del notariado* ("Estudios"), I, (Madrid 1964), pp. 343-391.
- RUSSELL, Peter E. 1985: *Traducciones y traductores en la península ibérica (1400-1550)*. U.A.B. (Escuela Universitaria de traductores e intérpretes, Bellaterra).
- RUSSELL, Peter E. / RICO, Francisco 1980: "Caminos del Humanismo". Dins Deyermond, A. (1980), pp. 442-449.
- RYDER, Alan 1987: *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*. Edicions Alfons el Magnànim, València.

- SABBADINI, R. 1891: "Cronologia documentata della vita di Lorenzo della Valle, detto il Valla". Dins Barozzi, L. / Sabab dini, R. (1891), pp. 49-148. (Reimp. dins Valla, L. 1962: 355-454).
- SALRACH, Josep M. / DURAN, Eulàlia 1981: "Dificultats, crisis i prosperitats a la fi de l'Edat Mitjana. El segle XVI. El segle XVII". Dins Balcells, A. (1981), vol. II.
- SALVÀ Y MALLÉN, Pedro 1872: *Catálogo de la biblioteca de Salvá*. Ferrer de Orga, València.
- SALVADOR, Gregorio 1994: "Nebrija como iniciador de la lexicografía española". Dins R. Escavy *et alii* (1994), vol. I, pp. 5-19.
- SANCHIS CANTOS, Juan 1992: "Desde las escuelas a la Universidad". *Estudis. Revista de historia moderna*, vol. 18, pp. 29-45.
- SANCHIS GUARNER, Manuel 1963: *Els valencians i la llengua autòctona durant els segles XVI, XVII i XVIII*. Institución Alfonso el Magnánimo, Diputación Provincial de Valencia, València.
- SANCHIS GUARNER, Manuel 1972: *La ciutat de València*. Albatros edicions, València.
- SANCHIS GUARNER, Manuel 1972: *La llengua dels valencians*. L'Estel, València. (4^a ed.).
- SANCHIS GUARNER, Manuel 1979: *Les Trobes en lahors de la Verge Maria. Estudi preliminar i transcripció*. Vicent García Editores, València.
- SANCHIS GUARNER, Manuel 1980: *Aproximació a la història de la llengua catalana*. Salvat, Barcelona.
- SANCHIS SIVERA, Josep 1917: "Copistes, llibreters i impressors a València". *BBC*, IV, (1917), pp. 135-140.
- SANCHIS SIVERA, Josep 1930a: "Bibliologia valenciana medieval. I". *ACCV*, 5, III, (gener-abril 1930), pp. 33-57.

- SANCHIS SIVERA, Josep 1930b: "Bibliología valenciana medieval. (Conclusión) II i III". *ACCV*, 6, III, (maig-agost 1930), pp. 81-132.
- SANCHIS SIVERA, Josep 1931: "Bibliología valenciana (siglos XV, XVI y XVII). I i II". *ACCV*, 9, IV, (maig-agost 1931), pp. 89-122.
- SANCHIS SIVERA, Josep 1932a: "Bibliología valenciana (siglos XVI y XVII). III". *ACCV*, 11, V, (gener-març 1932), pp. 44-49.
- SANCHIS SIVERA, Josep 1932b: "Bibliología valenciana (siglos XVI y XVII). (Conclusión)". *ACCV*, 12, V, (abril-juny 1932), pp. 89-119.
- SANCHIS SIVERA, Josep 1936a: "La enseñanza en Valencia en la época foral,. I-VII. *Boletín de la Academia de la Historia*, CVIII, (1936), pp. 147-149, 661-6.
- SANCHIS SIVERA, Josep 1936b: "La enseñanza en Valencia en la época foral", VIII-D. *Boletín de la Academia de la Historia*, CIX, (1936), pp. 7-80.
- SANDYS, John Edwyn 1906-8: *A History of Classical Scholarship. Vols. I-II*. Cambridge U.P., Cambridge.
- SANTANDER, Teresa 1990: *Catálogo de los incunables existentes en la Biblioteca Universitaria de Salamanca. Suplemento [...]*. Biblioteca Universitaria, Salamanca.
- SAROÏHANDI, J. 1907: "Glosses catalanes de Munich". *Romanische Forschungen*, XXIII, pp. 241-251.
- SAYCE, R.A. 1966: "Compositional practice and the localisation of printed books". *The Library*, 1, vol. XXI, (1966), pp. 1-45.
- SAYLE, C. E. 1916: *McClellan Bequest*. Fitzwilliam Museum, Cambridge.
- SCHNELL, Bernhard 1986: "Der 'Vocabularius Ex Quo'. Zum wirkungsmächtigsten lateinisch-deutschen Wörterbuch im Spätmittelalter". Dins Buridant, C. (1986), pp. 71-82.

- SCHOLDERER, Victor 1924a: "Printing at Venice to the End of 1481". *The Library. Transactions of the Bibliographical Society*, v, vol. series 4, (17 March, 1924), pp. 129-152.
- SCHOLDERER, Victor 1924b: "Introduction". Dins *British Museum* (1924b), pp. ix-lv.
- SEBEOK, Thomas A. (ed.) 1975: *Historiography of Linguistics*. Mouton ("Current Trends in Linguistics", 13, 1^a), La Haia.
- SEDELOW, Sally Yeates 1985: "Computational Lexicography". *Computers and the Humanities*, vol. 19, (1985), pp. 97-101.
- SERRA I RÀFOLS, Elies 1968: "La introducció del castellà com a llengua d'ensenyament". *ER*, vol. XII, (1963-1968), pp. 19-28.
- SERRANO MORALES, José Enrique 1898-1899: *Reseña histórica en forma de diccionario de las imprentas que han existido en Valencia*. Valencia.
- SETTON, Kenneth M. 2.5.: *The Papacy and the Levant (1204-1571)*. The American Philosophical Society, Philadelphia.
- SIMÓ SANTONJA, Vicente L. 1971: "Notas para la historia del notariado foral valenciano". *Revista de Derecho Notarial*, vol. LXXI, pp. 195-288.
- SIMÓ SANTONJA, Vicente L. 1980: "El notariado valenciano en tiempos de Jaime I". Dins (1980) *PCHPV*, vol. II, pp. 479-493.
- SOBERANAS, Amadeu-J. 1977: "Les edicions catalanes del Diccionari de Nebrija". Dins (1977) *CILLC IV*, pp. 141-203.
- SOBERANAS, Amadeu-J. 1978: "Una companyia per regir les escoles de gramàtica i lògica de Cervera el curs 1440-1441". *BRABLB*, vol. XXXVII, (1977-1978), pp. 169-175.

- SOBERANAS, Amadeu-J. 1981b: "Las 'Introductiones Latinae' de Nebrija en Cataluña. Guía bibliográfica". Dins Rico, F. / Soberanas, A.-J. (1981b), pp. 19-62.
- SOBERANAS, Amadeu-J. 1983: "La edición barcelonesa de 1511 de las 'Introductiones Latinae' de Nebrija". Dins (1983) *H. Blecua*, pp. 547-515.
- SOBERANAS, Amadeu-J. / COLON, Germà 1984: "El 'Thesaurus puerilis' d'Onofre Pou". Dins (1984) *EMSG*, vol. I, pp. 357-360.
- SOBREQUÉS i CALLICÓ, Jaume 1971: "La peste negra en la península ibérica". *AEM*, 7, (1970-1971), pp. 67-101.
- SOBREQUÉS I CALLICÓ, Jaume 1978: *Els estudis universitaris a Girona al llarg de la història*. Col·legi Universitari de Girona, Girona.
- SOLÀ, Joan 1979: "Sobre el llatí a l'ensenyament medieval". *Randa*, 9, pp. 65-71.
- SOLÀ, Joan 1989a: "L'adaptació catalana (¿1645?) de les "Eleganze" d'Aldo Manuzio, el jove". Dins (1989a) *M. Colon*, pp. 151-162.
- SOLÀ, Joan 1989b: "El català a les gramàtiques i els diccionaris llatins dels segles XVII- XVIII". Dins (1989b) *CILLC VIII*, vol. II, pp. 7-28. (Reed. en id. 1991).
- SOLÀ, Joan 1991: "La retòrica i la lingüística 1775-1900". *Caplletra*, vol. 11, (Tardor, 1991), pp. 15-34.
- SOLÀ, Joan 1991a: *Episodis d'història de la llengua catalana*. Empúries ("Biblioteca universal", 52), Barcelona.
- SOLÀ, Joan 1991b: "Gramaticografía y lexicografía. b) Gramaticografía". Dins Holtus, G. / Metzeltin, M. / Schmitt, Ch. (1991b), pp. 261-281.
- SOLER, Marc 1987: "L'aplicació de la informàtica arriba a les humanitats i a la lingüística (Projectes de l'I.E.C. i de la Universitat de Barcelona)". *La Vanguardia*, (22-12-1987), pp. 51.

- SORIA, Andrés 1956: *Los humanistas en la corte de Alfonso el Magnánimo*. Universidad de Granada, Granada.
- SOUTER, A. et alii 1968-82: *Oxford Latin Dictionary*. Oxford University Press, Oxford.
- STARNES, DeWitt Talmage 1954: *Renaissance Dictionaries English-Latin and Latin-English*. University of Texas Press, Austin.
- STEGMANN, Tilbert Didac (ed.) 1991: *Vocabulari Català-Alemanys de l'any 1502. [...] Nachdruck der von Pere Barnils besorgten Faksimileausgabe von 1916*. Domus Editoria Europaea, Frankfurt am Main.
- STEIN, Gabriele 1981: "The English Dictionary in the 15th Century". Dins (1981) *LS*, vol. I ("Hª de la fª del lenguaje y la lingüística", pp. 311-322).
- STEINBERG, Clarence Bernard 1969: "Some Medieval Traditions of Etymological Characterization". *Language and Literature*, pp. 2500-2501.
- STEPHANUS, Iohannes s. XV: *Dicta philosophorum per Iohannem Stephanum e Greco in Latinum collecta et versa*. Manuscrit inédit Sc-Ms. 43 Biblioteca Civica Gambalunga (Rimini), fols. 61rº-79rº.
- STERKENBURG, P.G.J. van 1973: *Glossarium Harlemense (circa 1440) necnon introductione translitteratione commentario exegetico et indicibus alphabetico inversoque*. Mouton ("Monumenta Lexicographica Neerlandica, Series I, ss.XIV-XV", I), La Haia.
- SUETONI 1913: *[Opera] With an English Translation of J.C. Rolfe*. Harvard U.P., Cambridge MA-Londres. Reimp. 1989.
- ŠTINDLOVÁ, Jitka (ed.) 1968: *Les machines dans la linguistique. Colloque international sur la mécanisation et l'automatisation des recherches linguistiques*. Mouton, La Haia-Paris.
- TANSELLE, G. Thomas 1980: "The Concept of Ideal Copy". *Studies in Bibliography*, vol. 33, (1980), pp. 18-53.

- TARUGI, Giovannangiola (ed.) 1976: *Interrogativi dell'Umanesimo. Atti del X Convegno internazionale del Centro di studi umanistici montepulciano*. Leo S. Olschki ("Centro di studi umanistici A. Poliziano, Fond. Secchi Tarugi"), Florència.
- TATE, Robert B. 1954: "El manuscrit i les fonts del 'Paralipomenon Hispaniae'". *ER*, vol. IV, (1953-1954), pp. 107-136.
- TATE, Robert B. 1970: *Ensayos sobre la historiografía peninsular del s. XV*. Gredos, Madrid.
- TATE, Robert B. 1976: *Joan Margarit i Pau, cardenal i bisbe de Girona. La seva vida i les seves obres*. Curial, Barcelona.
- TAULET Y RODRÍGUEZ-LUESO, Enrique 1978: "Antecedentes del notariado valenciano, creación del rey don Jaime". *Revista de derecho notarial*, CI-CII, (jul.-des. 1978), pp. 195-220.
- TAVONI, Mirko 1984: *Latino, grammatica, volgare. Storia di una questione umanistica*. Antenore, Pàdua.
- TAVONI, Mirko 1986a: "Lorenzo Valla e il volgare". Dins Besomi, O. / Regoliosi, M. (1986a), pp. 199-216.
- TAVONI, Mirko 1986b: "The 15th-Century Controversy on the Language Spoken by the Ancient Romans: [...] Italian humanist Concepts of 'Latin', 'grammar' and 'vernacular'". Dins Ramat / Niederehe / Koerner (1986b), pp. 23-50.
- TEIXIDOR Y TRILLES, José 1976: *Estudios de Valencia. (Historia de la Universidad de Valencia hasta 1616)*. València (Edición, introducción, notas e. índices por Laureano Robles).
- TEIXIDOR Y TRILLES, José [s. XVIII] *Estudios de Valencia*. Ms. 6419 Biblioteca Serano Morales (AMV), (Giner, R. (1991: núm. 103)).
- TEYSSIER, Paul 1989: "La méthode statistique dans l'étude des premiers dictionnaires de la langue portugaise". Dins Hausmann, F.J. (1989), pp. 360-370.

- THIENEN, Gerard van (ed.) 1983: *Incunabula in Dutch Libraries*. B. de Graaf, Nieuwkoop.
- THUROT, Charles 1868: *Notices et extraits de divers manuscrits Latins pour servir à l'histoire des doctrines grammaticales au moyen âge*. Imprimerie impériale, Paris (Reimpressió: 1964, Minerva, Frankfurt am Main).
- TIEGHEM, Paul van 1944: "La littérature latine de la Renaissance. Étude d'histoire littéraire européenne". *BHR*, vol. 4, pp. 177-418.
- TODA Y GÜELL, Eduard 1927-1931: *Bibliografia espanyola d'Itàlia. Dels origens de la impremta fins a l'any 1900*. Castell de, Sant Miquel d'Escornalbou.
- TOFFANIN, Giuseppe 1952: *Storia dell'Umanesimo. vol. II (L'Umanesimo italiano (XIV al XVI secolo))*. Nicola Zanichelli, Bologna.
- TOFFANIN, Giuseppe 1953: *Historia del Humanismo desde el siglo XIII hasta nuestros días*. Ed. Nova, Buenos Aires (Trad. de Toffanin, G. 1952).
- TORRE Y DEL CERRO, Antonio de la 1926: "Precedentes de la Universidad de Valencia". *Anales de la Universidad de Valencia*, 35-38, vol. V, (1924-25).
- TORRE Y DEL CERRO, Antonio de la 1971: *Documentos para la historia de la Universidad de Barcelona*. Universidad de Barcelona, Barcelona.
- TORRUELLA I CASAÑAS, Joan 1990a: *Archivo informático de textos catalanes medievales (Los autores medievales abren un banco) [Mecanoscrit inèdit]*. Arxiu Informatitzat de Textos Catalans Medievals, Bellaterra.
- TORRUELLA I CASAÑAS, Joan 1990b: *Manuscrits, grafies i ordinadors [Mecanoscrit inèdit]*. Arxiu Informatitzat de Textos Catalans Medievals, Bellaterra.
- TORRUELLA I CASAÑAS, Joan / LAWRENCE, Jeremy N. H. 1989: "Un projecte d'arxiu informatitzat de textos catalans medievals: algunes normes". *Ll&L*, vol. 3, (1988-1989), pp. 481-506.

- TORTELLI, Giovanni [Ioannis Tortellius Arretinus] 1480: *Commentaria grammaticorum de orthographia dictionum e Graecis tractatum (BUV: Inc. 54)*. Vicenza.
- TRENCHS, José 1981: "Fuentes impresas para la historia del Notariado catalán". *EHDAP*, IX, (1981), pp. 7-25.
- TRENCHS, José 1984: "Bibliografía del notariado en España (siglo XX)". *EHDAP*, IV, (1981), pp. 193-237.
- TRENCHS, José 1986: "Pròleg". Dins Cortés, J. (1986), pp. v-vii.
- TRENCHS, José / CANELLAS, A. 1988: "La cultura dels escribes i notaris de la Corona d'Aragó (1344-1479)". *Caplletra*, vol. 5, (Tardor, 1988), pp. 5-38.
- TRENCHS, José *et alii* 1989: *Notariado público y documento privado: de los orígenes al siglo XIV. Actas del VII Congreso de Diplomática. Valencia, 1986*. Generalitat Valenciana. Conselleria de Cultura, Educació i Ciència ("Papers i Documents", 7), València.
- TUNBERG, Terence O. 1988: "The Latinity of Lorenzo Valla's *Gesta Ferdinandi Regis Aragonum*". *Humanistica Lovaniensia*, vol. XXXVI, pp. 30-78.
- USÓN SESÉ, Mariano 1930: "Un formulario latino de la Cancillería Real aragonesa. Siglo XIV [2]". *AHDE*, vol. VII, (1930), pp. 442-500.
- VALAGUSSA, Giorgio 1506: *In flosculis epistolarum Ciceronis*. Petrus Martir de Mantegaciis, Milà.
- VALENTÍ, Ferran 1959: *Traducció de les Paradoxa de Ciceró. Parlament al Gran e General Consell*. Grups de bibliòfils ("Biblioteca catalana d'obres antigues"), Barcelona. Text, introducció i glossari a cura de J.Mª Morató i Thomàs).
- VALLA, Lorenzo 1526: *De linguae latinae elegantia libri sex, una cum epithomate Iodoci Badi Ascensii in omnes libros ante unumquodque caput seriatim inserto*. Benedictus Bendonius, Venècia (6 agost).

- VALLA, Lorenzo 1962: *Opera omnia*. Bottega d'Erasmus ("Monumenta politica et philos. rariora, Series I", 6), Torí (Presentació de Eugenio Garin. Reimp. facsimil de Basilea, 1561).
- VALLA, Lorenzo 1973: *Gesta Ferdinandi Regis Aragonum*. Antenore, Pàdua. (A cura d'Ottavio Besomi).
- VALLA, Lorenzo 1981: *Antidotum in Facium*. Antenore ("Theasaurus Mundi. BSLMRA", 20), Pàdua. (Ed. crítica a cura de Mariangela Regoliosi).
- VALLA, Lorenzo 1982: *Repastinatio Dialectice et Philosophie*. Antenore, Pàdua. A cura de Gianni Zippel).
- VALLA, Lorenzo 1984: *Epistole*. Antenore, Pàdua. Ed. crítica a cura d'O. Besomi, M. Regoliosi).
- VALLA, Lorenzo 1990: *L'arte della grammatica*. Fondazione Lorenzo Valla-A. Mondadori, Milà.
- VENTURA, Jordi 1978: *Inquisició espanyola i cultura renaixentista al País Valencià*. Eliseu Climent, editor, València.
- VENY, Joan 1983: "Influència del diccionari català llatí de Font sobre el de Torra (s. XVII)". *ELLC*, vol. VI, pp. 11-24.
- VENY, Joan 1991: "Influència de l'obra de Lorenzo Palmireno en la filologia catalana". *Caplletra*, 11. (Reed. dins id. 1993), pp. 69-90.
- VENY, Joan 1993: *Dialectologia filològica*. Curial-P.A.M., Barcelona.
- VICIANA, Martí de 1982: *Comentari a l'Econòmica d'Aristòtil*. Edicions del Mall ("Biblioteca Escrinny de textos breus", 5), Barcelona. (Ed. i introd. a cura d'Antoni Ferrando).
- VICO MONTEOLIVA, Mercedes 1978: *Los antiguos colegios de estudios valencianos*. Anubar, Zaragoza.

- VILALLONGA, Mariàngela 1987: "Uns llibres de la biblioteca de Jeroni Pau". Dins (1987) *SHPMR*, vol. II, pp. 221-234.
- VILALLONGA, Mariàngela 1988: *Dos opuscles de Pere Miquel Carbonell*. Asociación de Bibliófilos de Barcelona, Barcelona.
- VILALLONGA, Mariàngela 1993: *La literatura llatina a Catalunya al segle XV*. Curial-P.A.M., Barcelona.
- VILALLONGA, Mariàngela 1993b: "La geografia a Catalunya a l'època del Renaixement". *Estudi General*, vol. 13, (Girona 1993), pp. 51-60.
- VILALLONGA, Mariàngela 1994: "Pere Miquel Carbonell, un pont entre Itàlia i la Catalunya del segle XV". *Revista de Catalunya*, vol. 85, (maig 1994), pp. 39-56.
- VILALLONGA, Mariàngela 1994b: "Sobre algunos autores latinos del siglo XV de la Corona de Aragón". *Actas del VIII Congreso Español de Estudios Clasicos*, vol. III, (Madrid 1994), pp. 605-608.
- VILANOVA, Bernat, àlies NAVARRO 1500: *Rudimenta artis grammaticae. Notes ordenades per lo reverent mestre Bernat Vilanova, àlies Navarro [...]*. Nicolau Spindeler, València.
- VILLA DEI, Alexander de 1993: *El Doctrinal. Una gramàtica llatina del Renacimiento del siglo XII*. Akal, Madrid (Introd., trad. y notas Marco A. Gutiérrez Galindo).
- VINDEL, Francisco 1934: *Los bibliófilos y sus bibliotecas desde la introducción de la imprenta en España*. Imprenta Góngora, Madrid.
- VINDEL, Francisco 1945-52: *El arte tipográfico en España durante el siglo XV*. Ministerio de Asuntos Exteriores, Madrid (Prólogo de Agustín G. de Amezúa).
- VIVES CISCAR, José 1882: "Los diccionarios y vocabularios valencianos". *Revista de Valencia*, vol. II, (1881-1882), pp. 74-81.

- VIVES, Joan Lluís 1963: *Exercitationes linguae latinae*. Instituto Diocesano Valentino "Roque Chabás", València. (Ed. i notes a cura de Ramon Robres).
- VIVES, Joan Lluís 1978: *Epistolario*. Editora Nacional, Madrid. (Ed. a cura de José Jiménez Delgado).
- VIVES, Joan Lluís 1988: *Diálogos. Fábula del Hombre. Templo de las Leyes*. Planeta ("Clásicos Universales Planeta, H", 149), Barcelona. (Introducció, traducció i notes a cura de Juan Francisco Alcina).
- VIVES, Joan Lluís 1989: *De Conscribendis Epistolis*. E. J. Brill ("Selected Works of J.L. Vives", III), Leiden-Nova York-Copenague-Colò (Ed. crít., introd., trad. i notes de Charles Fantazzi).
- VOLPATI, Carlo 1932: "Gli Scotti di Monza tipografi-editori in Venezia". *Archivio storico lombardo*, LIX, vol. ser. VI, (1932), pp. 365-382.
- WARWICK, Henrietta Helen 1975: *A Vergil Concordance*. University of Minnesota Press, Minneapolis.
- WASWO, Richard 1980: "The Reaction of Juan Luis Vives to Valla's Philosophy of Language". *BHH*, vol. 42, pp. 595-609.
- WATSON, Foster 1916: *The Old Grammar Schools*. Cambridge University Press, Cambridge.
- WEIJERS, Olga 1989: "Lexicography in the Middle Ages". *Viator*, vol. 20, pp. 139-153.
- WEIJERS, Olga 1990: "Les dictionnaires et autres répertoires". Dins Weijers, O. (1990), pp. 197-208.
- WEIJERS, Olga 1991: *Dictionnaires et répertoires au moyen âge. Une étude du vocabulaire*. Brepols (CIVICIMA), ("EVIMA", IV), Turnhout.
- WEIJERS, Olga (ed.) 1988: *Terminologie de la vie intellectuelle au moyen âge. (Actes du Colloque. Leyde/La Haye, 20-21 Septembre 1985)*. Brepols (CIVICIMA) ("EVIMA", I), Turnhout.

- WEIJERS, Olga (ed.) 1990: *Méthodes et instruments du travail intellectuel du moyen âge. Études sur le vocabulaire*. Brepols (CIVICIMA) ("EVIMA", III), Turnhout (Belgique).
- WEIJERS, Olga (ed.) 1992: *Vocabulaire des écoles et des méthodes d'enseignement au moyen âge*. Brepols (CIVICIMA) ("EVIMA", V), Turnhout.
- WEISS, Roberto 1960: "Italian Humanism in Western Europe: 1460-1520". Dins Jacob, E.F. (1960), pp. 69-93.
- WISSOWA, Georg / KROLL, Wilhelm (eds.) 1910: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Alfred Druckenmüller Verlag, Stuttgart.
- WITT, Ronald G. 1976: *Coluccio Salutati and His Public Letters*. Droz, Ginebra.
- WITT, Ronald G. 1982: "Medieval 'Ars Dictaminis' and the Beginnings of Humanism: a New Construction of the Problem". *Renaissance Quarterly*, vol. XXXV, pp. 1-35.
- WITTLIN, Curt J. 1968: "La traducció catalana anònima de les 'Històries romanes' I-VII de Titus Livi". *ER*, vol. XIII, (1963-1968), pp. 277-315.
- WITTLIN, Curt J. 1989: "La 'valenciana prosa' del traductor Bernardí Vallmanya". Dins (1989) *MJF*, vol. I, pp. 125-152.
- WITTLIN, Curt J. 1990: "Pistes per a descobrir canvis introduïts per Martí Joan de Galba en el Tirant lo Blanc de Joanot Martorell". *Afers*, 10, vol. V, pp. 313-327.
- WITTLIN, Curt J. 1991: "Observacions sobre el 'Psalteri' de Joan Roís de Corella i d'altres traduccions dels Salms". *ELLC*, vol. XXII ("MJC"), 1, pp. 27-59.
- WITTLIN, Curt J. 1991a: *Repertori d'expressions multinomials i de grups de sinònims en traduccions catalanes antigues*. I.E.C. ("Repertoris de la Secció Filològica", I), Barcelona.

- WITTLIN, Curt J. 1993a: "Joan Roís de Corella. Introducció a una concordança de les seves obres". *ACILLC IX*, pp. -366.
- WITTLIN, Curt J. 1993b: "Dels manuscrits a l'edició: *El Tirant*, elaborat per Martorell el 1460 [...], revisat després en "valenciana prosa" per Galba". Dins (1993b) *ASTLB*, pp. 605-633.
- WOODWARD, William H. 1906: *Studies in the Education during the Age of the Renaissance 1400-1600*. Cambridge University Press, Cambridge.
- WOOLDRIDGE, Terence R. 1977: *Les débuts de la lexicographie française. Estienne, Nicot et le 'Trésor de la langue françoise' (1606)*. University of Toronto Press, Toronto-Buffalo-Londres (Reimp. 1978).
- WRIGHT, Thomas 1882: *A Volume of Vocabularies*. Privately printed, [s. ll.].
- XIMENO, Vicente 1747: *Escritores del Reyno de Valencia*. Oficina de Joseph Estevan Dolz, València.
- ZAMPOLLI, Antonio 1968: "Recherche statistique sur la composition phonologique de la langue italienne exécutée avec un système IBM". Dins Stindlová, J. (1968), pp. 159-176.
- ZAMPOLLI, Antonio 1973: "L'automatisation de la recherche lexicologique: état actuel des tendances nouvelles". *Meta*, 1-2, vol. 18, (Montréal març-juny 1973), pp. 103-138.
- ZARCO CUEVAS, J. 1932: *Catálogo de los manuscritos catalanes, valencianos, gallegos y portugueses de la Biblioteca del Escorial*. Madrid.

6. EDICIÓ CRÍTICA DEL
LIBER ELEGANTIARUM.

6.1. APARAT CRÍTIC¹

¹ Observacions:

a) Només fem constar en aquest breu *Aparat crític* les variants textuais dels diferents exemplars conservats de l'incunable venecià de 1489, i les rectificacions i addicions manuscrites realitzades posteriorment sobre aquests, sempre que modifiquen o semblen ampliar el text pròpiament dit. La resta de notícies sobre les anotacions manuscrites dels incunables són consignades en els apartats corresponents a la descripció dels exemplars (secció 1.2.2.), i les correccions, esmenes i comentaris proposats al text del *Liber elegantiarum*, si s'escau, en les *Notes a l'edició crítica* (capítol 6.2.).

b) Normalment només donem la numeració de l'entrada catalana i, quan cal, de la subentrada llatina on es troba el mot o mots afectats.

c) En el cas d'haver de precisar alguna variants textuais i correccions proposades, aquestes aniran en últim lloc.

d) En el cas de ser necessari destacar amb exactitud la grafia (suposada o segura) impresa de l'exemplar incunable original, sense cap de les alteracions de l'edició, aquesta apareixerà dins l'aparat crític en lletra negreta. Altrament regularitzem les variants a les convencions ortogràfiques de l'edició crítica.

e) Són manuscrites totes les *rectificacions* i *addicions* als incunables a què es fa referència (la posició de les quals en cadascun està especificada amb les abreviatures de localització adjuntades a la sigla de l'exemplar corresponent).

SIGLES DELS EXEMPLARS INCUNABLES²

- V* : Biblioteca Universitària de València, *inc.* 174
- C* : Biblioteca de Catalunya, *reg.* 1.150
- B* : Biblioteca Pública i Universitària de Barcelona, *inc.* 720
- A* : Biblioteca de l'Ateneu Barcelonès, *sign.* 2333-84-II
- H* : Arxiu Històric Comarcal de Cervera, *inc.*
- M* : Biblioteca Pública de Palma de Mallorca, *inc.* 326
- O* : Biblioteca Pública "Fernando de Loaces" d'Oriola, *inc.* 4
- S* : Biblioteca Històrica de Santa Cruz. Universidad de Valladolid, *inc.* 74
- I* : Tots els exemplars de l'incunable

² Vegeu el capítol 1.2.2. per a la descripció dels exemplars.

PRÒLEG³

1. - 35. *deficiunt V B A H O....*

VOCABULARI

1. [A]b *nos* : Ab *Bpc. primam litteram supplevit B*

1.- 196.3. *ab* [A]b *major libertat usque ad hoc stabile ac firmum erit deficit H*

1. - 762. *ab* [A]b *major libertat usque ad lexa-y senyal deficit O*

39. gran *C* : garn *V B A S*; gran *Vp.c. mg.*

311.1.- 513.3. *ab* *creden[dum est usque ad Latere deficit H*

446. nota *Vp.c. mg.*

456. nota *Vp.c. mg.*

622.1. *demanant-li la pecúnia H p.c. iuxta petens addidit*

³ Abreviatures utilitzades:

<i>a.c.</i>	<i>ante correctionem</i>
<i>corr.</i>	<i>corrigendum est</i>
<i>def.</i>	<i>deficit</i>
<i>err.</i>	<i>error</i>
<i>fort.</i>	<i>fortasse</i>
<i>i.l.</i>	<i>infra lineam</i>
<i>lac.</i>	<i>lacuna</i>
<i>mg.</i>	<i>in margine</i>
<i>p.c.</i>	<i>post correctionem</i>
<i>s.l.</i>	<i>supra lineam</i>
<i>transp.</i>	<i>transpositio</i>
<i>typ.</i>	<i>typographiae</i>

662. jermà *C B A H M S* : lermà *Va.c.*; germà *Vp.c.*
671. ubi iis *Hp.c. mg. Latinum supplevit*
- 762.1. *ab Herbas et folias incipit O*
784. [A] nos : A *Op.c. litteram supplevit ut nos*
- 880.7. - 889.10. *ab Habet hic meus senator usque ad demum incomodis plurimis deficit O*
- 882.4. peram *C B S* : eram *V A H M*
897. [A]ra nos : Ara *Op.c. primam litteram supplevit*
956. [A]stutament nos : Astutament *Mp.c. Op.c. primam litteram suppleverunt*
984. [A]temptar nos : Atemptar *Op.c. primam litteram supplevit*
1020. [A]varament nos : Avarament *Op.c. primam litteram supplevit*
1113. [A]yre nos : Ayre *Op.c. primam litteram supplevit*
1122. [B]agassa nos : Bagassa *Op.c. primam litteram. supplevit | 6. lustrum Op.c. iuxta nonaria addidit*
- 1151.1. Et dare aliquem in exilium *Op.c. mg. addidit*
1194. [B]enignament nos : Benignament *Op.c. primam litteram supplevit*
1276. [B]iscaya nos : Biscaya *Op.c. primam litteram supplevit*
1281. [B]lasfemar nos : Blasfemar *Op.c. primam litteram supplevit ; et sic de caeteris in Op.c. similibus quae posthac hic non relatae sunt*
- 1321.5. mors *Op.c. i.l. addidit*
1351. facies hoc es[t] omni [...] tum vultus si licet hominis *Op.c. iuxta Cara addidit*
- 1364.2. Nota hoc nomen sotular non esse nomen latinum *Mp.c. mg. iuxta sotular addidit*

- 1406.1. carnifex cadmo *Op.c. iuxta* Lirius *addidit*
1411. erundine *Op.c. iuxta* canyar *addidit*
1412. insidens in equo *Op.c. iuxta* cavall *addidit*
1416. Carro *Op.c. iuxta* Carro *iteravit* | 1. veiculus *Op.c. iuxta* Vehiculus *iteravit*
1452. vé *VCBAHMOS*: b *Vp.c. i.l.*; bé *corr.*
- 1461.1. quercus -i *Op.c. iuxta* Ilex (-cis) *addidit*
1465. cabater *VCBAHMOS*: çabater *Mp.c. ut corr.* | 1. sutor *Mp.c. iuxta* Credo *addidit*
1473. destorb *Op.c. iuxta* Calamitas *addidit*
1479. atí *VCBAHMOS*: ací *Vp.c. mg.*
- 1504.1. carduelis *Op.c. iuxta* Carduelis *iteravit*
1644. fotre *Op.c. iuxta* corrompre *addidit*
1852. Come[t]re *VAHO*: Comtre *CBMS*
1855. com me *VAHO*: come *CBMS*
2082. drameten ... ortene *VCBAHMOS* *transp. typ.*: t ... d *Vp.c. mg. addidit*; trameten ... ordene *corr.* -
2204. corrumpere obstuperere divirginare *Op.c. iuxta* fadrines *complevit*
2262. [t]ornà-sse'n *supplevi ex* ornà-sse'n *VCBAHMOS*; tornà-sse'n *Vp.c. primam litteram supplevit*
2323. verdader *VAHO*: verdadar *CBMS*
2330. los metges *VAHO*: las metges *CBMS*
2377. nota *Mp.c. mg. iuxta* Cunyat *addidit*
2378. nota *Mp.c. mg. iuxta* Cub *addidit*
2409. nota *Mp.c. mg. iuxta* Dàtils *addidit*

2424. nota *M p.c. mg. iuxta* De tres en tres anys *addidit*
- 2551.1. no *M p.c. mg. iuxta* Destitutos *addidit*
- 2579.1.-2580. Mei {esm} nis ... De {ordi} pachí'm *V C B A H M O S*
transp. typ. : Mei ordinis ... Desempachí'm corr.
2623. nota [...] *M p.c. mg. iuxta* De aci a dos mesos *addidit*
2728. vui *V C B A H M O S* : viu *corr.*
2872. habella *V C B A H M O S fort. err. typ. : gabella corr.*
2879. nota bis *M p.c. mg. iuxta* l'esperam *addidit*
3798. desvirgar *Op.c. supra* [E]svirginar *addidit* | 1. corrumpere
Op.c. mg. iuxta vitiare *addidit*
4130. fexuch *V C B A H M O S* : fexúc *Cp.c. mg.*
4364. engenal *V C B A H M O S* : engonal *Vp.c. i.l.*
- 4420.1. Ventris plosfluvium *Op.c. infra* Ventris plofluvium *iteravit*
4444. nota diligenter fer ad [...] eodem *M p.c. mg.*
- 4471.1. coio cois cavo as *Op.c. iuxta* Futuo (-is) *complevit*
5203. [j]ermà nos : jermà *M p.c. primam litteram supplevit*
5204. [i]gnorant nos : ignorant *M p.c. primam litteram supplevit*
5207. nota [...] *M p.c. mg.*
5265. nota *M p.c. mg.*
5366. nota quid sit petrosilinum *M p.c. mg. iuxta* petrosilinum
addidit
5379. nota *M p.c. mg.*
5392. nota *M p.c. mg.*
5916. nota *M p.c. mg.*
6029. Lisboa [O]lisipo nis *Op.c. mg. iuxta* Libido *addidit*
6228. not *M p.c. mg.*

6231. hom *VC* : home *Cp.c.*; Lo membre meu *Cp.c. mg. addidit*
6315. not *Mp.c. mg.*
- 6499.1. frumentum *VBHMOS* : frumeneum *CA*
6501. desbaratats *VBHMOS* : desbaratets *CA*
6504. bombardes *VBHMOS* : bomvardes *CA*
6506. la torre *VBHMOS* : le torre *CA*
6516. ells *CA* : elles *VBHMOS*
6582. alter altera alterum *Op.c. infra* [L]'u o l'altre *complevit*
- 6645.1. archiciclinus *Op.c. iuxta* Dispensator domus *addidit*
- 6657.14. significare *VBHMOS* : sgnificare *CA*
6676. aci *VBHMOS* : ad *CA*
- 6879.6. muto pennis *Op.c. mg.*
- 6885.1. mentior vol dir enganar *Op.c. mg. iuxta* Mentior *addidit*
6966. menar entorn ab la cu *Op.c. mg. iteravit*
7039. aquestes *VB AHMOS* : aquequies *C*
- 7075.2. ferens *Mp.c. mg. iuxta* moleste *complevit*
7124. 2. Molestia enuig *Op.c. mg. iuxta* Molestia *vix legitur*
7325. nota quod sit refutari *Mp.c. mg.*
7472. multis exornare sermonibus *Op.c. mg.*
7495. fe[t] nos : fet *Mp.c. ultimam litteram supplevit* | 1. Egit *VB AHOS* : Eg *C lac. post*
7731. gràcia *VB AHMOS* : gràcin *C*
- 7735.2. etatem, neque *VB AHMOS* : etatemeque *C*
7749. acò és dels hòmens *Op.c. s.l.*
7814. not ad quem esset *Mp.c. mg.*

- 8204.3. bagassejant *Op.c. mg. iuxta perlustrantes complevit*
- 8219.1. velim *V B A H O S* : ve im *C M lac. in medio*
- 8291.1. ne id est utrum *Op.c.iuxta Forte supplevit*
- 8305.2. numquid quare *Op.c. mg. supplevit*
- 8369.3. Hic albescente celo sub ipso crepusculo *Op.c. iuxta supplevit*
8793. savi *V B A H M O S* : avi *C*
- 8905.3. nota quod *Mp.c. mg.*
- 9548.1. Rel[i]q[u]um *B* : Relqu m *V lac. in fine*; Rel qum *C A H M S lac. in medio*; Reliquum *Mp.c.*; R elqum *O lac. in principio*
- 9580.1. Regne de Marruecos *Op.c. i.l. addidit*
9806. 10. Chaquinnari *V B A H M O S* : Chaquinnar *C lac. post*
9841. selus *Mp.c. mg. iuxta funestissimus*
- 9904.2. cacularapas *Op.c. mg.*
- 10007.1 absque negociis *Op.c. mg.*
- 10010.1. qui mecum *Op.c. i.l.*
10014. Senyoria *V B A H M O S* : Senyori *C lac. post | 2. severitas Op.c. iuxta complevit*
10064. trenaré *V B H M O S* : ncaré *C A lac. ante*
10325. Soldat Miles *Op.c. i.l.*
10439. storia *Vp.c. mg. iuxta stora addidit*
10493. [T]antost nos : Tantost *Mp.c. primam litteram supplevit*
- 10511.- 10615.1. ab Tant quant pus *usque ad* Temerarius, qui sine respec *deficit H*
10598. Tànger Tangi, indeclinabile *Op.c. i.l.*
- 11078.2.- 11113.1. ab Omnia igitur *usque ad* Torquere. *deficit H*

11095. molt amat *Mp.c. mg.*
- 11213.1. venire tempori *Mp.c. mg.*
11297. Ventre *I* : Vencre *Mp.c.*; *fort.* aliter véncer *Mp.c. mg.*;
Vençre *corr.*
- 11321.2. vayeta. vaiaceus pannus *Vp.c. i.l. post Adversari addidit*
- 11652.6. solebam *B* : lebam *V lac. ante*; le bam *CHMOS*
lac. in medio
11671. ax[i] ... cessari *VCBAHMOS* : axi ... cessaré *Vp.c. ut*
corr.
- 12143.13.- 12158.1. *ab* Confirmatus sum *usque ad* Celi circuli.
deficit H

EPÍLEG

- 1.- 45. *ab* Precepta quedam *usque ad finem deficit H*
17. et *Cpc. ante* quidem *addidit*
22. *post* finiat *usque ad* qu]as *def. V*

6.2. NOTES A L'EDICIÓ CRÍTICA¹

¹ Observacions importants:

a) Per a la consulta d'aquestes *Notes* preguem que es tinguin absolutament presents les precisions donades sobre els continguts, objectius i caràcter d'aquestes *Notes a l'edició crítica* a la secció 2.3.2.(*El tractament informàtic. Obtenció i presentació de resultats*) (epígraf 3.1.).

b) En les al·lusions a mots del text del *Liber*, les abreviatures desenvolupades apareixeran en lletra redona, com en els índexs, i no en lletra cursiva com en l'edició crítica.

c) Les abreviatures utilitzades en aquestes *Notes a l'Edició Crítica* són les següents:

<i>corr.</i>	corrupte / corrupta
<i>doc.</i>	documentat / ada
<i>err.</i>	erroni / errònia
<i>i.e.</i>	<i>id est</i> / ço és
<i>loc. desp.</i>	<i>locus desperatus</i>
<i>n.c.</i>	no clàssic / a
<i>n.d.</i>	no documentat / ada
<i>no doc.</i>	no documentat / ada
<i>orig.</i>	forma original a l'incunable
<i>pc.</i>	postclàssic / a [baix llatí, tardà, medieval]
<i>poss.</i>	possible / possiblement
<i>prob.</i>	probable / probablement
<i>reg.</i>	regularitzat [corregit]
<i>vulg.</i>	vulgar [d'origen o influència romànica]

PRÒLEG

4. *prosequatur* : *ús infreqüent com a passiu.*
10. *accecisse* : *error per accessisse.*
12. *ocii* : *i.e. otii; flagiocissimus* : *error per flagitiosissimus.*
16. *Gelium* : *error per Gellium.*
17. *didisceram* : *error per didiceram.*
18. *ymo* : *i.e. immo; sinonima* : *i.e. synonyma.*
19. *cotidianum* : *i.e. quotidianum.*
20. *didascalorum* : *error per didascalorum. Potser error tipogràfic, o bé forma vulg. analògica amb schola. Cf. DU CANGE² 'didascalare'.*

² Remetem a la bibliografia per a les referències completes dels repertoris i texts consultats. Pel que fa als repertoris, índexs i concordances del llatí, aquests han estat fonamentalment: Dutripon (1880), Orellius/Baiterus (1836), Du Cange (1883-87), Merguet (1887), Blaise (1954), Bonnellus (1962), Deferrari/Fanning/Sullivan (1965), Bo (1965-66), Deferrari/Barry/McGuire (1968), Warwick (1975), Iso Echegoyen (1989), Lomanto/Marinone (1990), a banda dels més generals com el *Thesaurus Linguae Latinae*, i els de Forcellini (1864-1926), Gaffiot (1934)

[→↔]

22. preheuntem : *i.e.* praeuntem.

23. supeditent : *i.e.* suppeditent.

VOCABULARI

45.5. abrogatur legi : *prob. error per* obrogatur legi, *o per* abrogatur lex; quod tollatur : *prob. solecisme vulg.*

50.2. sennas viridas : *error per* pennas virides; sunt habentes : *construcció pc..*

57.1. confidentur : *error per* confidenter.

60.2. avaratiam : *error per* avaritiam.

68. 1. ad se : *construcció pc. per* ad eum, ad illum, *etc..*

78.1. subgitandum : *error per* subigitandum; ad subgitandum : *construcció pc..*

98.1. vi[n]ctatis : *no doc., prob. error per* vinctis, *o d'un pc.* vincto.

i algun altre. Pel que fa als texts llatins, hem consultat especialment les edicions següents: Keil (1855-1880), Ciceró (1946-52, 1952, 1960, 1961, 1979a, 1979b, 1979c, 1980-87), Curci (1971-85), Fest (1839), Gel·li (1978-84), Horaci (1984), Lucili (1978-79), Quintilià (1920), Suetoni (1913). Per a aquests autors i per a tots els restants, cf. la base de dades en CD ROM *Pandora*.

Per al català, cf. sobretot els següents repertoris lèxics: *DCVB* = Alcover/Moll (1926-62 (1980)); *DECLC* = Coromines (1980-91).

- 108.1. birreto : *mot no doc., prob. vulg., a partir del clàssic byrrhus, espècie de capot.*
- 115.1. suapte : *error per suopte o suampte.*
- 118.1. prestrepentibus : *prob. pc..*
- 127.1. fustiare : *no doc., prob. error per fustigare.*
- 132.1. descederem : *error per discederem.*
- 154.1. spericorum : *i.e. sphericorum; dirruit : i.e. diruit.*
160. molèstia : *error per modèstia.*
- 170.1. verunt : *error per vertunt.*
- 196.1. peremne : *forma doc. n.c. per perenne.*
207. seny : *prob. orig. seuy, reg..*
- 209.1. eavdere : *error per evadere.*
- 218.1. fiendum : *prob. error per faciendum.*
- 220.1. a me unius ad dimiduum : *error per anni unius et dimidium.*
- 222.1. Cahtaloniam : *transposició per Cathaloniam.*
- 223.1. ut vel quam ob rem : *loc. desp.; "Non...videare" : citació de CICERÓ, De Officiis 6: "si discendi labor est potius quam voluptas, tantum fac ut efficias neve committas, ut, cum omnia suppeditata sint a nobis, tute tibi defuisse videare". Cf. la mateixa citació en 9612.1..*
- 224.1. sive aeris : *regularitzat, prob. orig. sine aeris.*
- 248.3. timori : *poss. error per tempori.*
- 254.4. exstimo : *error per aestimo o existimo.*
- 256.2. audenti : *error per audienti.*
- 258.4. negligendum : *error per negligendum.*
- 305.2. allis : *error per aliis.*

- 314.1. extinguere : *i.e.* exstinguere; confflare : *i.e.* conflare.
- 325.3. crebritatem me itu amantissimum iudices : *construcció corr. per crebritate me tui amantissimum iudices.*
- 327.2. strupum : *error per stuprum.*
- 335.2. aderere : *i.e.* adhaerere. 3. oppinnioi : *transposició tipogràfica errònia per opinioni.*
- 348.1. gipcea : *i.e.* gypsea.
- 362.1. verere : *error per verrere.*
- 364.3. olphatium : *error per omphacium, del grec ὀμφαξ, raïm verdós. Mot també present en N. PEROTTI, Rudimenta [p3r°]: "Unde oleum omphatium. hoc est ex uva acerba factum". Cf. A. DE NEBRIJA (1981:31), Vocabulario de romance en latín: "azeyte de agraz, omphacium -ii".*
- 372.10. asse : *prob. error per esse o adesse.*
- 391.1. subristits : *error per subtristis.*
- 398.1. ilae : *error per hilare.*
- 432.3. te amare, an te diligere : *prob. corr..*
- 468.1. chrysomola : *i.e.* chrisomela.
- 472.1. bateca : *mot no doc., prob. vulg..*
- 477.10. faciundum : *error per faciendum.*
- 480.5. fugat : *error per fuga o fugatio.* 10. incredibili : *error per incredibile.*
- 514.3. signifucac : *error per significat.*
524. *Entrada que basada en N. PEROTTI, Rudimenta [f7r°]: "Quomodo differunt inter se diligo: colo: et amo. Diligimus leniter amamus vehementer. colimus cum veneratione".*
- 584.2. non enim penitus preterii : *construcció corr..*

- 586.2. anixus : *transposició tipogràfica per anxius.*
588. anglués : *i.e.* anglés. 1. Anglus (-gui) : *i.e.* Anglus (-gli).
- 593.1. obtimivit : *error per obtinuit.*
- 610.1. a sacerdote : *prob. error per et sacerdos.*
616. cuitat : *transposició tipogràfica per ciutat.*
- 617.1. era : *error vulg. per area.*
- 620.1. visitande gratia : *solecisme vulg. per visitandi gratia.*
- 642.1. comissit : *error per commisit.*
- 650.1. promptito : *transposició tipogràfica per promitto.*
- 652.1. ad : *error per at; "Maturate fugam" : citació de VIRGILI, Aeneis 1, 137.*
- 653.1. venta[m]que : *prob. error per veniamque.*
- 659.3. severitas : *reg., prob. orig. seneritas.*
- 692.1. "Sic erat accensa libidine ut sepius peteret utros quam peteretur. Sed ea ante hac fidem perdiderat creditum abiuraverat" : *citació de SAL·LUSTI, Catilinae Coniuratio 25, 4: "lubido sic adensa, ut saepius peteret viros quam peteretur. sed ea saepe antehac fidem prodiderat, creditum abiuraverat, caedis conscia fuerat".*
- 695.3. pericidum : *error tipogràfic per periculum.*
- 697.1. amum : *error per annum.*
698. aparta-se : *i.e.* apartar-se (*cf. el llatí secedere*).
701. àmimo : *error tipogràfic per ànimo.*
- 702.1. aquite : *error per agite.*
- 711.5. interriecto : *error per interiecto.*
- 718.1. parere cenam : *error per parare cenam.*

- 720.1. seuquebatur : *transposició tipogràfica per sequebatur.*
- 732.1. post assumptam in Paschate sacramenta communionem primo per decem menses panem, [...] : *error, prob. per Post aasumptam in Paschate sacramenti communionem primo per decem menses pane, [...].*
- 735.1. farmacopula : *i.e. pharmacopola; unguentorum : poss. per unguentarius.*
- 736.1. "Dii bene vertant quod agas pedetentim tamen" : *citació de TERENCI, Phormio 552: "Di bene vortant quod agas! pedetentim tamen".*
- 752.2. retulit dicendum esse et non... : *prob. construcció escapçada per retulit dicendum esse et non attulit.*
- 757.1. post limino : *prob. error per postliminio, poss. basat en els comentaris de SERVI a CICERÓ, Top. 36. Cf. 5364.*
- 759.1. "Minas decem corradet alicunde" : *citació de TERENCI, Adelphoe 242: "Mīnas decem conradet alicunde"; "corrosi omnia" : citació de TERENCI, Heautontimorumenos 141: "Conrasi omnia"; "Et credo munus hoc corraditur" : citació de TERENCI, Phormio 40: "Ei credo munus hoc corraditur".*
- 762.1. ponti : *transposició tipogràfica per ponit.*
- 770.1. linguam : *error per lingua.*
773. apartar-es : *prob. transposició tipogràfica per apartar-se.*
- 775.2.: "Ne nocturna quidem carpens pensa puella" : *citació de TIT LIVI no identificada.*
776. apar-vos : *poss. error per apar-nos.*
796. {s} e : *orig. se, error per e; dicetur : mot al·lòglot llatí dins l'entrada catalana, error per dicitur.*
- 802.1. occurerunt : *error per occurrerunt.*

- 804.2. Gasparinum : *orig. poss.* Gasparivum. 5. Gasparini : *error per* Gasparinum.
- 808.2. permittitur : *prob. error per* permittatur.
818. aquell : *error per* aquella. Cf. 819..
- 819.1. et : *error per* est.
- 821.1. suspitione : *i.e.* suspicione.
- 822.2. vuid : *error per* quid.
- 824.4. sep : *lletra girada erròniament per* sed.
- 825.2. habetur : *prob. error per* habent.
- 826.1. paratas : *error per* paratos.
- 827.3. nequaquam evitare : *prob. escapçat per* nequaquam evitare debeo
aprox..
- 828.3. nulluu : *error per* nullum.
- 838.1. vididisset : *error per* indidisset.
843. aquell {o} sabent : *mot sobrer, error per* aquell sabent.
844. o haver pahor : *prob. error per* o havent pahor. 1. ille nil tale alio
verente : prob. error per illo nil tale aliud verente.
- 848.1. dolor : *prob. error per* dolore.
- 849.1. arreptu : *error per* arrepto; proiecsi : *error per* proiecit.
- 852.1. amuit : *error per* annuit.
- 861.1. vultus : *error per* vulnus; *text llatí prob. corr..*
- 865.1. equus albus gradarius : *prob.* LUCILI *ap.* NONI MARCEL 17, 24.
Cf. 9725.1..
866. is : *prob. error per* eum; tunch : *i.e.* tunc.
- 867.1. verba hoc : *error per* verba hec.
- 870.1. denctum : *error per* deiectum; quidem : *error per* quidam.

877. sinonima : *i.e.* synonyma, *passim*. 1. non habet : *prob. error per non se habet*. 3. genu eslephantis : *error per genus elephantis*.
- 878.1. enunciamus : *error per enuntiamus*. 10. est : *error per ex*. 14. ivres : *error per vires*. 17. nobis : *error per vobis*.
- 879.00. fammiliaritatis : *ultracorrecció per familiaritatis*. 6. meo: *error per mea*. 8. studiosissimus : *error per studiosissimus*. 12. meum a quoquam : *prob. construcció corr.*; con{i}feretur : *error per conferetur*.
- 880.6. consiliaris : *error per consiliariis*; insignes : *error per insignis*. 12. innuuntur : *error per inveniuntur*.
- 881.17. quis...mordacem: *poss. falta una particula negativa com ...non dicat mordacem*.
- 882.7-9, 14. Curius : *prob. al·lusió a M. Curius Dentatus, prototip de virtus en nombroses obres de CICERÓ, p.e. Brutus 55, o Pro Murena* 17. 12. laudis huius enumerandarum : *poss. error per laudum huius enumerandarum*.
- 883.17. pices : *error per pisces*; vire : *error per viri*.
884. linagte : *transposició tipogràfica per linatge*. 6. generes : *error per generis*. 10. tanta...iocundissimus : *frase corresponent prob. a les entrades 880 o 882*.
- 885.15. adequori : *error per adequari*.
886. pus savi molt de tots : *prob. transposició per molt pus savi de tots*. 2. his est moribus : *prob. error per hic est tam moribus*. 7. hac labes : *error per hoc labes*. 10. vicio : *i.e. vitio*.
- 887.14. scientie : *error per scientia*; Aibumazar : *error per Albumasar (c.f. E. GARIN 1973 (1981b:125-139))*.
- 888.11. ut Rome ut summo : *error per ut Rome summo*.
- 900.2. ortantis : *i.e. hortantis*.

- 907.4. latefactare : *error per* labefactare. 6. averuncare : *error per* averruncare.
908. aremorar : *i.e.* arremorar.
- 910.3. applice : *error per* applicare.
- 930.1. ludrica : *error per* ludicra.
- 932.2. set : *i.e.* sed.
- 946.1. arbor...herbam : *referència, com confessa el mateix* ESTEVE ("vide Laurentium Vallam") a un capítol de L. VALLA, *Elegantiae* IV, 27 (1526: f.63, c.4): "Arbor a frutice quomodo differat? Cap. xxvii. Arbor a frutice ita differt: ut frutex ab herba. Est enim frutex, qui ad iustam magnitudinem arboris non assurgit: & statura similis est multis herbis: sed non demoritur: neque arescit, ut herba: sed perennis est".
- 952.1. clasis : *error per* classis.
- 957.3. versiucia : *error per* versutia.
- 962.2. innutis : *error per* immitis.
- 963.4. obsedione : *error per* obsidione.
- 969.1. quadragessimus : *i.e.* quadragesimus; supra : *i.e.* supra; millesimo : *i.e.* millesimo.
- 972.1. "Ego unguibus facile illi oculos involem" : *citació de* TERENCEI, *Eunuchus* 648: "ut ego unguibus facile illi in oculos involem venefico!".
- 973.2. "Placuit: deponit. Hic nubtiis dictus est dies" : *citació de* TERENCEI, *Andria* 102: "Placuit: despondi. hic nubtiis dictust dies".
- 977.1. habundat : *i.e.* abundat.
- 991.1. arscibit : *error per* adscribit.

- 992.2. acturatus : *error per atturatus.*
995. atort : *error per atard.* 3. crebo : *error per crebro.*
1011. desiajdes : *transposició tipogràfica per desijades.*
- 1014.1 quarum : *error per quorum;* pristinum : *error per pistrinum.*
D'ací al final, oració prob. corr.. Prob. en relació amb
 TERENCEI, *Andria* 196-200: "SI censero hodie quicquam in his
 te nuptiis fallaciae conari, quo fiant minus, aut velle in ea re
 ostendi quam sis callidus, verberibus caesum te in pistrinum,
 Dave, dedam usque ad necem, ea lege atque omine ut, si te
 inde exemerim, ego pro te molam".
1016. se mostra : *prob. error per te mostra, i.e. mostra't.*
1018. athànatos : *mot al·lòglot grec dins l'entrada catalana.*
- 1035.1. assum : *forma pc..*
- 1036.3. ydus : *i.e. idus.*
- 1039.1. opis : *error per ops.*
- 1043.1. auctorari : *error per auctorare.*
- 1048.3. ttpote : *error per utpote.*
- 1057.1. superestes : *error per superstes.*
- 1059.1. abeat : *error per habeat.*
1062. ad comparationem pertinet : *seqüència al·lòglota llatina dins*
l'entrada catalana.
- 1085.1. te {i} docui : *error per te docui.*
- 1092.1. mariti : *error, poss. tipogràfic, per mulieri, o en tot cas, menys*
probablement, ja que no coincidiria amb la traducció
catalana, per marito. Hi ha també la possibilitat que la
traducció catalana haja estat volgudament infidel a aquest
possible marito.

- 1105..6. "Nulla tunc re perinde motus quam responso mathematici" :
citació de Suetoni, De Vita Caesarum, Vita Domitiani 15,
 3: "nulla tamen re perinde commotus est quam responso
 casuque Ascletarionis mathematici".
- 1108.1. desidium : *error per discidium.*
- 1118.1. cuurearum : *prob. error per cichoreorum, de cichoreum,*
 'xicoira, cama-roja'.
- 1119.1. basilicon : *prob. error per basilisca.*
1120. boriatges : *error per borratges.* 1. blugosse : *error per buglosse,*
de buglossa, 'buglossa, llengua de bou'.
- 1124.1. geniceum : *i.e. gynecium.* 3. therme (-orum) : *error per therme*
 (-arum).
- 1125.1. capud : *forma n.c. per caput.*
- 1136.1. sine aspiratione; cum spiratione : *transposició incorrecta de*
preposicions per cum aspiratione; sine aspiratione.
- 1140.1. tigmum : *error per tignum.*
- 1141.1. vincit : *poss. error per vicit, d'acord amb el català vencé.*
- 1143.1. barcha de peneschalm : *seqüència al·lòglota catalana dins la*
subentrada llatina. 2. cimba : *i.e. cymba; gróndola : mot*
al·lòglot català dins la subentrada llatina.
- 1151.2. qui damnant : *poss. error per qui damnatur.*
- 1158.2. pelvium : *error per pelluvium; vas quibus pedes : solecisme per*
vas in quo pedes. Potser es tracta de la doble influència de
dos textos de POMPEU FEST (ex PAU DIACA); d'una banda p.
 247M: "polubrum pelluvium vas, quod nos pelvem vocamus";
 de l'altra p. 207M: "perinde, ut quibus pedes (sunt lautae),
 pelluviae". 4. maluvie : *prob. error per malluvie, i.e.*
malluviae, o per malluvium. Cf. POMPEU FEST p. 161M:
 "'malluvium latum' in commentario sacrorum significat manus

qui lavet"; així mateix, POMPEU FEST *ap.* PAU DIACA p. 207M: "malluviae dicuntur, quibus manus sunt laetae; perinde, ut quibus pedes, pelluviae" .

1160.1. trobero : *error per* terebro.

1166.1. aera : *transposició vulg. per* area.

1172. públiques : *error per* públiques.

1173.1. "Longeque ignotis exulat oris" : *citació de* VIRGILI, *Georgica* 3, 225: "Longeque ignotis exulat oris"; enea : *i.e.* ahenea.

1174. bars : *i.e.* barbs. 1. barbuulus : *prob. error per* barbulus; pices : *i.e.* pisces.

1177.1. batismatis : *i.e.* baptismatis.

1182. lo draps : *prob. error per* de draps.

1183. cauts : *prob. error per* cavats; *no sembla que calga suposar-hi un hàpax del Liber, com fa* DCVB. 1. dolones : *doc. en* VARRÓ, *apud* SERVI, *Aen.* 7, 664.

1185. balandiar : *prob. error per* balancijar o, millor, balancejar. *Text que cal relacionar (c.f. J. GULSOY 1964:116-117) amb el de* VALLA, *Elegantiae* V, 84 (f. 92, c. 2): "Titubare, nutare, vacillare, quid sint. c. lxxiiii. Titubare est pedibus non validis insistere: quales sunt ebrii, aut infirmi, aut vulnerati, aut decrepiti senes. [...] Transfertur etiam ad animum. ut apud eundem. Neque ulla unquam tanta fuerit dicendi facultas: quae non titubet: aut haereat: quotiens ab animo verba dissentiunt. Titubare quoque lingua, & dentes dicuntur. hinc linguae, & oris titubantia. Nutare est proprie alicuius malae solidatae molis ruina minantis. de animo quoque titubante, & nesciente quo potissimum se conferat nutare dicitur. Vacillare est alterno motu inconstantem esse. [...] Unde & naves utique vacuae vacillant. [...] Ad animum quoque transferimus: [...]"

1. *lingam* : *i.e.* *linguam*. 3. *inconstantem* : *error per inconstans*; *vacuet* : *error per vacue et*.
- 1186.1. *campane* : *error per campana*; "*Cithara crinitus Hiopas personat aurata*" : *citació de VIRGILI, Aeneis 1, 740: "Cithara crinitus Iopas personat aurata"*.
1192. *enclusa* : *reg., poss. orig. endusa*.
- 1198.5. *perpulcra* : *i.e.* *perpulchra*.
1207. *cobegrós* : *error tipogràfic per cobegiós*.
- 1212.4. *fautus* : *error per faustus, poss. influït per fautor*.
- 1223.3. *pitisare* : *error per pytissare; et : error per est*.
- 1232.1. *levi* : *poss. per leni*.
- 1257.1. *litteras* : *acusatiu, molt habitual pel nominatiu, i que potser és mostra de l'extracció a partir d'un text més ampli*.
- 1264.1. *conferro* : *error per confero*.
- 1266.1. *ne similis etas evicerunt officia* : *referència de QUINTILIA, Declamationes Maiores 9, 12: "duxit me similis aestas, evicerunt officia, cepit fides"*.
- 1267.2. "*Meum suaviolum, mea suavitas*" : *citació de PLAUTE no identificada*.
1277. *biga* : *no va precedir del calderó usual davant el començament de cada entrada en català*.
1279. *bigamus* : *mot al·lòglot llatí dins l'entrada catalana*.
- 1286.2. *quid* : *error per qui*.
- 1287.3. *postribulum* : *error per prostibulum*. 5. *geniceum* : *error per gyneceum*.
1290. *mat* : *mot escapçat per matí*.
1296. *bomtal* : *prob. error per bonítol*.

1315.1. loquimur : *prob. error* per loquuntur; dicendo proficiunt : *error per* discendo proficiunt.

1319.2. "Machina...inventio" : *citació de P. Q. ASCONI no identificada.*

1326.3. "Senicorum...nemo" : *citació de CICERÓ, De Officiis 1, 129:*

"Scaenicorum quidem mos tantam habet vetere disciplina verecundiam, ut in scaenam sine subligaculo prodeat nemo".

5. *Text provinent de N. PEROTTI, Rudimenta [p7r°]: "A campo autem dicta sunt campestria: hoc est brache quod ludentes in campis omnibus vestibus exuebantur et nudi ludebant solis campestribus tecti virilia. inde et campestrati dicuntur: sicut tunicati: et manicati. Dicuntur aetiam faemoralia sive feminalia a faemoribus sive foeminibus. Nam faemora partem illam exteriorem significant foemina interiorem". El fragment de PEROTTI segurament està inspirat en L. VALLA, Elegantiae IV, 57 (1526: f.69, c.1): "Femora partem illam exteriorem significant: femina partem interiorem, mollioremque, quae se contingunt: vel femora partem anteriorem: femina posteriorem. [...] A quo conficitur nomen femoralia, sive feminalia. utroque enim modo scriptum reperio pro brachis. dicitur tamen nominativus femeninus. non reperiri". Vegeu també SÜETONI, Augustus 82, 1: "hieme feminibus et tibialibus muniebatur".*

1331.1 capud : *i.e.* caput.

1339.1. pueri patiuntur : *error per* pueri qui patiuntur; subagitari : *i.e.* subigitari.

1340.2. "Quotiens voluit fortuna iocari" : *citació de JUVENAL, Saturae 3, 40: "extollit quotiens voluit Fortuna iocari".*

1341. buccentaurus : *mot al·lòglot llatí dins l'entrada catalana.*

1357.1. conclavis: *reg., prob. orig. condavis.* 2. geniceum : *error per* gyneceum.

1359.2. laberna : *error per taberna.*

1360. canfa : *error per catifa.*

1364. cabates : *i.e. çabates.*

1369.3. caris : *mot al-lòglot grec dins la subentrada llatina.*

1371.1. linus : *prob. forma corrupta i escapçada de ut Livius, com sembla indicar aquest fragment, on segurament s'ha basat ESTEVE, de N. PEROTTI, Rudimenta [q3v°]: "Quid proprie significat in dies: Quotidie. Sed nota quod in dies in hoc a quotidie differt: quod semper fere cum quodam incremento dicitur. Ideoque plerumque cum comparativo ponitur. ut cum in dies malum artius premeret. Et cum in urbe malum serperet idque maneret in dies latius. Sine comparativo aetiam dicitur: sed per verbum significans incrementum. Livius crescente in dies multitudine. Quotidie autem et hoc modo dici potes: et sine incremento. ut cotidie lego cotidie scribo: non in dies lego: et in dies scribo. Estne differentia si quis dicat in dies et in diem: Maxima differentia est. Nam in diem aliquid agere est presentis diei habere rationem: nihil cogitando de crastino. et fere semper iungitur cum hoc verbo vivo ut ego instar ferarum et volucrum in diem vivo. Salustius dixit: panem in diem mercari. Sed quomodo differunt in diem et in dies: eodem modo differunt in horam et in horas". *El fragment pot tenir una evident relació també amb L. VALLA, Elegantiae IV, 117 (1526: f.77, c.1-2): "In diem, aliud multo est, quam in dies: illud plerumque cum hoc verbo, vivit, iungitur. ut Quntilianus. Non ut fere volucres praesentis modo cibi memores in diem vivunt: duraturus in hyemi reponere victus. Aliquando, sed raro cum alio iungitur verbo. ut Salustius. Panem in diem mercari. quasi dicat praesentis diei habere rationem: nihilque cogitare de crastino. In dies, est idem, quod quottidie: sed proprie cum quodam incremento. Ideoque plerumque cum comparativo: ut. Cum in dies malum arctius praemeret: Et:**

Cum in urbem infinitum malum serperet: idque manaret in dies latius. Etiam sine comparativo: sed tamen per verbum significans incrementum. ut Livius. Crescente in dies multitudine. [...] Eandem differentiam habent in horam, & in horas: quam in diem, & in dies"; "Panem in diem mercari" : citació de SAL·LUSTI, *Bellum Iugurthinum* 44, 5: "panem in dies mercari".

1374. fill : *error per fil.*

1375.1. prosilivit : *forma rara per prosiluit.*

1379.1. trapesseta : *error per trapezita.* 1.-4. numularius, argentarius, trapesseta, mensarius : *equivalències llatines que probablement cal posar en relació amb L. VALLA, Elegantiae IV, 44 (1526: f.68, c.2): "Quidam malunt dicere coponam. pro loco argentarii, argentaria: quod nomen quidam pro artificio, & argentarium pro artifice, qui idem est aurifex: accipiunt: atque ita est in Hieremia. Titus autem Livius, Cicero, Quintilianus, caeteraque omnis antiquitas pro his accipitur: qui vulgo campsores dicuntur: non illos dico minutos, qui nummularii, et mensarii a nobis, collinystrae a Graecis dicuntur: qui idem trapezitae vocari possent. nam collinystrae trapezas habent. Sed Plautus in Curculione trapezitam, & argentarium pro eodem accipit". Cf. aspectes semblants en 8878.1..*

1383. Caragoça : *i.e. Çaragoça.*

1385. cadafol : *prob. error tipogràfic per cadafal.*

1392.1. iurs : *error per ius.*

1395.3. "Nec tacui demens" : *citació de VIRGILI, Aeneis 2, 94; "Hem, nunc quid obtices?" : citació de TERENCEI, Phormio 991: "Ehem quid nunc obstipuisti?"; "Ne verere, ne retice" : citació de TERENCEI (Eunuchus) no identificada.*

- 1399.2. *Text prob. corr.*; tumice suppono : *error per tunica supponitur*;
subucula {dicitur} : *error per subucula.*
- 1406.1. lirus : *error per lanus.*
- 1410.1. secesso : *error per secessio.*
- 1415.1. docet : *error per docent o per ducet.*
- 1416.2. vexiculi : *error per vehiculi.*
- 1417.1. cathafracu : *error per cataphracti.*
- 1425.1. im presentia : *unit a l'original, per in presentia, i.e. in praesentia.*
- 1429.1. im plurali : *unit a l'original, per in plurali.*
- 1433.1. mattera : *mot grec no identificat, però versemblant, poss. relacionat amb μάττω ο μάσσω, 'pastar', i amb el llatí mattea (o mattya, del grec μάττυα), 'pastis, llepolia'.*
1447. calà-la : *i.e. callà-la.*
1453. vé: *error per bé.*
- 1454.1. posthabitus bonus : *error per posthabitis bonis.*
- 1467.1. lachrymante nostri : *error per lachrimat et nostri.*
- 1472.1. cubiculu : *error per cubiculo.*
1473. calamitas : *mot al-lòglot llatí dins l'entrada catalana.*
1479. atí : *i.e. ací.*
- 1485.1. capud : *i.e. caput.*
- 1486.2. reiunata : *error per reumata.*
1495. cafrà : *i.e. çafrà.*
1500. cavalleric : *i.e. cavalleriç; qualseulla : i.e. qualsevulla. 1. dignitatem : error per dignitas.*
1502. cavillo : *mot al-lòglot llatí dins l'entrada catalana.*

1506. via : *prob. error per tua.*
1509. veroya : *error per vergonya.*
- 1514.2. "Equidem...perfecero" : *citació de CICERÓ, De Oratore 3, 145-146: "aut si ego tardior, profecto numquam conquiescam neque defatigabor ante, quam illorum ancipitis vias rationesque et pro omnibus et contra omnia disputandi percepero". Cf. la mateixa citació en 4115.1..*
- 1523.2. luzula : *forma n.c..*
- 1526.1. "Cavillantur...libellis" : *citació de CICERÓ, De Oratore 3, 122: "cavillantur aut aliquid de oratoris arte paucis praecipunt libellis eosque rhetoricos inscribunt".*
1542. cabra : *error per cabia; closqua : reg., poss. orig. dosqua, i.e. closca.*
- 1552.3. celeratus : *i.e. sceleratus.*
- 1554.2. cellarum : *error per cellarium.*
1557. cedac : *i.e. cedaç.*
1558. estlau : *error per esclau.*
- 1561.1. itnerque : *error per interque.*
1564. ver en metall : *transposició per en ver metall. 1. es : i.e. aes.*
- 1567.1. "Potuisti in nervo pedem meum" : *citació de la BÍBLIA, Job 13-27: "Posuisti in nervo pedem meum, et observasti".*
- 1570.2. derirarem : *error per dedicarem; ydoneam : i.e. idoneam.*
1571. home o espantat : *prob. error per home espantat, d'acord amb el llatí hominem perterritum.*
- 1573.1. conclave : *reg., poss. orig. condave.*
- 1577.1. bombicinee : *error per bombycinee, prob. a partir de bombyx, cuc de seda, seda, terme pc..*

1580. sebre : *error per sobre*.
- 1582.8. hinc : *error per hic*.
- 1584.5. mei quam : *error per quam mei*; "Certum est in silvis inter deserta ferarum male pati" : *citació de VIRGILI, segurament barreja de l'Aeneis 3, 646: "cum vitam in silvis inter deserta ferarum lustra domosque"; amb les Ecloga 10, 52: "certum est in silvis inter spelaea ferarum malle pati tenerisque"*.
- 1590.1. parvam diem : *acusatiu per parva dies*.
- 1596.2. Urbs, vero dicta est [...] ab urbo; urbem autem inquit appellari curvaturam aratri, quod aratro designatus sit locus in quod Roma condita est : *referència de VARRÓ, De lingua Latina 5, 143, 9: "Cippi pomeri stant et circum Ariciam et circ[o]um Romam. quare et oppida quae prius erant circumducta aratro ab orbe et urvo urb[s] es[t]"*.
1597. cloxa : *reg., poss. orig. doxa*; manto : *adoptem aquesta grafia, amb accentuació paroxítona, d'acord amb DECLC*.
- 1611.2. "Cistellam mihi offert cum crepundiis" : *citació de PLAUTE, Fragmenta 88, 1: "cistellam mihi offers cum crepundiis". Cf. la mateixa citació en 8133.1..*
- 1612.1. cioires : *error per cicures, mot al-lòglot llatí dins l'entrada catalana. Vegeu N. PEROTTI, Rudimenta [p1v°]. 1. vitulum, capum, galinam: acusatiu per vitulus, capus, gallina*.
- 1617.1. resignatur : *error per resignatas*.
1626. clades : *mot al-lòglot llatí dins l'entrada catalana*.
- 1631.1. cloclear : *reg., poss. orig. clodear*; cloclear, cloquear : *error per cochleare; Graecismus : i.e. Graecismus*.
- 1632.1. dome : *error per domi*.
1635. poden : *reg., poss. orig. podeu*.
- 1636.1. inomellum : *error per vinomellum*.

- 1637.5. eo qui : *error per* eo quod; accipitur : *error per* accipitur; "Luculentum vulnus accepit". : *citació de* CICERÓ, *Philippicae* 7, 17: "luculentam tamen ipse plagam accepit"; "O preclarum custodem, ut aiunt, lupum" : *citació de* CICERÓ, *Philippicae* 3, 27: "O praeclarum custodem ovium, ut aiunt, lupum!". *Cf. aquestes dues mateixes cites en* 5045.2..
- 1638.2. que : *error per* queri.
- 1645.5. "Nobis decet esse bonis" : *citació probablement de* TERENCI, *Adelphoe* 928: "Immo hercle ita nobis decet". *Cf. la mateixa citació en* 3943.2..
1660. forcar : i.e. forçar.
1663. exortari : i.e. exhortari.
- 1665.1. istech : *error per* istec, i.e. istaec.
1667. comoure : i.e. commoure.
- 1668.1. per cotesà : *mot al·lòglot català dins el llatí, error per* per cortesà.
1669. faca : i.e. faça.
1670. conclusió : *reg. poss. orig.* condusió.
- 1672.2. complaure : *mot al·lòglot català dins la subentrada llatina. Les dades d'aquesta entrada llatina han estat sens dubte extretes de* N. PEROTTI, *Rudimenta* [q4v^o]: "Gratum facere vero et gratificari licet idem plane esse videantur: nisi quod alterum compositum est. alterum non: tamen differunt nam gratum facere: est aliquid minus et significat obsequi hoc est quod vernacula lingua dicimus: Compiacere. Gratificari vero est aliquid maius: et significat benefacere: sive beneficia conferre: quemadmodum dii gratificantur hominibus. Unde possumus dicere. Si tu me farai del bene: me farai cosa grata. Si mihi gratificatus fueris: gratum faties". *Fragment que es pot posar en relació amb* L. VALLA, *Elegantiae* V, 76 (1526: f.91,

c.2): "Gratum facio, & gratificor, siquid differunt, ita differunt: quamquam utrumque est ex gratum, & facio: non tamen utrumque compositum. Differunt autem ita: quod gratum facere est quiddam minus: & prope illud, quod obsequi, & inservire. ut Cicero. Si hunc iuveris: gratissimum mihi feceris. Gratificari quiddam maius. unde gratificari deum hominibus dicimus: non autem gratum facere: quasi idem sit, quod beneficia conferre". *El final llatí d'aquesta entrada llatina sembla enllaçar sintàcticament i semàntica amb la següent entrada catalana. El text de N. PEROTTI en què es basa sembla haver estat partit entre les dues.*

1673. *Entrada catalana i llatina que és continuació sintàctica de l'anterior (1672.2.), i que per tant continua el text de N. PEROTTI (vegeu l'anotació anterior) d'on han estat extretes ambdues.*

1676.3. observa : *error per obscena, o per obscura.*

1684.7. "Qui erranti...accendit" : *citació de CICERÓ no identificada.*

1685. ensemps a : *poss. error per ensemps ab.*

1687.2. exaugere : *prob. error per exaugurare.*

1688. cubdurós : *error tipogràfic per cubdiciós. No creiem, per tant, que cubdurós siga un hàpax del Liber, tal com afirma DCVB.*

1690.4. inclinatus : *reg., poss. orig. indinatus.*

1696. confordator : *transposició err. de consonants per confortador. 1. impulson : error per impulsor.*

1697. condiut : *transposició err. de vocals per conduït.*

1703. nou : *reg., poss. orig. non.*

1715.2. vocari : *error per vocaris.*

1739. Cnotínuament : *transposició errònia de consonants per contínuament.*

1745. co : *i.e.* ço.
1759. condolore's : *error per condoldre's*.
- 1765.1. sirma : *i.e.* syrma.
1773. fosses : *error per fossen*.
1786. concloure : *reg., poss. orig.* condoure.
- 1796.2. iocundum : : *error per iucundum*; alter : *error per alteri*.
1800. desiada : *error per desijada*.
1803. proficosa : *prob. error per* profitosa.
- 1805.1. proxoneta i 2. personeta : *formes n.c., prob. error per* proxeneta.
1811. cors : *i.e.* corts. 1. quam eum qui : *construcció corr., prob. error per* quam quod.
- 1824.1. "Qui cum ingeniis conflictantur huiusmodi" : *citació de* TERENCI, *Andria* 93: "nam qui cum ingeniis conflictantur eius modi".
- 1831.2. cerial : *error per* cervical.
- 1843.1. fides : *error per* fidei.
- 1852.2. ut: Vel. : *construcció corr., prob. hi falta text*.
1856. contar{c}ia : *error per* contaria.
1862. Camora : *i.e.* Çamora.
1870. la : *prob. confusió tipogràfica per* ja; Cf. 1871 com ja volgués; cloure : *reg., poss. orig.* doure.
1876. interogar : *i.e.* interrogar.
1880. anés : *forma sorprenent al s. XV a València, prob. error per* anàs.
- 1882.2. "Alia, que opus sunt, comparet" : *citació de* TERENCI, *Heautontimorumenos* 855: "atque alia quae opu' sunt comparet".

- 1888.1. "Sic mihi est usus" : *citació de TERENCI, Andria 255: "Id mihi visust dicere". Cf. la mateixa citació en 11515.2..*
- 1891.3. scurille, a scuris : *error per scurrile, a scurris.*
1910. contuebat : *error per conturbat.*
- 1911.1. initum : *error per inicum, variant gràfica de iniquum, o per iniqui, o iniusti.*
- 1915.1. sum libentissime profectura : *error per sum libentissime profecturus.*
1921. agradales : *prob. error per agradables.*
- 1930.1. "Vestesque rigescunt indute" : *citació de VIRGILI, Georgica 3, 363.*
1937. lo {lo} vi novell : *reiteració err. per lo vi novell; no·n guardaria : error per no·m guardaria. 1. inviscerem : error per inviserem.*
- 1942.3. "Qui non ...fatigandi" : *citació de CICERÓ, De Officiis 3, 73: "qui non verbis sunt et disputatione philosophorum, sed vinclis et carcere fatigandi".*
1956. sevent : *error per sovent.*
1981. havea : *prob. error per havia.*
1982. ciutas : *error per ciutats.*
- 1988.1. accurente : *error per accurrente.*
1992. sovent : *reg., poss. orig. sonent.*
1996. loch : *error per lochs.*
2002. com la se acostàs : *error prob. per com la muller se acostàs.*
- 2003.1. sentiret nimium : *prob. error per sitiret nimium.*
2010. forment : *i.e. fortment.*
- 2012.1. insule : *error per insulse.*

2018. emperdor : *prob. error per* emperador. 1. angustie rei : *error per* angustia rei.
2029. continguesseb : *error tipogràfic per* continguessen.
- 2042.1. spoliari : *error per* spoliati.
2057. cosa certe : *error per* cosa certa.
- 2064.2. orenda : *i.e.* horrenda.
2065. dir : *prob. error per* dix.
2069. dicitur : *mot al·lòglot llatí dins l'entrada catalana.*
2072. vita : *prob error, d'influència italiana, per* vida.
2073. dicitur : *mot al·lòglot llatí dins l'entrada catalana.*
2081. qu·ell el feya : *prob. error per* qu·ell les feya.
2082. drameten...ortene : *transposició tipogràfica de consonants per* trameten...ordene.
2092. pus {t} tost : *lletra sobrera, error per* pus tost.
- 2097.1. immobilis : *i.e.* immobilis.
- 2101.1. ac : *error per* ad.
2104. ho·s {s} trigassen : *lletra sobrera, error per* ho·s trigassen.
2110. les altres : *prob. error per* los altres.
2117. egular : *prob. error per* egualar.
- 2127.1. inhire : *error per* inire.
2131. la : *prob. error per* ja; *cf. el llatí iam.*
- 2143.3. "Ne auriculam obsidat caries ne vermiculique" : *citació de* LUCILI, *Saturae, fragmenta* 7, 266: "Ne auriculam obsidat caries, ne vermiculi qui..."; "Perundem ut osculatur cariem munus illum, illa vivit carie carisior" : *citació de* TURPILI, *Palliatae (Leucadia), vers* 104: "Ei perii! viden ut osculatur

cariam? num hilum illa haec pudet?" (*ap.* NONI MARCEL 21M).

2144.1. "Priusquam dira per cautum serpant contagia vulgus" : *citació de VIRGILI, Georgica* 3, 469: "Priusquam dira per incautum serpant contagia vulgus"; "Ultricesque sedent in limine Dire" : *citació de VIRGILI, Aeneis* 4, 473; "Intelligi...comitas" : *citació de CICERÓ, Cato Maior De Senectute* 65: "idque cum in vita, tum in scaena intellegi potest ex iis fratribus qui in Adelphis sunt: quanta in altero diritas, in altero comitas!".

2145. casa : *error per cosa, d'acord amb el sentit i amb l'ordre alfabètic que se segueix*. 1. "Solam iram perfidus ille te colere archanis etiam tibi credere sensus" : *citació de VIRGILI, Aeneis* 4, 422: "Solam nam perfidus ille te colere, arcanos etiam tibi credere sensus"; "Longius et satorum voluens archana movebo" : *citació de VIRGILI, Aeneis* 1, 262: "Longius et voluens fatorum archana movebo".

2146.1. *Construcció corr.*; "Cum manicis catulo collareque ut fugitivum deportem" : *citació no de Livi, com erròniament es fa constar, sinó de LUCILI, 854*: "cum manicis catulo collarique ut fugitivum deportem".

2147.1. "Vidit enim quod videndum fuit apenvicem animi esse corpus nihil esse in eo magnum" : *citació de CICERÓ, Hortensius, fragment* 113: "Vidit enim quod vivendum fuit, adpendicem animi esse corpus nihilque esse in eo magnum".

2150.1. auliti : *i.e.* aulici; *cf.* 2149.

2154. congregars : *error per congregats*. 1. adimatis : *error per adunatis*.

2155.1. adimare : *error per adunare*.

2158.1. Cortiga : *error per Corsica*.

2171.1. auriendum : *i.e.* hauriendum.

2174. contribules : *mot al·lòglot llatí dins l'entrada catalana.*
- 2176.1. proveheire : *error per provehere.*
2183. posat{e}s : *error per posats.*
2187. mader : *error per mare.*
- 2200.2. coqus : *error per coquus.*
- 2208.1. es : *error per est.*
- 2210.1. "Quod Latine, inquit, principium vel exordium dicitur" : *citació de QUINTILIA, Institutio Oratoria 4, 1, 1: "Quod principium Latine vel exordium dicitur".*
2211. mesclats : *reg., poss. orig. mesdats.*
- 2221.1. probabam : *error per probatam.*
2223. hereu : *reg., poss. orig. heren; voliem : error per volien.*
- 2230.1. absoleta : *error per obsoleta; absolo : error per obsoleo o obsolesco.*
- 2232.4. opipere : *error per opipare.*
2235. peu : *error per pau.*
2237. molts partides : *prob. error per moltes partides.*
- 2239.1. comentorium : *error per commentarium; cf. infra comentarium et comentarius; comentum : referència de SERVI i NIGIDI no identificades. 5. "Cum in...convenissemus" : citació de CICERÓ, Laelius De Amicitia 7: "quod proximis Nonis cum in hortos D. Bruti auguris commentandi causa, ut adsolet, convenissemus".*
2241. comedus : *mot al·lòglot llatí dins l'entrada catalana.*
2256. enivdes : *transposició tipogràfica per envides. 1. tubabilis : error per tutabilis.*
- 2258.1. turem : *error per turrem.*

- 2265.1. circumquaque : *error per circumquaquere.*
2268. confessà : *prob. error per confessat.*
2269. vostra armada : *reg., poss. orig. nostra armada; cf. vestra classis.*
2270. conexereu : *reg., poss. orig. conexeren. 1. set : error per sed.*
- 2273.1. frequentionis : *error per frequentiores.*
- 2286.4. frenandis : *error per frenandus. 9. acuratus : error per accuratius.*
- 2287.4. predita : *error per perdita; prodria : prob. error per prodita. 9. lacuit : error per iacuit. 12. accurent : error per accurrent.*
- 2290.4. semis : *error per sevus, i.e. saevus; circa verbera : expressió potser inspirada en QUINTILIA, Institutio Oratoria 4, 2, 113-116: "An non M. Tullius circa verbera civis Romani omnibus brevissime movit adfectus, non solum condicione ipsius, loco iniuriae, genere verberum, sed animi quoque commendatione?". 6. te orrendus : error per et horrendus. 12. eferus : i.e. efferus.*
- 2309.1. vobis : *reg., poss. orig. nobis. 2. assentiariis : error per assentiatis. 6.*
- 2318.2 i 3. *Error de col.locació d'aquestes subentrades llatines, que corresponen a l'entrada 2303., com ho demostra el fet que els mots que les encapçalen ja apareixen en aquella entrada.*
3. "Maledictum, criminatio est adversarii" : *citació de CICERÓ no identificada, que tanmateix podria estar en relació amb Tusculanae Disputationes 3, 32: "qui autem semper cogitavisset accidere posse aliquid adversi, ei fieri illud sempiternum malum"; "Veteris poete maledictis respondet" : citació de TERENCEI, Andria 7: "qui malevoli veteris poetae maledictis respondeat".*
- 2321.4. iudicas : *reg., poss. orig. indicas.*

- 2326.2. ita fere : *error per* ita fieri; anime : *prob. error per* animo. *Text copiat de* N. PEROTTI, *Rudimenta* [q7v^o]: "Sed notandum ho loco diligenter quod hec duo verba spero et confido usurpantur frequentissime a doctis viris: pro credo: et ideo capiuntur non solum pro tempore futuro: sed aetiam pro preterito et presenti. Pro futuro ut spero ita fore: et confido ita fore. Pro preterito. ut forti ut spero animo mortem tulit: et facile ut confido eum laborem tolleravit. Pro presenti ut scribo rem ut spero non inutilem neque indignam: et laboro in re ut confido non inutili". *Precisions molt semblants a les de* L. VALLA, *Elegantiae* V, 47 (1526: f.86, c.4): "Spero, pro credo usitatum est: sive de praesenti loquamur; sive de preterito. [...] Similiter confido pro credo, tum in praeterito, tum in praesenti, tum in futuro".
2331. tahia : *error per* jahia. 1. spectandum : *prob. error per* spectaculum, *poss. a través d'una transposició* spectauclum.
2332. cris : *error per* crits.
- 2339.1. accresere : *error per* accersere, o arcessere; *cf.* 2341.1. accersivit, 2365.1. accersitis.
- 2340.2. iemere : *prob. error per* gemere.
- 2347.1. accresit : *error per* accersit; qui ut...veniat : *error per* qui...veniat, o *per* ut...veniat.
- 2349.1. *Text corr.*; "Neque iam sustineri poterat immensum aucto mari et vento gliscente" : *citació de* SAL·LUSTI, *Historiae* 3, 56: "Neque iam sustineri poterat immensum aucto mari et vento gliscente".
2359. cregut : *error per* crescut. 1. exoletus : *error per* exolesco. *Es tracta en aquest cas d'una còpia literal potser alhora de* N. PEROTTI (*Rudimenta* [i8r^o]) i de L. VALLA (*Elegantiae* I, 32, (1526: f.19, c.2)), *atenent a l'absoluta identitat entre tots dos texts. Així, el primer diu:* "ut exoletus ab exoletus quod dum

est substantivum significat adultum: sed raro reperitur: ut apud plautum. reliqui domi exoletam virginem". *I el segon*: "Et exoletus, ab exolesco, quod, dum est substantivum, significat scortum masculum, & praecipue iam adultum; dum est adiectivum, significat adultum, sed raro reperitur".

2365.1. cautibus...conficiunt : *fragment corr.*.

2366. reya's : *error per creya's*; la ciutat deure venir : *construcció forçada, a causa d'una traducció calcada del llatí. A remarcar potser la traducció del participi de futur amb la perífrasi deure+ infinitiu.*

2369.4. pastere : *error per pascere.*

2370.10. feri iudicare : *prob. error per fere iudicare, o per ferri, iudicare.*

2389. cubertas : *prob. error per cubertes.*

2391.1. cocloare : *reg., poss. orig. codoare, error per clocheare; Gratissimus : error per Graecismus; cloquear : i.e. clochear.*

2395.1. alienas : *error per alienos.*

2396. navegat : *error per navegar.*

2412.2. fes que tu sies bon home : *construcció al·lòglota catalana dins la subentrada llatina.*

2414. dare, i 2415. dedere : *mots al·lòglots, procedents d'una selecció del mateix fragment de L. Valla, Elegantiae V, 16, (1526: f.80, c.4) : "Dare autem est (inquit Donatus) quo repetas. Dedere est ad perpetuum. Damus & amicis; dedimus tamen hostibus", passim.*

2415.1. "Te in prestinum dedam" : *citació de TERENCEI, Andria 199: "verberibu' caesum te in pistrinum, Dave, dedam usque ad necem". Cf la mateixa citació en 7245.2.; "Hiis sese dedere" : citació de TERENCEI, Andria 63: "Una is sese dedere".*

2421. és {és} feta menció : *reiteració errònia per és feta menció.*
- 2423.1. "Pendetque iterum narrantis ab ore" : *citació de VIRGILI, Aeneis 4, 79. Cf. la mateixa citació en 2566.1..*
- 2430.11. conquassare, i 12. conquassare : *reiteració errònia.*
- 2451.4. proluum : *error per proluvium.*
- 2457.5. coevus : *reg., poss. orig. coenus.*
- 2467.6. delita : *error prob. per delicia, o deliciae.*
- 2479.1. eerio : *error per serio.*
2483. ho més : *error per he més.*
- 2533.1. eras : *error per erras.*
- 2542.4. equatis : *error per equalis.*
- 2555.5. diffinivit : *error per definivit.*
- 2558.5. solvere, i 6. solvere : *reiteració errònia.*
2559. nobel : *error per noble.*
- 2561.3. esse versus rem publicam animo {esse} meliori : *reiteració errònia per esse versus rem publicam animo meliori.*
- 2566.1. "Pendetque iterum narrantis ab ore" : *citació de VIRGILI, Aeneis 4, 79. Cf. la mateixa citació en 2423.1..*
- 2573.5. "Et si queritis ut ipse de me detraham, illos ego accusatores puto" : *citació de CICERÓ no identificada.* 6. "Assidunt ac accurrunt servi soctos detrahunt" : *citació de TERENCEI, Heautontimorumenos 124: "Adsido: adcurrunt servi, soccos detrahunt"; "Observans implumis detraxit quantum commodum fuit" : citació de VIRGILI, Georgica 4, 513.*
- 2579.1. mei {esm} nis, i 2580. de {ordi} pachí'm tost : *transposició tipogràfica errònia, entre línies contigües, per mei ordinis, i desempachí'm tost, respectivament.*

- 2581.1. una e pueris parvuli sumus educati : frase feta malbé a partir de
TERENCI, *Adelphoe* 494: "Una a pueris parvulis sumus
educti".
2598. al vespra : *poss. error per* al vespre.
2620. pares : *error per* parts.
- 2620.1. qui istinch veniunt partem, te... : *solecisme per* qui istinc
veniunt, te... .
- 2631.1. necessarium : *error per* necessarium.
- 2632.1. omois : *error per* omnis.
2635. vestra majstat : *error per* vostra majstat; sui : *error per* si u.
- 2643.2. "Expecto quid velis" : *citació de* TERENCI, *Andria* 34:
"Exspecto quid velis".
2644. poch : *prob. error per* poch.
2653. qu·ás : *error prob. per* qu·és, *i.e.* què és, *o bé per* quanta és. 1.
quod : *prob. error per* quam.
2656. mí : *error per* aní.
- 2660.1. eiciscitis : *error per* eicicistis.
- 2665.1. suopto, i 2. meopto : *errors per* suopte, meopte, *prob. formes*
vulg..
2673. uxanza : *prob. error per* usanza.
2683. acosteren : *prob. error per* acostaren.
2693. lu femta : *error per* la femta.
2696. obrà'l : *prob. error per* obri'l.
2708. concedé : *error per* concebé. 1. longa suspitionis mora : *error per*
longa confessionis mora concepit.
- 2719.1. ad petriam tundandam arma sumpserunt : *errors diversos per*
ad patriam tutandam arma sumpserunt.

2720. vagades : *prob. error per* vegades.
2723. voloptas : *error per* voluptas.
2728. vui : *error per* viu.
- 2735.1. "...quoque...simus" : *referència a* ARISTÒTIL *no identificada*.
- 2742.1. "Ut pernoscatís quíd spei sit reliquum" : *citació de* TERENCE, *Andria* 25: "Ut pernoscatís ecquíd spei sit relicuom".
2747. derencrir : *reg., poss. orig.* derendir.
2748. bública : *error per* pública.
2752. affirma : *error per* affirmare.
- 2753.2. aduc : *i.e.* adhuc.
- 2754.0.15. aquelles : *error per* aquells, *prob. per confusió amb el primer* aquelles. 1. eo : *prob. error per* ego.
- 2756.8. Deus optatiu optatis : *error per* Deus optatis (FIESCHI 1480:1v^o).
2757. davant : *error per* devent; de la república : *poss. error per* a la república, *a causa d'una mala traducció o comprensió del llatí* rei publice.
- 2761.2. quidam : *error per* quidem
- 2764.3. bostquam : *error per* postquam.
- 2770.1. alterum : *error per* alter. 2. aut : *prob. error per* autem; insciscia : *error per* inscitia.
- 2772.3. adhere : *error per* adherere.
2778. trument : *prob. transposició tipogràfica per* turment.
- 2792.1. mihi : *error per* nihil.
2794. deliur-se : *error per* deliurar-se.
- 2799.1. quidam : *error per* quidnam.

- 2807.1. per gaudio : *prob. error per pre gaudio. Podria tractar-se també d'una mala lectura, i traducció corresponent, del llatí pergaudeo.*
- 2810.1. filarum : *error per filiorum.*
- 2812.1. siistabatur : *error per sciscitabatur.*
- 2817.1. han : *error per hanc; "Han senis...edibus" : citació de CICERÓ, De Officiis 1, 138: "hanc (domum) Scaurus demolitus accessionem adiunxit aedibus"; "Et in area...demoliuntur" : citació d'ESTACI CECILI no identificada; "Demoliri...auspiciis" : citació de CICERÓ, De Officiis 3, 66: "iussissentque T. Claudium Centumalum, qui aedes in Caelio monte habebat, demoliri ea, quarum altitudo officeret auspiciis".*
- 2819.1. "Cui mater media sese tulit obvia silva" : *citació de VIRGILI, Aeneis 1, 314.*
- 2820.1. "Suum defraudens genium comparsit miser" : *citació de TERENCEI, Phormio 44: "suom defrudans genium conpersit miser". Cf. la mateixa citació en 6453.2..*
- 2823.1. no{n}n : *error per non.*
- 2824.1. delfinus : *i.e. delphinus.*
- 2828.1. ad gratiam se pararet : *error per cum ad gratiam se pararet, o per ut ad gratiam se pararet, o bé ad gratiam recipiendam; apprehendit : error per apprehendit.*
- 2848.1. suspitio : *i.e. suspicio.*
- 2854.1. clasis : *error per classis.*
- 2857.1. non : *error per nos.*
- 2858.1. quesivii : *error per quesivi.*
2860. volai : *error per volia.*

2872. habella : *poss. error per gabella.*

2877.1. in animb habeo : *error per in animo habeo. Citació gairebé literal de N. PEROTTI, Rudimenta [p8v^o]: "Nam ex animo significat quod Graeci dicunt εκ της καρδιας hoc est ex corde. ut ex animo loquor: quanquam in animo est: et cordi est sint diversa. Nam in animo est significat in animo habeo: vel animus est mihi vel volo atque constituo. Cicero in animo mihi erat mittere ad Dolobellam. at cordi est: significat placet: et delectat Terentius si tibi hae nuptiae sunt cordi id est si tibi iocundae sunt. Et alibi: quia uterque utique est cordi id est uterque alterum amat. Ex animi vero sententia est ex voto vel ad votum. ut duxi uxorem ex animi sententia. Notandum est huiusmodi prepositiones. e et .ex. magnam habere elegantiam: si recte in oratione collocentur. Dicimus enim e re publica id est pro re publica vel ad utilitatem rei publicae". *Aquest passatge, una vegada més, pot tenir una clara inspiració en L. VALLA, Elegantiae V, 22 (1526: f.82, c.4): "Cordi est: & in animo est, differunt. Namque hoc secundum notum est significare: in animo habeo: vel animus est mihi: vel volo, atque constituo. ut ad Terentiam Cicero. Nam mihi erat in animo mittere ad Dolobellam. Illud vero est delectat: & placet. ut idem. Itaque non tam me ista sapientiae, quam modo Fannius commemoravit: fama delectat, falsa praesertim: quam quod spero amicitiae nostrae memoriam sempiternam fore. ideoque eo magis est cordi: quod ex omnibus saeculis vix tria, aut quattuor numerantur paria amicorum: quo in genere sperare videor Scipionis, & Laelii amicitiam posteritati notam fore: id est eo magis e delectat, & placet. Terentius. Si tibi hae nuptiae sunt cordi. & alibi. Quia uterque utriusque est cordi: id est nuptiae iocundae sunt tibi: & uterque alterum amat". *Vegeu també precisions semblants i una repetició pràcticament literal del text en l'entrada 12098.1.; "In...Dolobellam" : citació de CICERÓ no identificada. Pot***

tractar-se d'una recomposició de fragments ciceronians com aquest de les Epistulae ad Atticum 15, 4a, 1: "ego igitur ad eum litteras. ad Dolabellam Tironem misi cum mandatis et litteris". Cf. la mateixa citació en 12098.1.; "Si tibi he nuptie sunt cordi" : citació de TERENCEI, Andria 328: "aut tibi nuptiae hae sunt cordi". Cf. la mateixa citació de Terenci en 8703.1. i 12098.1..

2878.1. perdie : *prob. error per perendie. Fragment sens dubte basat en N. PEROTTI, Rudimenta [r1r°]: "Eum cras aut perendie expectamus: quid significat perendie: Id quod vulgares dicunt post cras. Dicitur enim perendie de die sequenti crastinum diem: dictumque est: ut quidam putant quasi perempto die uno. Cicero ad Atticum: Facies igitur cras aut ad summum perendie. Hinc dicitur dies perendinus: hoc est dies ab hinc tertius". Text que alhora està segurament basat en L. VALLA, Elegantiae II, 33 (1526: f.33, c.1): "De sequenti cras: dehinc proximo perendie. Cicero ad Atticum libro XII. Scies igitur cras, ad summum perendie. Unde dies perendinus dies ab hinc tertius"; "Facies...perendie" : citació de CICERÓ, Epistulae ad Atticum 12, 44, 3: "Scies igitur fortasse cras, summum perendie".*

2880. derchar : *error per derrochar, i.e. derrocar.*

2882.1. munere corpore pre leticia : *error per movere corpus pre letitia.*

2895.1. veure : *reg., poss. orig. venire.*

2904.1. terrestre : *error per terrestre.*

2915.2. indivinare : *forma n.c..*

2919. turmenter : *error per turmenten. 1. detereant : error per deterreant; experique : prob. error per experirique.*

2920. moriichs : *error per morischs. 1. occasi : error per occasu.*

2921.1. sutatus : *error per tutatus.*

2923. defferra : *error per* desferra.
2926. sostenir : *reg., poss. orig.* sosteuir; tots : *prob. error per* tota.
- 2927.1. "Faciám neque tue libidini adversabor" : *citació de* TERENCI (*Eunuchus*) *no identificada*; "Magique in decoris armis et militaribus equis quam in scortis libidinem exrcebant" : *citació de* SAL·LUSTI, *Catilinae Coniuratio* 7, 4: "magisque in decoris armis et militaribus equis quam in scortis atque conviviis libidinem habebant".
2936. presques : *prob. error per* peresques. 00. sinonima : *i.e.* synonyma.
- 2936.7. re, priveris et vita : *construcció corr., poss. error per* re, pueris et vita. 8. tuma : *error per* tuam. 17. consiliis : *error per* consilii.
2939. monés : *error per* menós. 1. saraphinorum : *error per* seraphinorum.
2942. le rey : *error per* lo rey.
2948. discumbre : *error per* discumbere.
- 2958.6. iduare : *reg., poss. orig.* idnare.
- 2965.1. "Nunquam itaque quisquam, bene subducta ratione ad vitam, fuit quin res etas usus semper aportet noni aliquid bene" : *citació de* TERENCI, *Adelphoe* 855: "Numquam ita quisquam bene subducta ratione ad vitam fuit quin res aetas usu' semper aliquid adportet novi, aliquid moneat". 2. "Urbem quam statuo vestra est, subducite naves" : *citació de* VIRGILI, *Aeneis* 1, 573: "Urbem quam statuo, vestra est; subducite navis".
2984. dent : *error per* dient.
2989. dien : *prob. error per* dient; merix : *prob. error per* mereix, *cf.* 5543. i 9781; per ço que...dels altres : *construcció confusa*,

prob. mala traducció del llatí, o error per per ço que qui...dels altres; aquelles : prob. error per aquells.

2993. ambo : *error per amabo.*

2994. aquelles : *prob. error per aquells, cf. el llatí eos.*

2999. homo : *prob. error per home.*

3005. los senyor{e}s : *error per los senyors.*

3018.8. "Quid istuc in mente est tibi ex me, mi vir, percontrarier" : *citació de PLAUTE, Amphitruo 710: "Quid in mentemst tibi ex me, mi vir, percontarier?"*.

3025.1. syomantia : *poss. error tipogràfic per theomantia.* 6. netromantia : *error per necromantia.*

3030.1. rithimisque, rithimus : *error per rythmique, rythmus.*

3038.1. impossibilique : *error per impossibleque.*

3041.1. mallos : *error per malles.*

3066. destrument : *prob. error per destruïment.*

3069.1. "Tante milis erat Romanam condere gentem" : *citació de VIRGILI, Aeneis 1, 33: "Tante molis erat Romanam condere gentem"*.

3070. perparar : *error per preparar.*

3072. atí : *error per aci; destriuhirà : error per destruhirà.*

3086. donare : *mot al·lòglot llatí dins l'entrada catalana.*

3091.2. imponere, i 3. imponere : *reiteració errònia.*

3100.1. verum : *reg., orig. amb la m invertida.*

3110. Dóna : *D majúscula inicial, més arredonida, d'un tipus diferent de les de la resta de l'obra.*

3120. lornada : *error per jornada.*

- 3124.1. "Et quoniam...impartiam" : *cita, possiblement molt retocada, de CICERÓ, De Republica 6, 11: "eritque cognomen id tibi per te partum, quod habes adhuc a nobis hereditarium".*
3125. estar : *prob. error per* escur. 1. prestita : *prob. error per* prestituta; subasturum : *error per* subobscurum.
3126. permeses : *error per* promeses, *cf. el llati* promissis.
3131. luyurioses : *error per* luxurioses.
- 3132.1. "Etatem et faciem ut saga et bona conversatrix" : *citació de LUCILI, Saturae, fragmenta 271: "aetatem et faciem ut saga et bona conciliatrix"; "Non ego hec per sagam precio conducam ut vulgo solet" : citació de TURPILI, Palliatae (Boethuntes), vers 6: "Non ago hoc per sagam pretio conductam, ut vulgo solent" (ap. NONI MARCEL 23M).*
- 3139.1. martia : *prob. error per* matrina.
- 3133.1. "Hunc vobis comedendum et bibendum et derridendum propino" : *citació de TERENCEI, Eunuchus 1087: "Phaedria et tu Chaerea, hunc comedendum vobis propino et deridendum".*
- 3143.1. "Da mihi hoc" : *citació de CICERÓ, In Verrem 2, 2, 151; "Nunquam me hic hodie concedas mihi neque intelliges" : citació de TERENCEI, Phormio 805: "Numquamne hodie concedes mihi neque intelleges?".*
- 3146.1. imparcio : *error per* impartio, o impertio. *Text molt pròxim al de L. VALLA, Elegantiae V, 33 (1526: f.84, c.3): "Est namque impartio idem, quod impendo, vel partem do. [...] Reperitur aliquando mutata constructione: ut apud Terentium. Plurima salute Parmenonem suum impertit Gnato: Quasi plurimam salutem Parmenoni suo impertit Gnato: eo modo, quo dicitur: dono tibi hunc equum: & dono te hoc equo".*
- 3148.1. pro bonis litteras : *error per* pro bonis litteris.

- 3150.1. "Annos vixi biscentum; iam tertiam vivitur etas" : *citació d'OVIDI, Metamorphoses 12, 188: "Vixi annos bis centum; nunc tertia vivitur aetas".*
3155. màs : *i.e. mars.*
3162. donaciú : *i.e. donatiu.*
- 3163.1. numero : *error per munero.*
3165. a sacho : *expressió al·lòglota en italià dins l'entrada catalana.*
3166. donat : *poss. error per donar.*
3169. ajustas : *error per ajustats; en una : poss. error per en un.*
3173. mós : *error per més.*
- 3182.1. scrubin : *prob. error per scrupus, o scrupo.*
3184. dudum : *mot al·lòglot llatí dins l'entrada catalana. 7. "Verecundus...loquor" : citació de CICERÓ no identificada.*
3188. del malalts : *error per dels malalts.*
3190. amama : *error per amava.*
- 3193.1. obsteniora : *i.e. obsceniora.*
3200. de francés : *poss. error o mala traducció per del francés.*
3201. alò : *i.e. allò; ivsta : transposició tipogràfica errònia per vista.*
3205. cardells : *prob. error per cordells. 1. ad captivos religando : solecismevulg. per ad captivos religandos.*
3206. maçaven : *prob. confusió tipogràfica, no documentada enlloc més, per mataven. Cf. DCVB i D.Ag.. És probable que aquesta forma no provinga de l'autor sinó dels componedors de la impremta, a partir d'una mala lectura de ç en comptes de t al manuscrit. 1. si ipsis : error per se ipsis; vulnera : reg., poss. orig. vulvera.*
3207. contegisse : *error per contigisse.*

3209. [e]bdomoda : *mot al·lòglot llatí, d'origen grec, tanmateix, dins l'entrada catalana, error per hebdomada, o per hebdomas. 1. ebdomoda : error, en les dues aparicions dins aquesta subentrada, per hebdomada, o per hebdomas, mot d'origen grec, però ja incorporat al llatí postclàssic; non dicitur : prob. error per nam dicitur; epta : mot al·lòglot grec dins l'entrada llatina; B in {c} S mutata : prob. error per H in S mutata; B ante D : prob. error per P ante D. Cf. pràcticament la mateixa redacció, potser més correcta, a 10013.1.*
- 3213.1. primens : *error per premens.*
- 3215.1. comessisset : *error per comisisset.*
3217. són : *error per som.*
3222. oft : *error per orsts, i.e. horts.*
3225. dessulàs : *prob. error per despullàs. 1. reccius : i.e. rectius.*
3226. consella'r : *error per consella'l; altro : prob., en aquest cas, error, a causa de la impressió italiana, per altre.*
- 3229.5. eonstituere : *error per constituere.*
3231. edulium : *mot al·lòglot llatí dins l'entrada catalana. 1. tucetum : error per tucetum.*
- 3236.1. coirent : *error per coire.*
- 3247.1. alteria : *prob. error per altera. Fragment corr..*
3259. se puxa dir : *construcció deficient per no es puxa dir.*
3262. spaciatum : *mot al·lòglot llatí dins l'entrada catalana.*
3263. omnes : *error per omnis.*
- 3277.1. ut maximopere : *error per ut quod maximopere; posse : error per possim.*
- 3278.1. celebritate : *error per celeritate.*
3280. alguna a refrenar : *prob. error per alguna vegada a refrenar.*

3281. pertani : *error per* pertany.
- 3283.5. summa{m} : *error per* summa.
- 3284.1. iurificus : *error per* mirificus. 2. earum : *poss. error per* casus.
3286. aquastes : *error per* aquestes.
3289. viriuds : *error tipogràfic per* virtuds.
- 3302.1. ymo : *i.e.* immo; semita versatur : *fragment no traduït al català*
- 3313.2. decurere : *error per* decurrere.
3314. oriat : *error per* criat.
3316. a gran gràcia : *error per* e gran gràcia.
3317. emergere : *mot al·lòglot llatí dins l'entrada catalana.*
3322. raes : *prob. error per* rael; *cf.* 4566. rael. 1. grostitudinis : *error per* grossitudinis.
- 3324.1. "Mater...sepiunt" : *citació de* LUCI AFRANI, *Togatae*, vers 214: "...perii! lacrimae linguam saepiunt".
- 3328.1. interposita...obstitissent : *loc. desp.*
- 3330.3. tegna : *poss. error per* techna. 4. frustatio : *error per* frustratio.
15. fallatia : *i.e.* fallacia.
- 3345.1. emular : *error per* emulari. 2. "Dum tibi sit quod placet, ille ringitur, tu rides" *i* "Cum ille et cura et sumptu absolvitur, dum tibi sit quod placeat, ille ringitur, dum rideas" : *citació de* TERENCEI, *Phormio* 341: "Quom ille et cura et sumptu absumitur! dum tibi fit quod placeat, ille ringitur: tu rideas, prior bibas, prior decumbas".
- 3351.6. quod : *error per* quodnam.
- 3352.4. ulla : *prob. error per* nulla.
3359. pusth : *error per* pusch.
- 3363.1. sursurari : *error per* susurrare.

3372. dins : *reg. poss. orig. dius.*
3377. propassts : *error per propassats.*
3383. engloir : *error per engolir.*
3388. num : *error per nunc.*
3406. torrar-se'n : *error per tornar-se'n.*
3413. las : *error per los.*
3428. enterompre : *i.e. enterrompre. 1.: "Itaque alieni...interpellatores" : citació de (PSEUDO)CICERÓ, Rhetorica ad Herennium 2, 16: "Itaque et alieni sermonis molesti interpellatores et scripti cum odiosi tum obscuri interpretes sunt"; "Interdum lasso mihi opportuna interpellationi subveniunt" : citació de PLINI EL JOVE, Epistulae 9, 36, 5: "interdumque lasso mihi opportuna interpellatione subveniunt".*
- 3437.3. sondidare : *error per sordidare.*
- 3440.2. collupletare : *forma n.d., poss. corr. per locupletare.*
- 3446.1. conclavi : *reg., poss. orig. condavi.*
3450. glorige : *prob. error per gloriege.*
3458. obsessare : *error per obesare.*
3467. locs scur : *error per loc scur, o loch scur.*
3486. que : *error per qui; istach : i.e. istac.*
3487. des truchs : *error per dels turchs. 1. Tucis : error per Turcis.*
- 3497.1. presseque : *error per pressequi; intellectus : error per intellectus est, o intelligimus.*
3500. curaturum : *construcció poss. escapçada per curaturum est, o error per curatur.*
- 3502.1. "Si licet recte primum gaudere, subinde preceptum auriculis hoc instillare memento" : *citació d'HORACI, Epistulae 1, 8, 15-*

16: "si dicet 'recte', primum gaudere, subinde praeceptum auriculis hoc instillare memento". 2. "Quos...fore" : *citació de CICERÓ, Epistulae ad Familiares 2, 18, 2; primer va lo mestre, après los scolans van detràs al mestre a hu a hu, o verament lo hu après l'altre : expressió al·lòglota catalana dins la subentrada llatina; id : error per it.*

3503. Mazo de la Roça : *terme italià, prob. geogràfic, dins l'entrada catalana. 1. ferracissimo : error per feracissimo; Vessavum : reg., orig. Vessanum, prob. error per Vesaevum, i.e., Vesuvium. Cf. VIRGILI, Georgica 2, 224. Cf. també 6358.1. Campus Messarius.*

3510. enclinada : *reg., poss. orig. endinada.*

3516. entren-nos-ne : *error per entrem-nos-ne.*

3524. hiver{e}n : *forma n.d., prob. error per hivern.*

3526.3. demonstrum : *error per demonstro.*

3528. casa : *error per cosa.*

3532.3. sumi molestiis : *error per summis molestiis.*

3536.1. vix {i} teneor : *error per vix teneor.*

3543. endenug : *error tipogràfic per endemig.*

3547. la dia : *prob. error per lo dia.*

3551. emigrós : *error per enugiós.*

3552. emigrar : *error per enugiar.*

3559. caveres : *prob. error per carreres.*

3564. caryar : *error per canyar.*

3568. *Construcció escapçada; hi falta un mot com premi o semblant. 1. premii : prob. error per premium.*

3569.1. pulsusne : *error per pulsune.*

3582. ero : *error per era*. 1. matrimonio : m *inicial invertida*.
3584. fonda : *error per fonch*. 1. repen{e}s : *error per repens*.
3585. aleugar-li : *reg., poss. orig.* alengar-li.
3586. capitalet : *i.e.* capitolet. 1. litterorum : *error per litterarum*.
3590. envergonyt : *i.e.* envergonyit.
3591. emugat : *error per enugat, i.e.* enutjat.
3594. tots les virtuts : *error per totes les virtuts*.
3601. Sent Joha{n}n : *error tipogràfic per Sent Johan*.
3610. iver{e}n : *prob. error tipogràfic per ivern*.
3622. perpassada : *error per propassada*.
3624. em malícia : *i.e.* en malícia.
- 3625.1. illoqueare : *error per illaqueare*.
3627. encora : *error per encara*. 1. innixus : *reg., poss. orig.* inuixus.
3637. esserçaré : *error per esforçaré, cf. el llatí enitar*.
3642. de : *error per deu*; potes : *error per poetes*; cònuchs : *error per còmichs*.
3644. degluturi : *error per deglutiri*.
3650. ornats : *prob. error per onrats, i.e.* honrats.
3651. entic : *error per entre*.
3659. concepit concupiscere : *error per incepit concupiscere*.
- 3660.1. pervestigari : *prob. error per pervestigare, o bé eaque non inventa : error per eaque non inventam*.
3667. la possats : *error per ja posats*.
3670. aque : *error per atque*.
3673. obrum : *error per obrim*.

3676.1. *Precisions segurament extretes de N. PEROTTI, Rudimenta grammatices (1477:[o5v^o-o6r^o]): "Apud et penes quomodo differunt: apud minus est quam penes. Nam apud te est: qualitercunque res tenetur. penes te est quod quodammodo possidetur. Festus vero Pompeius dicit apud et penes in hoc differre quod apud personam cum loco significat. ut apud Platonem id est in loco in quo est Plato. et apud templum. Penes vero personam et dominium ac potestatem quod trahi dicit a penitus. Ut penes te est salus et vita mea:". *Cal també posar en relació aquest fragment amb L. VALLA, Elegantiae VI, 54 (1526: f.110, c.4): "Penes te, ut Ulpianus ait amplius est, quam apud te. Nam apud te, est qualitercunque a te tenetur: penes te, est quod quodammodo possidetur. & ante hunc Festus Pompeius. Apud, & penes in hoc differunt: quod alterum personam cum loco significat: alterum personam; & dominium, ac potestatem: quod trahitur a penitus. Personam cum loco, Festus accepit pro personam; & locum: ut apud Platonem, & apud forum id est in Platone, & in foro. Quorum utriusque definitionem probo. Illudque addo: penes, dum tantum ad personam refertur: non modo dominium adesse significare: verumetiam laudem, ac vituperationem"; "Apud et penes in hoc differunt: quod apud personam cum loco significat, ut: apud Platonem, id est, in loco in quo est Plato, et apud templum. Penes vero personam, dominium et potestatem" : citació de POMPEU FEST, p. 22, 9-10: "Apud et penes in hoc differunt, quod alterum personam cum loco significat, alterum personam et dominium ac potestatem, quod trahitur a penitus". Cf. la mateixa citació i especificacions semblants, potser extretes també de N. PEROTTI i L. VALLA, en 11014.2..**

3677.1. *Fragment pràcticament transcrit de N. PEROTTI, Rudimenta grammatices (1477:[g3v^o]): "Invideo cuius figure: Composite. Unde componitur ex in et video: quod oculos et animum: in*

eos quibus invidemus continue intentos teneamus propter quod veteres hoc verbum non dativo sed accusativo iungebant. ut Ennius quisnam liberum florem invidit meum"; "Quisnam liberum floret invidet meum" : *citació d'ENNI, de difícil identificació, tot i que podria estar relacionada amb Varia, vers 70: "itaque pactus est cum Saturno, uti si quid liberum virile secus ei natum esset, ne quid educaret"*.

3700. setz : *prob error per setze.*

3704. par : *i.e. part.*

3708. entén : *reg., poss. orig. enteu.*

3711. reparro : *error per reparo.*

3717. enemihs : *error per enemichs.*

3719. s'esforçà{n} : *error per s'esforçàs, o s'esforçà.*

3727.1. more : *error per mora.*

3729.1. perpositione[m] : *error per prepositionem.*

3734. vita : *error, poss. a causa de la composició i impressió a Venècia, per vida.*

3735.4. im poematis : *error per in poematis.* 5. exemple : *error per exemplo.* 6. earum : *error per eorum.* 10. Eacide : *prob. error per Lacydis, de Lacydes, filòsof acadèmic;* Ectoris : *i.e. Hectoris.* 13. contendens : *error per contenderis.*

3736.4.9. nequid : *error per nequit.* 11. omnis : *error per omnes.* 12. nihil : *error per nihil.*

3737. rebuel : *error per rebut.*

3739. separats lo hu de lo per : *error per separats lo hu de lo altre per.*
1. et : *poss. error per etiam.*

3742. tosts temp{eno}s : *error per tots temps.*

3743. quatre-cents : *prob. error, degut a la impressió veneciana, per quatre-cents.*
- 3761.1. talle : *error per tale.*
3762. anés : *poss. error per anàs.*
3779. herba de Sent Joha{n}n : *error per herba de Sent Johan. Es tracta, efectivament, de l'herba de Sant Joan, coneguda en llatí com a hypericon o hypericum perforatum. Ara bé, no hem pogut reconstruir la denominació, aparentment sinònima, de erbal[]a. 1. ypericon : i.e. hypericon.*
3782. burllera : *prob. error per burlera.*
3783. Octvaiani : *error per Octaviani.*
3784. pertanya : *i.e. pertanyia. 1. opipere : error per opipare.*
3790. blanch : *error per blancs. 1. videbatur : error per vehebatur.*
3792. antichs : *error per antich. Potser la s sobrant és la que els tipògrafs van oblidar unes línies abans. Cf. 3790.*
3793. lonch : *reg., poss. orig. louch.*
3795. belament : *i.e. bellament; aricats : error tipogràfic per arreats.*
- 3797.2. strupare : *error per stuprare.*
- 3799.1. omnis : *error per omnes; "Ve vestrum, remorer comodum" : citació de TERENCEI, Andria 739: "nequod vostrum remorer commodum". Cf. la mateixa citació en 3942.1..*
3817. vostro : *prob. error, degut poss. a la impressió veneciana, per vostre.*
- 3818.1. pices : *i.e. pisces.*
- 3832.1. "Diis aliter visum est" : *citació de VIRGILI, Aeneis 2, 428: "cadit et Rhipheus, iustissimus ussus qui fuit in Teucris et servantissimus aequi (dis aliter visum)".*
3846. de part tu : *error per de part tua.*

3848. provesques : *i.e.* proveesques.
- 3849.1. auris : *error per aures.*
- 3859.1. "Prestat Trinatriis metas lustrare Pachinni" : *citació de VIRGILI, Aeneis 3, 429: "Praestat Trinacrii metas lustrare Pachyni".*
- 3860.1. curiis : *error per curis.*
3870. algun : *error per alguns.*
- 3872.1. "Hic satagit rerum suorum" : *citació de TERENCEI, Heautontimorumenos 225: "etsi is quoque suarum rerum satagit".*
3874. in tavola : *expressió al·lòglota en italià, potser resultat d'una reinterpretació, pels impressors, del català en taula.*
3879. açò aldre que... : *frase intencionadament escapçada, a completar per l'usuari, com demostren els equivalents llatins ut infra o quod infra.*
3880. vengot : *error per vengut.*
- 3892.1 accurant : *error per accurant.*
3895. estrénier : *i.e.* estrényer.
3897. ptària : *error per pàtria.*
3898. tot : *error per tots.*
3905. na : *error per no.*
3914. esquaxat : *prob. error per esquexat.* 1. "Ego ne si vivo adeo exornatum dabo et depestum, ut dum vivat meminerit semper mei" : *citació de TERENCEI, Heautontimorumenos 950: "Egone si vivo adeo exornatum dabo, adeo depexum ut dum vivat meminerit semper mei".*
3928. regno : *error, prob. per influència italiana, per regne.*
- 3932.1. duos de viginti : *error per duos et viginti.*

3937. esse et fore : *mots al·lòglots llatins dins l'entrada catalana.*
39401. *Fragment copiat gairebé literalment de N. PEROTTI, Rudimenta grammatices (1477:[g3v^o]): "Interdico cis xi ctum per intendere. Nota quod non potest dici hoc verbum non esse activum: quia habet in usu passivum interdico. nec potest dici quod habere possit accusativum post se. Non enim possumus dicere. interdico tibi aquam et ignem: nec interdico te aque et igni. Sed dumtaxat dicimus interdico tibi aqua et igni. quamquam passive possum dicere: tu interdictus es aqua et igni: et aqua et ignis interdictus est tibi. et tibi interdictum est aqua et igni: sed hoc postremum est magis impersonale [...]"*.
- 3942.1. "Ve vestrum remoror comodam" : *citació de TERENCI, Andria 739: "nequod vostrum remorer commodum". Cf. la mateixa citació en 3799.1..*
- 3943.2. "Nobis decet esse bonis" : *citació probablement de TERENCI, Adelphoe 928: "Immo hercle ita nobis decet". Cf. la mateixa citació en 1645.5..*
- 3946.1. i 2. *Es tracta d'un maldestre resum de L. VALLA, Elegantiae V, 51 (1526: f.87, c.2-3): Praesto sum, idem est quod adsum. nec alteri fere verbo cohaeret, nisi verbo substantivo: & huic simplici. Nam praesto adsum, magis poeticum est. quid igitur significat adsum? Tria. unum naturaliter: duo per quendam flexum, & derivationem. Primum praesens sum: quod modo cum ablativo iungitur, in, praepositione serviente: [...] Secundum est hinc ductum: quod saepe corrogamus, qui nobis adsunt periclitantibus: quales sunt advocati: quorum officium est adesse in iudicio. Sed ipsum illud favere est, praesidioque esse. ideo dicimus adesse pro eo, quod est, esse praedio. [...] Tertium est advenio: seu magis adveniam. anm prope idem sunt: iam veniet: & iam praesens erit. Itaque aderit accipitur. pro utroque sive pro utrovis. Virgilius. Iamque aderit multa*

Priami de sanguine Pyrrhus. Iterum. Hunc ades o formose puer".

3949. estat : *i.e.* exstat.

3949. bon : *poss. error per ben.* 1. "Vale...Tyro" : *citació de CICERÓ, Epistulae ad Familiares 16, 4, 4.*

3958. eanimatus : *error per exanimatus.*

3960.1. "Unde aliquid abradi potest" : *citació de TERENCEI, Phormio 333.*

3967. possa : *error per passa.*

3975.1. alices, alicium, alicibus : *loc. desp., mot no doc., poss. error.*

3976.1. excuriatur : *error per excoriatur.*

3985.1. evoli : *error per ebuli, és a dir, del sambucus ebulus.*

3988. exobligat : *error per exoblidat.*

3986.1. eu : *mot al·lòglot grec dins la subentrada llatina. - 4026.- El registre habitual del quadernet i el foli (ací g4) no apareix a la part de davall del full.*

3996.1. multido : *error per multitudo.*

3998.6. precipumus : *error per precipuus.*

3999.1. ascela : *error per ascella.*

4001.1. antecellare : *error per antecellere.* 3. "Dii boni, homo homini quid prestat" : *citació de TERENCEI, Eunuchus 232: "Di inmortales, homini homo quid praestat?".*

4002.2. taudibus : *error per laudibus. La T i la L majúscules de Paganino s'assemblen molt i és fàcil que donen lloc a aquesta confusió, que d'altra banda és bastant freqüent.*

4004.2. es : *error per esse.*

- 4007.1. flocci facere : *prob. ap. PLAUTE, Epidicus 348, o TERENCEI, Eunuchus 303.*
4011. eam : *error, prob. tipogràfic, per exam.*
- 4014.1. erigere : *inconseqüència entre la traducció llatina i la citació aportada, que tanmateix podrien correspondre igualment, totes dues, al significat del català; "Unde emergam" : citació de TERENCEI, Eunuchus 555: "quid gestiam aut quid laetu' sim, quo pergam, unde emergam".*
4015. eyir : *error per exir.*
- 4020.1. lina : *error per lira.*
4027. existo : *mot al·lòglot llatí dins l'entrada catalana. 1. "Existit...subdifficilis" : citació de CICERÓ, Laelius De Amicitia Liber 67: "existit...hoc loco quaedam quaestio subdifficilis".*
4028. extat : *mot al·lòglot llatí dins l'entrada catalana.*
- 4039.4. manibus...facturus : *citació de TERENCEI, Andria 161: "Quem ego credo manibus pedibusque obnixe omnia facturum".*
4041. al suo plaer : *error, potser d'influència italiana, per al seu plaer.*
- 4047.1. tegna i 2. tenga : *errors prob. per techna. Cf. PLAUTE, Captivi 642; a la mateixa obra -Captivi 40, 674, passim-apareix repetidament el mot fallacia, que serveix, encapçalant aquesta entrada, per introduir aquests mots.*
- 4064.2. infulsus : *error per insulsus.*
4065. facultal : *error per facultat.*
- 4067.1. priciverunt : *error per perciverunt.*
- 4078.1. tigna : *tenint en compte el terme català, podria tractar-se d'un error per ligna 'fustes, llenya', però s'hi pot també acceptar tigna, que té un significat molt pròxim -'biga, jàssena de*

justa'-, sobretot si entenen l'enigmàtic in modum mali en el sentit de 'de desfeta, d'enderroc, no utilitzables'.

4079. famillo : *mot al-lòglot italià dins l'entrada catalana; secundum Italos i secundum nos : expressions al-lòglotes llatines dins l'entrada catalana.*

4080.1. auceps : *reg., poss. orig. anceps.*

4088.1. habire : *error per abire; "Facessite omnes hinc" : citació de PACUVI, Tragoediae 326.*

4101.1. insulsissimi : *error per insulsissimi.*

4112. dall : *error per vall; vells : mot no present dins el llatí, que podria ser error per dels.*

4115.1. "Equidem...perfecero" : *citació de CICERÓ, De Oratore 3, 145-146: "aut si ego tardior, profecto numquam conquiescam neque defatigabor ante, quam illorum ancipitis vias rationesque et pro omnibus et contra omnia disputandi percepero". Cf. la mateixa citació en 1514.2..*

4122. tuyta : *error per cuyta.*

4146.1. habeas : *error per abeas.*

4167.1. sancire : *error per sancire.*

4170.3. regraciar : *mot al-lòglot català dins la subentrada llatina; yo·t tornaré o faré lo semblant : construcció al-lòglota catalana dins la subentrada llatina. El text transcriu amb pràctica literalitat, tot traduint el vulgar italià al català, un fragment de N. PEROTTI, Rudimenta [q4v°]: "Quid interest inter agere gratias: et habere: et referre: Agimus gratias verbo quod vernacula lingua dicimus *Regratiare*. Habemus gratias animo: cum scilicet memores sumus accaepi beneficii. Referimus vero sive reddimus gratias facto. ut si tu a me beneficio aliquo honestatus fueris: aut malo aliquo affectus: vicissim mihi aliquid boni malive retribuas. ut quasi sit quod superius*

diximus: paria facere: et quod vernacula lingua dicimus. *Io te rendero.* et in bonam et in malam partem. Seneca tamen vult malorum reddi gratiam non referri Bonorum vero e contrario referri non reddi". *Aquest text de Perotti, com és habitual, també es pot relacionar amb el de L. VALLA, Elegantiae V, 41 (1526: f.85, c.4): "Agere gratias est, verbo: quod quidam barbare dicunt regrator. Habere gratias, est in animo: cum memorem accepti beneficii mentem, animumque habeo: & invicem gratificandi voluntatem. Referre, sive reddere gratias est facto: ut si tu a me sublevatus, aut pecunia, aut patrocínio, aut manu, aliove subsidio vicissim me aliquo modo sublevaveris: gratias rettulisti: reddidistique: licet Seneca nolit malas referri posse: sed reddi". Vegeu pràcticament la mateixa redacció en 9669., ara sota l'epígraf català invertit: Regraciar o fer gràcies. Vegeu també part de la continuació d'aquest capítol de VALLA copiada en 9775.1..*

4173.1. inhire : *error per inire.*

4176.1. albscere : *error per albescere.*

4183.3. auctorieatem : *error per auctoritatem.*

4184.6. exucitare : *error per exsuscitare.*

4185.2. animus : *error per agimus.* 8. desiderat : *error per desiderare.*

4197.2. Enedios : *error per Eneidos;* "Nec super ipse sua molitur laude laborem" : *citació de VIRGILI, Aeneis 4, 233.* 3. rogo : *error per rego;* "Et manibus molitur habenas" : *citació de VIRGILI, Aeneis 12, 327.* 4. "Iners...moliens" : *citació de CICERÓ, Cato Maior De Senectute 26:* "Sed videtis ut senectus non modo languida atque iners non sit, verum etiam sit operosa et semper agens aliquid et moliens". 8. Pregamo : *error per Progamo;* "Itaque...metu" : *citació d'ESTACI CECILI, Palliatae, vers 192 (Progamos):* "Ita quod laetitia me mobilitat, maeror molitur metu"; "Mutilamur, molimur,

subducimur" : *citació de LUCILI, Saturae, fragmenta 7, 294:*
"muginamur, molimur, subducimur". 9. "Molirique arcem et
manibus subvolvere saxa" : *citació de VIRGILI, Aeneis 1,*
424.

4206. migatant : *grafia, prob. alterada, de migançant, i.e. mitjançant.* 2.
posteres : *error per posteros.*

4207. tu e faces : *error per tu et faces.*

4208.4. alterius : *error per alteriis.*

4217. dicitur : *mot al·lòglot llatí dins l'entrada catalana.*

4220. exnit : *error per exint.* 1. conclavi : *reg., poss. orig. condavi.*

4221.2. "Quid faciat letas segetes" : *citació de VIRGILI, Georgica 1, 1:*
"quid faciat laetas sagetes".

4223. disfescha : *poss. error per diffescha o differescha.*

4233.1. descendentem : *prob. error per descendendum.*

4242. ayguataldre : *error per ayguatoldre.*

4269.1. Entontu : *error per Eunuchus, obra de TERENCEI; "Creme, quid
est quod sic gestis aut quid hic sibi vestitus querit?" : citació
de TERENCEI, Eunuchus 558: "Chaerea, quid est quod sic
gestis? quid sibi hic vestitu' quaerit?".*

4271. efforç : *error per esforç. Cf. 4377.*

4272. a entén : *error per o entén.*

4274. ferire fedus : *seqüència al·lòglota llatina dins l'entrada catalana.*

4276.1. i 2. *Entrada que hom pot relacionar amb L. VALLA, Elegantiae*
IV, 32 (1526: f.64, c.4): "Ex quo fit auctoramentum, vel quasi
obligatio nexuque, vel quasi stipendium quoddam, vel
praecium cuiusdam militiae, ac pugnae, actionisque". *Cf.*
també el Codex Theodosianus 9, 35, 1 : "Vel militiae

auctoramento (i. stipendio) vel generis aut dignitatis defensione nudatur".

4291.1. peregre : *poss. error per peragere.*

4285. troças : *error per troços.*

4292.2. conceptos...lapillos : *acusatiu per nominatiu.*

4293. esforça't : *i.e. esforça't.*

4294. inclita : *reg., poss. orig. indita.*

4301. forca : *i.e. força.*

4307. torbaran : *error per trobaran; do nou : error per de nou; ya u : error per yo nou.*

4325.1. inhito : *i.e. inito.*

4335.3. ut perseveras ut...pareat : *poss. error per fac ut perseveres ut...pariat.*

4337.3. igitur ne quam spem : *error per igitur ut quam spem.*

4338.3. igitur ne quam : *poss. error per igitur ut quam; concitasset : poss. error per concitasses.*

4348.1. "Atque ipsis comentum placet" : *citació de TERENCEI, Andria 225: "atque ipsis commentum placet".*

4356. inhii : *i.e. inii.*

4365. casar : *i.e. caçar.*

4368.2. filii : *error per filii; quod : error per quoque.*

4375. penia : *error per pensa. 2 existimo : error per existima.*

4376. ansis : *error per ànsia o ànsies.*

4379.2. sororini : *mot no doc. excepte en DONAT, Tractatus de comoedia (TERENCI, Hecyra 459): "consobrinus noster quasi <con>sororinus". (Cf. ERNOUT-MEILLET). És potser més probable que es tracte d'una confusió amb sororii, de*

sororius, '[fill] de germana, documentat en PLAUTE, *Curculio* 660 i CICERÓ, *Pro P. Sestio* 16.

4389. petis : *error per retis.*

4389. malada : *forma documentada, ací potser deguda a influència italiana, per malalta.*

4396. scilicet : *mot al·lòglot llatí dins l'entrada catalana.*

4404.1. risca : *mot no doc., poss. error per riscus.*

4408. a l'estel : *error per o l'estel.*

4409.1.demom : *error per demum.*

4414. flaques : *la F inicial ha estat impresa ací, en majúscula i tipografia normal, a diferència del que sol passar darrere els títols de canvi d'inicials.*

4419. paret{e}s : *prob. error per parets.*

4420.1. i 2. profluvium : *prob. error de comprensió per proluvium, i aquesta forma alhora genitiu documentat en Terenci (*Adelphoe* 985: "quod proluvium? haec subito largitas?") i citat alhora per NONI MARCEL (373M; cf. ed. LINDSAY 1903:594) en referir-se, citant VIRGILI, al nominatiu correcte proluvies: "Proluvies et inluvies significantiam habent parem. est enim inmunditia. Vergilius Aen. lib. III (216): foedissima ventris proluvies". 2. pantices : *mot no doc. en aquest sentit, ço és, com a sinònim de profluvium ventris, poss. per mala comprensió de POMPEU FEST p.249 M.**

4422. cabell{e}s : *error per cabells. Cf. 4419.*

4423.1. intertus : *error per intercus.*

4427.1. polmis : *prob. error per pollinis.*

4434.2. improclive : *forma no documentada, prob. error alhora tipogràfic i de transposició per improvide, ço és, 'desconsideradament', que apareix un poc més endavant dins*

la subentrada 4434.14.. És molt més improbable que es tracte d'un mot fantasma a partir de in...prodigue, 'excés en alguna cosa'. Cf. AULUS GEL·LI, 19, 2, 3 : "libidines in cibos prodigae".

- 4444.11. viritlm : *error per viriliter.*
- 4455.2. prestiverunt : *error per perciverunt. Cf. 4067.1.*
- 4460.1. fluctuent : *error per fluctuant.*
4464. lach : *i.e. lac.*
4465. forada : *i.e. forrada, o error per folrada.*
4467. obedients : *poss. error per obedient.*
4476. banydes : *error per banyades.*
- 4480.1. fidem...videatur : *construcció prob pc., per fides...videatur.*
4483. grales : *i.e. gralles.*
4486. fots torres : *error per forts torres.*
- 4487.1.: "Illud assequor...videatur" : *citació de CICERÓ, De Oratore 2, 305: "ex quo etiam illud adsequor, ut, si quis mihi male dicat, petulans aut plane insanus esse videatur"; "Graviter et iniquo animo maledicta tua paterer, Marce Tuli, si te scirem iudicio magis quam morbo animi petulantia ista uti" : citació de SAL·LUSTI, In Marcum Tullium Ciceronem 1, 3.*
- 4496.1. "Ex auro corpus vendebat Achilles sequens impingeret agmina muris" : *citació de VIRGILI, que segurament consisteix en una barreja de dos passatges de l'Aeneis: d'una banda 1, 484: "Exanimumque auro corpus vendebat Achilles. Tum vero ingentem gemitum dat pectore ab imo"; de l'altra, 5, 805: "Cum Troia Achilles exanimata sequens impingeret agmina muris, milia multa daret leto"; "Ibi tunc exanimatus Pamphilus bene dissimulat: amorem indicat" : citació de TERENCEI,*

- Andria* 131: "Ibi tum exanimatus Pamphilus bene dissimulatum amorem et celatum iudicat".
- 4497.2. mirmicon : *mot al·lòglot d'origen grec, μυρμηξ, dins la subentrada llatina.*
4502. formtent : *error per fortment.*
4504. forment : *poss. error per forniment.* 1. monitiones : *error per munitiones.*
- 4508.1. apuaruere : *error per aparuere.*
- 4513.2. "Tellurem Borea rigida spirante moveri" : *citació de VIRGILI, Georgica 2, 316: "Tellurem Borea rigidam spirante movere".*
4515. fronch : *error per franch.*
- 4516.1. atager (-eris) : *error per attagen (-enis).*
- 4523.1. manicorum : *error per maniacorum.*
- 4526.2. declinare : *reg., poss. orig. dedinare.*
- 4529.1. petulatus : *error per peculatus.*
4533. fustet : *error per fuster.*
- 4538.1. declinare : *reg., poss. orig. dedinare. Cf. 4526.2.*
- 4539.7. sploliatio : *error per spoliatio.*
4544. gayta : *poss. error per guayta, i.e. guaita (equivalent a 1. podium), o per gayata, i.e. gaiata (equivalent a 2. scipio).*
- 4558.1. politissima : *error per politissimus.* 2. exquesitissimus : *error per exquisitissimus.*
- 4559.1. gemere : *error tipogràfic en la col.locació de les entrades catalanes i llatines. Aquest mot correspon a l'entrada catalana 4567. gemequar. Cf. 4566.5. i 4567.1. i 2..*
- 4566.5. zelotipus uxoris : *error tipogràfic en la col.locació de les entrades catalanes i llatines. Aquest mot correspon a*

l'entrada catalana 4559. gelós de la muller. Cf. 4559.1. i 4567.1. i 2..

4567.1. soboles, i 2. arbor : *error tipogràfic en la col.locació de les entrades catalanes i llatines. Aquests mots corresponen a l'entrada catalana 4566. generació o linatge o rael o arbre. Cf. 4559.1. i 4566.5. Vegeu també un altre cas semblant en 4693.2. i 3.; 1. soboles : i.e. suboles.*

4569. grà's : *error per girà's, o per girat. 1. ad eo : error per ad eos.*

4572. éls : *i.e. ells. 1. eas : poss. error per eos.*

4577.1. herodui : *error per herodii; girifalch : mot català dins l'entrada llatina; "Herodui domus" : cita, en efecte, dels Psalms 103-17: "Herodii domus dux est eorum". Tal com també especifica el Liber, trobem així mateix referències a aquest mot en el Deuteronomi 14-16: "Herodium, ac cygnum, et ibin"; Deuteronominis : error per Deuteronomii.*

4588.2. pitissare : *error per pytissare. Cf. 1223.3.; paros : error per parum; "Pitissando multum vini, absiunsisti hodie" : cita, bastant malmesa, de TERENCEI, Heautontimorumenos 457: "pytissando modo mihi quid vini absumsit 'sic hoc' dicens".*

4592.7. liguriter : *error per liguritor. 9. gniato : prob. error per Gnatho, nom de paràsit i d'un personatge de TERENCEI, Eunuchus. Es podria tractar també d'un error per gulator, escassament documentat, en el CORPUS GLOSSARIORUM LATINORUM II, 36, 44.*

4596.1. ciatus : *error per cyathus (del grec κύαθος).*

4600.2. Bisanzium : *i.e. Byzantium. 3. Costantinoplis : i.e. Constantinopolis.*

4602.2. qsti : *prob. error per qui.*

4607.1. tristis severitas : *prob. pres de TERENCEI, Andria 857: "Tristis severitas inest in voltu atque in verbis fides".*

- 4609.2 voluppe : *error per volupe o volup.*
4620. n'i ha : *reg., orig. v'i ha.*
4621. desasties : *error per desastres.*
- 4622.1. provintiam : *i.e. provinciam.*
- 4640.1. azinius : *error per acinus. Cf. així mateix NEBRIJA/BUSA 1507 [1987, p. 18]: "Acinus .i. per lo gra del raim".*
- 4642.1. bache : *i.e. bace.*
- 4643.2. immortalis : *error per immortales. 8. opus {opus} opera non recusabo : reiteració errònia per opus opera non recusabo. 9. declares : reg., poss. orig. dedares.*
- 4644.1. fereas : *error per ferreas.*
4658. grans : *poss. error per gran. Cf. 4671.; clam : reg., poss. orig. dam.*
4659. locax : *error per loquax.*
- 4664.1. Illupula : *referència de C. PTOLEMEU no identificada; Saditanum fretum : error per Gaditanum fretum; venens : error per veniens; infestissimus : error per infestissimum; "Tribus est distincta nominibus, pars eius Terraconensis, pars Betica, pars Lusitania vocatur. Terraconensis altero capite Galias, altero Betica, Lusitaniamque contingens mari latera obiicit Nostro qua meridiem, qua septentrionem spectat oceano. Illas fluvius Açnas separat, et ideo Betica maria utraque prospicit. Prospicit ad occidentem Atlanticum. Ad meridiem Nostrum. Lusitania oceano tantummodo obiecta est" : citació de POMPONI MELA, De Situ Orbis, ço és, De Chorographia 2, 6, 87: "tribus autem est distincta nominibus, parsque eius Tarraconensis, pars Baetica, pars Lusitania vocatur. Tarraconensis altero capite Gallias altero Baeticam Lusitaniamque contingens mari latera obicit Nostro qua meridiem, qua septentrionem spectat oceano. illas fluvius*

Anas separat, et ideo Baetica maria utraque prospicit, ad occidentem Atlanticum, ad meridiem Nostrum. Lusitania oceano tantummodo obiecta est, sed latere ad septentriones, fronte ad occasum."; "Betis ex Terraconensi regione dimissus per hanc fere mediam diu sicut nascitur uno amne decurrit, post ubi non longe a mari grandem lacum facit quasi ex uno fonte geminus exoritur, quantusque simplici alveo venerat tantus singulis affluit. Tum sinus alter usque ad finem provincie inflectitur" : *citació de POMPONI MELA, De Situ Orbis, ço és, De Chorographia 3, 1, 5*: "Baetis ex Terraconensi regione demissus per hanc fere mediam diu sicut nascitur uno amne decurrit, post ubi non longe a mari grandem lacum fecit quasi ex novo fonte geminus exoritur, quantusque simplici alveo venerat tantus singulis effluit. tum sinus alter usque ad finem provinciae inflectitur, eumque parva oppida Olintigi, Onolappa contingunt".

4665. mi faràs : *prob. error, potser d'influència italiana, per a mi faràs, o bé per me faràs*. 1. facturus est : *error per facturus es*; id tempus naves onerarie : *error per id tempus quo naves onerarie*; Bisanzium : *i.e. Byzantium*; per et certior : *error per per te certior*.
4671. gran bombardes : *prob. error per grans bombardes. Cf. 4658.*; les nostres : *error per los nostres*. 1. machinas nostros prosternere : *error per machinas quibus nostros prosternere*.
- 4680.2. narciscor : *error per nanciscor*.
- 4681.1. parare : *traducció escapçada per parare amicos*.
- 4685.1. amissarius : *error per emissarius*.
4691. preren : *error per preparen*. 1. maximus : *error per maximos*; partum ire : *error per partum iri*.
4692. vegues : *error, prob. tipogràfic, per cregues. Corresponen a aquesta entrada les subentrades llatines 2. i 3., col.locades*

erròniament dins l'entrada 4693.. Vegeu-ne altres casos en 4559.1., 4566.5., i 4567.1. i 2..

4693.1. oullis : *prob. error per globulis*. 2. i 3. *Corresponen a l'entrada 4692..*

4695.2. in {in} scriaendo defatigeris : *reiteració errònia per in scribendo defatigeris*.

4696.1. sumisi : *error per sumpsit*.

4707.1. guerra : *terme al·lòglot català dins la subentrada llatina; bellum, 2. prelium, 3. pugna : citació bastant literal de L. VALLA, Elegantiae IV, 63, (1526: f.69, c.3): "Bellum, praelium, pugna, certamen. Cap. lxiii. Bellum est tum ipsa pugna: tum totus tempus, quo in militia sumus: quod illiterati guerram vocant: praelium ipsum tantummodo armorum certamen. nam & pugna, certamenque etiam citra arma fit, interdum etiam fit nudis verbis."*

4720. haïr : *i.e. ahir*.

4725. cautamente : *error, degut segurament a influència italiana, per cautament*.

4734.2. deliquiere : *error per delinquere*.

4738. havia·plegat : *construcció escapçada al començament per ço que havia·plegat o una expressió semblant. Cf. el llatí quod...conflarat*.

4741. *Entrada que cal relacionar amb N. PEROTTI, Rudimenta [f7vº]: "Timeo et metuo cum primi ordinis sunt et accusativum habent significant formidare: ut discipulus timet preceptorem quando autem habent accusativum sunt septimi ordinis et significant vereri ne quod mali alicui accidat: ut timeo tibi: timeo michi: timeo amico". 10. "Dum trepidant id, hasta Tego per tempus utrumque" : citació de VIRGILI, Aeneis 9, 418: "Dum trepidant, it hasta Tago per tempus utrumque".*

- 4743.1. obsonatus est decem : *extret segurament de* TERENCI, *Andria* 451: "drachumis est opsonatum decem".
- 4750.1. usquam gentium : *expressió probablement inspirada en* TERENCI, *Hecyra* 293: "An quisquam usquam gentiumst aequè miser?".
- 4760.1. esser : *error per* esset.
- 4764.1. haberi : *error per* habere; "Rationem habet cum terra, que nunquam recusat imperium" : *citació de* CICERÓ, *Cato Maior De Senectute* 51: "Habent enim rationem cum terra, quae numquam recusat imperium".
4772. hajau : *reg., poss. orig.* hajan.
4788. haveu: *reg., poss. orig.* haven.
- 4789.1. congovisse : *error per* cognovisse.
4801. na : *error per* no.
- 4805.1. delatores, hoc, clandestini : *error per* delatores, hoc est, clandestini.
- 4806.1. doldre'r : *error per* doldre's.
- 4807.1. "Atque inopis te miserescat mei" : *citació de* TERENCI, *Heautontimorumenos* 1026: "ut memineris atque inopi' nunc te miserescat mei"; "His lacrimis vita damus et miserescimus ultro" : *citació de* VIRGILI, *Aeneis* 2, 145: "his lacrimis vitam damus et miserescimus ultro".
- 4819.1. "Syllam atque Cinnam ante se tertium esse cui factum foret urbis potiri" : *citació de* SAL·LUSTI, *Catilinae Coniuratio* 47, 2: "Cinnam atque Sullam antea, se tertium esse, quoi fatum foret urbis potiri".
4820. in : *error, probablement d'influència italiana, per* en.
4826. reclus : *reg., poss. orig.* redús.

4834. aquestes rústechs o bèsties : *construcció amb concordança anòmala per aquests rústechs o bèsties.*
4835. Heutontumerumenos : *mot al·lòglot llatí, d'origen grec, dins l'entrada catalana, probablement en referència a l'obra de TERENCI, Heautontimerumenos.*
4841. hic, hec, hoc; iste, ista, istud; ille, illa, illud : *mots al·lòglots llatins dins l'entrada catalana. Entrada presa de N. PEROTTI, Rudimenta [k5r°]: "Hic: haec: hoc: iste: ista: istud. ille: illa: illud. quomodo differunt: Hic significat hominem vel rem proximam loquenti. iste proximam audienti. ille remotam ab utroque. Quemadmodum et adverbia eorum. Hic significat locum proximum loquenti vel scribenti. istic locum proximum audienti: vel ei ad quem sermo aut litterae diriguntur. illic locum remotum ab utriusque. iste tamen aliquando ponitur pro hic. Cicero cum isto tempore stent cum gladiis. armati. ille quoque nonnunquam per dignitatem quandam atque eminentiam accipitur: indicans esse quod omnes nosse debeant: ut Alexander ille magnus: Architas ille tarentinus". Redacció d'altra banda molt pròxima a L. VALLA, Elegantiae II, 4 (1526:, f.24, c.4); "Cum...armati" : citació de CICERÓ, Philippicae 2, 8: "Qui cum hoc ipso tempore stent cum gladiis in conspectu senatus".*
4842. hic et iste : *expressió al·lòglota llatina dins l'entrada catalana.*
- 4852.1. hutilis : *i.e. utilis.*
- 4856.2. equum : *error per equum.*
- 4859.2. impurissius : *error per impurissimus.*
- 4879.1. Redacció molt pròxima a L. VALLA, Elegantiae III, 45 (1526: f.51, c.3): "Ausulto te: audio te: ausulto tibi: obtempero tibi: sum audiens te: quod te audio: sum audiens tibi: quod tibi obedio". En l'Epitome (*ibid.*), ASCENSIUS resumeix i clarifica les diferències gramaticals: "Ausulto & audio: aut

potius audiens significantia obedire dativum regunt:
significantia auribus capere accusativum. Ut fili si mihi
auscultare noles eris mandatis divinis audiens". *Entrada
lletina molt semblant en 9825..*

4884.2. grandeus : *error per grandevus.*

4907.1. misticrosus : *prob. error per luscitiosus.*

4910.1. "Non pol....accedere" : *citació de CICERÓ, De Oratore 2, 277:*
"Non pol', inquit, 'audeo, nam me ad famosas vetuit mater
accedere'".

4929.1. "Veternosus...sitet" : *citació de MARC PORCI CATÓ, Incertorum
Librorum Fragmenta 5, 1, coneguda a partir de PAU DIACA
378M, ex POMPEU FEST p. 369M: "Veternosus dicitur, qui
gravi premitur somno. Cato veternosum hydropicum intelligi
voluit, quum ait: "Veternosus quam plurimum bibit, tam
maxime sitit'".*

4937.2. veriditus : *error per veridicus.*

4939. hortando et monendo : *mots al·lòglots llatins dins l'entrada
catalana.*

4941.1. officiosi : *poss. error per officiose.*

4955. capopopulo : *mot al·lòglot italià dins l'entrada catalana.*

4969.1. dbliviosus : *error per obliviosus.*

4983.2. quod sunt ex uno tribu : *error per qui sunt ex una tribu;*
congregationis : error per congregationes.

4987. dien-nos : *reg., orig. dien-vos.*

4996.1. macerimus : *error per macerrimus.*

5005. brules : *error per burler.* 2. "O lepidum caput" : *citació de
TERENCI, Adelphoe 966: "O lepidum caput!".*

- 5012.1. "Te primum cum istis insanum hominem et cerebrosum" : *citació de LUCILI, Saturae, fragmenta 514.*
- 5014.1. "Quarum residit lingulace tractatores, tui iam nunc murmurantes dicunt" : *citació de VARRÓ, Menippeae 381, 1: "quare residu lingulacae optrectatores tui iam nunc murmurantes dicunt: 'μωμήσεται τις μάλλον ἢ μιμήσεται' "* (ap. NONI MARCEL 26M).
- 5015.1. "Sed ita...exceperit" : *citació de CICERÓ no identificada.*
- 5016.5. "Ignavum fucos pecus a presepiibus arcent" : *citació de VIRGILI, Georgica 4, 168; "En age, segnis rumpe moras" : citació de VIRGILI, Georgica 3, 42 (i no de l'Aeneis, com diu al Liber).*
5017. malties : *prob. error per malalties.* 1. "Et honoris amplissimi puto esse et accusare improbos et miseros calamitososque deffendere" : *citació de CICERÓ no identificada, pot tractar-se d'una corrupció de In Verrem 2, 1, 82: "cum coegeris homines miseros et calamitosos quasi desperatis nostris legibus et iudiciis ad vim, ad manus, ad arma confugere".*
- 5027.2. prospicax : *error per perspicax.*
- 5033.1. utentia : *prob. error per utensilia.*
- 5034.1. gravix : *error per gravis.*
5040. Traya : *poss. error per Tràcia, país dels frigis, ja que no sembla que es limite a ser una proposta de simple variant formal de Troia.*
- 5041.1. conspicimur : *error per conspicuus o conspectus.*
- 5042.1. *Entrada copiada de N. PEROTTI, Rudimenta [q8v°]: "Hoc loco notandum: quod a virtute non dicitur virtuosus: quo verbo imperiti utuntur: quemadmodum aetiam graeci απο της αρετης non faciunt adiectivum: sed cum virtutae praeditum dicere volunt: dicunt σπουδαιον: hoc est studiosum: quos Cicero imitatur multis in locis. ut in libris ad Herennium.*

Ideoque bonis viris: et studiosis amicus erat: id est a virtute praeditis:". *Text adaptat a partir de* L. VALLA, *Elegantiae* I, 23 (1526: f.13,c.2): "Ab industria autem non habemus industriosus: sed industrius: nec a virtute virtuosus: more Graecorum: qui αποτου αρετη non derivant αρετος: licet habeant αρετος: sed pro illo dicunt, tum αγαθος: id est bonus: tum σπουδαιος: id est studiosus: Aristotele quoque et aliis quibusdam testantibus, quod Cicero ad Herennium inuitatus est dicens. Ideoque bonis viris, & studiosis amicus erat"; preditis : *error per* preditus, *i.e.* praeditus; "Ideoque...eras" : *citació de* (PSEUDO)CICERÓ, *Rhetorica ad Herennium* 4, 19: "C. Laelius homo novus erat, ingeniosus erat, doctus erat, bonis viris et studiis amicus erat: ergo in civitate primus erat".

5043.1. "Famosos equitum cum dictatore magistros" : *citació de* JUVENAL, *Saturae* 8, 8: "fumosos equitum cum dictatore magistros".

5045.1. home : *error per* homo. 2. "Luculentum vulnus accepit" : *citació de* CICERÓ, *Philippicae* 7, 17: "luculentam tamen ipse plagam accepit"; "O preclarum custodem ovium lupum" : *citació de* CICERÓ, *Philippicae* 3, 27: "O praeclarum custodem ovium, ut aiunt, lupum!". *Cf. aquestes mateixes dues cites en* 1637.9..

5048.1. *Text adaptat a partir de* L. VALLA, *Elegantiae* IV, 67 (1526: f.70, c.1): "Condictio a condico nascitur: conditio a condo. Illud rarius est: quod ita Iustinianus (si credimus hominem graecum romana iura potuisse praescribere) definit. Condicere est denunciare prisca lingua: nunc vero abusive dicimus conditionem actionem in personam: quam actor intendit sibi dare oportere. Nulla enim hoc tempore eo nomine denunciatio fit: ergo conditio est vel gaec actio vel illa denunciatio. [...] Nam homo bonae conditionis latine dicitur: si ad fortunas

referatur: non si ad mores: ut, est vir magnae, parvae, mediocris conditionis, id est dives, pauperve, aut inter hos medius".

5051.2. mentatus : *forma n.d., potser error per experimentatus, o per memoratus; valentis : error per valens.*

5055.5. superfluum : *error per superflui; sed quia non naturalem : sembla l'inici d'una frase escapçada.*

5061. condestable : *mot al·lòglot italià dins l'entrada catalana.*

5062. ligeuriós : *prob. error tipogràfic per licenciós.*

5064. domanar : *error, probablement d'influència italiana, per demanar.*
1. "Procacibus austris" : *citació de VIRGILI, Aeneis 1, 536;*
"Maligna multo et magis procax illico facta est" : *citació de*
TERENCI, *Hecyra 159: "Maligna multo et mage procax facta*
ilico est".

5065.1. sunt inspiciendi : *error per est inspiciendus.*

5069. hof emetiller : *transposició tipogràfica per home fetiller.*

5074. home : *error per hòmens; als enemich : error per als enemichs, o bé, d'acord amb el llatí hosti vadenti, per a l'enemich.*

5078. u de na : *transposició tipogràfica per de una.*

5079. homo : *prob. error per home. Cf. el mateix cas en 5081., i inversament en 5045.1..*

5081. homo : *prob. error per home.*

5082. incorporable : *prob. error per incomportable; cf. el llatí difficilis. DCVB, en canvi, i al nostre parer de forma poc crítica, citació literalment el Liber dins l'entrada 'incorporable'.*

5087. poth : *error per poch; tonat : error per tornat.*

5095. va : *reg., poss. orig. na; escarà : error per estarà. 1. Romam : error per Roma.*

- 5097.1. *grandeus* : *error per grandevus*.
- 5136.1. *maius* : *error per maium*.
5149. *tens* : *reg., poss. orig. teus*.
5151. *jo* : *error per ja. Cf. el llatí iampridem*.
5153. *jo* : *error per ja. Cf. el llatí iam*.
5159. *s'uxa* : *error per s'usa*.
- 5162.2. *tuorum / me* : *error per tuorum in me*.
5164. *faphena* : *error per fahena*.
- 5165.2. *impefercte* : *error per imperfecte*.
- 5168.1. *lam* : *error per iam*.
- 5176.1. "Ludis ne ira, excandescencia, odium, inimicitia, discordia" : *citació de CICERÓ, Tusculanae Disputationes 4, 16: "Libidini [subiecta sunt] ira, excandescencia, odium, inimicitia, discordia"; "Excandescencia autem est ira nascens et sine modo existens" : citació de CICERÓ, Tusculanae Disputationes 4, 21: "Excandescencia autem sit ira nascens et modo existens". Tots dos passatges són citats a partir de Noni Marcel De compendiosa doctrina 103M (ed. Lindsay 1903), com declara el mateix Liber: "Nonius Marcellus". Molt menys versemblantment aquesta expressió podria llegir-se com a notat Marcellus, tot referint-se a un dels personatges que intervenen en els diàlegs de les Tusculanes, ja que aquest passatge és precisament un dels que, en algun dels manuscrits conservats, van precedits d'una M, que ha estat interpretada com la denominació d'un dels participants: 'magister', 'Marc', etc..*
- 5177.1. *in summo rerum desperationi* : *error per in summa rerum desperationi*.
- 5179.1. *causam scripso scripsi* : *error per causam scripsi*.

5180. iminet : *i.e.* imminet.

5182.1. impendeant : *error per* impendeat.

5187.1. vittare : *error per* vitiare. 2. corumpere : *i.e.* corrumpere.

5188.1. tanta erat...quod : *i.e.* tanta erat...ut, *construcció n.c.*

5189. vius : *reg., poss. orig.* vins; plar : *error per* plor.

5191.1. duydemés : *terme al·lòglot català dins la subentrada llatina.*

Text pràcticament idèntic al de N. PEROTTI, Rudimenta [q9v°]: "Iam proprie significat: Aliquando nun primum et quod vernacula lingua dicimus. Ormai. ut hic saluberrimus est aer. Aliquando accipitur pro tunc. Cicero: iosa verba compone: et quasi coagmenta: quod ne Graeci quidem factitaverunt: iam neminem antepones Catoni. Aliquando significat praeterea. Cicero: iam quis parentis tui singularem erga me benivolentiam explicet: quod idem efficit iunctum cum vero: ut iam vero urbibus constitutis". Text molt pròxim al de L. VALLA, Elegantiae II, 48 (1526: f.36, c.3): "Iam eleganter usurpari solet aliquando quasi pro tunc: ut Cicero. Ipsa verba compone: & quasi coagmenta: quod ne Graeci quidem factitaverunt. iam neminem antepones Catoni. Quintilianus.[...] Aliquando praeterea significat quasi nodus quidam inter sententias"; "Ipsa...Catoni" : citació de CICERÓ, Brutus 69, 1: "ipsa verba compone et quasi coagmenta, quod ne Graeci quidem veteres factitaverunt: iam neminem antepones Catoni"; "Iam...explicit" : citació de CICERÓ no identificada.

5192. jo : *error per* ja.

5194.1. consumta : *error per* consumpta.

5206. ignoscents : *reg., orig.* iguoscents, *amb la n capgirada.*

5210.1. Trinatria : *i.e.* Trinacria.

5221. impendium : *mot al·lòglot llatí dins l'entrada catalana*. 1. Usura, quod in forte accedebat impendium appellatum : *referència de VARRÓ, De lingua Latina 5, 183, 4: "compendium quod cum compenditur una fit; a quo usura, quod in sorte accedebat, impendium appellatum"*.
- 5224.2. timulacra : *error per simulacra*.
- 5225.6. "Partim...tabellarius" : *citació de CICERÓ no identificada*.
- 5236.1. pepulisti : *error per perpulisti*.
5237. innida : *error per infinida*.
- 5247.1. auridari : *error per (h)ariolari*.
- 5248.1. "Quantum vis stipulare et protinus accipe quod do" : *citació de JUVENAL, Saturae 7, 165: "Quantum vis stipulare et protinus accipe: quid do ut totiens illum pater audiat?"; "Qui vetat minorem annis quindecim stipulari" : citació de SÜETONI, Prata, fragment 111: "plaetoria' quae vetat minorem annis viginti quinque stipulari" (ap. CHAR. 1190k)*.
- 5259.2. steleris : *error per sterilis*.
- 5274.1. inextericable : *error per inextricabile*.
5277. invicem : *mot al·lòglot llatí dins l'entrada catalana*.
- 5278.1. "Ad quem sinendum non modo retrahat verum invitat atque deiectat senectus" : *citació de CICERÓ, Cato Maior De Senectute 57: "Ad quem [agrum] fruumdum non modo non retardat, verum etiam invitat atque adlecta senectus"*.
- 5279.1. imitare : *error per invitare*.
5280. integer : *mot al·lòglot llatí dins l'entrada catalana*.
5285. reprenya : *i.e. reprenia*.
5292. al : *error per algú*; conicio : *error per coniiicio*.
- 5293.4. conversacio : *error per conversatio*.

5294. fforçar-se : *error per sforçar-se.*

5297. indoles : *mot al·lòglot llatí dins l'entrada catalana. 1. Definició i precisions excessivament semblants per no sospitar una més profunda connexió amb L. VALLA, Elegantiae IV, 46 (1526: f.67, c.2): "Indoles est non solum in pueris, & adolescentibus significatio future virtutis. [...] Et Valerius titulum de indole fecit: non tantum puerorum, adolescentumque exempla repetens: sed etiam in viris: & quidem praesentis virtutis, ut idem Cicero de officiis. In quibus est virtutis indoles: commoventur". De la mateixa font, arreplega Esteve precisions complementàries d'aquestes en 10021.1.; "In quibus...indoles" : citació de CICERÓ, De Officiis 3, 16: "itaque iis omnes, in quibus est virtutis indoles commonentur".*

5299.1. prevaricaror : *error per prevaricator.*

5300. intibus (-bi) : *terme al·lòglot llatí dins l'entrada catalana, per cama-roja, xicòria, lletsó.*

5303.1. sed enim dici : *i.e. sed enim dici debet.*

5305.1. "Circumstant anime dextra levaque petentes" : *citació de VIRGILI, Aeneis 6, 486: "circumstant animae dextra laevaue frequentes".*

5310.1. exercituque : *error per exercitusque.*

5312.5 sanuginis : *error per sanguinis.*

5314. no lexes a fet : *error per no lexes a fer res.*

5315. na : *error per no.*

5318.3. interritum : *error per interitum. 4. suspectum : prob. error per suspectam.*

5319. é : *error per és.*

5324.3. te memoria teneas : *error per me memoria teneas.*

5327. mol : *error per* molt.
5332. hu dels meus car amich : *concordança inhabitual ad sensum, o error tipogràfic per* hu dels meus cars amichs.
- 5340.1. vicium : *i.e.* vitium.
- 5343.1. "Irritata cane quam homo quod iam planius" : *cita, no de* LUCRECI, *com erròniament fa constar* ESTEVE, *sinó de* LUCILI, *Saturae, fragmenta* 1, 2: "irritata canes quam homo quam planius dicit"; "Irrito" : *citació de* TERENCEI, *Phormio* 932: "Irritor"; "Irritata que virum telis voceque lacescit" : *citació de* VIRGILI, *Aeneis* 10, 644: "Inritatque virum telis et voce lacescit"; "Tunc posticum ceteri eiusdem eam educere, senatus irati maximo gaudio bellum irritare" : *cita, bastant corrupta, de* SAL·LUSTI, *Historiae* 1, 67: "Tunc vero Etrusci cum ceteris eiusdem causae duces se nactos rati maximo gaudio bellum irritare" (*ap.* CHAR. 1.253k).
5344. Iscla : *actualment* Ischia, *illa enfront del golf de Nàpols*. 1. Inatria : *error per* Aenaria, *nom clàssic de l'actual* Ischia. *Cf.* CICERÓ, *Ad Atticum* 10, 13, 1.
- 5346.1. hicterscus : *error per* hictericus o ictericus.
5361. iure meo : *expressió al·lòglota llatina dins l'entrada catalana*; 3. "Quare{m}...appellat" : *citació de* CICERÓ, *Pro Archia* 8, 18: "Qua re suo iure noster ille Ennius sanctos appellat poetas". *Cf.* la mateixa *citació* en 8447.1.
5364. iu poststminii : *error per* ius postliminii, *terme al·lòglot llatí dins la part catalana*.
- 5366.1. petrosilinum : *error per* petroselinum o petroselinon.
5368. pilata : *error per* pilota. 2. vvio vitam : *error per* vivo vitam; muitum inest : *error per* multum inest; vvio et morior : *error per* vivo et morior; vvio : *reg., poss. orig.* vnio, *en els dos casos*.

- 5369.1. centura : *error per censura.*
5371. ix{*i*}quí-me'n : *error per ixquí-me'n.*
- 5378.2. "Cavendum...aures" : *citació de CICERÓ, De Officiis 1, 91:*
 "Isdemque temporibus cavendum est ne assentatoribus
 patefaciamus aures neve adulari nos sinamus".
- 5379.1. bena : *error per bene.*
- 5383.1. pessuium : *error per pessulum o pessulus.*
5394. dava[n]t : *reg., poss. orig. danat.*
5395. per aquella poch que és : *traducció poc brillant del llatí*
 quantulacunque est.
- 5397.2. interior : *error per interior.*
5398. passa : *error per possa, o posa.*
- 5402.1. i 3. nequid : *error per nequit.*
- 5403.2. nequid : *error per nequit.*
- 5407.6. "Non nocet admissio subdere calcar equo" : *citació d'OVIDI,*
Epistulae ex Ponto 2, 6, 38: "nec nocet admissio subdere
calcar equo".
- 5408.2. exitum : *error per exitium.*
- 5411.1. facio : *error per factio.*
- 5414.1. vicere : *error per eicere o eiicere.*
- 5417.2. luctuosissima : *error per luctuosissimus.* 4. celebrerimi : *error*
per celeberrimi.
5421. hiver{*e*}n : *prob. error per hivern.* 1. hyberne : *error per hiberna.*
5434. laxa : *potser error, influït per la impressió a Itàlia, per lexa, i.e.*
lleixa. 1. repentius : *error per repentinus.*
- 5437.2. redens : *error per rudens.*
5442. lanzas : *error per lanzats, i.e. lançats.*

5443. carb : *error per corb.*
5474. diffcil : *error per difficil, i.e. difcil.*
5490. m'endoheix : *i.e. m'indueix.* 1. inhire : *error per inire.*
5491. a sacomano : *expressió al·lòglota italiana dins l'entrada catalana.*
- 5507.3. obtima : *error per optima.*
5509. la qual tu m'às recomanada : *frase escapçada que no tradueix completament les frases llatines.*
5514. compagnya : *i.e. companyia.* 1. semp{er}er : *error per semper.* 2. adotem : *error per adoptem.*
- 5517.2. tuam erga me significat : *frase escapçada, on trobem a faltar un mot com diligentiam o semblant. Cf. el català diligència.*
- 5520.1. patere : *error per petere.*
- 5521.3. gloriam : *error per gloria.*
- 5522.5. falaciter : *error, prob. per faciliter.*
5523. lo{s} ànimo : *error per lo ànimo; clar : reg., poss. orig. dar.* 1. forte : *error per fortem.* 3. tu : *error per tue.*
- 5524.2. com{ple}plecti : *error per complecti; preter : error per prestat.*
- 5529.1. amabilibus : *error per amabilius.* 4. obtatis : *error per optatis.*
- 5530.3. commovet : *error per commovit.*
- 5531.2. cives : *reg., poss. orig. cines.*
- 5532.1. voluntss : *error per voluntas.*
- 5534.1 perfida : *error per perfidia.*
- 5536.1. voluit : *error per valuit.*
- 5540.3. Qua{n}to : *error per Cato.*
- 5547.4. vetis : *error per velis.*

- 5548.3. iam dies : *error per iam diu.*
5550. studtar : *error per studiar.*
- 5552.2. tantum benivolentie...quod : *i.e. tantum benivolentie...ut, construcció n.c..*
- 5553.2. humana : *error per humano; prosint : error per prosit.*
- 5554.2. valeat : *error per valet.*
- 5556.1. "Imposuit regina manum" : *citació de VIRGILI, Aeneis 7, 573: "Imponit regina manum".*
- 5564.2. vulva : *reg., poss. orig. vulna.*
- 5578.1. maculam : *error per maculavi.*
5579. del {l} : *i.e. del. Potser la duplicació de les ll vol representar la palatalització per fonètica sintàctica davant el so representat per la grafia j; jutge : reg., poss. orig. jntge.*
- 5580.1. facerentur : *error per facerent.*
5590. envegonyit : *error per envergonyit. 1. adiuto : error per audito.*
- 5609.1. percuncta : *error per percunctata.*
- 5610.1. noscitura : *error per nocitura.*
- 5619.1. deterriore[m] : *error per deteriore[m].*
5623. le : *error per lo.*
5624. correndo : *mot al·lòglot, aparentment italià, dins l'entrada catalana.*
- 5629.1. artem : *error per artum.*
5634. cosa : *error per casa.*
5635. la muller...tres vegades lo y féu : *maldestra traducció, en veu activa, d'un verb amb significació passiva, malgrat ser deponent, com ara el llatí tertium congressum passa est.*

- 5652.4. Forum Iulium : *referència a POMPEU FEST*, p. 84, 9-10: "Forum sex modis intelligitur. Primo negotiationis locus, ut forum Flaminium, forum Iulium, ab eorum nominibus qui ea fora constituenda curarunt".
5653. cosa : *error per casa*.
- 5655.1. "Postquam illi more regio busta magnifice fecerunt" : *citació de SAL·LUSTI, Bellum Iugurthinum* 11, 2: "Postquam illi more regio iusta magnifice fecerant".
- 5657.1. interfecta : *error per interiecta*.
- 5659.1. "Querebat...ambulet" : *citació d'AULUS GEL·LI, Noctes Atticae* 13, 25, 2: "Quaerebat Favorinus, cum in area fori ambulet".
- 5669.2. "Exequata sunt creperi certamina belli" : *citació de LUCRECI, De Rerum Natura* 5, 1296: "exaequataque sunt creperi certamina belli".
- 5670.1. "Interim...iuvat" : *citació de LUCI AFRANI, Togatae, vers 183 (cf. l'edició de DIEHL, 51)*.
5671. cosa : *error per casa*.
- 5672.1. "Eademque ratio...optima est" : *citació de CICERÓ, De Officiis* 1, 130: "eadem ratio est habenda vestitus, in quo, sicut in plerisque rebus, mediocritas optima est"; "Sed tamen hec omnia mediocriter" : *citació de TERENCEI, Andria* 131: "praeter cetera studebat et tamen omnia haec mediocriter".
5676. salo : *error per sala*.
5685. egrreditur {i} dies : *error per egreditur dies*.
5687. vers : *error, probablement per veés*.
- 5693.1. Iitano : *prob. error per Tithono, fill de Laomedont i espòs de l'Aurora*.

5695. quasi dicat : *expressió al·lòglota llatina dins l'entrada catalana.*
 1. congraturum : *poss. error per congratulaturum (esse).*
Frase llatina incompleta.
- 5696.1. lanzeam : *error per lanceam.*
- 5698.1. ebecior : *error per hebetior.*
- 5701.1. nive omnium candidiorem : *prob. error per nive candidiorem.*
- 5703.1. amissi : *error per commissi.*
5704. staliv : *error per stalvi.*
5705. li : *error per la.*
- 5707.1. hostium : *error per ostium.*
- 5709.1. facturum : *error per facturam.*
5710. auricoria : *error per auritoria.*
5714. la : *error per ja.* 1. vectigaliam : *prob. error per vectigalia in.*
- 5718.1. actum : *error per arcum;* latum Transmienum : *error per lacum*
 Trasimenum o Trasumenus.
- 5720.1. prencipium : *error per principium.*
- 5721.2. fcultatis : *error tipogràfic per facultatis.*
- 5722.2. "Grates persolvere dignas non opis est nostre" : *citació de*
 VIRGILI, *Aeneis* 1, 600.
- 5723.1. scrtbit : *error tipogràfic per scribit;* Vulpianus : *error per*
 Ulpianus; predia [...] non solum ea que sunt in opidis, sed
 etiam stabula et alia meritoria in villis et in vicis : *al·lusió*
d'ULPIÀ no identificada. Text copiat de N. PEROTTI,
Rudimenta [o7r°-v°]: "Praedia scribit Ulpianus dici non solum
ea que sunt in oppidis sed aetiam stabula: aut alia meritoria in
villis et in vicis. Agri continent fundos: non continentur a
fundis: suntque simul cum illis: unde multi Senatores in agris
vixerunt. Differt autem ager ab arvo: quod arvum est in quo

aliquid seritur. Salustius: Quia numidae pabulo pecoris magis quam arvo student. Fundus ut dixi minus est quam ager. Nam prata. vineae orti. oliveta salicta. arbusta pomaria. pasqua. nemora. loca aucupatoria. venatoria. piscatoria. sunt partes agri et singula singuli fundi sunt. In urbe autem sive oppido: sive vico: sive castello: tantummodo praedium est: quicquid his quae diximus simile est: Eandem aetiam in agro. predia sunt. unde dicere possumus: quod fundus est possessio rustica: praedium et rustica urbana". *D'altra banda, el text de Perotti sembla inspirat, com a mínim, en L. VALLA, Elegantiae VI, 41 (1526: f.107, c.1): "De praedio autem Ulpianus ita scribit. Praedia urbana omnia aedificia accipimus: non solum ea, quae sunt in oppidis: sed etiam si forte stabula, aut alia meritoria in villis, & in vicis... [...] Fundus enim species praedii est. Itaque fundus est possessio rustica: praedium, & rustica, & urbana duntaxat possessio, qualem descripsi".*

5724.1. Trinatria : *error [dues vegades] per Trinacria; que : prob. error per quia.*

5725.2. "Ante diem clauso componet vesper Olympo" : *citació de VIRGILI, Aeneis 1, 374.*

5727.1. agricultura : *error per agriculturam.*

5728.1. abitus : *error per habitus.*

5730.1. habunde : *i.e. abunde.*

5735.1. "Tum...alteri" : *citació d'ESTACI CECILI, Palliatae, vers 28 (Ephesio): "tum equidem in senecta hoc deputo miserrimum, sentire ea aetate eumpse esse odiosum alteri" (Cf. les edicions de RIBBECK³, 28s; i DIEHL, 12); "Constitutus sum senectute, onustum corpus gero vires reliquere ut etas mala est, mors mala est ergo" : citació de PLAUTE no identificada; "An...omnibus" : citació de LUCI ACCI, Tragoediae,*

Amphitryo, vers 85 (cf. l'edició de RIBBECK): "An mala aetate mavis male mulcari exemplis omnibus".

5738. veu : *reg.*, *poss. orig.* ven. 1. ur : *error per ut*.

5743. scus : *error per scup*.

5750.1. dirreptionem : *error per direptionem*.

5759. talya : *error per talaya*. 1. nunciat : *error per nuntiat*.

5760.1. terrestem : *error per terrestrem*.

5763. steven : *error per staven*.

5764.1. malis : *error per molis*. *Falta, a més, un verb que regesca o introduezca l'acusatiu aliam machinam*.

5766.. totre : *error tipogràfic per torre*. 1. mullis : *error per molis*; minuitur : *error per muniuntur*.

5767. axí mateix a la deffensió : *traducció inexacta per axí mateix la deffensió*; sia sotsvenguda : *traducció incompleta i inexacta en passiva del deponent nostris...opitulentur*. 1. qui : *error per que*.

5769. desfera : *error per desfeta*.

5775.1. strbi : *error tipogràfic per urbi*.

5776. la qul : *error per la qual*.

5778. lo colps : *prob. error per los colps o lo colp*; dair : *error per dan*.

5780. fofcada : *error per forçada*.

5782.1. docentis : *error per decentis*. Cf. 5657.1.

5783.1. utriuque : *reg.*, *poss. orig.* utrinque.

5785. alcavata : *error per alcavota*.

5787. cascedat : *error per castedat*.

5788. frens : *reg.*, *poss. orig.* freus.

- 5791.2. "Qui tu qui Vulcanum in cornu geris" : *citació de PLAUTE, Amphitruo* 341: "Quo ambulas tu, qui Volcanum in cornu conclusum geris?".
- 5795.9. commuttum : *error per commotum*. 14. seperatum : *error per separatum*.
- 5804.1. aaempta : *error per adempta*.
5806. açò o càrrech meu : *error per açò a càrrech meu*. 1. de negocii : *error per da negotii*.
- 5808.1. face : *error per fac*.
- 5812.1. gnato : *error per gnatho, del grec γνάθος, nom d'un paràsit en CICERÓ (Philippicae 2, 15; De Amicitia 94) i d'un personatge anàleg en TERENCEI (Eunuchus). Cf. 4592.9. gniato*.
- 5813.1. studeant : *error per student*; ornant comantur : *poss. error per ornant ut comantur, o per ornant, comant*.
- 5833.2. Grecum plane vocabulum est diciturque... , hoc est : *cal suposar que en aquest buit hi havia previst un mot com ἐπιστολή o semblant. Ja que així apareia al fragment d'on prové aquesta entrada, és a dir, N. PEROTTI, Rudimenta [m6v°]: "Epistola grecum plane vocabulum est diciturque απο του επιρρελλειν, hoc est, a mittendo: quod ad absentes mittatur: unde aetiam απο του επορελλειν, quod similiter significat mittere: dicuntur apostoli. T. Livius apostolos suos fraegit in Senatu: hoc est epistolas et nunc libelli qui a iudicibus a quibus provocatum est ad magistratus mittuntur. dicuntur apostoli cum sit instar epistolarum. Latino autem vocabulo epistolas litteras dicimus: duntaxat in numero plurali. nam in singulari numero littera significat elementum: ut .a. vel .b. significat aeciam manum scribentis. ut Cicero ad Atticum: nam Alexidis manum amabam quod tam prope accedebat ad similitudinem tuae litterae. Gran part del text de PEROTTI, i de retruc el d'ESTEVE, com és habitual, sembla clarament*

inspirat en L. VALLA, Elegantiae III, 6 (1526: f.43, c.2):
"Littera in singulari numero significat elementum ipsum: ut A,
& B: vel manum scribentis, ut ad Atticum Cicero. Nam
Alexidis manum amabam: quo tam prope accedebat ad
similitudinem tuae litterae. In plurali vero epistolam: praeter
quam apud poetas: qui pro epistola versus gratia in singulari
semper utuntur"; "Nam Alexidis...littere" : *citació de*
CICERÓ, *Epistulae ad Atticum* 7, 2, 3: "Nam Alexidis manum
amabam, quod tam prope accedebat ad similitudinem tuae
litterae".

5836.2. literis : *error per* litteris.

5837.1. face : *error per* fac.

5838. le cobertes : *error per* les cobertes.

5839.1.: "Ferule per urbem iusticium" : *citació de* LUCA, *Pharsalia* 2,
17: "constatura fides superum, ferule per urbem iustitium". 3.
"Comovi hominem" : *citació de* TERENCE *no identificada,*
potser una corrupció de Adelphe 154: "scire atque hominem
convenire".

5846. le longues : *error per* les longues.

5847. lancen : *reg., poss. orig.* laucen. 2. patiuntut : *error per* patiuntur.

5852. rebud : *i.e.* rebut; grandíssima amor teu : *concordança vacil·lant.*

5860. rebud : *i.e.* rebut.

5863.1. spitu : *error per* spiritu; alteri: *error per* lateri.

5870. alguna cosa : *frase escapçada, mancada d'un verb principal com,*
per exemple, volen. Cf. el llatí volentibus. 1. que: *error per*
qui; primiti: *error per* premiti.

5876. qual : *error per* quals. 3. s ponderabis: *error per* si ponderabis.

5877. estabes : *error per estades*. 1. litture : *error per littere*. 2. amplum mihi {mihi} gaudii : *reiteració errònia per amplum mihi gaudii*.
- 5878.3 tuarum litterarum : *error per tue littere, i.e. tuae litterae; consolationem ad amplissimam future comoditatis spem : probablement error per ad consolationem amplissimam et future comoditatis spem, o per consolationes ad amplissimam future comoditatis spem..*
- 5879.3. existimatio si perpetue : *prob. error per existimatio et perpetue; ut me tibi omnibus rebus {me} totum patefiam : reiteració errònia per ut me tibi omnibus rebus totum patefaciam*.
5883. ores : *error per pres*.
5896. e detràs : *error per de detràs; sopra : error, potser d'influència italiana, per sobre*. 1. sublatis : *prob. error per sublatae*.
5898. accpmanas : *error per accomanats*.
- 5900.1. faciunt : *poss. error per fuerunt, tenint en compte la concordança de mali amb actus*.
5901. haguessrn : *error per haguessen*.
5915. les dents...són fets buyts... : *concordança vacil·lant, o potser error de les per los*.
5917. dminuïdes : *error per disminuïdes*.
- 5921.1. eburnei : *error per eburnei*.
5923. suggrundaria : *terme al·lòglot llatí dins l'entrada catalana*.
- 5924.1. "Et mulcere dedit fluctus et tollere vento" : *citació de VIRGILI, Aeneis 1, 66; "Vel in celum vos si fieri potuerit humeris nostris tollemus" : citació de CICERÓ, Philippicae 11, 24: "Tunc vel in caelum vos, si fieri potuerit, umeris nostris tollemus"*.

- 5925.1. "Vivite lurcones, comedones, vivite ventris" : *citació de* LUCILI, *Saturae, fragmenta* 75.
- 5926.1. autem stricte : *poss. error per* adstricte; que oculos : *prob. error per* quod oculos; iq{ui}nis : *error per* ignis; "Structure calibum et fornicibus ignis hanelat" : *citació de* VIRGILI, *Aeneis* 8, 421: "stricturae Chalybum et fornacibus ignis anhelat". *Fragment citat també per* PRISCIA (cf. *Grammatici Latini* II, p.481, 17, i p.521, 6) i NONI MARCEL (*De compendiosa doctrina* 524M, ed. LINDSAY 1903:842). *Vegem per exemple el paral·lelisme entre les definicions del Liber elegantiarum* ("Structure, proprie scintille que de ferro ferventi exeunt quod autem stricte emitantur, id est, celeriter aut que oculos sui fulgore prestringant") *i les de* NONI MARCEL ("Stricturae dictae sunt quae de ferro candenti micant, cum massa malleis cuditur: unde et incus est appellata. dictae autem quod aut strictius emittantur aut quod oculos fulgore perstringant. Vergilius..."), *que* JOAN ESTEVE *sembla només parafrasejar*.
- 5938.1. sturpor : *error per* stupor.
5939. levau-la : reg., *poss. orig.* lenau-la; exhimito : *error per* eximito.
- 5963.1. sed prestigium : *error per* sed prestigio, *o bé per* sed per prestigium; talentum, sges choros militum : *error per* talentum, seges chori militum.
- 5972.1. cavunt : *error per* cavant.
- 5973.1. machinarum posteriorum...fabricatur : *poss. error per* machine posteriores fabricantur; grande : *prob. error per* grandi.
- 5974.1. loco edificiis frequentiora : *error per* loco edificiis frequentiore.
5975. benetay : *error per* beneyta.
5976. leyats : *error per* lexats.
- 5977.2. repara : *forma n.d., prob. pc. o vulg.*

- 5980.1. triremibus : *error per trirremibus.*
- 5983.1. mediocris : *error per mediocres.*
5984. nafrat los casos : *error per nafrats los cossos.* 1. vasa sunt : *error per visa sunt.*
- 5997.7. cohibentia : *prob. error per coniventia. Cf. per exemple, DONAT, Tractatus de comoedia (TERENCI, Phormio 2,3,79)[Wessner, 1905].*
- 6000.2. magnidentia : *error per magnificentia.* 5. diffinitus : *error per definitus.*
6001. in : *error, de probable influència italiana, per en.*
6006. liberalitas : *mot al-lòglot llatí dins l'entrada catalana.*
6016. del notari : *error per el de notari.*
- 6021.1. fatiem : *error per faciem.*
- 6024.1. magnificatos : *prob. error per magistratus; "Apostolos suos fregit in senatu" : citació de TIT LIVI no identificada, probablement corrupta o erròniament atribuïda.*
- 6029.1. pre : *error per per.*
6046. m'o dia : *poss. error per m'o deia, a causa d'una probable confusió amb m'odia, que és tal com apareix impresa aquesta seqüència.*
- 6058.1. anfractus : *reg., poss. orig. aufractus; plenum : reg., poss. orig. pleuum; criviis : error per triviis.* 2. anfractus : *reg., poss. orig. aufractus; dicunrr : error per dicuntur.*
6062. per atendar-se : *tot i que el DCVB reporta la forma tendar-se, aquesta, en els exemples, hi va sempre seguida de a, cosa que ens fa suposar més tost una possible lectura atendar-se. D'altra banda, la preposició per davant infinitiu és més que usual en el Liber. Cf., sense anar més lluny, 6064. per mirar.*

6069. prometas : *prob. error per prometes.*
- 6071.1. conduixi : *error per conduxi.*
- 6074.1. "Hesterno panem atrum vorent" : *citació de TERENCI, Eunuchus 939; "Solennibus ipse cenis et pridiana sepe et semissa obsonia apposuit" : citació de SÜETONI, De Vita Caesarum, Vita Tiberii 34, 1: "Sollemnibus ipse cenis pridiana saepe ac semesa obsonia apposuit dimidiatumque aprum".*
- 6083.1. carnes edere sunt prohibite : *solecisme vulg. per carnes edere prohibitum est.*
6090. sanus e salv : *prob. transposició tipogràfica, per desconeixement del català, en comptes de sans e salvu.*
- 6093.1. publicani : *reg., poss. orig. publicau.*
- 6098.1. venatione : *prob. error per veneratione.*
- 6102.1. non videbis : *construcció deficient per non solum videbis; et sententia : error, probablement tipogràfic, per ex sententia tua.*
- 6108.2. qui tibi has litteras reddidit... : *construcció incompleta, que, com ocorre en altres casos, sembla indicar que es pot o s'ha d'adoptar la terminació de les altres frases o variations.*
- 6114.1. clasicum : *error per classicum; vocant : prob. error per vocans. Passatge potser inspirat en L. VALLA, In A. Raudensem (1526: f.137, c.1): "Rau[densis:] Tuba non multo post: classica sunt cornua: que convocandi causa erant facta: & a calando classica sunt dicta. Lau[rentius:] immo proprie classicum est sonus tubae". 2. clastrum : forma n.d., poss. error per classicum, o bé per sistrum; també es pot tractar d'un encreuament dels dos.*
- 6116.1. cadavero : *error per cadavere.*

- 6137.1. *predictus* : *error per* *predictus*.
6141. juliol : *mala traducció del llatí sextilis, que correspon exactament al mes de agost.*
- 6143.1. *abest* : *error per* *abs te*.
- 6153.1. *descedens* : *error per* *decedens*.
6159. *espaciatum* : *mot al·lòglot llatí, pertanyent a l'argot escolar, dins l'entrada catalana, no doc., però poss. format a partir del verb spatior, 'passejar-se'.*
6162. *durmenge* : *prob. error tipogràfic per* *diumenge*.
6163. *le bagasses* : *error per* *les bagasses*.
6167. *arpia* : *i.e. Harpyia, nom d'un personatge mitològic, aplicat també a les persones rapaces. 1. penes {i} me* : *error per* *penes me*.
6168. *petius* : *error per* *petis*.
6170. *ballestrs* : *error per* *ballestés o ballesters*.
- 6175.1. *et es taciturnitas* : *error per* *et est taciturnitas; constituta et in* : *error per* *constituta est in*; "*Sed his quas semper intellexi in te sitas fide et taciturnitate*" : *citació de* *TERENCI, Andria 34*: "*sed eis quas semper in te intellexi sitas, fide et taciturnitate*".
6176. *morras* : *error per* *morros*.
6178. *Entrada repetida amb lleus però interessants variants en 6188..*
 2. *teneor* : *error per* *teneo*. 3. *deiunctum* : *error per* *devinctum*. *Cf. el mateix error en 6188.3..*
- 6179.2. *predixerunt {e}* : *error per* *predixerunt*. 3. *prenosticati* : *forma n.d., probablement creada a partir del derivat verbal romànic prenosticar o pronosticar*.
- 6180.2. *reliqua ad te tangunt* : *error per* *reliqua nihil ad te tangunt, o semblant*.

- 6183.1. quem a pueritia...auxi : *error per* quem non solum a pueritia suscepimus sed etiam auxi. 2. initia : *error per* initam; hortantur : *error per* hortatur.
- 6184.1. voluptam : *error per* voluptatem. 4. profectio : *error per* profecto.
- 6185.1. fuero...suscepi : *incoherència en la consecutio temporum, prob. error per* fuero...suscipiam, o, *potser millor, per* fui...suscepi. 2. exagerando : *poss. error per* exornando. Sembla faltar-hi el verb principal
6188. *Repetició gairebé exacta de 6178., tant pel que fa a l'entrada catalana com a les llatines.* 3. deiunctum : *error per* devinctum. *Es repeteix, evidentment, el mateix error de 6178.3..*
6189. gradables : *prob. error per* agradables.
- 6190.5. sint tibi mihi : *prob. error per* sint mihi.
- 6193.2. consiio : *error tipogràfic per* consilio.
- 6194.4. extimationem : *error per* existimationem.
6198. envegrosos : *error tipogràfic per* envegriosos.
- 6211.3. acquirunt : *prob. error per* requirunt.
6216. ports : *prob. error, com bé sembla endevinar o sospitar la mà correctora de V, per* portés o porters. Cf. 8817. i 11198..
6218. consocat : *error tipogràfic per* convocat. 1. ulebe : *error tipogràfic per* plebe. *En realitat, es tracta d'un caiguda en cadena de caràcters, des del longu[s] de 6217.1., amb l'espai buit deixat per la s de consocat, la qual hi ocupa el lloc corresponent a la u de ulebe, que alhora ha desplaçat la p a 6219., com veurem.*
6219. los meus {p} engàs : *error tipogràfic per* los meus mengàs. *Continuació del desori tipogràfic anterior.*

- 6223.1. ortati : *error per hortati.*
- 6225.1. egrotus : *error tipogràfic de col·locació de l'entrada, que correspon a 6224.*
6236. surer : *i.e. usurer.*
- 6239.1. proprio : *prob. error per propria.*
- 6241.1. terram : *error per terra.*
6248. sobreviu : *reg., poss. orig. sobrevin.*
6252. gragué : *error tipogràfic per giagué, i.e. jagué.*
- 6255.1. lipprentes : *error tipogràfic per lippientes.*
6261. mercadós : *i.e. mercaders, potser per influència italiana.*
6268. parler : *error per plaer.*
6281. lo cònsols : *prob. error per los cònsols. 1. Iaanuensium : error per Ianuensium.*
- 6293.1. "Pesulum foribus obdo" : *citació de TERENCEI, Eunuchus 603: "Pessulum ostio obdo".*
- 6296.1. trotaretur : *error per hortaretur.*
6297. desarreça {n} : *prob. error per desarreça.*
- 6299.1. aserturum : *error per afferturum, o potser per asserculum, 'pal, vara, verga'.*
- 6308.1. pocus : *error per procus; corvialis : forma n.d., poss. error per cordialis, forma no doc., o, potser, per cornualis.*
6314. dinas-re : *transposició tipogràfica errònia per dinar-se.*
6318. frmosissimas : *error per formosissimas.*
- 6337.1. non solum arborum {sunt}, verum : *reiteració errònia de sunt, per non solum arborum, verum.*
6353. ignorau : *reg., poss. orig. ignoran.*

6358. Mazo della de la Roca : *prob. error per Mazo della Roca, expressió al·lòglota en italià, prob. geogràfica, dins l'entrada catalana*. 1. Messarius : *poss. error per Vesaevius, és a dir, de Vesaevum, i.e., Vesuvium. Cf. VIRGILI, Georgicorum 2, 224. Vegeu el mateix topònim italià referit a aquest nom llatí en 3503.1..*

6366.1. epar : *error per hepar*.

6371.1. "Denique, exinanitis castris, Romani qui clausa se loco potuerant expedire" : *citació de SISENNA, fragment 66: "denique exinanitis castris Romani, qui clauso se loco potuerant expedire" (ap. NONI MARCEL 361M).*

6376.1. urbis primas {s}, ut : *error per urbis primas, ut*.

6380.1. servili : *error per servilis. Text sens dubte basat en N. PEROTTI, Rudimenta [n6rº]: "Quae est lingua vernacula: est lingua vulgaris et illiterata quam imperiti maternam vocant. et dicitur vernacula: quasi peculiaris patriae nostrae et in patria nostra nata. Nam vernaculus. la. lum. significat quod est domi nostrae: et in patria nostra natum. Et dicitur a vena: qui est servus domi nostrae natus: hoc est ex nostra ancilla". Fragment alhora clarament inspirat en L. VALLA, Elegantiae I, 5 (1526: f.3, c.3): "Vernaculus, la, lum: quod est domi nostrae, vel in nostra patria natum: ut lingua vernacula: quod vulgo dicunt lingua materna: dictum a verna: qui est servus domi nostrae natus id est ex nostra ancilla".*

6382.3. radax : *error per radix*.

6396.1. sup{er}ra : *error per supra*.

6398. soterat{n}t : *error per soterrat*.

6416.1. *Redacció bastant maldestra, potser reelaborada, directament o indirectament a través de PEROTTI, a partir de L. VALLA, Elegantiae VI, 32 (1526: f.104, c.1-2): "Decuriones*

appellantur: qui denis equitibus praesunt. Est igitur dictus decurio a decem: ut centurio a centum. Nam (ut ait Pedianus) decuriae sunt nobiliorum: centuriae inferiorum. [...] dum illud admonuerimus: Romanum decurionem, qui praeest decem equitibus Romanis: longe praestare ceteris decurionibus: quibus ipse etiam eques Romanus praestat".

6419.1. roris marinus : *error per* ros marinus, o bé roris marini.

6423.1. quod nunquam : *error per* quas nunquam.

6429.1. "Aliorum tamen acti equi non modo in voragines lacunasque, sed etiam in amnem precipitaverunt curricula" : *citació de* QUINT CURCI (CURTIUS), *Historia Alexandri Magni* 8, 14, 8-9: "Aliorum turbati equi non in voragines modo lacunasque, sed etiam in amnem praecipitavere curricula".

6430.1. corona religiosorum : *error per* corona religiosorum; homines quemadmodum nomen : *error per* homines nomen. *Text que segueix literalment els Rudimenta de* N. PEROTTI [o8v°]: "Quia mentio facta est de conventu Sciendum est non absurde vocari a nostris conventus religiosorum: ut puta conventus minorum: conventus heremitarum. Verum id vocabulum non domum sive habitaculum significat: ut vulgus sentit: sed ipsam conventionem et congregationem religiosorum: hoc est ipsos religiosos. ut ego habui orationem in conventu religiosorum hominum: id est in congregatione et quasi corona religiosorum quod significatum habet ecclesia apud Graecos Sed ignari homines quemadmodum nomen conventus transtulerunt ad habitacula religiosorum virorum:". *Els Rudimenta, per la seua banda, segueixen les observacions de* L. VALLA, *Elegantiae* IV, 2 (1526: f.60, c.1): "Conventus non est conventio: sed homines, qui in unum locum convenerunt".

6432.4. festificare accipimus quod : *error per* festificare accipimus pro .

Cf. la repetició de la mateixa expressió en 6434.2..

6436.1. habitet : *error per* habitat; aut : *error per* sed, o *per* et.

6437.1. *Redacció que segueix bastant fidelment els Rudimenta de N.*

PEROTTI [h2r^o]: "Titubare est eius qui non potest insistere pedibus: ut faciunt hebrii atque egroti: transferturque ad animum ut ille titubat: id est modo ait nodo negat: et nescit quid loquatur. Mutare est alicuius magne molis ruinam minantis: Et transfertur ad animum. Labare est repente ruere: ut labat turris: et ad animum quoque transfertur: ut labascit ille uno verbo tam cito. Et differt a labor laberis. Nam labi est leviter et. sensum deorsum ire: Item ab elabor elaberis: quod est periculum fugio: ut hic est elapsus: id est periculum aufugit: instar anguille: quae elabens manibus fugit". *Aquest fragment està inspirat segurament en L. VALLA, Elegantiae V, 84 (1526: f.92, c.2): "Nutare est proprie alicuius malae solidatae molis ruina minantis, de animo quoque titubante, & nesciente quo potissimum se conferat nutare dicitur". 2. I segueix, així mateix, en op. cit. V, 59 (1526: f.88, c.4-f.89, c.1): "Labo, & labor, ita differunt: quod labare est ruere, & repente cadere: [...] Elabi quoque periculum fugere dicitur: eo modo, quo anguis lubricus, murenave, aut anguilla manu prehensa lapsu fugit id est manu elabitur: ita qui e medio periculo evasit: elapsus dicitur. [...] Labascit victus uno verbo: quam cito?"*

6439.1. *Text idèntic al de N. PEROTTI, Rudimenta [r2r^o]. Ambdós són alhora molt pròxims al de L. VALLA, Elegantiae II, 33 (1526: f.33, c.1-2): "De die autem, qui praecessit hesternum: dicimus nudius tertius: & de superiore adhuc nudius quartus: scilicet nunc de tertio, vel quarto".*

6440.1. *Text possiblement pres dels Rudimenta grammatices de N. PEROTTI [16r^o-v^o]: "Penus est inquit quod estulentum: aut*

potulentum est familiae quae opus non facit causa paratum et penitus reconditum: Unde a penitus penus dicitur. [...] Penu igitur ea omnia continentur: quae ad victum pertinent: sed privatum si modo domi reposita sunt. Nam locus ubi ista reponuntur Varrone teste: penarium dicitur quae vero ad victum publicum spectent: commeatus vocantur. Sed fere nichil aliud continent quam annonam. Non enim est annona tantum frumentaria: sed carniū salitarum: et aliarum huiusmodi rerum. Cicero de divinatione: putaret annonam in macello cariorem fore". *La inspiració pot provenir, com habitualment, de L. VALLA, Elegantiae VI, 56 (1526: f.111, c.2): "Ac neque de penu iuris consultis assentior: multa, quae ad victum pertinent, penu cedere volentibus. Potior apud me brevis illa Ciceronis definitio erit in libro De Natura Deorum. Est enim omne, quo vescimur homines, penus"; Penus...homines : referència d'ESTEVE, en concret a CICERÓ, De Natura Deorum 2, 68: "Nec longe absunt ab hac vi di Penates sive a penu ducto nomine (est enim omne quo vescuntur homines penus) sive ab eo quod penitus insident".*

2. i 3. *Text probablement adaptat de NICCOLÒ PEROTTI, Rudimenta grammatices (1477:[16r°-v°]): "Penus est inquit quod estulentum: aut potulentum est familiae quae opus non facit causa paratum et penitus reconditum: Unde a penitus penus dicitur. [...] Penu igitur ea omnia continentur: quae ad victum pertinent: sed privatum si modo domi reposita sunt. Nam locus ubi ista reponuntur Varrone teste: penarium dicitur quae vero ad victum publicum spectent: commeatus vocantur. Sed fere nichil aliud continent quam annonam. Non enim est annona tantum frumentaria: sed carniū salitarum: et aliarum huiusmodi rerum. Cicero de divinatione: putaret annonam in macello cariorem fore".* *També es pot relacionar amb L. VALLA, Elegantiae IV, 35 (1526: f.65, c.1): "Penu ea omnia contineri dicuntur, quae ad victum pertinent: sed privatum: si*

modo domi recondita sunt, ac reposita. Nam locus, ubi ista reponuntur: Varrone teste penarium appellamus. Quae vero ad victum publicum spectant: sicut alio loco dixi: commeatus vocantur". *S'hi relaciona encara el text de les Elegantiae* (IV, 35) [f.65, c.1]: "Penu ea omnia contineri dicuntur, quae ad victum pertinent: sed privatum: si modo domi recondita sunt, ac reposita. Nam locus, ubi ista reponuntur: Varrone teste penarium appellamus. Quae vero ad victum publicum spectant: sicut alio loco dixi: commeatus vocantur". 3. Penarium [...] que ad victum spectant : *referència, com confirmen* PEROTTI i VALLA, *de VARRÓ, De lingua Latina* 5, 162, 3: "Penariam ubi penus", *i potser també De lingua Latina* 5, 147, 2: "haec omnia posteaquam contracta in unum locum quae ad victum pertinebant et aedificatus locus".

6441.2. et {s} prima : *error tipogràfic per et prima. Text que segueix molt literalment* L. VALLA, *Elegantiae* IV, 80 (1526: f.71, c.4): "Differt tamen prima luce a prima die. Nam ibi intelligitur prima pars diei, & quasi diluculo: hic autem prima dies. Ita primis tenebris, & prima nocte. ibi de prima parte noctis loquimur: hic de nocte ipsa. Ideoque ante lucem dicimus melius, quam ante diem: si diluculum significamus. namque ante diem pro ante tempus dici solet".

6443.1. "Tenero ac molli passu suspendimus gradum nec ambulamus sed incedimus" : *citació de* SÈNECA EL JOVE, *Naturales Quaestiones* 7, 31, 2: "tenero et molli ingressu suspendimus gradum, -non ambulamus sed incedimus, - exornamus anulis digitos".

6445.1. *Text que segueix molt literalment* N. PEROTTI, *Rudimenta* [r1r°], *ahora probablemente extret de* L. VALLA, *Elegantiae* II, 33 (1526: f.33, c.1): "Est enim pridie quasi heri: non tamen praesentis diei: & postridie cras: non praesentis diei: sed cuiusdam alterius, aut praeteriti, aut futuri: praeteriti sic".

- 6446.1. *Text pràcticament molt semblant al dels Rudimenta, de N. PEROTTI [r1vº-r2rº], i alhora als de L. VALLA, Elegantiae II, 33 (1526: f.33, c.2): "Ex pridie fit pridianus: ex postridie non fit prostidianus: aut in usu non est: sed pro eo abutimur crastinus".*
- 6447.1. *retulit : error per rettulit; qui ubi has litteras : error per qui tibi has litteras; im modum : i.e. in modum; "Publius Cornelius...dedit" i "Amo eum...amo" : cites de CICERÓ no identificades.*
- 6451.1. *"Tum victu revocans viros" : citació de VIRGILI, Aeneis 1, 214: "tum victu revocant viris"; "Semperque erit presidium victus vestitus" : citació de TERENCEI, Heautontimorumenos 967: "ibi tuae stultitiae semper erit praesidium, Clitipho, victu' vestitus".*
- 6453.2. *"Suum defraudans genium" : citació de TERENCEI, Phormio 44: "suom defrudans genium". Cf. la mateixa citació en 2820.1..*
- 6457.1. *baiss : error per basis.*
6459. *hager : forma no doc., potser error per haver, o variant gràfica per la forma encara dialectal actualment hauer. Cf. 6499. segen.*
6467. *tracció : error, prob. tipogràfic, per traïció*
- 6473.1. *abugo : error per albugo.*
6474. *Repetició, pràcticament idèntica, de 6469..*
- 6475.1. *auctionarius : reg., poss. orig. anctionarius.*
- 6479.1. *condilus : i.e. condylus.*
6480. *lanca : i.e. lança. 1. cermariu : error per cenuarius, i.e. caenuarius.*
- 6482.1. *silicernum : error per silicernium.*
6486. *lo qui : error per los qui.*

- 6487.1. verrens : *reg., poss. orig. verreus; quod : poss. error per quem, tot i que sanguis (o sanguen) pot, en alguns autors, ser entés com a neutre; reponendo : prob. error per reponendo; "Que esitum ad fontes solos deducere vepros" : citació de JUVENAL, Saturae 14, 104: "Iudaicum ediscunt...ius...quaesitum ad fontem solos deducere verpos".*
6499. segen : *i.e. seguen.*
- 6500.1. terestre : *error per terrestre.*
- 6501.1. e nostris : *error per a nostris.*
- 6505.1. arca : *error per arcta.*
- 6506.1. ac : *error per ad.*
6507. féu : *reg., poss. orig. fen. 1. labere[n]tur... : frase inacabada.*
6512. endrecant : *i.e. endreçant; profeffons : error per professons, i.e. processons. 1. supplitationibus : error per supplicationibus; inniteris : error per innitens.*
- 6514.1. Rodo : *error per Rhodo.*
- 6515.1. omnis : *error per omnes; pompeio: error per pomerio, o pomoerio; protegitur : error per protegít, o per proteguntur.*
6516. alguns : *i.e. alguns. 1. atque : error per autem.*
6517. *Traducció dolenta d'un text llatí corrupte.*
6518. *Traducció catalana deficient d'un text llatí mal transcrit.*
- 6520.1. dolo interimere : *error per dolo interimere statuit, o semblant.*
- 6523.1. monitio : *error per munitio.*
- 6524.1. opidani : *i.e. oppidani.*
- 6528.1. premum : *error per primum.*
- 6530.1. quo pre tantam ruinam : *poss. error per quod per tantam ruinam.*

6531. un : *reg., poss. orig. un.*
6532. vimens : *reg., poss. orig. vimeus.* 1 propugnandam : *error per propugnandas; crates...contextis edificant, ex quibus : error per crates...contextis edificant, ex quibus, o bé cratibus...contextis, ex quibus; adiacet oppetere : error per adiacet et oppetere; appletur : error per appletur; consensus : prob.error per concessus.*
- 6534.1. pretermiltere : *error per premittere.*
- 6535.1. crossitudinis : *error per crassitudinis.*
- 6540.1. pugnat{ur}que : *prob. error per pugnat cum.*
6544. a sacho : *expressió al·lòglota italiana dins l'entrada catalana. Cf. 3503. i 6545..*
6545. a sacho : *expressió al·lòglota italiana dins l'entrada catalana. Cf. 3503. i 6544..*
6549. inhiret : *error per iniret; pugna : prob. error per pugnam.*
6554. què : *prob. abbreviatura errònia per qui.*
- 6562.1. turmentorum : *error per tormentorum; subnixè : prob. error per subnixis.*
- 6567.1. lameis : *error per lamnis, o laminis o lamellis.*
6574. mulleres : *poss. error per mullers.* 1. infidelibus : *error per infideles.*
- 6578.1. alterrum : *error per alterum.*
- 6580.2. in que : *error per in qui.* 3. adhibere fidem ac mihi : *prob. error per adhibere eandem fidem ac mihi; 2. i 3. no semblen coincidir amb el sentit de l'entrada catalana.* 11. imprudentiam : *error per imprudentia.*
- 6593.1. liba : *poss. error per libum, o mot vulg. creat sobre libamen o libacunculus. Cf. TERTULIÀ, De spectaculis 27.*

- 6595.2. im modum : *error per* in modum.
- 6596.1. me : *error per* ne.
- 6599.1. tegna : *prob. error per* techna. Cf. 4047.1.
- 6604.1. obstitrix : *error per* obstetrix; matia : *forma no doc., poss. error per una vulg.* matrina, *tampoc no doc..*
- 6614.1. *Entrada que cal relaciona amb* N. PEROTTI, *Rudimenta* [f7v^o]:
 "Occido quantam habet penultimam: longam: quando activum est primi ordinis et significat interficio. Nam quando penultimam brevem habet: neutrum est absolutum: et significat mori quanquam dicatur etiam de sole occidit cum a conspectu nostro terre interposicione aufertur: et occasus solis quasi mors ita enim potest dici ortus hominis et occasus sicut ortus solis et occasus". 3. via privare : *error per* vita privare.
- 6615.4. in mandat dare : *error per* in mandato dare.
- 6646.2. effere : *error per* efferre.
- 6673.2. porentum : *error per* portentum.
- 6677.1 voluntatis : *error per* voluntatis.
- 6679.1. quo ad tempus : *error per* quod ad tempus.
- 6685.1. ocii : *i.e.* otii.
- 6686.2. epilencius : *error per* epilepticus.
6690. ma : *error, probablement d'influència italiana, per* mas.
- 6701.1. me : *error per* mee. 2. ratio me : *error per* ratio non me.
6702. d'a{n}cí avant : *prob. error per* d'ací-n avant, *i.e.* d'ací en avant; essent : *reg., poss. orig.* esseut.
- 6703.7. macilenti : *error per* macilentus.
6716. ivst : *error per* vist.
- 6718.1. paulante : *i.e.* paulo ante.

- 6721.3. hec igitur rationes omnis : *error per* has igitur rationes omnes.
- 6723.2. voluit : *error per* voluerint.
- 6729.2. diverticulas : *error per* diverticuli.
- 6732.1. gravatus : *reg., poss. orig.* granatus.
- 6737.1. mens : *reg., poss. orig.* meus; crebro : *error per* crebro.
- 6743.1. stupendi : *error per* stupenti.
- 6745.1. tum interiorem : *error per* tum in interiorem; apud : *error per* caput.
- 6750.1. es : *error per* os.
6752. lagués : *error per* jagués.
- 6762.1. factionaus vestris : *error per* factionibus vestris.
- 6764.1. res habet : *error per* res sibi habet.
- 6767.2. male granata : *error per* mala granata.
- 6772.1. estium : *poss. error per* esicium, isicium o insicium, *de* insecò, 'esqueixar, fer en llesques, tallar, assecar', . Cf. APICI 2, 37; 2, 48;8, 384; 8, 402; i MACROBI 7, 8, 1. Cf. 8870.1. esitium; Sicubim : *error tipogràfic per* Siculum. Cf. 8870.1. esitium Siculum
- 6778.1. manticam : *error per* mantica. *Construccions corruptes, dificilment reconstruïbles.*
- 6779.1. architiclinus : *error per* architriclinus. *Repetició exacta de* 6847.1..
- 6780.1. terram : *error per* teram.
- 6797.1. "Distulit in seram comissa piacula mortem" : *citació de* VIRGILI, *Aeneis* 6, 569; "Duc primas pecudes et prima piacula sunt" : *citació de* VIRGILI, *Aeneis* 6, 153: "Duc nigras pecudes; ea prima piacula sunt".

- 6799.1. "Manipulus coniungit plures manus" : *citació de DONAT no identificada.*
- 6800.1. subunculum : *forma no doc.*; matalafium : *forma no doc., prob. llatinització de l'arabisme català*; thoris : *error per toris*; thoros : *error per toros*. 3. "Fulgent gemalibus altis aurea fulcra thoros" : *citació de VIRGILI, Aeneis 6, 603-604: "lucent genialibus altis aurea fulcra toris, epulaeque ante ora paratae"*. 3. "Neque...oportet" : *citació d'AULUS GEL·LI, Noctes Atticae 10, 15, 14: "Apud eius lecti fulcrum capsulam esse cum strue atque ferto oportet"*.
- 6804.1. non se ymo : *error per non sed immo.*
- 6813.12. flocti : *error per flocci.*
- 6817.1. *Text basat en L. VALLA, Elegantiae IV, 110 (1526: f.76, c.1): "Meritoriam tabernam, diversorium atque hospitium mercenarium vocamus: quo cuique introire licet danti mercedem. [...] Hinc meretrices dictae, suam & ipsae militiam exercentes, ac stipendia sua facientes. & adiectivum meritorius meritoria meritorium"*. 4. obmereri : *forma no doc.*
- 6827.5. lactus : *error per iactus.*
- 6847.1. architriclinus : *error per architriclinus. Repetició exacta de 6779.1..*
- 6849.1. uleanum : *error per olearium.*
- 6852.1. veneficium : *error per beneficium.*
- 6857.1. terrere : *error per terere.*
- 6858.4. afsit : *error per affuit.*
- 6886.1. omnia : *poss. error per annua.*
- 6888.1. vsus sum : *error per visus sum.*
- 6896.1. stirps : *error per stips.*

6902. metue-me : *error per* meteu-me.
6903. nos : *poss. error de redacció o de traducció per* me.
6917. menyspreu : *reg., poss. orig.* meuyspreu.
6918. a vida : *error per* la vida.
6929. potar : *error tipogràfic per* posar. *La s ha estat transposada al mot porsar, i.e. portar, de 6930..*
- 6936.1. exarsit in concupiscentiam carnis : *construcció pc..*
6939. porsar : *error per* portar. *La t ha estat transposada al mot potar, i.e. posar, de 6929..*
- 6931.1. pinus : *error per* pignus.
- 6939.1. et n inimicum : *error per* et in inimicum.
- 6950.1. ad re : *error per* ad te.
- 6959.1. leuchofagium : *error per* leucophagium.
6968. id est : *expressió al·lòglota llatina dins l'entrada catalana.*
- 6969.1. me[]itropium : *mot de difícil reconstrucció.*
- 6971.1. antitutum : *error per* antidotum.
- 6972.1. longios : *error per* longius.
- 6085.1. cibo : *error per* cibum.
- 6989.1. coniiictatis : *error per* coniectatis.
- 6991.1. voracitas, dicta {dicta} a crudus : *reiteració errònia per voracitas, dicta a crudus. Cf. L. Valla, Elegantiae V, 55 (1526: f.88, c.2), i també 6985.1..*
6992. que ng en : *error per* que no en.
- 6993.1. eda : *error per* edo.
- 6994.2. actusativo : *error per* accusativo; meditatus : *error per* medicatus; "Semina vidi equidem multos medicare serentes" :

citació de VIRGILI, Georgica 1, 193: "Semina vidi equidem multos medicare serentis"; "Et senibus medicantur anhelis" : citació de VIRGILI, Georgica 2, 135.

6995.1. ferro : *error per fero.*

6999. metra : *error per metre.*

7002.1. subrenigantes : *error per subremigantes.*

7006.1. intermicere : *error per intermiscere.*

7008.3. commicere : *error per commiscere.*

7014.1. sperica : *error per spherica, i.e. sphaerica; faciunt : prob. error per iaciunt; instar : reg., poss. orig. iustar.*

7016. ios reparos : *error per los reparos.*

7018.1. ignes...immittitur : *error per ignis...immittitur, o bé per ignes...immittunt; solutis lintribus : traduït al català tan sols per barques; pugnantur : prob. error per pugnatur; torqueri : error per torquent.*

7024. voluptas : *error per voluptats. 6. triticum : error per triticum; referència a ST. AGUSTÍ no localitzada. 14. loc. desp..*

7025.1. exanimaius : *error per exanimatus.*

7034.1. moliri : *error per molliri.*

7048. *Frase de l'entrada catalana idèntica a la de 7046., mentre que les entrades llatines continuen, no repeteixen, les variationes anteriors.*

7057. millacho : *mot al·lòglot italià dins la frase catalana; secundum Italos : mots al·lòglots llatins, dins la frase catalana.*

7058. comencar : *i.e. començar.*

7063.1. milvus : *reg., poss. orig. milnus.*

7069.11. concesstt : *error per concessit.*

- 7076.1. pristinus : *error per pistrinus.*
- 7078.1. exitium : *i.e. exitium.*
- 7087.1. occiosime : *error per ocissime, potser amb contaminació de ocius, o fins de otiosus.*
- 7092.1. vide : *error per vice.*
- 7098.2. probitatem et morum : *error per probitatem morum.*
- 7109.1. multo omnium hominum : *construcció d'influència grega per multo magis quam omnes homines, o bé multo magis omnibus hominibus.*
7117. discedet loqui : *poss. error per decedet loqui.*
- 7125.1. marica : *error per marisca.*
- 7126.2. a 5. *Subentrades llatines que no semblen traduir el català, sinó més aviat correspondre a una entrada catalana com més sovint, o semblant.*
- 7129.2. litor : *error per lictor.*
7148. *Frases, tant llatina com catalana, molt semblants a 7117.. 1. discedet : poss. confusió per decedet.*
7149. monstrum : *mot al·lòglot llatí dins l'entrada catalana.*
- 7166.1. dignoscis : *reg., poss. orig. diguoscis.*
- 7172.1. tue : *poss. error per sue.*
- 7179.2. Cupio dissolvi cum Christo : *referència, sense citar-la, a ST. PAU, Filipenses I, 23 : "Desiderium...dissolvi et esse cum Christo".*
- 7180.1. oberars : *error tipogràfic per oberras.*
- 7181.1. pevelim : *error tipogràfic per pervelim.*
- 7189.1. immoderare : *error per immoderate. 3. asumpserunt : error per assumpserunt.*

7190. mateyos : *error per* matexos, o mateixos. 2. quod profecto qui : *error per* qui profecto cum. 3. ceteris {i} detrahunt : *error per* ceteris detrahunt; viciis : *error per* vitiis; abhominandis : *error per* abominandis; comquinati : *error per* coinquinati. *A més a més, aquesta darrera subentrada sembla una frase inacabada.*
- 7194.2. animum : *reg., poss. orig.* auimum.
7204. amada : *prob. error per* amava. *Cf. el llatí* adamabat.
- 7206.2. homicidia : *terme que correspon a l'entrada* 7207..
- 7207.1. edes : *error per* cedes.
7218. vida : *error per* via; lles : *error per* elles. 1. pellexit {m} : *error per* pellexit.
7225. abstinens : *i.e.* abstinentis.
- 7226.1. elegantius : *error per* elegantior.
- 7232.1. dtscordia : *error per* discordia.
7236. parauices : *error per* paraules.
7238. mee desperata : *error per* me desperta.
- 7241.1. repersa : *error per* respersa.
- 7245.2. pristinus : *error per* pistrinus; "In pristinum te dedam" : *citació de Terenci, Andria* 199: "verberibu' caesum te in pistrinum, Dave, dedam usque ad necem". *Cf. la mateixa citació en* 2415.1..
- 7246.2. molinerius : *error per* molinarius.
7249. olt : *error per* molt.
- 7250.1. imenisslma : *error per* amenissima, *i.e.* amoenissima.
- 7252.1. locha : *error per* loca.
7257. estas : *error per* estats; insdustriós : *error per* industriosos.

- 7262.1. posternis : *mot fantasma creat per Esteve, a partir de pro stomide. Cf. la citació de LUCILI; "Trules postornide huic ingens de naribus pendet" : citació de LUCILI, Saturae, fragmenta 511: "Trulleus pro stomide huic ingens de naribus pendet".*
7263. monimenti : *mot al·lòglot llatí dins l'entrada catalana. 1. "Exprimendam... gratiam" : citació de CICERÓ no identificada; "Quem candida Dido esse suis dederat monumentum et pignus amoris" : citació de VIRGILI, Aeneis 5, 571: "Quem candida Dido esse sui dederat monumentum et pignus amoris".*
- 7264.1. "Miles Thraso Fedrie rivalis" : *citació de TERENCEI, Eunuchus 354: "Miles Thraso, Phaedriae rivali' ".*
- 7274.1. nasturcium : *error per nasturtium.*
- 7283.1. Palpitans vertex : *al·lusió a PLINI, Naturalis Historia 7, 4: "quando firmum cibis os! quam diu palpitans vertex, summae inter cuncta animalia imbecillitatis iudicium!".*
- 7286.1. exequebantur : *error per exequebant.*
7297. Monte Barbaro : *terme al·lòglot italià que segurament fa referència, en efecte, al mons Gaurus, muntanya de la Campània, ço és, en lo realme de Nàpols, cèlebre pels seus vins.*
- 7299.1. existimans : *error per existimas.*
7300. iear : *error per levar; iear : reg., poss. orig. ienar.*
7304. del studis : *error per dels studis.*
- 7305.1. concinari : *error per concionari.*
- 7306.2. senobita : *error per cenobita, i.e. coenobita; heremita : error per eremita.*

- 7309.1. impulsus : *reg., poss. orig. impulsns; Turchos : transposició errònia per Turchos, i.e. Turcos.*
7313. conforteu : *reg., poss. orig. conforten. 1. castrarumque : error per castrorumque; citcumdatis : error per circumdatis.*
- 7323.1. abscendo : *error per ascendo.*
- 7325.1. sursurari : *error per susurrare; ringere : error per ringi.*
7327. aujstar : *transposició errònia per ajustar.*
- 7331.2. *Subentrada llatina que no correspon a l'entrada catalana on ha estat inclosa en l'edició; tornar lo cambi : expressió al·lòglota en català dins el text llatí; readamare : error per redamare; Pirrhe : error per Pyrrhe; non sine me abs te : error per non sineo me abs te; vite : error per vice.*
- 7333.2. mucare : *error per mutare.*
- 7343.1. "Antequam...migro" : *citació de CICERÓ, De Republica 6, 9: "ante quam ex hac vita migro"; "Cum ad infernas sedes anima migravit" : Declamationes Maiores 6, 11.*
- 7344.2. innulus : *error per hinnulus.*
- 7346.1. venctus : *error per vectus.*
- 7349.3. perfectus : *error per prefectus, i.e. praefectus.*
- 7353.1. ultus : *error per ulcus.*
- 7362.3. rapus : *error per rapum.*
- 7366.3. sinbrio : *mot no doc..*
- 7373.1. cequo : *error per ceco, i.e. caeco.*
- 7374.1. tessara : *prob. error per tessera o tessala, i.e. tessella, 'cub per a les obres de mosaics'; sacho : terme al·lòglot, aparentment català, o italià, dins la subentrada llatina; ymaginibus : i.e. imaginibus.*
- 7375.2. secordia : *error per socordia.*

- 7381.3. abdito : *error per* ab dico.
- 7391.3. liberabor : *error per* liberaliot.
- 7393.1. uulla : *error per* ulla. 2. negocio : *i.e.* negotio.
- 7396.4. oportunus : *error per* opportunus.
7397. pus : reg., poss. orig. pns.
- 7398.2. *Repetició 'de la subentrada llatina 1. de la mateixa entrada catalana.*
7399. nebulo : *mot al·lòglot llatí dins l'entrada catalana.* 1. aut qui : *error per* aut quod; tenebriores : *error per* tenebriones; dicti sunt qui : *error per* dicti sunt quod.
- 7402.1. nulla : reg., poss. orig. uulla; ulcera vestra : *error per* ulceram vestram.
- 7409.1. lautum : *reg. poss. orig.* lantum.
- 7412.1. evicerare : *error per* eviscerare.
- 7415.1. habeto : *error per* hebeto.
- 7416.2. inficiatores [...] falsi criminis obiectatores : *citació de NONI MARCEL, De compendiosa doctrina (130M): "inficiatores" (cf. ed. LINDSAY 1903).*
- 7419.1. secors : *error per* socors.
7423. moltrs : *error per* moltes.
- 7426.2. onmis : *error per* omnis. 7. pre ceris : *error per* pre caeteris. 8. solum : *error per* non solum.
7431. ni : *mot al·lòglot llatí dins l'entrada catalana.*
- 7433.1. aliquo : *error per* aliquem.
- 7434.1. tusss : *error per* tussis.
- 7435.6. Tromgena : *error per* Troiugena.
- 7442.1. actinet : *error per* attinet.

- 7457.2. nequamquam : *error per* nequaquam.
- 7470.1. insolens, ut: qui : *reg., orig.* insoleus, ut qui:.
- 7484.1. faterem : *error per* facerem.
- 7489.3. fatere : *error per* facere.
- 7492.1. actinet : *error per* attinet.
- 7515.1. actinet : *error per* attinet.
- 7517.1. consuefacere : *reg. poss. orig.* cousuefacere.
7529. consentire : *error per* consentire.
7541. a{n}lguna cosa : *error per* alguna cosa.
- 7551.1. pare : *error per* parere.
- 7554.2. femini : *error per* nemini.
- 7559.1. potest hac : *error per* posthac.
- 7565.3. quo vocaretur : *construcció pc., per eum vocari, o bé vocare, o vocatu.*
- 7567.4. quicqui : *error per* quicquid.
- 7585.3. clarium : *error per* clarum.
- 7613.1. auruspice : *error per* haruspice.
- 7623.1. iscas : *error per* dicas.
- 7629.1. nequid.
- 7640.1. quam et haberi me : *poss. error per* quam esse et haberi me.
Cf. 7647.1.
- 7642.1. paciariis : *i.e.* patiaris.
- 7644.1. mediorem : *error per* mediocrem.
- 7649.1. conatur : *reg., poss. orig.* covatur.
- 7649.1. benivolentie que nobis absentis : *error per* benivolentie nobis
absentis; presentis : *error per* presens.

- 7650.2. significat non, nunquam tamen : *error per* significat non, nonnunquam tamen; "Nemo fuit minus ineptus" : *citació de* TERENCI, *Adelphoe* 63: "Nimium ineptus es".
- 7653.1. anniti : *error per* inniti; ne : *error per* ut.
- 7657.1. hi : *poss. error per* hic.
- 7658.1. habundabam : *i.e.* abundabam.
- 7664.1. deferunt : *error per* deserunt. 2. numis : *i.e.* nummis. 4. mchi : *error per* mihi.
- 7683.1. nihil est : *error per* nihil es.
- 7691.1. admittendum : *error per* amittendum.
- 7692.7. "Subiit cari genitoris ymago" : *citació de* VIRGILI, *Aeneis* 2, 560: "Subiit cari genitoris imago".
- 7709.1. edes : *error per* ede, o bé ex ede.
- 7719.1. admittimus : *error per* amittimus.
- 7735.1. nthil : *error per* nihil.
- 7738.4. meis : *error per* tuis; officiossimis : *error per* officiossimis.
7739. virrut : *error tipogràfic per* virtut. 3. maiorem nominis : *error per* maiorem qua nominis.
- 7741.5. loc. desp..
7750. dir a nengú : *error per* dir nengú, o bé dir-ho nengú. Cf. *l'equivalent llatí*.
- 7755.1. nnn : *error per* non.
- 7768.4. tiai : *error per* tibi.
- 7774.2. nunciorum : *i.e.* nuntiorum.
- 7776.1. voluntas : *error per* voluntate.
7781. nesaltres : *error per* nosaltres.

7783.1. sed etiam Ciceronis : *error per* sed etiam reliquis/aliis Ciceronis.

7784.3. substulisse : *i.e.* sustulisse.

7785.2. *Sembla faltar un verb com desiderem, o semblant.* 4. mudo : *error per* modo.

7787.1. si : *error per* et.

7813.1. satisfacisset se : *error per* satisfacissem me.

7841. p{er}ensant-s'o : *error per* pensant-s'o.

7845.1. tecum non exercebo : *error per* tecum exercebo.

7847. anassen : *error per* anàsem, o bé: 1. progredemur : *error per* progredemur.

7848. fó : *error per.* só.

7853.1. veriatem : *error per* veritatem.

7863. ayí : *error per* axí.

7869.1. daabture : *error per* dabatur.

7891.1. saciari : *i.e.* satiari.

7901. gemehs : *error tipogràfic per* gemechs.

7907. nengna : *error per* nenguna.

7912. neminem : *solecisme per* nemini.

7915.1. mendacio : *reg., poss. orig.* meudacio.

7916.1. concupicerim : *error per* concupiscerem.

7922. qual : *i.e.* cal.

7925.1. "Omnia habeo, neque quicquam habeo nihil turrem, nihil deficit" : *citació de* TERENCI, *Eunuchus* 243: "Omnia habeo neque quicquam habeo; nil quom est, nil defit tamen".

- 7926.1. deterior [...] minus bonum significat : *referència de SERVI, In Vergilii Georgicon Libros 4, 89: "deterior qui visus modo quare 'deterior', si ille servatur, qui malus est? Solvitur: 'deterior' minus bonus, ut et "tristior et lacrimis oculos suffusa nitentes"*.
- 7928.1. no ha a fer res ab tu : *seqüència al·lòglota catalana dins l'entrada llatina*; no té a fer res ab Tuli : *seqüència al·lòglota catalana dins l'entrada llatina*.
- 7941.1. dissimi : *error per dissimili*.
7947. gen : *error per gent*.
7960. co : *i.e. ço*. 1. nunciis : *i.e. nuntiis*.
- 7972.1. sunt : *error per sinit*; mulcida : *error per mucida*; frustra : *error per frusta*.
- 7973.1. sultius : *error per stultius*.
7981. s'i conclòs : *error per s'i ha conclòs*.
- 7983.1. inconsideranti : *error per inconsiderantes, o inconsiderati, o bé inconsiderate*.
- 7984.10. *loc. desp.*
- 7988.10. mortem, meus pacata vitam : *error per mortem, minus pacatam vitam*.
- 7989.9. nuncias : *error per nuntios*.
7991. casa : *error per cosa*.
8007. nunqua : *traducció catalana contrària al significat del llati semper*.
- 8015.1. cassans : *error per quassans*.
- 8018.1. in istius {in} obitu : *error per in istius obitu*.
8035. oblidat : *prob. error per oblidar*.1. didiscere : *error per dediscere*.

- 8039.1. asecuta : *error per* assecuta.
8042. obo (-is) : *mot al·lòglot llatí dins l'entrada catalana*. 1. multos : *error per* multas; "Qui ...obire" : *citació de CICERÓ, Laelius De Amicitia* 7: "qui diligentissime semper illum diem et illud munus solitus esses obire".
- 8045.1. hostium : *error per* ostium.
- 8050.1. im pedes : *error per* in pedes.
- 8053.1. occasio est eius rei faciente comoditatem dicimus : *error per* occasio eius rei...dicimus, o bé per occasio est eius...comoditas.
- 8061.1. quod : *error per* quot.
- 8066.15. fac ut statim et factum : *error per* fac et statim ut factum. 16. honorarique : *error per* honorique. 19. scripsis : *error per* scripseris. 26. m : *error per* me. 35. gratium : *error per* gratum. 36. como : *error per* commodo. 39. existimat : *error per* existima, o per existimato. 40. et mei be rursus : *loc. desp., poss. error per* et meis vis rursus. 41. uter : *error per* utere. 48. *Repetició pràcticament idèntica de la segona part de la subentrada 45..* 49. amimadverteris : *error per* animadverteris. 53. que : *error per* quod.
8067. officium : *mot al·lòglot llatí dins l'entrada catalana*. 2. onvenit : *error per* convenit.
- 8070.15. vendita : *error per* vendica.
- 8073.1. pretermittat : *error per* pretermittit. 2. relinquit : *error per* relinquit.
8074. ultra modum : *expressió al·lòglota llatina dins l'entrada catalana*.
- 8076.9. quipiam : *error per* quidpiam, o bé quippiam. 10. tociens : *i.e.* totiens.
- 8079.6. fuerunt : *error per* ferunt.

8096. ou : *reg., poss. orig. on.*
- 8099.1. capud : *i.e. caput.*
8101. oportune : *i.e. opportune, mot al·lòglot llatí dins l'entrada catalana.*
- 8112.1. faleratis : *i.e. phaleratis. Inspirat potser en TERENCEI, Phormio 500: "Phalerata dicta".*
- 8119.1. stultis, tardis ingenio : *error per stultus, tardus ingenio.*
- 8120.1. orti : *error per horti.*
- 8124.1. monitum : *error per munitum.*
- 8125.2. sanctitum : *error per sancitum.*
- 8133.1. "Cistellam mihi affers cum crepundiis" : *citació de PLAUTE, Fragmenta 88, 1: "cistellam mihi offers cum crepundiis". Cf. la mateixa citació en 1611.2..*
- 8139.1. falera : *error per phalera; faleratis : error per phaleratis. Termes ja apareguts; cf. 8112.1.*
- 8142.1. irascantur : *reg., poss. orig. irascantnr.*
- 8145.2. mobile : *error per monile.*
- 8146.1. deffendi : *i.e. defendi.*
- 8147.1. qui : *error per quod.*
- 8150.1. cuiusmodo generi : *prob. error per cuiusvis generis.*
- 8153.2. patronium : *error per patrocinium. 3. loc. desp..*
- 8154.1. o schiavo masti : *frase al·lòglota italiana dins la subentrada llatina; masti : poss. error per mastio, o maschio.*
- 8155.1. si {me} nunc se : *error per si nunc se.*
- 8157.1. eodum : *error per ehodum, o eho dum. Probablement, ap. TERENCEI, Eunuchus 360: "Perii, numquamne etiam me illam vidisse! Eho dum, dic mihi: Estne, ut fertur, forma?".*

- 8162.1. *simultus* : *error per simultas*.
- 8170.3. *mdleste* : *error per moleste*.
- 8181.1. *logi* : *en aquest sentit, prob. ap. TERENCEI, Phormio 493, o bé PLAUTE, Persa 394*.
- 8182.1. *cimbolum* : *error per symbolum. Prob. ap. VULGATA, Proverbia Salomonis 23, 21*.
- 8185.2. *calatus (-ti)* : *error per calathus (-thi)*.
- 8187.5. *cnventio* : *error per conventio*.
8188. *parcilitats* : *error per parcialitats*.
- 8190.2. *obtractat* : *error per obtrectat*.
- 8196.1. *novitricus* : *forma no doc.*. 2. *vitricius* : *error per vitricus*. 3. *patrinus* : *forma no doc., poss. vulg.*.
- 8199.1. *falerata* : *error per phalerata*.
- 8202.1. "Post villarum maceries ac parieti suas quinque cohortes in subsidiis reliquit Nomus" : *citació de SISENNA, fragment 24: "Post villarum macerias ac parietinas quinque cohortis in insidiis reliquit" (ap. NONI MARCEL 161M)*.
- 8203.1. *formacum* : *error per formaceum. Cf. PLINI, Naturalis Historia 35, 168: "formacei parietes"*.
- 8217.1. *palange* : *error per phalange, i.e. phalangae. La forma palangae potser ha estat presa de NONIUS MARCELLUS (163M, 28) (ex VARRÓ)*.
- 8220.1. *quoddam* : *error per quodam*.
8230. *parent* : *poss. error per parents*.
- 8241.1. *ut* : *error per vel*.
8246. *palmota toga* : *error per palmata toga. Mots al·lòglots llatins dins la part catalana*. 1. "Alia in tunica Iovis triumphantes" : *citació de JUVENAL, Saturae 10, 38: "circi in tunica Iovis et*

pictae Sarrana ferentem"; derubuta : *loc. desp., poss. error per* de rubeto, de rubore, o bé de rubrica; "Cum palmata veste" : *citació de* VALERI MÀXIM, 9, 1, 5: "Metellus Pius...cum palmata veste convivia celebrabat".

8250.2. "Vixisti...tenax" : *citació de* LUCI AFRANI, *Togatae*, vers 252.

8257.1. setacium : *error per* setaceum, i.e. saetaceum.

8259. p[l]aaya : *error per* palaya, i.e. palaia.

8260.1. palomita : *error per* pelamys, pelamydis.

8261.2. satago : *error per* sartago.

8266.1. es : *poss. error per* est; splenditissimo : *error per* splendidissimo.

8267.1. pediscam : *error per* pedisequam; atractare : *i.e.* attractare.

8269.1. indelibilem : *error per* indelebilem.

8272.1. "O Melibee, deus nobis hec ocia fecit, nanque erit illa mihi semper deos, illius aram, sepe tener nostris ab ovilibus imbuet agnus. Ille meas erare boves, ut cernis, et ipsum ludere que vellem calamo permisit agresti" : *citació de* VIRGILI, *Ecloga* 1, 6-10: "O Meliboee, deus nobis haec otia fecit. namque erit ille mihi semper deus, illius aram saepe tener nostris ab ovilibus imbuet agnus. ille meas errare boves, ut cernis, et ipsum ludere quae vellem calamo permisit agresti"; "Utinam fata mihi prestarent, ut residuum laborantis animo in tuo corpore poneremus amplexu" : *citació de* QUINTILIA, *Declamationes Miores* 5, 20: "utinam hoc saltem misero fata praestarent, ut residuum laborantis animae in tuo poneremus amplexu"; quoddam : *error per* quodam; plurali : *error per* pluralis; voluit : *error per* valuit.

8273.2. neutrum est : *cal entendre* [parturire] neutrum est. *Fragment copiat de* N. PEROTTI, *Rudimenta* [f7v°], *ahora inspirat prob. en* L. VALLA, *Elegantiae* I, 26 (1526: f.14, c.3):

"Commodius autem desiderativa, atque optativa [*sic, per optativa*] vocarentur ea, quae nominantur meditativa in -rio: parturio, esurio. Cicero. Utinam aliquando dolor populi Romani pariat, quod iam diu parturit".

8279. parlament : *error tipogràfic per partiment, partidament o parcialment.*

8281. parlat : *error, prob. tipogràfic, per parlar.*

8282.1. Paníscola : *terme geogràfic al·lòglot, en català, dins la subentrada llatina. Es tracta prob. d'una mala interpretació d'un conegut fragment de POMPONI MELA en la seua De Chorographia (2, 92), on generalment hom considera que fa referència, més aviat, al cap de la Nau o de Sant Martí: "Tulcis eam modicus amnis, super ingens Hiberus Dertosam adtingit. Inde se in terras pelagus insinuat, et primum magno impetu admissum mox in duos sinus promuntorio quod Ferrariam vocant finditur. prior Sucronensis dicitur maiorque ac magno satis ore pelagus accipiens, et quo penetratur angustior".*

8291.4. forte fortuna : *cf. TERENCEI, Eunuchus 568: "forte fortuna domi erat quidam eunuchus".*

8305. interrogative : *terme gramatical al·lòglot llatí dins l'entrada catalana.*

8306.1. si scias : *error per sis sciens.*

8307.4. pussillanimus : *error per pusillanimus.* 8. protrahitur : *error per protrahit.*

8321.9. facinus : *reg., poss. orig. facius.*

8323.1. liniis : *poss. error per lineis, o, millor, per rimis.*

8325.1. actinere : *error per attinere.*

8332.1. are pro qua : *error per arre pro quibus, o bé, arra pro qua.*

8335. com són jóvens no u conexen : *prob. error tipogràfic, o falta de rigor en la traducció, per com sou jóvens no u conexeu. Cf. el llatí videtis.*
- 8337.1. conterrimus : *error per conterimus.*
- 8344.1. habet accusatium : *error per habet accusativum; significat rem : error per significantem rem.*
- 8350.1. bacta (-te) : *error per bacca (-ce).*
- 8351.2. pestilentiam {i} que : *error per pestilentia que.*
8383. superbsosos : *error per superbiosos.*
- 8391.1. saadere : *error per suadere.*
- 8411.1. facinare : *error per fascinare.*
- 8420.1. estragi : *error per stragi; sorriperem : error per surriperem.*
- 8432.1 peremniter : *error per perenniter.*
8433. és mester que...scriure : *construcció dolenta per és mester que...m'escrigues, o semblant.*
8433. és mester que de una cosa...escriure : *error per és mester de una cosa...escriure, o bé per és mester que de una cosa...escrigues. 1. eadem re : poss. confusió per ea de re, o millor per eadem de re, que serien construccions més habituals.*
- 8440.1. quia sum : *prob. error per quia nescius sum, o semblant.*
- 8447.1. "Quare...poetas" : *citació de CICERÓ, Pro Archia 8, 18: "Quare suo iure noster ille Ennius sanctos appellat poetas". Cf. la mateixa citació en 5361.3..*
- 8451.1. faustrix : *error per fautrix.*
- 8457.1. sardonices : *error per sardonyces. 2. suetiva : mot no doc., poss. corrupció o error tipogràfic per una forma vulg.*

- smerida, o smirida, i.e. smyris, smyridis, 'esmeril', ja en ST. ISIDOR, 16, 4, 27. 3. matistima : *error per* amethystina.
- 8463.2. eorsan : *error per* forsan.
- 8468.3. fecis : *error per* feceris.
- 8471.1. recipienda : *error tipogràfic per* recipienda.
- 8472.1. reverturum : *error per* reversurum. 2. iudicio : *error per* iudico.
- 8473.3. struserim : *error per* struxerim.
- 8476.2. teneor : *error per* teneo.
- 8477.2. quobiam : *error tipogràfic per* quoniam.
- 8478.2. placuisse : *error tipogràfic per* placuisse. 7. prospexerim : *error per* perspexerim; adhere : *error per* adherere.
- 8479.3. omnes tu tuum : *error per* omnes tuum.
- 8486.1. virtus : *error per* veritus. Cf. *el català* no é dubtat.
- 8501.1. pillolis : *error per* pillulis.
- 8510.1. capere : *error per* caperet.
- 8519.1. allatum : *error per* ablatum.
8521. petquè : *error per* perquè.
- 8524.1. excogitata : *error per* excogitat; lucrandi : *error per* lucrandi gratia.
- 8535.1. ullus usus profuit : *poss. error per* nullus usus profuit, o bé ullus usus non profuit. Cf. *el català* res no m'ha aprofitat.
- 8540.1. "Tantisper te dici meum volo, dum quod te dignum est facis" : citació de TERENCEI, *Heautontimerumenos* 106: "Ego te meum esse dici tantisper volo dum quod te dignumst facies".
- 8549.1. subagitare : *error per* subigitare.
- 8557.2. peremniter : *error per* perenniter. Cf. 8432.1.

- 8570.1. nequid : *error per* nequit; esquiff : *mot al·lòglot català dins la subentrada llatina.*
- 8571.1. Emius : *error per* Ennius; "Ducet quadrupedem iugo invitam domi infrena iugo valida quorum tenacia infrenare minis" : *citació d'ENNI, 190-191: "ducet quadrupedum iugo invitam doma infrena et iuge valida quorum tenacia infrenari minis". Text conservat a través de NONI MARCEL (407M, 25-26) tal com més o menys apareix al Liber. Per a una reconstrucció, cf. IOHANNES VAHLEN, Enniana poiesis reliquiae. Teubner, Leipzig, 1928.*
- 8572.1. "Laudatus edepol hominem miserum medicum queritat" : *citació de PLAUTE, Amphitruo, 1034f: "Larvatu's. edepol hominem miserum! medicum quaerita".*
- 8573.1. lempedium : *forma no doc., prob. error tipogràfic sobre una derivació vulg.;* peüchs : *mot al·lòglot català dins la subentrada llatina.*
- 8575.1. prothas : *error per* protrahas.
8580. pebrda : *error per* pebrada. 1. pices : *error per* pisces.
- 8582.1. fac...ad te scribam : *error per* fac ne...ad te scribam.
- 8598.1. dimitti : *error per* dimittit; quoniam : *error per* quo.
8603. penates : *mot al·lòglot llatí dins l'entrada catalana.* 1. ethymologia : *error per* etymologia.
8620. natu filiulus : *error per* natus filiulus.
- 8623.1. diliculo : *error per* diluculo; dicessi : *error per* discessi.
- 8632.1. accusatium : *error per* accusativum. *Es tracta d'una repetició quasi exacta de 8344.1..*
- 8641.1. agrus : *error per* agros; preconis : *error per* preconne.

- 8642.1.: "Alia ex parte trutina suspendit Homerum" : *citació de* JUVENAL, *Saturae* 6, 437: "atque alia parte in trutina suspendit Homerum".
- 8643.1. olfatorium : *error per* olfactorium.
- 8646.1. halla : *mot al·lòglot, aparentment hebreu, dins la subentrada llatina.*
- 8647.1. cloquea, cloquee : *i.e.* cochlea, cochlee. 2. chonqua, chonque : *i.e.* concha, chonque.
- 8660.1. milisque : *error per* molisque; potiunde : *error per* potiunde, *i.e.* potiundae.
- 8666.1. autumere : *error per* autumare, o bé autumavere; urbe : *error per* urbem.
- 8668.1. facturam : *error per* fracturam.
8671. virilitate ferunt inimici : *poss. error per* virilitate inimici.
- 8673.2. *Text potser copiat, malament, de L. VALLA, Elegantiae V, 86 (1526: f.92 c.4): "Asciscere est remorum aliquid quasi scite vocatum capere".*
- 8688.2. lentiginosus : *reg., poss. orig.* lentigninosus, *error per* lentiginosus.
- 8689.1. "Non enim declamatore aliquo de ludo aut rabulam defero" : *citació de* CICERÓ, *Orator* 47: "non enim declamatorem aliquem de ludo aut rabulam de foro...quaerimus".
- 8691.1. hunc : *error per* nunc.
- 8695.1. "Athlantis duri celum qui vertice fulcit" : *citació de* VIRGILI, *Aeneis* 4, 247: "Atlantis duri caelum qui vertice fulcit".
- 8697.1. in qua : *error per* qui.
- 8703.1. & caetera. *Entrada relacionable amb* [p8v°]: "Nam ex animo significat quod Graeci dicunt εκ της καρδιας hoc est ex

corde. ut ex animo loquor: quanquam in animo est: et cordi est sint diversa. Nam in animo est significat in animo habeo: vel animus est mihi vel volo atque constituo. Cicero in animo mihi erat mittere ad Dolobellam. at cordi est: significat placet: et delectat Terentius si tibi hae nuptiae sunt cordi id est si tibi iocundae sunt. Et alibi: quia uterque utique est cordi id est uterque alterum amat. Ex animi vero sententia est ex voto vel ad votum. ut duxi uxorem ex animi sententia. Notandum est huiusmodi prepositiones. e et .ex. magnam habere elegantiam: si recte in oratione collocentur. Dicimus enim e re publica id est pro re publica vel ad utilitatem rei publicae. *És també una probable adaptació de L. VALLA, Elegantiae V, 22 (1526: f.81, c.4): "Cordi est: & in animo est, differunt. Namque hoc secundum notum est significare: in animo habeo: vel animus est mihi: vel volo, atque constituo. ut ad Terentiam Cicero. Nam mihi erat in animo mittere ad Dolobellam. Illud vero est delectat: & placet. [...] id est eo magis me delectat, & placet. Terentius. Si tibi hae nuptiae sunt cordi"; "Si tibi he nubie {c} sunt cordi" : citació de TERENCEI, Andria 328: "aut tibi nuptiae hae sunt cordi". Cf. les mateixes fonts i la mateixa citació en 2877.1. i 12098.1..*

8711.1. dilibuti : *error per diluviti, o diluti.*

8713.1. circumpedanea : *error per circumpadana. Cf. 10648.1..*

8715.1. olorinis penna : *error per olor is penna, o bé per olorina penna.*

8717.1. malivolentia suffusum : *expressió potser inspirada en CICERÓ, Ad Familiares 1, 9, 22: "animum nulla in caeteros malevolentia suffusum".*

8726.1. exopta...dare facultatem beneficiorum : *error per exopto...dari facultatem qua beneficiorum.*

8729.3. siphos : *error per scyphos, i.e, scyphi.*

8742.1. fortunatior neque beatior : *poss. error per què hi falta un verb com erit o semblant.*

8746.1. Campus Maritius : *error per* Campus Martius. *Tota l'entrada llatina és una transcripció de N. PEROTTI, Rudimenta [p6v°]: "Campus quid proprie significat: Campus est grande atque amplum spatium terrae: quae plana sit: unde aliquando spatiosas plateas: campos vocamus. ut Romae campus Martius dicitur. Nam locus huiusmodi angustior area vocatur. Differt autem campus ab agro. nam ager si cum nomine urbis iungatur territorium significat ut ager Viterbiensis: ager Faliscus: ager Sentinas et tunc caret plurali". El text perottià és alhora una adaptació de L. VALLA, Elegantiae IV, 55 (1526: f.69, c.1): "Campus est planicies terrae ampla, & grandis: ideoque spaciosae plateae, areaeve campi nomen acceperunt. unde Romae Campus Martius. Nam locus huiusmodi angustior vocatur area. Ager vero tum circumiectum ipsi urbi territorium: ut ager Campanus: ager Leontinus: ager Faliscus".*

8756.2. hostium : *error per* ostium. 5. civitatis : *reg., poss. orig.* cinitatis; Capennam : *error per* Capenam.

8767.1. polinis : *error per* pollen, *o en tot cas* pollinis.

8775.2. cotona : *error per* cothona, *plural de* cothonum, '*port artificial*', ja en SERVI, Aen. 1, 427. 3. hostium : *error per* ostium; hostia Gangis : *error per* ostia Gangis.

8799.1. lucellus : *error per* lucellum.

8813.1. rem publicam {i} plurimum : *error per* rem publicam publicum; advexerunt : *error per* adauxerunt.

8822. portaga : *error per* portava.

8840.1. positas : *error per* posita.

8847.1. inherat : *error per* inerat.

8852.1. sricula : *error per* situla. 2. ciconium (-ii) : *prob. error per* ciconiam; secundum Nestorium : *prob. error per* secundum Isidorum, *ja que el mot en qüestió, amb aquest sentit, no sembla estar documentat més que en* ST. ISIDOR, *Etymologiae* 20, 15, 3: "Hoc instrumentum Hispani ciconiam dicunt, propter quod imitetur eiusdem nominis avem, levantes aqua ac deponentes rostrum, dum clangit". 3. auritorium : *i.e.* hauritorium; "Auritorium non habet" : *referència, en efecte, a* l'EVANGELI DE ST. JOAN 4, 11: "Domine, neque in quo haurias habes et puteus altus est". *Potser a partir de* ST. AGUSTÍ, *In Evangelium Sancti Iohannis Tractatus* 15, 14, i 25, 10.

8856. porrentum : *error per* portentum, *mot al·lòglot llatí dins l'entrada catalana.*

8859.1. peciolum : *error per* petiolus; cerasea : *error per* cerasia;

8870.1. esitium : *prob. error per* esicium, isicium o insicium, *de* insecò, 'esqueixar, fer en llesques, tallar, assecar'. Cf. APICI 2, 37; 2, 48; 8, 384; 8, 402; i MACROBI 7, 8, 1. Cf. també 6772.1. estium Sicubim.

8872. *Entrada que cal relacionar amb* N. PEROTTI, *Rudimenta* [f7v^o]: "Ferro quot significationes habet: quinque. ferre. portare. ferre dicere. ferre: optare: ut fert animus: ferre producere. ut arbor fert bonos fructus: ferre pati".

8874.1. *Text en part inspirat en* N. PEROTTI, *Rudimenta* [h5v^o]: "Potior potiris vel poteris cum secundo. quarto. et sexto casu iunguntur. et esse potest terciæ et quartæ coniugationis. ut orior: morior: sed infinitivus facit moti secundum tertiam: et oriri et potiri secundum quartam coniugatione". *En part també inspirat en* L. VALLA, *Elegantiae* III, 37 (1526: f.50, c.3); "Optata Troxes potiuntur arena" : *citació de* VIRGILI, *Aeneis* 1, 172: "egressi optata potiuntur Troes harena"; "Ille

patria potitur comoda" : *citació de* TERENCI, *Adelphoe* 871: "ille alter sine labore patria potitur comoda".

8878.1. Panphilum : *i.e.* Pamphilum; quidem : *error per* quid; trapeseta : *error per* trapezitam. *La citació llatina de Plaute ha estat potser inspirada per l'al·lusió de* L. VALLA, *Elegantiae* IV, 44 (1526: f.67, c.2): "Sed Plautus in Curculione trapezitam, & argentarium pro eodem accipit". *Cf. aspectes semblants en* 1379.1.-4.; "Ibo ad trapeseta, viaticum ut det" : *citació de* PLAUTE, *Captivi* 449: "Sequere me, viaticum ut dem a trapezita tibi".

8882.1. "In diem tertium constituunt" : *citació de* SAL·LUSTI, *Bellum Iugurthinum* 66, 2: "dein compositis inter se rebus in diem tertium constituunt"; "Ubi nocturne iam constituebat amice" : *citació de* JUVENAL, *Saturae* 3, 12: "hic, ubi nocturnae Numa constituebat amicae".

8888.1. et molendina : *error per* et in molendina.

8895.1. infra factus : *error per* infra fractus. 2. erniosus : *error per* herniosus.

8898.3. primolum : *error per* primulum.

8905.2. exhorare : *error per* exorare. 3. "Permittamus vela ventis et oram solventibus bene precamur" : *citació de* QUINTILIA, *Institutio Oratoria lib. ep. Tryph.* 1, 3: "permittamus vela ventis et oram solventibus bene precemur". 3. *i* 4. *Text segurament relacionat amb les precisions sobre aquests verbs donades per* N. PEROTTI, *Rudimenta* [g1v^o i h7v^o] *i també amb* L. VALLA, *Elegantiae* VI, 24 (1526: f.102, c.2): "Deprecor supplicium, idem Aulus Gellius ait dictum esse: quasi detestor, vel execror, vel depello, vel abominor. Ego autem ita dici puto deprecor: ut precor, & imprecor. Praecor tibi bonum: precor tibi malum. Sic depraecor liberationem: & depraecor poenam illam ut potiar: hanc ut vitem. Ovidius

libro I De Ponto. Saepe precor mortem: mortem quoque deprecor idem: Ne mea Sarmaticum contegat ossa latus". 4. "Sepe precor mortem, mortem quoque deprecor" : *citació d'OVIDI, Epistulae ex Ponto 1, 2, 59.*

8906.4. antevretamus : *error per* anteventamus.

8908.2. nperam : *error per* operam.

8938.1. latites : *error per* latices.

8942.1. actiones : *error tipogràfic per* actores.

8946.4. tristega : *doc. en* ST. JERONI, *In Ezechielem 12, 41, 7, però amb el sentit de 'tres pisos'*. 5. cloaqua : *i.e.* cloaca. 6. locus : *error per* locus.

8947.3. prefecti {i} erarii : *error per* prefecti erarii.

8949.3. gratili : *error per* gracili. 4. gratilento : *error per* gracilento.

8951. sé : *error per* só.

8967.1. ienu : *error per* genu.

8970.1. "Accepit conditionem" : *citació de* TERENCEI, *Andria 79: "accepit condicionem"; promissioniquam : error per promissionique.*

8971. 22. im modum : *error per* in modum; privs : *error per* prives. 23. quaare : *error per* quare. 25. pergeatam : *error per* pergratam; precium : *i.e.* pretium. 26. indicem : *reg., poss. orig.* indicem. 38. quo me in eum esse : *error per* quo in eum esse. 56. migliore : *error per* maiore. 58. pecii : *error per* petii; sceleribus : *error per* celerius.

8973.1. etiam atque rogo : *error per* etiam atque etiam rogo. *Aquesta entrada és la repetició de 8971.58., amb petits canvis i la terminació del període.*

8979.1. facunda : *error per* facienda.

- 8981.1. "Dii in" : *citació de VIRGILI, Aeneis 7, 259: "Di nostra incepta secundent". 2. "Tibi...fortunent" i "Tibi...dii fortunent" : cites de CICERÓ, Epistulae ad Familiares 2, 2: "tibi patrimonium dei fortunent".*
8989. proinde, significat : *seqüència al·lòglota llatina dins la part catalana.*
8990. prostat : *mot al·lòglot llatí dins l'entrada catalana.*
8995. preoarar-se : *error per preparar-se. 2. sorsrm : error tipogràfic per sorsum o seorsum.*
- 8996.3. in officiosorum virorum : *error, prob. per in officiosis viris. Si, altrament, unim la preposició a l'adjectiu, el llatí diu el contrari que el català.*
- 8997.2. equum {ex} existimavi : *error per equum existimavi.*
- 8998.1. ortare : *error per hortare.*
- 9005.1. domuum : *error per domum.*
9006. pregva : *error tipogràfic per pregava.*
- 9016.1. prohibere : *error per prohiberet; siriceo : error per serico.*
- 9027.1. licui : *error per alicui.*
9030. prodigium : *mot al·lòglot llatí dins l'entrada catalana. 1. miracolum : error per miraculum.*
- 9032.1. diricati : *error per dicitati.*
- 9035.1. remollito : *error per remollita; tessalatim : poss. error per tessellatim.*
- 9040.1. locus {i} ubi : *error per locus ubi; ciga o presó : mots al·lòglots catalans dins la subentrada llatina; oficinna : error per oficina. 2. Ergastulus : citació de PLINI no identificada. És possible una confusió per LUCILI, que és citat per NONI MARCEL (De compendiosa doctrina 447M, cf. ed. LINDSAY*

1903: 717) *en referir-se a aquest mot sota la forma ergastylus: "Ergastylum et ergastylus, ut genere, ita intellectibus differunt. nam neutro carceris locus est; masculino custos poenalis loci. Lucilius lib. XV (30): non ergastylus unus. et alius: 'indicem adposuit, quasi ergastylum, ut nemo sententiam libere possit dicere'". A part la citació, la redacció del Liber elegantiarum podria tenir alguna cosa a veure també amb L. VALLA, In Antonium Raudensem (1526: f.75, c.2): Ergastulum autem est quasi privatus carcer: ubi servos dominus, vel vinctos, vel solutos noctu includit: quosdam etiam interdium: unde ad operas mane emittat [...]. de taberna & officina dixi in elegantiss."*

9046.1. naraturus : *error per* narraturus.

9048.1. rationibus : *prob. error per* manibus; et eo : *error per* et eum, o, millor, *per* ex eo.

9053. facam : *error per* façam. 1. reptui : *error per* receptui.

9068. prohibiu : *prob. error per* prohibir o *per* prohibesc, o semblant.

9071.1. sputam : *error per* sputum.

9073.5. suspectu : *error per* suspectus. 15. valitunine : *error per* valitudine. 17. caveas : *reg., poss. orig.* caneas.

9074.14. mtnistraret : *error tipogràfic per* ministraret.

9084.1. fortunator : *error per* fortunatior.

9091.1. ciragra : *i.e.* chiragra, o cheragra. *Cf. el fragment de MARCIAL, 1, 98, d'on ha estat extret el vers citat: "litigat et podagra Diodorus, Flacce, laborat sed nil patrono // porrigit: haec cheragra (e)st".*

9095. no scrich : *poss. error per* ho scrich.

9099.1. nunquid : *i.e.* numquid.

9102.1. indigere : *error per* indicere.

- 9105.1. partius : *error per* parcius.
- 9122.1. me : *error per* ne.
9132. *Entrada catalana sense equivalent llatí.*
- 9141.2. Theremu : *prob. error per* Tereus, *personatge mitològic transformat en puput.*
- 9144.2. podragosus : *error, prob. tipogràfic, per* podagrosus.
9148. pulpamentum : *mot al·lòglot llatí dins l'entrada catalana, error per* palpamentum.
- 9157.3. quedammodo : *error per* quoddammodo.
9160. differentia : *i.e.* differència.
9179. speranaa : *error tipogràfic per* sperança.
9187. hauer : *error tipogràfic per* hauré.
- 9190.1. officiosorem at meliorem : *error per* officiosorem ac meliorem.
2. opportunior tibi dabitur : *error per* opportunior mihi dabitur.
- 9191.2. prenosticaret : *error per* prenosticarem o prenosticarer, *d'un verb no doc., prob. vulg. praenostico o praenosticor.* 3. vaticinater : *error per* vaticinarer.
9195. aquest : *error per* aquests.
- 9204.1. veles : *error per* velles.
- 9228.1. at : *error per* ac.
- 9231.1 scelaret : *error per* celaret.
- 9233.1. id : *prob. error per* ad.
- 9238.1. tuas : *error per* tuos.
- 9246.2. aliquid : *error per* aliquod. 3. ex illis : *error per* exilis.
L'entrada llatina 1., i especialment la 3., repeteixen quasi exactament un fragment del Pròleg del Liber (línies 31.-33.),

amb el qual serà interessant de comparar-les i corregir-les:
"Suscipies igitur equo animo, ut soles, postquam referendi beneficii sublata est facultas. Exilis quidem res est, sed tua que in me est benivolentia rem parvam maiorem reddet tua existimatione, presertim cum ab homine tibi deditissimo proficiscatur".

9253. tu lloar lo meu consell : *traducció deficient en fer un calc sintàctic excessiu de l'infinitiu concertat del llatí* meum tibi probatum iri consilium.

9255.1. aliud : *error per* nihil aliud.

9256.1. ad illo : *error per* ab illo; factum non esse miror : *erro: per* factum non esse non miror.

9261.1. estih : *error per* estich.

9264.1. Stilleo : *error per* Scylleo, i.e. Scyllaeo, *de* Scylla, *esculls* homèrics, *bessons de* Charybdis, *tots dos mortals per als* navegants.

9266.1. librarum : *error per* librorum.

9270.1. actinet : *error per* attinet.

9276.2. eo : *error per* ea.

9277. qui : *prob. error per* què. Cf. *el llatí* quid.

9278.1. dictu : *error per* dicta.

9299.1. tuaret : *error per* mutuaret.

9300.1. inquit : *error per* inquit.

9321. dol : *error per* vol.

9323.1. rethe conrraheret : *error per* rete contraheret.

9327.1. quod tibi bene vertat : *potser en relació amb* PLAUTE, *Captivi* 361: "Quae res bene vortat mihi".

9329.1. inquit : *error per* inquit.

9334. lo temps {s} o dirà : *error per* lo temps o dirà.
- 9336.1. quis : *error per* quid; inquit : *error per* inquit.
9344. què·n : *reg., poss. orig.* què·u. 1. actinet : *error per* attinet.
- 9345.1. qui enim non : *poss. error per* quia non minus, o semblant; qui cum : *prob. error per* cui cum.
9347. tenint : *poss. error per* tenui.
9350. fos : *poss. error per* fosses, o bé traducció maldestra del llatí futurum denuncias.
9351. yver{e}n : *error per* yvern.
9360. què·n : *reg., poss. orig.* què·u. 1. aciinet : *error per* attinet.
- 9361.1. eane[s]cente : *error per* canescente.
- 9367.1. qum : *error per* quum. *Tema objecte de discussió en L. VALLA, In Raudensem (1526: f.127, c.3), que sembla haver-se inspirat bastant pròximament en QUINTILIA, Institutio 1, 7, 5: "Illa quoque servata est a multis differentia, ut 'ad', cum esset praepositio, 'd' litteram, cum autem est coniunctio, 't' acciperet, itemque 'cum' si tempus significaret, per 'quom', si comitem, per 'c' ac duas sequentis scriberetur". El mateix tema tracten VELIUS, De orthographia (Grammatici Latini 7, 64): "ob praepositio interdum ponitur plenas, ut est obire, oberrare"; igualment AULUS GEL·LI 4, 17, 2, i 15, 3, 3.*
- 9371.1. ttanis : *error per* tantis.
9380. donzeila : *prob. error tipogràfic per* donzella.
9386. asenriment : *error tipogràfic per* asentiment, i.e. assentiment.
9396. e[n]penyorat : *hom a suplert la [n], i no una 'm' ja que aquella lletra és parcialment visible en l'exemplar V.*
9407. qina : *error per* quina.
- 9413.1. im modum : *error per* in modum.

- 9417.1. "Si quis tamen erit ignotus" : citació de QUINTILIA, *Declamationes Maiores* 6, 2: "ne quis tamen erret ignotus".
- 9418.1. *Passatge copiat de N. PEROTTI, Rudimenta [i7v^o], que alhora segueix en gran part L. VALLA, Elegantiae I, 32 (1526: f.19, c.1): "Falsus: qui fallit: ut Terentius. Censen me aliqua[m] causam fictam falsam ineptam saltem potuisse proloqui? Aliquando & passive: ut idem. Carine falsus es: id est deceptus"; "Censen me aliquam causam fictam, falsam, ineptam saltem potuisse loqui?" : citació de TERENCEI, *Andria* 257: "Censen me verbum potuisse ullum proloqui? aut ullam causam, ineptam saltem falsam iniquam? obtumui"; "Carine, falsus es" : citació de TERENCEI, *Andria* 647: "Falsu's" [*dirigit a Charinus*].*
- 9423.1. primiparus : *error per* pinniparus.
- 9424.3. mihi congelare : *poss. error per* me congelare. *L'origen de l'expressió potser cal cercar-lo en CICERÓ, Ad familiares 2, 13, 3: "congelasse nostrum amicum lactabar otio".*
- 9428.2. faciliter : *poss. error per* facilius.
- 9430.3. familiaritatis : *error per* familiaritati.
- 9432.1. "Hinc me digressum vestris deus appullit oris" : citació de VIRGILI, *Aeneis* 3, 715: "Hinc me digressum vestris deus appulit oris".
- 9437.1. priapera : *error per* Priapeia.
9454. *Entrada que es basa en N. PEROTTI, Rudimenta [f7r^o-v^o]: "Consulo quot significationes habet: Tres. Consulere enim cum accusativo est ptimi ordinis activorum et significat petere consilium: ut consule iurisperitos: id est pete consilium a iurisperitis Consulere cum dativo septimi ordinis activorum est dare consilium ut consulant tibi iurisconsulti id est dent tibi consilium [...]. Unde*

consultor quamvis proprie dicatur: qui consilium ab alio querit: significat tamen aetiam eum qui consulit. [...]"

9469.5. toti : *error per* toto.

9470.1. gatzas : *error per* gazas. *El Liber utilitza aquesta forma, poc freqüent, però ja documentada en VIRGILI o CICERÓ.*

9480.1. *Fragment copiat de N. PEROTTI, Rudimenta [q8v°]: "Item imperiosus: qui forti animo exercet. imperium: et qui est ostentator imperii. Unde Torquatus dictus est imperiosus: quod filium ob imperium contemptum occidit". Text alhora probablement basat en L. VALLA, Elegantiae I, 23 (1526: f.13, c.2): "& imperiosus: ostentator imperii in exercenda saevitia: qualis Torquatus apud Livium: qui filium saevitia ob imperium contemptum occidit. unde imperiosus appellatus est".*

9484.2. cosmogrofia : *error per* cosmographia. 3. cosmogrofo : *error per* cosmographo.

9492.1. locax : *error per* loquax.

9495.1. proacium : *error per* proastium. Cf. AMMIÀ (ed. Garalth, vol. 2, p. 302, 6).

9498. rabula : *mot al·lòglot llatí dins el text català. Tot i que DCVB el presenta com un hàpax del Liber, fa més l'efecte de ser un dels relativament nombrosos mots al·lòglots que Esteve intercala freqüentment. 1. picaplet : mot al·lòglot català dins el llatí, la torna de rabula.*

9508.6. cepuudiare : *error per* repudiare.

9510. rependere : *prob. error tipogràfic per* rependre.

9510.8. be{n}nivolentiam : *error per* benivolentiam. 8. cum {cum} quis : *error per* cum quis.

- 9511.2 i 3. *Text pres de N. PEROTTI, Rudimenta [p8v°]: "Revertor sive revento: utroque enim modo Cicero utitur: Interdum significat redeo. ut hoc loco interdum significat venio: multumque in eo verbo elegantiae est. Cicero de fato Ad Chrysippi laqueos revertamur: cum nihil de Chrysippi locutus fuisset". Citació de CICERÓ, De Fato 7: "ad Chrysippi laqueos revertamur".*
- 9518.2. exolere : *poss. error per exsulere o exulere.*
- 9529.1. {o} memorare : *error per memorare.*
- 9532.1. tale{n}ntos : *error per talentos.*
- 9548.1. relqu[u]m : *error per reliquum.*
- 9550.2. distuere : *error per distulere o distulerunt.* 4. conta : *error per contra.*
- 9566.4. parare : *poss. error per parere, encara que parare podria interpretar-se en el sentit de 'equiparar' o 'igualar' que es dedueix de CICERÓ, Epistulae 1, 9, 25: "se paraturum cum collega".*
- 9577.2. "Compulerat que suas ille sub amena capellas" : *cita, bastant corrupta, de VIRGILI, Ecloga 7, 2: "compulerantque greges Corydon et Thyrsis in unum, Thyrsis ovis, Corydon distentas lacte capellas, ambo florentes aetatibus".*
9580. recomencar : *error per recomençar.* 1. inhire : *error per inire; incunda : error per ineunda.*
- 9582.1. obformare : *error per obfirmare, o offirmare.*
- 9583.1. rmittere : *error per remittere.*
- 9590.2. resarciri : *error per resarcire.* 3. refricare : *error per reficere.*
9591. cecomendacions : *error per recomendacions.*
- 9595.1. vransfuga : *error per transfuga.*
- 9596.1. obiurgaret : *error per obiurgare.*

9609. representer : *error per* representar. 1. fermar : *mot al·lòglot català dins la subentrada llatina*.

9610.1. render el cambio : *expressió al·lòglota en castellà*, ('vernacula lingua!'), *dins la subentrada llatina*; mute lachryme : *error per* mutue lacryme; non sine me : *error per* non sineo me; dicissim : *error per* vicissim.

9612.1. comme{n}ndare : *error per* commendare; ut sequente : *error per* et sequente; ut vel quamobrem : *loc desp.*; cadat : *error per* cadit; "Non commitas...videare" : *citació de* CICERÓ, *De Officiis* 6: "si discendi labor est potius quam voluptas, tantum fac ut efficias neve committas, ut, cum omnia suppeditata sint a nobis, tute tibi defuisse videare". *Cf.* la mateixa *citació* en 223.1..

9615.1. memorie : *error per* memoria; reducit : *prob. error per* reducere; presen : *error per* presentia.

9617.1. "Corpora curamus fessos, sopor irrigat artus" : *citació de* VIRGILI, *Aeneis* 3, 511: "Corpora curamus, fessos sopor inrigat artus".

9624.3. egb : *error per* ego.

9625.5. vobis : *error per* nobis.

9630.1. avocere : *error per* advocare, *o per* augere. *Potser a partir de* SÈNECA, *De beneficiis* 6, 2, 3: "licet omnes in hoc vires suas natura advocet".

9631.1. ficialis : *error per* fetialis.

9635. retrarctar : *error per* retractar.

9641.1. "Forsan et hec olim meminisse iuvabit" : *citació de* VIRGILI, *Aeneis* 1, 203; *Tot i que aquesta subentrada recorda algun fragment de* L. VALLA, *Elegantiae* III, 61 (1526: f.54, c.2), *és més que evident que Esteve hi transcriu gairebé*

literalment un paràgraf dels Rudimenta grammatices (1477:[g5r°]) de NICCOLÒ PEROTTI.

- 9655.3. ulla : *error per* nulla. 4. accipe{m} : *error per* accipe.
- 9664.1. *Precisions que es poden posar en relació amb les que dona, amb un cert canvi d'ordre, L. VALLA, Elegantiae IV, 6 (1526: f.60, c.2): "Defectu medicorum multi pereunt: plures tamen culpa medicorum. Is nanque defectu medici perit: cui medicus praesto non est: culpa vero medici: qui moriturus non erat: nisi praesto medicus sibi fuisset. quam maiorem partem esse arbitror. Haec ideo dici: quod nonnulli pro culpa medicorum aiunt defectu: & vitia hominum, rerumque vocant defectus: cum dicere debeant vitia, vel culpas, vel mendas: ut menda libri. Defectio plurimum a defectu dissentit: cum sit recessio aut militum, aut civitatis a domino, vel superiore. Est enim deficere, & desistere a ductu alterius recedere, & quasi rebellare: & defectio quasi rebellio. quae exempla passim reperiuntur".*
9666. reportar : *mot marcat tipogràficament (calderó, etc.) com a entrada catalana, però sense part llatina, que probablement ha estat especificada en 9668.1. recontar.*
9667. referir : *com en 9666., la part llatina d'aquest nom, marcat com a entrada separada, caldrà probablement buscar-la en 9668.1..*
- 9668.1. *Precisions que tenen molt a veure amb les de L. VALLA, Elegantiae III, 41 (1526: f.50, c.4): "Rettulit mihi: & rettulit ad me: ita differunt: illud est: narravit: hoc vero, in consultationem tulit. [...] Cicero in Catilinam. Refer, inquis, ad senatum: id est fer in consultationem senatus"; "Postquam legati consulibus et in senatu que gesta erant retulerunt" : citació de TIT LIVI, Ab Urbe Condita 37, 32, 10: "postquam legati missi ad regem nihil in eo praesidii esse retulerant";*

"Refer, inquit, ad senatum" : citació de CICERÓ, *In Catilinam* 1, 20: "'Refer', inquis, 'ad senatum'".

9669.1. regratiar : *mot al·lòglot català dins la subentrada llatina. És interessant comparar la introducció d'aquest mot vulgar amb l'expressió que substitueix en el text que Esteve ha reutilitzat, i que és evidentment el de N. PEROTTI, Rudimenta [q4v°]: "Quid interest inter agere gratias: et habere: et referre: Agimus gratias verbo quod vernacula lingua dicimus Regratiare. Habemus gratias animo: cum scilicet memores sumus accaepi beneficii. Referimus vero sive reddimus gratias facto. ut si tu a me beneficio aliquo honestatus fueris: aut malo aliquo affectus: vicissim mihi aliquid boni malive retribuas. ut quasi sit quod superius diximus: paria facere: et quod vernacula lingua dicimus. Io te rendero. et in bonam et in malam partem. Seneca tamen vult malorum reddi gratiam non referri Bonorum vero e contrario referri non reddi". Aquest text de Perotti, com és habitual, també es pot relacionar amb el de L. VALLA, *Elegantiae* V, 41 (1526: f.85, c.4): "Agere gratias est, verbo: quod quidam barbaramente dicunt regratior. Habere gratias, est in animo: cum memorem accepti beneficii mentem, animumque habeo: & invicem gratificandi voluntatem. Referre, sive reddere gratias est facto: ut si tu a me sublevatus, aut pecunia, aut patrocínio, aut manu, aliove subsidio vicissim me aliquo modo sublevaveris: gratias rettulisti: reddidistique: licet Seneca nolit malas referri posse: sed reddi". *Vegeu igualment una versió gairebé idèntica d'aquesta entrada en 4170.1., 2. i 3., amb l'epígraf català invertit: Fer gràcies o regraciari. Vegeu part de la continuació d'aquest capítol de VALLA copiada en 9775.1..**

9671.1. superist : *error per superest.*

9673.1. obses {s} : *error per obses.*

- 9675.1. donet : *error per* dones. 1. geniceum : *error per* gineceum, *i.e.* gynaeeum.
9680. rrefugi : *i.e.* refugi.
9686. omplr : *error tipogràfic per* omplir. 1. conclutio (-tis) : *error per* conclutio (-nis).
- 9689.1. domum : *error per* donum.
- 9696.2. habundans : *error per* abundans.
9702. mioll : *error per* moll.
9712. Rosselló : *i.e.* l'actual Castellrosselló. 1. Rusceno : *error per* Ruscino.
- 9714.1. equus : *error per* equus; succusura : *error per* succusatura.
- 9716.1. insculpta : *error per* insculpta.
- 9722.1. vestis : *error per* vestes; sericeas : *cf. també* sirica, siriceo, sirico.
- 9725.1. equus : *error per* equus; sine : *reg., poss. orig.* siue; succusura : *error per* succusatura; "Ipse equus non formosus, gradarius, optimus" : *citació de* LUCILI, *Saturae, fragmenta* 476: "Ipse ecus non formonsus, gradarius, optimus vector". *Definició i citació probablement a partir de* NONI MARCEL (17M, 24): "Gradarius est molli gradu et sine succusatura nitens".
9733. stales : *error per* scales. 1. exemplo : *error per* extemplo.
- 9746.1. solertus : *error per* sollers.
9747. sumament : *prob. error per* sàviament. *Cf. el llatí* sapis.
- 9748.4. vel resciscere est : *error per* vel resciscrere est; "Rem tibi rescivit omnem rem id nunc clamat davus" : *citació de* TERENCEI, *Adelphoe* 791: "Em tibi! rescivit omnem rem: id nunc clamat: ilicet".

9762.2. iitat : *error per litat.*

9769.2. cruorem : *error per cruorem.*

9775.1. *Precisions calcades de N. PEROTTI, Rudimenta [q5r°]: "Cicero nunquam fere aliter dixit quam referre gratiam sive in bonum sive in malum. Quod autem hec differentia sit inter gratias agere et referre. apertissime declarat Plantus in epistolis Ciceronis. Immortales inquit ago tibi gratias agamque dum vivam. nam relaturum me affirmare non possum. Tantis enim tuis officiis non videor mihi respondere posse. Ecce quod respondere officiis: hoc est satisfacere beneficiis est gratiam referre: quod aliqui et presertim poete dicunt persolvere". Com és habitual, el paràgraf de PEROTTI, i indirectament el del Liber, es pot posar en relació directa amb el de L. VALLA, Elegantiae V, 41 (1526: f.85, c.4, i f.86, c.1): "Plancus ad Ciceronem. Immortales ago tibi gratias: agamque, dum vivam. nam relaturum me affirmare non possum. tantis enim tuis officiis non videor mihi respondere posse. Ecce respondere officiis id est satisfacere beneficiis, est gratias referre". És una continuació dels mateixos paràgrafs de N. PEROTTI, i per tant de L. VALLA, utilitzats en 9669.1.; "Immortales...posse" : citació de CICERÓ, Epistulae ad Familiares 10, 11, 1: "Immortalis ago tibi gratias agamque dum vivam; nam relaturum me adfirmare non possum. tantis enim tuis officiis non videor mihi respondere posse".*

9782.1. scito amoris milies in dies esse cure dignitatem tuam : *prob. error per scito amori millies in diem esse cure dignitatem tuam, i.e. 'sàpies que la teua dignitat és motiu d'amor milers de vegades al dia'.*

9791.1. "Iuvenem hunc insui in culeo atque in altum deportari iube ante nonam horam" : *citació de PLAUTE no identificada.*

- 9802.1. scio : *prob. error per scito.*
- 9803.1. aliquot : *error per aliquod.*
- 9806.10. chaquinnari : *error per cachinnare.*
- 9814.1. i 2. *Còpia literal de N. PEROTTI, Rudimenta [p5vº], basada de nou en L. VALLA, Elegantiae IV, 16 (1526: f.61, c.4 i f.62, c.1), fragment que reproduesc una mica més extensament per l'interés de les precisions de l'humanista: "Dicimus etiam ludum scholam ipsam [...] Est igitur ludus tum aliarum quarundam artium, tum schola grammaticae: quam trivialem scientiam dicimus: quod in triviis, & compitis docetur. Hoc ideo admonui: quod quidam imperiti trivialem scientiam appellant grammaticam, rhetoricam, dialecticam: quadrivalem alia quattuor liberalium artium. Ludus igitur (ut dicebam) est aliarum quoque artium sicut musicae: ut apud Terent[ium] de fidicina: quae quottidie [sic] discebat in ludo". El passatge de TERENCI al-ludit tant per VALLA com per PEROTTI i ESTEVE podria ser ben bé Eunuchus 455-457: "O Thais mea, meum suavium, quid agitur? Ecquid nos amas de fidicina istac?".*
- 9817.1. ginnasium : *error per gymnasium.*
- 9823.3. exanteratus : *error per exenteratus, o exinteratus.*
9825. *Entrada llatina molt semblant a la de 4879.. Redacció molt pròxima a L. VALLA, Elegantiae III, 45 (1526: f.51, c.3): "Ausulto te: audio te: ausulto tibi: obtempero tibi: sum audiens te: quod te audio: sum audiens tibi: quod tibi obedio".*
9826. famillo : *mot al-lòglot italià, i.e. famiglia, dins l'entrada catalana, o bé interpretació tipogràfica en aquest sentit a partir d'un mot al-lòglot llatí famulus, amb el mateix significat. Cf. també, el mateix nom al-lòglot, aquesta vegada esmentat com a clarament italià, en 4079..*
- 9828.1. prescribere, prescripsi : *error per perscribere, perscripsi.*

9830. *Entrada copiada de N. PEROTTI, Rudimenta [p5vº], inspirat segurament en L. VALLA, Elegantiae IV, 16 (1526: f.62, c.1):*
"Ludos tamen gladiatorios frequentius, quam ludum dicimus".

9831. *scola : error per scala. 1. caligradium : forma no doc., prob. vulg.. 2. Precisions que trobem també, redactats idènticament en N. PEROTTI, Rudimenta [17rº], i amb una redacció diferent, en L. VALLA, Elegantiae III, 14 (1526: f.44, c.3); [...] licet aliquando 'scala' inveniatur, qui ita profert barbarissimum [...] committit : referència de QUINTILIA, Institutio Oratoria 1, 5, 16: "Absurdum forsitan videatur dicere barbarismum, quod est unius verbi vitium, fieri per numeros aut genera sicut soloecismum: 'scala' tamen et 'scopa' contraque 'hordea' et 'mulsa', licet litterarum mutationem detractionem adiectionem habeant,..."*

9834.1. *oro me : error per oro te. Cf. el català yo-t prech.*

9839.2. *Entrada semblant a 6437.2. Redacció que segueix molt de prop els Rudimenta de N. PEROTTI [h2rº]: "Item ab elabor elaberis: quod est periculum fugio: ut hic est elapsus: id est periculum aufugit: instar anguille: quae elabens manibus fugit". Aquest fragment està inspirat segurament en L. VALLA, Elegantiae V, 59 (1526: f.88, c.4-f.89, c.1): "Labo, & labor, ita differunt: quod labare est ruere, & repente cadere: [...] Elabi quoque periculum fugere dicitur: eo modo, quo anguis lubricus, murenave, aut anguilla manu prehensa lapsu fugit id est manu elabitur: ita qui e medio periculo evasit: elapsus dicitur. [...] Labascit victus uno verbo: quam cito?"*

9842.2. *"Rugosi passique senes eodem omnia queunt" : citació de LUCILI, Saturae, fragmenta 557: "Rugosi passique senes eadem omnia quaerunt".*

9845.1. *"Illiricos penetrare sinus" : citació de VIRGILI, Aeneis 1, 243.*

9847. scilicet : *mot al·lòglot llatí dins l'entrada catalana*. 1. "Scilicet his superis labor est ea cura quietas sollicitat" : *citació de VIRGILI, Aeneis 4, 379: "Scilicet is superis labor est, ea cura quietos sollicitat"*.

9850.1. scribere {r} : *error per scribere*.

9859.3. didicimus : *error per dicimus*.

9886.10. Egisto : *i.e.* Aegistho; "Melius...mulieres" : *citació de LUCI ACCI, Tragoediae, Aegisthus, vers 27 (cf. l'edició de RIBBECK, ap. NONI MARCEL)*.

9889.1. "Quod si mee fortune redeunt Phanium, abs te distrahar" : *citació de TERENCEI, Phormio 201: "Quod si eo meae fortunae redeunt, Panium, abste ut distrahar, nullast mihi vita expetenda"*. 4. "Dividant, discernant, distrahant" : *citació de LUCILI no identificada. Cf. la mateixa citació en 11210.6..*

9893.1. mapta : *error per meapte*.

9919.1. inpavidus : *i.e.* impavidus.

9933.1. vernacula : *poss. error per vernaculus, fruit de l'encreuament de vernaculus i verna, a partir potser de L. VALLA, Elegantiae I, 5 (1526: f.3, c.3): "Vernaculus, la, lum: quod est domi nostrae, vel in nostra patria natum: ut lingua vernacula: quod vulgo dicunt lingua materna: dictum a verna: qui est servus domi nostrae natus id est nostra ancilla"; qui {u} erat : error per qui erat*.

9935.2. laxa : *error per saxa*.

9936.2. annuere est voluntate : *citació de NONI MARCEL, De compendiosa doctrina (438): "Innuere et adnuere hoc distant, quod est innuere facie significare. [...] adnuere concedere."* (ed. LINDSAY 1903:704-705).

9941.1. *Fragment més que semblant al de L. VALLA, Elegantiae VI, 18 (1526: f.100, c.3): "Instar montis aequum divina palladis artis. [...] instar potius significat ad aequiparationem, vel ad mensuram"; Per tant, exquiperantiam : error per equiparantiam significat, o semblant, i.e. aequiparantiam significat, o per aequiparationem significat. Mot potser pres de TERTULIA, Adversus Valentinianos 16; instar mantis : error per instar montis. 2. aprobatur : i.e. approbatur.*

9944.1. scaphium : *en aquest sentit el terme pot haver estat pres de MARCIAL, 11, 11, 6, i 11, 12, 16, orina : error per urine.*

9946.1. diiunctus : *error per disiunctus.*

9948. scriu-me : *error per scriu-me.*

9956.1. abetas : *error per abitas.*

9961.1. ioscribitur : *error per inscribitur.*

9965.3. neminis : *error, poss. per de nobis, o semblant.*

9966.2. inserviis : *error per inservias.*

10000.1. "Immunique sedes aliena ad pabula fucus" : *citació de VIRGILI, Georgica 4, 244: "Immunisque sedens aliena ad pabula fucus".*

10001.1. "Ferte misero atque innocenti auxilium, subvenite inopi" : *citació de TERENCEI, Adelphoe 155: "Obsecro, populares, ferte misero atque innocenti auxilium, subvenite inopi".*

10004.1. simula : *error per simila, tot i que cal suposar un simula o simola en llatí vulgar, doc. en alguns manuscrits de ST. ISIDOR (cf. DCELC, 'sèmola'), que caldria comprovar si van constituir o influir en alguna de les fonts reutilitzades al Liber.*

10013.1. ebdomoda : *error per hebdomada, o hebdomas, mot d'origen grec però ja introduït en en el llatí postclàssic; epta : mot*

al·lòglot, procedent del grec ἐπτά. Entrada ja apareguda, potser en una versió més deficient, al 3209.1..

- 10021.1. *Text pràcticament idèntic al corresponent de L. VALLA, Elegantiae IV, 46 (1526: f.67, c.2): "Indoles est non solum in pueris, & adolescentibus significatio future virtutis: ut apud Quintilianum: In primis annis laudaretur indoles: Cicero: Ut enim adolescentibus bona indole praeditis sapientes senes delectantur: Et Valerius titulum de indole fecit: non tantum puerorum, adolescentumque exempla repetens: sed etiam in viris: & quidem praesentis virtutis ut idem Cicero De officiis". Cf. un text semblant, a partir de la mateixa font, en 5297.; "In primis annis laudetur indoles" : citació de QUINTILIA, Institutio Oratoria 3, 7, 15: "ut in primis annis laudaretur indoles, tum disciplinae"; "Ut enim...delecta[n]tur" : citació de CICERÓ, Cato Maior De Senectute 26: "Ut enim adulescentibus bona indole praeditis sapientes senes delectantur".*
- 10022.1. "Inserere nunc, Melibee, puros" : citació de VIRGILI, Ecloga 1, 73.
- 10026.1. "Quando quidem molli consedimus herba" : citació de VIRGILI, Ecloga 3, 55: "Quandoquidem in molli consedimus herba".
- 10027.1. "Quod si iure fortune" : citació de TERENCE no identificada amb seguretat, possiblement una corrupció de Phormio 473: "Quonam in loco sunt res et fortunae meae?".
- 10033.1. serpintene : error per serpentine, i.e. serpentinae..
- 10038.1. inoperatum : error per inopertum.
- 10042.11. desensiones : error per dissensiones.
- 10044.3. enitere : error per eniti. 6. adniteri : error per adniti. 8. admitti : error, loc. desp..
- 10046.3. pervenit : error per perveniat.

- 10050.2. i 5. satellum : *error per* sacellum. 5. bidentel : *error per* bidental; *vegeu, pel que fa a les explicacions donades sobre l'etimologia d'aquest mot, la possible relació amb P. FEST: "Bidental dicebant quoddam templum: quod in eo bidentibus hostibus sacrificetur. bidentes autem sunt oves duos dentes longiores caeteris habentes"*.
- 10080.1. contrectus : *error per* contractus, o bé *per* contrectatus. *En el cas d'admetre la segona lliçó, que té el sentit de 'apropiat indegudament', no es podria admetre el significat de représ donat per DCVB.*
10081. *Entrada catalana i llatina repetides parcialment. Cf. l'anterior 10064..*
- 10091.3. interpellaveris : *error per* interpellaverit.
- 10110.1. latet quantus nunc : *error per* latet quantum nunc; ut ulle edes : *error per* ut nulle edes.
- 10116.1. edis : *error per* edes.
- 10134.2. frustata : *error per* frustrata.
- 10141.2. consequaris : *error per* consequar. 3. litteris : *prob. error per* flecteris.
- 10144.3. missura faciam : *error per* missum faciam. 4. attingam : *prob. error per* abstineam.
- 10147.1. miretur : *reg., poss. orig.* miretnr.
- 10148.2. prosequere : *error per* prosequerer.
- 10154.2. lacessent : *error per* lacessissent. 3. fuissem : *error per* fuissemus; a quibus : *error per* quibus, *per atracció del règim de l'antecedent*; nunc : *poss. error per* tunc.
- 10155.5. nec iam : *error per* hec iam.
- 10157.1. sumus : *error per* simus.

- 10165.3. consuesci : *error per* consuevisti.
10168. valent{e}s : *error per* valents. 2. disciparem : *error per* discederem.
- 10170.4. in virum prestantiorem : *error per* in virum prestantiorem converteris, o mutaberis, o semblant.
- 10174.1. apertissimo delicti maleficia : *error per* apertissima delicti maleficia (S. FIESCHI 1480:35r°)..
- 10175.2. aliquando locum, : *error, pròtasi inacabada*. 3. virtos : *error per* virtus.
- 10178.1. te : *prob. error per* eo.
10179. molts : *poss. error per* molt.
- 10184.1. avertete : *error per* avertere.
- 10193.1. netares : *error per* nitereris; passus : *error per* passu.
10198. trametreu : *reg. poss. orig.* trametren.
- 10200.1. desiderarent si verba : *error per* desiderarent et verba.
- 10209.1. singilatim : *error per* singillatim.
10210. ciudadè : *error per* ciudadà.
- 10211.1. precissem : *error per* prescissem o precivissem.
- 10216.1. everint : *error per* evenerint.
10221. yo : *poss. error per* no, *altrament el català i el llatí semblen dir el contrari*.
10222. *Traducció catalana incompleta, ja que no es tradueix: Sed quis custodiet ipsos custodes?*
- 10223.1. occuro : *error per* occurro.
10225. 3. discere : *error per* discedere. 4. singulis : *error per* singulas.
11. tabellos : *error per* tabellas.
- 10228.1. perterritum : *error per* perterritus.

- 10234.6. assectus : *error per* assecutus.
- 10249.3. solertia : *error per* sollertia. 7. solers : *error per* sollers.
- 10250.1. nobis sermo nobis crebor : *reiteració errònia i error per* nobis sermo creber.
- 10284.1. ad : *error per* ab.
- 10288.1. compellantem : *error per* compellentem.
- 10289.1. super pepulum : *error per* super peplum.
- 10291.1. eum : *error per* cum.
- 10301.3. cino : *mot al·lòglot grec, de κίνω, dins la subentrada llatina;*
edra : *mot al·lòglot grec, de ἔδρα, dins la subentrada llatina;*
cinedos hoc quod : *prob. error per* hoc quod cinedos.
10307. envergonyr : *i.e.* envergonyir.
10312. scilicet : *expressió al·lòglota llatina dins l'entrada catalana.* 1.
ancile : *reg. poss. orig.* aucile; Numma : *error per* Numa.
- 10327.1. "Et unum vasti custodia mundi" : *citació d'OVIDI, Fasti* 1,
119: "me penes est unum vasti custodia mundi".
10336. spèra-lo : *poss. error tipogràfic per* sperar-lo, *induit per, o*
correlatiu de, operire, també aparentment en imperatiu, per
opperiri. Cf. 2. obsidere, *en infinitiu.*
- 10351.3. pertereretur : *i.e.* perterreretur.
- 10360.1. exterita : *i.e.* exterrita.
- 10363.1. allites : *error* (h)alleces, (h)allecium, (h)allecibus, *de* (h)allex o
(h)allex, *espècie de salmorra o suc de peix triturat; o bé*
error per allices, *etc. de* allex o hallex, *dit del peu. Cf.*
3975.1. alices, alicium, alicibus.
- 10367.1. estrenutamento : *error per* sternutamento, o sternumento.
- 10372.2. laterata : *error per* lacerata.

- 10378.4. peregrinus : *error per* peregrinus.
10387. sereta carrera : *error tipogràfic per* streta carrera.
- 10402.1 i 2. gynnasium : *error per* gymnasium. *Mot tractat també per* L. VALLA, *In Raudensem* (1526: f.136, c.3).
- 10412.1 "Cathelina incurrit in confertissimos hostes" : *citació de* SAL·LUSTI, *Catilinae Coniuratio* 60, 7: "Catilina postquam fusas copias seque cum paucis relicuom videt, memor generis atque pristinae suae dignitatis in confertissimos hostis incurrit ibique pugnans confoditur".
- 10438.1. {p} permanere : *error per* permanere; "Tunc demum lente cuncta uterque veniunt nec tamen permanent, sed ante finem recedunt" : *citació de* PLINI, *Naturalis Historia* 36, 168: "[i]idem et in monimentis scalpti contra vetustatem quoque incorrupti permanent; ex iis formae fiunt, in quibus aera funduntur".
- 10439.1. storia : *error per* storea; ad eo : *error per* ab eo; terre : *poss. error per* in terra.
10448. enercueix : *error per* encercueix.
10449. sentèneia : *error per* sentència. 2. tocio : *error per* totius.
- 10453.4. arogans : *error per* arrogans; arogantem : *error per* arrogantem.
- 10454.2. strupare : *error per* stuprare.
- 10455.3. sentus homo : *prob. inspirat, amb aquest significat, en* TERENCEI, *Eunuchus* 235-236: "Hominem haud impurum, itidem patria qui abligurrierat bona. Video sentum, squalidum, aegrum, pannis annisque obsitum". 4. tristibus vestis : *error per* vestibus.
10457. lada : *prob. error per* lavada, *i.e.* llavada.
- 10459.1. ocius : *reg., poss. orig.* ocins.

10470.2. cblitum : *error tipogràfic per oblitum.*

10479.1. ocius : *reg., poss. orig. ocins.*

10480.1. oscena : *error per obscena.*

10485.1. ale punici : *error per mali punici.*

10508.1. sparso ore : *expressió potser extreta de TERENCI, Heautontimeroumenos 1062: "Rufam...virginem caesiam, sparso ore".*

10512.2. blaterare : *error per blacterare.*

10516.4. quosque : *error per quousque; oppenionem : error per opinionem.*

11528.2. "Quis credat me fecisse ut stipem filio negarem?" : *citació de QUINTILIA, Declamationes Minores 330, 9: "Quantulum enim erat cotidianam stipem et hoc exiguum quo anima in posterum diem prorogaretur praestare filii tui matri?".*

10541.1. series : *error per serius.*

10545.1. tonfestim : *error per confestim.*

10562.1. simpolones : *error per simpulones.*

10563.1. dexteeam : *error per dexteram; absidit : error per abscidit.*

10568.1. tesallatim : *error per tessellatim.*

10615.1. temerarius : *error per temerarius; respec : error tipogràfic per respecto.*

10616.1. sirica : *error per serica.*

10618.1. Tunienses : *prob. error per Comenses, i.e. habitants de Comum, avui Como.*

10622.1. maiestatiis : *error per maiestatis.*

10624.1. cadurceus : *error per caduceus.*

- 10625.1. noverit : reg., poss. orig. nonerit.
- 10637.2. "Ea tempestate in exercitu nostro fuere complures novi atque ignobiles" : citació de SAL·LUSTI, *Bellum Iugurthinum* 8, 1: "Ea tempestate in exercitu nostro fuere conplures novi atque nobiles".
- 10647.1. "Ex sua libidine modera[n]tur nos" : citació de TERENCEI, *Heautontimorumenos* 216: "ex sua libidine moderantur nunc quae est".
- 10648.1. circumpedaneus : *error per* circumpadanus; circumpedaneam : *error per* circumpadanam. Cf. també 8713.1.
- 10651.1. tinctam : *error per* cinctam.
- 10669.1. es : *error per* est.
- 10673.1. prerr[i]pere : *error per* praeripere.
- 10701.3. rovocare : *error per* revocare. Cf. VIRGILI, *Aeneis* 6, 128: "revocare pedem ab alto"
10710. Entrada catalana sense llatí, que tanmateix apareix com a primera subentrada llatina de 10711.1..
- 10711.1. vicinia omnis : subentrada llatina, corresponent a l'entrada 10710., que per error, suposem que tipogràfic, ha estat desplaçada a l'entrada següent.
- 10713.1. ceteris : *error per* a ceteris. 2. inicium : *error per* initium.
10725. excepto : *mot al·lòglot llatí dins l'entrada catalana.*
- 10727.3. coniecture : reg., poss. orig. coniectnre.
10738. amimicicia : *error per* amicicia. 3. nitatus : *error per* tutatus.
- 10766.1. redisse : *error per* redisset.
10775. est : *error per* és, o bé, 1. est : *error per* es. Una vegada més no hi ha correspondència exacta entre català i llatí.

10777.1. amittimur : *error per* amictimur; "Velis amictos, non togis" :
citació de CICERÓ, In Catilinam 2, 22: "Velis amictus, non togis".

10798.2. rcognoscere : *error per* recognoscere.

10808.1. clamore : *error per* clamores.

10815. com ell absent de por que : *error, segurament tipogràfic, per*
com est absent he por que.

10819. tots quasi los majors : *traducció catalana potser estranya a*
causa d'una excessiva, o maldestra, fidelitat a l'ordre llatí.

10821.1. negocium : *i.e.* negotium. 2. negcoium : *error per* negotium.

10827.1. trametre a dir, i Màrio te tramet a dir que prestament serà ací :
fragments al·lòglots en català, ('triviali lingua'), dins
l'entrada llatina.

10832.1. inducie : *i.e.* indutie, *i.e.* indutiae. 2. treuge : *mot vulg.*
condemnat pel mateix L. VALLA, que prefereix inducie, per
exemple en In Raudensem (1526: f.31, c.1-2): "si cum literatis
agis Raudensis quid ita deffinis literata vocabula: sin cum
illiteratis: istam tuam diffinitionem: nec intelligunt, nec
desiderant. Quid quod personas ais pro hominibus? non minus
inepte, quam cum treuge pro induciis uteris. de hoc est in
Elegantiis".

10837.8. disceptarent : *prob. error per* disceptarunt, *o, una vegada més,*
simple transcripció d'un fragment sense cap adaptació com a
frase autònoma.

10845.1. sranscribere : *error per* transcribere.

10849.1. strupo : *error per* stupro.

10860.1. srudere : *error per* studere.

10862.1. "Diminuum tibi caput" : *citació de TERENCEI, Eunuchus 803:*
"Diminum ego caput tuum hodie, nisi abis".

- 10873.1. gradaririus : *error tipogràfic per gradarius*; successura : *error per succussura*.
10875. ax : *error tipogràfic per axi*.
10876. prea : *error per presa*.
10877. los serventes : *error per les serventes*.
- 10886.1. decivit : *error per decedit*.
- 10888.1. capud : *error per caput*.
- 10890.1. ergasculo : *error per ergastulo*; ergasculum : *error per ergastulum*.
- 10892.1. trista : *error per tristis*.
- 10893.1. aoctores : *error per doctores*.
- 10896.1. "Hunc...feminas" : *citació de CICERÓ, Tusculanae Disputationes 2, 36: "Quod Spartiatae etiam in feminas transtulerunt, quae ceteris in urbibus mollissimo cultu "parietum umbris occuluntur"*.
- 10902.1. cogendum pecunias : *solecisme vulg. per ad cogendas pecunias, o bé cogiturum pecunias*.
10911. afatac : *error tipogràfic per afalac*.
- 10912.1. "Congrum, murenam exdorsuare quantum potes" : *citació de PLAUTE, Aulularia 399: "Congrum, murenam exdorsua quantum potest"*.
- 10919.1. truta : *prob. error per tructa*.
10926. tressaspat : *transposició tipogràfica errònia per trespassat*.
- 10940.1. p[h]ericorum : *error per sphericorum*.
- 10945.2. urere : *mot no doc, prob. error per urgere*. tormentor : *mot no doc, prob. forma vulg.* 11. exangere : *mot no doc, prob. forma vulg. relacionada amb exsangesco, o amb ango, més que potser no amb exaugeo*.

- 10964.1. exangent: *mot no doc, prob. forma vulg.. Cf. 10945.11.*
10967. su : *error per tu.*
10977. modorra : *error per modorro.*
10991. ho [r]res : *error per ho erres. 1. errss : error per erras; tota erras via : expressió segurament presa de TERENCEI, Eunuchus 245: "Quid? tu his rebus credis fieri? Tota erras via".*
- 11014.2. *Text extret gairebé literalment de N. PEROTTI, Rudimenta grammatices (1477:[o5v°-o6r°]): "Apud et penes quomodo differunt: apud minus est quam penes. Nam apud te est: qualitercunque res tenetur. penes te est quod quodammodo possidetur. Festus vero Pompeius dicit apud et penes in hoc differre quod apud personam cum loco significat. ut apud Platonem id est in loco in quo est Plato. et apud templum. Penes vero personam et dominium ac potestatem quod trahi dicit a penitus. Ut penes te est salus et vita mea:". Aquest fragment de N. PEROTTI sembla alhora molt relacionat amb L. VALLA, Elegantiae VI, 54 (1526: f.110, c.4): "Penes te, ut Ulpianus ait amplius est, quam apud te. Nam apud te, est qualitercunque a te tenetur: penes te, est quod quodammodo possidetur. & ante hunc Festus Pompeius. Apud, & penes in hoc differunt: quod alterum personam cum loco significat: alterum personam; & dominium, ac potestatem: quod trahitur a penitus. Personam cum loco, Festus accepit pro personam; & locum: ut apud Platonem, & apud forum id est in Platone, & in foro. Quorum utriusque definitionem probo. Illudque addo: penes, dum tantum ad personam refertur: non modo dominium adesse significare: verumetiam laudem, ac vituperationem"; "Apud et penes in hoc differunt: quod apud personam cum loco significat, ut: apud Platonem, id est, in loco in quo est Plato, et apud templum. Penes vero personam, dominium et potestatem" : citació de POMPEU FEST, p. 22, 9-10: "Apud et penes in hoc differunt, quod alterum personam*

cum loco significat, alterum personam et dominium ac potestatem, quod trahitur a penitus". Cf. la mateixa citació i les mateixes fonts en 3676.1..

- 11020.1. faries : *error per* facies.
- 11024.1. dicis : *error per* discis.
- 11035.3. co{n}nquasatus : *error per* conquasatus.
- 11045.3. gratam : *prob. error per* ingratam.
- 11048.1. prupentia : *error per* prudentia. 2. possit : *error per* possis.
- 11050.1. digere : *error per* indigere.
- 11057.2. possem : *error per* posses.
- 11061.3. soieam : *error per* soleam; induis : *prob. error per* vitiis, o *semblant*.
- 11061.3. induis : *prob. error per* vitiis.
- 11066.3. representans : *loc. desp.*
- 11065.3. quit : *error per* quid.
- 11068.2. pace : *poss. error per* parve, parvo o parce; eficax : *i.e.* efficax. 3. est : *error per* es.
- 11070.3. contingit : *prob. error per* continget.
- 11078.4. exopto : *error per* exoptas.
- 11080.1. comodas : *error per* commendas. 4. inservire :: frase inacabada, potser a completar amb els finals de les oracions anteriors.
- 11085.1. significavi : *error per* significarem.
- 11093.1. vide : *prob. error per* vides; exharuisse : *error per* exaruisse.
- 11096.1. administra : *error per* administrata; constitutum : *error per* constitutum.
- 11101.3. curari potuisset : *error per* curari non potuisset.

- 11104.3. conspirito : *error per* conspicio.
- 11110.1. "...usurpatum...simus" : *Referència a* ARISTÒTIL *no localitzada.*
- 11123.8. at : *prob. error per* et.
- 11124.2. locax : *error per* loquax.
11137. vale : *terme al·lòglot llatí dins la part catalana, poss. cal considerar-lo també part de l'entrada llatina 1..*
- 11143.1. acce{n}dit : *error per* accedit.
- 11153.1. forciferi : *error per* furciferi.
- 11172.1. orsum : *error per* orsus. *Una vegada més, no hi ha correspondència exacta entre llatí i traducció catalana.*
- 11183.2. proficisti : *error per* proficisci.
- 11194.1. cbnfectus : *error per* confectus.
- 11203.1. lamare : *error per* laniare.
- 11204.3. prestrenue : *error per* perstrenue.
11207. ventre : *error per* vençre.
- 11210.6. "Dividant, discernant, distrahan" : *citació de* LUCILI *no identificada. Cf. la mateixa citació en* 9889.4..
11245. nostaltres : *error per* nosaltres.
- 11251.1. segmenta : *error per* segmentata; nam : *reg. poss. orig. uam, prob. error per* habens, *o semblant.*
- 11256.1. dimissa{m} : *error per* dimissa.
11273. correndo : *mot al·lòglot italià dins l'entrada catalana. Cf. el mateix mot al·lòglot dins* 5624..
- 11277.1. obvis : *error per* obvius.
- 11283.2. vestiarium, pro vestibus; Laurentius Valla : *en efecte, es tracta d'una de les moltes al·lusions a l'obra de* LORENZO VALLA,

aquesta vegada citat pel seu nom, en concret Elegantiae I, 8 (1526: f.4, c.4): "Calcearium, vestiariumque pro calceis, & vestibus".

11284. versipelles : *mot al·lòglot llatí dins l'entrada catalana.*

11294.1. Venecia : *referència d'OROSI no identificada.*

11296.2. degit : *error per delegit. Text copiat, en paral·lel, de L. VALLA i de N. PEROTTI, Rudimenta [p2vº-p3rº]: "Quae differentia est inter eligo et deligo: Deligere est magis idoneum ad rem agendam discernere. ut populus Romanus delegit hunc sibi imperatorem. Imperator delegit sibi hos milites: non autem elegit quia virique ad bellum gerendum discernuntur. Eligere vero est ad nostrum emolumentum: vel ad eius qui eligitur dignitatem: ut eligo mihi domum eligo michi equum. Et notandum quod [d]eligo accusativum requirit sine praepositione. ut populus Romanus delegit Caesarem Imperatorem. Eligo vero regit duos accusativos: alterum cum praepositione. ut populus Romanus elegit in principem sibi Octavium. Cicero quos Caesar in senatum elegerat. Inter pares sive collegas eligere dicitur cooptare. T. Livius. M. Furius Camillus dictator magistrum equitum Lutium Emiliam cooptat Cicero in Brutto: A quo in collegium augurum fueram cooptatus. [...]". Text semblant, amb algun canvi d'ordre, al de L. VALLA, Elegantiae V, 60 (1526: f.89, c.1-2): Inter deligere, & eligere. Cap. lx. Deligere, & eligere sic differunt: quod deligere est, quod magis idoneum ad rem agendam est, cernere: eligere vero vel ad nostrum emolumentum, vel ad illius, qui eligitur, dignitatem. Delegit sibi saepe populus Romanus imperatorem ad bella: ut Pompeium ad bellum Mithridaticum. Imperator quoque delegit milites: non elegit, ad rem videlicet bellicam idoneos: & inter eos agit delectum, quis cui rei maxime fit commodus. [...] Caeterum deligo sine praepositione*

accusativum habere solet: ut: populus Romanus delegit Cnaeus Pompeium imperatorem: eligo alterum accusativum cum praepositione: ut idem populus elegit in principem sibi Octavium. Cicero inquit. Quos Caesar in senatum elegerat. [...]. Nam inter collegas, paresque, aut fere pares dicitur cooptare. Livius. Dictatorem dici placet. Dicitur M. Furius Camillus: qui magistrum equitum L. Aemilium cooptat. Cicero in Bruto. A quo collegium augurum fueram cooptatus. [...]"

11297.2. "Ventilare aurum digitis sudantibus" : *citació de* JUVENAL, *Saturae* 1, 28: "ventilet aestivum digitis sudantibus aurum".

11301. vterduguejar : *error tipogràfic per* verduguejar; forandir : *prob. error tipogràfic per* brandir; lnaça : *transposició errònia per* lança.

11302.1. onera maiora {maiora} quam corpora : *error per* onera maiora quam corpora; erbarum : *i.e.* herbarum; yemis : *i.e.* hiemis; erbam : *i.e.* herbam; hec luctu : *error per* he luctu; sub faste : *error per* sub fasce; sumeris : *error per* humeris.

11306.1. gutre : *prob. error per* gutture; gutur : *i.e.* guttur.

11308.1. tervenimus : *error per* pervenimus.

11310.1. nuncium : *i.e.* nuntium.

11312.1. hostum : *error per* hostium; rt complura : *error per* et complura; sunt {e} ex hiis : *error per* sunt ex his, o per sunt et ex iis; comodi vendicant : *error per* commodi vindicant, o vindicabant.

11321.1. vrap : *error per* drap.

11323.3. "Nunquam rem vitio dent, queso, animo attendite" : *citació de* TERENCEI, *Hecyra* 28: "Nunc quid petam mea causa aequo animo attendite".

11325.1. mustam iuvencam : *referència de* PLAUTE *no identificada*.

- 11333.4. convitium : *i.e.* convicium. 6. vituperium : *mot no doc., prob. vulg. per* vituperatio.
11349. en : *reg., poss. orig.* eu; ahors : *error tipogràfic per* lahors.
- 11350.1. vitum : *error tipogràfic per* vicum.
- 11361.1. Christum ingeris : *error per* Christi vices gerit, *o semblant.*
11363. vicarius (-a, -um) : *error per vicarius, mot al·lògnot llatí dins l'entrada catalana.*
11364. vice : *i.e.* vice, *mot al·lògnot llatí dins l'entrada catalana.*
- 11372.1. nubtie : *i.e.* nuptie, *i.e.* nuptiae.
- 11382.1. peculcus : *error per* petulans, *o per* peculatus.
11383. co : *error per* ço.
- 11388.1. *Text copiat de N. PEROTTI, Rudimenta [q1r°], basat en L. VALLA, Elegantiae V, 19 (1526: f.82, c.3): "Persius etiam ait ex tempore vivere: ex tempore quoque agere. Cicero Officii II. Quos credimus expedire rem, & consilium ex tempore capere posse. Aliter idem in III eiusdem operis libro dixit. Unius generis quaestiones sunt hae omnes, in quibus ex tempore officium quaeritur. ex tempore: quasi ex temporis conditione"; "Ex tempore vivere" : citació de PERSI, 3, 62: "securus quo pes ferat, atque ex tempore vivis?"; "Ex tempore...capere" : citació de CICERÓ, De Officiis, 2, 33: "expedire rem et consilium ex tempore capere posse"; "ex tempore officium queritur" : citació de CICERÓ, De Officiis 3, 32: "huius generis quaestiones sunt omnes eae, in quibus ex tempore officium exquiritur".*
- 11393.1. comeacus : *error per* commeatus, *com demostra el text de L. VALLA on ESTEVE, una vegada més, s'ha basat, Elegantiae III, 11 (1526: f.44, c.1): "Commeatus autem, & siqua sunt similia: non recipiunt talem ambiguitatem. siquidem superiora in uno sensu habent utrunque numerum: in altero tantum*

pluralem: hoc vero in altero tantum singularem. Est enim commeatus in singulari tantum pro facultate ad tempus a militia, ab aliove ministerio recedendi: quam praebet militi imperator, praepositusve inferiori: eundique quo velit, ad praescriptum diem reversuro. Licet Livius libro XXXIII ait. Magna pars sine commeatibus dilabebatur. In utroque autem numero pro cibariis ad alimoniam reipublicae, aut exercitus, aut alicuius multitudinis: interdum etiam privatim"; aliove : *reg., poss. orig. alione.*

11394.1. generositate{m} : *error per generositate.*

11397. liura : *prob. error per liurar.* 1. conspectis de hiis dirimendis : *prob. error per conspectis his, de diruendis.*

11399. orde de {de} fer : *error per orde de fer.*

11400.4. viritim : *no correspon al català virilment o fortment. La confusió podria provenir d'una mala comprensió d'un fragment de CURCI citat per L. VALLA, Elegantiae VI, 20 (1526: f.101, c.1): "Viritim, per singula capita virorum: ut. Gracchus dividebat viritim semodios frumenti. Tamen de uno aliquando dicimus: ut apud Curtium. Si quis viritim dimicare vellet: provocavit".*

11404.1. aqquesta : *error per aquesta.* 10. ac : *error per ad.*

11410.3. amplissimus : *error per ad amplissimam, o semblant.*

11427.3. studio : *error per studium.*

11448.1. pregrandi : *error per pergrandi.*

11464.1. testamentoria : *error per testamentaria.*

11469. parler {s} : *error per parlar.*

11474.1. nunciabat : *i.e. nuntiabat.*

11483.1. insimo : *error per infimo.*

11486.1. Lutium : *i.e. Lucium.*

- 11488.2. semiructare : *forma no doc., prob. vulg.*
- 11492.1. Cremetem : *i.e.* Chremetem; iubeo Cremetem salvere : *prob. frase de* TERENCI.
11503. faca : *error per* faça.
- 11509.1. passura que : *error per* passura quod.
- 11514.2. *Text basat, en aquest cas més que no en* N. PEROTTI, *Rudimenta* [h5v^o], *en* L. VALLA, *Elegantiae* V, 5 (1526: f.78, c.3-4): "Uti igitur est alterius rei gratia: frui nullius: sed (ut sic dicam) propter se. in illo iter est: in hoc meta: hoc alterius finis: ad quem illud tendit. qui hoc habet: quiescit: & contentus est: qui utitur nunquam contentus est: semperque ulterius tendit. Ideoque reprehensus est Annibal: qui, cum posset uti Canensi victoria: frui maluit. Utor armis: utor domo: utor libris: utor studio: diligentia, opera: quod ex hoc postea emolumentum aliquid bonique consequar. Fruor bonis meis: fruor tuo aspectu: tuo alloquio: tuo cantu: hoc est delectationem, voluptatemque percipio ex hac re, atque ex huius rei usu. Nonnunquam eadem re duo pariter, hic utitur, ille fruitur: ut si alter ad focum sedeat sanitatis causa: alioquin id non facturum: alter voluptatis: hic non tendit ultra: sed apud finem ipsum quiescit: ille non contentus praesenti conditione ad ulterior tendit". 3 i 4. *Subentrades llatines on és més perceptible la lectura del significat dels verbs corresponents en* N. PEROTTI, *Rudimenta* [h5v^o]. 3. *Hi podem veure també un reflex de* L. VALLA, *Elegantiae* IV, 53 (1526: f.68, c.4): "Carne, caseo, lacte vescor. pro quo significato non recte dicam. carnem, caseum, lac pascor". 4. rei que solo usu : *prob. error per* rei qui solo usu.
- 11515.1. "Nam nec erat coriis usus" : *citació de* VIRGILI, *Georgica* 3, 559: "Nam neque erat coriis usus". 2. "Non sic mihi est usus" : *citació de* TERENCI, *Andria* 255: "Id mihi visust dicere". *Cf.*

la mateixa citació en 1888.1.. 3. "Arma acri facundia viro nunc vestribus usus nunc moribus rapidis" : *citació de VIRGILI, Aeneis 8, 441: "Arma acri facienda viro. Nunc viribus usus, nunc manibus rapidis"*.

11517. usanca : *error per usança*.

11528. ut, quid proprie significat? : *construcció al·lòglota llatina dins la part catalana, encapçalant l'entrada; proprie : error per proprie*. 2. "Invitus...eiicerem" : *citació de CICERÓ, Cato Maior De Senectute 42: "Invitus feci ut fortissimi viri T. Flaminini fratrem, L. Flaminium, e senatu eicerem, post quam consul fuisset"; si hoc loco : error per sic hoc loco; id est ac si : i.e. idem est ac si; videbaris indignus : construcció errònia, potser d'influència vulg., per videaris indignus*. 3. "Ut vidi" : *citació de VIRGILI, Ecloga 8, 41: "Ut vidi: ut perii, ut me malis abstulit error"*. 4. "Ut vidi, ut perii" : *citació de VIRGILI, Ecloga 8, 41: "Ut vidi: ut perii, ut me malis abstulit error"*. Cf. les materixes cites de VIRGILI en 11528.3. i 12106.1.; unde amicos : *s'hi troba a faltar l'explicació anterior d'una nova accepció o ús del mot ut*.

11529.6. "Nec minor usus erit" : *citació de VIRGILI, Georgica 3, 306*.

11532.1. usurpatur : *error per usurpari*.

11535.1. iubeo Cremotem salvere : *fragment ja aparegut anteriorment en 11492.1.; Cremotem : error per Chremetem*.

11537.1. galbanarasum : *forma no doc.*

11548. Saragoca : *error per Saragoça, i.e. Saragossa*.

11553.1. fgo : *error per ego; attingam : error per accingam*.

11555.1. perpsectum : *error per perspectum*.

11558. co : *error per ço*.

11568.1. habere : *prob. error per habentem*.

- 11581.2. est : *error per es.*
- 11585.1. *Oració llatina incompleta, a falta d'un verb com consecutus, o semblant.*
- 11591.1. inani : *reg.. poss. orig. inai.*
- 11618.1. laterna : *error per lacerna.*
- 11632.1. ian diu : *error per iam diu.*
- 11634.2. addunt : *error per addiit.*
- 11638.5. ron : *error per non.* 6. impudens : *error per imprudens.*
- 11644.3. discedit : *error per discedunt.*
- 11645.2. fuere : *error per fuero.*
- 11654.2. acctioni : *error per actioni.*
- 11671.2. desistamus : *poss. error per desistam. L'entrada llatina, una vegada més, només equival parcialment a la frase catalana, i encara amb canvis de matis en les persones gramaticals, etc..*
- 11674.4. sgo : *error per ego.*
- 11676.2. opportunir : *error per opportunior.*
- 11683.1. ed : *error tipogràfic per ad;* intelligeres : *error tipogràfic per intelligeres.*
- 11687.4. incasum : *error per incassum.*
- 11689.1. impedire : *error per impendere.*
- 11691.3. exolui : *error per excolui.*
- 11700.5. se : *error per sed.*
- 11703.5. pre : *error per pro.*
- 11705.1. vereor me : *error per vereor ne.*
- 11708.1. quin mea causa velis : *oració incompleta per quin mea causa velis hoc facere, o semblant.*

- 11709.3. quam eius ope : *error per quam eius cuius ope.*
- 11717.2. inficiabor : *error per infitiabor.*
- 11726.1. ieusmodi : *error per eiusmodi.* 3. defferantur : *error per deferantur.*
- 11731.3. grafificandi : *error per gratificandi.*
- 11732.1. ho : *error per hoc.* 3. advera : *error per adversa.*
- 11734.6. nesciu : *error per nescio.*
- 11740.4. natus : *error per nactus.*
11742. forca : *error per força.*
11743. avanc : *prob. error per avanç.*
11744. acò : *error per açò.*
- 11745.2. delberationem : *error per deliberationem.*
- 11770.1. igitur : *error per igitur.*
- 11772.5. mihil : *error per nihil.*
- 11773.1. igrir : *error per igitur.* 2. existimationemque prestaturam : *prob. error per existimationem prestaturum.*
- 11775.4. significantem : *error per significarem.* 6. consulerim : *error per consulerem;* monitionie : *error per monitionis.* 7. demonstrares : *error per demonstrarem.*
11776. hauté : *error tipogràfic per hauré.*
11783. entregra : *error per entegra.*
- 11784.3. ad te rogatus : *error per ab te rogatus;* exaggerando : *i.e. exaggerando.*
- 11786.2. euam : *error tipogràfic per tuam.*
- 11788.1. dectatus : *error per delectatus.*
- 11789.2. plenas : *error per plene, i.e. plenae.*

- 11792.16. invenerunt : *error per innuerunt.*
11801. nosaleres : *error tipogràfic per nosaltres.* 1. ociosa : *i.e. otiosa.*
- 11806.3. forlune : *error tipogràfic per fortune.*
- 11808.2. constituto : *error per constituta; Sulpitio : i.e. Sulpicio.*
11813. stimes : *error per stime.*
- 11815.2. sibi : *error per tibi.*
- 11818.1. de te {n} me recte : *error per de me te recte.*
- 11821.1. perscrutar : *error per perscrutor.*
- 11833.2. quam quod : *prob. error per quod que.*
- 11837.3. utriusque : *error per utrumque; communire & error; per communiter.*
- 11838.2. modicum : *prob. error per modica.*
- 11843.3. persuadeo {pera} consilio : *error per persuadeo consilio.*
11845. amícia : *prob. error per amicícia.*
- 11851.1. Ianson : *error per Iason.*
- 11854.4. quando : *error per quando.*
- 11858.1. ipse a bonarum...colerent : *prob. error per ipse bonarum...colerentur.*
- 11860.8. uosque : *error per usque.*
- 11868.1. publce : *error tipogràfic per publice.* 6. quin ut res publica : *error per quin res publica.*
- 11871.1. bonacon : *error tipogràfic per bonarum.* 2. adiunxisse : *error per adiunxisses, o bé, me...adiunxisse : error per te me adiunxisse.*
- 11872.1. optinere : *i.e. obtenir.*
- 11873.1. publiicam : *error per publicam.*

11881.3. deliberare : *poss. error per delirare.*

11891.2. uerius : *error per utrius; abundaro : error per abundare.*

11892.2. vitio : *error per vitia.*

11893. adonchs n suma : *error per adonchs en suma.*

11898. coses que tu vols : *la q apareix capgirada.*

11899.1. non {i} enim : *error per non enim.*

11901. aqustes : *error per aquestes.*

11913.1. metuo ut substet : *construcció que ja es troba en TERENCEI, Andria 914: "Perii, metuo ut substet hospes".*

11934. xo : *error per yo.*

11959.1. in {i} mentem : *error per in mentem.*

11961.6. senceo : *error per censeo.*

11964.7. insensum : *error per infensum.*

11966.1. sententis : *error per sententiis.*

11989. yd·m : *error per yo·m.*

11994.1. Forus Cornelius : *error per Forum Cornelium.*

11998.1. actueus : *error per acturus.*

11999.1. effectum dabo : *expressió potser seleccionada de TERENCEI, Eunuchus 212: "Minime; qui effectum dabo".*

12008.1. minorum me et omnibus : *prob. error per minorem omnibus. Altrament tant l'oració catalana com la llatina semblen bastant il·lògiques.*

12009. més doctes : *poss. error tipogràfic per menys doctes. 1. doctioribus me et omnibus indoctioribus me : prob. error per indoctioribus doctioribus me. Altrament l'oració resulta incompreensible.*

12013.2. nota que ea : *error per nota quod ea.*

- 12016.15. possem : *error per* possum. 21. arde : *error per* ardo.
- 12017.1. dimidium : *error per* dimidio.
12020. commoura : *error per* commoure, o bé per commouria; joch solttari : *error per* loch solitari. 1. ludis suis aliis : *error per* ludis sive aliis; lulus tuos : *error per* libros tuos.
- 12043.1. curandum : *error per* curandam.
12053. quasi dicat : *expressió al·lòglota llatina dins la part catalana.*
12079. *Repetició aproximada de l'entrada 11994..*
- 12091.1. datum : *error per* datus.
- 12096.1. affitio : *error per* afficio.
- 12097.1. achibere : *error per* adhibere; ymo : *i.e.* immo; a d'aquest se vol donar fe :. per què ? Respondré : Perquè no té res :. yo t'o promet sobre la mia fe :. donar fe a altri : *expressions al·lòglotes en català dins la subentrada llatina. Redacció de l'entrada llatina, i traducció de l'italià de les expressions al·lòglotes en català a partir del text de N. Perotti, Rudimenta [n6r°]: "Do fidem quid significat: Dare fidem non est adhibere fidem ut fere omnes loquuntur. Des fidem verbis illius: id est credas: et non est danda fidem verbis illius: id est non est credendum illi. Immo soleo ego per iocum vernacula lingua dicere contrarium: et cum video aliquem infidum atque mendacem asserere: Acostui se vole dare fide: et, querentibus per che: Respondere: per che non ha niente. Est ergo dare fidem aliquid sancte promittere. quemadmodum vernacula lingua dicimus: Io te prometto sopra la mia fede. Virgilius Accipe da fidem. hoc est accipe sanctam promissionem a me. et da mihi vicissim tuam. Quod autem vernacula lingua dicimus: Dare fede ad altri: latine dicimus habere fidem. Quintilianus Fidem habes hominibus quos mentiri alius affirmat. Illud quoque notandum quod a fides fit perfidus*

penultima brevi: hoc est is qui fidem violat. A fido vero verbo fit infidus penultima longa: hoc est cui non est fidendum". *La redacció de N. PEROTTI sembla en gran part una adaptació de L. VALLA, Elegantiae V, 16 (1526: f.81, c.1): "Do fidem non est (ut multi nunc loquuntur) des fidem verbis illius: & non dedit fidem illi secum tantis verbis loquenti. Hi videntur significare: quod no credatur verbis illius: quod latine dicitur fidem habere: loquendumque sit potius: habeas fidem verbis illius. Nam dare fidem est aliquid sancte promittere. ut Terentius. Gravidaque: facta, fidem dat uxorem sibi fore hanc. Virgilius. Accipe, daque fidem: id est: accipe sponsionem sanctam a me: & tu da mihi vicissim tuam. Quintilianus. Fidem habes hominibus: quos mentiri alius affirmat". També en la part final sembla aprofitar L. VALLA, Elegantiae IV, 103 (1526: f.75, c.1): "Perfidus, qui fidem violat: infidus, cui non est fidendum. hoc a fido descendit: quod habet primam longam: sive fido a fidus: illud a fides: quod habet primam brevem. ideoque haec duo adiectiva vario accentu efferuntur"; "Accipe daque fidem" : citació de VIRGILI, Aeneis 8, 150; "Fidem habes hominibus quos mentiri alius affirmat" : citació de QUINTILIA, Declamationes Maiores 8, 11: "Fidem habes hominibus, quos mentiri alius affirmat, contra quos iterum credis uni?".*

12098.1. quam in animo : *prob. error per* quod in animo; cordi es[t] {m} sint : *error tipogràfic per* cordi est sunt; nubtie : *i.e.* nuptie; propones e et x : *error per* prepositiones e et ex. *Una altra vegada, ESTEVE copia pràcticament N. PEROTTI, Rudimenta [p8v°]: "Nam ex animo significat quod Graeci dicunt εκ της καρδιας hoc est ex corde. ut ex animo loquor: quanquam in animo est: et cordi est sint diversa. Nam in animo est significat in animo habeo: vel animus est mihi vel volo atque constituo. Cicero in animo mihi erat mittere ad Dolobellam. at cordi est: significat placet: et delectat Terentius si tibi hae*

nuptiae sunt cordi id est si tibi iocundae sunt. Et alibi: quia uterque utique est cordi id est uterque alterum amat. Ex animi vero sententia est ex voto vel ad votum. ut duxi uxorem ex animi sententia. Notandum est huiusmodi prepositiones. e et .ex. magnam habere elegantiam: si recte in oratione collocentur. Dicimus enim e re publica id est pro re publica vel ad utilitatem rei publicae". *Aquest passatge, una vegada més, pot tenir una clara inspiració en L. VALLA, Elegantiae V, 22 (1526: f.82, c.4): "Cordi est: & in animo est, differunt. Namque hoc secundum notum est significare: in animo habeo: vel animus est mihi: vel volo, atque constituo. ut ad Terentiam Cicero. Nam mihi erat in animo mittere ad Dolobellam. Illud vero est delectat: & placet. ut idem. Itaque non tam me ista sapientiae, quam modo Fannius commemoravit: fama delectat, falsa praesertim: quam quod spero amicitiae nostrae memoriam sempiternam fore. ideoque eo magis est cordi: quod ex omnibus saeculis vix tria, aut quattuor numerantur paria amicorum: quo in genere sperare videor Scipionis, & Laelii amicitiam posteritati notam fore: id est eo magis e delectat, & placet. Terentius. Si tibi hae nuptiae sunt cordi. & alibi. Quia uterque utrique est cordi: id est nuptiae iocundae sunt tibi: & uterque alterum amat". *Vegeu unes especificacions semblants en 2877.1.; "In animo mihi...Dolobellam" : citació de CICERÓ no identificada. Cf. la mateixa citació en 2877.1.; "Si tibi he nubtie cordi sunt" : citació de TERENCEI, Andria 328: "aut tibi nuptiae hae sunt cordi". Cf. la mateixa citació en 2877.1. i 8703.1..**

12099.1. acceptum : error per acceptum.

12100.1. *L'entrada sembla també una còpia de N. PEROTTI, Rudimenta [n4r°], adaptació al seu torn de L. VALLA, Elegantiae III, 77 (1526: f.56, c.2): "Facio te certioem: non certum: nam Virgilius. Anchisem facio certum, ideo dixit: quia syllaba*

brevis inter longas non potest collocari in versu. Prosa autem oratione scribentes semper certiores dixerunt: & semper facio: nunquam ago. Facio tibi gratum: nunquam ago tibi gratum: facio ludos: facio rem divinam facio sacrificium: facio solemnitatem: nunquam ago: & multa homonymi. Item feci iacturam: feci damnum: feci naufragium. Cicero. Magna in republica facta iactura est. Idem. Damnum enim illius immaturo interitu res Romanae, Latinaeque litterae fecerunt. Quintilianus. In portu naufragium fecimus. & in caeteris quibusdam".

12100.1. "In portu naufragium fecimus" : *citació de* QUINTILIA, *Declamationes Maiores* 12, 23: "In portu naufragium fecimus et frumentum ad ancoras perdidimus".

12101.1. gratulor : *error per* gratulor. *Adaptació, de nou, de* L. VALLA, *Elegantiae* V, 42 (1526: f.82, c.1): "Gratulari est verbo testari te gaudere fortuna, ac felicitate alterius apud eum ipsum, qui affectus est felicitate: nonnunquam apud te ipsum, ob tuam felicitatem. Ideoque fere postulat dativum: ut gratulor tibi ob tuam praeturam adeptam: gratulor manibus meis: quibus ut te contingerent datum est".

12102.1. subiit cari genitoris ymago : *fragment extret de* VIRGILI, *Aeneis* 2, 560: "subiit cari genitoris imago".

12104.1. et minari me : *error per* et mirari me.

12105.2. "Fratris quidem pudet pigetque" : *citació de* TERENCEI, *Adelphoe* 391: "Fratris me quidem pudet pigetque".

12106.1. "Ut vidi, ait perii, ut me malis abstulit error" : *citació de* VIRGILI, *Ecloga* 8, 41: Ut vidi: ut perii, ut me malis abstulit error". *Cf. la mateixa citació en* 11528.3. *i* 11528.4..

12107.2. te ne {ne} quid : *error per* te ne quid. *Explicació sintàctico-semàntica probablement en relació amb* N. PEROTTI, *Rudimenta* [f7v°], *i amb* L. VALLA, *Elegantiae* III, 48 (1526:

f.52, c.1): "Timeo te, tanquam inimicum: timeo tibi, tanquam amico: illic tanquam offensurus sis: hic tanquam defendendus".

12108.1. *Precisions extretes de N. PEROTTI, Rudimenta [g6v°], alhora molt semblants a les de L. VALLA, Elegantiae V, 85 (1526: f.92, c.3): "Vacas sapientiae: das operam sapientiae: vacas sapientia: cares sapientia: quamvis carere proprie est vacare quibus indiges: quod significavit Cicero: cum inquit. Satiatis vero, & expletis iucundius est carere: quam frui: quamquam non caret is, qui non desideratur. [...] Quare exponamus, ut caeteros locos, ita & illum, cui esse deserto vacet: vacet vacuum est: hoc est: vacuum tempus est: vel si vis: cui est vacuus animus significavit".*

12111.1. virtutis femininum : *error per* virtutis feminarum, o bé virtutis feminae.

12116.1. oculis servabo {oculis servabo} : *reiteració errònia per* oculis servabo.

12129.15. "Si vis amari, ama" : *citació de SENECA EL JOVE, Epistulae Morales ad Lucilium 9, 6.. 17. mirum est amatus im modum : error per* mirum es amatus in modum.

12130.7. propitium : *reg., poss. orig. propitinm. 12. succuras : error per* succurras.

12131.8. non levitatis : *error per* ne levitatis.

12132.1. rex : *error per* rem. 17. iccirco : *error per* idcirco; in abstineas : *error per* ni abstineas.

12133.12. nequid : *error per* nequit.

12134.6. pasce : *error per* pace. 15. ducem quietis : *error per* ducem et quietis.

12135.5. taboro : *error per* laboro. 12. ergo : *error per* erga.

12136.8. nemini : *error per memini*. 10. locis : *prob. error per iocis*. 15.
mitor : *error per nitor*. 21. ullos : *reg., poss. orig. nlllos*.

12137.13. negligeritis : *error per neglexeritis*. 17. adhibere : *error per
adhibete*. 18. in omnem eventum : *prob. error per in omni
eventu*.

12138.13. adhibeo : *error per adhibebo*.

12140.8. admoniitonem : *transposició errònia per admonitionem*.

12141.5. me domine : *error per mi domine*.

12142.8. gratas : *error per gratias*. 13. desertus : *error per disertus*.

12143.12. quicqued : *error per quicquid*.

12144.9. peterat : *error per petierat*. 10. que sunt : *reg., poss. orig. que
suut*.

12146.6. motuo : *error per mutuo*. 15. annittaris : *error per annitaris*.

12148.1. interritum : *error per interitum*.

12151.1. pdilosophie : *error tipogràfic per philosophie*. 6. non hinc
{non} novit : *prob. error per non hic cognovit*.

12152. [z]elotipus : *mot al·lòglot llatí dins l'entrada catalana*.

12153. zeta (-te) : *mot al·lòglot llatí dins l'entrada catalana*. 3. Zetas
hyemales et estas stivales : *citació de la Passio Thome
apostoli p. 140, 9 (ap. Thes. Ling. Lat.): "Zetas (i. diaetas)
hiemales palatii (opp. aestivales; cf. GLOSS. vol. V 1, 947,
525 sqq.)"*.

12154. zeta, neutri generis et indeclinabile nomen est : *seqüència
al·lòglota llatina dins l'entrada catalana*.

12155. zephirus : *mot al·lòglot llatí dins l'entrada catalana*.

12156. Zetis : *nom al·lòglot llatí dins l'entrada catalana, prob. error
per Zetes*.

12157. Zetus (-ti) : *nom al·lòglot llatí dins l'entrada catalana*.

12158. zone : *mot al·lòglot grec dins l'entrada catalana.*

Epíleg

13. qui rerum divinarum {qui} cognitionem : *reiteració errònia per qui rerum divinarum cognitionem.*

27. hec prepositiones : *error per he prepositiones, i.e. hae praepositiones.*

30. nemo est qui...constitutus sit : *prob. error per nemo est quin...constitutus sit, o bé per nemo est qui...non constitutus sit, almenys si volem fer acceptable la frase dins els paràmetres ideològics de l'època.*

37. regie : *error per regia.*

6.3. FE D'ERRATES DE L'EDICIÓ CRÍTICA

<u>ENTRADA</u>	<u>ON DIU:</u>	<u>CAL QUE APAREGA:</u>
18.3.	sumministrare	sumministrare
62.2.	ut: Prudenti littere	ut prudenti littere
98.1.	victatis	vi[n]ctatis
295.12.	effectu	effectu[m]
314.1.	conflare	confflare
325.3.	crebritatem mei tu	crebritatem me itu
653.1.	sine <i>prepositione</i>	sine <i>propositione</i>
653.1.	ventam <i>que</i> des super	venta[m] <i>que</i> desuper
850.1.	Cumse-,	Cum se-,
878.14.	iures	ivres
881.15.	gratia	gratia[m]
883.4.	Andria, placuit, deponit: "Hic	Andria: "Placuit: deponit. Hic
995.	a tort	atort
1017.2.	eodem modo: Nego	eodem modo: nego
1085.1.	tei docui	te{i} docui
1267.1.	utraque	utra[m]que

1486.2.	Reiuna	Reiunata	1171
1542.	Cabrà	Cabra	1181
1545.1.	Enim vero	Enimvero	1181
1684.7.	mostrat	mo[n]strat	1181
1953.	repreguessen	repre[n]guessen	1181
2144.1.	limine dire".	limine Dire".	1181
2239.1.	ut: Comentarium	ut comentarium	1181
2239.1.	et comentarius. Tamen	et comentarius, tamen	1181
2261.1.	verberet	verbere[n]t	1181
2269.	nostra armada	vostra armada	1181
2288.8.	immu[n]dis	immu[n]dis	1181
2309.6.	nobis	vobis	1181
2757.1.	visu	visu[m]	1181
3139.1.	Martia	martia	1181
3209.1.	Ebdomoda	Ebdomoda	1181
3209.1.	Ebdomoda	Ebdomoda	1181
3213.1.	uteretur, per sancta	uteretur: "Per sancta	1181
3213.1.	Papa, inquit,	Papa", inquit,	1181
3239.	e faré aquelles	e faré-quelles	1181
3283.5.	Summam	Summa{m}	1181
3503.1.	Vessanum	Vessavum	1181
3526.3.	demostrum	demo[n]strum	1181
3559.	carreres	caueres	1181
3567.	efelloni's	e[n]felloni's	1181
3676.1.	significat, ut: apud significat"; ut: Apud		

3711.	tre[n]cat	tre[n]cat
3966.1.	capitis, supplitio	capitis supplitio
4113.1.	vegetibus	vege[n]tibus
4129.1.	qui dicat	quasi dicat
4201.1.	tēmpore fero[c]em, ferox natura	tempore. 2 Fero[c]em; ferox
4206.2.	adivare	adiuvare
4338.3.	demostres	demo[n]stres
4513.2.	borea	Borea
4658.	dam	clam
4741.10.	"Dum trepidant id, hasta tego	"Dum trepidant, id hasta Tego
4899.1.	angelis e;(s0St divinis cultibus.	angelis et divinis cultibus.
4899.2.	2 Dulia est cultio que soli Deo debetur.	2 Dulia est cultio que soli Deo debetur.
5042.1.	etiam Greci. [...]	etiam Greci [...]
5064.1.	"Procacibus austris".	"Procacibus Austris".
5163.1.	tuum inquam mihi	tuum, inquam, mihi
5524.2.	comple{plec}ti	com{ple}plecti
5578.1.	inquit: ego	inquit: Ego
5670.1.	veni iuvat"	veni, iuvat"
5704.	staliviu	staliv
5714.1.	vectigalium...solvebatur	vectigaliam...solveba[n]tur
5718.1.	Transimenum	Transmienum
5725.2.	vesper Olympo. Ante	Vesper Olympo". Ante
5727.1.	agricultura	agricultura[m]

5882.1.	sermone	sermone[m]
6024.1.	libelli, [qui, a] iudicibus	libelli [qui, a] iudicibus
6143.1.	hoc tempore aliud nihil	hoc tempore? Aliud nihil
6178.3.	im[m]ortalia	imortalia
6178.3.	devinctum	deiunctum
6188.3.	devinctum	deiunctum
6219.	meus p engàs	meus {p} engàs
6236.	furter	surer
6273.	respòs: no més	respòs: No més
6439.1.	antecedente, diem hesternum	antecedente diem hesternum
6440.3.	pertinent. 3 Penarium	pertinent. Penarium
6440.3.	teste, que ad	teste. 3 Que ad
6440.3.	spectant; comeatus	spectant comeatus
6483.1.	funabulus	funa[m]bulus
6487.1.	verreus	verrens
6487.1.	"Que esitum	"Queesitum
6507.1.	edificata erat, laberetur	edificata erat labere[n]tur
6520.1.	coniecta[n]s	coniecta[n]s
6549.1.	pugna	pugna[m]
6580.7.	differret	differre[n]t
6767.2.	Malegranata	Male granata.
6858.4.	assit	afsit
6888.1.	usus sum	vsus sum
7024.	voluptats	voluptas
7367.1.	contra natura	contra natura[m]

7778.2.	risu	risu[m]
8015.	Oh!	Oho!
8015.1.	Oh!	Oho!
8066.41.	voluptate tua nunquam	voluptate tua, nunquam
8190.4.	fama	fama[m]
8250.2.	tristis, durus, difficilis, tenax".	tristis durus difficilis tenax".
8272.1.	non est modo singularem non est, modo singularem.	
8344.1.	habet accusativium	habet accusatium
8521.	Perquè	Petquè
8573.1.	calciamentum. 2 Lineum calciamentum lineum pedum	
8632.1.	significantem rem idem	significantem rem, idem
8703.1.	nubie c sunt cordi	nubie {c} sunt cordi
8859.1.	contingat	continga[n]t
8971.22.	prius	prius
9141.2.	Theremu	Theremu (nom propi)
9148.	palpamentum	pulpamentum
9191.	endevinat	endevina[n]t
9305.1.	oblata	oblata[m]
9437.1.	Priapera	Priapera (majúscula informal)
9484.2.	Cosmogrofia	Cosmogrofia
9484.3.	Cosmogrofo(-as)	Cosmogrofo (-as)
9510.8.	be{ne}nivolentiam	be{n}nivolentiam
9636.	Retornà-sse'n	Retorna-sse'n
9826.	Famillo	Famillo
10013.1.	Ebdomoda	Ebdomoda

10013.1.	Ebdomoda	Ebdomoda
10434.	haja	ha ja
10566.1.	inter capedinem	intercapedinem
10647.1.	moderatu[r]	modera[n]tur
11014.3.	loco significat, ut:	loco significat", ut:
11014.3.	vita mea", quasi	vita mea, quasi
11073.2.	augureri	augureri[m]
11073.3.	ratione	ratione[m]
11143.1.	accendit	acce{n}dit
11312.1.	sunt e ex hiis	sunt {e} ex hiis
11397.	coses de destrohir	coses, de destrohir
11397.	aquells, se té	aquells se té
11397.1.	di[ri]mendis, consilium	di[ri]mendis consilium
11514.2.	delectatione	delectatione[m]
11648.2.	molestia	molestia[m]
11731.3.	grasificandi	gratificandi
11732.3.	adversa	advera
12098.1.	propones E et X	prop[ositi]ones e et x
12107.1.	ut: t[ime]	ut: time
12107.1.	timeo fili i]s	timeo fili[i]s
12114.	si-és-li	si és-li
12133.14.	perturbor ne	perturborve

